

(निर्णयसागर प्रेस, बम्बई के पूर्व संस्करण से पुनर्मुद्रित)

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महर्षिपतञ्जलिविनिर्मितम्

व्याकरणमहाभाष्यम्

श्रीमन्नागेशभट्टविरचित-
भाष्यप्रदीपोद्घोतोद्भासितेन

श्रीमदुपाध्यायकैयटप्रणीतेन
भाष्यप्रदीपेन
समुल्लसितेन

तत्रेदम्
चतुर्थ-पञ्चमाध्यायव्याख्यानभूतम्
तद्वितान्वाख्यानरूपम्
चतुर्थं खण्डम्

तच्च
श्रीमता भार्गवशास्त्रिणा
विषमस्थलटिप्पण्यादिभिः पाठभेदादिसन्दर्शनेन च
सम्बुध्य परिष्कृतम्

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगलो रोड
दिल्ली ११०००७

प्रकाशक

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

(प्राच्यभारती के प्रकाशक एवं वितरक)

३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगलो रोड

पो० बा० नं० २११३

दिल्ली ११०००७

हूरभाष : २३६३९९

मूल्य : ३३०.०० (२ से ६ पाप)

मुद्रक

श्रीजी मुख्यालय

वाराणसी

THE
VYĀKARANAMAHĀBHĀṢYA

OF
PATĀÑJALI

With
THE COMMENTARY BHĀṢYAPRADĪPA

OF
KAIYATA UPĀDHYĀYA

&
THE SUPER COMMENTARY BHĀṢYA-
PRADĪPODDYOTA

OF
NĀGEṢA BHATṬA

Volume IV

Explanation of
TADDHITAPRATYAYAS
(*As depicted in Chapters IV & V of Ashtadhyayi*)

Edited with
Notes and Variants
by

Shri Bhargava Shastri Joshi

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

38 U. A., Jawaharnagar, Bungalow Road

DELHI 1110007

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
(*Oriental Publishers & Distributors*)

38 U. A., Jawaharnagar, Bungalow Road

Post Box No. 2113

D E L H I 110007

Telephone : 236391

Reprint Edition

1988

This Publication has been brought out with the
financial assistance from Ministry of
Education & Culture, Govt. of India.

If any defect is found in this book, please
return the copy by V. P. P. for the cost of
postage to the publisher for free exchange.

Printed in India

विदिततरमेवैतत्तत्रभवतां प्रथितयज्ञां यन्निर्णयस्याग्राधिपतिभिः प्रदीपोक्षोतसहितं व्याकरणमहाभाष्य-
मभिनवपरिपाळा प्रकाशयितुमाग्रचसिति । अद्ययावन्महत्वा प्रयासेन तृतीयाध्यायान्तं भागत्रयमेव विद्वत्करमल-
योस्तिवेवमित्युं प्रमथिष्णवत् । सुप्रभातमिवाद्य चतुर्थपञ्चमाध्यायद्वयस्य चतुर्थोऽयं भागो विद्वज्जनकरकलेषु
विनिवेशयितुं न चिरादवतोषे इति । म. म. शिवदत्तपण्डितैस्सकान्तोऽयं मार्गः शनैः शनैराक्रम्यमाणोऽपि
बुद्धिबलवायु ग्रन्थस्यास्तीवदुरुहत्वात् आलस्यादिदोषषादुत्पन्ना वर्षद्वयान्तरमेव कष्टभरैवेवायं भागोऽस्माभिः
पूर्णतां नीत इति गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः शिवेन चक्षुषाऽवलोकयिष्यन्ति ।

इदानीं विरलप्रचारे महाभाष्याध्ययने दीर्घाभ्युदयं यत् भाष्यवार्तिकयोर्भेदो नोपलभ्यते । तेन कियान्
वार्तिकोऽश्नः क्रियायं भाष्यांश्न इत्येतद्विषये महान् प्रसूह इति—एतद्विषये यदस्याभिः प्रयतितं तत् पदमञ्जरीकौस्तुभ-
मञ्जूपादिप्रबन्धग्रन्थसाहाय्येन । प्राचीनग्रन्थकारैश्च वार्तिकव्योपलक्षिचिह्नं भाष्यकुण्डलनारूपं प्रामुख्येनाध्यययति ।
अतश्च प्रामाणिकः शुद्धः पुरातनश्च भाष्यपाठो महताऽपि प्रयत्नेन प्रकाशकैः संरक्षणीयः । अद्ययावत् जीवणाववाणी-
पीठरूपेऽस्मिन् भारते वर्षे महाभाष्यप्रकाशनपरिश्रमः सत्येतरकङ्कालपरिमितैरेव महाभारतैः कष्टभरैणासादितः । तत्र
काश्यां बहुतिथकालायाश्च स्थानत्रये श्वेतम्बुद्रितमपि नातीव मनोरमं सङ्गीतं च भाष्यवार्तिकयोर्विभाषविधौ नातीवोप-
युक्तमिति तत्र विचार्यते । मुम्बापुर्यां द्वीपान्तरायेमहाभाष्येन पण्डितमण्डलीसाहाय्यमुपसम्याद्य मुद्रितं मूलमात्रमसंदिग्धं
प्राप्यः प्रमादरहितमस्याभिः पाठभेददर्शनावसरे (छ)संज्ञकत्वेन गृहीतं भाष्यवार्तिकयोर्भेदविधौ विचारकक्षमा-
पतति । तस्मिन् तस्मिन् च वार्तिकानि स्थूलाक्षरेण मुद्रितानीति भेदः सुस्पष्टं व्यज्यते । तस्मिन् पुस्तके सुस्पष्टं भेदं प्रती-
यमानेऽपि नास्याभिरुच्यानुकरणं तस्य कृतम् । यत्तत्र प्रमादपतितानि बहूनि स्थलानि दूरीकृत्यन्ते । तानि च स्थलानि
कतिपयान्युदाहियन्ते—

‘यग्रश्च’ (४।३।१६) इति सूत्रे ‘आपसग्रहणं द्वीपाद्यः प्रतिपेयायम्’ इत्येतद्वार्तिकमेतद्विज्ञेयु सर्वेष्वपि
पुस्तकेषु दृश्यते । अत्र च ‘आपसग्रहणं कतेज्यं द्वीपाद्यः प्रतिपेयायम्’ इत्येव वार्तिकरहितं भाग्यं संदृश्यते ।
सर्वेषु मुद्रितामुद्रितपुस्तकेषु ऐकमतेन वार्तिकपाठदर्शनादस्याभिरपि तस्य वार्तिकस्योद्देशः कृतः । एतद्वार्तिकमिति तु
प्राचीनपुस्तकेषु तथा पाठदर्शनादेवावगतमिति न । कौस्तुभकृदिरपि तस्य वार्तिकत्वेनोद्देशः सुस्पष्टं कृतः । मनोरमायां च
‘यद्यपि’ ‘आपसग्रहणं कतेज्यम्’ इति वार्तिकं यथापि अपवाधिकारिहितपरं तत् इत्युक्तम् । एवं च वैय्याकरणग्रन्थै-
र्दीक्षितैर्गृहीतवार्तिकेन परिगृहीतं तद्वार्तिकमेवेति धियाऽस्माभिस्तदुपपन्नम् ।

‘गोत्राक्षोष्टिश्चभ्राजराज्यम्’ (४।२।१५) इति सूत्रे ‘बृद्धाच्च’ इति वार्तिकमस्याभिरुपन्यस्तम् । कीलहार्न-
पुस्तके तु ‘बृद्धाचेति वक्तव्यम्’ इत्येवं भाष्यपाठः, ननु तत्र तस्य वार्तिकस्योद्देशः । बहुषु पुस्तकेषु वार्तिकपाठदर्शना-
च्छयोपपन्नम् ।

‘केदादायज्ञ’ (४।२।१०) इति सूत्रे ‘गणिकायाश्च’ इति वार्तिकमेतपुस्तके उक्तम् । (छ)संज्ञककीलहार्नपुस्तके
तु नैतदुच्यते ।

‘प्रामजन्वन्नुभ्यस्तल्’ (४।२।१३) इति सूत्रे ‘गजसहायान्याञ्च’ इति वार्तिकमत्रोपन्यस्तम् । (छ)पुस्तके तु
नास्त्योपपन्नः । अस्याभिरुपन्यस्तानि वार्तिकानि प्राचीनपुस्तकेषु दृश्यन्त इति प्रामाणिकानीति वयं विप्रः । अन्यत्र
प्रामजनेति सूत्रस्यावयवावसरे तत्त्वबोधिनीकारेण ‘वृत्तिकृता तु वार्तिकस्यसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः’ इत्युक्तम् ।
तेन च ‘गजसहायान्यां च’ इति वार्तिकमित्येव निर्णयिते ।

‘कन्तथादिसृजान्ताड्कम्’ (४।२।६०) इति सूत्रे ‘तस्येदं प्रत्ययालुक्’ इत्येतद्वार्तिकमस्यापुस्तके निर्दिश्यते ।
कीलहार्नपुस्तके तु नास्त्य वार्तिकेण परिगणनम् । अत्र नागेशअष्टकरणैः ‘तस्येदं प्रत्ययादिति’ इति प्रतीकमुपगृह्य
‘वार्तिकेण स्वयं पञ्चमी’ इत्युक्तम् । तेन चास्य वार्तिकेणपरिगणयतामयं प्रमाद एव ।

‘वयसि प्रथमे’ (४११२०) इति सूत्रे ‘वयस्य चरमे’ इति वार्तिकमस्मदुपनिर्दिष्टम् । द्वीपान्तरीयपण्डितेन नैतद्वातिकेषु परिगणितम् । बहुषु पुंसकेषु वार्तिकेष्वस्य पाठ इत्यस्माभिस्त्वप्यस्य इति तु सत्यमेव । भाष्ये कृतसुरिपरि-
श्रमेभेदाच्चायंश्च ‘ये शीणीति’ इति प्रतीकमुपादाय ‘वार्तिकसंमतत्वादिदमेव युक्तम्’ इत्युक्तम् । एतेनास्य वार्तिकेष्व-
परिगणनं भ्रम एव ।

वार्तिकविषये संदिग्धस्तिरस्माभिर्बहुनि पुस्तकानि ‘वार्तिकपाठ’संज्ञकानि प्राचीनानि उपसंगृहीतानि । तानि च कतिपयवार्तिकसंग्रहेणैव कृतकृत्यतां गतानि अकिञ्चिच्छ्ररणीति न तद्दर्शनेन संतोषः ।

एवं वार्तिकविषये प्रामाण्यमुपसंगृह्यैव प्रायशः सर्वेण तानि संगृहीतानि न तु तत्र गतानुगतिकसरणिः । अत एव कतिपयानुदाहरणमात्राणि कीलहार्नपुसकस्थानि वाचकवृन्दकरकमलयोः समर्थ्यन्ते, न तु दोषिकदर्शनविज्ञासा-
समुत्थेन प्रौढिवादमात्रेणैतद्विज्ञान्तमपि क्षन्तव्यं सुधीभिः ॥

पुनश्च वास्तविकवार्तिकान्यपि अपरिगणितानि, अन्यत्र तु अवार्तिकान्यपि स्वकपोलकल्पितपाठासुराणेरण वार्तिकत्वेन स्वीकृतानीति विषयेयदर्शनेनानुपेक्षणीयोऽयं विषय इत्येवं विज्ञाप्यन्ते वेद्यकारणाः ।

काव्यामचिरोद्भूतमहाभाष्यपुसके बहुषु स्थलेषु नृत्ताः पाठाः प्रकल्पिताः । भाष्यवाक्यान्त्येव वार्तिकत्वेन परि-
गणितानि इत्येवं चमकृतितुङ्गोत्थेव संशोधनव्यापृतचेतः । तत्रैकमुदाहरणमुपन्यस्यते तद्विज्ञानसेवायाम्—

‘तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडः’ (५१२४५) इति सूत्रे—

अधिके समानजातो, इष्टं शतसहस्रयोः । यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥

इत्येवं भाष्येतिर्द्विदृश्यते । इयं च भाष्येतिवार्तिकत्वेन परिगणिता तैर्माभागाः, तदर्थं च ‘यस्य संख्या तदा-
धिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम’ इत्यस्यामे ‘यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम’ इत्येवं कुण्डलतात्पर्यपाठं
परिकल्प्य टिप्पण्या सूच्यते च ‘अयं पाठो नेदानीमुप-
संग्रह्यते कापि, औचित्यादस्मान्निरजः स्थापितः’ इति । भाष्यका-
राणामयं शैली समुल्लभ्यते यत् वार्तिकव्याख्याने ‘इष्टम्’ ‘इष्ट्ये’ इत्यादि पदं प्रायो न कापि संग्रह्यते । वार्तिक-
विषये व्यासोद्देश्य प्राचीनविदुषामपि चक्षुर्गोचरो भवति । यतो मैरवमिश्रैरेतद्वातिकमित्युद्धोषितम् ।

तदनुसारेण वार्तिकमेतदिति स्वीकारेऽपि ‘अव्ययास्यम्’ (४१२१०४) इति सूत्रे ‘निशब्दादि वाच्योऽयं
ध्रुवायै नियते तथा’ इत्येतद्वातिकेषु परिगणय्य ‘इदमुत्तरार्थं लुप्तं गौडेकद्वयम्’ इत्येतत् टिप्पण्या सूचितम् । ‘निशब्दा-
दि-’ इत्येतद्वातिकमेवाप्रामाणिकम् । ‘अस्माभिः कल्पितोऽयं पाठः’ इत्येतदुल्लिख्यापि ‘लिसिग्यामपि वाच्योऽयं
ध्रुवायै गमने तथा इति पाठान्तरम्’ इति सूचितम् । स्वकपोलकल्पितपाठस्यापि पाठान्तरमवलोक्य विस्मयेत वाचक-
हृन्नामां चेतः । अन्यच्च ‘व्यन्नेधुंये’ इत्येतस्मिन् वार्तिके जाग्रति सति कपोलकल्पितवार्तिकस्य क उपयोग इत्येतत्सु-
धीभिर्विमाननीयम् । एतद्विदुषाहरणमात्रम्, अन्यान्यप्यसंख्येयानि तादृश्युदाहरणानि इतस्ततः संदृश्यमानानि विस्माप-
यिष्यन्तीति, नात्रोपपत्तिरिति ।

एवं च सहृदयैः सुरिपरिस्मिन् विषये दृढतद्विभिर्भवेतिव्यमिति विज्ञाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

सूत्रग्रन्थस्य वैदिकपठनपाठनशैलीसिद्धत्वेन तत्र भ्रमस्तु विरलप्रचारः कश्चिदुच्यते—वैदिकपाठे ‘रैवतिकादि-
भ्यदङ्’ ‘कौपिञ्जलतासिपदादङ्’ ‘आथर्वणिकस्येकलोपश्च’ इत्येतां सिद्धान्तिं पठन्ते । तत्र ‘कौपिञ्जलतासिपदादङ्’
इत्येतद्वार्तिकमपि पाठकप्रमादात्सूत्रेषु संबद्धम् । कीलहार्नभाष्यपुसके च कौपिञ्जलेति साहचर्यात् आथर्वणिकस्येत्ये-
तदपि वार्तिकेवेवोपनिबद्धम् । केवलभाष्यदर्शनेन च संदिग्धमप्येतत्कैयट्यादिदर्शनादसंदिग्धमेव । कैयटस्य ‘अणक्तस्य
इति’ इति प्रतीकमुपादाय ‘कौपिञ्जलतासिपदादङ्’ इत्यस्मात्प्राप्तीयत्वात्’ इत्याह । तेन कौपिञ्जलतासिपदेत्यस्य
वार्तिकत्वेन वार्तिकासूत्रेऽनुवृत्तसम्भवात् ‘आथर्वणिकस्येकलोपश्च’ इत्यत्राण् वक्तव्य इत्यर्थे उक्तः । भाष्येकप्रमाणेन
शेखरकृताऽपि ‘नन्वाथर्वणिकस्यत्राणनुवृत्त्यैव सिद्धेऽण्वक्तव्य इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति । वार्तिकस्यस्य
सूत्रेऽनुवृत्तिर्दुर्लभेत्यर्थः’ इति कैयटव्याख्यानावसर उक्तम् । तेनेदं सूत्रमिति सुस्पष्टमेव । पदमजयंदावस्य वार्तिकेषु
परिगणनं प्रामादिकमेव । सूत्रेषु मतमेदस्य काचित्कत्वेऽपि अन्यान्यप्येतादृशानुदाहरणानि विस्तरमयास्तंषिप्यन्ते ।

वार्तिकपदानि सूत्रेऽनुवर्तन्ते न वेत्येतद्विषये ‘काभ्ये रोरेवेति वाच्यम्’ इत्यस्य निदर्शनेनैवाल्म ॥

ननु इन्द्रचन्द्राग्निराशिकाशकृत्तुभारद्वाजादीनामनेकेषां व्याकरणप्रणेतृणामुपलब्धौ मुनिरत्रस्यैवास्य प्रामाण्य-
माश्रयणियमिति दुराग्रह एव । प्राणिनीयव्याकरणे च प्राणिनिकात्यायनपतञ्जलीनामेव प्रामाण्यमाश्रीयते न त्वितरेषाम्,
तदेतद्व्याप्तमिति चेन्न । ‘शताच्च ऽन्यतादाशते’ इत्येतस्मिन् सूत्रे कैयटेन ‘आपिशलकाशकृत्तुपोस्यवमन्त्रे—इति

वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावात् नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्था हेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसांशुपविभागः' इति सुस्पष्टं प्रतिपादितम् । सर्वैतन्नखतन्नैर्नागेशमद्वैप 'नियतकालाश्चेति' इति प्रतीकसुपादाय 'कलौ पाराशरी स्मृति-रिति वदितं भावः' इति व्याख्यातम् ।

एवं च व्याकरणविषये मुनित्रयमेवैतत्सर्वैतन्नखतन्नमिति नात्र संशयलेशः ॥

प्रस्तुतेऽस्मिन् खण्डे चतुर्थपञ्चमाध्यायौ च सुखीप्रत्ययतद्धितसमासान्तविषयकौ, तत्र चतुर्थाध्यायप्रथमे पादे द्वितीयं सूत्रं सुविधायकम् । ततश्च चतुःसप्ततिसूत्राणि स्त्रीप्रत्ययविषयकाणि । तत आरभ्य पञ्चमाध्यायचतुर्थपादस्थ-सप्तपष्ठितमान्तसूत्राणि च तद्धितप्रत्ययविधायकानि । ततश्चापञ्चमाध्यायं समासान्तविधायकानि सूत्राणि—इत्येवं विषयविभागः ॥

ननु अस्मिन् शास्त्रे शब्दादिगतं लिङ्गमाश्रीयते । तत्र शब्दस्य गुणत्वे शब्दे लिङ्गस्यानुपपत्तिः स्यात्, पञ्चमं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे च संस्कारूपगुणस्यापि शब्देऽसम्भवापत्तिः, गुणे गुणानङ्गीकारात् । एवं चास्य शास्त्रस्य शब्द-साधुत्वमात्रप्रतिपादकत्वपरत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहाराय यदनुरोधेन पदार्थाः स्वीकरणीयास्तस्मिन्प्रात्ययेयम्, येन लिङ्ग-धायैकरणे न कोऽपि व्याघातः संभाष्येत । तच्च भाष्यादितोऽवगन्तव्यम् । भाष्यकृद्भिश्च 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे—'अवस्यञ्च कश्चित् स्त्रकृत्वान्त आस्येयः । कोऽसौ स्त्रकृत्वान्तः ? संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्येयौ स्त्रकृतान्तः' इत्युक्तम् ।

व्याख्याकृद्भिर्बहुधातकरीश्व—'साङ्ख्यमतवावष्टम्भेनाह—स्त्रकृत्वान्त इति । एतेन सांख्यशास्त्रानुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचयति' इत्युक्तम् ।

'स्त्रकृत्वान्त आस्येयः' इत्येतद्वाक्यं सांख्यशास्त्रानुसारित्वमस्य शास्त्रस्योपपादयितुं नाश्रमतो भगवान् स्वयमेवाग्रि आह—'कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? गुणानाम् । केषां ? शब्दस्वरूपपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्नृत्य एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्वरूपपरसगन्धवत्यः । यत्रात्पीयांसो गुणास्तत्रावतरतस्तत्र शब्दः तस्मां रूप-मिति । रसगन्धौ न सर्वत्र' ।

अनेन च सुस्पष्टं प्रतिपादितं साङ्ख्यशास्त्रानुसारित्वमस्य । कथमन्यथा 'सर्वाश्च पुनर्नृत्य एवमात्मिकाः' इत्येवं वदेद्भगवान् पतञ्जलिः ।

कैव्यटोऽपि—'सर्वरजस्तमांसि गुणास्तपरिणामरूपाश्च तदालका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः, तत्संघातरूपं च घटादि, ननु तत्रातिरिक्तमवयविद्वयमस्तीति सांख्यानं सिद्धान्तः' इत्याद्याह ।

साङ्ख्यसिद्धान्तश्च श्रीनानेशमद्वैचरणैरेवमुपपादितः—'सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहान्धवातत्कारणत्वेन सर्वरजस्तमांसि परिकल्पन्ते । त्रिगुणालिका च प्रकृतिर्महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते । महद्ब्रह्माकारतमना । अहङ्कारस्य—गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपञ्चतन्मात्राः, द्दोन्मिद्रयाणि, मनश्च परिणामः । अत एव सत्त्वाद्यात्मकाः शब्दादयश्च पृथिव्याद्यात्मना परिणमन्ते । तत्र गन्धादीनां पञ्चानां पृथिवी, चतुर्णां गन्धादीनामापः, रूपरसस्पर्शानां त्रयाणां तेजः, रसस्पर्शोर्द्वयोर्वायुः, शब्दस्यैकस्य गगनम् । एवं प्रकृतिः सर्वरूपा पुरुषभोगार्था । पुरुषश्च न प्रकृ-तिर्नापि विकृतिः, केवलचैतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति साङ्ख्यसिद्धान्तः । प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरुषस्य भोगा-पवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं तत्र दृष्टादिसहकरेणश्वरेण प्रवर्त्यते इति च सेश्वरसाङ्ख्यसिद्धान्तः—इति ।

भगवान् पतञ्जलिः—'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति योगशास्त्रे आह । एवं च सेश्वरसाङ्ख्यसिद्धान्तानुयायिभिरेभि-धैव्याकरणैरपि गुणसमुदायो द्रव्यं न स्वतिरिक्तं किञ्चिद्विधेवावगन्तव्यम् । तथा च शब्दादिगुणसमुदायरूपस्य घटादि-शब्दकद्रव्यस्य लिङ्गयोगित्वेऽपि न क्षतिरिति वैय्याकरणसिद्धान्तसमुच्चयः ॥

वैय्याकरणाद्या लिङ्गबोधकप्रत्ययान्ते शब्दैः स्त्रीलिङ्गबोधमाहुः । तदर्थं च तै—टाप, डाप, चाप, जीप, कीर्, जीप—इत्याद्याः प्रत्यया आश्रिताः ।

ननु किमिदं लिङ्गं लौकिकमलौकिकं वा ? किञ्चित्छब्दगतसुतार्थगतम् ? इत्यादिविचार्यमाणे यदि च लौकिक-माश्रित्येतैतद्विज्ञम् तदा लोके यथा—इयं स्त्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसकम्, इत्याद्यालोकेत्येतदध्यवसीयते तद्ब्रह्म खद्वा-दिध्वभावात् खद्वाशब्दास्त्रीत्वबोधो न स्यात् । स्याच्च भ्रूंसंशब्दादपि स्त्रीप्रत्ययः, यतो लोके विज्ञायमानस्य स्त्रीत्वस्य स्तनवस्त्रविधायस्य च सत्त्वेन लौकिकलिङ्गसत्त्वात् ।

लौकिकत्वेवाश्रयणे च खरकुटीः पद्मेत्यादौ लौकिकस्य पुंस्त्वस्य सर्वेन पुंस्त्वप्रयुक्तकार्यप्रसक्तिः स्यात् ।

एवं च लौकिकलिङ्गस्य ग्रहणे खद्वावृक्षादिशब्दानां लिङ्गं न सिध्येत् खरकुट्यादीनां विरुद्धलिङ्गावपिप्रसक्तिरिति वैय्या-करणैः शब्दादिगतमन्यदेव लिङ्गमाश्रितम्, तच्च लोकानुसारादिति—लिङ्गमश्रित्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य—इत्यादिना भग-वानाह ॥

हरिरपि—सन्निधाने निमिषानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् । यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा । भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः । यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥

इत्याह ।

“तक्षणच्छेदनाद्यनेकमिषानां सन्निधानेऽपि तक्षणमेव तक्षाशब्दस्य प्रवर्तकम् । तथा लिङ्गेषु नियमः । भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु प्रमाणत्वेन व्यवस्थिताः । तेषां प्रयोगे यद्यलिङ्गं धर्मेऽङ्गतामेति तत्तदलिङ्गं प्रचक्षते” — इत्यादि-व्याख्यानेन नागेशोऽप्येतदनुसंधत्ते । एवं च लोकाश्रयं लिङ्गं शब्दमित्यतमित्यतो द्वाशाब्दार्थौ पुंस्त्वस्योपपत्तिः, खद्वाध्यायेतनादिषु स्त्रीत्वपुंस्त्वस्यान्वयः, तटादिशब्दादिषु चातेकलिङ्गसमवायोऽप्युपपद्यते ॥

तदेतस्त्रीत्वं किं प्रत्ययार्थं उत प्रकृत्यर्थं इत्यादिविचारश्च भगवता ‘सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविदोषणत्वात्स्वार्थं प्रत्ययः’ इत्यादिना सुस्पष्टं प्रतिपादित इति तत एवावधार्यताम् ॥

चतुर्थाध्याये पूर्वं प्रतिपादिताः सुष्पलयाः संख्यादीनां वाचका अपि तदनन्तरं प्रतिपादिताः स्त्रीप्रत्यया द्योतका एव न तु वाचकाः । स्त्रीप्रत्ययानां वाचकत्वे नहो दोषा भाष्यादावुक्तास्तद्दीकादौ च स्पष्टीकृता इति नात्र विविच्यन्ते । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थे इति पक्षे संख्यायाः कारकस्य च प्रातिपदिकार्थत्वेन सुबर्थत्वाभावात्सुपामपि द्योतकत्वेनेवेति न प्रसरभङ्गः ।

सुपां द्योतकत्वेनेवेति ‘क्रीताकरणपूर्वात्’ इति सूत्रस्य सार्थाग्राह्यते । तत्र हि—“करणपूर्वादिति किमर्थम् ? गवा क्रीता, अथेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, एषोऽपि क्रीतशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यवहितत्वाच्च भविष्यति’ इत्युक्तम् । करणनृतीयायाः करणवाचकत्वे ‘विभक्त्या व्यवहितत्वाच्च भविष्यति’ इति कथनमयुक्तं स्यात्, अतश्च सुपां द्योतकत्वेनेवेति राद्धान्तः ॥

प्रत्ययाश्च तावद्विधाः—धातुत्वं जायमानाः, प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकाश्च । तत्र धातुत्वं जायमानाः प्रत्ययास्तृतीयेऽध्याये एव व्यवस्थिताः, ततश्च प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकाः प्रत्यया अनयोः प्रत्ययायोः रूपाः । धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकप्रत्ययानां प्रागुपन्यासस्तु प्रातिपदिकेणैव धातुत्वात्वेन निगूहनात्तेषामन्य-हितरवात् प्रातिपदिकत्वसंपादकत्वाच्च भगवता क्रियत इति नासमञ्जसं किञ्चित् ।

ननु संख्याकारणोपधकाः स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो विधीयमानाश्च सुष्पलयाः स्त्रीप्रत्ययानन्तरमेव वक्तव्या न तु ततः पूर्वं, स्वाधीनां क्रमेणैवोपस्थिते—इति कथमत्र सुपां प्रागुपन्यासः संगच्छेतेति चेन्न । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणानन्तरं सुपां कथने तेषां तद्वितसंज्ञा स्यात्, तद्विताधिकारस्य ‘यूनस्तिः’ इति सूत्रप्रतिपादितप्रत्ययात् प्रागेवोपलब्धेः । तद्विताधिकारा-ध्याकथने तु तेषां स्त्रीत्वमापद्येतेति पूर्वमुक्ताः सुष्पलयाः ।

अपि च स्त्रीजनसौडिति सामान्यसूत्रेण विधीयमानाः प्रातिपदिकमात्रोद्देश्यकाः प्रत्ययाः ‘ङ्याप्प्रातिपदिकात्’ इत्यधिकारप्रणयनानन्तरं द्राक् स्मृतिपथमारूढाः—इति अन्तरङ्गत्वादेव पूर्वमुक्ताः । स्त्रीप्रत्ययानां तद्वितानां च प्रातिपदिक-रूपाधेयत्वाऽधिकार्योपेक्षासत्येन सुपामन्तरङ्गत्वमिति नास्ति किञ्चित् ।

ननु अष्टाङ्गयोगवदष्टाध्यायात्मिकेयमष्टाध्यायी द्वात्रिंशत्यादैः प्रक्रमतीति न न्यूनाऽस्या गतिः । तथापि अध्या-यानां पादानां च येन मर्यादा समुद्भासते सा किं अशोक्तविकान्ध्यायेन, कारणनियजिता वा—इत्याद्यनेकमिषविचारश्च अङ्गाधिकारप्रस्तावनायां विस्तराः प्रस्तुतेति विस्तरभिया नात्र विचारयामः किन्तु प्रस्तुते चतुर्थपञ्चमाध्यायद्वये तादृशीं सङ्गतिं भूयो येन पादाध्यायसमाप्तिर्न स्वेच्छया भगवता क्रियते किन्तु कारणनियजितेव सेति ।

धातुप्रत्ययप्रकरणव्यावर्तितत्वेन तृतीयाध्यायः कथं समाप्त इति नात्र सुधीनां कारणविज्ञासा स्यात् । तृतीया-ध्यायस्य प्रकरणयोपेक्षया प्रातिपदिकाधिकारप्रकरणस्य भिन्नत्वेन प्रथमध्यायोऽयमारब्ध इति नैतच्चित्रम्, परं च यथा धातुप्रत्यया एकस्मिन्नेवाध्याये उक्तास्तथेते प्रातिपदिकप्रत्यया अपि चतुर्थीध्याये एव निरूपणीयाः किमर्थमन्यमध्यायभेद आरब्ध इत्यादिविन्ताजर्जरचेतसामात्रभवतामिदमुत्तरम्—यत् स्त्रीप्रत्ययान्त एव प्रथमः पादः समापनीयो यदि तद्विता-धिकारः स्त्रीप्रत्ययेषु न स्यात् । स च स्त्रीप्रत्ययेष्वप्यनुवर्तते इति न पादभेदः कृतः । तत्तत्प्राप्त्याधिकारान्तः प्रथमः पादः । ‘वृद्धाच्छः’ इति छप्रत्ययान्तो द्वितीयः पादः । प्राद्वीप्यतीयान्तस्तृतीयः पादः । प्राग्वितीयान्तश्चतुर्थः पादः । इत्थं चतुर्थीध्यायस्य चत्वारः पादाः प्रकल्पिताः । तत्र प्रायः प्रकरणभेदे पादसमाप्तिर्दृश्यते । अध्यायस्य च धर्मोपध्याय-मोक्षचक्षुषाः पादाः प्रकल्पिताः, तादृशसंकेतभेदो सा भूदिति पादबाहुल्यं न स्वीकृतं भगवतेत्यपि वक्तुं शक्यम् ।

अपि च अर्थमवधीकृत्य विधीयमानः प्रत्ययो द्वितीयतृतीयचतुर्थपादादौ न दृश्यते तादृशश्च यत्र पादादौ दृश्यते—‘प्राक् क्रीताच्छः’ इत्यत्र, तत्राध्यायभेदः कृत इत्यपि न निरुद्धम् ।

अन्यत्र मुख्यं तद्विषयकरणं चतुर्थाध्याये प्रथममुक्त्वा तस्य शेषभूतं स्वार्थिकसमासात्ताद्विप्रलयबहुलीभूतमध्यायं पृथगेवाचार्यः कृतवानित्यध्यायभेदेऽप्येतस्मान्नस्य स्यादित्यलमतिविचारेण ।

अस्मिन् भागे केतुस्थित् कठिनस्थलेषु कतिपयाष्टिपण्यो दत्तास्ता नास्त्वयाष्टिपण्यो दत्तानां विरचिताः । अभ्यासकाले संपादिताः केवलं जिज्ञासूनां ग्रन्थतत्त्वावगाहने साहाय्यभूता अभिव्यक्तीत्येतद्विधेयवात्रारोपिता इति कचित्सखलनं । नपि विदुषांभ्यः क्षन्तव्यमित्यर्थयामः । चतुर्थाध्याये सूत्रवार्तिकयोः क्रमाङ्कलेखनव्यत्यासोऽनवधानतया कचिदुच्यते ॥

सोऽद्योतप्रदीपभाष्यप्रकाशनं च बहुतरवितकष्टादिसाध्यमपि निर्णयसागराधिपतिभिः प्रारब्धमिति ते न किमिव धन्यवादाहः । मन्यामहे तावत् निर्णयसागराधिपतये सपरिवाराय समन्निगे च स्वस्ति-इति निखिलोऽपि पण्डितसमाजः सुभूषामविरतं चाशास्ते-इति । यैस्तुद्रणालयाधिपतिभिः सुफिष्टाक्षरविन्याससुगोभीनि विद्वदधिगतत्वादशुद्धिरहितानि दुर्लभतराणि पुस्तकान्यस्येनैव मूल्येन प्रत्यहं प्रदीयन्ते तैर्महाभाष्यस्यायं चतुर्थो भागो विद्वत्करकेलेविद्वार्त्ता समर्थत इति नैतच्चित्रम् ॥

उद्द्योतप्रदीपसमुच्चित्तमहाभाष्यप्रकाशनस्यायं समुद्योगः प्रथमोऽपि नाद्वितीयतां सांप्रत्यमुपादत्ते । यतः काश्यां पण्डितवरश्रीगुरुप्रसादाशक्तिभिरचिरेणैव कालेन सोऽद्योतप्रदीपसम्पूर्णमपि महाभाष्यं सुद्वितं नितरां विराजते । अभिनन्दामो वयं द्रौपदीस्वयंवरे ब्राह्मणसमाजादुत्तिष्ठन्तमर्जुनमिव राजस्थानसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षमपि । नात्र संशयलेशोऽपि यन्मार्कटिकिरिवैतत्प्रकाशनम्-इति । नूनं संमयातिताधवाद्द्विद्वित्र्यत्र तत्र दृश्यमाना दोषा अप्यसंधेया एव । अयं चात्रसो दोषोऽनुपेक्षणीय इवावभासते-‘तद्युक्ताकर्मणोऽण’ इति सूत्रस्य ‘अण्’ प्रकरणे कुलाल-’ इति वार्तिके ‘लुप्तोऽयं पाठः सम्प्रति गौडैरुद्धृतः’ इत्येतादिवचनं प्रमाणमनुपन्यसज्जिगैर्विचित्रं तत्र जोषुष्यमाणं नातीव रमणीयमिति सुधीर्भिर्विचारणीयम् । ‘गौडैरुद्धृतम्’ इत्यर्थेकानि वचनान्यपरिमितानीति सुभूतं सन्दृश्यते चेत् । लेखकप्रमादापाठभेदाः समुपजायन्ते, तत्र यदि प्रकाशकैरपि पाठभेदः कृतः क्षते क्षारमिवास्त्विति प्रकाशनविदां स्तुत्यपत्तिरित्यलं परदोषाविकल्पेण ॥

अथात्रास्मिन् समुद्योगे क-संज्ञकं राजापुरपाठशालातो लब्धं भाष्यकैव्यटपुस्तकम् । पुस्तकमेतदप्याचीनमपि सुफिष्टाक्षरमपि नातीवशुद्धम् । ख-संज्ञकं अस्मिन्नवरैर्भट्टकुलावतंसैर्विद्वद्विद्वत्प्रसैरैः श्रीगोपालभट्टचरणैर्दत्तमुद्द्योतपुस्तकम् । विद्वत्कुलक्रमागतमेतदप्यामणिकमित्यत्र न सन्देहः । अस्तुभौमयवशात्तत्रभवन्तो भट्टचरण विद्वन्मण्डलीदर्शनार्थमिव कैलासं गता नेदानीमिमं प्रवक्ष्यामलोकयन्ति । ग-संज्ञकं उद्द्योतपुस्तकमसम्पूर्णमपि अतीवशुद्धम्, फिष्टाक्षरमपि विद्वभिः कृतपरिचरं श्रेष्ठिमहोदयैर्गुणैर्गुणैर्गुणैर्गुणैर्गुणैर्विद्वद्विद्वत्प्रसैरैः श्रीमोतीरामशास्त्रिरानरितम् । पुस्तकमेतत्सुफिष्टाक्षरमशुद्धिरहितं च दृश्यते, नैतत् सम्पूर्णं । ख-संज्ञकं काश्यां सुद्वितं चोत्तमभाष्यालयस्थं भाष्यकैव्यटपुस्तकम् । छ-संज्ञकं कीलहर्नसुद्वितं महाभाष्यम् । ज-संज्ञकं नागपुरप्रान्ते निवसज्जिद्विदुषांभ्यः श्रीकृष्णशास्त्रिभुले सुगुह्यतन्माभेयैः स्खलभूषणमिव प्रयत्न उपहितम् । पुस्तकं चैतन्निःसन्दिग्धं सुफिष्टाक्षरं आन्तरिहितं च प्रकाशनविधौ तरणिरावितरां विराजते । झ-संज्ञकं पं. गुरुप्रसादाशक्तिभिर्मुद्रितम् । ज-संज्ञकं काश्यां मुद्रणवज्जालये सुद्वितं प्राचीनं पुस्तकम् । एतानि च पुस्तकानि पाठभेदादौ संज्ञापितानि । अन्यानि च बुद्धिमानि कतिपयपत्रमात्राणि बहुविधानि पुस्तकानि संहितात्मन्यपि न निर्दिष्टानि । यैर्महाभागैः पुस्तकानि द्द्विद्विद्वत्पुस्तका वयं तेषां चण्यवाद्दत्तानामपि नैतत्किञ्चित् । यैश्च विद्वज्जिर्णयसागरास्थानपण्डितैः सुगुह्यतन्माभेयैः साधलेकुलावतंसैः श्रीबालकृष्णशास्त्रिभिः, सोमप्रमहोदयैः, आचार्योपाधिविश्वनाथरायणाशक्तिभिः प्रधानपण्डितैश्च प्रतिपदमनुसन्धानमाचरन्निर्धुतपुस्तका वयं तत्रैवैव कर्तुं शक्यमित्येव निर्दिश्यते ।

महाभाष्यसंशोधनायैव दुरुहेऽपरिचिते चास्मिन् कर्मणि प्रवर्तितारो विलसन्महाविद्यालये प्रधानाध्यापकपदमलङ्कृतो वेदणकरोपाह्वरिशामोणः । तैश्च पुस्तकसंपादनाधनेकविअसाहाय्यदानेन उपकृता वयमत्र पराक्रान्ता इति कथं न ते धन्यवादाहः ।

दृक्शेयोजकहिराजीमश्रुतीनां कौशलं शीघ्रकारित्वं च नास्तिअवसरैः अनुपेक्षणीयम् । पुस्तके चास्तिअष्टविषाष्टकाव्यवहितम् । तेषां संक्रमसङ्केतं तदीयहसलाचयेनैव विलिवारित इत्येतद्विचिन्वावृत्तम् ॥

(६)

भागेऽसिञ्चन्ते अभ्याससौलभ्यायाध्यायद्वयगतसूत्रवार्तिकपाठः प्रतिनिवेशितस्तथा चादौ सूत्रसूचिरपि सखि-
चेक्षिता । अतस्त्वमतिभिरुपक्रमणीयेऽसिञ्च कर्मणि यद्वाष्ट्यादस्याभिरुपक्रान्तं तदुदाराशयाः सफलयन्तु तन्नभवन्तो
विद्वच्चरणाः ।

यदत्र सौष्ठवं किञ्चित्तुहरोरेव मे नहि । यदत्रासौष्ठवं किञ्चित्स्ममैव गुरोर्नहि ॥ इति

श्रीमधुसूदनसरस्वतीनिष्यन्दैरत्रत्यसत्यतत्त्वप्रयत्नेन विद्वदनुग्रहं संप्रार्थयामो वयं

नागपञ्चमी
शके १८६४

काशीविश्वविद्यालयविनेयाः
म. म. श्रीजयदेवमिश्रचरणान्तेवासिनः
श्रीमार्गवशास्त्रिणः

चतुर्थपञ्चमाध्यायभाष्यव्याख्यातसूत्रसूचिः ।

क्रमाङ्कः	ट्टाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	ट्टाङ्कः
१ अक्ष्णोऽदर्शनात् ।	४१८	३८ अल्पे ।	४०१
२ अचतुरविचतुरक्षुचतुरभीपुंस० ।	४१८	३९ अवक्षेपणे कच् ।	४०३
३ अजायी गुणवचनादेव ।	३८५	४० अवयवे च प्राण्योषधिरुद्देश्यः ।	२३३
४ अजायतष्टाप् ।	३१	४१ अवयसि ठञ्च ।	२८०
५ अन्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थुलात् ।	४२०	४२ अव्यक्तानुकरणाद्वाङ्मवराधार्दमितौ ङाच्	४१५
६ अग्निनोरनार्थयोर्गुणोत्तमयोः ध्यङ् गोत्रे ।	८६	४३ अव्ययसर्वनामामकच्प्राक् टेः ।	३९५
७ अण्व	३५२	४४ अव्ययात्पप् ।	१८६
८ अत इच् ।	१३३	४५ अव्ययीभावाच्च ।	२०८
९ अत इतिठनौ ।	३५४	४६ अषडक्षशितत्फलकर्मात् ।	४०७
१० अतश्च ।	१५८	४७ असमासे निष्कादिभ्यः ।	२५७
११ अतिशायने तमविष्ठनौ ।	३७३	४८ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।	२३५
१२ अदूरभवश्च ।	१७९	४९ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।	४१८
१३ अधिकम् ।	३३६	५० अक्षोऽह एतेभ्यः ।	४१९
१४ अधिष्ठल कृते प्रत्ये ।	२१२	५१ आकर्षात् छट् ।	२३१
१५ अधुना ।	३६४	५२ आकालिकडायन्तवचने ।	३१३
१६ अधर्धपूर्वद्विगोर्लृगसंज्ञायाम् ।	२६२	५३ आगवीनः ।	३१३
१७ अध्यायानुवाकयोर्लृङ् ।	३३५	५४ आ च त्यात् ।	३०४
१८ अनस्यन्तगतौ फात् ।	४०६	५५ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् ङः ।	२४६
१९ अनसन्तात्तपुंसकाच्छन्दसि ।	४१९	५६ आधर्वेणिकसं कल्पेपथः ।	२१९
२० अनुदासादेश्च ।	२२३	५७ आरशुचीचाम् ।	१४२
२१ अनुपदसर्वाध्यायानयं बद्धाभस्यतिनेयेषु ।	३११	५८ आहोदयोपुच्छसंस्थापरिमाणादृक् ।	२५३
२२ अनुपसर्जनात् ।	४१	५९ आलजाटजौ बहुभाषिणि ।	३५६
२३ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।	२८४	६० आवय्याच्च ।	८५
२४ अनुप्राद्वणादिभिः ।	१७६	६१ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।	३६४
२५ अन्त्यध्यानन्तये विदादिभ्योऽङ् ।	१३६	६२ इतो मनुष्यजातेः ।	८२
२६ अन्तःपूर्वपदाद्वञ् ।	२०८	६३ इनत्पिपठधिकवि च ।	३१८
२७ अन्तर्वैपत्तिवतोर्लृङ् ।	५७	६४ इतिन्नकव्यचयः ।	१७२
२८ अपत्यं यौनप्रसूति गोत्रम् ।	१५१	६५ इन्द्रवरुणभवशर्वैकशृङ्गहिमरम्भ० ।	७२
२९ अपरिमाणविस्त्राप्तिक्म्बल्येभ्यो न तद्धितल्लप्तिः ।	५४	६६ ईयसश्च ।	४२२
३० अपोनप्त्रपानतृभ्यां घः ।	१६६	६७ ईषदसमाप्तौ कल्पन्देश्वयेक्षीयरः ।	३९०
३१ अपूर्वणीप्रमाणोः ।	४२०	६८ उगवादिभ्यो यट् ।	२४२
३२ अभिजनश्च ।	२१३	६९ उगितश्च ।	३३
३३ अभिजिद्विदसृच्छालावच्छिखारच्छमी- वदूर्णवज्रमदयो यञ् ।	४०४	७० उत्तरपथेनाहृतं च ।	२७९
३४ अभिनित्कामसि द्वास् ।	२१२	७१ उत्सादिभ्योऽङ् ।	१०२
३५ अवयःश्लक्ष्ण्डाजिनाभ्यां ठक्ठमौ ।	३३७	७२ उदीचामिञ् ।	१४७
३६ अरण्यान्मनुष्ये ।	१६४	७३ उपसुं परिष्टात् ।	३६९
३७ अर्थाद्यत् ।	१९८	७४ उपसर्गाच्च ।	४२०
		७५ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।	२६२

समाहः	पृष्ठाङ्कः	कमाहः	पृष्ठाङ्कः
७६ उभाहुदातो नित्यम् ।	३२३	११९ केदाराद्यथ ।	१६६
७७ ऊहुतः ।	८३	१२० केवलमामकभाष्येयपापापरसमानार्थ-	
७८ ऊषसेऽनल ।	४२१	कृतसुमश्लमेषजाच ।	५७
७९ ऊषसुषिमुष्कमथो रः ।	३५३	१२१ केशाहोऽन्यतरस्याम् ।	३५३
८० ऋक्पूर्वधृःपथामानक्षे ।	४१७	१२२ कोशाहुत् ।	२०७
८१ ऋतोऽन् ।	२३४	१२३ कौमारापूर्ववचने ।	१६४
८२ ऋत्यन्धकवृणिकुरुभ्यश्च ।	१३९	१२४ कौरव्यमाण्डकाभ्यां च ।	५२
८३ एकगोपूर्वोऽन् नित्यम् ।	३५५	१२५ कौसल्यकामायाभ्यां च ।	१४८
८४ एकस्य सकृच्च ।	४०९	१२६ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ।	२११
८५ एकाव प्राचाम् ।	४०३	१२७ कर्तृव्यादिसूत्रान्तादृक् ।	१७४
८६ एकादकिनिचासहाये ।	३७२	१२८ कीतवत्परिमाणत् ।	२२७
८७ एकादो ध्यमुजन्यतरस्याम् ।	३७१	१२९ कीतात्करणपूर्वात् ।	७३
८८ एको गोत्रे ।	१२१	१३० क्षुद्राभ्यो वा ।	१४३
८९ एतदोऽन् ।	३६१	१३१ क्षेत्रियचरक्षेत्रे चिकित्सः ।	१७०
९० एनबन्धनतरस्यामद्वरेऽपधम्याः ।	३६९	१३२ खण्डिकादिभ्यश्च ।	१७२
९१ ऐकारादिद्वयौरे ।	२८४	१३३ खलमोरधात् ।	२४५
९२ ओरन् ।	१८०	१३४ खल्यवमापतिल्लवप्रदाणश्च ।	२६५
९३ कच्छादिभ्यश्च ।	१९४	१३५ खार्यो ईकर् ।	४२१
९४ कड्यादिभ्यो ङकल् ।	१८५	१३६ गन्धस्येदुप्यतिष्ठसुरभिभ्यः ।	२०८
९५ कटुकमण्डलोऽश्चन्दसि ।	८४	१३७ गम्भीराभ्यः ।	१९५
९६ कन्यायाः कनीन च ।	१४०	१३८ गतोत्तरपदाच्छः ।	१९५
९७ कम्बलाद्य संज्ञायाम् ।	२४५	१३९ गृहादिभ्यश्च ।	३०८
९८ कम्पोजाङ्गुल ।	१५८	१४० गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।	२३७
९९ कलापिविशम्भायनान्तेवाशिभ्यश्च ।	२१५	१४१ गृहपतिना संयुक्ते ष्यः ।	१४४
१०० कल्पपथत्वववृत्ताहुत् ।	२०७	१४२ गोत्रस्त्रियाः कृतसने ण च ।	९३
१०१ कंसाष्ठिन् ।	२६२	१४३ गोत्रावयवात् ।	१०६
१०२ कस्य च दः ।	१६५	१४४ गोत्रेऽष्टगन्धि ।	१३५
१०३ कस्येत् ।	१८५	१४५ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चकल् ।	१६६
१०४ कापिऽयाः ष्फक् ।	१६६	१४६ गोत्रोक्षोश्चोरधराजराजन्यः ।	२६६
१०५ कालेभ्यो भववत् ।	४१७	१४७ गोब्रह्मोऽसंख्यापरिमाणशब्दादेर्यत् ।	१००
१०६ किमः क्षेपे ।	३२१	१४८ कामाजनवन्धुभ्यस्तल् ।	१
१०७ किनः संख्यापरिमाणे ण्ति च ।	१५०	१४९ कथाप्रातिपदिकात् ।	१४२
१०८ किमिदंभ्यां वो षः ।	४०२	१५० कटकाया ऐरक् ।	२३२
१०९ किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच् ।	३६०	१५१ चूर्णोदितिः ।	२४७
११० किंसर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः ।	४०१	१५२ छ च ।	२५०
१११ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।	३६६	१५३ छत्रादिभ्यो णः ।	१७६
११२ कुतिते ।	१८१	१५४ छदिरपचिरछेदञ्च ।	२५७
११३ कुमुदनजवेतसेभ्यो कातुर् ।	१४७	१५५ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।	१५३
११४ कुवादिभ्यो ण्यः ।	१८५	१५६ छेदादिभ्यो नित्यम् ।	२१३
११५ कुलकुक्षिमीवाभ्यः श्वाऽस्यलंकारेषु ।	२६८	१५७ जनपदतदवधोश्च ।	२१३
११६ कुलिजाङ्गुलौ च ।	२१६	१५८ जनपदशब्दात्स्त्रियाद्गु ।	२१३
११७ कृते प्रथ्ये ।	४१४	१५९ जनपदिनां जनपदवत्सर्व जनपदेन समानः ।	७९
११८ कृम्यसित्योगे संपथकर्तारि स्विः ।	४१४	१६० जातेरञ्जीविषयादयोपधात् ।	

क्रमाङ्कः	वृत्ताङ्कः	क्रमाङ्कः	वृत्ताङ्कः
१६१ जानपदकुम्भगणस्थलमाजनागकालमील० ।	६२	२०४ तेन कीतम् ।	२६५
१६२ जीवति तु बन्धे युवा ।	१५२	२०५ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।	२८५
१६३ जीविकार्थे चापण्ये ।	४०३	२०६ तेन निर्जितम् ।	१७३
१६४ वित्तश्च तत्प्रशयात् ।	२२५	२०७ तेन प्रोक्तम् ।	२१४
१६५ टिड्ढाणश्चयसज्जदमन्मात्रचक्षयत्तकठक्करपः ।	४८	२०८ तेन रक्तं रागात् ।	१६०
१६६ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयारचः ।	३९९	२०९ जेमन्तिलम् ।	२३२
१६७ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।	३९	२१० दक्षिणादाच् ।	३७०
१६८ ढकि लोपः ।	१४३	२११ दक्षिणोत्तराभ्यामतद्धुच् ।	३६७
१६९ णचः खियामञ् ।	४०९	२१२ दानीं च ।	३६४
१७० तत्र च वीयते कार्यं भववत् ।	२८३	२१३ दामहायमान्ताश्च ।	५६
१७१ तत्र जातः ।	२०४	२१४ दिक्पूर्वपदान्वीप् ।	७९
१७२ तत्र तलेव ।	२९०	२१५ दिक्वाब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीत्रयमाभ्यो० ।	३६६
१७३ तत्र भवः ।	२०७	२१६ दिव्यदिव्यादिव्यपत्युत्तरपदान्भ्यः ।	१००
१७४ तदधीते तद्वद् ।	१७४	२१७ दृष्टं साम ।	१६३
१७५ तदर्थं विवृतेः प्रकृतौ ।	२४९	२१८ देवतान्तात्तादर्थ्यं यद् ।	४११
१७६ तदर्थम् ।	२९३	२१९ देवात् ।	४१२
१७७ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्कः ।	३२३	२२० द्वन्द्वाद्गुर्वैरमैशुनिकयोः ।	२१८
१७८ तदस्मिन्नर्थं प्राये संज्ञायाम् ।	३३८	२२१ द्विगोल्लेखनपले ।	१०४
१७९ तदस्मिन्नलीति देशे तन्नास्ति ।	१७९	२२२ द्वित्रिपूर्वाभिकात् ।	२६४
१८० तदस्मिन् इज्यायलाभशुक्रोपदा वीयते ।	२६७	२२३ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नेः ।	४१९
१८१ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ।	२५१	२२४ द्वित्र्योश्च धस्युच् ।	३७१
१८२ तदस्य परिमाणम् ।	२६८	२२५ द्विचनविभज्योपपदे तरपीवङ्गौ ।	३८३
१८३ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।	२८१	२२६ द्यङ्गुल्लङ्घनकर्मप्रथमाप्वरपुरश्चरणनामाख्याताङ्कश्च ।	२११
१८४ तदस्यास्त्वस्मिन्निष्ठि मनुप् ।	३४०	२२७ द्यव्यगधकलिज्जसूरमसादण् ।	१५८
१८५ तदो दा च ।	३६५	२२८ धनद्विरप्यात्कार्णे ।	३३५
१८६ तद्युष्मात्कर्मणोऽण् ।	४१३	२२९ धर्मं चरति ।	२३४
१८७ तद्वद्वति रयुगप्रसङ्गम् ।	२३६	२३० नक्षत्रेण युक्तः कालः ।	१६१
१८८ तपःसाहस्रभ्यां विनीनी ।	३५२	२३१ नडापीनां कुक्च ।	१८१
१८९ तमधीतो धृतो भृतो भागी ।	२८०	२३२ नद्यां मनुप् ।	१८१
१९० तयोर्दार्ढ्यौ च चङ्क्षदसि ।	३६५	२३३ न त्वपूर्वोत्तरपुरुषादचतुरस्यगतलवणवद-	
१९१ तवकममावैकवचने ।	१९८	युक्चतुरस्रल्लेभ्यः ।	३०५
१९२ तसेश्च ।	३६३	२३४ न पूज्यात् ।	४१६
१९३ तस्मिन्नि च पुष्पाकासाकौ ।	१९७	२३५ न धदस्त्रादिभ्यः ।	३८
१९४ तस्य दक्षिणा यज्ञास्त्वेभ्यः ।	२८३	२३६ न सामिचने ।	४०७
१९५ तस्य निमित्तं संयोगोलातौ ।	२६६	२३७ नान्तादसंख्यादेर्मद् ।	३३०
१९६ तस्य निवासः ।	१७९	२३८ नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकण्ठशब्दाश्च ।	७८
१९७ तस्य पूरणे ङट् ।	३२७	२३९ पक्षातिः ।	३१४
१९८ तस्य भावस्तत्तलौ ।	२९३	२४० पङ्क्तिविशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशच्छद्विसप्तत्यष्टीति-	
१९९ तस्य विकारः ।	२२०	नवतिशतम् ।	२७०
२०० तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ।	२०९	२४१ पञ्चम्यास्तसिन् ।	३६२
२०१ तस्यापत्यम् ।	११७	२४२ पत्युनो यज्ञसंयोगे ।	५८
२०२ तस्येदम् ।	२१६	२४३ पन्थो ण नित्यम् ।	२७७
२०३ तावतिर्धं ग्रहणमिति छत्रा ।	३३७	२४४ परिकृतौ रथः ।	१६४

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२४५ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।	३१२	२८८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।	४१८
२४६ पर्यभिभ्यां च ।	३६४	२८९ ब्राह्मणमाणववाङ्मयात् ।	१६९
२४७ पश्चात् ।	३६९	२९० भिक्षादिभ्योऽङ् ।	१६८
२४८ पाककणपण्यपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।	८२	२९१ मतोश्च बह्वज्ज्ञात् ।	१८५
२४९ पाण्डुकम्बलादिभिः ।	१६४	२९२ मतो ह्यः सृक्साभोः ।	३३३
२५० पादघातस्य संख्यादिर्विध्यानां ।	४०६	२९३ मत्वर्थे मासतन्वोः ।	२३८
२५१ पारावणतुरारयणचान्द्रायणं वर्तयति ।	२७८	२९४ मदात् परिवापणे ।	४१५
२५२ पार्थेनान्विच्छति ।	३३६	२९५ मनोज्ञतावन्मृतौ धुक् च ।	१५०
२५३ पाशादिभ्यो यः ।	१७२	२९६ मयश्चैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।	२२४
२५४ पितृव्यमातृलमातामहपितामहाः ।	१६७	२९७ महाराजप्रोष्ठपदादङ् ।	१६७
२५५ पुंयोगादाख्यायाम् ।	६४	२९८ मातृवत्सल्यासम्भ्रप्रपूर्वायाः ।	१४०
२५६ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।	२१६	२९९ मातृव्यसुख ।	१४३
२५७ पुष्करादिभ्यो देशे ।	३५७	३०० यल्लक्ष्मा ।	८५
२५८ प्रसक्तोरै च ।	५९	३०१ यज्ञविन्म्यां छञ्जौ ।	२७८
२५९ पूर्णाद्वागे तीयादङ् ।	३७२	३०२ यजश्च ।	५०
२६० पूर्णार्धद्वय ।	२६७	३०३ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुर् ।	३२०
२६१ पुष्पादिभ्यो ह्रमनिच्चा ।	३०८	३०४ यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ।	३११
२६२ प्रज्ञाभद्रार्चाभ्यो णः ।	३५२	३०५ याप्ये पाशप ।	३७२
२६३ प्रतियोगे पञ्चम्यास्त्यभिः ।	४१४	३०६ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां लभ ।	११७
२६४ प्रमाणे द्वयसङ्गदन्मन्त्रचः ।	३१८	३०७ युनि लुक् ।	१११
२६५ प्रपच्छति गार्होम् ।	२३३	३०८ योजनं गच्छति ।	२७९
२६६ प्रसंसायां रूपम् ।	३८७	३०९ रङ्गोरमनुष्येऽप्यञ्च ।	१८६
२६७ प्रसस्यस्य थः ।	३८६	३१० रजःकृम्यास्त्यतिपरिपदो वलच् ।	३५४
२६८ प्राक्क्रीताच्छः ।	२४०	३११ रसादिभ्यश्च ।	३५०
२६९ प्राग्दिशो विभक्तिः ।	३६०	३१२ राजश्चक्षुराद्यत् ।	१४३
२७० प्रावहीव्यतोऽङ् ।	९७	३१३ राज्ञेधाजसौ ।	५७
२७१ प्रावहसेष्टकम् ।	२३१	३१४ राज्ञावारपारादसौ ।	१८५
२७२ प्राचां एक तद्धितः ।	५०	३१५ रूपादाहृतप्रसंसयोर्गैप् ।	३५५
२७३ प्रागित्यादातो लज्जन्वतरस्याम् ।	३५०	३१६ रैवतिक्रादिभ्यस्तुः ।	२१९
२७४ प्रायश्चयः ।	२०६	३१७ लवणाहुक् ।	२३३
२७५ प्रोक्षाहुक् ।	१७६	३१८ लाक्षारोचनादङ्क् ।	१६०
२७६ फले लुक् ।	२२९	३१९ लप् च ।	२३०
२७७ फाण्टाहतिमिमताभ्यां णक्तिवौ ।	१४६	३२० लुबभिक्षेपे ।	१६२
२७८ बहुपुण्यगणसङ्ख्ये तियुक् ।	३३१	३२१ लुम्भमुष्ये ।	४०३
२७९ बहुलं छन्दसि ।	३५५	३२२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः क्षानेलचः ।	३५१
२८० बहुमीहेरुचसो णीप् ।	५४	३२३ लोहितान्मणौ ।	४१२
२८१ बहुमीहेरुचान्तोदात्तात् ।	७४	३२४ वतण्डाच्च ।	१३७
२८२ बहुमीहो सकप्यस्थोः स्वास्त्रात् ।	४१९	३२५ वतोरिद्धा ।	२६०
२८३ बहुमीहो संख्येये कञ्बहुगणात् ।	४१७	३२६ वत्तोक्षाद्यर्थेभ्यश्च तनुत्वे ।	४०२
२८४ बह्वल्पायांछस्कारकादन्वतरस्याम् ।	४१४	३२७ वनो र च ।	३५
२८५ बाह्वादिभ्यश्च ।	१३३	३२८ वयसि प्रथमे ।	५२
२८६ विस्वादिभ्योऽङ् ।	२२३	३२९ वर्णादनुदात्तात्तोपघातो नः ।	६१
२८७ विस्वात् ।	२६४	३३० वसन्तादिभ्यष्टक् ।	१७६

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
३३१ वसोः समूहे च ।	३३८	३७० शृङ्गलमस्य बन्धनं करणे ।	३३७
३३२ वाङ्मयसिन्धु सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।	१५३	३७१ शैबलसुपरिविशालवरुणाश्यादीनां तुतीयाद ।	४००
३३३ वाक्मिनादीनां कुक् च ।	१४९	३७२ शेषादिभाषा ।	४२१
३३४ वातादीसाराभ्यां कुक्च ।	३५७	३७३ शेषे ।	१८२
३३५ वा बह्वनां जातिपरिप्रेक्षे षडमच् ।	४०२	३७४ अविद्याफलमुच्यन्तुराधास्वातिविध्युनर्वसुहस्त० ।	२०५
३३६ वामदेवाह्व्यङ्ग्ये ।	१६३	३७५ आत्मनो न मुक्तिमिति ।	३३९
३३७ वासुदेवाहुनाभ्यां लुच् ।	२१३	३७६ श्रोत्रियंरुन्दोऽधीति ।	३३८
३३८ विद्वद्भ्यः ।	२११	३७७ श्वस्त्युच् च ।	१९९
३३९ विष्यत्स्यधनुषा ।	२३७	३७८ पङ्क्तिरितिपञ्चतुरां शुक ।	३३१
३४० विन्यभ्यां नानाजो न सह ।	३१५	३७९ पशिकाः पशिरात्रिण पच्यन्ते ।	२८०
३४१ विभाषाऽथैरदिक् जियाम् ।	४०८	३८० पञ्चादेवाऽसंख्यादेः ।	३३२
३४२ विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ।	२६४	३८१ संख्याया अतिशदन्तायाः कर्त्तृ ।	२६०
३४३ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ।	१९४	३८२ संख्याया अवयवे सत्यम् ।	३३२
३४४ विभाषा तिलमाषोमामाशाशुभ्यः ।	३१०	३८३ संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ।	३२५
३४५ विभाषा पूर्वाह्नापराह्नाभ्याम् ।	२०२	३८४ संख्याया विधायै धा ।	३७०
३४६ विभाषा विवधात् ।	२३१	३८५ संख्यायाः संज्ञासंज्ञसूत्राव्ययनेषु ।	२६८
३४७ विभाषा सपर्येस ।	५९	३८६ सङ्ख्यालक्षणेष्वङ्गविनामणम् ।	२१८
३४८ विभाषा सुपो बहुचुरस्तात् ।	३९३	३८७ संज्ञायां जन्त्याः ।	३२७
३४९ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।	२४५	३८८ संज्ञायां श्रवणाक्षत्याभ्याम् ।	१६२
३५० विंशतिविशद्वयां ङुनसंज्ञायाम् ।	२६१	३८९ सद्यः पश्यरायैषमः परेख्यम् ।	३६५
३५१ विषयो देशे ।	१७२	३९० सप्तम्याल्ल ।	३६२
३५२ वृद्धाष्टकं सौवीरेषु बहुलम् ।	१४६	३९१ संप्रोदध कटच् ।	३१३
३५३ वृद्धाष्टकेकान्तलोपधात् ।	१९५	३९२ समर्थानां प्रथमादा ।	९५
३५४ वेः शालच्छङ्कटचौ ।	३१५	३९३ समां समां विजयते ।	३१२
३५५ वेतो गुणवचनात् ।	६२	३९४ समासाच्च तद्विषयात् ।	४०४
३५६ व्यन्सपले ।	१४४	३९५ समासान्ताः ।	४१५
३५७ वृष्टादिभ्योऽण् ।	२८३	३९६ सम्भवत्यवहरति पचति ।	२६७
३५८ वातेन जीवति ।	३१४	३९७ सर्वत्र लोहितारिक्ततन्त्रेभ्यः ।	५१
३५९ वीक्षादिभ्यश्च ।	३५५	३९८ सर्वत्राप्य तलोपश्च ।	१९९
३६० शकियष्टोदीकक् ।	२३४	३९९ सर्वपुरषाभ्यां गण्वौ ।	४४९
३६१ शताक्षं ण्यन्तावशते ।	२५९	४०० संहिताशफलक्षणवामादिश्च ।	८४
३६२ शदन्तर्धिशतेश्च ।	३२५	४०१ साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम् ।	३३९
३६३ शरीरावयवाद्यत् ।	२४५	४०२ सार्वचिरप्राहेमग्रेऽव्ययेभ्यश्च्युलौ लुच् च ।	२००
३६४ शाह्नादा ।	२६५	४०३ साऽसिन्धु पौर्णमासीति ।	१६५
३६५ शालीनकौपीने अष्टाकार्ययोः ।	३१३	४०४ सिन्धादिभ्यश्च ।	३५०
३६६ शिल्पम् ।	३३४	४०५ सुधातुरकच् च ।	१३४
३६७ शिवादिभ्योऽण् ।	१३८	४०६ सूत्राच्च कोपधात् ।	१७६
३६८ शिशुफन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यस्तुः ।	२१३	४०७ सोऽस्य निवासः ।	२१३
३६९ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।	३३५	४०८ सोऽसादिपितृतिष्ठन्दसः प्रमाथेषु ।	१७४
		४०९ सोनाद्यक्षलोपश्च ।	३०८

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
४१० स्त्रियाम् ।	१६	४१५ सामिसैश्वर्ये ।	३५७
४११ श्रीपुंसाभ्यां नञ्स्यौ भवनात् ।	१०२	४१६ द्वायनान्तबुधादिभ्योऽण् ।	३०९
४१२ स्त्रीभ्यो ङक् ।	१४१	४१७ हितं भसाः ।	२३६
४१३ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।	४०६	४१९ द्वेयंगवीनं संज्ञायाम् ।	३१४
४१४ स्वाश्रावोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।	७५	४२० हस्ते ।	४०१

भाष्यव्याख्यातसूत्रसूचिः समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं
महाभाष्यम् ।

तद्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः,
तद्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्घोतश्च प्रारभ्यते ।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथममाह्निकम् ।

[विधिप्रकरणम्]

(६१८ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ. १ सूत्रम् ॥)

१२७५ ङ्याप्रातिपदिकात् ॥ ४।१।१ ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

ङ्याप्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्रातिपदि-
कात् ॥ १ ॥ ङ्याप्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति ।
परधेति वचनात्परे भवन्तो वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्ध-
योग्यार्थविधायिनी ङ्याप्रातिपदिकलक्षणमेव प्रकृतिमाक्षे-
प्यन्ति । सति च पञ्चमीनिर्देशे परधेति प्रत्याख्यातम्, असति
त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिर्पादनपरत्वात्सति
प्रत्याख्यानम् । सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययद्योलवाच्यार्थसंब-
न्धार्थविधाधिप्रकृत्याक्षेपः सिद्ध इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) श्रीगणेशाय नमः । ङ्याप्रा । नन्वेतदभावे
केवलानामेव स्वादीनां प्रयोगः स्यादत आह—परधेतीति ॥ नन्वेवं
धातुवादेरपि स्युरत आह—प्रत्ययार्थेति । स च कर्मादिरपत्वादिव्य-
तत्संबन्धयोग्यार्थसाभिप्रायिनीमित्यर्थः ॥ ननु प्रत्याख्यातवृत्तमादायै-
वराक्षेपो न युक्तोऽत आह—सति चेति । एतदादि पञ्चमीनिर्दे-
शैस्तस्मादिदं परप्रथमा परत्वलक्षणेन हि तद्व्याख्यातमिति भावः ॥

प्रतिपादनपरत्वादिति । परधेति यस्त्विति शेषः ॥ ननु वचना-
न्तराक्षेपो वचनान्तराक्षेपो न युक्तः, अत आह—सति चेति ।
द्योलवाच्यार्थयोः संबन्धी योऽयं स्वर्थः ॥ प्रकृत्याक्षेप इति । निर्लान-
काक्षवादित्यर्थः । प्रत्यापयति प्रकृत्या सह स्थापयति प्रत्यय इति
भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

ङ्याप्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः । धातोर्मा
भूवन्निति ॥

(प्रदीपः) धातोर्मा भूवन्निति । असतीह प्रकृतिनिर्देशो
धात्वधिकारादातोरेव स्युः । वासरूपविधिश्च स्यात् ॥ अथ वा
प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राक्षेपे धातोरपि स्युः । तत्र यथा कर्तृ-
कर्मणोर्लकार उत्पद्यते, साधनाश्रयसंख्यायां च तिङ्मास्यत्तिः,
कर्त्रादिषु तुक्तव्यादीनां च, तथा स्वाद्योपि स्युरिति भावः ॥

(उद्घोतः) असतीहेति । सजातीयधिकारान्तरादसंज्ञेन
पूर्वाधिकारनिवृत्तिर्युक्तैत्यर्थः ॥ नन्वेवं विशेषविहिततन्म्यादयो
व्याधांस्युरत आह—वासरूपेति ॥ ननु न्याख्यानादेव पूर्वाधिकार-
निवृत्तिः सिद्ध्येत आह—अथचेति ॥ ननु पदान्तराच्यक्रियापेक्ष-
काकर्त्रोपकला स्वादीनां दृष्टेति धातोर्नोत्पत्तिः । ततो विधोर्मा-
नानां तत्रात्वासंभवादत आह—तत्र यथेति । प्रकृतिमात्राक्षेपे
यथा प्रकृत्यार्थपेक्षकर्तृकमादावभिधेये लादय उत्पद्यन्ते, तथा स्वाद्यो-

१ प्रत्ययः, परधेत्यधिकारादित्यर्थः ॥

२ सम्बन्धयोग्यविधायिनीमिति क. तु. ।

३ ङ्याप्रातिपदिकादित्यस्याभावे परधेत्यनेन प्रत्ययः परे भवतीति नियमेपि
धातुवादिभ्योऽनर्थकादाः सविध्वन्योत्पत्त्याङ्गां प्रत्ययार्थेन सह सम्बन्धं योग्यमर्थ-
मभिप्रेत्य प्रकृतिरपेक्षेत, अन्यथा प्रत्ययार्थान्वयो न स्यादित्यर्थः ॥

४ परधेति द्रष्टव्यं सार्थसंबन्धेन न तत्र प्रत्याख्यानमित्यर्थः ॥

५ परधेत्यस्य प्रत्याख्यानोऽपि प्रत्ययानां द्योलो वाच्यो वा योऽर्थस्यसम्बन्ध-
मर्थसाभिप्रायिनी प्रकृतिमाक्षेप्यन्ति प्रत्ययाः । एवं च तत्प्रत्याख्यानमेपि ङ्याप्रा-

प्रतिपदिकादित्यति न कार्यमित्यर्थः ॥

६ सोलानां श्रीमल्लभटादीनां वाष्पानामपराधार्थकादीनाम्यकुल्ये
नित्यसाक्षात्तया प्रत्ययानुसृत्यार्थवत्कुलाक्षेप इति भावः ॥

७ प्रत्ययानां नित्यसाक्षात्त्वमेव दर्शयति—प्रत्याखयतीति ॥

८ धातुस्मृतिद्वयमन्यानां कारकत्रोपकलं नाहोत्पन्नवर्णनतिरेकव्याख्या
सिद्धे कारकत्रोपे भिन्नानां सौदीनानेषां न धातुत्तरव्याप्तिरिति भावः ॥

९ ग. घ. युक्तकोऽर्थे 'यथा कुलार्थपेक्ष' इति पाठः । प्रत्ययानाम्यकुलि-
नाक्षेपे आत्यर्थप्रकृतिरूपान्वितकर्तृकमादावभिधेय इत्यर्थः ॥

‘वयसि प्रथमे’ (४।१।२०) इति सूत्रे ‘वयस्य चरमे’ इति वार्तिकमस्मदुपनिर्दिष्टम् । द्वीपान्तरीयपण्डितेन नैतद्वातिकेषु परिगणितम् । बहुषु पुस्तकेषु वार्तिकेष्वस्य पाठ इत्यस्माभिरुपन्यस्त इति तु सत्यमेव । भाष्ये कृतभूरिपरि-
श्रमेभेदाचार्यैश्च ‘ये त्रीणीय’ इति प्रतीकमुपादाय ‘वार्तिकसंमतत्वादिदमेव युक्तम्’ इत्युक्तम् । एतेनास्य वार्तिकेष्व-
परिगणनं अत्र एव ।

वार्तिकविषये संदिग्धस्मिन्सामिर्बहूनि पुस्तकानि ‘वार्तिकपाठ’संज्ञकानि प्राचीनानि उपसंगृहीतानि । तानि च कतिपयवार्तिकसंग्रहेष्वेव कृतकृत्यां गतानि अक्षिप्रकराणीति न तद्दर्शनेन संतोषः ।

एवं वार्तिकविषये प्रामाण्यसुपसंगृह्यैव प्रायशः सर्वाणि तानि संगृहीतानि न तु तत्र गतानुगतिकसरणिः । अत एव कतिपयान्मुद्राहरणमात्राणि कीलहर्नपुस्तकस्थानि वाचकबृन्दकरकमलयोः समर्थन्ते, न तु दोषैकदर्शनविज्ञासा-
समुत्थेन प्रौढिवादमात्रेणेत्यतिश्रान्तमपि क्षन्तव्यं सुधीभिः ॥

एकत्र च वास्तविकवार्तिकान्यपि अपरिगणितानि, अन्यत्र तु अवार्तिकान्यपि स्वकपोलकल्पितपाठानुसारेण वार्तिकत्वेन स्वीकृतानीति विषयेयदर्शनेनानुपेक्षणीयोऽयं विषय इत्येवं विज्ञाप्यन्ते वैय्याकरणाः ।

कास्यामचिरोद्गतमहाभाष्यपुस्तके बहुषु स्थलेषु नृत्ताः पाठाः प्रकल्पिताः । भाष्यवाक्यान्वेय वार्तिकत्वेन परि-
गणितानि इत्येवं चमकृतिदुनोलेख संशोधनव्यापृतचेतः । तत्रैकमुद्राहरणमुपन्यस्तते विद्वज्जनसेवायाम्—

‘तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः’ (५।२।४५) इति सूत्रे—

अधिके समानजातौ, इष्टं शतसहस्रयोः । यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम ॥

इत्येवं भाष्येष्टिर्द्वेरीदृश्यते । इयं च भाष्येष्टिर्वावार्तिकत्वेन परिगणिता तैर्माभागैः, तदर्थं च ‘यस्य संख्या तदा-
धिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम’ इत्यस्याग्रे ‘यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम’ इत्येवं कुण्डलनारूपपाठं
परिकल्प्य टिप्पण्या सूच्यते च ‘अयं पाठो नेदानीमुप-
लभ्यते कापि, औचित्यादस्माभिरत्र स्थापितः’ इति । भाष्यका-
राणामयं शैली समुपलभ्यते यत् वार्तिकव्याख्याने ‘इष्टम्’ ‘इष्यते’ इत्यादि पदं प्रायो न कापि संग्रह्यते । वार्तिक-
विषये व्यामोहश्च प्राचीनविदुषामपि चक्षुर्गोचरो भवति । यतो भैरवस्मिन्निर्देष्टवार्तिकमित्युद्योषितम् ।

तदनुसारेण वार्तिकमेतदिति स्मिकारेऽपि ‘अव्ययास्यम्’ (४।२।१०४) इति सूत्रे ‘निशब्दादपि वाच्योऽयं
ध्रुवायं नियते तथा’ इत्येतद्वातिकेषु परिगण्य ‘इदमुत्तरार्धं लुप्तं गौडैरुद्धृतम्’ इत्येतत् टिप्पण्या सूचितम् । ‘निशब्दा-
दपि—’ इत्येतद्वातिकमेवाप्रामाणिकम् । ‘अस्माभिः कल्पितोऽयं पाठः’ इत्येतत्तुल्लिख्यापि ‘निमित्तमपि वाच्योऽयं
ध्रुवायं गमने तथा इति पाठान्तरम्’ इति सूचितम् । स्वकपोलकल्पितपाठस्यापि पाठान्तरमवलोक्य विस्मयेत वाचक-
बृन्दानां चेतः । अन्यत्र ‘सन्नेष्टुंये’ इत्येतस्मिन् वार्तिके जाग्रति सति कपोलकल्पितवार्तिकस्य क उपयोग इत्येतत्सु-
धीभिर्विमर्शनीयम् । एतच्चोदाहरणमात्रम्, अन्यान्यप्यसंख्येयानि तावद्व्युदाहरणानि इतस्ततः संक्षेपमानानि विज्ञाप-
विष्यन्तीति, मात्रारोपितानि ।

एवं च सहृदयैः सुरिभिरस्मिन् विषये दृष्टदृष्टिर्भविष्यतिमिति विज्ञाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

सुअग्रन्यस्य वैदिकपठनपाठनशैलीसिद्धत्वेन तत्र अमस्तु विरलप्रचारः कश्चिद्व्युत्पत्ते—वैदिकपाठे ‘रैवतिकादि-
भ्रमशः’ ‘कौपिञ्जलहासिपदादण्’ ‘आयवैणिकस्येकलोपश्च’ इत्येतानि सूत्राणि पठ्यन्ते । तत्र ‘कौपिञ्जलहासिपदादण्’
इत्येतद्वातिकमपि पाठकप्रमादासूत्रेण संबद्धम् । कीलहर्नभाष्यपुस्तके च कौपिञ्जलसि साचचयीत् आयवैणिकस्येकलो-
दपि वार्तिकेवैयोननिबद्धम् । केवलभाष्यदर्शनेन च संक्षिप्तमन्वयेतैकैयटादिदर्शनादसंदिग्धमेव । कैश्यटश्च ‘अयवकस्य
इति’ इति प्रतीकमुपादाय ‘कौपिञ्जलहासिपदादण्’ इत्यस्यापाणिनीयत्वात्’ इत्याह । तेन कौपिञ्जलहासिपदेत्यस्य
वार्तिकत्वेन वार्तिकासूत्रेऽनुवृत्त्यसम्भवात् ‘आयवैणिकस्येकलोपश्च’ इत्यत्रापि वक्तव्य इत्यर्थे उक्तः । भाष्यकप्रमाणेन
शेखरकृताऽपि ‘नन्वायवैणिकस्यत्राणुबुल्यैव सिद्धेऽण्यकस्य इति न्ययैमत आह—कौपिञ्जलेति । वार्तिकस्य
सूत्रेऽनुवृत्तिर्बुल्लेखार्थः’ इति कैश्यटस्याख्यानावसर उक्तम् । तेनेदं सूत्रमिति सुस्पष्टमेव । पदमज्योदावस्य वार्तिके
परिगणनं प्रामादिकमेव । सूत्रेण मतमेदस्य काचित्क्येऽपि अन्यान्यव्येतादशान्मुद्राहरणानि विस्तरभावेऽस्तिष्यन्ते ।

वार्तिकपदानि सूत्रेऽनुवर्तन्ते न वेत्येतद्विषये ‘काश्ये रोरेचेति वाच्यम्’ इत्यस्य निदर्शनमेवावश्यम् ॥

ननु इन्द्रचन्द्रपिशाचिकाकाशकृत्स्नभारद्वाजादीनामनेकेषां व्याकरणप्रणेतृणामुपलब्धौ मुनित्रयसैवास्य प्रामाण्य-
भाभ्यपीयसिति दुरामह एव । पाणिनीयव्याकरणे च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनामेव प्रामाण्यमाश्रियते न त्वितरेषाम्,
तदेतद्वसप्रतिमिति चेन्न । ‘शताब्दं उन्मत्तावशाते’ इत्येतस्मिन् सूत्रे कैश्यटेन ‘आपिञ्जलकाशकृत्स्नैरुपसम्पन्ने—इति

वचनादन्वय प्रतिषेधाभावे नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्था हेतव इति मुनित्रयमतेनाशये साध्वंसाधुप्रविभागाः' इति सुस्पष्टं प्रतिपादितम् । सर्वैतस्मृतत्रैनांगेशभट्टैरपि 'नियतकालाश्चेति' इति प्रतीकमुपादाय 'कलो पाराशरी स्मृतिरिति वदति भावः' इति व्याख्यातम् ।

एवं च व्याकरणविषये मुनित्रयमेवैतत्सर्वैतन्मन्त्रमिति नात्र संशयलेशः ॥

प्रस्तुते ऽस्मिन् खण्डे चतुर्थपञ्चाध्यायौ च सुप्लीप्रत्ययतद्धितसमासान्तविषयकौ, तत्र चतुर्थाध्यायप्रथमे पादे द्वितीयं सूत्रं सुविधायकम् । तत्र च चतुःससतिसूत्राणि स्त्रीप्रत्ययविषयकाणि । तत आरभ्य पञ्चमाध्यायचतुर्थपादस्थ-सप्तपठितमान्तसूत्राणि च तद्धितप्रत्ययविधायकानि । ततश्चापञ्चमाध्यायं समासान्तविधायकानि सूत्राणि—इत्येवं विषयविभागः ॥

ननु ऽस्मिन् शास्त्रे शब्दादिगतं लिङ्गमाधीयते । तत्र शब्दस्य गुणत्वे शब्दे लिङ्गस्यानुपपत्तिः स्यात्, पञ्चकं प्रतिपदिकायं इति पक्षे च संख्यारूपगुणस्यापि शब्दे ऽसम्भवापत्तिः, गुणे गुणानङ्गीकारात् । एवं चास्य शास्त्रस्य शब्द-साधुत्वमात्रप्रतिपादकत्वपरत्वे ऽपि शास्त्रीयव्यवहाराय यदुत्तरोधेन पदार्थाः स्त्रीकरणीयास्तत्किमप्याश्लेष्यम्, येन निष्क-शार्थकरणे न कोऽपि व्याघातः संभाव्येत । तत्र आप्त्यादितोऽवगन्तव्यम् । आप्त्यकुडिश्च 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे—'अवश्यञ्च कश्चित् स्मृतान्त आश्लेष्यः । कोऽसौ स्मृतान्तः ? संस्थानप्रसवौ लिङ्गमाश्लेष्यौ स्मृतान्तः' इत्युक्तम् ।

व्याख्यातकृद्भिरुच्योतकारेण—'साङ्ख्यमतावष्टम्भेनाह—स्मृतान्त इति । एतेन सांख्यशास्त्रानुसारिखं व्याकरणसेति सूचयति' इत्युक्तम् ।

'स्मृतान्त आश्लेष्यः' इत्येतद्व्याख्यं सांख्यशास्त्रानुसारित्वमस्य शास्त्रस्योपपादयितुं नात्मतो भगवान् स्वमेवाद्ये आह—'कस्य पुनः संस्थानं स्त्री, प्रवृत्तिवो पुमान् ? गुणानाम् । केषां ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूलय एवमात्मिकाः संस्थानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवयः । यत्रास्तीयांसो गुणास्तत्रावतरतस्त्वयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र' ।

अनेन च सुस्पष्टं प्रतिपादितं साङ्ख्यशास्त्रानुसारित्वमस्य । कथमन्यथा 'सर्वाश्च पुनर्मूलय एवमात्मिकाः' इत्येवं वदेद्भगवान् पतञ्जलिः ।

कैयटोऽपि—'सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः, तत्संघातरूपं च घटादि, ननु तद्व्यतिरिक्तमवयविद्व्ययमस्तीति सांख्यानो सिद्धान्तः' इत्याधाह ।

साङ्ख्यसिद्धान्तश्च श्रीनारदोऽपि चरैरेवमुपपादितः—'सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहान्वयात्कारणत्वेन सत्त्वरजस्तमांसि परिकल्पन्ते । त्रिगुणात्मिका च प्रकृतिर्महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते । महदहङ्कारात्मना । अहङ्कारस्य-गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपञ्चतन्मात्राः, दशेन्द्रियाणि, मनश्च परिणामः । अत एव सत्त्वाध्यात्मकाः शब्दादयश्च पृथिव्याद्यात्मना परिणमन्ते । तत्र गन्धादीनां पञ्चानां पृथिवी, चतुर्णां गन्धादीनामापः, रूपरसस्पर्शानां त्रयाणां तेजः, रसस्पर्शयोर्द्वयोर्वायुः, शब्दस्यैकस्य गगनम् । एवं प्रकृतिः सर्वरूपा पुरुषभोगायौ । पुरुषश्च न प्रकृतिर्नापि विकृतिः, केवलचेतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति साङ्ख्यसिद्धान्तः । प्रकृतिरप्येतनाऽपि चेतनस्य पुरुषस्य भोगा-पवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं तत्र दशादिसहकारेण प्रवर्त्यते इति च सेश्वरसाङ्ख्यसिद्धान्तः'—इति ।

भगवान् पतञ्जलिः—'गुणसमुद्रो द्रव्यम्' इति योगशास्त्रे आह । एवं च सेश्वरसाङ्ख्यसिद्धान्तानुयायिभिरेभि-वैय्याकरणेति गुणसमुद्रयो द्रव्यं न स्वतिरिक्तं किञ्चिद्विश्लेषावगन्तव्यम् । तथा च शब्दादिगुणसमुद्रावरूपस्य घटादि-शब्दरूपद्रव्यस्य लिङ्गयोगित्वेऽपि न क्षतिरिति वैय्याकरणसिद्धान्तसमुच्चयः ॥

वैय्याकरणाश्च लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तैः शब्दैः स्त्रीलिङ्गबोधमाहुः । तदर्थं च तैः—दाप्, हाप्, चाप्, कीप्, झीप्, डीप्—इत्याद्याः प्रत्यया आश्रिताः ।

ननु किमिदं लिङ्गं लौकिकमलौकिकं वा ? किञ्चैतच्छब्दगतसुतार्थगतम् ? इत्यादिबिचार्यमाणे यदि च लौकिकमाधीयैतद्विग्रहम् तदा लोके यथा—इयं स्त्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसकम्, इत्याद्यालोच्यैतदध्यवसीयते तद्वत् खट्वा-दिश्वभावात् खट्वाशब्दादस्त्रीत्वबोधो न स्यात् । स्वाद्य भृकुत्सशब्दादि स्त्रीप्रत्ययः, यतो लोके विज्ञायमानस्य स्त्रीत्वस्य स्तनवस्त्रादिप्रत्यय च सत्त्वेन लौकिकलिङ्गसत्त्वात् ।

लौकिकस्यैवाश्रयणे च खरकुटीः पदयेत्यादौ लौकिकस्य पुंस्त्वस्य सत्त्वेन पुंस्त्वप्रयुक्तकार्यप्रसक्तिः स्यात् ।

एवं च लौकिकलिङ्गस्य ग्रहणे खट्वावृक्षादिशब्दानां लिङ्गं न सिध्येत् खरकुट्यादीनां विरुद्धलिङ्गात्पक्षेति वैय्या करणैः शब्दादिगतमन्यदेव लिङ्गमाश्रितम्, तत्र लोकानुसारादिति—लिङ्गमशित्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य—इत्यादिना भग-वानाह ॥

(प्रयोजनपरमाध्यम्)

अर्णादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्मिति ॥

(प्रदीपः) अणादय इति । यथैव गर्गस्यापलमिल्यपला-
पल्यवत्संनधादिसंभवः, एवं पचति यस्तस्यापलमिति सर्वनाम-
प्रत्ययसृष्टतिङन्ताद्योधारसंबन्धसंभव इति भावः ॥ ननु पछ-
न्तादपले प्रलयो विधीयते, सर्वनामश्चात्र पछन्तत्वं न तिङ-
न्तस्य । नैव दोषः । गर्गस्यायमिल्यपि वाक्यगोचरेव षष्ठी
संबन्धस्य प्रदर्शनायोपादीयते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्प-
द्यते । लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वामाविकीं प्रत्ययस्यानुपपत्ति-
माचष्टे । तस्मैति तु षष्ठीनिर्देशः सति संबन्धे प्रत्ययविधानार्थो
न तु पछन्तादपल्योत्पत्त्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु तिङन्तार्थस्यापलादिना कथं योगोऽत आह—
यथैवेति । सर्वनामप्रत्ययसृष्टौ यत्तिङन्तार्थकियापारस्तेन संबन्धसंभव
इति भावः ॥ ननु प्रातिपदिकादेवोत्पत्तौ लुग्विधानं व्यर्थमत
आह—लुग्विधानेति । न तु सतो निवृत्तिराख्यायैव, अयु-
क्तवादिति भावः । तदैवास्यानफलं च प्रत्ययलक्षणसिद्धिरिति
बोध्यम् । लोकांमुक्तं आमुष्यायण इत्यादी लुग्विधानादेव षष्ठी
बोध्यत्वमिमानः ॥ नन्वेवं तस्यापलमित्यादी किमर्थं समर्थमिति-
निर्देशोऽत आह—तस्मैति स्मिति ॥

(प्रयोजननिरासमाध्यम्)

अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङ-
न्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न चेति । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य,
तस्याश्वासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः । साधनस्यापि
क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति । शब्दान्तरपरा-
सृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसंभवेऽपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साध-
नस्यापत्यादिभिर्योगाभावः । न हि यथा पाचकस्यापलमिति
संबन्धप्रतिपत्तिरेवं पचत्यपलमिति ॥

(उद्द्योतः) असत्त्वभूतत्वादिति । तस्य हि सत्त्वभूतमर्थं
प्रति विशेषणत्वं न दृष्टमिति भावः । शब्दान्तरैवेति । यच्छब्दपरा-
सृष्टस्यापत्यादियोगसृष्ट्यादेव प्रत्यय इति भावः ॥

(अनुपपन्नमाध्यम्)

अथापि कथंचिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः ।

१ ननु तिङन्तस्य स्त्रीत्वेनयोगादीनामनुल्लापवि अपत्याद्यर्थेष्वो-
क्तादीनामन्त उत्पत्तिः स्यात् । पचतीत्यस्य तिङ्गुल्लापक्यपराश्रय इत्यर्थः ।
तस्य चापत्येवार्थेन योग इति भावः ॥

२ ननु तिङन्तल्लापदीनामनुल्लापौ तस्य गुणत्वाभावेनपत्याद्यर्थकप्रत्ययान।
शुभन्तेभ्यो विधानाच्च नार्थं दोष इत्याहङ्गानामाह—ननु पछन्तादिति ॥

३ शुभो गुणभावात्प्रत्ययप्रत्ययलक्षणम् पदत्वादिसम्पदादेवत्यर्थः ॥

४ ननु प्रत्ययस्य न सुवृत्तानुपपत्तिः किन्तु प्रातिपदिकादिष्वेति कैवल्यपत-
त्तीकारं आमुष्यायण इत्यादी न विगतिक्रमं स्यादत आह—लोकांमुक्तेति ॥

५ क्रियाप्रधानमाकर्ण्यं वचनमाणापि नामानि इति लोकांश्यादिति भावः ॥

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न तिङन्तादाणादयो भव-
न्तीति यदयं कचचित्प्रतिविधौ तिङ्ग्रहणं क-
रोति—अतिशायने तमविष्टौ, तिङ्क्षेत्रेति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । सर्वनामप्रत्ययसृष्ट्यार्थस्यापला-
दियोगसंभवादिति भावः । धातोरप्यणानुत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापला-
दियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्तः, वाक्यार्थस्याप्यसत्त्वभूतत्वाच्छक्ति-
लिङ्गापलादियोगाभावाद्द्वेषमात्रप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीयः । भा-
व्यकारेण तु न्यायस्योक्तत्वात्, प्रथमपन्यासो न कृतः ॥

(उद्द्योतः) अथापि कथंचिदिति । भाष्यमभ्युपगमनाद-
मात्रम् । केचित्तु तिङ्क्षेत्रे शापकं न तिङन्तादायो भवन्तीत्येवं
सामान्यापेक्षम् ॥ भाष्ये—अणादय इति । आदिशब्दः प्रकीरणाधी-
त्याहः ॥ वाक्यार्थेनेति । कारकान्वितक्रियैवासम्भवे वाक्यार्थ इति
भावः ॥ शक्तिः—कारकम् ॥ न्यायस्योक्तत्वादिति । न च तिङ-
न्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्तीत्यनेनेत्यर्थः । तदेवं स्वादिविधौ प्रकृत्यन्तरा-
सम्भवात्पारिषोध्यैण उद्यादप्रातिपदिकलक्षणं प्रकृतिरिति स्मृतम् ॥

(वार्तिकवर्तनमाध्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५०९४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥३॥ उद्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गभेद-
संज्ञार्थम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) उद्याप्रातिपदिकग्रहणं कियते, अ-
ङ्गभेदसंज्ञार्थम् । अङ्गभेदसंज्ञा उद्याप्रातिपदि-
कस्य यथा स्मुरिति ॥

(प्रदीपः) अङ्गभेदसंज्ञार्थमिति । यस्मात्प्रत्ययवि-
धिरित्यत्र विधिग्रहणावस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाश्रयणं तस्य
तस्याङ्गसंज्ञा । भेदसंज्ञे अप्सुतत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्या-
नुवर्तनात्तस्मैवेति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु तेषामेवौक्षेपे तत् एव स्वादेव इति—अन-
त्वादिकमपि तेषां सिद्धमत आह—शब्देनेति ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजननिराकरणमाध्यम्)

क पुनरिहाङ्गभेदसंज्ञार्थेन उद्याप्रातिपदिकग्र-
हणनाथः ? ।

१ अणादय इत्यनेन सादीनामपि संग्रहो वधाः स्वादिष्वेतदर्थमाह—प्रकार-
पापीति ॥

२ वाक्यार्थस्यापि क्रियाप्राधान्येन तस्याभावादिप्रत्ययप्राधान्येन न वाक्य-
प्राधान्यस्य वचनम् ॥

३ उद्याप्रातिपदिकादिलिखिकारामेधे सुवादीनामङ्गुल्लापनमवाग्राणिहा-
पत्तिरिति उद्याप्रातिपदिकादिति पश्यमेवेति नेदप्रयोजनमधिकारस्येति नाथः ॥

४ ननु उद्याप्रातिपदिकादिलिखिकारामेधे सुकुलानुवृत्त्यन्तेन येषामप्य-
वसेनाप्यङ्गसंज्ञा इत्यदि तदर्थमेवयाङ्गिकारस्येत्याह—ननु तेषामिति ॥
महामासीदावङ्गसंज्ञार्थमावर्त्येन विधिप्रत्येनानामर्थो लभ्यत इति भावः ॥

१० विरोधज्ज्ञातयामाह—कः पुनरिति ॥

दायादियु ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ग्रहणवद्भ्यष्टावादयो विधीयन्ते ।

उगितो ङीष्भवति ।

अतष्टाभवतीति यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते, तस्मादु-
त्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह—**क-
पुनरिति ॥** ग्रहणवद्भ्यश्च इति । ग्रहणमुपादानं तच्च
कचित्साक्षात्, यथाऽज्ञातश्रवणविज्ञादीनाम् । कचित् संज्ञा-
द्वारेण, यथाऽज्ञेयकारेण दत्तानाम् । कचिदनुबन्धनिर्देशोप-
लक्षितसंज्ञानिर्देशेन, यथोगतित्वेति । अत्र क्यर्थाभिधेयमिश्र-
वाचितोऽकारणोगिता च विशेष्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्यकार इति । ननु वार्तिककृत्, तेनोप-
वार्तिके चकारैकरणात्, इति भावः । वस्तुतः उत्तरवार्तिके चशब्दो
वार्तिककृताऽपि तैर्लभ्य एव प्रयुक्तः । हृदि स्थितयाऽरुच्या च वार्तिके
फलान्तरकल्पनम्, तामरुचि भाष्यकारः स्फुटयति, इत्येवं व्याख्या-
नमुचितमेवमन्यापि बोध्यम् ॥ उपादानमिति । न तु साक्षादुच्चा-
रणमिति भावः ॥ संज्ञेति । येषं विधिरित्यनेनेति भावः । नन्वेतद-
धिकारमात्रेण विशेष्यत्वात्निधानात्कल्पं तदन्तर्गताविति आह—अत्रेति ।
रूपधिकारेणैव ॥

(अभ्युपगमवादभाष्यम्)

अथापि कश्चिद्ग्रहणः ।

एवमपि न दोषः ।

स्त्रियां दायादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां
वर्तते, तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । सामर्थ्याक्षितस्याप्युपादानम-
स्त्येव । अभ्युपगम्यादानेन तु दर्शयति । वयसि प्रथम इत्यादौ
सामर्थ्याक्षिताः । प्रदीपः । अथ त्वग्रहणत इत्यनुवर्तनाद्विधौ ग्रहणे च
सर्वत्र तदन्तर्विधिसंभवादकारान्तस्य ग्रहणं तदा नास्ति कश्चिद्-
ग्रहणष्टावादिरिति ॥

(उद्घोषः) दर्शयतीति । यः सामर्थ्याक्षितस्योपादानं
नाभ्युपगम्यच्छेति तं प्रति कचिद्वत् तदभ्युपगमावश्यकत्वमेकदेशी दर्श-
यति—इत्यर्थः ॥ परमावर्ततात्रापि ग्रहणमस्तीत्याह—अथ त्विति ॥

१ ननु क्यर्थाभिधेयमिश्रवाचित्वात्तत्त्वस्येऽपि स प्रातिपदिकत्वेन भवति
तद्ग्रहणमेवेत्यत इति चेदत्र पूर्वोक्त एव समापितव्यमन्यः । वारिधेय्यास्तु वादि-
प्रत्ययविशुद्धेयस्यातिवार्तिकमेव स्मरति भावः ॥

२ उत्तरवार्तिके चकारात्कारेण वार्तिककारस्य दोषमुल्लेखं ऐच्छेत् ।

भाष्यकारस्तु तत्त्वमुच्यते ।

३ 'पूर्वोक्तदोषो न चेत्तर्हि' इत्यर्थः । एवं च भाष्यकारश्चाधिकारोऽपि
दोषान्तरमेवास्ति भावः ॥

४ अदन्तस्य संज्ञाभ्युपगमादिति—येन विधिरित्यादिना ॥

(आशंकाभिराकरणभाष्यम्)

अणादिषु तर्हि ।

अणादयोऽपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते—गर्गा-
दिभ्यो यञ्, नडादिभ्यः फगिति । यत्तच्छब्दरूपं
गृह्यते, तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(अभ्युपगमवादभाष्यम्)

अथापि कश्चिद्ग्रहणः ।

एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो
विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते
तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति । परार्था-
भिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यप्यादिषु वर्तते ॥

(उद्घोषः) नन्वपत्येण न तु प्रकृतिरिति यत्तच्छब्दरूपमि-
त्यादिभाष्यमनुपपन्नमत आह—परार्थेति । तद्विस्तृष्टौ परस्व प्रत्य-
यस्यार्थं प्रकृतिरभिधेयं—तदन्वितास्यार्थं प्रतिपादयति, इत्याशयेनैतदि-
त्यर्थः । यच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तदन्वयमर्थप्रतिपादक-
मित्यन्ये ॥

(आशंकाभिराकरणभाष्यम्)

स्वार्थिकेषु तर्हि ।

स्वार्थिको अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते—यावा-
दिभ्यः कन्, प्रश्नादिभ्योऽणिति । यत्तच्छब्दरूपं
गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(अभ्युपगमवादभाष्यम्)

यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः
कृष्णतर इति ।

अत्रापि न यावच्छुक्लः तावच्छुक्लतरः, प्रकृष्टः
शुक्लः—शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मा-
दुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

(प्रदीपः) शुक्लतर इति । न ह्यत्र शब्देन प्रकृष्टिरुपा-
तेति भावः । न यावदिति । यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्या-
यतां शोतयतः ॥

(उद्घोषः) ननु यावदिति नपुंसकस्य शुक्ल इत्यनेन सामा-
नाधिकरण्यमवयुक्तमत आह—यावत्तावदिति । न तु तद्विस्तारना-
वित्यर्थः ॥

५ 'भावे विधे' इति ख. पाठः । अपिशब्दपाठे स शब्दस्यार्थं इति भावः ॥

६ क्षिपामित्यधिकारवत्तादौत्वयोग्यमैकः शब्दो विधेयत्वेनावित्येति ॥

७ वस्तु ज्ञातेन योग्यसात्त्वजन इह एवेति न दोष इत्याद्यर्थः ॥

८ अपत्याद्यर्थोऽन्यदोषग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वार्थः ॥

९ वृत्तौ संक्षिप्तार्थकत्वेनापत्यस्योपपन्नं प्रकृतिरिति भावः ॥

१० स्वार्थिकप्रत्ययानामप्युत्पत्तिरिति सामर्थ्याक्षितादिति वाच्यः स्वार्थित्वाद्यर्थः ॥

११ प्रकृतिरेवातिशयोक्त्येव प्रत्ययाः प्रकृतिविशेषानामभ्युपगमेन संगृहीतकाले-
नित्यप्रातिपदिकैः ॥

(आशका निराकरणभाष्यम्)

स्वादियुं तर्हि ।

एकत्वादिव्यर्थेषु स्वाद्यो विधीयन्ते । यत्तच्छब्द-
रूपमेकत्वादिव्यर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्येताः
संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) स्वादिषु तर्हति । प्रकैरणोत्कर्षाद्गुणेषु बहु-
वचनमित्यादिः स्वादिविधिवान्यस्य च मिश्रवाक्यतां मन्यते ॥
एकत्वादिव्यति । औकाह्यायोग्यतायाद्विज्ञप्रकरणपठितानामन्येकवाक्यत्वमिति भावः । तत्र त्रिके प्रतिपदिकार्थे, चतु-
ष्केपि पक्षे स्वाद्य एकत्वादीनां वाचकाः । पक्षकं तु पक्षे, चतुष्के
च योतकाः । तत्रैकत्वादियु योतका वाचका वा विधीयन्त
इत्यर्थः ॥ यत्तदिति । योतकपक्षेऽयमर्थः—एकत्वादियु यद्व-
र्तते तस्मात् स्वाद्य एकत्वादीनां योतका उत्पद्यन्ते ॥ वाचकपक्षे
त्वमर्थः—एकत्वादियु स्वादिवान्येष्वप्येषु यच्छब्दरूपं तदा-
धार्यवानि, तस्मात् स्वाद्य एकत्वादीनां वाचका उत्पद्यन्ते ॥

(उद्योतः) ननु संख्यावाक्यं स्वादिविधीनामेकवाक्यमा-
हस्यमागच्छा न दोषोऽत आह—प्रकरणेति ॥ त्रिके—स्वाधैत्र्य-
लिङ्गरूपे । चतुष्केपीति । स्वाधैत्र्यलिङ्गकारकपक्षेऽर्थः ॥ चतुष्के
प्येति । स्वाधैत्र्यलिङ्गसंख्यारूपोऽत्र चतुष्कस्यार्थः ॥ ननु वाच-
कत्वपक्षे यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादियु वर्तते इति भाष्यमनुपपन्नमत
आह—वाचकपक्षे र्विति । योतकत्वपक्ष एव तु भाष्यसंस्तः ।
अत एव तस्मात् विशेषणत्वमेवेति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वाद्य एकत्वादिव्यर्थेषु
शक्या विज्ञातुम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एकवाक्यत्वात् । एकं वाक्यंतत्त्वे च ।

यद्येकं वाक्यं तत्त्वे च किमर्थं नानादेशस्य
क्रियते ? कौशलमात्रमेतदाचार्यां दर्शयति—यद्येकं
वाक्यं सञ्ज्ञानादेशस्य करोति, अन्यदपि किञ्चित्सं-
ग्रीहणीयमीति ॥

(प्रदीपः) अन्यदपीति । तिष्ठिषिवाक्येनापि सहेकवा-
क्यत्वं तथा स्वादिलेखनमर्थमिल्यर्थः । अज्ञानां हि प्रधानसंनिधा-

१ विधिवाक्येन पूर्वमप्युक्तितो नियमशास्त्रेण तिष्ठितिरिगम्येनेदम् ।
विधितिरिगम्येनोक्तवाक्यशास्त्रमिमेगेन च 'एकत्वादिव्यर्थेषु' इत्युत्तरम् ॥ एवं च
विधिवाक्यस्य नियमशास्त्रेणैकवाक्यत्वमेव शब्दवाचमप्युत्तरिति सिद्धान्तः ॥

२ इति लिङ्गवाक्यमकरमेति प्रकरणमालेख विधिवाक्यस्य नियमाऽन्येष्वप्येव
शाब्दबोध इत्यागम्येनेदम् ॥

३ वाचकत्वप्रमाणस्य मागलेनकांक्षायोग्यतादीनामपि शाब्दबोधे कारण-
त्वमिति सिद्धान्तशास्त्रेनेदम् ॥

४ संख्यातिरिक्तार्थस्य इत्यर्थः ॥

५ संख्याहितं तत्र इत्यर्थः ॥

६ तस्मात्संख्यायाः । यदि संख्यास्योर्धो वाच्यः स्यात्सादीनाम्, तर्हि तस्यैव

नुपदेशार्हाणां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सवेप्रधानसंबन्धार्थः ॥

(उद्योतः) अज्ञानां हीति । र्कतत्रिषी पाठे हि तदन्य
एव स्वादिति भावः ॥

(५०९५ द्वितीयप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यच्छोयोश्च लुगर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्छोयोस्तर्हि लुगर्थं उद्याप्रातिपदि-
कग्रहणं क्रियते । “कंसीयपरदाव्ययोर्पञ्चौ लुक्च”
इति उद्याप्रातिपदिकात्परस्य लुग्यथा स्यात् । अ-
क्रियमाणे हि उद्याप्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक्
प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) यच्छोयोश्चेति । वार्तिककारस्य समुच्चयार्थ-
शब्दः, भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वास्तर्हि च शब्दो
व्याख्यातः ॥ प्रकृतेरपीति । यच्छोयोर्पञ्चौ प्रकृतिः कंसशब्दः
परशुशब्दश्च तदवयवस्यापि प्रत्ययसंज्ञार्थः ॥

(उद्योतः) एवं च यस्मात्प्रत्ययपिथिरित्यत्र विधिग्रहणस्य
प्रत्ययविधौ शब्देनार्थो वाऽव्यप्यतयाऽव्यपन्नत्वात्साहचर्यसंज्ञा सिध्य-
तीत्यहोदिसंज्ञार्थं सूत्रं न कार्यमिति सिद्धे फलान्तमाशङ्कते—यच्छ-
ब्दोश्चेति ॥ ननु प्रत्ययस्य 'ङे'ति वचनात्, कर्म प्रवर्तुर्गुणापादन-
मत आह—यच्छोयोरेति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं
प्रत्ययस्य लुक्लुलुपो भवन्तीति—प्रत्ययस्य भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) इतरार्थे प्रकृतेरिति स्थानपठौ मत्वाऽऽह—एत-
दपीति ॥

(अनिष्टापलुङ्गावकाशभाष्यम्)

एवमप्युक्तारसकारयोः प्रसज्येत । कमेः सः
कंसः । परान् शुणातीति परशुरिति ॥

(प्रदीपः) इतरः पूर्वैर्नैवैषे स्यादिकरोति—एवमपीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

उणादयोऽन्युपपन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

मावाक्यं स्यात् । अन्यथा प्रकृतिप्रत्यययोरेव मत्वायैवैव मावाक्यमिति
श्रुत्यभिप्रायः स्वादित्यर्थः ॥

७ ननु विधिनियमभेदेकवाक्यत्वे तयोर्ज्ञानेनोक्तवाक्येनैकप्रकरण एव पाठ
आवश्यक इत्याशङ्क्य निवारयितुं ज्ञानेनोक्तत्वात्—अन्यदपीति ॥

८ यदि त्रयेकयोश्चिष्येत्सादित्युपगमां लौकिकलौकिक एव पाठः
त्रयेकयोर्लौकिकानामन्यथाकांक्षाया अपायेन न तिष्ठिवाक्ये । एवं तेषामन्यथा
स्यात् ॥ तथा च तदर्थमन्यवचनपदेष्वेति गौरवमिति भावः ॥

९ कंसोक्तिं लुक् कडुपातोः कियमाणस्य मत्वायैवैव स्वादिति भावः ॥

१० लुक्पदेन प्रत्ययस्य बोध एव शब्द इति न प्रकृतेर्लोपः शङ्केति भावः ॥

११ 'इतरः स' इति (क.)

१२ 'पूर्वमर्थ' इति (क.)

(प्रदीपः) उणादय इति । अतः कृकमिकंतेति कमि-
ग्रहणेनैव कंसग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्वचिदेषां
व्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति । यज्ञैस्तु विधानसामर्थ्याद्बुद्धि न
भवतीति यच्छयोरेव भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्धोतः) ननु कनेः स इति व्युत्पादनादव्युत्पन्नान्य-
युक्तमत आह—अत इति । कंसेस्तु न कंसेऽनभिधानादिति भावः ॥
ननु यज्जोरेव लुक् स्यादत आह—यज्जोस्त्विति । औत्तौर्ग-
काण पय लुका सिद्धे तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः । विकर्त्तृस्त्वद्रोष-
दुष्ट इति ध्येयम् ॥

(५०९६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयलक्षणे च
प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात्, अवृद्धात्, अवर्णान्तात्, अनुदात्तादेः, द्व्यचः, इत्येतानि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) वृद्धावृद्धेति । अत्रापि वार्तिककारस्य चशब्दः समुच्चये, भाष्यकारस्य तु तर्षार्थः । वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तैस्मिन् वृद्धादीनि दृष्टाप्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) अथ मुख्यफलमाह—वृद्धेत्यादि ॥ नन्वैसाधारणधर्मो लक्षणम्, न च वृद्धादिः प्रत्ययस्यासाधारणो धर्मोऽत आह—वृद्धादय इति ॥ वृद्धादीनीति ॥ तस्य वृथाप्रातिपदिकस्य वृद्धादि-विशेष्यत्वेन संप्रत्ययो यथा स्यादिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

१ उणादयो व्युत्पन्नानीत्यत्र ज्ञापकमाह—अतः कृकेति ॥

१. कंसीयपरशुष्यशब्दाभ्यां विहितयोर्बज्जोरित्यर्थः ॥

१ ननु यमबोद्धकि कृतेपि तदर्थस्य लाभेन न यमबोधिधानमनर्थकमत
भाह—आत्संगिकाण इति ॥

४ अथ विद्वत्सामानायाः पदेष्वन्य-प्रतीत्यपेक्षयावर्धनीतिः । तुष्कं चैकमेव
ममतीति विधीयते । तुष्कं च, यः तुष्कं पञ्चमोर्ध्वस्योऽथो यथोपेक्षितं इति
लौकिकोऽपि मन्यते । तुष्कान्वायार्थेऽन्येन तुष्कं, किन्तु योऽपेक्षितं तावत्तुष्कतस्तु-
र्ध्वं गौरवम् । इदं च पञ्चमोर्ध्वं तु । यद्यप्योर्ध्वोऽपि तुष्कस्य चातुर्वर्त्तु,
परिमोहेतिवृत्तं तुष्कस्य चातुर्वर्त्तुम् । पञ्चमोर्ध्वसि तुष्यति । तुष्यति तुष्यते तुष्यते, तत्र
चास्य वा इति विद्वत्सामानायाः पदव्यवस्थितिः । यः तुष्ये वेत्यङ्गत्वेन
तत्र विद्वद्वाः चोक्तिस्तस्मात् न दोष इति चेत्, यथा अस्मिन्नुपेक्षितं तुष्यति
विद्वत्सामानायाः प्रत्ययान्तराणां 'तद्वा' इति, 'पञ्चमोर्ध्वसि' इति वाच्य-
प्राप्तेन छले क्षोभतत्त्वेन तुष्कं विधीयते तत्र नाम्नेन चतुर्वर्त्तुत्वमगौरवम् ।
तस्मात्पञ्चमोर्ध्वस्येति विधानमङ्गीकृत्यैव विद्वत्सामानायाः न पञ्चादि-
न्यासाः । आसिद्धिस्तुष्कस्य विद्वत्सामानायाः केवलमपेक्षितमङ्गीकृत्यैव न दोषः ।
प्राज्ञाप्रदातृत्वेन दोषश्चासामानायाश्चादेव न वैति विभाषात्तद्व्यभंग्यता, तेषां
ममत्वं चर्वाङ्गित्वमप्योऽसिद्धिश्चरति । एव चैकमेव विद्वत्वाः किंवा इति
प्रतिपत्तम् ।

५. तस्मिन्=तादृशे प्रत्ययविधिसूत्रे ।

(एकदेश्याक्षेपभाष्यम्)

अथाक्रियमाणे ङ्याप्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि
शेषणानि स्युः ॥

(प्रदीपः) अथेति । प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायित्वान् ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययार्थेति । भाष्ये कस्यैतानीति किं शब्दः
क्षेपे । नान्यस्य कस्यापि, किं तर्हि ?—उद्याप्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थ इति
भावः ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

समर्थविशेषणानि ॥

(प्रदीपः) समर्थविशेषणानीति । समर्थानां प्रथमा-
दित्यधिकाराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यन्तस्यैव
विशेषणानि स्थिरित्यर्थः । ऋषाप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपा-
दानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति ॥

(उद्घोषतः) अधिकारादिति । समर्थः वैदिकप्रतिष्ठेतरव्यति-
कारादिति वक्तुं युक्तम् । इत्यभिप्रेत्यस्य सप्तमं न कथनानवस्यैव इति भावः ।
नन्वेतदप्यसिद्धं संतिष्ठितत्वात्तत्रैव सप्तमवैयर्थ्येणान्येव स्फुरत आह-
ननु तद्व्यापनसामर्थ्यादिति । प्राक्पैतृकयोजनस्य तु भवतात्वात् खल्वि-
तान्येवेति भावः । दृष्ट्वादीनीति । आदिनां समर्थानां प्रथमादि-
रूपं । अन्त्या कृत्वाणां पूर्वस्यैवत्वसामर्थ्यस्य सुवर्तमाने शोणत्वे भावि-
त्यस्य । अन्त्या इत्यत्र—ओकारादितिहस्य—कुत्रा निवृत्तौ तद्व्यापनस्य ।
सादिति बोध्यम् ।

(दोषनिरूपकभाष्यम्)

तत्र को दोषः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । इह च प्रसज्येत । ज्ञानां
ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् ॥

६ बार्तिकरथलक्षणपदस्यासाधारणधर्मवत्परत्वं भत्वाऽऽशङ्कते—नन्वासाधारणेति ॥

॥ यथा खौनसमौडित्यादौ उपपत्त्यातिपदिकग्रहणाभावेऽपि भूवर्षसंख्याऽन्व-
यतोऽन्यस्याभ्यस्य कस्यचनानामेव मातिपदिकसंख्यान्वयस्तद्वत्प्रापि तस्मैव विशेष्य-
त्वेनाश्रयः स्यादित्याशयेनऽशङ्कत इत्यर्थः ॥

८ तद्विशेषणानि=प्रातिपदिकविशेषणानि । प्रातिपदिकस्य विशेषणानीत्यर्थः ।

१. समर्थानामप्रभातिरित्युपपत्तिसमर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यपरत्वेन न तस्य विशेषणानीति भाष्यानिर्णायः । समर्थः पदविधिरित्येवमापादित्येवं चकुरु युक्तम् । समर्थानामिति पदस्य तदर्थकत्वाभावे समर्थः पदविधिरित्येवेन तस्य वैधर्म्यमेव स्यात् । पदविधिरित्यस्य यत्कालोनेधित्वादिना सिद्धमेव । समर्थानामिति पदस्य कृतसन्धिकार्यपरकत्वाभावे च सौस्थितिरिति न स्यादित्यपि ॥

१० समर्थपदसंनिध्येन तद्विशेष्यत्वकल्पनाया अवकाश इति भावः ।

११ ननु मातिपदिकाधिकारसत्त्वेष्वपि चर्निहितरूपविवेकसामर्थ्यस्यैवातिनि-
विशेषणानि भविष्यन्ति । मातिपदिकादिसत्यं येष्वर्थमपि न, प्रत्यक्षस्तु मातिपद-
कादेव ब्रह्मादिविवेकानि समर्थस्यैवार्थादित्याक्षेपं निराकरोति—**प्रागुक्तप्रयो-
जनानीत्यादिना ।** ब्रह्मादिविवेकस्यैवमेव मातिपदिकाधिकारस्य कालमन्यर्थः ॥

१२ समर्थानामित्यपि प्रातिपदिकस्यैव विशेषणम्, तेन कृतसन्धिकार्यत्वमपि प्रातिपदिकस्यैवेष्टव्यते न तु समर्थस्येति भावः ॥

इह च न स्यात् । ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवबुद्धम् । वृद्ध ॥

(प्रदीपः) ज्ञानामिति । ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपजननाजालं द्विवचनबहुवचनान्तादित्यस्यः । नैष दोषः । क्वचिदादिवादिबशात्संख्याविशेषोऽपि प्रतीयते—यथा तौबको मामक इति । एवमिहापि किम् विधीयमानो बहुवचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुवचनमयेत् । प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम्—

भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः । सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेत् ॥ इति ॥

(उच्चोत्तरः) ननु आज्ञासामानिरित्यादौ चरितार्थः किन् कथं बहुवचनमयेदत आह—प्रकरणादिवचाद्देति । भेदः—इत्युपस्थितिः । संख्याविशेषः—द्विवादि । व्याख्यातः—वृत्तावसरत्वेन वाच्ये सत्त्वेनेत्यर्थः ॥ विशेषस्तित्वः । संख्याविशेषस्तित्वस्यैः । तादृशः—असत्त्वविशिष्टः । शौचिकमासजाततावकीनादौ व्यभिचारादिति भावः । वस्तुतो वृत्तौ द्वित्वानामाभावेन । प्रकल्पधेताऽवच्छेदकस्वर्णानेकव्यक्तिमानम् । तत्र तद्व्यभिचार्ये वाच्यं प्रदर्श्यते नतत्रैव विग्रह इति बोध्यम् ॥

(दोषप्रदर्शकभाष्यम्)

अवबुद्ध, प्राचामवबुद्धात्किमवबुद्धम् । इह च प्रसज्येत—ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवबुद्धम् । इह च न स्यात्—ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं बुद्धम् । अवबुद्ध ॥

अवर्ण, अत इभ्यवतीति—द्वैहव स्यात्—दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्वि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात्—दक्षयोरेपत्यं दक्षानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण ॥

स्वर, अनुदात्तादेरभ्यवति । इह च प्रसज्येत—वाचो विकारस्वचो विकार इति । एतद्वि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात्—सर्वेषां विकार इति । एतद्वि समर्थमुदात्तादि । स्वर ॥

छाजलक्षण, छाद्यगुमिति । इह च प्रसज्येत—वाचा तरति त्वचा तरतीति । एतद्वि समर्थं छाच् । इह च न स्यात्—घटेन तरतीति । एतद्वि समर्थमछाच् ॥

(प्रदीपः) वाचो विकार इति । सावेकाव इति विभक्तेश्च तत्त्वत्वात्तमेतदनुदात्तादि । एतच्चोदाहरणदिकप्रदर्शनार्थम् । एतस्य हि वृद्धत्वात्तमेव भाष्यम् । इदं तद्व्याहरणं—

१ तत्त्वमावेष्टव्येकत्व एवोपपन्न इति भावः ॥

२ इहामन्त्यं बहुवचनपरकत्व एव वृद्धत्वमुपपन्न इति भावः ॥

३ इह दिग्घटेषु कर्षणित्वस्याऽकर्मणि आद्यमुत्तरातिरिक्तौ तद्वचनमिति त्वस्य ॥

४ वृद्धत्वात्तमेवोपपन्न इति भावः ॥

पञ्चानां विकार इति । पदविचतुष्यं ह्यवदिरिति विभक्तेश्च तत्त्वत्वात्तमेतदनुदात्तादि । एतच्चोदाहरणदिकप्रदर्शनार्थम् । एतस्य हि वृद्धत्वात्तमेव भाष्यम् । इदं तद्व्याहरणं—

(उच्चोत्तरः) मय्येति । नित्यं वृद्धत्वेन । केचित्तु नित्यं वृद्धत्वं भाषावामित्यनुवृत्तिर्भाष्यं छन्दोभिप्रायमिलाडुः ॥ सर्वस्य सुपीति । सौवरसत्तमीनां तदन्तसत्तमीत्वेन प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेन न छन्दोत्वस्याप्राप्तेः प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वं बोध्यम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायोऽप्यन्तरङ्गमित्यतिनाशकस्यैव छन्दोत्वलक्षणबोधकः । अकृतव्युत्पत्तिभाषाया भाष्यकृताऽस्वीकाराच्च । सुपृथग्व्ययफलमप्येतदेव, तदभावे हि सर्वत्रानामनुदात्ताच्चेतदनुदात्तादिव्याभावादननापत्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु शिद्धस्वरेण सर्वशब्दरूपानामनुदात्त एवेति किं सर्वस्य सुपीत्यनेनेत्यत आह—सर्वशब्द इति । अत एव सिद्धान्ते सर्वे ह्यस्यन्तप्रयोगसिद्धिः ॥

(समर्थीकारफलप्रदर्शकभाष्यम्)

अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किञ्चिदपि संयुहीतं भवति । आहोस्विदोपात्तमेव । अस्तौत्याह । किम् ? साम्ना तरति चेन्ना तरतीति । एतद्वि समर्थमपि छाच् उवाचप्रातिपदिकमपि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ उवाचग्रहणं किमर्थम् । न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अथेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धं मन्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधाप्राप्तेति ॥

(प्रदीपः) इतरोऽष्टादीनिप्राय आह—न सिध्यतीति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यथेय उवाचग्रहणे हेतुः । त्व्यङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम् । तात्परि हि प्रत्ययो ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

तिग्रहणे तावद्वातम् । तद्विदितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम् । उवाचान्तादुङ्गिधीयते

५ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याग्रहणमिति परिभाषया प्रातिपदिकग्रहणमेव सिद्धमिति प्रकाशयः । अस्याभिप्रायेणैव 'न शिष्यति' इत्युत्तरम् ॥

६ क्वाचनस्य मत्तपानामित्यव्याभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा न स्वादिति भावः ॥

७ त्व्यङ्ग्रहणस्य मत्तपानत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा न स्वादिति भावः ॥

८ सन्त्यस्य मत्तपानत्वेन कृतद्विती प्रातिपदिकसंज्ञा दुर्लभेति भावः ॥

९ भाषा सत्ये प्रातिपदिकसंज्ञायाः सिद्धयेन तिग्रहणं निर्वर्तमिति भावः ॥

तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्राति-
पदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तिग्रहण इति । वार्त=युक्तं प्रातिपदिकत्व-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वार्तं युक्तमिति । वार्तशब्दो ध्रुवपांयोऽन्तर-
पर्यायश्च ॥ भाष्ये—अङ्ग्रहणे चेति । श्वश्रूशब्दः “श्वश्रूः श्ववर्गः”
इति निर्देशादनुकृत्य एवायमन्युरप्यत्र इति भावः ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

यद्येवं ऊक्तोऽग्रहणे हेतुः । आवग्रहणमपि न
कर्तव्यम् । अप्यपि ह्यकारान्ताद्विधीयते । तत्रैका-
देशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिक-
संज्ञा भविष्यति ॥

यस्तर्ह्यनकारान्तात्—कुञ्जा, उष्णिहा, देववि-
शेति । अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिलक्ष्यते—कुञ्जानाल-
भेत, उष्णिहककुभौ, देवविशं च मनुष्यविशं चेति ॥

(प्रदीपः) कुञ्जानिति । अत्रैरिषु तु पात्रे जातिवस्त्र-
णजीव्यान्धर्माः ॥

(उद्घोषः) अदन्तत्वेऽजादि पात्रे स्पर्श इत्यत आह—अजा-
तिरिति ॥

(आवग्रहणवादिभाष्यम्)

इह तावदुष्णिहककुम्भमिति ।

आप एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वम् ॥

इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति ।

नास्ति विशेषः । अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां
व्यञ्जान्ताद्वेति ॥

(प्रदीपः) आवग्रहणवाद्याह—इह तावदिति ॥ आप
इति । उद्यापोरिति ह्रस्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः ॥
इहेति । ततश्च देवविशं शब्दादेरिति भावः ॥

(उद्घोषः) हलन्तादेवेति । पूर्वकारो भिन्नक्रमः । हलन्ता-
द्विहितस्याप इत्यर्थः ॥ नन्वविशेषे “अकारान्तादम्” इति सोऽप्यस्तीति
तत आपि, अन्तवद्भावेन सिद्धमत आह—देवविह शब्दादेवा-

१ ननु श्वश्रूयस्त्रीश्वविधवायां श्वश्रूयस्त्रीकारान्तोऽप्येवमेव श्वश्रू-
यश्वश्रूयस्त्रीकारान्तोऽप्येव श्वश्रूयस्त्रीरिति चेति । तर्हि श्वश्रूयस्त्रीकारान्तोऽप्येव
वदुद्यम्यातिपदिकं हलन्तादेव न स्यादित्युक्तमित्यत आह—श्वश्रूयस्त्री
इति ॥

२ एवमपि तिग्रहणवाद्ये—यद्येव इति ॥

३ नन्वदन्तादेव कुञ्जादिभ्यश्च विद्वेदवादि पात्रो व्यर्थः स्यात्त आह—
अजातिरिति । एषादो वापकवायवार्थं इति भावः ॥

४ कञ्चु श्वश्रूयादि उद्यापोरित्येव न ह्यत्र । एवं चानकारान्तात्साक्षात्पि
मातिपदिकं कञ्चुभेमावसरकमप्युक्तमिति भावः ॥

५ देवविशं च मनुष्यविशं चेति प्रयोगादकारान्त एव देवविशशब्द इति
ज्ञानमप्यवगतमिति भावः ॥

६ ननु ‘आप एवैतत्’ इति भाष्यस्य व्यापार्यं नैकपदेन ‘उद्यापोरिति

१ पा ० च ०

मिति । एवं वाच्यवद्भावादन्तत्वे मानाभावेन नकारान्तादापुं वक्तुं
शक्य इति भावः । देवविह शब्दादेविति पाठेऽनुक्तं प्यार्थः ॥

(प्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

इह तावदुष्णिहककुम्भावित्याप एवैतदौत्तरपदिकं
ह्रस्वमिति ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत् ॥

नैपा संज्ञा, नापीदं छन्दः ॥

यदप्युच्यते इह खल्वपि देवविशं च मनुष्य-
विशं चेति ॥

नास्ति विशेषः—अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां
व्यञ्जान्ताद्वेति ॥

स्वरे विशेषः—यद्यत्र व्यञ्जान्तादुत्पत्तिः स्याद्
देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । देवविशमिति
चेष्यते । तस्मात्क एष एवं विषयः ॥

(प्रदीपः) आवग्रहणप्रत्याख्यानवाद्याह—यत्तावदिति ।

स्वरे विशेष इति । किन्तन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तो-
दात्तत्वादिभक्तः छन्दसादुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविमुजा-
दिवाद् ‘देवविश’ शब्दः कप्रत्ययान्तस्तदा बाधादिस्वरणा-
न्तोदात्तत्वाद्विभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तस्मात्क एष इति । कप्रत्ययान्तोऽ-
दन्त एव एवं विषयः—देवविशं देवविशेलादिप्रयोगविषयो न इत्यत
इत्यर्थः । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । एदेन हलन्तेभ्योऽपि दापिति
भागुरिमत् चित्तमिति सूचितम् ॥

(आवग्रहणवादिभाष्यम्)

इदं तर्हि—“पात्रोऽन्यतरस्याम्” “दाडुचि” इति ॥

कैचीत्युच्यते ॥

तत्र छन्दसत्त्वाद्भवित्यर्थः ॥

कैचीति नैवं छन्दो विवक्षितम्—काठकं काला-
पकं मौढकं पैपलादकं वा । किं तर्हि—प्रत्ययार्थ-
विशेषणमेतत् ॥ ऋक्चेतस्ययायां भवतीति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्द-
समानार्थोऽकारान्तछन्दसि दृश्यते—तस्याः सप्ता-

ह्रस्वं हलन्तादेव” इत्यादिना कृतमनुपपन्नं यतो भाष्ये “एवकारस्यापपदे
स्वरनेपत्यान्त आह—एवकारो विधेरेति ॥

७ हलन्तादुत्तरपदोऽन्यतरस्याम् अतदाह—“यदाचादुदात्तस्य सारित”
इत्यनेन यकारास्य सारितमिति भावः ॥

८ देवविशशब्दस्याकारान्तत्वे यकाराकारस्योदात्तत्वमिति भावः ॥

९ ननु “दाडुचि” इत्यनेन हलन्तायादप्यनुदात्तत्वं विधीयते, तत्र मातिपदिक-
संज्ञाभेदाग्रहणं स्यादित्यत आह—“कैचीत्युच्यते” इति ॥

१० क्षीरालयस्य घोटकस्य कद्व चैत्रकृतियस्यसमुदायस्य इति भावः ॥

११ अप दाडुचीत्यस्य मत्वाक्यानां सूचयति आध्वकारः । नृपकृते “एकवचन”
इति प्रयोगो भवति, स च वादग्रहणसमानार्थस्य दृष्ट्याभावात् अत्र तदाहापि
स्थित्यतीति सूत्रं न कार्यमिति भावः ॥

क्षरमेकं पदम्, एकः पाद इत्यर्थः । तस्मादुत्प-
त्तिर्न विव्यति ॥

इदं तर्हि—“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्” इति ।
बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति ॥

(प्रदीपः) तत्र च्छान्दसस्त्वादिति । अत्रातिपदिक-
त्वेऽपि प्रत्ययोल्लिखिते शेषः ॥

(उच्छोतः) भविष्यति—रलस किमिलकाङ्क्षायामाह—
अत्रातिपदिकत्वेऽपीति ॥ भाष्ये—पदशब्द इति । छन्दसि वृष्टस्य
लोकेऽपि कश्चित्प्रयोगादितिरेव शक्यमावेनाकारान्तादेव प्रत्ययः । एवं
च दाबुचीति सूत्रं न कार्यमिति भावः । एवं च ऋषि वाच्ययामपि
एकपदी एकपदित्वस्य भाष्यरीत्या तत्रैव दाबुचीति सूत्रारम्भेऽपि
तत्रान्वतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या तत्साध्यमिति सूचितम् ॥ भाष्ये—बहु-
राजेतीति । राचा निशा विशादेरस्युपलक्षणमिदम् ॥

(५०१० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ज्याब्रग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ज्याब्रग्रहणमनर्थकम् ॥

किं कारणम् ?

‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्’ ॥
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीत्येवा परिभाषा कर्तव्या ।

कः पुनरत्र विशेषः ?

एषा वा परिभाषा क्रियेत, ज्याब्रग्रहणं वा ?

अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहुन्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

(प्रदीपः) लिङ्गविशिष्टस्येति । यथा कयञ्चित् प्राति-
पदिकग्रहण एषा परिभाषोपलिखते न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेण
ग्रहण एवेति भावः । कः पुनरिति । ज्याब्रग्रहणं लघु, न तु
परिभाषेति भावः ॥

(उच्छोतः) स्वरूपग्रहण एवेति । विशिष्यग्रहण एवेत्यर्थः ।
जत एव भाष्ये—‘प्रमाणे द्वयस्य’ इति फलेषु ‘भिनत्यादिः’
इति च दोषेऽपि, उक्तं संतच्छेदे । ‘कः पुनः’ इति अत्रे विशेष-
भावमात्रं न विवक्षितमित्याह—छष्यति ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

कानि ?

१ सकारानुपपत्तिं कृतेऽपि जिज्ञासादौ जतेष्टुशब्दात्पर एवाविति तत्र
प्रातिपदिकत्वमर्थमात्रपदग्रहणमिति भावः ॥

२ प्रातिपदिकत्वस्यान्यथार्थग्रहण एवेता परिभाषोपलिखते न तु प्रातिपदिक-
प्रातिपदिकत्वग्रहण इति भावः ॥

३ प्रातिपदिकत्वस्याप्यन्यथार्थकारणित्वेति भावः ॥

४ कनोभ्यश्च प्रातिपदिकत्वमात्रपदग्रहणमेवेति भावः ॥

(५०१८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सर्वनामस्वरसमास्तद्धितविधि-
लुगलुगर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वनामविधिः प्रयोजनम् । सर्वनामः
सुद्धिर्हेव स्यात्—येषाम्, तेषाम् ॥

यासाम्, तासामित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रयोजनसंख्यनभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

अवर्णान्तादृन्विधीयते । तत्रैकादेशे कृतेऽन्तादि-
पद्मावात्सुद् भविष्यति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“सर्वनामस्त्वृतीया च”
इहैव स्यात्—अथता हेतुना, भवतो हेतोरिति ।
भवत्या हेतुना, भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात् ।
सर्वनाम ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

स्वर, “कुसुलकूपकुम्भशालं विले” इहैव स्यात्—
कुसुलविलम् ।

कुसुलीविलमित्यत्र च न स्यात् । स्वर ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

समास द्वितीया श्रितदिभिः सह सम्प्रत्यते ।
इहैव स्यात्—कष्ट श्रितः=कष्टश्रितः ।

कष्टं श्रिता=कष्टश्रितेत्यत्र न स्यात् ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजनसंख्यनभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । श्रितशब्दोऽकार-
न्तस्तत्रैकादेशे कृतेऽन्तादिपद्मावात्कृ विष्यति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—पूर्वसदृशेति । इहैव स्यात्—पिशा
सदृशः=पितृसदृशः ।

पिशा सदृशी=पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

तद्धितविधि, “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक” इहैव
स्यात्—हस्तिनां समूहो हास्तिकम् ॥

हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रयोजनविरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुंवङ्गवैनैतत्सिद्धम् ॥

५ ‘कुसुलशब्दोन्वितादिना विलेने’ एतदर्थेन कुसुलीविलस्य कुसुलशब्द-
त्वात्पिनायं सरो न स्यादिति भावः ।

६ अत्राद्यन्तश्च अत्राद्यन्तभावित्वात् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥

७ हस्तिनीवन्तस्य पुंवङ्गाविविधमूलोत्पत्तेः पूर्वं कृते हस्तिवन्तत्वेन तत्रास्ति-
तद्वत्त्वस्य सुप्रसङ्गेनैतद्विद्मे ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—‘‘पुनश्चाप्येनैतत्सिद्धमिति । भस्पादे तद्विधेः सिद्धयः प्रत्ययनिर्वाहस्तुल्येति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—प्रमाणं द्वयसत्त्वं । यथेह भवति—हस्तिस्रयसम्, हस्तिमात्रम् । एवं हस्तिनीद्वयैसम्, हस्तिनीमात्रमित्यपि यथा स्यात् । तद्विधिविधिः ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

लुक्, ‘‘नैतत्सिद्धवन्नातिषुच’’ इहैव स्यात्—स्थण्डिलरायी ॥

स्थण्डिलशाधिनीत्यत्र न स्यात् । लुक् ॥

(प्रदीपः) स्थण्डिलशाधिनीति । गतिकारकप्रयोजनं कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुलुप्यतेति वचनादनुस्य एव ङीप् समासे सति, इत्यन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत् । एवं प्रमेवासिनी, दर्शनीयमानिनी, दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

(उद्घोतः) अप्रयोजनमिति । तदनिवृत्त्यशयेन भाष्यम् । नि चान्याः परिभाषायाः प्रातिपदिकत्वव्याप्यभरणं सिद्धविशिष्टसिद्धिश्च इत्यर्थे इति इदानीं हेतुपक्ष इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

अलुक् ‘‘शयवासवासिष्वकालात्’’ इहैव स्यात्—प्रामेवासी ॥

शामेवासिनीत्यत्र न स्यात् ॥

(५०५९ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥। मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥॥॥

(भाष्यम्) मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम्—विध्यर्थं तावत् ‘‘क्यङ्मुखमानिनीञ्च’’ इहैव स्यात् । दर्शनीयमानिनी ॥

दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति ‘‘स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि’’ तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्—दीर्घमुखमानिनी ॥ दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

(५१०० परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ० ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम् । ‘‘तृजकाभ्यां कर्तरि’’ इहैव स्यात्—अपां स्रष्टा ॥

अपां स्रष्टीत्यत्र न स्यात् । प्रत्यय ॥

उपचार—‘‘अतः कृकमिकलकुम्भ’’ इहैव स्यात्—अयस्कुम्भः ॥

अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् ॥

(परिभाषाकलोपसंहाराभाष्यम्)

पतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यदर्थ-मेपा परिभाषा कर्तव्या ॥

पतस्यां च सत्यां ताभ्यां ङ्थावग्रहणेन ॥

(५१०१ परिभाषाशेषवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति ‘‘द्वि-पत्परयोस्तापः’’ यथेह भवति—द्विपन्तप इति ॥

एवं द्विपतीताप इत्यत्रापि स्यात् ॥

(उद्घोतः) परः परिभाषालीकारे योगमुच्चारयति—अति-प्रसङ्ग इत्यादि ॥

(५१०२ परिभाषाक्षेपे द्वितीयवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ यजिज्ञोः फकि ॥ * ॥

(भाष्यम्) यजिज्ञोः फक्यतिप्रसङ्गो भवति । यथेह भवति—गायत्रीयणः, दाक्षायणः ॥

एवं गार्गीयो दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् ॥

नैष दोषः ॥

दगत्र वाचको भवित्यपि ॥

(प्रदीपः) दगत्रेति । परत्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) अपवादत्वात्सम्भवादाह—परत्वादिति । सकोवत्तासो दाक्षेय इति ॥

(५१०३ परिभाषाक्षेपे तृतीयवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ समासान्तेषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति

१ इदमुपपन्नमप्येति सूत्रे मातिपदिकग्रहणे सिद्धविशिष्टस्यार्थपरि-
भाषया बहुवचनप्रत्यये कृते ‘‘पुनश्चान्नं च’’ इति वार्तिकग्रहणमाकर्षे ‘‘न
भस्पादे तद्विधेः पुनश्चाप्येनैतत्सिद्धमिति भावः ॥
२ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥
३ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥
४ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥
५ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥

१ मातिपदिकग्रहणे परिभाषया मातिपदिकग्रहणे सिद्धविशिष्टस्यार्थपरि-
भाषया बहुवचनप्रत्यये कृते ‘‘पुनश्चान्नं च’’ इति वार्तिकग्रहणमाकर्षे ‘‘न
भस्पादे तद्विधेः पुनश्चाप्येनैतत्सिद्धमिति भावः ॥
२ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥
३ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥
४ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥
५ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ इति वृत्तभाष्ये व्यपत्तीभवित्यपि । एवं च समासोत्तरमप्यन्तत्वाद्भुक्तः पूर्वं ङीप् तेन न्यपेक्षेनोत्तरपदैवस्य तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन द्वगुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-साधनः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यने ॥

“राजाहःसखिष्यष्ट्व” यथेह भवति—मद्राजः,
कश्मीरराजः ॥

एवं मद्राज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् ॥
(आक्षेपभाष्यम्)

न वा भवति मद्राजीति ॥

(उपपादकभाष्यम्)

भवति, यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्ट-
ग्रहणे तु ईकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत ॥

तत्र को दोषः ? पुंवद्भावप्रल्लोपश्च । तत्र मद्र-
राजीत्येवं रूपं स्यात् । मद्रराज्ञीति-व्यत्ये ॥

(प्रदीपः) समासान्तादीकार इति । मद्रराजस्य भार्या
मद्रराजीति पुंवोपादाख्यायामिति शेषः ॥ तत्र को दोष इति ।
टप्ति कृते यस्येति चेत्येकारे ङसि टित्वाद् ङीपि कृते मद्रराज्ञीति
सिष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ईकारे लुप्त इति । तस्याभीयत्वेनाभिद्धत्वात्
'नल्ल' इति टिकोपमावे 'अङ्गोपो नः' इत्यकार लोपे वस्येति लोपे
च सतीत्यर्थः ॥ भाष्ये—पुंवद्भावप्रल्लोपश्चेति । अस्याङ इति
पुंवत्वम्, नल्लङ्गित इति टिकोप इत्यर्थः ॥

(५१०४ परिभाषाक्षेपे चतुर्थेवातिर्कम् ॥ ११)

॥ * ॥ महदात्वे प्रियादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) महदात्वे प्रियादिष्वितिप्रसङ्गो
भवति । “आम्महतः समानाधिकरणजातीययोः”
इति यथेह भवति महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः ॥

एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् ॥

किमुच्यते प्रियादिष्विति ? यत्र पुंवद्भावः प्रति-
षिध्यते ॥

यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्वेनेति ॥

(प्रदीपः) यत्र पुंवद्भाव इति । तत्रापूर्णीप्रियादि-
ष्वितिषचनात् ॥ यत्र त्विति । महाजङ्ग इत्यादौ ॥

(उद्घोतः) महाजङ्ग इति । महती जङ्गा यस्येति समासे
'खियाः' इति पुंवत्वे आत्वं भवत्येतेत्यर्थः ॥

(५१०५ परिभाषाक्षेपे पञ्चमवातिर्कम् ॥ १२)

॥ * ॥ जित्स्वरे ॥ * ॥

(भाष्यम्) जित्स्वरेऽतिप्रसङ्गो भवति “जित्-

त्वादिः” उदात्तो भवतीति । यथेह भवति—दाक्षिः,
अहिलुम्बकायनिः ॥

एवं दाक्षी, अहिलुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् ॥

(प्रदीपः) दाक्षीति । इतो मनुष्यजातेरिति शीघ्रप्रत्यय-
स्वरणात्तोदात्त इत्यन्ते ॥

(५१०६ परिभाषाक्षेपे षष्ठवातिर्कम् ॥ १३)

॥ * ॥ राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरति-
प्रसङ्गो भवति “राजा च” ब्राह्मणकुमारयोरिति ।
यथेह भवति—राजब्राह्मणः, राजकुमारः ॥

एवं राजब्राह्मणी, राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् ॥

(उद्घोतः) इत्यन्त इति । आबुदात्तं तु पदं प्रामोतीत्यर्थः ॥

(५१०७ परिभाषाक्षेपे सप्तमवातिर्कम् ॥ १४)

॥ * ॥ समाससंघातग्रहणेषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो
भवति “बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि” यथेह भवति—
बहुगोमान् बहुयवमान् ॥

एवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् ।

(प्रदीपः) बहोर्नञ्वदिति । बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे
वर्तमानाद्यत्वरं पदं तदन्तर्हस्य समासस्य नञ् इह स्वरो भवती-
त्यतिदेशार्थः । तेन बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र ‘नञ्बहु-
भ्याम्’ इति समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥ बहुगोमतीति ।
बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुगोहिः, उगितक्षेति शीघ्र । समा-
सोऽत्र संघातरूपः कार्वाति लिङ्गविशिष्टसमासग्रहणात्समासा-
न्तोदात्तत्वाभावादीकारः पितृवादनुदात्तो भवति, ईकारान्तु पूर्व
उदात्तो भवति ॥

(उद्घोतः) अत्र यथा पूर्वोत्तरपदरूपसमाससंघातग्रहणं तथा
सूत्रार्थस्यानेन दर्शयति—बह्विति । बहुवो गोमन्तो वस्या इति विग्रहे
पतञ्जरीचोदयादात्त—बहवो गोमन्तोऽस्या इति ॥ ईकारापूर्व्यं
इति । ततः पूर्वो मशम्भकारो बहोरिति सूत्रेचोदात्त इत्यर्थः ॥

(संघातपदार्थेपभाष्यम्)

किमुच्यते समाससंघातग्रहणेष्विति ? ॥

(संघातपदप्रयोजनभाष्यम्)

यदवयवग्रहणं प्रयोजनमेवैतस्याः परिभाषायाः

१ प्रियादिर्निर्भेदो परेवापि कीलिङ्गमहद्व्यवस्थावर्त्तक्यदोषमनेन
तदात्वे प्रियादिष्वित्यत्र प्रियादिष्विति किन्भूमिति प्रश्नादपः । प्रियादिर्निर्भेदो
तु पुंवद्भावो कीलिङ्गमहद्व्यवस्था सम्भव एव नास्तीति प्रियादिष्वपु पुंवद्भाव-
विषयमित्युत्तरादपः ॥

२ बहुगोमतीत्यत्र शीघ्रत्वविशिष्टस्य समासस्य स्यात् । न च बहोर्नञ्विति
तद्विषयव्यवस्थानेन भाषायाः परिभाषायाः प्रारम्भेन भाष्यम् । कीलि-
ङ्गविषयभाष्या हि भाष्यविकल्पादप्यर्थसङ्गो भवत्येति सिद्धान्तात् ॥

अत्र हि प्रातिपदिकत्वव्याप्यमर्थं समासपदेन गृहीत इति दोषाग्रहणम् ॥

३ यत्पुनस्तु शीघ्रत्वस्य समासवत्क्याप्यतिपदिकत्वव्याप्यमर्थमेवेत्येवमपि बहु-
शब्दाद्यत्वरं पदं तदन्तावभावेन नात्र कीदृशिविषयः स्वरान्तरः ॥

४ उत्तरपदचरामात्रवत्कृत्युदात्तस्यैव बहोर्नञ्विति सूत्रेण स्वरविधानादुत्तर-
पदत्वं च कीदृशिविषयस्यैव समासवत्क्याप्यतिपदिकत्वव्याप्यमर्थमेवेत्येवमपि इति भावः ॥

५ अत्र हि कीदृशिविषयैस्तैरेवतत्वेन नात्रवा किञ्चिदतिपदाग्रहणम् ॥

“कुसुलकूपकुम्भशालं विले” कुसुलीविलमिति यथा ॥

(प्रदीपः) कुसुलीविलमिति । पूर्वपदस्यात्र कार्यत्वम्, न तु संघातस्थिति पूर्वपदनाशोदात्तत्वं भवत्येव ॥

(५१०८ उपायप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ विभक्तौ चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? न वा विभक्तौ लिङ्ग-विशिष्टाग्रहणादिति ॥

(प्रदीपः) विभक्तौ चोक्तमिति । उगिद्वाभिलश्रो-क्तम्—यथा गोमालिख नुम्भवति, एवं गोमालीत्यत्रापि प्राप्नोति । तत्र परिहार उक्तः—“न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा-ग्रहणात्” इति । विभक्त्याश्रयकार्यं क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरि-भाषा नेष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उगिद्वाभिलश्रेति । नुवेरनाकांक्षिति स्ये तस्मिन्मपि गृहीत्वाऽस्यार्थोक्तत्वादिति बोध्यम् ॥

(परिभाषोपसंहारभाष्यम्) ।

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषाः, एतानि च प्रयो-जनानि स्युः ॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा ?

तस्मान्नाथोऽतया परिभाषया ॥

न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या । लक्षणं वा न परिणयम् ॥

न हि मिश्रुकाः सन्तीति स्यात्तेषां नाधिधीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यथा नोप्यन्ते ॥

दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयो-जनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति ॥

तस्माद्याम्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तद-र्थमेवा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविषये च दोषेषु ॥

(प्रदीपः) प्रतिविषयेयमिति । अन्तरप्रकरणे क्षाण्डिल्य-लाङ्कशेखर वार्तिके घटप्रहणेनैव षटीग्रहणे सिद्धे षटीग्रहण-मस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनानिष्ठविषये नोप-तिष्ठते ॥

(उद्घोतः) दोषोद्भावविता आह—एते दोषा इति । मदुक्ता इत्यर्थः ॥ एतानि च—एवमुक्तानि ॥ समा भूयांसो वेति ।

अन्येषामपि दोषाणां सत्त्वादित्यभिप्रायः । परिभाषावाह—नहि दोषा इत्यादि ॥ आरंभे युक्त्यन्तरमाह—दोषाः खल्वपीति । अन्यत्र दोषानावापिति भावः ॥

(५१०९ उपायप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ तद्धितविधानार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितविधानार्थं तु उपायग्रहणं क-र्तव्यं उपायवन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्—कालि-तरा, हरणितरा, खट्वातरा, मालातरा ॥

(प्रदीपः) तद्धितविधानार्थं त्विति । सति उपायग्र-हणे तद्धितविधौ प्रकृतिप्रयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं उपायी भव-तः, तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु उपायग्रहणे कृतेऽपि प्रातिपदिकत्वमाश्लि-परत्वात्तद्धितः स्यादत आह—सतीति । प्रकृतिप्रयाधिकारसामर्थ्या-दिति पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(५११० आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबली-यस्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्रा-प्नोति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्धीति । क्रीप्रत्ययैस्त्वावकाशो यत्र प्रकृतौ न विवक्ष्यते—कालीति । प्रकृतेप्रत्ययस्यावकाशो यत्र क्रीत्वाविवक्षा—कालतर इति । क्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपदि-वक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ ननु क्रीत्वस्यान्तरङ्ग-त्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययान्तरङ्गः, प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतिषेधोपपेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । तत्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम् । अन्त-रङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तौ विप्रतिषेधः । तथा च वक्ष्यते—“स्वार्थ-मभिधायै शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह । समर्थेनैव समर्थेनैव च वर्धने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चानिधाय तानिर्विशेषानपेक्षमाणं कृत्स्न-मात्मानं प्रियकृत्स्नादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त इति” । एवं तस्मात्कृत्स्नादिश्रयेण लौकिके प्रयोगे पदानुबन्धिताद्युगपदार्थ-प्रतीयन्त इति लौकिकार्थव्यवस्थाज्ञाकरणे प्रातिपदिकार्थगत-क्रीत्वप्रकर्षविषयश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः ॥

१ तस्मिन् “विप्रतिषेधाद्घाटो बलीयस्त्वम्”, इति वार्तिकस्यास्यानुवचने “अनि-तत्वं” इति सूत्रस्यास्यैवामन्वयः प्रकाशित इति भावः ॥

२ पूर्ववर्धित इति शेषः । दोषाः खल्वपि सामक्येन परिगणिता इति भाष्योक्तः । अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वादेतावत्स्वोपायवृत्तिरित्यर्थः ॥

३ दुस्त्वबलविरोधप्रदर्शयति—क्रीप्रत्ययस्येति ॥

४ तत्र भेदातिशयोक्तिं च स्वार्थसमाप्त्यद्वयमिति क्रीमस्यस्य पूर्वमवृत्तयेनान्त-रङ्गत्वमिति भावः ॥

५ स्वार्थे परिपूर्णं शब्द इत्यर्थः ॥

६ स्वार्थविशारदित्वः ॥

७ स्वार्थं समवेतम् ॥

८ वक्ष्यते—बोधने ॥

९ तानिर्विशेषानुल्लिङ्गसंख्याविभक्तिनिमित्तात् प्रत्ययदीप्तिर्यर्थः ॥

१० ननु क्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वेन पूर्वमवृत्तिं विप्रतिषेधादित्युक्तमत आह—एवमिति ॥

(उद्धोतः) बाह्यप्रतिषेधोपपेक्षत्वादिति । तत्पक्षप्रकाशकत्वस्य स्वायं समाप्तस्यैवेति तत्परिचयविरुद्ध इति भावः ॥ स्वायं-मिति । स्वायंऽत्र प्रवृत्तिमित्युक्तं समयेतत् । तेन स्वायंभावितमित्यर्थः । विभक्तिः—भारकम्, यतः कृष्णमात्मानमपेक्षमाणः पूर्वं तत्तद्विषयकावाह्यावन्तः—ततः प्रियादिषु प्रवर्तते इत्यन्वयः ॥ युगपदर्थो इति । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारायोगादिति भावः । न तु शास्त्रे कल्पितं कल्पितन्यायवशादारोपितकामवतीमर्थवत्तामाश्लेषिते तात्पर्यम् । तदाश्रयणे तु सर्वतरङ्गत्वादेव पूर्वं स्त्रीप्रत्यये व्यर्थमेव ङ्याप्प्रवृत्तिमिति भावः ॥

(५१११ ङ्याप्प्रवृत्ते दोषवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ तत्र समासान्तेषु दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र समासान्तेषु दोषो भवति—बहुगोमत्का, बहुयवमत्का ॥

समासान्ता अपि ङ्यावन्तात्स्युः ॥

(प्रदीपः) समासान्ता अपीति । तत्र बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहौ कृते जीपि च फलुत्पत्तौ बहुगोमतीकैति प्राप्नोति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—तत्र समासान्तेषु दोष इत्यतः प्राक् 'तत्र को दोषः' इति काव्यिकोऽवपाठः । प्रश्रयानन्वयात्, बहुयवमत्कैत्युत्तरं वा स ग्रन्थः । तत्र ङ्याप्प्रवृत्ते कृते समासान्तेषु दोष इति तदर्थः ॥

(५११२ न्यूनतापूर्वकवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ त्यूडोश्च ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्यूडोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति । युवतिका, ब्रह्मवन्धुकेति ॥

(प्रदीपः) ब्रह्मवन्धुकेति । अज्ञाताप्यर्थविषयायामुक्तान्तकप्रत्यय ईष्यते ॥

(वार्तिकाल्लेषभाष्यम्)

ऊङ्ग्रहणेन तावद्वार्थः । नास्त्यत्र विशेषः । उक्तास्मान्तादुत्पत्तौ सत्यमूङ्ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) नास्त्येवेति । केन इति ह्यविधानादिति भावः ॥

(उद्धोतः) ननु ह्यस्वीयार्थोविषेयान्तरास्त्वैल्लसुपपन्नमत आह—केन इतीति ॥

१ तदर्थेय—प्रतिषेधोपपेक्षेति भावः ॥

२ शब्दोपास्यमकालमेव तन्वाङ्गमवतीति स्वायं परिपूर्वमिवादिफलो मापेक्षत इति भावः ॥

३ ङ्याप्प्रवृत्ते दोषमाह—तत्र समासान्तेष्विति ॥

४ ङ्याप्प्रवृत्तिप्रकारसामर्थ्यास्तमाधानता अपि स्त्रीप्रत्ययपूर्वं न द्युतिर्यर्थः ॥

५ सूत्रग्रहणमात्रे च तद्विस्तः पूर्वं स्यादिति दोषः ॥

६ रूपे न विशेष इत्याशयः ॥

७ वातेश्वरीति सूत्रिके जातिविक्षणग्रन्थमपि भाष्यकृतमभिहितम् । पूर्वं

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—युवतितरा, ब्रह्मवन्धुतरा, इति ॥

(प्रदीपः) युवतितरेति । जातेष्वेति पुंनृद्वावप्रतिषेधं मैत्र्यते । यौवनस्य जातिरूपत्वात् ॥ ब्रह्मवन्धुतरेति । अत्र नयाः शेषस्यान्यतरस्यामिति विकल्पेन हस्तः ॥

(उद्धोतः) ननु युवतितरेत्यत्र तसिद्धादिप्रति पुंनृद्वारमत आह—जातेश्वरीति । ईषा जातिकार्यस्य वैकल्पिकताया अग्रे वक्ष्यमाणत्वात् 'अचः परस्मिन्' इति ध्रुवस्य युवजानिर्दिता माय-प्रयोगासङ्गतिः ॥ विकल्पेनेति । एवं च तदभावे दीर्घश्रवणार्थ-मूढन्तात्तदितोऽन्यत्रमङ्गीकार्य इति भावः ॥

(५११३ दोषपरिहारवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगा-
त्तद्विज्ञानुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्तस्य च ङ्यावन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्विज्ञानुत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कालितरा, हरि-
गितरा, खट्वातरा, मालातरेति ॥

किं कारणम् ?

ङ्यावन्तमेतत् स्त्रीप्रधानम् । न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षप्रकर्षौ स्तः ।

नैष दोषः ।

न हि किञ्चिदुच्यते—एवंजातीयकादुत्पत्तयमेवं जातीयकाश्चेति ।

एतावदुच्यते—“अतिशयैरेव तमविष्टनौ” “ति-
ङ्क्ष” इति । यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षं प्रत्ययो भविष्यति । अस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः ।

इहै खल्वपि शुक्रतरः कृष्णतर इति ।

द्रव्यं प्रधानम् । गुणस्य च प्रकर्षं प्रत्यय उत्पद्यते ॥

(प्रदीपः) न च स्त्रीत्वस्येति । तस्य सर्वैकरूपत्वात् प्रकर्षप्रकर्षौभाव इत्यर्थः । इहै खल्वपीति । सर्वत्र प्रधान-
नस्य प्रकर्षाभावः । तदुक्तं हरिणा—

सर्वैस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपेति वाच्यताम् ॥ इति ॥

ततश्च कालितरेत्यापि कालगुणप्रकर्षाश्रयत्वरप्रत्ययः ॥

सर्वधेन युवस्यारीनां जातिस्त्वुत्पत्तेर च नैति वैकल्पिकमेवां जातिकार्थमिति भावः ॥

८ ननु युवस्यारिष्याङ्गजातिवाचकत्वे युवजानिर्दिता मायप्रयोगोऽसङ्गतः स्यादत आह—धर्मा जातीयस्य ॥

९ तराप्रत्ययेन मङ्गलमैतदुपरविषेयताश्रयस्य प्रकर्षो बोध्यत इत्यपि-
मापेक्षेत् ॥

१० मङ्गलमैतदुपरविषेयताश्रये ङ्गीभूतस्यापि मङ्गलस्यस्य प्रकर्षोऽनेन बोध्यत इत्याह—एतावदिति ॥

११ अत्र उद्यतमाह—इहै खल्वपीति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये शोषान्तरमाह—तदन्तस्य चेति ॥ तस्य सर्वत्रेति । प्रत्ययार्थत्वात् शास्त्रीयं स्त्रीत्वं प्रधानम् ॥ सर्वस्येवेति । भेदहेतुगुणादिकं विना न द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षः । नापि भेदहेतुं विना स द्रव्यरूपः प्रधानोऽर्थः द्रव्यमभिधेय इत्यर्थः । एवं च निरुपाधैर्व्यपदेशाभावाद्युपाधिभूतो व्यपदेशस्तन्निमित्त एव प्रकर्षः । कर्वाधिरपि यत्र प्रकर्षविहीनस्तत्र तत्सङ्घटितगुणप्रकर्षो बोध्यः—यथा गीतर ह्लादौ । एवं गुणादिरपि यत्र प्रधानं तत्र तस्य द्रव्यैवमालात्तत्सर्गपरिमाणान्तरनिमित्त एव प्रकर्षः, यथा शुद्धतरं रूपम्—अतिशयेन शुद्धमित्यर्थं इत्यादि बोध्यम् ॥

(५११४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? 'सिद्धं तु खियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्थार्थं दाबादयः' इति । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीप्रहम्, स्थायिकाष्टादायः ॥

नैवं विज्ञायते—खियामभिधेययामिति ॥

नापि स्त्रीसमानाधिकरणत्वात्प्रातिपदिकादिति ॥

कथं तर्हि—यत्प्रातिपदिकं खियां वर्तते तस्याष्टादायौ भवन्ति ॥

कसिन्नर्थे ?

स्थार्थे इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । नात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन प्रत्ययभिधेयम् । किं तर्हि, स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्थार्थं दाबादयः । ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाभ्यातिशयविवक्षायां प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) स्त्रीत्ववति द्रव्ये इति । प्रातिपदिकविशेषणत्वादित्यस्य तदर्थविशेषणत्वादित्यर्थं इति भावः । स्थार्थं दाप्यपि प्रकृते किमायातमत आह—तत्रत्रेति ॥ गुणप्रकर्षोऽर्थेति । गुणप्रकर्षोऽर्थेति । गुणप्रकर्षप्रकर्ष इत्येव आरोप इति भावः ॥

(वार्तिकोक्तदोषपरिहारभाष्यम्)

ननु चोक्तं तत्र समासान्तेषु दोष इति ॥

समासान्ता अपि स्थायिकाः ॥

१ द्रव्यस्य प्रकर्षो भेदहेतुगुणादिकर्षणैव बोद्धुं शक्यः । गुणादिव्यतिरेकेण केवलद्रव्यस्य प्रकर्षो न भवतीत्यारोपः ॥

२ भेदहेतुगुणादिकर्षणं यत्तु द्रव्यभावं न भवतीत्यर्थः ॥

३ निरुपाधैर्व्यपदेशो व्यपदेशाभावेन व्यपदेशाभावेन तत्तदुपाधिभूत एव प्रकर्षः ॥ यथा मालातर ह्लादौ । मालाचन्द्रः उपरचरणाविशेषोपाधिना व्यपदेशो भवति । तत्र उपरचरणायाः प्रकर्षो तररसस्य इत्यर्थः ॥

४ यत्तु गवादिगुणेषु गोत्वगुणाः स च प्रकर्षात्मकानाम् इति इति गोव्यपदेशप्रत्ययस्यो न स्यात्त आह—उपाधिरपिरेति । एवं च गवादिगुणव्यपदेशप्रत्यये गवादिपदं जात्यादिगुणान्तेन प्रकर्षो बोध्य इति भावः ॥

५ यत्र शुद्धतरं रूपमिच्छां शुद्धशब्दस्य शुद्धरूपपरत्वेन भेदहेतु गुणादिकं विना इत्यस्यास्यैव प्रकर्षाभावाच्छुद्धरूपे तरप्रत्ययेन न प्रकर्षः किन्तु रूपसर्गपरिमाणान्तरशुद्धिनिमित्त रूपप्रकर्ष इति शङ्क्यर्थः ॥

उभयोः स्थायिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) समासान्ता अपीति । इषाव्यग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्तेषु परिहारः । खियामन्यपदार्थं बहुव्रीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः । कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात्, स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते ॥

(उद्धोतः) अर्थस्यदोष उद्धृतेऽप्यापो दोषोऽस्त्येवेत्याह—ननु चोक्तमिति—भाष्ये ॥ स्थायै कथं कालिकेलमिनभाष्यानुष्ठानायार्थराह—प्रत्याख्यानेनेति ॥ विप्रतिषेधोपपत्तिरिति । अर्थकृतवहिरङ्गत्वानाश्रयणात् स्त्रीप्रत्ययानां न बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥ ननु पूर्वोक्तकालितरेत्यादि लभ्यत्वा 'कथं कालिका' इत्युदाहरणांतरदाने वीगमाह—कालितरेत्यादौ त्विति । पूर्वोक्तेन—स्थार्थमभिधेयत्वादित्यादिना । अर्थतत्त्वाधिकारपोऽभावादिति भावः ॥

(वार्तिकोक्तदोषपरिहारभाष्यम्)

कथं कालिकेति ? ॥

प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्येतीत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कथं कालिकेति । 'क्वणं चानिले' 'रक्ते' इति वर्तमाने 'कालाच' इति स्थायै कन्प्रत्ययस्तदपेक्षं च स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति श्रद्धः ॥

(उद्धोतः) ननु कालिकेलादावपि तेनैव न्यायेनान्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययः स्यादत आह—क्वणं चेति ॥ स्थायै—केवलस्थायै । अत्यन्तस्वाधिकारोपायम्, तत्र च न तन्त्रोपायस्य इति भावः ॥

(वार्तिकोक्तदोषपरिहारभाष्यम्)

कथं हरिणिकेति ? ॥

हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति ।

(प्रदीपः) कथं हरिणिकेति । स्थायै हरितशब्दात् परत्वात्कन् स्यादिति श्रद्धः । अज्ञातादिकमन्तु बहिरङ्गत्वात् प्रागेन स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति ॥ हरिणशब्द इति । हरितशब्दसमानार्थ इति भावः । तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति । हरिणशब्दस्य तु हरिणिकेति भावः ॥

(उद्धोतः) हरितशब्दात्परत्वात्कनिति । ततश्च वणोदनु-

४ एवं च भेदहेतुगुणादिकं विना न द्रव्यस्यैव द्रव्यत्वं गुणार्थपरत्वेन । तेन प्रत्यायनात्त्वात्—द्रव्यस्यैव गुणार्थत्वादित्यर्थः ॥

७ स्त्रीत्वस्यानान्योक्तकालमभिधेयोऽदोषाभिरस्यति मगबाह—सिद्ध-त्विति ॥

८ स्त्रीप्रत्ययानां वाचकवहिरस्यति—नैवमिति, नारीति च ॥

९ एवं च खियां विधानार्थं यथाप्रातिपदिकमित्यर्थः ॥

१० नन्वेवं गीतेरह्लादौ गवादिगुणव्याख्याद्विपत्तमप्रकर्षविवक्षाप्रत्ययप्रत्ययस्य प्रकृत्यन्तरेत्येतीति सिद्धात्प्रत्ययोपः । नाज्यादिगुणानां गोव्यपदेशत्वमालावादत आह—गुणप्रत्ययप्रकर्षेति ॥

११ अर्थस्यदोषोऽन्तर्द्वयस्य च प्रत्ययार्थमन्योपात्तान्तादुत्पत्तिः इति दोष-वारोऽप्यापो दोष—तत्र समासान्तेषु दोषाः इति दोष इत्यर्थः ॥

१२ अन्तरङ्गत्वात्परत्वं ॥

दात्तादिति ङीप् नकारे न स्यातामिति भावः । अज्ञातादिकस्य त्विति पाठः । कल इति पाठे संज्ञार्थं कनिति बोध्यम् ॥

(वार्तिकोक्तदोषपरिहारभाष्यम्)

कथं लोहिनिकेति ?

वक्ष्येत्येतल्लोहिताल्लङ्घनाधनं वेति ॥ १ ॥

(प्रदीपः) लोहिनिकेति । न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्नः ॥ वक्ष्येत्येतदिति । अवयवकव्यता दर्शयति । किमनाग्रेऽपि ष्याग्रहणे 'लोहितान्नामौ' 'वर्णे चानिले' 'रक्तं' इति प्रतिपदविधानाद् बलीयस्त्वादौ क्रीप्रत्ययं बाधित्वा कसेव स्यात् ॥ १ ॥

(उद्धोतः) ननु वचनान्तरस्वीकारेण वचनप्रत्याख्यान-समुक्तमत आह—अवश्येति । लोहिताल्पना परत्वेन प्राप्तं लिङ्ग-बोधकप्रत्ययवाचनं चेति तदर्थः ॥ प्रतिपदेति । अनवकाशत्वे सत्वेय रीत्य शपकावप्रयोजकत्वात्किमिदम्, परत्वादिति वक्तुमुचितम् । प्रतिक पतिकेसैदिति तु अवलम्बसाधिके कनि न भवत्येव । वचनामा-वाय, एनशब्दस्य प्रकृत्यंतरस्याभावाच्च किलेतिकेसैव । सूत्रमतेषि ष्याग्रहणमन्यन्त्याधिका नारभ्य निवृत्तमेव । अत्र चापे 'लोहिताद्' इति वचनमेव शापकं । सूत्रे ष्याग्रहणं तु कालितरेखादुक्तन्याय-सिद्धार्थक्यमनेवेति न सूत्रभाष्योक्तिरेव । न च हृणिकेसैदादौ कनिवृत्तेऽपि पूर्वानमेव वगार्द्धबुदादादिति दुर्गारम् । एकावृद्धिर्न-न्यायेन समुदायात्कीप्रत्यये—नेवोक्तत्वा सध्वे तदनुत्पत्तेरित्याहुः ॥

(११९ अधिकासूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ. २)

१२७७ खियाम् ॥ ४ । १ । ३ ॥

(लिङ्गाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

खियामित्युच्यते ।

का क्री नाम ॥

१ तस्यप्रतिपदविचारस्य ॥ येषाद्विभक्तिरिति सूत्रस्य 'शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विभक्तिरने तं वाचका भविष्यति' इत्याशङ्क्य 'अनवकाशा इति विषयो भाष्यका भवति' इति भाष्यतयातिपदोक्तव्यस्य निरवकाशात्वे कसेव बाधकत्व-मिति सिद्धम् ॥

२ वगार्द्धबुदादादित्यस्य वैकल्पिकत्वेन 'प्रतिका, पमिका' इति द्वे रूपे भवतः । तत्र परत्वात्कन 'प्रतिका' इत्येव रूपं स्यादिति ॥

३ कनः पूर्वनागे हृणितवत् तस्य वर्णवाचिन्तेन प्रातिरिति वङ्गितुमाश्रयः । समुदायात्कीप्रत्ययेऽनेन न्यायेन समुदायस्यैव वर्णवाचित्वञ्च कनः पूर्वनागस्ये-त्यस्यम् ॥

४ क्रीत्वस्य शाब्दे काव्यस्यावयवान्तरं प्रश्नः ॥

५ यथा वृद्धिरेचोदारी वृद्धिरदोदेलिखत अङ्कितस्य वृद्धिपरत्वेयोपादानं तथा गतेत्याह—प्रतिधर्मापेक्षेति ॥

६ वङ्गादिषु शब्देषु क्रीलिङ्गव्यवहारवचनेषु 'इयं वङ्गा क्री' इति व्यवहारो नास्तीति ॥

७ यथाग्रहणवत्स्थानमध्यगं गोलं सर्वास्वपि गोम्यसिपु वते, न तथा

(प्रदीपः) का क्री नामेति । प्रसिद्धैसाध्यस्य कार्यान्तर-विधानायानुवादसम्भवत्, इह च शाब्दे खिया अपरिभाषित-त्वात् । लोके च खड्गादिषु क्रीत्वर्थहारभावात्लोकिकक्रीमहोऽप्य-न्यतित्व्यासिद्धीनादप्रश्नः । न च गोतीर्दिवत्स्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं क्रीत्वस्य, यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् । खड्गादिषा-नगर्थादिषु भिन्नत्वात्संस्थानस्य । न च सङ्गदाक्यात् क्रीत्वं गो-त्वादिवत् सर्वेषु क्रीलिङ्गेषु व्यत्यस्यन्तरेषु प्रहीतं शक्यते ॥ यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्तेन प्रश्नो युक्त इति का क्री नामेत्युक्तम् । कस्यां खियामिति तृथ्यामेन विशेषविषयः प्रश्नः स्यात् ॥

(उद्धोतः) शाब्दप्रतिवर्तनावेऽपि लोकप्रतिश्रानुवादो भ-विष्यतीत्यत आह—लोके चेति । खड्गादिर्वैध्यातिः, भृङ्गुत्सादि-भक्तिव्यातिरित्यर्थः ॥ ननु यथापि लोकिकक्रीम्यक्तिग्रहणे दोषस्तथापि जातिरूपस्य खड्गादिसामरणस्य भृङ्गुत्सादिग्राह्यस्य अग्रमभिलखत आह—न चेति ॥ सामान्यविशेषरूपत्वम्—जातिविशेषरूपत्व-मित्यर्थः ॥ भिन्नत्वादिति । एतेनाकृतिग्रहणेलेखलितैरेव न क्रीव-स्येत्युक्तम् ॥ कृष्णान्तरमपि नास्तीत्याह—न चेति ॥ सौत्रविभक्त्य-नुसारेणैव प्रश्नं कर्तव्ये किमन्यथा प्रश्नोऽत आह—यत्र वरहित्वेति ॥ विशेषविषय इति—क्रीत्वविशेषविषय इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः । क्री पुमानपुंसक-मिति ।

यल्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते—

इयं क्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसकमिति ।

सा क्री, स पुमान्, तन्नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । पथम्यन्तारसम्यग्यन्ताद्वा तसिः ॥ शब्दाः प्रसिद्धा इति । विशिष्टार्थभिधातित्वेनेति भावः । पुनपुंसकयोरोपादानं प्रत्येन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम् ॥ यल्लोक इति । यस्मिन्तत्पुलभ्य निमित्त-वत्सर्वं प्रत्यय उपजायते तत्कृत्वादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । तैदी-गाच्च निमित्तवानप्यर्थः कृत्वादिशब्दवाच्यो भवति ॥

कीत्वं सकलक्रीम्यक्तिव्यवहारसंस्थानव्यवस्थामिति, अतो न तस्य क्रीत्वस्य जातिरूपत्वमित्यर्थः ॥

८ अवयववर्धमानविशेषव्यवस्थाव्यवस्थामिच्छां दर्शयति—खड्गेति ॥

९ नम्राङ्गुतिमहण्य जातिरिति लब्धमर्थविज्ञानातिरूपत्वं कीत्वस्य खड्गादिषु वर्णविचारान्मातु । सङ्गदाक्यात्निमित्तसिद्धिर्लङ्घित्वातिरूपत्वं कीत्वस्य को वाप इत्याह—न चेति ॥

१० लोकप्रसिद्धस्य 'कनकेचोदारी' इति कीत्वस्य ग्रहणे वङ्गादिषु तदभावात् द्यातिः । वङ्गादिषु कानकेचोदमन्त्रपचनेनातिव्यातिरित्यर्थः ॥

११ इत्येतद्व्यवहारवित्त्व्यातिरूपमित्यर्थः ॥

१२ कीत्वस्याप्यर्थमविवक्षितं इति भावः ॥

१३ लोका एते यन्मा विशिष्टार्थभिधातित्वेनेति कथनेन का क्रीनामिति भाष्यतः कीत्वस्याप्यर्थमविवक्षितं अस्तीत्यति । कीत्वस्याप्यर्थमविवक्षितं न सम्भवति ॥

१४ अन्वया प्रश्नोत्तरावर्थमविवक्षितं भाष्यतः ॥

१५ तथोगोत्र—निमित्तयोगात् । निमित्तस्य वाचकः क्रीशब्दो यत्र तत्तन्निमित्तं गवादिष्वप्येदं वर्तते तस्यापि वाचको भवतीति गीः क्रीति अवधारः सम्भवः ॥

(उद्घोतः) पञ्चमनामिति । औघे लोकनाम्नेन व्य-
हारः । अन्ये व्यवहारोऽस्ति भेदः ।

लोकयते येन शब्दाद्यौ लोकेन स उच्यते ।
व्यवहारोऽथवा ब्रह्मव्यवहारुपरंपरा ॥ इत्युक्तः ॥

नन्वर्थे ष्टे शब्दप्रतिपक्षनिर्णयं व्यधिकरणमत आह—विशि-
ष्टेति ॥ प्रसंगेनेति । न तु तत्प्रकृतमिति भावः ॥ दर्शनावसाय-
योरैकवादाह—यन्मिच्छति । यन्मिच्छन्मुपलब्धं पतन्मिच्छ-
वदर्थरूपं क्यादिशब्देनाक्रीयते—प्रत्यक्षत इत्यक्षरार्थः ॥ भाष्येऽव-
सायाकारमाह—इयं स्त्रीत्यादि ॥ ननु स्त्रीत्वावसायस्यं स्त्रीत्वाका-
रोऽनुपपन्नोऽत आह—तद्योगाच्चेति । शुक्रादिकेन्द्रवदिति भावः ॥
तौ स्त्रीत्वात् तदादीनां विषयलिङ्गाहितया नातुपपत्तिः, अन्यथा
तस्त्रीत्वादि वक्तव्यं स्यात् ॥

(स्त्रीत्वनिमित्तजिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनर्लोकं दृष्टुं एतदवसीयते—

इयं स्त्री, अयं पुमान्, इयं नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । इदं सत्तादेरनेक्यस्य
सम्भावनाप्रश्नः ॥

(उद्घोतः) सत्तादेरिति । आदिना संख्याकर्मत्वादि ॥

(निमित्तकथनभाष्यम्)

लिङ्गम् ॥

(प्रदीपः) लिङ्गमिति । स्तनकेशादिकमिति भावः ॥

(उद्घोतः) लिङ्गमित्यस्यानुमितिजनकत्वमिति नार्थ इत्याह—
स्तनेति ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनस्तत् ?

(लिङ्गलक्षणभाष्यम्)

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लो-

मशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तद-

भावे नपुंसकम् ॥

(प्रदीपः) स्तनकेशवतीति । भूमादौ मतुप् । तथैव

लोमश इति—शः । लिङ्गे ष्टे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति
प्रश्नप्रतिबन्धनयोर्निरूपणसंगतिः । स्तनकेशं च प्रसिद्धत्वादन्य-

१ पञ्चमनामनिमित्तये लोकेऽस्ति शब्दः । मसिद्धा इत्यस्य लोकेष्ववहारः-
मसिद्धा इत्यर्थः । कृतयन्ताच्च मस्ये लोकेऽव्यवहारुषु मसिद्धा इत्यर्थः ।
म्यवहृत्प्रक्रियायाः कर्मदाचारत्वात्सम्भावयितुमिति ॥

२ शुक्रलोमादिमुद्राद्यव्याचक्षेप रूपशब्दस्य 'व्यापकस्य रूपव्याप्येन
पुष्टेन चरमेदान्वयस्य' स्त्रीत्वमोऽव्याचक्षिन्नान्नादिमुद्रास्य 'इयं' शब्दा-
र्थस्य स्त्रीत्वमोऽव्याचक्षिन्नपञ्चमेन 'लोमशब्देनैव' इति तात्पर्यम् ॥

३ ननु 'ता स्त्री' इत्यादिभाष्ये तत्पदेन स्त्रीत्वनिमित्तप्रवृत्तिर्येन स्त्रीपदेन
स्त्रीत्वं विधीयते तत् तत्पदस्य स्त्रीत्वनिमित्त'पञ्चकत्वेन नपुंसकनिर्देश आत्यन्त-
गत आह—ता स्त्रीत्यादि ॥

४ ननु किमुपनिमित्तमिति प्रश्नस्य रूपनेकवृत्तौ स्त्री स्यादिति लिङ्गाभ्यन्त-
रुत्तरननुमत आह—लिङ्गे ष्टे इति ॥

२

स्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिमित्यस्य कुमार्थादितत्सोपलक्षणम् । तदनेन
स्त्रीत्वादीनां स्वानुपपन्नजानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं
दर्शितम् । यथोक्तं हरिणा—

हस्तित्यां यदवायां च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥

इति ॥

उभयोरन्तरमिति । लिङ्गवचनेन सदृशमित्यर्थः । तैना-
व्ययाख्यातायस्य नपुंसकत्वाभावः । तदभाव इत्यनेन मयूरी-
कुण्डादीनां स्त्रीपुंससंयुक्तानां नपुंसकत्वं निराकृतम् । भवति
हि समुदायः समुदायिनीः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम् । अथ
तु परबलिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परबलिङ्गातिदेशादप्रसङ्गो
नपुंसकत्वस्य । ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) ननु स्तनादिसंबन्धस्यान्यथापि दर्शनादाह—भू-
मादाविति । आदिना—अतिशयः ॥ लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति ।

पूर्वकमिति स्वार्थे कस्ततः पक्षोत्पत्तिः, तत्त्वजनकमित्यर्थः । लिङ्ग-
प्रतिपत्तिपरमिति षाडे तत्प्रतिपत्तितात्पर्यकमित्यर्थः ॥ ननु कुमार्था-

मतिशयित्तत्वाभावात्कार्थं स्त्रीत्वमत आह—अन्यस्यापीति ।
योग्यादेरित्यर्थः ॥ ननु स्तनादीनामनुगतत्वात्तन्निमित्तानुगतत्वप्रत्य-
यप्रयोगविरयोगोऽत आह—अनेनेति । जातिविशेषरूपं स्त्रीत्वादिकम् ॥

तत्तादृशप्रमाणत्वं दर्शयति—स्तानुपपन्नजनानामिति—यद्-
ग्रीहिः ॥ समन्वयः—अनुगमः ॥ द्रव्यादीति । आदिना पुण्यक्रिया-
जातीनां संभवः । तदादीत्यादिपदेन शब्दगण्यत्वात्पि, शब्दार्थ-

योरभेदाच्च तदव्यर्थगतस्त्रीत्वादि व्यञ्जनं बोध्यम् । स्तनादीनां व्यञ्ज-
कत्वादेव भाष्ये यद्गृह्णा एतदवसीयत इत्युक्तम् । तच्च हि स्तर-

सतो यच्छब्देतच्छब्दार्थयोर्भेदः प्रतीयते ॥ अंतरशब्दः सदृशवाची-
त्याह—लिङ्गेति । अनेन सादृश्यहेतुत्वं ॥ तेनेति । लिङ्गवचनया
सादृश्यमग्रहेतेत्यर्थः । अव्यवार्थानामसत्त्वभूतत्वाच्च लिङ्गयोग इति

भावः । तदभाव इत्युच्यमानोऽव्यवयवानामपि नपुंसकत्वं स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ तदभावे इति । कीर्तुस्त्वामावे इत्यर्थः ॥

(लिङ्गलक्षणद्वेषणभाष्यम्)

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञानेन भ्रूकुंसे टाप्प्रसज्यते ।

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञानेन सति भ्रूकुंसे टाप्प्रामोति ।

यद्धि लोके दृष्टेतदवसीयते—इयं स्त्री ।

५ तदभावे नपुंसकत्वानेन मयूरीकुण्डादिमुद्रादे स्त्रीपुंसलक्षणस्य सत्त्वात्
नपुंसकत्वमिति भावः ॥

६ स्तनकेशवतीत्यत्र 'अतिशयार्थे' मतुमित्यर्थः ॥

७ स्वार्थे कत्वस्य इत्यनेन बहुव्रीहिर्नेति योष्यते । लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति
षाडे इदानीमनुपपत्तेरुल्लेखो नोत्तरमत्र इति स नात्र रथावितः । लिङ्गिकथनं
लिङ्गावगमनकमित्यर्थः ॥

८ यत्नेनेति दृष्टेस्तथोक्तं इति भाष्ये यत्पदेन व्यञ्जनं स्तनकेशादि,
एतदेवैव च व्यञ्जं स्त्रीत्वमिति तापेर्देह इत्यर्थः ॥

९ उभयोरन्तरमित्युक्तमिति उच्यते । एवं चांशद्वयस्यापि नपुंसकत्वमप्ये-
वार्थव्यपित्वात्तथा ॥

अस्ति तद् भूकुंसे ॥

(प्रदीपः) इदानीमेतद् दूषयितुमाह—लिङ्गादिति । भूकुंसेः क्रीवेधारी नटस्तस्य स्तनकेशवन्धात् क्रीवे सति टाप्तात् ॥ ननु निलयेयोगे स्तनकेशवतीति मनुचिह्नानाद् भूकुं-सशब्दस्य क्रीत्वाभावः । नैतदस्ति । प्रतिपत्तुर्णां निलिङ्गदर्श-नात्तत्रापि क्रीत्वप्रसङ्गात् । केशवपने च बियाः क्रीत्वञ्च स्यात्, तदानीं केशवंबन्धाभावात् । स्तनातिशयसम्बन्धस्य चोत्तरका-लमावित्वाद्दर्शितशयेऽपि मनुष्ये विज्ञायमाने प्राक् क्रीत्वं न स्यात् । अव्याप्तिसङ्गावाद्देयत्वादस्य दर्शनस्य न दुष्टु निर्बन्धोत्र कर्तव्यः ॥

(उद्धोतः) प्रतिपत्तुणामिति । सामौघिकानां क्रीवेध-धारिण ध्व तस्य दर्शनादिति भावः ॥ निलयेयोगे मनुष्ये दोषांतर-माह—केशवपने चेति ॥ ननु स्तनातिशयोयोगादेव तत्र क्रीत्वमत आह—स्तेनेति । बालेयाः केशवपने तत्सम्बन्धोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ननु स्तनकेशवप्रमन्यस्य योग्यादेषलक्षणमित्युक्तमती न दीप इत्यत आह—अध्वासीति । खट्वादिबलिर्धः । दारादिष्वतिव्यौपकलमपि बोध्यम् ॥

(द्वितीयदूषणभाष्यम्)

नतवं खरकुटीः पश्य ॥

इह चक्षुः पश्य, वधिकाः पश्य, खरकुटीः पश्येति तस्माच्छलो नः पुंसीति नतवं प्राप्नोति ॥ यद्धि लोके दृष्टैतदवसीयते—अयं पुमानिति । अस्ति तद्वधिकादिषु ॥

(प्रदीपः) नत्वमिति । खरकुटी नापितृहसुच्यत इति केचिदाहुः । तत्रेवार्थे 'संज्ञायाम्' इति कप्रसूयः, तस्य छम्-नुषे' इति छप् । तत्र मनुष्यस्य बाष्पत्वात्तस्य च लोमशत्वाद् पुंस्त्वात् खरकुटीः पश्येत्सादौ नत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) इति केचिदाहुरिति । तस्य लोमशत्वेन पुंस्त्वा-ज्ञापयतिरिति तदाशयः । चञ्चिलादिसोधारणेन प्रकारान्तरमाह—तत्रेवार्थे इति ॥ छम्मनुष्य इति । यद्यपि मनुष्यशब्दः क्रीपुंस्-साधारणलथापि पुंससाधारण्यं प्रसंगो बोध्यः ॥

१ यस्तत्=लिङ्गकथनमित्यर्थः ॥

२ ननु दूषोक्तरीत्यातिशयेऽयं मनुष्ये भूकुंसे स्तनकेशातिशयसम्बन्धेन क्रीत्वं दुर्गोमत आह—ननु लिययोगे इति ॥ भूकुंसादौ तद्वारणाय निलयेयोगे मनुष्यास्तेत्यर्थः ॥

३ भूकुंसे स्तनकेशानां निलयेयोगादेऽपि सामाजिकाः स्तनकेशादितिहासक पदमन्तीति सामाजिकत्वबहोरे स्तनकेशानां निलयसम्बन्ध इति भावः । तस्य=भूकुंसेत्यर्थः ॥

४ सत्र=कृतेत्यवयवसंज्ञोऽर्थः ॥

५ बालेयाः स्तनकेशवन्धाभावेन केशवपने च कृते स्तनकेशवतीति लक्षणस्य तत्प्रमाणमिति भावः ॥

६ यत्वं च स्तनकेशवतीति लक्षणमप्यावृत्तिरहितोऽप्युद्धोतवाद्देयमिति व्याशयः ॥

७ केशवखरकुटीशब्दस्य नापितृहवाचकत्वेन तस्य च लोमनवादिपक्षोक्तौ-न लोमपः पुंस इति लक्षणप्रत्ययगतिरित्यर्थः । तत्रेवार्थकृतेषु पुंस-पदस्यपि सम्बन्धेन पुंस्त्वाप्रत्ययमात्रेण ॥

(तृतीयदूषणभाष्यम्)

खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥

खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके दृष्टैतदवसीयते—इयं स्त्री, अयं पुमानिति । न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति ॥

किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ?

(दूषणसाधकभाष्यम्)

नानुसकं भवेत्सस्मिन् ॥

नानुसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं नानुसकमिति ? ननुसके भवं नानुसकम् ॥

(प्रदीपः) नानुसकमिति । ननुसके वस्तुति भवं लिङ्गं नानुसकम्, नानुसकैवं तत् प्रातः क्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात्, क्री-पुंससदृशत्वाच्च लिङ्गवचनेन, सचलपक्षेणाच्च—लिङ्गसंख्यारहित-स्यासचलभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः ॥

(उद्धोतः) ननुसकशब्दाद्विज्ञेऽगो दुर्लभत्वादाह—ननुसक इति । लिङ्गवत्त्वेन क्रीपुंससदृशत्वादित्यन्वयः ॥ लिङ्गवत्त्वे हेतु-माह—सत्त्वेति । सचलकृत्वं कर्तव्यं लिङ्गवत्त्वे साधकमत आह—लिङ्गस्यादि ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तदभावे ननुसकम् ॥

तदभावे क्रीपुंसलिङ्गभावे ननुसकं लिङ्गं न्याय्यम् (लिङ्गसाधकभाष्यम्)

असत्तु मृगटुष्णावत् ॥

असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनर-सन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् ? मृगटुष्णावत् । तथा—मृगास्तृप्तिता अपां धाराः पश्यन्ति । न च ताः सन्ति ॥

(प्रदीपः) असत्त्विति । मृगटुष्णावत्तया मयमरीचिका

८ चचादितु शिङ्गकथनस्यातिशयप्रदर्शयामिति मयं दर्शयति—खट्वा-वृक्षादिव्यादि ॥

९ ननुसकत्वलक्षणस्य खट्वावृक्षादावृत्तिरिति मयं दर्शयति—नानुसक-मिति ॥

१० नानुसकमन्वेष्टमित्यस्य ननुसकत्वमुक्तत्वाद् खट्वावृक्षादौ मन्वे-दित्वर्थः । तत्र च ननुसके भवमिति मयाऽयं प्रत्ययस्य ननुसकलिङ्गं कालचन-कर्तृत्वात्सम्बन्धमावदसङ्गतिः स्यादित्यत आह—ननुसके वस्तुमीति ॥

११ मृद्वितुसकमुद्धोत 'मनुसके वस्तुति मयं लिङ्गं नानुसकत्वं तत्प्रातः क्रीत्व' इत्यादि पाठो हृदयेति । तदर्थेयथा लिङ्गितयाऽप्येवमिति स पक्षः स्थापितः । क्रीत्वपुंस्त्वयोरभावाच्च लिङ्गं नानुसकत्वं, लिङ्गवत्त्वेन सादृश्यात्त्वर्थः ॥

१२ ननु खट्वावृक्षादौ क्रीपुंसशब्दावयवेन क्रीत्वपुंस्त्वयोरभाव इत्येव न । किन्तु अवयवभूतत्वेन सर्वलिङ्गत्वात्प्रातः इत्याशङ्क्य गिरत्विति—सचलकृत्त्व-दित्यादिना ॥

१३ यथा मृगटुष्णावत्तया मयमरीचिकाऽवयवकलकत्वा भावेन तथा खट्वा-वृक्षावयवेन क्रीपुंसत्वेन मयिमयति इति भावः ॥

यथाऽसत्येन जलरूपेण प्रतिभासते, तथा खट्वावृक्षावसता स्त्री-
पुंसत्वेनेत्यर्थः ॥

(उद्धृतः) वृक्षादावव्याप्तिवारणादाह भाष्ये—असत्त्विति । तत्राविध्यमानमित्यर्थः । बुद्धौ तु सदिति भावः । तदुक्तं—

अप्रपृच्छ्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदा च न ।

स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥

इति ।

अत्र न कदा च नेत्युक्त्या सर्वः प्रपञ्चो बहिरसन्नेवेति सूचयति ।
प्रपञ्चितं चैतदसाभिः परमार्थसारोद्योते । तत्र ह्येवमुक्तं भगवता
शेषेण—

मृगतृष्णायासुदकं, शुक्तौ रजतं, भुजंगमो रज्ज्वां ।

तैमिरिकचन्द्रयुगवत् भ्रान्तमखिलं जगद्रूपम् ॥ इति ॥

अने च बहिसत धव भाननिलोकरम् ॥ ननु स्रुतवृत्ता न
स्वरूपासदी, नायन्यरूपेण तद्वतिभासः, यतः प्रतिभासमानान्य-
रूपेणसत्त्वं स्यादत आह—सृगेति । पिपासापर्यायवृत्त्याशब्देन
तत्कृतभावनवशादुदभयनेन प्रतिभासमाना मरुमरिचिकोच्यत इति
भावः । मरुमरिचिकशब्देन रचिषिणा कर्षापरभावेन नम आका-
शान्तरागेणाकाशप्रदीप्तजन्य उच्यन्ते । तथा—सृष्टास्तृपिता
इति स्यात् सृणा हस्तुपलक्षणम् ॥

(लिङ्गसाधकभाष्यम्)

गन्धर्वनगरं यथा ॥

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते, उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते । तद्वत्खट्वावक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥

(प्रदीपः) अथोच्यते—मरीचिविद्वर्नात्साहचर्याजलं पूर्वा-
भुजतं स्मर्यते न ह्यु तत्रासज्जलं चकासीति तत्राह—गन्धर्व-
नगरं यथेति । न हि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम् ।
न च तत्र तत्सदृशवस्तुनरप्रहङ्गं येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत ।
तस्मादुदासीनि भावानामन्त्याग्निमित्तमासमर्थ्यावधोपलम्भः,
तथा ह्युदासीनि स्त्रीलोदस्यस्यैः । तदुक्तं हरिणा—

यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते ।

जलोपलब्ध्यनुगुणाद् बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति ॥

तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु ।

मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थितः ॥ इति ॥

१ असत्तु मृगतुष्णावदित्यनेन बाह्यपदार्थानामसत्त्वमेव प्रतिपादयति भग-
वान् । तत्र प्रमाणमाह—**प्रिप्रेति ।** यतः सामग्रमादिष्वद्योपि पदार्था बाह्य-
पदार्थवत्प्रवृत्तयोः, अतः पृथग्वादिष्वस्तुजातयौद्धिमेवावगन्तव्यम्, न बहिः-
मित्यर्थः ॥

२ नभस्वस्य मृगतृणावदित्युक्तिर्युक्ता । यतो मन्मथीचिकार्या जलसाह-
 श्रेणे तत्सराणमभवति तत्सराज्जलतत्तावद्भूयते । कट्टावस्थायी तु लिङ्गचक्षुःशय-
 मस्वचन दर्शनाभासेन लिङ्गसराणमशक्यमेव । एवं च मृगतृणोत्पत्तादिदृष्टान्तोक्ति-
 र्युक्तोत्पादयोगाह—गन्धर्वनगरमिति ॥

३ ख. ग. पुस्तकयोः 'अनुभवः सदृशवस्तुवन्तरग्रहणादिसंस्कारोद्बोधेनानादौ संसारे तेषामपि दर्शनेन च तथापि सरणस्मयाभिन्त्यमेतत्' इति पाठः ॥

(उद्धातः) सत्यतः हृत् । प्रेमोपायः न तपोवैद्यः स्तुतिः । इदं च वैशेषिकादिमतानुसारेण । अत्र संप्रसारणार्थं दृश्यते ।
हीनः । अर्जुनस्य तच्छास्त्रशतप्रमहद्विदसंस्कारोद्योमक्ष रगतिहेतुः ।
माति । अष्टदशस्यैव संस्कारोद्देशेनानादीं स्तुतये तेषामपि
धनेन च तत्रापि सौरप्रसंगं नास्ति न्येततः । प्रातर्जले । पुरातनभूत-
सर्वेषां प्राण्याः प्रेमोपाययोगोक्तः जन्मावधारणसंभवः । किं च जन्मस्य
रगोपि तस्य तदेव सत्त्वमिदमेव नसत इति भाष्यार्थः । अवि-
दितः । अनाद्यविद्ययास्यैव्यावर्तानुव्याहिर्यः । अदृष्टशेषोऽप्यस्य
स्थूलसूक्ष्मः । गुरुतत्त्वस्य तद्विषयसंभोगस्यैव सत्त्वमिदं
यमेव विप्रोक्तिः—बुद्धिरित्यादि । असति जले तद्वुद्धिरित्यर्थः ।
जन्मः—मिथ्यातत्त्वानादि, अदृष्टदेवद्वैतम्—अचिन्त्यस्यो हेतुस्य
व्यावर्ताननादृष्टरूपस्यः कारणस्यैव स्थूलः । तत्कारिकादि । तत्कारका-
नामनस्यैव तद्विषयत्वेन । गुरुत्वम्—गुरुत्वात्सुखस्योपेक्षया विवि-
धमेव स्थूलकेदादिभ्यो हेतुसत्त्वजेतुक्तमवधारणात् सत्त्वसिंहहेतुः
सिंहमेतदेव सत्त्ववधारः इत्यर्थः । शब्देन सत्त्वकृतमपि स्थूलानाम्भा-
वेन तदसत्त्वस्य विविधेषां प्राप्तिनापेक्षेनेतुः देवतयादिभिर्यातेतुः
शाल्मल्यमन्यकर्मविवोहः इति तत्पर्यम् ।
शाल्मल्यमन्यकर्मविवोहः इति तत्पर्यम् ।

(लिङ्गसाधकभाष्यम्)

आदित्यगतिवत्सन्न ॥

अथ वा यथा—आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते ।
तद्वत्ब्रह्मवृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) इदानीमसर्वं निराकरोति—आदित्यगति-
वृत्तश्चेति । यथाऽऽदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते
देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते तथा ब्रह्मावृत्तयः सदपि लिङ्गं सूक्ष्म-
त्वात्प्रत्यक्षेणाशङ्क्यं गृहीतुं तत्कार्यदर्शनादनुमीयते । कि-
न्ति स्थूलमुपलभ्य व्यञ्जनम्, किञ्चित्सूक्ष्माद् द्रुतवधारण-
मिति भावः ॥

(उद्धोतः) निराकरोतीति । मृगवृणादिशृङ्गानेनासतो
 किंस्व खट्वादि मयिश्चानामकप्रत्यक्षविषयतामुक्त्वा तस्यैव शब्दबो-
 धतोक्ता । तत्रासत उपलभ्ये शशविषाणादेरुत्पल्लव्यापत्तिरित्य-
 श्येनासत्त्वं निराकृत्यन् प्रकाशं निरामोहेत्यर्थः । तत्र तन्निराकरणम्
 'तयोस्तु सत्कृतं दृष्ट्वा' इत्यादिना वक्ष्यति । क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिमत-

३ मयु मृगपुण्यायाभूषांभूतगुलसारणलीकोरेऽपि मरुमरीचिकायाः
पूर्वाभूतस्य च ज्ञानं स्यादेवेति तृपोऽगस्त्यस्य मृगागामनुधावगमसङ्गमेव
स्यादित्यभिधेय्याह—प्रमोषाच्चेति । जलसरणेन मरुमरीचिकाज्ञानस्य प्रमोष
इत्यर्थः ॥

५. गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यमानानि वस्तुतो नोपलभ्यन्त इत्येताव युक्तम् ।
अनादौ संसारे तादृशस्य पूर्वाशुभूतगन्धर्वनगरस्यापि सम्भवसंशयेन पूर्वाशुभूतस्य
गन्धर्वनगरस्य कारणमेव तत्रेति वक्तुं शक्यम् ॥

६ ग-पुस्तके 'पूर्वानुभूततायाः प्रमोष' इति पाठः ॥

७ इदानीमस्य निराकरोतीति मदीयस्यार्थमाह—असत्त्वं निराकरिष्यन्
प्रकारान्तरमाहेत्यर्थ इति ॥

साधारण्यादित्यगतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता भाष्ये । तत्कृतं कार्यं—यदानीदि ।
किंनिर्दिष्टं । उद्द्योतादुद्द्युतगंधादिवर्णयः ॥ अयंजनम्—जीवा-
दिव्यजनं छानकेशादि । अनिर्वचनीयवादेनापि न निर्वाहः । अनि-
र्वचनीयस्याप्युपलब्धिदर्शनात् । किं च 'नानिर्वचनीयस्य ख्याति-
सदभावात्' इति सांख्यसूत्रेण तस्मिन्नासात्, तस्य लोके कायदर्श-
नारिति तदर्थः । अत एवात्र भाष्येऽसत्तु सुगतत्वावदित्येवोक्तम् ।
न तु 'अनिर्वचनीयं तु' इत्युक्तम् । किं च सूत्रेदे—असत्त्वम्,
असत्त्रेदे च सत्त्वमित्युभयरूपापत्तिः, नत्वतिरेकत्वम् । तत्र सत्त्व-
मधिष्ठानगतमारोपितं यावद्विशेषदर्शनम् । असत्त्वं वास्तवम् । अत
एव परमार्थसारे भगवता—

सत्यमिव अगदत्तस्य मूलप्रकृतेरिदं कृतं येन ।

इत्यादिनोक्तैः । तत्र सत्त्वमधिष्ठानप्रतिग्रमात्प्राप्तमित्यति सत्य-
मिष्येत्वेनेन स्पष्टमेवोक्तम् । प्रत्यक्ष परव्याख्याने प्रपञ्चितमिति बोध्यम् ॥

(लिङ्गसाधकभाष्यम्)

वर्क्षान्तरहितवच्च तत् ॥

यथा वर्क्षान्तरहितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते ।
तद्वत्खट्वावृक्षयोः सच्छिङ्गं नोपलभ्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । वर्क्षान्तरहितानि द्रव्याणि व-
क्ष्यापाय उपलभ्यन्ते । खट्वावृक्षयोः पुनर्येऽप्येते रथ-
कारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलाग्रभृति—आऽप्राद्
वृक्षास्तक्ष्णवन्ति तेऽपि तयोर्लिङ्गं नोपलभन्ते ॥

(प्रदीपः) विषम इति । यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति
तस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम् । अलन्ताउ-
पलब्धस्य तु दशाविधाणादिवत् खट्वादी लिङ्गस्यासरूपमेवेत्यर्थः ।
येऽप्येत इति । अनेन दृष्टानुपलब्धिमभावसंयवहारहेतुमु-
पन्यस्यति ॥ रथकाराः—तक्ष्णाः । वृक्षादनम्—श्लक्ष्णम् ॥

(उद्द्योतः) दशाविधाणादिवदिति । अन्यथा तेषामपि
सत्त्वं स्यादिति भावः । इद्व्यानुपलब्धिष्व—दर्शनयोगैऽनुपलब्धिम् ।
श्लक्ष्णमित्येष कः, अत इति लोके प्रतिग्रहमित्याहुः ॥

१ खट्वाप्ये वा, वृषे नकाराच्च ॥

२ 'उद्द्युतगन्धादिपद' इति ग. पाठः ॥ यद्योद्द्युतगन्धवर्णयः एकीकृत्यं
सम्पुटपदमेत । अनुद्द्युतगन्धवर्णयः इति गन्धवर्णयः सतीत्यत एव, तथा स्पर्शं छान-
केशादि कश्चिद्वरति सप्त क्षीरस्यस्येव यत्र च स्पर्शं किंचिदोपलभ्यते तत्रापि
क्षीरमस्त्विति तावदेवम् ॥

३ लिङ्गस्यानिर्वचनीयत्वयोगेनेनापि न निर्वाहः । अनिर्वचनीयस्यापि बहुधा
मतीतेरप्यपेक्ष्यताम्, लिङ्गस्य च कश्चिदप्यर्थं कश्चिच मतीतेरप्यपेक्ष्यता इति न
लिङ्गमनिर्वचनीयमिति ॥

४ यत् लिङ्गमनिर्वचनीयमिहाश्रयेणैव भगवो हानिर्वचनीयत्वेन स्पष्टमुप-
लब्धमपीत्येते तथा लिङ्गस्यापि सद्वचनमूलमस्यः । तस्य समुपलं लाभीरत
एव, अयमुपलब्धु आश्रयिद्वयमप्यति लिङ्गस्यानिर्वचनीयत्वं कारयतिद्वय-
शब्दमिति मध्यममिति—किं च सूत्रे इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सच्छिङ्गं नोपलभ्यत
इति ?

पदभिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति—
अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तरव्यव-
धानात्, तमसावृतत्वाद्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अति-
प्रमादादिति ॥

अतोऽत्र कश्चिदेतदुद्द्युतो येन खट्वावृक्षयोः
सच्छिङ्गं नोपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) इतरो विद्यमानस्यापि लिङ्गस्य सौक्ष्म्यमनुपल-
ब्धिकारणं दर्शयितुमाह—पदभिरिति ॥ अतिसन्निकर्षा-
दिति । यथा खचक्षुर्गंतस्यज्ञानादेः ॥ अतिविप्रकर्षादिति ।
यथोद्गीनस्य शङ्कुनेः ॥ मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति । कुञ्जादि-
व्यवहितस्य सुवर्णादेः ॥ तमसावृतत्वादिति । अन्धकारा-
कान्तस्य श्वभादेः ॥ इन्द्रियदौर्बल्यादिति । तिमिराद्यवृतस-
नयनादेः ॥ अतिप्रमादादिति । विषयान्तरव्यासत्तत्त्व-
त्वादित्यर्थः । सौक्ष्म्यसोपनिर्ग्रहदौर्बल्येऽन्तर्भावज्ञा एवमुपपन्नयोः ।
दिव्यचक्षुःश्रोत्रा हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्ते न तु दुर्बलेन्द्रि-
याः ॥ अतोऽत्रेति । इन्द्रियदौर्बल्यमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—केनैतदिति । यतो नोपलभ्यतेऽत एव
केन मानेन निर्णीतम् ॥ सति । एवं च सत्ये मानाभावादसत्
प्रबोलेन इत्यवश्यमपीकार्यम् । किं च यदि सत्पदाऽनुपलभ्ये किं
कारणमिति भावः ॥ अन्धकारेति । आलोकस्य सहकारत्वादिति
भावः ॥ श्वभ्राः—गव्यः । इन्द्रियाणां दौर्बल्यं—माहकश्चिकीर्षता,
सा च स्वगततिमिरादिवशेण, बहुगतसौक्ष्म्यदोषेण, तदाधारका-
गतसौक्ष्म्यदोषेण च ॥ विषयांतरेति । नैनःसमापेरेण तत्सहकार-
त्वादिति भावः ॥ ननु प्रकृतेऽनुपलब्धिकारणसौक्ष्म्यसामुल्लेखन्-
न्तेत्यत आह—सौक्ष्म्यस्येति । तदुपेयदयति—दिश्यचक्षुरिति ।
योगसामर्थ्येनेति भावः । एवं चासदादीनामिन्द्रियशक्त्यभावेन सूक्ष्मा-
र्थसूक्ष्मकालावच्छिन्नाभेदग्रहणाद्योपपन्नमिति भावः । यद्यपि सर्वदर्शन-
शक्तिसत्त्वमिन्द्रियं तथाऽप्यसदादीनामिन्द्रियस्य बह्वक्षः शक्त्यवस्तमसा-
वृता इति न देशकालसमावृतिप्रकृष्टानां प्रत्यक्षम्, योगाभ्यासेन च

५ क. एलके—कृतं येनेत्यादिना सत्त्वमज्जितमरारोपितमिति पाठः । ग.
पुलके च—येनेत्यादिना सत्त्वमज्जितमरारोपितमिति सत्यमिति पाठः ॥

६ खट्वावृक्षादिषु लिङ्गमस्येव, व्यवधानात् इत्येते । यथा वर्क्षान्तरहितानि
द्रव्याणि न दृश्यते तद्वत् ॥

७ दर्शनेयोग्यानुपलब्धिमिति । प्रत्यक्षयोग्यस्य वस्तुनः मध्यविशेषेण इ-
त्यर्थमनवभावात् एव तस्य वस्तुनः मतिपादयति ॥

८ आलोककसेति । वस्तुनः प्रत्यक्ष इत्यति ॥

९ यथाः सभाषेरिति । वस्तुनः प्रत्यक्ष इत्यादि ॥

१० ननु यत्र सौक्ष्म्यमूलमवस्थितमित्युच्यते तत्र तस्य वस्तुनः कदाचिदुप-
लब्धमात्रावैतत्त्वेनेति किं योग्यत इत्यत आह—तदनुपादयमपीति । एवम्
योगिनां योगप्रामाण्येन्द्रियवृत्तितोनासात्सूक्ष्मवस्तुनः प्रत्यक्षमिन्द्रियैरेव मध्य-
क्षीत अनुपलभ्यतेतौल्यस्य वस्तुनोपलब्धौ न कल्पनीये इत्यर्थः ॥

तदपनये क्लृप्तेः संनिर्गतेः संयोगादिभिरेव सर्वे प्रत्यक्षम्, योगैवपमस्य पृथक्पृथक्सत्त्विकव्यवस्थस्य पुरुषादिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—अतो-
त्रेति । अतः—उक्तपदकदित्यर्थः ॥

(लिङ्गाध्यायकभाष्यम्)

कैनेतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति ?

तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा

स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा स्त्रीत्ववसीयते । पुंस्कृतं शब्दं दृष्ट्वा पुमानिति ॥

(प्रदीपः) कैनेतदिति । सतामेसतां चातुपलम्भात् खट्वादियु सवदा लिङ्गानुपलम्भात् सदसत्त्वविषयः संदेह इति प्रश्नः ॥ इतरत्सत्सद्भावोऽनुमानमाह—तयोस्त्विति । त्रीपुंसकस्य दाम्प्रत्यादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिङ्गानुमानं कियत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सतामसतां चेति । सतां विप्रकर्षादिना, असतामसत्वेन । अनुपलम्भोऽप्राप्त्यलक्षम् । एवं च खट्वादियु लिङ्ग-सदसत्त्वसंदेह एव, न सत्त्वनिश्चय इत्यर्थः ॥ लिङ्गानुमानमिति । स्त्रीत्वसत्ताऽनुमानमेव जायते, न तु तद्व्यवधानमपि कदाचित्त्ववधारणपर्यन्तम्, दृष्ट्वावृक्षानुपलम्भकालं बाधनिश्चयोऽतो न तद्व्यवधारणसतो भानमन्वेषणैः ॥

(लिङ्गासधने दधान्तभाष्यम्)

यथाऽऽकाशेन ज्योतिषः ।

तद्यथा—आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरेवेति गम्यते । ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम् ॥

(प्रदीपः) आकाशेनेति । आकाशत इत्याकाशम्=प्रकाश=आलोकः, तेन यथा मेघान्तरितं ज्योतिरनुमीयते तथा लिङ्गमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नमन्याप्यारक्तं गगनेन ज्योतिरनुमानमत आह—आकाशत इति ॥

१ ननु योगिनां प्रत्यक्षमवस्थीति तद्योगेन न त्विन्द्रियैरित्याहुः नान्यन-
पत्ति—योगोऽप्यवस्थेति ॥

२ स्त्रीपुंल्लिङ्गैरेतां शब्देकवादीनां सतां, तदप्येव ननुपलभ्यते ननुपल-
भ्यतेनानुमानमात्रमसत्त्वविषयः । ननु खट्वादौ तदप्येव ननुपलभ्यते
लक्षणमन्वेषणसत्तामित्युपपत्तिरिति चेत् साम्बाध्यायकार्युपलम्भमात्रमसत्त्ववि-
षयो नोपपत्तिः ॥

३ लौकिकलिङ्गाश्रयेण शब्दे लिङ्गं दृष्ट्वा प्रत्यक्षः प्रवर्तते, प्रत्यक्षसंज्ञितो
च शब्दे लिङ्गं दृष्टत् इत्येतदितरेतराश्रयम् ॥

४ दृष्टविषये एव सर्वकार्णमवदनुमानं तस्यानुमानस्य सर्वथाऽप्रत्यक्षत्वा-
द्विज्ञत्वात् न प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

५ ननु घंटास्यानादित्वेन प्रयोगे कर्तमानाच्छब्दाद्विज्ञानातिः स्यात्तस्य
सर्वात्र प्रयोगोऽप्युपपत्तेरित्येतान्मोक्षप्रत्यक्षं न त्विन्द्रियवत्त्वमित्याहुः कार्यं शब्द-
साधुत्वज्ञानं लिङ्गसत्तामनारगति, लिङ्गपेलेलेतरात्मिका लिङ्गवत्ता च साधु-

(आक्षेपभाष्यम्)

अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत्

अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्वचति । स्त्रीकृतः शब्दः, शब्दकृतं च स्त्रीत्वम् । एतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) अन्योन्यसंश्रयमिति । ज्योतिःप्रकाशयोः प्रत्यक्षेण कार्यकारणभाववगमात् भवतु कार्येण कारणानुमा-
नम् । खट्वादियु तु लिङ्गस्य कदाचिदप्यग्रहणाच्च तेन कस्यचि-
त्कार्यकारणभावग्रहणम् । तत्र हि लिङ्गावगमात् शब्दप्रयोगः, शब्दप्रयोगालिङ्गावगतिरिति तरेतराश्रयमेतदित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) न तेन कस्यचित्कार्यकारणेति । अनेन दृष्ट-
विषयानुमानानयोगोऽत्र दर्शितः ॥ अथ किंवा द्याविति शब्दतत्त्वयोः
कार्यकारणभावग्रहात् कार्ये कारणपूर्वमिति सामान्यव्याख्या च
द्यावादिना कार्येण तत्कारणलिङ्गानुमानं स्यात्, तत्रेतेतराश्रयमाह—
तत्र हीति ॥ एतदिति । लिङ्गाकार्यदर्शनेन लिङ्गानुमानमित्यर्थः ।
सौप्तिलिङ्गकार्येण लिङ्गसत्ताऽनुमानं लिङ्गासत्ताज्ञानेन च तत्साधुत्व-
ज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥

(वृणभाष्यम्)

प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

प्रत्यक्षेण स्वत्वपि स विरुध्यते—

य आह खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति ।

तत्र सेन्द्रियविरोधः कृतो भवति ।

न च नाम सेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) यदुक्तमादित्यगतिवत्सत्त्वचेति तदूच्यते—

प्रत्यक्षेणेति । लिङ्गस्वरूपविवेकखट्वादिवस्तुविषयेण प्रत्य-
क्षेण लिङ्गाभावनिश्चयकारिणा विरुध्यत एतदित्यर्थः । हैन्द्रिय-
दौर्बल्यमनुपलब्धिप्रकारं प्रमाणान्तरावसितवस्तुविषयमेवावि-
धातुं शक्यते ॥

(उद्घोषः) लिङ्गस्वरूपविवेकेति । लिङ्गरूपेण विविक्तं
रहितं यत् खट्वादि तत्प्रत्यक्षेणैव । एवं च प्रत्यक्षबाधितमनु-
मानमिति भावः ॥ ननु त्रिदिव्यदौर्बल्यादनुपलब्धिपरिच्छेदं तत्राह—
इन्द्रियेति । अन्यथा शेषविधापान्तरात्पेवं स्यादिति भावः ॥

स्वाभावान्तराभावीत्येतद्वक्तव्यमन्योन्याश्रयमाह—साधुत्वज्ञानादिना ॥ अत्र
काम्योन्याश्रयस्य एवं साधुत्वमात्रमेव प्रतिष्ठापकत्वमिति सूत्रसमर्थम् ॥

६ लौकिकलिङ्गादिहिसंस्तुतिरुपदृश्येन खट्वादिषु वस्तुनि लिङ्गं नास्तीति
प्रत्यक्षम्, खट्वादिषु खट्वादिषु दिग्दर्शनेहेतुना लिङ्गासत्तामानं स्यात्, तत्र
प्रत्यक्षविरुद्धमिति अयमिति भावः ॥

७ ननु खट्वादियु विषयमानमपि लिङ्गमतिदूरादित्वात् तत्र विषयनिन्द्रियदर्शकत्वाच्च
नोपलभ्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यमिति—नमिति ॥

८ प्रत्यक्षमाणांतरादिद्वस्तुविषयकमेवातुपलब्धिसाधकमित्येन्द्रियदर्शकत्वादि,
काम्यथा शब्दविधानं सद्यपि इन्द्रियदर्शनेहेतुना लिङ्गासत्तामानं स्यात् इत्ये-
तराभादानीं स्यात्तदाह—मतेति ॥

९ इन्द्रियदर्शकत्वसाधुत्वप्रत्यक्षकारणवत्तत्वाद्यर्थं शब्दमेतं यच्च प्रत्यक्षमा-
णांतराण निमित्तवत्तत्त्वमपि वस्तु कश्चिदनुपलब्धं स्यात्, न तु सर्वत्र ॥

प्रमाणान्तरावसितैः । प्रवृत्तानां तैरेत्यर्थः ॥ भाष्ये—संक्षिप्त-
विरोधः—संक्षिप्तवचनप्रत्यक्षविरोधः । अनुमानेन च संक्षिप्तव-
चनप्रत्यक्षविरोधो न भवितव्यमित्यर्थः । जनयोः प्रत्यक्षानुमान-
योरेवमानस्यानन्यथासिद्धत्वरूपवृत्तत्वाभावेन प्रसङ्गेन बाध एवो-
चित इति तात्पर्यम् ॥

(वृष्णान्तरं भाष्यम्)

**तदे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा
कोऽध्यवसास्यति ॥**

तदे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा—तटः,
तटी, तटमिति, कस्तदध्यवसायानुमहति—इयं स्त्री,
अयं पुमान्, इदं नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) तदे चेति । लिङ्गशब्देन तत्कार्याण्यभिधी-
यन्ते । एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गासम्भवः । स्त्रीपुंससङ्गाने
च नपुंसकत्वं न स्यात् 'तदभावे नपुंसकम्' इति वचनात् ॥

(उद्धोतः) कावैण लिङ्गानुमानेन दोषान्तरमाह भाष्ये—
तदे चेति ॥ ननु तदे स्तनादिर्लिङ्गमिति नोपलभ्यतेऽत आह—
लिङ्गशब्देनेति । भाष्ये—अध्यवसास्यति—निश्चेत्यति ॥ ननु तत्र
सर्वं लिङ्गानुमानमस्त्वत आह—एकमिति ॥ सर्वलिङ्गासम्भव
इति । लौकिकसर्वलिङ्गासम्भव इत्यर्थः । तेषां परस्परं विरोधेन
विविक्तविषयवाक्यानादिति भावः ॥

(पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यम्)

**तस्माद्रवैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्था-
नुम् । अवश्यं च कश्चित्स्वरूपान्त आस्थेयः ।**

कोऽसौ स्वरूपान्तः ?

(प्रदीपः) स्वरूपान्त इति । खल्विद्वान्तः । स्त्रीपुमा-
निति रुढिपरिहारेण क्रियासाम्बन्धमाश्रयेणीयमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—तस्याविति । सन् लिङ्गं नोपलभ्यत
इति वक्तुमशक्यं प्रत्यक्षविरोधात्, तदापि विरोधाच्च । नाप्यसदुप-
लभ्यत इत्यपि सत्तेन प्रतीतिविरोधात्, कदाचिदपि बाधनमुप-
शब्ध, अनुमानेन सत्यनिश्चयाच्च । तथा वाचेतनेऽप्यातिशयोक्त्यावि-
तिम्यासिद्धयत्तत्सत्तादित्यर्थः ॥ सांख्यमतावच्छेपेनाह—स्वरू-
पान्त इति । एतेन सांख्यशास्त्रानुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचि-
तम् ॥ रुढिपरिहारेणेति । लोके, अन्यत्र च रुपादिसम्भूतः

१ खट्वाण्डवदौ क्षीमत्वादिदृश्येण लिङ्गस्यानुमानं भवतीत्याग्रहेऽपि एकस्मिन्
द्रव्ये लौकिकलिङ्गद्रव्याग्नयेनानुमानस्यागम्यवमाह—तदे चेत्पादिना ॥
२ ननु विरोधादिकस्मिन् द्रव्ये सर्वलिङ्गासम्भवश्चेदपि एकस्मिन् शब्दे
सर्वलिङ्गाविति अभिव्यक्ति तेन तेषामनुमानं स्वादिवत्साधर्म्यमाह—स्त्री-
पुंसेति ॥

३ वैयाकरणीलौकिकलिङ्गाधिकारे तदाप्येतेष्वेव शब्देभ्यस्त्विति सप्तमि
लिङ्गाभावात् । द्वावपि शब्देभ्यस्त्विति साधकं लौकिकस्य श्रौतस्य विध-
मानत्वेन सुसंगतमुपपन्नं भवत्वादित्यर्थः ॥

४ श्रोतृमनिसाध्यात्म्यमर्थवृत्ताऽऽश्रयेण स्वायतीति—स्त्री, स्त्रुते—पुमान्, स्त्रुते
धातोर्लुटि क्षीमस्ये च स्त्री, स पातोर्भादिके मधुन प्रत्यये सृ इत्यस्य सहा-

स्तनकेशादिमस्तुत्वाद् अपि, असच्छासि योगेन तैः संस्थानप्रस-
बायुज्येति इत्यर्थः ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ

स्वरूपान्तः ।

संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं संस्थानप्रसवाविति ?

(व्युत्पत्तिदृशं कभाष्यम्)

संस्थाने स्थायतेर्द्ध स्त्री, स्त्रुतेः सप्

प्रसवे पुमान्, इति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च लोकेऽपि स्थायतेरेव स्त्री, स्त्रुतेश्च पुमा-
निति ॥

(प्रदीपः) संस्थान इति । भावसाधनत्वं दृश्येयति ॥
स्त्रुतेरिति । 'सृ'इत्येतस्यै धातोः सप् भवति—सिख्यस्य
पकारो भवतीत्यर्थः । औणादिको मधुनप्रत्ययः, हुस्वश्च बाहु-
उत्पादः ॥

(उद्धोतः) सप् प्रत्ययवर्धनं निरागरोति—सिख्येति ।
सकारस्येति पाठान्तरम् । बाहुकाविति सर्वात्म्ये, पाठेर्द्धमुत्पत्ति-
त्वादि तु व्याकरणान्तरेऽप्यनारम्भः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधिकरणसाधना लोके स्त्री—स्थायत्यस्याङ्गम्
इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—स्त्रुते पुमानिति ।

**इह पुनरुभयं भावसाधनम् । संस्थानं स्त्री,
प्रवृत्तिश्च पुमान् ॥**

(प्रदीपः) स्थायत्यस्यामिति । संघातरूपं प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ कर्तृसाधन इति । स्त्रुतेऽपत्यं जनयतीति पुमान्-
त्यर्थः ॥ संस्थानमिति । तिरोभावः, प्रवृत्तिराभिर्भावः, सा-
म्यावस्था स्थितिः, एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवश्यम् ॥

सप्त पक्षेण बाहुकाङ्गत्वे च गुणानित्यत्वात्—संस्थानेतिवादिना ॥

५ इदानीन्तनेषु कैत्यदपुनकेषु सकारस्थेरेव पाठ उच्यते तथाऽपि
उद्योतदुरोधेन स पाठः शब्दितः ॥

६ वृत्त्येव सकारस्य रक्ते पकार आदेशो विधीयतेऽतः 'सृ इत्येतस्य,'
'धातोः' इत्यनयोः षष्ठ्यन्तस्युपपन्नम् ॥

७ क. छ. पुनरुक्तोः 'इति' शब्दो न दृश्यते ॥

८ बाहुकादेव सप्, मत्प्रत्ययः, दृष्टोऽपि ॥

९ गुणानां सत्त्वजलमहां त्रितोमाकः स्त्री, तेषां गुणानामभिर्भावश्च पुमान् ॥

एवं च गुणानामभिर्भावः पुमान्, गुणानां मधुनत्वाद् स्त्री, शब्देषु च नपुंसक-
मिति फलति ॥

(उद्घोतः) संघातरूपमिति । नैर्मपदेन तत्कारणं शुक्ल-
भोगितमुच्यते ॥ संस्थानपदार्थेनाह—तिरोभाव इति ॥ संस्था-
नप्रसङ्गाभ्यां दूतीयस्य लक्ष्यत इत्याह—साम्यावस्थेति ॥ नन्वेता-
सामवस्थानां सर्वत्र सर्वे प्रत्यक्षेण कुतो नोपलभ्योऽत आह—एता-
इति । शब्दगोचरा एव—शब्दजन्यप्रतीतिविषया ध्येयस्यैः ।
यद्यपि वक्ष्यमानन्यायेन सर्वेषु पदार्थेष्वेता व्याप्तास्तथाऽपि केनन्वि-
च्छब्देन कस्यचित्पदे प्रत्यायनमित्यपि शब्दगोचरा इत्यनेनोच्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्य पुनः संस्थानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ?
गुणानाम् ।

केषाम् ?

(प्रदीपः) गुणानामिति । सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः, त-
त्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः । तत्सं-
घातैरूपं च घटादि, न तु तत्त्वतिरिक्तमवयविद्वयमस्तीति सां-
ख्यानं सिद्धान्तः ॥ केषामिति । सत्त्वादीनामनारब्धका-
र्याणां सूक्ष्मावस्थानामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारोचरत्वात्प्र-
श्नः । तथा चोक्तम्—

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ॥ इति ।

(उद्घोतः) भाष्ये—कस्य पुनरिति । जातावैकवचनम् ॥
सत्त्वेत्यादि । सर्वस्य जगतः शुक्लदुःखमोहान्धवातत्कारणत्वेन
सत्त्वोपतिरिति परिकल्प्यते । प्रकृतिस्त्रिगुणामिका महच्छब्दवाच्यमुद्दि-
क्षरूपेण परिणमते । महद्वहंकारात्मना, अहंकारस्य गंधरूपसत्त्वस्य-
शब्दात्मकप्रज्ञतन्मात्रा दशैशियाणि मनस्य परिणामः । अत एव
सत्त्वाद्यात्मकाः शब्दादयश्च पृथिव्यात्मना परिणमते । तत्र पञ्चानां
पृथ्वी, चतुर्णामाप्, त्रयाणां तेजः, द्वयोर्वायुः, एकस्य गगनं ।
पूर्वं प्रकृतिः सर्वरूपा पुरुषभोगार्था, पुरुषश्च न प्रकृतिर्नापि वि-
कृतिः । केवलवैतन्यरूपोऽपरिणामी हर्ष इति सांख्यसिद्धान्तः ॥
प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरुषस्य भोगापरगलक्षणमर्थं साधयितुं
सत्तददृष्टादितत्कारणे ईश्वरेण प्रवर्तते इति च ऐश्वरसांख्य-
सिद्धान्तः ॥ तत्संघातरूपं चेति । शब्दादिसंघातरूपमित्यर्थः ॥
ननु तद्व्यतिरिक्तमिति । अत एवाये सर्वोक्ष मूर्तस्य प्रथमात्मिका
इति भाष्यकारो वदत्येति ॥ संस्थानामिति । सत्त्वरसांस्थानाना-
चार्यास्य पतञ्जलेरित्यर्थः । 'पुणश्चमूढो द्रव्यमिति पतञ्जलिः' इति योग-

भाष्ये स्पष्टम्, तद्वक्ष्यति—सर्वांश्च मूर्तस्य प्रथमात्मिका इति ॥ सूक्ष्मा-
वस्थायिनामिति । प्रकृतिरूपाणामित्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव
व्याख्यानं शब्दव्यवहार इति । प्रकृतिर्भूतिरिक्तशब्दाभाष्यवशादि-
त्यर्थः । तदवस्थानामाविर्भावतिरोभावयोरभावादिप्रत्यक्षव्यवहारात्तु-
पपत्तेरित्यपि बोध्यम् । यद्वा शब्दकृतव्यवहारस्य प्रवृत्तिरिति-
रूपसाविषयत्वादित्यर्थः, तत्राप्रत्यक्षत्वं हेतुः । परमम्—शब्दादि-
रूपेणापरिणतम्, दृष्टिपथमित्यस्य ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ॥

(समाधायभाष्यम्)

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तत्परिणामरूपान् लोकप्रसिद्धानाह—श-
ब्दस्पर्शेति ॥

(उद्घोतः) शब्दैर्विग्रहणं तत्परिणामसामान्यावलक्षणम् ॥

(सामान्यप्रतिपत्तिभाष्यम्)

सर्वांश्च पुनर्मूर्तस्य प्रथमात्मिकाः—संस्थान-
प्रसवगुणाः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः ॥

यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतत्त्वयः—शब्दः,
स्पर्शः, रूपमिति ॥

रसगन्धौ न सर्वत्र ॥

(प्रदीपः) अवतरत इति । अन्तत इत्यर्थः । ननु आ-
काशं शब्दात्मकमव, स्पर्शात्मकश्च वायुः । नैव दोषः । संपि-
काशं तत्त्वभावाश्चक्षुर्गोचरा मूर्तिशब्देनाह विवक्षिताः ॥ रसग-
न्धाविति । वाय्वाकाशयोरोभावाद् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये संस्थानप्रसवगुणत्वे हेतुकथनम्—शब्द-
स्पर्शेत्यादि । शब्दैर्विग्रहेन शब्दादितन्मात्राणि, तेषां तिरोभावादि-
संभावयित्वा भावः । समूहसमूहिनोः काव्यनिको भेदोऽपीति सूच-
यितुमत्र तत्त्वार्थः ॥ स्वर्वात्मकश्चेति । चाह शब्दात्मक इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये—शब्दस्पर्शेणोपलक्षणं सत्त्वरजस्तमःकार्यमा-
त्रस्य । अत एव रसो गंधः पाक इत्यादौ किमव्यवहारनिर्वाहः ।
पञ्चावस्थादौ रूपादीनां शुक्लदुःखमोहजनकतया तेषां सत्त्वरजस्त-
मोमयतायाः स्पष्टतया तत्कथनद्वारा सर्वं तत्कार्यमुपलक्षितमिति बो-
ध्यम् ॥ एतेन शब्दमिन्द्रियेव लिङ्गमिति नित्योक्तं परात्मात् । स्पर्शादि-
कथनस्य भाष्ये वैयर्थ्यादयोः ॥ चक्षुर्गोचरा इति । वाय्वाकाशयो-

१ स्वावस्थानं सर्वं इति विमह इति भावः । यस्यां शुक्लभोगिति संघात-
रूपं मातु इत्यर्थः ॥

२ उ. सुप्रसे 'स्वानन्' इति पाठः ॥

३ गुणपदेन सत्त्वरजस्तमस्यैव ग्रहणं स्यात्तथापि तेषामतीव सूक्ष्मावस्थि-
रोभावाविर्भावो न दृश्यते इत्येतद्वर्णनायैव भातुमुपपत्त्यति प्रसङ्गश्चेव भाष्य-
कारः—केषामिति ॥

४ सांख्यमते चमन्यत्वात्पुनःपुनर्नानाव्यवतिरिक्तमवयवि द्रव्यं न स्त्री-
कर्तुं द्रव्यम्, अवयवसमुदायरूपत्वादेवावयविना ॥

५ इन्द्रियवत्प्रत्यक्षविषयस्य पदार्थस्य शब्दव्यवहारोचरत्वम् ।
अनारब्धकार्याणां सत्त्वरजस्तमस्यैव इन्द्रियजन्यमव्यवयविप्रत्यक्षत्वाभावेन शब्दव्यव-
हारोचरत्वाभावं इति भावः ॥

६ स. म. पुरुषयोः 'द्रव्य' इति पाठः ॥

७ सत्त्वरजस्तमस्य परिणामरूपं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणानामित्यर्थः ॥

८ मूर्तस्यैव अवयविना, द्रव्यरूपाः ॥

९ 'महतिशब्दादितिरिक्तशब्दाभाष्यवशात्' इति स. म. पाठः ॥

१० ननु गुणानामहंकारोत्पत्त्यानां परिणमजन्यत्वे शब्दस्पर्शेणादिकथनस्य
न्यूनतेत्यत आह—शब्दादिप्रवृत्तिमिति ॥

११ शब्दादित्येतेन ननु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धव्यैः शब्दादितन्मात्राणि गुणयो,
तेषां विनिर्भावतिरोभावावस्थानादित्यर्थः ॥

१२ सर्वाश्च पुनर्मूर्तस्य—सर्वाणि द्रव्यानीत्यर्थः । सत्त्वमतेनान्यव्यवतिरिक्त-
व्यवयवोत्पत्तिगुणसमुदायो द्रव्यं न तु तद्वतिरिति विवक्षितम् ॥

रेवंरूपत्वाभावेन तावहि न विवक्षितावित्यर्थः ॥ वाचकाकाशयो-
रिति । इदमुल्लङ्घनं तेजसोऽपि, तत्रापि रसगंधयोरभावाद् ॥

(सर्वपदार्थेषु लिङ्गबोधकभाष्यम्)

प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न हीह कश्चिदपि ख-
ल्विच्छात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्द्धते वा यावदनेन
वर्द्धितव्यम् ; अपायेन वा युज्यते ॥

तच्चोभयं सर्वत्र ॥

(प्रदीपः) सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह—प्रवृत्ति-
रिति ॥ न हीति ॥ सत्त्वादीनामाविर्भावविरूपः प्रवृत्तिश्च-
व्याप्यो नित्यः परिणाम इत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी
तथाऽपि भोक्तृत्वात्तदमोपत्र इव भवति । तदुक्तं हरिणा—

प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते ।
आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यत्र म्रियते ॥ १ ॥
प्रवृत्तिमन्तः सर्वैर्धर्मास्तुल्यमिह प्रवृत्तिभिः ।
सततं न विद्युज्यन्ते वाचश्चैवात्र सम्भवः ॥ २ ॥
यश्चाप्रवृत्तिधर्मोऽस्ति लक्षणरूपेण गृह्यते ।
अनुयातीय सोऽन्येषां प्रवृत्तैर्विषयाश्च ॥ ३ ॥
तेनास्य चित्तिरूपं च चित्तिकालश्च म्रियते ।
तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते ॥ ४ ॥
अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमपि दृश्यते ।
प्रतिविद्यकधर्मेण यत्तद्व्याचो नियन्धनम् ॥ ५ ॥ इति

सामान्यमपि गोत्यादिर्कं व्यक्तैरवतिरिक्तात्वात्प्रवृत्तिधर्मः ।
दाशविषाणवादापि उत्तरपदार्थस्य सद्भावात्तद्व्याचो लिङ्गयोगो
इति सर्वपदार्थव्यापीत्वं प्रवृत्तेः । आविर्भावस्तिरोभावान्तरा-
त्वावस्था स्थितिस्थत्ये । सा च ननुलकत्वेन व्यवस्थाप्यते ।
स्त्रीयं स्त्रीता पुंस्यमित्यादौ संस्थानादेरपि प्रवृत्तिलक्षण-
लिङ्गयोगः ॥

(उच्छ्रोतः) नन्वेवमपि संस्थानप्रसवगुणत्वं सर्वत्र कथमत
आह भाष्ये—प्रवृत्तिः खल्वपीति । प्रवृत्तिरिति किमसामान्यल-
क्षणम् । नित्या सौमदिकत्वात्सर्वविषयावत्, सदाह—सर्वपदार्थ-
व्यापित्वमिति । रूपरसादिस्वर्गपदार्थैर्यथैः । इदमुल्लङ्घनं सर्व-
कालव्यापित्वस्य । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्येत्यनेनास्त्वम् । तच्चोभयं
सर्वत्रेतेनैव दक्षितमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये—नहीहेति । रूपादी-
नामपि काव्यिदवस्था प्रतीयते काव्यिद्वर्धन इति आविर्भावस्तिरोभावो

सर्वत्रेत्यर्थः ॥ आविर्भावादीति । आदिना तिरोभावश्चेतीति ॥ नित्य
इति । नित्यत्वं च सर्वदा सर्वत्र च भावाद्, तत्र नहीत्यादिना
भाष्ये दक्षितम् ॥ ननु पुरुषे परिणामान्भुज्यमानात् कथं पुरुषश्चित्तैव-
न्मिति लिङ्गत्रययोग इति संकते—पुरुषो यद्यपीति । तदमोपत्र
इवेति । भोगव्रिगुणात्मकसकलवस्तुधर्मापन्नैर्यथैः । अयं भावः—
भोक्तृत्वावस्थायां भोग्यवस्तुश्रवणलित्तमैव चैतन्यं प्रतीयते, तदेव च
दाशगोचरं; एवं च गच्छति पुरुष इतिवत्तस्य लिङ्गत्रयोपपत्ति-
रिति ॥ प्रवृत्तिरिति । अल्लपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषा-
नादरेण प्रवृत्तिः=परिणाम इति सामान्यलक्षणमित्यर्थः ॥ अथ
तत्सामान्यमाविर्भावविरूपेण त्रिधा भिद्यते, तत्राविर्भावः पुंसत्वम्,
तिरोभावः स्त्रीत्वम्, स्थितिरंशत्वावस्था नपुंसकत्वम्, अत एव
स्थितेः संस्थानमत्रव्यापित्वेन लिङ्गसर्वनामनपुंसकम् ॥ १ ॥
प्रष्टुः सार्वत्रिकत्वं दर्शयति—प्रवृत्तिमन्त इति । यतस्ति-
सुभिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न विद्युज्यतेऽतः सर्वेऽप्योः प्रवृत्ति-
मन्त इत्यन्वयः, नित्ययोगे गृह्यतु । नित्यं प्रवृत्तिमन्त इत्यर्थः । सत्त-
तमित्यनेन सार्वदिकत्वमुक्तम् ॥ वाचश्चैवेति । एवंभूतेषु पदार्थ-
ेष्वेव वाचःशब्दस्य संबन्धः, न हि शुद्ध परिणामरहितं वस्तु दाश-
विषयः, आकाशप्रवेष्टेणैव दाशदाशव्यवसादिति भावः ॥ २ ॥
अपरिणाममयमिति पुरुषे लिङ्गमुपपादयति—यश्चेति । चित्तिरूपेण=
केवलचैतन्यरूपेण । गृह्यते योगिभिरिति शेषः । अन्येषां=भो-
ग्यानां, विषयाश्च=सर्ववस्तुधर्माद्युपायः । 'विषयाश्चाश्रयाः', इति
पाठोऽसंगतः । अन्येषां प्रवृत्तिपरिणामेन भोग्यव्यवसादिति ॥ अनु-
यातीय=अनुगच्छतीत्यर्थः । प्रवृत्तः परिणामाभावेऽपि व्यवहारो भोग्य
श्रवणलित्तत्वेनैव यद्वाप्य भोग्यमिति प्रवृत्त्यादिना सोऽपि लिङ्गाविम-
निति भावः । तत्तद्वर्त्तमानव्यवसादकारकृतीनां चैतन्ये प्रतिविवा-
दित्वे तत्त्वम् ॥ ३ ॥ तत्र यानं दर्शयति—तेनेति । तेन बुद्धिदर्पण-
संक्रान्तेन भोग्यमुपादेन भोक्तृचित्तिरूपं म्रियते । विषयाकारेण हि
ज्ञानं भेदेन गृह्यत इत्यर्थः । यथा पटज्ञानं पटज्ञानमिति ॥ काल-
श्चेति—शास्त्रेति शास्त्रेत्यादौ । तस्य=चैतन्यमात्ररूपस्य पुरुषस्य ॥
स्वरूपभेद इति । स्वरूपतो देशतः काकोता वा न कश्चित्स्वरूप-
भेदस्तास्य विवृत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु शुद्धस्य पुरुषस्य भोग्येनास-
त्त्वत्वात्कथं तद्वृत्तिधर्मेण व्यवहारोऽत आह—अचेतनेष्विति ।
चैतन्यमचेतनेषु संक्रान्तमित्यत्र दृश्यत इत्यन्वयः ॥ प्रतिविद्यकधर्म-
मिति । विद्यते विभक्त्यनेनेत्यर्थः । यथा दर्शने मुखादि गृह्यते न च
तद्वस्तुतादात्म्यं, तद्वच्चैतन्यमपि दर्पणस्थानेषु सत्त्वादिगुणमेषु
जडेष्वन्तःशरीरादिषु सत्त्वधर्मसंच्छादयति श्रवणत्वेन तत्राविद्यमानमपि
संक्रान्तमित्यत्र दृश्यते । अतस्तत्संक्रान्तविशिष्टान्तःकरणवृत्तौ सर्वो-

१ तिरोभावमपि सौमदिकत्वं नित्यत्वेति कथयितुं—नहीह कश्चिद्विरादि ॥

२ तिरोभावमपि सौमदिकत्वं ॥

३ भोग्यवस्तुविषय आविर्भावस्तिरोभावविशेषावत्, परिणामानुगच्छतीत्य
यथाश्रय इत्यर्थः ॥

४ यमपि पुरुषः परिणामरहितोऽपि शरीरविकारेष्वनुगच्छत्वात्तद्विज्ञा-
नं, तथाऽपि सामान्यादिषु पदार्थेषु प्रवृत्तिविरुद्धिमात्राभावेन कथं लिङ्ग-
संबन्धीत्याह—सामान्यमपीति ॥

५ सर्वव्याप्यत्वात्सदाह्वित सार्वत्रिक इति । सार्वकालिक इत्यर्थः ॥

६ प्रवृत्तिः खल्वपीति भाष्येन सर्वकालव्यापित्वरूपमन्योप्यत इत्यर्थः ॥

७ तच्चोभयं सर्वत्रेतेनैव भाष्येन सर्वदा सर्वत्रावस्थितव्यवसादित्यन्योप्यत इत्यर्थः ॥

८ ननु स्थितिरनेन कथं नपुंसकत्वमिह गृह्यतु । तदवगमं नपुंसकत्वमित्यादिना
अभावस्त्वमेव नपुंसकत्वमित्येति स्थितिर्नयेन तद्वह्मनमुक्तमपि सापेक्षं वा-
च्यमिह—अत एव स्थितिरिति ॥

९ निराकारं वस्तु यद्यवाच्यं न भवतीति वाच्यबोधव्यवसादित्यनेनेत्यर्थः ॥

भांकारसमर्पणात् तादृशसूत्रेण पुनश्चेत्येव प्रतिविम्बार्थेणां प्रवृत्ति-
मनुविधपदमुभयति लिङ्गे योगमिति ॥ तदेव वाचो निबन्धनमिति
भावः ॥ ५ ॥ ननु जातेर्नित्यतया प्रवृत्तिर्मायोगात्स्थं जातिः
सामान्यमित्यादि लिङ्गयोगोऽत आह—**सामान्यमपीति** । तत्तच्च
चयमुगता वैलुप्तव्यं गोलादिकाविति प्रति पक्षे ददन्, जातिव्यवस्थोत्सा-
दात्त्वबोधकस्य समवायस्य संबन्धत्वात्तदमारोपस्तत्रैवार्थः । वस्तु-
तस्तदपि प्रकृतेः परिणामविशेष एव, चिरस्थापिता मात्रेण तु परेषां
नित्यत्वव्यवहारः ॥ अर्जतास्तच्छराविपाणादौ लिङ्गयोगमुपाद-
यति—**शोभेति** । एवं चोत्तरवैदायैवमस्य बौद्ध समुदाये आरोप
इति भावः ॥ केचित्तु यथा बुद्धिनिवैधायैवलेन प्रतिपदिकत्वं तथा
लिङ्गयोगोऽपीत्याहुः ॥ **प्रवृत्तेरिति** । परिणामस्थैवैः ॥ ननु स्त्री-
त्वादेः स्त्रीत्वातरावयोगात् कथं कीर्तित्वादीति तत्राह—**संस्त्याना-
दिति** । परिणामस्तत्त्वस्यापि संस्त्यानादेः परिणामांतरसम्भवेन
संस्त्यालोपपत्तेरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्युभयं सर्वत्र,

कुतो व्यवस्था ?

(समाधानभाष्यम्)

विवक्षातः ।

संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्,
उभयविवक्षायां नपुंसकम् ॥

(प्रदीपः) विवक्षत इति । लोकव्यवहारानुवादिनी
विवक्षाऽऽधीयते न तु प्रायोगिकी । तदुक्तं हरिणा—
संनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकम् ।
यथा तद्वादिशान्तानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ १ ॥
भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।
यद्यद्वर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥ २ ॥ इति ॥

(उद्घोतः) लोकव्यवहारेति । एषोदरादिसृजोक्तश्लो-
केत्यर्थः ॥ **किंचिदेवेति** । लिङ्गविशेषरूपं निमित्तमित्यर्थः । शब्द-
शक्तिविविध्यादिति भावः । **प्रवर्तकम्**—तत्तदेव तत्तच्छब्दप्रयोग-
नियामकम् । यथा तद्व्यवहारेणैव निमित्तकितार्थनिधानेऽपि तद्व्यव-

१ ब्रह्मसंहितेति पाठः ख. पु. ॥

२ शब्दविपाणादौ—उत्तरपदाधेयं विषयपदस्य सत्त्वेन तत्सहोच्चारित-
शब्दविषयपदस्यापि सौगोऽयं कथं न आधीयते तदुक्तं हरिणा—

व्यपदेशे यदाध्यानां बाह्यस्तौपरिचारी ।

सर्वावस्थाषु सर्वेषामात्मरूपस्य इति ॥

अथवा बाह्यवर्तमानपरिचारी पदस्य 'बाह्यविलक्षणसत्ता बुद्धिर्मात्रादि
औपरिचारी'—आरोपयोगजननी' इत्यर्थेणैव सङ्गच्छोक्तकारः ॥

३ यथा शब्दविपाणादिपदस्य सौदार्भ्यामिव प्रातिपदिकत्वादिभ्यवहार-
सत्ता बौद्धाभिर्बर्तमानस्य लिङ्गास्यापि शब्दविषयपदे सत्ताभवयादिसर्वः ॥

४ ननु गुणनामाभिर्नामैः पुंसत्वमित्यादियन्त्राणां लिङ्गव्यवस्था क्रियते
चेत् आभिर्मुख्यव्यवस्थेन पुंसत्वे कथं लिङ्गयोगः स्यात्, तत्र गुणनामाभिर्नामै-
न तेषां पुंसत्वपरिणामः सम्भवति, न च गुणानामिदं त्रिगोत्राद्येऽपि न

४ पा० च०

मात्रस्य तद्वाऽयमिति व्यवहित्वे ॥ १ ॥ **भावतत्त्वविदः**—ब्रह्म-
त्वसाक्षात्कारवन्तः, निरूपणैर्भावपदस्य ब्रह्मणि कृतेः । **वे=शिष्टाः** ।
शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः । प्रमाणत्वेनेति शेषः । तेषां प्रयोगे यच्चालिं-
धर्मेऽङ्गतामेति तत्तच्छब्दस्य लिङ्गमित्यन्वयः । एवं च येषां शब्दानां
यलिङ्गमुपादाय शिष्टाः साधुत्वावयवमपूर्वकं धर्मजनकत्वमुद्भवा प्रयोगं
कुर्वन्ति तेषां तदेव लिङ्गमिति नियमः सिद्ध इति भावः ॥

(दोषपरिहारभाष्यम्)

तस्योक्तौ लोकतो नाम

तस्योक्तौ वचने^१ लोकतो नामैतद्भवति—**स्त्री,
पुमान्, नपुंसकमिति ॥**

(प्रदीपः) तस्योक्ताविति । लोकतः=विश्वलोकात्तस्य
लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थाऽनुगन्तव्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एतेषां भगवानाह—**तस्योक्ताविति** । तस्योक्ता-
वित्यत्र वचिः प्रतिपादनं ब्रह्माह—**लोकत इति** । प्रतिपादने=श-
ब्देन बोधने । तेनास्य लिङ्गस्य शब्दजन्यबोधविषयोक्ता ॥ किमेत-
दित्येताह—**स्त्रीपुमानित्यादि ॥**

(ईदृशलिङ्गाश्रयणे लाघवबोधकभाष्यम्)

गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

वर्धिकादिषु भूयान् परिहारः ।

लुपि युक्तवद्व्यपकिवचने (१२/५१) इत्येवमत्र-
गुणो भवति ॥

(प्रदीपः) भूयानिति । भुङ्कुसादिषु स्तनकेषादिमत्त्व-
लक्षणलिङ्गाभ्युपगममत्यागः परिहारः । चक्ष्वादिषु तु तदपरिष्ठा-
नेऽपि शास्त्राभिहितसिद्धिरिति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—गुणो वेति । गुणशब्देन लिङ्गमुच्यते ।
एवंचातिदिश्यमानविरुद्धत्वकार्वाभाव इति भावः ॥

(प्रमाणप्रदर्शकभाष्यम्)

न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकोच्यत इति ।

पठिष्यति ह्याचार्यः—**लिङ्गमशिश्यं लोकाश्रय-
त्वाल्लिङ्गस्येति ।**

उच्यते । एवं च लिङ्गभावबोधकपुंसत्वादितरेषु स्त्रीत्वादीनामुपपत्तेरिति भावः
परिणामान्तरतया समावर्णयैति लिङ्गबोधपरिहारार्थः ॥

५ ननु आभिर्भावितोभावरिथतीनां विवक्षाऽऽरोपेन लिङ्गवत्त्वाश्रये सर्व-
नामपि पदानां सर्वलिङ्गबोधकतामिति स्वतदाह—**विवक्षात इति=ओक्ति-
कविवक्षेत्यर्थः ॥** एवं च यत्रविर्भाव एवाभीयते तत्र पुंसत्वेमेवादिना समावे-
यमिति भावः ॥

६ 'निरूपपदस्य' इति ख. पाठः ॥

७ वे=ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारात्मकाः ।

८ ख. च. पु. सुकथ्योः 'विदुमिति' इति पाठः ॥

९ 'तस्योक्तौ न च' इति ख. पाठः ॥

१० लिङ्गस्य प्रतिपादनं लोकतो भवतीत्यर्थः ॥

११ तस्योक्तौ वचने लोकतो नमित्तद्भवतीत्येतादृशमन्त 'एतत्' पदार्थमाह
भगवान्—**स्त्री पुमानित्यादिना ॥**

पुनः पठिष्यति—एकार्थं शब्दान्वत्वात् दृष्टं लिङ्गान्वत्म्, अवयवान्वत्वाच्च, इति ॥

संस्थाने स्थायतेर्द्दृष्टं स्त्री

सूतेः सप प्रसवे पुमान् ।

तस्योक्तौ लोकतो नाम

गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

(प्रदीपः) लिङ्गमशियमिति । लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः ॥ एकार्थं इति । अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायत इत्युक्तं भवति । तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्थानादिसद्भावात्पुनस्तारका नक्षत्रमिति शब्दान्वत्वालिङ्गान्वत्त्वम् । स्तनकेशदिसम्बन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमान एतन्न युक्तम् ॥ अवयवान्वत्वाच्चेति । कुटी कुटीर इति रेकस्यावयवस्योप-
जने लिङ्गमेवो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यप्यविचारितरमणीयं लिङ्ग-
माश्रित्य वक्ताः शब्दानुष्कारयन्ति श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते त-
थाऽपि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरभ्यध्या-
यि—संस्थानादिलक्षणमलौकिकं लिङ्गमिति, तदेषाकृतं भवति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—न चैतदिति । एतत्त्व—अविर्भावो-
क्तं लिङ्गम्, तस्योक्तौ लोकोक्तौ नामेल्लेख्यं स्वमनीषिकोच्यत इति न
मुनत्वमित्यर्थः ॥ आचार्य इति । नास्तीति कथमित्यर्थः ॥ पुनः पठिष्य-
तीति । तस्यापत्यमिति सूत्र इति बोध्यम् ॥ तत्राप्यवित्कार्यमाह—
लिङ्गव्यवस्थायामिति । लिङ्गस्वरूपम्—संस्थानप्रसवावित्येतत् ॥
तत्रेति । गुणानामवस्था लिङ्गमित्युपगमे सतीत्यर्थः ॥ भाष्ये
शब्दान्वत्त्वमेव प्रकारान्तरेणाह—अवयवान्वत्वाच्चेति । प्रथमपि
शब्दान्वत्त्वमिति भावः ॥ नास्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलं विचारस्य, किं
तर्हि परमतनिरास इत्याह—यथपीति । अविचारितमपि—
अविर्भाववद्वादिनाऽज्ञातमपि रमणीयं—शब्दबलाप्रतीतं लिङ्गमाश्रित्य
शब्दव्यवहारदर्शनाश्रित्य विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः ।
तस्मात्स्त्रीत्वादिना प्रतीतमानं संस्थानादिकं लौकिकम् । तस्योक्तौ-
क्त्वे तु खट्वा स्त्री, वृक्षः पुमान्, इत्यादिव्यवहारोऽनुपपन्न इति
नस्यापि लौकिकव्यवसायनेनालौकिकत्वं निराकृतमिति भावः ॥

('स्त्रियाम्' पदान्वयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञाप्यते—स्त्रियामभिधेयानां टावा-
दयो भवन्तीति । आहोस्ति स्त्रीस्तमानैधिकरणा-
त्यातिपदिकादिति ॥

१ अलौकिकस्य लिङ्गस्याद्वैतेऽपि दोषादर्थानात् ॥

२ भगवताऽपि पक्षमनुसरन्त्यम् । एकश्च प्रत्ययार्थपक्षः सुस्पष्ट एव ।
स्त्रीस्तमानाधिकरणदिलेनेन च स्त्रीस्तमानाधिकरणपक्षः, मकुलार्थविशेषणपक्षश्च
तत्र द्रव्यमात्रवाचिनः प्रतिपदिकस्य स्त्रीत्वार्थः किन्तु द्रव्यमात्रमाधिकरण-
पक्षद्वयमिति । मकुलार्थविशेषणपक्षे च स्त्रीत्वपक्षद्रव्यमात्रवत्त्वेन स्त्रीत्वस्यापि
तथापि भावः ॥

कश्चात्र विरोधः ?

(प्रदीपः) कथमिति । स्त्रीशब्दः शुक्रादिशब्दवद् गुण-
मात्रे गुणिनि च वर्तते । तत्र वैदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्री-
वदेनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रतिपदिकात् स्त्रीत्वं वाच्ये दावा-
द्य इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थं इति पक्षः संभवति । यदा तु स्त्रीत्व-
युक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा परं पक्षद्वयं संभवति स्त्रीत्वो-
पलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रतिपदिकाद्वाद्यप्य इति—स्त्रीस्तमानाधि-
करणपक्षसंभवः । अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वादा-
तिपदिकादिति—मकुलार्थविशेषणपक्षसंभवः ॥

(उद्धोतः) स्त्रीत्वोपलक्षितेति । वस्तुतः स्त्रीत्वयुक्तं यत्नं
तन्मात्रवाचिनः, न तु स्त्रीत्वविशिष्टद्रव्यवाचिन इत्यर्थः ॥ अङ्गीकृत-
स्त्रीत्वादात्यातिपदिकादित्येति । अस्य वैज्ञानिकेति शेषः ॥

(५११५ आक्षेपार्थसंज्ञकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियामिति रूपार्थाभिधाने चेद्वा-
बादयो द्विवचनबहुवचनानि क-

प्रत्ययानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियामिति रूपार्थाभिधाने चेद्वाबादयो
भवन्ति, द्विवचनबहुवचनयोः अनुपपत्तिः—कुमार्यौ,
कुमार्यः, किशोर्यौ, किशोर्यः ॥

किं कारणम् ?

एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम ।
तस्यैकत्वादिकवचनमेव प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एकोऽयमर्थ इति । मकुलार्थोपसर्जनस्य
स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः । यद्यपि शब्दादीनामव-
स्थाविशेषो लिङ्गम्, अवस्थाश्चावस्थातुरभिज्ञाः, तथाऽपि येषां
शब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेश-
स्यामेदिविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति । एवमवस्थाविशेषस्य
लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्थानादेरिति मन्यते ॥

(उद्धोतः) मकुलार्थोपसर्जनेति । यद्यपि स्त्रीत्वाश्रयद्रव्यस्य
दिवादिप्रत्ययस्यैव प्रतिपत्तिः प्रधानार्थस्य संस्थायां वचनेन भाष्यम्,
तस्य च द्वित्वाद्यभावे इति भावः । वैदाः प्रमाणित्याद्यपि प्रमाणत्व-
गतसंस्थायां भूमिप्यारोपान्ताभ्यन्तरेण ॥ शब्दादीनाम्—शब्द-
रूपादिगुणानामित्यर्थः ॥ अवस्थाश्चेति । एवं च कुमार्यं इत्यात्रा-
वस्थाभूतानां गुणानां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनमेव स्यादिति चोद-
नीयमित्यर्थः ॥ संनिवेशस्त्येति । रूपादिसंघातरूपस्य संस्थानवशि-
-

१ क. गुल्लके 'वदा' शब्दो न दृश्यते ॥

२ अङ्गीकृतस्त्रीत्वादात्यातिपदिकादिति यदा पक्षस्ता मकुलार्थविशेषण-
सम्भव इत्यर्थः ॥

३ मकुलार्थविशेषणपक्षस्याप्यस्त्रीत्वस्यैकत्वेन तस्यैकवचनमेव स्यात् द्विवच-
नवचने । एवं च स्त्रीशब्दकालसर्ववचनवचनमेव स्यादिति दोषः ॥

४ क. गुल्लके 'यमा' शब्दो न दृश्यते ॥

यत्सैवैषः ॥ अनेदेति । एकत्वसैवैषः ॥ अवस्थाविशेषस्येति ।

अवस्थाप्रभेदस्यापि सत्त्वात्प्राप्तैकत्वमेवैषैः ॥

(द्वितीयदोषप्रदर्शकभाष्यम्)

अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च ।

अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते—गार्ग्यायणी, कारी-
पगन्धा, कालितरा, इति ।

किं कारणम् ?

एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम
तस्यैकेनोक्तत्वाद् द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) अनेकश्चेति । पक्षद्वयेऽपि योक्तकः प्रत्ययः,
अनेकस्यापि च प्रदीपदेष्टुं योक्तकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिर-
विरुद्धा । वाचके तु प्रत्ययेऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनाभिहितेऽर्थे
द्वितीयस्यानुपपत्तिप्रसङ्गः ॥ गार्ग्यायणीति । गर्गसापसं गोत्रं
स्त्री । गर्गादिभ्यो यञ् । तदन्तात्प्राचां ष्फ तद्धित इति ष्फः,
तदन्ताद् ङीष् ॥ करीषगन्धेष्वरसं स्त्रीलङ् । तस्याणिशोरिति
ष्वद् । ततो यङ्ङाविति चाप ॥ कालशब्दाजानापदादिमुद्देशेण
ङीष् । तत्तत्त्वरूपं । तत्प्राधान्यं प्राप्नोति । ङीष्वा स्त्रीत्वस्योक्तत्वाद् ॥

(उद्घोतः) नमित्तयोरपि पक्षयोरनेकप्रत्ययानुपपत्तिस्तुल्या
तन्नाह—पक्षद्वये विवति । समानाधिकरणपक्षे, प्रत्यक्सर्वविशे-
षणपक्षे चैवमर्थः ॥ अनेकस्यापीति । यथाऽन्धकारबाहुस्य एक-
प्रदीपेन प्रकाशमाने प्रदीपान्तरोपादानम्, तद्वदेकेन स्त्रीत्वाद्योचने
प्रत्ययान्तरोपादानमित्यर्थः ॥ तदन्त्वान् ङीषेति । योक्तकत्वे तु
प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि स्त्रीत्वे ङीपुत्पत्तिरिवेति भावः । स्त्रीसमा-
नाधिकरणादिति पक्षेऽपि योक्तकत्वेति बोध्यम् ॥

(५११६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रूपर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्
स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूपर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्
स्त्रियामिति—ईकारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) रूपर्थस्येति । संस्तानवाचिबुट्प्रत्ययान्तने
प्राशब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानान् ङीषेन प्राप्नोति ॥

(पञ्चान्तरोपादकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका-
दिति ॥

(५११७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्
भूतादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूता-
दिष्वतिप्रसङ्गो भवति—भूतमित्यं ब्राह्मणी, कारण-
मित्यं ब्राह्मणी, आवपनमित्यमुद्दिशेति ॥

(प्रदीपः) भूतमित्यमिति । स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्ति-
त्वाद्भूतशब्दस्य तत्समानाधिकरणत्वात्, स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) स्त्रीत्वोपलक्षितेति । अत्र पक्षे स्त्रीत्वं प्रत्येय-
लक्षणमिति तदुपलक्षितब्राह्मण्यां भूतशब्दस्य वृत्तेः । पदान्तरोप-
लक्षितवहिरंगत्वैवायस्य स्त्रीप्रत्ययान्वाहयमाने निमित्तत्वात् सादिति
भावः । ननु भूतमित्यमित्यत्र याप्यपि ह्यसौ नपुंसक इति ह्यसौ दुर्बल
इति चेन्न । परैरन्वयलक्षणप्रभृत्याऽन्तरंगत्वात् ह्यसौ ततश्चापि लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायेन पुनरुपलक्षितः । आवपनादौ ङीष्, भूतत्वस्य
जातित्वे तत्रापि ङीष्ः प्रसंगाच्च ॥

(प्रथमपक्षसमर्थकभाष्यम्)

रूपार्थाभिधाने पुनश्चावादिषु सत्सु,
इह तावद्—भूतमित्यं ब्राह्मणीति, नात्र स्त्रीत्वं
विवक्षितम् । किं तर्हि ? पौतन्यम् ॥

कारणमित्यं ब्राह्मणीति, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् ।

किं तर्हि ? प्राधान्यम् ॥

आवपनमित्यमुद्दिशेति, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् ।

किं तर्हि ? संभवनम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—रूपार्थाभिधान इति । रूपर्थस्याभि-
धाने—प्रतिपादने तस्मिन्निमित्तं प्रयोगे दावादिषु सत्सु—जनयमानेषु न दोष
इति शेषः । दोषाभावमेवोपादयति भाष्ये—इहेति ॥ पौतन्यम्—
पूतनालम्, पिशाचता । तद्विभूतशब्दो मिलनपुंसकः । पञ्च-
मावदनम्—भोजनविशेषः । पौतन्यादि—प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

(५११८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पञ्च ब्राह्मण्यः, दश ब्राह्मण्यः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पदसंज्ञकेभ्य इति । पदसंज्ञकानां लि-
गाभावात्पक्षद्वये तत्र कर्तव्यमित्याशयः । नेदमित्यत्वासंख्या—मेदः ॥

१ ख. घ. पुस्तकयोः ‘अवस्थाप्रभेदेति मेदस्यापि सत्त्वात्’ इति पाठः ।
अस्मिन् पाठेऽन्वयभ्रान्त्येदेति स्वगतमेदस्यापि कलेनावस्थागतैकत्वमाशयम् ।
अवस्थाप्रभेदस्यापीति पाठे ङ—अवस्थाभ्रान्त्येदेति केषां तत्कालमाशयम् ॥

२ प्रातिपदिकेनोक्ते स्त्रीत्वे तदर्थकत्वस्य पुनरुत्पत्तिरित्यर्थः । स्त्रीत्वस्य
प्रत्ययार्थत्वस्य दोषोऽयम् ॥

३ प्रत्ययार्थवृत्तिरित्यपक्षद्वयेऽयं दोषः ॥

४ स्त्रीसमानाधिकरणात्स्त्रीत्वस्य इति पक्षे भूतादीनामपि ब्राह्मण्यादिसमा-
नाधिकरणात् तेषाम् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

५ परिच्छेदकभाष्यस्य ॥

६ भूतादिशब्दानामिति शेषः ॥

७ स्त्रीसमानाधिकरणात्स्त्रीत्वस्य इत्यर्थेऽङ्कारो ब्राह्मणीसमानाधिकरण-
त्वात्पक्षद्वयेऽपि स्त्रीत्वस्य स्यादित्याशयः ॥

(प्रथमपक्षसमर्थकभाष्यम्)

ख्यर्थभिधाने पुनर्घावादिषु सत्सु, नात्र खीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? भेदो विवक्षितः संख्या ॥

(प्रदीपः) ख्यर्थभिधान इति । प्रत्ययार्थपक्षे दोषोऽयं नावतरतीत्यर्थः । भूतादयः पीतम्याद्यर्थरुतय इति तदर्थस्य खीत्वेन संबन्धमावात् प्रत्ययोर्यतिप्रसङ्गाभावः ॥

(दोषप्रतिपादकभाष्यम्)

इह च 'खी' ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैवं तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति ॥

(प्रदीपः) न हि तेनैवेति । खीशब्दसामानाधिकरण्याद् ब्राह्मण्यादिषु खीप्रत्ययः सिध्यति । खीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद्, ब्राह्मण्यादिपदपेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया खीशब्दात्प्रत्ययः कियते तदेतैरेतराश्रय-दोषापत्तिः । प्रत्ययोरपत्तौ परस्परपेक्षात्वात् ॥

(उद्घोतः) खीप्रत्यय इति । खीशब्दप्रयोगाभावेऽपि प्रविश पिच्छमित्यादौ क्तिवाकारकादेरिव तत्कटीत्या तत्सामानाधिकरण्यमिति भावः । नन्वत्र पक्षे यथा ब्राह्मण्यादिषु खीप्रत्ययस्तथा खीशब्देऽपि स्यादत आह — खीशब्दे स्थिति । पदपेक्षाभावादिति । तदर्थपेक्षाभावादित्यपि बोध्यम्, सामान्यविवक्षया शब्दप्रयोगादिति भावः ॥ अथेति । सामान्ये सर्वविशेषान्भावाद् ब्राह्मण्यादिप्रदीपेति भावः ॥ परस्परपेक्षाभावादिति । खीशब्दान्कीर्य सति तत्सामानाधिकरण्यात् तदधिकारात्कीर्यपक्षे ब्राह्मण्यादिसिद्धिः, तत्सामानाधिकरण्याच्च खीशब्दात्प्रत्यय इत्यर्थः । साधुत्वज्ञानानुप-पत्तिरेतदितरेतराश्रयस्य दूषकताबीजम् ॥

(५११९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु खियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वायं टाबादयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

खियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । प्रातिपदिकविशेषणं खीग्रहणम्, स्वार्थिकाद्यावादयः ।

नैवं विज्ञायते खियामभिधेयामिति ।

नापि खीसमानाधिकरणादिति ।

कथं तर्हि ?

खियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्याद्यावादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे ? स्वायं इति ॥

(प्रदीपः) इदानीं तृतीयं पक्षमात्रिह—सिद्धं त्विति । खीत्यनुक्तेऽयंऽङ्गीकृतसंस्थाने वर्तमानात्, स्वायं टाबादय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अङ्गीकृतसंस्थान इति । तद्विशिष्टजीवाच्चकादित्यर्थः । अनेनात्र पक्षे खीत्वस्य विशेषणत्वमेवेति सूचितम् ॥

(पूर्वपक्षोपपादकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु खियामभिधेयामिति ।

ननु चोक्तं खियामिति ख्यर्थभिधाने चेष्टावादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः, ख्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् खियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति ॥

(प्रथमपक्षोक्तदोषपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः ॥

यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति ॥

(५१२० पूर्वपक्षोक्तदोषोद्धारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—गुहं वस्त्रम्, गुह्या शारी, गुह्यः कम्बलः, गुह्यौ कम्बलौ, गुह्याः कम्बला इति ।

यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यलिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदो द्रव्यं श्रितं भवति खीत्वं गुणः, तस्य यलिङ्गं वचनं च तत् खीत्वस्यापि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवमिहापीति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः कियते तथाऽपि गुणगुणिनोरभेदविषयायां स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावव्यवस्थयाः कुमारीशब्देन द्रव्यसैवाभिधानात् प्रतर्क्यानिमित्ता वचनोत्पत्तिः, द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

सोऽयमित्यभिर्बन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।

खीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः ॥ इति ॥

(उद्घोतः) ननु शुद्धादीनां द्रव्यविशेषणत्वादाक्षयगत लिगादियुक्तम्, तस्याप्राधान्यात् । इह तु खीत्वं प्रधानम्, प्रत्ययवाच्यत्वात् । द्रव्यं गुणम् तं प्रकल्प्यत्वादिति कथं गुणधर्मोऽपि प्रधाने

१ सामानाधिकरण्यपक्षे खीशब्दात्तदतिरिक्तखीशब्दसामानाधिकरण्याभावेन खीप्रत्ययानुपपत्तिः । च. पुस्तके 'खीति ई' इति पाठः ॥

२ खीशब्देनैव खीशब्दस्य सामानाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थः ॥

३ क. पुस्तके 'तदेतराश्रयदोषापरिह' इति पाठः ॥

४ प्रत्ययार्थः खीत्विति नाभीयत इत्यर्थः ॥

५ मङ्गलार्थः खीत्वमित्यपि चेति भावः ॥

६ च. पुस्तके 'खीत्वं तस्य' इति पाठः ॥

७ गुणप्रधानभावव्यवस्थयाः सामानाधिकार्याद्रव्यसैवाभिधानादित्यर्थः । प्रकृतित्वस्यार्थोऽपि प्रत्ययवाच्यत्वे प्राधान्यमिति न विषयः किन्तुत्वमेव इति भावः ॥

प्रतिपत्तिरिति शङ्कते—यद्यपीति । अनेदविषयाभ्यामित्यस्य द्रव्यस्वै-
वाभिधानादित्येनात्वयः ॥ स्वाभाविकत्वाद्भेदिति । प्रत्ययार्थप्राधान्यं
तुल्यं गति भावः ॥ द्रव्यस्वैवेति । न कदाचिदपि प्राधान्येन
स्वीत्यस्य गुणस्येति भावः ॥ नित्यं सामानाधिकरण्यामिति । अयं
स्वीत्येव सर्वदा, न त्वस्याः स्वीति कदाचिदिति भावः । एवं तु ‘अजा-
दीनां या स्त्री’ इति ‘अजापतः’ इति स्थले भाष्यम्, अजाद्यर्पणते
स्वीत्य इत्यर्थे इति कैदव्यस्य कथं संगत इति चिन्तयम् ॥ सोऽयमि-
तीति । गुणमावस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि द्रव्येणोपचरितत्वाभेदं गुणं प्रत्ययो-
ऽभिप्रेत इति स्वीत्यं कर्तुं—आश्रयभेदेन प्रतिपद्यत इति तद्वत्तत्संवा-
दिताम इत्यर्थः । अत्रैव पक्षे भाष्यस्वारस्यम्, गुणवचनदृष्टान्तेन
साधनाम् । नहि गुणप्रधानभावविषयत्वेऽस्योपयोगः, संभवो वा ।
वाचकत्वे प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमेवेत्येव भाष्याशय इति दिक् ॥

(पूर्वपक्षोक्तदोषाक्षेपरभाष्यम्)

यदप्युच्यते अनेकप्रत्ययाद्युपपत्तिरिति ॥

(५१२१ पूर्वपक्षोक्तदोषोद्धारकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावो भावेन युज्यते । तद्यथा—इषि-
रिषिणा, निमज्जिश्च निमज्जिणा ॥

(प्रदीपः) भावस्येति । स्वीत्यस्य स्वीत्येन योग इत्यर्थः ॥
इषिरिति । एषितुमिच्छतीत्यस्येति । निमज्जिश्चेति ।
‘निमज्जयेत’ इत्यत्र निमज्जणे लिङ्विधावित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भावशब्देन अर्थमात्रमुच्यत इत्याह—स्वीत्य-
स्येति । निमज्जय इत्यत्रेति । निमज्जणार्थकलिङ्विधिविषये निमज्जय
इत्येवमन्वयः ॥

(दृष्टान्तविचटकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं सार्धतमेदात्,
कालभेदाच्च ।

युक्तं तत्रैकस्य बाह्यं साधनम्, सर्वकालश्च
प्रत्ययः ।

अपरस्याभ्यन्तरं साधनम्, वर्तमानकालश्च प्र-
त्यय इति ।

इह पुनरेकं स्वीत्यम् ॥

(प्रदीपः) एकस्येति । एषितुमित्यस्येति इत्यर्थः ॥ बाह्य-
मिति । भोजनादिकमित्यर्थः ॥ सर्वकाल इति । तुमुभि-
त्यर्थः । स हि समानकर्तृकेषु तुमुषिति कालमात्रे विधीयते ॥

१ एषितुमिच्छतीत्यत्र द्वितीय ‘इह’ शब्दोऽप्यत्रेति । प्रत्ययस्य ‘इहे’
वर्धितं चोद्यनार्थकं साधनं लोकरागच्छ । द्वितीयेत्यत्र च मध्यम इतिरेकं कर्तुं
साधनमेदः स्पष्ट एव ॥

२ इह पुनरेकं स्वीत्यमिति श्रुता वादिता । किञ्च स्वीकारः कृतः । स्वीकृते
च तस्मिन्नेदोऽपि सङ्गात एवेति मत्ता—अथैकमिति भाष्यम् । यदि स्वीत्यमिति
वर्धितं तस्य प्रत्ययमप्यवश्यं भविष्यति । यदि च तद्विहितं प्रत्ययं न भवति
किञ्चतुमात्रादन्तं तर्हि द्वितीयमन्वयमात्रात्कथं त्वेति भावः ॥

३ क-युक्तं ‘अपच्युक्तमन्वये’ इति पाठः । सच युक्तः ॥

अपरस्येति । इच्छतीत्यस्य ॥ आभ्यन्तरमिति । इषिरेव
कर्मस्यर्थः । स चैषिपतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः ॥ इह
पुनरिति । भेदहेत्वभावादिकमेव स्वीत्यम् । इच्छायास्तत्त्वभि-
रूपाया अपि कालसाधनमेदाद् भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) कथं पुनरिषिरूपस्य कर्मण आभ्यन्तरत्वमत
आह—चेति । इषित्वेत्यर्थः ॥ एकमेवेति । पक्षीपादिवाच्यमेक-
मेव स्वीत्यमिति स्वस्य स्वेन योगासंभव इत्यर्थः ॥ अभिन्नरूपस्यापि
इति । पातुतो भेदानवगतेरिति भावः ॥

(समानप्रतिपत्तिभाष्यम्)

अथैकमप्युपलभ्यते ।

किं चातः ?

यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् ।

अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानादभ्य-
ताम् ॥

(प्रदीपः) इतर इह पुनरेकमिति श्रुता स्वीत्यमनेन प्रति-
पत्तिं भेदस्तु सुसाध इति मत्ताऽह—अथैकमपीति ॥ यद्ये-
कमुपलभ्यत इति ।

खट्वादिष्वसदपि मृगतृष्णावर्धयुपलभ्यते लिङ्गम् ।
अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारः ॥

तदा स्तोत्रादौ द्वितीयस्याप्युपलभ्योऽस्तिविति भावः ॥
अथैकमिति । सुखदुःखमोहान्धवासव्यवस्थानीं तत्परिणाम
एवैवं विध्यम्, गुणानां च प्रवृत्तिलिङ्गम् । तत्र प्रवृत्तेरपि प्रवृ-
त्तिसङ्गादाह्वित्ययोगोऽस्तिवित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भेदसाधनाय वक्ष्यकमिति भाष्यम्, तथाचष्टे—
खट्वादिष्विति । लिङ्गसाधनानामन्यत्वनुपपादयति—सुखेति ॥
तत्परिणाम इति । सुखाद्यात्मकस्वादिपरिणाम इत्यर्थः । एवं च
गुणानां प्रवृत्त्यनुमेयत्वेन तत्परिणामात्मकलिङ्गस्यापि तत्त्वम् ॥ तत्र
प्रवृत्तेरपीति । गुणानां प्रवृत्तिः—अविर्भावोवादि लिङ्गं तत्त्वदाच्यम् ।
एवं च प्रवृत्तेरपि गुणपरिणामत्वात्तत्रापि गुणा विभावोदितस्वादिङ्ग-
योग इत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरप्रतिपादकभाष्यम्)

कस्य तौघद्गदानेकं गुणं न्याय्यं मन्यते स्वीत्यं
नाम ?

द्रव्यस्य ॥

द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ?

१ तत्र—गुणवपरिणामस्य स्थिते तुलानां सत्त्वादीनामन्यत्वनुपपादयति
प्रवृत्तेरपि लिङ्गमुपपद्यत इति भावः ॥ च, युक्तं ‘तत्र प्रवृत्तिसङ्गादात्’
इत्येव पाठः ॥

२ अथैकं तत्त्वम् इति न. पाठः ॥

३ किञ्चित् तस्य तत्त्वम् इति च. पाठः ॥

४ ननु स्वीत्यस्यारूपे निहिते तस्य प्रत्ययं भवति न चेति विचारो दुष्मेतेति
स्वीत्यस्याभ्यन्तरिणागम्यं भगवानाह—कस्य साधयिति ॥

८ छ. युक्तं ‘इदं शुभं’ इति पाठः ॥

(प्रदीपः) कस्य तावदिति । आश्रये निर्ज्ञाते सुवच-
समाधिरिति भावः ॥

(उद्धोतः) सुवचःसमाधिरिति । समाध्वतरमनेनेष्वत
इति भावः ॥ भाष्ये—समलव्य इति । किमात्मकं द्रव्यं भवान्
मन्दत इत्यर्थः ॥

(द्रव्यलक्षणभाष्यम्)

यदि तावद् गुणसमुदायो द्रव्यम् ॥

(प्रदीपः) गुणसमुदाय इति । रूपादिसंनिवेशमात्र-
मित्यर्थः ॥

(द्रव्यलक्षणखण्डनभाष्यम्)

का गतिर्य एते भावाः कृदभिहिततास्तद्धिताभिहि-
ताश्च—चिकीर्षां, गोतेति ॥

(प्रदीपः) गोतेति । भावे तत् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—य एते भावा इति । तेषां गुण-
समुदायत्वाभावाद खीलं न स्यादिति गुणसमुदायो द्रव्यमिति लक्षणं
न युक्तमिति भावः ॥

(द्रव्यलक्षणसाधकभाष्यम्)

अथ मैतमेतत् 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति'
इति खीत्वमपि खीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भवति ॥

(प्रदीपः) अथ मतमिति । इदम्, तद्, इति सर्व-
नामैकप्रत्ययवर्शयोऽयं वस्तु द्रव्यमित्यर्थः । ततश्च खीत्वस्यापि
द्रव्यरूपत्वादपरेण खीत्वेनाविरुद्धो योगः ॥

(उद्धोतः) इदं तदिति । न तु गुणसमूहो द्रव्यमिति
लक्षणमित्यर्थः । इदं चैतच्छास्त्रमात्रोपयोगि द्रव्यलक्षणमिति
बोध्यम् ॥ खीत्वस्यापि । चिकीर्षादेरित्यर्थः । भाष्ये—खीत्वे-
नाभिहितमिति । खीत्वेन=खीत्वगुणवैशिष्ट्येन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क्व च तावद् दोषः स्यात् ?

दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारः—गौर्या-
शयी, कारीषगन्ध्या, कालितरेति ॥

१ गुणसमुदायो द्रव्यमिति लोकारो कृदभिहितभावानां गुणसमुदाय-
रूपत्वाभावेन द्रव्यत्वात्तदिति । ततश्च खीत्वगुणस्यावयवभावः स्यादिति
चिकीर्षादीनामनुपपत्तिरित्यत आह—क्व गतिरिति ॥

२ चिकीर्षादीनामनुपपत्तिरिति ननुपपत्तिरिति निषेधः द्रव्यलक्षणान्तरमाह—अपेक्षितं ॥

३ कृदभिहितमवस्थापि द्रव्यलक्षणकारेण गुणसमुदायो द्रव्यमित्युक्त-
मित्येव सुषुषति भाष्यकारः । तदाद्यर्थं लक्षणान्तरमदृष्टेन न्याचते—
इदं तदिति ॥

४ इदं तच्छब्दभावां प्रत्ययवर्शयोऽयं वस्तु द्रव्यमिति लोकारो गौर्यावयो-
त्वावयो दोषाः समवर्तन्ति । तत्र हि एकमेव खीलं समुदायभाष्यम् । तदर्थं
नैक एव मयस्य स्यात्परिहार इति व्यपस्यवाक्यीन् न स्यात्, व्यक् प्रत्ययभाष्य-
न स्यात्, कारीषगन्धरेण खीत्वमवयवेन कालितरगन्धतत्त्वप्रत्ययस्यापि बोधो
त्तव तद् न स्यात्, कारीरूपाभ्यां तत्त्वप्रत्ययवैशिष्ट्यमेव गन्धो न त्वयोत्तर-

(उद्धोतः) भाष्ये—क्व च तावदित्यादिना लिंगस्य लिंगा-
न्तरानुकीकारेऽपि, अनेकप्रत्ययानुपपत्तौ समाध्वतरम् ॥ दृष्टसेति ।
तथा दृष्टस्य गौर्यावयोत्वादावनेकप्रत्ययानुपपत्तिरुक्तपस्योक्तसेत्यर्थः ॥

(दोषोद्धारकभाष्यम्)

इह तावद्—गौर्यावयोपीति । चित्करणसामर्थ्या-
न्नीप् भविष्यति ॥

कारीषगन्धेति । वचनाच्चाभ्यविष्यति ॥

कालितरेति । न यावत्काली तावत्कालितरेति ।
किं तर्हि ?

प्रकृष्टा काली कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टं
वर्तते तस्यानुक्तं खीत्वमिति कृत्वा टाभ्यविष्यति ॥

(प्रदीपः) चित्करणसामर्थ्यादिति । एकमपि खीलं
प्रत्ययद्वयेनाभिधीयत इत्यर्थः ॥ वचनादिति । यद्व्याविल-
सात् । तथाहि—अत्र सामान्यग्रहणाय तद्विधाताय च
प्यबोऽनुबन्धद्वयं कृतमिति भावः । यावत्कालीति ।
अन्योऽत्र प्रकृष्टयुक्तोऽर्थोऽन्यथाप्रकृष्टयुक्तः, अथवाभेदाद्वाचक-
शब्दभेदाच्च एवार्थो भिद्यत इति भावः ॥

(उद्धोतः) नैमिषं व्यङ्ग्यं सावकाशमत आह—तथा इ-
त्रेति । एवं च प्यबोऽपि चातुरमीयत इत्यर्थः ॥ अवस्थाभेदादिति ।
प्रकृष्टयुक्तत्वाद्युक्तत्वं पञ्चावस्थाभेदः । नन्वेवमपि लोहिनिकेत्यादि-
न्तत्वात्किं कति ताप् न स्यादत आह—वाचकशब्दभेदाच्चेति ।
शब्दस्यापि शाब्दबोधे विशेषणत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह च 'खी' इतीकारो न प्राप्तो-
तीति ॥

निपातनावेतत् सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

त्रियामवन्ति कुन्तिकुरभ्यश्च (४।१।१७६) इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—निपातनादिति । उणादयोऽनुवृत्त्या
इति पक्षे इदम् । अनुवृत्तिपक्षे बृट्ठित्यादपि ङीप् सिद्धिर्बोध्य ॥

मिति खीत्वस्यावस्थासम्भवेन तद् न स्यादित्यर्थः ॥

५ न यावत्कालीत्यनेन प्रकृष्टरूपोऽर्थो वचनं माद्यत इव रूपः कालितरे-
त्यस्यो न, किन्तु प्रकृष्टविशिष्ट इत्यर्थः ॥

६ व्यङ्ग्यं वकारादनुबन्धेऽकृते वक्ष्याविलानस्यैव महर्णं भवेत्तदनुबन्धक-
मप्येव नतत्तदनुबन्धकसेति परिभाषया, वकारे कृतेऽपि वकारादनुबन्धस्याभावे
वक्ष्याविलानस्य महर्णमेव न स्यादित्यर्थः ॥

७ अवस्थाभेदात्तत्त्वप्रत्ययवर्शयोऽन्यथाभेदादित्यर्थः । लोहिनिकेत्यादि
त्वायै कलस्यविधानावस्थाभेदाभावात्को न स्यादत आह—वाचनिकेति ।

८ कारीषाद्वत् कारीषगन्धविशिष्टोऽर्थो भाष्यः । कालितरेत्यत्र च कालि-
तरगन्धविशिष्टोऽर्थ इति द्रव्यविशिष्टावयवोर्मेव इत्यर्थः ॥

९ ननु कारीषगन्धेन दावनावयवे वक्ष्येति न व्यर्थमेत आह—
नमिति ॥

(५१२२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीविषये ङ्यापोरप्रसिद्धि-
कारान्तादर्शनात् ॥ * ॥(भाष्यम्) स्त्रीविषये ङ्यापोरप्रसिद्धिः । खट्वा,
माला ।

किं कारणम् ?

अकारान्तादर्शनात् । न ह्यकारान्तता दृश्यते ।
ननु चेयं दृश्यते—अतिखट्वा, अतिमाला इति ।
नैषाऽकारान्तता । आप एवैतद् ह्रस्वत्वम् ॥(प्रदीपः) स्त्रीविषय इति । ये नित्यमेव स्त्रियां
वर्तन्ते खट्वामालादयस्तैषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुं न
शक्यते । अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कु-
टादिषु शक्यतेऽकारान्तत्वं निवेदयितुं भावः ॥(उद्धोतः) विषयशब्दस्य प्रयोजनपूर्वकं दर्शयति—ये
नित्यमेवेति । अतन्मात्रे हि विषयशब्दः ॥

(५१२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ
उपदेशः ॥ * ॥(भाष्यम्) सर्वेषामेव तु प्रतिपदिकानां स्वर-
वर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः—

शशः, षष इति मा भूत् ।

पलाशः, पलाप इति मा भूत् ।

मञ्चकः, मञ्जक इति मा भूत् ॥

(प्रदीपः) सर्वेषामिति । शाकटायनदर्शनेन सर्वेषा-
न्दानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्तता निर्धारित इत्यर्थः ॥(उद्धोतः) शाकटायनेति । सर्वं नाम धातुब्रह्म ।
निरुक्ते, व्याकरणे, शब्दस्य च लोकमित्युक्तेरिति भावः ॥ भाष्ये—
उपदेशाशब्देन—व्युत्पादनम् ॥

(५१२४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्मात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्सिद्धमेतद्भवति ॥

अथ वा इयमकारान्तता दृश्यते—पञ्चमिः खट्वा-
दिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वा, दशखट्वा ॥

(प्रदीपः) पञ्चमिरिति । तद्विधौ द्विषुः । आहोदिति

उक्त्वा । तस्याच्चार्यपूर्वति लुक् । लुप्तद्वितिलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य
लुकिष्ठे प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यत एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(६२० प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ३ ॥)

(प्रत्ययधिकरणम्)

१२७८ अजायतष्टाप् ॥ ४ । १ । ४ ॥

(५१२५ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम्—शूद्रा ॥
अमहत्पूर्वेति किमर्थम् ?

महाशूद्रा ॥

(प्रदीपः) शूद्रा चेति । जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा
वाच्यते न तु पुंगोमलक्षणः, गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति
न्यायान्मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । तेन शूद्रस्य
भार्या शूद्रीत्येव भवति । अमहत्पूर्वस्य महच्छब्दस्यानुकरण-
शब्दत्वात्क्षीकक्षाधीभामित्वाभावादात्वभावः ॥ अमहत्पू-
र्वेति किमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्व टापि ङ्वेति सुपु-
त्यन्ने समासेन भाव्यम्—महती शूद्रा महाशूद्रेति, ततश्च निर्यु-
त्तत्वाद्यापः प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रश्नः ॥ महाशूद्रीति । महा-
शूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनेन न त्वजायवयायोस्ति,
यथा गौरख इति । तत्र समुदायव्युत्पादनेऽनवरवार्यस्य क्षीत्व-
भावात्तद्विवक्षितत्वेन समासः क्रियते । ततश्चापि प्रतिषेधे
जातिलक्षणो ङीष् एव भवति ॥(उद्धोतः) भाष्ये—शूद्रा चेति । गणपठितशूद्रत्वान्न-
महत्पूर्वेति वक्तव्यमित्यर्थः । गणे अजा, पटका, मृषिका, शूद्रेति
स्त्रीप्रत्ययान्ताः पठ्यन्त इति बोध्यम् । अत एवाप्ये शूद्राशब्देऽजा-
दितु पठ्यत इति भाष्यं संगच्छते ॥ बाध्यत इति । अकारान्त-
त्वेन सिद्धे पुनः पाठादिति भावः ॥ गौणमुख्ययोरेति । यद्यपि
पदकार्येणैव न्याय इत्येवम् उक्तम्, तथापि यत्र प्रतिपदिकावसा-
यामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र तदाश्रयणं युक्तमेव । तत्र पदग्रहणस्य
गौणत्वस्याऽऽश्रयोपलक्षणत्वात् । अत्र हि पुंगोमलक्षणां वृत्तौ कील-
प्रतीतिसमये एव गौणार्थेति भावः । अत्राहुः—लाक्षणिकत्वं न
गौणत्वं किन्तु सहस्रलाक्षणिकत्वमिति कथमत्रास्य न्यायस्य
विषयः । शूद्रस्य कीलार्थे तु न दात् । जातिवाचि महत्पूर्वमिन्नस्य
कीलविशिष्टजातिबोधकत्वेन शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । किं च येषां
शब्दानामर्थस्य स्वत एव कीलं न तत्र पुंगोमादितिरित्यस्य
कीलार्थे ङीप् स्यादिति न चाप्यम् । यदा त्वन्यादितिः शूद्रभार्येति
विवक्षिता तदा शूद्रीत्येवेति दिक् ॥ अंतरंगत्वादिति । एवं चार-
न्वेऽन्यशब्दक्रियः प्रतिषेध इति प्रश्न इति भावः । निर्वृत्तस्य

१ स्त्रीविषये—निरुक्तीति इत्यर्थः ॥

२ 'प्रकृतिसमेषा' इति क. पाठः ॥

३ सर्वेषामपि शब्दानां शाकटायनेन व्युत्पत्तिः मदर्शयति इति भावः ॥

४ उपदेशशब्दस्य व्युत्पत्तिरेवायमिति धीमते इत्यर्थः ॥

५ ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इत्यप्यन्यगौणेन सहस्रलाक्षणीक
एव गृह्यते न लाक्षणिक इति शूद्रस्य कीलार्थविवक्षायां शूद्रशब्दस्य सहस्रलाक्ष-
णीकत्वात्पेन तस्मादप्यत्र कस्यापि स्यादिति आह—शारिषाचीति ॥

वचनशतेनापि दूरीकृतुमशक्यत्वादिति तात्पर्यम् ॥ आभीरिति ।
श्रुतिशब्दकस्यापास्तपक्षीयकस्या, तस्यां ब्राह्मणादुपत्र आभीरः ।
तद्विवक्षित्वेवेति । अविषयशायं हेतुः कीर्त्याभावः ॥

(५१२६ विध्यंशपूर्वकार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ जातिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महती
शूद्रा महाशूद्रा सा भवति ॥

(प्रदीपः) जातिरिति । महाशूद्रशब्दसमुदायो यदा
जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधः, यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा
प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेष्वेव भवति । असति तु जाति-
ग्रहणे, अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि टाब्बाप्येत ।
तत्तत्प्राप्तिं औप प्रसज्यते ॥

(उद्योतः) ननु जातेरन्वयान्तरणे दाति ततः क्षुपि समासे
च जातस्य टापो निवृत्त्ययोगादिषेधो जातावेव पर्यवस्यतीति नाथो
जातिवचनेनेत्यत आह—असतीति । यतस्तर्कं चित्—आभीर-
जातिवाचिन्महाशूद्रशब्दे प्रतिषेधावकाशात् । नचानपेक्षस्तत्र शू-
द्राशब्द इति तदर्थे प्राप्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः, महाशूद्रत्वयव-
शूद्रशब्दस्यानर्थक्ये तदटाहपः प्राप्तिव नैति निषेधवैयर्थ्यानु-
कारात्, जातिरित्यस्य सुतरां वैयर्थ्यानुकाराच्च । वस्तुतो या हि
महती शूद्रा तद्विवक्षायां जातिमात्रविवक्षया कुकुटाण्डादिविव शूद्रा-
शब्देन समासे ततः कील्यविवक्षायां निषेधेऽसति जातिव्युत्पत्तौ औप
मा भूत् इत्यर्थे तत् । महाशूद्रशब्दे शूद्रशब्दश्चाप्येवमेवेति भाष्या-
शयः ॥ भाष्ये—ग्रहणवत्तेति । प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमिदम् ।

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

शूद्रशब्दोऽजातिषु पश्यते । तत्र कः प्रसङ्गो
यमहत्पूर्वोक्तस्यात् ?

नैव प्रामोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥

तदन्तविधित्वा प्रामोति ॥

ग्रहणवता प्रतिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
विध्यते ॥

१ अमहत्पूर्वत्वञ्च जातिरिति कस्य विरोधो न स्यात् । एवं च तत्रकुमशक्य-
मिति भावः ॥

२ यदि शूद्रमहच्छब्दस्यां औपत्यत्वे तदा तस्योदात्तत्वेन नयनाद्युदात्ताच्च
इति भाष्योत्तरं समासस्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥

३ शत्रुरभेयनयमादौति सूत्रे भाष्ये शूद्रमहत्तेरित्यस्य महती, महता,
रुहती, उहता, इहतादाहृत्पण्युदात्ताति । महतेत्यादी विनयशुदात्तायै नय-
नाद्युदात्तायै शूद्रमहत्तेरप्यवस्थानमित्यावश्यकमेव । गौरादिगणे पठित्वोद्देश-
न्यहतीको मयाकथनं नयनाद्युदात्ताच्च इति वचनस्य वा मयास्यानमित्याशङ्क्यां
महतेत्यादौ विनयशुदात्तायै तत्रचभावावश्यकमिति गौरादिगण एव तौ न पठ-
नीयोतिवर्थः ॥

४ इदानीन्तनेप्रसङ्गेषु पुस्तकेषु 'उगिदनादपि' इत्येव पाठ उपपन्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ब्राह्मण्यत्याचार्यः—भवतीह तदन्तविधि-
रिति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

भवती, अतिभवती, महती, अतिमहती, अत्र
तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

जातिरिति च वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) अतिभवतीति । भवन्तमतिक्रान्ता महान्त-
मतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत उगितश्चेत्यनेनोगिदनादपि
औप सिद्धो भवति । गौरादिषु शूद्रमहच्छब्दो न पठितव्यो ।
तथा च शत्रुरभेय इत्यत्र नयनाद्युदात्तात्वे नृहन्महोर-
पसंख्यानमित्युक्तम् । अन्यथा औप एवोदात्तात्वेन सिद्धत्वात्
किं औप उदात्तविधानेन ? विभक्त्युदात्तायै तद्वचनमिति चेत्
किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् ? अनुपसर्जनाधिकाराच्चाति-
महतीत्यत्र गौरादिष्वेवभावाद्युगिदनादपि औप कर्तव्यस्य को-
दात्तत्वमुपसंख्यनेन कर्तव्यम् ॥ जातिरिति च वक्ष्या-
मीति । अन्यथाऽमहत्पूर्वत्वसति प्रतिषेधे महाशूद्रमहाशूद्र-
शब्दयोर्विषयविभागो न कथं साधुर्व्यं प्रतिषेधेति भावः ॥

(उद्योतः) उगिदनान्तादपीति । भवच्छब्दः दान
इत्यभिप्रायेणैवम् । उगिदनादीन्तरे तु युक्तः पाठः ॥ ननु गौरादि-
पाठान्महच्छब्दे औपा भाष्यम्, न तु औपेति भाष्ये महतीत्येतदभे-
नयुक्तमित्यत आह—गौरादिष्विति । ननु गौरादिपाठेन तद्वच-
नेन प्रत्याख्यायतामिति चेत् । अन्यायैवमवश्यकत्वादित्याह—विम-
कीति ॥ फलान्तरमप्युपसंख्यानस्याह—अनुपसर्जनेति ॥ भाष्ये-
जातिरिति चेति । तदन्तविधौ हि सति 'अमहत्पूर्व' इत्यस्य फरणे
तद्विरोधो जातिरिति वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ जातिरित्यपि मारित्वं
ज्ञातमानं प्रत्याह—अन्यथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधाभावे जाति-
रित्यस्याभावात् अनयोर्विषयविभागो न स्यादिति भावः ॥ साधुव-
मिति । रणैर्यतीति न स्यादिति भावः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते—पञ्चाजी, दशाजी, अत्रापि प्रा-
मोति ॥

भवच्छब्दस्य शक्यत्वस्वीकारादुगिदनात्तादिति पठितं केचिदेन । वस्तुतः
मात्रिकदिकारिणादुगिदनादिति तदन्तविधिः, द्वाप्राचामहदिति ज्ञापितव्यं द्वितीय
इति 'उगिदनान्तात्' इति न्यायमेव । मात्रिकदिकविरोधेन प्राप्तस्य तदन्त-
विधेः ग्रहणकता मात्रिकविकेन इत्यादिपरिभाषया वार्यं तु न युक्तम् । तस्यास्तद-
पेक्ष गृहीतमात्रिकविकेनैव प्रवृत्तेः । एवं च 'उगिदनादपि' इति पाठस्य युक्तं
चित्तम् ।

५ खग-पुस्तकेषु 'महत्पूर्वेति' पाठः ॥

६ जातिरित्यस्यागोपे पुंयोगविध्यां महत्पूर्वमिति, इतरत्र महत्पूर्वेति
रूपाद्वं स्यादेव । तथाऽपि 'अमहत्' इत्यस्याभावे इत्यस्य विषयविभागस्य रच-
नीयमिति स्यादित्यर्थः ॥

७ अमहत्पूर्वत्वेन यदि कील्यत्वेन तदन्तविधिः सिद्धो तदा पञ्चाजीत्यादौ
टापं वापितो औप न स्यादित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) पञ्चाज्जीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विपुः । ततो 'द्विगोः' इति क्लीबन प्राप्नोति । टापा बाध्यमानत्वात् ॥

(आक्षेपखण्डनभाष्यम्)

नैष दोषः ॥

अजादिभिरेव खियं विशेषयिष्यामः—अजादीनां या क्लीति ॥

(प्रदीपः) अजादीनामिति । अजायत इति पठ्यते । तेनाजादिप्रातिपदिकाभिषेयसमवेतं क्लीत्वमिह शुद्धते । पञ्चाजी-
खत्र तु समासाभिषेयसमाहारगतं क्लीत्वं न त्वजादिशब्दगत-
मिति टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च क्लीत्वविशेषणोपक्षेपान-
नामन्यजादीनामेव प्रैकित्वं विशायते, सामर्थ्याद्वा । एवं तु
सलमहत्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः । न हि महाशरीरखत्र
शब्दादर्थगतं क्लीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभावात् ॥ ४ ॥

(उद्घोषः) ननवाचते इति पञ्चम्या कथं क्ली विशेष्ये-
त्यत्र—अजाद्यत इतीति ॥ नन्वेवं टाप कसादिति न ज्ञायेतेत्यत
आह—प्रत्यासत्त्येति ॥ सामर्थ्यादेति । अजाद्यतप्रातिपदिक-
वर्धनगतक्रीत्वप्रतिपादनं तदुपपन्नैव प्रत्ययेन शक्यते कर्तुमिति
भावः ॥ नह्येति । ससुदायस्य जातिविशेषाच्चित्त्वेन शूद्रशब्दस्य
नैरर्थभेदेन क्रीत्ववृत्तित्वाभावादिति भावः । तदन्तविधौ तु शापका-
न्तरननुसर्तव्यम् । अत्र केचित्—अनुलोमसंकराणामपि मातृजाति-
द्वयेः स्तुत्युक्तत्वेन मातृजातिवत्त्वात्तर्हि शूद्रत्वमस्ति । अत एव
शस्त्रसूतो माह्नाक्षश्रिय-वैदेयैः क्षत्रिया-वैश्य-शूद्राख्यपन्नाः श्रिय-
वैश्य-शूद्रा एवेत्युक्तम् ।

शूद्राणां तु सधर्मणः सर्वेऽप्यर्धसजाः स्मृताः ॥

इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रत्वारोपमूल्येनैव, अन्यथाऽस्य मूलान्तर-
रूपने गौरवं स्यात् । स्मृतावप्यर्धसः शूद्राविवाह उच्यते । अतः
शूद्रशब्दायैसमवेतक्रीत्वस्य सत्त्वादर्हस्येव टापः प्रसंग इत्यमहत्पूर्व-
त्वावश्यम् । जातिप्रत्यक्षस्य शूद्रशब्देन समास एव, न तु शूद्राशब्देन
समासे, इति न प्रातुक्तदोषः । उत्तरीत्या जातिरिति चावश्यकमेवेति
भाष्यतावयवम्, अत एव भाष्यश्रुता नेदं प्रत्याख्यातमिहाह ॥

१ अनुपसर्गनादित्वधिकारात्सामान्याच्छिष्ये जिवागिति विशेषणं विधिहस्त-
नेति ज्ञाप्यते, तद्वत् नालोति जिवागिति विधिर्नैव पृथगामर्त्येवेति भावः ॥
२ ननु पञ्चाजीत्यादायनपराधैर्नोक्तमनुदेहोर्भावेनाजशब्दाव्यव्ययेन त-
त्क्रीत्वमिति अनवाप्यापाह—पञ्चाजीत्यत्रेति ॥

३ अन्यस्याः कृतेत्यत्र मयातत्त्वत्वाभावादिति भावः ॥
४ शूद्रशब्दायैतत्प्रत्ययेऽस्ति नैरर्थभेदेन महाशूद्रशब्दस्य यत्र जाति-
याचकत्वं सत्त्वाववाभावेन शूद्रशब्दस्यायैकैकत्वात् तद्वदपि । महती चाती
द्वयस्यैकत्वेन तु टापः स्यादिति विषयविनाम श्रुत्येव पथेति भावः ॥

५ अनवाह इति पञ्चाजीत्यनवाप्यापाह—नन्यथाचर इति ॥

६ तत्रापि—जातिवाचकमाह शूद्रशब्दपदकदाहृदयमेति ॥

७ अरन्ध्रकण्ठे शूद्रशब्दरन्ध्रकण्ठोपपत्त्या स्मृता तेषु शूद्रत्वस्यारोप एव
बोध्यते ॥

८ एवं च जातिवाचकस्यापि महाशूद्रशब्दस्यारोपितशूद्रत्ववर्धनसं-
भवकत्वेन तद्वत्कदाहृदयस्यापि तदर्थभेदोपपत्तेन क्रीत्वसमवेतत्वात्तद्वत्ता-
मत्रापि पथेति शूद्रा नामहृदियावयवकमेवेति भावः ॥

(६२१ प्रत्ययविधायकसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४)

१२८० उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥

(तदन्तविध्यभावे दोषप्रतिपादकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—

उगितः प्रातिपदिकादिति,

आहो स्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति ?

किं चातः ?

यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति,

सिद्धम्—अवती, महतीति ।

अतिभवती, अतिमहतीति न सिध्यति ॥

तदन्तविधिना भविष्यति ।

ब्रह्मणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
षिध्यते ॥

(प्रदीपः) कथमिति । प्रातिपदिकादिति वदंते । तत्र
विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते
तदोगितः प्राध्याप्यतेन तदन्तविधिरास्ति । नैव च प्रातिपदि-
कान्तमुगितं भवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसम्भवः ।
यदा तुगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा तदन्तविधौ सत्युगि-
दन्तात्प्रातिपदिकादित्येव पक्षो भवति । पक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिरिति
मत्वा प्रश्नः ॥ भवतीति । सर्वादितु भवतुशब्द उगित्युज्यते,
महच्छब्दोऽपि शतृवद्भावाद्गुह्यवपदेर्नैव । तदन्तविधि-
नेति । उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः ॥ ब्रह्-
मणवतेति । ब्रह्मणमुपादानम्, न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणो-
च्चारणम् ॥

(उद्घोषः) ननु भातेर्द्वयौ निष्पन्नस्य भवतो नोपिखम्, किन्तु-
निर्दत्तत्वेनेत्यत आह—सर्वादित्विवति । तैत्तनार्थमिहाह ॥ शतृ-
वद्भावेनेति । 'वर्तमाने पृथग्भूद्वृज्जगच्छट्टवत्' इत्यनेन । उगित्यु-
देश इति पाठे—उगिदिति व्यपदेशो यस्येत्यर्थः । भाष्ये—अतिभव-
तीत्यादि पञ्चतीत्यादिरप्युपलक्षणं बोध्यम् ॥ ननु र्प्रातिपदिकस्य स्वरू-

१ अनुपसर्गनादित्वधिकारात्सामान्याच्छिष्ये जिवागिति विशेषणं विधिहस्त-
नेति ज्ञाप्यते, तद्वत् नालोति जिवागिति विधिर्नैव पृथगामर्त्येवेति भावः ॥
२ ननु पञ्चाजीत्यादायनपराधैर्नोक्तमनुदेहोर्भावेनाजशब्दाव्यव्ययेन त-
त्क्रीत्वमिति अनवाप्यापाह—पञ्चाजीत्यत्रेति ॥

३ अन्यस्याः कृतेत्यत्र मयातत्त्वत्वाभावादिति भावः ॥
४ शूद्रशब्दायैतत्प्रत्ययेऽस्ति नैरर्थभेदेन महाशूद्रशब्दस्य यत्र जाति-
याचकत्वं सत्त्वाववाभावेन शूद्रशब्दस्यायैकैकत्वात् तद्वदपि । महती चाती
द्वयस्यैकत्वेन तु टापः स्यादिति विषयविनाम श्रुत्येव पथेति भावः ॥

५ अनवाह इति पञ्चाजीत्यनवाप्यापाह—नन्यथाचर इति ॥

६ तत्रापि—जातिवाचकमाह शूद्रशब्दपदकदाहृदयमेति ॥

७ अरन्ध्रकण्ठे शूद्रशब्दरन्ध्रकण्ठोपपत्त्या स्मृता तेषु शूद्रत्वस्यारोप एव
बोध्यते ॥

८ एवं च जातिवाचकस्यापि महाशूद्रशब्दस्यारोपितशूद्रत्ववर्धनसं-
भवकत्वेन तद्वत्कदाहृदयस्यापि तदर्थभेदोपपत्तेन क्रीत्वसमवेतत्वात्तद्वत्ता-
मत्रापि पथेति शूद्रा नामहृदियावयवकमेवेति भावः ॥

१ ननु महाशूद्रशब्दे शतृत्वरोपितशूद्रत्ववर्धनं, महच्छब्देन च भाष्य-
विषयस्यैव महत्त्वं बोध्यम् इति लोकोर् महाशूद्रशब्देन च महच्छब्दस्य समाधि-
यातिवाचकत्वेऽपि महाशूद्रप्रेति प्रयोगवर्षि स्यादित्यत आह—प्रातिप्रत्यय-
भेति । शब्दपक्षित्वाभावादिति भावः ॥

२ ननु प्रातिपदिकस्यविशेष्यस्य शूद्रा कामहृदित्वेन ज्ञापिते च
तदन्तविधौ 'उगितः प्रातिपदिकात्' इति न सम्भवत्यत आह—तत्र विशे-
षणविशेष्यभाव इति ॥

३ ननु प्रातिपदिकपदस्य विशेष्यत्वे तत्रैव ज्ञापितत्वात्तद्विधिः स्यात्
आह—नैव च प्रातिपदीति ॥

४ उगितो व्यपदेश इति पठितुमुपपदाहृतीत्यर्थः 'दृष्टादिनो यत्'
(५११६) इति यत् । क. तुल्ये 'व्यपदेशः' इत्येव पाठः ।

५ तदन्तमेतद्वदुपलक्षणमपि न्यतो भवच्छब्दः, अत्रामाश्रित इत्यर्थः ॥

६ प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणाभावेऽपि प्रातिपदिकपदमेव तदन्त-
विधिः स्यादिति पूर्वैकस्मिन्भाष्येनेत्यर्थः ॥

पेणोच्चारणाभावात् कथमत्र न्यायप्राप्तिरत आह—ग्रहणमुपादान-
मात्रमिति ॥

(तदन्तविधौ दोषाधायकभाष्यम्)

अथ विज्ञायते उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति,
सिद्धम्—अतिभवती, अतिमहतीति ॥

भवती, महतीति न सिध्यति ।

व्यपदेशिवद्भावेनेह भविष्यति ।

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥

(प्रदीपः) अथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिति भावः ॥

(पक्षद्वये दोषप्रतिपादकभाष्यम्)

उभयथा च निगोमती, निर्ययमतीति न सिध्यति ॥
किं कारणम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भव-
तीति ॥

(प्रदीपः) निर्गोमतीति । आये पक्षे गोमैतीत्यत्रापि न सिध्यति । उगित्वं मनुषो गोमानित्यादौ नुमैर् न स्यात् । द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति, मनुष उगित्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य । गोमैतो निष्कान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायात् मनुषो विधानाभावान्न कञ्चन स्यादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु मनुवादीनां उगित्वसामर्थ्याच्चदन्तविधिः
 स्यादत आह—उगित्वं त्विति । ननुविधेरागौलेन तत्र तदन्त-
 विधिरिति भावः ॥ समुदायादिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति
 भावः ॥

(प्रथमपक्षे दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

यथेच्छसि तथास्तु ॥

अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति ॥

कथम्—अतिभवती, अतिमहतीति ? तदन्तविधिना भविष्यति ॥

१ निर्गोमतीह्यदौ मासिपक्षिकस्योद्भिद्गुप्तत्वाभावात्तद्व्यवधानमेव दोषः ।
अनहत्संवेत्येव ज्ञापनात्तद्व्यवधावपि निर्गोमतीह्यदौ उद्भिद्गुप्तस्याऽनहत्सं-
पत्त्येव प्रत्यक्षमहणे यथासदिति परिभाषयोगिष्यसाद्विहितस्य द्वादिदन्तत्वाभावात् ।
मातिरित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमहणपरिभाषा प्रत्यक्षमत्यपविष्येयमिव वर्तते इत्यभिप्राये-
नेवम् ॥

२ गोगतीत्यत्र स्तुप उगित्वेन प्रातिपदिकस्य षोडश्रूपत्वाभावेनोक्तं ।
प्रातिपदिकादिति तदन्तविध्यभावपक्षेऽपि दोष इत्यर्थः ॥

॥ गोशब्दस्य निर्वाचनेन समासे गोशब्दस्य ह्रस्वः स्यादिति निर्गोमतीति रूपं स्यात् । गोमतीशब्देन समासेऽत्र 'निर्गोमती' इति दीर्घो न स्यादत आह—
गोमतो निष्कान्तेति ॥

४ 'नुमविधेरागमत्वेन' इति ग. पाठः । तदा सन्नाद्यप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति तदन्तविधेः प्रतिषेधो नूनं आगमत्वेन प्रत्ययविधिरित्याभावात् प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सुम्बिधेराङ्गत्वेनेति पाठे 'पद्माङ्गधिकारे' इति परिभाषया तदन्तविधिरिति भावः ॥

५. प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अनुदायस्योगिदन्तत्वाभावादित्यर्थः ॥

६ ग्रहणव्रतेति परिभाषा यत्र तत्तद्गुणेन प्रातिपदिकग्रहणं तत्रैव, न न

ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः
प्रतिषिध्यत इति ।

नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदि-
कयोरेतद् ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) तदन्वविधिनेति । ननु च प्रातिपदिकेनो-
गितो विशेषणाद्विशेष्येण कथं तदन्वविधिः ? एवं तर्हि तन्नेष
योगादयमुपाचर्यते, तत्रैकस्मिन् योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते ।
द्वितीये तुरगता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः ॥ नैतदिति ।
उचिष्यते तदुगिद्विधिः शब्दरूपनात्रनन्यपदार्थ आश्रयते न नु
प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः ।

(उद्धोतः) नन्वायक्ष उगितो विषेष्पत्वासदन्तिविष्यभा
 वतु कुपिते शंकेने—**ननु चेति ॥** ननुक्षिब्धस्य संतिधानात्
 प्रातिपदिकेनान्वयपदार्थं इति प्रातिपदिकप्रत्ययेभेदमाह—**अङि-**
गल्येति ॥ माध्वस्यपदार्थः । प्रत्ययपदार्थः ॥ नन्वन्वयं
 व्यवदेशिषद्वावानांरं एव ज्यायाति संकाशमाह—**तेनेति ।**
 व्यवदेशिषद्वावानांरं प्रातिपदिकेनेति भावः । वस्तुत इदं विल्लस्य,
 तत्साप्रत्ययनिविष्टवशात् । गोक्षीरमिलस्य यथा वारणं तथा
 गोम्लियोरमिलस्य मिश्रणम् ॥

(द्वितीयपक्षे दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

अथ वा पनरस्त—उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति ॥

कथं—भवती. माहतीति ?

व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥

ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ।

नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदि-
कयोरेतद् ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेनेति । प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति सच्छब्दरूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थः । एतेन^१ येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वं रूपमिति

प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहण इत्याशयेनाह—नैतदिति ॥

७ अनुवर्त्य=येन विधिरिति सूत्रे स्वं रूपमित्य

८ गोशीरमिलयादौ व्यपदेशिवद्वाच्यवर्तनेनैव ह्रस्वकारणम्, येन विधिरिति सूत्रेण लृट् रूपमिलयावृत्तयेन व्यपदेशिवद्वाच्य मलयास्येन तु गोशीरम्यस्य ह्रस्वः स्यात्, अत एव पूर्ववर्तनेनाप्यस्य व्यपदेशिवद्वाच्यो भाष्यकृतो लोभकः । अथ गोशीरमिलस्यैव व्यपदेशिवद्वाच्यमलयास्येन दोषः, महती-महातीत्यादिषु येन विधिरित्येनापि सिद्धमिति च नननं भिन्नमिलस्यैः । भित्तल्येव हेतुमाह— तस्याप्रत्ययेति । येन विधिरिति सूत्रस्य मलयास्यविधिरिति कविपद्ययेन व्यपदेशिवद्वाच्योक्तौ भवत्यल्लोभनेव न स्यात् ।

१ तत्र हि—“परे तु मथमार्गिर्दिष्टमिति सूक्तोक्तिस्तथा येन शब्देन समास-
विधौ वत्तममार्गिर्दिष्टे तस्य तं प्रत्ययप्रधानत्वेनोपवर्जनत्वात् प्रत्ययस्यैवा तत्समा-
समातिपदिकाकार्यस्यैव ह्यस्य इति भाष्यार्थः” इत्यादिमन्त्रेण गोक्षिपोरिति ह्यस्या-
भावाः साधितः ॥

१० ननु येन विधिसादनास्येति सूत्रे स्वं रूपमित्यस्यानुवर्तिनेन तद्वन्निवा-
यपि केवलस्य कार्यं भवेदेवेत्याह—एतेनेति । व्यपदेशिवद्भावमाभित्यागानु-
वृत्तिरिति कृत इत्यर्थः ॥

निवृत्तमिति दक्षितं भवति । तेन गोक्षीरैर्मिल्यादौ गोक्षियोरिति ह्यसौ न भवति ॥

(पक्षद्वये दोषाभावोपपादकभावश्च)

यदप्युच्यते—उभयथा निर्गोमती, निर्यवमतीति न सिध्यतीति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद् ग्रहणम् ॥

कथम् ?

वर्णोऽप्युगित्, प्रत्ययोऽप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगित् ॥

(प्रदीपः) वर्णोऽप्युगिति । 'अवंगलैसावननः' इत्यवंगलशब्दस्य तुशब्द आदेशः, तत्रावंगलीति ङीप् भवति, अथ पर्यायोऽवंग शब्दः । नवंगलस्य तुशब्द आदेशो विधीयते तत्र ऋभेभ्य इति ङीपि कृते प्रादेशेन भाव्यम् । एवं तर्हि सम्भवाग्रेणेतदुक्तमित्युच्यते ॥

(उद्घोषः) अवंगलशब्दस्य स्वितां वृत्तिलं दर्शयति—अथ पर्याय इति ॥ भाव्यमिति । ङीप् निमित्तीकृत्येवेति भावः ॥ संभवमाग्रेणेति । 'वर्णोऽप्युगितस्तत्भवति' इत्येतेन भाव्येऽभिहितम्, न तु प्रकृतोपयोगेऽपीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कोट्टीत्यादावांगोऽपि 'स्वितां च' इति तुशब्दजान् यथा ङीपत्यर्थः प्राक्, तथा 'तु' आदेशोऽपि ततः प्रागेवेति भाषाश्रयः ॥

(५१२७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाव्यम्) धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उक्तास्तद् ब्राह्मणी, पर्णचवद् ब्राह्मणी ॥

(५१२८ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अञ्चतेऽप्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाव्यम्) अञ्चतेऽप्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची, प्रतीति ॥

(उद्घोषः) भाव्ये—अञ्चतेऽप्येति । वार्तिके 'नलोपिनः' इति शेषः । एवं हि प्रत्याख्यानं समकलत्वा भवति ॥

१ क. पुनरुक्ते 'वचस्पतिप्रवृत्तमिति' इति पाठः । असिक् पाठेऽभिन-
प्रश्नः कथं संगच्छेतेति सुधीर्निर्णयवर्तनी यद् ॥

२ गोक्षियोरिति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टह्योपसंख्यानस्य ग्रहणे गोक्षीरमिलनस्य गोशब्दस्य गोशब्दस्यैकत्वेऽपि येन विधिरिति सूत्रे तत् रूपमिलनस्युपपादक इत्यमितिः स्यादिति त्वं रूपमिलनस्युपपादकं उपदेशिग्रहणं माभीयत इत्यर्थः । अथप्येतिग्रहणस्य चाप्रातिपदिकविषयत्वात् न प्रातिपदिकं । तेन वैयक्योपशब्दस्य न ह्यस्य इति भावः ॥

३ वर्णोऽप्युगितं दर्शयति—अवंगलशब्दादि ॥

(५१२९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्ध-
मधातोः ॥ * ॥

(भाव्यम्) "उगिति" अञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम् ॥

अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवो-
गितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

(प्रदीपः) उगित्यञ्चतिग्रहणादिति । उगिदचामि-
त्यनोगिदग्रहणादश्चतेरपि ग्रहणे सिद्धेऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्—
इह शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदश्चतेरेव धातोर्भवति
नान्यस्य धातोरिति कार्यमार्थं नियम्यते न तु उमागम एव ।
अथातुग्रहणं तु तत्राथातुभूतपूर्वसापि उमागमार्थम् । तेन
योज्यन्तमिच्छतीति वचसि किपि च कृते गोमानित्यत्रापि मुम्भ-
वति । अन्यथा धातुत्वादश्चतिग्रहणात् नियमार्थान्न स्यात् ।
अन्ये त्वाहुः—उगित्येति यश्चशब्दः सोऽथ तेषांकारनकार-
स्यानुकरणम् । विभक्तेश्च सुपां सुउगिति लुङ् । भाविनं
चाकारलोपमात्रस्य चेति निर्देशः कृतः । ततश्चाश्चतिग्रहणमिहैव
नियमार्थम् । अकारनकारलोपयोर्धातुत्रात्वाद—मात्रेः पूजाया-
मिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीप् भवति ॥ ६ ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमधातोरेति व्यर्थेनत आह—अप्राचविति ।
वाक्येनेवेनेति भावः ॥ च शब्द इति । अर्थास्तुष्टाराणां इति
भावः ॥ भाविनं चेति । ङीपि कृते भाविनमित्यर्थः । न लोपस्तु
नान्यस्य एवेति भावः ॥ तदापि ङीप् भवतीति । ईदं चित्वा-
मात्रव्याख्याने 'उगिदचामि' इत्यत्र न लोपस्य विवक्षितत्वात्पूजायाम-
प्राप्तेः । अत एवोपदेशिकं प्राचीत्यापराधावातिदेशिकं प्राचीत्याधुना-
हरणं भाव्ये दत्तम् । उगित्यञ्चतिग्रहणादिति चोक्तम्, अन्यस्योगि-
तीलस्य नोपयोगः स्यात् । एवं च पूजायां प्राचीत्यावसाधनेत्यनेन ॥

(१२२ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ५)

१२८१ वनो र च ॥ ४ । १ । ७ ॥

(अतिव्याप्तिपरिहारभाव्यम्)

इह कर्त्तव्यं भवति—निःशुनी, अतियूनीति ?
अर्थचद्वग्रहणे नानर्थक्येति ।

४ ननु विभक्तिविभक्त्यावायेत्यनेन भावेऽस्य बहिःकृत्याङीप् पूर्वो-
त्तरातिः स्यादित्याह—नन्वस्यसेति ॥

५ तदापिन्त्यायामपि ॥

६ उचितत्वेत्यस्य चाकाराधार इत्यर्थः ॥

७ भावव्याख्यानानुपेक्षेन द्वितीयव्याप्ययोगेन नलोपस्य विवक्षितत्वेनो-
चितम् । अथ द्वितीयस्य नकारलोपस्यातत्त्वमेव विवक्षितमित्यर्थः ॥ पूजायामपि
ङीपिश्चभेदाभ्यां याधमिकं माधिलेव देवं स्यादित्याशयः ॥

८ श्रीमत्सूत्रे तु तद्व्याख्यानं वामनाचदत्तादिसंभवं स्यात्, तथं च
निःशुनीत्यादी दोष इत्याद्यनेन युक्ते—इह कदाचित्ति ॥

एवमपि मधोनी—अत्र प्राप्नोति ।

मधवन्द्योऽप्युत्पन्नं प्रतिपदिकम् ॥

(प्रदीपः) निःशुनीति । शुनो निष्कान्ता, युवानमनिकान्तेति प्रादिसमासस्ततो षीप् । अरुशब्दस्य गौरौहिपादेऽप्युत्पन्नत्वाद् अत्र षीप् न भवति ॥ मधोनीति । मधमस्यास्तीति 'छन्दसौ वसिषो वक्तव्यौ' इति वसिष् । स चार्थवानिति प्रश्नः ॥ अय्युत्पन्नमिति । 'बहुवचन' इत्यौगादिको मधवच्छब्दः । उपादिषु च नावश्यं व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् ॥

(उद्योतः) वनोरच । ननु वसिषा व्युत्पन्नस्य कथमव्युत्पन्नत्वमुक्तम् आह—बहुवक्ष्यति । ननु तेन वसिष्ठस्यस्य, महर्षेय, बहुवचनस्य च निपातनाद्युत्पत्तिप्रक्षेपे निरर्थकत्वात् दोषोऽत्र आह—नावश्यमिति । तदौशनेनाव्युत्पन्नत्वनेवोक्तमिति भावः ॥

(५१३० सिद्धान्तपुरुषार्थिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वनो न हृशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वनो ऽ चेत्त्यत्र हृशन्तात्र भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सह्युध्वा ग्राहणीति ॥

यदि न हृश इत्युच्यते—शैवीरीति न सिध्यति ।

निहितविशेषणं हम्प्रहणम्—हृशन्ताद्यो विहित इति ।

एवमपि प्रेर्वरीति न सिध्यति ।

कथं चात्र तुगागमः ? छान्दसत्वात् । ऊर्जावपि तर्हि छान्दसत्वादेव प्रविध्यतः ॥

वेहुलं छन्दसि ऊर्जा वक्तव्यौ—यज्वरीरिषः । यज्वनीरिषः ॥

(प्रदीपः) वनो न हृश इति । द्वयोरपि ऊर्वरेकयोर्निरूपणः । सह्युध्वेति । 'सह' इति कनिष् । शैवीरीति ।

१ श्रुतमिदमभिप्रायेण प्रश्नः । उग्राह्योऽप्युत्पन्नरीत्याजिज्ञोक्तम् ॥

२ श्रुतशब्दादपीति तेषां प्रादिसमासं निरूपयितुं हृशः साक्षाद्विशङ्क्योपातिगुहाह—शुनो निष्कान्तेति ॥

३ निःशुनीत्यर्थः अयमेव बहुव्रीहिसमासः च निष्पीड्य कृत् स्यादिति प्रादिसमास उक्तः । तस्य चान्तस्यार्थे एव निष्कान्तत्वेनेत्यस्यैवत्वान्न गौरौहिपादप्रत्ययेऽपि षीप् स्यात् ॥

४ गन्धः कस्यचित्प्रतिषेधोपायोगेऽपि व्युत्पत्तिरपेक्ष्य कथं गुरास इत्युक्तं ब्रह्माह—ननु तेनेति । बहुवचनित्वेन वसिष्ठस्यस्य, महर्षेयस्य इत्येव, महर्षेयवचनस्य च निपातनेन व्युत्पत्तिरपेक्ष्य वसिष्ठस्य एव वियतामिति वनोऽन्येकेनैव वास्यमापितस्यैव ॥

५ व्युत्पत्तिरपेक्ष्यैव दोषमभावदिव्यर्थः ॥

६ हृशन्तात्पत्य वनो न हृश इति न भवतीत्यभिप्रायेण दोषमाह—कार्वरीति ॥

७ कार्वरीत्यादि दोषवत्प्रागह—परिहरेति ॥

८ निहितविशेषणमपि दोषमाह—प्रेर्वरीतीति । प्रवृत्तौ गतादिति प्रागेवमिति रूपमिदम् । तत्र यथा तुगागमस्तद्व्युत्पत्तिरिति तथा शीमावपिदमिव ॥

९ ननु अधिकं प्रकरणे बहुलं छन्दशीत्याभावेन हृशनादित्यस्य वसिष्ठस्यस्य री न स्यादिति वसिष्ठस्य इत्यादीनामपिद्विरुद्धः स्यात् आह—

शु हिंसायामिच्छेतस्यात् 'अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वसिष् । तत्र गुणे रपरत्वे च कृते हृशन्तो भवतीति पूर्वैः पक्षः ॥ प्रेर्वरीति । ईश्वरायित्यस्यात्प्रवृत्तान्वेभ्योऽपि दृश्यन्त इति कनिष्कनिपातरन्वतरः, स च हृशन्तादिहित इति शीमो न स्यातामिति प्रश्नः ॥ छान्दसत्वादिति । 'प्रीतिर्योरासुदु' च' इत्युगादिसूत्रमनपेक्षेतदुक्तम् ॥ यज्वरीति । 'सुयजोऽनुनिष्' । 'वा छन्दसि' इति पूर्वैरुत्पन्नरीर्यैः ॥

(उद्योतः) अनपेक्षेति । अनपेक्षा च वेद्यामाधुनिकत्वादिति बोध्यम् ॥ यज्वरीति । जलन्त्यम् । भो यज्वरीताः प्रजाभ्यः हृषोऽन्नादि देवतत्वं चनस्यतः प्राप्यंतेति संशयः । तत्र दीर्घाज्जरीति निषेधाद्धीवो दुर्बोऽप्येव आह—वा छन्दसीति ॥

(५१३१ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्—बहुधीवरी, बहुपीवरी ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

प्रतिषिद्धत्वात् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) बहुधीवरीति । बहुवो धीवानोऽस्यामिति बहुव्रीहेस्तत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इति धीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य धीपस्यलोगेन विधानात्प्रदमावेवाभावप्रसङ्गः । धीति वा श्रियां बहुलं तस्य सर्वस्यानो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविधानाद् अत्र शीमो न प्रादुतः । तस्मात् 'वनो र च' 'बहुव्रीहे' इति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेष्वेत्थनेन लक्षणान्तरेणान् उपभालोपिन इत्यनेन विहिते षीपि रेफमार्गं विधेयम् । यदि तु द्वा-

बहुलं छन्दसीति । कनिष्ठद्वयं कार्यं वसिष्साधकम् । तेषां च प्रेर्वरीति सिध्यतीति भावः ॥

१० क. दुल्लेखं 'द्वयवचन' इति पाठः ।

११ 'प्रीतिर्योरासुदु' च' इति साम्येनमात्र उपलभ्यते, पदस्य चार्थमिदानीमपि मूल्य एव पाठः ॥

१२ ननु जीवोऽनो बहुव्रीहेरिति निषेधेऽपि ऽ न कथं नेत्यादिव्यामहाह—रेफस्येति । सविषोऽपिद्वान्नमन्तात्पत्य द्वयोरेकस्या इति वरिभाष्येन विहितं भावः ॥

१३ ननु वनोऽपेक्षत्र कत्रेभ्यो षीपिस्त्वस्य सत्यम्, अनो बहुव्रीहेरिति तु अन उपधावेनैव इत्यस्य प्रकरणान्तरादित्यस्यास्य निषेधकारः । यदा वनो रेफस्येन केवलमन्यत्रैव विधानम्, षीप् तु वक्तव्येन वसिष्ठनीत्याधीयते तदा शीमोः सविषोऽपिद्वान्नमन्तात्पत्य द्वयोरेकस्या इति वरिभाष्येनैव र स्वदेवेत्येतत् व्याहृतिरिति चेति । न पदव्युत्पत्तिरपि प्रतिषेधो बहुव्रीहेरिति तदपि विद्यां व्यापारोति तत्रैवार्थोऽपि वसिष्ठस्य ॥

१४ ननु वनो रेफस्यमन्तरं बहुव्रीहेरिति वनमेव कियते, तस्य च—वक्तव्यः । बहुव्रीहेर्शीमो अन्त इत्यर्थोकारो दुर्बोऽसादी कसापेक्षा गृह्यामाह—वक्तव्यं बहुव्रीहेरिति ॥ एवं च बहुव्रीहेरिति वक्तव्येन केवलमन्तव्येन विधानम्, षीप् तु वक्तव्येनेति भावः ॥

न कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । शी'संनियोगमनपेक्ष्य रेकमात्रं वरन्तस्य ख्यायं विधीयताम् । ततश्च बहुधीवरीलव्रापि रेको भविष्यति, 'अन उपपालोपिनः' इत्यनेन च जीविति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—किं पुनः कारणं जीविति । स्ये-
णोपसंख्यानानेन च किमिति मानान्तरसिद्धकीपुसत्रिवेगेन रो विधी-
यते, अपूर्वावेव जीवी किं न विधीयते इत्यर्थः । अपूर्वविधाने च
नित्यैव स्यादिति भावः ॥ तत्तद्धोपसंख्यानमिति । वनोरचेलन-
न्तरं बहुवीहेत्येतील्यर्थः । 'उपपालोपिनो वेतिन्यासाभावे' इति शेषः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

वक्ष्यति—डाबुभाष्यामन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यां
ग्रहणस्य प्रयोजनं डाष्यतिषेधाभ्यां मुक्ते जीव्रावपि
यथा स्यातामिति ॥

(प्रदीपः) डाविति । एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते । कैचि-
न्नादयन्ति—वचिति प्रत्ययग्रहणम्, ऊदग्रहणं वा । ततश्च
'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः' इति 'ऊदग्रहणे गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणम्' इति वा बहुधीवरी, अतिधीवरीति रेको न
प्राप्नोति । नैष दोषः । अमहत्तत्पुर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविषेर्हा-
सितत्वात् ॥ ७ ॥

(उद्योतः) प्रत्ययग्रहणमिति । तद्विद्वन्निपो ग्रहणे प्र-
त्ययग्रहणम्, फलाभावात् तदग्रहणे तु ऊदग्रहणमिति विवेकः ॥
तद्वचविषेरेति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वरन्तग्रहणे, तेन च प्राति-
पदिकविषेणे तद्वचविषेर्हापनादिति भावः ॥

(६२३ कीप्रत्ययनिषेधसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ० ६ ॥)

१२८४ न षट्संख्यादिभ्यः ॥ ४।१।१० ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(विषयोपन्यासभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

जीवनन्तरस्य प्रतिषेधः ॥

१ अपूर्वविधाने चेति । जीपसुनियोगेन विधानाभावेऽनेकस्वरस्य विधाने
'अनउपपालोपिनः' इत्यस्योपलब्धेनान्यस्य विकलरस्याव ग्राह्यभावाच्च नित्य
प्राप्यं यः स्यादिति भावः ॥

२ डाबुभाष्यामिलस्य कारुण्यमावर्तितरूपद्वार्यमवतरस्यामित्येतद्वान-
वक्यम्, योगविभागाद्यर्थेनैव तत्सिद्धेः । तदेतदन्तरस्यां ग्रहणं न्यर्थं च
जीवोपरोधि विधानं ह्रासयति । तथा कावन्त्यादुद्गीर्णमिति सिद्धे 'अन उपपेति'
सुत्रं न्यर्थं षट्संख्य विकलविधापकमिति न तत्प्रकरणान्तरस्याविधापक-
मिति बहुधीवरीति सिद्धिरिति भाष्याद्ययः ॥

३ ननु वञ्चिति प्रत्ययग्रहणमेव न, किन्तु प्रत्ययग्रहणमाप्युद्ग्रहणमेव ।
तथा च प्रत्ययग्रहणमन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यां दुर्गिकारं चेति
बहुधीवरीत्यादि वक्ष्येत्तु इतरां वनो रे चेलस्यामातिरिक्त्यापेक्षया बहुलते—केचि-
न्नादयन्तीति ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । यदि जीपः प्रतिषेधस्तदा
'पञ्च ब्राह्मण्यः' इत्यत्र नलोपे सति, अदन्तवाद्याप् प्राप्नोतीति
नत्वा प्रश्नः ॥ आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षाये परिहाराभासमाह—
जीवनन्तर इति । यस्तु 'डाबुवि' इति पादन्ताद्वान्विहित-
स्तस्यात्र प्रसङ्गाभावात् 'जीवनन्तरः' इत्युक्तम् ॥

(उद्योतः) आचार्य इति । आचार्यदेशनोक्तिरस्यपि बहु
शक्यम् । नोभाषिति—पूर्वपक्षुक्तिः, वार्तिककार एवात्र पूर्वपक्षी ।
आचार्य आह—तत्तर्हीतीत्यन्ये । नैतु डाबुवीलनन्तरमप आह—
वचिच्यति ॥

(डावापत्तिवारकभाष्यम्)

अथेदानीं जीपि प्रतिषिद्धे—

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते डाबुत्पत्तिः
कस्माच्च स्यात् ?

अत इति प्राप्नोति ।

असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्च भविष्यति ।

परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः । न चेदं तत्र
परिगण्यते ।

इदमपि तत्र परिगण्यते ।

कथं ?

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम्

सुमिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

प्रत्याहारग्रहणम् ।

क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? प्रथमेकवचनात्प्र-
भृत्या चापः पकारात् ।

(प्रदीपः) परिगणितेष्विति । 'नलोपः सुपस्वर' इति
सूत्रं नियमार्थम्—'सुषादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नाम्न्यत्र'
इत्यर्थः ॥ आ चाप इति । 'यद्वक्षात्' इत्यस्य । तत्र प्रत्या-
हारे डापोऽन्तर्भावाद्वाच्यमिति—सुमिति, तत्र नलोपसिद्धि-
त्वमस्यैवेत्यर्थः ॥

४ ननु वमिष्यत्यस्य तद्विद्वत्सति सत्येन नैतद् ऊदग्रहणेनैवेत्युक्तम्
होष्यते—वचिच्यति । तद्विद्वत्तन्मन्त्रस्याप्येव स्योपेक्षेत्यस्य ग्रहण-
मिति नित्ये ऊदग्रहणेनैवेत्युक्तम् ॥

५ अ. ४. पुलाकयो 'तदन्तविषेर्हास' इति पाठः ॥

६ नैतदाचार्यानां भाष्यकाराणां मतम्, किन्तु वार्तिककाराणामेव, अत
आचार्यो विधेयसूत्रं स्यात्त आह—आचार्यदेशीयति । आचार्यो पूर्व-
पक्षुक्तिरियदुद्गीर्णसाधनेद्योमं मतमिष्येत् । आचार्येण तु तस्यैव उक्तम्—
विधेयेति भावः ॥

७ डाबुवीलस्यावन्तल्लेन जीवन्तर इति भाष्यन्युक्तमिति दोषवारणाच्च
'वचिच्यति' शेषेऽनेनोक्तं तस्यमर्थमिति—यत्तु डाविति ॥

८ नलोपासिद्धत्वस्य परिगणितत्वं साधयति—नलोप इति ॥

(आप्तुद्भावकभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारप्रहणम्—

दोषस्त्वित्वे

इत्वे दोषो भवति—बहुचर्मिका, बहुचर्मिका ।

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् (७।३।४४) इति—इत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दोषस्त्वित्व इति । तत्र हि सुन्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तार्थेयः समास आश्रीयते । ततश्च टापि सुपि विधिः 'इत्वम्' सुन्विधिमवतीति—इत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽधरो न भवतीतीत्यं न स्यादित्यर्थः ॥

(उक्तोक्तः) नन्वित्वं टापो न विधीयत इति कथं सुपेधिरित आह—तत्र हीति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मान्नोभौ ॥

तस्मात् पदसंज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

स्त्रियाम् (४।१।३) इति वतंसे, स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

पदसंज्ञानामन्ते लुप्ते

डाटुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहारावापा सिद्धं

दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । अर्थाश्रयप्रतिमान्नापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १० ॥

(उक्तोक्तः) नैनु स्त्रियामित्यनुवृत्तावपि स्त्रियां विहितं नेल-धेनन्तत्वेत्यादि द्वोरमत्त आह—अर्थाश्रयेति । श्रियपञ्चा द्वौपदी, अतिपञ्चा कुलदेव्यादौ योगेऽप्ययं निषेधः, तदन्तविधिसत्त्वात् । बहु-वचनस्य अस्मिन्नुत्वाभिप्रायेणैव सत्त्वेनार्थप्राधान्यं ध्वेतत्त्ववृत्तौ

मानाभावाच्च । एतेन चापः पकारेण प्रत्याहारे इत्वे दोषवत्, अति-पञ्चा कुलदेव्यादौ टाप्स्यादिति दोषानुपस्थाते बीजाभाव इत्यपास्तम् । एवं चैतद्भाष्यप्रागप्याहृदुबीजभ्यामित्यत्र नलोपे टावभावनिर्णयादने-बहुबीहेरित्यनेनाप्युभयोर्निषेधः । एतदभिप्रायेणैव पूर्वम्—'यदि वा स्त्रियां यदुक्तम्' इत्यादि कैवर्त्येनोक्तमिति बोधयम् ॥ १० ॥

(६२४ डाप्सिधिवृत्तम् ॥ ४।१।१ आ. ७ ॥)

१२८७ डाटुभाभ्यामन्यतरस्याम्

॥ ४।१।१३ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(सूत्रैकदेशलोपभाष्यम्)

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते ?

(समाधानभाष्यम्)

उभाभ्यां योगाभ्यां डान्यथा स्यात् । मन्त्रन्तादन्त-न्ताच्च बहुव्रीहेः ॥

(प्रदीपः) योगाभ्यामिति । योगस्था प्रकृतियोगस्य-व्येनोच्यते ॥

(उक्तोक्तः) योगाभ्यां प्रत्ययविधेरन्तमवादाह—योगस्थेति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रकृतमिति । द्वौपदि स्वरितत्वप्रतिज्ञा-नात्, अपेक्षणाद्वैति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् ॥

(उक्तोक्तः) नन्वनन्तरस्यैव सा स्यादत आह—द्वयोरपीति ॥ 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह—अपेक्षणाद्वैति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

अर्थान्यतरस्यां प्रहणं किमर्थम् ?

(समाधानभाष्यम्)

अन्यतरस्यां डाड्यथा स्यात् । डापायुक्ते प्रतिपे-धोऽपि यथा स्यादिति ॥

इति सूत्रप्रसंगपर्याप्तम् । सूत्रप्रवाच डाप्, यैव भविष्यति, तयोः प्रातिपदिकत्वाभावात्तथा च 'उभाभ्यां योगाभ्यां' इति भाष्यमनर्थकं स्यादत आहोदयेति—योगान्यामिति । सूत्रप्रवाचमन्त्रोत्पत्तोरसम्भवं इत्यर्थः ॥

५. उभाभ्यामिति पदं न कर्तव्यम्, 'मनः' 'अनो बहुव्रीहेः' इति सूत्रो-रेवासुवृत्तिः कर्तव्येति ॥

६. द्वयोरपीति । 'मनः' 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनयोः स्वरितत्वप्रतिज्ञा-नात्सुवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

७. स्वरितेनाधिकार इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे स्वरितत्वप्रतिज्ञासुवृत्तानामन्त्र-वेदसि सूत्रप्रवाचमन्यमित्येन विवक्षणाद्योचनान्नः स्यादित्यर्थः ॥

८. डाटु राग्यामिति सूत्रेण उभो विधानात्, पूर्वोत्थायां निषेधविधानाच्च रूपद्वयं द्विवचनीति विदकं विकल्पमहणमित्याद्येव शङ्कते—अनान्यतरंति ॥

१ 'विभक्त्यन्तावयव इति सप्तमः' इति का. पाठः । अत्र—इतिशब्दः, प्राकारार्थः, सुन्विधिरिति पदं सर्वविभक्त्यन्तावयवकमेवमेवकारः समास आभी-वत इत्यर्थः । इतिशब्दमुदा एव पाठः शेषात् । 'टापि सुपि' इत्यस्य—टाटुपे सुपि, विधिरित्वमित्यस्य इत्याप्त्यो विधिरित्यर्थः ॥

२. इत्यस्य सुपि विधिः सुन्विधिरिति सप्तमीतत्पुनराभिप्रायः सुन्विधिरित्वं साधयति—ततश्चेति । बहुचर्मिकायन्दाहापि सुपि विधिरिति समारोह इत्वं सुन्विधिरित्यर्थः, इति इत्वे कर्तव्य इत्याद्यर्थः ॥

३. नन्वर्थाश्रयमात्रमित्यादिकैवर्त्येन पदसंज्ञानामर्थगोचराय एवायं निषेध इति प्रथमो भा भूदित्यत आह—ननु स्त्रियामित्यादि । अत एव विषय-पक्षेत्यादि योगस्येति निषेध इति ॥

४. ननु डाटुभाभ्यामिति सूत्रस्य 'उभाभ्याम्' पदेन 'मनः' 'अनो बहुव्रीहेः'

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबुच्यते, प्रतिषेधोऽपि । ताडुभाविनि वचनाद्भवियत्यतः ॥

(प्रदीपः) ताडुभाविनि । यदि यत्रैव क्षीप्रतिषेधस्तत्रैव डाप् स्यादता प्रतिषेधमविधायेव 'मनो डाप्' इत्युच्येत, ततः 'अनो बहुव्रीहिः' इत्यनेनापि डावेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं बाधियत्ये किं प्रतिषेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भवियत्यतीत्यर्थः ॥

(उल्लोतः) ननु सम्भवत्येकविषयत्वे विषयभेदेन प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—यदि यत्रैवेति ।

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते क्षीवपि यथा स्यात् ॥

(उल्लोतः) भाष्ये—डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते इति । अन्त्यतरस्यां ग्रहणं नावयमेदेनान्तरस्य 'अनो बहुव्रीहिः' इत्येतस्य विषये क्षीवनुज्ञानार्थमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

सिद्धोऽत्र क्षीप्—अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् (३।१।२८) इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धोत्रेऽपि । ननु यत्र तेन न सिध्यति सुपूर्वैत्यादी, तदर्थमन्यतरस्यां ग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदाऽनेनान्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे क्षीवनुज्ञायते तदाऽन उपधालोपिन इति नियमार्थं भवति—उपधालोपिन एवाद्यन्ताद् क्षीप् भवति नान्यस्यादिति । ततश्च सुपूर्वैत्यादेरुपधालोपिनो जीपा न भाव्यमेव ॥

(उल्लोतः) तदर्थमिति । तत्र क्षीवनुज्ञानार्थमित्यर्थः । न भाव्यमेवेति । सैलसति वाऽन्यतरस्यां ग्रहण इत्यर्थः ॥

(सूत्रान्तरेकदेशाक्षेपभाष्यम्)

अथ तदन्यतरस्यां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ?

वादं शक्यम् ॥

कथम् ?

इह डाबुच्यते, प्रातिषेधोऽपि, क्षीवपि । तत्सर्वं वचनाद्भवियत्यतः ॥

१ वचनात्त्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

२ वचनसामर्थ्यभेदोपायत्वाच्च—यदि यत्रैवेति । 'मनः' इति त्र्येवेण् कान्विषेयः, स च 'अनो बहुव्रीहिः' इत्याश्रयमुच्येत । तथा च डाबुभान्यामिति सूत्रं नैव कार्षमिति तत्स्वरूपमाश्रय्यद्विकल्पः सिध्यतीति यावत् ॥

३ ननु प्रथम् 'डाप्' विधानसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थं सद्यः डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते क्षीवमपि विधेते । स च क्षीप् नञादाव्याप्तति, तद्वारणायाह—अन्यतरस्यामिति । 'अन्यतरस्य विधिवो भवति तिषेधो वा' इति परिभाषणादिति भावः ॥

४ उपधालोपित्वमाश्रयदिति भावः ॥

५ डाबुभान्यामित्यस्यान्तरस्यामिति पर्येन उच्यतेषामनो क्षीप् अन्त्यतरस्यां प्रातिषेधाभावात्सिद्धिः अनुपधालोपिनः सुपूर्वैत्यादयः प्राप्तेरिति भावः ॥

६ 'न भाव्यमेव' इति प्रदीपस्य 'यस्य' शब्दाभिप्रायभाष्यद्विगृह्याह—सत्य-

(प्रदीपः) अथ तदिति । अन्तराले विचारः कियते—इदमेवान्यतरस्यां ग्रहणं भवतु, तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते ॥ इतरोऽकरणं संमन्यते—वाढमिति ॥ क्षीवपीति । अन्यतरस्याद्ग्रहणेनात्रलेन प्रापित इति भावः ॥

(उल्लोतः) विचार इति । प्रकृतविचारोपयोगि विचारान्तरमित्यर्थः ॥ ननु द्वयोरेपि तयोः प्रत्यास्थाने सुपूर्वैत्यादौ सावकाशयोर्दोषप्रतिषेधयोः 'अन उपधालोपिनः' इति क्षीप् बहुव्रीह्यादौ बाधकः स्यादत आह—इदमेवेति । इदं च निषिद्धक्षीपोऽनुमतये, अस्मैव चानुपधालोपिन इत्येतन्नियमादेति बहुव्रीह्यादौ क्षीप्—डाप्—प्रतिषेधाः सिद्धाः, सुपूर्वैत्यादौ च क्षीवभावः ॥ ननु प्रतिषिद्धो क्षीप् कथम् 'उच्यते इत्युच्यते' अत आह—अन्यतरस्यां ग्रहणे नात्रलेनेति ॥

(आक्षेपलिरासभाष्यम्)

नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यां ग्रहणेऽनवकाशो क्षीप् डाप्प्रतिषेधौ बाधेत ॥

(उल्लोतः) भाष्ये—अनवकाश इति । नित्योऽन उपधेति विधिसिद्धावित्यर्थः, विधिनियमसंभवे विधेरेव उपायस्त्वादिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भवियत्यतः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ । कोऽवकाशः ?

सुपूर्वा, चारुपर्वेति ।

तस्मादन्यतरस्यां ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उल्लोतः) तस्मादिति । अन उपधेस्तस्य नियमत्वावेमित्यर्थः । अन्यथा एतदन्यतरस्यां ग्रहणोपधितविकल्पः सुपूर्वैत्यादावपि स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तु खल्वन्यतरस्यां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

(प्रदीपः) इदं विविति । असिन्नन्यतरस्यां ग्रहणे कियमाणेऽन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम् । तदेवेहाहुतेऽन्यतरस्यां ग्रहणे विषयार्थं भवियत्यतीति भावः ॥

सतीति । सुपूर्वैत्यादेः पक्षधेयसि क्षीवो नावकाश इति भावः । अन्यतरस्यां पदस्य 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इत्यस्य नियमावधेयान् अनुपधालोपिनो क्षीप्, तद्वारणान्ने च विधानमाश्रयेन सुपूर्वैत्यादेरुपधालोपिनो न क्षीवित्यर्थः ॥

७ ननु 'इह डाबुच्यते, प्रतिषेधोऽपि, क्षीवपि' इत्यस्मिन् भाष्ये क्षीवनुच्यते इत्येतदनुपपन्नम्, तत्र सीधो विधानमाश्रयित्वेदाह—ननु प्रतिषिद्धो क्षीवित्यादि । या प्रतिषिद्धो क्षीप् स उच्यते इति परेन कथमुच्यत इत्यर्थः ॥

८ अन उपधेस्तस्यान्यतरस्यां ग्रहणमात्रे नित्योऽपि विधिः पूर्वस्य डाबुभान्यामित्यस्य नियमको न स्यात् । तथा च 'अनुपधालोपिनि डाप् क्षीप् प्रतिषेधाः' उपधालोपिनि च निषिद्धो 'अन उपधा' इत्यनेन क्षीवित्वेदन्तर्भूततावादे-तेत्यर्थः ॥

९ डाबुभान्यामिति सूत्रस्य 'अन्यतरस्यां' ग्रहणम् ॥

(उच्छ्रोतः) विध्यर्थे भविष्यतीति । फले न कश्चिद्विशेष इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ?

डाप्पतिपेधाभ्यां मुक्ते जीवावपि यथा स्यातामिति । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तत्र चकव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) इदमपीति । असतीहान्यतरस्यां ग्रहणे 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रं विध्यर्थे स्यात्तत्तत् प्रकरणान्तरेण णोपो विधानात् 'वनो र च' इत्यनेन 'ऋजेभ्यो ङीप्' इत्येतत्सूत्रविधीयमानकौप्सात्रियेनेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरीत्यत्र न स्याद्, बहुधीभीतीति स्यात् । सति त्रिविधान्यतरस्यां ग्रहणेऽन उपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋजेभ्यो ङीप् इत्यनेनैव ङीप् भवति । ततश्च वनो र चेति रेफादेशः सिध्यति । यदि तर्ह्यन्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे णीव नृजायते तदा मन्त्रतादपि प्राप्नोति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च भविष्यति । अथवा डाडुभाभ्यामित्येको योगः कियते, ततोऽन्यतरस्यामिति द्वितीयः, तत्रानो बहुव्रीहेरिति वतैते न तु मन इति ॥

(उच्छ्रोतः) इत्येतत्सूत्रेति । अनन्तरत्वादिति भावः ॥ ऋजेभ्यो ङीप् इत्यनेनैवेति । निरुपार्थं तदनुवादरूपवादिति भावः ॥ मन्त्रतादपीति । अथ बहुव्रीहेः 'यमे, वामानो' इत्यादौ डाडुभाभ्यामन्तरस्यामित्यनेन बाक्यभेदेनानुज्ञायमानो ङीक्पुमाभ्यां स्यादिति भावः ॥ एकवाक्येन तदनुडाडसंभवाद्वाक्यभेदेन आवश्यक इत्याशयेनाह—अथेवेति । व्यवस्थितविभाषया तु नैतत्साधयितुं शक्यम्, 'मनः' इत्यस्य संवन्धे तद्वैयर्थ्यापत्तेः ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम्—

वहवः श्वानोऽस्यां रथ्यायाम्, वहवो युवानोऽस्यां शालांयमिति ?

(प्रदीपः) अथेहेति । यदि 'नयुतश्च' इत्यनेन नयन्ताद् बहुव्रीहेः कश्चिधीयते, तदाऽत्रापि कपा भाव्यम् । अथ नयन्तानां वर्तिपदानां यो बहुव्रीहिसूतः कश्चित्, तदा तत्र कपा न भाव्यमिति संशयश्च दृच्छति ॥

(उच्छ्रोतः) तदाऽत्रापि । डाप्-टिलोप-सम्प्रसारणपूर्व-स्व-वीर्यवेषु कृतेषु नयन्तत्वादिति भावः । नयन्तानां वर्तिपदानामिति । नयन्तोच्चारपदक इत्यर्थे इति भावः । बहुवचनं प्रयोगादुक्त्याभिप्रायेण ॥

(रूपाक्षेपभाष्यम्)

'बहुवृत्ता, बहुयूका' इति भवितव्यम् ॥

का रूपासिद्धिः—डाप्, टिलोपः, प्रसारणम्, प्रसारणपरपूर्वत्वम्, नयुतश्चेति कप ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीय आह—बहुवृत्तेति ॥ प्रसारणपरपूर्वत्वमिति । सम्प्रसारणस्य डापश्चेत्यर्थः । ततो 'ह्रलः' इति सम्प्रसारणान्तस्य वीर्यत्वम्, अङ्गप्रत्यययोरेकदेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तबद्धावात्ततो नवीसंज्ञायासुपजातायां नयुतेवेति कप ॥

(उच्छ्रोतः) ननु टिलोपे परमावाक्यं सम्प्रसारणपूर्वत्वमत आह—डापश्चेति ॥ वीर्यप्रवृत्तिनिमित्तं सम्प्रसारणत्वम्, तदन्तागलं चोपपादयति—अतवदिति । ह्रल इति सृजार्भसान्वयैनास्विभावप्यतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । अतवत्वादिव च सम्प्रसारणान्तसाङ्गत्वं बोध्यम् । एवं करो निमित्तं बहुव्रीहिरवमप्यन्तवत्त्वेन बोध्यम् ॥ तत इति । दीर्घानंतरमित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कपा तावन्न भवितव्यम् ॥

किं कारणम् ?

नयन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते, न चैव नयन्तानां बहुव्रीहिः ॥

प्रसारणेनापि न भवितव्यम् ।

वक्ष्येत्येतत्—श्रवादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति ॥

परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् ।

वक्ष्येत्येतत्—संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थमिति ॥

तस्माद्बहुवृत्ता, बहुयुवेति भवितव्यमिति ॥

(प्रदीपः) इदानीमाचार्य आह—कपा तावदिति ॥ वक्ष्यतीति । डापि परतः पूर्वमङ्गम्, जयन्तानु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युक्ताकारयोरेकदेशाभावः, यथा शक्याविति ॥

(उच्छ्रोतः) नाग्ये—आदीनां सम्प्रसारण इति । ननु टिलोपस्यापीयासिद्धत्वेन कथं न नानात्वमिति चेन्न । तस्मान्नित्यत्वात् । ईदृशविषये व्याख्यात्वादिसिद्धत्वात्प्रवृत्तिरित्यर्थेसासिद्धनस्ये उपपादयित्वाप्यमाणाच्च ॥ प्रत्ययान्तरे इति । स च नाभाष्यत्वन इति भावः ॥

(६२५ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ० ८)

१२८८ अनुपसर्जनात् ॥ ४।१।१४ ॥

(तदन्तर्विज्ञानाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् ?

१ डाडुभाभ्यामित्यत्र वाक्यभेदाभावे चक्रेनैव वाक्येन डाडो ङीप्क विधानमनुमतत्वात् ॥ अथ व्यवस्थितविभाषाऽऽप्युपेयमिदं मन्त्रतादपीयं नैव भवति चेत् तर्हि मन इत्यस्य ङीवदेरन्तत्वात्पदकोटौ सम्प्रयोगो विफल एव स्यादिति बाक्यभेद उपाय इत्यनेन ॥

२ अनुपसर्जनत्वेन नामधेयं सूत्रैर्, किन्तु 'एकविधमिति चार्थव्यतिरेकः' इति सूत्रेण विधीयमाना संज्ञा इत्यस्य स्यात्तदेवमाशयेन इति तस्मादनुपसर्जनात्, जीमन्त्यस्य मासिरेव नैति—अनुपसर्जनादिति किमर्थमिति मन् ॥

(प्रदीपः) उपसर्जनसिद्ध शालीयं गृह्यते—समासावयव-भूतम् । तत्रावयवाभ्रयं कार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति । यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति, यथा—‘जुगुप्सते’ इत्यात्मने-पदम् । न तु यदवयवे कृतार्थम्, यथा—‘पणायति’ इति न भवति-आत्मनेपदम् । तद्वन्तविधिविध ‘ग्रहणवता’ इति प्रतिषिद्धः । तन्नामर्थकोऽयं प्रतिषेध इति मत्वाऽऽह—अनुपसर्जना-दिति किमर्थमिति ॥

(उद्योतः) शालीयमित्युक्तम्, तत्र किं तच्छालीयमि-ल्लाह—समासावयव भूतमिति । कृत्रिमत्वात् प्रथमानिदिष्ट-मिलालीर्लभः ॥ निरेषवैयर्थ्योपपादिकां विधेरप्राप्तिमुपपादयति—तत्रावयवेति । कुरुचराद्यो हि द्विवृत्, तदाश्रयो जीप् समुदाये न प्राप्नोतीति निषेधो व्यर्थ इति भावः ॥ नन्ववयवानुदात्तत्वमाश्रित्य सन्नानाजुगुप्सत इत्यादावात्मनेपदं दृष्टम्, तद्विद्वांसि स्वादत्त आह—यदवयव इति ॥ कार्यम्—प्रयोगं निमित्तम् ॥ यथा पणायतीति । आर्षपातुं ‘आयस्य’ वैकल्पिकत्वेन केचन तत्कारि-तार्थमिति भावः ॥ नन्वेवं तदन्तविधिना स्वादत्त आह—तदन्तेति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

बहुकुरुचरा मथुरा, प्रियकुरुचरा मथुरा ।

(प्रदीपः) इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिज्ञापित इति मत्वाऽऽह—बहुकुरुचरेति । बहवः कुरुचरा अस्मा-मिति बहुव्रीहिः । कुरुचराशब्द उपसर्जनमिति धौन्न भवति ॥

(उद्योतः) इतरोऽमहत्पूर्वेतीति । अस्मादेव ज्ञापकावर्त-विधिरिति बह्वयम आशय इत्यन्ये ॥ ननु बहूनां कुरुणां समाहारो बहुकुरु, एव चरतीत्यर्थे भाष्यमेव जीपेतत्त आह—बहव इति ॥

(प्रत्यक्षेपभाष्यम्)

नैतद्वन्त प्रयोजनम् । कुरुचराशब्दात्प्रत्ययो वि-धीयते । तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचराशब्दात्स्यात् ? नैव प्राप्नोति-नार्थः प्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) कुरुचराशब्दादिति । टिड्वाणमित्यत्र टि-प्रतिपदिकं गृह्यते । तच्च किञ्चित्साक्षाद्विद्भवति, यथा—नदह, चोरदिति । किञ्चित्त्वयवबटिचद्वारेण, अवयवे हि यत्र टि-त्वमकिञ्चित्कर्तृ तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते, स चावयवः

१ क. पुस्तके ‘यदवयवकार्यं’ इति पाठः ।

२ उप योग्य इत्यस्माद्व्युत्पत्तिः सप्रत्ययस्य तिलत्वेन केचनस्य पाठोऽनुदात्त-स्वमचरितार्थं कृत् सन्नानाद्व्यात्मनेपदं विधेते ॥

३ पण मन्वहारे, सुतो वेलास्मादप्रत्ययस्यार्थपातुको विषये वैकल्पिकत्वेन तत्र चरितमनुदात्तत्वमाश्रित्यानुदात्तत्वमेतद्वन्त विधेते ॥

४ ननु पारिवर्तिकोऽपसर्जनस्याप्रत्ययत्वेन तदन्तविधिना—अमन्तात्ता-ः कोऽप्रत्ययः सुबन्तद्वाराणामनुपसर्जनद्वितीयव्ययमिति साक्षात् । वाग्विहितानु-तदन्तविधिषेधेति ॥

५ यद्यप्यानिदिष्टं उमात्, एकविधिति चार्थं इति सूत्राभ्यामुपसर्जनसंज्ञा विधीयते, तत्र प्रथमानिदिष्टमित्यनेन संज्ञितव्योपसर्जनस्य पूर्वविपातो न्यवीति तस्मात्कोऽप्रत्ययस्य प्रतिषेधविधिमप्येवा—किन्तुदिति ॥

कञ्चिदातुष्टिद्वयति, यथा—स्नानन्यवीति । कञ्चित्द्वित-ज्यु-त्वादिः । कञ्चित् कृद्-ल्युदादिः । तत्र च समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टिवमित्यनेनाभिप्रायेणोक्तम्—कुरुचराशब्दादिति । न तु कुरुचराशब्दपरिभाषाऽऽश्रयेण, न हि दिदिति कृत एव ग्रहणम् ॥

(उद्योतः) ननु टैल्य टिवाङ्गितो विधीयमानो जीप् तत्र एव प्राप्नोति, तदन्तविधीवति चरराशब्दात्, सर्वथाऽपि कुरुचराशब्दा-दित्युक्तमत आह—टिड्वाणि । प्रातिपदिकाधिकारादिति भावः ॥ नद्विति । पचादौ साक्षात्तथा पाठादिति भावः ॥ स्नानन्यवीति । स्नाना तु स्नानन्यवीत्यमरः ॥ नन्ववयवटिवत्त्वद्वारेण समुदायस्य त्वित् बहुकुरुचरेत्यत्रापि स्वादत्त आह—तत्र यमिति ॥ न हीति । ‘कुरुचरे’ एव सा परिभाषा, न तु कुरुचराशब्दस्य त्वित् भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥

अत उत्तरं पठति—

(५१३३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्राति-पदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् ॥

किं कारणम् ?

प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तदन्तविधिप्रतिषेधादिति । ‘समा-तप्रत्ययविधौ प्रतिषेध’ इत्यनेनेति भावः । ‘ग्रहणवता’ इत्यपि ‘वर्ण-ग्रहणवर्णम्’ इत्येतदर्थानुवाद एवेति बोध्यम् ॥

(५१३४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ता-प्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—पूर्वत्र त-दन्तविधिप्रतिषेधो न भवतीति ॥

६ प्रथमानिदिष्टमित्यनेन विहितव्योपसर्जनसंज्ञास्वरूपस्योपगमस्याह—आदीति । एवमिदं किञ्चाद्विधीयत इत्यनेत्यस्य ॥

७ ननु ज्ञापकस्य जीपद्वयस्य चरितार्थमन्तात्तद्वत्त्वद्वारेण त्वित्त्वस्य उपपन्न-मेतद्विद्यायेनाह—कार्यं प्रयोगवर्त्मितम् । कार्यप्रत्ययेन कार्यप्रयोजकं निमित्त-मेव ग्राह्यम् । तच्च ‘अनुदात्तेवादि’ अपरितार्थमित्यर्थः ॥

८ बहुकुरुचराशब्देऽपि कुरुचराशब्दस्योपसर्जनत्वेन अमहत्पूर्वेति ज्ञापित-तदन्तविधिरन्यत्रास्य जीपत्वस्य चारणाभेदात्तद्वत्त्वमनुपसर्जनद्वितीयव्ययमिति ॥

९ ‘चरेष्ट’ इति टप्रत्ययस्य ॥

१० तदन्तविधिविधिमन्त्रस्य ग्रहणे सन्नास इति परिभाषया तदन्तविधा-पोषमे ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ज्ञापकं विवृति । 'अनुपसर्जनाद्' इति तदन्तविध्यावसिद्धाधीनुवादेः, तेन पूर्वम् तदन्तविधिभान इत्याद्यः, अत एव 'पूर्वम्' इत्युक्तम् ॥

(ज्ञापनप्रयोजनभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

भवती, अतिभवती, महती, अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—वर्णोऽप्युगित्, प्रत्ययोऽप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगिति ॥

(ज्ञापनप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—बहुधीवरी, बहुपीवरीति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तम्—'रवि-
धाने बहुवीहेरुपसंख्यानं प्रतिपिच्छत्वात्' इति ॥

(प्रदीपः) बहुपीवरीति । 'बनो र च' इत्यत्र वचनतस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः ॥ उप-
संख्यानादत्र सिद्धिं भवत्यस्य—एतदप्युगिति ॥

(उद्घोतः) ननु वनोरचेलत्र वमिति प्रत्ययग्रहणाद् कथं ग्रहणत्वा प्रातिपदिकेनेति निषेधोऽत आह—वनो र चेल्यत्रेति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः । तथा च सामर्थ्यगृहीतेन वचन-
प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाधिकारे विधेयस्य सम्भवस्य तदन्तविधिः प्रतिषेधक स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकाद्वचनं तत्पर्यम् । एतत्प्रकरणस-
ंश्रयानाम्नाल्लिङ्गप्रकृतिकानां रक्तिवन्प्रकृतिकर्तृकिवन्तानां क्रीडि-
गानामाभाव एवेति बोध्यम् ॥

(ज्ञापनप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—अन्तिधीवरी, अन्तिपीवरी ॥

(प्रदीपः) अन्तिधीवरीति । धावानमतिक्रान्तेति तत्-
पुरुषः ॥

(उद्घोतः) तस्यपु इति । बहुमीहौ उपसंख्यानं सिद्ध-
मिति भावः ॥

१ 'उगित्ग्रहणार्थम्' इति समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधस्य निषेधक-
मिति तदन्तविधिप्रकाशकं विनाऽपि सिद्ध इत्युच्यते ॥

२ वनोरचेलस्य प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिसत्वेऽपि वचनस्य धीवन्प्रत्ययस्य
ग्रहणं स्यादित्यत्र तदन्तविधेः पुनस्तदन्तविधिरावश्यक इत्यर्थः ॥

३ बहुपीवरीतिपिच्छत्वे 'रविधाने बहुमीहेरुपसंख्यानमप्यतिपिच्छत्वात्'
इति वार्तिकमुक्तम् ॥

४ अस्य तत्पुरुषत्वेन रविधाने बहुमीहेरिल्लेगनाद्विद्विदिति भावः ॥

५ पूर्वपक्षिणा 'अनुपसर्जन' पदार्थः शास्त्रीय अतिप्राथमिकार्थः इत्यनेन
कथितो गृहीतः । इदानीमप्यत्र पदार्थमनुपसर्जनमिति दन्तमित्येतत्प्राप्यति—
पूर्वपक्षेति ॥

६ अन्तिपीवरीत्यादिद्वयमनहर्तृत्वेति ज्ञातितत्त्वतस्तद्विधिना सिद्धमिति नैत-
दनुपसर्जनधिकारात् फलम् आह—ननु अमहर्तृत्वेति । अन्तिपीवरीत्यादि
द्वयविधये पारिभाषिकोपसंख्यानवचनविधिविवादादिति मत्तुल्यम् ॥

७ अमहर्तृत्वमृतेन तदन्तविधौ ज्ञापितेऽपि बहुकुचरेत्यादौ मासस्य जीनो
धारणार्थमनुपसर्जनमाश्लिष्यत्यस्यकमिति प्रयोजनसमुच्चयमाह—अप्येति ॥

(५१३५ उपसर्जनपदार्थबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पूर्वसूत्रनिर्देशो वाऽऽपिशलमधीत
इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः ।
पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते । या-
वद् ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानावेति, तावदनु-
पसर्जनादिति ॥

किं प्रयोजनम् ?

आपिशलमधीते ब्राह्मणी—आपिशला ब्राह्मणी ।
अणन्तादितीकारो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) ननु अमहर्तृत्वं इत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः ।
ततश्च नार्थोऽनेन ज्ञापकेनेत्याह—पूर्वसूत्रनिर्देश इति ।
शाश्वत्सर्वार्थः । अथैवा पूर्व तदन्तविधेर्भातिप्रत्ययादुपसर्जनेनापि
तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाच्यः । पूर्वसूत्र-
शब्देन पूर्वार्थायुक्तं व्याकरणमुच्यते । औपश्लिना प्रोक्तमिति
'इत्यश्च' इत्यण् । ततोऽध्येन्यां 'तदधीते' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताहु-
' इति छद् । प्रोक्तप्रत्ययस्यापोऽन्योपसर्जनत्वाद् कृत्स्नं भवति ॥

(उद्घोतः) ननु पारिभाषिकोपसर्जनग्रहणे तदन्तविधिज्ञाप-
नस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं लौकिकोपसर्जनग्रहणं पश्यान्तरत्वे-
नोपन्यस्तम् ? कुत्रिमाकुत्रिमन्यायनपश्यान्वितत्वादेव आह—ननु
अमहर्तृत्वेति । सर्वार्थः इति । यदि ज्ञापकस्य नोपयोगस्तर्ह्यर्थः ॥
ननु तेन तदन्तविधिज्ञापने बहुकुचरेत्यादि व्याहृत्यर्थे अपिभार
आवश्यक इति 'तर्ह्यर्थे' इत्युक्तमत्र आह—अथ वेति ॥ पूर्वमिति ।
अमहर्तृत्वनेनेत्यर्थः । अथ पक्षे 'इदं' तदो प्रयोजनम्' इत्यस्मिन्मा-
न्यास्कारस्य, तस्मादमहर्तृत्वेति ज्ञापकं लक्ष्यानुसारं ज्ञापकसिद्धस्य का-
चित्कत्वेन पूर्वविषयमेव । अत एव पूर्वप्रातिके पूर्वत्रेत्युक्तम् । एत-
दप्युक्तिं तदन्तविधेः फलं तु अवं न पश्यति इत्यपरे ॥ भाष्ये—पूर्वसू-
त्रेति । सामर्थ्याद्व्यानुसारिभ्यस्त्यानाच्चाज् कुत्रिमन्यायप्रसूचि-

८ 'आपिशला' इत्यत्र प्रोक्ताधिकारस्यस्य उपसर्जनत्वात् कीर्त । अथ-
प्रयोगोपसर्जनत्वेऽपि तस्य लोपात् ततो कीर्तित्वार्थः ॥

९ कुत्रिमाकुत्रिमन्यायनपक्षे लोपः—'आपिशला' इत्यादि लक्षणात्मसिद्धिरेव ।
पारिभाषिकोपसर्जनस्य ग्रहणे आपिशलेषस्य पारिभाषिकोपसर्जनत्वात्प्राप्त-
मातिः ॥

१० अथ पक्षे—महोपाश्रित पक्षे, श्रीनरूपेण तदन्तविधिरनमहर्तृत्वेनेनैव
ज्ञाप्यते, तथा कोपसर्जनेनापि तदन्तविधिः प्राप्नोति, तद्वर्णार्थमनुपसर्जनवि-
धेस्तदनुपसर्जनमिति पक्ष इत्यर्थः ॥

११ भाष्यमुक्ता इति इदं तर्हि प्रयोजनम्—अग्रहणेन तदन्तविधिवैधेया स्यात्
इत्यादिना अनुपसर्जनादित्यनेनैव तदन्तविधिवैधेयति स्वरूपं प्रतीयते ।
प्रयोगानुक्रमेण हि अस्यानुपसर्जनादित्यधिकारात् तदन्तविधिज्ञापकत्वमनेन
नैवदुष्टम् स्वरूपः क्षम्यतेत्यर्थः ॥

१२ पूर्वविषयमेव—अनुपसर्जनमाधिकारप्रसूच्य तदन्तविधिरपेक्षमित्यर्थः ।
अग्रायं अग्रणं 'ज्ञापकं तु पूर्व तदन्तान्तविधेयस्य' इति वार्तिकस्यमर्थ-
ग्रहणम् ॥

रिति भावः ॥ नेतुं ङाबुभाभ्यामिति पूर्वपक्षे नाप्रधानस्योपसर्जन-
संशोक्त्यत आह—पूर्वाचार्येति ॥ नन्वापिशलिशब्दाप्रोक्तार्थे छेन
भावयत आह—इत्यश्वेतीति ॥

(अन्वयबोधकभाष्यम्)

अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कसादेवात्र न भ-
वति ?

अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नानुपसर्जग्रहणे-
नाणन्तं विशेष्यते—अणन्तादनुपसर्जनादिति ॥

किं तर्हि ? अणव विशेष्यते । अण्योऽनुपसर्जन-
मिति ॥

(प्रदीपः) अणन्तमिति । प्रत्यये छेते प्रकृतेरेव तदर्थ-
मिधानादिति भावः ॥ अणवेति । अत्र च प्रोक्तार्थस्योपसर्ज-
नत्वादर्थद्वारेणाणप्रत्यय उपसर्जनमिति भावः । यस्त्वप्येन्यां
प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य छत्रत्वात्तादाश्रयो जीव्य भवति । प्रत्यय-
छत्रणेनापि न भवति—‘अण्योऽकार’ इति विज्ञानात् ॥

(उद्योतः) साक्षाच्छब्दस्योपसर्जनत्वात्तन्मवादाह—अत्र
चेति ॥ अण्योऽकार इति । एवं च प्राधान्येन वर्णाश्रयत्वात्प्रत्य-
यवक्षणाभाव इति भावः ॥

(५१३३ अनुपसर्जनस्य गुह्यमाणविशेषणवे दोष-
वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति—
अवन्ती, कुन्ती, गान्धारी ॥

(प्रदीपः) अतिप्रसङ्ग इति । तेभ्योऽपि प्रतिषेधः
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अवन्तीति । अवन्तेरपत्वं स्त्री, ‘वृद्धेत्कोस-
लजादां न्युयद्’, तस्य ‘स्त्रियां वन्ति कृन्ति कुटुम्भ्यश्च’ इति लुक् ।
गान्धारीति । गान्धारिपत्वं स्त्री, ‘सात्वेयगान्धारीभ्याश्च’
इत्यच्, तस्य ‘अतश्च’ इति डम् । अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्य-
र्थस्योपसर्जनत्वात् ‘इदो मनुष्यजातः’ इति कौप् न प्राप्नोति ।
तस्य तु दाक्षिणात्यैर्वकाशः ॥

१ पूर्वपक्षपदेन ङाबुभाभ्यामिति पूर्वप्रतिपादनमिति, तथा च मोतसर्जन-
ग्रहणमित्यनुपपत्तयेत्यत आह—मनुं ङाबुभाभ्यामितीति ॥

२ क. पुस्तके ‘तथाऽनुप’ इति पाठो दृश्यते । अनुपसर्जनत्वात्प्रत्यय-
वर्धने ‘आपिशला’ इत्यद्वैतं वा विभ्यते स छत्रमात्रादपिभाषीति न्यायेन
प्रोक्तार्थानन्तत्वात्तन्मवादाह—अण्योऽकार इति विज्ञानात् ॥

३ अनुपसर्जनं सोऽपि छत्रमुच्यते प्रोक्तार्थक अण उपसर्जनत्वात् दोष
त्वर्थः ॥

४ मनु मल्यस्योपसर्जनत्वं न संभवति किन्तु अर्थस्य, तथा च ‘अण्यो-
पसर्जनम्’ इत्यवकाशं त्वादित्यत आह—अत्र चेति ॥

५ मनु मल्यस्योपसर्जनत्वात्तन्मवादाह—अण्योऽकार इति विज्ञानात् ॥
सात्वेयगान्धारीभ्याश्च इति लुक् ॥ अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्य-
र्थस्योपसर्जनत्वात् ‘इदो मनुष्यजातः’ इति कौप् न प्राप्नोति । तस्य तु दाक्षिणात्यैर्वकाशः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—जातिशब्देभ्यस्त्विति । उपसर्जन-
नार्थप्रतिपादकत्वादन्त्यादिशब्दानामिति पूर्वपक्षः । उपसर्जनोभूत-
त्वात्प्रतिपादकत्वात्प्रत्यय इत्युत्तरम् । अनन्तरापक्षेऽपि गोत्रकारो-
पेयात्र जातिवत् ।

(५१३७ दोषाभावोपपादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ? अनुपसर्जनादित्युच्यते । न च जाति-
रुपसर्जनम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । प्रत्यये छेते प्रकृतिरेवाप्रत्य-
यवक्षणां जातिमाह, सा चानुपसर्जनमित्यर्थः ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियामिति वर्तते ।
तेनाणं विशेषयिष्यामः—स्त्रियां योऽण्विहित इति ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । यदुक्तं पूर्वसूत्रनिर्देशो वेति
तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे ॥ स्त्रियां योऽण्विति । आपिशलि-
शब्दात्तु यः प्रोक्तार्थोऽणप्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः ॥

(अन्युपसर्जादेन दोषभाष्यम्)

एवमपि काशकृत्स्निता प्रोक्त. मीमांसा—काश-
कृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते—काशकृत्स्ना ब्राह्मणी,
अत्र प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—एवमपीति । अत्र प्रोक्तार्था अति
कोत्याख्येयमगसीति पूर्वपक्षाशयः ॥

(दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

नैव दोषः । अध्येन्यामभिधेयायामण ईकारेण
भवितव्यम् । यश्चात्राध्येन्यामभिधेयायामणुक्तः,
लुप्तः सः ।

यश्च श्रूयते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न
भवितव्यः ॥

(प्रदीपः) उत्पन्न इति । सोऽपि लुप्तवदित्युक्तीति लुप्तः ॥

६ शब्दस्य वाङ्मयानुपसर्जनत्वं न सम्भवति किन्तु अर्थद्वारेणेत्यर्थः ॥

७ मनु भाष्योक्तं इत्यर्थोनामनेकेऽपि अत इत्यनुपसर्जनत्वात्प्रत्ययवर्ध-
नत्वात्तन्मवादाह—अण्योऽकार इति विज्ञानात् ॥

८ अत्र विभ्यते इत्युत्तरमल्यस्यान्तत्वात्तन्मवादाह—अण्योऽकार इति विज्ञानात् ॥

९ इतिदोषमुक्तेऽपि त्वेव तेभ्योऽपि इति पाठः ॥

१० इतो मनुष्यजातेरित्यस्य—इकारात्तादोषावस्तुष्यप्रातिभाषिणोऽनु-
पसर्जनत्वात्पिपदिकादित्यर्थकणेऽन्त्यादिपिपदिकाश्रयत्वात्तन्मवादाह—अण्योऽकार इति विज्ञानात् ॥

११ उपसर्जनोभूतत्वं उपसर्जनार्थप्रतिपादकत्वेन त्वात्वं प्रतिपादकत्वात्तस्मा-
दित्यर्थः ॥

पुनर्नेति । सैकृष्टपट्टी शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः । अकारान्तस्य वाक्येभ्यः कियं वृत्त्या टाक् भवति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—उत्तरयति—**नैष इति ॥** किमर्थे श्रीगणेशोत्ते प्रोक्तातादापादयति, उत प्रोक्तगतकीर्त्तये ? नाथ इत्याह—**अध्ये-
श्वामनिधेयामिति ।** पदं चात्र 'शिष्यमार्गं धृत्यमानार्थानिधावि'
इति न्यायेनानन्तस्य तद्वत्प्रतीतिवार्थकत्वेऽपि विद्यमानो योऽयं स न
तद्वत्प्रतीतिवार्थक इति भावः ॥ नांस् इत्याह—**उत्पन्न इति ।** पते-
नायमेवेन लक्ष्यभेदाद्योक्तागतकीर्त्तये उत्पन्नत्वेऽपि, अध्येर्ज्ञातकीर्त्तये
सादेव । अतएव चित्रार्था जाता चित्रेत्यादौ पुनश्चास्तिप्राप्तम् ।
प्रोक्तागतकीर्त्तये पुनरापादितस्य औपः 'उत्पन्न' इत्यादिना वारणात् ॥
वसुत्तत्रः कथं न भूयतेत आह—**सोऽपीति ।** औपेय्यगो ङ्क्
'भस्यादे' इति पुनरेव प्रोक्तात्पर्यकारत्वेन दुःकम् । किञ्चित्तिष्ठति
मायवाऽप्येय्यगो ङुगिख्ये ॥

(सूत्रप्रयोजनभाव्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

**प्रधानेन तदन्तविधिर्विधया स्यात्—कुम्भकारी,
नगरकारी ।**

अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्यात्स तदादेर्ग्रहणं भव-
तीति—अवयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) **इदं तर्हाति ।** प्रधानेन तदन्तविधिज्ञापना-
र्थमिदमित्यर्थः । नन्वमहत्पूर्वेति शापितोऽसौ । एवं तर्हि ज्ञाप-

कायथा प्रधानेन भवति, एवमुपसर्जननापि स्यादिति सर्वथाऽयं
योगः कर्तव्यः । मौन्यकारेण तु सूत्रमेवेदं ज्ञापनायाचितम्,
गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया । सर्वाद्विर्वातिके तु भाष्यम्—अनुप-
सर्जनैर्दियस्य योगः प्रत्याख्यायते' इत्यादि तदपेक्षया ॥

(उद्धोतः) प्रधानेनेति । उपैरजापीति भावः । एवं वास
नानुवादतामात्रम्, किंतु स्वावैकताऽपीति भावः ॥ **गणपठि-
तेति ।** वस्तुतो वार्तिकं तत् । अतएवैक वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तम्
गणस्य तु सूत्रकृतत्वात्तत्प्रयोगार्थात्तः । एवं च वार्तिकेन
सूत्रप्रत्याख्यानं न युक्तमिति भाष्याशय उचितः ॥ **प्रतिषेधान-
पेक्षयेति ।** सूत्रस्यावश्यकतैवत्यादिति भावः ॥ **प्रत्याख्यायत
इति ।** तद्वर्णनैः प्रतिषेधस्य शापकात्पेक्षया, कियामित्यस्य गृह्यमा-
नविशेषणत्वात्पेक्षया चेतिशेषः ॥ केचित्तु तत्रैव 'प्रत्याख्यायते' इत्या-
द्युक्तिराववार्तिकामिप्रायेण, 'अत उत्तरं पठेति' इति भाष्यकृद्वतर-
काया तस्य वार्तिककृतसिद्धान्तलोकेः । उत्तरवैक्यइयं तु आर्षेयदे-
शीयस्य । पूर्वत्र तदंताप्रतिषेधेऽप्युत्तरत्र तदंतिविषयभावेन बहुदुरुच-
रादावमाहवाऽस्य सार्थकत्वाद्युत्तरपादनात् । 'पूर्वत्र' इत्युच्यसंगतेरायस्य
तदुक्तित्वम्, अयं तु भाष्य एव दूषितम् । तेनाववार्तिकस्यैव वार्तिककृ-
तसिद्धान्तत्वम् । वार्तिककारीयसंश्लेषजनप्रतिषेधप्रत्याख्यानान् हि तत्र
तदुक्तम्, स्वतः प्रत्याख्यायतस्यैव तत्रैव प्रसर्जनप्रतिषेधस्यास्यसंभावनात्
अत्र तदर्थमिति तदाशयः । **इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेनेत्यादि तु**
भाष्यकृतः सूत्रप्रयोजनप्रदर्शनेनैव वार्तिकप्रत्याख्यानमित्याहुः ॥

१ लक्ष्ये कश्चनमायेनेत्यर्थः ॥

२ ननु काशकृतेन प्रोक्ता गोमांसा इत्यर्थे तेन प्रोक्तमिखनेनापि तसा-
न्मोघि च काशकृतीश्वरादादयो तत्रैव इत्यनेनाप्येवमिति च प्रोक्ताङ्ग-
इत्यनेन प्रोक्ताभेदमवधारयत्वात्पेक्षया श्लेषविधानाद्य च औपाय्यकवादा-
ङ्गोपपत्तिः स्यादत आह—**अप्येय्यगो ङुगिति ॥** भसाद इति पुनरेव
औपोपग्रहणेन प्रोक्ताभेदमवधारयत्वेनिति भावः ॥

३ ननु पुनर्वचनेन औपोपग्रहणेऽपि ख्येति चेत्तन्नेनाधारस्य द्रवत्वादाय-
परत्वं न सम्भवति, निमित्तापये नैमित्तिकत्वेति तु नारत्वेनेत्याद्येवाह—**लिग-
विशिष्टेति ।** अप्येय्यगो ङुगि च ङ्क् तद्वत् ङुगीत्यनेन औपो ङुगित्यर्थः ॥

४ अमहत्पूर्वत्वेन ज्ञापितेति तद्वत्त्वार्थः ॥ तदन्तविधिः प्रधानेन यथा
स्यादुपसर्जनं न मा मृदितलम्भमपुनरुपसर्जनधिकारस्य । तेन कुम्भकारीत्यत्र
योऽयं च अनुपसर्जनं इति वक्तव्यं तत्र तदन्तविधिः ॥

५ अन्तर्गतप्रतिषेधे विधाने तस्यमहत्त्वपरिणामया तदादिनिषेधे कारुण्य-
देव औपः प्रत्ययः स्यात्, यथा च कुम्भकारेण इत्याद्यापद्येत, अतस्तदन्तवि-
ज्ञापनार्थमावश्यकमेतत्सूत्रम् ॥

६ 'तदन्तविधिज्ञापनार्थमित्यर्थः' इति युद्धिते पाठः ॥

७ गणपठितप्रतिषेधः सूत्रप्रत्याख्यानपूर्वकान्तिरिति, तद्वर्णपेक्षया—अमहत्पूर्व-
त्वेनेन तदन्तविधिज्ञापितं सूत्रमपि तदपेक्षैवभावेन सूत्रेण तदन्तविधि-
ज्ञापित इत्यर्थः । अतस्तुत्रं सूत्रप्रत्याख्यानद्विषयेण गम्यतुं किन्तु वार्तिकनेत्याहुः ॥

८ सर्वोदि वार्तिके—सर्वोदितस्यवार्तिक इत्यर्थः ॥

९ नैवादाद्युद्धिक्कम्माप्यम्, किन्तु 'नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन' इत्ये-
तदनुसर्जननापिकात्तस्याख्यानपरम्परात्वमित्यर्थः ॥

१० तदपेक्षया—सूत्रात्प्रत्याख्यानपूर्वकान्तिरिति, तद्वर्णपेक्षया—अमहत्पूर्व-
त्वेनेन तदन्तविधिज्ञापितं सूत्रमपि तदपेक्षैवभावेन सूत्रेण तदन्तविधि-
ज्ञापित इत्यर्थः ॥

११ अनुपसर्जननापिकात्तस्याख्यानपरम्परात्वमित्यर्थः ॥ तद्विचारान्मा-
तदन्तविधिः 'अमहत्पूर्वत्वेनेन गतिविषयेन, तदुत्तरप्रधानेन तद्वर्णपेक्षया

१२ यद्येतदमहत्त्वं स्यात्तथा 'सूत्रात्प्रत्याख्यानपूर्वकान्तिरिति' इत्युक्तं स्यात् । यत्
पदार्थान्तरिकेन वक्तव्यमित्युक्तम् ॥

१३ तदन्तप्रयोगात्तद्विधि—यत्तदन्तप्रतिषेधमिति पदप्रयोगात्तद्विधिः ॥

१४ सूत्रात्प्रत्याख्यानद्विषये तदन्तविधिज्ञापकत्वेऽपि प्रधानेन तदन्तविधिर्विधा-
स्यादित्याद्यनुसर्जननापिकात्तस्या पठनस्यैव, अनेनैव तदन्तविधिज्ञापनमपि
स्यादित्यर्थः ॥

१५ तद्वर्णपठितप्रतिषेधस्य—सूत्रात्प्रत्याख्यानपूर्वकान्तिरिति ॥

१६ तत्रत्यान्त्रावैक्येनान्तिरित्यर्थः इति सूत्रार्था, भाष्यकृद्विद्वत्प्रसर्जननापि-
कारस्य 'अनुपसर्जननापि' योः प्रत्याख्यायते' इत्यादिभिः प्रत्याख्यानं कृत-
न्त्यात् 'अनुपसर्जनं महत्त्वमर्थम्' इत्यादि वार्तिकामिप्रायेण, न तु सूत्रात्प्रत्या-
ख्यायतेति भावः ॥

१७ उत्तरवाक्यमहत्त्वं तु—ज्ञापकं तु पूर्वत्र, रविषये बहुविधेयसंभवादि-
त्यादि वार्तिकप्रमाणस्यैव ॥

१८ आचार्यदेवोपसर्जनं—सूत्रेण इत्यर्थः । अनुपसर्जननापिकात्तस्याख्यान-
परम्परात्वमित्यर्थः । तदन्तविधिज्ञापनेन ज्ञापनेऽपि पदुत्तरं तदन्तविधिपरत्वेन बहुदुरुच-
रादावमाहवा तत्राकारान्तेनस्यापि कारस्याद्युत्तराद्युत्तरात्तदन्तप्रयोगः कृतमिति पूर्व-
पक्षोक्तित्वमित्येति भावः ॥

१९ संश्लेषकत्वेनेत्यादि वार्तिकमत्याख्यानमात्र भाष्यमात्र 'अनुपसर्जननापि' यो-
योः प्रत्याख्यायते' इत्यादि सर्वादिष्वेव उक्तम् ॥

२० तस्यस्याख्यातस्यैवमित्यर्थः—यथा वार्तिककारेण प्रत्याख्यानं यदनुपसर्जन-
नापि सूत्रेनैवादाद्युद्धिक्कम्माप्यम् इत्युक्तं तदपेक्षया तदन्तविधिज्ञापनं इति भावः ॥

२१ 'सूत्रप्रयोजनप्रदर्शनवार्तिक' इति न. पाठः ॥ भाष्यकृत—विद्वत्प्रतिषेधः
सूत्रप्रयोगप्रदर्शनवार्तिकस्य 'ज्ञापकं तु पूर्वत्र' इत्यादेः प्रत्याख्यायार्थमिति भावः ॥
मुख्यपाठे हि प्रधानेन तदन्तविधिर्विचारितसूत्रप्रयोजनप्रदर्शनेन वार्तिकस्य
ज्ञापकं तु पूर्वत्रेव प्रत्याख्यायमिति भावः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)
रुद्रग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भव-
तीति—संघातादुपचित्तिर्भवित्यति ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)
रुद्रग्रहण इत्युच्यते, न चैतत्कृद्रग्रहणम् ।
रुद्ररुद्रग्रहणमेतत्—रुद्रप्ययमण, तद्वितोऽपि ॥
(सूत्रानुपयोगप्रदर्शकभाष्यम्)

एवं तर्हि—ईकारान्तेन समासो भविष्यति ।

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । कुम्भस्य कारीशब्देनोपपद-
लक्षणः समासः करिष्यते । 'होभ्यो ढक्' इत्यत्र च ङष्ठाप्राति-
पदिकादिति त्रितयाधिकारात् क्षीप्रखयान्तात्समासप्रातिपदि-
काद्विधधास्यते । समासमन्तरेण क्षीप्रखयान्तस्य प्रातिपदि-
कस्यासंभवासमासः क्षीप्रखयान्तो रूढाते । ङष्ठावन्तेभ्यश्च
सुपण्यादिभ्यो ङष्ठावमहणादुवृत्त्या सविष्यतीति भावः ।

(उद्योतः) ननु क्षीप्रखयतिन समासेऽपि समासस्य प्रलव-
ग्रहणपरिभाषया क्षीप्रखयान्तत्वाभावात्कथं ततो ङत आह—**क्षीभ्यो-**
ङमिति । एवं च क्षीप्रखयान्तप्रातिपदिकात् ङको विधानसामर्थ्येन
प्रलवग्रहणपरिभाषा बाध्यत इति भावः ॥

नन्वेवं सुपण्यादिभ्यो ङतस्येव ङक् न स्यात्, ङभयत आश्रयणे-
ऽन्तादिदेवत्वाभावाच्च विनतादिभ्योऽपि न स्यादत आह—**ङ्ङ्यावन्तेभ्य**
इति । अनुपपत्तेनक्षीप्रखये तदादिनियमाभावादिदं सर्वं चित्सम् ।
तस्मात्क्षीभ्य इति सूत्रे प्रातिपदिकादिति न संबध्यत इत्येव तत्सम् ।
अभ्यधा ङष्ठाप्रातिपदिकेतदेवैनाश्रयकलेन ङष्ठापसुप्तस्यभाष्यविरोध
इति दिक् ॥

(सूत्रोपयोगप्रदर्शकभाष्यम्)

यथेवं लभ्येत, कृतं स्यात् । तच्च न लभ्येत ।
किं कारणम् ? अत्र हि गतिकारकोपपदानां रुद्रि-
सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति ।
समासे च कृते, अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

अवयवादुत्पत्तौ तस्यां को दोषः ?

कौम्मकारेयो न सिद्ध्यति—अवयवस्य वृद्धिस्यैव
स्याताम् ।

१ 'भ्यस्तु सुप' इति च पाठः ॥

२ 'तत्तु न लभ्यम्' इति च. पाठः ॥

३ 'तु कुम्भकारशब्दात्क्षीप्रिभ्योऽपि तदा कुम्भकारीशब्द एव
क्षीप्रखयान्तो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रलवो न भवति
इति च पाठः ॥

४ केवलादपि कारीशब्दात्प्रलवोऽपि वाच्यति—**केचिरेविति** ॥

५ यत्र कुम्भकर्तृकोत्पलसूक्ष्मक्रियाऽऽश्रयवन्भावित्वमस्ति तत्र सामान्योत्प-
लसूक्ष्मक्रियाऽश्रयवन्सामान्यत्वमप्यवश्यमेति मतेत्येव ततोऽपि क्षीभ्यो ङमिति
दम् प्रत्ययः ॥

६ ननु सामान्योत्पलसूक्ष्मक्रियाऽश्रयवन्भावित्वस्य विद्यमानत्वेऽपि कुम्भ-
कर्तृकोत्पलसूक्ष्मक्रियाऽश्रयवन्भावित्वस्य तत्र ङत्वेन कुम्भकारीशब्देन ङ-

तत्सादनुपसर्जनाधिकारः ॥

(प्रदीपः) अवयवादिति । अत्र चोदयन्ति—'कृतदि-
तसमासाश्च' इत्यत्र रुद्रग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्राति-
पदिकत्वात्त एव ङक् भविष्यतीति—तदनुपक्रमः । अत्रास्याः
परिभाषया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात् ॥ नन्वेवमपि
कारशब्दाद् ङोपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ङक् भविष्यति,
क्षीप्रखयग्रहणे तदादिनियमाभावात् । तथा च परमकारीश्रय-
न्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति । एवं तर्हि तदादिनियमाभा-
वादनियमः प्रसज्येत । तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रलवः
स्यात्, कदाचित् कुम्भकारीशब्दात् । यैदा तु कुम्भकारीशब्द
एव क्षीप्रखयान्तो भवति, न तु कारीशब्द इति ततः प्रलवो
भवति ॥ ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्देऽपि क्षीप्रखयान्तो
भवतीति ततोऽपि ङक्प्रसङ्गः । नैष दोषः । नियमप्रतिषेधना-
धिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते, न तु न्यूनस्य । अथ वा क्षीप्रखये
तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनमुच्यते ॥

(उद्योतः) तत् एवेति । वस्तुतोऽवयवस्याप्रातिपदिकत्वा-
त्समुदायस्य चण्णन्तत्वाभावात् ङोपोऽप्रातिरेयते शंकितुमुचितम् ॥
प्रधानेन तदन्तविधौकानेन तु नानियमप्रसंगदोष इत्याह—**यदु-**
त्पत्तिः । 'विधीयते' इत्यनन्तरं 'तदा' इति शेषः ॥ तत् इति ।
कुम्भकारीशब्दादित्यर्थः । ननुपाठे तु कारीशब्दादित्यर्थः ॥
सत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ शङ्कते—**ननु कदाचिदिति** ॥ निय-
मप्रतिषेधेनेति । अयं भावः—नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्यू-
नस्य, अत एव 'अस्यपत्त्यं युवा' इत्यर्थे—अशब्दादिभिर्न यस्मैति कोपे,
इत्यन्तत्वात्सूक्ष्मिदिः । 'यदेवैवेवमाश्रय' इत्यादौ तत्तत्तात्पर्यं भा-
वनादितिदिः । एवं च तन्निषेधे तत्त्वावल्लस्यैव संग्रहो न्यायो न तु
अतद्भावस्यैवेति ॥

ननुसत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ क्षीप्रखये तदादिनियमाभावात्कुं-
भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृत्वापलेनानन्वयाच्च तदन्तर्गतकारीशब्दस्य सुप्र-
न्तत्वाभावाच्च समुदायादेव ङगादि भविष्यतीत्यत आह—**अथ चेति** ।
तदाश्रयणे तु व्यर्थमेवेदमिति ध्वनितम् ॥ केचित्तु—कुंभकर्तृकोत्पलसू-
क्ष्मक्रियाऽश्रयवन्संभित्वे विवक्षिते सामान्योत्पलसूक्ष्मक्रियाऽश्रयवन्संभित्व-
विषयत्वात् अन्वयनायेन तर्ह्यपि प्रथमोक्तदेवितत्वाच्च भवेदेवभावयत्वा-
दुत्पत्तिकार्यभावेऽपि । समुदायाधेनैकार्थीभावे प्रधानावयवार्थेनापि
तस्य दुर्बारात्वात् । ध्वनितं चेदं येन विधिरिति सूत्रे भाष्येऽसीति तत्रैव

प्रत्ययः स्यात्, न केवलकारोपपत्त्यात् । यत्पार्थीभावस्य विधिश्च एव सत्त्वचित्तस्य
आह—**तस्यापीति** । तस्यैवेत्यर्थः ॥

७ ननु कुम्भकारीशब्दादिनैकार्थीभावो न तु अवयवार्थेन, इत्यस्यतद्विहितमित्यत
आह—**समुदायाधेनैकेति** । यत्र समुदायाधेनैकार्थीभावकृतावयवार्थेनैवारात्वे-
त्यर्थः ॥

८ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति वार्तिकव्याख्यानावसर इत्यर्थः । तत्र हि
प्रातिपद्याभावे कष्टं परमशित इत्यादावपि द्वितीयाभिहिते समासः स्वाधिर्या-
पत्तिर मर्दिता । समुदायाधेनैकार्थीभावे प्रत्ययत्वव्याप्येनैकार्थीभावेनेति
स्वीकारे कष्टं परमशित इत्यादौ श्रितव्यमर्थस्य द्वितीयाभावेनैकार्थीभावो नेति
कष्टं परमशित इत्यादौ यमादावपिपदश्रयमन्वयसङ्गतं स्यात् । तथा च
तद्व्याप्यमात्रेणैव यत्र समुदायाधेनैकार्थीभावस्तत्तावयवार्थेनाप्यतत्त्ववेत्ताश्रय-
नीयमेवेति तावमेव ॥

निरूपितम् । सुखन्तर्लं तु न वचनेन निमित्तकोटी प्रविष्टम्, किन्तु
न्यायप्राप्तमिति भाष्याशयः । तत्रैव इन्द्रिदोषः प्रकृतोदाहरणस्यैव एव ।
स्वरदोषस्य यदा कुम्भकणे नियुक्त्यं कुम्भं करोति तदा 'अणि विवृते'
इत्यनेन पूर्वपदाहुतात्त्वमिति । न च ख्यामित्यस्य शुद्धमागविशेष-
णत्वात् प्रादुक्तत्वेन, अनुपसर्जनादित्येतद्व्यावर्त्तयितुं संभवेन ज्ञापितेऽपि
कथं चारितार्थम् ? अनेनैव ख्यामित्यस्य तदन्तविशेषणत्वाया अपि
शापनाद्, तस्यैव वीर्यप्रकृतिविशेषणत्वाया न्याय्यत्वाच्च । स्वप्रकृत्यर्थे
एव तदर्थान्वयात् । एवं च बहुकुम्भचरैति व्यावर्त्तय प्रसिद्धम् ।
किञ्चैवं सति 'आविश्यात्' इत्येतद्व्यावर्त्तयेत् । अनुपसर्जनादिति तु
शुद्धमागविशेषणमेवेत्याहुः ॥

(५१३८ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्डी-
ध्विधाने सुपण्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्डीध्विधाने
सुपण्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्—सुपण्या ॥

(प्रदीपः) सुपण्याति । सोमना निर्णयस्या इति बहु-
व्रीहिः । तत्र पण्यशब्दस्योपसर्जनत्वाद् वीर्यं न प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—जातेर्डीध्विति । जातेरित्यनुवर्तमाने
पक्षकर्मणि डीध्विधाने इत्यर्थः । भाष्ये 'तस्य च द्वावप्यस्य जातिवा-
चकत्वाद्' इत्यन्वयः ॥

(५१३९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ न वा समासस्यानुपसर्जनत्वा-
ज्ञातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामा-
न्येन डीध्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ? समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समा-
सोऽत्रानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः । समास-

स्यानुपसर्जनत्वात्स्य च जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य
सामान्येन डीष् भविष्यति—जातेरखीविषयाद-
योपधात्' (५१३६) इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । सुपण्याशब्दो जातिवाचि प्राति-
पदिकं तथातुपसर्जनम् । बहुकुम्भटा नगरीत्यत्र तु जातिवा-
चिनः कुकुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याजातिवाचित्वाद् डी-
ध्वोऽभावः ॥ जातेरिति । जातेरित्यनुवर्तमाने 'पाककणेपण्ये'
इत्यनेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) जातिवाचीति । औषधिजातिवाचीत्यर्थः ॥
नन्वेवं जातेरखीत्यस्यानुपसर्जनाधिकारे पाठो व्यर्थोऽत आह—
बहुकुमुटेति ॥

(वार्तिकोपसंहारभाष्यम्)

कथं कृत्वा चोदितम् ? कथं कृत्वा परिहारः ?
बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितम् ।
तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिखिरचित्ते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथममाहिकम् ॥

(प्रदीपः) बहुव्रीहिरिति । नास्त्युपसर्जनमस्मिन्ननु-
पसर्जनमिहोऽवीर्यमपि पण्यशब्दस्योपसर्जनत्वाद् 'वीर्यं न स्यात्' ।
तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावात् ॥

इत्युपाध्यायैवेत्यतः पुनरुक्त्येव महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थो-
ध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाहिकम् ॥

(उद्घोषः) 'कथं कृत्वा' इति भाष्यस्य उदाहरणविषयत्वसम्भ-
निराकरोति—नास्त्युपेति ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसदीर्घार्भजनगोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
च्छोते चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे प्रथममाहिकम् ॥

१ ननु 'सौम्यवपुःशक्तिकमुखाऽनुकृष्ट' इति श्लोकोऽनित्यस्यार्थः । तथा
च केवलकारीशकस्य सुमनसाभावेन न ततः प्रत्यय इत्याशङ्क्याभावाद्—
सुखन्तस्त्विति । अत्र सुपण्यं नाश्रयते इत्यर्थः ॥

२ कुम्भकारेण इत्यादावप्यस्य वृद्धौ घसामपि न काङ्क्षदोष इत्यर्थः ॥

३ ननु विशिष्टाङ्गकं प्रत्ययं 'क्षित' इत्यनेनाभ्योदात्तत्वं, निष्कृष्यैकाग्र्य-
भावे केवलकारीशब्दादपि ङकि अतोदात्तत्वेनेति कथं 'अवयवस्य वृद्धिस्तत्रैव
स्यात्' इत्याद्यासिः प्रदक्षितेति आह—स्वरदोषश्चिरस्त्विति । कुम्भकार
इत्यत्र प्रत्ययस्वरपण्योदात्तत्वं, तत्र विशिष्टात्वेनान्नाङ्गं ङकि अतोदात्तत्वेनैव
स्यादिति न सारदोषः । यत्र कुम्भकारणकायां नियुक्त्ये काचन तत्र 'अण्यने
परे नियुक्तावपि समाने पूर्वनाहुतात्तम्' इत्यर्थेनैव 'अणिगिबुते' इति सूत्रेण
कुम्भकाराशब्दे कुम्भशब्द एव आहुतात्तः स्यात् । तत्तत्त्वयवात्कारीशब्दा-
ङ्गिकं प्रत्ययस्वरपण्योदात्तत्वे आहुतात्तस्यातोदात्तस्य भेति सारदस्य अण्यने
स्यादिति भावः ॥ अत्रादात्तपदभेदकर्मणि परिभाषया सति विशिष्टकरं बली-

पस्येत यान्तोदात्तत्वेनैव स्यादिति तु न वक्तुं शक्यम् । अवयवात्कारीशब्दा-
ङ्गिकं तस्यैव तद्विज्ञानत्वेन मासिदित्वात्तत्त्वानुवर्त्तनमपि कारय इत्यस्येति
परिभाषया न कोऽपि दोष इत्याहुः ॥

४ ननु ख्यामिति विशेषणं शुद्धमागत्वेनेति खीकर्मणो बहुकुम्भचरेत्यादौ
दोषाभावेनानुपसर्जनत्वात्वेत्येव माह, कथं सति चारितार्थ्यभावात्स्वयमिति
तदन्तस्यैव विशेषणमिति ज्ञाप्यत इत्यत आह—तस्य डीध्विति । वीर्यमस्य
खीत्वस्य प्रकृत्यर्थे एवावयवस्य व्यावर्त्तय ख्यामित्येतदपि तदन्तस्य विशेषणं
न्यायमिति भावः ॥

५ अनुपसर्जनादित्येतद्विशेषणं शुद्धमागत्वेनेति विज्ञानात्तत्वेन पाककर्म-
त्वाद् अतुपसर्जनं यत् पाकादि जातिवाचकं तदन्तस्त्वोपाचकात्प्रत्यय इत्यर्थ-
स्यावयवत्वेन सुपण्यात्वाद् पण्यस्योपसर्जनत्वादातिरिति भावः ॥

६ ननु सुपण्याशब्दस्य निलक्षित्वेन जातेरखीत्यस्य प्रादप्यस्यभावाद्—
जातेरित्यनुवर्त्तमान इति ॥

(३२६ डीएविधायकसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ९ ॥)

१२८९ टिङ्गाणज्द्वयसज्दघ्नज्मात्र-

चतयण्ठकञ्जकृपः ॥ ४ । १ । १५ ॥

(जीबधिकरणम्)

(५१४० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्रग्रहणे सानुबन्धकस्योप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्रग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम्—कारिकेयी, हारिकेयी ॥

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

(५१४१ पूर्वपक्षसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अननुबन्धकग्रहणे हि न सानु-
बन्धकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्ध-
कस्य ग्रहणं भवति' इत्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

तस्यग्रहणे तस्यद्रग्रहणं मा भूत् ।

दिव्ग्रहणे दिवुग्रहणं मा भूत् ॥

(प्रदीपः) तस्यग्रहणं इति । 'पूरणगुण' इति तव्येन
समासप्रतिषेध उच्यमानसंख्यता न भवतीति ब्राह्मणकर्तव्यमिति
समासे भवत्येव, तत्र कृतस्वरेणान्तस्वरितं भवति । तव्येन तु
समासे कृतस्वरेण तन्माकार उदात्तः स्यात् ॥ दिव्ग्रहणे
इति । तेनाक्षरूति 'दिव औत्' इति न भवति । अक्षरूत्या-
मिति 'दिव उत्' इति न भवति । अन्यथा 'ऊठि' कृते, एक-
देशविकृतस्यानन्यत्वादौलोत्वे स्याताम् । परिभाषायां तु सत्यां
प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षवाचिनो दिव्शब्दस्य ग्रहणम् ॥

(उच्छ्रोतः) अतःस्वरितमिति । तस्यतस्मिन् स्वरिततात्-
त्वात् ॥ तद्वदकार इति । प्रलैयस्वरेण कर्तव्यस्य मध्योदात्त-
त्वात् ॥ अक्षरूति । पातोः सानुबन्धकत्वात् ॥ ऊठि कृत इति ।
महिर्भूतविभक्त्यपेक्षालापेक्षा किमपेक्षलाङ्घनं तत् ॥ दिव्शब्द-
स्येति । किमिष्यत्वात्स, मध्युत्पन्नस्य तैल्यर्थः ॥

(परिभाषालेपभाष्यम्)

ननु चेयमपि कर्तव्या—'तदनुबन्धकग्रहणेऽतद-
नुबन्धकग्रहणं न' इति ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

'यत्'ग्रहणे 'ण्यत्' ग्रहणं मा भूत् ।

'अङ्' ग्रहणे 'चङ्' ग्रहणं मा भूत्

'अच्' ग्रहणे 'णच्' ग्रहणं मा भूत् ॥

(प्रदीपः) प्रत्येन परिभाषाऽन्तरप्रतिपादनायाह—ननु
चेयमिति । स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः । उपात्तानुबन्धव्य-
तिरिक्तानुबन्धयुक्तस्तत्तदनुबन्धकः ॥ यत् ग्रहणं इति । 'य-
तोऽभावः' इत्यादावित्यर्थः ॥ अङ्ग्रहणं इति । 'ऋदशोऽङ्गी
गुणः' इत्यत्र चङो ग्रहणमावाद्धि विधीयमानं 'श्वतेरः' इत्यत्वं
यकि न भवति—अङ्गिधियदिति ॥

(उच्छ्रोतः) प्रसंगेनेति । न तु प्रकृते ङको ग्रहणानुपपत्ति-
वोविका सेल्यर्थः ॥ स एवेति । सप्तपर्णादौ मीप्तावदत्र कृतावधा-
रणस्यान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ अतदित्यस्य तत्तदङ्गित्वेति इत्याह—उपा-
तेति ॥ ऋदशोऽङ्गीति । अनुवृत्तिप्रदर्शनायमेतैव ॥ चङि नेति ।
'विभाषापेदङ्ग्योः' इति चङ्, 'वृत्तस्यु' इति पक्षेऽह ॥

(परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

ते द्वे एते परिभाषे कर्तव्ये ?

न कर्तव्ये ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे इति
यद्यं 'वामदेवाद् ङवङ्ङ्यौ' (४।१।९) इति ययतौ
ङितौ करोति ॥

(प्रदीपः) ङवङ्ङ्याविति । यस्येति लोपेन वामदेव्य-
मिति रूपे सिद्धे हित्करणे 'ययतोऽथातदर्थे' इत्यत्र ङवङ्ङ्यतोऽप्रेहण-
निवारणार्थम् । एवं चैतर्द्ध इत्यस्य प्रयोजनं भवति, यद्येते परि-
भाषे भवतः । तेनावामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वं न भवति, अपि
तव्यस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं ॥

(उच्छ्रोतः) ननु लोपात् हित्वमत आह—यस्येतीति ॥
'एवं च' इतिशब्दस्यार्थमाह—यद्येते इत्यादि ॥ अन्तोदात्तत्वं नेति ।
'ययतोऽथातदर्थे' इत्यनेन, नञ् उच्चारणोपेयवदतयोत्तरपदवोसमा-
सस्यान्त उदात्त इति तदर्थः ॥

(प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्तर्द्धुपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

अननुबन्धको ददाद्यः क्षियां नास्तीति कृत्वा
सानुबन्धकस्य ग्रहणं विश्वास्यते ।

ननु चायमस्ति 'शिलाया ङः' (५।३।१०२) इति । नैष
क्षियां वर्तते ।

अयं तर्हि 'सभाया यः' (४।४।१०५) 'दृष्टन्वस्ति'
(४।४।१०६) इति । एयोऽपि न क्षियां वर्तते ॥

१ 'स्वरितत्वम्' इति क. पाठः ॥

२ प्रत्ययस्याधुनात्वेन तकाराकार उदात्त इति कर्तव्यं शब्दो मध्योदात्तः ॥

३ ऋदशोऽङ्गी गुण इत्यस्यापेक्षादानं अपठेत् इत्यत्र तत्सादृश्यद्वयानु-
वृत्तिरित्येवोक्तं नान्यथमित्यर्थः ॥

४ यद्येते परिभाषे मवतदादाः क्वावतोर्महणित्वारणार्थं प्रयोजनं हित्वस्य
भवतीति भावः ॥

५ तदुच्छ्रोते तुष्णार्थोऽतीतावधनुस्त्वामाभ्यवद्वितीयाकुलाः ॥ ३।१२ इत्यने-
नैत्यर्थः ॥

किं कारणम् ? तत्र साधुरिति वर्तते । कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् ?

(प्रदीपः) नैव स्त्रियामिति । शिल्पे शिल्प्यमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिल्प्यशब्दः, स्वभावतः ॥ कथं स्त्री नामेति । यज्ञसभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः ॥ ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः, परिपहेति संभवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वम् । एवं तर्हि च्छन्दसि सभेयशब्दस्यैवं विधायां स्त्रियां प्रयोगोभावः ॥

(उद्घोषः) यज्ञसभायामिति । यथेति प्रायश्चित्तादिरप्युपलक्षणम् । प्रायश्चित्तादिविनशे, राजनादौ वा विदुषामेव साधुत्वेन योग्यतयाऽधिकारादिति भावः ॥ वैदुष्यं च—उपनयनादिमतां पुंसांमेवेति तात्पर्यम् ॥

(५१४२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अजग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि
जीन्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? तदन्ताद्धि जीन्विधानम्—तदन्ताद्धिअन्ताद् जीन्विधीयते—‘शाङ्गैस्त्वाद्यजो जीन्’ (५१।७३) इति ॥

न चास्ति विशेषः—अजन्ताद् जीपो वा जीनो वा, तदेव रूपं स एव स्वरः ॥

(प्रदीपः) अजग्रहणमिति । ‘शाङ्गैस्त्वाद्यजो जीन्’ इत्यनेन अन्ताद्धिजीन्विधानादैन्यन्ताद् जीवविधानमनर्थकम् । खरे विशेषभावाद—अजन्तस्याधुदात्तत्वात् जीपि जीनि चैधुदात्तस्यैवावस्थानात् ॥

(उद्घोषः) जीन्विधानादिति । भाष्ये हिरेताविलम्बः ।

(५१४३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा जात्यधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? जात्यधिकारात् । जातेरिति तत्रानुवर्तते । अजात्यर्थोऽयमारम्भः—औदपानी, औत्सी ॥

तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ॥

(प्रदीपः) औत्सीति । एते भवेति भवौदावर्षे ‘उत्सादिभ्योऽञ्’ इत्यञ्जविधाने जातिवाचित्वाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु औरसा अपलापेत्वे जातिस्त्वमस्त्वेत्येत आह—भवेति ॥

(५१४४ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां
जीन्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां जीन्प्रसज्येत—वैदस्य स्त्री वैदीति ॥

(अजग्रहणद्वयस्य साफल्यबोधकभाष्यम्)

यदि तर्ह्यस्य निवन्धनमस्ति, इदमेव वक्तव्यम् । तत्र वक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । अर्कियमाणे हि तस्मिन् वैदस्य भगिनी—वैदी, परत्वाजातिलक्षणो जीप जीपं बाधेत । जीनि पुनः सति परत्वाद् जीन् जीपं बाधते ॥

(प्रदीपः) वैदस्य भगिनीति । अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति । या हि वैदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव वैदशब्दः प्रवर्तते, न पुंयोगनिमित्तः ॥ परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवादत्वादित्युक्तमवति ॥

(उद्घोषः) ननु भगिन्यामपि पुंयोगादेव वैदशब्दस्य वर्तनात्स्थं जातिस्त्वम आह—अनेनेत्यादि ॥ ननु शाङ्गैस्त्वादिपुंजे जातिग्रहणानुष्ठौ निरवकाशत्वाद् जीनः कथं परत्वोक्तिर आह—परत्वेति ॥

(५१४५ सूत्रांशपूरकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ख्युन उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम्—आख्य-
ङ्करणी, सुभगङ्करणी ।

(सूत्रांशपूरकभाष्यम्)

अल्पमिदमुच्यते ‘ख्युनः’ इति—

नञ्सत्रीककख्युंस्तरुण-

तलुनानामुपसंख्यानम् ।

नञ्सत्रीककख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नर्धे—खैपी । खव्—पौंकी । ईकक्—शा-

१ छन्दसि सभेयशब्दस्य ‘सभायां साधु’ इत्येवं श्रियाध्यमयोगो नास्तीति उपलक्ष्य स्त्रियां नास्तीति सम्बन्धेन ॥ छन्दसि दृष्टानुविधित्वात् ॥

२ च. पु. लोके ‘भानाद्ब्राह्मण्यन्ताद्’ इति पाठः ॥

३ ‘जीनि चाऽऽधुदात्तस्यै’ इति च. पाठः ॥

४ अपत्यार्थं मोक्षं च चरणिः संहेति जातित्वम् । भवार्थं जातित्वाभावेन तद्विषयसंभेदतद्विषयः ॥

५ च. छं. पु. लोके ‘पुंयोगादाख्यायां’ इति पाठः । वार्तिके ‘पुंयोगादा-

ख्यायामिति सूत्रेण जीन्प्रसज्येत्यर्थः । भाष्ये तु पुंयोगादाख्यायां कस्यां जीन् इति तात्पर्यम् ॥

६ ‘अनुच्यमाने’ इति च. पु. लोके ॥

७ अगिनी वैदीत्यपर’ इति च. पु. लोके ॥

८ भगिन्यामपि मध्यवर्तमानस्य वैदशब्दस्य जातिवाचकत्वमुपपादयति—
या इति ॥

९ ‘अखस्य’ इति च. छ. पाठः ॥

१० ‘नञ्, खव्—खैपी, पौंकी’ इति क. पाठः ॥

काकी, याद्रीकी । व्युन्—आद्यङ्करणी, सुभष-
ङ्करणी । तरुण, तलुन—तरुणी, तलुनी ॥

(प्रदीपः) व्युन् इति । सूत्रे व्युन्ः पाठोऽनापेः ॥
नवस्यज्योति । तरुणतलुनकब्धशैरवयोऽयं ग्रहणम्—तैरुणी
सुरेति । प्राणिषमो हि वयः । गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः
पाठाम् शेषमि भावति । खरे विशेषः । अथ वा वयोवाचि-
भ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वात् छेषिव स्वादिति श्रयोवचनावपि
तरुणतलुनशब्दासुपसंज्ञानं प्रयोजयतः, तत्र सामर्थ्यात्
हीयर्थोपनिष्क्रमः ॥

(उद्योतः) ननु तर्हेतलुनयोः 'वयस्यचरमति' हीयः सि-
द्धेयसंस्वानं व्यर्थमत आह—तखरेत्यादि ॥ खरे विशेष इति ।
जननभावाद्युदात्तमिमां । तत्र डीयासुदात्तत्वम्, रीषे त्वतोऽप्रा-
प्तमिति विवेकः ॥ सरुणी सुरेज्यापि भवत आरोपामपेगः स्यादत
आह—अथयेति ॥

(६२७ डीरविधायकसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १० ॥)

१२९० यत्रश्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

(डीरचिकरणम्)

(५१९६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यत्रः प्रति-
षेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्, द्वीपाद्यत्रः
प्रतिषेधार्थम् ।

इह मा भूत्—इत्येति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आपत्यग्रहणमिति । अपत्ते भव आर्षलः ॥
इत्येति । द्वीपे भवेति अवादावर्थे 'द्वीपादनुसमुर्दं यत्' इति
यज्ञः ॥

(उद्योतः) आपत्ये भव इति । स त्वै प्रतिषेधोक्तर्भाषया-

- १ द्वीपकारेण सुनिश्चयस्य सूत्रे ग्रहणम्, सप्तमर्षमित्यर्थः ॥
- २ तद्वर्गी सुदृष्टं यत्रो गम्यते किञ्च तदागुण्य मर्यादाधिक्यं नोपपत्तेः ॥
- ३ रीषि अन्तासुदात्तत्वम्, रीषि पातोदात्तत्वमिति विवेकः ॥
- ४ तलुन तलुन शब्दयोः प्रथमशब्दोवाचकत्वाभावेन स्वयि प्रथम इत्यस्य
रत्ना वयोवचनावपिमाप्यानां निर्वर्ति स्यादत आह—तरुणतलुनयोर्वयस्य
रश्च इति ॥
- ५ 'मायवज्यस्य द्वीपाद्यत्रः प्रतिषेधार्थम्' इत्यादिनां लिखनेन क. पुष्पे पाठो
न दृश्यते । परंतु बहुषु पुष्पेऽप्यु उक्तं पाठोक्तमेवान्त एहीत्यम् ॥
- ६ आपत्येऽपि विधानात्प्रत्यय इत्यर्थः । देव नवादावर्थे लिखनान्नाशकत्वात्
यदयेति विधानमिति ॥
- ७ ननु 'द्वीया' इत्यादावप्यपत्यार्थकं यत्र चामिति कथं न हीर-इत्यत
आह—स चेति ।
- ८ अत एवमभारतभाष्येनप्राथमिकारस्यैव ग्रहणेन । वार्तिकस्य

प्रस्थाधिकारस्य यत्र गृह्यते । अत एव देवावचनावपि यत्रि दैव्ये-
त्यदो न डीय् इति बोध्यम् । अत एव प्रत्याख्यानेन समफलम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते—कञ्करूपो यज-
क्षेति ।

कथं तर्हि ?

कञ्करूपोऽयमश्चेति ॥

(प्रदीपः) कञ्करूपोऽयमश्चेति । अयं संहितापाठ
आर्थः । तत्र 'गर्गादिभ्यो यज्' इत्याजकारप्रत्ययवचिष्यपीये,
स एव चेदासुक्रियते । तत्राकारोऽनुनासिक इत्यसंज्ञकः, इह
विशेषणार्थं इति यज्ञो ग्रहणामावाद् इत्येति टाडिव भवति ।
'यस्कादिभ्यो गोत्रे, यज्योश्च' इत्याज्यायकारप्रत्ययः ॥

अथवा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या 'गर्गादिभ्यो यज्' इत्यस्यैव छान्ता-
कारस्य निर्देशः ॥

(उद्योतः) ननु विच्छिद्य पाठे दोष एवेत्यत आह—आर्थ
इति । सै तु व्याख्यातृव्यतिर इति भावः ॥ ननु अवज्योऽभ्यासत्वं
तदन्तान्कीर्तिव्यतिर आह—तत्रेति ॥ मन्वेवं शायो न विच्छिदी-
त्यत आह—तत्राकार इति ॥ छ्विष्यैवैकैऽकारप्रत्ययं विनाऽपि सिद्धि
रदोयति—अथ वेति । एतेन^१ संज्ञाकलङ्कोति व्याख्यातम्, गोत्रवर-
पादित्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तिः । तदनुवर्धनसमिमाया त्वनिलत्वेन मा-
ध्यमागणना प्रवर्तते । गोत्रग्रहणस्य तत्रानुवृत्त्या गोत्रे तदनुवर्धन-
मोऽभावाभावेति दिद् । 'अनिमित्त' इति यद्यपि अस्मिन् विधानात्
तद्विषये शेषः ॥

(६२८ एकविधायकसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ११ ॥)

१२९१ प्राचां प्फ तद्धितः ॥ ४।१।१७ ॥

(तद्धितत्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

तद्धितवचनं किमर्थम् ?

प्रस्थाप्यतेन कञ्करूपोऽयमश्चेति करणेन न कलमेदः । अन्यस्याव्यासार्थः । पत्य
यज्ञो ग्रहणं आरम्भमात्रावधानयोः समफलत्वा न स्वादित्यर्थः ॥

१ पाणिनिनिरुद्धिर्षिकः संहितैव सूत्राणि पठितानि, अतः स पाठ आर्थ
इत्यर्थः ॥

१० वसन्तोऽप्येतान् गोत्रग्रहणानुवृत्तिं विधाय गोत्रे यो यत्र इत्यर्थं करणेन
भवत्येति विहितस्य यत्ने न ग्रहणमिति भावः ॥

११ विधिष्य पाठानु व्याख्यातृवृत्तिः वसितो नालार्थं इत्यर्थः ॥

१२ छ्विष्यार्थके ष यत्तोऽप्येतान् ॥

१३ एतेनोपयोग्यग्रहणानुवृत्त्या गोत्रार्थं वय इत्यर्थं करणेन ॥

१४ ननु वसन्तोऽप्येतान् आभिजित्यादिभ्यो डीय् मन्वेत्येव सत आह—अत्रि-
जित्तिर्नास्ति ॥ आभिजित्यादयः कञ्करूपं विनां न वर्तन्त इति कीदृशप्रतीतिरिति
शेषः ॥

(५१४६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्धितवचनं षितः प्रातिपदि-
कादीकारार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्वितवचनं क्रियते, पितः प्राति-
पदिकादितीकारो यथा स्यात् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

षित्करणसामर्थ्यादेवात्र-ईकारो भविष्यति ।

यथैव तर्हि पितृकरणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादी-
कारो भवति । एवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तन-
सामर्थ्यादपिप्रितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् ॥

अस्त्यन्यत् प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम् ।
किम् ?

उत्तरार्थम् । अत इज्—दाक्षिः, प्लाक्षिः ॥

(प्रदीपः) चित्करसामर्थ्यादिति । धातोः-त्रैपादेः
 लिट्प्रत्ययस्योपसर्गात्तर्हि त्रुपा क्षमेत्यारो ज्ञेयं भवति । य-
 धैक्यं तर्ह्यिति । यदि 'पितृपरोदारिभ्यश्च' इत्यत्र पितृ-प्रतिप-
 धैक्यस्योपनिषेधोऽप्युपलब्धो भवति, तदा समुच्चये मा-
 न्यमिति भावः । उत्तरार्थमिति । अत्र 'लैव्यवर्तनं नात-
 रीयम्' । एतच्च गौरादिवृत्तादिज्ञायते । समुच्चये गौरादिभ्यो
 पितृः सिद्ध्यताम् । अत इज्जिति । अन्यथाऽत इति समर्थ-
 निषेधोऽप्युपलब्धः भावः ।

(उच्यते :) ननु नित्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकाङ्क्षीणि धातोरपि
सादत आह—धातोरेति । भात्वर्थस्य स्त्रीत्वेनायोगः । कृदन्ते तु
अवयवे चारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वे मानाभाव इति भावः ॥

पुतञ्च—अत्रानुहोर्नान्तरियकत्वं च । यथंति गौरादिअणमित-
रप्रातिपदिकम्याहृत्य तथाऽपि व्याख्यानात्तदसंभवेनैकोपपत्तौ तदि-
त्तमहणं न कार्यमिति भाष्याशयः ॥ अन्यथा—प्रातिपदिकाधिकारा-
भावे ॥ समर्थेति । तत्तच्च वैधोरोपलमित्यत्र न स्यादिति भावः ॥

१ 'प्रतिपदिकादीकारो' इति क. म. पाठः । द्वितीयादिभ्यश्चेत्यत्र प्राति-
पदिकादित्यनुवृत्तेः द्विः प्रातिपदिकादित्यर्थः । स्यात्तत्र च ध्वन्यस्यान्तस्य
सहितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्यवश्यम् ।

२ अथादेः=अपूर् लजावामित्यादेः शित्वं 'चिद्विवादिभ्योश्' हस्यत्
विधानेन शरितार्थमिति कृद्गतं अथगुण्यम् अपिपत्यर्थः । केवलद्व्यतोः शीत्व-
योगात् प्रत्ययः ॥

॥ अथ हवनोत्तरेण च धितौ द्वादिभ्यश्चेत्यनं । आतिथदिकादिस्त्रयागुन्तिर्न ।
त्रैलोक्यस्थे किन्तु सार्वभौमवर्तेभ्यः । आसौ दिकस्थानं च गच्छत इत्यर्थः । अथ य-
थातिथदिकादिस्त्रयं च विशेषणत्वं हि नु समुच्चयस्य । गौरीदीनां ग्रहणं स्वयं-
मेव स्वात्सर्गात्प्रातिथदिकादिष्वेति विशेषणमेवेति ॥

३ अत इत्येतद्विशेषणं यदि समर्थस्य स्यात्तदाऽकारान्तास्त्वमर्वादिभ्यः

(६२९ प्रत्ययविधायसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १२ ॥)

१२९२ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः

॥ ४ । ३ । ३८ ॥

('सर्वत्र' पदकृत्यभाष्यम्)

सर्वत्रग्रहणं किमर्थम्?

प्राचामेव हि स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, सिद्धं प्राचां पूर्वेण ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वेषामेव यथा स्यात्—
आवध्यायनी, चापं बाधित्वा षष्ठो यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) सिद्धमिति । आरम्भसामर्थ्यात् 'प्राचाम' इति न संन्यस्त्य इति भावः ॥ सर्वेषामिति । अपवादविषय-
णामपीत्यर्थः । इहाहोपयोगात् पूर्ववृत्तेण सर्वत्रग्रहणं संभव्यते ।
तेनावग्यायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावग्या-
येति चाप-उदीचां सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत् ॥

(उद्घोषः) अपवादोति । नार्थकैलथः । परत्वादि वाप्राप्नोति, नार्थकविषयेऽपि प्राचां मोते षो यथा स्वादित्यः ॥ अत्रत्यतत्रैवत्राद्घेने कथं तहामोडत आह—इहेति । सर्वत्रैलस्य नार्थकविषयेऽपीति तर्काथः ॥ ननु प्राप्नोति लिङ्गविशिष्टपिमायवा षस्य तिडेः सर्वत्रप्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न । अत इत्यधिकारादिति दिक् ॥

(५१४७ सूत्रांशपूर्ववार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लोहितादिषु शाकल्यस्योप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम्—शाकल्यायनी ।

यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः 'कण्वादि-
योगोत्रे' (४।२।११) इत्यण्न स्यात् ।

स्यात् । इदं बोधित्वस्याकारान्तत्वान्नायेन न कृतः प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥

५ सर्वत्रेति सूत्रात्मन सान्ध्यादत्र प्राचामिति न सम्भवत्यत इति भावः
अन्यथा तेनैव सिद्धे सूरमियं न्यर्थं स्यात् ॥

३ सर्वत्र लोहितेति सूत्रे सर्वत्र ग्रहणमात्रेऽपि लक्ष्ययोगोऽसम्भवात्सर्वत्र प्राधान्यं न तस्मिन् इत्यत्र सम्भवेति । तथा च यस्मात्तद्व्यवस्थायाः परत्वात्तानामपि प्राधान्यं बाधितम् न एव भवति । सर्वत्रपदोऽसम्भवात्तत्र हि प्राधान्यो वाच्यः ।

७ तदव्याप्तिर्वाग्यऽपारिताथ्यत्वरूपापवादकत्वरूपमाभावाद्—वाच्यकत्वं
इति ॥

८ तत्रार्थः—पूर्वसूत्रे सम्बद्धस्य सर्वत्रपदस्येत्यर्थः ।

१. २. तु सर्वेषामपि श्रीमत्प्रधानाभ्योक्तत्वेनानेकप्रत्ययोत्पत्तेरपि घोषमात्रा
त्सर्व्वेति स्वर्थमत आह—ननु आप्यापीति ॥

(गणपाठनिश्चायकभाष्यम्)

एवं तर्हि—

कण्वात्तु शकलः पूर्वः

कण्वशब्दात् शकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः ॥

कतादुत्तर इष्यते ।

कतशब्दात् शकलशब्द उत्तरः पठितव्यः ॥

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वाद्यस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्तः ॥ किं प्रयोजनम् ?

एकाणौ तत्र प्रयोजनम् ।

तत्रैवं सति एकाणौ सिद्धौ भवतः ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः

कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

एकाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

(प्रदीपः) कण्वात्तिविति । गणादिषु कपिकत, कुरुकत, अनहुड, कण्व, शकल, इत्येवं गणसन्निवेशः । तन्नामहुड-कुरुकतशब्दावतः स्थानादपकृष्यान्वयः पठितव्यौ । शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः । कत-शकल-कण्वेति । तत्र कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते । शकन्त्वादित्वाभिप्रायनाद्वा पररूपत्वम् । तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्ताणि । तत्र बहुमीहितरूपपरोर्बहुमीहितः सिध्यते, स्वरभिन्नानां यंस्योत्तरस्वरविधिः स सिध्यत इति वचनात् । एवं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्राप्येकदेशः ॥ एकाणाविति । शाकल्यायनीति विन्यामनेन एकः । शाकल्यस्य छात्रा इति छापवादः 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति शेषिकोऽण् भवति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—पूर्वोत्तरौ तदन्तादीति । पूर्वौ लोहितः शकलान्तः । उत्तरः कण्वादिः शकलादितिलब्धः ॥ नन्वेवमेष्टुपसंख्यानमावश्यकं, कतकण्वयोर्मध्ये पठितस्य शकलस्य गण-द्रव्यादपि प्रच्युतत्वाद्वात् आह—तत्र कतस्येति ॥ अंतशब्दः समीपवाची, पदान्तरवाद्गोत्रगुण इत्यस्यापसिद्धाह—शकंध्वादीति ॥ स्वरभिन्नानामिति । वचपीरं ननुऽतकमननुऽतकेनेत्यनेनापि सिध्यति, तथाऽपि कण्वादिभ्य इत्यंतरसाधारण्येनेदमेवोपपत्त्यस्त ॥ अत्राप्येकदेश इति । पठिततत्पुरुषबहुमीकोरिति भावः ॥

(६३० एकविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १३ ॥)

१२९३ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च

॥ ४ । १ । १९ ॥

(५१४० सूत्रार्थसूक्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरसुरेरुप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कौरव्यमाण्डूकयोरसुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्—आसुरायणी ।

(प्रदीपः) आसुरायणीति । 'प्राचां एक तद्धितः' इत्यत्र सूत्रपाठोपेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्येयम् । आसुरिशब्दाच्च एकस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोपः, अकारान्ताच्च एकैर्दीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति ॥

(उद्धोतः) ननु पूर्वत्र तद्धितग्रहणप्रत्याख्यानोक्तभनासुरायणीत्यत्र यत्स्थितिलोपोऽत आह—सूत्रपाठेति । एवं च तद्धितग्रहणमेवैतदर्थस्य शापकमित्यर्थः ।

(५१४९ सूत्रार्थसूक्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छश्चेति वक्तव्यम्—आसुरीयः कल्पः ॥

(प्रदीपः) आसुरीय इति । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेऽर्थे छापवादे 'इत्यर्थ' इत्यपि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इदमेव लापवार्थं क्रियते । अन्यथा द्विरसुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

(उद्धोतः) शेषेऽर्थे इति । 'इदं च भाष्योदाहरणस्य 'कल्प' पदाव्याच्यते ॥ ननु छप्रतिप्रसवस्येह का संगतिरित आह—इहैवेति ॥ लापवनेव इत्येति—अन्यथेति ।

(६३१ छीप् विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १४ ॥)

१२९४ वयसि प्रथमे ॥ ४ । १ । २० ॥

(५१५० सूत्रार्थसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वयस्य चरमे ॥ * ॥

(भाष्यम्) वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—वधूदी, चिरण्डीति ।

(प्रदीपः) वयस्यचरम इति । ये जीणि वयांसीच्छन्ति—कीमारयीवस्यविराणि, तन्मतेनेदं वक्तव्यम् । वधू-टचिरण्टशब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात् । यदा तु द्वे एव वयसी

१ तद्धितग्रहणं उत्तरसिद्धये सम्बन्धार्थमावश्यकमिति सूत्रे नान्तरीय-कत्वादित्येवेति, न तु तस्याशेषस्य इति भावः ॥

२ नान्तरीयकत्वसम्बन्धमात्रं तद्धितग्रहणमाहुरिन्द्रशब्दस्य ज्ञापयतीत्यर्थः । इकारलोपायं तद्धितग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥

३ एतदर्थस्य आहुरिन्द्रशब्दकस्य ॥

४ द्विरासुरिग्रहणमिति । वृद्धाश्च इत्यत्राप्येवमर्थः ॥

५ ननु 'छश्च' इति वार्तिकस्य आहुरिशब्दादित्थं च इत्येवार्थः स्यात् तु शेषेऽर्थे च इति कथमेतत्तदाह—इदं चेति ॥

६ ननु 'छश्च' इति वार्तिके वृद्धाश्च इत्येव वक्तव्यं वयोवयस्यचरमे-इत्याशुपयोपादयत् आह—ननु चेति ॥

७ इदानीन्तन पाठे 'वयस्य चरमे' इत्यस्य वार्तिकत्वेन पाठो नोपपत्त्यते । परंतु उचोत्तरकारस्य वार्तिकसम्मतविरादिसाधकत्वेन वार्तिकमेतद्धितं ज्ञापते ॥

उपचर्योपचयलक्षणे इति दर्शनम्, तदैतन्न वक्तव्यम् । यौवन-
स्यापि प्रथमवयोरुपवात् ॥

(उद्घोतः) ये त्रीणीति । वार्तिकैर्मतलादिदमेव युक्तम् ॥

(अतिव्याप्तिरित्यसम्बन्धम्)

इह कस्माच्च भवति—उत्तानशयेति, लोहितपा-
दिका, द्विवर्णा, त्रिवर्णिति ।

नैतानि वयोवाचीनि ॥

कथं तर्हि वयो गम्यते ?

सम्बन्धाद् ॥

(प्रदीपः) उत्तानशयेति । एते हि शब्दाः प्रथमव-
योवययाः प्रयुज्यन्त इति भावः ॥ नैतानीति । नैर्वा वयः
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ सम्बन्धादिति । विशेषणविशेष्यभा-
वलक्षणादित्यर्थः । ततश्च बहिर्ज्ञातव्यः प्रतीतेर्ज्ञेयः भवति ॥

(उद्घोतः) ननु वयोविषयत्वेन वयोवोधकतया नैतानि
वयोवाचीनि—इत्युक्तमत आह—नैषामिति । वाच्यवयवस्या-
विरूपं वयो नैषां प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ एतच्छब्दप्रतिपाद्य-
क्रियाकारकादिसम्बन्धादयसोऽप्रतीतेराह—विशेषणेति । प्रकरणा-
दिस्पर्शवधारणादिगमनविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः । सर्वाऽपि कदा-
चिदुत्तानां शेत इति सामर्थ्याद् उत्तानैव शेत इत्यवधारणमाश्रीयते ।
तत्र प्रकरणाद्वि वृद्धत्वाभावे निक्षिप्ते बालेति गम्यत इति तात्पर्यम् ॥
मन्वेवं बवोऽवगतौ डीपु सादेवेत्यत आह—ततश्चेति ॥

(अत्यव्याप्तिरित्यसम्बन्धम्)

यदि तर्हि यत्र सम्बन्धाद्वयो गम्यते तत्र न
भवति—इति—इहापि न प्राप्नोति—कुमारीति ॥

अत्रापि हि सम्बन्धाद्वयो गम्यते ।

कोऽसौ सम्बन्धः ?

योऽसौ पुंसां सहासप्रयोगः ॥

(प्रदीपः) कुमारीति । पुंसां सहासप्रयोगोऽस्य प्रवृत्ति-
निमित्तम्, न तु प्रथमं वयः । तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः ।
पाणिग्रहीती तु प्रथमवयया अपि कुमारीशब्देन नोच्यत इति
भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अत्रापि हि सम्बन्धादिति । पुरषा-
संप्रयोगसम्बन्धादिति भावः ॥

(विवरणभाष्यम्)

सम्बन्धादेवार्थं वयो गम्यते ॥

इह पुनः सम्बन्धसम्बन्धात् ।

इह तावत्—उत्तानशयेति—

यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत् उत्तरकालं
वयो गम्यते ॥

लोहितपादिकेति—

यदा वहुर्ब्रीह्यां विशेषितः ततः, उत्तरकालं
वयो गम्यते ॥

द्विवर्णा त्रिवर्णिति—

यदा द्विवर्था विशेषितः, तत् उत्तरकालं वयो
गम्यते ॥

(प्रदीपः) सम्बन्धादेवेति । औपसिकान्द्राव्यवाचक-
भावलक्षणात्सम्बन्धादित्यर्थः । कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः
प्रवृत्तिनिमित्तम्, सौहर्च्यस्तु पुंसां सहासप्रयोगमुपादाय वृद्धायां
गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते ॥ सम्बन्धादिति । कर्तृमा-
त्रादेरभिधेयस्य शब्दसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरावगतैर् विशेषणेन
सम्बन्धादित्यर्थः ॥ कर्तृत्वमिति । उत्तानशया—इति सैत्तिकि-
यायाः कर्त्री शब्दार्थः । यदा तु प्रकरणादिवशात्प्रथमवयो-

१ शालुपुत्रवशादेवं वयः, मतस्यापचर्यतेऽपरमिति व्याख्यायां बभूव-
पिरष्टोपि यौववशाच्चकृत्वेनोपचर्यत्वात्प्रथमवयोवचकत्वमेवेति तस्य-
धर्ममन्त्रादेति न वक्तव्यमिति भावः ॥

२ 'वयस्य वयस इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकप्रसन्नत्वादिति भावः ॥

३ उत्तानशयादियन्मैत्ररात्रविशेषो नोच्यते, ततश्च वयसः प्रतीतिर्नकुता-
ल्यार्थगोचरा, तदेव च बह्विदमन्त्रं वृद्धया अपि बोधं स्यात्, कदाचि
शब्दाया ओपि प्रथमवयो वयस्यत्वस्यापि सम्बन्धेन सूक्ष्मं मतिमाशङ्कते ॥

४ 'नैतानि' इति अ. घ. ङ. पाठः । उत्तानशयादियन्मैत्रयो बोध्यते,
उत्तानशयत्वस्य बालवयस्यत्वात्, न तु वयोवयस्यप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥

५ उत्तानशयादिशब्दैर्दि 'उत्तानशयां शया' इत्यादि विशेष्यविशेष्य-
वाचकप्रयोगः कियते, अथवा विशेष्यविशेष्यभावः प्रकरणविषयशङ्काभावे;
तदा वयसः प्रतीति—इति विशेष्यविशेष्यभावस्यासम्बन्धत्वात्तत इत्यर्थः ॥
६ उत्तानशयादिशब्दैः पूर्वं वयसोऽप्रतीतिरिति वयसि प्रथमं इत्यस्यप्राप्ता-
न्तरादित्यस्योपपत्तिरित्यस्यग्राह्यपि न बहिरङ्कोर्नीलित्यर्थः ॥

७ 'वयसां शये, ओहिशी शयो वयसां शयि' इत्यादि शब्दैः मतिपादिता-
क्रियाकारकादिसम्बन्धादयसोऽप्रतीतिरित्यर्थः ॥

८ 'मतीतिपि न' इति छ. पुस्तकम् ॥

९ 'पुंसां सहासप्रयोग' इति छ. पाठः ॥

१० भयः—कुमारीशब्दे साहासप्रयोगाद्वयवचकभावस्यादयो गम्यत
इत्यर्थः ॥

११ इह—उत्तानशयेत्यादौ क्रियाकारकभावः सम्बन्धज्ञानानन्तरमवधारणा-
दिता वयसः प्रतीतिरित्येवं शब्दानां साहास्यत्वं वयो वाच्यत्वार्थः ॥

१२ प्रयोगानवयोरुपादानस्य विशेष्यं कर्तृत्वमन्वयत्वार्थः ॥

१३ प्रकरणादिति मतीमनोऽर्थो यो वयोवयस्य विशेष्यमनुग्रीहिणां
वाच्योऽर्थोऽन्यपदार्थो भवति तदेत्यर्थः ॥

१४ द्विवर्णयोर्बह्विपप्राकारः प्रकरणादिति मतीमनवयोरुपादानस्य विशेष्य-
मित्यर्थः ॥

१५ ननु वृद्धाग्रयणि वृद्धकुमारीति शब्दः प्रयुज्यत इति कुमारशब्दस्य न
वयोवाचकत्वमित्यत आह—साहास्यमिति । कुमारीशब्दो वयोवाचकः पर-
वृद्धायां कुमारीशब्दस्य प्रयोगस्तु विदो गम्यत्वेत्यादौ यथा कीचोक्तिरसम्बन्धा-
त्सिंहत्वमारोप्यते मालवके तद्वद्व्यापि पुंसां सहासप्रयोगस्याप्यसम्बन्धात्कुमारत्वं
वृद्धाभावमारोप्यत इति भावः ॥

१६ उत्तानशयेत्यादौ उत्तानशयनक्रियाधीनत्वमन्वयत्वमनो भाष्ये, ततश्च श-
र्कां बालेति प्रकरणादियौ गम्यत इति 'प्रथमवयोविधिंशु शयनकर्त्री' इत्येव
म्याकर्त्तव्यो बोधः प्रथमवयोरुपादानविशेषण इत्यर्थः ॥

विशिष्टा कर्त्ता प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं वैद्विर्भूमि-
त्यर्थः ॥ लोहितपादकेति । अत्राप्यन्वयार्थान्नं शब्दार्थः ।
विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणावत्ता ॥ द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूतेति उभो
'वर्षाद्वय' चित्तवति नित्यम् इति छूट् । अत्रापि परिमाणान्नं
शब्दार्थः, शालादावपि प्रयोगाद् । वचःप्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तर-
नविबन्धना ॥

(उद्घोतः) औदारिकादिति । स्वामिकादिलक्षणेः । त
हि साक्षात्सम्बन्धः ॥ प्रथमं वय इति । पुंलिङ्गं तस्यैव प्रवृत्तिनि-
पात्तयेन स्त्रियानपि तद्वेति भावः ॥ साहचर्यादिति । यस्याः प्रथमं
वयस्तस्याः पुंसाडत्तप्रयोग इति सम्बन्धादिलक्षणेः ॥ दण्डसंय-
म्भस्येति । औब्देन संवत्सरो वयस्येति बहुव्रीहिः ॥ प्रमाणान्तरं=
प्रकरणादि ॥ विशेषणमेति । प्रकरणादिना प्रथमवयोविशिष्टायाः
कर्त्तात्वप्रतीतिरिति प्रकरणादिप्राप्तप्रथमवयोरूपेण विशेषणेन सम्ब-
न्धादिलक्षणेः ॥ विद्येयेति । स्वमावत् यस्याः पादौ रक्तौ नालक्त-
कादिनेत्येवं गृहीतो वा, तावति गम्यत इत्यर्थः ॥ भावो—यदाकर्तुं-
मिच्छादि । प्रत्ययार्थो यदपिपदायैवात्यर्थोभ्यां विशेषितस्तदा तदि-
शेषणकप्रत्ययार्थस्य सामान्यतो बोधोचरं प्रकरणादितो वचः प्रतीतिरि-
त्यर्थः ॥ उत्तानशयननिरूपितकर्तृत्ववतीति बोधादिति भावः । एवं
बहुव्रीहयोऽन्यपदायोर्वातिपदार्थविशेषणकः प्रथमं वृत्त्यते, ततोऽनन्तरं
प्रकरणादितः स्वामिकावत्तत्पदत्ववती तावति विशेषप्रतीतिरिति ।
द्विवर्षे इत्यस्य द्विपुमिचमलयावत् इत्यर्थः ॥ प्रमाणान्तरं=प्रक-
रणादि ॥

(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

यदि तर्हि यच्च सम्बन्धादेव वयो गम्यते तच्च
भवति इति इहापि प्राप्नोति—कन्येति ।

निपातनादितिसिद्धम् ॥

किं निपातनम् ?

'कन्यायाः कनीन च' (४।१।१६) इति ॥

(६३३ डीपनिषेधसूत्रम् ॥ ४।१।१२ आ. १५)

१२९४ अपरिमाणविस्ताचितकम्ब-
ल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ ४।१।२२ ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(योगविभागेन सूत्रासप्रत्याख्यानभाष्यम्)

होमो द्वौ प्रतिषेधावुच्यते, तत्रैकः शक्योऽयं कुम् ।

१ उत्तानशयनकर्मणः प्रथमत उत्तानशयनादिशब्दादौ तत्र कोलस्यापि
समीपान्तर्गताद्विप्राप्य विस्तीर्णविमानात्तत्पदवयोविशिष्टरूपार्थो 'नवति नवमे'
इत्यस्य मास्तिस्त्वमवयवमपि अकारान्तत्वाभावात् डीर्घ, यीओपविधित्व-
रूपान्तरकृत्वाद्यो आभवात्सालम् ॥

२ यस्यार्थे—उद्घोतशयनम् ॥

३ ननु भाष्यज्ज्वालागरीशब्दाद्वयतः प्रतिपत्तिरित्युक्तं, यदपि उ
'कुमारान्दस्य' इत्यादिना पुंलिङ्गविषयसुत्तरतत्पुंसाडत्तप्रतीतिभावात् इत्यत आह—
पुंसौति ॥

४ दण्डसंयम्भ इत्यत्र तादृशप्रथमवारप्राप्ताह—सावदेनेति । तादृश-
प्रमात आश्रीयमाणे हि कर्तृरूपार्थस्य सम्बन्धसम्पत्तीतिः स्यात्, तच्च गोपयत्वा
इत्यतो बहुव्रीहिनित्यत्वम् ॥

५ 'प्रकरणाव्याप्त्य' इति छ. घ. पु. उल्लेखोः पाठः ॥

६ विशेषेणादि गम्यत इत्यर्थे इत्यत्रो भण्यो घ. पु. उल्लेख एव संस्मृते ॥

कथम् ?

एवं वक्ष्यामि—परिमाणान्तात्तद्धितलुकि डीम्ब-
वतीति ।

तन्नियमार्थं भविष्यति—परिमाणान्तादेव तद्धि-
तलुकि डीव भवति, नान्यत इति ॥

ततो विस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकी-
त्येव ॥

(प्रदीपः) परिमाणान्तादेवेति । तद्धितलुक्त्वेवत्येव तु
विपरीतनियमो न भवति, लक्ष्यानुसारित्वात्तद्व्यपत्तयः । तेन तद्धि-
तलुकि समाहारे च द्विपादकीति डीव भवति, पञ्चमिरर्थः कौता
पञ्चाशेवादी न भवति । विस्तीर्णानां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो
विधेयः ॥

(उद्घोतः) तद्धितलुक्त्वेवेति । एवं हि समाहारे न स्या-
दिति भावः । 'आगन्तुसामान्ये निषेधाः' इति न्यायेन स एवोचित
इति तात्पर्यम् ॥ ग्राहकीति । द्वाभ्यामाहकार्यां कौतेति, द्वयोरा-
हकार्योः समीकार इति चार्थः ॥ परिमाणवाचित्वादिति । विस्ती-
र्णानां पृथग्ग्रहणदेवात्र परिमाणशब्देनोन्मानमपि गृह्यत इति भावः ।
विस्तीर्णः परिमाणविशेषा अवीलाशय इत्यनेन ॥

(६३३ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४।१।१२ आ. १९)

१२९५ बहुव्रीहेरुपसो डीप्

॥ ४।१।२५ ॥

(डीपधिकरणम्)

(५१५१ एषेपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ॥ ऊपसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ ॥

(भाष्यम्) ऊपसो नकारो लिङ्गाधिकारे वक्त-
व्यः । इह मा भूत्—महोपाः पर्जन्य इति ॥

(प्रदीपः) ऊपस इति । 'ऊपसोऽनर्थ' इति समासा-
न्तप्रकरणे सूत्रमकुत्वा 'बहुव्रीहेरुपसो डीप् नञ्' इति वच-

७ च. पु. उल्लेखे 'तत्र भवितव्यम् । इहा' इति पाठः ॥

८ अस्मिन् सूत्रे भस्त्रार्थं इत्यत्र, तस्यो नञ्, शक्योऽनुक्तमित्यर्थः ॥

९ परिमाणान्ताव्योऽपि भवति चेत्तद्धितलुक्त्वेवेति नियमे आक्षेपे ग्राहकी-
त्यादौ घनाहारेऽपीहो डीर्घ न स्यात्, यथाभेदादौ च स्यादित्यतिशयाति-
निराणार्थं वक्ष्यादौपाठपरिमाणान्तादेव तद्धितलुकीति नियम आशङ्क्य-
इति भावः ॥

१० अ. ग. पु. उल्लेखे मास्तिस्त्वमवयवमपि तद्विधेय इति 'परिमाणान्तात्तद्धि-
तलुक्त्वे' इति नियमो न्यायः । मातः परेणु शब्दादौपाठस्य नान्वीत्य इत्यर्थः ॥

११ विपरीतनियमाश्रयेण द्वयोराहकार्योः समीकार इत्यर्थे ग्राहकीति न
स्यादर्थमपि नियमोऽन्याशङ्क्य इत्यर्थः ॥

१२ ननु विस्तीर्णशब्दानां मह्यं व्यर्थम्, तेषामपरिमाणवाचकत्वाभावेन
बोधानाभावादित्यत आह—विस्तीर्णानामिति ॥

व्यम् । तत्र 'अलोन्त्यस्' इत्यन्त्यस्य नकारो जीध्रस्यश्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति । 'धनुषोऽनङ्' इति समासान्तोऽपि पठितव्यम् एवं च महोवाः पर्जन्यः, कुण्डोषो धेनुकमिलनङ् न भवति ॥

(उद्घोतः) ननु लिङ्गाधिकारे नकारे क्रियामे 'महोवाः' इत्यादावधोऽनङ् दुर्वारोऽत आह—ऊधसोऽनङिति ॥ नञ्चेति वक्तव्यमिति । न चैवमनो लाक्षणिकत्वाद्दोषानापत्तिः । अर्ध-वर्षपरिभाषावत्—अनृशृणो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अभ्यप्रवृत्तेः; यत्प्राप्त्याप्राप्त्यादिषु । अनङ्गोऽनङ् इत्यनेभ्य आचारकित्तिभाषा-चारकिनमे आत्मनेपदप्रयोजकमिति बोध्यम् ॥ ननु अत्रै पाठे 'धनुषश्' इत्यनङ् न लभ्येत्येत आह—धनुष इति ॥

(५१५२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा समासान्ताधिकारे
स्त्रीग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः ।
किं कारणम् ?

समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्—समासान्ताधि-
कार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) न वेति । समासान्तप्रकरण एव 'ऊधसोऽ-
नङ् स्त्रियाम्' इति वक्तव्यम् । तत्रैवैवर्त्यं कर्तव्यम्—कप्स-
मासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कप्समासान्तेति । कप्समासान्तोन्त्येव ॥

(५१५३ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इतरथा हि कञ्चिद्विप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरथा हि कञ्चिद्विः प्रसज्येत ॥

कस्यां पुनरवस्थायां कथमिति ?

प्राक् जीधुग्न्यतेः ॥

१ स्त्रियामिच्छाधिकारे 'बहुमीहेरूपको षीङ् नञ्' इति श्रियामे 'ऊध-
सोऽनङ्' इत्येव 'स्त्रियाम्' इति न वक्तव्यम्, तथा च महोवा इत्यौ दीप
इति भावः ॥

२ अनङ्गः मध्यमधिकारपठितमेव मध्यमं मातृदिति हिङ् करणं कुतश्च,
तत्तद्ध स्त्रियामाचार्यविरचितम् इति सिद्धम् ॥ अथ केचित् 'उत्तराध्यायान्' उपा-
देय' इति हेतुं हलन्त्येव आचार्यकिङ्कितेनोपपद्यन्ते । तद्युक्तम् । हलन्त्येव
आचार्यकित्तिमात्राभ्यर्थोऽपि अस्य भाष्यस्य वैयर्थ्यं नाप्येति न तदुक्तमनर्थं
प्रमाणं भवितुमर्हतीति भावः । अथ च. ग. घ. उल्लेखे 'नञ्' इत्येवैव
पाठः उपलभ्यते, तस्मात् 'नञ्' रूपस्य क्वावृत्त्यनेन 'अनङ्' अनासिद्भाति
इति सुषियोऽयं विभाषयन्तु ॥

३ कर्त्तव्यं 'बहुमीहे रूपको षीङ्' इत्येव नकारस्य पठे 'ऊधसोऽनङ्'
इत्यस्य निष्कलनेन स्यात् केति शेषः । परमार्थान् नकारपाठेन 'ऊधसोऽनङ्'
'स्त्रियां च' इत्येतत् वक्तव्यं न भवतीति शायनमिति भावः ॥

४ 'ऊधसोऽनङ्' इति उक्तस्य कर्त्तव्यत्वेन नकारादेशप्रत्ययानामेव धीज-
माह—तत्रैवेति । रूपनिष्ठावृत्ति समासान्तप्रत्ययेन क्वाऽभिहितः स्यात् ।
समासान्तप्रत्ययेन क्वाऽभिहितः स्यात् । क्वाऽभिहितः स्यात् । क्वाऽभिहितः स्यात् ॥

५ 'समासान्त इत्यर्थः' इति च. पाठः ॥

प्राक्तावन्न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि जीध्विभाषा ॥

उत्पन्ने तर्हि जीधि प्राप्नोति ॥

उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नयन्तानां यो बहुमीहिरित्येवं तैत् । न चैव नय-
न्तानां बहुमीहिः ॥

प्रागेव तर्हि प्राप्नोति ।

ननु चोक्तं न हि जीध्विभाषेति ।

यद्यपि न जीध्विभाषा, कप् तु विभाषा ॥

कपोऽवकाशः—अन्यो बहुमीहिः—अयवकः,
अवीहिकः ।

जीपोऽवकाशः—विभाषा कप्, यदा न कप् सो-
ऽवकाशः—कुण्डोष्मी, यदोष्मी ।

कथसङ्ग उभयं प्राप्नोति, परत्वात्कप्स्यात् ।

(प्रदीपः) कस्यां पुनरिति । द्वावर्थेभ्यः कयो—नदी-
लक्षणो निलयः, रोपलक्षणो विकल्पितश्च; तत्र कस्य प्रसङ्ग इति
प्रश्नः ॥ प्रागिति । रोपलक्षण इत्यर्थः ॥ न हि जीध्विति ।
यद्यत्र कप्स्याद्, जीध्विधानमनवकार्यं स्यादिति भावः । द्वयोस्तु
विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनाशक्तिं जीपोऽनवकाश
त्वम् उत्पन्न इति । नदीलक्षण इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) द्वावर्थेति । अवस्थाप्रश्नद्वारेण कप्विशेषविषयः
प्रश्न इति भावः ॥ अनवकाशं स्यादिति । बाष्पावस्थायां कपः प्र-
वृत्त्या तदंतस्त्वेव बहुमीहिल्यापूयोन्तबहुमीहेरभाव इति भावः ॥ ननु न
हि सावकाशो जीध्विति वक्तव्ये न हि जीध्विभाषेति कुत उक्तमत आ-
ह—द्वयोस्तैवेति ॥ नदीलक्षण इति । नैतु जीधि कृते तदन्त्यस्य

६ ननु उधोपाद्विहोरेण कदेशामावेति नकारादेशप्रतिषेधेन जीध्
भवति, तत्तद्ध समासान्तप्रत्ययस्यानुपपत्तेरिव, समासान्तप्रत्ययस्य समाससंज्ञातः
माह बाष्पावस्थायां । यदि च नकारादेशाभावेन समासान्त इति सन्त्ये सदो-
षदशब्दान्तराभावादेव तस्याप्राप्तः स बाष्पो भवितुमर्हतीति हेतुवृत्तौति—
कस्यां पुनरिति ॥

७ 'न भवितव्यम्' इति च. पाठः ॥

८ 'ननुतत्तद्ध' इत्यस्य नवकोत्तरपदसिद्धिरिति च. विलम्बः । तथा चापि बहु-
मीहेऽनुपपत्तेर्नवकोत्तरपदकावन्तुमीहे न सम्भवतीति ननुतत्तद्धेतुवृत्तौति—
रिति भावः ॥

९ 'खेपं सा' इति च. पाठः ॥

१० 'द्वाराव' इति च. पाठः ॥

११ जीधुग्न्यतेः प्राक् नचूधोऽवत्यस्य प्राप्तिस्त्वामावर्तयति तेति येनाद्विभाषेत्तस्यैव
धीः प्राक् प्राप्तिरित्यर्थः ॥

१२ ननु 'उत्पन्ने तर्हि जीधि प्राप्नोति' इति भाष्यस्य—ऊधोपाद्विहोरेऽपि
प्रातिपदिकप्रत्ययपरिभाषाया जीध्वेन बहुमीहित्वाभिव्यक्त्य समासान्तप्रत्ययः स्याद-
ित्याशयः । स च नोपपत्तौ । समासान्त विभावसां परिभाषाया अभ्युपगम-
नात् । परमार्थान्त्यमेतदित्याशयेनाह—ननु जीधि कृत इत्यादि ॥

बहुवीहिवामावात् बहुवीहयेकान्यत्वाभावाच्च नैवतबहुवीहः करि-
त्यर्थेऽपि कर्म तस्मात् १ न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा तस्मात् २, तथा
च परिभाषया कीप्रत्ययसमभिव्याहारे दैवतिपदकृत-नव्याप्यधर्माणां
लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशो बोध्यत इति वाच्यम् । तस्मात्सन्तविधौ
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति 'अपाप्रातिपदिकात्' इति सूत्रे भाष्य उ-
क्तत्वेनाह तदप्रातिपत्ति चेत् । तैदन्भुपममेवैव पूर्ववक्षिणा प्राशुद्रा-
वनात् । तस्मात्सन्तविधाववयवग्रहण एव दोष इत्यर्थेन तद्व्याख्यात-
व्याप्य । समासतदुदात्मग्रहेण तद्व्यवृत्तप्रवृत्त्योः फले विशेषामावाच ॥
भाष्ये—नयन्त्वानामिति । नयन्त्वानकृतिरुक्तवन्तोऽप्यपद इति
भावः । अत एव कर्मभोक्तृत्वत्र न मिलः कम् ॥ भाष्ये—परस्वा-
दिति । उत्कृष्टवादन्तत्त्वत्वादिस्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मात्सुश्रूयते—न वा समसान्ताधिकारे स्त्री-
ग्रहणादितरथा हि कविधिप्रसङ्ग इति ॥

(६३४ जीवधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ आ. १७)

१२९६ दामहायनान्ताच्च ॥ ४।१।२७ ॥

(जीवधिकरणम्)

(५।१५४ एवैवस्यवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ दामहायनान्तात्संख्याऽदेरिति वक्त-
व्यम् ।

(भाष्यम्) दामहायनान्तात्संख्याऽदेरिति वक्त-
व्यम् ।

इह मा भूत्—उद्दामा वडवेति ॥

(प्रदीपः) संख्याऽदेरिति । संख्याऽव्यययोर्हन्-
निर्देशादेकदेशावृत्तिरित्येतेति भावः ॥

(५।१५४ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ २)

॥ * ॥ तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुवीहेरिति वतते । तत्पुरुषश्चा-
यम्—उत्क्रान्ता दाक्ष उद्गमेति ॥

अवेतिद्धम्—यदा तत्पुरुषः ॥

१ ननु दामहायना नवमा समासार्थेनायम् एव कियत इति कीदृशस्य बहु-
त्वामात्रेऽपि न दोष इत्यत आह—बहुवीहस्येति ॥

२ ननु पूर्ववत्स्य समासतदुदात्तः कविधयेकदेशेऽपि । तद्व्याप्ते नयभोक्तृत्वा-
द्बहुवीहेरित्यर्थ आधीयत इत्यर्थः ॥

३ प्रातिपदिकत्वव्याप्यो धर्मो बहुवीहस्येति, तस्य च जीवधेः प्रतिषेधः कर्तुं
ह इति भावः ॥

४ अनावाप्तविधौ यातिपदिकद्वयपरिभाषा तेषामिदं ह्येतदन्भुपमने-
त्यर्थः ॥

५ जीवन्तत्त्वमात्रात्मकत्वोद्भावकभाष्येन समाधानविधाववयवग्रहण एवेति
परिभाषाया न्यवर्तते, संघातमप्येति ॥ न वतते एवेतिऽदाक्षरमेव वाच्य ॥

६ ननु जीवो नित्यत्वेन परस्वादिप्रत्ययस्यैव स्यात् आह—उत्कृष्टवादिति ॥

यदा तु खलु बहुवीहेतिह तदा न सिध्यति—उत्क्रान्त
दाम अस्या इति ।

(एकदेशव्याप्तेऽसमाधानभाष्यम्)

ननु चेतनावत एतद्भवति—उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं
वा, दाम चाचेतनम् ॥

अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचाराददृश्यते । तद्यथा—
स्रस्ताम्यस्या वन्धनानि, स्रस्यन्तेऽस्या वन्धनानीति ॥

(प्रदीपः) चेतनावत इति । लोकव्यवहारे—उत्क्रम-
णादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च हि षट् उत्क्रामन्तीति
प्रसिद्धिरिति भावः ॥ अचेतनेष्वपि चेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) न हि षट् इति । फलानुक्रमत्वेन कृतेरपि
सर्वथास्तर्थादिति भावः ॥ भाष्ये—अचेतनेष्वपि चेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तर्थाहि संख्यादेरिति वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ?

'संख्याऽव्ययदेर्जीप्' (४।१।२६) इति ॥

यदि तदनुवर्तते, अव्ययदेरपि प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

संख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्ययदेरिति निवृत्तम् ॥

(परिभाषासूत्रेन सिद्धान्तभाष्यम्)

कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते, एक-
देशो न ?

एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति ।

तद्यथा—'तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः
कुण्वज्जाह्वौ' (५।२।२४) 'पक्ष्माक्षिः' (२५) इत्यत्र
मूल इत्यनुवर्तते, पाक इति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) एकयोगेति । शब्दाश्रमैर्नपक्षे यत्नैव दा-
क्षस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञावते, स एवानुवर्तते । अर्थादुत्तमानपक्षे
तु द्वन्द्वार्थैकत्वादनुवृत्तिः स्यात् ॥

१ एकयोगनिर्दिष्टाणां सङ्घातमवृत्तिः सङ्घातानुवृत्तिरिति परिभाषायेति
भावः ॥

२ 'यो शक्योऽज्ञादौ' रससाधेयत्वेन कुलाभयत्वात्वा इति कुतिर्-
वात्यर्थे शङ्खितदुपेक्षित भावः ।

३ कविधयेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति परिभाषायेति भावः ॥

१० यदा पूर्ववत्पाठव्यवस्थानुवृत्तिः कियते तदा कियन् गच्छे स्वरितत्वं
मतिहा तथैवावृत्तिः स्यादिति कविधयेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति परिभाषा विद्यते ।
यदाचार्यस्यैवायम् उच्यते कियते न तु गच्छेत्तदुपेक्षायां संख्याव्ययव्याप्तिरिति
व्याख्यायतेत्येवमेतत् सत्येन च गच्छेत्तदुपेक्षायां व्युत्पत्तिरिति एकयोगनिर्दिष्टाणां
घट्टेति परिभाषाविधिर्निति भावः ॥

(उद्धोतः) एकवचोनिर्दिष्टानामेकदेशानिहृता मीजमाह—
बाबुलुमानेति ॥

(सिद्धान्तवशात्कथनभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम् द्वौ हायनावस्याः शा-
लायाः ?

त्रिहायना, त्रिहायनेति ?

हायनो वयसि स्मृतः ॥

वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम् । न चैष
वयोवाची ।

अथ णत्वं कस्माच्च भवति ?

णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥

(प्रदीपः) हायन इति । वक्तव्यमेतदिति भावः । णत्व-
मपीति । 'त्रिचतुर्ण्यं हायनस्य' इति विहितम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—शालाया स्तत्तः प्रश्नः । ईदृशेऽर्थे कथं
प्रयोगेण भाष्यमिति प्रश्नः । दिष्टानेत्याद्युत्तरम् ॥ वक्तव्यमिति ।
हायनानो नो बहुव्रीहिः स वयसि गन्ध एव जीवः प्रकृतिः शिष्टः
स्मृतौलर्थो भाष्यस्य ॥

(६३४ जीपृथिविसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १८ ॥)

१२९७ केवलमामकभागधेयपापापर-

समानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च

॥ ४ । १ । ३० ॥

(जीवधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

मामकग्रहणं किमर्थम्, नार्णन्तादिष्वेव सिद्धम् ?

(समाधानभाष्यम्)

नियमार्थोऽयमारम्भः—आमकशब्दात्संज्ञाछन्द-
सोरेव ॥

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

क मा भूत् ?

मामिका बुद्धिरिति ॥

(प्रदीपः) मामिकेति । समेयमिति—'पुष्पैरस्यदो-
न्यतरस्यां खल्व' इत्यम् । 'तवकममकावैकवचने' इति ममका-
देशः । टाप् । 'मामकमक्योरुपलक्षयानम्' इतीत्वम् ॥

(६३५ जीपृथिविसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १९)

१२९८ रात्रेश्चाजसौ ॥ ४ । १ । ३१ ॥

(जीवधिकरणम्)

(सिद्धान्तवशात्कथनभाष्यम्)

अजसहदिव्यति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
रात्रि रात्रि स्मरिष्यन्तः ।

रात्रि रात्रिमजानतः ।

सर्वो रात्रि सहोपित्वा ।

वृत्त्यामेकान्तरात्रिम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—'सर्वो रात्रि सहोपित्वा पत्ता एव
विरात्रिकाय' इति पाठः ॥

(६३६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २०)

१२९९ अन्तर्वत्पतिवतोरुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

(सुगधिकरणम्)

(५१५६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृ-
संयोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग
इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—

'प्रथमे त्वया पतिमसौ पृथिवी' इति ॥

(प्रदीपः) अन्तर्वदिति । अन्तर्वैत्री=गर्भिणी । पति-
वर्त्री=जीवद्वयकृत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) जीवद्विति । लोकान्वहारादीदृशस्य संयोगस्य
ग्रहणम् । अत एवामे 'जीवपरां च' इति भाष्ये उक्तम् । तत्रै किति
हस्येति पाक्षिकनदीत्वम् ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते ?
अन्तरस्यां शालायामस्तीति ॥

किं पुनः कारणं वाक्यमेवोदाह्रियते, न पुनर्म-
तुः ?

अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुच्च विधीयते । न
चात्रास्तिसामानाधिकरण्यम् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । अन्तर्वत्पतिः सुगभाव एव
प्रत्युदाहृत्य इति मन्यते ॥ न चात्रेति । अन्तःशब्दस्याधिक-
रणप्रधानत्वादिति भावः ॥

१ मामकशब्दस्यणत्ववशात्तद्वदिति भावः ॥

२ नाभिभाष्यस्य विहितमाह—पुष्पमिति ॥

३ 'कतिपये' इति क. उल्लेखः ॥

४ 'पत्ता' वैकान्तवार्तिकम् इति क. उल्लेखः ॥

५ पूर्वपक्षमिति रूपं शोधयति—खल्व किति ॥

६ 'न चात्रास्तिसा सामा' इति क पाठः, 'न चात्रित्त सामा' इति
क. पाठः, 'न चात्रित्त विषयेऽस्तिसा सामा' इति क. पाठः ॥

(उद्योतः) ननु मनुष्यमिच्छक्षणधीपो दुर्बलत्वेन कर्म प्रत्यु-
दाहरणवन्त आह—**युगभावा एवेति ॥**

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्बलीति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु

मनुष्यत्वे निपातनात् ।

अन्तर्वदिति मनुष्यं निपात्यते, वत्वं सिद्धम् ।
पतिवदिति वत्वं निपात्यते, मनुष्यं सिद्धं ॥

किमविशेषेण ? नेत्याह—

गर्भिण्यां जीवपत्यां च

एतस्मिन् विषये ॥

वा च छन्दसि नुगमवेत् ॥

वा च छन्दसि नुगमकथः—

साऽन्तर्वती देवानुपैत्, साऽन्तर्वती देवानुपैत्,
पतिवती तरुणवत्सा, पतिवती तरुणवत्सा ॥

(प्रदीपः) वा चेति । मनुष्यत्वे तु निर्णयं भवत् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—उक्तमेव सामान्येनोपसंहरति—**एत-
स्मिन्विषये इति ।** एतस्मिन् विषयविशेषे इत्यर्थः ॥ लक्षणे-
चारणकृत्याह—**मनुष्यत्वे इति ॥**

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु

मनुष्यत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवपत्यां च

वा च छन्दसि नुगमवेत् ॥

(१३७ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. २१)

१३०० पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥४१३३॥

(नानुशाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

**यज्ञसंयोग इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—इय-
मस्य पत्नी ॥**

१ अन्तर्वदित्याधिक्यपत्रवाग्वेनाहिलामायाविकरणमाभिवेदयि मनु-
ष्यस्यैः ॥

२ एतस्मिन् विषयविशेषेऽपि सुको विकस्य आश्रयणीय इति भावः ॥

३ अथ यज्ञसंयोगमायावदिति भावः ॥

४ यज्ञसंयोगमिरुपितं वदेत्यर्थं तत्र वर्तमानादित्यर्थः ॥

५ भार्याया यज्ञसंयोगसुपवादवति—यद्विधिवदिति ॥

६ यज्ञस्य योगेति ॥

७ 'पत्नीति' इति छ. पाठः ॥

क तर्हि स्यात् ?

'पत्नीसंयज्ञाः' इति यत्र यज्ञसंयोगः ॥

(प्रदीपः) इयमस्य पत्नीति । यज्ञसंयोग इति पति-
शब्दस्य विशेषणं मन्यते । तेन यत्र यज्ञवाचिसमवधाने पति-
शब्दः प्रयुज्यते—पत्नीसंयज्ञा इत्यादी—तत्रैव मत्वेन भाष्य-
मिति भावः ॥

(उद्योतः) पतिशब्दस्येति । भार्यैल्लेख्यः, पत्नीसंयज्ञ-
शब्दो यागविशेषस्य संज्ञा ॥

(समाधानभाष्यम्)

**नैष दोषः । पतिशब्दोऽयमैश्वर्यावाची । सर्वेण च
गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्बर्त्याः, यथाहः सायंप्रात-
होमचरुपुरोडाशान्निर्यपति तस्यासावीष्टे ॥**

(प्रदीपः) पतिशब्दोऽयमिति । पतिशब्दार्थस्य यज्ञ-
संयोग इति विशेषणम् । पञ्चाथ दम्पत्योः सहाधिकाराद्
यज्ञे कर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद् यज्ञसंयोगः ॥

(उद्योतः) पतिशब्दार्थस्येति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव-
स्येत्यर्थः । सूत्रे 'यस्य च भावेन' इति सततो यज्ञसंयोगे सति वदे-
त्यर्थम्, प्रसाधनया तैश्चिरूपितं तत्र वर्तमानापतिशब्दादित्यर्थं इति
भावः । यज्ञकलशगौदिभिरुक्ताश्च यज्ञसन्निवर्त भार्याया बोध्यम् ॥

सहाधिकारादिति । मैत्रिलित्वासाधनत्वाद् 'मदर्थं कर्म'—इत्येवं
लक्षणोऽधिकारो भार्याया अप्यस्तीति गीर्णसायां स्पष्टम् ॥ कर्तृत्वा-
दिति । यसाधिकारस्तस्य कर्तृत्वादित्यर्थः ॥

(अव्याप्तिवारकभाष्यम्)

एवमपि तुपर्जकस्य पत्नी न सिध्यति ।

उपमानात्सिद्धम्—पत्नीय पत्नीति ॥

(प्रदीपः) तुपर्जकस्येति । त्रैवर्णिकानामेव सभायाणां
यज्ञेऽधिकारो न तु श्रद्धस्य ॥ **उपमानादिति ।** अंमिसाक्षि-
पूस्वकपामिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥

(उद्योतः) न तु श्रद्धस्येति । विधौया अभावात्तस्यैवान-
धिकारो तद्भाष्यायाः सुतरामिति भावः । ननु पत्नीमहायज्ञेषु श्रद्धाग-
म्यधिकारोऽस्तीति चेन्न । श्रद्धस्येत्यस्यस्यच्छ्रद्धस्येत्यर्थः । सच्छ्रद्धा-
गमेव वैष्णवधिकार इति प्रसिद्धं स्मृत्यादियु ॥ अस्तीति । अशिसाक्षि-
कपामिग्रहणमिति तत्साहचर्यादित्यर्थः । इदं तु पलक्षणम्—येषां तदपि
नास्ति तेषां साहचर्यान्तरं बोध्यम् ॥

८ दम्पत्योः सहाधिकारत्वेऽपि श्रद्धास्यधिकाराभावेन तद्भाष्यायाः सुतराम-
मासिदिति भावः ॥

९ उपमाने सामान्यधर्मसुपमानोपवेधवगतमाह—अस्तीति ॥

१० श्रद्धस्य यज्ञाधिकाराभावे बीजमाह—विद्याया इति ॥

११ पञ्चमहायज्ञेषु सातैर्विधित्वस्येति ॥

१२ नन्यस्यच्छ्रद्धेऽपि विद्यादायसिसाधिकारं न स्वतीति कथमत्र उच्य-
पत्नीति ध्यवहारः स्यादित्यत आह—इदमुपैति ॥

१३ पतिवत्पतिवत्पत्नीयधिकारित्वादिति भावः ॥

(६३८ विधिविकल्पसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २२)

१३०१ विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४।१।३४ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(५१५० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्तव्यम्—वृद्धपतिः, वृद्धपत्नी, स्थूलपतिः, स्थूलपत्नी ।

वचनान्नविष्यति ॥

अस्ति वचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

आशापतिः, आशापत्नी ॥

(प्रदीपः) सहैशब्दोऽत्र विद्यमानवचनो—विद्यमानपूर्वं सपूर्वम्, न तु सपुत्र आगत इत्यादिबहुवचनयोगे सहैशब्दः । न हि पूर्वस्य नकारादेश इत्यर्थः । तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्व-ग्रहणमिति मत्वाऽऽह—पत्युरिति ॥ उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीह्याविशेषः ॥ आशापतिरिति । आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः ॥ प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति । प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते, तदेवानुपसर्जनग्रहणेन सपूर्वग्रहणेन च । पूर्वशब्दश्चावयववाची गृह्यते न तु व्यवस्थावाची । शब्देऽवयवस्य प्रत्यासक्तत्वात् । सामर्थ्याच्च पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति । ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधाधनात् ॥

(उक्तोक्तः) विद्यमानेति । 'सहैवं पुनैर्दशभिः' इतिवत् ॥ नस्थिति । तर्थास्ति पूर्वस्थापि नकारः स्यादिति भावः ॥ तदाह—नहीति ॥ तत्र पतिशब्देति । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् शुद्धमात्रविशेषणत्वात् एव सर्वत्र दर्शनात् 'अनुपसर्जनात्' इत्यपि तस्यैव विशेषणमिति भावः ॥ ननु बृद्धपत्नीत्यादावपि समास उपसर्जनं न भवतीति आह—सर्वोपसर्जनेति । वस्तुतस्तु उपसर्जनपक्षवचनके समासे इत्यर्थः । अत एवातिपत्तीत्यपि सिध्यति । संकीचे मानाभावाच्च । अत एव प्रत्याख्यानार्थमयोः तत्तत्फलता ॥ आशायाः

१ अत्रलक्षणेऽशब्दस्य तुल्यभेदप्रकरणे वथा सपुत्र आगत इत्यादौ उपसंख्यानस्य चागमनक्रियामात्मनो भवति, तथा नकारादेशरथात्मिकत्वं पतिशब्दस्येत्यहंशब्दस्यापि स्वात्मना भूदित्याह—सह शब्दोऽत्रेति ॥

२ प्रातिपदिकान्तरातिपत्तिरिति पतिशब्दस्य वा विशेषणं सम्मान्यते । तत्र पतिशब्दविशेषणं नस्तैविति भावः ॥

३ अनुपसर्जनसमासे इत्युच्यमाने बहुव्रीहिसमासस्यानुपसर्जनत्वमात्रेण कथं कस्यचिदिति स्यादित्याद्यपेक्षाह—सर्वेति । समासवचनानां सर्वेषां ग्रहणोपसर्जनस्य तादृगे बहुव्रीह्यामिति भावः ॥

४ सहैव—पतिशब्दप्रत्ययमात्रातिपत्तिरिति । नन्वेवमनुपसर्जनस्येति विशेषणं गृह्यमाणत्वेति धित्वात्तोऽप्युक्त्येतेति चेत् । सपूर्वस्य शुद्धमात्रस्यैव विशेषणमिति न दोषः ॥

पतिरिति । आशापतित्वं च तत्पूरकत्वेन ॥ तदेव—पल्लवतप्रातिपदिकेनैव ॥ सपूर्वग्रहणेन चेति । विशेष्यत इत्यनुपपन्नः ॥ ननु बृद्धपत्नीत्यादौ समासप्रातिपदिकान्पूर्वस्य कस्यचिदभावात्सपूर्वत्वाभावेन प्रत्ययो न स्यात् आह—पूर्वशब्दश्चेति । अत एव वाक्ये नातिप्रसंगः ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह—सामर्थ्याच्चेति । सपूर्वस्येति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । विषयानुपूर्वावयववक्तव्यस्य केवलपतिशब्देऽभावात् । प्रकाररूपावयवस्य अध्ययनिकादीति तालवयम् । उक्त्यानुसारिव्याख्यानाच्चापसर्जनादित्यपि तदन्तविशेषणम्—पल्लवानुपसर्जनादिति ॥

(५१५८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥

कथम् ?

पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायते । अस्त्यसात्पतिशब्दात्पूर्वःसोऽयं सपूर्वः, सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति ॥

कथं तर्हि ?

अस्त्यस्मिन् प्रातिपदिके पूर्वं तदिवं सपूर्वम्, सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पत्युस्त्यादापुनःसर्जनादिति ॥

(६३९ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. २३)

१३०२ पूतक्रतोरे च ॥ ४ । १ । ३६ ॥

(ऐकारादेशाधिकरणम्)

(५१५९ विधिबार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूतक्रत्वाद्यः पुंयोगप्रकरणे वक्तव्याः—पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतासीति ॥

यथा हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

(प्रदीपः) पूतक्रत्वादीनामिति । त्रय एते योगा

५ सपूर्वमिति विशेषणमेव सम्भवेन प्रातिपदिकविशेषणमिति भावः ॥

६ सपूर्वस्यग्रहणमात्रमर्थोऽविशेषः ॥

७ ननु वेचतिधिरित्यनेन विशेषणमात्रस्य तदन्तवचनमिति सात्त्विकप्रधानमुपपत्तिकं स्यादित्य आह—ग्रहणशेषतीरति ॥

८ अत्र सहैशब्दस्य विद्यमानवचनकत्वम्, अत एव पुत्राणां भारविद्यायामन्यथावेति सहैव पुत्रैरित्याहुपपन्नं इति भावः ॥

९ तथा सति—उपसर्जनपक्षवचनकत्वे इत्यर्थः ॥

१० उपसर्जनसमास इत्युच्यमाने तस्य सर्वोपसर्जनस्यैव ग्रहणार्थमिति चेत् बहुव्रीह्यात्वेन स्यात्, अतिपत्तीत्यादौ न स्यात् । तस्य मध्यस्थानपक्षे च पतिशब्दमात्रातिपत्तिरिति तद्विधौ व्याख्यादायैव सम्भवेतीति तत्र प्रातिपत्तिरुक्त्याः स्पष्टम् ।

तथा च उपसर्जनपक्षवचनकत्वात् इत्यर्थोऽवयवमेव युक्तमिति भावः ॥

जीप्तहिताः पुंयोगादाख्यायामिहानुवर्तयितव्या इत्युक्तं भवति । तेन यथा पुंयोगात् क्रियां पूतकवादयो वर्तन्ते, तदाऽयं विधीर्नान्वयः ॥

(उद्धोतः) अविशेषेण सर्वेषामुत्तरयोगानां ग्रहणमिति श्रमं निराकरोति—यत्र इति । उद्धवात्तरिस्थान्वयानेनेति भावः ॥

(५१६० पूर्वपञ्चवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमा-
देशानां वचने लिङ्गलुकि
तत्कृतप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति—पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः, पञ्चाग्निः, दशग्निः ॥

(प्रदीपः) लिङ्गसंनियोगेनेति । लिङ्गार्थविहितः प्रलयो लिङ्गाशब्दोच्यते । यद्यपि क्रीप्रसवनेन सहागमादेशानां विधानं तथाऽपि विधानोत्तरकालं क्रीप्रसवे लुतेऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत, तत्तिवृत्तौ प्रमाणभावात् । यथा वसलकयोरेकैकोरेकविनाशेऽपि मापरस्य विनाश इति भावः । पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्विस्तारं द्विगुः । 'सास्य देवता' इत्यण्, तस्य 'द्विगोल्लेगनपले' इति लुक् । 'लुपल्लितलुकि' इति ङीपो लुक् । अत्राऽऽनुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति ॥ पञ्चाग्निरिति । पञ्चाग्न्या यो देवता अस्तेति पूर्ववत्सर्वम् । अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति ॥

(उद्धोतः) नन्वर्थमस्य लिङ्गस्य लुकोऽसम्भवः, आगमादेशैः संनियोगस्य चासम्भोऽत आह—लिङ्गार्थे इति ॥ यद्यपीति । तत्तिवृत्तौ लिङ्गानामन्यतरापाये नमयोऽन्यपरादिति भावः ॥ अस्य न्यासस्य न्यामिचरितत्वं दर्शयति—यथेति ॥ अत्रानुक्त इति । इन्द्रवर्णेति विहितसेल्यर्थः । ऐकारस्य—उपशक्यसीति विहितस्य ॥

(पूर्वपञ्चासकभाष्यम्)

किमुच्यते सर्वेतेति ? अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव ॥
कान्यत्र ?

१ इदानीन्तनेषु लक्ष्येषु प्रदीपसु लक्ष्ये 'लिङ्गार्थविहितः' इत्येव पाठो दृश्यते । परंतु अ. ग. प. पुल्लेषु 'लिङ्गार्थे इति' उच्यते मतीकस्य लक्षणे 'लिङ्गार्थे विहितः' इत्यपि पाठोऽनुमीयते ॥

२ 'यमलकयोरेक' इति च. पाठः ॥

३ अन्यत्रापि 'यमलकोरे' चेत्तत्संख्यावाचक्यमिति । परंतु लक्ष्येष्वेवास्तेष्वपयोग इति न, किन्त्वस्य लक्ष्येष्वन्यर्थः ॥

४ लिङ्गाश्रययोगेन सर्वत्रागमादेशानामिति तावदेव लिङ्गाश्रययोगेनेत्येतदपि न वक्तव्यमिति श्रव्यम् ॥

५ क. पुल्ले 'यमलकोरे प्रसङ्गः' इति पाठः ।

६ क. पुल्ले 'यमलकोरे' इति पाठः ।

७ 'इह तस्मिन् लुकि' इत्यनेन ङीपो लुक् । प्लतादिशब्दाभ्यां पञ्चविंशत्यरेण्य निवृत्तिर्न स्वादिति भावः ॥

८ तावतिवृत्तौ गृह्णाति कर्. वक्तव्यो लुक् चेत्पुनर्वचनात्कृतं, प्रसवः, लुक् च नवतीत्यर्थः ॥

९ टयो ग्रहणेन मल मयस्यापि ग्रहणार्थेने किं नैकैक्यत्वात्कर्मणि श्रव्यम् ॥

पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीतः—पञ्चधीवा, दशधी-
वेति ॥

लिङ्गग्रहणेन नार्थः, सर्वत्रागमादेशानां वचने लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव ॥

इदमपि सिद्धं भवति—पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः । नैतदस्ति । मयडयं परादिः स डटो ग्रहणेन ग्रही-
ष्यते ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं—पष्ठेन गृह्णाति पट्क इति ॥

(प्रदीपः) पञ्चाग्निरिति । आर्हायलुक् । तस्याप्यर्थः पूर्वैति लुक् । ततो ङीपो लुक्, अत्र रेफस्य निवृत्तेरप्रसङ्गः । पञ्चमेनेति । तावतिवृत्तस्य ग्रहणमिति । लुक्चैत्यत्र तावतिवृत्तेन गृह्णातीति लुक्चैत्युपसंख्यानान्तरं प्रलयो डटश्च लुक् ॥ स डट इति । एतेन नदस्यतस्य लुगित्यर्थः ॥ पट्क इति । डटि परतः पूर्वभक्त्युपागमो डटि निवृत्तेऽपि न निवर्तते, प्रसयलक्षणेन चैव प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पूर्वत्वात्संयोगान्तस्य लोप इति ध्रुको लोपो भवति । एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम् । अत्र हि रास्तेत्येति नियमाद् ध्रुक् संयोगान्तस्य लोप इति नास्ति ॥

(उद्धोतः) युगामासः—पदकविकृतिपयैति विहितः । नन्वन्तरागमादीनि न्यत्वेन लुप्तिपद्ये पूर्वमेवामप्रवृत्तिर आह—प्रसयलक्षणेनेति । स न्यायसंस्तरागमिचविनाशकविधिषयः । न च प्रकृते तत्राश्रयः, प्रसयर्पक्षेणेन सुखादिति भावः । षडिति च्छेदलिलसुवृत्तस्य उद्धेदरक्षितिवार्थः । सप्तम्या विपरिणामे फलामावा-
दित्वाश्रयः । षडि परंत इत्यपि वस्तुतस्तस्य परत्वात्कृमिति बोध्यम् ॥ ननु कनीति । षट् प्रसयलक्षणेनाश्रित्य भवेत् तु न, न ह्युमता तत्तिवृत्तिरिति प्रसयलक्षणेनियेषत् । उद्धेदस्यार्था पूर्वजातमसंज्ञाया षडि निवृत्तेऽपि निवृत्तौ यावतामावेन परत्वा असंज्ञाया विषयमात्वेन पदत्वाभावात्पदप्राप्तिः । युंको निवृत्तौ तु दुपन्तत्वेनिमित्तकपदत्वेनान्तरत्वेन जत्वादीति भाष्याश्रयमन्ये ॥

१० च. पुल्ले 'प्रसयलक्षणेनापि षडि इति पाठः ।

११ षडभ्यस्तत्कृतप्रसवे 'आते डटश्च उद्धा विनये कर्त्तव्यमिति विधिश्चा पूर्वस्य पदसंज्ञेति संयोगान्तयोगेनेन निबोधः इति भावः ॥

१२ ननु न ह्युमताल्लक्ष्यस्य आजस्यकलेन प्रसयलक्षणेन सत्तादित्येतदनुपपन्नत आह—षडिति सूत्रे इति । 'पदकविकृतिपयार्थां युद्धं' इति सूत्र इत्यर्थः । पदकविकृतिरुद्देश्यतल्लक्ष्य उद्धेदस्य फलमावाह सप्तम्या विपरिणाम इति न तत्तिवृत्तिपदत्वं युगामसेत्येति प्रसयलक्षणेऽपि तद्विशेषेन युगामस्य लुक् इति न ह्युमताल्लक्ष्यस्यानुपपत्तारः ॥

१३ ननु षडकनीत्यनुवृत्तस्य उद्धेदस्य सप्तम्या विपरिणामाभ्यां षडि परतः पूर्वभक्त्युपागमः' इत्यादि कैवल्योक्त्यामनुपपन्नत्वाद्—षडि परत इत्यादि ॥

१४ कैवले—ननु कनीत्यादिप्रमेयान्मावाप्राप्तिरमावाप्यर्थं षोडश गृह्णाति पट्क इत्येतदनुपपत्तयति—षडभ्यश्चापि नास्ति ॥

१५ ननु षडि निवृत्तेऽपि पूर्वग्रहणार्थं कानिचित् षोडश यावता इति लीकरो युक् संयोगान्तयोगेन न स्वादित्यत आह—ध्रुको निवृत्तादिति ॥

(५१६१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः
स्त्रीप्रकरणे वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ?

आगमादेशा य इह स्त्रीप्रकरणे उच्यन्ते तेऽङ्गाधिकारे वक्तव्याः ॥

स्त्रीप्रकरणग्रहणेन नार्थः । सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचनादित्येव ।

इदमपि सिद्धं भवति—पठेन गृह्णाति पट्टक इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । स्त्रीप्रकरणे य त्वागमादेशान्ते—अङ्गतः—अङ्गाधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोऽङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र लुप्ते 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च भविष्यन्तीति भावः ॥

(उद्धोतः) अङ्गाधिकारे इति । अङ्गत इति—आगादि-लुप्तसिरेति भावः । वेङ्गस्येति तत्र तत्र सूत्रे वक्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥

(५१६२ प्रकरणान्तरेण सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा लिङ्गलुक्प्रत्यय प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या ॥

लिङ्गग्रहणेन नार्थः । लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव ॥

इदमपि सिद्धं भवति—पठेन गृह्णाति पट्टक इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ?

लुकि प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति—पञ्चभिः पट्टवीभिः क्रीतः—पञ्चपट्टः, दशपट्टुरिति ॥

(प्रदीपः) पञ्चपट्टुरिति । यणादेशस्यानाङ्गत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावात् । यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणेन न भवति, तथापि स्त्रीप्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गो न निर्वर्ततेति प्रत्यापत्तौ तिष्ठे सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) प्रत्ययलक्षणेन न भवतीति । वार्णत्वादिति भावः ॥ बहिरङ्गत्वादिति । तद्विदुःप्रपञ्चत्वात्, यण तु वार्णत्वादेतर इति भावः ॥

१ क. पुष्पके 'देशाः स्त्रीम्' इत्येव पाठः ।

२ ननु क्रीमलवनामङ्गाधिकारे पाठे 'प्रत्ययः' 'परङ्ग' इत्येतदधिकारन-
वधि एव पठनीयो स्यात्, 'आङ्गद्वाराच्च' इत्यनयमिति तत्रादौ, इत्यादि
मौल्यं स्यात्तद्वाराभाह—अङ्गस्येति तत्रेति ॥

३ क. पुष्पके 'रथभावा' इति पाठः ।

(परिभाषायुक्तेन सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरन्यर्थायः ।

तद्यथा—देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्तव्यम् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥

(प्रदीपः) संनियोगशिष्टानामिति । लौकिकोऽयं न्यायः । एकस्मिन् प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनि-
वृत्तावितरनिवृत्तिः । लिङ्गमपि शास्त्रेऽस्ति—'वित्त्वकादिभ्यश्छस्य
लुक्' इत्यत्र छस्येति स्थाननिर्देशः । तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य
छन्यथा स्यात्, कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । यदि त्रैषा परिभाषा
नामविष्यत्, तदा कुक् न न्यवत्स्येदिति किं तत्रिर्देशेन ? कथं
पञ्चपट्टुरिति ? न हि यणादेशः संनियोगशिष्टः । एवं तदङ्ग-
न्तरङ्गानपि विधीय बहिरङ्गो लुक् बाधत इत्यकृत एव यणादेशो
लुकि सति निमित्ताभावाद्यण न भवति । न च लुको बहिरङ्ग-
त्वादसिद्धत्वम् । नाज्ञानन्तर्यं इत्यसिद्धत्वेनिषेधात् । 'इको
यणक्वि' इत्यत्र हि अवोरानन्तर्यमाश्रितम् ॥(उद्धोतः) लोके कविस्मिन्निवारदर्शनादाह—लिङ्गम-
पीति । एवं च हापकाच्छसिऽङ्गीक्रियते । किं च सहाधिकारविषयोऽयं
न्याय इति न व्यभिचार इति तात्पर्यम् । न च लुक् इति । अन्त-
रङ्गानपीति न्यायस्य बहिरङ्गपरिभाषाऽबाधत्वेन लुक्विषये बहिरङ्ग-
सिद्धत्वाप्रवृत्तेरित्येवा शङ्का । निषेधादिति । अनिलत्वादपि तद-
प्रवृत्तिर्लुक् शङ्का ॥

(६३९ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ० २४)

१३०३ वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो

नः ॥ ४ । १ । ३९ ॥

(स्त्रीप्रत्यययोगशिष्टानकारादेशाधिकरणम्)

(५१६३ अतिव्यसितारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
असिता, पलितौ ॥

(५१६४ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि क्रमेके ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि क्रमेके इच्छन्ति । असिक्लृ-
प्त्योपधे, पलितोरिषुवतयो भवन्ति ।

४ क. पुष्पके 'एकैकविम्' इति पाठः ॥

५ इदमिति योग्यकर्ममतेऽपुष्पकस्य 'सिद्धत्वात्प्रतिषेधात्' इत्येव पाठः,
तथापि—उद्धोतपुष्पकस्य सर्वत्र 'सिद्धत्वात्प्रतिषेधात्' इत्यस्य श्रीकोशेन
सोऽस्माभिः स्थापितः ॥

६ क. पुष्पके 'पट्टीता' इति शेषः पाठः ।

(प्रदीपः) छन्दसि क्रमिति । तस्य स्थान इति बोद्धव्यम् ॥ अत्र केचित्—छन्दोमहर्षं प्रयोगदर्शनायमिच्छन्ति । तेन भाषायामपि ह्यदेशो भवति—‘यतो गणस्तुर्मसि द्विकानाम्’ इति । भाष्यकारेण त्वेतज्जोपन्यस्तमित्युक्तमित्याहुः ॥

(उद्द्योतः) तस्येति । तद्वन्द्यस्यैतत् । नत्वापवादत्वादिति भावः ॥

(५१६५ अव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्णान्डीव्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णान्डीव्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम्—पिशङ्गी ॥

(प्रदीपः) पिशङ्गादिति । उत्तरसूत्रेण कीपि प्रोक्ते कीचविधिः । खरो विशेषः—पिशङ्गशब्दो ‘लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुः’ इति मध्योदात्तात्वादनुदात्तान्तेः ॥

(उद्द्योतः) उत्तरसूत्रेणेति । तोपपापेक्षैरेव तत्रान्यत्वम्, वर्णावतुदात्तादिति तत्र वर्तते । तत्रामुदात्तात्त्वमुपपादयति—लघावन्ते इति ॥ बह्वपः=बह्वचः ॥

(६४० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २५ ॥)

३३०४ जानपदकुण्डगोणस्थलभाज-
नागकालनीलकुशकामुककवराद्
वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणा-
स्थौल्यवर्णानाच्छादनायोवि-
कारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु

॥ ४ । १ । ४२ ॥

(५१६६ नियमवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नीलादोषधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) नीलादोषधविति वक्तव्यम् । नीली ओषधिः ॥

१ मायदशब्दोविषयकप्रयोगदर्शनाच्छन्दसीत्युच्यते । छन्दोमहर्षं न नियमात्मकविशेषः ॥

२ ‘कीपि प्राप्ते रिपिः’ इति च. पाठः ।

३ मनु ‘अम्यतो कीपः’ इति सूत्रमभ्यासपदेन वर्णवाचकविशद्विलापः स्तान्तादशकावराणामाह—लोपपापेक्षमेवेति ॥

४ आनुदात्तमित्रार्थानीलशब्दोपविधाचकावपि कीरः सूत्रेणैव मात इति शब्दमेवेति प्रतिनिध्याशङ्कावराणामाह—सर्वस्मिन्विलादि ॥

५ निवर्णमैकनीलादोषधविति वार्तिकेन निषेधादाह—प्राप्तिनि चेति ॥

६ पूर्वैक मातसैवैव विवाहः ॥

(प्रदीपः) नीलादिति । सर्वस्मिन्नाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्द्योतः) ननु नीलादाच्छादने ङीषो विधानाद्यर्थेनेदत्त आह—सर्वस्मिन्निति । निवर्णमर्थेनेति भावः ॥

(५१६७ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राणिनि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राणिनि चेति वक्तव्यम् । नीली गौः, नीली वडवा ॥

(५१६८ विकल्पवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वा संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा संज्ञायामिति वक्तव्यम् । नीली, नीला ॥

(६४१ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २६)

३३०५ वोतो गुणवचनात् ॥ ४।१।४४ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(जिज्ञासाभाष्यम्)

गुणवचनादित्युच्यते, को गुणो नाम ?

(प्रदीपः) उत इति वर्तमानाद्बचनार्हद्गुणाच्च अद्वेष्टेन ग्रहणम् । विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति । यथा ‘यस्य गुणस्य हि भावात्’ इत्यत्र । ततश्च ज्ञात्यादिवचनादपि कीप् प्राप्नोति—आच्छुरित्वादविति पृच्छति—को गुण इति ॥

(उद्द्योतः) अदेवगुण इति परिभाषणात्मिकमर्थेनेत्यत आह—उत इतीति ॥ वचनग्रहणाच्चेति । गुणवति द्रव्ये वर्तमान-प्राप्तिपरिकल्पाभावात् हि तत् । न चादेवज्ञानेन प्रकारः सम्भवतीति भावः ॥ नन्वेवं ‘संसर्गभेदकं यद्यत्’ इति लक्षितगुणग्रहणमस्मिन्नत आह—विशेषणस्यापि त्विति । अपि तु विशेषणस्य संसर्ग-भेदकमितिलक्षितगुणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीत्यन्यः ॥

(गुणलक्षणभाष्यम्)

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

(प्रदीपः) सत्त्व इति । द्रव्यमाश्रयते, तत एव च द्रव्याश्रितवर्तते, भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुणः । एतेन जातिगुणत्वं

१ वोतो गुणवचनादिति सूत्रे गुणपदेन ‘अदेवज्ञं’ ग्रहणं किलेवाशङ्कावनाह—उत इति वचनादित्यादि । अदेवज्ञाद्वक्तव्यं न सम्भवतीति तत्त्वमन्यथैव ‘अदेवज्ञं’ ग्रहणमिति भावः ॥

२ ननु गुणपदेन गुणविशिष्टस्य लक्षणं स्यादिति—अदेवविशिष्टादुकारानादित्याद्यर्थोऽपि संभाव्येतेति—उत इति वचनग्रहणमन्यथुक्तं स्यात्त आह—वचनग्रहणाच्चेति ॥

३ गुणपदेन विशेषणस्य ग्रहणादुद्द्योतव्यादपि वोतो गुणवचनादित्यनेन कीर्त्यानुपादतो भाग्यकार आह—को गुणो नामेति ॥ आहुरन्त्येन हि आहुरन्त्यस्या जातिविशेषणीभूतोऽभ्यत इति गुणवचनोऽभ्यासश्च इति भावः ॥

निवारितम् । सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्ज्ञाति, न च भिन्नजातीयाणि द्रव्याण्यभिनिविशते । यथैषि गवाधादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव ॥

क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद् गुणत्वं प्राप्नोति । साऽपि हि द्रव्ये निविशते कदाचिद् द्रव्यान्निवर्तते । निष्क्रियं हि द्रव्यं कदाचिद् भवति कदाचित्सक्रियम्, भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्यश्रयतीत्याह—**आधेय इति**—उत्पत्त्या—यथा घटादेः पाकजो रूपादिः ॥ **अक्रियाजः**—अनुत्पत्त्या—यथाऽऽकाशदिर्महत्त्वादिः । क्रिया तृणाद्येव न तिष्ठेति तस्मा द्वैविध्याभावाद् गुणत्वाभावः ॥

एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयविद्रव्यमवयवद्रव्येऽपि निविशते, असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोऽपि, भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधश्च तत्त्वानित्यभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्यासमपरमाणादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्यानित्यत्वादित्याह—**असत्त्वप्रकृतिरिति** । अद्रव्यस्य भाव इत्यर्थः । अत्र पृथग्जातिव्यवसायः । समासे हि 'जात्यन्ताच्छब्दमुनि' इति छः प्रसज्यते । तत्र व्यक्तिसु—जात्याधारेषु दृश्यमानः—जातिसु दृश्यते—इत्युच्यते ॥

(उद्घोषः) द्रव्यमिति । सौदन्त्यं सित्त्वं जातिगुणक्रिया इत्युत्पत्तेः सदेरीपादिको वप्रत्ययः । तैतः पांकादिकारणान्तरवशाद्गुणान्तरोक्षसौ स गुणस्ततो द्रव्यान्निवर्तते इत्यर्थः ॥ **भिन्नजातीयेष्विति** । पदयदादिबिधिलेखः ॥ एतेन जातेरिति । इदमुपलक्षणम्, अनेन संज्ञाया अपि तत्त्वनिर्वाहः ॥ न कदाचिदिति । नित्यत्वात्तस्या इति भावः ॥ **प्राणित्वमिति** । यद्यपि प्राणित्वं प्राणसंबन्धरूपं न जातिनां पक्षखण्डोपाधिस्तथापि तस्य जातिस्वाङ्गीकारेणैदम् ॥ **द्रव्याहेति** । इत्यत आहोऽर्थः ॥ **आधेय इत्यस्यार्थः**—उत्पत्त्या इति । एतेन नित्यानित्यवृत्तिजातिमत्त्वं लभ्यम् ॥ नैवं क्रियेत्याह—**क्रियाविति** ॥ **अद्रव्यस्य भाव इति** । द्रव्यभिन्न इत्यर्थः, द्रव्यादन्य इति उत्तरलक्षणे उक्तेः । द्रव्यपदेनात्र गुणाश्रय उच्यते । धैर्यं व्याख्याने 'पृथग् जातिषु दृश्यत' इत्यनेन, 'सत्त्वे निविशते' इत्यादिना वा जातेष्वारेण सिद्धेऽन्यतरवैयर्थ्यापत्तिः । किं च क्रियावारमेव जातिवारणं सिद्धे उभयोरेपि वैयर्थ्यम् । किं च पृथक्जाति-

बिधनेन जातिवारणमशक्यं भिन्नजातीयेषु घटयदादिषु द्रव्यान्निवर्तनात् ॥

(लक्षणान्तरमायम्)

अपर आह ॥

उपैत्यन्यज्ज्ञातान्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।

वाचकः सर्वल्लिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

(प्रदीपः) अयमेवार्थः श्लोकान्तरेणोच्यते—**उपैत्यन्यदिति** । अन्यद्—द्रव्यं श्लोकादिको गुण आगच्छति, अन्यतु परित्यजति, भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्टः । सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गमाहित्वात्—**वाचकः सर्वलिङ्गानाम्** । शब्दधर्मस्य वाचकत्वसार्थं अतोपाद् **वाचक इत्युच्यते** ॥ **द्रव्यादन्य इति** । यथोक्तलक्षणमुक्तत्वेऽपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्यद्रव्यमिति । यथा कुष्ठैर्मैमादिरूपं वस्त्रमायाति कुष्ठम्भञ्ज परित्यजतीत्यर्थः । पटलाद्यपि कचिदायाति कचिददयति, कस्यापि पटोरपटुत्वस्यापदोश्च पटुत्वस्य दशेनात् । पूर्वोक्तैर्लक्षणेभ्यमेव व्याख्यातुमुचितम् ॥ **द्रव्येषु दृष्ट इति** । पूर्वोक्तैर्न संज्ञाया जातेष्व तत्त्वनिर्वाहः ॥ ननु गुणस्य वाचकत्वमनुपपन्नमत आह—**शब्दधर्मस्येति** । अनेनास्तिज्ञक्रियाया गुणवन्निरासः । अत्रापि पूर्वलक्षणवर्धयतिशेषगतोऽऽपत्तिः । द्रव्योन्मत्त्वेन भावलोचलक्षणद भावनिर्वाहः ॥

अत्र वदन्ति—गुणो नामेति प्रश्ने नामैकदेशमहणम्, गुणवचनः क इति प्रश्नः । अत एवोचते वाचकः सर्वलिङ्गानामिति यथाहृतस्यैव संगच्छते । येषां च शब्दानामाकाङ्क्षते गुणवचनसंज्ञाया तेषामेवात्र कथनम् । एवं हि द्वयोर्भौष्ययोरेकवाक्यता भवति । तत्र हि समस्तकुर्वन्तस्मान्नसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य गुणवचनसंज्ञा कृता । तस्मादत्रापि विशेषणैस्तद्वाच्यत्वेरेव युक्ता ॥

तथाहि—तत्रार्थैर्वादेन संज्ञानिरासः । न हि संज्ञाजातिशब्दा द्रव्ये विद्यमाना एव रक्तादिशब्दरक्तादिविज्ञाचकत्वेन प्रवर्तन्ते कदा-

१ ननु प्राणित्वस्या जातिभिन्नजातीयानि गवाधादीनि द्रव्याण्यभिनिविशत एवेति जात्यापि गुणलक्षणं मानसित्याहृगमाह—**यद्यपीति** ॥

२ सर्वे निविशन्त इत्यादिप्राकाराद्योक्तलक्षणयोगोपाद् ॥

३ 'जातीयानि द्रव्याण्येव' इति च. पाठः ।

४ 'धारेषु दृश्यत इत्युच्यते' इति च. पाठः ।

५ गुणस्य द्रव्याभित्तत्वं दर्शयति—सौदन्त्यस्यचिन्तितम् ॥

६ गुणस्य द्रव्याभित्तत्वं दर्शयति—ततः पाकादीनि ॥

७ परिनिष्ठितं पुनश्चाहणमाह—नित्यानित्यत्वादि ॥

८ द्रव्यपदेन—कोऽसत्त्वप्रकृतिरित्यलसत्त्वपदेनैत्यर्थः ॥

९ 'उच्यते' । इत्युच्यते इति । जातिशब्दो लक्षणया व्यक्तित्वचन इति भावः । अर्थः । इत्यपि का पाठो इत्येव ज. पुस्तके ॥

१० एवं हि द्वयोरेकवाक्यतायामेकवाक्यतायाद्वैयर्थ्यव्या रोपाः सम्भवन्तीत्यर्थः । साधुदृष्टं व्यावहारिकम् 'अत्र वदन्ति' इत्यादिनामैव कथयति ॥

११ ननु जातिपदेन व्यक्तेर्महते 'पृथक् जातिषु' इत्यनेन न जातेर्वारणम्, तथा च नात्यन्तवैयर्थ्ययोगित्यत आह—**किं च क्रियेति** ॥

१२ नन्वायमेवपदेन न—उत्पत्त्यास्यास्य प्रहणम्, किरवावारे रिक्त इत्यर्थस्य महणम्, तथा 'यद्विवाच्य' इति क्रियावारकपदेन जातेर्वारणं न सम्भवति, तस्मा अप्यक्रियावत्त्वादित्यलसत्त्वोऽह—**किं च पृथगिति** ॥

१३ कुष्ठमैमादिना वयं वदं रजयाति रजःकारणं कुष्ठम्भञ्जं वक्ष्ये वमायाति कुष्ठम्भञ्जं तद्वत् परित्यजतीत्यर्थः ॥

१४ अत्रत्यं तदर्थं सुधीर्निर्योहनीयम् ॥

१५ द्रव्यादन्यपदेन द्रव्यपदेनो विधयन्ते—द्रव्यभिन्नो द्रव्यलक्ष इति । सात्त्विकत्व भावत्वेन, तेषामभावनिर्वाह इत्यर्थः ॥

१६ आधापादेन—यत्तत्त्व निविशतेऽपीत्यनेन । यदो रक्त इत्यादिभ्यश्च हारतु घटस्य विद्यमानत्वदशाभावेन यवति, तत्त्वविद्यमानत्वदशाभावात् । संज्ञादिगुणद्वारा न तथा व्यवहार इति भावः ॥

विधेति भवन्ति । 'जातिषु प्रवृक् इत्येते' इत्यनेन सर्वनामनिरासः । यथा शुद्धादयः शब्दाः समाने शुद्धे गति शुद्धशब्दः, अथे कर्क-
शब्दः, नैव सर्वनामशब्दा निवर्तयिष्याः । चार्थारयोऽपि क्वि-
च्चारयति क्विच्चारुतर इति, नैव क्विदपि सर्वतर इति । 'अपेयः'
इत्यनेन संख्याशब्दनिरासः । न हि त एकादिगुणशब्दवद्भवे विष-
माने वक्ष्येयः—वक्ष्येयार्थक इत्यर्थः । अनेनैव जातिशब्दानामपि
निरासः । अत्रिवाज इत्यस्य क्रियाप्रतिपदप्रभावजन्य इत्यर्थः । तेन
कृदादिनिरासः । असत्त्वप्रकृतिरित्यनेन सत्त्ववाचकप्रकृतिक्रियापर्यन्त
समस्ततद्विज्ञानयोर्निरासः । अत एव प्रकृतिप्रश्नं चरितार्थम् ॥

उत्तरभेदेऽप्युपादेन संज्ञाशब्दनिरासः, दृष्ट इत्यस्य पृथगेति
शेषः । तेनैव सर्वनामनिरासः । त्वीत्यादेन जातिनिरासः, न चाव-
पादेनैव जातिनिरासः । नीचतत्त्वद्वन्द्वस्य सप्तमादौ ब्राह्मणत्वाद-
निरासात्, विद्यानिर्मादौ तत्त्वमन्यथा । अविष्टाङ्गि जातिर्विष्टा-
गुणप्रादय प्रवर्तते—व्यतिप्रत्युपलब्धिनाशात्किञ्च न जातीति विष्टे-
षणानां चेति दृष्टे भाष्योक्तेस्तद्वाचकानां न सर्वलिंगवाचकत्वम् ।
अनेन संख्यानिरासोऽपि, विंशत्यादीनां सर्वलिंगाभावात् । द्रव्या-
दन्य इत्यस्य द्रव्यवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकारण्य इत्यर्थः । इय-
वाचकान्प्रकृतिक इत्यर्थो वा । तेन समस्ततद्विज्ञानोर्निरासः ।
द्वितीयादावप्युपादेन—अथादुज्ज्वल्य, तेन कृतान्निरासः । अत
एतेनोत्तरस्थे बहुप्रश्ने चरितार्थम् । संख्याशब्दस्यागुणवचनत्वादिति
केन्यदप्युपादेनोपादेनोपादेन संख्यावाचकसम्भवात् । बहुगो-
पत्रलक्षितमन्त्रमन्त्रेकदेशेऽपि, व्याख्यालेखनसाम्यात्, उपरिस्ता
रिक्तान्त्रपदविशीर्णत्वम्, अक्षराक्षरे लघुमुक्ताव भगवताऽत्र
नोचरितमिति भाति ॥

(५११९ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥ गुणवचनान्धीवायुदासार्थम् ॥॥

(भाष्यम्) गुणवचनाद् जीवत्वकथ्यः ।

किं प्रयोजनम् ? आद्युदासार्थः । आद्युदासाः प्रयो-
जयन्ति—वक्षी, पट्टी ॥

(प्रदीपः) वक्षीति । 'प्राने नित' इत्यतो निदिति
वर्तमाने 'श्रुत्वादि' इति बहुवचन आद्युदासो व्युत्पादितः ।
तस्मान् जीपि सति ईकारोऽनुदासो भवति । जीपि वृत्ताः
स्यात् । अनतोदासात् जीमन्धीयोर्विशेषाभावः—'उदासत्यगो
हल्युपादे' इति जीप उदासत्वविधानात् ॥

१ सर्वनामशब्दानां निवर्तयिष्यत्वं शक्ति यथा कर्षादिशब्दानाम् ।
जातिवचनेषु पापेभ्यः निवर्तयिष्यत्वं अगुणशब्द इत्यर्थे, न तथा सर्वनाम-
शब्दानां, ते हि सर्वनामनिवर्तयिष्यन्ति ॥

२ नामिकदेशप्रश्नम्, उपनिषदाः वा इति प्रश्न इत्यभिप्रायेण 'वक्ष्येय-
वक्ष्येयः' इत्यर्थे प्रश्नः ॥

३ समासादित्यगोः गौरेण सप्तम्यात् इत्यनेन प्रकृतिरिति अक्षरप्रकृति-
रित्यनेन लघोर्द्विरासः ॥

४ अत इत्युक्तत्वं यथाप्रकृतिकृतोः समासादित्योर्निरासोऽप्युदासः ॥

५ अ. उक्तं 'तेन सर्वसंज्ञाया' इति पाठः ।

६ उपनिषद्व्याख्यायिष्याभावेन जातिशब्दानां न निरासः, ब्राह्मण-

(उद्धोतः) ननु जीवजीवोः को विशेषोऽत्र वा—यामे
निवेदीयति । बहुशब्दः प्राशस्त्युपगन्धी, सतः—प्राणिग्रहण-
लक्षणावती ॥

(५१२० अतिव्याप्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ खरुसंयोगपधप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खरुसंयोगोपधानां च प्रतिषेधो व-
क्तव्यः—खरुरियं ब्राह्मणी, पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

(५१२ विधिवृत्तम् ॥ ४ ॥ १ २ आ. २०)

१३०६ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ १११४८ ॥

(जीपधिकरणम्)

(५१२१ अतिव्याप्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः—
गोपालिका, पशुपालिका ॥

किं पुनरिहोदहरणम् ?

प्रष्टी, प्रचरी ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरयं प्रष्टशब्दोऽकारान्तः स्त्रियां वर्तते ?

(प्रदीपः) पुंसा योगः पुंयोगः, तस्माद्विधेयिप्रातिपदिकं
स्त्रियां वर्तते ततो जीप भवति । आख्याप्रश्ने गुणभूतेनापि
पुंसा संबन्धते, अन्येन संबन्धासम्भवात् । गणकादयो हि
शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमाना न पुंयोगसम्भवा भवन्ति ।
स्त्रियां च पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्तन्त इति स्त्रिया अपि नाख्याः ।
पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां स्त्री प्रत्याख्यात्वमव्यभिचारश्च
विशेषणम् । पुंविशेषणस्य तु प्रयोजनं प्रजाता प्रसूतेत्यादौ
जीव्येति । प्रसूतादयो हि पुंयोगात् स्त्रियां प्रवर्तन्ते पुमां सं
तु नाचक्षते ॥ गोपालिकादीनामिति । 'सिद्धये' इति
वाक्यशेषः । किं पुनरिति । यदि प्रष्टादिशब्दः पुंसि व्युत्पा-
द्यते ततः स्त्रीवृत्तिर्न स्यात् । अथ तत्समर्थाचरणान्न प्रस्थानादि-
स्त्रियां प्रति कर्तृत्वमात्रस्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदाऽन्तरङ्गत्वादापि
कृते सुकुपत्तौ सखी समसे कृते—अकारान्तत्वाभावात् जीप
न स्यादिति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) विष्टावत्युपादेर्दक्षयते—पुंसा योग इति ।

गुणवचनेन स्त्रियेयव्युत्पन्नत्वं जीवते सप्तम्युपादौ ब्राह्मणदिर्निर्दिष्टो
भवति, उपनिषदादेन च विद्यानिर्मादौ ब्राह्मणवदर्थनाच्च जातिरप्युपनिष-
दात्त्वमपि निरूपितं वर्तते इति न तेन जातिशब्दनिरास इति भावः ॥

४ जातिशब्दानां सर्वलिंगावकाशमाभावेन 'वाचका सर्वलिंगानाम्'
इत्युक्त्वा तेषां गुणलनिरासः ॥

५ अस्मै संज्ञा इति शेषः ।

६ कृदादिनिरासो यदि न स्यात् किञ्च बहुवचनपि गुणवचनत्वं स्यादित्य-
नेन बहुवचनवत्त्वमपि निरुद्धं बहुवचनमपि दृष्टे बहुवचनं व्यर्थं स्यादिति
भावः ॥

१० अ. पुंयोगस्य न वक्ष्येतेन महत्त्वम् ।

कर्तव्य इति समाप्तः ॥ हेतोरेति । हेतौ प्रसमीति भावः ॥ ननु प्रपानेन योगेन, शिवा वा सम्बन्धः स्वादत्त आह—अन्येनेति ॥ तत्र नाथै हलाह—गणकादय इति ॥ अन्ये शिवा आख्यायामिलव किमुपोगताम्राह तदाख्यायामिलवधेः ॥ उत उत्तरकालमिति ? नाथ हलाह—शिवाहेति ॥ नान्त हलाह—पुंगोपादिति ॥ प्रस्ता-दयो हीति । पुंगोहेतुवगमोधानोत्तरकालं तन्निःसरणरूपप्रसङ्ग-त्तिनिमित्तत्वादिति भावः ॥ नाथस्ते इति । ततो वनेनिःसरण-भावादिति भावः । गमोपेनमिति चः प्रसङ्गवद् पुंसि, तथा-ऽनुक्तप्रवृत्तिनिमित्तको न पुंस आख्या । नाथि गमोधानमिति चेन प्रसङ्गाच्चवाच्यपुंगोपगमोपेनास्य शिवां वृत्तिरिति भावः ॥ गोपा-लिकादीनां प्रीतिपत्रप्रतियोगित्वत्तम्भाद्वाह—वाक्यशेष इति । नन्वयं वृत्त्याम्भामिति निषेधात् समाप्तो दुर्लभः, शेषपश्या समस्तप्रति-पत्तिः सुतः पत्न्यादित्यं दुर्लभमिति चेत् । शेषपश्या अपि तत्प्रवृत्त्य-र्थस्य निषाचनकत्वाद् कारकवदेवेति गवापि सुतुल्यैः पूर्वं समाप्त इति नाथः सुतः परपरमित्यदोपात् । यथाकथञ्चित्कारकोपादानेतिपि कथञ्चित्कारकत्वमादाय सा प्रवर्तते इति अत्रलगाभ्याम्, उपपदेनिति सूत्रसमाप्त्याच वाच्यते ॥ पुंसोति । प्रस्थानादिप्रस्थानाः पुंनपेता-दिति भावः । प्यदारपरोः दुर्लभः, चरेटः—इति कटौ ॥

(समाधानभाष्यम्)

तत्सेदमित्यनेनाभिस्वन्धेन । यथैव ह्यसौ तत्कृ-तान् ज्ञानोद्वर्तनपरिपेकान् लभते, एवं प्रष्टव्य-मपि लभते ॥

(प्रदीपः) तत्सेदमित्यनेनेति । यथा राजामासौ राजकायमि, राजव्यपदेशं च लभते; तथा प्रष्टव्याऽपीत्यर्थः । 'ज्ञान' शब्दः करणसाधन इत्युपनक्षतः 'परिपेक' शब्दः ॥

(उद्घोषः) नाथै—तत्सेदमिति । सामान्ये नपुंसकम् ॥ तत्कृतमिति । तत्सेदमित्यन्तस्वन्धकृतमित्यर्थः ॥ करणसाधन इति । तथा च ज्ञानशब्दो गन्तव्यैकविचयन इत्यर्थः ॥

(समाधानाशेषभाष्यम्)

यथेयं,

- १ योगेनेति । ह्यारभ्योपशब्देत्यर्थः ॥
- २ योगशब्देनाशेषाया न सम्बन्धः, गणकादयो हि यावदा तणकत्वा युक्त्या श्रियं कतेजः शिवाभक्तान्ते, न तु पुंगोपसम्बन्धः कर्तव्य इति प्रवर्तते ॥
- ३ पुंगोपादिति सूत्रे पुन्यद्वारेण योगादायव्यापामिति सूत्रं स्वास्तव या योगस्या श्रियं कते ततो जीवितस्यैः सम्बन्धेन, प्रसूतव्यो हि शब्दाः पुंगो-पशब्दाः ह्यारभ्य, प्रसूते पुंगोहेतुवगमोपयोगेनापिवाहिवारः । न तु पुंगोपशब्दाः ह्यारभ्य—अतः पुन्यमिति भावः ॥
- ४ पुंगोपादित्येवोपशब्दादिति भावः ॥
- ५ ननु द्वेयो देवामासुक्तमातु, यदुक्तो देवपशु पुत्रमिवादिदोक्तमिति प्रसूतव्यः पुंसि—इति सूत्रे पुन्यद्वारेणैव ततो जीव मातुपारिवेकत-माह—नाथोपादेति । निषागमोपशब्दो यदुक्तं न पुंस आख्याति भावः ॥
- ६ प्रतिपेका—अनाथः । तस्य च प्रतिपेकित्वेनैवं न सम्बन्धतीति 'सिद्धये' इति शेषः । एतच्च देवा स्वयमां सिद्धये जीव प्रविष्य इत्यर्थः ॥

5

(५१७२ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंगोपादाख्यायां तद्धित-
लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंगोपादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वच-
नः । 'तत्सेदम्' (धा३१२) इति प्राप्नोति ॥
न तर्हीदानीमिव भवति—प्राष्टव्य इमाः, प्राचर्य
इमा इति ।

भवति च । विभाषा लुग्वचनः ।

यदा लुक् तदा प्रष्टी, यदा न लुक् तदा प्राष्टी ॥

(प्रदीपः) तद्धितलुग्वचनमिति । तत्सेदमिति संब-
न्धस्य भेदनिबन्धत्वाद् भेदाश्रयतदितोत्पत्तौ सख्यं तस्य
लुग्वचनः । लुकि च सति प्रष्टीतिरेव प्रष्टव्यस्तदितार्थ
नियममिष्यत इति प्रष्टीति शेषः सिद्ध्यति ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिपरभाष्यम्)

यथेवं नाथौ लुका, विभाषा तद्धितोत्पत्तिः ।

यदा तद्धितोत्पत्तिः—तदा—प्राष्टी ।

यदा न तद्धितोत्पत्तिः—तदा—प्राष्टी ॥

(वार्तिकप्रयोजनबोधकभाष्यम्)

एवमपि लुग्वचनः । न ह्यन्तरेण तद्धितस्य
लुक् परार्थे शब्दो वर्तते ॥

(प्रदीपः) न ह्यन्तरेणेति । तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्ता-
वपि पक्षे वाक्यमेव भवति—प्रष्टव्यमिति । तत्र च प्रष्टव्य-
पुंसेव वर्तते न तु शिवायम् । तस्मात् जीवित्वमस्येच्छता
तद्धितलुग्वचन इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु तद्धितस्य विकल्पे प्रष्टव्य एव सम्बन्ध-
माचष्ट इति किं लुकेत्यत आह—तद्धितस्येति । महाविभाषया
वाक्यसौभाग्यमुक्तवानादिति भावः । लक्षणाया चेष्टाशेषेऽसाधुत्वम्,
तत्सम्बन्धोत्पत्त्येऽनुज्ञानेन प्रत्यर्थतस्यैव, तत्सम्बन्धीस्वामिसौख्यसौख्य
वा साधुत्वमित्यनवादिता तात्पर्यम् ॥

७ वार्तिकोक्तोपाश्रितिक रूपं वतपति—नन्वेत्येवादिना ॥

८ तत्पुण्यवर्धनस्य—अष्टौमकुलधर्मस्य गोशब्दमित्यस्य पालनरूपक्रियाजनकत्व-
त्कारकत्वमित्यर्थः ॥

९ उपपन्नमिति किं सूत्रे—कुम्भकार इत्यत्र पशुवगमोऽपि प्राधान्ये, उपपद-
तमाशेषः । तत्र भाष्यकार आह—न वाऽसौ विमतिरिपेक, किं वाप्यपदं । कटौ-
समास्तवमातुपपदसमास्तवो भविष्यति—गतिशक्तोपपदां कृदिति समा-
सकत्वात् । यथा कुम्भस्य कार इत्यदौ कारपदस्येवमप्येत्यर्थः माह उप-
पदमिति प्राधान्यः । सुतुल्यैः पूर्वं कटौ सवाधे न प्राप्नोतीति तत्सम्बन्धो वाच्य-
कारोक्तः । तथा च शेषपशुवगमस्य कुम्भशब्दस्य कारकत्वमातुपपदोक्तमिति
सुपदमेव ॥

१० वः मिष्यते च सुव्यमगाभीषिवाभीति म्यादिति भावः ॥

११ तत्सम्बन्धीस्वामिः सवाधोस्वामिः । प्रष्टव्यस्वामिः सवाधोस्वामिः ॥

चारित्त्यात्कर्म शापकत्वमिति चेत् । व्याख्यानात् पुनोगादिलस्य
पुंशब्दः स्त्रीधेनोमाश्रित्यां ब्रूतेन इत्यर्थवत्तरेन तद्वाराणां ॥

(तृतीयपक्षोपस्थापकं भाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन ।
ननु चोक्तम्—पुनोगादाख्यायां तद्वितलुपूवचन-
मिति ।

नैप दोषः ।

नावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति—तस्येदमि-
ति । अयमप्यभिसंबन्धो भवति—सोऽयमिति ।

कथं पुनरस्तसिन् 'सः' इत्येतद्भवति ?

चतुर्भिः प्रकारैरस्तसिन् 'सः' इत्येतद्भवति—
तत्स्थयात्, तादृम्यात्, तत्तामीप्यात्, तत्साह-
चर्यादिति ।

तात्स्थयात्तावत्—मञ्चा हसन्ति, गिरिर्दह्यते ॥

तादृम्यात्—जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ब्रह्म-
दत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इत्यतो
जटो ब्रह्मदत्त इत्युच्यते ॥

तत्तामीप्यात्—गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गुलम् ॥

तत्साहचर्यात्—कुन्तान् प्रवेशय, यष्टीः प्रवेश-
येति ॥

(तृतीयः) अस्मिन् व्याख्याने तद्वितस्य त्रिव्यो वाचः
प्राप्नोतीति 'सिद्धं तु त्रिव्याः' इत्येतत्सामान्तराभयेन व्याचष्टे—
अथ वेति । अनेनाभिसंबन्धेनेति । एतद्वैक्येण सोऽय-
मिति संबन्धेनेति भावः । इतरे भेदैर्संबन्ध एवान्नोक्त इति
मत्साऽह—ननु चेति । अयमपीति । अनेदाव भेदैस्य

१ मनुष्यकर्मो हि पुंसि गभाधानविसिद्धयः, क्षियाश्च गर्भाधानोत्तराहं
हविश्चरुपयसवन्मिति । मञ्च पुंशब्दः मनुष्यवृत्तस्य त्रिव्यां वृत्ति-
नक्षि, यन्निर्वातकृतस्य तत्सम्बन्धम् ॥

२ अत्र मन्त्रावतारप्रवृत्त्यदोऽवधारणः विपरं वृत्ति इत्यादावपि
तत्सेदमित्यनेनाभिसम्बन्धेनेति मन्त्रावतारप्रवृत्त्यनं कृतम् । तद्विषयं पक्षे तद्वि-
लङ्घनं वक्तुं यत्तु दोषस्तथा तस्मात्संबन्धो वेति यथा सत्कृतात्, किंवा
मन्त्रावतारप्रवृत्त्यनपीति द्वितीयव्याख्यानाति । कर्म च एव—अन्तर्गत-
व्याख्यापि यस्मात् ततो गिरिस्तथागच्छन्ते वेति वृत्त्यते । मन्त्रावतारप्रवृत्त्य-
नप्यस्यात्सेदमित्यविवक्षयेन क्रोडपि वीरलक्षयिष्ये न तद्वितोत्पत्तिरिति
ज्ञापयित्वा मन्त्रः पक्षः समर्थते । 'अथवा पुनरस्तु' इत्यनेन च पक्षद्वयमा-
न्यमन्यां पुरुषः पक्षः समर्थते । स च सोऽयमित्यभिधानमप्युक्तम् ।
तत्सेदमित्यविवक्षयेन वीरुक्तो तद्विलङ्घनं वक्तव्यो भवति । स च दोषः सोऽय-
मित्यभिधानमप्युक्तो वेति नैवातलोत्पत्त्य पक्षस्य तन्मात्रम् ॥

३ इत्युक्ताद्वितपक्षान्तराभयेनेत्यर्थः । 'सिद्धं तु त्रिव्याः' इत्यादि तर्हि-
को-
द्वयमित्येषः माहस्य तद्विलङ्घनं सातकादिना वार्यं कृतम् । स द्वयोर्नाम ।
सोऽयमित्यभिधानं तद्विज्ज्ञातेरिति वादिति भावः ।

४ अथवा पुनरस्तु तत्सेदमित्यादिभाष्येन नेदसम्बन्धस्येदमित्यनेन
मन्त्रावतारो नाप्यवधारणमस्तु—अनु चोक्तमित्यादिना एवमिति ।

५ सोऽयमित्यविवक्षयेन तत्सेदमिति पक्षस्य तद्विलङ्घनं
सातकादिना मन्त्रावतारो भावः ।

निवृत्तनास्तद्वितानुपपत्तिः । भेदैस्तु तु विवक्षायां तद्वितो न
निवार्यते ॥

कथं पुनरिति । भिन्नानामनेदाभावादिति प्रश्नः ॥ चतु-
र्मिति । आरोप्यते तादृम्यम्, न तु मुख्यमित्यर्थः । अञ्चा
हसन्तीति । अत्र बालेषु मन्त्रावतारान्मन्त्रावतारप्रवृत्तिर्हस-
न्तीति पदान्तराभयेनाद्विज्ञायते ॥ जटिनमिति । ब्रह्मदत्तप्रम-
त्याभावात्प्राप्तोः । 'सिंहो माणवकः' 'गौर्वाहीकः' इत्यादावपि
तादृम्यां तादृम्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः । तदुक्तं हरिणा—

गोत्वातुपङ्को वाहीको निमित्तात्कैश्चिद्विष्यते ।
अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः ॥ इति ॥

इह तु साहचर्यात् त्रिव्यां प्रवृत्तारोपः ॥

(उक्तोक्तः) नित्यो वाच इति । तथा च प्रीष्ठय इत्याह-
साधु सादिति भावः ।

इदं चिन्त्यम्—सर्वथा वाचकत्वादापेक्षया इदं विषये तस्य
वैकल्यकलपानसौवीर्यवित्तात् । तत्सेदं शापकं श्रीपुत्रवर्गीविवक्ष-
येनेति नान्यत्रानया रीत्या प्रवृत्तिमात्रस्य 'साधुत्वमिति न पक्षयोः
फलभेदः । परन्तु-आख्यायामित्यसौक्त्येतादृम्यप्रादुर्भावता 'चा-
रार्थेन शापकत्वात्मानं शल्यचिर्विस्तुमुत्पत्तिः । नैतु पूर्वव्याख्यानेऽपि
तत्सेदमिति सम्बन्धसौक्त्योः पक्षयोऽनुपपन्न इत्यत आह—एत-
त्पूर्वकेनेति ॥ प्रादुर्भावस्य तर्हि कर्म साधुत्वमत आह—मेदस्य
व्यति ॥ आरोप्यत इति । आरोपे च देवतात्प्रादुर्भावः । सर्व-
त्राच्येदमन्त्रावतारकं यत्तु लक्ष्यापेक्षया इति भावः । तत्प्रादुर्भावप्रतीति
विशेषप्रतीतिरपि लक्ष्यम्—तुल्यत्वम्, तादृम्यप्रतीतिरपि च गौ-
त्वम् ॥ अत्र बालेव्यति । मुख्यसंबन्धप्राप्तेन तत्सेदं हसन्कट-
त्वात्सम्बन्धादित्यर्थः ॥ तादृम्यमिति । शीर्षादित्योगात् मण्यवका-
हीकयोः सिंहस्यगोत्वयोः इति भावः ॥ गोत्वातुपङ्क इति ।

(उक्तोक्तः) नित्यो वाच इति । तथा च प्रीष्ठय इत्याह-
साधु सादिति भावः ।

इदं चिन्त्यम्—सर्वथा वाचकत्वादापेक्षया इदं विषये तस्य
वैकल्यकलपानसौवीर्यवित्तात् । तत्सेदं शापकं श्रीपुत्रवर्गीविवक्ष-
येनेति नान्यत्रानया रीत्या प्रवृत्तिमात्रस्य 'साधुत्वमिति न पक्षयोः
फलभेदः । परन्तु-आख्यायामित्यसौक्त्येतादृम्यप्रादुर्भावता 'चा-
रार्थेन शापकत्वात्मानं शल्यचिर्विस्तुमुत्पत्तिः । नैतु पूर्वव्याख्यानेऽपि
तत्सेदमिति सम्बन्धसौक्त्योः पक्षयोऽनुपपन्न इत्यत आह—एत-
त्पूर्वकेनेति ॥ प्रादुर्भावस्य तर्हि कर्म साधुत्वमत आह—मेदस्य
व्यति ॥ आरोप्यत इति । आरोपे च देवतात्प्रादुर्भावः । सर्व-
त्राच्येदमन्त्रावतारकं यत्तु लक्ष्यापेक्षया इति भावः । तत्प्रादुर्भावप्रतीति
विशेषप्रतीतिरपि लक्ष्यम्—तुल्यत्वम्, तादृम्यप्रतीतिरपि च गौ-
त्वम् ॥ अत्र बालेव्यति । मुख्यसंबन्धप्राप्तेन तत्सेदं हसन्कट-
त्वात्सम्बन्धादित्यर्थः ॥ तादृम्यमिति । शीर्षादित्योगात् मण्यवका-
हीकयोः सिंहस्यगोत्वयोः इति भावः ॥ गोत्वातुपङ्क इति ।

१ तत्सेदमित्यविवक्षयेन सर्वथा स्त्रीधरे शापकत्वादापि तद्वितो निवारित्वम-
प्युक्तम् । वरुणावतारप्रवृत्त्यं करोतीत्यादि भाष्यमन्तेरपि माणवकोः । अत एव
च मणवता पक्षान्तरपुत्रसंज्ञा—अथ वा पुनरित्यादिना ॥

२ वतु पुंशब्दको मन्त्रशब्दः कर्म श्रियां तदाह—इह तु साहचर्यादिति ॥

३ प्रवृत्त्यद्विज्ञातप्रवृत्त्यवतारो 'मन्त्रो' इति नैव स भवति 'मन्त्रो' इति
मात्रेति । इत्यस्यासाधुत्वं स्वीरिति भावः ॥

४ सर्वे चित्ता-अन्तरावतारस्य मन्त्रादौ श्रीपुत्रवर्गीविवक्ष-
याभावेनापि तद्वितो तत्सेदमप्युक्तो जीव-तत्सातकादिना शापकत्वं न सम्भ-
वति ॥

५ पक्षधरेः तुल्यत्वमिति वाच्यम्—ननु पूर्वव्याख्यानेऽपीति ॥

६ तस्य तद्विज्ञातप्रतीतिरपि मन्त्रो, तत्सेदमिति नेदसम्बन्धसौक्त्यो-
मन्त्रो-इत्युक्त्येदपि विवक्षितत्वेन नो मोगोत्पत्तिरिति ज्ञापयितुमन्तार-
वति—आदौ लक्ष्येति ॥

७ सिंहो माणवक इत्यादौ शिष्टेदेन सिंहतात्पक्षप्रमाणवत्स्य भोपः, न
तु माणवकत्वात्पक्षस्येवम् ॥

८ सिंहतात्पक्षप्रमाणमिति विषये भो माणवकः सिंहत्वपक्षं मुख्यार्थ-
त्वम् । सिंहतात्पक्षप्रमाणमिति विषये भो माणवकत्वपक्षं गौ-
त्वमिति सम्बन्धम् ॥

९ आदिपदेन वाच्यमनोऽहम् । माणवके शीर्षाद्विज्ञातस्य सत्त्वेन माणवके
सिंहतात्पक्षः । वाच्यपुनोगोपमं वाहीको गोत्वयोः इति भावः ॥

बोत्वसम्पन्न इत्यर्थः ॥ तन्वन्त्यपर्मस्यान्त्यं कर्म सन्नाभोऽत आह—
 निमित्तादिति । और्ध्वदिरूपादित्यर्थः ॥ विपर्ययसमिति । अन्यत्र
 विपर्ययान्तरमर्थकम्, अन्यत्रादिपठितमित्यर्थः ॥ स्थाये=गोचरे । कैश्चि-
 दित्यस्य पातक्यैरित्यर्थः । सामीप्यात् गंगायां बोधः, अत्र तीरे
 सामीप्यात् गंगात्सरोपरः, गंगासम्पत्तिवतीरे लक्षणायां तु तसेदमित्य-
 ण्यन्तस्यैव तत्रार्थे साधुतेनासाधुत्वम् । एवं मत्स्योदिलक्षणादयमपि
 प्रकृतेरसाधुत्वम् । साधुत्वम् च सत्यव्यभिचारोपलक्षणम् ॥

(द्वितीयवार्तिकलण्डनभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु तस्यामेव प्रशस्त्यर्थः ।

ननु बोक्तम्—‘सुवन्तसमासवचनाच्छाकारान्ता-
 नुपपत्तिः’ इति ।

नैव दोषः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्तृत्वं
 विद्याः, पुरुषगतत्वात् वा प्रस्थानक्रियायास्तस्मात्सरोपरदिति भावः ॥

(उद्घोतः) अथ सूत्रे पुंयोगहेतुर्लक्षणीकृतित्वाभावादाह—
 पुरुषगताया वेति । आरोपे निमित्तं च तत्सादृश्यम् ॥

(५१७५ परिभाषावार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह
 समासवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह
 समासो भयतोऽप्यया परिभाषा कर्तव्या ॥

(परिभाषाप्रयोजनभाष्यम्)

कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनाति ?

(५१७६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्रविलिप्तिः, स्रविलिप्तिः ।

सुवन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाह्यं । द्राप्यु-
 त्पन्ने समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र ‘क्ताद-
 ल्पाख्यायाम्’ (४।१।५१) अकारान्तादिति जीप्
 न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्रविलिप्तिरिति । अत्रशब्दस्य हतौया-
 न्तस्य विलिप्ताशब्देन ‘कर्तृकचरणे कृता’ इति समासः । ततः
 करणपूर्वाविति कर्तमानं ‘क्तादल्पाख्यायाम्’ इति जीप् न

प्राप्नोति । वचनसामर्थ्याद्वाचनतादृषि भविष्यतीति चेदत इत्य-
 धिकारो वाच्येत, परिभाषा चान्यार्थोऽनर्थक्यं कर्तव्या । अथ वा
 वचनात् प्राप्तिपदिकाधिकारो बाध्येत, ततश्च बाध्यै जीप् प्रस-
 ज्येत—अत्रैवलिप्ता यौरिति ॥

(उद्घोतः) बाध्यतेति । अवचिनोपपत्तौ बाधो न न्याय
 इति भावः ॥ ननु तैदाभावात् परिभाषाकरणे गौरवमत आह—प्रा-
 भाषा चेति ॥

(५१७७ द्वितीयं प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ जातेर्जीप्विधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातेर्जीप्विधाने प्रयोजनम्—व्याघ्री,
 कच्छपी ।

सुवन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाह्युत्पन्ने
 समासः । प्राशब्दः समस्येत । तत्र ‘जातेरखीविपि-
 याद्वयोपधात्’ (४।१।६३) अकारान्तादिति जीप्
 न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) व्याघ्रीति । व्याहृपूर्वाजिघ्रतेः ‘प्रः संज्ञायां
 प्रतिषेधः’ इति शस्य प्रतिषेधात् ‘आतश्चोपसर्गः’ इति कप्रत्ययः ॥
 तत्र प्राशब्दमात्रं जातौ न वर्तत इति दावेच स्यात् । जीप्सु
 सूक्त्यादिरवकाराः ।

(उद्घोतः) शस्य=पञ्चिगादिना निहितस्य । भैस्तुतो विद्या-
 देशस्य तेन प्रतिषेध इति श्रमणत्वात् एव व्याश्रयश्च इति बोध्यम् ॥
 प्राशब्दमात्रमिति । किन्तु व्याश्रयश्च इति भावः ॥ सूक्त्यादि-
 रिति । यूरेः करणिति मत इदम् । प्रोडीत्यादिरिति पाठान्तरम् ।
 मोडी=पुनरोऽस्य ॥

(५१७८ तृतीयं प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ समासान्तस्य णत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । चक्षुष्य-
 ति—प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तप्रग्रहणम-
 समासान्तप्रतिषेधार्थमिति । तस्मिन् क्रियमाणे—
 मापवापिणी, व्रीहिवापिणी । सुवन्तानां समासः ।
 तत्रान्तरङ्गत्वाच्चकारान्तत्वाच्छीप् । क्षीप्पुत्पन्ने स-
 मासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र समासा-
 न्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समासान्तप्रग्रहणमिति । समासस्य प्राति-
 पदिकस्य योऽन्तो मकारस्तस्य णत्वमिति^१ तत्र मापान् वक्ष्य-

१ सिंह विष्णुमन्त्रमर्थस्य मापवचने आरोपितमित्यर्थः ॥

२ गौरीव होमिति होऽथमित्यस्य निष्कर्षेण गंगारस्य तीरे आरोपणेन च
 गावदेव तस्युत्पत्तिः । गंगारस्य विलिप्तिः इत्यर्थकोटारे ‘सत्तेरे’ इत्यनेन
 द्विष्टप्रत्ययः स्यात्, अथात्र तीरे गंगारस्यमोगस्यसाधुत्वम् ॥

३ तद्वत्प्राशब्द=अह इत्यधिकारस्य बाधामन्वाद्यः परिभाषाकरणे गौरवमिति
 भावः कर्तव्या । तेनात इत्यधिकारस्य बाधो न भवेत्त आह—ननु तत्-
 तापयेति ॥

४ ‘परिभाषायाः करणे’ इति व. पाठः ।

५ ‘विषेधात्’ इति क. ।

६ ननु प्रशब्दमात्रं जातौ नास्तीति कोषोपपत्तिः । एवं चैतत्परिभाषा-
 योऽन्ते जोतस्कोरस्य स्वरित्वात्त्येव न स्यादिति तस्मान्नर्थक्याप्राप्तिरिति^१ यो
 साधित्वाद्वाह्यमात्र—जीप्परिवृतिः ॥

७ प्राः संज्ञावागमितिर्भव इति वाकितेन जिघ्रतेऽशब्दस्य तेन निषेधः निश्चितः,
 द्रमशयस्य नृपत्येवेति भावः ॥

८ वार्तिकमेतदप्रातिपदिकाल (८।४।११) इति सूत्रे ॥

९ एवञ्च मापवापिनीत्यदिकित्वात् गतिक्षाकोपपदानान्तरित्वाद्यवयवमिति
 भावः ॥

१० ‘नित्यस्य’ । तत्र^१ इति क. ॥

भोक्षणमिति 'बहुलमानीक्ष्ये' इति गिनौ कृते 'कृजेभ्यः' इति औपि कृते सुवन्तेन यदि नमासः स्यात्ता समासस्यान्त इकारो न तु नकार इति गर्व न स्यात् । भोषणापिण इत्यादीनिव तु स्यात् ।।

(उद्धोतः) अभीक्षणमिति । तथैष्टांस्त्रास्युपलक्षणम् ॥

(५१७९ चतुर्थे प्रयोजनवातिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयो-
जनम् । सांकुटिनम्, व्याचरोशी । अत्रावयवा-
दुत्पत्तिः प्रसज्येत ।

गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासो भव-
तीति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सांकुटिनमिति । 'अभिधौ भाव इगुण'
इतीगुणप्रत्ययः । तत्र कृदिभिल्लेत्साच्छब्दात्समासार्थो विभक्तिश्च
प्रामिति, 'अभिगुणः' इत्यणप्रत्ययश्च । तत्र सार्थिकत्वात्-अन्त-
रत्वादायप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृदिभिल्लेत्सात्त्वादादिदृष्टिः
स्यात् । प्राक् ध्रुवत्वेः समासेऽन्तरात्त्वात् पूर्वं समासः । अण-
प्रत्यये हि प्रातिपदिकविशेषासत्त्वाद् बहिःशः । तत्र संकृति-
भित्तसत्त्वान्तप्रातिपदिकादणप्रत्यये ततोऽर्थे सिध्यति ॥
ध्यावकोशीति । 'कर्मव्यतिहारे णच् खित्ताम्' इति गञ् ।
'णच्ः खित्ताम्' इत्यस्य ।

(उद्धोतः) सार्थिकत्वादिति । एवं चालन्तसार्थिकानां
ध्रुवार्थः पूर्वमेव प्रातिपत्तिः भावः । अन्यथा तस्यापि सुबन्तादुत्पत्तौ
पूर्वं ध्रुवि, ध्रुवगन्तव्यरूपाधिकपदार्थसाधेयताया बहिःशप्रत्यय-
भरत्वात्पूर्वं समासे ततो विविधादपि रूपतिद्धौ भाग्यमसङ्गतमेव
स्यात् । भाष्येऽपि स्वरदोषस्तु व्याचरोशीत्यत्र-यथमं तद्विदं तद-
भेदेन तर्जने-अन्तोदात्तं स्यात् । समासोत्तरमपि तु-आधुनासमिति
भोध्यत् ॥ विशेषायेकत्वादिति । ध्रुवगन्तव्यरूपाधिकपदार्थसाधेयता-
दिरूपः ॥

(परिभाषाऽऽक्षेपभाष्यम्)

सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्रा-
प्नोति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्यान्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

(प्रदीपः) सत्यामपीति । 'णच्ः' 'इगुणः' इति
प्रत्ययग्रहणात्-प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाप्येतात् कृदिभिल्लेत्सावेर-
धाववाच्यतादितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(परिभाषान्तरेण समाधानभाष्यम्)

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वत्वेत्यापि ग्रहणं भवतीति
संघातानुत्पत्तिर्भवत्यिति ॥

(प्रदीपः) कृद्ग्रहण इति । अनया परिभाषया
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) बाध्यते इति । ननिर्वर्तते तर्जनासिधयसंग्राहिका,
अतथापिना तदर्थस्यापि संग्रहः परिभाषायामिति चेन्न । गलादे-
समर्थाने बाधितेन तस्या हत्यासयात् । अपिस्तु गलापभावे ताव-
न्भाष्यापि ग्राह्यार्थ इति भावः ॥

(परिभाषान्तरेण परिभाषाखण्डनभाष्यम्)

यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति, नैतदस्याः परिभा-
षायाः प्रयोजनं भवति, एतयैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) नैतदस्या इति । गतिकारकोपपदाना-
मिष्यत्वाः सांकुटिनैमिष्यादि न प्रयोजनम् । अत एव समासे
कृद्ग्रहणपरिभाषया संघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भवत्येतीति भावः ॥

(परिभाषापादकभाष्यम्)

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

अप्रातिपदिकत्वात् ।

कृत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भवत्यिति ॥

ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परि-
भाषया इह शक्यमुपस्थातुम् ।

नेत्याह ।

इह हि मूलकेनोपदर्शं युज्ये इति वाक्येऽपि लुङ्
प्रसज्येत ॥

स्वरे च दोषः स्यात्-प्रकारकः, प्रकरणम् ।
गतिकारकोपपदात् कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिसरं
भवतीत्येव स्वरो न स्यात् ॥

नैव दोषः ।

हे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदाय-
स्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया
स्वरो भवत्यिति ॥

(प्रदीपः) अप्रातिपदिकत्वादिति । 'णच्ः खित्ताम्'
'अभिगुणः' इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराद्-यगन्तादिगुणन्ताच्च
प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया गजि-
गुणन्तत्वं सिध्यति, न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र समासग्रहणेन

१ वचनस्य धारितार्थमर्थवर्तते-वाक्यवापि इति ॥

२ 'इत्येतेन' इति इ. ।

३ निमित्तप्रत्ययविशेषः 'ध्यावकोशी' निमित्तकाल्पिते' इति सूत्रे याति ध्रि-
ध्रुवपदं इह त्वेन गावकीयव नमत्पदञ्च जातिवाचकत्वेन तावकीत्ये निमित्तं
मामेतिह 'बहुलमानीक्ष्ये' इति विनिः कृतं मदीयुता । यद्यपि तच्छीलस्य
युक्त्यवधारणस्योक्तोक्तितु निमित्तम् ॥

४ समासोत्तरमपि तु 'जिनिष्यादि-

नित्यम्' इत्याहुतात्मनि भावः ॥

५ तत्त्वे-इगुणन्तादित्वादिति शोकः ॥ अवयवार्थसंकृति-इत्यस्या-
वयवत्वम् ॥

६ कृद्ग्रहण इति परिभाषाप्रत्ययग्रहणे कस्यादिस्यञ्च वतिपद्यस्य संमा-
दिका । अत एवापिपद्येत प्रत्ययग्रहण इत्येतदर्थस्यापि संग्रह इत्यर्थः ॥

७ कृद्ग्रहणपरिभाषाकीकारेऽपि गतिकारकोपपदानामिष्यत्वा न सर्वेति
मयोक्तवानि सिध्यति, किन्तु सङ्कृतिभित्तमालोकीयतेति भावः ॥

नियमार्थेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानियेधात्वं पातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः ॥

ननु चेति । 'कृतद्वितसमासाश्च' इत्यत्रापि कृदग्रहणे कृदग्रहणपरिभाषया संकृतिमित्यस्य विनाऽपि प्राक् सुमुत्तसेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, तैत्तिवन्धनश्च तद्धित इति भावः ॥ **मूलकेनोपदेशमिति ।** 'उपदेशस्तु दीपायाम्' इति प्रामुख्यम् । अत्र यदि संगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्, तदा प्रातिपदिकान्तवर्तितासामुल्लेखः प्रसज्येत । नचैवं 'दृष्टीयापचलैश्चम्यतत्साम्' इति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनम् ? इति चेत्—अपि उपदेशं युक्तं इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः । अन्यथाऽसत्यसिम्भु विकल्पविधानेन 'अनैवाव्ययेन' इति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च सिन्धित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रकृतिभावः प्रतिषेधेन ॥

प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुवृत्तौ पदव्यपदेशोऽस्ति, न तूत्तरपदव्यपदेशः; तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावान्न गतेः तस्मात् कृदन्त-उत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिलिखो न स्यात् । वचनं किमर्थमिति चेत्, उपपदार्थं स्याद्—अभावसेवादी । गतिकारकशब्दं तूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रतिपादकत्व-संक्षेपमप्राप्त्यर्थं स्यात् ॥

द्वे इति । गतिकारकवृत्त्यापीधत्वापिधत्वात्कारकशब्द-स्यापि ग्रन्थान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः ॥ **तदाश्रय इति ।** कारकशब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां गतिकारकोपपदानामितेतदनाश्रयणे सुपुल्यमेव समासे कृते, अपिश्रद्धात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद् गते-उत्तरत्वाद् खरो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) न तु प्रातिपदिकत्वमिति । प्रत्ययैवत्परिभाषया कृदन्तत्वाभावादिति भावः ॥ अप्येवम्वेतिगापि नेत्याह—**तत्र समासेति** ॥ अन्ये—इतर आह—**कृत्वादिति** ॥ तदैव विप्र-णोति—**ननु वेदानीमिति ।** पृथगापरिभाषया हरेति । कृदग्रहण-परिभाषयेत्यर्थः ॥ सुबलुक्तं प्रसज्येतेति । तत्राहृत्यैव समासप्रवृत्तः

१ अत्र सुपुल्यमेव भाक् समकोषं विनाऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासमासस्य संकृतिमित्यस्य स्यादित्यस्येत्यर्थः ॥

२ इत्युपपत्तिरपि प्रातिपदिकसंज्ञासमासस्य संकृतिमित्यस्येत्यर्थः ॥

३ 'गते इत्यादि' इति कृ. ॥

४ उ. इत्येव 'कारकशब्दस्य अपि' इति पाठः ॥

५ एवं न कृतद्वितयेन कृदग्रहणपरिभाषया न भवतीति ह्येतद्विनिवृत्तिः ॥

६ यत्र वृद्धिरेवमन्तर्भवति तस्यैवोपपत्तिः नोपपत्तिरिति । तत्र न । कृत्वा-समासयोगे परिभाषापरिभाषाभावेन 'अनैवाव्ययेन' इत्यत्र वचनात् न स्यात् । तत्र समासशब्दस्य कृतपरिभाषायां विहितस्य माता संज्ञा यत्परिभाषायां ॥

७ ननु इत्येतद्व्यतिरेकं चुरे आभे—नित्यमप्येन—नामे, सिक्ताभायोः आत्वं न भवतीति । इदमपि सिद्धमन्वयि—आत्मनो वाच्य इत्युक्तम् । अथ तत्र नित्यत्वाभावे नाप्यं दोष इत्याहृत्वाशरण्यक—नित्यमप्येन-सारेणोक्तिः ॥

८ पृथक् दृष्टीयापचलैश्चम्यतत्सामिति समासविकल्पविधानस्य न वैय-

कृतनिषेधेन परेवाकृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽन्यत्र वाच्यः । एवं च कृत्वाभावाद् नैतत्परिभाषायापसित्यस्येति भावः ॥ **सिन्धित-समासयोरिति ।** नित्यसंज्ञाभावेऽपि समासे प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् ॥ **प्रतिषेधेनेति ।** खरोऽपि विप्रयोगे बोध्यः समासतत्ताभावात्तयोः । एवं च प्रकृतिभावः समारूपयोगजनः, तथा विशेषैर्गानन्वय-संस्था-भावाभावीत्यपि बोध्यम् ॥ **पदव्यपदेशोऽस्तीति ।** समुदायस्येति शेषः ॥ **नत्तरपदेति ।** उत्तरासंकेतस्येति शेषः, समासाभावादिति भावः ॥ **तस्मादिति ।** यत् कृदन्तं तत्तत्परपदं न, यच्च गतेवचरं तत् न कृदन्तम्, नापि पदम्, समुदायस्यैव पदत्वाद्, समासाभावादिति तत एवेति भावः । एवं भावः—गतितत्त्वमन्येन विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति । ननु चुराभेदे तत्रैव कार्यमत आह—**अथचेति ।** एकदेशेऽर्थे भाष्ये—**नैव दोष इत्यादि** ॥ ननु कृदग्रहणपरिभाषायां सत्यां कथमवयवस्य प्रातिपदिकत्वमत आह—**गतिकारकेति** । गतिसमवधानेऽपि—**तैत्तिवन्धनात्केवलस्यैव इत्यभिगमः** ॥

(दोषापादकभाष्यम्)

इहापि तर्हि—सांक्रुटिनं, व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया अवयवाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत ।

(उद्योतः) तदुपपत्तिः—इहापीति । कृदन्तत्वावयवस्य प्रातिपदिकत्वम्, ततः चुरे समासे विशिष्टस्यापि प्रातिपदिकत्वमिति द्वे इत्यर्थः । एवं चावयवाद्युत्पत्तौ सांक्रुटिन-कौम्भकारेयावतित्या नैवं परिभाषायाः, किन्तु प्राशुक्त एव ॥ एवं च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वासांक्रुटिनासिद्ध्या तत्परिषेधे एषाऽपि तदर्थं भावव्यक्तौ स्याद् भाष्ये—**तस्मादिति** ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अवयवाद्युत्पत्तौ सत्यां को दोषः ?

कौम्भकारेयो न सिध्यति, अवयवस्य वृद्धिस्तस्यैव स्यात् ।

(प्रदीपः) कौम्भकारेय इति । एतदुपपत्तयः ॥

अथैव, समासे विप्रमाणमन्यो भवति, विप्रमाणत्वसंज्ञाभावाभावेति । यद्वा न समासत्वादेव तत्र इति विप्रपत्त्यं पक्षमित्यर्थः ॥

८ 'आभाभावे इत्येति' इति ग. न. पाठः ।

९ उत्तरपदद्वयोर्हि समासकृत्यावयवैश्च, अतो न वाच्यत्वाभावात्तदाद्युत्पत्त्य-साक्ष्योपपत्त्यवयवशरीरमपि भवति भावः ॥

१० कुदन्तं मकारात् इति, तस्योत्तरपदं, तस्मात्तस्यैव समासगतम् । यच्च गते-कारं कारक इति, तत् कृदग्रहणपरिभाषया न कृदन्तम् । नापि यत्तत्, कृदन्तस्य मातृपदिकत्वेन तत्पदेन सुबलुक्त्येव विप्रपत्त्येव पदत्वम् । समास-प्रतिपत्तिरिति कारकस्य पदत्वमावधानेनेत्यर्थः ॥

११ तत्तिसमवधाने विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति द्वे अत्र प्रातिपदिकत्वार्थे इत्ये-व सत्यमवयवत्वम् । विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति द्वे सिद्धत्वात्तदाह—**एक-देशेऽप्येति** । अत एवासंकेदोऽधिकम् ॥

१२ अपि कृदन्तार-कृदग्रहे गतीशब्दपरिभाषायाद्युत्पत्त्यावयवस्यैव ॥

१३ नतीदृशे विप्रपत्तयः—अत्रात्मनो वाच्यत्वेनेति तस्मात् अत्रापि ॥

संकृतिर्न व्यावकाशोऽपि न सिध्यति । समुदायावयवसञ्चिधाने द्विवचनवत्समुदाय एव प्रकृतिर्वेनाश्रयिष्यत इति चेत्प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तये तदन्तर्भावोऽस्ति—तदाश्रयः स्वरो न स्यात् ॥

किञ्च समुदाये द्विके अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति प्रथमद्विवचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाज्ञा-संज्ञायां तच्चिन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्ते, नार्थवयवानामिववयवादि प्रत्ययान्तप्रतिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि कार-शब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा समुदायस्येति, गतिकारकोपपदानामिखेतव्यं नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान् जीपि कृते कारीशब्दस्य क्षीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ङकि सति तस्यैवादि-वृद्धिः स्यात् ॥

ननु चातुसर्जनानि सूर्यं प्रधानेन तदन्तविषयैर्मित्युक्तम् । तत्र कारशब्दान्तरं जीन् सवेष्ट्यति, ताक्यमुक्तं कीमन्कारेणो न सिध्यतीति । नैष दोषः । गतिकारकोपपदानामिखेतद्वचनमत्र प्रदेष्टुं आश्रितम् । अस्मिन्वास्ति-उपपदस्य सुबन्तेन सह सना-सेन भाव्यम् । तत्रान्तरज्ज्वात्कारशब्दादेव जीपि सति छु-त्पत्तौ तस्यां समासः प्रसज्येत । तत्तच्च कारीशब्दादेव वक्ष्यते । यद्यपि क्षीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति, तथापि 'जीभ्यो ङक्' इति समुदायादङ्कं बाधित्वा 'ह्रस्वः' इति परत्वादन्तरज्ज्वात्वाज्ज्वात्तुक् प्रसज्येत । तस्मात् स्थितमेतत्—'कृतद्वितस्येता-साय' इत्यत्र छद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठति । यस्मात्—अप्रत्यय इत्यस्य प्रतिपेक्षया बाधनायै तत् छद्ग्रहणम् । परिभाषोपस्थाने तु यति मूलकनोपदेशं शुद्ध इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासप्रवृत्त्या नित्यः समाधेयः । मध्येऽपवादो इति न्यायाच्च 'अप्रत्ययः' इत्यर्थं निषेधः छद्ग्रहणेन बाध्यते, न तु समासप्रवृत्तौ नित्यः । तत्र परत्वात्समासप्रवृत्तेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनात् यस्मात् कृदितितलरादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते ॥

(उद्धृतः) न्यायसम्बन्धनि दर्शयति—किञ्चेति ॥ इत्ये-त्तच्च नाश्रीयत इति । तदाश्रयेन क्षान्तज्ज्वात्कारशब्देनैव पूर्व-समासे ततः प्रधानेन कृदितिविधिरुक्तासमुदायादेव जीपि समुदाया-देव तद्विदः स्यादिति भावः ॥ कारीशब्दाद्वेति । न तुप्रत्ययवृत्ति-स्यात् ॥ तथापीति । तदादिनिष्ठाभावात्कदाचित्कालीशब्दादपि

'कीमन्' इत्यनेनैव सादित्यपि बोध्यम् । यथोक्तं कैवल्येनैव 'अनुप-सर्जनार्' इत्यत्र अन्तरज्ज्वात्वादिति । कीमन् इत्यत्र कीमत्यनान-स्वसाधिकास्यपेक्षणादस्यान्तरज्ज्वात्वादिति भावः ॥ अनुपस्थितौ प्रमाण-नैरं दर्शयति—यस्मादिसादिना ॥ अप्रत्यय इत्यस्येति । अथातु-तिसत्त्वापीति बोध्यम् ॥ ननु तत्राचेऽपीष्टपतिरित आह—मध्येऽप-वादा इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः, उभा-भ्यां तु खलु सिध्यति ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । गतिकारकोपपदानामिखस्याः संकृतिमिश्रादि प्रयोजनमित्यर्थः । उभाभ्यामित्यर्थः । संकृ-टिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यति, न केवलम् अङ्ग्रहणपरिभाषा-यैव ॥

ननु च गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिप्रवृत्त्या कृदितितलस्यापि ह्युपपत्त्यादयम् अप्रामोति । नैष दोषः । उभयोऽपीत्युपपत्तये प्रातिपदिकत्वे चायैविच्छेदाभावावयवविच्छेदे प्रमाणभावा-त्समुदायादेर्यथोक्तमिति । अस्योत्तरस्यां परिभाषायाम-वयवसंवेगमुपपत्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्त एव तद्विदोत्पत्तिः प्रस-ज्येत । 'गतिकारकोपपदात् ङक्' इत्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदे-नोपादानात् निमित्तभावाद्यथासंभवं ङविद्धं केवलस्य कृदन्तस्य, क्वचित् गतिकारकपूर्वस्य अत्यतिष्ठन् उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेवम्—गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्राक् सुबुद्धतेः समासे प्रवृत्त्योऽकारणम् । पुंयोगात् प्रस्थानासम्भवात्, पुंकारक-प्रस्थानकियायां संविधाशीलाद्वा कर्तृत्वात् क्रियां वर्तते पुंसो ज्ञाचकश्चेति प्रवृत्त्युदाहरणं सवतीति ॥

(उद्धृतः) परिभाषाद्वयेन—गतिकारकोपपदानामिति, छद्ग्रहण इति च । समासे कृते विच्छिद्येनोपपत्तत्वात्, प्रातिपदि-कत्वाच्च । अर्थविच्छेदाभावादिति । यथायथाकार्येणानवयवार्थस्य पृथक् निष्कर्षाभावात्, तस्मात्तत्सम्बन्धेन अत्यन्तं प्रतिषेधा-दिभाषाः कर्तुमशक्यत्वात्तत्र प्रत्याग्राह इति भावः ॥

परे तु शङ्केयमसङ्गता, यतिकारकसमवधाने तत्पूर्वस्यैव अग्र-हणसमवधाने केवलस्यापीत्येव उत्तरिभाषाऽर्थोत्तर । उक्तीनां भाव्या-त्तत्त्वेन कामात् । अनया प्रत्ययप्रवृत्तिपरिभाषा बाध्यत इति स्वोक्ते-रसङ्गत्वात्पक्षः । किञ्च सिद्धान्तोऽप्यसङ्गतः, अनुपस्थानादिति घटस्य-

१ समुदायावयवसञ्चिधाने समुदाय एव प्रकृतिर्वेनाश्रयिष्यत इत्याभी-पद्ये कीमन्कारेणो न दोषः, तेषामवयवोपपत्तिर्यं स्यात् । एवं च प्रकार-कारो दोषः । तमेव दोषमिवयवमिति—समुदायस्येत्यादिना ॥

२ अ. उक्तस्य 'प्रयुज्यते' इति शब्दः ।

३ समुदायद्विवचनस्याप्यत्र न मत्तः, यत् समुदायस्य द्विवचनेनवयव-अपि द्विरुक्ता भवन्तीति सावधानासमुदायद्विवचनम् । इह कीमन्कारेणादित्ये-क समुदायप्रवृत्तयोस्तु कालव्यवहारवत्तुकादि न भवन्तीति—अवयवानामपि तुन-कादिप्रवृत्त इदं नास्ति न्यायस्य इत्यर्थ इति यतिवृत्तिरिति—इह तिसत्त्वादिना ॥

४ अन्वयान्तरादङ्गत्वमित्यपि कार्यापि न किञ्चेत्योऽप्यवयव इति प्रस-सो-त्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

५ प्रातिपदिकसंज्ञेति दोः ॥

६ यमात्येयथा पदास्तरायेपक्षरूपविहित्वाभावात्—अत एवास्मा-त्तत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञोपपत्तिः ॥

७ प्रधानेन—अन्वयेन तदन्तर्भावव्यवस्थादित्येवमर्थः संवेत्येति । तत्र-क केवलस्यकारकशब्दादेरेव न स्यादेव । किन्तु कुम्भकारशब्दादेरेत्येतितादृशः इति नास्तीति शङ्कितराशयः ॥

८ यद्ग्रहणीतुल्यकामुपपत्त्यादि-तेषु संवेत्येति 'अन्तरङ्गत्वमिति' इति प्रतीतिं दृष्ट्यते, तथापि—अन्तरङ्गत्वमित्यस्य विमते दृष्टेनाभ्युपेक्षेते 'अन्तरङ्ग-त्वादिति' प्रतीत्येनं गृहीतव्यम् ॥

९ सिद्धान्तः—अर्थविच्छेदाभावादेवपरिच्छेदे प्रमाणभावादित्यादि । यत्-तदित्युदात्तत्वेन ङविच्छेद-तथा-यत् हि यत्प्रवृत्त्येव कालात् तदोपपत्तिरुपपत्ति-सद्वचनात्पत्तिः प्राप्नोतीति भाष्यमनुपपत्तिमित्यर्थः ॥

स्वायत्नवस्तुतः प्राप्नोतीति भाष्यस्य निर्वद्वयत्वमिति । किञ्च येन-
विषयिकादन्तर्गते स्रस्वस्य समर्थः पदविधिरिति सूत्रोक्तस्य च
भाष्यस्यासङ्गतेरित्याहुः ॥ तत्र एवेति । सामर्थ्यादिति भावः ॥
नानेवं गतिकारकोपपदादिति स्वविधायके कृद्गण बहुपत्त्यित्यो
प्रकारेण स्रोतः न स्वाय, अनुपलितो रश्मिप्रप्रश्ने प्रप्रश्नस्य कृद्-
न्तत्वाभावात्स्रोतः न स्वायत आह—गतिकारकेति । एवञ्च तत्पक्षे
गतिकारकत्वेनेनेनोपादानसामर्थ्यात्, तयोरेषि निमित्तत्वेन कृद्गणे
नवीत्यस्याः प्रत्ययप्रणये यस्मादित्यस्याधोपसिधिरिति भावः ॥ पुनरे-
वास्त्वित्यां वर्तत इत्यन्वयः कवमित्याह—प्रत्ययानुसङ्गादिति ।
साहचर्येण स्त्रियां प्रत्ययानुपादित्यर्थः ॥ संविद्याग्रीवाद्देति ।
तदनुकूलसंविधानमिति आत्वर्थे इति भावः ॥

(५१८० प्राप्तिकपूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अवदातायां तु ङीप्सङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवदातायां ङीप् प्राप्नोति । अव-
दाता ब्राह्मणी । 'वर्णान्दनुदात्तात्तोपधातो नः'
(४११/३९) इति ॥

(प्रदीपः) अवदातायामिति । प्रार्थं दुदुत्तयेः समास
इत्येतत्प्रसङ्गेनप्रेदसुक्तम्, वर्णान्दनुदात्तादित्यत्र तु वक्तव्यम् ।
संवदाताशब्दो गौरवात्प्राति मन्त्ये ॥

(उद्धोतः) अवदातामिति स्वस्य प्रकृत्येऽसंगतेः प्रसङ्ग-
संगतिं दर्शयति—आह सुविति । अन्दाशब्दः 'वर्णानां तन्मते'
इत्याद्युदात्तः, गतिकारकेति दुदुत्तयेः पूर्व समासादकारान्तत्वेति
ङीप्प्रकारयोः प्राप्तिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव वर्णवाची ।

किं तर्हि ?

विशुद्धवाची । आतश्च विशुद्धवाची ॥

एवं ह्यह—

त्रीणि यस्यावदातानि

विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतच्छिष्यं विजानीहि

ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥ इति ।

(प्रदीपः) विशुद्धवाचीति । वर्णान्तरव्यतिकर्णोऽपि
दिमुदादाय प्रयुज्यते ॥

(उद्धोतः) वर्णान्तरयेति । वर्णान्तरं गौरातिरिक्तम्, तपु-

नतु मातास्य लालभस्मावभावेन नैतदुद्धरण्येतत्पदे ऋद्धं दुदु-
त्तादायमाह—आह दुदुत्तयेति चेदिति ॥

२ ननु भवदाशब्दस्य वर्णवाचकत्वं न तद्विशुद्धं, किन्तु विशुद्धवाचक-
श्च वर्णान्दनुदात्तादित्युदात्तात्प्राप्तिः ॥ यस्मात्तस्यावदात्तात्—अव-
दात्तादयो गौरातिरिक्ता ॥

केऽपि प्रयोगाद्वैरवाचीत्युक्तमिति भावः । एवञ्च गौरातिरिक्तं विशुद्धि-
मादायैव प्रयोग इति तात्पर्यम् ॥

(अतिव्याप्तिपरिहारभाष्यम्)

सूर्याहेवतायां चाह वक्तव्यः—सूर्यस्य ङी-सूर्या ।

देवतायामिति किमर्थम् ?

सूरी ॥

(प्रदीपः) सूरीति । सूर्यतिथ्येति यत्नेन ॥

(६७३ विशिष्टम् ॥ ४ । १ । २ आ. २७)

१३०४ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहि-

मारण्ययवयवनमातुलाचार्या-

गामानुक् ॥ ४ । १ । ४९ ॥

(आहुताधिकरणम्)

(५१८१ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिमारण्ययोर्महत्त्वं इति वक्तव्यम् ।

महद्भिर्महिमानी, महदरण्यमरण्यानी ॥

(प्रदीपः) महद्भिर्ममिति । महद्व्यययो हिमारण्ययोः
लालम् ॥

(उद्धोतः) महद्व्यययोग इति । तेन सवस्रोपाय्यभावेऽप्यव
दायिते अमे न कार्य इति भावः ॥

(५१८२ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यवाहोषे ॥ * ॥

(भाष्यम्) यवाहोष इति वक्तव्यम् । दुषो यवो
यवानी ॥

(प्रदीपः) यवानीति । जलन्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु
यवत्ववातेरभावे तदाकारानुद्धतिमात्रमित्याहुः ॥

(उद्धोतः) आश्वत्थरमेवेति । न तु यवानामेव केनचित्-
त्कारणेन दुष्यन् यवाहृतिरिति भावः । तर्हि दोष इत्युक्तमत्र
आह—दोषस्त्विति ॥

(५१८३ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यम् । यव-
नानी लिपिः ॥

(प्रदीपः) यवनालीति । 'तसेदम्' इत्यनो बाधको ङीप् ॥

(उद्धोतः) बाधक इति । हिमाद्रिसाहचर्यादसादापि यु-

३ भवदाशब्दस्यानुदात्तात्प्राप्तिं मत्वावर्ति—अवदात्त इत्यह इति ॥

४ य. उल्लेखे एतच्छिष्ये इति पाठः । य य आचितम् ।

५ यत्र तु सूर्यस्य चा देवता काचन तस्या—सूरी, यदा य तस्य ङी मातुला-
दा—सूरी, कुमीत्यर्थम् ॥

ख्यापयितुं प्रत्यय इति भावः । “तेषां च ‘यान्ती’ इति प्रयोगो लिप्ता-
वसादुः । शेषकृतं वैलक्षण्यमुक्तं भावतो नाभिमतमिति ‘तस्सेदमित्य-
पलेऽपि’ ह्यभादिना मात्वं परं स्पष्टम् । भाषायान्तु साधुरेव” ॥

(५१८४ प्राप्ताप्राप्तविकल्पवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम् ।

उपाध्यायी, उपाध्यायानी, मातुली, मातुलानी ॥

(प्रदीपः) उपाध्यायेति । उपाध्यायस्याप्राप्ते, मातुलस्य
तु नित्यं प्राप्ते, आनुविकल्पते ॥

(उद्घोषः) आनुविकल्पते इति । अर्थः तु पुंयोगादिति
निलमेवेति भावः । इदं च भाष्ये—उपाध्यायीत्युदाहरणव्याप्यते ।
‘इच्छा’ इति शब्दे वा स्वयमव्याधिका तस्मात्तुपाध्यायी, उपाध्याया,
इत्युक्तेरिदं पुंयोगे शब्देति शब्देति ॥

(५१८५ विधिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ मुद्रलाच्छन्दसि लिब् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुद्रलाच्छन्दसि लिच्छेति वक्तव्यम् ।

रक्षोरमृमुद्रलानी ॥

(प्रदीपः) मुद्रलानीति । क्षीणे लिप्तादांतुपाकारस्य
लिखरः ॥

(५१८६ विधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आचार्यादौणत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) आचार्यादौणत्वं चेति वक्तव्यम् ।
आचार्यानी ॥

(५१८७ विकल्पविधायकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्पक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्पक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यम् ।

अर्या, अर्याणी, क्षत्रिया, क्षत्रियाणी ॥

(प्रदीपः) अर्येति । * केचित्पुंयोग एवेच्छन्ति । अन्ये
तु स्वार्थं एवेच्छन्ति । पुंयोगे तु—अर्या, क्षत्रियीत्येव भवि-
त्यम् ॥

(उद्घोषः) स्वार्थं पुत्रेति । इदमेव युक्तम्, अन्यभोषा-
ध्यायीतिवद्—अर्याति पते अर्थमेवेति दृष्टरेव ॥

१ “...” यत्किञ्चित्किञ्चिद् भागः प्राथम्येन न दृश्यते । उदितपुष्पाक-
पमेतु दृष्ट इत्युक्तम् ।

२ “विकल्पमय इति” इति मतेरुपपादः न. ल. पुनश्चक्षते ।

३ यत्र ‘ऽ’ सूत्रे—अपादने । त्रियाक्षुरवृत्त्यनन्तरमात्रं वा कोपिति वार्तिक-
व्याख्यातः प्राप्ते । ‘उपेक्षाधीनं तस्या उपाध्यायी, उपाध्याया’ इति भाष्यकृतोक्तम् ।
अथ द्राघव्याप्तस्य दृष्टव्यमेव इदं तु पुंयोगे शब्देति शब्देति इत्यर्थः ॥

४ युद्धाचार्यस्य लिखितेनैव मुद्रलानीत्युक्तं च निरूप्यते । तत्र ‘लिखि-

(६४४ विधिपुत्रम् ॥ ४ । । । २ आ. २८ ॥)

१३०५ क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ४१५०॥

(जीषधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

करणपूर्वादिति किमर्थम् ?

गवा क्रीता, अभवेन क्रीता ।

करणपूर्वादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एवोऽपि
क्रीतशब्दः करणपूर्वः ॥

(प्रदीपः) करणपूर्वादिति किमर्थमिति । किञ्च-
मात्रेऽपि करणपूर्वग्रहेण पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिना-
प्रसङ्ग इति पृच्छति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

विभक्त्या व्यवहितत्वात् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) विभक्त्येति । कर्मादीनां योक्तिका विभक्त्य-
इति दर्शने इदमुच्यते । अन्यथा विभक्तेः करणनिधाने व्यव-
धानाभावः ॥

(उद्घोषः) कर्मादीनामिति । शैलीनामित्यर्थः ॥ विभक्ते-
रिति । पञ्चमीयम्, ततः करणग्रहेण इत्यर्थः । अस्माद्व्याप्ताद्योक्तव्यपक्ष-
परं सिद्धान्त इति ज्ञायते ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति ।
‘मनसा क्रीती’ इति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) मनसा क्रीतीति । ‘मनसः संज्ञायाम्’ इति
तृतीयाया अङ्गम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणं पूर्वमस्मात् क्रीत-
शब्दात् सोऽयं करणपूर्वेस्तस्मात्करणपूर्वात् क्रीत-
शब्दादुत्पत्सर्जनादिति ।

कथं तर्हि ?

करणमस्मिन् प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वम्,
तस्मात्करणपूर्वात्प्रातिपदिकत्वात्क्रीतान्तादुत्पत्सर्ज-
नादिति ॥

(प्रदीपः) करणमस्मिन्निति । पूर्वशब्दोऽव्ययवचनः,
समासप्रातिपदिकं चाव्ययपदार्थस्तेन वाक्ये कीदृशं भविष्यतीत्यर्थः ॥
(उद्घोषः) करणपूर्वादित्यस्य करणत्ववार्त्तं योऽर्थस्तद्वचनपूर्वादि-

इत्यनेन मत्वप्राप्त्यर्थेयोवाच्यत्वं विधीनोऽत आनुपाकादस्य लिखर इति भाष्यम् ॥

५ क. पुनस्तं ‘दृष्टत्वं वा’ इति ।

६ क. युक्तं ‘दृष्टत्वं वा वक्तव्यम्’ इति पाठः ।

७ छ. युक्तं ‘केचित् पुं’ इति पाठः ।

८ विभक्त्या विभक्त्यपक्षे क्रीतशब्दस्य भाष्यभाष्यकृतौ वा पूर्वमस्मात् व्यवधान-
मित्यर्थः ॥

९ कर्मप्रातिपदिकीनामिति भावः ॥

(उपसर्जनपदकृत्यभाष्यम्)

अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत—अशिक्षा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अशिक्षेति । नन्वत्र बहुमीदी उपसर्जनग्रहणे कृतेऽपि दोषः, अन्तरङ्गत्वादि अदन्तत्वाभावेनोपसर्जनग्रहणभावेन्यप्राप्तये, अत्र पञ्च तत्पुरुषोऽपि न, नन्पूर्वकत्वेन 'सहनस्य विषयमा' इति निषेधेनाप्राप्तयेति चेन्न । शिखेलवैयवस्यैव प्रादुर्दाहरणत्वे तात्पर्यात् । कस्मिन् शिखेलेव पाठः ॥

(५१९४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

बहुव्रीह्यधिकारात् । बहुव्रीहेरिति प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'बहुव्रीहेऽन्तोदात्तात्' (४।१।५२) इति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

बह्वर्धं तर्हि उपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । बह्वो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वर्धग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विश्रायेत—बह्वच उपसर्जनाच्चेति ॥

(एकदेशपक्षेयभाष्यम्)

अथाकियमाणे उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वर्धग्रहणं विशेषणं स्यात् ?

बहुव्रीहेरिति वर्तते । बहुव्रीहिविशेषणं विश्रायेत । अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वर्ध बहुव्रीहिः, यदर्थो विधिः स्यात्—अस्तीत्याह । खडा, खडीति ॥

(प्रदीपः) अस्ति चेदानीमिति । अनेकपदानयवत्वाद्बह्वर्धं बहुव्रीहेर्न संभवति, तत्र विधिसामर्थ्याद्बह्वर्धग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा अत्रः ॥ खडेति । अत्रो वृत्तिकारयविशेषः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथाकियमाण इति । बहुवर्धग्रहणं बहुव्रीहिविशेषणत्वे बहुव्रीह्यादावपि निषेधापरितः । उपसर्जनविशेषणत्वे उपसर्जनीभूतबह्वर्धनात्मापिदधिकारोऽपीत्यर्थः इति भावः ॥

१ भाष्ये(सर्वैरुक्तमनुकरोतु, शिवा । इत्येव पाठ उपलभ्यते । परंतु उद्योत-पुस्तकेषु 'भाष्ये—अशिक्षेति' इति मतीकृत्यकल्पे, तदुत्तरेपादियमात्रमुदी-यासाभिः (भाषितः) उद्योते वा कथितः 'शिवा' इत्येव पाठ इत्युक्तः, सर्वस्वाम्यसौवोद्देशकः । शैलकृत्या कास्मिन् दूरे 'नदापि भाष्ये 'अशिक्षा' इति मस्युक्तद्वारात् इत्युक्तम्, तदप्येवोक्तद्वारा मति ॥

२ यो हेतुः, यत अन्तरङ्गत्वादि अदन्तत्वाभावेनोपसर्जनग्रहणभावेन्यप्राप्तिरत उपसर्जनग्रहणे कृतेऽपि दोष इत्यर्थः ॥

(५१९५ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बह्वर्धमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गग्रहणं कियते, तद्वह्वर्धग्रहणेन विशेषयिष्यामः—स्वाङ्गाद् बह्वो नेति ॥

एवं तर्हि अन्तोदात्तादिति वर्तते । अनन्तोदात्तार्थोऽयमारम्भः ॥

(प्रदीपः) अनन्तोदात्तार्थ इति । बहुव्रीह्यधिकारात् स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लक्ष्ये पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरि-ग्रहायमित्यनन्तोदात्तादपि क्षीप्य भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) कथमुनरुपसर्जनग्रहणे सत्यनन्तोदात्ताङ्गीकृतिरित आह—बहुव्रीहेति ॥

(५१९६ उपसर्जनग्रहणस्य निष्फलत्वबोधकं वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्

सहादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयम् 'सहनञ्चयिचमानपूर्वाच्च' (४।१।५७) इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अनन्तोदात्तादपि भवतीति ॥

(प्रदीपः) सहादिकृतत्वादिति । सहादीर्मा कृतः सहादिकृतः—प्रतिषेधः, तद्भावाः सहादिकृतत्वम्, तस्मादित्यर्थः । सहादिपूर्वस्य हि बहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतित्वरे शेषनिपाते च नास्त्यनन्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) तस्मादिति । भौवप्रत्ययान्तेन पुनर्धर्मी लक्ष्यते । भिन्नतद्धिता दाक्षिणात्या इति तदुच्चारणमिति भावः ॥ प्रतिषेधं न विदध्यादिति । तेन 'अन्तोदात्तात्' इत्यस्य निवृत्तिर्ज्ञाप्यत इति भावः ॥

(५१९७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तदुपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् ।

स्वाङ्गयथा स्यात्,

स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत्—कल्याणपाणिपादा ॥

३ दूरे उपसर्जनग्रहणभावे शिखेलेवापि जीए मातुयावदर्थमुपसर्जनमहणमिति नयः ॥

४ उपसर्जनीभूतबह्वर्धनात्मापिदधिकारित्वेन ह्युदीयादीनां न दोष इति नावः ॥

५ ननु सहादिकृतत्वादिति वार्तिके उक्तम्, तत्र भावप्रत्ययस्यार्थविशेषो न शक्यते । सहादिकृतत्वमिति विसृष्ट्यार्थेन प्रकृत उपपद्यमानत्वात् तदेतदाह—आद्यप्रत्ययान्तेनेति । तत्रप्रत्ययान्तेन वार्तिककृतसंज्ञितप्रत्ययनयनयति ॥

अथ क्रियमाणेऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? स्वाङ्गं होतदुपसर्जनम् ।

न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते । यथा जनपदसमुदायः जनपदग्रहणेन न गृह्यते—काशिकोशालीया इति, जनपदतदवध्योरिति वुञ् न भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

अस्वाङ्गपूर्वादिभिः वर्तते, तेन स्वाङ्गं विशेष-
यिष्यामः—अस्वाङ्गपूर्वपदस्थं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद् बहुव्रीहेरिति ।

यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम्, न तदन्तो बहु-
व्रीहिः ।

यदन्तश्च बहुव्रीहिः, न तदस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वा-
ङ्गम् ॥

(प्रदीपः) कल्याणपाणिपादेति । पाणी च पादौ च पाणिपादन्तत्—कल्याणं यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र पाणिपाद-
शब्द उपसर्जनम्, स च स्वाङ्गसमुदायवाची न तु स्वाङ्गवाची ।
यस्तु स्वाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीति वीष् न भवति । असति तूपसर्जनग्रहणे पादशब्देन स्वाङ्गवाचिना स्वाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति वीष् स्यात् । काशिकोशालीया इति । काशयश्च कोशलाथेति द्वन्द्वः । तत्र भवा इति 'अवृ-
द्धीदसि' इति वुञ् न भवति, यद्वल्लभपाद एव भवति ॥

(उद्धोतः) ननु स्वाङ्गसमुदायस्यास्वाङ्गत्वादेव डीपमावः
सिद्धः, किमुपसर्जनपदेनैव त आह—असति त्विति । निति तु
तस्मिन् समासस्थे प्रथमानिर्दिष्टत्वं समुदायस्येति न पादशब्द-
उपसर्जनम्, अन्यपदार्थविशेषणं च समुदाय एव; न केवलः
पादशब्द इति तात्पर्यम् ॥ 'जनपदतदवध्योश्च' इति प्रकरणोपलक्षण-
मिवाह—अबुद्धादपीति । जनपदत्वदेः प्रत्येकपयोस्तथा समुदाये
स्वाङ्गत्वजनपदत्वयोरभाव इति दिक् ॥ माथे—अस्वाङ्गपूर्वपदा-
त्परं स्वाङ्गमिति । पार्श्वशब्दस्य व्यवहितत्वम्, पाणिपादेति समु-
दायस्य तु स्वाङ्गसमुदायत्वाच्च स्वाङ्गत्वमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च तत् पूर्वस्मिन् योगे बहुव्रीहिविशेषणम् ।
नेत्याह ।

पूर्वपदविशेषणं तत् । न स्वाङ्गमस्वाङ्गम्, पूर्वं पदं
पूर्वपदम्, अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदम्, अस्वाङ्ग-
पूर्वपदादिति ।

यद्येवं पूर्वस्मिन् योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति ।
बहुव्रीहिश्च विशेषितः ।

कथम् ?

काचित्ति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः ।
अस्वाङ्गात् पूर्वपदात्परं यत् कान्तं तदन्ताद् बहु-
व्रीहेरिति ॥

(प्रदीपः) न स्वाङ्गमिति । पटुतासाधनं तन्मार्गं
शब्दान्तरमर्थान्तरवाचिं युक्तं इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) बहुव्रीहिविशेषणमिति । अस्वीकृपूर्वपदादिना
बहुव्रीहेरिति भावः ॥ पूर्वपदविशेषणमिति । कर्मधारय इति
साधः ॥ ननु पूर्वपदेन स्वाङ्गभिन्नस्य प्राणिस्वाङ्गकस्यैव ग्रहणे स्वादा-
आह—शब्दान्तरमिति । शब्दार्थेनैव पादशब्दं युक्तं इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

बहुव्रीहेरिति वर्तमान उपसर्जनग्रहणमुपसर्जन-
मात्राद्यथा स्यात्—निष्केशी युक्ता, अतिकेशी
मालेति ॥

(प्रदीपः) निष्केशीति । केशेभ्यो निष्कान्तेति प्राद-
समासस्तत्पुरुषः ॥

(उद्धोतः) आथे—उपसर्जनमात्रादिति । निष्केशीसारी

'एकतिभक्ति' इत्युपसर्जनत्वम्, अप्रधानत्वरूपमुपसर्जनत्वमिति
भावः ॥ न चैवं कल्याणपाणिपादेत्येवं दीपः, तत्र स्वाङ्गरूपपादादेस्तु
समाहारमिति—अवधानत्वेऽपि न तस्य कीलम्, बहुव्रीहार्थमिति तु
समाहारस्योपसर्जनत्वेऽपि न पादस्य त्वमिति वाच्यम् । यदनस्य
कीलं तदर्थं प्रत्युपसर्जनसाङ्गित्वेन तस्य प्रत्यसत्त्वात् ग्रहणम् ।
अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गमित्येवैव वारणसंभावयति बोध्यम् ॥

१ 'बहुव्रीहिर्नोऽस्वाङ्ग' इति क. पाठः ।

२ कल्याणपाणिपादमित्यत्र कोपनावयुपपत्त्या—पाणी चेत्यादिना ।

३ 'पादशब्देन स्वाङ्गान्तो' इति क. पाठः । अस्मिन् सुक्ते 'स्वाङ्गवाचिना'
इत्यस्य न पाठः ॥

४ अबुद्धादपि बहुचर्चाविषयत्वादेवेन काशिकोशालीया इत्यस्य जनपद-
वाचित्वात्वेन तस्मात्तत्र न भवत्यस्यर्थः । प्रत्येकजनपदार्थविशेषणमु-
दायस्य तद्व्याख्यायमानाह ॥

५ ननु स्वाङ्गसमुदायस्य यदि स्वाङ्गवाचिनं न स्यात्तदा ततो औपभावाच्च-
मुपसर्जनमहणमात्रं नान्यवचनमित्येतत्पादयति—ननु स्वाङ्गत्वेत्यादिना ॥

६ पादशब्दस्य शाब्दीमपमात्राव्ययोरुपसर्जनत्वमिराकरोति—असति तु त-
च्चित्वादिना ॥

७ ननु काशिकोशालीया इत्यत्र जनपदतदवध्योश्चेति सामान्यद्वयस्यापदा-
र्थविशेषात्प्रातिपदिकमालेति 'जनपदतदवध्योरिति वुञ् न भवति' इति
माध्वस्यानुपपत्तिरिति वारयति—जनपदतदवध्योश्चेतीति ॥

८ अस्वाङ्गवाचककल्याणपादशब्दव्यवहितपरस्वभावशब्दस्य नास्ति, यस्य च
पाणिपादसमुदायस्याप्यवहितत्वं न तस्य स्वाङ्गत्वमिति भावः ॥

९ तत्त्वं अस्वाङ्गपूर्वपदादित्येवम् ॥

१० तत्त्वं अस्वाङ्गमित्येवम् ॥

११ अस्वाङ्गपूर्वपदादित्येवमित्येव बहुव्रीहिविशेषणं स्वादात् अस्वाङ्गपूर्वपदादि-
त्यमपि बहुव्रीहिरवकरोतीति, तदेतदाह—अस्वाङ्गपूर्वपदादिति ॥

१२ 'वर्तत उपसर्जनमात्रायां' इति ह. ।

१३ निष्केशीसारी बहुव्रीहिशब्दो वारयति—केसोभ्य इति ॥

१४ ध्वम्—उपसर्जनमात्रायाः स्वादित्यर्थं स्वीकरोति ॥

१५ यथाकथंविदुपसर्जनस्य ग्रहणे कल्याणपाणिपादेन समुदायार्थमव्य-
यमुपसर्जनस्यापि पादरूपस्वाङ्गस्य समाहारमनुपसर्जनत्वेन नान्यथापुनरादि-
र्येणो दोष इत्यर्थः । तदर्थं विज्ञेयमिति—तत्र स्वाङ्गत्वेत्यादिना ॥ परिहरति—

यदनस्येति । अत्र च पादान्तसमुदायार्थमिति पादस्यानुपसर्जनत्वेन प्रातिपद-
नैति न दोषः ॥ यदनस्येति तत्पुरुषः प्रदीपमिति—अस्वाङ्गपूर्वपदा-
दिति ॥

(६४७ विधिबुधम् ॥ ४ ॥ १ २ आ. ३ ॥)

१३०८ नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्ण-

शृङ्गाच्च ॥ ४ ॥ १ ॥ ५५ ॥

(डीग्निकटपाधिकरणम्)

(५१९८ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नासिकादीनां विभाषायां
पुच्छाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति
वक्तव्यम् । कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा ।

(५१९९ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ कवरमणिविषयशरेभ्यो नित्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) कवरमणिविषयशरेभ्यो नित्यमिति
वक्तव्यम् । कवरपुच्छी, मणिपुच्छी, विषपुच्छी,
शरपुच्छी ॥

(प्रदीपः) कवरपुच्छीति । कवरशब्देन वर्णविशेषो-
ऽभिधीयते ॥

(उद्धोतः) अस्त्राङ्गुलीपदात्तरस्वं शृण्वाद्यदिमुद्रा—कवर-
शब्देनेति । न तु केशपाश इति भावः ॥

(५२०० विधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानात्पक्षाच्च, पुच्छाच्चेति वक्त-
व्यम् । उलूकपक्षी शाला, उलूकपुच्छी सेनेति ।

(५२०१ विधितेष्वयोर्यदिप्रतिषेधोचकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः
सहनञ्जविद्यमानपूर्वभ्यः प्रतिषेधो
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्-
विद्यमानपूर्वभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ।

नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः—कल्याण
नासिकी, कल्याणनासिका ।

सहनञ्जविद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावका-
शः—समुखा, अनुखा, विद्यमानमुखेति ।

इहोभयं प्रामोति—सनासिका, अनासिका, विद्य-
माननासिकेति ।

१ 'पक्षाच्च पुच्छा' इति छ. पाठः ॥

२ अ. भावसौमं मरुदेयति—विद्युत्पक्ष्मकाविति ॥

३ 'सहलक्षणमेव प्रतिषेधेन' इत्यस्य कैष्यटस्य मर्ममर्त्यवृत्ति—तद्व-
क्ष्यतेति ॥

सहनञ्जविद्यमानपूर्वभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्र-
तिषेधेन ।

नैव युक्तो विप्रतिषेधः ।

अयं विधिः ।

स प्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोश्चयुक्तो विप्रति-
षेधः ।

अयमपि विधिः—न मृदुनामिव कार्पासानां कृतः,
प्रतिषेधविषय आरभ्यते । स यथैव बह्वलक्षणं
संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं बाधते, एवं हि सह-
नञ्जविद्यमानलक्षणमपि बाधते ।

का तर्हि गतिः ? ॥

(प्रदीपः) विधिप्रतिषेधयोरिति । विधिरुसर्गः,
प्रतिषेधरूपवाद इति तुल्यवक्तव्याभावादस्या अप्राप्तेः
सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः ॥ न मृदुनामिति ।
मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति । अयं तु विधिः
प्रतिषेधापवादवद्बलवानित्यर्थः ॥ का तर्हि गतिः । विधेरपि
बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते ॥

(उद्धोतः) अपवाद इति । विधुन्मूलकत्वौदिति भावः ॥
अस्या अप्राप्तेरिति । विप्रतिषेधपरिभाषाया इत्यर्थः ॥ सहलक्ष-
णेनैवेति । तल्लक्षणेन प्रतिषेधमेव भाव्यम्, प्रतिषेधत्वाद्, न तु
विप्रतिषेधत्वाद् विषय इति भावः । 'अस्या अपि प्रतिः' इति पाठे
'नासिकोदरोष्ठ' इति प्राप्तेरपि विप्रतिषेधं विनैव तेन प्रतिषेधः सिद्ध
इति भावः ॥ मृदुभिरिति । भाष्ये कारणस्य शेषत्वविशङ्कायां
पक्षीति भावः ॥ मृदुभिरिति । भाष्ये कारणस्य शेषत्वविशङ्कायां
पक्षीति भावः ॥ प्रतिषेधापवादत्वाविति । बह्वलक्षणे संयोगो-
पधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भादिति भावः ॥ विधेरपि बलवत्त्वे
विप्रतिषेधोपपत्तौ तदुपेयत्वात्तेषां न युक्तोऽज आह—विधेरपीति ।
सर्वप्रतिषेधकत्वादिप्रतिषेधाद्युपपत्तिरित्यर्थः ॥

(विप्रतिषेधसमर्थकभाष्यम्)

इह तावन्नासिकोदर इति—

बह्वलक्षणश्च प्रतिषेधः प्रामोति, सहनञ्जविद्य-
मानपूर्वलक्षणश्च ।

'पुरस्तादपवादा अन्तरान् विधीन् बाधन्ते' इत्ये-
वमिदं विभाषा बह्वलक्षणं प्रतिषेधं बाधियते,
सहनञ्जविद्यमानलक्षणं न बाधियते ।

ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति—

संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्रामोति, सहनञ्ज-
विद्यमानपूर्वलक्षणश्च ।

४ बह्वलक्षणे—न कोवादिबहुव इत्येतस्मिन्, संयोगोपधलक्षणे—सङ्गा-
भोरसर्वनादित्येतस्मिन् प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

५ तदुपेयत्वात् इति । विप्रतिषेधोपपत्तिविषयक आक्षेप इत्यर्थः ॥

‘मध्येऽपवादः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते’ इत्येव-
मित्यं विभाषा संयोगोपपन्नलक्षणं प्रतिषेधं वाधि-
ष्यते, सहनञ्प्रविद्यमानपूर्वेलक्षणं न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्श-
यति—इह तावदिति ॥

(६४८ आदेशविधिमुद्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३२)

१३१३ दिक्पूर्वपदान्डीप् ॥ ४।१।६० ॥

(जीवादेशाधिकरणम्)

(५२०२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वम् ॥*॥

(भाष्यम्) दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वं वक्त-
व्यम् । प्राङ्मुखी, प्रत्यङ्मुखी ।

(५२०३ द्वितीयाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ डीग्विधाने ह्यन्यत्रापि डीग्वि-
षयान्डीप्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) डीग्विधाने हि सति अन्यत्रापि
डीग्विषयान्डीप् प्राप्नोति । प्रागुल्का, प्रत्यग्ल-
लाटा ।

ननु चेते विशेषा अनुवर्तन्ते—‘असंयोगोपधात्’
‘वहचो न’ इति । यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन्-
संयोगोपधाद्वहचो नेति । एवमपि दिक्पूर्वपदात्
डीपा मुक्ते डीप् प्रसज्येत ।

नैप दोषः ।

उक्तमेतत्—यत्तोत्सर्गापवादं विभाषा तत्राप-
वादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रापीति । यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीपि-
लक्ष्यः । ‘असंयोगोपधात्’ इत्यादिकस्तु प्रतिषेधोऽनन्तरस्य
विधेर्नो भवति प्रतिषेधो वेति ङीप एव भवति, नानेन विधीन-
मानस्य ङीधो लभ्यत इति भावः ॥ एवमपीति । वेल्लु-
वर्तेनाद्विकल्पेन ङीव् विधीयते, पक्षे प्राणुखेल्यपि यथा स्यात् ।
तत्र ङीपा मुक्ते पक्षे ङीप् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ उक्तमिति ।
‘पारेमथ्ये यथा वा’ इत्यादौ । ततश्च ङीपा मुक्ते टावेव
भविष्यतीति नार्थः सूत्रमन्तेत्यर्थः ॥

(उद्घोषतः) ङीप एवेति । ‘स्वाहोभोपसर्जनान्’ इति
विहित ङीप एवेत्यर्थः ॥ वेल्लुवर्तेनादिति । ‘असाहजपूर्वपदात्’
इत्यतो मण्डूकल्लेति भावः ॥ तथाऽनुद्घोषो मानमाह—प्राणुखेल्य-
पीति । अत एवादेशपक्षेण न फलभेदः ॥ भाष्ये—यत्रोत्सर्गाप-
वादमिति । सर्वविशेषानुवृत्तौ हि—अयं तस्यापवादः, तत्रैतदभावे
तत्प्रसक्तपवादत्वमेव भवेत्येति भावः ॥ सूत्रमङ्गेनेति । दिक्पूर्व-
पदान्डीपोऽनुदात्तत्वमित्येवंप्रकारेणार्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ वा ङीप आदेशो ङीप् करिष्यते ॥

तत्तर्हि ङीपोऽत्र ग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

अन्यतो ङीपिति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पट्टानिर्दिष्टेन चेद्वाह्यः ।

दिक्पूर्वपदादित्येषा पञ्चमी ङीपिति प्रथमायाः
पट्टानिह प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य (१।१।

६७) इति ॥

प्रत्ययविधिरयम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ।

नार्यं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानु-
वर्तते ॥

(६४९ विधिमुद्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३३)

१३१४ जातेरस्त्रीविषयाद्योपधात्

॥ ४ । १ । ६३ ॥

(जातिरक्षणधिकरणम्)

(लक्षणभाष्यम्)

जातेरित्युच्यते, का जातिर्नाम ?

आकृतिग्रहणा जाति-

लिङ्गानां च न सर्वमात्र ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्य

गोत्रं च चरणैः सा ॥

१ ‘अनुवर्तेरन् संयोगो’ इति क. ‘अनुवर्तेरन् असंयोगो’ इति च. पाठः ।

२ यत्रापि । ङीधतिष्यविषयेऽपि ङीपानुवादित्यर्थः ।

३ ननु प्रकरणान्तरमङ्गीधोऽसंयोगोपादित्याद्यो विशेषा न भवन्तीति
साधन्यतो ङीप् एवेति कथमन्यथं सादृश आह—त्याह्वाचोपेति ॥

४ अथे विकल्पानुद्घोषसम्बन्धादाह—मण्डूकल्लेति ॥

५ सर्वविशेषानुवृत्तौ हि मण्यन्-दिक्पूर्वपदादिति ङीप्, तस्यन्डीपोऽपवादः

द्वयर्थः । तत्र यदि विकल्पवशात् दिक्पूर्वपदादिति ङीधोऽभावे यदि ङीप्
अवयवात् तस्य ङीधोऽपवादत्वमेव न बलवतीति भावः ।

६ ङीपोऽनुदात्तत्वमिति । ङीधोऽप्रतिविषये ङीप् प्रकृतार्थं युज्ये-
तदर्थं ङीप पञ्चाद्वारात्वं विधीयते, न तु वक्तव्यो ङीधप्रत्यय इत्येवंप्रकारेण ॥

७ ‘विहितस्य अवयवाः’ इति च. पाठः ।

अपर आह—

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां

सत्त्वस्य युगपद् गुणैः ।

असर्वलिङ्गां बहुधां

तां जातिं कवयो विदुः ॥

गोत्रं च चरणानि च ॥

(मदीयः) का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः ॥

आकृतिग्रहणेति । यद्येतेऽनेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्कार्यते । तत्राकृतिशब्दसंविधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तेः—बहिरज्ञत्वात् स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिग्रहणं यस्याः सा—आकृतिग्रहणा, अवयवसंनिवेशविशेषव्यञ्ज्यत्वार्थः ॥

एतेन गोत्यादिजातिरक्षिता । ब्राह्मणत्वादित्यु न संयुहीता, ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदशत्वादिति तत्संग्रहायाह—**लिङ्गानामिति** । लिङ्गानि सर्वाणि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् ‘भवो विवः’ इति विप्रत्ययः । **लिङ्गानामिति** कर्मणि षष्ठी । अप्रतिप्रपणार्थं चेदं वचनमिति तददिः सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणत्वात्प्रातिरूप्यपत्तिः । उपदेशार्थं च ‘लिङ्गानाम्’ इति जातिरलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरव लक्ष्यते । तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षणधीयमाः ॥ **सकृदिति** । ‘अयं गोः’ इति सकृदुपदिष्टा जातिर्निर्गुह्युम्—निर्धेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः ॥

गोत्रमिति । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शाखाऽध्यानिनो युज्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् पुत्रगुणादानम्, ‘नाशयनं नपुंसकम्’ इति दर्शनात् ॥

प्रादुर्भावेति । सत्त्वस्य इत्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या—आविर्भावतिरोभावी प्राप्नोति । यावद्बहुव्यभवाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद् द्रव्येण संबध्यते, यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवति, एवं जातिरिति स्यापीत्यर्थः ॥ **बहुधांमिति** । सर्वव्यक्तित्वापिनीमित्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्र विषयवाची ॥ **चरणानीति** । चरणशब्दोऽध्ययनवचनः, इह तूपचारदध्यैतुव वर्तते ॥

(उद्योतः) ननु जातेर्योके तत्र च प्रतिज्ञात्वाप्रशानुपपत्तेराह—**लक्षणेति** । जनेनेन प्राप्यत इति लक्षणमेकं । जातेये

१ ननु यातिस्त्वम् ‘आकृतिग्रहणा’ इति रूपमनुबुद्धम् । तत्राकृतिवागनाधिकृतत्वात् महणमन्वस्य स्त्रीत्वं समाकाम्येयवक्तव्यमिति धीराः ‘सहो दुःखदर एवेत्यत आह—युज्यतेऽनेनेत्यादिना । पदान्तरसंविधाने हि ज्ञापमानं स्त्रीत्वं बहिरङ्गमिति न तस्मिन्नेति निमित्तमन्वयमिति यावत् ॥

२ एतेनेति । प्रथमलक्षणेनेत्यर्थः ॥

३ ननु तदादिप्रश्नदानं कर्तव्यत्वेन जातित्यनुपपत्तिः । आकृतिग्रहणेत्यादिपूर्वलक्षणेन स्यादिति चेत् लिङ्गानां च सर्वमाश्रयेन सर्वं लक्षणं जातित्वं निमित्तम् इति न तत्पूर्वलक्षणेन स्यात्त आह—अप्रामाण्यार्थमिति । पूर्वलक्षणेनाप्रत्यक्ष विधानमेवायमेव किंचित् न तु निमित्तत्वं इत्यर्थः ॥

४ निमित्तमित्यर्थेनायं कतिपयजातिलक्षणस्याह—अनेनेनेत्यादिना ॥

अनया भिन्नेष्वभिवाभिधानप्रत्ययाविदीत्यन्वये । नित्यमेकमेवैकानां सामान्यमित्यन्वये, इत्येवं विप्रतिपत्त्यर्थः ॥ ननु करणसंज्ञाप्रमद्वहःशब्दस्याकृतिसमानाधिकरणतया स्त्रीत्वेन ‘आकृतिग्रहणीका’ इति प्राप्नोतीत्यत आह—**सामान्यं इति ॥ क्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवतीति** । स्त्रीत्वमिति शेषः ॥ नन्वाकृतिरपि जातेर्येति जातिव्यञ्ज्या जातिरित्युक्तमत आह—अवयवेति ॥

ननु ‘भवोविवः’ इत्यस्य संयुक्तपदे विधानात् पदविधिवयाऽसामर्थ्यं कथं प्राप्सित आह—**गमकत्वादिति** । बोधकत्वादित्यर्थः, अवोभकत्वमेव ह्यसामर्थ्यं कृत्प्रमाती बोधम् ॥ नान्वयं तदादिः तत्वं लिङ्गत्वाज्जातित्वं न स्यादत आह—**अप्राप्तेति** । पूर्वैण वचनमात्रं जातित्वं तदर्थमिदमित्यर्थः । भूतदभावेऽपि पूर्वलक्षणेन सिद्धिरिति भावः ॥ **सर्वलिङ्गत्वेऽपीति** । न च जाल्याश्रयो इत्यं सर्वलिङ्गं न जातिरिति कथमेतच्छब्देष्वेवमिति वाच्यम्, जातिद्रव्ययोरेभेदात् । यद्वा—आकृतिग्रहणार्थकः शब्दः, स ह्यस्य तत्तन्निर्माणासर्वलिङ्गाश्च शब्दो जातिशब्द इति शब्दलक्षणमेतत् । ध्वनिर्निर्देयमानवाप्येनाम्ये ॥ नन्वेवमपि देवदत्तत्वादेरसर्वलिङ्गात्वाज्जातित्वापत्तिरित आह—**उपदेशेति** । उपदेशात्प्राप्त्यस्य एकत्र गृहीतामात्राणवत्स तद्भावादिप्रातिरूपपिण्डान्तरे ग्रहणवत् देवदत्तत्वं क्वचित्पिण्डान्तरे प्रतीयते । यद्यपि पिण्डान्तरमपि ‘देवदत्त’ इति संज्ञा, तथापि बाधकसादृश्यमेव न त्वर्थेसादृश्यं तत्र प्रतीयते इति ॥ ‘सकृदावस्थात्वं’ इत्युपवेशश्च इत्याह—**अयं गौरिति** । अनेन चानेककृतिरवमेकत्वं योपलक्ष्यत इति भावः । ‘लिङ्गानां च न सर्वमाह’ इत्यनेन लक्ष्यदिन्याहृतिः, तेषां त्रिलिङ्गत्वात् । माहागादिशब्दास्तु न त्रिलिङ्गा इति बोध्यम् ॥

अपत्यमित्यर्थः इति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणादिति भावः । प्रवर्ताभ्यावप्रतिज्ञागोत्रप्रत्ययान्तमपत्यमित्यस्यार्थः ‘एकौ गोत्रे’ ‘अपिजोः’ इति सूत्रसमाप्यस्वरसात् । ‘अवति’ इत्यादौ तादृशगोत्रलारोपजातिकार्यनिर्वाह इत्यन्वये । **शाखाध्यायिन इति**—द्रव्यः । तेन कदा शाखेत्यपि सिद्धमिति केचित् । कदा शाखेत्येव तत्र प्रयोग इत्यपरं ॥ शेषं पूर्वमिति—**आविर्भावित्यादि** । नित्यत्वात्प्रातिरूपत्विनाशासंभवादेनमुक्तम् । नन्वेवमातानः । प्रदुर्भावविनाशाभावैनात्मवादयोक्तित्वं न स्यादत आह—**यावत् द्रव्येत्यादि** । एतदर्थोपलक्षणं तदित्याशयः ॥ **गुणैरिति** । इदमेव लक्षणे स्वरूपकथनप्रसंगेव । तेन द्रव्यगतजातिरेवैव लक्ष्येति स्मृतित्वम् । **यावद्द्रव्यमाश्रित्येन** युववादीनां न जातित्वम् ॥ **बहुधांमित्यनेन**

चनेनेन—उपस्था मनुष्यत्व—पशुत्व—पक्षिवादीत्यर्थः इति प्रथमलक्षणस्यापि प्रायः । अथवा जाल्या भिन्नादि शुभनो रूपरूपमेकमभिधानं लभेते, यस्मात् च युगमस्य ज्ञानसर्वेषामपि रूपमाणां ज्ञानमन्वयमिति द्वितीयस्याभिप्रायः । तृतीयस्तु मन्वज एवेत्यादिलक्षणानां विप्रतिपत्तिर्द्वितीयस्य विषयं जातिरित्यर्थः ॥

४ द्रव्यं स लिङ्गमिति । जातिरिक्तसहितता नास्ति किन्तु द्रव्यमेव स लिङ्गमित्यर्थः ॥

५ बाधद्रव्याविपदायैवेति प्रातिमन्वयकरोन युवत्वधीनां न जातित्वम्, युवत्वस्यो हि न यावदवस्थाता पदार्थो इत्यर्थः ॥

‘देवदत्त’ इति संज्ञाशब्दे न दोषः । विषयवाचीति । न प्रयो-
जनादिवाची । जात्याश्रयत्वाच्चोक्तौ विषयलोकिः । समानकालिक-
बहुव्यक्तित्वनिमित्तस्यैः । तेन परिमाणभेदेन द्रव्यभेदेऽपि देवदत्त-
त्वादीनां न जातिवत्म् । ‘वैरणानि’ इति नृपुंसकलोपपत्तये आह—
चरणशब्द इति । उपचाराद्—अथयनवारोपादित्यर्थः ॥

(जातिरक्षणविशेषपदशेकभाष्यम्)

कः पुनरेतयोर्जातिरक्षणयोर्विशेषः ?

यथा पूर्वं जातिरक्षणं तथा—‘कुमारीभार्यः’
इति भवितव्यम् ।

यथोत्तरं तथा—‘कुमारभार्यः’ इति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) कुमारभार्य इति । कौमारम्-अयावद्ब्रह्म-
भावि-अपि-आकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति ‘जातेष्व’ इति पुंवद्भाव-
प्रतिषेधः । उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति, अयाव-
द्ब्रह्मभावित्वाद् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतम्, ‘अपर आह’ इत्यभिधानादित्याहुः । तथा च ‘युवतितरा’ इति
व्यापसूत्र उदाहरणं ददौ, ‘तस्मादिषु’ इति प्राप्तस्य पुंनङ्गा-
वस्य ‘जातेष्व’ इति निषेधाद् ॥

(उक्तोक्तः) आकृतिग्रहणत्वादिति । नात्यन्तसूक्ष्मावयव-
संनिवेशस्य सर्वत्रैकजातीयत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं सर्वेहै कथं
साधुत्वव्यवस्थेत्यत आह—पूर्वोक्तमेवेति । वस्तुतस्तु लक्षणद्वयप्रमे-
नैकत्वग्रहणमात्राज्जातिरिति युक्तत्वात्तदौ विकल्पः । अत एव
‘युवजानिः’ ‘युवतितरा’ इत्यादौ द्विविधमप्यनुष्ठानं भगवतः । ‘वृद्धा’
‘स्वविरा’ इत्यादौ त्वजादिपाठादप्यु-इति तत्त्वम् ॥

परे तु ‘आकृतिग्रहणा’ इत्येव लक्षणम् । आकृतिर्वैदोपदेशमनु-
लक्षयते । तेन ‘आकृत्युपदेशरा साक्षादोपदेशेन गम्या जातिः’
इत्येव लक्षणमुभयसाधारणम् । ‘लिङ्गानां च न सर्वं भाक्’ इत्यनेन
‘विशेषणानां च’ इति सूत्रस्याविच्छिन्नत्वं जातेरुक्तमनूयितम् ।
उत्तरलक्षणेऽस्तवैलिङ्गमित्यस्य तावन्मात्रफलत्वात् । ‘सकृद्’ इत्यने-
नैकत्वमनेकवृत्तित्वं चोक्तम् । उत्तरलक्षणे बह्वर्णमित्यनेन तदेवोक्तम् ।
तत्र-असर्वैलिङ्गत्वं प्रापिकम्, भाष्यग्रामाण्याज्जातिशब्दानां त्रिवि-
धस्यग्रामाणां वा । अत एव भाष्ये—‘यथापूर्वं जातिरक्षणम्’ इत्ये-
कावचनं प्रयुक्तम् । सर्वतो निम्नैर्भाविर्न छिन्नेष्वच्छिन्नमिति पर-
शास्त्रमाश्रयोपितम् ‘नित्यत्वे प्रकृत्यै च सति अनेकानुरातत्वम्’ एव

१ ‘वराणादीनि’ इति ख. ग. ज. पुस्तकेषु पाठो दृश्यते, तेन भाष्ये
वराणादीनि-इति पाठेन भाष्यमित्युक्तोच्यते । इदमिति सभाषायां नैति
मात्रादुक्तम् ॥

२ ‘यथोत्तरं कुमारभार्यः’ इति क. पाठः ।

३ ननु ‘आकृतिग्रहणपदोपलक्षणम्’ इति वस्तुत्वव्याख्यानावच्छेदे शेष-
राज्यपदम् । अथ च ‘आकृतिग्रहणपदोपलक्षणमप्युक्तम्’ इत्युच्यते । अत्रत्यं तत्त्वं
सुषोषितारोक्तमिति ॥

४ एतन्मतेनैतद्द्वयमपि भाष्यकृतां नामितम्, अतः धर्मैर्योक्तैश्चान्यो-
न्मेषा भगवता न कृता । परशाराधम् ‘नित्यत्वे प्रकृत्यै च सति अनेकानुरा-
तत्वम्’ इत्येव लक्षणं सिद्धातसम्मतम् । तदेतदाह—स्तुत इत्यादिना ॥

जातिरक्षणं भाष्यसंमतं ब्राह्मणत्वचत्वादिसाधारणम् । शुक्रादीनां
नित्यत्वैकत्वमतेनैवैवाधिकभेदेनानेकत्वव्यवहारादेकत्वव्यवहाराभावाच्च
न जातिरत्वम् । अत एव ‘जात्याश्रयत्वात्’ इति सूत्रे ‘यत्तद्ग्रीहो ग्रीहिलं
गार्ग्यै गार्ग्यत्वं तस्यैकत्वादिकचनम्’ इति भाष्ये । अनेन तत्र
जातिस्वारोपो दक्षितः, ‘धोत्रं च चरणैः सह’ इत्यत्रत्यमपि तयो-
स्तास्वारोपबोधकमेव । इत्यस्वादौ तु न तत्वारोपः, जातिकार्यादर्श-
नात् । वयस्यपि जातिस्वारोपः कार्योनुपारेण ध्वजस्थित इति तद्विषय-
रूपब्रह्मसिद्धिः ‘अवन्ती’ इत्यादौ तत्र गोत्रस्वारोपवद् । अत एवेतयो-
र्लक्षणयोर्व्याख्यानलेशोऽपि भगवता नाकरोति सांप्रदायिकाः ॥

(सूत्रार्थबोधकभाष्यम्)

अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते—समा-
नायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति ?

आहो स्त्रित् कचिदस्त्रीविषयमिति ?

किं चातः ?

यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय-
मिति—द्रोणी, कुट्टी, पात्रीति न सिध्यति ॥

अथ विज्ञायते क चिदस्त्रीविषयमिति—माला,
बलाका, अत्रापि प्राप्नोति ।

अस्तु क चिदस्त्रीविषयमिति ।

कथं—माला, बलाकेति ?

अत्रादिषु पाठः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अथेति । यैदा-अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थं प्रवृत्ति-
निमित्त इत्यन्यपदार्थः प्रवृत्तिनिमित्तमाधीयते, तदा—समा-
नायामाकृतावस्त्रीविषयात्—इत्येव पक्षो भवति । यदा
तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाधीयते, तदा—यत्र क चिद-
स्त्रीविषयात्—इत्येव पक्षः संप्रयते ॥ द्रोणीति । द्रोण-
शब्दः परिमाणविशेषो पुलिङ्गः, गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गः ॥
मालेति । मन्वं माल इति पुलिङ्गम्, क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् ।
सखि स्त्रीलिङ्गम् । बलमाकायतीति बलाकशब्दो बौलिकः
पुंसि दृश्यते ॥ अस्त्विति । अन्य एव किंवावाची, जाति-
शब्दस्त्वस्य एवेति परिहारान्तरमप्यत्र संभवति ॥

(उक्तोक्तः) गवादन्यां स्त्रिति । एवं च जाते नित्यस्त्री-
त्वात् जीवनापत्तिरिति भावः । एवं कुट्टशब्दो गेहे स्त्रीलिङ्गः, दृते

५ अतः प्रवेति । गोत्वमाकृत्यवशेरेकलक्षणेन संवहादेत्यर्थः ॥

६ रूपद्वयसिद्धिरिति । नाप्यकुट्टकुट्टातीनाम्, कुमारभार्य इति रूप-
द्वयसिद्धिरित्यर्थः ॥

७ भाष्योक्तपक्षद्वयमुपपादयति—यदेत्यादिना । यस्य मनुष्यतिसम्मत-
स्त्रीविषयित्वस्यैः स्त्रीत्वमेतत् तदा समानायामाकृतावित्येव पक्ष उपपद्यते, येन
प्रातिपदिकनास्त्रीविषय उच्यते इत्यर्थस्य प्रातिपदिकान्यपदार्थस्य स्त्रीकारत्वात्
कचिदस्त्रीविषयादित्येतदुपपन्नत इत्यर्थः ॥

८ स्त्रीलिङ्ग इति । तथा च समानायामाकृतावस्त्रीविषयत्वस्य द्रोणकृते-
अनेनेन न ततो स्त्रीत्वस्यैः ॥

पुमात् । पात्राद्यो भाजनसामान्येष्वर्थादिवाहुभयलिङ्गः, भाजन-
विशेषे स्त्री ॥ बलमाकाशतीति । अथैवमश्वमेतत् । व्युत्पत्तिरस्ते-
ष्वम्—आकाशमीति-भाजः, बलस्याह इति । अन्यथा बलाकाय-इति
स्यात् ॥ परिहारान्तरमपीति । द्रोणीलादयोऽपि तुल्यन्यायादौषापत्ते-
रिदं विन्त्यम् । केचित्तु—‘समानायामाहुर्वा अस्तीविषय’ इत्यर्थं
प्रयोजितः, अतएव पाककर्णैति चरितार्थम्, तद्धि स्त्रीविषयार्थम्,
अन्यथा तेषामपि वीरिकाधे लिङ्गान्तरसंभवेनास्तीविषयत्वात्पूर्वैव
सिद्धिं किं तेन ? द्रोणीलादयो गौरादिषु पात्राया हलादुः ॥ वस्तुतः—
कविवादिलिवाभिव्यक्तपाककर्णत्वमि न कार्यमिति भाव्यतात्पर्यम् ॥

(पदकुलभाष्यम्)

अयोपधादिति किमर्थम् ? इत्या, क्षत्रिया ।
अत्यल्पमिदमुच्ये—अयोपधादिति, अकोपधा-
दित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चटका,
मृषिकेति ।
ययकोपधादित्युच्यते—काकी, कोकी, पिकी,
शुकी, उल्कीति न सिध्यति ।
अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव ।
कथं—चटका, मृषिकेति ?
अजादिषु पाठः कर्तव्यः ॥

(५२०४ विध्यसिवावरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकय-
मनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनु-
ष्यमत्स्यानामप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । ग-
वय—गवयी । हय—हयी । मुकय—मुकयी ।
मनुष्य—मनुयी । मत्स्य—मत्सी ॥
(प्रदीपः) गवयीति । गौरादिष्विदानीन्तनैर्गवयादयः
प्रसिक्ता इति वार्तिकारम्भादिज्ञायते ॥

(६५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३४)

१३१५ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालो-
त्तरपदाच्च ॥ ४ । १ । ६४ ॥

(क्षीपधिकरणम्)

(५२०५ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सदक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
पुष्पात् प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सदक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रति-

१ कैश्यटे—मलमाकाशतीति बलकाशब्द इति नभनेन बलाकाशब्दस्य बल-
माकाशतीति व्युत्पत्तिरिति अत्र चरविशुद्धम्—अथैवमश्वमेतदिति ॥
समानायामाहुर्वाअस्तीविषय इत्यस्य नृत्तिमितिषेधे लिङ्गान्तरादितिमिव
हृत्तर्हः ॥

२ अतएव—समानायामाहुर्वावित्यर्थःअयमात्—योगार्थमस्तेन सूक्तोक्त-

पेधो वक्तव्यः—सत्पुष्पा, प्राक्पुष्पा, प्रत्यक्पुष्पा,
काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा ॥

(प्रदीपः) सदक्काण्डेति । अत्राश्रितः किञ्चनो
युह्यते । अयमप्यादिषु पाठ इदानीन्तनः ॥

(उद्योतः) अत्राश्रितिरिति । ‘सप्राक्काण्ड’ इति पाठस्त-
दुक्त इति भावः ॥ भस्वा फलेति । जातिशब्दोऽयम्, न संज्ञा—
इति हस्तो न कृतः ॥

(५२०६ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सम्मन्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
फलात् प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्मन्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फला-
त्प्रतिषेधो वक्तव्यः—सम्—सम्फला—सम् । भ-
स्वा—भस्वाफला—भस्वा । अजिन—अजिनफ-
ला—अजिन । शण—शणफला—शण । पिण्ड—
पिण्डफला ॥

श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला ॥

(५२०८ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ त्रेञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्रेञ्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला ॥

(प्रदीपः) त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति
द्विगुः । ततो द्विगुल्लक्षणात् क्षीपः परत्वात् क्षीप् प्राप्तो निविध्यते ।
तत्रिषेधसामर्थ्यादेर्क्षीपमि न सवति । तयोरेव विशेषाभावात् ॥

(उद्योतः) निषेधसामर्थ्यं दर्शयति—तयोरेवेति । द्वि-
समारस्यान्मोदाचत्वेन क्षीपुदाचमिबृषिसरप्राप्तेः, क्षीपि प्रत्यस्वर-
प्राप्तेऽपि भावः ॥

(५२०९ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मूलान्नजः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मूलान्नजः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अमूला ॥

(६५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३५)

१३१५ इतो मनुष्यजातेः ॥ ४।१।६५ ॥

(क्षीपोधिकरणम्)

(जिज्ञासाभाष्यम्)

जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् ?

रीसा ओदयपक्षीस्यदीनां क्षीपियस्यवादे ॥

३ अन्यथा—समानायामाहुर्वावित्युक्तरीत्या क्षीपियस्यवामक्षीपारे ॥

४ ‘अकोपधादिति वक्तव्यम्’ इति क. पाठः ।

५ ‘सामर्थ्याच्च’ इति क. ॥

६ क्षीपि क्षीपि वा कृते (अकोदातत्वरूपे) विशेषाभावादित्यर्थः ॥

अयोपधादिति वर्तते, योपधादपि यथा स्यात् ।
ओदमेयी ॥

(प्रदीपः) ओदमेयीति । उदमेयस्यापत्यम्, 'अत इच्' ॥

(उद्घोतः) ओदमेयिष्यन्त्यस्य मनुष्यजातिवाचित्वं दर्शयति—
उदमेयस्येति ॥

(५२१० विष्णुसंपूर्णवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतो मनुष्यजातेरिज उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । सौतम्नसी, मौनचित्ति ॥

(प्रदीपः) सौतगमीति । सुतंगमेन निर्वृतेति सुष-
छणादिसूत्रेण इच् ॥

(उद्घोतः) सुतंगमेनेति । दैवं चोपरतं स्थानमजालार्थमिति
भावः ॥

(६५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३६)

१३१६ उज्जुतः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

(उज्जोऽधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

किमर्थो उकारः ?

विशेषणार्थः ।

क विशेषणार्थनार्थः ?

'नोऽङ्गात्वाः' (६।१।७५) इति । नोर्धोत्वोरित्यु-
च्यमाने—यवाग्वा, यवाग्वा, इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) यवावेति । वैर्गग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा
नोपतिष्ठत इति भावः ॥

(उद्घोतः) वर्णग्रहणे इति । ईश्वरग्रहणपरिभाषाऽप्येव-
मिति बोध्यम् ॥

१ ओदमेयिष्यन्त्यस्य 'नोपध्वा चरित्वा' इति ज्ञातित्वम् ॥

२ उज्जुतग्रहणविशेषणत्वात् सौतम्नसीस्य जातिवाचित्वाभावाद्यमो-
दित्वं चोपनमित्येव—अर्थबोधयति ॥

३ उज्जु इत्यस्य उकारस्य विशेषणार्थं नोपधादङ्गुते—किमर्थं इति ॥

४ ननु नोपधात्वोरित्यत्र विशेषणार्थमिति उकारकारणित्वात् तस्मिन्नेव
सूत्रे उकारो नास्ति तस्मादङ्गुते—नोपधात्वोरित्यादि ॥

५ ननु नोपधात्वोरित्यादिवाच्यपरिभाषापरमार्थे—अर्थवद्ग्रहणारादितोऽपि परा
श्राद्धादिविधिवर्तिता—इत्येवं नोपधात्वोरित्यस्यार्थः स्यात्, ततश्च यवाग्वात्वा-
श्रुतत्वाभावेन न दोष इत्याशङ्क्यामाह—वर्णग्रहण इत्यादि ।
अस्याः परिभाषायां विशिष्टरूपोपादानविषयत्वेन वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति
भावः । विशिष्टरूपोपादानत्वम्—अङ्गुतस्यैव विशिष्टविषयताप्रयोजकत्वेनोपादान-
त्वम् ॥

६ ननु—अर्थवत्परिभाषायां अनुपपत्तिर्भाष्ये प्रत्ययग्रहणपरिभाषापरमार्थ-
वृत्त्याप्यप्रत्ययान्ततद्वदे परा श्राद्धादिविधिवर्तिता—इत्येवमर्थो नोपधात्वो-

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, न 'उज्जुतः, इत्ये-
वोच्येत ?

का रूपसिद्धिः—ब्रह्मबन्धूः, वीरवन्धूरिति ?

सर्वर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

न सिध्यति । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१।२।४८)

इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

इह च ब्रह्मबन्धुच्छत्रम्, ब्रह्मबन्धुच्छत्रम्, 'पत्व-
नुकोरसिद्धः' (६।१।८६) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाभित्य-
स्तुक् प्रसज्येत ॥

इह च ब्रह्मबन्धूः, वीरवन्धूः 'नर्धुतश्च' (५।३।१५३)
इति कप् प्रसज्येत ॥

नैव दोषः ।

यत्तावदुच्यते—ब्रह्मबन्धूः, वीरवन्धूरिति गोस्त्रि-
योरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति,

उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् ॥

यदप्युच्यते—ब्रह्मबन्धुच्छत्रम्, ब्रह्मबन्धुच्छत्रम्,
पत्वनुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाभित्यस्तुक्
प्रसज्येतेति,

पदान्तपदाद्योरैकादेशोऽसिद्धः । न चैव पदान्त-
पदाद्योरैकादेशः ॥

यदप्युच्यते—इह च ब्रह्मबन्धूः, वीरवन्धूरिति
नर्धुतश्चेति कप्प्रसज्येतेति,

नयन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत्, न चैव नय-
न्तानां बहुव्रीहिः ॥

शेषलक्षणस्तर्हि कप् प्राप्नोति । तस्मादीर्घोच्चारणं
कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) गोस्त्रियोरिति । एकादेशस्यानैवद्वान्तादुप-
सर्जनान्तं प्रातिपदिकं क्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः । न न्युत
इति । नर्धुतो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः । ^{१३} दीर्घोच्चारणे तु

रित्यस्य स्यात्, तथा च यवाग्वात्वाद्यदोषो योऽङ्गात्वात्वात्—प्रत्यय-
ग्रहणेऽपि । प्रत्ययग्रहणपरिभाषा च प्रत्ययमात्रग्रहणे एव प्रयोज्येतेति ।
प्रत्ययमात्रप्रत्ययग्रहणे । तत्र निर्वयमदीत्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषा—'उपसर्जन-
इत्यत्र प्रत्ययस्योक्तिरिति ग्रहणेन कीदृशं न स्यादित्याशङ्क्य, उपसर्जनस्य प्रत्ययमात्र-
शेषकत्वाभावेन नापस्या उपसर्जनरित्यादिना दोषमन्विरहृता भाष्यकारेण
ज्ञापितम् । एतच्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽपि—अर्थवत्परिभाषाकरोपतिष्ठत इति
तावदेवम् ॥

७ 'वीरवन्धूः' इति क. छ. पाठः ॥

८ 'ननुतः कश्चित् कप् प्रसज्येत' इति छ. पाठः ॥

९ वीरवन्धूः—'ननुतः कश्चित् कप् प्रसज्येत' इति छ. पाठः ॥

१० 'अन्तादिबहुव्रीहिः' इति क. ॥

११ एकादेशस्य परादिबहुव्रीहिण नयन्तत्वमिति भावः ॥

१२ ननु उज्जुतं दीर्घं कुतोऽपि परादिबहुव्रीहिण नयन्तत्वमिति बहुव्रीहिः प्राप्नुव-
त्येतत् आह—दीर्घोच्चारण इति ॥

तत्सामर्थ्यात्कृत्वस्यैव न प्रवर्तते ॥ उभयत इति । एकादेशस्यान्तवर्त्तनेन प्रातिपदिकलक्षा संपादा, अन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्रसङ्गः । आदिबन्धनेन च क्रीप्रत्ययस्य साध्यमित्येवोऽन्यथो युगपद् द्वयोरीत्येवा बुद्धिर्विरोधाच्च प्रवर्तते । क्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनम् । न चात्र क्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति हस्ताऽप्रसङ्गः ॥ पदान्तेति । अधीत्येवादावेवेत्यर्थः ॥ तस्मादिति । उकारद्वयं वीर्षेण निर्दिष्टम्, तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्वाचकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थे इति भावः ॥

(उद्धोतः) ननुपसर्जनस्वीप्रत्ययांतांतप्रातिपदिकामावाक्यं कृत्वत्वमत आह—एकादेशस्येति । उपसर्जनेन क्रीप्रत्ययेन च प्रातिपदिकं विशेष्यत इति भावः । तत्रैकादेशांतवद्भावेनोपसर्जनान्तं प्रातिपदिकम्, आदिबन्धान्नाच्च क्रीप्रत्ययान्तमिति बोधयन् ॥ ननुचरपदार्थित्वेऽप्राप्त्याह—नघन्त इति ॥ तस्मात्प्रवर्त्ततेति । प्रक्षेपेण उकारद्वयविधानाद् कृत्निवृत्तिरिति भावः ॥ सर्वं परिहारात्तरमाह—क्रीप्रत्ययविशेषणं चेति । क्रीप्रत्ययान्तविशेषणमित्यर्थः ॥ भाष्ये—दोषलक्षणस्तर्हीति । ऊढः प्रागेवेति शेषः ॥ ननु दीर्घाच्चारणेऽपि परत्वात्कृत् प्राप्नोति, क्वभावे ऊढ सावकाशोऽत आह—उकारद्वयमिति ॥ परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥ अक्षरशब्दस्य 'अक्षुरः अक्ष्या' इति निर्देशसिद्धोऽभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः । अतितं चेद् उपाप्यत्र भाष्ये ॥

(५२११ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेऽभ्यारजवादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेऽभ्यारजवादीनामिति वक्तव्यम् । अलाङ्, कर्कन्धूः । अप्राणिजातेरिति किमर्थम् ? कृकवाकुः ॥ अरजवादीनामिति किमर्थम् ? रज्जुः, हनुः ॥

(प्रदीपः) अलावूरिति । ऊढे सति 'नोद्धातोः' इति विभक्तेश्चतत्त्वनिषेधो भवति—अलौघेति ॥

(उद्धोतः) नन्वलाङ्शब्दस्य स्वत ऊकारान्तत्वादिभिरुपधनेनेत्यत आह—ऊढे सतीति । अत्र वार्तिके उक्त इत्यस्यासंबन्ध इति भावः ॥

१ ननु 'उपसर्जनस्य कपो वैकल्पिकत्वेन तत्रभावे शावकाद्यस्योक्तो दीर्घः करणं नापसर्जनमित्याहुः प्रागमाह—उकारद्वयमित्यादि ॥

२ ननु द्रव्यस्य उक्तः करणे अक्षुरक्ष्यत्विर्निर्णयः स्वातंत्र्यं स्ववर्णदीर्घाभावेत आह—अक्षुरक्ष्यत्विरेति ॥

३ 'अक्ष्या' इत्यत्र गृहीतैकवचनद्वयस्य लक्ष्यं मोक्ष्याचोरित्यनेनोदात्तविषयेण व्यवहृत्यर्थः ॥

(६५२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३७)

१३२० संहितशफलक्षणवामादेशश्च

॥ ४ । १ । ७० ॥

(ऊङोऽधिकरणम्)

(पूरकभाष्यम्)

सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सहितोरुः, सहोरुः ॥

(प्रदीपः) सहितोरुरिति । नन्वेकदेशविकृतस्यान्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्य सिद्धं ग्रहणम् । एवं तर्हि विद्यमानं हितमस्य सहित इति यदा व्युत्पत्तिसिद्धयं वार्तिकम् ॥ सहोरुरिति । सहते इति सहो ऊरु इति व्युत्पत्तिः । अथवा विद्यमानावुरु यस्याः सा सहोरुरित्युदेति शयप्रतिपादनार्थः प्रयोगः ॥

(उद्धोतः) नन्वेकदेशेति । 'समो वा हिततयोः' इति व्युत्पन्नवार्तिके भावः ॥ ननु सर्वस्या अप्सुमात्वेनैतत्प्रयोगानुपपन्नमत आह—सहते इति । रतिश्रममिति शेषः ॥

(६५३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा० ३८)

१३२१ कट्टकमण्डल्वोऽछन्दसि

॥ ४ । १ । ७१ ॥

(छन्दस्युक्तोऽधिकरणम्)

(सूत्रांशपूरकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—कट्टकमण्डल्वोरिति, कट्टकमण्डलगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । वद्धः, कमण्डलूः, गुग्गुलूः, मधूः, जतूः, पतयालूः ॥

(प्रदीपः) गुग्गुलुमधुजतूनां छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन शीत्वम् । पतयालूशब्दः 'सृष्टिहृति' इत्याख्यतन्त्रतः ॥

(उद्धोतः) ननु गुग्गुलुमधुजतूनामशीत्वान्नं क्षियामृद्धिः धानमत आह—गुग्गुक्षिति ॥

४ ननु 'ऊङ्गुत' इत्यस्मिन् सूत्रे—अप्राणिजातेऽभ्यारजवादीनामुपसर्जनस्येति अक्षरद्वयद्वयस्यस्यसम्बन्धः, तस्य वीर्घाकारान्तरत्वेन 'ऊङ्गुत' इत्यस्या मास्तेरित्याहुः प्रागमाह—अत्र वार्तिकं इति ॥

५ कपो वा हिततयोरित्यनेन व्युत्पन्नस्य संहितासहितशब्दस्यैकादेशादिशक्तिन्यायेनैव ग्रहणे सिद्धे ग्रहितसहाभ्यां चेत्वादि ग्राह्यमत आह—एवं तर्हीति ॥

(६२४ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३९ ॥)

१३२४ यङश्चाप् ॥ ४ । १ । ७४ ॥

(चापोऽधिकरणम्)

(५२१२ विध्वंशपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाञ्च यञश्चाप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाञ्च यञश्चाप्वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या, पौतिमाण्या ।

तत्रायमव्यर्थः—गौकक्ष्यशब्दः कौड्यादिषु पठ्यते, स न पठितव्यो भवति ।

यदि न पठ्यते, 'गौकक्षीपुत्रः' इति संप्रसारणं न प्राप्नोति ।

इष्टमेवैतत्संगृहीतम्—'गौकक्ष्यापुत्रः' इत्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सौनागाः पठन्ति—

य्यङः संप्रसारणे

गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधः । इति ॥

(प्रदीपः) शार्कराक्ष्येति । गर्गादियन्ता एते ॥

(६५५ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४०)

१३२५ आवट्याञ्च ॥ ४ । १ । ७५ ॥

(चापोऽधिकरणम्)

(५२१३ पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अत्र उपधालोपिन ऊधसो

ऊीष् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अत्र उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' (४।१।२८) इत्येतस्मादूधसो ऊीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अत्र उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः—बहुराक्षी, बहुतक्ष्णी ।

ऊधसो ऊीष्भवतीत्यस्यावकाशः—विभाषा ऊीष्, यदा न ऊीष् सोऽवकाशः ।

ऊीष्सङ्गः उभयं प्राप्नोति, ऊधसो ऊीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

१ कौष्ठादिपणे 'ऊीष्पादिव्यञ्ज' इत्यनेन शिवां ष्वश्च मत्वपार्श्वस्थाः क्रियेते । असिन् व तिके क्रियामेव गर्गादिपञ्चमस्य पाप्म सिद्धस्यतीति न पश्यः प्रयोजनमिति भावः ।

२ अत्र उपधालोपिन ऊधसो ऊीष् पूर्वविप्रतिषिद्धमित्यादिवार्तिकोक्तपूर्व-

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

अत्र उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यत्र 'ऊधसो ऊीष्भवति' इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) अत्र इति । यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्यम्, तथाप्यन्यैर्यपूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसङ्गेनात्रोक्तम् ॥

(५२१४ पूर्वविप्रतिषेधे द्वितीयं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आवट्याद्यञः ष्फश्चापः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आवट्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

आवट्याद्यञश्चापोऽवकाशः—उदीचाम्—आवट्या ।

ष्फस्यावकाशः—अन्यानि यजन्तानि—गाम्यायणी, वात्स्यायनी ।

आवट्याद्यञ्चाप्याचामुभयं प्राप्नोति—आवट्यायनी, ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(सूत्रन्यासेन सिद्धान्तभाष्यम्)

आवट्याग्रहणेन नार्थः । 'यञः ष्फश्चापः' इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—शार्कराक्ष्यायणी, पौतिमाण्यायणी ॥

यञ्ग्रहणेनैतौ नार्थः । 'ष्फश्चापः' इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः कौड्यादिषु पठ्यते, इदमपि सिद्धं भवति—गौकक्ष्यायणी ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—'प्राचां ष्फ तद्धितः सर्वत्र' ।

क सर्वत्र ?

यत्र ष्फश्चान्यञ्च प्राप्नोति, ष्फ एव तत्र भवतीति ॥ ततो लोहितोक्तन्तस्थः सर्वत्र ।

क सर्वत्र ?

प्राचां चोदीचां च ॥

(प्रदीपः) गौकक्ष्यायणीति । गौकक्ष्यापत्यं गोत्रं स्त्री । गर्गादित्वाद्यञ्च, ततः ष्वश्च । प्रातिपदिकग्रहणे ऋविधिसिद्धस्यापि ग्रहणाद्यन्तात् ष्फो विधीयमानः ष्वर्हन्तादपि भवतीति प्रक्रियाऽऽश्रयेणैदमुक्तम् ॥

(उच्येतः) प्रक्रियाश्रयेणेति । वस्तुतः स्त्रीप्रत्ययविधौ

विप्रतिषेधः 'आवट्याद्यञः ष्फश्चापः' इति पूर्वविप्रतिषेधवर्धनेन कारित इति असिन् सूत्र उक्त इति भावः ॥

१ 'ग्रहणेन नार्थः' इति क. पाठः ।

२ प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषया गर्गादिबन्तत्वात् स्त्रीप्रत्ययव्यक्तत्वे अतिदूरे इति भावः ॥

नासाः मवृत्तिः फलाभावात्, इति—अनेन ध्वनितम् । फलभावादि
मात्रे ध्वनितमेतत् । भाष्यातयस्तु—“क्षोब्धादिभ्यः” इति तादर्थ्ये
वचुर्यां, क्षोब्धादितिद्वये प्रत्यक्षे ष्यञ्देश इत्यर्थः । एवं च
स्थानिवत्त्वेन यन्तवशात्को मवृत्तिः ॥ यद्वा ‘भ्रम्यादे तद्धिते’ ‘सिद्धश्च
प्रत्यक्षविधिः’ इति पुनश्चातिदेशेन यन्तवशात्फ इति ॥

(६५६ आदेशसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४० ॥)

३३२८ अणिजोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः

व्यङ् गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

(तद्धितव्यङ्गधिकरणम्)

(भाष्येपमाध्यम्)

इह कस्मात् भवति—दाक्षीति, ग्राक्षीति ॥

(प्रदीपः) दाक्षीति । दक्षसापर्यं गोत्रं लीति ‘अत
इत्’ । उत्तमशब्दमन्युत्तममन्यमानवचनमाश्रित्य प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) अन्यस्मादेति । तेनात्रोपात्त्यस्य गुरुत्वात्पक्षः ।
प्रश्नं इति भावः ॥

(समाधानमाध्यम्)

आतिशायिकेनापत्तमशब्देन निर्देशः क्रियते,
स च त्रिप्रभृतिषु वर्तते, त्रिप्रभृतीनामभावात् ॥

(प्रदीपः) स चेति । यत्रैकोऽनुव्रतः प्रथमोच्चारितत्वात्,
त्रयस्तुव्रता कर्थाभिरासितोत्तमशब्दः प्रयुज्यते । एवं च
चतुष्प्रभृतिषु प्रयुज्यते । उव्रतापेक्षया चै त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) ननु त्रिप्रभृतिष्वित्युक्त्यांरहितशब्देऽन्यत्रपञ्चापत्त
गाराहारां ष्यञ्च न सिध्यतीति वक्ष्यमाणं योचनमुपपन्नमत आह—
यत्रेति ॥ उच्छब्दं तदादायं वर्तते । ऊर्ध्वमुच्चरितम्—उव्रतम् ।
कर्त्तुं च प्रथमतोऽक्ष्यं, तदाह—प्रथम इति । उव्रतत्वेनानुव्रतता-
पेक्षयाब्रह्मनामिकस्य प्रकर्षे तमयो मिथानाश्च बहुव्रतस्य अन्ये
उत्तमशब्दो वर्तते इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपे श्लोकमाध्यम्)

यद्येवम्—

१ आद्यं ष्यं तद्धित इति सूत्रे-तद्धितवचनं क्रियते किञ्च माहितविकारो-
क्तो यथा स्यात्—इत्युक्तं मन्त्रतः । यदि लोपस्यविधौ किञ्चित्किञ्चित्प्रतिष्ठा
भवति तर्हि प्राक्च भवेति सूत्रे तद्धितप्रमाणमोक्षयि वचनात्वे विद्यमानस्य
माहितविकारस्य फलवचनस्येतिद्विधात्, निम्नं माहितविकारोक्तो यथा साहि-
त्वादि तद्धितत्वेनेति तद्धितवचनं योचनकथमपरमाणाद्विहितविकारिणां
लोपस्यवचनं न प्रकथितं इति व्यन्यते । अत्र च ‘यन्मन्त्रेनापि नास्ते ।
कदाचान् इत्येव, इदमपि तद्धितमवति योक्ष्यान्गो’ इत्युक्तमात्मकम् । कदा
कदाचान् इत्येव अन्यत्रान्यत्रैव योक्ष्यान्गोति सिध्यति, यन्मन्त्रेनापि न
तद्धितविकारोक्तो यथाऽन्यः श्रौतस्यविधिः यदि किञ्चित्किञ्चित्परिमाणमवति
तदा, यन्मन्त्रस्य व्यक्त्येवशब्देनाशब्दमहवचनस्येति योक्ष्यान्गोति सिध्यति ।
तथा च ‘इदमपि तद्धितमवति’ इत्यन्यत्रापिपादाकारस्यमन्त्रेति । एवं ध्वनि-
तोऽन्यत्रयोः नापत्ता इत्येवमवतिविधौ किञ्चित्किञ्चित्परिमाणं न प्रकथितं इति ।

२ ‘पेक्षया तु त्रि’ इति च ।

३ उत्तमशब्दपञ्चउच्छब्दार्थमाह—उच्छब्द इति ॥

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा

दाक्ष्या नोपोत्तमं शुद्ध ।

आम्बिधिः केन ते न

स्यात् ? प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं शुचित्यु-
च्यते, आम्बिधिः केन त्वन स्यात् ? ‘अव्ययथात्’
इति प्राप्नोति । ‘प्रकर्षे यद्ययं तमः’=‘अद्ययं तमः’
प्रकर्षे वर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रकर्षे चेति । ईयं चेदर्थं वर्तते । कश्चित्
प्रकर्षे चेति पाठः । यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाक्ष्या शुभोपासं
न भवतीत्युच्यते, तत उच्छब्दस्यातमपि सति ‘किमेतिचव्यय-
थात्’ इत्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादुत्तमांमिति प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) यदि प्रकर्षेति । एतेनान्युत्तमोत्तमशब्दाश्रयणे
नार्यं दोष इति ध्वनितम् ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासे श्लोकमाध्यम्)

उव्रतस्य प्रकर्षोऽयं

गतशब्दोऽत्र लुप्यते ।

उव्रतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्यात्र लोपो भवति ।

नाव्ययाथैप्रकर्षोऽस्ति

धावर्थोऽत्र प्रकृत्यते ।

नायमव्ययाथैस्य प्रकर्षः ।

कस्य तर्हि ?

धावर्थस्य ॥

(प्रदीपः) उव्रतस्येति । उच्छब्दोऽत्रलः ससाधन-
क्रियावचनः । तत्र क्रियाप्रकर्षद्वाराको द्रव्यप्रकर्ष इति ‘अव्यय-
प्रकर्षे’ इति वचनादाम् न भवतीत्यर्थः ॥ गतशब्दोऽत्रेति ।
उच्छब्देन गताथैसामिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्यात्र लोपः ॥
धावर्थोऽत्रेति । धातुशब्देन धावर्थोऽत्र क्रियाऽभिधीयते,

४ उव्रतार्थमाह—ऊर्ध्वमिति । अननुव्रतपरिणामार्थः । तत्र च कस्मात्-
ननुपरिणामेना नवतीति प्रथमप्रकारेण वर्तते इति भावः ।

५ यत्र चत्वारो वर्ग्ये अभिधावा वर्तते तत्रैकोत्तमशब्दमयोर्यः । चतुर्षु वर्ग्यु
हि मयमन्युशब्दस्य एव तादृशैरुपावृत्तस्यमन्त्रेण, क्लृप्तेमकस्य प्रकर्षे च तमयो
विधाविति—उव्रतवचनः प्रथमं बाहुव्रत इति चतुर्षु वर्ग्येषु सम्मन्वतीति भावः ॥

६ ‘यत्र चेदर्थं वर्तते’ इति कैटघट्टवचने ‘प्रकर्षे च तत्तत्तत्त्वा’ इति नाथ-
पादोऽनुवीर्यते । अत्र ‘च’ इत्येतदव्ययवाक्यात्तुल्यमितिद्विषयैरेवं वर्तते इतिच
कैटघट्टादप्यत्र । एकावृत्तमप्यनुव्रतं निरपेक्षमित्युक्त्युक्तिर्येवमत्र चतुर्विध
वृत्तमित्येव । एतेन ‘योत्तम’ इति कैटघट्टादिनापाठ इति कैटघट्टवृत्तव्य-
त्यागमितिर्कथ्यते ।

७ तु उत्तमशब्दादाम् ‘अद्रव्यमर्थः’ इति निषेधाच्च भवतीत्युपपन्नमेव
उच्छब्दस्य द्रव्यवचनमप्येतत्, तथा च तत्र निरावृत्तं न स्यात्त आह—
तत्र क्रियाप्रकर्षे इति । क्रियाप्रकर्षेण द्रव्यमर्थः कथ्यते न तु दाक्ष्याशब्दो
द्रव्यमर्थः ।

सोऽपि प्रयोजनं विषयो वा यस्य स भावार्थः—साधनाधारः पदार्थः, न प्रकृत्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणैवार्थः ॥

(उद्घोषः) ससाधनेति । क्रियाविशिष्टसाधनवचन इत्यर्थः ॥ क्रियाप्रकर्षद्वारक इति । एवं काद्रव्यप्रकर्ष इति निषेध इति भावः ॥ ननु भावार्थप्रकर्षेऽपि 'अद्रव्यप्रकर्ष' इत्याम् पचतितरमित्येव स्यादत आह—धातुशब्देनेति ॥ भाष्ये—नाद्रव्यायैव—नातेत्य-भूतायैवेत्यर्थः ॥ प्रयोजनमिति । क्रियार्थं साधनोपादानादिक्रियासमयोजनम् ॥ विषय इति । उद्देश्य इत्यर्थः । साधननिर्बलत्वा-क्रियायाः साधनानां सा—उद्देश्यत्वा विषय इति उच्यते ॥ साधना-धार इति । साधनाधारो द्रव्यमित्यर्थः ॥

(श्रुत्युक्त्या तमपस्त्रीकारे दोषछोकभाष्यम्)

उद्भूतोऽपेक्षते किं चित्
त्रयाणां द्वौ किलोद्भूतौ ॥

अनुद्भूतमपेक्ष्योद्भूतमित्येतद्भवति । 'त्रयाणां द्वौ किलोद्भूतौ' त्रयाणां किल द्वावुद्भूतौ भवतः ।

चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो
वाराह्यायां न सिध्यति ।

चतुष्प्रभृतिषु प्यूङ् वक्तव्यः । 'वाराह्यायां न सिध्यति' वाराह्यायां न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

चतुष्प्रभृतीनामभावात् ॥

(प्रदीपः) त्रयाणामिति । यत्र त्रयो वर्णालङ्कारैः उद्भूतोद्भूतौ, द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षं तस्यां तमयो बाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति वाराह्येति प्यूङ् प्राप्नोति । यत्र तु चतुष्प्रभृतयो वर्णालङ्कारैव प्यूङ् सादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तमपस्यपक्षे आम्पदोषोकारोऽपि लक्ष्मिदि-माह—भाष्ये—उद्भूतोऽपेक्षते इति । 'त्रयाणां द्वौ किलोद्भूतौ' इत्येतद् 'चतुःप्रभृतिकर्तव्य' इत्येव चैवपूर्येण योजयति—यत्रेति ॥

(श्रुत्युक्तिपक्षे दूषणान्तरबोधकं श्लोकभाष्यम्)

मिथयैव स्वरस्तेन
विधिश्चासौ न लक्ष्यते ।

मिथयैव खल्वस्य स्वरः, तेनातिशयानिकेन तमशब्देन उत्तमस्य 'विधिश्चासौ न लक्ष्यते' विधिश्चासौ न कश्चिदपि लक्ष्यते ॥

१ ननु तमपस्यपक्षे उपाध्वार्थवर्गेऽभ्यव्यायैवयोऽस्येति 'मा व्यव-
र्षप्रकर्षोऽस्तेन' इति भाष्यमनुपपन्नत आह—वास्तव्येति ॥

२ क्रियायाः साधनप्रयोजनं साधनं—क्रियाधर्मः

३ क्रियायाः विधायकं वाप्यति—साधनेति ॥

४ 'तेन विप्रभृतिषु यत्—अन्वयान्तरं—अलभ्यतम्' इति कैयट्यादिते श्रुत्या

(प्रदीपः) मिथय इति । तमपः पितृवादनुदात्तवाद्-
तमशब्द आधुदात्तः प्राप्नोति, अन्तोदात्तश्च्यते । एतच्चोच्छा-
दिषु—उत्तमशब्दार्थं 'यवैव' इति पाठानपेक्षयोक्तम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—श्रुत्युक्तिपक्षे दूषणान्तरमभ्याह—मिथ-
तेऽस्तेति । दूषणान्तरमाह—विधिश्चासौ इति ॥

(सिद्धान्ते श्लोकभाष्यम्)

शब्दान्तरमिदं विद्याद्
दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ।

एवं तर्हि—अन्योऽयमातिशयानिकेन समानार्थः
'तमः' त्रिप्रभृतिषु वर्तते ॥

(प्रदीपः) न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आसन्त्यस्य कश्चिप्रयोगो
दृश्यते—इत्यन्तमिथानादुच्छ्रयदात्ममत्वेव गाला । अव्युत्पन्न
एवोत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्वयमाहेत्याह—शब्दा-
न्तरमिति ॥ दृष्टमिति । त्रिप्रकर्षं बहुत्वोपलक्षणार्थम् । तेन
त्रिप्रभृतिषु यत्—अभ्यन्तरम्—अन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः ॥
आतिशयानिकेनेति । आतिशयानिकश्चतुःप्रभृतीनामन्व-
माह । अव्युत्पन्नश्च त्रिप्रभृतीनाम्, इति—अन्वयत्वान्निरस्य सप्तशार्थ-
त्वमिति भावः ॥ तम इति । तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नचाचष्टे—नच क्रियेति । यवयैव तमपु स्यादा
क्रियाप्रकर्षविषयक्रियायामन स्यात् । न च तत्रापि स दृश्यतेऽतः—
तमवभावात् नास्तीति भावः । क्रियाप्रकर्षेऽप्यामन्त्य न कश्चिप्रयोगो
दृश्यत इत्यन्वयः ॥ अभ्यन्तरमित्यन्वयमेव विवक्षितमेत्याह—अन्व-
भूतमिति । अन्तर्भूतमिति पाठोऽस्यमिति शेषः ॥ नान्वगुलवत्त्वे
तमस्यानर्थक्यापत्तिप्रभृतिषु वर्तत इत्यनुक्तत आह—तमान्त
इति । त्रिप्रभृतिषु वर्तत इति भाष्यस्य तेषु मध्ये यदन्त्यं तत्र वर्तते
इत्यर्थः । एते कोर्लो भाष्यकृत एव, न वार्तिककृतः, संयुदीकरणा-
भावात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयममिथोरादेशः, आहोस्विदपिभ्यमां
परः ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । प्रत्ययविधापयि 'गारोदृङ्'
'त्रीहिशात्योर्दृङ्' इत्यादौ पक्षो दृश्यत इति चिदेहात्मनः ॥

(उद्घोषः) ननु पक्षनिर्देशेनातिशयानिकस्याप्रशङ्कानुपपत्तित
अह—प्रत्ययविधायिणीति ॥

प्रतीतिमिदम् । शाब्दः वास्तविकानुपपत्तिषु तुल्येषु गोपकभ्ये ॥

५५ एतेन 'आवाप्यपक्षः' इति भाष्ये 'आवाप्यपक्षः' इति वक्ष्य-
परास्ता ॥

५६ मस्यपिधिकरहितत्वात्प्रत्ययविधायकत्वमिति मस्यविधिवदेव प्रा-
प्यमोदर्थमपि, अन्य च गरी—इति चर्चद्वाराशङ्कः ॥

(५२१५ अनादेशो दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ष्यङ्यनादेशो यलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ष्यङ् अनादेशो यलोपो वक्तव्यः ।
औदमेध्यायाश्छात्रा औदमेघाः ॥(प्रदीपः) औदमेध्याया इति । उदमेघस्यापत्वं गोत्रं ।
सौ, 'अत इत्' । यत्र इत्यन्तात्परः त्रिव्यं ष्यङ् विधीयते
तदाऽन्यस्यकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति । आदेशपक्षे तु
स्यानिवद्वावात् ष्यङ् आपत्यमिति यलोपः सिध्यति ॥(उद्घोतः) स्यानिवद्वावादिति । अपेक्षे विधानेनापत्त्यर्थ-
कत्वमपि शास्त्रिणमेवेति भावः । वैरुक्तः स्यानिवद्वावादित्यस्य
स्यानिवद्वावादित्यर्थः । स्यान्वर्णभित्तनसमर्थसंबादेशत्वात्, आदे-
शान्येऽपत्त्यर्थकत्वरूपमापत्त्यमिति भावः ॥

(५२१६ अनादेशो दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्विरपिवधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विश्चापिवधेयः । औदमेध्यायाश्छात्रा
औदमेघाः । औदमेध्यानां संघ औदमेघः । 'इजः'
इत्यण् न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) द्विरिति । इयथेयस्यान्तरं ष्यङ्येति वक्त-
व्यम् । तेनैवः परो यः ष्यङ् तदन्तादण् भवतीत्यसमर्थो
भवति । 'संघाङ्' इत्यत्रापि तथैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु
स्यानिवद्वावासिध्यति ॥(उद्घोतः) द्विणो विधेयतागुणपदवति—इत्यश्वेतीति ॥
तथेवेति । इयैः ष्यङ्येतीत्यर्थः ॥ ननु 'संघाङ्' इति ष्यङ् कृतिप्रज-
नसंब गोत्रस्य प्रणमिति 'सौमुगान्यात्' इति सूत्रे भाष्यादियु प्रसि-
द्धम्, तदस्यानपेक्षितत्वं तत्राश्रयः, कृतिवै तु कथं ष्यङ् प्राप्तिरिति
चेत् । संघाङ् इति सूत्रे कृतिप्रजनस्य प्रणमिति नियमोऽनुप्रसव-
मात्रविषय इति न शेषः । कृतिप्रजनस्येऽन्यत्वे ष्यङ्वा भावात् ॥
स्यानिवद्वावासिध्यति । अण्वनित्यत्वं चातिदेशादिति भावः ॥

(आदेशपक्षे भाष्यम्)

अस्तु तर्हि आदेशः ॥

१ आनस्य च तद्विगतित्वात्—इत्येव यलोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

२ 'अत इत्' इत्यनेन विधीयमानस्य इत् इत्यस्य अस्मात्प्राप्त्यन्तरादि-
शादपस्यापेक्षितत्वं, तथा च—अपत्त्यर्थकत्वरूपो धर्मः सृज्यतेति तदिति
शास्त्रीयं पक्षेयम् ॥३ ननु यत्पदमग्निरादौ परं एव छात्रोप, अत्रत्यस्येति तदिति तु न
शास्त्रीयम् । अत्रैवपदमग्निरादौ तत्पदमित्यत्र—वास्तु इति ॥४ 'संघाङ्' इत्यपि ष्यङ्येति वक्तव्यम् । तथा च—इत् इत्यण् चवति,
इत्यत्र परो यः ष्यङ् तत्प्राप्त्यं भवतीत्यर्थः ॥ कवेरपक्षे ॥ रचानिवर्त्तनेत्यर्थं
इत्यत्रैव न ॥

५ अनादेशो विधीयमानस्य ष्यङ्येति तदिति भावः । एष—औदमेध्यानां संघ

(५२१७ आदेशो दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदेशोऽन्यलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यथादेशः, अनो लोपो वक्तव्यः ।
औडुलोभ्या, शारलोभ्येति । 'ये चामावकर्मणोः'
(१।३।१६८) इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥(प्रदीपः) औडुलोभ्येति । औडुलोभोऽपत्वं गोत्रं श्री ।
बाह्यादियु लोमवृक्षवदस्य पाठात् केवलस्यापत्वेन योगभावात्
सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणादिप्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः ष्यङ्
क्रियेत तदा 'ये चामावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावाद्दोषो न
प्राप्नोति । प्रत्ययपक्षे त्विषा व्यवधानात् प्रकृतिभावाभावः ॥(उद्घोतः) सामर्थ्यादिति । अन्यथा प्रत्ययविधौ निषेधात्-
दन्तात् स्यादिति भावः ॥ टिलोपः—'नस्तद्धिते' इति विहितः ॥ इषा
व्यवधानादिति । ईषेति लोपेऽपि स्यानिवद्वाव्यवधानमेवेति भावः ॥

(५२१८ आदेशो दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न चा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् । लोपनिमित्तः ष्यङ्,
न चाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

गुरुपोत्तमयोरित्युच्यते, न चाकृते लोपे गुरु
पोत्तमता भवति ॥

(प्रदीपः) न वेति । आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति ॥

(उद्घोतः) भाषे—लोपनिमित्त इति—नैतुमीहि । इषा-
चन्तस्य हि गुरुपोत्तमत्वमपेक्षितम्, तच्च न लोपं विनेति भावः ॥

(परावपक्षे दोषवार्तिकं भाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु परः । नतु चोक्तं ष्यङ्यनादेशो
यलोपवचनम्, द्विरप विधिरिति ।

नैष दोषः ।

यत्तावदुच्यते—यलोपवचनमिति, अदोष एषः ।
किं कारणम् ?

इत्येवं संघाङ्गस्य शक्तिरपि नैव भावः ॥

४ इति यत्पदमग्निरादौ परं एव छात्रोप, तद्विहितं न्यायम् ॥

५ 'आदेशो न लोप' इति च ।

८ औडुलोभ्येति रूपं छात्रवति—उडुलोभोऽन्यलोपमिति ॥

९ आदेशत्वे दोषगुणपदवति—तत्र यद्वीति ॥

१० ननु विंशत्यस्यैव यत्पदमग्निरादौ परं एव छात्रोप, तद्विहितं न्यायम् ॥

११ सर्वान् लोपेण यत्पदमग्निरादौ परं एव छात्रोप, तद्विहितं न्यायम् ॥

१२ नोऽस्य विधिरेति यत्पदमग्निरादौ परं एव छात्रोप, तद्विहितं न्यायम् ॥

पुंवद्भावाच्चजादौ तद्धिते । यजादौ तद्धिते पुंवद्भावे भविष्यति, भ्रष्टाढे तद्धिते पुंवद्भवतीति ॥

अयं तर्हि दोषः—द्विरपिधिरिति ।

नैष दोषः ।

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ, स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

(प्रदीपः) सिद्धश्चेति । यद्यपि लिङ्गविशिष्टरिभाषाऽऽश्रयेण इवन्तात्प्रातिपदिकादपि विधीयमानः ध्यञ्जन्तादपि सिध्यति, तथापि पुंवद्भावस्य न्यायत्वात्स एवोक्तः ॥

(उक्थोक्तः) न्याय्यत्वादिति । पुंवत्त्वेन पञ्चो निहृषो लिङ्गविशिष्टरिभाषाया अङ्गुत्सनादिति आहः ॥

(सिद्धान्तमाध्यम्)

उभयविमुक्तम्—आदेशः, पर इति च ।

किमत्र न्याय्यम् ?

आदेश इत्येतद् न्याय्यम् ।

कुत एतत् ?

एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितम्, पठ्या च निर्देशः कृतः ।

अत एव पक्षो निर्दोषः ॥

(प्रदीपः) पठ्या चेति । वैशङ्गो हेतौ । 'अपिजोर-नायेनो' इति घञीनिर्देश आदेशार्थ एव । प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे मासदेहाय प्रत्ययैवोच्चार्यते ॥

(उक्थोक्तः) हेतुर्नानामविभाषाभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह—जो हेतुविति । असद्देशेति । किमैतत्तर्ह्ये घञी ? उत सातत्त्वे संनये ? इति संदर्शितवृत्त्यर्थः ॥ भाष्ये—अत एव पक्षो निर्दोषेति । नन्वेदेषापक्षे हासिहिरसोऽमलं हासित्तीर्षाः । बाह्यादित्वादिन्, अनि शीर्षाः, तत इयः पथः—हासित्तीर्षाः । अत्र सान्निभत्वेन शीर्षस्य शिरःशब्दत्वात् 'ये च तद्धिते' इति शीर्षादेशः प्राप्नोति, 'ये चात्रावर्तते' इति प्रकृतिमात्रात् दिलोपो दुर्लभः । प्रत्ययत्वपक्षे लिङ्गादौपस्य सानिभत्वेन न्यवधानात् दोषः । एतदं

चेदं 'ये च तद्धिते' इति सूत्रे मान्य इति चेत् । उर्ध्वीकृत्यतिरोपेन शीर्षादेशात्पक्षः, प्रकृतिभावविधायकदेशादेवादिपुंदासेन प्रत्यय-सानिभत्वादेव अङ्गोनादौषाच । अत्रैव चेदं भाषं सानिमित्ताहुः ॥

(प्रत्ययपक्षे दोषप्रदर्शकमाध्यम्)

ननु च परसिद्धापि सति ये दोषास्ते परिहृताः, पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः ।

स च पुंवद्भावोऽढे भवति, तत्र ते औद्देशेभ्यो न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) औद्देशेभ्य इति । ध्यञ्जन्तात् 'खीनो ङ्' ॥

(आदेशपक्षे दोषोद्भावकं श्लोकमाध्यम्)

अनुबन्धौ त्वया कार्यौ

यस्यादेशः, अनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सामान्यग्रहणार्थः, अपरः सामान्यग्रहणाविधातार्थः ॥

क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः ?

यङ्क्षात् (४।१।७४) इति ॥

अथ क सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः ?

अत्रैव ॥

किं प्रयोजनम् ?

चावर्थम्

चान्यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) इदानीं प्रत्ययवाचादेशवादिनो दोषमुद्भावयति—अनुबन्धाविति ॥

(उक्थोक्तः) दोषमुद्भावयतीति । असत्यक्षे क्षयविशिर्दोषः, तन्मते यौत्तमिति समेतत्त्वमिमानः । एवं चानुबन्धावित्वादिमौष्ये प्रकृतिशोभेति ॥ भाष्ये—एकः सामान्येति । एको ङकारोऽस्य 'यङ्क्षात्' इत्यत्र अङ्गादेव इत्यर्थः । 'येनानुबन्धकत्वात्' इत्यत्र अङ्गं स्यात् तु 'युद्धे' इति मय्य इति दिलोपोऽपि कार्यं इत्यर्थः ॥ अत्रैवेति । 'येनानुबन्धकत्वेनेत्यर्थः ॥ चावर्थम् । नैत्र, स्याति च चापुंसिऽक्षरमित्यर्थः ॥

१ जोमसत्यपि लिङ्गविशिष्टरिभाषा न मर्यते इति प्रमाणं नक तद्धित इति पुंवद्भावाच्चजादौ तद्धिते—तथापि ॥

२ पुंवत्त्वेन पञ्चो निहृषो लिङ्गविशिष्टरिभाषाया अत्र विद्यत एव मासदेहायपराविति आहः ॥

३ अत एव पक्षो निर्दोषः कुतोऽपि भाष्येन तत्त्वैव हि वृत्त्यङ्गितमित्यर्थः । यदीतिदेशादेवविभाषाभेदोऽनुपपन्नः ॥

४ आदेशविभाषाभेदात्तत्त्वमित्युक्त्याने नाम्नो हेतुः समन्ततोति तर्ह्य उक्त-चावर्थमात्रात् इत्यत आह—हेतुर्नानाम् ॥

५ प्रत्ययविभाषावित्वात्प्रत्यय प्रत्ययविभाषाकल्पेन, उत घञीनिर्देशादेव-विभाषाकल्पमित्येवमुक्तं घञो न सम्भवति । 'यमोऽङ्' इत्यादौ घञीनिर्देशाभावेति प्रत्ययविभाषाकल्पस्य इत्यनेन घञीनिर्देशादेवविभाषाकल्पमुक्त्याने हेतुत्वमनुपपन्नम् ॥ अतः कल्पहेतुर्नानाम्—किमेति ॥

६ आदेशपक्षेऽपि न्याय्यतामुक्त्यानेत्युक्त्यादयति—न्याय्यत्वात्स एव-इति ॥

७ इत्यतश्च उक्तोपपत्त्यं तत्र अनीकम्, तत्र पितृत्वादेव हासिहिर-
१२ वा १० ॥

विरिति स्वादिह्येते । तया चोपनीक्यतिरोकाच्चीक्यादेशो न भवतीति तद्वत् ॥

८ अनुबन्धविरोधेऽपि पञ्चिप्राथम्यस्य सतिप्रातःस्थानेतिरिति गतिः, तर्ह्ये इत्यतःप्रातःस्थानार्थम् ॥ के प्रत्ययस्य निमित्तमिति सतिप्रातःस्थानेतिरिति सुव-
दन् । अतिजोरनार्थेनेतिरिति स गोत्रे चावर्तिने विहितत्वात्तौ तद्वत्तो-
र्मुक्तोऽप्यनेनोक्तः शिवां पञ्चकपे इत्यर्थम् तत्त्वमन्वतीति न सतिप्रातःस्थान-
वर्तिप्रातःस्थानः प्रवृत्तिरितिप्रातःस्थानार्थम्—प्रकृतिमात्रेति ॥ ये नाम्ना-
कर्तव्योऽपि तत्रावर्तमानेतिरिति यदी मय्ये मङ्गुत्सना इत्यर्थेव सङ्गा-
वात्, भाष्यार्थमिदमसत्यमसत्यवाचित्वात् तत्र कल्पत इति तद्वत्तदोऽपि-
प्रत्ययोऽपि प्रत्ययवाचित्वात् एव प्रकृत इति न दोष इति भावः ॥

९ ये भीमवर्तमानोऽपि तस्य एवैकपञ्चकपे इत्यनेन न्याय्यत्वमनुपपत्त्यर्थम् ॥

१० यत्तान्प्रत्ययविधातामकृत्यत्वरूपेति—यत्तान्प्रत्ययेति ॥

११ 'यङ्क्षात्' इत्यत्र न्यङ्कारोऽपि त्वयावर्तिमर्थः । तेन हासिहिरापी, दोषत्वा—इति चाव्यवहारत्वरूपविरुद्धिः ॥

१२ यत्तान्प्रत्ययविधातामकृत्यत्वरूपेति ॥

(आदेशवादिन आक्षेपभाष्यम्)

तव कथं चाप ?

(उद्घोतः) तव कथं चाबिति । आदेशवादिनः प्रश्नः ॥

(प्रत्ययवादिनः समाधानश्लोकभाष्यम्)

टाविविधिमम् ।

ट्रापा मम सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) ट्रापा ममेति । प्रत्ययवादी प्रत्यये कृते ट्रापं करोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) टाबिति । प्रत्ययवादिन उत्तरम् ॥

(आदेशवादिनः प्रतिबन्दिभाष्यम्)

ननु च ममापि ट्रापा सिद्धं स्यात् ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—ममापीति ॥

(प्रत्ययवादिनः परिहारभाष्यम्)

न सिध्यति । अण इति, ईञ इति चेकारः प्राप्नोति ॥

(आदेशवादिनः परिहारभाष्यम्)

नैष दोषः ।

ब्रैवं विज्ञायते—अणन्तादकारान्ताद्, इजन्तादिकारान्तादिति ।

कथं तर्हि ?

अण्योऽकारः, इज्य इकार इति ॥

(प्रदीपः) अण्य इति । अकारः प्रधानम्, तद्विशेषणम् । तन्नामनिवधायि प्रतिषेधात् स्थानिवद्भावाभावाः । अणन्तादिकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयकारान्तत्वं स्थानिवद्भावाद्यणन्तत्वं चेति स्यादेव जीपप्रत्ययः । इजादेशस्य तु व्यबो न स्वाश्रयमिकारान्तत्वम्, नापि स्थानिवद्भावप्राप्तितम्, अनलिधायि प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव ट्राप । यदा चेज उपसंख्यानमिष्यन्ते इत्यपेक्षयते, तदा ध्वञ्जि कृतेऽमिकारान्तत्वात् जीवोऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) इतो मनुष्येभ्यस्मांस्त्रिषु नेत्याह—इजादेशस्य त्विति ॥ ननु सूत्रेणप्राधान्ये ‘इज उपसंख्यानम्’ इति प्राप्नोति, तत्र च ‘इतः’ इत्यस्याभावोऽत आह—यदा चेति । अत्रैव वारणार्थमित्यस्येत्युच्यतेति भावः ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषभाष्यम्)

स्वार्थस्तर्हि त्वया जान्मकथ्यः । म्नीतित्याद्युदा-

१ टिड्ढाण्डिप्रत्ययमित्यनेन ॥

२ इतो मनुष्येभ्यः, इतो मनुष्येभ्योर्नि उपसङ्ख्यानमिति सूत्रार्थाभावात् ॥

३ अकारस्याभावात् दोषमाह—अणन्तादिति ॥

४ इतो मनुष्येभ्योर्निस्वस्याप्राप्तापि तत्पूर्वम् ‘इज उपसंख्यानम्’ इति भाषिकस्य साक्षित्वम् ॥

स्तत्त्वं मा भूत्, चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—स्वार्थ इति । इजादेशो यदि एवम् कियते, तदन्ताच्च ट्राप, तदा वाराख्येत्याद्युदात्तं पदं स्यात् ; तस्मादन्तोदात्तार्थस्तथा चाप विधेयः ॥

(उद्घोतः) चाप विधेय इति । प्रत्ययवादिमते तु प्रत्यय-स्वरेणातोदात्तं पदं सिध्यति—इत्याशयः ॥

(आदेशवादिनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तवापि तर्हि प्यञ्ज उक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य टाञ्ज प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—तवापीति । मैम तु ‘अञ्-श्चाप’ इति वचनाच्चाप भवतीति मन्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वादेशपक्षेऽनुक्तार्थत्वं तुल्यत आह—मम त्विति ॥

(प्रत्ययवादिनः श्लोकभाष्येण समाधानम्)

नैष दोषः ।

उक्तोऽपि हि भवन्त्येते ।

उक्तोऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टावाद्य इति । उक्तमेतत्—स्वार्थिकाद्यावाद्य इति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—नैष दोष इति ॥ उक्त इति । द्योतित इत्यर्थः । एकस्य स्त्रीत्वयोतने सामर्थ्याभावात् द्वयोर्द्योतकत्वम् । तत्र प्रयोगदर्शनादवसीयते ॥

(उद्घोतः) बाचकत्वपक्षात् योतनत्वपक्षे विशेषमाह—एक-स्येति । अन्धकाराधिक्ये ध्रुवस्य प्रदीपस्येवेत्यर्थः । मार्ग्य इत्याद्याञ्जि यस्य तत्रैव तन्मात्रस्य योतने सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ तत्र प्रयोगेति । अतिप्रसंगो नादोष इति भावः ॥

(आदेशवादिनो दोषवारकं भाष्यम्)

सानुबन्धकस्यादेशो मम ।

ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेश इत्यर्थं नेति, तेन निजं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—सानुबन्धकस्येति । इज्य एवकृतत्रकारेत्संज्ञकस्य यादेशः करिष्यते, तेन निजस्वराभावा-प्रत्ययस्वरं ट्रापि कृते ‘एकादेश उदात्तोदात्तः’ इति वाराख्या-शब्दोऽन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सानुबन्धकस्यादेशो निष्कार्याभावमुपपादयति—इज्य एवेति ॥

५ इज उपसङ्ख्यानमिति भाषिके इत इत्यस्यानुसृष्टिति भावः ॥

६ प्रत्ययवादिनस्तु प्यञ्जः प्रत्ययकारणोदात्तत्वम्, तत्रापि उदात्त-निर्वृत्तिरन्तरास्तोदात्तत्वमिति चापभाष्येऽपि न दोष इति भावः ॥

७ आदेशवादिमते ‘वक्तव्यम्’ इति वचनादुक्तोऽपि स्त्रीत्वे चाप भविष्यति ॥ तत्र तु प्यञ्ज स्त्रीत्वोक्तत्वेन उक्तार्थानामप्रयोग इति ट्राप न स्यादिति भावः ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते

वृद्धिरत्र न सिध्यति ।

अस्थानिवत्त्वे दोषः—वृद्धिस्ते न प्राप्नोति । औद्ध-
लोभ्या, शारलोभ्येति । न चेदानीमर्द्धजरतीयं
लभ्यम्—वृद्धिर्मम भविष्यति, खरो नेति ।

तद्यथा—अर्थं जरत्याः कामयन्ते, अर्थं नेति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—अस्थानिवत्त्व इति ।
अर्द्धजरतीयमिति । 'समासाच्च तद्धितपदात्' इति छप्रत्ययः ।
मुखं न कामयन्ते, अहङ्गतरं तु जरत्याः कामयन्ते ॥

(उद्धृतः) भाष्ये—अस्थानिवत्त्व इति । स्थानिवत्त्वेन
शिलाभावे इत्यर्थः ॥ समासाच्चेति । इवाथै सवैतः, इवाथै प्रत्यय
इति इवाथैद्वयनिर्वाणव जरतीशब्दोऽर्द्धान्तरे वर्तते, अर्द्धशब्दश्च प्रत्या-
सस्या जरत्या एवाहङ्गतरं, तौ च कामनाऽशामनालक्षणिकौ । एवं
च तादृशकामनाऽशामनादिसदृशशब्दादिकामनाऽशामनाप्रवोच्या
तज्जन्यप्रवृत्तिरदृशी तत्र प्रवृत्तिलक्षणः । व्यतिरेके च वृष्टान्तः ।
यथा तत्र विषयभेदात्तादृशकामनादिति, तथा प्रवृत्त्यादि वक्तुं शक्यम् ;
नैव प्रकृते । एकनिमित्तकत्वात्कार्यद्वयत्वेति तादृशम् ॥

(आदेशवादिनः प्रतिबन्दिश्लोकभाष्यम्)

त्वयाऽप्यत्र विशेषार्थं

कर्तव्यं स्याद् विशेषणम् ।

त्वयाऽप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः ॥

क विशेषणार्थेनार्थः ?

प्यङ्गः सम्प्रसारणमिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—त्वयाऽप्यत्रेति ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषनिवारकं श्लोकभाष्यम्)

अक्रियैव विशेषोऽत्र

सातुबन्धो विशेषवान् ।

अक्रियैव मम विशेषः, सातुबन्धस्तु विशेषवान् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—अक्रियैवेति । 'यस्य संप्रसा-
रणम्' इति वक्ष्यते । निरनुबन्धकत्वाच्चाप्यमेव प्रहीष्यते ।
अन्मप्यनुबन्धोऽप्यहं तु व्यङ्ग्यः सातुबन्धकत्वात्संप्रसारणं न
भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्धृतः) व्यङ्ग्यः—'वृद्धेकोशला' इतिविहितस्य ॥

(आदेशवादिनो दोषभाष्यम्)

पाठ्यायां ते कथं न स्यात् ?

पाठ्यापुत्र इत्यत्र कस्माच्च भवति ?

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—पाठ्यायामिति । यवीह
यप्रत्ययं विधाय 'यस्य संप्रसारणम्' इत्युच्यते 'तदा पाशानां
समूहः 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययस्य पाठ्यापतिरित्यादी
संप्रसारणप्रसङ्गः ॥

(प्रत्ययवादिन उत्तरभाष्यम्)

एको मे स्याद्विशेषणम्

एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—एक इति ॥

(आदेशवादिन आक्षेपकं श्लोकभाष्यम्)

अथैकस्मिन्पि सति कः करिष्यते ?

किं चातः ?

अन्यस्मिन् सूत्रभेदः स्यात्

यद्येताभ्यामन्यः क्रियते, सूत्रभेदः कृतो भवति ।

षिति लिङ्गं प्रसज्यते ।

अथ चित् क्रियते, पित इतीकारः प्राप्नोति ।

ङिति चेक्रीयते दोषः

अथ चित् क्रियते, चेक्रीयते दोषो भवति ।

लोढ्यापुत्रः, लोढ्यापतिरिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—अथेति ॥ चेक्रीयत
इति । 'धातोरेकाचो' इत्यनेन विहिते ण्ङीत्यर्थः । यङ्गः
पूर्वाचार्यसंज्ञा चेक्रीयतमिति ॥

(प्रत्ययवादिन उत्तरं श्लोकभाष्यम्)

व्यवधानान्न दुष्यति ॥

अकारेण व्यवहितत्वाच्च दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—व्यवधानादिति । लोढ-
येत्यत्र वृन्तात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये सति अकारेण
व्यवधानादित्यर्थः । 'पुत्रपत्नी' इति सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य
यङ्गः संप्रसारणेन भाष्यम् । तत्र धाराध्याशब्दे दापा सदैका-
देशस्य पूर्व प्रत्यन्तपद्मावाद्, पुत्रपत्नीनन्तरे यद् भवति ।

१ 'वृद्धिरत्र न' इति क. अ.

२ अत्र केचित् 'न वार्धजरतीयस्य खरो मे न भविष्यति' इति श्लोकार्थ-
कल्पनमपि ग्रन्थमनुयाय 'इदं पञ्चशतमि वर्षाणां दुष्टमाशौचस्यद्विषद्वयम्'
इति वदन्ति । तत्र सतीर्चनम् । कैयटेन अर्धजरतीयरूपसाधनार्थम् 'अर्ध-
जरतीयमिति' इति मतीकमुद्धृतम् । यदि ततः पूर्वं 'न वार्धजरतीयत्वम्' इति
यार्त्तिकमभविष्यत्तदा 'अर्धजरतीयत्वमिति' इति मतीकम्याध्याशब्दहीनम् ।
रूपसाधनसंज्ञायां स्यात् । अपि च नैतानि श्लोकवातिभ्यः, भाष्यकाराग्ने-
धेते श्लोका इत्येतदपि उद्घोषलक्षणं तत्र मतीकं इति श्रुतिप यवान् ग्रन्थान् ॥

३ अस्य मय्यहं कल्याणमर्थ—अर्धजरतीयमित्यत्र समाशोऽपि इवार्थः, प्रत्य-
योऽपि तदर्थस्य । इवार्थद्वयनिर्वाह्य अर्धशब्दः अर्धान्तरे वर्तते तद्वज्जरती-
शब्दोऽपि अर्धान्तर एव साकलीयः । उन्मयशपि जरत्या एवाथ 'आहम्' ।
तथा च एकमर्थं कामनाविषयम् । अत्ररं च अशामनाविषयम् । दार्ष्टान्तिकेऽपि
वृक्षस्य स्थानिवद्भावेन मिल्हे समानिते वृद्धिः स्यात्खरो नेत्येतादृशमर्थवर्धनार्थं
न लभ्यमिति भावः ॥ जरत्या अहमेतेन कामनाऽशामने सम्भवतः । अत्र
वृद्धिरत्रोक्त इत्यनेनैकमेव निमित्तमिति न तथेति शोचयति—व्यतिरेक
इत्यादिना ॥

लोहयेत्यत्र तु यन्मतात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये कृते 'अतो लोपः', इति यदोऽकारो डुप्यते । तत्र यऽपि कृते एकादेशे च पुनप्रत्योरनन्तरौ यत् न भवति, आकारेण व्यवधानादिति संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु यदि लोहयऽपुऽकारेण न्यधानं तर्हि चारा-
हीपुषेऽपि दाया इव्यधानात् प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र वाराहेति ।
न च 'अचः परस्मिन्' इत्येतत् 'कृदन्तिह' इतिपुनस्तमाप्यतोऽपि
लुप्यत्, एवं च व्यवधानमनेवेति वाच्यम् । 'देन मायवधानम्'
इतिन्यायेन तन्मवधानेऽपि प्रवेष्टव्यमस्मात् ॥

(आदेशवादिनः श्लोकभाष्यम्)

योऽनन्तरौ न धातुः सः ।

धातोरिति वर्तते, यथात्रानन्तरौ नास्ती धातुः ।

यो धातुः सोऽनन्तरः

यश्च धातुर्नासावनन्तरः ।

न चेदुभयतः साम्य-

मुभयत्र प्रसज्यते ।

न चेदुभयतः साम्यम्, उभयत्र प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—योऽनन्तर इति । यदा
'यतः संप्रसारणम्' इति भवता सूत्रं क्रियते तदा 'लिङि धातोः'
इत्यतो धातुप्रहणादुत्पत्तौ सत्यं धातुना यच्च विशेष्यते । तत्र
पुनप्रत्योरनन्तरौ यन्मते धातुर्न संभवतीति सामर्थ्याद्याऽधा-
तोरनन्तरस्य वाराहीपुत्र इति संप्रसारणं भवति, एवं लोहयऽपुत्र
इत्यत्र व्यवहितस्यापि धातोः साधित्यर्थः । धातुत्वमानन्तर्व
च विशेषणमाश्रितम् । तत्रैकस्योभयासंभवात्सामर्थ्यादिकतर-
विशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ न चे-
दिति । एकस्य यदा धर्मद्वयं न संभवति तदाऽन्यतरस्या-
श्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः ॥

(उद्धोतः) आदेशवाद्याहेति । प्रत्ययवादिना 'यतः संप्रसा-
रणम्' इति पुनप्रत्योऽप्रतिपत्तये परिहृते तं परिहृत्प्रादेशवादाक्षिपती-
त्यर्थः ॥ धातुप्रहणादुत्पत्तामिति । उदात्तसंभवावश्यकत्वेन नन्वेऽपि
संभव इति भावः ॥ न संभवतीति । धातुना ताभ्यां समासाभा-
वात् । न च लिङ्गने संभवः, अलेपयलोपयोः कृतयोः स्यान्ति
प्रयागावादिनि भावः ॥

(प्रत्ययवादिनः-समर्थकं भाष्यम्)

यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्येत ?

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—यदीति । तदा किं दोषः
स्याच्च वेति पृच्छति ॥

१ 'हुति च' इत्यत्र विशेषणव्यत्यये—एतान्तरस्य शनो हुति, अहस्तेनो
शनो हुति इति द्विकारभ्रोऽर्थः सम्भवतीति भावः ॥

२ अन्यत्र=उत्ति चेत्ततोः ।

३ अन्यत्र=अहस्तेन विशेषणवाच्ये तस्य विशेष्यत्वे वेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) उभयोर्वीति । अभातोरनन्तरस्य, धातोर्मन्-
दितस्य वेत्यर्थः ॥ अगस्त्येका वेत्यत्र विशेषण इत्यनुकर्तः ॥

(आदेशवादिभाष्यम्)

यङा विशेष्येत यदीह धातु-

र्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।

यद्येव यङा धातुर्विशेष्येत, अथापि धातुना यङ्,
तुल्यमेतद्भवति ।

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—यङेति । 'हुति च' इत्या-
दावन्नेनो विशेषणे, अहस्तेन वा विशेष्योऽस्त्येव । यङा तु
धातौ विशेष्यमाणे, धातुना वा यदि विशेष्यो नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) अत्रैव विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययेऽर्थभेदेऽपि
प्रकृते नेत्याह—हुति चेति । अहस्तेनो विशेष्येऽनन्तरस्यापि गुणः,
अन्यथा तन्मतेति विशेषः ॥ यङा लिङि । उभयवाऽपि प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया तदन्तविधिसङ्गादादातु रूपयङोऽसम्भवादिति भावः ।
धातुना वा यङीत्यत्र विशेष्येण इत्यनुकर्तः ॥

(प्रत्ययवादिभाष्यम्)

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः ।

अथोभौ प्रधानं भवतः, नात्र दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—उभावेति । यद्धातोः
परस्परं विशेषणविशेष्यभावो नास्ति । समुच्चयेन तु कार्यं
विधीयते पुनप्रत्योरनन्तरस्य यद्ये धातोर्भेति । तत्र वाराहीपुत्र
इत्यादौ भविष्यति न तु लोहयऽपतिरित्यादौ, धातोर्व्यवधानात् ।
ततश्च सामर्थ्यादातुप्रहणस्योत्तरार्थवानुवृत्तिः ॥

(उद्धोतः) ननु धातोः कार्यभावे किं तदनुवृत्त्येतत् आह—
ततश्चेति ॥

(आदेशवादिभाष्यम्)

तथा प्रसार्येत तु वाक्पतित्से ।

तथा सति वाक्पतिः, वाक्पुत्र इत्यत्र सम्प्रसा-
रणं प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—तथेति । यदि यद्ये धातोः
समुच्चयः, न तु विशेषणविशेष्यभावः, तदा वाक्पतिशब्दे
पत्युनन्तरस्य यद्ये धातोर्भेति कचेऽप्यतोः संप्रसारणप्रसङ्गः ॥

(प्रत्ययवादिभाष्यम्)

यत् तर्हि ?

धातुप्रकरणस्येह

न स्थानमिति निश्चयः ।

४ 'विशेष्यमाणे' इति ह. पाठः ।

५ 'यङ्धातोर्भेति' इति च. पाठः ।

६ 'यत् तर्हि' इति पाठः ८. पुनरेव पर इत्युक्तमभ्यते । ८ च विशिष्टव्यत्यये-
नार्थमभावेति ॥

धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वा एष निश्चयः क्रियते ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवायाह—धातुप्रकरणस्येति । धातु-
प्रहणं नातुर्वत इति नास्त्यतिप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—‘धातुप्रकरणस्य’ इति प्रकरणापदेना-
नुवृत्तिरुच्यते ॥ नास्त्यतिप्रसङ्ग इति । वाक्यवाचिसर्पः ।

(आदेशवादिभाष्यम्)

अवश्यमात्वार्यं धातुप्रहणं कर्तव्यम् । इह मा
भूत्—गोभ्याम्, गोभिः, नौभ्याम्, नौभिरिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवायाह—अवश्यमिति । ‘आदेश-
उपदेशोऽङ्गिति’ इत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्य धातुप्रहणमित्यर्थः ॥

(प्रत्ययवादिभाष्यम्)

आत्वार्यं यदि कर्तव्यं

तत्रैवैतत्करिष्यते ॥

उपदेशे यदेजन्तं

तस्य चेद्भात्वभिष्यते ।

उद्देशो रूढिशब्दानां

तेन गोर्न भविष्यति ॥

एवं तर्हि उपदेशे ईत्युच्यते । उद्देशश्च प्राति-
पदिकानां नोपदेशः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवायाह—आत्वार्यमिति ॥ एत-
दिति । एतत्प्रयोगजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । उपदेशशब्देन
शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एवन्तात्त्विकमात्रं विधी-
यते । प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि, किं तर्हि ?
प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपदितानि । ननु
‘नौक्षत्रहृत्’ ‘गोक्षत्रः’ इत्यादी उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि
पठितानि तेषामात्मप्रसङ्गः । एवं तर्हि ‘गोतो गित्’ इति शिञ्च्वा-
त्तिदेशाज्ज्ञापकतापेक्षामात्रमात्रः । न शास्त्रे गोशब्दस्य कृते
मित्यस्यासि प्रयोजनम् । एवं प्रत्ययपक्षोऽपि निर्दोषः । अत
एव ‘नौक्ष्यादिभ्यश्च’ इति पञ्चमीनिर्देशः । जीदमेवेयं इत्यादी
तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेऽपि नलोपः । पञ्च आपत्ताद्विहितत्वात्
स्वार्थिकत्वादापत्त्यवशिष्टाहुः ॥

(उद्धोतः) ननु येनानुवृत्तिरुच्यते तेनैव कार्यं तत्करण-
मुच्यतेऽतो नानेनानुवृत्तिकर्मत्वतोच्यते, किं तर्हि तत्करणसंपत्त्यर्थं
व्याख्यातमेवेत्याह—एतद्व्यपोजनार्थमिति ॥ शास्त्रमिति । करण-
मुच्यतेति भावः । एवं तर्हि । वस्तुत उपदेशपदेनाभावात्प्रापक-
मुभापरापुञ्चत्येव, एवमिति सर्वं शब्दस्य विशेष्यमादाय । शब्दस्य

प्रज्ञासत्त्वोपदेशविषय इत्येति—औचित्येवाहो न दोषः । नैवं ‘नौ-
क्षत्रः’ इत्यादी, अनुवादत्वादिति तत्त्वम् । अत एवाग्ने—‘प्रातिपदि-
कानां नोपदेशः’ इति भाष्यं संगच्छते ॥ एवं प्रोक्त्याऽह—एवं
प्रत्ययेति ॥ अपत्याद्विहितत्वादिति । अपत्यप्रत्ययानां त्रिहित-
त्वादित्यर्थः । यद्येतास्ये आत्मशब्दस्य तन्नेमाप्यर्थद्वयम्—अपत्ये
भवत्येति, अतस्त्वार्यकप्रत्यययोर्देशेन विहितरूपेति चेति भावः । द्वितीये
‘क्षेत्रे’ इत्यम् । अतस्त्वार्यकप्रत्ययस्य स्वरसतोऽन्तमात्राह—
स्वार्थिकत्वादिति । इत्येतस्य स्वार्थिकत्वात्त्वमेवेति भावः । अधिक-
शील्योक्ततासत्त्वेऽपि तत्त्वावृत्तेरिति तत्त्वार्थम् । वस्तुतस्तु स्वार्थि-
कत्वेऽपि सिद्धमिति विशिष्टोक्तः शील्यार्थकत्वमेवात्र ननु अपत्याप-
कत्वम्, अनिश्चित्यमन्तरोद्गमनादत्यंतस्वार्थिके यमि कस्याप्यर्थस्य
विशिष्टं योज्यताऽनुकरविशेषात्सर्वोऽपि वक्ष्योक्त इति यमोऽतस्त्वार्य-
कत्वेन ततो ‘गोत्रवत्त्वात्’ इति तुमि ‘अपत्यस्य’ इति वलोपसिद्धि-
रिति साध्यादायः ॥

(६५५ पञ्चदशाधिकरणकमुद्रम् ॥ ४११२ भा. ३९)

१३२७ गोत्रावयवात् ॥ ४११७९ ॥

(पञ्चदशाधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात् सन्देहात्तत्र—
किमर्थमिति ॥

(उद्धोतः) गोत्रावयवाद्विहितगोरभिधौः पञ्चकित्सुप्रसङ्गः ॥
अनेकार्थत्वादिति । एवमन्ताप्रधानैवोद्देशाधिवारिति भावः ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

गोत्रावयवादगोत्रार्थम् । गोत्रावयवादित्युच्यते,
अगोत्रार्थोऽयमारम्भः ॥

(प्रदीपः) पृथग्भावाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याऽह—
गोत्रावयवादिति । गोत्रावयवो गोत्रात् एवमभूतो गोत्रं न
भवतीत्यर्थः । सत्त्वार्थे चैवं पृथमी । तेन गोत्रेऽभिधौः पञ्च-
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नन्वेवमर्थेन गोत्रार्थपर्यायसंवात्यस्यनुपपत्तेरात्
आह—सम्यगर्थे चेति ॥

(५२२० एकदेश्याक्षेपवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति
चेत्तदनिष्टम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तद-
निष्टं प्राप्नोति ।

१ प्रकरणापदेनानुवृत्तिकमुच्यते इति । आनुवादोऽप्येव न स्थानमिति
आनुवर्त्य साधुवर्तनीयमिति भावः ।

१ ‘उपदेशो आत्ममित्यु’ इति च, पाठः ॥

१ ‘एवं च’ इति च, पाठः ॥

इहापि प्राप्नोति—आदिच्छरी, कान्यकुब्जीति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणार्थकप्रस-
ज्ञादेशोऽयं इह माभीयत इति भावः ॥

(उद्घोतः) छदानुप्रणे वीजमप्याह—पूर्वसूत्रे इति ॥
(एकत्रैशिसमाधानमाध्यम्)

एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् ॥

(प्रदीपः) इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह—एवं तर्हिाति ।
यथा घृतावयवो घृतम्, एवं गोत्रावयवोऽपि गोत्रमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु देवदत्तावयवस्य देवदत्तत्वाभावेन गोत्रादेव
गोत्रावयवादित्युक्तमत आह—यथा छूतेति ॥

(५१११ सूत्रालेखपार्श्विकम् ॥ २ ॥)

॥॥ गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥॥

(भाष्यम्) गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति ।
सिद्धं गोत्रे पूर्वैवैव ॥

(प्रदीपः) गोत्रादिति चेदिति । पौत्रग्रन्थलपससु-
दास्य गोत्रस्यैव तदवयवस्यापि गोत्रत्वात् पूर्वैवैव ध्वज् सिद्ध
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एते—‘गोत्रावयवात्’ इति—गोत्रं वासावयव-
वक्षेति कर्मधारयः । तत्र गोत्रग्रन्थेन नपि पौत्राधिकं गोत्रं तदा दोष-
माह—भाष्ये—वचनमनर्थकमिति ॥ ननु पूर्वैव गोत्रे विधान-
मनेन तदवयव इति कर्म वचनानर्थक्यमत्र आह—पौत्रग्रन्थोतीति ॥

(सिद्धांशकदेशिभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—गुरुपोत्तमयोरित्युच्यते,
अगुरुपोत्तमार्थोऽयमारम्भः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अगुरुपोत्तमार्थे इति । कस्मि-
न्निमग्नोपे यावन्वातरगोत्राणि, यथा—मार्गवस्य च्यवनरीति,
तेष्वगुरुपोत्तमार्थः ॥

(५१२१ सूत्रप्रत्याख्यते पार्श्विकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत्

सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषाम-
वयवत्वात्सर्वेव प्राप्नोति । अद्याशीतिसहस्राण्युज्ज-
रेतसासृरीणां बभूवुस्तवागस्त्याष्टमैर्कपिभिः प्रज-
नोऽभ्युपगतः । तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि,
अतोऽन्ये गोत्रावयवाः, तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ।
तद्यानिष्ठम् । तस्मात्प्राथोऽनेन योगेन ॥

(प्रदीपः) सर्वप्रसङ्ग इति । यथा मार्गवगोत्रस्य सुधा-
रस्यवान्तरगोत्राणि च्यवनरीति, तेषु कविशब्देभ्यः पूर्वै-

सूत्रेऽनार्थयोरिति ध्वजप्रतिषेधादपिशब्देभ्यो गुरुपोत्तमेभ्य
एव ध्वजिष्यते, न त्वगुरुपोत्तमेभ्य इति भावः ॥ तत्रभव-
तामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये)—तत्रभवतां वदपत्यमिति ।
साक्षादपत्यमित्यर्थः ॥ तानि गोत्राणीति । गोत्रत्वेन लोके प्रति-
ज्ञातीयार्थः । एतदेव च तत्र सत्र लोफिलगोत्रपदेनोच्यते ॥ अतोऽन्ये
इति । तदपत्यसंज्ञानरूपं अन्तरगोत्रपदार्थं इत्यर्थः ॥ तत इति ।
यवान्तरगोत्रेभ्योऽगुरुपोत्तमेभ्य इत्यर्थः ॥ तस्याचष्टे—यथा भार्गव-
स्यादि । प्रवराध्यावप्रतिज्ञा द्विविधाः—कपयोऽगुरुवक्ष । कविशब्दे-
नात्र मन्त्रद्वयः । तत्राधिकं न प्राप्तिरेवाह—पूर्वसूत्रे इति ॥ बले
आह—अनुपीति । न विवति । एव चागुरुपोत्तमार्थत्वं दुष्टमिति
सोच्यम् । ‘ये क्रीड्यादयः’ इत्यनेन अन्येन सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

कथं येभ्योऽगुरुपोत्तमेभ्य इत्यते ?

(प्रदीपः) कथं येभ्य इति । पुणिकुसुरादिभ्यः ॥

(५१२३ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥॥ सिद्धं तु रौढ्यादिपूपसंख्यानात् ॥॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

रौढ्यादिपूपसंख्यानात् । रौढ्यादिपूपसंख्यानं
कतव्यम् ।

के पुन रौढ्यादयः ?

ये क्रीड्यादयः ॥

(प्रदीपः) ये क्रीड्यादय इति । पूर्वाचार्यसंज्ञवैवम-
निहितमित्यर्थः ॥

(भारद्वाजीयमतेन फलप्रदर्शकभाष्यम्)

भारद्वाजीयाः पठन्ति—सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो
लोके गोत्राभिमतास्य इति ।

सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

कुलाख्या लोके गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते ॥

अथ वा गोत्रावयवाः को भवितुमर्हति ?

यो गोत्रादवयुतः ।

कश्च गोत्रादवयुतः ?

योऽनन्तरः—दैवदत्त्या, याज्ञवल्क्येति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमाधिकांशम् ॥

(प्रदीपः) कुलाख्याभ्य इति । अग्रधानवचनोऽव-

भवशब्द इह गृह्यते । तत्र प्रवराध्यायपठितानां मुख्यं गोत्र-
त्वम् । ये द्यादिपुरुषाः क्षुत्रशीलवेषाः अपत्यसन्तानप्रसिद्धि-
हेतवस्तेषामप्रधानं गोत्रत्वम्, तेष्व्योऽनेन ध्वक्षिधानम् । पुणि-
कस्यापत्यं गोत्रं स्त्री—गोणिकया, मीणिकया, मोक्षयति ॥
योऽनन्तर इति । पृथग्भाष्यवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्र-
सादृश्ये सति पृथग्भावोऽन्तराश्रयादावाश्रयत इति जाताहौ ध्य-
न भवति—आदिच्छत्रीति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्य-
कारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाया कृतचित्तसमासा इति
सर्वज्ञानन्तरापत्तेरप्यङ्ग न भवति ॥

इत्युपाध्यायजैष्यउत्पन्नकृत्युक्ते महाभाष्यप्रतीये चतुर्थ-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(उद्घोतः) अथ आह्वानयोगोक्तं वृत्रप्रयोजनमाह—**भार-**
ह्वजीया इति । अप्रधानवचन इति । अप्रधानानि गोत्राणि
गोत्रावयवद्वन्द्वेनोक्तानि । तत्र प्राधान्यप्राप्तये कथमत आह—
प्रवराध्यायेति । तेषामप्रधानमिति । अपत्यसंज्ञानप्रसिद्धिहेतुत्वे
न तेषां गोत्रं गोत्रत्वम् । अत्रलं गोत्रमृतेति गोत्रत्वं चोभय-
ताधारणमिति भावः । स्त्रे कर्मधारयः, सौत्रः परनिपातः ॥ एवं
चात्र 'गृह्णोत्तमयोः' इति नातुवदत इत्याह—**पुणिकस्येति** ।
एवं चागृह्णोत्तमार्थेनिरुद्धमिति भावः ॥ कौल्यादिपाठारसिद्धेः सञ्-
रक्ष्यर्थं मनसि निधायाह—**भारह्वजीयः—अववेति** । अवं
भावः—एतद्वृत्राश्रयतामसाध्यायं अपत्याधिकारादन्वयेऽपि पूर्वसूत्रे
गोत्रमन्वेन शास्त्रीयं गृहीताया तद्विशेषेनान्तरापत्यप्रत्ययान्ते विध्वंसमिद-
मिति । तद्वनवबुद्धादरति—**दैवदृष्ट्याह** । गोत्रावयवद्वन्द्वेन कथ-
ननन्तरापत्यप्रणमत आह—**पृथग्भावेति** । यथा आह्वानादपत्य-
भूतोऽयमिद्वुक्ते तत्सदृशे क्षत्रियादौ प्रथमं प्रतीतिरिति भावः । नन्वेवं
नित्यप्रसंगः स्यादत आह—**अभिधानलक्षण इति** । अत एव
द्वारात्वे न दोषः । एवज्ञानन्तरापत्ये तत्पठितसुद्राहरणद्वयमेव
साधिति भावः । एवं च वैश्वोऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते न्य इत्यतः, तानानि
कौल्यादिषु पठितानि इदं सूत्रं स्वाभ्यमेवेति भाष्यमतमिति भाति ॥

अति श्रीशिवमहामुखतटीयवचनागोत्रीमहच्छ्रुते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते चतुर्थस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(६५६ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । २ । ३ आ. १० ॥)

३३२८ समर्थानां प्रथमाह्वा ॥ ३१।८२ ॥

(अधिकाराधिकरणम्)

(पक्षस्य भाष्यम्)

समर्थवचनं किमर्थम् ?

- १ 'अवनमार्था भूतः' इत्येव तद्विहितः वाक्य क. ग. उक्तमर्थः ॥
- २ ध्रुवस्य गोत्रोपलक्षिकोऽयं संस्कारपितृव्यस्य विधिद्विषयः ॥
- ३ वनमार्थानामित्यस्य पात्रे गतिः सत्यापत्यमेतानिदित्युपेक्षायां मार्थावस्थायोत्पत्ति-
कारणं प्रदर्शयति—तत्सम्बन्धप्रत्ययमिति ॥
- ४ प्रत्ययविधायकस्य धनानां तत्संज्ञादिपदानां राष्ट्रमन्त्रावयवविध्वंस-
मात्रव्यवस्थायां वनमार्थानामिति विधानात्वे तत्संज्ञादिपदानां अत्रावयव-

समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात्—उपगोरपत्यम् ।

**असमर्थानामा भूदिति—कम्बल उपगोरपत्यं देव-
दत्तस्येति ॥**

(प्रदीपः) **समर्थवचनमिति** । 'तस्यापत्यम्' इत्यादीं
श्रृङ्गमात्रसम्बन्धवेषायां विभक्तौ विज्ञावमानायामसमर्थं
प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मात्रा प्रश्नः ॥ **समर्थोदिति** ।
समर्थोदेवेत्यवधारणं दृष्टव्यम् । न 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ लक्षण-
वाक्ये सम्बन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम्, इह तस्य प्रयो-
गनाभावात् । किं तर्हि—पञ्चान्तरापत्यविवर्धयर्थं 'तस्य' इति
निर्दिष्टम्, अपत्यमिति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति—परस्पर-
सम्बन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थोदपि प्रत्ययः स्मरिति भावः ।
कदस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति, सापेक्षत्वाद-
समर्थोदत्तः ॥

(उद्घोतः) **संबन्धवेषायामिति** । अपत्यावयवनिर्मुक्ति-
संबन्धाधिकार्यामित्यर्थः । तैसंबन्धवेषावित्यर्थे प्रथमोच्चारितात्पत्य-
वर्धयार्थं 'लक्षमुपगोरपत्यं वेत्स्य' इत्यादिवाक्यविहितेति भावः ।
नतु न समर्थादुत्पत्त्यर्थं वचनम्, किं त्वसमर्थोदुत्पत्त्यर्थमेत आह—
समर्थोदयेति ॥ इह—लक्षणे ॥ **तस्य**—संबन्धप्रतिपादनस्य ॥
तस्येतीति । सर्वविशेषसंज्ञाया च तच्छब्देन सामान्येनोपादानम् ।
पूर्वोक्तार्थवत्वेऽपि सूत्राणां 'समर्थोद' इत्यावश्यकमित्याह—**कद-**
स्येति ॥

(५२३३ पृथक्शब्दातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ **समर्थवचनमनर्थकम्, न ह्यसम-
र्थेनार्थमिधानम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) **समर्थवचनमनर्थकम् ।**

किं कारणम् ?

**नह्यसमर्थेनार्थमिधानम् । नह्यसमर्थोदुत्पत्त्यमा-
नेन प्रत्ययेनार्थमिधानं स्यात् । अनभिधानासत्त-
उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥**

(प्रदीपः) **समर्थवचनमिति** । प्रयुक्तानामिदमन्वा-
ख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र 'कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य' इति
योऽप्येः प्रतीयते नास्ती 'कम्बल औपगवो देवदत्तस्य' इति प्रत्यये
कृते, इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययो च प्रत्ययार्थं
सह ब्रूतो न वानन्वितयोः सहाभिधानसम्भावः । असमर्थ-
शब्देनासमर्थोदुत्पत्त्यः प्रत्यय उपपत्तादभिहितः ॥

(उद्घोतः) **अनभिधानादित्यस्य—प्रत्ययानेन वाच्यप्रती-**

तिरुचितसंबन्धवेषावित्यस्य इत्यर्थः स्यात् । तदाश्रयवेषेऽपि कदस्योपगोर-
पत्यमित्यादावपि प्रत्ययप्रसङ्गोदयत्वं दर्शयति—**पूर्वोक्तार्थवत्वेऽपीति** ॥

५ इति—मत्स्यावयवोपि विधानाभावात्तेषां एतद्वत् प्रत्ययस्यो नैत्यर्थः ॥
६ वाच्येन प्रतीयमानो रोधर्मस्य प्रत्ययान्तेन स्मृद्वयेन प्रतीतिरप्युक्त-
वर्धयार्थः । कम्बल उपगोरपत्यं वेत्स्येति वाच्येन ग्रीवमगोत्रोऽप्ये, उदगुदगपत्यस्यै
कृतेऽपि न तदा प्रतीतेर्यत्नमिति न तदावयवव्यवस्था इति भावः ॥

यगानाथैः प्रतीक्षमावाहिल्यैः सुकला प्रकृतिप्रलययोः सहाभिधानायोगा-
दित्यर्थान्तरं दर्शयति—प्रकृतिप्रलययो वेति ॥ प्रत्यक्षार्थमिति ।
प्रतीक्षमानमित्यर्थः । कश्चित् 'प्रलेयाथैम्' इति पाठः । ऋद्धलौपगव
इत्यादिवारिषाव पूर्वोक्तार्थे एवावश्यक इति बोध्यम् ॥ नन्वसमर्थे-
नापि प्रकृष्टादिना स्वार्थभिधानमर्थेयैव आह—असमर्थशब्दे-
नेति । तुल्यन्यायात् 'समर्थः पदविधिः' इत्यपि प्रत्यासत्तामिति
बोध्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ प्रथमवचनं किमर्थम् ?

प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमाप्रत्य-
योत्पत्तिर्यथा स्यात्, अप्रथमामा भूत्—उपगोर-
पत्यमिति अपत्यशब्दात् ॥

(प्रदीपः) अपत्यशब्दादिति । अपत्यविशेषवाचि-
नो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । तथाहि—यथा-इन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं
हविरिति प्रथमान्ताप्रत्ययो भवति, एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योप-
गोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः । लक्षणवाक्यापेक्षश्च प्राथम्यं नियतत्वा-
द्याश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षमनियतम्, अन्यथा पर्यायेण
सर्वस्य प्राथम्यात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात् ॥

(उद्धोतः) नन्वपत्यमित्यर्थे निर्देशश्च ततः शब्दप्रत्यय-
प्रसङ्गः 'स्त्रीभ्यो ङङ्' इत्यादिस्वासाङ्गितिः स्यादत आह—अपत्य-
विशेषेति ॥ अपत्यशब्दादिति नाप्यस्यापत्यबोधकशब्दादित्यर्थः ॥
न रिवति । उपगोरपत्यम्, अपत्यमुपगोः—इति द्विविधयोगस्यापि
लोकं दर्शनादिति भावः ॥

(५२२५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमे-
नार्थाभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् । न ह्यप्रथमादुत्पद्य-
मानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात्, अनभिधाना-
त्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रथमवचनमिति । दैवैदितिरित्युक्तेऽपत्यं
प्रतीयते, न त्वपत्यवानित्यर्थः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ वाचनं किमर्थम् ?

वाक्यमपि यथा स्यात्—उपगोरपत्यमिति ॥

(५२२६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वाचनेन चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

१ ततः शब्दादिति । तस्मादपत्यशब्दादित्यर्थः ॥

२ देवदत्तशब्दात्प्रत्यये कृतेऽपत्यकृतोऽर्थः प्रतीतो भवति, न तथा अपत्य-
कृतत्वात्प्रत्यये कृतेऽपि अपत्यरूपार्थस्य प्रतीतिः स्यादिति भावः ॥

३ तद्वन्मोक्षोः कर्मणः समान (५११०) इति सूत्र इत्यर्थः ॥

तत्र तावदुक्तं वाचनाननर्थक्यं च, तत्र नित्य-
त्वात् सन इति ।

इहापि वाचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य ॥

(वाचनप्रत्याख्यानसमर्थकभाष्यम्)

इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभाव-
तश्चैतद्भवति—वाक्यं च वृत्तिश्च ।

तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते
वाचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतः सं-
ज्ञायाः, न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते ।

तस्मान्नाथौ वाचनेन ॥

(प्रदीपः) इहेति । व्यपेक्षैर्कार्याभावयोरलन्तेभेदा-
द्विधार्थस्य वाक्यस्य इत्या वाधनं न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नाथे—अन्यदतः संज्ञाया इति । प्रत्यय-
तद्विधादिसंज्ञाया इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् ।

कर्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

समर्थानुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थानामा भूदिति ।

किं पुनः समर्थम् ?

अथोभिधाने यत्समर्थम् ।

किं पुनस्तत् ? कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्—सौत्थि-
यतिः, वैश्वमाणिरिति ।

(प्रदीपः) कृतवर्णानुपूर्वीकमिति । तस्यैव लोकेऽर्थ-
प्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः ॥ सौत्थितिरिति ।
विमज्ज्यान्वाख्याने सु उथित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्, ततश्च
सासुत्थितिरित्यनिष्ठप्रसङ्गः, वार्णादाज्ञं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् ।
नन्वन्तरङ्गत्वाद्वाग्नेषु कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति । एवं
तद्योतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते—अस्तीत्यपि परिभाषा 'अकृत-
भ्यूहाः पाणिनीयाः' इति । तेन एषुषः, तस्युष इत्यादि सिद्धं
भवति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोऽपीडागम एतत्परिभाषावशाच्चि-
ते । तत्र पपा वस् अस् इति स्थिते इदं च प्राप्नोति, सम्प्र-
सारणं च । तत्र सम्प्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति ।
तत्र कृते बलादित्वाभावादित् नार्हतीति सिद्धं—एषुष इति ॥

(उद्धोतः) नाथे—अथैतत्समर्थमिति । 'समर्थः पदविधिः'

४ व्यपेक्षायां प्रकृत्याभावस्य, एकाग्रताविषयने च वाक्याभावस्य सिद्ध-
त्वेन वाचनमनर्थकमिति वचनम् ॥

५ 'अभावात्तद्वत्त्वं' इति ह, पाठः ।

इत्येव सिद्धेरिति भावः । परितृप्त्यैव पदार्थान्तरं संबन्धात् सुवन्तात्-
क्षितौत्पत्त्या पदविधित्वं स्पष्टमेव । भाष्ये—अर्थाभिधाने यत्सम-
र्थमिति । अर्थोपने च कृतकमित्यर्थः ॥ कृतवर्णानुपूर्वकं पद-
मिति । अनेनार्थोपनसामर्थ्यं विशिष्टपदे एव, न तु सत्यपि
शास्त्रात्कृतप्रत्ययवृत्तिकाने तस्य लोके बोधकत्वमिति । एवं च
वर्णरसोऽः शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगीति सूचितम् । एवं च
समर्थपदेनापि सुवन्तादुत्पत्तिः सूचिता । तदेव 'कृतिते' इति सूत्रे
वक्ष्यति ॥ नन्वनन्तरात्सवर्णदीर्घः स्यादत आह—वार्णादिति ॥
क्रमेणाव्याख्याने सिध्यतीदमिति शङ्कते—नन्वनन्तरात्कृत्वादिति ।
वार्णादङ्गमिति तु समानकालप्राप्तिविषयमिति भावः । न कृतौ विशिष्ट
कृत्वालो न निमित्तविनाशेऽपि कार्यसितरूपो यथा दण्डनाशेऽपि घट-
स्थितिः, स यैस्ते इत्यर्थः । तदाह—पूर्वं कृतोऽपीत्यादि । प्रकारान्तरं
पुनश्च इत्यस्य सिद्धिमाह—तत्रेत्यादि ॥ प्रतिपदविधानादिति ।
अनन्तरात्कृत्वाभावाद्वापकृत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तौ शीघ्रोपस्थितिकत्वेनेद-
मपि नियामकमिति भावः । अनेन पदस्य विमज्ज्यान्वाख्यानेऽकृतव्यु-
हपरिभाषां विनाशेऽप्येतत्सिद्ध्या तस्या अनान्वयकत्वं सूचितम् । विधुन
हत्यादाकृतसंघेः प्रत्ययशब्देन सर्वत्र तद्वित्ते तथैति भ्रमवारणाय शब्दे
न्यायसिद्धार्थानुवाद एव समर्थमवगममिति भाष्याशयः । अत एव सौ-
रिथ्यौ पदस्य विमज्ज्यान्वाख्यानेऽकृतसंघेरेपि प्रत्ययः स्यादिति कैपदे-
नोक्तम् । अत एव विप्रतिषेधसूत्रेऽन्तरं बलीय इत्यस्य सौरिथ्यः,
वैश्वामिनिरिति प्रत्ययान्वेनोक्तम् । वार्णपरिभाषाबलित्वाच्च प्रवर्तते
इति तदाशयः ॥

(वाचवचे सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ तद्वाचवचनं नैव कर्तव्यम् ।

कर्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

नित्याः शब्दाः, नित्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधु-
त्वमनेनान्वाख्यायते ॥

(प्रदीपः) वाक्यस्येति । वृत्तिवाक्यचयोरान्तरार्थमे-
वेऽपि प्रधानार्थभेदादौक्त्यार्थाव्याख्यस्य वृत्त्या बाधः स्यात् ।
तथा शौपगवमानयेलुके योऽर्थ आनीयते स एवोपगोपयमान-
येलुके । तत्र तथा गोष्ठ्येन गावीशब्दो निवर्त्यते सत्यामपि
गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिव्यङ्ग्यार्थभेदात्,
एवं वाक्यस्यापि वृत्त्य निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वा-
चवचनम् ॥

(उक्तोक्तः) नन्वर्थभेदादेव वृत्त्या वाक्यस्य न बाधोऽत आह
—चूरीति । अत्रान्तरार्थभेदः—प्रदञ्जनोपस्थितिकाक्षिकः ।
वाक्येऽप्यस्य शब्देनाप्यत्वप्रकारिकोपस्थितिः, वृत्तौ त्वणा-उपगुप्तवन्ध-
विशिष्टस्येति भावः ॥ उभयविधार्थभेद एव वाचकत्वं मन्वमानं
प्रत्याह—तत्र यथेति । वाक्यस्य निवृत्तिरित्यस्य तस्य साधुत्व-
निवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अनेन समालीयमहाविभाषाऽपि कर्तव्ये-

१ तत्त्वर्धे पदविधिरित्यस्य परिभाषाया अण् प्राप्तिमर्थवति—परिपूर्णे-
त्येति ॥

२ वृत्तिवचनार्थभेदोऽप्यवधारयति—आगन्तरार्थभेद इति ॥

7

त्वकम्, तुल्यन्यायात् ॥ अधिकस्य स्त्रीत्वस्येति । प्रवृत्तिनि-
त्तादधिकस्य स्त्रीत्वस्यैवेत्यर्थः । गोशब्दस्तु पुंसस्वसमानाधिकरणमपि
गोत्वमाहेति भावः ॥

(६५७ अधिकारचतुष्टयम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४१)

१३२९ प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ १११८३ ॥

(अणधिकाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, न हि तत्र कश्चिद् दीव्य-
च्छब्दः पठ्यते ।

कस्ताहिं ?

दीव्यतिशब्दः ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

प्राग्दीव्यतेरिति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः—प्राग्दीव्यतेरिति ?

(प्रदीपः) अयुक्त इति । प्रसिद्धन्यायकरणो युजिः ।
प्रसिद्धस्य च कदापिद्विस्मयप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते—न्याये-
नायुक्तमिति । नहीति । दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थसंवाधविभावो
विवक्षितः । अर्थाभावेवावधिमतत्त्वस्येष्टत्वात् । समानजातीयाना-
मवध्यवधिमद्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात् । समुदाये चैकदेशस्य गुण-
भावादवधिवाच्युपपत्तिरिति भावः ॥

(उक्तोक्तः) केनायुक्त इत्याकाङ्क्षायामाह—प्रसिद्धेति । न
तु जीवत्वादौ प्रागादिकदात्वर्थेऽन्तर्भूतः ॥ तदेव ध्वनयन्माह—प्रसि-
द्धस्य चेति । ननु तदेकदेशदीव्यच्छब्दमनुकृत्य निर्देशोऽत आह—
दीव्यतिशब्देति ॥ समानजातीयेति । अवधिमत्त्वमर्थोना-
मेवेष्टमित्यवधिरित्यर्थं ध्येति भावः ॥ नन्वेकदेशदीव्यदर्थसंवाधवि-
त्वमस्त्वत आह—समुदाये चेति । एकदेशस्य समुदायस्वरूप-
निष्पादकतया कथमपि नार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

दीव्यतिशब्दे दीव्यच्छब्दोऽस्ति तस्मादेवा पञ्चमी ॥

(प्रदीपः) दीव्यच्छब्द इति । एकदेशेन समुदायो
निर्दिश्यते । स चार्थप्रधान इत्यर्थसंवाधित्वं सम्प्रशते ॥

(उक्तोक्तः) निर्दिश्यत इति । समुदायार्थो बोध्यत इत्यर्थः,
एकदेशविकृतस्यान्यत्वाभावादिति यावः । स च—समुदायश्च ।
अर्थप्रधान इत्यर्थमेकदेशोऽपि अर्थप्रधान इति तात्पर्यम् ॥

(परिभाषाज्ञापकपरभाष्यम्)

किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते ?

१ यथा जीवत्वात् प्रागेवेति, तत्र प्रागुक्तोऽर्थस्यैवत्वमेव । न तथा
उक्तत्वात् न्यायकरणकत्वस्य भेदः । चात्वं प्रवेशानामाक्षेप 'न्यायेना-
उक्तम्' इत्येवमकारका प्रयोगो दृश्यते, न तथा प्रागेन जीवत्येवं रूपः ॥

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा—एक-
देशविकृतमनस्यवद्भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

एकदेशविकृतेषूपसंस्थानं चोदितं तत्र कर्तव्यं
भवति ।

अथ वा प्राक्शब्दोऽयं दिक्शब्दः, दिक्शब्दश्च
योगे पञ्चमी भवति । तत्र 'अप्रथमासमानाधिकरणे'
इति शता भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तत्रेति । तेन पंचदिवसादौ पदसंज्ञा सिद्धा
भवति ॥ अथवेति । नैवेद्यमुकरणम्, किं तर्हि ? अर्थे
एवावधिचैनं निर्दिश्यते । तत्र दिव्यैर्दितं कृतेऽर्थं दिवसेन
गम्यमानार्थीत्वादप्रयुक्तैनाप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात्,
प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्धा लटः सत्रादेशः कृत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) तदा भाष्ये—विकृति निर्देश इत्यादिना ।
इकारान्तावस्वविकारेण निर्देश इत्यर्थः ॥ अवलोक्येति । एवं वैकदे-
शविकृतोऽप्यर्थोऽर्थ इति भावः । अनन्वदिवसस्यान्यत्रेत्यर्थः । तस्मा-
त्साहचर्यनिषेधेऽन्यवन्निषेधः सुतराम् । एतेनैकदेशविकृतमापोऽपि
स्वानुपदीर्घिर्दिष्ट एतेषामाहम् ॥ भाष्ये—अथवा प्राक्शब्दोऽप्य-
मिति । सर्वस्याप्यपेक्षेऽपि दिक्शब्द एवावश्यं, तथापि प्रथमासमाना-
धिकरणप्राप्तवशोऽप्यपेक्षायुक्तः । अर्थं हि चूत्रे प्रथमान्तः संताम्यते ।
तेन तु न सामानाधिकरण्यामिति भावः । एवं च प्रत्यप्रतिषेधे
साम्यभवाः । पञ्चदिवसस्य न्यायत्वादर्थं पञ्च एकदेशिनः ॥ नैवेद्यम-
मुकरणमिति । नैवेद्योपाकरणमित्यर्थः । अनुष्मारितस्य=नामतीत्य-
वशोऽपि तस्य कारणम्=उपाकरणमित्युक्तार्थः । शब्दनामतात्पर्यसक-
मावेन मुख्यमुकरणस्याभावात् ॥ अर्थ एवेति । अविकृतत्वोपपन्न-
बोधोऽर्थ एवेत्यर्थः ॥ नन्वप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावात्तदर्थं
शतेत्यत आह—तत्रेति । निषेधाद्वेति । प्रत्यप्रतिषेध इति भावः ।
प्रयुक्तैरेव सामानाधिकरणं अवशोऽप्युक्त इति बोध्यम् ॥

(पदकुलभाष्यम्)

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथेति । एकदेशाक्षेपद्वारेण प्राग्धीव्यत

१ एकदेशविकृतमनोहराद्वहनाह—तेन पञ्चदिवसः ॥

२ 'अथवा प्राक् शब्दोप' इत्यादिना भाष्यकृता पञ्चानुरूपपण्यत्वात् ।
तस्य हि अयमाशयः—प्राक्शब्दस्य दिक्शब्दत्वेन लघुकात्पञ्चमी स्यात् ।
तस्य च पञ्चम्यत्वेन सामानाधिकरण्यात् लटः शत्रु इति निर्देशोऽनुत्तरात्पण्य-
वशः । लटः चरिति सूत्रे अत्र समासनामविकरण इति पदे च प्रत्यप्रतिषेधेन
आश्रित्येतेन पदसम्यगेन सामानाधिकरण्याप्यप्यपेक्ष इति । शब्दमेवादधि-
नौद्वयसकमा पञ्चदिवसस्य न्यायत्वेन प्रथमासमानाधिकरणमेवेति हि
तत्सत्यर्थः ॥

३ एकदेशाक्षेपद्वारेण लघुसंज्ञं सूत्रात्पदेन सूत्राभ्यन्तरात्पञ्चदिवसस्य
सादृश्यात्पञ्चदिवसाह—अपिचेति ॥

४ अथप्राक्शब्दभाष्येऽवशिष्टात्वेन चिह्नं प्राग्धीव्यत इत्यस्योक्तम् ॥

इति समुदाय आक्षिप्तः । औपनिषत्तत्त्वव्यापिकाचार्यमिति
मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्योतः) नन्वेवं प्रतियोगमित्यस्य कर्तव्यतया गौरवान्ना
आह—अपिचेति ॥

(५२२७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वचनं क्रियते, सकृद्विधानार्थम् ।
सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे
योगे तस्य ग्रहणं मा कार्यमिति ॥

(प्रदीपः) सकृद्विधानार्थमिति । प्राग्धीव्यतो येऽर्था-
स्तान् सर्वानपेक्षयित्वाणप्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः ॥
विहितो यथा स्यादिति । सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथा स्याद-
ित्यर्थः ॥

(उद्योतः) अणु प्रत्ययः सकृद्विधीयते इति । सर्वेष्वर्थ-
भोक्तृनामकेषु अणुप्रत्ययसंख्याः सकृद्विधीयत इत्यर्थः ॥ विहितोऽप्यन्य-
प्रीत्यर्थं चारयति—सर्वेष्वर्थेषु इति । सकृद्विहितः सर्वेष्वर्थ-
भाष्येषु विहितो यथा स्यादिति भाष्याक्षरार्थः । अन्यथा सर्वत्रार्थभो-
क्तृनामकेषु अणुप्रत्ययैः स्यादित्याह—योगे योगे इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

अधिकादावप्येतत् सिद्धम्—अधिकारः प्रतियोगे
तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते ॥

(५२२८ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवाद-
विषयेऽणुप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवाद-
विषयेऽणु प्राप्नोति—'अत इत्' (४११५) अपञ्च-
त्यपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अणु चेति । प्रतियोगमुख्याने द्वयोरेकविष-
यवाधिकरणः स्यात् तु बाध्यवाचकभाव इति भावः ॥

मराठीभाष्येनो वेदवर्तमानविधानार्थम् । तेन 'अथवासादिव्यक्त' इत्यादिपुनरे
प्राग्धीव्यतीत्यर्थेऽपि तस्य लक्षणम् ॥

५ भाष्ये 'सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा' इत्यत्र दीनरूपस्याप्युक्तं
वास्तव्यमर्थः ॥

६ भाष्येऽप्यन्यत्र विहितशब्दस्य उपाकरणस्योऽर्थ इति भावः ॥

७ 'अधिकादावप्येतत्' इति का. पाठः ।

८ अपञ्चेति प्रतीकमेव भाष्यतोऽप्युक्तमित्यस्य विषये निवाद्यः ॥ च,
मुख्ये 'अणु चेति' प्रतीकं निर्दिश्यते । अ. उल्लेखे न नास्ति प्रतीकत्वो-
पादानम् । क. उल्लेखे न संशयः । कस्यान्यु प्रतीकमेवेति हि माति ॥

९ 'बाध्यवाचकभाव' इत्येव पाठः च. क. उल्लेखो ॥

(५२२९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तस्मात् प्राग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

(सूत्रार्थविषये पञ्चद्वयबोधकं भाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञा-
यते—प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति, आहो स्वित्प्रा-
ग्दीव्यतो येऽर्था इति ।

किं सातः ?

यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति,

स एव दोषः, अपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति ॥

अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति,

न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्प-

द्यमान इजणं बाधते ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥

(प्रदीपः) स एव दोष इति । सर्वाभेदप्रकृतय इहा-
पेक्षन्ते तदैकविषयत्वादर्थे इष्टादीनां च बाधैर्बाधकभावो न
स्मात् ॥ समानेऽर्थे इति । अर्थापेक्षये सत्यर्थेऽपि दन्विधा-
नमिति प्रकृत्यन्तरे सावकाशोऽणप्रत्यय एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिवि-
शेषादुत्पद्यमानेनेकादिना तद्वैकल्पिकं व्याचष्टे बाध्यत इत्यर्थः ॥(उक्त्योतः) सार्वाद्धिदिति । प्राग्दीव्यतः प्रकृतिव्यतिरेक-
त्संप्रत्यय इत्यर्थः इति भावः ॥ भाष्ये—समानेऽर्थे इति । समान-
शब्द एकतर्पणः ॥

(अन्यतरपक्षेऽभिनिवेशभाष्यम्)

प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते ।

कुत एतत्—

तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा
हि बहुवस्तन प्रकृतयः पठ्यन्ते, ततो यां कां चिदेव
निमित्तत्वेनोपावदीत ॥

अथ वा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति ।

ननु चोक्तमपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति ॥

(प्रदीपः) तथा हीति । यज्जालीयोऽनधिलस्तज्जालीयोऽव-
धिमिति भावः ॥ प्राधान्येनेति । तात्पर्येणेत्यर्थः ॥ यां
कांचिदिति । 'प्राक्कुल्लयादण्' इति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः ॥(उक्त्योतः) ननु 'अर्थं प्रतिनिर्दिशति' इत्येव त्रिके 'प्राधा-
न्येन' इत्यधिकमात्र आह—प्राप्येणेति । उक्ताहमाह—भाष्ये—यां कांचिदिति । सद्यप्रतिपत्तये इत्याशयः । एवं चावधिवातीथ
एवावधिमामुचित इति अर्था एवावधिमन्त इति तात्पर्यम् ॥

(५२३० पक्षदेसिमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा क चिद्वावचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

क चिद्वावचनात् । यद्यं क चिद्वावचनं करो-
ति—पीलाया वा (धा१११८), उदश्वितोऽन्यतर-
स्याम् (धा२१९९) इति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो नाप-
वादविषयेऽणभवतीति ॥(प्रदीपः) पीलाया वेति । सूत्रमन्येतदनारम्भणीयं
स्यात्, 'इत्यनेनैव उक्तः सिद्धत्वात्', अनेनाप्यणः ॥
उदश्वित इति । 'उदश्वितः' इत्येव तद्विश्वनाय कर्तव्यं
स्यात्, अनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उक्त्योतः) सूत्रमपीति । न केवलं वा वचनमेवेत्यर्थः ॥

(एकदेसिसिद्धान्तभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकाप्रा-
प्तिरुक्तम् ।ननु चोक्तमधिकाप्राप्तिरुक्तमिति चेदपवादविष-
येऽणप्रसङ्ग इति ।

नैव दोषः ।

परिहृतमेतत्—न वा क चिद्वावचनादिति ॥

किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते, न 'प्राक् उक्तः'
इत्येवोच्येत ?

एतज्ज्ञापयत्यर्थेऽण्यैस्त्वमवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इज्ज-अणं बाधते ॥

(प्रदीपः) न प्राक् उक्त इति । धीयपीदनेकं उग्रह-
णमस्ति तथाऽपि व्याख्यातम् 'प्राग्वह्येतैक' इत्यनेनैवावधिपत्तेन
गृहीष्यते ॥ एतदिति । एवं हि सद्यो बाध्यबाधकभावो
भवति, ज्ञापकाप्रयणसन्तरेऽप्येवैत्यर्थः ॥(उक्त्योतः) मात्रागौरवेऽपि प्रतिपत्तिरपवाद तथा निर्देश-
इति भाष्यार्थ इत्याह—एवं हीति ॥

१ 'अविजारीनां बाध्य' इति च. व. सुल्लपणोः ४

२ अण्यदस्त प्रतिपद्युत्पद्यत इत्यर्थः ॥

३ 'अधिदेवावधित्वेनो' इति च. व. पाठः ।

४ तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राक्कुल्लयादणः ॥

५ पीलायावेति स्वस्वत्वाच्चैव नैवर्त्यमप्यवतीति—सूत्रमन्येतदित्याह

दिना ॥

१ भाष्यतरप्राप्तिलस्य वैयर्थ्यं गृह्यते—उदश्वित इत्येवेति ॥

२ 'इत्येवैकचिद्वा' इति च. पाठः ॥

३ ननु भाष्यतरप्राप्तिलस्यः प्राक्कुल्लयादणः उग्रह उग्रहप्रसङ्गः, तथा चावधि-

पत्तेन कथमपवादवत्तेति इत्येव अणुं स्यात्—प्रदीपिहानेकमिति ॥

(६५८ विधिवार्तिकम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४२)

१३३० दित्यदित्यादित्यपस्युत्तरपदाण्यम् :

॥ ४ । १ । ८५ ॥

(ण्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अणपवादो ण्यः ॥

(उद्धोतः) 'प्राग्दीप्योऽयं बोधकेष्विदमपि कियत् इत्यादि-
प्रकारेणैषामप्यधिकारत्वं बोध्यम् । तेष्वयं भवतीति विधायकत्वमेवे-
त्यन्ये ॥

(५२३१ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ (ण्यप्रकरणे) वाङ्मतिपितृमतां

छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) (ण्यप्रकरणे) वाङ्मतिपितृमतां छन्द-
स्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक्—वाच्यः । वाङ् ॥
मति—मात्यः । मति ॥ पितृमत्—पैतृमत्यः ॥(प्रदीपः) वाङ्मतीति । कुर्वादिषु मतिपितृमत्छन्द-
योरपलेख्यं भाषायामपि प्यविधानार्थः पाठः । अनेन तु च्छ-
न्दसि सर्वेषु प्राग्दीप्यतीयेषु अर्थेषु प्यविधिः ॥(उद्धोतः) ननु सत्सुपसंख्यानं कुर्वादी मतिपितृमतोः
पाठो व्यर्थः स्यादत आह—कुर्वादिष्विति । अनेनैवैतत् पाठो
व्यर्थोऽत आह—अनेन विवित ।

(५२३२ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पृथिव्या आजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथिव्या आजौ वक्तव्यौ । पार्थिवा,
पार्थिवी ॥

(५२३३ विधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ देवस्य यज्ञौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवस्य यज्ञौ वक्तव्यौ । दैवम् ।

(५२३४ विधिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वहिषष्ठिलोपश्च यज्ञ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वहिषष्ठिलोपश्च यज्ञ च वक्तव्यः ।
वहिर्भेवो बाह्यः ॥१ माग्दीप्यत इति सूत्रे माग्यवर्त्यत्वे सद्यो भाष्यवाचकभावो भवति,
अधिकारत्वे तु ज्ञापकादिना स वाचनीय इति मतिपितृमत्त्वम् । तद्व्याख्याय
माग्यवचनकरणेन माग्यवर्त्यत्वमाश्रयणीयमिति भाष्याशय इति भावः ॥२ ( ) विदुमप्यपितृमतोऽप्युक्तं वाचि, वार्तिकस्तद्विधौ नान्य-
मर्थ इति भावः ॥३ वाङ्, मति—अनयोः क. पुच्छके न पाठः । झ. पुच्छके न पैतृमस इत्य-
स्यापि 'पितृमत्' इत्यधिक्यं पाठः ॥

४ सत्सुपसंख्यानं इति । 'ण्य प्रकरणे' इति वार्तिकेति शेषः ॥

(प्रदीपः) वहिष इति । टिलोपवचनम् 'अव्ययानां
भगवते टिलोपः' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनारीतीय इत्येव-
मादि सिद्धं भवति ॥(उद्धोतः) नान्यव्ययानामित्येव सिद्धेष्टिलोपविधानं व्यर्थेनत
आह—टिलोपेति । 'आरातीयः' इति प्रयोगः 'अव्ययस्य' च सूत्रे
भाष्ये ॥

(५२३५ विधिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ईकक्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईकक् वक्तव्यः । बाहीकः ॥

(५२३६ विधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ईकञ् छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईकञ् छन्दसि वक्तव्यः । बाहीक-
मस्तु भद्रं वः ॥

(५२३७ विधिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ स्यान्नोऽकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यान्नोऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः ॥

(प्रदीपः) स्यान्न इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तद-
न्तस्य ग्रहणम्, न केवलम् ॥ अश्वत्थाम इति । अश्वत्थे
स्यामन्बलं यस्येति बहुव्रीहिः, पृषोदरादिवात्सकारस्य
तकारः, अपस्यादावर्थेऽकारप्रत्ययः, नन्दादि इति टिलोपः ॥(उद्धोतः) प्रत्ययविधौ तदन्तविधिमतिविधादाह—आप्येति ।
वैषमि बलवाचिनः स्यामश्वत्थस्यापलेन न योगः, तथाऽपि जातादिना
योगः संभवतीत्येवमुक्तम् । वार्तिके प्रातिपदिकं विशेष्यमादाय तदन्त-
विधिः । 'ग्रहणवता' इत्यादिनिषेधाप्रवृत्तिर्भाष्योदाहरणार्थः । 'उपि-
हर्षग्रहणवर्जम्' इत्यनेनमाप्नुयलक्षणमिति भावः ॥

(५२३८ विधिवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ लोन्नोऽपलेषु बहुषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोन्नोऽपलेषु बहुषु अकारो वक्तव्यः ।

उड्डलोमाः, शारलोमाः ।

बहुष्विति किमर्थम् ?

ओड्डलोमिः, शारलोमिः ॥

(प्रदीपः) उड्डलोमा इति । बाह्यादिषु लोमन्दाब्दस्य
पाठादिति प्रातिऽकारो विशेष्यते ।५ नन्वेवमिति । कुर्वादिषु मतिपितृमतोः पाठादेव ष्यमत्वस्य सिद्धिः
बोध्यम् ॥६ 'अव्ययतीरुष्योत्तरपदोदीप्यमानकोपविधिर्बुद्धागो भवति पूर्वं विध-
तिष्वेतेन' इत्येतेषामव्ययवर्त्यत्वं बाधित्वा आरादित्यव्ययाच्छमस्यतः । अत्रयस्या-
नाम्भवात् इत्यस्यानित्यत्वात् टिलोपे न ॥७ ननु केवलस्य स्यामश्वत्थस्यापलेन योगाभावाद्भवन्सामान्यवैध-
तद्वचनविधिः स्यादिति भाष्यकारवचनप्रामाण्यादित्येवमुक्तमिति तदन्त आह—
वचपि बलवाचिन इति ॥

केचिदाहुः—इष्यपि कृते तस्य 'बहुवच इवः प्राच्यभर-
तेषु' इति छक्तिः प्रत्ययलक्षणेन स्वादिश्विति पदसंज्ञायां नलोपेन
सिद्धं रूपम् । अर्थात्ता तु वर्णोऽथर्वत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति,
'न जिंसदुदयोः' इति न नलोपनिषेधाद्वा । तदेतदयुक्तम् ।
प्राच्यभरतगोत्रादभ्यन्त्रं लुगमावात् । किं 'चोडुलोमैरुडुलोमेभ्य
इत्यादौ ध्रुविषौ नलोपस्यासिद्धत्वादसिद्धिर्न स्यात्, 'न लुम-
ताह्रस्व' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावः । यथा
कादयपेन प्रोक्तमधीयते कादयपिन इत्यत्र 'प्रोक्ताहुक्' इत्यणो
छक्ति कृते नलोपो न भवति, एवमिहापि न स्यात् ॥

(उद्धोतः) लोमनूनाब्दस्येति । अत्र लोमोऽपत्येन योगा-
भावात्तामर्थ्याचंदन्तविधिः ॥ ननु मत्वेन बाधात्कथं पदत्वमत
आह—भसंज्ञा हिविति ॥ ननु यस्मिन्तिको नलोपः, प्रत्यासस्या
तस्मिन्तिके सुप्तिधावेवापिर्द्धत्वादिवापि परिहर्तुं शक्यन्त आह—न
लुमतेति ॥ अणो लुकीति । न चान्वर्त्तित्विभक्त्या पदत्वान्न-
लोपो दुर्वाः । तद्विधयतावलात्तार्थक्यार्थकप्रत्ययान्तेभ्यः सुबलत्वेः
पूर्वमेवाध्वेनादिप्रत्ययस्वीकारेणादोषात् । प्रकृते त्वन्वर्त्तित्विभक्त्या
पदत्वस्य सत्वेन 'प्राच्यभरतगोत्रादभ्यन्त्र' इति—आद्यसमाधिरेव युक्त
इति ध्येयम् ॥

(५२३९ विधिवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः ।
गवि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गोदैवताऽस्य
स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः ॥

(प्रवीणः) सर्वत्रेति । नापत्य एव । यद्वा प्राचीन्यतीये,
अन्यत्र च । तेन गवा चरति गव्य इति भवतीति केचिदाहुः ।
अजादिप्रसङ्ग इति किम् ? गोम्यो हेतुन्य आगतं गौरुच्यम्,
गोमयम् ॥

(उद्धोतः) प्राचीन्यतीयेषु पाठादेव नापत्य एवेति सिद्धमत
आह—यद्वेति । तदनुवाद एव सर्वत्रेति—इति तत्परम् ॥

(५२४० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ ग्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादण-
पवादात्पूर्वविप्रतिषेधम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ग्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादा-
द्भ्रान्तिं पूर्वविप्रतिषेधेन ।

**ग्यादीनामवकाशः—दितिर्देवताऽस्य दैत्यः, अं
दितिर्देवताऽस्य आदित्यः ।**

**अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादास्यावकाशः—दुलेर-
पत्यं दौलेयः, बालेयः ।**

**इहोभयं प्राप्नोति—दितेरपत्यं दैत्यः, अदितेरा-
दित्यः ॥**

**अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादास्यावकाशः—
अचित्तहस्तिषेनोष्ठक् (४२।४७) आपृषिकम्,
शाष्कुलिकम् ।**

ग्यादीनामवकाशः—बाह्रस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ।

**इहोभयं प्राप्नोति—वनस्पतीनां समूहो वानस्प-
त्यम् ।**

ग्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

**इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्व-
वतीति ।**

दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः ॥

(प्रवीणः) ग्यादय इति । ग्यादयो येन नामाप्रतिव्य-
येनाप एवापवादाः । वगादिभिरणपवादैस्तु सह संप्रधारणार्थं
परत्वात् एव स्मरिति वार्तिकारम्भः । अर्थविशेषो लक्षणं
निमित्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः । यस्यर्थसामान्यलक्षणे-
ऽणपवादात्स परत्वाद्भवति, उद्भूतिर्नाम पत्रं तत्सेदमौद्भूततम् ।
'पश्चात्पुनरपिपदश्च' इत्यञ् भवति, न तु ण्यः ॥

बाह्रस्पत्यमिति । बृहस्पतिर्देवता असेति ण्यः ॥

**दितिवनस्पतिभ्यामिति । 'इतश्चानिव' इति दिवे-
र्दक् न भवति । वनस्पतेः 'अचित्तहस्तिषेनोष्ठक्' इति ठक् न
भवति ॥**

(उद्धोतः) ननु ग्यादीनामितरापवादात्कथं विप्रतिषेधोऽत
आह—ग्यादय इति । यस्यर्थसामान्येति । 'तस्सेदम्' इति
सामान्येन विधानादिति आवः । न च 'पवादादौ' इत्युक्त्यन्यथा-
विशेषलक्षण इति वाच्यम्, सामान्यशब्देनैव तत्र विशेषस्यापि संश-
यः ॥

c यदपि छ, युक्तं न द्रष्टेते ।

९ 'तद्वृत्ति' इति-इतिरहितः पाठः छ, युक्तकल ।

१० उत्सर्गपवादाद्योर्विप्रतिषेधसम्भवात्, तदुपपादयति—ननु ग्यादीना-
मिति ॥

११ पश्चात्पुनरपिपदशब्देन विधीयमाणेनमस्य पश्चात्तादस्य इत्यपिपुको-
तेत्यस्य एवायं भवतीति 'अर्थविशेषलक्षण' अवमिति यद्वाशयः ॥

१२ सामान्येन-इदंशब्देनैव बाह्यस्यार्थस्य संग्रहात्मकविशेषलक्षण
इत्याशयः ॥

१ लोमोऽपत्येनैव वार्तिकान्यथाविधिमाधिरिति—केचिदाहुः इति ॥

२ वर्णोऽथर्वत्वात्प्रत्ययलक्षणमिति प्रत्ययलक्षणमाभावात् भवति मसंज्ञेति ॥

३ 'चोडुलोमेभ्य' इति क, पाठः । प्राच्य भरतगोत्रेभ्य रूपविधि-
मतिपादयति—किं चोडुलोमैरिति ॥

४ 'स्वादिहादि परि' इति छ, पाठः ॥

५ इत्यस्य 'गोर्देवं गव्यम्' इत्यपिपु छ, पाठः ॥

६ 'इत्यपि भवं' इति छ, पाठः ॥

७ पाठुदाहरणं, छ, युक्तं न द्रष्टेते ।

ह्यः । विशेषलक्षणत्वं च विशेषणव्यवहारेण बोधितार्थकप्रत्ययत्वमिति भावः ॥ इदमेति । इतिविनसतिभ्यामपत्यसंमूहोपपन्न एतेषां, न तु प्रत्ययान्तरमिति बौधायन इति भावः । इतिशब्देन भाष्येऽदिति-रप्युपलक्षणोच्यते । एतेन द्वैतवादिनसौ भगवतो नेत्राविति प्रतीयते, लीनताभ्यामपि लिङ्गलिङ्गिष्ठपरिभाषया एव ध्रुवेति भाति ॥

(६५८ विधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ आ. ४३)

१३३१ उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४।१।८६ ॥

(अञ्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५२४१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १)

॥*॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥*॥

(भाष्यम्) अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति व-

क्तव्यम् । ग्रीष्मम् ।

अच्छन्दसीति किम् ?

त्रिष्टुप् त्रैमी ॥

(प्रदीपः) ग्रीष्मादिति । छन्दःशब्देनेह वृत्तमैव ज्ञेयम् ।

तस्मिन्निधयेऽञः प्रतिषेधादणव भवति । त्रिष्टुप्ति । ग्रीष्मो देवता अस्य इत्यम् । यदा तु ग्रीष्मो भवेति शेषार्थवि-
वक्षा तदा तु वैयिक ऋतुष्वेति द्वाद एव । न चात्र वैयिकस्य
बाधप्रसङ्गः, अर्थविशेषलक्षणानां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां
प्रादुर्भावोचनात् । ऋतुष्वेति तु कक्ष्यान्तरार्थकत्वाद्दोषो बाधकः ।
तैषा हि—काळाद्भुत्—अणोपवादः, ठगोऽपि ऋतुष्वेति ॥

(उद्धोतः) वृत्तमिति । यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः ॥ न तु
'ण्यादयोऽर्थविशेषे' इति पूर्वविप्रतिषेधेन ऋतुगोऽप्यञ् बाधकः
स्यादत आह—न चावेति । अर्थविशेषलक्षणत्वं तुल्यकक्ष्यत्वं च वारे
निमित्तम्, तत्र कल्पनाः शेषमात्रे विधानादायं नास्ति ॥ द्वितीयमपि
नेत्याह—अत्रयमिति ॥

(छन्दःपदार्थविवरणभाष्यम्)

यद्यच्छन्दसीत्युच्यते, ग्रीष्मावेतौ मासौ—अत्र न
प्राप्नोति ।

अच्छन्दसीत्युच्यते, नैवे छन्दो विवक्षितम्—
काठकं कालापकं मोदकं पैण्डलादकमिति ।

१ षष्ठादपरिधदशेभ्योऽनञ्—इदमर्थं यत्र मत्स्यस्य विचारमिति न कोऽर्थ-
विशेषलक्षणः । मत्स्य च मत्स्यस्यापलस्यविशेषणव्यवहारेण तदर्थं विधानं कोऽर्थ-
विशेषलक्षण इति व्यत्ययसंभवेति भावः ॥

२ न तु यत्र पूर्वविशेषलक्षणानामपवादस्य वगमलस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकः,
तर्हि इतिशब्दादप्यस्यैव वनस्पतिशब्दाच्च समूहत्वेन अपिचक्षित्वेनोक्तिरिति
ठगोऽपि बाधः स्यादिति चेद्विद्वेनेत्याह—इति वनस्पतिभ्यामिति ॥

३ पूर्वविप्रतिषेधनिवृत्तलक्षणमात्रस्याप्यनर्थ इति भावः ॥

४ ये हि द्वैतवादिनस्यैव स्मृते स्फूर्तिरिति ते लिङ्गलिङ्गिष्ठपरिभाषया
अनिलवाद्भट्टस्यैव स्मृत्यनदितिशब्दाद्—द्विषाद्विषादिविषयसमाप्तिं नत्वा
स्वीमोऽपि इति उक्तं कल्पयन्ति तदर्थं मत्स्य—कायाद् सुते लिङ्गलिङ्गिष्ठपरि-

किं तर्हि ?

प्रत्ययार्थविशेषणमेतद् । न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो
भवतीति ॥

(प्रदीपः) ग्रीष्मावेताविति । शेषलक्षणादर्थान्यत्र
बोद्धव्यम् । शेषे तु ऋतुणा भाष्यमित्युक्तम् ॥

(६५९ विधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ आ० ४४)

१३३२ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्ज्ञौ भव-

नात् ॥ ४।१।८७ ॥

(नञ्प्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययभेदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं नञ्ज्ञावुच्यते, न नञेवोच्यते ?

कारूपसिद्धिः ?

पौञ्जम् । पुञ् इति सकारान्तः, नञ्शब्दश्च
प्रत्ययः ।

न सिध्यति । संयोगान्तस्य लोपः (८।१।२३)
इति लोपः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नैवाथौ नञा, नापि ज्ञाना । अञ् प्रकृतः
सोऽनुवर्तिष्यते, नकाराग्रगमो वक्तव्यः ।

अथ नकारगमो सति किं पूर्वान्तः करिष्यते,
आहोस्वित्परादिः ?

किं चातः ?

यदि पूर्वान्तः—

ज्ञेयाः, बहुषु लोपः प्राप्नोति ।

ज्ञेयानां सङ्गः, सङ्गङ्गलक्षणेष्वाजिग्रामण
(४।३।२७) इत्यण् प्राप्नोति ॥

अथ परादिः—पौञ्जम् । स एव दोषः—संयोगा-
न्तलोपः प्राप्नोति ॥

अस्तु पूर्वान्तः ।

कथं ज्ञेयाः, ज्ञेयानां सङ्ग इति ?

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् । न चेद्
लौकिकं गोत्रम् ॥

भाषा दोषेण अस्याद्वेषेणभावो नतद्विद्वद्, दोषाः स्ववर्षि साकल्येन परि-
गणिता इति भाष्योक्त्याऽन्यत्रानिलस्यैव मानमावाचेति ॥

५ 'वृत्तमित्युच्यते' इति क. । छन्दोस्त्वस्य न वेदे इत्यर्थः, विशेषा-
न्तमात्रदोषो ये वृत्तविशेषास्त इहोपपद्ये ॥

६ 'कक्ष्यान्तरमात्रवाद्यो' इति च. झ. पाठः ॥

७ 'वृत्तादि' इत्यस्य स्थाने 'वृत्तादि' इति च. छ. पाठः ॥

८ 'नैवेच्छन्दः समीक्षितं काठं' इति छ. पाठः, 'नैवेच्छन्दः समीक्षितं'
इति च. पाठः ॥

९ 'पैण्डलादकं वा' इति छ. पाठः ॥

ईकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

इष्टमेवैतत्संयुहीतम्—लैणौ, पौंछौत्येव भवि-
त्यम् ।

एवं हि सौनागाः पठन्ति—‘नञ्जन्जीकम्प्यु-
स्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्’ इति ॥

(प्रदीपः) लोपः प्राप्नोतीति । तत्र कर्तव्ये ‘पूर्वत्रा-
सिद्धम्’ इत्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य
प्रत्याहारे द्रष्टव्यत्वासंयोगान्तत्वादिति भावः ॥ अञ् प्रकृत
इति । तत्र भत्वात्पदत्वाभावात् संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः ॥

बहुषु लोप इति । ‘यजवोश्च’ इत्यनेन ॥

अथ परादिरिति । परादौ नशब्दः संप्रत्यय इत्यञ्-
कार्याभावः ॥ ननु च तद्वक्तृत्वं तद्ग्रहणेन प्रहणपरवादावपि
नकारोऽञ्कृतं प्राप्नोति । एवं तर्हि अश्वासावजित्याश्रयणादयोष
इति मन्यते । पररूपं च शकन्वादिवासासौत्रत्वाद् निर्वेदशस्य
भवति ॥

उभयप्रेति । ‘यजवोश्च’ इत्यत्र ‘यस्कादिभ्यो गोत्रे’
इत्यनुवर्तते । ‘सङ्घाट्’ इत्यत्रापि ‘गोत्रचरणद्वय’ इत्यतः ।
ऋषिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते । स्त्री च निर्निर्नापि पुंशब्द-
वाच्यं सामान्यमिति भावः ॥

(उद्घोतः) नञ्नुपसाराच्चत्वात्सस्य संयोगान्तत्वाभावोऽत
आह—तत्र कर्तव्य इति ॥ प्रत्याहारे—अप्रत्याहारे ॥ ‘स एव
दोषः’ इत्येवकारसंगतिं शङ्कते—ननु चेति ॥ अञ्कृतम्—लोपादि ॥
नन्वेवं सवर्णदीर्घः स्यादत आह—पररूपं चेति ॥ ऋषिप्रजन
इति । प्रवर्णाप्यायप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ तस्यैव लोके गोत्रत्वेन व्यव-
हारात् । ‘गोत्रावयवात्’ इति वृत्ते भाष्ये रूढमेतत् ॥ नापि पुंश-
ब्दवाच्यं सामान्यमिति । ऋषिरिति शेषः । भाष्ये—इष्टमेवै-
वद्विती । न च गोत्रापत्यस्त्रिभामवन्तत्वे शार्ङ्गरवादि बीन्, नञ्वाचं-
तत्वे जातिरक्षणकीच, लोपः परत्वात्—इति स्वरे विशेष इति वाच्यम्,
जातिरूपेण ऋषिप्रजनस्यैव गोत्रस्य ग्रहणात् । अवन्तीत्यादौ तु
वदारीपेण जातिकार्षमिलोदाहृत् । न च इयोः कियोभेनो द्वैलीग
स्यादौ द्विगोत्रेणापत्तिः । प्रत्ययविधौ तदन्तविषयभावेन तादृशप्रयो-
गस्यैव दुर्लभत्वात् ॥

(प्रयोजनमुखेन समाधानभाष्यम्)

टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति ।

नुवचनान्न भविष्यति ।

भवेद्विह नुवचनान्न स्यात्लैणमिति ।

इह तु खलु पौंछमिति, नुवचनदेव प्राप्नोति ।

तस्माच्चञ्जन्जौ वक्तव्यौ ॥

(प्रदीपः) टिलोपस्तर्हि । ‘प्रकृत्यैकान्’ इत्यत्र ‘द्वे-
मेयःख’ इत्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावो नास्ति ॥ इह तु खल्विति ।
‘यं विधिं प्रति’ इति ‘यस्य तु विधिः’ इति च नैयायिकाभ्या-
मित्यर्थः । ननु च स्त्रीशब्दस्यापि मुनेषु लोपनिमित्तम् । अन्यथा
श्रीदेवता वस्येति श्रावमिलादाविव यस्येति लोपात्परत्वाद्
वृद्धिः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । यौक्ते दोषप्रसङ्गाद्वा लैणे नाकारि
सूक्ष्मेका ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नुवचनादिति । यस्मैति लोपेर्नञ्
सिद्धे नुगुविधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

सूक्ष्मेकैति । परे तु प्रत्ययप्रमाण्याद्बुद्धेः पूर्वविधिप्रतिषेधेन
लोपो बलीयान् । भाष्यमिति यदि प्रामाणिकं तदा वर्णव्यत्ययेन साधु,
लोके तु ‘अम्’ इत्येव साधु, ‘नाम्’ इति स्येति प्रत्याहार-
ग्रहणेन सामान्यत एव बुद्धेलोपस्य वक्तव्यत्वापत्तात् । ‘कतोमादिशब्द’
इति सिद्धे ‘कस्मैत्’ इतीत्यविधानाच्चत्वाद् । नञ्कारसहितनभायम
एवास्तु, तत्र यस्मैति लोपे तस्य स्थानिबत्वाट्टिलोपात्प्रतिषेधे चैत्रः
असन्देहाय प्रतिपत्तिरूपवाच्यं च तथोक्तिः तादृशरामसाहचर्या-
च्चत्वाद् ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

अथेनौ नञ्जन्जौ प्राग्भवेवनादिति, आहो स्विट्प्रा-
ग्वन्ते ?

कश्चात्र विशेषः ?

(५२४२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नञ्जन्जौ भवनादिति चेद्व्यत्यर्थे
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञ्जन्जौ भवनादिति चेद्व्यत्यर्थे प्रति-
षेधो वक्तव्यः—स्त्रीवत्, पुंवदिति ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

इमौ नञ्जन्जौ प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितं वति वाधेयाताम् ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

वन्तेः प्रागिति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) व्यत्यर्थ इति । प्राक् भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्-
जन्जौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृष्टान्तरेषु सावकाशस्य वन्ते-
र्वाधयोः शङ्कत इति भावः ॥

(५२४३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वन्तेः प्रागिति चेद् भाव उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वन्तेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यान

१ ‘सौत्रत्वादिर्दे’ इति क. पाठः ॥

२ ‘न न्यायविल’ इति क. पाठः ॥

१ ‘भवनात्’ इति इतिरहितः पाठः—छ. पुञ्जके ॥

२ स वाधो नाभूदित्येतदर्थं वक्तव्यं प्रतिषेधो नञ्कार इति तात्पर्यम् ॥

कर्तव्यम्—स्त्रीभावः स्त्रैणम्, पुंभावः पौंस्त्रमिति ।
स्त्रं च मिथ्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

ननु चोक्तं नञ्ज्ञौ भवनादिति चेद्व्यर्थं प्रति-
षेध इति ।

नैव दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न व्यर्थं नञ्ज्ञौ
भवत इति, यदयं स्त्रियाः पुंस्त्विति निर्देशं करोति ।
एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति ।

योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

(प्रदीपः) योगापेक्षमिति । अयं योगो नैवर्षं न
प्रवर्तत इति पुंस्त्विति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । त्वत्वेऽस्तु
नञ्ज्ञौभ्यां समावेशाय 'आ च त्वात्' इत्यत्र वैज्ञः करिष्यते ।
तेन स्त्रीत्वं, स्त्रीता, पुंस्त्वं, पुंस्त्रेयमिति भवति ॥

(उद्धोतः) ननु प्राग्वन्नादित्युक्तेर्भावे नञ्ज्ञौ सिद्धौ,
परंतु ताभ्यां त्वत्वेनोभाष्यौ न स्वातामत् आह—त्वत्त्वोऽस्त्विति ॥

(६६० विधिचतुष्टयम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४५)

१३३३ द्विगोर्लुङ्गनपत्ये ॥ ४।१।८८ ॥

(लुगाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—त्रैविध्यः, पाञ्चनदः, पाद-
कुल इति ?

इह तावत्—त्रैविध्य इति—

नैवं विज्ञायते—तिलो विद्या अधीते त्रैविध्य इति ।
कथं तर्हि ?

व्यवयवा विद्या त्रिविद्या, त्रिविद्यामधीते त्रैविध्य
इति ।

इहापि पाञ्चनद इति—

१ पुंस्त्विति निर्देशेन पुंस्त्वन्मात्रेण नञ् नैति विधेःप्राप्यं न ज्ञाप्यते किन्तु
पत्येनैव योगो न प्रवर्तत इति तात्पर्यम् ॥

२ आ च त्वादिति चकाराकरणमवपादसमावेशार्थमिलादिक्रमो यत्तः ।
तथा च तत्त्व फलवपुष्कम्—धीपुंस्त्राभ्यां त्वत्वेऽस्त्यसंख्यात्वं चोदितं तत्र वक्तव्यं
भवतीति ॥

३ तिलो विद्या अधीत इत्यर्थं द्विगोरत्र मत्तव इति शङ्कोः सम्यक्त इत्यर्थः ।
विद्यान्तस्तु व्यवयवा विधेःसादिना द्विगोः परस्वम्पत्यस्य भास्त्रादिना मूल
मेव सूत्रम् ॥

४ ननु त्रैविध्यपदार्थं विद्यात्रयमधीते इत्यर्थः प्रतिपत्तेः, न तु व्यवयवा
विधेः, समाध्यायवोक्त्यस्य विग्रहत्वमिति व्यवयवाविधेःसाधुवपुष्पं स्यात्
आह—विद्यात्रय रूपस्येति ॥

नैवं विज्ञायते—पाञ्चस्तु नदीषु भवः पाञ्चनद
इति ।

कथं तर्हि ?

पञ्चानां नदीनां समाहारः पाञ्चनदम्, पाञ्चनदे
भवः पाञ्चनद इति ।

पादकुल इति—

नैवं विज्ञायते—पदस्तु कुलेषु भवः पादकुल इति,
कथं तर्हि ?

पण्यां कुलं वटकुलम्, वटकुले भवः पादकुल
इति ॥

(प्रदीपः) त्रैविध्य इति । द्विगोरत्रापि प्रत्यय इति
मैव्यते ॥ व्यवयवेति । विद्यात्रयस्य समुदायस्य विद्यात्वं
विवक्षितमित्यर्थमेवो नास्ति । अव्यविकन्यायाच्च द्विव्यभावः ॥
पाञ्चनदमिति । 'नदीमिश्र' इति समाहारेऽव्ययीभावः ।
'कुणोदकपाण्डुसंख्यापुत्रायाः' इत्यत्र समासान्तः ॥ पण्णा-
मिति । आदिपुरुषाणाम् ॥ कुलमिति । कुलसामान्यस्य
विवक्षितत्वाच्च एवार्थः वटकुलं कुलेषु भव इति, स एव पण्यां कुले
भव इतीति भावः ॥

(उद्धोतः) द्विगोरेति । तिलो विद्या अधीत इति विग्रह
इति भावः ॥ ननु व्यवयवेति विग्रहे 'विद्यात्रयमधीते' इत्यर्थासं-
ख्यादार्थमेवोऽत आह—विद्यात्रयरूपस्येति ॥ नन्वेवमपि वदा
तद्विज्ञायं द्विगुलदा त्रिविध्य इति स्यादत आह—अव्यविकेति ॥
ननु पञ्चनदासमाहारद्विगोरेति इति कुत्रस्यादत आह—नदी-
मिश्रेति ॥ संख्यापुत्राया इतीति । तत्र 'भूयेः' इत्यवयुल्लाङ्घ-
नादः, 'अच् प्रत्ययः' इति योगविभागादित्वात्तद्व्याधिति भावः । योग-
विभागाभावे तु पण्णदमित्वात्तद्व्यादान्तस्याकारोद्देशः, पञ्चानामव-
दित्यने ॥

कुलपदस्य समूहपरलक्षणमवग्राह्य पण्यामित्यस्य व्याख्या—
आदिपुरुषाणामिति । कुलस्य—संतानसमूहः ॥ नन्वेवमपि पुरुष-
भेदेन कुलभेदाकुलानीति युक्तमत आह—कुलसामान्यस्येति ।
एवं च विग्रहद्वयेऽपि नार्थभेद इत्याह—य एवेति ॥

५ अनेनातिमिति विग्रहे अव्यविकन्यायेन प्रत्यय उत्पद्यते न त्वविधेः
इति—आव्यविकन्यायेन रूपं भवति । द्वयोः ग्रन्थयोः समानार्थमेवोऽनेनातिमिति,
अपरसाधुत्वोक्तिर्भवति । तत्राऽत्रापि व्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते
त्रैविध्य इत्येव भवति न त्वत्र द्विगुरिति भावः ॥

('द्विगोर्लुङ्गनपत्ये' इत्यनेन तद्विग्रहमित्यस्य ॥)

६ कुणोदकपाण्डुसंख्या पुत्राया मूरेरतिमथ इति वचने भुविपत्यं
पाठेन पञ्चनदमित्यवग्राह्यं दुर्लभं प्रवेष्टावग्राह्यमाह—तत्र 'भूयेरितीति ।
अवयुल्लाङ्घनाह इति कथनेन अन्वेष्योऽपि अप्रत्ययस्य भवतीति तात्पर्यम् ।
तत्र प्रमाणमाह—अस्मिति । कुणोदमिति वचनं नापूर्वम्, किन्तु 'अच्' ही
योगविभागादेव सिद्धमिति भावः ॥

(स्यात्प्राथम्यसाहकमाध्यम्)

अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पञ्च-
गर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयम् ॥

(प्रदीपः) पञ्चगर्गरूप्यमिति । पञ्चभ्यो गर्गभ्यो
हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः । ततो रूप्यमयटी ॥

(उद्घोतः) ततो रूप्येति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽभ्यतरसां
रूप्यः' 'मयट् च' इति विहितौ । सन्धादिग्रहणे 'द्विरभ्य' इत्यत्र
'तत्त्वेदन्' इत्यभिप्रायविहितवगोऽपि लुक्—'वेन मिथिः' 'शब्दइति'
इति सूत्रसाम्यसंगमो न सिद्धयेदिति चेन्न; 'अजादिग्रहणं कर्तव्यम्'
इति भाष्यस्य—उत्तराचार्यस्यैव प्रकृत्य भावव्यभिचारेण व्याख्येयम्, तेन
ह्यकारेण कस्य चिदुभयमिति—तात्पर्येणादोषाद् ॥

(५२४४ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ द्विगोलुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) द्विगोलुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त-
व्यम्, द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितः—तस्य लुग्भवतीति
वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपाल-
मिति ॥

(प्रदीपः) द्विगुनिमित्तमिति । द्विगोर्निमित्तमिति
षष्ठीसमासः । कचिद् 'द्विगुनिमित्तः' इति पाठः । तत्र द्विगो-
र्निमित्तं यस्मिन्तद्धिते तद्वीचो योऽर्थः स द्विगुनिमित्त इति
व्याख्येयम् ॥ पञ्चकपालस्येति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत
इति तद्धितार्थे द्विगुः, ततोऽण्य । तस्यानेन लुक्, पुनः 'तस्ये-
दम्' इत्यण् । तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाद्लुग्भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—द्विगुनिमित्तं य इति । यच्च्युत्तर-
वार्तिके 'अतन्निमित्तात्' इति पञ्चमीदशनेन तन्निमित्तग्रहणमपि
प्रबन्धनम्, अत एवाप्ये तन्निमित्तपदे सनातनिकल्पशङ्कापरभाष्ये
पञ्चम्यन्तत्वं दृश्यते; तथाऽपि तत्र बहुव्रीहिं सिद्धान्तमभिप्रेत्य फलि-
तापेक्षयन्तत्वं दृश्यते—तदाह—पञ्चोपासना इति । बहुव्रीहौ सर्वस्यपि
द्विगोर्निमित्तस्य द्विगुनिमित्तत्वेन पाञ्चकपालादावपि लुगापेक्षेतान्निमित्त-
ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिर्नैतदुक्तत्वात्तापत्तिश्चेति भावः ॥ निमित्तपदार्थ-
माह—तद्वीचो य इति ॥ स इति । तद्धित इत्यर्थः ॥

(५२४५ पूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्नि-
मिच्चादपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमिच्चाद-
पीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्च-
कपालायां संस्कृत इत्यपि विशुद्ध पञ्चकपाल इत्येव
यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) अर्थविशेषासंप्रत्यय इति । तद्धितहेतु-
कात् द्विगोलुकि योऽर्थः प्रतीयते स एवातद्धितहेतुकादपि वरी-
त्यर्थः । समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थ इति द्विगुना समानार्थ इति
तत इदं छविधानम् ॥

(उद्घोतः) सर्वस्याप्यर्थवत्त्वादर्पविशेषासंप्रत्यय इत्यनुपपन्नमत
आह—तद्धितहेतुकादिति ॥ अतद्धितेति । समाहारद्विगो-
रित्यर्थः । 'समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थद्विगुना' इति पाठः । समाहार-
द्विगुप्रकृतिकतद्धितान्तश्च तद्धितार्थद्विगुप्रकृतिकतद्धितान्तेन समानार्थ-
मित्यर्थः ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं
विज्ञायते—

तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति,
आहो खिन् स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्त-
स्तन्निमित्तादिति ।

किं चातः ?

यदि विज्ञायते—तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्नि-
मिच्चादिति,

क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति—
पञ्चकपालस्येदं खण्डमिति ॥

अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्त-
स्तन्निमित्तादिति,
न दोषो भवति ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥

स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता-
दिति विज्ञायते ।

कुत एतत् ।

यद्यमाह—अर्थविशेषाऽसंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद-
पीति ॥

(प्रदीपः) तस्येति । तद्धितस्य ॥ स निमित्तमिति ।
स तद्धितोऽर्थद्वारेण निमित्तं यत्सेत्यर्थः ॥ यद्यमिति । पञ्च-
कपालायां संस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं
द्वितीयवार्तिकारम्भेण । किं व तन्निमित्तग्रहणमपि व्याख्याभावा-
दनर्थकं स्यात् ॥ निमित्तमिति । निमित्तनिमित्तिभावकलक्षणस्य
संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात् एवाधीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः । पौर्वा-
पर्यस्य च 'पञ्चम्या' लभात् षष्ठाश्रयणमनर्थकं स्यात् ॥

१ अजादिग्रहणं कर्तव्यमित्यस्याश्रयेण यतोऽजादिस्वामावाह लुक् प्राप्नो-
तीति यद्भाष्यम् । उत्तराचार्यस्यैव प्रकृत्य व्याख्यानेन तस्य कचिच्छक्त्यस्योभयतः

इति ह्यकारादपि द्वयमिति भावः ॥

(उद्योतः) तस्येति तच्छब्देन यदि द्विष्टः परामुदयवे,
तदा द्विष्टमिच्छाद्विगोत्रित्यर्थः स्वास्त चायुक्त इत्यत आह—तच्चि-
तस्येति । तस्माद्विधीयमानत्वेन द्विगोत्राद्विनिमित्तमिति भावः ॥
नन्वानन्तर्वादिनिमित्तमित्यस्य संवत्स्रस्य सत्त्वाकथं तद्द्वामोऽत
आह—निमित्तेति ॥ हेतुतन्त्रप्रत्याह—पौर्वापर्यस्य चेति ।
अयमभ्युदयः ॥

(प्रथमवार्तिकान्यथासिद्धिकरणभाष्यम्)

तत्तर्हि निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

द्विगोरिति नैषा पञ्चमी,

का तर्हि ?

संबन्धे षष्ठी—द्विगोस्तद्वितस्य लुभभवति ।

किञ्च द्विगोस्तद्वितः ?

निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति ।

कस्मिंश्चेतद्भवति ?

प्रत्यये ॥

(द्वितीयवार्तिकान्यथासिद्धिभाष्यम्)

इदं तर्हि वक्तव्यम्—अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतस्मि-
न्निच्छादपीति ।

एतच्च न वक्तव्यम् ।

इहास्मामिच्छैर्द्वौ सार्थं—पञ्चसु कपालेषु सं-
स्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपालः । द्वा-
कपाल इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः,
अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यस्यैविकन्यायेन ।

तद्यथा—अवेर्मांसमिति विग्रहाविकशब्दादुत्प-
त्तिर्भवति—आधिकमिति ।

एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रहः पञ्च-
पाल इति भविष्यति ।

पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विग्रहः वाक्यमेव
भविष्यति ।

१ 'संनमपचषी' इति छ. पाठः ॥

२ वैश्वामिति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्येकः, पञ्चकपाल्यां संस्कृत
इति द्वितीयः, पञ्चकपाल इति तृतीय इति त्रैविध्यमिति ॥

३ 'अविरविकन्या' इति छ. पाठः ॥

४ 'तत्रैश्वर्यम्' इति छ. पाठः । अथवासावैर्यः पाठ इति तत्राशङ्क्यम् ।

५ तत्र च—अविरविकन्यायेनेति पाठे च, अत्र अस्तेति चेत् । इहामहत्त्वमेव
प्रदर्शयति—अवि—अविरविकन्यायेनेति ॥

६ अनुकाम्योर्ध्वेनेति । अनुकाम्योर्ध्वेनेति विग्रहमेव भावः ॥

७ न तु पूर्वस्या इति । मथमायाविश्वस्य 'अविष्ट' इत्यनुकुरणशब्द-
वत्, तद्वद्विग्रहाय मथमाया न योगः किन्तु तत्र परानुक्रमायाः मथमाया
योगः । पूर्वस्या कोपामये हेतुनाह—अनुकुरणस्यानुकुरणमात्राणि ।
कोपामये हेतुः द्व्यन्तायाः, तदप्येव अनुकुरणस्य ॥

त्रैश्वर्यं चेह साध्यम्, तच्चैव सति सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) अव्यविकन्यायेनेति । अव्यविकशब्दयोर्ध्वे
न्यायस्येत्यर्थः । क्वचित्—अविरविकन्यायेन—इति पाठः,
तत्रैव च दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । अविः—अविकन्यायेन—तद्वद्भावेण
यथा प्रत्ययसुत्पादयति न स्वयम्, तथाऽयमपीत्यर्थः ।

अथवाऽविरविकन्यायः विभक्त्यन्तस्यानुकरणमविरिति ।
ततोऽनुकार्यैर्गार्थेनार्थवत्त्वाया विभक्तिरुत्पद्यते तस्या द्वन्द्वान्त-
र्भावोपपन्नः, न तु पूर्वस्याः, अनुकरणत्वात्, सुत्वाभावात् ।
यथाऽस्यवामीयमिति पञ्चा लुगभावः ।

अथवा भाष्यकारकचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम् ॥ एवमिति ।
पञ्चकपालीशब्दात्चनमिधानात्तद्विज्ञातुव्यतिरिति भावः ॥

(उद्योतः) यो न्याय इति । अविशब्देन विग्रह एव ।
अविकशब्दादप्रत्ययः, तेषां विग्रहश्चेति तयोन्माह ॥ तद्वद्वारेण—अविक-
द्वारेण । अयमेव न्यायशब्दार्थ इति भावः ॥

अत्र एके यथातथैवत्युपपत्तिरुत्पद्यते पञ्चान्तरमाह—अध-
वेति । अत्रायमर्थः—अविरविकन्यायेन, अविक इति च, तयोर्मध्ये
विकारादिप्रत्ययः कनमायेन, न तु केवलादिति न्यायः—तेनेति ।
भाष्ये—विग्रहाविकशब्दादुत्पत्तिरिति 'परावरयोरेव च' इति कञ्जा ॥

न्यायस्य प्रथमान्ते पदे न विषय इत्येवमाह—भाष्यकारेति ।
अर्थे हि भाष्यकारस्यैव प्रयोगः, तद्वचनप्रामाण्यान्मयूयस्यैकतादित्वा-
त्पूर्वपदस्य रेफे आगम इत्याशयः ॥

(६६१ अलुगविसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४६ ॥)

१३३४ गोत्रेऽलुगचि ॥ ४ । १ । ८९ ॥

(अलुगधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'यस्माद्विग्रहो गोत्रे' इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको
विषयविशेषेऽयमपवादः ॥

(उद्योतः) अत्र गोत्रशब्देन पारिभाषिकं श्राद्धीयमेव,
उत्तरसूत्रेण कृत्रिमेग यूना तौहचपादः । पूर्ववृत्तिगोत्रप्रत्ययलुकोऽ-
प्राप्तेः प्रीतिं दर्शयति—यस्माद्विग्रह इति । अनेन 'यद्वाज' इत्यस्यापि
संग्रहः । तैत्तिरीयेषु 'यद्वाज' इत्यनुद्वेष्टेस्वात्येवत्प्रकरणस्यत्वात् ।
'यद्वाज' इति तु न शुद्धते, यूना गोत्रसंज्ञाया अभावात्, 'भूजै

< तैत्तिरीयेषु, तयोऽन्वयविकशब्दयोः ॥

९ 'अविरविकन्यायेन' इति पाठे कैयटको द्वितीयपञ्चसुत्पादप्राप्ति—
अत्रायमर्थ इति ॥

१० रेफ आगम इति । न तु 'अविर' पदस्य मथमायस्यमिति भावः ॥

११ पारिभाषिकम्—श्राद्धकार्यस्यैवविषयमिति भावः ॥

१२ सूत्रे लुगिति सूत्रे लुगपदो यथा श्राद्धीयार्थस्य प्रकाशनाय, तथा
लुगपूर्वसूत्रस्यपदको गोत्रशब्दोऽपि तादृशार्थस्य प्रकाशनाय इति भावः ॥

१३ आसिद्धमिति । 'लुका' इत्यादि ॥

१४ अनेन—प्रकरणेन मातृस्य छेदः इति कैयटकोऽनेन तत्प्रकरणस्यस्य तत्र-
त्यस्य बहुवचनेनैवविकन्यायस्य यस्माद्विग्रहो गोत्र इत्यस्य प्राकनस्यापि संग्रहः ॥

१५ तद्वद्वारेणेत्यस्य यस्माद्विग्रहो गोत्र इत्यस्य च प्रकरणकारणयोर्ध्वत्वे कथ-
यति—तत इति । तत एव—तद्वारेणेत्यस्य सूत्रेण ॥

प्राप्तस्य' इति भाष्यम् ॥ विशेषे—प्राग्दीव्यतीवरावादिप्रत्यये । प्राग्दीव्यतीवरीपञ्जीवनानि च प्रकरणोक्तं इति बोध्यम् ॥

(५२४६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ।

का इतरेतराश्रयता ?

अलुङ्गिमितोऽजादिः, अजादिनिमित्तश्चालुङ्गः तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।

इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) गोत्रेऽलुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । यदि तु 'गोत्रेऽलुङ्ग' इत्युक्त्वा 'हलि न' इत्युच्येत तदान स्यादोष इत्यर्थः ॥ अलुङ्गिमित्त इति । गर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीवरीयविशेषार्थं संलुङ्गि इद्वत्वाच्छेन भाव्यं नान्यथा, छे च कृते इयदिशे परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम् । व्यतिषेष्टेऽचीति परसप्तमाश्रयणेऽयं दोषः । आहूतिपक्षे तु विषयसप्तम्याश्रयणेऽस्य दोषस्यानवतारः ॥

(उद्घोषः) 'अलुङ्गविधाने' इति वक्तव्ये 'गोत्रेऽलुगचीति चेद' इत्युक्तमत आह—आसिन्मनुष्येति ॥ यदि विवति । प्राग्दीव्यतीवरेऽयं विशिष्टे गोत्रसाहचर्ये, हलादी तु नेति दृशयर्थः ॥ वषट्पञ्चादिप्रत्ययनामस्य नाहुभिनिचक्रता, तथाऽपि तद्विशेषस्तस्मात्तस्याह—गर्गाणांमिति ॥ परत इति । ईयदिशे कृते तस्मिन्परत इत्यर्थः । एतेन विषयसप्तम्यां न दोष इति ध्वनितम् ॥ तदाह—व्यक्तीपक्षे इति । तत्पक्षे साक्षात्पौर्वापर्यसंभवाद ॥ आहूतीति । अत्र हि जातेः पौर्वापर्यासंभवाद विषयतस्तन्मेवैसाशयः । श्वत् 'आर्षेधातुके' इति द्यौरे द्वितीये स्पष्टम् ॥

(५२४७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ विप्रतिषेधात् लुक् दृष्टविधानम् ॥*॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधात् लुक् छो भविष्यति । लुकोऽवकाशः—गर्गाः, वत्साः, विदाः, उवाः । छात्रावकाशः—शालीयः, मालीयः, गार्गीयः, वात्सीयः ।

इहोभयं प्राप्नोति—गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः, वात्सीयाः ।

छो भवति विप्रतिषेधेन ।

१ ननु यदि तद्वज्रस्येति प्रकरणविरहितलुक् एवायमलुग्नवचकत्वादा द्वितीयाभ्या एव तद्विरुद्धकाले सुप्रसिद्धं कल्पयन्त आह—प्राग्दीव्यतीवरीयत्वोपेति । प्राग्दीव्यतीवरीयत्वमात्रं द्वितीयाभ्यामेव न कल्पयेतदित्यर्थः ॥

२ भाष्यकृत—अहुभिनिचक्र—अहुभिचक्रौ इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति वक्तव्यम्, न तु गोत्रेऽलुगिवादि । तस्मात् 'गोत्रेऽलुगचीति' भाष्यकृत उत्तमवर्गि दोषमद्वयार्थमुक्तव्यम् ॥

नैव युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) गार्गीया इति । गार्गीयायं छात्र इति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिसत्त्वेदं छात्रावकाशप्रदर्शनम् ॥

(उद्घोषः) ननु गार्गीयस्य विवादस्यानन्तराच्छात्रावकाशत्वमनुपपन्नमत आह—यदेति ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

भूमीति च लुक् प्राप्नो

वाद्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्

विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूम्नि प्राप्तस्य लुको

यदजादौ तद्धितेऽलुक् शास्ति ।

एतद् ब्रवीति कुर्वन्

समानकालावलुङ्गलुक् च ॥

यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धितेऽलुक् शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतालुङ्गलुकाविति ॥

(प्रदीपः) भूमीति चेति । प्रत्ययार्थबहुत्वनामप्रापेक्षो ह्यमन्तरङ्गः, बाह्यप्राग्दीव्यतीवरीयप्रापेक्षत्वात् बहिरङ्गोऽजादिप्रत्ययः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चातुल्यकालत्वाद्युक्तो विप्रतिषेधः ॥ तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह—भूमीति ॥ समानकालाविति । यदि पूर्वं लुक् प्रयत्नेत तदाऽभिमित्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादयं कमलुग्विधानं स्यात् । तस्मादलुग्विधानाच्च तावत्पूर्वं लुक् प्रवर्तते इति लुकोऽपि सापेक्षत्वादनन्तरात्प्रत्यावादात्तदप्यत्र एव विप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्तरङ्गः—पूर्वकालप्राप्तिक इत्यर्थः ॥ लुकोऽपि सापेक्षत्वात्—बाह्यार्थसापेक्षाऽलुङ्गलुक्कालकृतत्वध्वंसकारापेक्षत्वात्, न केवत् ईदृशेव किंतु लुकोऽपीत्यर्थः ॥

(अजादिप्रत्ययस्य बलवत्त्वोपपादकभाष्यम्)

यदि वा लुक् प्रसङ्गे भवत्य-

लुक् छस्था प्रसिद्धोऽस्य ।

यदि वा लुक् प्रसङ्गेऽलुग्नमवति तथाऽस्य च्छः प्रसिद्धो भवति ।

१ ननु अर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वं भावीत्येव, अत एव स्त्रीत्वस्यार्थनिमित्तकद्विषयश्रुत्याऽनन्तरात्प्रत्ययेने 'य त्थिक्वादा' इति निषेधो न व्यर्थः । एवञ्च मत्वार्थबहुत्वनामप्रापेक्ष इत्यादि प्रदीपप्रयोगोऽङ्गतात् स्यात्, तद्वद्ब्रूहिः । आरण्यावाह—पूर्वकाल प्राप्तिक इति ॥

२ बहिरङ्गत्वमिति नाशः ॥

पूर्वं ह्यपवादां अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥

(प्रदीपः) यदि वेति । अन्तरेणापि विप्रतिषेधं लुगपवा-
दत्वादल्लुक्, तन्निमित्तमजादिप्रत्ययो बलवत्त्वादप्रवर्तत इत्यर्थः ॥
पूर्वमिति । निरपवादो विषये उत्सर्गणं प्रवर्तितव्यमिति पश्चा-
दसौ प्रवर्तत इति भावः ॥

(उद्घोषतः) भाषे—यदि वेति । अथ वेत्यर्थः ॥ वसि-
मिति पठेत् । यथाऽपवादो बह्वचन । तदा तस्मिन्मनस्योपपत्तिः
तदा—भाषे—पूर्व हीति । अथ वादशक्तकृतलक्षणात्तदाऽपवादो
प्रागुत्तरस्य स्वलक्ष्यस्यैव लक्षणीकचक्षुषो जानाति इत्यर्थः ॥
इदित्येव लपवादविषयग्राहये उत्तरस्य स्वलक्ष्यस्यैव स्मारकता, ततः
प्रागुत्तरस्यैव लक्षणीकचक्षुषि न्यायः । यत्तत्र लुप्तलक्ष-
णविषयस्यैव लोचनचक्षुः श्रवणतया । एवं भाषे प्रमोदमयोक्ताः
ऽन्यलक्ष्य विषयतस्मात्तल्लक्षणात्तदाऽपवादः ॥

(प्रकारान्तरोपपादकभाष्यम्)

लुग्वाऽलुकः प्रसङ्गं

प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥

लुग्व्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते, तथाऽस्य
छेऽलुकं सिद्धो भवति ।

प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिवि-
शते ॥

(प्रदीपः) प्रकल्येति । अन्यथा निर्विषयोऽपवादः स्यात्, यदि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्तेतेति भावः ॥

(५२४८ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचना-
न्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचना-
न्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोस्त्वुगन्तव्यः । विद्वानामपत्यं
माणवको वैदः, वैदौ ।

१ अपवादत्वादल्लुक्शाब्दस्य बलवत्त्वेऽपि, अल्लुक्शाब्दनिमित्तस्याजादि
मलयस्य बलवत्त्वे ममाणमाह—पूर्वं ह्यपवादेति ॥

२ विप्रतिषेधमन्तरेणापि=विप्रतिषेधामावेऽपि लुगपवादोऽलुगभवति, अ-
लुङ्गिमतभूतो योऽनादिप्रत्ययः सोऽपि बलवत्प्राप्त्यवर्तत इति भावः ॥

४ 'अयश्च लब्धै' इति घ. झ. पाठः ॥ अयमिति । प्रकल्प्य चापवाद-
मिति पक्षे इत्यर्थः ॥

५ बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विमतिषेधादयुक्तं स्यात् । पूर्वं आपवादा अभिनिविशने

पञ्चाहुतर्गाः । प्रकाश्यं चापवादविषयस्तत उत्तमोऽभिनिविशते । इति प्रकारः
त्रयमित्यर्थः । अर्थात् परसप्तम्यश्रयणे तु दुग्धलुकोः समानकालिकत्वाभावेन
‘भूजीति च लुक् प्राप्तेः’ इत्यादिनाऽन्तरङ्गत्ववर्जनं न युज्येत । विषयसप्तमीपक्षे
तु तदुच्यतेत्याशयः ॥

७ भाष्यस्य 'गोत्रस्य बहुषु' इत्यस्यार्थमाह—भाष्ये बहुष्विति

किमर्थमिदम्, नाचीत्येवालुक् सिद्धः ?

अचीत्युच्यते, न चात्राजादिस्पश्यामः ।

प्रत्ययलक्षणेन ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्रदीपः) गोत्रस्येति । गोत्रप्रत्ययस्यैवार्थः । बहुषु
लोपिन्त इति । बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्यैवार्थः । बहु-
वचनास्तस्येति । तद्वार्थान्तरे यूनि संक्रमति तदन्ता-
यूनि यदा प्रत्ययः स्थित इत्यर्थः । व्ययोर्योऽस्ति । द्विकृ-
तोऽप्येति । द्वयोर्थानोरकस्मिन् । यूनि यदा प्रत्यय उत्प-
द्यत इत्युक्तं भवति । विद्वानामिति । विद्वत्स्याप्यानि
बहूनि । 'अवृथानान्तस्त' इति गोत्रधृत् । तदन्तायूनि 'अत
इत् । तस्य 'प्यस्यनियामित्वा' इति छद् । तत्रागो बहुष्वप्रत्य-
याङ्गः प्रत्ययस्थित्यर्थे ।

(उद्धोतः) ननु गोत्रसंश्रवसापत्यस्य ह्युक्तोऽसंनवादाह—
गोत्रप्रत्ययस्येति ॥ मांथे—यदुपु ह्युभाभौ यो गोत्रप्रत्ययः,
तदन्त्यस्य—इत्युपयनान्तस्य प्रत्युक्तो—अन्तरितरत्ताग्न्याविरुधैः ॥
तदेवाह—यदा तदिति ॥ शृङ्गव्यनान्तस्य ॥ गोत्रप्रत्ययान्तरित्यर्थः ॥
युक्तिं यदेति ॥ तस्य च यदा ह्युपलपि गोत्रम्, न ॥ नोक्तं यस्मिन्
सूक्तनाम आह—द्वित्र्येति ॥ अर्धमैरसंत्तकान्तस्य द्वित्र्यैकत्ययोः सतो-
रित्यर्थः ॥ तत्कालितमाह—द्वयोरिति ॥ मांथे—वर्णान्तर्ये ना-
स्तीति ॥ प्रत्ययव्यवसृजस्य प्रत्ययस्येताधारणं कृत् यथाश्रीवत्ते तदेव
कथं प्रत्यययोः अयमिति निरुमात्येते—इदम् ॥ एतेन वर्णप्रधानयो-
भावादिदं चिन्त्यमिषापास्तम् ॥

(५२४९ पुर्यपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रथमतो
बहुषु लोपो युनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहवो माणव्यका विदाः, वैदयो^{वि}विदाः ।

बहुत्वे यस्य छम्भवति, एतादृशो यो गोत्रप्रत्ययसदन्तस्य बहुवचनान्तस्यान्त-
नारसंक्रान्तावित्यर्थः ॥

८ भाष्यस्य यदा तदित्यत्र तत्पदार्थमाह—बहुवचनान्तमिति ॥

१. ननु भाष्यकृता द्वेकयोरित्युक्तम् । तत्र द्वित्वविशिष्टस्यैकत्वविशिष्टस्य च भेदेन बहुत्वद्वयेकशब्दाद्बहुत्वचनेन युज्येत, अत आह—ननु द्वेकेयामिति । द्वित्वैकत्वयोरित्युक्त्यानेन धर्मद्वयस्यैव सम्भवेन द्वित्वचनेनैवात्र न्यायः इति भावः ॥

१० द्वित्वैकत्वविशिष्टार्थान्तरे संक्रान्तस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वित्वैकत्वयो-
स्योत्तरित्वर्थः ॥

११ वानुतस्तु नैतिसिद्धान्तिनो मत्तम् । अत एवमेव यद्यथा यदि वा कानि-
चिन्नोऽश्रयणीयत्वात्कृत्वा व्याघातरमुक्तम् । एवञ्च वर्णमाधान्यामायेऽपि-
परिभाषा यत्र सूत्रस्य नियमावलीन प्रत्यक्षद्वयं नास्ति तत्र भवतीति इत्यादि
कथनमनदमिषोऽयमेवेति ॥

१२ 'वैद्यार्थी विद्या' इति च. ष. म. पुस्तकेषु ।

अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति ।

मा भूदेवम्—अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्विति ।

अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति ॥ नैवं शक्यम् ।

इह हि दोषः स्यात्—काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति ॥

(प्रदीपः) अजन्तमिति । श्वि छेते युवसु बहुष्वन्तस्य वर्तमानाहुर्भवित्यतीत्यर्थः ॥ काश्यपा इति । काश्यपस्यापलं विनादित्वाद्भृन् । तत एकस्यैव काश्यपस्य बहुवचः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदा 'इदं प्रतिकृतौ' इति कन्प्रत्यय-स्तस्य देवपथादित्वाद्भृन् । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इति वचन-अङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति । वचनं त्वभिधेयगतमेव । वैदिकशेषः कियते, तदाऽजन्तस्य प्रतिकृतिबहुवचं वर्तमानाहुक्-प्रसङ्गः ॥

(उच्यते) । हरीतक्यादित्वाभावेऽपि बहुवचनं साधयति—यदिकशेष इति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैष दोषः ।

यत्तावदुच्यते—'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहु-वचनान्तस्य प्रवृत्तौ छेकयोरलुक्प्रवक्तव्यः' इति ।

न वक्तव्यः ।

अर्थात्तेवालुक् सिद्धः ।

अर्थात्त्युच्यते, न चात्राजादि पद्यामः ।

प्रत्ययलक्षणेन ॥

ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति ।

यदि वा कानिचिद्दर्शनादयथापि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति, तथा चेदमपि भविष्यति ॥

अथ वा विशेषेणालुक्मुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि ।

यथविशेषेणालुक्मुक्त्वा हलि नेत्युच्यते, विद-नामपत्यं बहवो माणवका विदाः—अत्राप्यलुक् प्राप्नोति ।

अस्तु ।

पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भवित्यति ।

पुनरलुक्कसाञ्च भवति ?

समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते, न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् ।

किं तर्हि ?

द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—अत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकश्यपिका, भृगुवह्निरसिका, कुत्सकुशिका-का—इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । अतुगेह इत्यत्र हलादौ पिति सावैधातुके भिधेयमानः 'तुणह इम्' इतीनामनो छेतेऽपि सावैधातुके भवति । तत्र हि हरीत्यनेन सावैधातुके विशेष्यते । ततश्च हलादिषावैधातुकाश्रयत्वादिनामयः प्रत्यय-लक्षण इति छेतेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते । गवै हितं गोहितमित्यादौ त्ववाद्दोऽञ्मात्रे विधीयमाना वणेरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावाद्छेपे न प्रवर्तन्ते । इहाप्यजादौ प्रत्यये लुगुच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भवतीति छेतेऽपि प्रत्यये प्रवर्तत इति भावः ॥

अविशेषेणेति । प्राग्दीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते, न त्व-जादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः ॥ हलि नेति । गोत्रस्य आगतं गर्गकृत्यम्, गर्गमयमिति हलादावलुङ् भवति ॥ विदनाम-पत्यमिति । अत्रापि प्राग्दीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वाद्लुक् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

युवबहुत्व इति । लुगिवधौ गोत्रप्रत्ययमात्रं गृह्यत इति युवबहुत्वेऽपि लुक् प्रवर्तत इति भावः ॥

प्रथमस्येति । 'प्रथमात्' इत्यनुवृत्तमिहार्थवशात् पञ्चनन्तं संपद्यते । प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यम्, गोत्रप्रत्ययस्य द्विती-यार्थवृत्तिवै त्वलुगभावः ॥

अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रेरपत्यानि बहुति 'इतश्चानिचः' इति लुक् । तदन्ताद्युवबहुत्वे 'अत इच्' । तस्य 'प्यञ्जिविद्यार्थ' इति लुक् । 'अत्रिद्यु' इति लुको लुक् । भरद्वाजस्याद्विदा-यच् । ततो वृत्तीच् । पूर्वबहुल् । अतोऽपि युवबहुत्वे लुगि-प्यते । अनेन प्रथमस्योच्यमानः—अत्रिभरद्वाजानां वैशुनिका— इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायात्मकम् भवति ॥ वसिष्ठकश्य-पिकेति । वसिष्ठादप्यण् । वृत्तीनो लुक् । अणोऽप्यन्यादि-सूत्रेण लुक् । कश्यपाद्विदायच् । वृत्तीनो लुक् । अञः 'यजोश्च' इति लुक् । पूर्वबहुल् । भृगोः—कथ्यण् । वृत्तीनो लुक् । अणः 'अत्रिद्यु' इति लुक् । एवमत्रिरसः । कुत्सात्—

१ यद्यपि आशे वार्तिकोक्तोपानामाकाङ्क्षितगत्वेन काश्यपशब्दस्य हरीतक्यादि-विगणलक्षणेन न कोऽपि दोषस्तथापि हरीतक्यादिषु व्यक्तित्वेन किञ्च-लेन वचनस्यापि व्यक्तित्वः स्यात्तथा च काश्यपशब्दाद्बहुवचनं न स्यात्, नैवक-सिंहस्यैव युवबहुत्वकरणे, वचनस्य च युक्तवद्भावकरणे प्रमाणभावादित्यत आह—वैदिकशेष इति ॥

२ आकाङ्क्षितगणलक्षणेन हरीतक्यादियुगे काश्यपशब्दस्य पाठकृत्यवचन-व्यक्तित्वविरिति भावः ॥

३ 'यदि वा कानिचिद्दर्शनादयथापि प्रत्ययलक्षणे न भवन्ति तथेद-मपि न भविष्यति' इति वा. पुस्तके पाठो दृश्यते, सामान्यतो विचार्यमाणे नास्य पाठस्य सङ्गतिमत्त्वोक्तव्यापारः ॥

लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । काश्यपाः—इत्यवन्तं
तु प्रतिकृतिबहुत्वे वर्तते नापत्यस्य बहुत्वे ॥ निमित्तं ना-
स्तीति । बहुत्वं नास्ति, द्वित्वैकवचनविषयत्वादित्यर्थः ॥

(उद्धृतः) नियमाधैवमुपपादयति—ग्राहिनि । अन्य-
धाडनेनैवालुकि सिद्धे गर्गभर्गविकाशश्चस्य गोपनवादिषु पाठो व्यर्थः
स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—अजन्तमिति । एवञ्च 'यजोव्य'
इत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः ॥ तत्र शङ्कते—ननु चेत्यादि काश्यपा
इत्यन्तेन ॥

अपलस्येति । प्रवर्थाद्याप्रसिद्धापलस्यैवः 'स्त्रीपुंलभ्याम्'
इति सूत्रे स्वल्पमेव तयोक्तोः ॥ भाष्ये—वैदाः, वैदानात्रापि प्रामो-
दीति । अजन्तस्य गोत्रयुवतसुदायगतबहुले वर्तनात् । अन्यो बहु-
वच्यैव तु न दोषः, तत्समुदायगतबहुलेऽनोऽवर्तनादिलिखितानः ॥
उच्यते तु—गोत्रबहुले न प्रसक्तगुहा बाधः, यूनृतु बहुलमेव न ।
उभयसमुदायवर्तु न समकक्षतया शब्दवाच्य इति । बहुल्ये ना-
स्तीति । युवबहुल्यं नास्तीत्यर्थः ॥

(५२५१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

‘आपत्यं वा गोत्रम्’, ‘परमप्रकृतेऽपत्यः’, ‘आपत्याजीवद्वंद्व्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः’ ‘स चास्त्रियाम्’ ‘एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं’ च, ‘बहुवचनलोपिषु च सिद्धम्’ इति ।

तत्र विद्वानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विद-
शब्दाद्ध्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति—वैदः, वैदौ ।

बैदस्यापत्यं बहवो माणवक इति विग्रहा बिद-
शब्दाद्बहुपुपत्तिर्भविष्यति—विदा इति, अविरयि-
कन्यायेन ॥

(प्रदीपः) आपलं वेति । औपलस्येदमापलम्, पौत्र-
प्रसूत्यपस्यैत्यर्थः, तत्पौत्रावर्त्तं भवति । परमप्रकृत्येति ।
गर्भाद्यापलप्रत्ययः कार्यो न लवन्तनतुष्टुवृष्य इत्यर्थः ।
अप्येवापलपि । गर्गादर्थः पौत्रप्रत्ययेपलं च्युत्पद्यो जीव-
हंसेषे प्रत्ययः कियते तदा ह्यर्थः द्वितीयः 'यगिनोश्च' इत्यादिना
फगादिः प्रत्ययः, कार्यव्ययं च । स चेति । स्येति द्वितीय-
प्रत्ययानामाहू मायित्वं भवति । एक इति । 'परमप्रकृत्ये वा-
पलम्' इत्यनेन तदर्थस्य लभात् । बहुवचनलोपिष्विति ।
युगबहुवृत्त्ये इत्यादि सिद्धम् । द्वित्वकलशेत्तु द्वेः, नैवा-
ल्लिख्यार्थीत्यर्थः । तत्र विग्रहानामिति । 'गौत्रस्य बहुवो-
पेति' इति वार्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति । परमप्रकृत्ये

यूनि प्रत्ययः । आपत्याजीवद्वन्द्यादित्यनेन स्वार्थिको द्वितीयः
'पुनश्चित्रियार्थजितः' इति ब्रुष्यते ॥

अविरविकन्यायेनेति । केचिदाहुरग्रन्थोऽयमिति, 'पर-
मप्रकृतेश्चापत्यः' इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । अन्ये तु वचन-
नस्यैवाव्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥

(उद्धोतः) अन्यत्र स्वयम्पठितवार्तिकत्रये वार्तिके प्रत्याख्ये
तेषामावश्यकव्याभिरप्येव—उक्तं वेति ॥ अपत्यस्येदमिति ।
'तस्यैदम्' शब्दादिवार्तिकविरुद्धमेतत् । शिवादिपाठादणिति युक्तम् ॥
आपत्याज्जीवद्वन्द्वयादिति । जीवद्वन्द्वमुद्धादिबोधकाद्बोधप्रत्ययान्ता-
त्वायें द्वितीयः फगादिर्भवेति स युवसंश्लेष इत्यर्थः ।

परं तु भाषायास्तार्किक आभासश्चन्द्रस्य तदर्थकप्रत्ययपठनात्, 'परं-
मप्रज्ञेयम्' इति वार्तिके 'आभास्य' शब्दस्य च सप्त तदभासप्रत्यय-
पठनात् । पूर्वं च—सत्यस्यैव गोत्रस्य, युवतश्च गोत्रस्य । किञ्चोक्तं—
क्यान्ते वार्तिकस्य युवतमाभास्यकतया 'अपल्लवं वा' इति वाचान्वा-
संगताः, उरध्वमानन्तेन 'वा' शब्देन तदितिकर्तृत्वोपेक्षणात् । न्यातं
विकल्पे तु—'अपल्लवं गोत्रमपल्लवं वा' इति वक्ष्ये । स बापल्लवसं-
वेषः । अपल्लवः परमविभक्त्यैव भवति । स च—गोत्राज्जलपल्लवो
गोत्रेष्वप्यन्ताराधुडसि च । 'अपल्लवो वा गोत्रम्' इति वार्तिकारणः
'जीवतश्चैव भाष्ये कल्पियन्त्येव इत्येव, स तु वृत्तारणः । अप-
ल्लवान्तां कर्तुं पठितव्यं वृत्तैः, 'गोत्रे' कालौ' इत्यादी 'पुत्र' इति
इत्यादी च पष्ठये लसनीत्याहुः । वार्तिकप्रयोजनमिति । वार्तिक-
प्रयोजनानिर्णयः ॥ अन्यथा तर्हि । वार्तिकारणं वचनं निवेन प्रक-
रान्तेन वाच्यमप्यर्थः । धृत्वि—युवतस्यैव, तदर्थकप्रत्ययपठनेन ।
सापेक्षकत्वादिभिः । तस्मै त्याज्यमित्येवमप्युक्त्यर्थः ॥

(६६२ लुग्विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ४७ ॥)

१३३६ ग्रनि लृक् ॥ ४ । १ । ९० ॥

(लुगाधिकरणम्)

(५२५२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यां-
यथेष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते लुक् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य भ्रवणं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) यूनि लुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्र-
न्यासे दोषः, न तु न्यासान्तर इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) न्यासान्तरे इति । 'यूनि छक्, न हलि' इति न्यासे इत्यर्थः ॥

१) एमिरन्वप्रोक्तैर्वातिर्कैरप्रोक्तयोर्वातिक्त्वोः प्रत्याख्यानमित्याशयः ॥

२ सर्वेषां वार्तिकानाङ्क्रमेणार्थमाह—अपत्यस्येदमित्यादिना ॥

३ अपत्यस्यापत्यमित्यर्थे शिवादिपाठादण्युक्तं, न तु तत्र तस्येदमित्यनेनाण्यं । तस्यापत्यमित्यस्य तत्राधिकत्वात् ॥

४ नखापत्वं वा गोत्रमित्यत्रत्यापत्यशब्दस्यापत्त्यर्थकप्रत्ययपरकावे गोत्र-

शब्देनाप्यप्रत्यय एव गृह्येत, ततश्च गोत्रेऽङ्गुलीलादौ सप्तम्या अनुवपत्तिस्त-
दाह—गोत्रेऽङ्गुलीलादाविति ॥

५ पूर्वोक्तार्थस्य वाचनिकत्वे, भविरविकम्पायेनेति न्यायशब्दकथनमपुनः
स्यात्, वाचनिकत्वे न्यायासम्भवादित्याशयः ॥

(५२५३ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं
हलि च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

अविशेषेण लुक्मुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि ।
सिच्यति ।

सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिकरणभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—‘युनि लुग्वीति चेत् प्रत्ययस्या-
यथेष्टप्रसङ्गः’ इति ।

नैष दोषः ।

अवीति नैया परस्समी ।

का तर्हि ?

विषयसप्तमी—अज्ञादौ विपश्च इति । तत्रात्रि
विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो
अविष्यति ॥

(प्रयोजनावतरणभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

(५२५४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो
णठक्छाः ॥ * ॥(भाष्यम्) ण, फण्टाहृतेरपत्यं माणवकः—
फण्टाहृतः, फण्टाहृतस्य यून्शङ्खात्राः—फण्टा-
हृताः । ण ॥उक्त्वा, भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिः ।
भागवित्तिः यून्शङ्खात्राः—भागवित्तिः । उक्त्वा ॥छ, तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः । तैका-
यनीयस्य यून्शङ्खात्राः—तैकायनीयाः ॥(प्रदीपः) फण्टाहृतस्यापत्यमिति ‘अत इव’ । तस्या-
पत्यं युवा ‘फण्टाहृतसिमतान्भाम्’ इति णः । तस्य छात्रा इति
प्राग्वीच्यतीयाधिविषयायाम् ‘इवश्च’ इत्यणिव्यते । स च न
प्राप्नोति, शान्तत्वात् । ततश्च ब्रह्मलक्षण एव छे परतो गत्य
लुक् स्यादिति छस्य श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

१ ‘इति हलि प्रतिषेधः’ इति क. च. ख. न. पाठः ॥

२ तैकायनियन्तो विविधा—श्रीवीरगोत्राः, श्रीवीरगोत्रकेति भावः ॥

३ माणवकत्वोपकारे यूनो ब्रह्मवद्विदेशः कर्तव्य इत्यनेनाभिनेन वार्ति-
केन युद्धवद्विदेशे ‘इवम्’ (११२११२) इति युनो इत्यन्ताहोरात्रेण कण-
मल्लः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

४ ‘उपगोत्रस्येवम्’ इति क. पाठः । अपस्तम्भे ‘प्राग्गोत्रोऽप्य’ (१११)

भागवित्तेरिति । भागावत्तत्पत्त्यापत्तात् ‘अत इव’ ।

ततो युनि ‘युद्धाहृक् सौवीरेषु बहुलम्’ इति ठक् । तस्य छात्रा
इत्यर्थे ठको लुकि ‘इवश्च’ इत्यण् ॥

तैकायनेरिति । तिकस्यापत्यमिति ‘तिकादिभ्यः क्त्वा’ ।

ततो युनि ‘किंछ च’ इति च्छः ॥

यस्युद्धश्च सुषामा च वार्ध्यायणिः फिजः स्मृताः ।

इति परिगणनं माध्यकारेण ‘किंछ च’ इत्यत्र नाश्रितमिति
तैकायनेच्छो भवति । परिगणनाश्रये तु प्राप्नोति । तस्य छात्रा
इति च्छे छोते ब्रह्मलक्षणद्वयः ॥(उद्धोतः) अनिष्टप्रत्ययश्रवणमुदाहरणे दर्शयति—फण्टा-
हृतेति ॥ अविशेषेणेति—भाष्ये । ‘अवि’ इत्ययं विशेषो नावि-
क्ष्यत इत्यर्थः ॥केद्व चेति । तैकायनिः सौवीरगौत्र इति भावः । असौवीर-
गोत्रोऽप्येवम् । अतएव ‘केद्व च’ इति सुले—सौवीरेति किम् ?
तैकायनिः—इति वृथादिप्रत्याः संगच्छन्ते ॥ परिगणनाश्रये
त्विति । एवं च परिगणनं चित्तमिति भावः ॥ छे छोते इति ।
यद्यपि तदलक्ष्यमिति छः प्राप्नोति तथापि तैकायनीयवत् इति प्राप्नोतीति
भावः ॥

(५२५५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इङ्गयौ सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) इङ्गयौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवे
यून्शङ्खात्राः—औपगवीयाः । ब्रह्मवद्विदेशो सति
इजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ॥

नैष दोषः ।

प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः ।

कथं यानि प्रयोजनानि ?

तानि ज्ञापकेन सिद्धानि ॥

(प्रदीपः) औपगवेरिति । उपगोरपत्यमिर्लेण, ततो
यूनीय, तस्मिन् छते छः । किं पुनरितो लुक्ः प्रयोजनम् ? यदा
तस्मिन्छतेऽपि सिद्धश्चो ब्रह्मलक्षण इत्याह—युद्धश्च इति ।
ब्रह्मशब्दः पूर्वोच्चार्यसंज्ञा गोत्रस्य । तत्र यूनो ब्रह्मवद्विदेशादियो
लुक्प्रसङ्गः स्यात् ॥ कथं पुनर्यानीति । गौर्योयणानं
समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणे बुभिक्ष्यते, स न प्राप्नोति । ज्ञापके-
नेति । ‘राज्याहुष्य मनुष्याच’ इति वक्ष्यमाणेन । तदेवमिने
लुका विनाऽप्यौपगवीया इति च्छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणेनेत्यर्थः ॥६३ इत्यधिकृतं कण् । ततः ‘अत इव’ (१११५४) इत्यनेन यूनीयः
तस्यैवत्यस्य ‘युनि लुक्’ (१११५५) इत्यनेन लुकि सति ‘युद्धाहृक्’
(१११५६) इत्यनेन छाः प्रत्ययः ॥७ प्राग्गोत्रत्वोपकारे यूनो ब्रह्मवद्विदेशस्य यानि प्रयोजनानि भाष्ये
कानि गाम्भीर्येणानं समूहः, निविष्टः, भक्तिरिवादीनि, तानि तद्विनिवृत्त
प्रत्ययान्ये कथं सिद्धनीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्य—सर्वत्रेति । लौबीरगोत्रम्नोऽलौबीर-
गोत्रेभ्यश्चल्यः ॥ सिद्ध इति । 'ईशश्च' इत्यत्र तु न प्रामोति, पुनि
इत् न उत्पन्नत्वेनागोत्राधिकारित्वात् भावः ॥ इत्याहेति । इत्यत आह-
ल्यः ॥ वक्ष्यमाणेनेति । तेनैव श्रवसाधिकारादप्यत्र लौकिकगोत्र-
ग्रहणं शाप्यत इति भावः ॥ लुका विनाऽपीति । 'ईशश्च' इत्यत्र
तु न तेन शापकेन प्राप्तिः, तत्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहणमिति वक्ष्यत
इति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

यत्खच्छान्तात्तर्हि—इत्रः प्रयोजनम् ।

यत्—श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः, श्वशुर्यस्यापत्यं
श्वशुरिः । श्वशुरेयूनश्छात्राः श्वशुर्यैः—यत् ॥

ख—कुलस्यापत्यं कुलीनः, कुलीनस्यापत्यं कौ-
लीनिः, कौलीनेयूनश्छात्राः कौलीनैः—ख ॥

छ—खसुरपत्यं स्वकीयः, स्वकीयस्यापत्यं स्वा-
कीयिः, स्वाकीयेयूनः छात्राः स्वाकीर्याः ॥

(प्रदीपः) इदानीमिदं उदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह—
यत्खच्छान्तादिति । श्वशुरिरिति । 'आपत्यस्य च तद्विते
नाति' इति वल्लोपः । उणाद्वीनामप्युपस्थात्वा 'न श्वाभ्याम्'
इति वृद्धिमिषेध एजागमश्च न प्रवर्तते ॥ कुलीन इति ।
'कुलात्तः' ॥ स्वकीय इति । 'खसुरः' ॥

(उद्धोतः) ननु आशयंके शाडुपपदे ऋमि श्वशुरस्य सिद्धेः
'न स्वाभ्याम्' इत्येवामोलीयत आह—उणादीनामिति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि
यूनि—श्वशुर्यः, कुलीनः, स्वकीय इत्येव भवितव्यम् ।
उक्तमेतत्—अणिजोर्लुकि—अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युव-
प्रत्ययस्योपसंख्यानम् इति ।

अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते, न चैतदब्राह्मण-
गोत्रमात्रम् ।

अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति नायं पशुंदासः—यद-
न्यद् ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति ।

किं तर्हि—

प्रत्यय प्रतिषेधोऽयम्—ब्राह्मणगोत्रमात्रात्रेति ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । मायूरिः, कापोतिः,
कापिञ्जलिरित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) एतान्यपीति । लक्षणातन्त्रेण युवप्रत्ययस्य
लुक् सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ न चैतदिति । अब्राह्मणशाब्देन
ब्राह्मणसदृशानिवादिप्रधानात्, श्वशुरादिसम्बद्धे श्वशुरादेरन-
भिधानादित्यर्थः ॥ प्रसज्य प्रतिषेध इति । युवप्रत्ययमात्रस्य
लुक् विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थः ॥ मायू-
रिरिति । मायूरस्य पक्षिसिद्धेः गोत्र इत् । तदन्तायूनि
'चविजोश्च' इति कृत् । तस्य लुक् ॥

(उद्धोतः) श्वशुरादेरिति । श्वशुरादेरेवेत्यर्थः । अब्रा-
ह्मणगोत्रमात्रादित्यत्र मात्रपदमवधारणार्थमिति भावः ॥ ब्राह्मणगो-
त्रमात्रादित्यर्थः—भाष्य—अन्यच्छब्देन श्वशुरादिगोत्रमात्रग्रहणं
बोध्यम् । ब्राह्मणगोत्रमात्रे निषेधे तु श्वशुरादिमात्रगोत्रे, साधारणे
च निषिद्धिर्बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि—अण्यौ सौवैत्र प्रयोजनम् ।

अण-रलुचुकायनेरपत्यं माणवको ग्लौचुकायनः,
ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकायनाः ।

ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं
माणवकः कापिञ्जलाद्याः, कापिञ्जलाद्यस्य यून-
श्छात्राः कापिञ्जलादाः ॥

(प्रदीपः) रलुचुकायनेरिति । रलुचुकायापत्यं गोत्र-
मिति 'प्राचानश्रुतात् किन् बहुलम्' इति फिन्, ततो यूय्यम् ।
तस्य लुक्प्रत्ययव भवति । अन्यथा इदत्वाच्छः स्यात् ॥ कापि-
ञ्जलादेरिति । कपिञ्जलादस्यापत्यम् 'अत इत्' । ततो यूनि
'कुवादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः । तस्य लुकि 'इशश्च' इत्यत्र भवति ।
अन्यथा छः स्यात् ॥

(५२५६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो
वृद्धवदतिदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवद-
तिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् ?

१ ननु इत्यन्ताप्येव न स्यात् 'इशश्च' इति सूत्रेण विहितस्यागमः मतिभ्यो-
क्तत्वेन वाच्यत्वादत् आह—इशश्चोक्तं तु नेति ॥

२ तेनान्तरात्मनश्च, मनुष्याभ्यां चोक्तिर्नेति ॥

३ ननु राजन्यलुकिनां वांशिकेन लौकिकगोत्रग्रहणं शाप्यते, तथा च
औपगवीया इत्यत्र अस्य शापक इत्येवमप्युपस्थात् आह—इशश्चोक्तं नेति ॥

४ श्वशुरस्यापत्यमिति 'राजश्वशुरादात्' (३१११३७) इति वज्रवाये
तोऽप्यस्यार्थे 'यत् इत्' इत्येवमेति अस्य 'यूनं छत्' इत्यनेन लुकि 'प्राग्दी-
व्यतोऽप्य' इत्यत्र च 'श्वशुरा' इति सिद्धयति ॥

५ कुलस्योपसंख्यानार्थं 'कुलस्यः' (३१११३९) इत्यनेन वक्तव्ये तद-

नात् 'अत इत्' इतीत्यत्र, तस्य 'यूनि लुक्' इत्यनेन लुकि च 'प्राग्दीव्यतोऽप्य'
इत्यत्र 'कौलीनः' इति ॥

६ 'श्वशुरः' इति वृद्धवत्वादादिभिः ततो युयमि लुकि च 'स्वाकीर्या'
इति पूर्ववत् ॥

७ 'ण्यश्च' इत्यत्रोक्तं यूनि लुगमिजो' इति सूत्रे वांशिकमेतत् ॥

८ छ, तुल्ये 'प्रसज्यप्रतिषेधः' इति पाठः, च. छ. तुल्ये च 'प्रसज्य
प्रतिषेधः' इत्येव पाठः ॥

९ यथापि श्रीमद्विष्णुस्मृतिः—इत्यन्तत्वेनोक्तं लुकि भवति । मदीये च स्थो-
कस्यापि ॥

गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो ब्रुव यथा स्यात् ।

यदि ब्रुवदतिदेशः क्रियते—औपगवेर्युन-
द्रष्टात्रा औपगवीया इतीजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्राग्दीव्यत इति । प्राग्दीव्यतो येऽथोत्तु
विवक्षितेष्वर्थः ॥ ब्रुवदति । गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा
गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद् गोत्राश्रयकार्यप्रसङ्गः ॥
गार्ग्यायणानामिति । गर्गस्यपुत्रं गोत्रम् 'गर्गदिभ्यो
यञ्' । तदन्ताष्टुभि 'यञिञोश्' इति फक् । तदन्तात्समूहे 'गोत्रो-
क्षेष्टोर्त्र' इति वुच् । इदमर्थं 'गोत्रचरणाद्ब्रुव' इति वुच् ।
सोऽस्य भक्तिरित्यत्राव 'गोत्रस्यनियाम्येभ्यो बहुलं वुच्' इति
वुच् ॥ औपगवेरिति । सत्यतिदेशे 'यूनि लुक्' इत्यस्य प्रत्या-
हानादिनो छगमावाद्ब्रुवदतिदेशात् 'इजक्ष' इत्यण्प्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) बाधितत्वादिति । 'औवैतु तु' इति तुग्रह-
पादवभाषणार्थमिति भावः ॥ नन्वभाषितदेशेऽपि स्वाश्रयबुधत्वमा-
दावौ भवेरित्योक्तं 'इजक्ष' इत्यत्र शक्यत्वादिरूपेणैकारप्रवेष्टादि-
कारणेनो विधेयमादयोऽप्येतेराह—सत्यतिदेश इति ॥ प्रत्या-
हानादिति । इदं निवृत्त्यर्थं । कार्यतिदेशे तत्त्वसाक्ष्यानामस्मभ्यः ।
किञ्चलत्वादिदेः । अर्थातिदेशानुपस्थातिदेशयोर्वैकल्यानत्वेनेवापि
तरभावात् । तस्मात्तुक्परि प्रत्ययलक्षणेनेत्यतत्वाद्गुप्तस्य इति आत्मा-
श्रयः । इकारप्रत्यये तु न मानमिति तत्त्वम् ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

यदि पुनर्युवा ब्रुवदित्यनेनानुत्पत्तिरिति दि-
श्येत ।

कथं पुनर्युवा ब्रुवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या
निर्देशम् ?

वतिनिर्देशोऽयम्, कामचारश्च वतिनिर्देशे
वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा—उशीनरवस्त्रद्रष्टु
यवाः,

सन्ति—न सन्तीति,

१ प्राग्दीव्यतीयाधिकारे ब्रुवदतिदेशस्येवयोगमभिनन्दयते न तस्या
वदवश्येन बाधितमगच्छत् सापेक्षत्वादेमाह—प्राग्दीव्यत इति ॥

२ गार्ग्यायणो भक्तिरित्यस्यैव इत्यर्थः ॥

३ नन्वादा गोत्रादिचक्षुषाभिव्यक्तिरपिरेव पाठ्याभावेन न तयोः परस्पर-
भाष्यवत्तत्त्वमात्राः स्यादित्यत आह—औपगवीयः ॥

४ इजक्षेत्यनेकार्थस्येव—इकारानुपस्थितत्वादिभ्यः स्यात्, साश्रय-
मुपस्थापनाद्येनोत्तरे प्रत्ययलक्षणेनेत्यतदेव—इकारानुपस्थापनाद्येनापि प्राप्ति-
नेत्यर्थः ॥

५ कार्यतिदेशे ब्रुवदतिदेशेन ब्रुवदकार्यसाधितेन, तत्र यदि स्वाश्रय-
बुधत्वमुक्तकार्यस्य प्राप्तिरित्यतः स्यादिति भाषित्यतीति स्वाश्रयबुधत्वस्युक्तं यूनि
उपस्थितः । परिते, स्वाश्रयस्युक्तकार्यस्य मरुचिरतिदेशस्य स्वाभावात् । भक्तिप्रका-
शनादिभिस्ततो यूनि प्रत्ययस्य तस्य लुङीतिभेदे सूत्रेणैव न बाधितत्वा-
दस्य सिद्धिः । यदि यूनि छगित्वेनललापत्वादेन तदा भयस्यललापद्वाराभावेन-

मातृवदस्याः कलाः,
सन्ति—न सन्तीति ।

एवमिहापि युवा ब्रुवद्वदति, ब्रुवद्वत्र भव-
तीति—एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा—
गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति, एवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे
यून्पि न भवतीति ॥

(प्रदीपः) एतद्बोधपरिहारायाह—यदि पुनरिति ।
यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तथा यून्पि प्राग्दीव्यतीयाय-
विवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादित्वात् 'इजक्ष' इत्यण् न भविष्यती-
त्यर्थः ॥ अतिदिश्येतेति । अतोऽयं दोषो न स्यादिति
वाक्यशेषः ॥

एवं वाक्यशेषमिति । उभयसंभवे 'न भवति' इत्य-
व्याहरेत्यत इत्यर्थः । एवम्—इत्यनेनानन्तरम्प्रकान्तः 'न
भवति' इति वाक्यशेषः पराचक्ष्यते ॥

(उद्धोतः) उभयथाऽतिदेशस्यनिवृत्त्याह—उभयसंभव
इति ॥

(समाधानाशेषभाष्यम्)

तद्वक्तव्यम् ? यद्यप्येतदुच्यते ॥

(प्रदीपः) तद्वक्तव्यमिति । तर्तश्च गौरवं स्यादिति
भावः ॥

(एकदेशिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वैतर्हि 'यूनि लुक्' इत्येतन्न क्रियते ।

कथं तर्हि—फक्फिओरन्यतरस्याम् (४।१।१९)
इति ?

फक्फिञ्वर्तो युवा वा ब्रुवद्वदति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) अथ वै तर्हि । एवं सैतीत्यर्थः । एतेन
गौरवं परिहृतम् ॥ कथमिति । 'यूनि लुक्' इत्यस्मिन्नकृते
'फक्फिओरन्यतरस्याम्' इत्येतदपि न कर्तव्यम्, विधेयकार्या-
निर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य द्वात्रात्राः—गार्गीयाः, गार्ग्यो-
यणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः ॥ फक्फिञ्व-
र्तीति । वतं वतः, फक्फिञ्वर्तः—फक्फिञ्वर्तः, स वित्ये

समेष्टुर्मेति न तस्य सिद्धिः । अतो न यूनि छगित्वेनललापत्वात् ॥

१ 'सात्परादभिव्यक्त्याभावात्' इति ह. पाठः ॥

२ युवा ब्रुवदित्यनेन—यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति, एवमप्राग्दीव्यतो-
ऽधिकारे यून्पि न भवति, यथा गोत्रे प्रत्ययो भवति तथा प्राग्दीव्यतोऽधिकारे
यून्पि प्रत्ययो भवति ॥

३ यूनि छगित्वस्य स्थाने युवा ब्रुवदति न्यायेऽपि पदद्वाराभावात्
दुष्पत्तेः । तत्र न भवतीति वाक्यशेषपरत्वे न गौरवमिति भावः ॥

४ 'न भवति' इति वाक्यशेषाश्रयस्य गौरवपरत्वात्तत्त्वत्वाह—अथ वै त-
र्हि ॥

५ ब्रुवदतिदेशाश्रयणे न भवतीति वाक्यशेषाश्रयणरूपगौरवे सतीति
भावः ॥

६ यूनि छगित्वस्य लक्षणे फक्फिओरन्यतरस्यामित्यतः न कर्तव्यं स्यात्,
तत्राभावात्तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात्—यूनि छगित्वस्यिति ॥

दिति वाच्यम् । 'उदीचां वृद्धाव' इति चूत्रे 'अगोत्राव' इत्युक्ति-
सानर्थेन गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृतिभ्योऽप्येवं विशिष्य विधानसामर्थ्यात्
'यनिभोक्ष' इत्यादिपद युनुत्पत्तिरिति चेत् । शास्त्रेति । यद्यपि लोके
राजन्यमनुष्यशूद्रो नापसार्धकत्वेन प्रसिद्धो, किन्तु जातिबोधकत्वे-
नैव प्रसिद्धो; तथाऽपि गोत्राधिकारात्पौत्रप्रत्ययस्य प्रत्ययविधानाच्छा-
स्त्रेवातनमा तैद्विभाषिनाभिलष्यते । शास्त्रप्रक्रियायाश्च शास्त्रकल्पित
आरोपितोऽप्यर्थो निमित्तम् । अत एव मनुषीशब्दात्कृतिसत्त्वमसमित्यर्थे
मातृपो जातम् इति सर्वत्रैव । राजन्यशब्दाच्च 'उदीचां वृद्धाव'
इति किन्तम् । 'राजशब्दुराव' 'मनोजाती' इत्यनयोर्गोत्राधिकारे पाठा-
न्मोत्रपि शास्त्रीयमोत्रत्वात् । एवं च शास्त्रीयमोत्रेग्रहणे तदेवार्थं स्पष्ट-
मेव । 'क्षिवादिभ्यः' इत्यत्रैव 'गोत्रे' इति निवृत्तिमिति वृत्त्यादिग्रन्थानु-
सिक्त्या एव, उत्तरयोगसिद्धयर्थेन । लौकिकमित्यस्य च—लो-
केऽप्यस्त्वेन बोधजनकमपराधिकाविहितप्रत्ययान्तमित्यर्थः । अत एव
राजन्यमनुष्याभ्यां दैविकः 'गोत्रचरणत्वं' इति बुध्यन्, लौकिकमोत्राणा-
भावात् । न चैतत्तत्रैवाह—'राजन्यस्यादि' । लोके—अपत्यावप्र-
कारप्रतीतिजनकत्वरूपस्य तस्याभावेः, जातिप्रकरणेन बोधजननात्,
इत्यर्थः । गार्वादिभ्योऽप्यप्यस्त्वेन गोत्रस्य पौत्रप्रभृतेर्बोध इति बो-
ध्यम् । इदं चैव शालङ्केयग्रहणे गमकाभावात्प्रतिपद्यते । यत्र तु गमकं
तत्र तस्यैव । यथा 'गोत्रेऽङ्गुष्ठ' इति चूत्रे उच्यते इत्यस्यैव साहाचर्या-
च्छालङ्केयस्य ग्रहणम् । अत एव 'पादयसिन्धु' इति सूत्रमात्रे गोत्र-
बुद्धयर्थेनोः समावेष्टे रित्तिप्रत्यये फलं दत्तम् । भाष्ये—युवा च लोके
इति । अन्तरागमस्यपुत्रव्युत्थगोत्रम् । उत्तरमिति । अन्त्ये-
त्यर्थेन इति केचित् । इदमेव युक्तम्, अत एव 'यन्योनो' इत्यत्र औनि-
कागोत्रग्रहणं भाष्ये उक्तम् ।

अत्र वदन्ति—एतत्तत्त्वसामान्यत्वात्सत्येन, 'अविशोः' गोत्रावय-
वात् इति सूत्रसामान्येन च ऋषयस्त्वमार्गं गोत्रं लौकिकमिति लभ्यते ।
जातिलक्षणे चैवमेव । 'अनुपसर्जनात्' इति चूत्रे कुन्दी—अन्वन्ती-
गान्धारीपु तत्परादोपेन 'इतो मनुष्यजातैः' इत्यसौदाहरणलोचिकः,
'गोत्रोक्ष' इति चूत्रे च । 'खण्डिकादि' सूत्रे क्षुद्रकामलवशब्दे 'जन-
पदशब्दाद्विग्रहम्' इत्येकारस्यप्रत्ययान्ते 'गोत्रोक्ष' इति चूत्रेण
इतोः भाष्ये कर्त्तुं तु महदादोपेनेव । अपत्याधिकारे तु युवत्याना-
क्रान्तपौत्रप्रत्ययपल्लवस्य । तदर्थं कल्पप्रारोपितं वैशिष्ट्यं वेत्तन्मदिति ॥

१ 'विधानाच्छास्त्रीय वाक्यम्' इति ह. घ. पाठः ॥

२ तद्विभाषादिभ्योऽप्येव विधानमिति ॥

३ तद्विषयैर्मनुष्यमोत्रोपगोत्रेति सूत्रे राजन्यमनुष्यशूद्राद्यैर्वैयर्थ्यम् ॥

४ गोत्रचरणदिलयानि लौकिकमोत्रप्रत्ययादि राजन्यमनुष्यशूद्राद्यैर्लोके
जातिवर्णकत्वेन गोत्राधिकाराभावेन च युक्तमित्यर्थः ॥

५ इदं सूत्रं—गोत्रग्रहणे लौकिकमोत्रग्रहणत्वं ज्ञापकम् ॥

६ युनि तुमिलम् दुर्बलं शास्त्रीयमेव गृह्यते तस्माच्चर्वाहोमेष्टुगोत्रो-
न्नापि गोत्रग्रहणेन शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते ॥

७ अत एव अस्मिन् गमके शास्त्रीयगोत्रग्रहणमेव ॥

८ यत्तद्विषयैःप्राधान्यमिति ॥

९ अपत्याधिकारादन्त्येति वक्तव्यम्, न त्वपत्याधिकारात्पुत्रमिति । तेन
अपत्याधिकाराभावेन यन्योनो (२/४/६४) इत्यत्र लौकिकमोत्रग्रहणमिति ॥

(आक्षेपवारकमाध्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते—

औपगवेयूनदृष्टात्रा औपगवीयाः, गोत्राश्रय इजो
गोत्र इत्यण्यप्रामोति ।

सामूहिकेषु ज्ञापकम् ।

यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम्, गार्वायणाणां किं-
चिद् गार्वायणकम्, गार्वायणो भक्तिरस्य गार्वा-
यणकः, गोत्राश्रयो बुध्यन् प्रामोति ।

बुध्विधौ ज्ञापकम् ।

यदि बुध्विधौ ज्ञापकम्, शालङ्केयूनदृष्टात्राः
शालङ्काः । इजो गोत्र इत्यण्य प्रामोति ।

अस्तु तद्विधिवेधेन ।

कथमौपगवेयूनदृष्टात्रा औपगवीयाः ?

गोत्रेणैवं विशेषयिष्यमः—'गोत्रे य इज् विहि-
तः' इति ॥

(प्रदीपः) शालङ्केरिति । शालङ्केरपलमिति बाह्यदेग-
कृतिगणत्वादित् । पैलादिषु शालङ्केशब्दपाठाविज्ञातान्च्छालङ्का-
देशः । अत एव च निवातनाद् गोत्रेऽपि नडादिफका—इज् न
वाच्यते । ततो युनि फक् । तस्य पैलादिवाङ्मूक कृते—इत्यन्तं
युनि वर्तते इति गोत्राश्रयः 'इत्यज्' इत्यण्य न प्रामोति ।

गोत्रेणैवमिति । कणादिभ्यो 'गोत्रे' इत्यत्र गोत्रग्रहणेन
पौत्रैर्भृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययात्वादेन छात्राण्विधीयते—
'कणादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्त्येभ्योऽण्य भवति'
इति । कणादयश्चगर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्तते ।
अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणैवेव शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते । तदेव
च 'कणादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्रानुवृत्ते । तदेव 'इत्यज्' इत्यत्रानु-
वृत्ते । तेनैव गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तादण्य विधीयमानाः
शालङ्केरिर्वापि न त्वौपगवेरित्यर्थः । नन्वौपगविशब्देऽनेन
सूत्रेणैवोक्ता भाव्यम् । नैप गोत्रः । पूर्वमेवास्तौदाहरणस्य
प्रैसाह्यनात्—अन्यथासिद्धत्वादित्यनिरापेक्षे दनुफुक् ॥

१० अत एव औपगविः, गोत्रेव इत्यादिनिर्दिष्टः ॥

११ 'प्रामोति' । एवमन्ति तु बुध्विधौ' इति ह. च. पाठः ॥

१२ अत एव च निवातनादिति । पैलादिषु इत्यन्त्यस्य शालङ्केशब्दस्य
निवातनात्पादित्यनात्वात्तत्वात् कर्त्तव्यं न नाशत इत्यर्थः ॥

१३ पौत्रग्रहणवृत्तिः । शास्त्रीयमित्यर्थः ॥

१४ गोत्रग्रहणवृत्तिरिति । अपत्याधिकार एव गोत्रं गृह्यते, न त्वज् कण्य
दिभ्यो गोत्र इत्येव गोत्रमन्तरा इति शास्त्रीयविशेषात् मह्यमिति भावः ॥

१५ तेनान्दमेवैवभावि कणादिभ्यो गोत्र इत्यस्यपाठ्यापौत्रग्रहणवृत्त्यर्थेन
कस्य गोत्रग्रहणस्तदुक्तमेवेत्यर्थः ॥

१६ शालङ्केशब्दादेव यदेव मल्ल इतिगोत्राधिकारत्वेन ततोऽण्य भवित्वा
औपगवेरित्यत्र च युधये—इज् मल्ल इति गोत्राधिकाराभावेन न ततोऽण्यमित्यर्थः ॥

१७ नैवद्व्याभ्यकारणमपिमेतत्तद्व्याहरणमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अत्र एव चेति । अन्यथा नद्यादिषु शङ्कु शङ्कु-
द्वयेति पाठात् गोत्रे फनेव स्यात् । निपातान्निवृत्तिरिति भवतीत्यर्थः ॥
नन्वविधेयेषां प्रापने कथं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र शास्त्रीयगोत्र-
ग्रहणमित्यत्र आह—गोत्रप्रत्ययेति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययानु-
वादेनेत्यर्थः । तत्र च गोत्र इति स्वयंत इति भावः ॥ तदेव चेति ।
शास्त्रीयं गोत्रमित्यर्थः । तच्च युवत्वानाकांतपौत्रप्रत्ययप्रत्ययरूपम् ॥
न स्थितिः । यूनीनो विधानादित्यर्थः ॥ इतो लुका भाव्यमिति ।
ननु कुत्रचि प्रत्ययलक्षणं सुलभम्, न चैकाररूप इतियथात्र तैत्,
मानामावा—इति विन्यसिदम् ॥

(६६३ विधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ आ. ४८)

१३३८ तस्यापत्यम् ॥ ४।१।१२ ॥

(अपत्यार्थाधिकरणम्)

(आक्षेपकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्येदमित्यपत्येऽपि

(भाष्यम्) तस्येदम् (४।१।२०) इत्यपत्येऽपि—
अभिज्ञः । तस्येदं विशेषोऽपि होते—अपत्यम्, समूहः,
विकारः, निवास इति ।

किमर्थं तर्ह्येदमुच्यते ?

(मदीपः) तस्येदमिति । ईदमिति संबन्धिसामान्ये सर्व-
विशेषान्तर्भावादपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सर्वविशेषेति । सामर्थ्यादिति भावः । एतच्च
'तस्य' पदविचारे भाष्य एव स्फुटम् ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

(भाष्यम्) ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(मदीपः) बाधका इति । जातो बहुवचनम् । 'तस्ये-
दम्' इत्यनेन विधीयमानस्यागो बाधकश्रुतस्तस्य बाधनार्थमिदं
सूत्रमित्यर्थः ॥

१ अपत्याधिकारान्तरस्य औचित्येन गोत्रमिति ज्ञापने इत्यर्थः ॥

२ तत्प्रत्ययस्य अत्रान्वयः । पदस्यार्थेऽपि कर्तव्ये प्रमाणान्तरात् । एतच्च
मध्यमश्रुतेरन्यत्राद्यप्यप्रसिद्धोत्तरं गोत्रे य इति हि तत् । 'परिधि-
प्लोकः समाधिः सुलभित इति' तैत्त्ययोक्तव्यमित्यर्थः ॥

३ इदं विशेषो इति । सामान्यस्येदमर्थस्य विशेषो अत्रादय इत्यर्थः ॥

४ इदमिति पदं सम्बन्धिसामान्येऽपि वर्तते, तस्मात् सामान्यस्येदमर्थं
सर्वविशेषागमनामत्रापत्यमपि इत्युक्त्या नमनामत्रादपत्यरूपोऽप्येव बोधोऽन्तर्भावो-
क्तिरिति भावः ॥

५ सामान्यबाधकत्वस्य रूपेण उपयोगमात्रेण इदमिति विधानसामर्थ्य-
स्य विशेषबाधकत्वमिति भावः ॥

६ ननु 'तस्यापत्यमत इत्यत्र' इत्येकयोगकरणेण सामान्यरूपोऽप्यस्यार्थः उक्त
एव त्रैलोक्य-उत्तरः । शेषेति कथमुपपद्येत्यत्र आह—अथ चेति ॥

७ वैधित्यातिरिक्तमपत्यमविधात इति न्यायः । युवतुल्यपत्यस्यापत्याभ्यां स्य गोत्र-
मात्रेऽपि इदमर्थस्योद्देशितस्य सामान्यरूपस्याभ्यां स्य सामान्यमपत्यविधातुपयो-
गाद्येवमित्येति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु उदाहरणे एकस्य छत्वेयोपादानात् बहु-
वचनमनुपपन्नमत आह—जाताविति । प्रयोगशङ्कयाभिप्रायेणेति
वक्तुं युक्तम् । जातो बहुवचनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानान् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत् ?

(मदीपः) कथं पुनरिति । एकसिन्धवं प्राप्तौ सत्यां
बाध्यबाधकभावो भवति । तत्र शेषेऽप्यं विधीयमानश्च; अणु
त्वनेनापत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं बाध्यबाधकभाव
इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) भिन्नार्थत्वादिति । न हि त्राभ्याम्भो भोक्तुं
इति दीवताम्, कौण्डिन्याय तैत्त खान्येत्वाय बाध्यबाधकभावोऽ-
स्तीति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधाने श्लोकवार्तिकम्)

उत्सर्गः शेष एवासौ

(भाष्यम्) यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥

(मदीपः) उत्सर्ग इति । यदि योगविभागमकुत्वा
'तस्यापत्यम्' इति इत्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्यैवा-
पत्यार्थस्योपादानात् प्रकृतिसामान्यसम्बद्धोऽपत्यार्थः शेष एव
स्यादिति स्यादेव उदादपत्ये छः । पृथग्योगे तु अपत्यार्थसागादि-
विधातुपयोगाच्छेषत्वाभावाच्छस्याप्राप्तिरिति सैव बाधा कथ्यते ।
उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थः उक्तः ।
अथ वा—इदमिति सामान्यभूतोऽप्यं उत्सर्गः, तदन्तर्भावाद-
सत्यस्मिन् पृथग्योगेऽपत्यार्थः उत्सर्गः शेष एव भवति, औनु-
पयुक्तत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नयेवम् 'उत्सर्गः शेष एव' इत्यनुपपन्नमत आह—
यदीति । भाष्ये—उत्सर्ग इत्युक्तित्वात् प्रकृतिविशेषासंबद्धत्वमपि
बोध्यम् । सामान्यसंबद्ध इति । उत्सर्गप्रकृतिविशेषातिरिक्तप्रकृति-
संबद्ध इत्यर्थः । कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेति त्रिभाष्ये न 'तस्येद-
मित्यपत्येऽपि' इति वदतः पूर्वपक्षः, 'तस्येदम्' इत्यपत्ये सिद्धयभावात्,

८ असिन्धुत्वे तस्येदमित्यपत्येऽपीति पूर्वपक्षः, तदुत्तरस्यापत्तिरिति ।

तत्र चाप्युक्तं पूर्वोक्तिणा—कथमुत्तरशैषिक इति, तस्य चोत्तरमुत्सर्गः
शेष इत्यादिना, इत्येवमावातत मतीयेते । न चैतत्तमेत्यत्र—कथमुत्तर-
शैषिक इत्यादिना । तस्येदमित्यपत्येऽपीति वदतो न—कथमुत्तरशैषिक
इत्यादिः पूर्वपक्षः । कथमुत्तररिति वदता तस्येदमिति वक्तुमप्यशक्यम् । एवमा-
शङ्क्यतोऽप्ये तस्येदमित्यस्य किञ्चिन्मात्रात् । कथमुत्तररित्याशङ्क्यत्वे तस्येद-
मित्याशङ्क्या निवर्त्यते । तस्मात्तत्प्राप्तस्य तुतीयस्य पूर्वोक्तशङ्कासमाधा-
नोत्तरपुनरुत्तरदर्शनाभ्याशङ्का—कथमुत्तररिति । यदशैषिकः शैषिकं न
बाधेत् तर्हि तस्येदमित्यपत्येऽपि न मातृवात्, अशैषिकेऽपत्यस्येदमर्थं तस्येद-
मित्यस्यावयवत्वम् । तदाशङ्क्यामप्यनार्थमित्यस्योक्तकरणत्वं तुल्यमप्येव, अत
एव य—उत्सर्गः शेष इति समाधानमनुपपद्यते । यदि च बाधनार्थमित्यस्यै-
वाप्यकथमुत्तररित्येव स्यात्तदा शैषिकत्वस्येवमपि बाधनम्—अशैषिकविशेष
शैषिकस्यामातिरिक्त बाध इत्येवोत्तरमप्युच्यते । तस्मात्तस्य शेष इत्युत्तररित्येव
मप्यस्येवमप्येवमाशङ्क्यते । एतच्च पूर्वोक्तोपादानेनोक्तवक्तव्यमप्युत्तराभावात् स-
स्यायेतदुत्तरम्—उत्सर्गः शेष इत्येति ॥

तत्पूर्वप्रस्थापि गमनाद्, तस्मान्नुदीयस्योभावानुपपन्नमुद्राविका शङ्का । अत एव 'उत्सर्गः शेष धवातो' इति समाधिः । बाधकत्वाभावात्मात्र-
शङ्कायां स्वप्राप्तिरेव बाध इत्येतेतरं दत्वात् । तस्मात्पूर्वपक्षोपपादनपूर्वकं
बाधकत्वानावशङ्काया अनीदृशस्यम् । व्याख्यातं च तथैवोपा-
ध्यायैः ॥ अपत्यार्थे उत्सर्ग इति । उत्सर्गभूतसामान्यशब्देनो-
पादानादिति भावः ॥

(सूत्रकलजिज्ञासामाध्यम्)

अयैतस्मिन् बाधकवाधनौयं सति किं प्रयोजनम् ?

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

(भाष्यम्) वृद्धानि प्रयोजयन्ति—भानोरपलं
भानवः, श्यामगोरपलं श्यामगव इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छताऽपि—अपवादः प्राप्नुवन् शक्यो
बाधितुम् ?

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । प्रकृतिसामान्याद्विधानाद-
णैवोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषासु विधानाच्छेषवाद इति मत्वा
प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) ननु योगविभागेपक्षे छस्याप्राप्त्या बाधाया उक्तेः
'कथं पुनर्' इति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—प्रकृतिसामान्यादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति । एकदेशेन
सूत्रं लक्ष्यते । तेन वृथक्सुप्तास्मादित्यर्थः । वृथसूत्रे हि—
अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः ॥

(उद्धोतः) ननु 'तस्य' ग्रहणमिति 'अत इन्' हेत्याचर्षेणत
आह—एकदेशेनेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किमिदं भवानध्यारुह्य तस्य ग्रहणस्य प्रयोजन-
माह, न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ।

अवश्यमुत्तुकार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः ।

१ अथ वेत्यादि व्याख्यानानुर्बुद्धिसामर्थ्यादिति भावः ॥

२ 'बाधने सति' इति छ. पाठः ॥

३ तस्यापत्यमिति योगविभागेऽपत्यस्योत्पत्त्यर्थे नो न प्राप्नोति । एवमाप्राप्ति-
रुपा छस्य बाध—उक्तैरेति कथमुपनरिति प्रश्नोऽनुपपन्न इति भावः ॥

४ ननु तस्य प्रयोगदानं पक्षमन्तव्यमिति तस्यैव बाधकत्वमिति न तस्मैति
पदं व्यर्थमेत आह—एकदेशेनेति । तस्यापत्यमिति सूत्रकलजामाध्यादिति
हि तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्—इत्यस्यार्थ इति भावः ॥

५ केवलमन्तव्यस्यैवोपादाने वृथक् सूत्रकलनमुक्तम्, तत्र विधेयभावात् ।
किन्तु तदुत्तरार्थेनैवाधिकाररूपायै व्याख्येयम् ॥

६ अथारुह्यापि श्लोकस्येति पक्षं नविष्यतीत्याद्येमाह—मतिविशे-

समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तुकार्थां प्रति-
निर्देष्टव्या ॥

(प्रदीपः) इतरोऽज्ञातामिप्राय आह—किमिदमिति ॥
अध्याहोति । तत्रैव तात्पर्यं कृतवत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) मतिविशेषरूपस्याप्यारुह्यस्य कथं शब्दविषय-
त्वमेत आह—तत्रैवेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् ।

इतरथा हि तस्यापत्यमेत इन् भवतीत्येव नूयात् ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दशोसितुमाह—
एवं तर्हीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पुंलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च ।

तेन पुंलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात्, एकवचनान्तात्वात् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति, द्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) पुंलिङ्गेनेति । यद्यपि नपुंसकेऽपि तस्येति-
रूपं भवति, तथाऽपि पुंनपुंसकयोर्बुधनिर्देशस्य कर्तुमशक्य-
त्वात् कीमाचारदेवमुक्तम् ॥ स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति ।
सुमातुरपलं सौमात्रः, क्षत्रस्यापलं क्षात्रिरित्यादावित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) कामचारादिति । एवं स्त्रीनिर्देशे स्त्रीनपुंसके-
र्यादिति बोध्यम् । यैषां 'नपुंसकमनपुंसके' इति—एकवचनेणाप्येक
सिध्यति, तथाऽपि कासावमेव समाधिं वक्तुं तत्रादौर्हृत् ॥ क्ष-
सेति । एतेन नपुंसकस्यापेक्षापक्षेने' योगात्तमेव इत्यप्यास्ताम् ॥

(५३५७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्वित्तार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं
तस्याविवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्वित्तार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमा-
णम् ।

किं कारणम् ?

तस्याविवक्षितत्वाद् । नाव निर्देशस्तन्मात्रम् ।

रेति ॥

१ 'वक्ष्येति रूपम्' इत्येव च. छ. पाठः ॥

२ वक्ष्येति तस्यैव निर्देशं पुंनपुंसकयोः निर्देशस्याशक्यत्वेन नपुंसकत्वो-
पनिर्देश इत्युक्तेरिति शङ्कमत्तानुलिङ्गेनायमित्युक्तिः कामचारा इत्यर्थः ॥

३ ननैकवचनेनोपनिर्देशः कर्तुं शक्यत्वाद्—अचरतीति ॥

४ पुंनपुंसकलिङ्गेनायनिर्देशः किन्तु इत्युपमानेऽपि स्त्रीलिङ्गावली-
लायेनपलं वक्ष्याम्येवमप्येवमेवेत्येकवचनेनोपनिर्देशमिति भावः ॥

५ अनानागतव्यादिति भावः ॥

६ 'तार्थवचने लिङ्ग' इति च. पाठः ॥

कथं पुनस्तेनैव च नामनिर्देशः क्रियते, तच्चा-
तथं स्यात् । तत्कारि च भवोत्सद्देश्ये च ।

नान्तर्रीयकत्वाद्वा पुँल्लिङ्गे निर्देशः क्रियते,
एकवचनान्तेन च । अवश्यं कथाचित्रिमत्तया केन-
चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः ।

तद्यथा—कश्चिद्बौध्दार्थं शालिकलापं सतुषं सप-
तालमाहरति, नान्तर्रीयकत्वात् । स यावदाद्यं
तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति ।

तथा—कश्चिन्मांसार्थं मत्स्यान् सशकलान् स-
कण्टकानाहरति, नान्तर्रीयकत्वात् । स यावदाद्यं
तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति ।

एवमिहापि नान्तर्रीयकत्वापुँल्लिङ्गेन निर्देशः
क्रियते, एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्मन्त्रम् ॥

(प्रदीपः) तद्वितार्थनिर्देश इति । तद्विषयप्रकरणदेव-
मुक्तम् । सर्वत्रैव हि शास्त्रेऽस्मिन्नान्तर्रीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसंख्यं
न विवक्ष्यते । कविंसंख्या तु विवक्ष्यते । यथा—सुपु-
तेति ॥ अग्रमाणमिति । तद्वशात्कार्यस्य विधिविषयो न
भवत इत्यर्थः । भावसूत्रे (३।३।१८) विस्तरण भाष्यमेतद्
व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् ॥

(उद्घोषः) तद्वितार्थेति—भाष्ये । सैतत्संख्यपलमिल्ये
प्रत्यय इति सूत्रार्थदेवमुक्तम् । यदा तद्विषयोजनकनिर्देशो ह्यस्यः ॥
सर्वत्रैवेति । 'भाष्ये' इत्यादावपि ॥ कविरसंख्येति । लिङ्गं तु सर्व-
मात्रविधित्वेन, संख्या तु रुक्ष्यानुसारात् कविद्विवक्ष्यते, कविश्रे-
ष्ठ्यर्थः । विषयविषये संख्याविषयोदाहर्तुमुचिता । तद्वशादिति ।
अग्रमाणमिलस्य विधिविषयमैतदन्तर्गतामिलस्य इति भावः ॥

(५२५८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सर्वनामनिर्देशो विशेषाऽसंप्रत्ययः

सामान्यनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वनामनिर्देशो विशेषासंप्रत्ययः ।

किं कारणम् ?

१ 'नान्तर्रीयकत्वात्' इति वार्तिकमेतद्विधिं नीत्वा । साहचर्यपदस्य
साधनमुपलक्षणमितिनिर्दिष्टं शुभ्यते । न चात्रैव किञ्चिद्विधीयते इति वार्ति-
कस्यैव प्रमाणमात्र एवेति प्रतिपादितम् ॥

२ 'कश्चिद्बौध्दार्थं' इति च, पाठः ॥

३ 'तुषपलालानुरुजति' इति च, पाठः ॥

४ 'कण्टकास्तुजति' इति च, पाठः ॥

५ ननु तद्विषयसङ्ख्यायाः कविबहुषोऽपि विषयगतसङ्ख्यायाः सर्वत्र विषय-
गतसर्वत्रैव हि शास्त्रे इत्यादि प्रदीपेतिनिर्देशोत्पत्तेरत आह—तद्वशात्
न्यपलमिति । कविदेवप्रमाणमिदं सङ्ख्याया एवाविषयमुपलमिति भावः ।
तदेव स्पष्टयति—यदेति ॥

६ ननु 'अग्रमाणम्' इति भाष्यस्य प्रदीपको 'तद्वशात्कार्यस्य' इत्याद्यर्थेऽनु-
पगतः, साहचर्यस्य वाच्यमप्येवमिदं भाष्यमिदं तत् आह—अग्रमाणमिलस्येति ॥

७ 'विधिविषये प्रमाणान्तेन' इति च, झ. पाठः ॥

सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते ।
सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन
एवोत्पत्तिः स्यात्, विशेषवाचिनो न स्यात् ॥

(प्रदीपः) सामान्यनिर्देशादिति । 'तस्य' इति निर्दे-
शात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः साक्षोपरवादिभ्य
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेवेत्यन्वयः, उपलि-
तत्वादिति भावः । सामान्यवाचित्वं च परीक्षितेन सकलपरोक्षव्यति-
शेषकत्वम् ॥

(५२५९ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्वव-
तिष्ठन्ते ।

तद्यथा—गौरतुवन्योऽजोऽसीपोमीय इति । आ-
कृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षण-
विशसनदीनि क्रियन्ते ।

विषम उपन्यासः ।

अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ।

किं कारणम् ?

असंभवात् । आकृतावारम्भणानीनां संभवो
नास्तीति कृत्वा—आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भ-
णालम्भनविशसनदीनि क्रियन्ते ।

इदमप्येवंजातीयकमेव ।

असंभवात् सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेष-
वाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सामान्यचोदना इति । विशेषीणामेव
कार्यसिद्ध्यर्थं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः ॥

इदमपीति ।

'अपलम्' इत्यनेनैव सम्बन्धिशब्दस्य
पलव्यन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापलस्य विशेषणविशेषभावायो-

८ 'तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः' इत्युच्यमाने तच्छब्दस्य विशेष-
वाचिनस्यपि, तत्तत्र विशेषवाचिनः सादेव मूलस्य इत्याशङ्क्यं वारयितु-
माह—सामान्यवाचिन इति ॥

९ ननु सामान्यवाचिभ्य इदमादिष्वेभ्योऽपि मूलस्य स्यादिति तच्छ-
ब्दादेवेति निर्धारणद्वयं सङ्गच्छेत्यत आह—उपस्थिततरादिति ॥

१० तद्विशिष्टव्यतिष्यत्वात्कर्मार्थोत्पत्तेरिति 'परोक्षत्वेन' इत्यस्यार्थः । यथा
वटरूपस्यैवैतत्त्वेन न बोधः किन्तु तत्त्वेन तच्छब्दादिति भावः । तच्छब्दस्यैव
सामान्यवाचिनस्य लक्षणमुक्तम् । अत एवेदमादिष्वन्वयस्यैवमधिकबोध-
कत्वेऽपि न सामान्यवाचिनस्य इति । वसुतनु परोक्षत्वेन सकलव्यति-
शेषवत्त्वेन लक्षणमिति ॥

११ वस्तुतस्तु निमित्ति निर्दिष्टं परोक्षत्वमलक्ष्येन अपोषादितत्त्वमीभिर्देश-
विशेषा एव दृष्टान्तेभ्यो विशेषणमेव कार्यार्थं सामान्यमुपादीयते न तु तच्छ-
ब्दादित्येवोपपत्तिरिति ॥

गादिहापि सामान्येन विशेषा एव गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरण-
वशादिशेषे संवनाम वर्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति—
तादायनिरिति ॥

(उद्योतः) विशेषाणामेवेति । यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे'
'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यादौ ॥ ननु 'गौरनुबन्धः' इत्यादावाकृताव-
सम्बाह् द्रव्योपलक्षणत्वेऽपि होपलक्षणत्वे प्रमाणाभावोऽत आह—
अपलमित्यनेनेति ॥

विशेषाण्युद्योतभावोयोगादिति । फलमात्राविलेपि बोध्यम् ॥
नन्वेवं सामान्यवाचिनः प्रत्ययो न सादेवेत्यत आह—यदा स्थिति ।
यदा तच्छब्दः परोक्षत्वेन व्यक्तिविशेषं वस्तुतुल्यं प्रकरणोद्भवमिति
संदेहार्थः । तादायनौ 'स्वरादीनि' इति वृत्तत्वात् 'वदीचां वृद्धात्'
इति क्तिन् । यवनेव स्यात्, 'पौला स्वनापले प्रत्ययो बोध्यः ॥

(५२६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्या-
प्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिः ।
किं कारणम् ?

नपुंसकलिङ्गत्वात् । अपत्यं नपुंसकलिङ्गम् । तेन
नपुंसकलिङ्गस्यैवाभिधानं स्यात्, स्त्रीपुंलिङ्गस्य न
स्यात् ।

ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ।

उत्पत्तिस्तत्र चाद्यते ।

इह पुनरुपेतानाभिधानं चोद्यते ॥

(प्रदीपः) नपुंसकलिङ्गस्येति । औपगवमिलनेनैवापल-
गभिधानं स्यात् । औपगवः, औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) उत्पत्तिस्तत्रेति—आप्ये । तत्र यथा पुंलिङ्गादे-
गोत्वत्तिशोभिता तथा भ्रुकृते नपुंसके वाच्य एवेत्यपि स्यादिति न
चोद्यते, किंतु नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव सर्वापत्याभिधानं स्यात् त्रु पुंस्त्वा-
दिवैशिष्ट्येनापीति चोद्यत इत्यर्थः ॥

(५२६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रजनस्य विवक्षितत्वात् । प्रजनोऽत्र विवक्षितः ।
स च सर्वलिङ्गः ।

(प्रदीपः) प्रजन इति । प्रसवमात्रं विवक्षितं न तु

लिङ्गसंख्ये अपील्यर्थः ॥ स चेति । सन्ततिः, अपत्यम्, प्रसव
इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः ॥

(प्रजनशब्दस्य सर्वलिङ्गकाक्षेपेभाष्यम्)

किं पुनः कारणं समानायाम्प्रवृत्तौ—अपत्यं नपुं-
सकलिङ्गम्, प्रजनः सर्वलिङ्गः ॥

(प्रदीपः) समानायामिति । एकसिद्धये इत्यर्थः ॥
अपत्यमिति । अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः ॥ प्रजन
इति । सर्वलिङ्गः प्रत्याय्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते ॥

(उद्योतः) 'अपत्यं नपुंसकम्' इत्युक्तम्, तस्यैव शब्दा-
न्तरेणाभिधाने लिङ्गान्तरयोगादत आह—अपत्यशब्देति ॥ प्रजन-
शब्दप्रत्याय्यस्य पुंलिङ्गात्वात् प्रजनः सर्वलिङ्ग इत्युक्तमात्र आह—
सर्वलिङ्ग इति । प्रजन इत्यर्थः एव विवक्षितः, सूत्रे तच्छब्दाभावा-
दिति भावः ॥

(५२६२ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं
लिङ्गान्यत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकार्थे शब्दान्यत्वलिङ्गान्यत्वं दृश्यते ।
तद्यथा—पुण्यः, तारका, नक्षत्रम् ; गेहम्,
कुटी, मठ इति ।

(प्रदीपः) एकार्थ इति । एकैकोऽर्थः सर्वलिङ्गः, स च
केन विच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केन विदेय लिङ्गेन पुङ्गः प्रतीयते ॥

(उद्योतः) नन्वेकस्यार्थस्य तत्तच्छब्दप्रतिपादयत्येकमेव लिङ्गं
लोक्ये दृष्टं त्रैयः, इति कार्यं सर्वलिङ्गत्वमात्र आह—आप्ये—एकार्थे
इति । एकसिद्धयेऽपीत्यर्थः ॥ तत्राचष्टे—एक इति । 'स्वियम्'
इति सूत्रे निरूपितमेतत् ॥

(५२६३ समाधानसाधकद्वितीयवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवयवान्यत्वान्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवान्यत्वान्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते ।
तद्यथा—कुटी—कुटीरः, शमी—शमीरः, शु-
ण्डा—शुण्डारः ।

अवयवान्यत्वात्किं लिङ्गान्यत्वं स्यात्, किं पुन-
र्यत्र शब्दान्यत्वमपि ?

(प्रदीपः) अवयवान्यत्वादिति । स्वार्यिकस्यापि प्रत्य-
यस्योत्पत्तौ निश्चायवत्त्वात्—निश्चायशब्दप्रत्याय्यमानत्वादिकस्यै-
वार्थस्य लिङ्गभेदोऽवगम्यते । किं पुनरन्तर्निमित्तशब्दप्रत्याय्य-
मानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यात् ? इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) कैमुतिकृत्याप्यन्तरनाय आप्ये—अवयवान्य-
त्वाच्चेति ॥ तत्राचष्टे—स्वार्यिकस्येति । निश्चायवत्त्वेऽपि निश्च-

१ 'नपुंसकलिङ्गत्वात्' इति च. झ. पाठः ॥

२ 'लिङ्गस्यैवापत्याभिधानं' इति झ., 'लैवापत्याभि' इति च. पाठः ॥

३ क. पुनर्यत्र 'स्त्रीपुंलिङ्गस्य न स्यात्' इति पाठो न दृश्यते ॥

४ 'एकार्थत्वेऽपि' इति च. झ. पाठः ॥

५ नन्वेकस्यापि शब्दस्यैकार्थत्वेनाप्येकलिङ्गत्वमदृश्यते इति 'तत्तच्छब्दप्रति-
पादयत्येकमेव लिङ्गम्' इत्युक्तिरसत्त्वात् स्यादत आह—आप्ये इति ॥

६ तत्राचष्टेभाष्यस्य कैमुतिकृत्याप्यन्तरनाय इत्यर्थः ॥

शब्दत्वमेवेति 'कि पुनर्वच' इति न युक्तत आह—असन्तेति ।
यत्किञ्चिदववर्तमानमपि सामान्यभावे इत्यर्थः ॥

(६६४ नियमसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४९)

१३३९ एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ९३ ॥

(प्रत्ययनियमाधिकरणम्)

(प्रदीपः) एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची, इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा शुद्धत इत्येव निर्णयः, अर्थान्तरासम्भवात् ॥

(उद्घोषः) एकशब्दोऽयमिति । 'एके मन्यन्ते' एकः पार्श्वं धनुस्तादृ' 'आयनतदेकस्मिन्' 'बेकयोः' 'एकैकप्रमाणः' 'ऐनेकदिकः' इतिकेनेपोदाहरणानि ॥ असंभवादिति । शृष्टादुष्णा-संभवादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । कियमाणेऽपि सूत्रद्वये सर्व-
मिष्टे न सिध्यतीति प्रश्नः । इह पौनःप्रस्तावपक्षे विवक्षिते मूल-
प्रकृतेरेव गादिः प्रत्यय इष्यते । न त्वनन्तरापत्यवाचिनो
गार्ग्यप्रसूतेः, नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद् गार्ग्यप्रसूतेः । यृनि तु
गोत्रप्रत्ययान्तादेवेत्युच्यते, न तु मूलप्रकृत्यनन्तरपुन्युच्यते । खियां
तु पुनर्वाच्ये नेष्यते, अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मात्-
सूत्रप्रत्ययान्ता न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते ॥

(उद्घोषः) सूत्रद्वये—'गोत्राचूनि' 'एको गोत्रे' इति च ॥

(५२६४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥॥ उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य
च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥ ॥ ॥

(भाष्यम्) उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्य-
ते । तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुः स चाभि-
सम्बन्धो विवक्षितः । उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगा-
त्तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् उत्पादयितु-
रुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति ।
इष्यते चेक एव स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे ।

पवमर्थमिदमुच्यते ॥

१ कुटी-कुटीराब्दयोः प्रादोऽवयवस्यान्यम्, पुष्य-ताराकाशब्दयोश्चास-
मन्यभाष्यम् ॥

२ एकशब्दस्य प्रधानार्थकत्वमुदाहरणैः साधयति—एके इत्यादिना ॥

३ मनु नियमाभिमेल्य सूत्रस्यावश्यकत्वेन 'किमर्थम्' इति भाष्यकारिण-
प्रशोऽनुपपन्नः स्यादिति तदार्थं विवृणोति—किञ्चभाषेऽपीति ॥

४ मूलप्रकृत्यनन्तरपुन्युच्य इति । मूलप्रकृतेः—पौनःप्रस्ताव, अनन्तरात्—
अनन्तरावस्थाप्रमाणान्तरादिति व्युत्पत्त्यात्, पुनर्वाच्यत्वात्—गार्ग्यविवक्षितत्वाच्च-
सर्वो न पवतीत्यर्थः ॥

५ 'तस्य चाभिसम्बन्धस्य चिन्' इति ह. पाठः ॥

(प्रदीपः) वार्तिककारः प्रयोजनं तावदायस्य सूत्रस्य
कथयितुमाह—उत्पादयितारमिति । प्रतिशब्दो लक्षणे
वाक्यकारेण प्रयुक्तः । उत्पादयितुसामान्यविवक्षायां च द्विवचनं
नाकारि । आध्यकारेण तु भेदविवक्षायां वीप्सामाश्रित्य द्विव-
चनं कृतम् ॥ अपत्ययोगादिति । अपत्यस्य योग इति कर्तु-
षष्टीसमासः । उत्पादयिता नाम कर्मत्वेन न विवक्षितः, किं
तर्हि ? प्रतिशब्दयोगविवक्षायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति
द्वितीयया निर्दिष्टः । अन्यथा 'उपपदविभोक्तः कारकविभोक्ति-
र्बलीयसी' इति कर्मणि कृषोगोलक्षणा षष्ठी स्यात् ॥ तस्य
चेति । सप्तम्याथो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नास्ती शब्द-
संस्कारनिमित्तं भवति । अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितु-
रेव विवक्षित इति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ एक-
वचनमिति । एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । यावन्त्य-
पत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रसङ्गे सति—एक एव प्रत्ययो यथा
स्यादित्वेनमर्थमित्यर्थः । गोत्र इति च जालपेक्षयैकवचनम्,
तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते ॥

(उद्घोषः) प्रयोजनं तावदिति । प्रयोजनशानोचरं दोषो-
क्तत्वेतर इति प्रथमं तत्प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ननु भाष्ये—उत्पादयि-
तोत्पादयित्वेत्युक्तेर्भाष्यां प्रत्ययस्य इत्यनगस्तु द्विवचनं दुर्भार-
मत आह—प्रतिशब्द इति । उत्पादयितारं लक्ष्यकृतापत्ययोगव्य-
वहारादित्यर्थः ॥ भाष्यकारेण चिति । वार्तिकं सामान्यविवक्षयति
दर्शयितुमेव तथोक्तमिति भावः ॥ कर्मत्वेन नेति । किंतु शेषत्वेने-
त्यर्थः । तैश्चा सति 'उपनयनात्' इति नियमात्कारैरे षष्ठी न स्यादिति
भावः ॥ प्रतिशब्दयोगविवक्षायामिति । प्रतिशब्दयोगलक्ष्यलक्ष-
णभासत्वंन्यविवक्षायामित्यर्थः ॥ अन्यथा—कर्मत्वेन विवक्षायाम् ॥
ननु 'तस्य च विवक्षितत्वात्' इति हेतुनभनमनुक्तम्, सतो विव-
क्षाया एव युक्तत्वादत आह—सप्तपीति । यथा मातुः सरतीलादौ
कर्मत्वम् ॥ द्वितीयापः पारिभाषिकैकवचनस्यानन्वयादाह—एक-
स्येति ॥ नन्वेक गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसंगेऽपि नियमानुपपत्ति-
रत आह—जालपेक्षयेति । गोत्रपरं गोत्रसमुदायरमिति वक्तुं
युक्तम् ॥

(वार्तिकार्थसमर्थकभाष्यम्)

कथं पुनर्वाच्यते—उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन
युज्यते इति ।

एवं हि इष्यते लोके—पितामहस्योत्सङ्गे दारक-

६ ननुपत्यविवक्षितं महापितोरिति वार्तिके द्विवचनमावश्यकमित्यत
आह—उत्पादयितमिति ॥

७ 'सामान्यविवक्षया च' इति व. ह. ज. पाठः ।

८ 'अपत्यविवक्षया च' इति व. ह. ज. पाठः ।

९ 'कुषोगोवशी' इति ह. पाठः ॥

१० यथा सति—कर्मत्वेन विवक्षायाम् । अपत्यस्येति कर्तारं षष्ठी न स्या-
दित्यर्थः ॥

११ मनु लक्ष्यनेति सूत्रेण न केवलमितिपत्यमेव द्वितीयोऽप्ये, किंतु
तद्विषये लक्ष्यलक्षणयोगे, तदाह—प्रतिशब्देति ॥

मासीनं केन्द्रियवृच्छति कस्यायं दारक इति । स
आह—देवदत्तस्य यद्वदत्तस्य वेति ।

उत्पादयितारं व्यपदिशति नाम्नाम् ॥

(प्रदीपः) कथमिति । एकमप्यपलं पितृपितामहादीनां
सर्वेषां सम्बन्धि भवति । तथा च 'अपलं पौत्रप्रभृति गोत्रम्'
इति सूत्रकारेण सामानाधिकरन्धेन निर्देशः कृत इति प्रश्नः ॥
एवं हि दृश्यत इति । शब्दार्थसम्बन्धे लोकव्यवहार एव
प्रमाणं नान्यत् । तत्र च प्रभृतिवक्तृकोत्पादमित्विषये एव प्रश्न-
प्रतिवचने इति तत एतद्वचनार्थत इत्यर्थः । 'अपलं पौत्रप्रभृति'
इति सामानाधिकरणं तु गोपमाश्रयिष्यते ॥

(उद्धोतः) ननुत्पादयितुरपलेन संबन्धस्य प्रसिद्धतया किं
प्रशनेत्यत आह—एकमपीति ॥ गौणमिति । अतएव हेतुवरूपगु-
णयोगादित्यर्थः ॥

(प्रयोजनान्तरप्रसन्नवक्तृभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनेतत्तत् ।

किं तर्हीति ?

(५२६५ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो
गोत्रे नियतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । औपगवस्यापत्यमिति ।

किं कारणम् ?

गोत्रे नियतत्वात् । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते ।
तेन यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति
स एकः स्यात् ।

कथं प्राप्नोति ?

यः प्रत्ययान्तात् ॥

(प्रदीपः) तत्रेति । अनन्तरोरके प्रयोजनेऽभिमतं सूत्र-
स्यासामान्यत्वात् 'नापल्यत्' इति वक्तव्यम्, अपस्यप्रत्ययान्ताद-
पले प्रत्ययामाधारम् ॥ गोत्र इति । यदा 'एको गोत्रे' इति
गोत्राद्यव्योपादानेन नियमः कृतः, तदाऽयं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
यदि तु 'एकोऽपले' इति उच्यते तदाऽपस्यप्रत्ययान्तादपले
नैवापरः प्रत्ययः स्यादपस्यजातावेकस्यैव विधानात् । 'एको गोत्रे'
इति सूत्र्यमाने अनन्तरापस्यप्रत्ययान्तात् गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव ।

तुल्यजातीययोः हि नियमः, तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवा-
र्यते । ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो मा भूत् ।
अनन्तरापस्यप्रत्ययान्तात् गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः ॥

अथवा यदोत्पादयित्वापलेन वुच्यते न तु पितामहादिः,
'एको गोत्रे' इत्येतच्च नियमार्थम्, तदा यतोऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गो
गोत्राहुतौ विवक्षितौ यां तस्मादेक एवेति नियम्यते । अपस्य-
प्रत्ययान्तादेवे च कमेणापलपरम्पराविवक्षा यामनेकप्रत्ययप्रस-
ङ्गात्त एवैकाम्यनुज्ञानद्वारेणानेकतिवारणं स्यादिति भावः ॥

यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति । यत्प्रकृतिरित्यर्थः ।
उभयोपदानां सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

(उद्धोतः) तत्रेति साधर्म्यमाह—अनन्तरोरक इति । अनन्त-
रोरकेऽभिमतं प्रयोजने तत्प्रयोजननिष्ठौ सूत्रस्यासामान्यत्वात्तत्त्वः ॥
'प्रत्ययान्ताप्रतिषेधः' इति व्याख्या—नापल्यत् इति । अपस्यमव-
प्रत्ययान्ताप्रतिषेधः ॥ तेन गोत्रप्रत्यय एवेति । गोत्रसामान्ये एक एव
प्रत्यय इत्युक्ते तत्रैव नापेक इति वचनसंक्षेपेति भावः ॥

ननु गोत्रे यदपस्यलक्षणं सामान्यं तदपेक्षे नियमे नार्थं दोष
श्लक्ष्णेराह—अथवेति ॥ नियमार्थमिति । न तु परमप्रकृतेः
दीवादापले विध्यर्थमिति भावः ॥ ननु विध्यर्थेनैव संनचितं कथं
नियमार्थमिति चेत्सत्यम्, पराव्युपगमेनैव नुक्तः ॥ यतः—
यथाकृच्छ्रात् ॥ अपस्यप्रत्ययान्तादेव चेति । न ह्युपगोत्रदीवोऽप-
स्यसम्बन्धः, किं लोपगवस्येवेति भावः ॥ गुणदत्तमवादाह—कमे-
नेति ॥ तत एव—प्रत्ययान्तादौपगवादेरेव । एवं च द्वितीये
औपगवविरिति स्यादेवेति भावः ॥

'यथाजातीयक' शब्दार्थमाह—यत्प्रकृतिरिति ॥ सर्वविशे-
षेति । 'गर्गोदित्यो यम्' इत्यादिविशेषपञ्चविधप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(५२६६ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ परमप्रकृतेऽपत्योत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परमप्रकृतेऽपत्योत्पत्तिर्वक्तव्या । अथो-
पात्ति न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परमप्रकृतेरिति । गर्गोदित्यर्थः ॥ अथो-
पात्तिरिति । उत्पादयितव्यपत्युक्ते गर्गस्य पौत्रादिनाऽपत्या-
पस्यवत्संबन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । यद्यपि 'गर्गोदित्यो
यम्' इति विधेर्निसामान्यत्वाद् गर्गोदित्यो गोत्रप्रत्ययः सिध्यति
तथाऽपि येषां द्योऽनन्तरापले सावकाशाले परमप्रकृतेरुप-
त्त्यादेर्गर्गं न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम् ।

अथोच्यते—'एको गोत्रे' इत्येतत्परमप्रकृतेर्विषयं भवि-

१ 'कश्चित्पितृवृच्छति' इति क. च. क. ग. पाठः ॥

२ 'तत्र प्रकृते' इत्येव पाठः क. पुष्कले ॥

३ 'तत एवापल्यत्' इति क. पाठः ॥

४ अपतन्त्रेद्वयलक्षणगुणयोगालोचनद्वारा अपस्यलक्षणव्यवहारो लक्ष्यमिति
गोचरः । वक्षिर्विशदीति सूत्रे भाष्ये 'अपतन्त्रादपस्य' इत्युक्तम् । अपस्यलक्षणस्य
लोचनीय-व्यवहारालोचनदेव 'अपस्यमौपगवमिति गोत्रम्' इति सूत्रं सारवत्क
इह चक्रे ॥

५ 'गोत्रेऽपत्यं' इति क. पाठः ॥

६ 'गोत्रप्रत्ययः' इति क. पाठः ॥

७ अनन्तरोरके प्रयोजने—अपेकः प्रत्ययः प्राप्नोति, इत्यन्ते नैक एव स्यात् ।
द्वितीयप्रयोजनम् ॥

८ 'विषयार्थः' इति क. ॥

९ 'दिश कमे' इति क. ॥

१० 'गर्गोदित्यर्थः' इति क. ॥

११ 'इति सामान्यत्वाद्' इति क. ॥

ध्यति—इति, नियमस्तीर्ह न प्रकल्प्येत । ततश्चाप्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसारः ॥

ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तायुक्त्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परारोग्यस्तदवस्थ एवेति प्रयोगो नैव स्यात् । नैव दोषः । पारम्पर्येण संबन्धसद्भावाप्रयोगो भविष्यति । साक्षात्संबन्धे तु प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद् गौणसंबन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या ॥

(उद्घोषः) परमप्रकृतिसम्बन्धेनाप्यप्रत्ययपरहित उच्यते ॥ विषयैवेति । दैकशब्दः प्रथमवार्त्ता, प्रथमः=प्रकृतिभूतः शब्दो गौणे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थे इति भावः ॥ नन्वेवमेव प्रत्ययोऽपि र्वचनं विना भविष्यतीत्यत आह—साक्षात्संबन्धे त्विति ॥

(द्वितीयतृतीयपञ्चमवार्त्ताकाक्षेपभाष्यम्)

एतयोश्चैव परिहारः, 'पठिष्यति ह्याचार्यः—यूनि चान्तर्हितेऽप्रातिरिति' तस्य च—यथा तत्प्रत्ययान्तम् ।

यथा तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं च विकारं संक्रामति, एवमिहापि तदेवाप्यप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापलं संक्रमिष्यति ॥

(प्रदीपः) इदानीमेतदोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण सह परिहृतुमाह—एतयोश्चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया समुच्चयार्थः ॥ तत्प्रत्ययान्तमिति । 'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्येतत्सङ्घं प्रत्याख्यायते । यो हि कपोतस्तदवयवस्य तद्विकारस्य वाऽवयवो विकारो वा सोऽभेदोपचारात् कपोतस्यावयवयो विकाराद्यस्य भवति कपोत एव भविष्यतीति तार्थो मयश्चापनार्थेन 'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यनेन सूत्रेण । तत्र यथा कपोतस्य, विकारावयवान्ध्याभेदोपचारात् कपोतस्य वेत्युभयथेष्टं सिध्यति, तथेहायुपपन्नवैपगवयोरौपगवतदपल्योर्वाऽभेदोपचारात्पौत्रप्रसृतिरौपगवशब्देनाभिधास्यते । गार्ग्यायणापलं च गार्ग्यायणशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम् ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यमाणेति । 'यूनि चान्तर्हितेऽप्रातिरिति' तस्य च परिहारो यथा तत्प्रत्ययान्तमिति भाष्येऽन्वयः ॥ ननु 'नितश्च' इत्यनेन प्रत्ययान्तप्रतिभासेऽपि रूपभेदाभावात् युक्तं यद—तदेव द्वितीयायुपसंक्रामतीति, इह तु रूपभेदावयवप्रत्ययान्तरा-

१ 'परम्परारोग्यः' इति च. ज. पाठः । च च सशर्तः ॥ परम्परारोग्य इत्यस्य च यकृतिप्रत्ययार्थयोः साधामो न एव नाहि किंतु परम्परयेव रोग इति प्रत्यय एव न स्यादित्यर्थः । यस्तुतस्तु 'सुल्लेखनमयमिदं तु' 'परम्परारोग्यः' इत्येव पाठेऽप्युक्तमिति मतीयेत । अत एव साक्षात्संबन्धाभावेऽपि पारम्पर्येण सम्बन्धसद्भावावगमः स्यादित्युत्तरितम् ।

२ 'न स्यात्' इत्येव श. पाठः ॥

३ 'एको गोत्रे' इति सूत्रस्य विच्छेदत्वे तत्पार्थनाह—एकशब्दप्रथमवाचीति ॥

४ 'नचनेन चित्तं' इति छ. घ. ग. ङ. उज्ज्वलेतु पाठः ॥

५ 'क्षीय व' इति क. झ. पाठः ॥

६ अत्र हि औपगवत्प्रत्ययस्यैव औपगवशब्दात् प्रत्ययः किंतु अभेदोपचारादुपगवत्प्रत्यये गोत्रे वा समादमेव रूपम् । यत उपगोत्रशब्देऽपि,

भावाकर्त्तुं लुपपन्न इति तत्प्रत्याख्यानाभिप्रेत्याह—अत्रेति ॥ तृतीयदोषपरिहारप्रकारमाह—गार्ग्यायणापलं चेति । तयोर्भेदविषया त्वनभिधानाश्रिते नानिदम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

भवेत्सिद्धम्—औपगवस्यापत्यमौर्गवः, यत्र स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे ॥

इदं तु खलु न सिध्यति—गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति । अत्र हान्योऽनन्तर इष्यते, अन्यो गोत्रे ॥

(प्रदीपः) अस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह—अवेदिति । अत्र हान्य इति । यदि गार्गौ गर्गत्वमोपप्यते तदा गार्गिरेव भेदसंबन्धस्य निवृत्तत्वाद्गर्गशब्दवाच्य इति गार्ग्यरूपस्य गार्गिरेव स्यात्, गार्ग्येऽप्युच्यते । अथ गार्गितदपत्यगोत्रभेदाध्यवसायः, तथाऽपि गार्ग्यरूपस्य गार्गिः प्राप्नोति । यद्यपि 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति वचनसामर्थ्याद् गार्ग्यः स्यात्, तथाऽपि गार्गिरपि स्यात् । तस्मादपत्यविषये दोषशानभेदोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः । तथा च प्रत्यायान्तप्रतिषेधः, परमप्रकृत्योत्पत्तिर्वक्तव्येति स्मितमेतत् ॥

(उद्घोषः) गार्गिरपि स्यादिति । भेदविषयायां यथेष्टे सिद्धेऽप्यभेदोपचारादनिदमपि प्रसोतीत्यर्थः ॥

(५२६७ सूत्राक्षेपवार्त्तिकम्) ४ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियां चानियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्तोति—और्गवी माणविका ।

नियमास्त्रि स्त्री पशुदस्यते, 'एको गोत्रे' 'गोत्राधून्यस्त्रियाम्' इति ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां चेति । चशब्दो दशसमुच्चयार्थः । तत्रानन्तरापल्यस्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्रप्रसृतेरपलं स्त्री युष्यते । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकारे 'वृद्ध युवा' इति वर्तमानाशुशब्दौद्वा नियमाद्विहितत्वात् स्त्रियाः पौत्रप्रसृतेरपलस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीति 'एको गोत्रे' इत्येव नियमो नास्ति । अस्त्रियां निति विषयाद् 'गोत्रायूनि'

अनेव प्राप्नोति । गर्गशब्दाद् गार्गिभ्यो यत्रित्यस्य गोत्रे विहितत्वेनानन्तरापलं इत्, गोत्रे च यद्—इति रूपभेद इत्याशयः ॥

७ 'और्गवीयं भागविका' इति क. पाठः ॥

८ नियमाणावधुपपत्तिरिति—तत्रेति । गोत्रस्त्रियां नियमस्येव युवत्यामेवानियममातिरिति भावः ॥

९ युवसंज्ञावदपलं और्ग्यं युष्यत इति शेषः ॥

१० एकसंज्ञाधिकारेऽप्युक्तत्वात्पुत्रे भवत्यं वृद्धं युवसंज्ञा भावो इत्यर्थः आह 'अपलं वृद्धं युवा' इति वातिकवचनादित्यर्थः ॥

११ ननु विद्वान् गोत्रप्रसृतेरौर्गवीयसंज्ञाधिकारे पाठमात्रेण साधन्यकत्वे हेतुर्गोत्रे—इत्यत आह—तु शब्दमिति ॥

१२ युवसंज्ञकस्यापलस्येति शेषः ॥

१३ वीरप्रसूतेः और्गवीयस्य युवसंज्ञावतः गोत्रसंज्ञाभावेन एको गोत्र इत्यस्य च गोत्र एव विषयशरणास्त्रियां युवत्यां नियमो न प्राप्नोतीति भावः ॥

इत्यपि नास्ति नियमः, तथा च 'क्षियां विवक्षितायामनेकप्रत्यय-
प्रसङ्गः । औपपद्यसापत्त्यं स्त्रीति 'अत इव' इतीष्य प्राप्नोति ।
'इतो मनुष्यजातेः' इति वीष्य-अत इत्यन्तात् प्राप्नोति । 'गोत्रं
च चरणीः सह' इत्यत्र शास्त्रीयस्य गोत्रस्य प्रहणार्थं, 'क्षियां-
श्वासा गोत्रसंज्ञाया अभावात् ॥' एतच्च 'इव उपसंख्यानम-
जात्यर्थम्' इत्येतदपेक्षैवोदाहृतम् ॥ गोत्रलक्षणश्च यथाधिः
पौत्र्यामेव स्यात् । अजीवद्वंद्व्यायां च 'क्षियां पौत्रप्रत्युत्तरपत्ये ।
जीवद्वंद्व्यायां तु न स्यात् । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात् ॥
नियमादिति । सामान्यापेक्षमेकवचनम्, नियमद्वयादि-
लक्ष्यः ॥

(उद्भोतः) चशब्द इति । पूर्वोक्तस्य दोषद्वयस्य क्षितत्वा-
दिति भावः ॥ ननु वारिके 'क्षियां च' इति सामान्योक्तेर्भाष्ये 'क्षियां
युवत्वात्' इति विशेषकथनं निर्दिष्टमत आह—तत्रानन्तरं इति ।
अनन्तरपक्षस्य कथावृत्तान्तसिद्धमप्रसंगीभावात्, गोत्रक्षियां तु 'एको
गोत्रे' इति नियमात्तदभाव इत्यर्थः ॥ ननु 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन
'अक्षियाम्' इति 'गोत्राद्यम्' इत्यस्यैव निषेधे इति भाष्ये 'एको
गोत्रे' इत्यभिधानमयुक्तमत आह—युवसंज्ञयेति ॥ तुल्यद्वन्द्वेति ।
'जीवति तु' इत्यत्र तुल्यप्रागर्थाः । युवेव, न गोत्रमित्यर्थे इति
भावः ॥ नन्विष्यसि 'इतो मनुष्य' इति वीष्य-औपम्यौ मागक्षिति
सिध्यति, स्वरे च नास्ति विशेषः—अगन्ताऽङ्गीय, इत्यन्ताङ्गीष
वेत्यत आह—इतो मनुष्येति ॥ अत इत्यन्तादिति । युवापत्य-
वाचकादस्मादिजन्तादित्यर्थः ॥ नन्यथापत्यं युवसंख्यानमस्यैवेत्यत
आह—एतच्चेति ॥ दोषान्तरमाह—गोत्रलक्षण इति । एवञ्च
तदपेक्षावामपि न दोष इत्यर्थः ॥ पौत्र्यामेवेति । वचनसामर्थ्या-
द्द्वेये गमादिन्यो भवन्त्यत्रादिः स्त्रीले पौत्र्यामेव स्यात् । एवं च
तत्र सावकाशोऽप्यमित्यर्थः ॥ अवकाशात्तरं मयाह—अजीवद्वंद्व्या-
याच्चेति । पौत्रमभ्युपपन्नत्वात्तान्मजीवद्वंद्व्यायात्—अत एव गोत्र-
भूतया क्षियमित्यर्थः ॥ जीवद्वंद्व्यायां स्त्रीति । युवसंज्ञया गोत्र-
संज्ञाया बाधदिति भावः । सिद्धान्ते तु 'क्षियां युवसंज्ञाया अभावात्स
जिष्मत् इति तावदर्थः ॥ सामान्यलक्षणः—इत्यादिः ॥

(पक्षेतिपक्षयो दोषोपादकं भाष्यम्)

कतरस्मिन् पक्षेऽयं दोषः ?

उत्पादयितव्यपत्युक्ते ॥

१ गोत्रश्च चरणीः उद्देश्यं यात्रीयगोत्रस्य महत्वेन औपपद्यसापत्त्यं
स्त्रीति विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः तस्य युवसंज्ञकत्वमेवित्येव गोत्रसंज्ञायावृत्त-
वीष्यपौत्र्यामेव न जातिरवभावादिनन्तात् ङीमित्यर्थः ॥

२ छिद्रावाच्या' इति क. पाठः ॥

३ 'य द्वान्द्वो दोषसंज्ञायां' इत्यत्र क. छह यद्युच्य इत्यपेक्षाया-
माह—युवोक्तयेति ॥

४ एतत्क्षितप्रत्ययपक्षेऽप्येकप्रत्ययस्याविवादात्तनियममवहानाव इति
माहः ॥

५ गोत्रान्द्वीति सूत्रे—अक्षियामिति योगक्षितिभावेन 'क्षियां युवसंज्ञया निषेध
द्रष्टव्यः । च च निषेधोऽनन्तरस्येत्यनेन गोत्रादित्यस्यैवेति भाष्यः ॥

६ 'अत इत्यन्तार्थ' इति कैयटव्याख्यातमहर्षिमाह—युवेति ॥

७ 'क्षियां युव' इति ह. अ. पाठः ॥

उत्पादयितरि तावत् अपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पा-
दयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् ।
तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैव दोषः ॥

सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः ।

सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् ।
तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियम एव
दोषः ॥

(प्रदीपः) कतरस्मिन्निति । येनोद्भावितो दोषस्तद्वी-
रोऽयं न प्रसङ्गः, विरोधात् । किन्तुहि ? पक्षविभागदर्शनेन
भाष्यकारोऽनन्तरोक्तमेवार्थं प्रत्यपूर्वकं विवृणोति—उत्पाद-
यितरि तावदिति ॥ 'अनियमः' इति यद्युक्तं तत्र वाक्छल-
मुद्भावयति । यदोत्पादयितुरेवापलेर्मे योगो मान्यस्य, तस्मिन्
विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति न त्वनेक-
स्येता सूत्रद्वयं नैव नियमार्थम्, किं तर्हि ? विध्यर्थमिति—किञ्च-
न्यते क्षियां चानियम इति । प्रत्ययमात्रप्रसङ्गदोषस्तु गोत्र-
लक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च स्थित एव ॥ सर्वेष्विति । वक्ष्य-
माणेन न्यायेन सर्वेऽपत्येन युज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः ॥

(उद्भोतः) विरोधादिति । 'पितुरेवापत्यम्' इति पक्षमुप-
क्षिप्य तत्रैव दोषमभिधात तस्यैव प्रसङ्गो व्याहृत इत्यर्थः ॥ अनन्त-
रोक्तमेवेति । क्षियां नियमस्याप्रकृतेरेकप्रत्ययप्रसङ्गरूपानियमः,
गोत्रलक्षणश्च यथादिरिति चोक्तम्—अर्थमिदं ॥ वाक्छलमिति ।
क्षीमान्येनोक्तं वक्ष्यमिदं तादर्थ्यान्तरकल्पनाया बाधोक्तिः—वाक्-
छलम् । प्रकृते च नियमेन किञ्चा गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नो-
तीत्येकप्रत्ययवक्तुर्विवक्षितोऽनियमशब्दार्थस्य 'एको गोत्रे' 'गोत्रात्पुं'
इति नियमशास्त्रातिरिक्तन्यायकारणेन दोषोद्भावनं क्रियत इत्यर्थः ॥
विध्यर्थमिति । उपगुणशब्दादुत्तीयादावपत्ये प्रत्ययप्राप्तेः 'एको गोत्रे'
इति विध्यर्थम् । एवं गोत्रान्तात्वस्यमादी युति विध्यर्थं 'रैरं यजन्' ॥
किञ्चुच्यत इति । नियमसैवाभावात् । 'क्षियां नियमो न प्राप्नोति'
इति किञ्चुच्यत इति भावः ॥ ननु तर्हि विधिपक्षं पक्षान्तरमात्रं
आह—प्रत्ययमात्रेति । अयं दोषस्तु क्षित एव, गोत्रलक्षणेत्यादि-
दोषश्च स्थित इत्येतन्नयः ॥

८ 'उत्पादयितव्यपत्युक्ते तावत् दोषः' इत्येवं शब्दैरेवरीत्येन पाठः
कचुच्यते ॥

९ 'पक्षप्रविधानम्' इति च. ह. अ. पाठः ॥

१० 'पक्षेन गोत्रयोः' इति क. पाठः ॥

११ पितुरेवापत्यवृत्ति—पितुरेवेति । पितुरेवापत्यमिति पथमुद्भावयितु-
र्नियममाह सन्भवति, तेनैव तत्तदपत्यं दोषदर्शनेन पराहतावदिति भावः ॥

१२ यदीयकुलान्ननरपतेकोकमर्थमिदं ॥

१३ वाक्छलस्य लक्ष्यमाह—यथासंज्ञयेति ॥

१४ परं—गोत्रान्द्वीति द्वितीयं सूत्रमित्यर्थः ॥

१५ 'प्रत्ययमात्राप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च' इत्येवं
कैयटप्रसङ्ग उपलभ्यते । एतावत् पाठे तु यद्यस्यादोषपक्षविवादात्तत्राव प्रसङ्ग-
वक्ष्यमाह—अनन्तरोक्तमित्यति ॥

(उत्पादवितर्कपल्लवके दोषान्तरबोधकम्भाष्यम्)
उत्पादयितरि चापल्ययुके खिया युवत्या अभि-
धानं न प्रामोति ।

किं कारणम् ?

गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञा बाधते । गोत्राद् यूनि चा-
खियां प्रत्ययो विधीयते ॥

(प्रदीपः) इदानीं बाधकं परिहरति—उत्पादयितरि
चेति । चक्षब्धो न केवलं पशान्तरे, यावदस्मिन्नीलस्यायस्य
योनयः ॥ अभिधानं न प्रामोतीति । गोत्रविषयेण
यथादिप्रत्ययेनेत्यर्थः । अयमेवात्रानियमो विवक्षितः । ‘एको
गोत्रे’ इत्येतन्नियमपूर्वकं खिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्रामो-
तीत्योऽर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) इदानीं बाधकलमिति । स्वामिप्राप्तकामनादरे-
त्यर्थः ॥ ननु रुपादिशब्दैर्बुधला अभिधानसंभवादाह—गोत्रविषये-
णेति ॥ अयमेवात्रेति । न तु नियमशाखाप्राप्तिरूप इति भाष्यः ॥
नियमपूर्वकमिति । नियमोऽपि न तिष्ठति, अभिधानं चेत्त्यर्थः ॥
भाष्ये—अभिधानं न प्रामोति—इत्यस्य तयोः शाखयोर्नियम-
त्वपूर्वकं गोत्रविहितपदाऽभिधानं न प्रामोतीत्यर्थः । अनयोर्विधि-
त्वेऽपि गोत्रसंज्ञायां बाधादभिधानप्राप्तिरिति भावः । तथा मार्ग्य-
प्रकृतिककक्षाऽपि खिया युवत्या अभिधानं न प्रामोति । तदाह—
भाष्ये—गोत्राद्युनि चाखियां प्रत्ययो विधीयते—इति ॥

(५२६८ सूत्राक्षेपपारिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः ।
भार्ग्यायणस्यापत्यमिति ॥

(प्रदीपः) यूनि चेति । चतुर्थादिना व्यवहिते पदमा-
दावित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नियमस्याप्राप्तिरिति । नियमपूर्वकं गोत्रप्रक-
ृतिकप्रत्ययेनाभिधानप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(यक्षविशेषाश्रयेण दोषोपपादकं भाष्यम्)

कतरस्मिन् पक्षेऽयं दोषः ?

सर्वेष्वपल्ययुकेषु ।

सर्वेषु अपल्ययुकेषु तावत्र दोषः । सर्वेषु ह्यपल्य-
युकेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उप-
पन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ॥

उत्पादयितरि तर्ह्यपल्ययुकेऽयं दोषः । उत्पाद-
यितरि तर्ह्यपल्ययुके परमप्रकृतेरनन्तराद् गोत्राच्चा-
योगाच्च प्रामोति ॥

(प्रदीपः) अत्रापि पूर्ववत्प्रशङ्ककं पैक्षविभागेन विव-
रणं कर्तुमाह—कतरस्मिन्निति ॥ तत्र नियम इति ।
गोत्रादेव यूनीति भावः ॥ परमप्रकृतेरिति । पश्मस्य त्रि-
मिरपस्यापल्यवत्सम्बन्धाभावादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) पैक्षविभागेनेति । विदुरेवापत्यमिति पक्षे
वार्तिकप्रशङ्कं वक्तुमित्यर्थः ॥ भाष्ये—सर्वत इति । मूलग्रन्थान-
न्तरापल्यप्रत्ययगोत्रप्रत्ययप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥ तत्रैव ‘एको गोत्रे’
इति नियम उपपन्न इति भ्रान्तिं न्युदस्यति—गोत्रादेवेति ॥ ननु
पश्मस्य गणादिनैकदेशवत्सनादिरूपसंश्लेषसंज्ञाभावादाह—पञ्चमस्य
त्रिभिरिति । यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरित्यस्य नियमाप्राप्तिरिति
नार्थः, किंतु प्रत्ययप्राप्तिरित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

(दोषसमुच्चयकम्भाष्यम्)

यूनश्च न प्रामोति ।

किं कारणम् ?

गोत्रादिति नियमात् ॥

(प्रदीपः) यूनश्चेति । चतुर्थादित्यर्थः ॥ गोत्रा-
दिति । चतुर्थस्य युवत्वाद्गोत्रसंज्ञाया अर्थात् ।

ननुत्पादयितरं पल्ययुके नियन्तव्यस्याभावाद् ‘गोत्राद्युनि’
इति विध्यर्थं भविष्यति । तत्रानन्तरं यूनि गोत्रास्तद्ध एव प्रत्यय
इति त्वर्थादिति यूनि गोत्रेण तस्यायोगाद्प्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते ।
तस्मिन्त्युच्यते—‘यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः प्रत्ययस्य’ इति ।

उच्यते—उत्पादयितरं पल्ययुके गोत्रसमुदाये प्रत्ययमाळा-
प्रसङ्गविरुध्यर्थम् ‘एको गोत्रे’ इति सूत्रं यथा नियमायम्, एवं
युवसमुदाये युवसामान्ये वा युवसब्देनोच्यमाने गोत्राद्गोत्राच्च
प्रत्ययप्रसङ्गे—गोत्रादेव यूनि—इति नियमे किमप्ये विध्यर्थेत्वा-
भावाद्युपसृक्तम्—‘यूनि चान्तर्हिते’ इति ॥

(उद्धोतः) नियन्तव्यस्येति । नियमेन त्वस्यैतत्संलक्ष्यं ।
वैहंसादेकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसंगाद्गोत्रात्परमप्रकृत्यन्तरापल्यरूपाङ्गी

भावः ॥

१ एकस्यैव प्रत्ययस्य प्रामोतिनियमेन त्वस्यैव कोऽप्यन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

१० एकस्यादिति । उत्पादयितरं पल्ययुके इति भावः । गोत्राद्वृत्तीति सूत्रस्य
नियन्ताव्याप्त्यर्थं परिहरति—एकस्यादित्यादिना । अस्मिन् पक्षे उत्पादयि-
तुरेवापत्यप्रत्ययेन गोत्रात्परमप्रकृत्येव प्रत्ययस्य प्रसङ्गः । अतो गोत्रप्रत्यया-
न्तविभागाद्युवत्यपल्यप्रत्ययकृतिभूतादनन्तरसमवेत्यानाहोपमत्वात्तुल्यस्य युवसंज्ञाभावेन
तस्याङ्गीकृत्य भाष्ये न प्रामोति तथाऽपि अनन्तरपरमप्रत्ययान्ताहोपमत्वावधि-
श्रवणमप्ये कृते तस्यानुपूर्वं बाधेऽयोग्यपल्यवत्यः स्मृतः । यच्च गोत्राद्वृत्तीति
सूत्रेण नियन्तव्यं इत्यपि न । उत्पादयितरं पल्ययुके पक्षे गोत्राद्योपपत्त्याप्यु-
पल्ययो न प्रामोति किंतु अयोग्यप्रत्ययादेव प्रामोतीति न नियमायंकारवत्,
‘गोत्राद्युनि’ इति सूत्रसंलक्ष्यः ॥

१ ‘गोत्रसंज्ञायां युवसंज्ञायां बाधा’ इति क. ग. घ. ङ. पाठः ॥

२ ‘उत्पादयितरि ह्यपल्ययुके’ इति छ. ॥

३ ‘पञ्चमस्यैव’ इति क. ग. ङ. पाठः ॥

४ पञ्चमस्य चतुर्न्यायस्यापल्यवत्सम्बन्धो न तु प्रामोतिरिति भावः ॥

५ ‘तत्र नियम उपपन्नो भवति’ इति भाष्ये विचमपदेन ‘एको गोत्रे’
इत्यस्य न प्रसङ्गः, किंतु ‘गोत्राद्युनिचाखिया’ इत्यस्य प्रसङ्गः । सततं
उपलया ‘एको गोत्रे’ इति नियम उपपद्येतापि, यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरिति
दोषोक्तिं तदन्वयात् स्वीकृता आह—वत्रेति ॥

६ ‘अभावात्’ इति क. पाठः ॥

७ गोत्रप्रत्ययान्तादेवन्तरे यूनीति शेषः ॥

८ गोत्रप्रत्ययान्तादेवन्तरापल्यप्रत्यये कृते तस्याङ्गीकृत्य प्रत्ययो व्यवहित इति

प्रत्ययाभासेर्ष्वपि युवाऽपत्यप्रत्ययान्तात्प्रामोति, तथाऽपि तस्यां भ्यत्तो गोत्रागोत्राभ्यामभाषा नियमातुपपत्तिरिति भावः ॥ यथा नियमार्थ-
मिति । परेण स्वीकृतमित्यर्थः । तदनुष्ठपमानुसारेण दूषणदानमिति
तात्पर्यम् । प्रत्ययविधिं तु युवप्रत्ययान्तादपि युवप्रत्ययप्रसंगो दोष
इति बोध्यम् ॥ युवसमुदाय इति । तदभिप्रायेण सूत्रे एकवचन-
मिति भावः ॥ युवसामान्ये वेति । जातवैकल्यनमिति भावः ॥
अगोत्रादिति । युवप्रत्ययान्तरूपादित्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षोपादकभाष्यम्)

सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति ।

कथं पुनर्हायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति ?

एवं हि याज्ञिकः पठन्ति—दशपुरुषानूकं यस्य
गृहे शूद्रा न विधेरन् स सोमं पिबेदिति ।

यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति, तत एतदुपपन्नं
भवति ॥

(प्रदीपः) सन्तु तर्हीति । तेन व्यवहितेऽपि ब्रू-
मि गोत्रादेवेति वचनाद् गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषः—
'ब्रूमि चान्तर्हीति' इति ॥ दशपुरुषानूकमिति । अनुपूर्वा-
त्कारणे—अनूकानमनूक इति 'ध्वर्थे कविधानम्' इति कः ।
'अन्येषामपि' इति धीर्षवम् ॥ दशपुरुषा अस्मिन्नूके इति
बहुव्रीहिः । दशपुरुषानूकोऽस्मिन्निति पुनर्बहुव्रीहिः । दशपुरु-
षानुसंशब्दम्, दशसु पुरुषेभ्योऽपि यावत् ॥ शूद्रा इति ।
विवाहिताः ।

शूद्रा वेदी पतत्यधः ।

इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा । एकस्मिन् पतिने सर्वेषां पात
इत्येतदशपुरुषानूकशब्देनोक्तं भवति । तत्तत्तथादीदेकस्यैव सर्वान्
प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति ॥

नन्वेकस्यैवापत्योत्पत्तौ व्यापाराक्त्यं तेनान्येषां सम्बन्धः ?
क्रियागर्भा हि सर्वत्र सम्बन्धो नात्ययेति—उद्बुध्यते ।

नैष दोषः । पुत्रोत्पादनमेव पौत्राधुत्सौ व्यापारः, तद-
न्तरेण तस्यासम्बन्धः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति मुख्यं
सामानाधिकरण्यमस्मिन् पक्षे उपपद्यते । पूर्वत्र तु पक्षे गौणं
सामानाधिकरण्यं स्यात्, अपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात् ॥

(उद्घोतः) सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु यथाऽनन्तराक्तदोषाभावस्तथा-
ऽऽह—तेनेति । परमप्रकृतेश्चैवत्यत्तिवैकल्यमपि दोषो नास्तीत्यपि
बोध्यम् ॥ अनुकारं—शब्दः ॥ अनुकोऽस्मिन्निति । शब्दोऽन्य-
पदार्थः ॥ अनुकारोऽस्मिन्निति । वाचकत्वेनेत्यर्थः । दशपुरुषसमु-
दायोऽन्यपदार्थः ॥ तत्कलितमाह—दशपुरुषानुसंशब्दनमिति ॥
भाष्ये—दशपुरुषानूकमिति—यावद्योगे द्वितीया, ननु दासीत्वेन
शूद्रायां सत्यापि सोमपादसंश्लेषादाह—विवाहिता इति ॥ ननु

चातुर्वर्ण्यविवाहसमाजं दोषोऽत आह—शूद्रावेदीति । शूद्रा-
प्रथमोऽेत्यर्थः । 'पतत्यधः' इति पाठे 'अत्र' इत्यस्य नरकविशेष
इत्यर्थः ॥ भाष्ये—यस्य गृह इति । कुले इत्यर्थः । तत्र पक्षयो-
ऽपत्यापत्यवत्संबन्धः । अनेन सर्वान्प्रत्ययपत्यत्वं बोधितम् । दशपुरु-
षाणां मध्ये कस्य चित् पातेन चास्य पात उक्तः । स च दशपुरु-
षाणामस्य संबन्धे संलक्ष्य, संबन्धभाष्यापत्यवद्भावा एव, नान्यः
असंभवादित्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि सर्वेऽपत्ययुक्ता इत्यर्थस्य कथं
तिष्ठिरत आह—एकस्मिन्नेति । क्रियागर्भेति । जन्यजनकभावा-
द्युपयोगिन्द्रियाकृत इत्यर्थः ॥

(पूर्वपक्षोक्तदोषनिरासभाष्यम्)

कथम्—यदुक्तम्—'पितामहस्योत्पत्तेः दारकमा-
सीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति, स आह देवद-
त्तस्य यद्वदत्तस्य वेति, उत्पादयितारं व्यपदिशति
नात्मानम्' इति ।

उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता ।

सर्वेषां न इदमपत्यम्, देवदत्तस्त्वस्योत्पादयि-
तेति ॥

(प्रदीपः) उत्पत्तिस्तस्येति । सामान्याशब्दस्यपि
कश्चिद्विशेषे इति दर्शनात् । यथा गोमण्डले व्यवस्थितं गोपालकं
कश्चित्पृच्छति कां पश्यामीति ॥ सर्वेषामिति । यदा गर्गस्य
पौत्रप्रभृति सर्वेषां गर्गगार्गिण्यार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गर्ग-
गार्ग्याभ्यां प्रत्ययो वा भूद् गर्गोपबन्दादेव यथा स्यादिति—
एवमर्थम् 'एको गोत्रे' इत्येतदित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु सामान्यशब्देन प्रशाक्तधनुत्पत्तिर्विवक्षिता ?
तत्राह—सामान्येति । सर्वेषामपत्ययोगे इष्टसिद्धेराह—यदा
गर्गस्येति ॥

(द्वितीयपक्षे सूत्रप्रयोजनावतरणभाष्यम्)

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र
इति ?

(५२६९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद्
गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ता-
द्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ॥

(सूत्रप्रयोजनाभाष्योपादकभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

तत्र न ज्ञायते क एको भवेति, यो वा परमप्रकृ-
तेर्यो वाऽनन्तरादिति ॥

१ गोत्रसमुदाये प्रत्ययप्रकाशप्रतिबिम्बधर्मको गोत्र इत्यस्य नियमार्थ-
वमिशेषादनुष्ठपमन्त्रं यथाऽस्मिन्नेति वाच्येति इति दूषणदानमिति भावः ॥

२ एको गोत्र इत्यादिर्विवाहकल्यणस्ये इत्यर्थः ॥

१ 'सर्वेषां पातः' इति च. श. न. पाठः ।
२ तर्हीति न तु ज्ञायते' इति च. श. पाठः ॥

३ 'भवेतीति । यो वा' इति क. पाठः ॥

(प्रदीपः) न तु ह्यायत इति । 'एकः' इति सामान्येनोपादानादिशेषस्यानवगम इत्यसिपादकत्वात्सन्देहलक्षणमप्राप्त्यर्थं प्रत्यक्षमित्यर्थः । उत्पादयितरि स्वपल्युके क्रमेण सम्बन्धविशयायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तन्नेकविशेषाह्वानलक्षणो दोषः ॥

(उद्धोतः) ननु पक्षान्तरसाधारणेऽसिन्धोपे न तद्वादिनाऽप्यसर्वेनोक्तव्योऽत आह—उत्पादयितरि भवति ॥

(५२७० नियामकत्वाभावेऽप्यधिकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नियमानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नियमश्च नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

(५२७१ नियामकत्वाभावेऽप्यधिकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति ।

किं तर्हि ?

(प्रदीपः) न ह्येकस्मिन्निति । एकेनैव तस्यार्थलोकनाभासिचाल एकः प्रत्ययः कियते तस्मिन्नेव नास्त्वपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) एकेनेवेति । 'एको गोत्रे' इत्यत्र गोत्रपदेन गोत्रलक्षितेऽस्मिन्नेकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिरिति भावः ॥

(५२७२ नियामकत्वाभावे दोषसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरम्प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिभ्यः, इजन्ताकगिति फगिभ्योर्दशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अपत्यान्तर इति । सामान्यापेक्षं वार्तिक एकवचनम् ॥ भाष्यकारस्तु भेदं बोधायं च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विष्णोति ॥ दशतयीति । दशावयवा यस्य संपैत्य स दशतयः संप्रः, तत्र भवा दशतयी । अनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्प्रतिपादनपरं चेत्तत् । नत्वत्र दशार्थो विवक्षितः । अतोऽनन्तरयेव क्वचित्सुसक्तं 'अपस्यं समुदाययेत्' इति पठ्यते ।

अन्वयः तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गप्रधानानन्तरम् 'कतरस्मिन्' इत्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते । तस्युपपत्त्यादप्रत्ययत्वादन्यैरपेक्षितम् ॥

(उद्धोतः) ननु दाशतमीत्युक्तेविशेषपत्येऽपि किं तावलेव प्रत्ययमाला ? नेत्याह—अनेकेति ॥

(पक्षविशेषाश्रयेण दोषोपापदकभाष्यम्)

कतरस्मिन् पक्षेऽयं दोषः ?

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु ।

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः ॥

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुके न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः ॥

(प्रदीपः) अन्ये त्वेवं पठन्ति—'कतरस्मिन् पक्ष एष दोषः ? सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्, तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुके न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुके न दोषः । कथम् । अपस्यं समुदाययेत्' इति । अयं ग्रन्थ एव, पक्षपरिहाराय दोषपरिहारात् ।

अस्यायमर्थः—यदा सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापले गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यबलसम्बन्धविशेषायां प्रत्ययप्रसङ्गः । तत्र यदा गर्गशब्दात् प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापले प्रत्ययो भवति । यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन् स्थिते परस्मोत्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात् । तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणाय 'एको गोत्रे' इति नियमः कियते । तेन गर्गशब्दादेनोत्पत्तिरुत्क्राता भवति । यदा तदुत्पादयित्वापत्येन युज्यत इति पक्षः, गोत्रशब्देनैवैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्पादयितुरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्यमाभावाद्यियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविशेषायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोष आपत्तयेव ॥

(दोषनिरासभाष्यम्)

उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते मायं दोषः ।

कथम् ?

(उद्धोतः) केन मायंशब्दादेवेति । अनेन न ज्ञायते क एक इति, नियमानुपपत्तिष्वेत्युक्तोपपत्तिनिरातो दर्थितः ॥ भाष्ये—

१ 'अपत्यान्तरे' इत्येकवचनमित्यर्थः ।

२ यत्तु वार्तिकमात्राभावात् 'अपत्यान्तरे' 'अपत्यान्तरे' इति द्विवचनमुपपन्नम् आह—भाष्यकारसिधति ॥

३ 'संघातस्य' इति च. इ. न. पाठः ।

४ यत्तु अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे प्रत्ययान्तरं प्राप्नोतीत्युच्यमाने नास्ति अय-

स्याति तावन्तं प्रत्ययः प्राप्नोति—इति दाशतमीत्युक्तिप्रसङ्गात् स्यात् आह—अनेकेति ॥

५ 'पक्षं प्रतिभाष्ये' इति च. इ. न. पाठः ।

६ यदा तदुत्पादयित्वा—यदा तदुत्पद्यति ॥

उत्पादयितुं चेति । चेन 'तत्त्वेष्वप्यनुक्तेषु' इति पक्षे तु नैव दोषः, अत्रापि पक्षे न दोष इत्यर्थः ॥

(दोषनिरासे लोकाभाष्यम्)

अपलं समुदायश्च-
त्रियमोऽत्र समीक्षितः ।

तस्मिन्नुपहृवः प्राप्ता
नियमोऽस्य भविष्यति ॥

अपलमित्यनेन सर्वसमुपवादिपितृकमपत्यं समी-
क्षितम् । तस्मिन्नुपहृवः प्रत्ययाः प्राप्ताः । निय-
मोऽस्य भविष्यति—एको गोत्र इति ।

(प्रदीपः) अत्रापि पक्षे परिहारादभिधीयते—अपलं
समुदायश्चेदिति । अपलशब्देनापलसामान्याभिव्याहारेण
प्रकरणवशाद् गोत्रापलमेवोच्यते, तेनायमर्थः । गोत्रशब्देन
गोत्रसमुदायोऽभिधीयते, अवयवधर्मैर्ग समुदायस्य गोत्रव्यप-
देशात् ।

अन्ये त्वाहुः—'अपलं पौत्रप्रसूति गोत्रम्' इत्यत्रापलशब्देन
क्रियाशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा कियते ।
कस्मिन्नु अवयवसाम्येऽपि गोत्रशब्दो वर्तते । समुदायेषु प्रज्ञाः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात् । ततश्च 'एको गोत्रे'
इत्यस्यसामर्थ्यः—'पौत्रप्रसूत्यपलपरम्पराविवक्षायां प्रत्यवमाला-
प्रसङ्गे एक एव कर्तव्यो नामकः' इति । तेन परमप्रकृतेरेव
सम्बन्धश्रयेणापलापलवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्तव्य
इत्युक्तं भवति ॥ तस्मिन्निति । समुदाय इत्यर्थः ॥

(उच्छ्रोतः) ननु सूत्रे गोत्रपदोपादानात् 'अपलं समुदायश्चेत्'
इत्यनुपपन्नत आह—अपलशब्देनेति ॥

नंतु मुख्ये संभवति गोपगोत्रस्य समुदायस्य ग्रहणं न तुल्यत
आह—अन्ये स्त्विति । वार्तिकस्योपलशब्देन गोत्रसंज्ञादुपलसम-
पलमिति गृह्यत इति भावः ॥ क्रियाशब्देनेति । उच्यतेन क्रिया-
ऽपीनं पतनाजनकत्वं क्षाप्यत्वम् ॥ तस्मैव—अपलसमुदायस्यैव ।
कस्मिन्—गोत्रेऽपलशब्दादौ ॥

अत्राहुः—न्यायस्यादयेऽपि गोत्रशब्देनापलगतोसमुदायो लक्ष्यत

१ माध्वे 'उत्पादयितुं च' इति वचनोपलक्षणिव पक्षे दोषोभावः सूत्रे-
स्मिन्पक्षे न दोषोऽप्यत्रेति प्रयोजनमाध्याह—येन सर्वेभ्योऽपि ॥

२ अपलं प्रसूतयामेतिप्रत्ययान्तावयवस्य गोत्रपलस्यैव स्वरूपापयति—
अपलशब्देनेति । प्रकरणवशात् सामान्याभिव्याहणवत्प्रसूत्यपल गोत्रपलमे-
वोच्यत इति भावः ॥

३ 'एव सम्बन्धितस्य' इति अ. अ. च. पाठः ॥

४ एको गोत्र इत्यस्य द्वितीयार्थकत्वे हेतुमाह—ननु मुख्ये इति ॥

५ तस्मिन् पक्षे अपलशब्देन गोत्रपलमित्युच्यते, कस्मिन् पक्षे च
अपलशब्देन अपलं पौत्रप्रसूतिवत् प्रत्ययसमं गृह्यत इत्यर्थः ॥

६ अपलशब्दस्य क्रियाशब्दत्वं स्पष्टयति—उत्पादयेनेति ॥

७ 'क्रियादयेऽपि कृते यद्वै' इति अ. अ. च. पाठः ॥

८ अत्र नाम अस्मिन्निति योगविभागेऽपि कृते (योगविभागाभिव्याहारेण)

इति युक्तम् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये—अपलपदं मुख्यम्, 'तद्वै-
मुपवादिपितृकमपलं समीक्षितम्' इति बोध्यम् । अत एव कैवटोऽपि
वक्ष्यति—परमप्रकृतेरेवेति । किं चेन्न सति गोत्रसमुदायेऽनेक-
प्रत्यववाराणोऽपि तृतीये वाक्ये प्रत्ययवदं न निवारितं स्यादिति
बोध्यम् । ननु मुख्यप्रकृतेरेवमाहातृविध्यर्थेनैव स्यादत्र पक्षे, न तु
नियमार्थमिति चेन्न । विधित्वे प्रक्रमग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । 'गोत्रे' इत्युच्यैव
'प्रथमात्' इत्यनुक्तस्योपवादिन्योऽपवादिविधानेन त्वद्विद्विद्वेः । एक-
ग्रहणसामर्थ्याद्विद्वेर्नैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृतेर्विधिरपि परम्पर-
पल्यापलवत्सम्बन्धे प्रवर्तत इत्यनुमीयत इति न दोष इति वक्ष्ये ॥

(चतुर्थेवार्तिकोक्तदोषनिरासभाष्यम्)

यदुच्यते 'स्त्रियां चानियमः' इति ।

एवं वक्ष्यामि—गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति, स्त्रियां
नेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि स्त्रिया युबला अभिधानं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अत्रियामिति योगविभागे
कृतेऽपि यदि नाम गोत्रादेव युबनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न
भवति तथोऽपि प्राधान्याद्युपप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति, न तु
युवसंज्ञायाः । ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति, अपल-
सामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ततश्च गार्ग्यस्यालं
लोडि गार्ग्यशब्दाद्यन्यं स्यात् । तदभावात् 'यजश्च' 'प्रावं' क्त
तद्विद्वेः' इति वीष्को न स्याताम्—गार्ग्यां गार्ग्यपीति ॥

(उच्छ्रोतः) ननु योगविभागेन स्त्रियां युबलनिषेधात् गोत्र-
प्रत्ययान्तगार्ग्यशब्देन युबलाः स्त्रिया अभिधानं भविष्यति, इह
आह—यदि नामेत्यादि । यद्यपीत्यर्थः ॥ निषेधो न भवतीति ।
योगविभागाभिव्याहारे 'अस्त्रियाम्' इत्येव इति भावः ॥ न प्राप्नो-
तीति । युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञायां बाधोक्तिरि भावः ॥ यच्चन स्यादिति ।
किन्तु इमेव स्यादित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—एवं वक्ष्यामि—गोत्राद्युनि प्रत्ययो
भवेति, ततः—स्त्रियां लुक् ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां लुगिति । गार्ग्यशब्दात् फको लुङि
कृते यजश्रयं रूपद्वयं सिध्यति ॥

गोत्रादेव युबनीति नियमस्य निषेधो न भवतीत्यस्य ॥ योगविभागाभावे योग-
वत्त्वविधायिनि सूरस्य कीदृश्विधित्वे युवपक्षे गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स-
दित्यर्थः कर्तुं शक्यः, योगविभागे तु तत्सामान्यताव्याप्यत्वं इति नियमस्य निषेधो
न भवतीत्यर्थः ॥

९ ननु अस्मिन्नित्यनेन नियमस्य निषेधोभावो कदाश्चन यव निषेधोऽपि,
तत्त्वमेवैव सगच्छेत्यत आह—सत्प्राप्तिः ।

१० स्त्रियां युवसंज्ञाया निषेधाभावेन गोत्रसंज्ञायाः परत्वाद्युपलक्षण-
माह इत्यादि ॥

११ 'भवति, स्त्रियां लुक्' इति अ. पाठः ॥

१२ अस्मिन्नित्यस्य स्थाने स्त्रियां लुगिति न्याये गार्ग्यां गार्ग्यपीति क्तं
साधयति—गार्ग्यशब्दात्फक इति ।

(पक्षद्वयोक्तकलनभाष्यम्)

इहोत्पादधितवैपत्ययुक्तं प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः, परमप्रकृतैश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या ।

सर्वेवपत्ययुक्तोऽयं प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्तनं करोति—इहेति ॥ सर्वेष्विति । ननु नार्यं दोषः पूर्वमुक्तः । नेतदिति । नै ज्ञायते क एको भवतीत्यभिधानादर्थत उक्त एवार्थं दोषः ॥

(उद्धोतः) पक्षद्वयोक्तेति । वैतत्यासे तु—उत्पादधितवै-
पत्ययुक्तं नेतव्यः परिहारः, विधिवत्सम्भवेन नियमादुत्पत्तेः ।
प्रथमाव' इत्यनुवृत्तौ विधौ सिद्धे 'प्रकप्रवृत्तसामर्थ्याश्रित्यम्' इत्यपि
न युक्तम्, तस्य च प्रथमोच्चारितादित्येकत्वात् । किञ्च निर्यमले
परम्यारसम्भवे प्रत्ययविव्यनुपपत्तिः । न च सोऽपि तेषामनुमीयते,
प्रतिषेधस्य वचनव्यापारस्यान्वयः कायदृष्टत्वादिति । अन्वयेऽपि
नियमासंभवः, प्रकसिन्नप्रत्ययेनेकप्रत्ययाप्राप्तेः । अपैतत्तमुदावल्लक्ष-
णासन्नं न मानमिति शब्दमर्यादाया तमेवसिद्धिरिति भावः ॥ अत्र
दोषे वक्तव्याभावानुद्धौ—तन्विति ॥ अर्थत इति । क एको
भवति यो वा परमप्रकृतयो वाऽनन्तरादित्यनेनानियम उक्तत्वात्परि-
हाराय प्रत्ययान्ताभिषेधो वक्तव्यः इत्युक्तं प्रयागमर्थे इति भावः ॥

(५२७३ दोषवागणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्मात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । नैपत्यादिलेखं वक्तव्यम् ।
तेनापत्यप्रत्ययान्तादर्थित्वे प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संप्रदर्शितः ॥

(उद्धोतः) नापत्यादिति । अपत्यसम्प्रतिप्रत्यय आपत्यः,
तदनादित्यर्थः ॥

१ 'न तु ज्ञायते' इति ह. पाठः ॥

२ इत्यभिधानात्—तदुक्तत्वात् ॥

३ अगत्या सिद्धमे 'एको गोत्रे' इति सूत्रस्य गोत्रपदमत्याह्वयान्तरं,
दोषस्य निराकृत्या—सद्वार—सूत्रम्यस्ये तु इति । तु नाह्वयः स्मृतिः,
प्रतिषेधव्याप्ताश्रयेऽपि दोषाः कल्पेतेति ॥

४ उत्पादधितवैपत्येति । भाष्योक्तप्रथमपक्षे इत्यर्थः ॥

५ विदुषामपत्यमिति यथे उच्यते गुरुष्वेति विवक्षिते तस्यापत्यस्याभावेन प्रत्यया-
मात्रस्य रूपस्यानुपत्यविधायकत्वसम्भवेन नियमादुत्पत्तिरिति भावः ॥

६ तस्यापत्यमिति पत्यस्य ॥

७ 'नित्यमपरत्वे' इति च. ह. पाठः ॥

८ एवंविधस्य वचनव्यापारस्यान्वयं दर्शयामासे दृष्टान्ताभावादनुमानम-
शङ्कमिति भावः । अत्र हि गोत्रादह्वयः त्रोगोत्रसमुदाये लक्षणाभावादेव
यथा, गोत्रे परा, मयौ चार इति गोत्रे एक इति कथमेवपि अनेकेषामपत्या-
मानरम्यरा प्रमातीति त्वयै कल्पं नियमावर्धनिलेकाभ्यनुमानद्वारा परमप्रकृते-
रिति तत्पर्यायस्यलक्षकत्वमेव मन्वते इत्यनुमानसम्भवः । दृष्टान्ता-

(५२७३ प्रकारान्तरेण दोषवागे द्वितीयवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ संज्ञाकारिभ्यो वा

प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्ति-
र्वक्तव्या ॥

(प्रदीपः) संज्ञाकारिभ्य इति । कुलव्यपदेशहेतव
आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते ॥

(उद्धोतः) कुलव्यपदेशहेतवः—वैपत्तिशब्देन स्वाप-
त्यानां व्यवहारहेतवः ॥ आदिपुरुषाः—गर्गादय इत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधाने दोषभाष्यम्)

एवमप्यौपगवी माणविका, अनुपसर्जनादिती-
कारो न प्रामोति । मा भूदेवम्—अण्योऽनुपसर्जन-
मिति ।

अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि दोषः स्यात्—काशकृत्स्नना प्रोक्ता मी-
मांसा काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी ।
अणन्तादितीकारः प्रसज्येत ।

नैष दोषः ।

अध्येय्यामभियेयायामण ईकारेण भवितव्यम् ।
यश्चात्राध्येय्यामभियेयायामण, लुप्तः सः । यश्च
श्रूयते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भवि-
ष्यति ॥

इह तर्हि—औपगवी माणविका भार्याऽप्य औप-
गवीभार्या, जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न
प्रामोति ।

मा भूदेवम्, 'वृद्धिनिमित्तस्य' इत्येवं भविष्यति ।
यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तम्—ग्लुचकायनी माणविका
भार्याऽप्य ग्लुचकायनीभार्याः ॥

भावाभावाभावात्, गोत्रपत्यस्य तादृशकृत्स्नवाच्यं न मानमित्यनुमानाभावात्
इत्यर्थः ॥

९ अन्येऽपीति । सर्वेष्वपत्ययुक्तैर्विधि द्वितीयपक्षे इत्यर्थः ॥

१० ननु पक्षद्वयेऽपि गोत्रपत्यस्य गोत्रगोत्रसमुदाये लक्षणमात्रमिव निय-
मत्वसम्भवं इत्याह्वयान्तराह—अपत्यसमुदायेति ॥

११ दोषस्यास्य वक्तव्यकारणमाह—क एको भवतीति ॥

१२ तस्मात्प्रतिषेध इति वार्तिकमर्थमाह—नापत्यादिलेखेति । त्वतो गोत्रे
इत्यस्य स्थाने तदपत्यादिलेखं सूत्राभावात्प्रागप्यत्र, अपत्यसम्प्रतिप्रत्ययान्ताल्लेखो
न—इत्येतदर्थमिति भावः ॥

१३ 'अपत्यस्य' इति क. पाठः ॥

१४ ननु कुलवाचकागोत्रियत्वस्य व्यवहारहेतवः धर्मस्य तदपत्यादयं
इति आदिपुरुषा इत्येतदुत्पत्तं स्यात्त आह—स्वपटित्वाच्चेति ॥

१५ 'कृत्स्नी काशकृत्स्नीमधी' इति च. ह. च. न. पाठः ॥

१६ 'माभ्यधीति' इति च. ह. च. न. पाठः ॥

१७ 'वृद्धिनिमित्त' इति च. ह. च. न. पाठः ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । औपगवस्यापत्वं क्रीत्त इवो लुकि कृतेऽनुपसर्जनधिकारादण्वाध्वेद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थमिति विशेषणत्वात्प्रत्यक्षेण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
अणन्तादिति । प्रत्यये छेते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ काशङ्कस्मिनेति । 'इयञ्च' इत्यण्, तदन्तादध्वेन्यामण्, तस्य 'प्रोक्तालुक्' इति लुक् । 'लुक्त्वदितिलुकि' इति कौप्रत्ययस्य लुक् । अत्राणन्तसाध्येन्यां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनः वादीकारस्य प्रसङ्गः ॥ पुनर्न भविष्यतीति । शास्त्रस्य सकृदुपपत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः । टाप् तु पूर्वमनुपसर्ग इति उच्यते । अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्याभिवाचनात् ।

नन्वेवमापिशालिना प्रोक्तामापिशालम्, तदधीते—आपिशाला ब्राह्मणीति 'औ' प्राप्नोति । तस्मादण् एवानुपसर्जनग्रहणं विशेषणमित्यपि भागविकेति न सिध्यति । एवं तर्हि वक्ष्यमाणोपादिष्टतिष्ठन्भावमादेतद्वाच्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम् ॥

जातिलक्षण इति । गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपानाभावात् । यदा तु 'गोत्रे' व कर्णः सह इत्यत्र गोत्रशब्देनापसर्गानां सूत्रात् तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणौपुवद्वावप्रतिषेधौ सिध्यत एव ॥ ग्लुचुकायनीति । ग्लुचुकस्यापसर्गमिति 'प्राचाम्भृद्वाट' इति किरप्रत्ययः, तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातिवामाभावात् 'इतो मनुष्यजातेः' इति औप् न प्राप्नोति । अत्रापि 'सर्वतोऽपि कर्णोऽपि' इति औप् कियते । तथाऽपि युवद्वावप्रतिषेधो न प्राप्नोति, लुक्वाधिको विधेयः ॥

(उद्धोतः) उपसर्गवान्ते हेतुः—तदर्थस्येति ॥ प्रत्ययार्थम्—इत्यर्थम् ॥ नन्वणर्थद्वाराऽपसर्गानामनुपसर्जनमत आह—प्रत्यय इति । इत्यर्थे पक्ष प्राधान्येनोच्यत इति नोपसर्गत्वमित्यर्थः ॥ ननु कौप्रत्ययवाच्यत्वाद्द्विषिपि न स्यादत आह—टास्मिन्ति ॥ ननु औपाधिपतृषा कर्णं स्यादत आह—अपवादस्येति ॥

तस्मादण् एवेति । किञ्च तदन्तविशेषणत्वे तदन्तान्तस्यापि विशेषणप्राप्तवानुपसर्जनाधिकारत्वेन्यापत्तिः, 'क्षिपाम्' श्लक्षाग्निर्येषो गह्वरान्यायत्र परिहारः क्षुर इति चेत्तदपि 'औपगवी' इत्यत्र तुल्यम् ॥ यक्ष्यमाणोपादौ—पूर्वस्वप्रतिषेधप्राप्तिरूपत्वात् ॥ सुष्ठु न निरूपितमिति । काशङ्कस्मिनेति सिद्धान्तस्यः 'आपिशालः' अनुपपत्त्यल्लक्षणम् । तदाश्वानामभिज्ञानपूर्वपक्षिणः 'वैष दोषः' इत्युक्तिः । सिद्धान्ती स्वाश्वमभ्रकादीन् दोषान्तरेण तं निरस्यतीति भावः ॥

१ 'एत इय्, तस्य लुकि' इति च. श. अ. पाठः ॥

२ 'कारप्रसङ्गः' इति क. पाठः ॥

३ सङ्घे लक्ष्यमण्यमेवेति तत्त्वर्थम् ॥

४ 'नन्वेवमपिशा' इति श. पाठः । नन्वेवमनुपसर्जनपदं विविधस्य विशेषणमिति लोकार्थः ।

५ 'ब्राह्मणीति औपाश्रोति' इति श. पाठः, तत्र 'औ' अनुपसर्गः, जीवेन प्राप्नोतीति औपादित्वमित्यर्थः ॥

६ यदि क्रीतृत्वात्कस्य मलस्य ओषोऽनुवृत्तौ 'उत्ताभानामप्रयोगः' इति हेतुलक्षा तुल्यमवाद्यावपि न स्यादित्यर्थः ॥

जातिरूपभावादिति । जातिवामाभावादित्यर्थः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः ॥ यदास्मिन्ति । अत एव कुन्नीलनन्तरपक्षे जातिलक्षणो जीविति—'अनुपसर्गवान्' इति यत्रसं भाग्यं संगच्छते । यदा स्मिन्ति तुनादस्मिन्ति—एतद्वाच्यविरोधरूपा । तस्मात् एतद्वाच्यत्वात्, फाट्टाहताभार्य इति भाष्यश्च जातिलक्षणे गोत्रं शास्त्रीयमेव । अत एवापसर्गमिति नोक्तम् । कुन्नीलाहो द्रौण्यनिबद्धोत्रवारोपो भाष्यप्रामाण्यात्, वृत्ति तु न गोत्रत्वारोपस्य तत्संज्ञानिर्वाहः, ग्लुचुकायनीत्यत्र औप् तु सिद्धान्ते जातिवत्वात् 'शो मनुष्य' इत्येवेत्याहुः ॥ अणो लुकीति । ग्लुचुपसर्गस्य 'किञ्चिं लुक्' इत्यनेनेति भावः ॥ युवद्वावप्रतिषेध इति । गोत्रस्य पूर्वस्वभावत्वेनैव बोधात्समानाध्यामाह्वी नापितुं स्वत्वनिर्वाहो बोध्यः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मात्त्रिण्या युवत्या युवसंज्ञेव पठ्यदसितव्या ।

तस्याञ्च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्वृत्तिं वर्तते ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । 'अक्षियाम्' इति योगविभागे सति वृत्तीति वर्तते । 'परिभाषा चेतम् । तेन युवसंज्ञायाम् 'अक्षियाम्' इत्युपतिष्ठते । तदुपस्थानेन त्रिणां युवसंज्ञा निवारक इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्तते ॥ वृत्तिं वर्तत इति । युवसंज्ञाया अभावेऽपि युवत्वेन गोत्रप्रवृत्तेरपस्यमुपलक्ष्यत इति वृत्तीत्युक्तम् ॥

(उद्धोतः) ननु 'अक्षियाम्' इति निषेधः प्रत्ययसैव स्यात् न तु युवसंज्ञा, अत्रान्यायात् आह—अक्षियामिति । परिभाषेति । यत्र युवसंज्ञायास्त्रिणामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । व्यवहितेनापि संख्याय परिभाषात्यमुक्तम् ॥ ननु किमां युवत्वाभावात्पूर्वोल्लेखमत आह—युवसंज्ञाया इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते, कयं गार्ग्ययणः, वात्स्यायन इति ?

(५२७५ समाध्यायवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ गोत्राद्युनीत्यतः च ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्राद्युनीत्यतः कथम् ॥

(५२७६ दोषपत्राद्वितीयवार्तिकोपलम्भकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ तच्च जाल्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्च जाल्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ तच्च जाल्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥

७ त्रिणां लक्षणार्थमेव 'अक्षियाम्' इति विभक्त्युद्देश्येति ॥

८ 'गोत्रस्य वृत्ती' इति ख. अ. पाठः ॥

९ 'तस्याञ्च' इत्यस्य संधावे 'युवसंज्ञायां' इति च. अ. पाठः ॥

१० 'अक्षियामिति योगविभागेऽपि गोत्राद्युनीति पूर्वसूत्रेण प्रत्ययसैव त्रिणानादित्यमित्यनेनापि प्रत्ययसैव निषेधः स्वासंज्ञापदव्याधौ न स्यात्, अतः संज्ञापूर्वसूत्रादुपादयति—परिभाषेति ॥

११ संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते इति वक्तव्यम्, अन्यथा जातिवत्त्वेन संख्यायाम्भेदः संख्यामाशब्दः प्रत्ययोत्पत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

किं प्रयोजनम् ?

जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

(उपष्टम्भतायकभाष्यम्)

जातिर्न वर्तते, संख्या न वर्तते, सर्वनाम न वर्तते ।

जातिर्न वर्तते—काकस्यापत्यम्, कुररस्यापत्यमिति ।

संख्या न वर्तते—नवानामपत्यम्, दशानामपत्यमिति ।

सर्वनाम न वर्तते—सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति ॥

(प्रदीपः) जातिर्नैति । प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । पराशमिधानं हि वृत्तिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थं वर्तते, तत्र जालादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते ॥

(उद्धोतः) तत्तामिषेपभ्रमं वारयति—प्रत्ययमिति ॥ 'न वर्तते' इत्यनेन प्रत्ययानुत्पत्तिः कथं लभ्येत्यत आह—परायेंति । संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यमित्यसोपपादनाय 'जातिर्न वर्तते' इत्यादि-ग्रन्थ इति बोध्यम् ॥

(संज्ञाकारिग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

जातिर्न वर्तते—काकस्यापत्यम्, कुररस्यापत्यमिति ।

येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यतीति ॥

यदप्युच्यते—

संख्या न वर्तते—नवानामपत्यम्, दशानामपत्यमिति ।

संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते । तत् सापेक्षम् । सापेक्षं चासमर्थं भवतीति—असामर्थ्यात् भविष्यतीति ॥

यदप्युच्यते—

सर्वनाम न वर्तते—सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति ।

निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति—असमर्थत्वात् भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) येनैवेति । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणसुपादीयते । स च विशेषो जातिस्वभाववर्गमेतवान्मन्वत इत्यपत्यपत्यवत्संबन्धविवक्षाया एवात्राभाव इत्यर्थः ॥

संख्येयमिति । ब्राह्मीणादिकमवयवमपेक्षणीयम्, निराधारस्य गुणसामाधिर्यः ॥ निर्देश्यमिति । पूर्वप्रकृतमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) संज्ञाकारिग्रहणं प्रत्याख्ये—भाष्ये—यत्तावदिति ॥ ननु जन्मजनकयोगातिसाम्येऽप्यपत्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययः सादृत्य आह—अपत्यविशेषेति ॥ निराधारस्तेति । नवादीनां शब्दानां संख्येयपरत्वेऽपि संख्येयविशेषापेक्षयाऽसामर्थ्यम् ॥ भाष्ये संख्येयमित्यस्य—संख्येयविशेषमित्यर्थं इति तत्त्वम् ॥ पूर्वप्रकृतमिति । सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ सर्वेषामित्यादेः—केनामिति निवर्तकाहोदयात् निर्देश्यं विशेषमपेक्ष्य सर्वनाम्ना निर्देशः प्रवर्तत इति भाष्याश्रयार्थः । निर्देश्यश्च कतिमसिद्धम्, कस्मिन्प्रकृतम्, कस्मिन्प्रकृतमित्यन्वयः ॥

(मिराकरणप्रतीकारभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यतीति ।

नैतच्चिद्वामहे—काको न काक इति ।

किं तर्हि ?

येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यम्, कुररस्यापत्यमिति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ॥

यदप्युच्यते—

संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवतीति ।

भवति वै कस्य चिद्वर्थात् प्रकरणान्ना अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति ।

यदप्युच्यते—

सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवतीति ।

भवति वै कस्य चिद्वर्थात् प्रकरणान्ना अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वृत्तिरपीति । यदा जालुपव्यञ्जनानि नाभिव्यक्तानि तदा पितृसंबन्ध एव विशेषावगमायोगादीयते तत्र वाक्यबद्धतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ भवतीति । ततश्च संख्याशब्द एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावादितैवेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) जालैव विशेषप्रतीतिमुक्तं मिरास्तेति—यदेति । अल्लग्न्यावयवासाधिमिल्यर्थः ॥ तत्तथेति । संख्यामात्रवृत्तिरे सापेक्ष-

१ जातिर्न वर्तते इति भाष्यस्यार्थमाह—प्रत्ययमिति ॥

२ प्रकृतेः सर्वनामं वर्तमानं जालादिवृत्तिः प्रकृतिः संज्ञाकारिग्रहणेन परित्यज्य इत्यर्थः ॥

३ संख्याप्रत्ययेति भावः, संख्यायाः गुणत्वात् ॥

४ 'द्वैतं च' इति हा. उ. ।

तन्त्र, प्रकारान्तरेण संख्येयवृत्तिवन्निश्चये संख्येयविशेषपरत्वनिश्चये वा न तत्त्वमित्यर्थः ॥

(प्रतीकारपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि—अनभिधानाज्ञात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।

क्रियमाणेऽपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यच्च ज्ञात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति, भवति तत्र उत्पत्तिः । तद्यथा—

कुतश्चरति मायूरः

केन कापिजङ्घिः कुशः ।

आहेयेन च दृष्टस्य

पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥

तादायनिः, यादायनिः, कैमायनिरिति ॥

(प्रदीपः) आहेयेनेति । अहेरपत्यम्, 'इतथानिचः' इति ङङ् ॥ पाञ्चिरिति । बाह्वादिवादिच ॥ तादायनिरिति । 'उचीचां कृदात्' इति क्तिञ् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तदेतदन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम्, प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

अभयं न कर्तव्यम् ।

गोत्रग्रहणं न करिष्यते । एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव ॥

यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोऽपत्ये प्रत्ययः कृतः स्यात् ॥

यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते, कथं गार्ग्यायणः, वात्स्यायन इति ?

वक्तव्यमेवैतत्—गोत्राद्युच्यलियामिति ॥

अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते ।

एवमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसम्बध्यते—एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति ।

किं तर्हि ?

प्रकृतिरभिसम्बध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीति ।

यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्याद्, नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् ।

अथ वा अस्थानेऽयं यत्नः क्रियते । न हीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपाचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा ।

यावद् ज्ञायात् प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्रे इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिबिरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे तृतीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) एका प्रकृतिरिति । एकशब्दः संख्यावचीति केषिदाहुः । प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात् परमप्रकृतिरैवैकशब्देन गृह्यते । शब्दापेक्षया चैक इति पुंलिङ्गिन निर्देशः । अन्ये तु साधारणे—एक इत्याहुः । परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत् एवोत्पत्तिर्भवति । 'सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते' इत्येवं च पक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात् स्थितः ॥ न हीदमिति । लोके योऽयं एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते । लोके च प्रथमशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमार्थ एवाश्रीयते । शास्त्रेऽपि प्रथमार्थे एकशब्दो दृश्यते—एकेऽल्पप्राणा इत्यत्र प्रथमेऽल्पप्राणा इति गम्यते ॥ उपाचरन्तीति । व्यवहरन्तीत्यर्थः । अस्यां पञ्चविक्रमान्वयेलादौ त्वनियतलक्ष्यत्वावगमात् संख्यावाच्यैकशब्दो न प्रथमवाची ।

इत्तुपाध्यायजैव्यटपुत्रकैच्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीति । प्रातिपदिकोऽपत्ये प्रत्यय इत्यर्थः । प्रातिपदिकादपत्ये प्रत्ययैवेक एव, अर्थादपत्यसमुदायविबक्षायामिति यावत् ॥ तदेवाह—यदि चेदानीमिति । गोत्रग्रहणे कृते तु अनुपपत्तिरिति ॥ ननु गार्ग्यायणसिद्धये 'गोत्राप्ति' इति विध्यर्थमेव स्यात्, एवञ्चोपपत्तिरुपापत्यमित्यर्थ—औपाय इत्यस्य दुर्बारात्प्रातिरित आह—भाष्ये—अथापि गोत्रग्रहणमिति । एवं च गार्ग्यायणस्य सिद्ध्या 'गोत्राप्ति' इति नियमार्थमेव बाध्यम्, तथा च नोच्छेदोऽपि इति भावः । तत्र 'सितु-रेवापत्यम्', इति पक्षेऽप्यस्य नियमत्वं तु 'एको गोत्रे' इति साहचर्योद्बोध्यम् । 'युवपदञ्च युवसमुदायपरम् । निश्चयस्यनुज्ञानस्य प्राग्वदेव । 'सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते' इति पक्षे तु स्पष्टमेव नियमत्वम् । अन्येन पक्षः सूत्रभाष्यसंगतश्चल्युक्तमेव । 'एको गोत्रे' इत्यत्र गोत्रपदेन युवापत्यं न गृह्यते, एतदर्थमेव गोत्रग्रहणमिति बोध्यम् । नन्वेका प्रकृतिरित्युक्ते द्वितीया तृतीया वैकाऽप्यु, प्रथमा कथं लभ्यतेऽत

१ 'पि च संज्ञा' इति च. 'पि संज्ञा' इति क. ॥

२ 'कर्तव्यमेवैतत्' इति क. ।

३ 'प्रथमोऽपत्ये प्रत्यय' इति क. ॥

४ इदंविषयम्—द्वितीयस्य गोत्रादुत्पत्त्येन योगविभागेन विधायकत्वेन गार्ग्यायणसिद्धौ गोत्रादित्वमेव योगेन गोत्रादेव द्वितीयैवेति उपगोर्ध्यायस्य पक्षे औपाय इत्यस्य वारणमित्याशयात् । न च यतीति सूत्रमन्तरमकृते-

रेव यति विधायकमिति गार्ग्यायण इत्यस्यादिरिति बाध्यम् । परममकृते ईदुल्लेखेनैव प्रत्ययस्य सिद्धेः सामर्थ्यादित्येव प्रयुज्यते । न चानन्तरात्प्रत्ययस्यान्तादेव विध्यर्थमस्त्विति बाध्यम् । विनियमनादिविद्वेदानन्तरात्प्रत्ययस्यान्ताद्द्वितीयमप्यन्ताच्च मन्त्रेणैवैकं बाध्यम् । इदमेव युक्तम् । इतथा व्याख्याने 'अवापि' 'एवमपि' इति भाष्यकारस्य महापदेष्विति केचित् । योगविभागे गोत्रादित्वमेव विनियमित्यर्थः ॥

आह—प्रथमातिरुक्तम् इति । इदं विस्मयम्—‘मित्रां वयागां’ इत्यत्र वयागामित्युक्तेः स न्यायस्यात्र शब्देऽनाश्रयणत्वं । तस्मादप्यमर्थः—गोत्रे प्रत्ययस्य सिद्धत्वादिदं नियमायम् । गोत्रे मोक्षनीये प्रत्ययप्रकृतिरित्यत्र, नाश्रयः ॥ तदाह—माथ्ये—यदि चेदानीं-मिल्यादिना ॥ प्रकृतिपरत्वे पुंलिङ्गात्पुनरेवाह—शब्दापेक्षयेति ॥ प्रमाणोपपन्नत्वादिति । दशगुरुत्वाङ्कम्—अपत्यं पौत्रप्रपृति । जरकावीजप्राप्त्यानाद्य तत्र प्रमाणम् । पञ्चान्वदे लोपचारिकसंयन्धा-श्रयेण प्रत्ययोरपिर्वाच्या भवति, विधिर्वत्संयनेन नियमाद्यमर्थेति शेष्यम् ॥ माथ्ये—अर्थं यत्नः—संज्ञाकारिण्यद्वयमित्यादिः, किं तर्हि प्रकृतिरित्याहन्तः ॥ माथ्ये—संख्याप्राप्तवैतानामिति । प्रवर्तमानां सङ्ख्यात्—आरम्भविषयां सङ्ख्याम्—एकशब्देन प्रथमशब्देन च न्यूनवर्तनीत्यर्थः । एको द्वाविधादिष्वप्यप्रकृतिरित्येवापि गणना-दर्शनादिकशाब्दे लक्षणया मध्यमवाच्यताति भावः । ‘उपाचरन्ति’ इत्यनेन लक्षणावीजसंयन्त्रप्रदर्शनम् । एकशब्दाथे प्रथमशब्ददर्शना-दत्यस्यपि प्रथमाथे एकत्वमारोप्येकत्वप्रयोग इति तात्पर्यम् ॥ तदनु-यमाह—अस्यां पङ्काविति । कविदेवैकशब्दस्य विवक्षाप्रकरणादि-वशाच्छ्रयणा प्रथमपरत्वम्, न सर्ववैयर्थ्यः । प्रकृत्युदे च लक्षणा-नुरोपायभयनपरत्वमिति भावः । ‘मित्रुरेवापस्य’ इति पक्षे, एक-शब्दस्य संख्यावाचित्वपक्षे च गुरुत्वानेकादिहृत्त्वनाभिया ‘सर्वेषा-मपस्य’ इति पक्षः, प्रथमवाची एकशब्द इति च न्यायमिलित्वाह्वयः ॥ इति श्रीशिवचन्द्रतत्त्वतीर्गजनागोत्रीमहोदये माध्यप्रदीपे-श्रयोत्ते चतुर्विंशत्ये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(६६५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५०)

१३४१ अत इज् ॥ ४ । १ । ९५ ॥

(इन्द्रप्रत्ययाधिकरणम्)

(५२७७ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इजो वृद्धावृद्धाभ्यां फिज्फिनौ विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) इजो वृद्धावृद्धाभ्यां फिज्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन ।

इजोऽवकाशः—दाक्षिः, ग्राक्षिः ।

फिनोऽवकाशः—तादायनिः, यादायनिः ।

इहोभयं प्राप्नोति—तापसायनिः, सामितिका-यनिः ।

फिनोऽवकाशः—त्वचायनिः, सुचायनिः ।

इजः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—ग्लुचुकायनिः, म्लुचुकायनिः ।

फिज्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) दाक्षिरिति । ‘वा नामवेयस’ इति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदाऽयमिषोऽवकाशः ॥ इजः स एवेति । ‘प्राचामवृद्धात् फिज् बहुलम्’ इति प्राचां मतेन फिनो विधानात्, उदीचां मतेन तदभावादिषोऽवकाश इति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु दक्षस्य इजस्य च नामधेयत्वाद्बुद्धत्वेन ‘उदीचां वृद्धात्’ इति किञ्चशतेः कथमिषोऽवकाशोऽत आह—यदा वृद्धसंज्ञा नास्तीति । वैदित्यकत्वादिति भावः ॥ तदाऽयमिज इति । उदीचामन्तेनेति भावः । ननु च वृद्धत्वामावेऽपि अवृद्धत्वा-त्किं न्यातोः कथमिजः स एवेत्युच्यतेऽत आह—प्राचामिति ॥

(आशेषभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति—दाक्षिः, ग्राक्षिः ॥

(प्रदीपः) इह कस्मादिति । प्राचां मतेनावृद्धात् फिज् आप्नोतीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वैदुलवचनात् ॥

(उद्घोषः) माथ्ये—बहुलवचनादिति । ‘प्राचामवृद्धात्’ इत्यत्र पठितादित्यर्थः ॥

(५२७८ द्वितीयं सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तद्राजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्राजश्चेजो भवति विप्रतिषेधेन ।

तद्राजस्यावकाशः—पेक्ष्वाकः ।

इजः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—पाञ्चालः, वैदेहः, वैदर्भः,

तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) पेक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपस्यमिति ‘जनप-दशब्दात् क्षत्रियादश्च’ इत्यम् । दाण्डिन्यायनादिमुद्देशेणकारलोपो निपासते ॥ पाञ्चाल इति । पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योऽज् ॥

(६६६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५१ ॥)

१३४२ बाह्वादिभ्यश्च ॥ ४ । १ । ९६ ॥

(इन्द्रप्रत्ययाधिकरणम्)

(५२७९ सिद्धान्तबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं

गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र

तेषां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्र-भावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

वाहोरपत्यं वाहविः । यो हि बाहुनां वाहच-
स्तस्य भवति ॥

नैडस्यापत्यं नाडायनः । यो हि नडो नाम नाडि-
स्तस्य भवति ॥

(प्रदीपः) बाह्यादिप्रभृतिष्विति । प्रभृतिग्रहणेन
वक्ष्यमाणानां कुञ्जादिनडादीनां ग्रहणम् ॥ लौकिक इति ।
लोकं विदित इत्यर्थः ॥ गोत्रभाव इति । संज्ञाकारित्वे-
आदिपुरुषत्व इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थतोऽनादित्वाद्-
नात्यर्थोभिप्रायिग्रहणस्य न्यायत्वाद्ग्रह्यते । यद्वै कार्यं विशिष्ट-
शब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते, किन्तु प्रकारान्तरेण, यथा-
'अत इयं' इति, तत्-इदानीन्तनार्थोभिप्रायिनोऽपि भवति—
दैवदन्तिरिति ॥

(उद्घोतः) ननु बाह्यादीन्नेव नगसंभवे 'प्रभृति'ग्रहणं
सुष्येत आह—प्रभृतीति ॥ लोके इति । लोकेष्वित्येते आदिपु-
रुषत्वयति चेयं दर्शनमिति माय्यर्थः । गोत्रभावे—इति प्रकृत्याभि-
प्रायम् ॥ अर्थत इति । अन्तरस्तु सारीत्यर्थः । 'अनाद्यर्थोभि-
प्राय'मिदं बाह्यादिग्रहणस्य न्यायत्वाद्ग्रह्यते इति पाठः ॥ तन्वैवं नाडि-
रित्यादभिव्यक्तिं न स्वादत आह—यदिति । यत्र शब्दादर्थोप-
स्थितिरप्येव प्रसिद्धार्थानां ग्रहणं न स्वल्पान्तरादिति भावः ॥ बाहुनां
क्षतिः, 'वानन्ति बाह्वि' इत्याद्यन्वयवद्वाप ॥

(५२८० सिद्धान्तबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च
तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशा-
त्प्रतिषेधो वक्तव्यः । अशुरस्यापत्यं अशुर्यः । यो
हि अशुरो नाम अशुरिस्तस्य भवति ॥

(प्रदीपः) सम्बन्धिशब्देति । अयमपि न्यायानुवादः ।
आदिमत्त्वात्, संज्ञायाम्, अशुरस्य संबन्धोपाधिकस्य त्वनादित्वा-
त्तद्ग्रहणस्यैव न्यायत्वात् ॥

(उद्घोतः) शब्दुरादीनां गोत्रभावे दर्शनाभावात्पूर्वोक्तदि-
वर्तनान्तरम् ॥ सम्बन्धिशब्देति । अनेन चार्थवृत्त्याऽनुवादेन
पूर्ववार्तिके 'गोत्रभावः' इत्यस्योपलक्षणत्वं सूच्यते ॥

१ वार्तिककृता येनानाद्युक्तिगणप्रतिषेधकान्द्रोत्रभावे लौकिके दृष्टेन-
न्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधकस्याप्यो हि ननुनामा कवन (गोत्रभावे लौकिकेऽप्र-
तिषेधः) तस्यादिन न स्वगत, किन्तुलौकिकोऽयम् तदाह—बाहुनाभिप्रायि-
२ वार्तिकोक्तप्रभृतिग्रहणस्य कल्याणम्—नडस्यापत्यमिति ॥
३ यदि कार्यमात्रादर्थोपस्थितौरेवप्रत्ययः, किन्तु 'अत इयं' इत्यादि-
वर्तुल्येवत्येव दर्शनमिदोरेवप्रत्ययः, तत्-कार्यमिदानीन्तनार्थोभिप्रायि-
दैवदन्तशब्दादपि न क्षीयत्यर्थः ॥

४ 'लोकविदितेतिपादि पुरुषवत्पुरुषो येषां' इति इ. पाठः ॥

५ एतच्च विविधप्रयोगादानन्तरेण प्रसिद्धार्थानां ग्रहणमित्यर्थः ॥

(वार्तिकोक्तप्रत्ययानां सामान्यभाष्यम्)

प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । सम्बन्धिशब्दानां तत्स-
दृशात्प्रतिषेध इत्येव ।

इदमपि सिद्धं भवति—'मातृपितृभ्यां स्वसा'
(८।३।८४) मातृव्यसा, पितृव्यसा । अन्या मातृव्य-
सेति ॥

(प्रदीपः) मातृव्यसेति । मातृशब्दोऽत्र क्रियावाची, न
जननीवाचीति 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति पत्यं न भवति ।
यद्यपि क्रियाशब्दार्थोऽपि नित्यरूपापि प्रसिद्धतरः संबन्धि-
लक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च हरिणा—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थेस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ इति ॥

(उद्घोतः) क्रियावाचीति । क्रियाप्रभृतिनिमित्तक इत्यर्थः ॥
क्रियातत्त्वाद्यर्थ इति । क्रियाप्रभृतिनिमित्तकशब्दस्यार्थ इत्यर्थः ॥
अभिव्यक्तत्वेनानायायार्थोभिप्रायित्वमुक्तम्, तेनानुनानिकसंज्ञा-
निरासः । तत्र तदासंज्ञायामित्युक्तेः, अर्थेय भाष्ये उक्तान्याय पदकार्य-
विषयोऽयम् । तथापि विशिष्टरूपोपादानं यत् ॥ स्वतन्त्रा इत्यनेन
गौणनिरासः । ई' हि संख्याप्रवर्तते ॥ लोकविश्रुता इत्यनेन-
प्रयुक्तत्वं निरस्तम् ॥ तदुक्तिषु इति । तत्सदृशेतिव्यर्थः ॥

(६६० विधिस्वरम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५२ ॥)

१३४३ सुधातुरकड्च ॥ ४ । १ । ९७ ॥

(५२८१ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुधातृव्यासयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यम् । सौ-
धातकिः, वैयासकिः युक्तः ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

सुधातृव्यासवरुडिनापदचण्डालविभ्वानामिति
वक्तव्यम् । सौधातकिः, वैयासकिः युक्तः, वारुड-
किः, नैपादकिः, चाण्डालकिः, वैष्णकिः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

१ अशुरादिकृद्वाद्यां सामान्यवाचित्वेन चञ्जालादित्वं न सम्भवतीति तात्पर्यम् ॥

२ अनेन पुरुषवार्तिककरणेन पूर्वस्मिन् चार्तिके गोत्रभावे दृष्टेयत्वं दर्शयितव्यम् ।
अन्याया शब्दुरादीनां गोत्रभावस्यैव भावोति त्वमर्थोत्पत्त्यात् ॥

३ च. युक्तं 'अन्या तु मातृ' इति पाठः । छ. युक्तं 'अन्या हि मातृ' इति पाठः ॥

४ क्रियाशब्दस्यार्थ इति अयं वारयितुमाह—क्रिया प्रभृतीति ॥

५ गौणो हि सम्बन्धव्यवर्तते इति न स्वातंत्र्य इति भावः ॥

६ तत्तत्तद्वत्सदृशत्वेनैव ॥

न चकव्यम् ।

प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तराणीति । स्वार्थिककम्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । अव्ययिकन्यायेन च कन्द्वादिर्वाक्यमेव भवति । व्यासकचब्दाच्च कचन्तादिविचिन्नोऽपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिव्युत्पद्यते, न तु कच्यगिति भावः ॥

(उद्घोतः) स्वार्यिकेति । वैयासादिविषयमिदम् । अत एव वैयासक्यो संहितेलस्य तिष्ठिः । अत एव वैयासक्यां संहितायामिति पुराणेषु पठ्यते । वैयासिकन्यामिति त्वपाठः ॥ ननु व्यासादिभ्यः प्रत्ययेऽन्तिष्ठरूपापरितर आह—अव्ययिकेति ॥

(६६८ विधिव्युत्पत्तिम् ॥ ४ । १ । २ आ० ५३)

१३४४ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्रज्

॥ ४ । १ । ९८ ॥

(चक्रजोऽधिकरणम्)

(प्रत्ययानुश्रवणानाम्फलदृशकम्भाध्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

अथ अकारः किमर्थः ?

अकारो वृद्धयर्थः । ज्जित्तीति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

एकेन ककारेणोभयं सिद्धम् ।

अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः ।

क विशेषणार्थेनार्थः ? 'त्रातचुफजोरखियाम्' (१३११३) इति । फज इति ह्युच्यमाने नाडायनः, अत्रापि प्रसज्येत ।

अथापि फज इत्युच्यते । एवमप्याध्यायनः, अत्रापि प्रसज्येत ।

तसाच्चकार एव कर्तव्यः, अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेतानीं विशेषणार्थं क्रियमाणेऽवयवं वृद्धयर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । स च अकार एव कर्तव्यः, सूत्रभेदो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अथापि फज इति । सर्वथा सामान्यप्रहणं प्राप्नोतिशेवम्परोत्तरं । फजिति क्रियमाणे कौञ्जान्ना इति चित्-स्वरप्रसङ्गः ॥ सूत्रभेद इति । चक्रकपि सिध्यति । सूत्रभेदन्तु स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—फज इत्युच्यमाने इति । वक्रप्रसवे कसेलंजा दुर्भेति भावः ॥ फजिति क्रियमाण इति । ५३

१ भक्तनवरणोत्प्लेन व्यासकचब्दाभ्योऽयं व्यासकचब्द इति अमरवर्णायाह—व्यासादीति ॥

युजे' इत्यादिः ॥ कानुवन्धेनामि वृद्धिः सिध्यतीत्याह—चक्रकपि सिध्यतीति ॥

(स्वार्थानुबन्धाक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारे—अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

परत्वात् 'ज्जिति' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ।

चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वम्भविष्यति ।

चित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम्प्राप्नोति ।

अस्यन्यज्जित्करणे प्रयोजनम् ।

किम् ?

वृद्धयर्थो अकारः ।

चित्करणेऽपि तर्हि अन्यत्प्रयोजनम् ।

किम् ?

विशेषणार्थश्चकारः ।

शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्गम्,

तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वम्भवति ।

वृद्धयर्थोऽपि तर्हि अन्यः शक्योऽनुबन्ध आसङ्गम् । तत्र अकारानुरोधादाद्युदात्तत्वम्प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि स्वरे योगविभागः कल्प्यते । इदमस्ति—'चित्' (६१११६३)—चितोऽन्त उदात्तो भवतीति । ततः—तद्धितस्य—तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति ।

किमर्थमिदम् ?

परत्वात् 'ज्जिति' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, तद्वाधनार्थम् ।

ततः—कितः—कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वात्, वृद्धौ च चकारस्य परत्वाज्जित्करणप्राप्तावित्यर्थः ॥

(प्रभाक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र स्वार्थेन चकारेणानुबन्धेन ? यावत्ता चक्रजन्ताभ्यो विधीयते, तत्र ज्जित्तीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्र ज्जित्तीति । सति शिष्टस्वरस्य वकीय-स्त्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति ।

२ अत एव—व्यासकचब्दस्य व्यासकचब्दादिकमयस्यान्तरेन चिद्धकरोत् ॥

३ अकिमर्थे आर्थव्यमामगन्धाह—अत एवेति ॥

बहुषु लोपे कृते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्—
कौञ्जायना इति ॥

(प्राचीनवैयाकरणमतल्लण्डनभाष्यम्)

इह केचित्—द्येकयोः फ्यञ्जं विदधति, बहुषु च
फकम्, केचित्—उफजन्ताञ्ज्यम् ।

किमत्र न्याय्यम् ?

व्यवचनमेव न्याय्यम् । द्येकयोर्हि फ्यञि सति
बहुषु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः—
कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, केन यशब्दः श्रूयेत ?
द्येकयोरित्युच्यमानो न प्राप्नोति ।

इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहुचो माणवकाः कौञ्जा-
यनाः । केन यशब्दो न श्रूयेत । द्येकयोरित्युच्य-
मानः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इहेति । पूर्वं वैयाकरणाः । केन यशब्द-
इति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रागभावादिति । यदा तु व्यः कियते
तदा 'गोत्रेऽल्लगमि' इति लुकि प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते ।
कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहुनीत्यत इवः 'प्यक्षत्रियाय' इति लुकि
तद्वाजान्तस्य बहुषु वर्तमानाञ्ज्यस्य लुक् सिध्यति ॥

(उद्धोतः) यशब्दस्य बहुत्वे प्रागभावादिति । बहुत्वे
दुर्बलप्रत्ययेपत्तेः प्राक् यशब्दस्याभावदित्यर्थः । क्वचित्तु—'प्रयो-
गाभावात्' इति पाठः ॥ लुकि प्रतिषिद्धे इति । दुर्बलप्रत्ययस्य तु
'प्यक्षत्रिय' इति लुगिति बोध्यम् । न च लुका विषयापहारे कथमत्रा-
ल्लगम् ? प्रत्ययलक्षणं सत्त्वात् । 'न कुमत' इति निषेधस्तु, न अस्य
प्रत्ययवैयर्थ्यत्वेऽप्यहोरेक्यफलाभावादित्याहुः । फगन्तादुर्बलप्रत्ययस्य
लुक् तु पैलादित्वात्, कृपित्वात् । 'आर्षे' इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषा तु न प्रवर्तते, अत एव 'आर्षेय'शब्दादुनि श्वो छयु-
क्तोऽनेन भाष्य इत्याहुः ॥ तद्वाजान्तस्य बहुष्विति । तत आनादि-
प्राग्दीव्यदीयविवक्षामात्राजालुक् प्राप्तिरिति भावः ॥

(पाणिनिमतपुरस्कृष्टभाष्यम्)

तदेतत्कथं कृत्वा व्यवचनं ज्ञायो भवति ?

यदि तन्नास्ति—आपत्यं वा गोत्रम्, परमप्रकृते-
श्चापत्यः, आपत्याजीवहंस्यात्कार्यं द्वितीयो युव-
संज्ञः, स चास्त्रियाम्, एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च,
बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति ॥

(प्रदीपः) आपत्यञ्जेति । 'गोत्रेऽल्लगमि' इत्यत्रैतद्व्या-
ख्याताम् । कुञ्जशब्दवादेन युजि फ्यञि फकि च कृते स्थायि-
कस्य चैवो लुकि कृते सर्ववृत्तिरिति ॥

(उद्धोतः) युजि फ्यञि फकि चेति । युवद्येकयोः फ्यञ्,
तद्बहुत्वे फगिति भावः ॥

(प्राचीनवैयाकरणमतल्लण्डनमिराकरणभाष्यम्)

सति हि तस्मिन्—द्येकयोरपि फ्यञि सति
बहुषु च फकि सति न दोषो भवति ॥

तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विशुद्ध
कुञ्जशब्दाद् द्येकयोस्तत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायन्यः,
कौञ्जायन्यौ ।

कौञ्जायन्यस्यापत्यं माणवका इति विशुद्धा कुञ्ज-
शब्दाद्बहुवृत्तपत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायना इति ॥

(६७९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५९)

१३५० अनुष्ठानान्तर्त्यं विदादिभ्योञ्ज्

॥ ४ । १ । १०४ ॥

(अत्रोऽधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुष्ठानान्तर्त्यं इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—
कौशिको विश्वामित्र इति ।

किं कारणम् ?

विश्वामित्रस्तपस्तेषु नानुषिः स्यामिति ।

तत्रभवानुषिः संपन्नः ।

स पुनस्तपस्तेषु नानुषेः पुत्रः स्यामिति ।

तत्रभवान् गाधिरपि क्रयिः संपन्नः ।

स पुनस्तपस्तेषु नानुषेः पौत्रः स्यामिति ।

तत्रभवान् कुक्षिकोऽपि क्रयिः संपन्नः ।

तदेतदनुष्ठानान्तर्त्यं भवति । तत्रानुष्ठानान्तर्त्यं इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुष्ठानान्तर्त्यं इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति—
अधीणामानान्तर्त्यं—अव्यवधाने न भवति । यदा—अनन्तरमेवा-
नन्तर्यम्, तेन श्रपिभ्योऽनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति ।
उभयत्राप्यसमर्थमासः, भवतिना नवः सम्बन्धात् । तत्राश-
पक्षाश्रयेण पूर्वं पक्षः, द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरम् ॥

(उद्धोतः) तेन कृषिभ्योऽनन्तर इति । भाष्ये—'कथं
तर्हि—कथावनन्तरे न' इत्यत्र 'कतो' इत्यव्ययेवाधिकरणत्वविवक्षायां
समसोक्तिः भावः । अत्र 'विश्वामित्रस्तपस्तेषु' इति गाध्या—अन्यत्र
अनुष्ठानान्तर्त्यार्थं सूचयति । अनुषिपुत्राणामपि कृषित्वात्, कृषि-
पुत्राणामन्यवृत्तिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

(पुरुक्षेदिसमाधानभाष्यम्)

नैष दोषः ।

नैवं विश्वायते—अनुष्ठानान्तर्त्यं न भवतीति ।

कथं तर्हि ?

कथावनन्तरे नेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यथेवम्—

(५२०२ प्रत्याखेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुप्यानन्तर्यवचनमनर्थकं
संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुप्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्र इति वर्तते, कः
प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् ।

नैव प्राप्नोति, नार्थः प्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञा या यद्
गोत्रं पौत्रप्रतिष्ठे तदेवाधिष्ठितम्, न त्वपमन्त्रमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु गोत्रग्रहणमेव प्रकृतम्, न संज्ञागोत्रं नाम
किञ्चिदत आह—संज्ञयेति । संज्ञया प्रतिपाद्यं यत् गोत्रम्, पौत्र-
प्रभृत्यर्थः । गोत्रस्तद्वया प्रत्याख्यं यत्पौत्रप्रभृति तस्यैवाधिकारोऽनेति
फलितम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनुप्यानन्तर्यं इति प्रति-
षेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विदादिषु येऽनुपयः
पठ्यन्ते तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

नानान्द्रः, पौत्रः, दौहित्र इत्येतद् सिद्धम्भवति ॥

(प्रदीपः) तेषामनन्तर इति । अन्यथा—आनन्तर्य-
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तत्र कश्चिन्मो गोत्र एव प्रलयः ।
अनुपिभ्यस्त्वनन्तरापस्य एवेत्येष विषयविभागः ॥ नन्वस्मा-
ज्ज्ञापकादनुपिभ्योऽप्यनन्तरे प्रलयः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात् ॥

(उद्घोषः) अन्ययेति । प्रातिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधेति भावः ॥
गोत्रं पृथेति । अनन्तरे निषेधादिति भावः ॥ विशेषविषयस्येति ।
'कृत्विभ्योऽनन्तरे न भवति' इति प्रतिषेधेन 'अनुपिभ्योऽनन्तरे
भवति' इति शेषोऽनुनीयते । स च तत्कौण्डिन्यायाद्गोत्रेऽप्यो
वाचक इति भावः । भाष्ये—तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिरित्यपिशब्द
प्रकारार्थः, अपरहित एव पाठ इति वाऽऽशयः । अत्र मानं
नित्यम् । किं च कृत्विभ्योऽनन्तरे नेति प्रत्ययप्रतिषेधेन व्याख्यातं
विकल्पम्, अनुपिभ्योऽनन्तर इत्येव उक्तत्वात् । न च 'गोत्रे' इत्य-
धिकारादनन्तराऽप्याह निषेधो व्यर्थः । तस्मान्नर्थेनात्र च्छेदोऽत्र
इत्यस्यासंभवात् । बुदास्ये तु न ; 'गोत्राभूति' इति नियमात्, तस्मा-
दनुपिभ्योऽनन्तरे गोत्रे च प्रत्यय इत्येव भाष्याच्छब्दते इति दिक् ॥

(६०८ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. ६३)

१३५४ वतपडाच्च ॥ ४ । १ । १०८ ॥

(ययोऽधिकरणम्)

(सूत्रकलप्रवृत्तकभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

न गगादिभ्यो यञ् (४ । १ । १०५) इत्येव सिद्धम् ।

'लुक् खियाम्' (१०९) इति वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) लुक् खियामिति वक्ष्यामीति । तत्र च
वतपडाच्चासुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—न गगादिभ्यो यञित्वेव सिद्ध-
मिति । न च शिवादिष्वप्यस्य पाठादाहिरितेऽण्वाधनार्थमिदमिति
वाच्यम् । गणद्वयपाठसामर्थ्येनाविधानत्वाभावादाहिरिते यन्,
अन्यत्राणिति व्यवस्थास्तम्भवावित्यभिमानः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनस्तत्रैवोच्येत ॥

(प्रदीपः) यदीति । गगादिरण एव वतपडाच्चादानन्तरं
'लुक् खियाम्' इति पठितव्यमिति भावः ॥

(उद्घोषः) 'तत्र'शब्दादेमाह—गण पृथेति ॥ नन्वेव-
मन्येभ्योऽपि गगादिभ्यो यञः कियं कुत्सादत आह—वतपडा-
च्चादानन्तरमिति । तथा च तत्र वतपडाच्चादानन्तरं इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम्, आहिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

(प्रदीपः) आहिरसग्रहणमिति । तथा च सर्वत्र
लुक् स्यात् । योगविभागास्तर्हि किमर्थः, न 'वतपडाचलुक् खियाम्'
इत्येकयोग एवोच्येत ? आहिरसे शिवाद्यण्वाधनार्थो योगवि-
भागः । वतपडो नाम ऋषिः, तैत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे
शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गगादियञा समावेशार्थः । अनेन
तु योगेनाहिरसेऽणप्रसङ्गे यच्चिधानादण् वाच्यते । अन्यत्र तु
गोत्रे यण्यो ह्रावपि भवतः । ऋषित्वादेव च वातपडौल्लङ्घ-
न्यङ् न भवति ॥

(उद्घोषः) सर्वत्र—आहिरसे, तद्वित्रे च । एवं आहिरसे
वतपडौ, अन्यत्र वातपड्वायनीति भावः ॥ अण्वाधनार्थं इति ।
गणद्वयपाठसामर्थ्येन लिङ्गा अवस्था न ऊष्मत् इति भावः । परे तु
विषये इत्येवोचितम्, 'न गगादिभ्यः' इति प्रशस्य गगादिभ्यो
पठनीयः, किमनेन पृथक्पृथगे ? कस्यादिविषय विशेषानुक्तेः । कस्मि-
न्बोधाभ्यां योगविभागेन 'आहिरसे' इत्यस्यासंबन्ध इत्याशयः ।
उत्तरयति—लुगिति । 'यदि पुनस्तत्रैवोच्येत' इत्यस्य कैमदेक
प्रवार्थः ॥ नैवमित्यादि । तद्विच्छेदे हि सर्वत्र यञ् स्वादित्यर्थः ।
तस्मादाहिरस एव गोत्रेऽस्माद्यञ् इति भावः । गगादिपाठस्तु
नास्त्येव । अत एव भवता योगविभागफलं न विचारितम् । एवञ्च
योगविभागेन कतिबोधयोगेव वतपडाच्चापि गगादिगणे पाठमात्र
प्रयतनीयते । एवञ्चानाहिरसे 'वातपड्वायनी' इत्यस्याख्येनेति
भाष्यार्थाभावात् ॥

(६८२ विधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ आ. ६७ ॥)

१३५८ शिवादिभ्योऽण् ॥ ४।१।११२॥

(अणोऽधिकरणम्)

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं शिवादिभ्योऽण् विधीयते, न यथाविहितमित्येवोच्येत ?

शिवादिभ्यो यथा विहितमितीत्युच्यमाने—इच्च प्रसज्येत । इच्च—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) गोत्र इति निवृत्तम्, अपसमित्येवानुवर्तते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—न यथाविहितमिति । फलस्तु व्याख्यानान्देव नानुवृत्तिरिति भावः ॥

(अणुप्रयोजनखण्डनभाष्यम्)

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्यात्—यो विहितः, न च प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कश्चासौ ?

अणेष्व ॥

(उद्घोषः) स वै नास्तीति । न चैभ्यः 'प्राचामवृद्धा' इत्यस्य प्रास्तरेण कथं तदभावः ? बहुलग्रहणात्संज्ञेह विषयेऽप्रवृत्तिरित्यायात् ॥ कश्चासावणेष्वेति । न निन्दमसंगतम्, शिवादिभ्यो गोत्र एवेज् नाम्नेनेति नियमेन चारितार्थ्यात्कर्मण्यग्रहणं विनाऽपि-भिरत आह—गोत्रे इति सिद्धमिति । अन्ये तु विध्यर्थेत्वस्य लुक्त्वादिधियायाण एव विधितेनेति भाष्याशयः । अत एव 'युनि शक्' सूत्रादिसमाधेयाविरोध इत्याहुः ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि । 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तत्त्वामिकाभ्यः' (४।१।११३) इति । अत्र यथा-विहितमितीत्युच्यमाने—ढक् प्रसज्येत, ढक्—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) दगत इति । ननु मातृशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्कथं दधिवहितः ? एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानाच्च विचारितमेतद्व्याकरणे ॥

(उद्घोषः) परिहारान्तरेति । 'स्त्रीभ्यः' इत्यर्थग्रहणं त्वा पूर्वपक्षिणोभयसाधारण्येन दधिवहिते उभयसाधारण्येन परिहारान्तरेणोक्तम्, न तु बहुतुलवं निरूपितम् । तच्च 'स्त्रीभ्यः' इति वृत्ते रूपमिष्यते इति भावः ॥

१ न निन्दमिलिति 'कश्चासावणेष्वेति' इति भाष्यस्य व्याख्यानम्, न तु 'गोत्रेति सिद्धमिति' इति प्रदीपस्य व्याख्यानम् ॥

(अणुप्रयोजनखण्डनभाष्यम्)

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितः, न च प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कः पुनरसौ ?

अणेष्व ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव हि तर्हि । 'क्रष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च (११४)' इति । अत्र यथाविहितमितीत्युच्यमाने—इच्च प्रसज्येत । इच्च—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(खण्डनभाष्यम्)

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितः, न प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कश्चासौ ?

अणेष्व ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः, कन्यायाः कनीन च' (११५, ११६) इति । अत्र यथा-विहितमितीत्युच्यमाने—ढक् प्रसज्येत । ढक्—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

मातुरुत्कारं वक्ष्यामि, कन्यायाः कनीनभावमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्—तत्रैवायम्व्यायात्—'स्त्रीभ्यो ढक्' (१२०) मातुरुत्कारः, कन्यायाश्च कनीन इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयमुद्घेयशब्दः शिवाद्विषु पठ्यते । अत्र यथाविहितमितीत्युच्यमाने—इच्च प्रसज्येत । तं परत्वात्सेनान्ताण्यो बाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्यात्—इच्च प्रसज्येत । पुनरणग्रहाणादेव भवति ॥

(प्रदीपः) तम्परत्वादिति । परैवग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते, तेनापवादत्वादिलक्ष्यः ॥

(उद्घोषः) ननु प्यसानवकाशत्वात्परत्वादित्युक्तमत आह—परत्वग्रहणेनेति । न च प्राप्तीव्यतीयाधिकारेणभाष्यग्रहणे सिद्धेऽपि व्यर्थमेव, अर्थस्यावित्वाश्रयणेनार्थवोधकवाक्ये एव तदुपस्थिते ॥

२ 'परग्रहणेन' इति क. पाठः ॥

(६५६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ६९ ॥)

१३६० ऋध्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च

॥ ४ । १ । ११४ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५२८३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋषिङ्गुयणो ढङ्कौ विप्रति-
पेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋध्यणरूप्यणश्च ढङ्कौ भवतो
विप्रतिपेधेन ।

ऋध्यणोऽवकाशः—वासिष्ठः, वैश्वामित्रः । ढको-
ऽवकाशः—दुलि—दौलेयः । वलि—वालेयः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अत्रि—आत्रेयः ।

रूप्यणोऽवकाशः—मकन्दिका—मकान्दिकः । ढ-
कोऽवकाशः—काणिकेरः ।

इहोभयं प्राप्नोति—पौणिकेरः, मौद्गलिकेरः ।

ढङ्कौ भवतो विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) ऋषिङ्गुयण इति । 'अबुद्धान्यो नमीमा-
णीभ्यः' इति मातृपील्लणोऽण् रूप्यणशब्देनोक्तः । अत्र च
यथासङ्गं सम्बन्धः ॥ दौलेय इति । दुलेरुपलित्वाढङ्कोऽय-
मवकाशः ॥ काणिकेर इति । काणैव—काणिका ॥ पौण-
िकेर इति । पुनिका तस्मात्का ध्रुवा च ॥

(उद्घोषः) ननु रूप्यप्रतिबोद्धत आह—अबुद्धाभ्य इति ॥
अनुपलित्वादिति । मधद्रष्टृत्वान्नादिति भावः ॥ काणैवेति ।
इद्वत्त्वात् तस्मात्कात्वाभावाच्च ढङ्कोऽयमवकाश इति भावः ॥

(५२८४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वयचो ढको ढङ्गजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वयचो ढम्भवतीत्येतस्माद्द्वजौ भ-
वतो विप्रतिपेधेन । द्वयचो ढम्भवतीत्यस्याव-
काशः—दाचेयः, गौतेयः । ढकः स एव । इहोभयं
प्राप्नोति—नदी—नाटेरः, दासी—दासेरः ।

ढङ्कोऽवकाशः—कामण्डलेयः, हैरण्यवाहेयः ।
माद्रवाहेयः । ढकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—
जम्बू—जाम्बेयः । ढङ्गजौ भवतो विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) जान्मेय इति । ननुपलित्वाद्दण्, 'दि-
लोपोऽकट्टाः' इत्युकारलोपः । जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्
दङ्ङाप्रतिभित्त्या ॥

(उद्घोषः) जम्बूशब्दस्येति । अस्य दीर्घाकारत्वात्तद्व-
भावः । 'जन्' इत्यत्रापि 'लोभ्यः' इति वक्षते । तच्च स्वपेते । तेन
तदधिकारमिहितप्रत्ययप्रत्ययम् । तत्र 'अप्राणिजातेष्व' इति वार्तिके

'वतः' इत्यस्यार्थवन्धेऽपि प्राणिजातिवाच्यभाव इति भावः । अन्ये
तु—

तस्या जन्मोः कलरसो नदीभूय प्रवर्तते ।

इति प्रयोगाज्जसुर्लसन्तोऽपि । स च वृक्षभृगावोभयवचनः ।
एतद्भाष्यप्राधान्यात्तस्माद्दृष्टिं दीर्घान्तोऽपि उभयवचनः । इदं 'स्त्री-
भ्यः' इत्यर्थग्रहणमेव, इदं विवादः शिवादिषु पाठ्याः, शिवा-
दिराहृतिगण इति गणरत्ने स्पष्टम् । अतनिधानाद्वा तेनो दणभाव
इति भाष्याशय इत्याहुः ॥

(५२८५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वधर्षणः पुनर्वचनमन्य-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एव युको विप्रतिपेधः, योऽय-
मुच्यणो ढकश्च ।

किं कारणम् ?

ऋध्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्रा-
णुत्सर्गोऽपि, तस्य पुनर्वचने एतत्प्रयोजनं येऽन्ये
तदपवादाः प्राप्नुयन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैव तद-
पवादमिजं बाधते, एवं ढकमपि बाधेत ॥

(प्रदीपः) न वेति । प्राप्तिमात्रं बाध्यं मन्यते ॥

(उद्घोषः) ननु ऋध्यण मध्येऽपवादव्यत्ययेन इव एव बाधतो
न तु ढकोऽत आह—प्राप्नोति ॥

(५२८६ एकदेशितमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्माद्विभ्योऽपि वधानेऽप्यादि-
प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्माद्विभ्योऽपि वधानेऽप्यादिभ्यः
प्रतिपेधो वक्तव्यः ॥

(समाधानान्यथासिद्धिर्भाष्यम्)

न वक्तव्यः ।

'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' इत्येव-
मुच्यण—इजं तदपवादां बाधिष्यते, ढकं न बाधि-
ष्यते ॥

(पूर्वपक्षालोपभाष्यम्)

अयं चाप्युको विप्रतिपेधो योऽयं ढकः—ढङ्ग-
जौश्च ।

किं कारणम् ? ॥

(५२८७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धोऽत्र ढक् 'लोभ्यो ढक्' (४।१।
१२०) इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये
तदपवादाः प्राप्नुयन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैव तद-
वादान्प्रसक्तिगणं बाधते, एवं ढङ्गजौवपि बाधेत ॥

(५२८८ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तन्नामिकाण्यद्वयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तन्नामिकाणि—अद्वय इति वक्तव्यम् ।

(उद्द्योतः) भाष्ये—तन्नामिकाण्यद्वय इति । एवं च द्वयोऽपि 'क्षीम्नो ढक्' इत्येव दृग्गति 'द्वयः' इति सूत्रं पृथङ्कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(समाधानान्यथासिद्धिभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते' इत्येवमर्थं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादां वाधिष्यते, ढक् ढञौ न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) मध्येऽपवादा इति । पूर्वस्य निज्ञातस्वरूपत्वाद्वाध्यत्वम्, न तत्तरस्यानिज्ञातस्वरूपस्येति भावः ॥ अथाब्राह्मः—कथं पुनर्निज्ञानां शब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानं युज्यते । अत्र समाधिः—'त्रिपुरुषान्कं नान् क्रुर्यात्' इति न्यायेनान्धकादिवंशा अपि नित्या एव । अथ वाऽनिलोपायाश्रयेणापि नित्यान्वाख्यानं दृश्यते । यथा शकाश्रयणेन कालस्य ॥

(उद्द्योतः) यथा शक्तेति । प्रसिद्धमेतज्जोतिर्विदाम् ॥

(५२८९ सिद्धान्तसामान्यवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ ऋष्यन्धकवृष्णि कुर्वणः

सेनान्ताण्योः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋष्यन्धकवृष्णि कुर्वणः सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिषेधेन ।

ऋष्यणोऽवकाशः—वासिष्ठः, वैश्वामित्रः ।

ण्यस्यावकाशः—पारिषेण्यः, वारिषेण्यः ।

जातसेनो नाम ऋषिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातसेन्यः ॥

अन्धकाणोऽवकाशः—श्वाफल्कः, चैत्रकः, रौन्धसः ।

ण्यस्य स एव ।

उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । औग्रसेन्यः ॥

वृष्ण्यणोऽवकाशः—वासुदेवः, बालदेवः ।

ण्यस्य स एव ।

विश्वक्सेनो नाम वृष्णिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । वैश्वक्सेन्यः ॥

कुर्वणोऽवकाशः—नाकुलः, साहदेवः ।

ण्यस्य स एव ।

भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । भीमसेन्यः ॥

(सामान्यवार्तिकस्य विशेषे संकोचकभाष्यम्)

सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिषेधेन जातोऽत्र विष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) जैतादिभ्यः परो वः सेनाशब्दस्तदन्ताण्यो विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यमिति भाष्येऽन्यवः ॥

(१५७ विधिपृष्ठम् ॥ ४ । १ । २ आ. ७०)

१३६१ मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः

॥ ४ । १ । ११५ ॥

(प्रदीपः) अणि सिद्धे तत्संक्रियोगेनोत्पत्त्यर्थं वचनम् ॥

(उद्द्योतः) अणि सिद्धे इति । 'तस्यापत्यम्' इत्यनेन ॥

(ख्रीलिङ्गनिर्देशसमर्थकभाष्यम्)

किमर्थं ख्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते, न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवमुच्यते ?

ख्रीलिङ्गो यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—संमिमीते संमाता—संमातुरपत्यं संमाव इति ॥

(प्रदीपः) ख्रीलिङ्ग इति । अर्थवर्मं ज्ञातुं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः ख्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः । न्यायानुवादश्चायं ख्रीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च 'बाह्यादिभ्यश्च' इत्यत्रोक्तम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—ख्रीलिङ्गो य इति । नित्यं ख्रीलिङ्ग इत्यर्थः ॥ संबन्धिशब्दस्येति । श्चुरादिवदित्यर्थः ॥

(१५८ विधिपृष्ठम् ॥ ४ । १ । २ आ. ७१)

१३६२ कन्यायाः कनीन च

॥ ४ । १ । ११६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं विप्रतिषिद्धम् ।

को विप्रतिषेधः ?

अपत्यमिति वर्तते । यदि च कन्या, नापत्यम् ।

१ 'शन्धसा' इत्यवस्थादशब्दः, वृक्षे मे नास्ति ॥

२ सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिषेधेनेति भाष्यस्य जातादिभ्यः परो वः सेनान्ता इति अत्रागत्यायाह—जातादिभ्य इति ॥

३ शब्देऽस्यैव ख्रीतिवत्सत्वात्तरेणेन निर्देशान्मानवाचिमापुशब्दस्यग्रहणमित्यर्थः । 'अभिव्यक्तवार्ता' इति न्यायस्यानुवाद इति भावः ॥

अथापत्यम्, न कन्या ।

कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् ॥

(मदीयः) यदीति । अक्षतयोनिः कन्या, सा कथमप-
लेन सम्बन्धेति भावः ॥

(उक्त्वोतः) ननु प्रथमं वयः कन्याशब्दप्रतिनिमित्तम्,
देवात्मने वयस्यपत्यसंबन्धसंवात्को विरोधोऽत आह—
अक्षतेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतद्विप्रतिषिद्धम् ।

कथम् ?

कन्याशब्दोऽयं पुंसाऽभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे
निवर्तते ।

या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात् पुंसा सह संप्र-
योगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव ।

कन्यायाः कन्योकायाः कन्याभिमतयाः सुद-
र्शनाया यदपत्यं स कानीन इति ॥

(प्रदीपः) अभिसम्बन्धपूर्वक इति । शास्त्रोक्तो
विवाहोऽभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते ।
या तु शास्त्रोक्तं विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा
कन्यात्वं न जहाति ॥ कन्योकाया इति । कन्यैवावातुका ॥
तदेव व्याप्यते—कन्याभिमतया इति । कन्यैव साऽभि-
मता स्तुतिकाराणामित्यर्थः । सुदर्शनाया इति । प्रकटदर्श-
नायाः, अगुह्यत्वमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । मुनिदेवतामाहा-
त्म्याया पुंयोगेऽप्युक्तयोर्निर्वचति । यथा कुन्ती मन्त्राहुतदिन-
क्रोपादितकर्णायुप्रजापति पुनः कन्यैवाऽभूत् । तदपत्यं
कानीनशब्दाभिधेयम् ॥

(उक्त्वोतः) नन्वभिसंबन्धपूर्वके संप्रयोग इति पुनरेकमत
आह—शास्त्रोक्त इति ॥ पुरुषं युनक्तीति । पुरुषमात्मनि
योजयति, पुरुषेणात्मानं योजयतीति यावत् । कन्याऽभिसम्बन्धे
हेतुः—सुदर्शनाया इति । अगुह्यत्वाहेतोः प्रकटदर्शनाया
इत्यन्वयः । मन्त्राहुतेन दिनकरेणोपादितः कर्णस्वः पुत्रो यस्या
इति बहुव्रीहिः, सुदर्शनाया इति भाष्येणैकदेशे बोध्यते इत्यन्ये ॥

(१६२ लुग्विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ७५)

१३६६ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४ । १ । १२० ॥

(दगधिकरणम्)

(स्त्रीशब्दार्थप्रत्ययकभाष्यम्)

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेण विचार्यते—स्त्रीग्रहणे

स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्रीशब्दग्रहणं वा,
रूपार्थग्रहणं वा ॥

किं चातः ?

यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा—इडविड-
पेडविडः । पृथ—पार्थः । उशिकू—ओशिनः ।
दरद्—दारदः ।

अत्रापि प्राप्नोति ।

अथ प्रत्ययग्रहणम्—लैखाध्रेयः, वैमात्रेयः, इति
न सिध्यति ॥

अस्तु प्रत्ययग्रहणम् ।

कथं लैखाध्रेयः, वैमात्रेय इति ?

शुभ्रादिषु षाठः कतिष्यते ॥

(प्रदीपः) बहुवचननिर्देशात् सारूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्र-
यसम्भावनापूर्वके प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते—इदं सर्व-
ेष्विति । तत्र कृत्विक्प्रत्यय आश्रीयते । इह तु स्वरितत्व-
प्रतिज्ञायात् 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य स्वरितेनाधिकारावगति-
र्भवतीत्यस्यैवैसाधनयाद्यावत्प्रत्ययग्रहणम् । 'स्त्रियां कित्'
इत्येतत्प्रकरणविहितस्तु प्रत्यया व्यवधानात् युज्यन्ते ॥ स्त्री-
शब्दग्रहणमिति । स्त्रीज्ञानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः ।
रूपार्थग्रहणमिति । अर्थं कार्यासम्भवे तु तदभिधाविशब्द-
ग्रहणमेव सम्बन्ध्यते । इडविडपदयोः शब्दाः औदत्यो न तु
स्त्रीप्रत्ययान्ता इति तेभ्योऽपि भवति ॥

(उक्त्वोतः) ननु सारूपग्रहणैकः कुतो न चोक्तिरित्य आह—
बहुवचनेति ॥ ननु सर्वेषु एकवाचीयसिद्धान्ताभावादाह—तत्र
कविदिति । यथा 'यू क्वास्वो' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दग्रहणम्,
'स्त्रियात्' इत्यादौ चार्थाभिधानमिति भावः ॥ प्रकृतसुप्रसिद्धान्ता-
पक्षे बीजमाह—इह विवति ॥ नन्वेवं किनादीनामपि ग्रहणं
सादाह आह—स्त्रियां किति । व्यवधानात्—अतिदूरादि-
त्यर्थः ॥ ननु बहुवचनत्वप्रकरणग्रहणनिरासेन स्त्रीशब्दग्रहणमित्यनुप-
पन्नमत आह—स्त्रीलिङ्गनामिति ॥ ननु शब्दसाधैस वा ग्रहणे
स्त्रीजातीयदोषकथनमनुकूलत आह—अर्थे इति । यत्रात्र चो-
क्तीशब्दग्रहणम्, रूपार्थग्रहणमिति पक्षयोरविशेषोऽपि संभवमात्रेणोप-
न्यस्तो । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादौ त्वनयोर्विशेषो बोध्यः । केचित्तु
स्त्रीलिङ्गार्थबोधकाशब्दग्रहणमेवात्र, इडविडपदीनां शिवादिषु षाठः,
अनभिधानाद् तेभ्यो ऽगमावः, एको गोत्रयुक्तोऽस्तीति । यथा के-
न्यक्षिदपत्यप्रत्ययसामान्याभावः, तदपि केवाधिद् शुभ्रादिषु षाठ आ-
वश्यकः, स्त्रीशब्दे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्रापि कितिर्दोषः भाष्यमेकदेशेऽस्तुति-

१ 'कन्यैवावातुका' इति क. पाठः ॥

२ 'योजयति, सम्बन्धयति, पुरुषेणा' इति ह. पाठः ॥

३ 'स्त्रियात्' इति अ. ह. पाठः ॥

४ 'सम्भवे सत्त्वं' इति तु इतिषु पाठः अ. ह. पुनः कन्योः ॥

५ स्त्रीशब्दस्य एकत्वेन सारूपग्रहणपक्षे बहुवचनमनुपपन्नं स्यात्तत् सारूप-
ग्रहणमप्यसम्भवं ॥

६ भाष्ये स्त्रीशब्दग्रहणैकदेशग्रहणे वा एक एव दोष उक्तः 'यदि स्त्री शब्द-
ग्रहणमर्थग्रहणं वा, इडविड-पेडविड' इत्यादिना तदेतदनुपपन्नमित्यर्थः ॥

रिसाहुः । अत्र प्रातिपदिकादिति न संवध्यते, विरोधादिति बोध्यम् ।
तन्मध्येऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न दोष इत्यन्ये ॥

(अर्थविशेषे प्रत्ययबोधकभाष्यवार्तिकम्)

वडवाया वृषे वाच्ये ।

वडवाया वृषे वाच्ये ढग् वक्तव्यः—वडवाया वृषो वाडवेयः ॥

(प्रदीपः) वडवाया इति । वृषः—वीजाश्वः । तेन विशेषपविहितेनापत्यलक्षणोऽर्थो ढको वाच्यते । तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥

(उद्धोतः) वाडव इतीति । न च चतुष्पाद्विनाशुनः प्रातिः, स्त्रे न विशेष इति वाच्यम् । देवताविशेषस्य रस्यस्त्रीरूपस्य गृहीताभावरूपस्य वानकवडवाशब्दस्यैवात्र ग्रहणात् । वीजाश्वशब्देनापि गृहीताभावरूपस्य भाष्यस्य एव । पञ्च तस्य चतुष्पाद्विनाशिविनाशवाच्यं दोषः । अत एव 'वाडवो वडवानलः' इत्यनरः । न वार्ध-
स्वानुवाक्येन विशेषपविहितेनापत्येनापत्त्यो न वाच्यत इति वाच्यम् ।
अर्थस्यापि विधेयतायाः कार्यशब्दवादे सत्येनादोषादिति केचित्,
तत्र, 'चतुष्पादो गभिर्ग्या' इत्यत्र 'जातिरिति वक्तव्यम्' इति वदता
वार्तिककृताऽत्र चतुष्पाद्विनाशग्रहणस्य बोधनात् । ब्राह्मणीयवार्ति-
कवशास्त्रानु ढकोऽपवादो 'अद्वयः' इत्यपि ब्राह्मणवाची वाडवः
नाशुः । ४ भाषाविनेतु ढवि वाडवेय इत्येव । वाडव इत्यस्यापि ढक्ते
'वाडवो वा' इति भवतापुडिति बोध्यम् ॥

(ढक्वाचकप्रत्ययबोधकभाष्यवार्तिकम्)

अत्र कुञ्जाकोकिलात्स्मृतः ।

कौञ्जः, कौकिल इति ॥

(प्रदीपः) कौञ्ज इति । अपत्य एवार्थं ढगपवादः ।

(उद्धोतः) वार्तिके—कुञ्जाकोकिलादिति—समाहार-
नन्निर्देशः । एवं च शिवादिपणे कुञ्जाकोकिलपाठोऽनर्थ इति
बोध्यम् ॥

(ढक्वाचकप्रत्ययबोधकभाष्यवार्तिकम्)

आरक्ष् पुंसि ततोऽन्यत्र ।

ततोऽन्यत्र आरक्ष्पुंसि वक्तव्यः । मूर्धिकाया
अपत्यं पुमान् मीपिकारः, मृग्याः पुमान्मागोरः ॥

(उद्धोतः) ततोऽन्यत्रेति । गोपातोऽन्यत्रेत्यर्थः । गोपाया
दृष्ट्यापि पुंसीत्यर्थः स्मृतः । वाचस्तु न युक्तः, नित्यशब्दवा-
देऽर्थस्याविधेयत्वात् । अत एव 'मूर्धिकाया अपत्यं पुमान्' इति विग्रह-
प्रदर्शनं भाष्ये । वाडवेयस्य वडवाया अपत्यं वृष इत्येव विग्रह
श्लक्षितम् । एवं गोपाया अपत्यं पुमान् गौधेरः । अत एव 'प्रदो
गौधरगौधेरगौधेया गौधिकात्मने' इति कोशः ॥

१ ननु ब्रह्मिन्नाथबोधकशङ्कानां ब्रह्मस्यार्थत्वेन प्रातिपदिकमात्रावाह-
विहृतस्य भातिगद्विपदिपत्य कथमत्रागम्य इत्याशङ्क्यानाह—अत्र प्राति-
पदिकादित्येति ॥

२ 'तेन वाच्येन विशेषे' इति च. झ. रा. ४

(ढक् पुनर्धेविवाचकभाष्यवार्तिकम्)

गोधाया ढक्विधौ स्मृतः ॥

गोधायाः पुमान् गौधेरः ॥

(४७० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८३ ॥)

१३७४ चटकाया ऐरक् ॥ ४।१।२८ ॥

(ऐरगधिकरणम्)

(५२९० सूत्रे खीलिङ्गनिर्देशस्याविधिविस्तृत्यबोधक-
वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चटकायाः पुंलिङ्गनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चटकायाः पुंलिङ्गनिर्देशः कर्तव्यः ।

इहापि यथा स्यात्—चटकस्यापत्यं चाटकैरः ।

यदि पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियते, चटकाया अपत्यं
चाटकैर इति न सिध्यति ।

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पुंलिङ्गेनेति । अन्यापुंलिङ्गादिन् प्रसज्येत ॥

(५२९१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चटकाया आपत्यं चटका ॥

(उद्धोतः) स्त्रियामपत्य इति । खीरुपेऽपत्य इत्यर्थः ।

चटकाया अपत्यं खी चटकेत्यत्र 'सुचकित' इत्यनेन टापो छन्दस्ये-
भेदेन लक्ष्यमेवात्पुनष्टाप् । अजादिषु चटकशब्दापाठे न चाति-
लक्ष्णो ङीप् ॥

(४७२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८५)

१३७६ आरगुदीचाम् ॥ ४।१।३० ॥

(५२९२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आरग्वचनमनर्थकं रका

सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आरग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

रका सिद्धत्वात् । गोधा—आकारान्ता रक् च
प्रत्ययः ॥

१ ननु वडवाया अपत्यमित्यर्थे ढकोऽपवादो 'चतुष्पाद्वृषो ढक्' इत्यनेन
द्विज वाडवेय इति स्मृतं तु वाडव इत्येतत्तमापत्तेर—न च चतुष्पादिति ॥
२ वाचस्य इदमर्थत्वेन तत्वेदमित्यपि 'वाडवस्याप' इति साधुः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—गोधा आकारान्तेति । गोधाशब्द आकारान्त इत्यर्थः । अर्थधर्मस्य कोट्यस्य शब्दे आरोपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञाप-
यत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

मौण्डारः, जाण्डारः, पाण्डार—इत्येतत्सिद्धं
भवति ॥

(उद्धोतः) अन्येभ्योऽपीति । न नारायणनण्यन्तात्किपि
गोधाशब्दस्यवानाकारान्तत्वं भवेन्नान्यतः प्रवृत्तौ न मानम्, भाष्य-
प्रमाणेन नारायणनण्यन्तात्किपोऽनुत्पत्तेः । ‘अभिव्यक्त’ इतिन्यायेन
तत्साधनप्रवृत्तौ दिष्टः ॥

(६७३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८६ ॥)

१३७७ क्षुद्राभ्यो वा ॥ ४ । १ । १३१ ॥

(क्षुद्राशब्दार्थबोधकभाष्यम्)

क्षुद्राभ्य इत्युच्यते,

का क्षुद्रा नाम ?

अनियतपुस्का, अङ्गहीना वा ॥

(प्रदीपः) अङ्गहीना वेति । वाशब्दार्थः ॥

(६७५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८८ ॥)

१३७९ ढकि लोपः ॥ ४ । १ । १३३ ॥

(ढकसमर्थकभाष्यम्)

केन विहिते पितृष्वसुः—ढकि लोप इत्युच्यते ?
एतदेव ज्ञापयति पितृष्वसुर्दमिति, यदयं ढकि
लोपं शास्ति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—एतदेवेति । शुभ्रादिषु तत्पाठः
वक्ष्यनीय इति भावः । ‘अभिव्यक्त’ इति सूत्रोक्तमतीन्द्रोत्तरा
‘खीभ्यः’ इति वा । अनेन शौपकेन ‘खीभ्य इत्यर्थग्रहणम्’ इत्येव
ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ॥

(६७६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८९)

१३८० मातृष्वसुश्च ॥ ४ । १ । १३४ ॥

(छणसाधकभाष्यम्)

ढकि लोप इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—मातृ-
ष्वस्रीयः ।

नैप दोषः ।

एवं वक्ष्यामि—पितृष्वसुश्छण, ढकि लोपः ।

ततो मातृष्वसुश्च ।

पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति ।

किं पुनस्तत् ?

छण ढकि लोपश्च ॥

(प्रदीपः) तत्रेदमिति । अनन्तरस्य विधिं मन्यते ॥

एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । चकारेण पितृ-
ष्वसुरित्यनुकृत्यत इति कार्यद्वयलाभः ॥

(उद्धोतः) नन्वेवमेव पाठाद्व्याख्यामीत्यसंगतम् आह—
एवं व्याख्यास्यामीति । वस्तुतः ‘च’रहितः सूत्रपाठ इति वक्ष्या-
मीति यथाहृतमेवेत्यन्ये ॥

(६७९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ९१)

१३८३ राजश्वशुराद्यत् ॥ ४ । १ । १३७ ॥

(यतोधिकरणम्)

(प्रदीपः) राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः ॥

(उद्धोतः) ननु राजशब्द इत्यर्थविशेषयोगनिमित्तक इति
कथं ततः प्रत्ययेन जातिप्रतीतिरत आह—राजशब्द इति ॥

(५२९३ अर्थविशेषे प्रत्ययनिर्वाणकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् ।

राजन्यो नाम जातिः ।

क मा भूत् ?

राजन इति ॥

(प्रदीपः) जातिग्रहणमिति । यदा प्रकृतिप्रत्ययसमु-
दायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा । तेन क्षत्रियजातौ
प्रतिपिपादयिषितायां राजन्यशब्दस्य प्रयोगः, वैश्ये शूद्रे वा
राजापत्ये राजनशब्दप्रयोगः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—राज्ञोऽपत्य इति ॥ अपत्य इति प्रकृते
इत्यर्थः । जातिश्रेष्ठान्या तदाऽपत्ये वत्, अत एव राजन्यमनु-
ष्यग्रहणस्यापत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणज्ञापकता प्राप्नुका
संगच्छते ॥

मनुष्यपत्र स्थाप्योच्यते—व्याख्यास्यामीत्यर्थ इति ॥ चकारार्थेयवद्भारो-
न्त्यर्थः ॥

५ शूद्रे चकारामावे वक्ष्यामीति भाष्यं यथाहृतमित्यर्थः । एतद्व्याख्येयं च शूद्रे
चकारो वाच्यत्वमुच्यते ॥

६ तत्प्राप्तमित्येतदनुकृत्यमित्यर्थः ॥

१ च. श. न. पुस्तकेषु ‘जाडार’ इति पाठो दृश्यते ॥

२ खीभ्यो ङगिभ्यः खीभ्यः पदेन स्वर्थमहङ्गणमतन्तररीत्येति ॥

३ ‘एतदेव ज्ञापयति पितृष्वसुर्दम’ इति भाष्यस्य ‘खीभ्यः’ इति
पदं स्वर्थमहङ्गणमित्येव तात्पर्यमिति भावः ॥

४ ननु शूद्रे चकारात्वे तत्रैवैतज्ज्ञापयति ‘वक्ष्यामि’ इति भाष्योक्तः

(६८० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १२ ॥)
१३८४ व्यन्सपत्ने ॥ ४ । १ । १४५ ॥

(व्यन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५२९४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्था-
भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यन्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययार्थाभावात् ।

किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति ?

अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति वर्तते, अनपत्ये
चापि संपत्ते आतुव्यशब्दो वर्तते—पाप्मना आतु-
व्येणेति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययार्थाभावादिति । आतुव्यशब्दः सर्व-
स्मिन् संपन्न इष्यते । न हि सर्वैः संपन्नो आतुरपत्यमित्यपत्य-
लक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः ॥

(उद्भोतः) ननु शत्रुरूपप्रत्ययार्थप्रतीतेरस्यदभावादित्युक्त-
मत आह—आतुव्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तावद्यदपत्यं संपन्नश्च तत्र—आतुव्य इति ।

कथं पाप्मना आतुव्येणेति ?

उपमानात्सिद्धम्, आतुव्य इव आतुव्य इति ॥

(प्रदीपः) अस्तु तावदिति । विरोधाभावात्संपन्नेना-
पत्यार्थो न बाध्यते । नै समुदायार्थः संपन्नः, प्रकृतिप्रत्यया-
र्थोऽस्त्यगप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तत्प्रागो युक्त
इति भावः ॥

(उद्भोतः) भाष्ये—अस्तु तावद्यदपत्यमिति । अनुवर्तता-
मपत्यमित्यलम्बः ॥ ननु विरोधविहितेन सामान्यविहितस्य बाध
अन्वितोऽत आह—विरोधाभावादिति । वस्तुतो बाधप्रसंग एवात्र
नेत्युक्तम् ॥ न च समुदायार्थ इति । शुद्धरूढ एव, अपत्यार्थस्तु
नास्त्विति शंकाशयः ॥

(६८९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १०१ ॥)

१३९३ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च

॥ ४ । १ । १४७ ॥

(ण ठक् प्रत्ययाधिकरणम्)

(गित्वाक्षेपे भाष्यम्)

किमर्थो णकारः ?

१ प्रत्ययार्थाभावमुपपादयति—आतुव्येति ॥

२ 'न सद्यु' इति क. पाठः ॥

वृद्ध्यर्थः, ङितितीति वृद्धिर्यथा स्यात्, गागो
जात्मः ॥

(५२९५ गित्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य गित्करण-
नर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य गित्करणमन-
र्थकम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवेदं प्रातिपदि-
कम् ॥

(प्रदीपः) बहुना गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनादि-
चारः—गोत्रस्त्रिया इति ॥

(उद्भोतः) किन्नरस्यावृद्धस्यापि सत्त्वादाह—बहुनामिति ॥

(गित्त्वफलप्रदर्शकभाष्यम्)

लुगर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः । यत्पुनस्तन्मवृद्धं
तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्—वातण्डो जात्मः ॥

(प्रदीपः) वातण्ड इति । वतण्डस्यापलं गोत्रं बी ।
'वतण्डाच' इति यत्, तस्य 'लुक्' स्त्रियात्' इति लुक्, शत्रे-
नादिवान् बीत् । वतण्डा अपत्यमिति णः ॥

(५२९६ फले आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रति-
षेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुगर्थमिति चेत्तत्र ।

किं कारणम् ?

लुक्प्रतिषेधात्, प्रतिषिध्यते तत्र लुक्—गोत्रे-
ऽलुग्वि (४।१।८९) इति ॥

(उद्भोतः) भाष्ये—गोत्रेऽलुग्विति । वचपि सूत्रि ग्राह्य
लुकोऽलुग्विति तत्सम्प्रदायोक्तत्वाद्धकोऽप्राप्तिः, तथापि पुनर्द्वावेन
सिद्धेः फलाभावादेव तदप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणतया नात्र झुषु आदरः
कृतः । 'व्यवहितत्वात्' इति वा भूम्बुप्रसत्त्वस्याधुनलक्षणम् ॥

(प्रत्ययाक्षेपे भाष्यम्)

व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वा-
त्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) व्यवहितत्वादिति । 'अचि' इति परसप्तमी
मन्वते । निषयसप्तम्यां तु न दोषः । अथ वा यतो गोत्रप्रत्य-
यादव्यवहितोऽनादिरस्यते तस्यालुग्विति विज्ञानाद्विषयसप्तमा-
मपि दोषाय व्यवधानम् ॥

१ 'व्यवहितत्वादि च' इति म. पाठः ॥

२ 'विज्ञापनात्' इति क. पाठः ॥

(५२९७ ग्राह्यप्रतिपादप्रतिषेधम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति
चेन्न पुंवद्भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तत्र ।
किं कारणम् ?
पुंवद्भावात्, पुंवद्भावोऽत्र भवति—भस्यादे
तद्धिते पुंवद्भावो भवतीति ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भावादिति । पुंवद्भावेन ह्यतिदेशा-
द्वातङ्गशब्दात्, स्त्रीत्वैर्गणप्रत्यय इति भावः ॥

(उद्घोतः) तद्धितप्रवाद—वातङ्गशब्दात् इति । पुंव-
द्भावेन ङीन इव लुकोऽपि निवृत्तिरिति अङ्को गोवयोग इति
भाष्यार्थ इति भावः । स्त्रीवृत्तेरिति । भूतपूर्वस्त्रीवृत्तेरित्यर्थः ।
पुंवद्भावेनायं निवृत्तेः । औत एव 'वातङ्गयुवतिः' इत्यादौ यन्मो
ङ्ङ् न ॥ भाष्ये—पुंवद्भावोऽत्र भवतीति । पुंवद्भावेनैव लुकः
प्रतिषेधसिद्धिरिति भावः ॥

(५२९८ शिल्पफलप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ फिनर्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्कि-
नन्तमवुद्धं तत्र वृत्तिर्यथा स्यात्—गलौचुकायनो
नात्म इति ॥

(प्रदीपः) गलौचुकायन इति । 'गुञ्जुकसापलं स्त्री,
'प्राचाम्' इति फिणप्रत्ययः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति स्त्रीष्व,
पुंवद्भावे कृते णः ॥

(उद्घोतः) ग्राह्यत्वादाह—पुंवद्भावे कृत इति ॥

(५२९९ शिल्पफलसंग्राहकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः
कर्तव्यः । गार्गा भार्या अस्य गार्गभार्यः । वृद्धि-
निमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(५३०० पुंवद्भावप्रतिषेधार्थरूपफलखण्डनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति
वचनादप्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् (४।१।९४) इति
ध्वन्यादप्रयोजनमेतद्वचनम् । नास्ति गार्गा ॥

(प्रदीपः) नास्ति गार्गिति । गार्गा अपलं स्त्रीलत्रार्थे
नास्ति प्रत्ययः । 'अखियाम्' इति युवसंज्ञानिषेधाद् गोत्रसं-

ज्ञावस्थानात् 'एको गोत्रे' इति नियमाद् गोत्रप्रत्ययान्तादपर-
गोत्रप्रत्ययास्तत्पादात् ॥

(उद्घोतः) ननु, 'नास्ति गार्गा' इत्यस्य 'गार्गा अपलं
स्त्री नास्ति' इति नार्थः, मानामावादत्त आह—गार्गा इति ।
गार्गाशब्दो नास्तीति भाष्यार्थ इति भावः ॥

(५३०१ मतान्तरप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेत-
द्वचनम् । न च स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गा स्त्री ॥

(प्रदीपः) अवश्यत्वाद्वास्तेति । गार्गा अपलं या स्त्री
तस्या न युवसंज्ञा नापि गोत्रसंज्ञा, न हि सा गर्गस्यापत्यम् ।
पौत्रप्रसूतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते, तदभावात् 'एको
गोत्रे' इति नियमाभावात्प्राप्त्य भावादस्ति गार्गित्यर्थः ॥ न च
स्त्री वंश्येति । पितृपितानाहविर्वाशः, न मातृमातामहादि-
त्यर्थः । तस्मात् पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः । न च 'जातेष्व'
इति प्रतिषेधः सिध्यति । गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात् । यदा
च गोत्रं च चरणीः सहेत्यत्रापत्यमात्रं गोत्रं युज्यते तदा
जातित्वमस्येव । फिनर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो वृद्धये ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अवश्यत्वादि । गोत्रभूतत्वप-
त्त्रिया मूलपुरुषायतनहेतुत्वामावेन तदवश्यत्वाभावात् तदनपत्यत्वेन
न गोत्रत्वम्, नापि युवत्वमित्यर्थः । तदाह—गार्गा अपत्यमिति ।
यत्तु 'सामान्यत एव न स्त्रीवंश्येत्यर्थः' इति तत्र । 'गोत्रस्त्रियाः'
'अथक्' इत्यादीनामसंगत्यापत्तेः ॥

यदपि गोत्रस्यापत्यभूतस्त्रिया न वंश्यत्वमिति, तदपि न, 'स्त्रियां
न युवसंज्ञा' इति निषेधेनार्थापत्तेः ।

मम तु गोत्रभूतपुरुषापत्यभूतस्त्रियास्तत्त्वनिषेधेन चारितार्थं
स्पष्टमेव ॥ पत्य भावादिति । 'एको गोत्रे' इति नियमेन गोत्र-
स्त्रिया गोत्रे विधानासंभवाद् 'गोत्रे' इत्यस्यासंभवेनापत्यसामान्ये
प्रतिष्ठानादिति भावः ॥ यदा चेति । वस्तुत इदमवुच्यम्, 'गार्गा'
इत्यत्र भाष्ये ङीगोऽकरणसिद्ध्याहुः ॥

(मतान्तरप्रदर्शकभाष्यम्)

अपर आह—

द्वावेवं वंशौ । मातृवंशः, पितृवंशश्च । यावत्
मातृवंशोऽप्यस्ति, नास्ति गार्गा ॥

(प्रदीपः) मातृवंश इति । गार्गा अपलं या स्त्री सा
मातृवंशेन गर्गकुला भवत्येवेति गर्गपेशना तस्य गोत्रत्वात्
'एको गोत्रे' इति नियमात्पत्ययान्तराभावात्नास्ति गार्गा । पौत्र-
प्रसूतिप्रदर्शनं तु व्यवहितपत्योपलक्षणम् । तस्मात् फिनर्थ एव
णकारः ॥

१ 'वातङ्ग' इति क. पाठः स च लेखकमतादिति मतीयते ॥

२ पुंवद्भावेन पुंवद्भावप्रतिषेध इव पुनर्भाष्य कथ्यते, न तु कथ्यते ॥

३ अत एव—अयं स्त्रीलत्ररूपस्य निवर्तनदेव वातङ्गशब्दादतिरिक्तस्य
'लुक् स्त्रियाम्' इति लुक् न ॥

४ पुंवद्भावेन स्त्रीलत्राभावाच्च प्रतिषेध इति भावः ॥

५ छ. पुल्ले 'इति' शब्दो नास्ति ॥

६ छ. पुल्ले 'च' शब्दो न ॥

७ अवश्यत्वादिस्त्रिया न गोत्रसंज्ञेत्यर्थः ॥

८ 'फिनर्थो णकारः' इति ध्वनिहिनः पाठः—ननु, पुल्लक्षणे ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—द्वयेवेति । द्वावपील्वर्षः ॥ ननु पौत्र-
प्रभृतीत्यत्र पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वात् न गोत्रत्वमत आह—पौत्र-
प्रभृतीति ॥

(६९० विं सूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०२)

१३९४ ऋद्धृक् सौवीरेषु बहुलम्

॥ ४ । १ । १४८ ॥

(विषयविभागप्रदर्शकभाष्यम्)

गोत्रलिख्यः, वृद्धाद्धृक्, फेद्धश्च, फाण्डाहति
(१४७-१५०) इमे चत्वारो योगाः ।

तत्र त्रयः कुत्सने, त्रयः सौवीरगोत्रे ।

आद्यो योगः कुत्सने एव, अन्यः सौवीरगोत्र
एव ॥

(प्रदीपः) गोत्रलिखा इति । विषयविभागकथनार्थोऽ-
त्रोपक्षेपः । कुत्सनेग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वय एवानु-
वर्तनाद्युक्तविषयविभागालम्भः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अन्त्यः सौवीरगोत्र एवेति । इदं
च फाण्डाहलमिप्रायकम्, न तु मिमतामिप्रायम्, अर्धमवाह ॥
कथनं विषयविभागो लभ्यतेऽत आह—कुत्सनेग्रहणस्येति ॥

(६९२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०३)

१३९६ फाण्डाहतिमिमताभ्यां णफिञौ

॥ ४ । १ । १५० ॥

(निष्ठाक्षेपे भाष्यम्)

किमर्थो णकारः ?

वृद्ध्यर्थः । जिगतीति वृद्धिर्यथा स्यात्—फाण्डा-
हृतः ॥

१ निमित्तस्य योगत्वाभावात् 'अन्त्यः सौवीर गोत्र एव' इत्येतन्निमित्तं
वह न सम्बन्धे, अक्षरमवाहिरक्ष्यम् ॥

२ फाण्डाहतेर्गे, मिमता च किम् इत्येवं यथावत्सम्बन्धादिरक्ष्यम् ॥

३ गोत्रलिखाः कुत्सने च वेति सूत्रस्य भाष्यव्याख्यानविवक्ष्यम् । तत्र हि
पुंवङ्गावप्रतिषेधार्थम्, गोत्राण्युक्त्यामिति वचनादप्रयोजनम्, अवश्यस्याज्ञा
द्वयाः प्रयोजनम्—इति वातिकानपथ्याख्यागतलक्षणेऽर्थमेवार्थलभ्य भाष्यकुलोक्तम् ॥

४ 'वृद्धपथोऽत्र णकारो' इति वृ. पाठः ॥

५ गोत्रलिखा इति त्रये धातुके एते षेके, फाण्डाहतामर्थेऽस्य पुंवङ्गाव-
प्रकारं प्रत्ययस्य गित्करणं निवारयत्कार, अन्त्यामिति किंवा पुंवङ्गावनि-
फाण्डाहतेरल्लं खीत्ये फाण्डाहतिव्याप्यप्रत्यय एव दुर्लभं, नोक-

(५३०२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फाण्डाहतेः प्रत्ययस्य गित्करण-
नर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) फाण्डाहतेः प्रत्ययस्य गित्करणमन-
र्थकम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदि-
कम् ॥

(प्रदीपः) फाण्डाहतेरिति । यथोक्तसंख्यसंबन्धस्ये-
त्वाच्च मिमतशब्दार्थं गित्वम् । पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रे
नावश्यं सर्वत्रावधीयत इति तदनाश्रयगमपि न यथासंख्याभावं
सूचयितुमलम् । शिष्टं भाष्यं पूर्वैवह्याख्येयम् ॥

(उद्धोतः) नन्वस्याचूतुरत्यामिमितस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये
तदकरणं यथासंख्यप्रवृत्त्यभावबोधनद्वारा मिमतत्वं पाठमिति वृद्ध्यर्थो
णकारोऽत आह—यथासंख्येति ॥

(५३०३ गित्वफलवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंवङ्गावप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवङ्गावस्य प्रतिषेधार्थं णकारः
कर्तव्यः । फाण्डाहता भार्या अस्य फाण्डाहता-
भार्यः । 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवङ्गावप्रतिषेधो
यथा स्यात्—इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—फाण्डाहता भार्येति । नन्वत्र जाति-
त्यान्वीयवित्, किं च किंवा पुंवङ्गावनिषेधेन 'एको गोत्रे' इति
नियमेन णोऽपि दुर्लभ इति चेन्न । अन्त्यदोषस्यैव वक्ष्यमाणत्वेना-
दोषत्वात् । आधोऽपि न, शास्त्रीयगोत्रस्यैव जातिकक्षणे ग्रहणात् ।
एतेन 'जातेश्च' इति पुंनलनिषेधसिद्धिरिदमप्रयोजनमित्यपास्तम् ॥

(५३०४ गित्वप्रयोजनाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

गोत्राद्यन्यलिखामिति वचनादप्रयोजनम्,
अवश्यत्यङ्गा लिखाः प्रयोजनमिति ॥

(उद्धोतः) अवश्यत्वादिति । इदमपि पूर्वोक्तपर आहत्यादि-
रीत्या प्रत्याख्येयमिति तात्पर्यम् ॥

मल्लभावादनपरो गोत्रप्रत्ययो नेति एको गोत्रे इत्यनेन प्रतिषेधात् । फाण्डाहलस्य
परं फाण्डाहतिरितीजन्मादपरो गोत्रप्रत्ययः किंवा न स्यात् । पुंवङ्गावस्य
स्यादेव च च किंवा न भवति—इति गित्करणं फाण्डाहताभ्यां इत्येतदर्थमना-
शङ्कमिति भावः ॥

१ विवृणितान्माहद्विर्देशो न तु मातृमाताहामिति । फाण्डाहते ऋग्यस्य न
पुंवङ्गा, न गोत्रस्येति 'एको गोत्रे' इति नियमान्मातृजावति फाण्डाहताभ्यां
इति तत्र पुंवङ्गावप्रतिषेधार्थमावश्यकं गित्करणमिति भावः ॥

२ गोत्रलिखाः कुत्सने इति भाष्ये मातृमाताहतिरिति पुंवङ्गाव्या च
फाण्डाहतेः ऋग्यस्य गोत्रत्वेन विभक्त्यान्त्यप्रत्ययानिनेति नेतिगण्यमप्रयोजन-
मिस्तावयार भादृश्येनेनोक्तम् ॥

(६३३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०४)

१३९७ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ४।१।१५१ ॥

(ण्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(५३०५ अतिदेशविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वामरथस्य कण्वादिबत्त्वर-
वर्जम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वामरथस्य कण्वादिबद्धावो वक्तव्यः ।

किमविशेषेण ?

नेत्याह—

स्वरवर्जम्, स्वरं वर्जयित्वा ।

किं प्रयोजनम् ?

वामरथस्य च्छात्रा वामरथाः । 'कण्वादिभ्यो
गोत्रे' (४।१।११) इत्यण्यथा स्यात् ॥(प्रदीपः) वामरथस्येति । प्रकरणाण्यप्रत्ययान्तस्येति
विशेषम् । कण्वादीनां यजनानां यत्कार्यं तदतिदेशः । केवलानां
तेषां कार्यस्य कस्य चिद्विधानात् ॥ वामरथा इति । छे
प्राप्तिष्विधिः । 'आपत्यस्य' इति यत्नेः ॥(उद्धोतः) ननु 'वामरथस्य कण्वादिबत्' इत्युक्त्वा वामर-
थस्य छात्रा इत्यादिहरणमुक्तम् आह—प्रकरणादिति ॥ ननु
'कण्वादिबत्' इति वक्तव्यं 'कण्वादिबत्' इत्युक्तम् आह—
कण्वादीनामिति ॥

(पक्षद्वयेऽप्याक्षेपकभाष्यम्)

यदि कण्वादिबदित्युच्यते, प्रत्ययाश्रयमनति-
दिष्टं भवति ।

तत्र को दोषः ?

वामरथाः, बहुषु लोपो न प्राप्नोति । वामरथानां
संज्ञः—वामरथः—'संघाङ्गलक्षणेष्वङ्यजिज्ञामण'
(४।३।१२७) इत्यण् न प्राप्नोति ।यदि पुनर्यज्ञवदित्युच्यते । एवमपि प्रकृत्याश्रित-
मनतिदिष्टं भवति ।

तत्र को दोषः ?

वामरथस्य च्छात्रा वामरथाः । 'कण्वादिभ्यो
गोत्रे' इत्यण् न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) यदीति । कण्वादिबदिति वचनात्कण्वादीना-
माहस्य यत्कार्यं विहितं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति तस्यैवातिदेशः
प्राप्नोति, न तु यजनन्तामत्रविबन्धनंसेति भावः ॥ एवम-
पीति । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् ॥(उद्धोतः) ननु कण्वादिशब्दस्य तत्प्रकृतिकयन्तलक्षणगि-
कत्वात्कुतः प्रत्ययाश्रयप्राप्तिरत आह—कण्वादिबदिति ॥ ननुयन्बदितस्य यजनन्तवदित्यर्थात्, कथं प्रकृत्याश्रया प्राप्तिरत आह—
सामान्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कण्वादिबदित्येव ।

कथं वामरथाः, वामरथानां संज्ञ इति च ?

यद्यं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्य-
याश्रयमप्यतिदिष्टं भवतीति ॥(प्रदीपः) यद्यमिति । लिङ्गोदाहलानाहस्य च कण्वा-
दीनां यजनानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते ॥

(उद्धोतः) स्वरस्याहस्य विधानाभावादाह—लिङ्गादिति ॥

(६९५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०५)

१३९९ उदीचामिञ् ॥ ४ । १ । १५३ ॥

(इन्द्रोऽधिकरणम्)

(५३०६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णो-

ऽणवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽणवच-
नः—ताक्ष्णः ॥(प्रदीपः) उदीचामिति । इन्वाधनयाण्विधौ वच-
नम् ॥ ताक्ष्ण इति । 'पपूर्वेऽन्वृत्तराशामणि' इत्यल्लोपः ॥(उद्धोतः) इन्वाधनयेति । 'उदीचां मते' इत्यादिः । 'अन्वृ'
इति प्रकृतिभावप्राप्तिराह—पपूर्वेति । इदञ्च प्रकृतिभावापवादक-
मिति भावः ॥

(लाघवप्रदर्शकभाष्यम्)

यदि पुनर्यं तक्ष्णशब्दः शिवादिषु पठ्येत ॥

(प्रदीपः) यदीति । विशेषविहितेनऽपि बाधितत्वादिञ्
न भविष्यतीति भावः ॥(उद्धोतः) ननु शिवादिपाठः प्राचां मते चरितार्थोऽत
आह—विशेषेति । तैत्तिरीयप्रश्नोक्त्याप्यसामान्यस्तिन्येति भावः ॥

(५३०७ लाघवाभावबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शिवादिरिति चेण्णयावेधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिवादिरिति चेद् ण्यो विधेयः ।
ताक्ष्ण्य इति ॥(प्रदीपः) ण्यविधिरिति । यद्यपि कार्यमात्रं वाच्यते
तदा द्वयोरपि ण्येयोर्बोधः स्यात् । अथ विशेषचिन्ता, तदा पुर-
स्तादपवादा इति न्यायाद् ण्यस्यैव बोधः प्राप्नोति नेजः ॥

१ छ. पुस्तके 'प्रत्ययाश्रितम्' इति पाठः ॥

२ स्वरवर्जमिति श्रवणकामातिशयिकमप्राप्तिरिति वक्तव्यं विधीयते, तस्मात्
विशेष इत्यर्थः ॥३ तज्ज्ञापि—प्राचां मतेऽपि सेनान्तवचनकारिण इत्यनेन ण्यमतिबोध-
सामान्यविधेया तयोर्बोधोरपि बाधः स्यादित्यर्थः ॥

४ एवञ्च ण्यो विधेय इति भावः ॥

(५३०८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ सिद्धं तूदीचां वा प्यवचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उदीचां वा प्यवचनात् । उदीचां वा प्यो भवतीति वक्तव्यम् । प्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । विकल्पितव्यमुक्ते पक्षे तत्क्षन्-शब्दात् 'प्राग्दीप्यतोऽण्' इत्यण् भवति । ननु जातसेनोपसेन-विषयसेनसीमसेनेभ्यो प्येन मुक्ते, पक्षेऽण् ऋष्यादिलक्षणः प्राप्नोति । यथान्यासे तु तेभ्यो प्येजी भवतः । एवं तर्हि बाह्या-देराकृतिगणत्वादेतेभ्यो प्येन मुक्ते इद् भविष्यतीत्यदोषः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—उदीचां वा प्येति । पूर्वोक्ते उदीचां ग्रहणमपकृष्य विकल्पायैतया व्याख्येयम्, इदं च यज्ञे न कार्यमिति भवति । स्वनेतप्रच्युतिमार्गीकृत्येदम् ॥

(६९७ फिजविधिपूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०६)

१४०१ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च

॥ ४ । १ । १५५ ॥

(फिनोऽधिकरणम्)

(विवृतनिर्देशस्य विवक्षितत्वबोधकभाष्यम्)

किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते ?

एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते—कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । कौसल्यस्वापसम्, 'वृद्धेको-सराजादाज्जन्' इति ज्यञ् । कर्मारस्वापसम्, कारिलक्षणेण प्य इत्येव यी कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति प्रश्नः । उत्तरं तु—प्रत्ययसंनिगोत्रेणैवभूतप्रकृतादेसविधानार्थ एव निर्देशः ॥

(उद्योतः) गैतु व्यवधानतयोः प्रकृतित्वायैव निर्देशोऽत्र आह—कौसल्येति ॥ उत्तरं तिष्ठति । कौसल्यवन्मादिप्रयोगे अयमागप्रकृतिभागस्येदमनुकरणमित्यर्थः ॥

१ यत्समुदाभावे उदीचां ग्रहणं चेत्तान्तरूपेणैव कार्यं मतवत्कर्म इत्य-शयः ॥

२ यथान्यासे जातसेनादिशब्देभ्यः प्राचां गते प्य एव न त्वञ्, उदीचां गते इत्येव । एतत्सुदान्ते तु प्राचाऽुदीचांमिदादिभेदो न स्यादियं स्वमत-प्रच्युतिः ॥

३ व्यवधानात्प्राचां कौसल्यकार्मार्याभ्यामेवायं फिज्, भवत्विलेतदर्थस्य निर्देश इत्यर्थः ॥

(५३०९ सूत्रांशपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फिजप्रकरणे दग्धकौसल्यकर्मार-

च्छागवृषाणां युद् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) फिजप्रकरणे दग्धकौसल्यकर्मार-
गवृषाणां युद् चेति वक्तव्यम् । दग्ध—दागव्यायनिः ।
कौसल्य—कौसल्यायनिः । कर्मार—कार्मार्यायणिः ।
छाग—छाग्यायनिः । वृष—वाप्यायणिः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि युद् क्रियते युद्धे कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—आदेशः क्रियतां युद्धिति किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादादेशः ।

नित्यो युद्—कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ।

युद्धयनित्यः—अन्यस्या कृत आदेशे प्राप्नोति, अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्हि युद् ।

काऽन्तरङ्गता ?

उत्पत्तिसंनियोगेन युद्धुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्यादेश उच्यते ।

आदेशोऽप्यन्तरङ्गः ।

कथम् ?

वक्ष्यत्येतत्—आयर्नादिपृषदेशिवद्वचनं स्वरसि-
द्ध्यर्थमिति ।

अनवकाशस्तर्हि युद् ॥

एवं तर्हि पूर्वोक्तः करिष्यते ।

यदि पूर्वोक्तः क्रियते—दागव्यायनिः, ओर्गुणो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अङ्गस्यादेश इति । अङ्गनिमित्तप्रत्ययान-
स्यस्यस्यार्थः ॥ चेनेति ॥ तेन युगपदागमादेशो भवतः ॥

(उद्योतः) ननु प्रत्ययावयवस्यैव आदेशः इति 'अंगस्यादेशाः'
इत्युच्यत आह—अंगमिति चेति ॥ भाष्ये—ओर्गुणो न प्रा-
प्नोतीति । कोशदादावतो लोपानापत्तिरपि बोध्यम् ॥

१ व्यवधानाभ्यां नापत्तिरिति, किन्तु कौसल्यकर्मारच्छागवृषाणां भवति, तत्तत्प्रयोगेन च प्रकृतेः कौसल्यकार्मार्यं शब्दादेशो भवत इत्येवावयवयोगः । व्यवधानाभ्यां फिजः सीकरे योगप्रत्ययानादुपाये एवावयवमिह स्यात्, इत्येव च गीते ॥

२ 'युद् क्रियतामिह इति' इति छ. पाठः ॥

३ 'आवच्छादितु' इति च. श्र. पाठः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि परादिरेव ।

ननु चोक्तम्—युटि कृतेऽनादित्वादेशो न प्राप्नोतीति ।

नैष दोषः ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य युङ्गचनात्, सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदिष्टस्य युङ्गचनात् । युङ्गादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।

तच्चार्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते—युट् च । किं च ?

यच्चान्यत्प्राप्नोति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

आदेश इति ॥

(७०० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ भा. १०४)

१४०४ वाकिनादीनां कुक् च

॥ ४ । १ । १५८ ॥

(लाघवमूलं भाष्यम्)

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते ॥

(प्रदीपः) क्रियत इति । गणसूत्रमेवैवं पठ्यत इत्यर्थः ।

यद्यपि 'वाकिनादीनां कुट्' इति सूत्रपाठे लाघवं भवति, 'नलोपश्च' इति गणसूत्रेकदेशस्याकर्णात्, तथापि गणपाठस्य पश्चात् सूत्रप्रणयनाद् गणपाठदर्शनात् कुक्चेत्युक्तमिति भावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणीवर्णिनीभ्यां प्रत्ययविधानाद्भासाद् इति पुंवद्भावः सिद्ध्यति । कुटि तु भत्वाभावात् पुंवद्भावो न स्यात् ॥

(उद्घोषः) न नवधाध्यात्मसंसादरीनात् 'क्रियते'—न्यास प्रवृत्तयुक्तं आह—गणोति ॥ स्वयं कलान्तरमाह—लिङ्गविशिष्टेति । स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यामाभ्यां प्रत्ययेनाथोभिधाने दृढं मानं निमित्तमिति कश्चिद् ॥

(५३१० कुडागमाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्ति-

रनादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृटि सति प्रत्ययादेरादेशो नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

अनादित्वात्, कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५३११ कुगागमेऽप्याक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः क्रियते, नलोपो वक्तव्यः—वार्मिकायणिः, वार्मिकायणिः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु पुनः सति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः सिध्यति ॥

अस्तु तर्हि परादिरेव ।

ननु चोक्तम्—कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ॥

(५३१२ कुडागमसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य कुङ्गचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

कुङ्गादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।

तच्चार्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम्, चेन संनियोगः करिष्यते—कुङ्ग, किं च ? यच्चान्यत् प्राप्नोति ।

किं चान्यत्प्राप्नोति ?

आदेशः ।

सिध्यति, सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(कुगागमसमर्थकभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति ।

नैष दोषः ।

क्रियते एतदप्यास एव 'वर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च' इति ॥

(५३१३ विप्रतिषेधोपकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कारिभ्य इजोऽगोत्रातिफञ्च

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारिभ्य इज् भवतीत्येतस्मादगोत्रात् फिञ् भवति विप्रतिषेधेन । कारिभ्य इज् भवतीत्यस्यावकाशः—अयस्कारिः, लौहकारिः । फिजोऽवकाशः—तापसायनिः, साम्मितायनिः ।

१ सूत्रप्रणयनस्य शाङ्गणपाठस्य सत्येन गणपाठदर्शनात्कुक्चेत्युक्तम् ॥

२ च. युल्ले 'क्रियते' इति पाठ उक्तव्यते ॥

३ चर्मिन्—वर्मिण्युक्तव्यते फिञ्, कुगागमश्च । कुगागमे कृते चर्मिणोर्नलोपश्चेति गणसूत्रं न कार्यमिति भावः ॥

४ सूत्रे चकारकाराङ्गकुडागमश्च एव चकारादेशं भावयतीति सूत्रेन क्रियत इत्यर्थः ॥

५ वाक्चिन्दिनसूत्रमेतत् (४११५८)

इहोभयं प्रामोति—नापितायनिः । किञ्चनचित्
विप्रतिषेधेन ॥

(७०३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०८)

१४०७ मनोरजातावज्यतौ पुक् च

॥ ४ । १ । १६१ ॥

(अन्यतोरधिकरणम्)

(माणवशब्दसिध्यर्थे भाष्यवार्तिकम्)

अपत्ये कुतिसते मूढे

मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्य-

स्तेन सिध्यति माणवः ॥

(प्रदीपः) अपत्य इति । शब्दविधानार्थमिदम्, अणः
सिद्धत्वात् । न च 'न दण्डमाणवातेवासिपु' इति निपातनाण्य-
त्वस्य सिद्धत्वाद्वाचनमनारम्भमेषाम् । निपातनादर्थविशेषस्याभि-
धेयात् । अनधीतविशत्वान्मूढत्वं, विहिताकरणमिषिद्धावर-
णान्न कुतिसतत्वम् ॥

(उद्घोतः) अनिध्यादिति । निपातनसिद्ध्यर्थं एव स्फुट-
त्वाय कथित इति तत्परम् ॥

(पुक्ः पूर्वान्तत्वे आक्षेपभाष्यम्)

यदि पुक् पूर्वान्तः क्रियते—मानुषाः, बहुषु
लोपः प्रामोति । मानुषाणां संघः "संघाङ्गलक्षणेष्वा-
ज्यजिन्नामण्" (४।२।१२७) इत्यण् प्रामोति ॥

(प्रदीपः) मानुषा इति । अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो
विधीयते । जातिग्रहणं तु प्रकृतप्रत्ययविशेषणं न तु जातिः
प्रत्ययार्थ इति 'यज्जोष' इति लृक्प्रसङ्गः । परादौ तु षन् भवति
नत्वमिति क्षुण्मात्रः । ननु तद्वक्तृत्वग्रहणेन शुद्धत इति
परादावप्यन्त कृतप्रसङ्गः । एवं तर्हि अकारप्रक्षेपादकारमात्र-
स्याजोऽत्र ग्रहणात्परादावन्कार्याभावात् ॥

(उद्घोतः) अकृतप्रत्ययविशेषणमिति । समुदायार्थविशे-
षणमित्यर्थः । समुदायग्रन्थेति यावत् । एवं 'राजान्य' इत्यत्रापि
बोध्यम् ॥ अकारप्रक्षेपादिति । शक्यत्वादित्याह—'यज्जोष'
'संघाङ्ग' इत्यत्रेति भावः ॥

(परादित्वे आक्षेपभाष्यम्)

अस्तु तर्हि परादिः ।

यदि परादिः क्रियते—मानुषी, अजन्तादिती-
कारो न प्रामोति ॥

(प्रदीपः) ईकार इति । 'शार्ङ्गरवाद्यभो ङीष्' इत्यने-
नेति भावः ॥

(उद्घोतः) शार्ङ्गरवादीति । 'अंतः' इत्यधिकारादकार-
रूपसंवाचकस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(पूर्वान्तत्वस्यापक्वभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव ।

कथं मानुषाः, मानुषाणां संघ इति ?

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैत-
लौकिकं गोत्रम् ।

किं तर्हि ?

जातिः ॥

इह तर्हि मानुष्यकमिति 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः प्रामोति ।

परादावप्येष दोषः ।

यदि तद्वलस्तद्धितस्येति हलग्रहणं न तद्वद्ग्रहणे-
षणं शक्यं विज्ञानुम् ।

इह हि दोषः स्यात्—'वृकाष्टेण्यण्' (५।३।१९५)
वार्केणीति ।

तस्मादुभाभ्यामेव तद्वक्तव्यम्—प्रकृत्याऽके राज-
न्यमनुष्ययुवान इति ॥

(प्रदीपः) न चैतदिति । अपत्ये व्युत्पादितसापि
मानुषशब्दस्य द्राष्टव्यशब्दस्यैव जातिवाचित्वादपत्यस्यचित्वा-
भावादित्यर्थः ॥ इह तर्हि जातिः । हलन्तादद्रापरस्य तद्धितय-
कारस्य लोप इति मन्यते, 'हलस्तद्धितस्य' इति वर्तमाने 'आप-
त्यस्य च तद्धितेनापि' इति लोपोऽत्र प्रामोति । 'हलस्तद्धितस्य'
इत्यत्र तु-ईणीति वर्तते ॥ वार्केणीति । वृकाशब्दादावुप-
जीविषंघविशेषणचनत्वात्, स्वार्थे टेष्यप्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) अपत्यवाचित्वाभावादिति । शालेण विधा-
नेऽपि लोकेऽप्यस्योपकल्पाभावादिति भावः । अपत्यत्वेन बोधकं प्रव-
राध्यायप्रतिषेधं हि गोत्रम् । तत्रसिद्धत्वाभावाच्चैषापि बोध्यम् ॥

१ उदीचां बुद्धत्वयोगादित्यनेन ॥

२ कुतिसते मूढे चार्थे माणवशब्दप्रधानमपत्ये कुतिसत इत्यादिभाष्येण
ह्रस्वेऽदण्डमाणवस्यदिनिपातमात्रं अवशिष्टेण माणवशब्दसिद्धिः स्यात्तदर्थमेत-
त्प्रामोत्यस्य ॥

३ ननु न दण्डमाणवातेवासिचित्तिव्यवस्थायामात्रं माणवा इत्येवोपायः एव

महीतुं शक्यमपि च नृद्वत् कुतिसत एवेति अपत्ये कुतिसते मूढत्वादिति भाष्ययुक्त-
रुक्तमेव, तदाह—निपातनसिद्धयर्थे इति ॥

४ ननु तद्वक्तृत्वग्रहणेन नृद्वत् इति न्यायपरादायपि अत्यन्तं दुर्गन्तमित्य-
त्वाह—अत इत्यधिकारादिति ॥

५ 'किं तर्हि ? जातिः' अयम्यादाः छ. पुस्तके नास्ति ॥

(७०४ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०९)

१४०८ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्

॥ ४ । १ । १६२ ॥

(गोत्रसंज्ञाधिकरणम्)

(५३१४ सूत्रस्य न्यूनताक्षेपे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं
तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ * ॥(भाष्यम्) पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यवि-
वक्षा तस्य पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ।
गर्गोऽपि हि कंचित्प्रति पौत्रः, कुशिकोऽपि, तत्र
मा भूदिति ॥(प्रदीपः) पौत्रप्रभृतेरिति । नन्वपलमात्रस्य लोके
गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाष्यं न्याय्या
न तु संज्ञा । नैष दोषः । लिङ्गवती परिभाषा भवति, विध्यन्त-
रक्षेपभूता वा । न चेयं तथा । यथा च वृद्धादयः सर्वार्थप्र-
त्यायनयोग्या अपि संज्ञाविशेषे शक्यवच्छेदकरणात् संज्ञा
उच्यन्ते तथेयमपि । उक्तं च हरिणा—

अबहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि कचित् ।

नित्य एव तु संबन्धो द्वित्यादिषु गवादिवत् ॥

वृद्धादीनां च शास्त्रेऽस्मिन्मध्यवच्छेदलक्षणम् ।

अकृत्रिमो हि संबन्धो विशेषणविशेष्यवदित् ॥ इति ।

गर्गोऽपीति । वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावि ।
सस्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राधूनीति वचनाधूनि प्रत्ययप्रसङ्गः,
गार्ग्यदेव च धूनीष्यते ॥(उद्धोतः) अपत्यमात्रस्येति । ननु प्रवराध्याय-
प्रसिद्धापत्यस्यैव लोके गोत्रत्वेन तदतिरिक्तपौत्रप्रभृतेरपि संज्ञायेमित्यं
चरितार्थमिति चेत्—नित्यस्यैवेदम् ॥ नियमादिति । अनिवमे
नियमाकारिणी परिभाषेति भावः ॥ लिङ्गवतीति । यथा 'ह्रस्वो
गुणवृद्धी' इति ॥ विध्यन्तरेति । यथा 'विप्रतिषेधे परस्' इति ।
विध्यन्तरक्षेपे भूतत्वं च विध्यन्तरनियामाकाररूपं विवक्षितम्, अतः
संज्ञानां कार्योत्रत्वेऽपि न क्षतिः ॥ युच्यन्तरमप्याह—यथा चेति ।
उर्ध्वास्यस्योपसापकेन वृत्त्या बोधनादिति भावः ॥ करणादिति ।
स्वापनादित्यर्थः ॥ अबहारायेति । कजित्संज्ञिनि संज्ञानां नियमो
व्यवहारायेत्यन्वयः ॥ ननु विप्रितरे किं न स्वादत आह—नित्य१ कथं सर्वार्थव्यापका इत्यनुप्रसंगेन वृद्धादयः शब्दाः सर्वार्थप्रत्यायन-
योग्या इत्यर्थः ।२ गर्गस्य कंचित्प्रति पौत्रत्वेन पौत्रमात्रस्य गोत्रत्वेऽप्यापि गोत्रसंज्ञायां तस्मा-
दपि प्रत्ययः स्यात्, इत्यन्ते च गार्ग्यादित्यर्थः ॥

३ 'गोत्राधूनि वचनाधूनि' इत्येव पाठः क. गुल्के ॥

४ एवमात्रस्य सूत्रस्यानियमे नियमकारित्वाभावात् परिभाषात्वमिति नैष्य-
दोक्तद्वयमप्यायं सिद्धमिति भावः ॥एव स्विति । द्वित्यादिषु द्वित्यादिपदानां नित्य एव संबन्धः, यथा
गवादिपदानां गवावर्थे इत्यर्थः ॥ असिन्नाक्षे—न्याकरणे वृद्ध्या-
दीनां शब्दानां शक्तिसंकोचलक्षणे नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः ॥
तत्र हेतुः—अकृत्रिम इति । कृत्रिमत्वम्—आपुनिकत्वमिति
भावः । यथा गुणद्रव्ययोर्गुणे विशेषणत्वम्, द्रव्ये विशेष्यत्वमकृत्रि-
ममनादिसिद्धमेव, न त्वापुनिकम्, तद्वत्संज्ञासंज्ञितसंबन्धोऽकृत्रिम
पत्येत्यर्थः ॥परे तु—कारिकायां नियमः—शक्तिबोधनम्, शक्तिषु नित्य-
त्वाह—नित्य एवेति । एवञ्च गोत्रशब्दस्यापत्येकेष्वर्थेषु शक्तिरक्षेपः,
तद्विधेयफलकं शास्त्रम्, अज्ञातशक्तिबोधकात् ॥ कैमटोक्तनियम-
त्वापुनपत्तेः—वृद्ध्यापत्यव्यवमेवेत्याह—वृद्ध्यादीनां चेतीत्यर्थ-
माहुः । अत्र यद्द्रव्यं वस्तुद्वित्वेन शब्देन्दुबद्धे, शक्तिमादे मूलगतायां
च विस्तरेण निरूपितम् ॥भाष्ये—पौत्रप्रभृतेरिति । तद्व्यापकत्वमित्यर्थः ॥ यस्यापत्येति ।
यत्संबन्धपत्यविवक्षा तत्संबन्धिपौत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ गर्गस्य गोत्रत्वे
दोषमाह—सत्याज्ञेति ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिपरं भाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । 'समर्थानां प्रथमादा' (४१।८२)

इति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृ-
तीति विज्ञायते ॥(प्रदीपः) समर्थानामिति । शैश्यापत्यशब्दस्य संब-
न्धिशब्दत्वेन बोधमेतत्परिचित्यते । न हि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं
सदपि वस्तुस्थित्याऽर्थं इति । तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भा-
व्यकारेणैतन्नोक्तम् ॥(उद्धोतः) न हि गर्गशब्दस्येति । वस्तुस्थित्या सदपत्यत्वं
न गर्गशब्दस्यार्थं इत्यन्वयः । चेन्न—अपत्यशब्देनापत्यत्वेन बोध-
विधेय उच्यत इत्याशयः ॥परे तु—संबन्धिपौत्रप्रभृतेऽपि 'यस्यापत्यं तं प्रति गोत्रम्' इत्यर्थ-
रूपेऽपि गर्गस्य गोत्रसंज्ञा दुष्परिहरा । 'अपत्यत्वमात्रबोधविधेयम्'
इत्यर्थेन वारणे तु 'संबन्धिपौत्रप्रभृतेन' इति निष्फलम् । किञ्च
यदाऽपत्यशब्दः प्रकरणादिना पौत्रादिरपरस्तदा ततो धूमि प्रत्ययप्रसंगः,
तस्माद्भाष्योक्तमेव युक्तम् । 'समर्थानां प्रथमात्' इत्यनुवृत्त्यर्थमेवात्र
पठितम्, न तु प्रथमे । तेन अपत्यप्रत्यायनतावद्यास्य गोत्रसंज्ञेति
फलति । किञ्च यस्यापत्यं विवक्षितम्—यस्यापत्यमित्यर्थं प्रत्ययो
विवक्षितः—यतः प्रत्ययो विवक्षित इति यावत्, तस्य पौत्रप्रभृति५ ननु विध्यन्तरक्षेपेभूतत्वंविध्यन्तरविशेषवत्त्वम्, तच्च वृद्धादीनामप्यो-
क्तत आह—विध्यन्तरक्षेपेभूतत्वमेवेति ॥६ उत्तरमपत्यस्य—आदिच् रूपार्थस्य उपस्थापनेन वृद्ध्यादिपर्येत्येन वृद्ध्या-
शब्दो बोधनादित्यर्थः ॥

७ 'यस्यापत्यशब्दस्य' इति क. ॥

८ 'न हि गर्गस्यापत्यत्वं' इति क. ॥

गोत्रमित्यर्थः । न होतावानर्थः संबन्धिशब्देनापि वाच्यमुक्त्वा लभ्यत इत्याहुः ॥

(५३१५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ जीवद्वन्द्वश्च कुत्सितम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवद्वन्द्वं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्यस्त्वमसि जाल्म इति ।

का पुनरिह कुत्सा ?

पितृतो लोके व्यपदेशवताऽत्यन्तत्रेण भवितव्यम् ।

य इदानीं पितृमान् स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्यस्त्वमसि जाल्म । न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति ॥

(प्रदीपः) जीवद्वन्द्वमिति । 'युतश्च कुत्सायाम्' इति सूत्रमनर्गममिति वचनम् ॥ न त्वं पितृत इति । पितृतो व्यपदेशे हि गार्ग्ययण इति भाष्यम् ॥

(उद्धोतः) पितृत इति । इत्यौ स्वीद्वयो विषये 'वा गोत्रसंज्ञा' इत्युक्तम्, तत्किमिति भावः । केचित्तु—अनेन युवैवेति नियमादप्राप्तं गोत्रत्वं विधायते, तेन पयोनये साऽपि, अयमेव कुलाशय इत्याहुः । परं त्विदं 'न त्वं पितृतः' इति भाष्यविरुद्धम् । पितृतो लोके व्यपदेशवतेत्यस्य पितृमतेत्यर्थः, पितृमतेति शेषो वा ॥

(७०५ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११०)

१४०९ जीवति तु वंदये युवा

॥ ४ । १ । १६३ ॥

(युवसंज्ञाधिकरणम्)

(५३१६ अनुवृत्तिसूचकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जीवति तु वंदये युवेति पौत्र-

प्रभृत्यपेक्षं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवति तु वंदये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम् ॥

१ जीवद्वन्द्वश्च कुत्सितमिति वचनद्वयं नाह, युतश्च कुत्सायामिति वचनमनर्गममिति ज्ञायेते ॥

२ पितृत्वस्य मातृत्वस्य वा उत्पादकपरम्परामुत्तमाभावात् । देवदत्तस्य पितृत्वे मातृत्वे वा न देवदत्तोत्पादकार्त्वां वा परम्परा तत्परिणत इति न तयोर्वचनत्वमिति भावः ॥

३ पौत्रप्रभृतेष्वेवा बलेति बहुव्रीह्यान्वयपदार्थमाह—इदं संज्ञाविधानातीत्यर्थः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम्, पौत्रप्रभृतीति वर्तते ।

एवं तर्हि अन्वाच्ये पौत्रप्रभृतीति वर्तते इति ।

किमेतस्यान्वाच्याने प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) वभिजनप्रबन्धो वंशः, तत्र भग्नो वंशः पित्रादिः, तस्मिन् जीवति यस्य संग्रह्यते न स निर्दिष्ट इत्यप-
लमात्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाऽऽह—पौत्रप्रभृत्यपेक्षं
चेति । 'इदं संज्ञाविधानम्' इति शेषः । पौत्रप्रभृतीति व्यधि-
करणं विशेषणमपत्यस्यपेक्षया युवसंज्ञा विधीयते । पौत्रप्रभृते-
र्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) अभिजनः—उत्पादकः ॥ तत्प्रबन्धः—तत्पर-
म्परा ॥ तत्र भव इति । दिगादित्याह । तेन पितृव्यमातुलादीनां
न वंदयत्वम् ॥ पौत्रप्रभृत्यपेक्षपदस्य बहुव्रीहित्वेनात्यपदार्थमाह—
इदं संज्ञेति ॥ नन्वेवं पौत्रेणापि युवसंज्ञा स्यादत आह—व्यधि-
करणमिति ॥

(५३१७ अनुवृत्तिफलप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्च द्वैवदस्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवदत्तस्यापत्यं द्वैवदत्तिरिति, अन-
न्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति ।

(प्रदीपः) अनन्तरमिति । अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां
'पञ्चविंशति' इति छुक्प्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) अनन्तरस्य युवत्वे दोषमाह—अनन्तरस्य
चेति । 'गोत्रात्मनि' इति नियमादेवदत्तस्य अत्यन्तलो न स्यादिति
वोच्यम् ॥

(अनुवृत्तौ दोषनिरासभाष्यम्)

देवदत्तस्य तर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति, एतदपि
पौत्रप्रभृति भवति ।

न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते—पौत्रप्र-
भृति यदपत्यमिति ।

किं तर्हि ?

वंशयोऽभिसंबध्यते—पौत्रप्रभृति वंदये जीवति
यदपत्यमिति ।

एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ, तयोः कनीयसि
युवसंज्ञा प्राप्नोति—'आतरे च ज्यायसि' (४।१।
१६४) इति ।

१ पौत्रप्रभृतिरपेक्षं वसेति सामानाधिकरण्यात् विवक्षिते वीणादेरपि युवसंज्ञा
स्यात्, व्यधिकरणविवक्षया पौत्रप्रभृतेत्यस्यसंक्षेपं परस्य युवसंज्ञा भवति न
तु पौत्रप्रभृतेरिति भावः ॥

२ 'द्वैवदत्तस्य जीवस्य तर्हि' इति यदपोतवृत्ता कथित्याह । सामान्यं
शेषकमस्ते । तत्र देवदत्ताभिन्नस्य पौत्रस्येति नार्थः किन्तु देवदत्तस्य च पौत्र-
त्वस्येत्यर्थः ॥

एवं तद्धैपत्यमेवाभिसंबन्ध्यते न तु पौत्रप्रभृति-
समानाधिकरणमपत्यम् ।

नैवं विज्ञायते—पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति ।

कथं तर्हि ?

पौत्रप्रभृतेयदपत्यमिति ॥

(प्रदीपः) इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिक-
रण्येन संबन्धे मत्वाऽऽह—देवदत्तस्येति ॥ आचार्यदेशीय
आह—न पौत्रप्रभृतीति ॥ चोदक आह—एवमपीति ।
भ्रातरौखनेन बन्धस्य निवर्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृति-
ग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यैष्ठ्यसि भ्रातरौ जीवन्वन्तरापत्यस्यापि कनी-
यसो युवसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि ॥ एतच्चैवार्थ-
दपत्यग्रहणाभ्युते । अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादन-
र्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् ॥

(उच्छ्रोतः) भाष्ये—देवदत्तस्य योजयेति पाठे व्यधि-
करणे षष्ठौ ॥ पौत्रप्रभृतिर्वश्ये इति ॥ अत्रापत्यमिति यस्य पौत्र-
प्रभृतिर्वश्यत्वाच्चतुर्थीयैवेति भावः ॥ २० ॥ अत्र पौत्रप्रभृतिर्वश्यत्वात्का-
माचार्यसंज्ञाऽऽपदानमत आह—भ्रातरौखनेनेति । ‘भ्रातरौ
व ज्यैष्ठ्यसि’ इति सूत्र इति भावः ॥ बन्धस्य—बन्धपरस्य ॥ अन्य-
येति । सूत्रियवराणांपत्यादिशब्दादुक्तिप्रसववाराण्य कृत्या ‘प्रथ-
मा’ इत्यनुहृत्वेन समर्थानां प्रथमस्य बन्धोपपत्तौखनेनेनैव गणादि-
वाणेतास्य फलभाव इति भावः । न चापत्यग्रहणानुवृत्तेवासार्थस्य
सिद्धौ पुनरपत्यग्रहणं व्यभिचरेति भाष्यम् । तस्य समर्थविभक्तिसं-
बन्धनेनैवास्तम्भत्वात् । न चात्र करणम् ‘ते तदावाः’ इत्यत्रानादी-
नामेव परामर्शास्यम् । ‘तदावाः’ इति महासंज्ञया तेषामेव संबन्धात् ॥

(५३१८ युवसंज्ञाविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या ।

तत्र भवन्तो गार्ग्योयणाः, तत्र भवन्तो वात्स्यायनाः ।

का पुनरिह पूजा ?

युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्र भव-
न्तश्च युवत्वैवोपचर्यमाणः पूजिता भवन्ति ॥

(प्रदीपः) वृद्धस्येति । स्वेडु ड ‘वृद्धस्य च पूजायाम्’
इति विधिद् वार्तिकदर्शनात्प्रसिद्धम् ॥ गार्ग्योयणा इति ।
युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् स्वार्थे युवप्रत्ययः ॥ युवत्वमिति ।
ननु युवशब्दोऽनपेक्षितप्रभृतिमित्यत एव संज्ञेति कथमेतदु-
च्यते । प्रायेणाल्पवयसो जीवद्भृत्यस्य संबन्धतीति तदप्यारोपः
पूज्यस्योपः ॥

(उच्छ्रोतः) युवसंज्ञेति । अत्रापि वृद्धलो विकल्पविभक्तः ॥
तदप्यारोप इति । तदप्यारोपमूलकतत्वाच्चरितव्यतोऽप्यारोप
ईप्सितत्वेन पूज्यत्वार्थः ॥

(५३१९ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आपत्यो वा गोत्रम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा—आपत्यो गोत्रसंज्ञो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आपत्यो वेति । ‘गोत्रेऽङ्गमपि’ इत्यत्र
व्याख्यातम् ॥

(५३२० प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ परमप्रकृतेश्चापत्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्त-
व्यम् ।

(५३२१ प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आपत्याज्जीवद्भृत्यात्स्वार्थे
द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आपत्याज्जीवद्भृत्यात्स्वार्थे द्वितीयः
प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(५३२२ प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ स चास्त्रियाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम् ॥

(५३२३ अक्षयवोषकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा एको गोत्रग्रहणमनर्थकं
भवति ॥

(५३२४ प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति ।

तत्र विद्वानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विद्वद्वाद्वा
द्वेकयोरेकपत्तिर्भविष्यति—वैदः, वैदौ ॥

वैदस्यापत्यानि बहुवो माणवका इति विगृह्य
विद्वद्वाद्वाद्बहुवोपत्तिर्भविष्यति—विदा इति ॥

(७७७ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १८२)

१४११ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे
जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अन्यग्रहणं किमर्थम् ?

भ्रातरीति वर्तते, सपिण्डमात्रे यथा स्यात् ।

अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थम् ?

उभयतो विसिष्टे यथा स्यात्, स्थानतो वयस्तश्च ।

अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिप्रहणं किमर्थम्?

जीवतो जीवति यथा स्यात्, मृते मा भूत् । मृते हि 'गार्ग्यो मृतः' इत्येव भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) सपिण्डमात्र इति । अन्यथा पूर्वेण नित्यायां युवसंज्ञायां प्राप्तायामिदं विभाषा स्यात् । उभयत इति । ज्यायसीत्यनुवृत्त्या वयःप्रकर्षे लब्धे स्थविरतर इति वचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्षे आश्रीयते ॥ जीवत इति । जीवतीत्याख्यातपदं संज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः ॥ मृते हीति । संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अन्यग्रहणं किमर्थमिति । अन्यै-
श्विन्यु सपिण्ड इति किमर्थमिति प्रश्नः । वर्तते इति भाष्यसंज्ञि-
हितं वर्तत इत्यर्थः । तथा च तदनुवृत्तिः स्मारिता भावः । त्वयि-
तरग्रहणं विधादिकृतोत्कर्षंशामर्थं स्यादित्याशयः । अथ 'आतुर-
न्यसिन्' इति पशुदासान्मादासपिण्डं न गृह्यते इति श्रुतिस्मरतः ।
अभिदेवाचदपि युक्त इत्यर्थः ॥ पूर्वमेति । आतुरीत्यनेनेत्यर्थः ।
पूर्वपक्षं त्वसमिपार्षम्, मृतस्य संज्ञापरिग्रहं स्यादिति भावः ॥

केचिद्यु—अन्यग्रहणं किमर्थमिति । सपिण्डग्रहणसामर्थ्यात्
आतुरीत्यस्य निरूपिर्मथियति । न च तद्विधुपानपि आतुरीत्यस्य-
पिण्डे जीवति जीवतः परत्वादिफलं पत्र स्यात्, पूर्वपक्षं तु मृतस्य
संज्ञापरिग्रहं तद्व्याप्येऽन्यग्रहणमिति वाच्यम्, स्यान्वयोऽप्यानु-
वृत्त इत्यर्थकस्यविरतरपदेनैव वारणम् । न हि प्राता स्नानतः वच्छेदः,
किं तु वयस्येति प्रश्नाशयः । उत्तरस्य तु—केवलस्यविरतरसपि-
ण्डमात्रे वधा स्यात्, न तु आपृष्टहिनस्यसपिण्डेऽपि जीवतीत्यर्थं
इत्याशयः । तेन तत्र पूर्वेण नित्यमेव ॥ आतुरीति वर्तत इत्यस्य
'आतुरि च ज्यायसि' इति सूत्रं वर्तत इत्यर्थः ; तद्विषये मा भूत् इति
शेषः ॥ सपिण्डमात्र इत्यस्य तद्वद्विषयसपिण्डमात्र इत्यर्थं श्लाघः ॥

यसु वृत्तौ—पितृव्ये, पितामहे, आतरि वा वयसाऽधिके जीवति
गार्ग्योपगः, गार्ग्यो वेत्युक्तम् । तस्मिन्त्यस्य । आतरि केवलेऽन्य-
सहिते वा जीवति जीवतोऽपि नित्यसंज्ञाया पत्र स्वीकारात् ।
तत्र आतुरपदेन पितामहआतेत्यर्थं इत्यन्ये ॥ सामर्थ्यमुपपा-
दयति—उपायसीत्यनुवृत्त्येति । स्थानम्—पितृव्यादि । पितृ-
व्यादयो हि कनिष्ठा अपि स्थानतो ज्येष्ठाः । नन्वेवमपि स्वविरग्रह-
णसामर्थ्यादेनोभयतो विविष्टलभ्ये तरनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्न, 'ज्या-
यसि' इतिवत् स्थापं तरवित्याशयात् । ननु सप्तम्यन्तजीवतिपदेन
संज्ञिनो विशेषणानुभवात् कथं मृतस्य संज्ञानिरूपितं आह—
आख्यातेति ॥ संज्ञिनीति । संज्ञिनि मृतेऽर्ज्ये पितृव्यमातृजादौ

१ 'मृते हि मा भूत्' इति क. ड. पाठः ॥

२ ननु सूत्रेऽन्यग्रहणमात्रेऽपि गोऽपिऽन्यग्रहणतः पत्र, यतो जीवति वर्तते
नित्या संज्ञा, सपिण्डे स्थविरतरे जीवति च विकल्पेनेति विषयभेदो न स्याद-
ित्यन्यग्रहणं किमर्थमिति भाष्यमनुपपन्नत आह—अन्यक्षिन्सपिण्ड इति ।
अन्यक्षिन् सपिण्डे इति मर्त्यं किमर्थमिति व्याख्यातः ॥

३ आतुरीत्यस्य सपिण्ड इत्यस्याभावे समिहितं आतुरीति महत्त्वमातृजादौ ।

जीवतीत्यर्थः । वर्तते जीवति मृतस्यापि नित्ययुवसंज्ञाया दृष्टत्वात् इति
बोध्यम् ॥ सपिण्डे चेति । 'मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव' इति भाष्ये
पाठ इति भावः ॥

(गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशे दोषापादकभाष्यम्)
अथ गोत्रयूनाः समावेशो भवति, उताहो न ।

किं च प्राप्नोति ?

वाढं प्राप्नोति, न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः ।

किं चातः ?

(प्रदीपः) अयेति । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्य
दर्शनादर्शनाभ्यां प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) समावेशस्येति । कृतकृत्यप्रत्ययसंज्ञायां समा-
वेशदर्शनम् । सर्वथापुत्रोक्तपुत्रोक्तस्य समावेशादर्शनामित्यर्थः ॥
भाष्ये—किंच प्राप्नोतीत्यस्य—समावेशः किं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(दोषे श्लोकवार्तिकम्)

गोत्रयूनाः समावेशो

को दोषस्तत्कृतं भवेत् ॥

(भाष्यम्) गोत्रयूनाः समावेशो को दोषः ?
तत्कृतं प्राप्नोति, गोत्राध्याया विधयो यूनापि प्राप्नु-
वन्ति—यास्कायनयः, लाह्यायनयः । "यस्कादिभ्यो
गोत्रे" (२।४।६३) इति लुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यास्कायनय इति । यस्कायनयं गोत्र-
मिति शिवाशयः । तदन्तायुनि "अणो ह्यच" इति फिन्, एक-
देशाधिकृतस्यानन्यत्वाद्द्वौ "यस्य" इति लोपे च यास्केतिशब्दो
यस्कायन इत्येति लुक् प्राप्नोति ॥

(उद्धोतः) ननु यास्कादयं परो न तु यस्कादत आह—
एकदेशेति ॥

(एकदेशे दोषवाकं श्लोकवार्तिकम्)

यस्कादिषु न दोषोऽस्ति

न यूनीत्यनुवर्तनात् ।

(भाष्यम्) यस्कादिषु न दोषः ।

किं कारणम् ?

न यूनीत्यनुवर्तनात्, न यूनीति तत्रानुवर्तते ।

क प्रकृतम् ? "न तौत्वलिभ्यः" (२।४।६१) इति ॥

(प्रदीपः) न यूनीति । तत्र वाक्यभेदेन संबन्धो
यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् भवति, यूनि तु
न भवतीति ॥

तत्र आतरि स्थविरतरे जीवति वा संज्ञेऽर्थः स्यात् । ननु 'आतरि च
ज्यायसि' इति नित्या संज्ञा स्थविरतरे आतरि विकल्प इति पूर्वविशिष्टो दुष्य-
रिहणः स्याद्विगत आह—स्थविरतरग्रहणमिति । ज्यायसि आतरि नित्या,
विधादिवृत्तवन्त्ये कनिष्ठा आतरि विकल्पेनेति विषयविभागः कर्तुं शक्य इति
भावः ॥

(प्रदीपः) गोत्रादिति । 'गोत्राद्युनि' इत्यत्रैकग्रहणमनुवर्तते, तैर्नैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुशासनादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्यप्यायस्य युवप्रत्ययस्य 'यूनि लृक्' इति लुकि कृत इष्टं सिध्यति, तथापि परिहृयान्तरसंभवादेतच्चाश्रितम् ॥

(उद्घोतः) यद्यपीति । प्रौढीव्यतीनाजादिप्रत्यये विषयभूते लुकिषानादिन एव प्राप्तेऽसिद्धिरिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम्—लुक्प्रत्यय प्रत्ययलक्षणेनेजन्तलतात्कम् प्राप्नोतिवेति भाष्योक्त एव समाधिरिति ॥

(संज्ञयोः समावेशे दोषापादनभाष्यम्)

गोत्रे तर्ह्यलुङ्गुक्तः स यून्पि प्राप्नोति ।

अस्तु ।

पुनर्यूनि लुगं भविष्यति ।

नैवं शक्यम् ।

फक्फिर्जोर्गोत्रैः स्यात्—शालङ्केयूतद्वयात्रः शालङ्काः, पैलीयाः । "फक्फिर्जोर्न्यतरस्याम्" (४।१।९१) इत्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत ।

(प्रदीपः) स यून्पिपीति । अत्रीणां यूनां छात्रा इत्यादायित्यर्थः ॥ पुनरिति । परत्वादल्लं वाधित्वा लुगं भविष्यतीत्यर्थः ॥ शालङ्केरिति । शलङ्कोरपर्यं गोत्रमिति बह्वादेराहृतिगम्यात्वादिम् । पैलादिषु शालङ्किप्रत्ययपाठप्रतिपादनादेश्चप्रत्ययः शलङ्कादेशश्च । ततः शालङ्केरपर्यं युवेति 'यनिनोश्च' इति फक् । तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लृक् । ततः शालङ्केयूतद्वयात्रा इति प्रायचीव्यतीयार्थविवक्षायां यूने गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको 'गोत्रेऽलुगन्वि' इत्यलुगं बाधकः स्यात् । तस्यापि 'यूनि लृक्' इति परत्वाल्लुगं बाधकः, तस्यापि 'फक्फिर्जोर्न्यतरस्याम्' इति विकल्प इति पक्षे तु फक् श्रवणप्रसङ्गः । यदा तु यूने गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा 'गोत्रेऽलुगन्वि' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'पैलादिभ्यश्च' इति लुगं भवत्येव, ततः कप्पादिभ्यो गोत्रे 'इश्च' इत्यगि सति शालङ्का इति भवति । 'फक्फिर्जोर्न्यतरस्याम्' इत्ययं च विकल्पोऽनन्तरस्य 'यूनि लृक्' इत्यसौच बाधको न तु पैलादिषुको व्यवहितस्यान्तरस्य च ॥ पैलीया इति । पीलाया अपत्यं गोत्रं 'पीलाया सा' इत्यण्, ततो यूनि 'अगो ब्यच्' इति फिन्, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लृक्, ततो द्वादाच्छः ॥

(उद्घोतः) अत्रीणामिति । अत्रिग्रन्थात् 'अचः' इति क्ति

तदन्ताल्लुक्वदुल्लेख इति तस्य 'प्य क्षत्रिय' इति लुकि 'एकतन्त्रनद्विचगान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो युनि' इति 'अत्रि भ्रु' इति द्वेषण दको लुकि अत्रीणामिति भवति । अत्र प्रायचीव्यतीयाजादिविवक्षावामलुगिणः प्रसज्येत, एवं च दगन्तस्य बहुल्लेखवर्तनाद्भुको लुगभावे 'इश्च' इत्यगि 'अत्रेयाः' इति स्यात् । इतो लुकि तु दकोऽपि लुकि प्रत्ययलक्षणेनेजन्तत्वादिणि 'आत्राः' इति रूपमिति भावः ॥ परत्वादिति । अस्त्विति भाष्यस्य प्राप्नोतिवत्यर्थं इति भावः ॥ नन्वेनन्तरत्वात् 'फक्फिर्जोः' इति लुक् पैलादिषु लुगपादत्वाभावेऽपि परत्वेन बाधकत्वं स्यादत आह—अन्तरल्लुगं चेति । प्रायचीव्यतीयाजादिप्रत्ययान्तरपैक्षत्वालैलादिलुकोऽन्तरल्लुगं । 'गोत्रेऽलुगन्वि' इत्यत्र भूति प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति कथनमेतन्मूलकमेवेति न तद्विरोधः । 'गोत्रेऽलुगन्वि' इत्यत्र हि शास्त्रीयगोत्रग्रहणमिच्छुक्तम् । शेषमार्थं तु 'यूनि लृक्' इत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥

(प्रकारान्तरेण दोषनिवारकभाष्यम्)

तस्यालुगसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः ।

तुर्नियामकः, तुः कियते स नियामको भविष्यति-जीवर्ति वंद्ये अपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति ॥

(प्रदीपः) तुर्नियामक इति । अनेकार्थत्वादिपातानामवधारणार्थत्वाद्वाच्यस्य ॥

(पूर्वोक्तदोषनिवारणेऽप्यन्यदोषापादकं भाष्यम्)

यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति, य इच्छन्ते यूनि गोत्राध्याया विधयस्ते न सिध्यन्ति—गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राध्यायो तुल्यं प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि—

(दोषोद्धारकं श्लोकवार्तिकम्)

राजन्याद्भुक् मनुष्याच्च

ज्ञापकं लौकिकं परम् ।

(भाष्यम्) यदयं तुल्यविधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति ।

युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते—किं गोत्रोऽस्ति माणवकः ? गार्ग्यायणः । किं गोत्रोऽस्ति माणवकः ? वात्स्यायनः ॥

१ एको गोत्र इत्यत एकपदानुबन्धेनोपसर्गप्रत्ययसंज्ञिक एव भवतीति भावः ॥

२ 'इष्टं सिद्धयति' इति प्रदीप उक्तप्रत्ययं वेदाह—प्रायचीव्यतीति । अमाहो प्रायचीव्यतीये विधासिते यूनि लुगिनेन लुगिष्वानादित्यादिप्रत्ययलक्षणे विधासिते इतो लुकि-दगन्तस्यावाधकमन्योमेति फक्प्रत्याप्तादन्तरस्यैव परत्वादितीव्रसिद्धिरित्याशयः । फक् सिद्धयतिर्न स्यादिति तु द्वापदमेव । परत्वेन न लुगलक्षणेऽन्येन बह्वर्थाभावात्प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । फोत्र स्यादिति दोष एवेति चिन्तितमिति ॥

३ 'यूनि लुगिष्वेवं लृक्' इति च. ख. पाठः ॥

४ 'फिर्जोर्ह्येव' इति क. पाठः ॥

५ अत्र यूनि लृक् (४।१।९०) फक्फिर्जोर्न्यतरस्याम् (४।१।९१)

पैलादिभ्यश्च (२।१।५२) एवं सूत्रकम् । फक्फिर्जोर्ह्येव लुगान्तरस्य विविधा भवति प्रतिषेधो वेतिन्यायाद्युनि लुगिष्वस्यैव बाधको न तु पैलादिभ्यश्चैव ।

एवञ्च परत्वाल्लेखनिष्पेक्षस्य फक्फिर्जोर्ह्येव बाधको दोषः । इति भावः । अत्र 'नपञ्चल्लुक्त्वात्फक्फिर्जोः' इति कैमिलवर्तितं न तेषामन्यद एव ।

६ 'अत्रिभ्यं तु लृक्' इति क. ख. पाठः ॥

(सूत्रार्थोपसंहारभाष्यम्)

यथेतज्ज्ञाप्यते—औपगवेयूनश्छात्रा औपगवीयाः ।
इजो गोत्र इत्यण प्राप्तोति ।

सामूहिकेषु ब्रापकम् ।

यदि सामूहिकेषु ब्रापकम्—गार्ग्यायणानां किं-
चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्या-
यणकः, गोत्राश्रयो बुज्ज प्राप्तोति ।

बुज्जिचौ ब्रापकम् ।

बुज्जविधावेतज्ज्ञापकम् ।

यदि बुज्जविधौ ब्रापकम्—शालङ्केयूनश्छात्राः
शालङ्काः ।

इजो गोत्र इत्यण प्राप्तोति ।

अस्तु तद्विशेषणेन ।

कथमौपगवेयूनश्छात्रा औपगवीयाः, इजो गोत्र
इत्यण प्राप्तोति ?नैष दोषः । गोत्रेणात्रेजं विशेषयित्वा—गोत्रे
य इज्विहित इति ॥

(७९० विधिसूत्रम् ॥ ४।१।४ आ० ११२)

१४१४ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्

॥ ४।१।१६८ ॥

(अत्रोऽधिकरणम्)

(५३२५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियादेकराजात्सङ्घ-

प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सङ्घप्रतिषेधार्थम् । सङ्घान्ना भूत्—पञ्चालानाम-
पत्यम्, विदेहानामपत्यमिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) एकराजादिति । एकाक्षरौ राज्ञे=क्षत्रिय
एकराजः । तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो भवति, न तु बहु-
त्वं संख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः । यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चा-
क्षरैरेव बहुवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम् ॥(उद्धृष्टः) ननु पञ्चालशब्दादि बहुषु 'यवजोक्ष' इति
'सद्भाष्य' इति वा लुकि पञ्चाल इति भवति, ततोऽपत्यविशेषाय
'पक्षो गोत्रे' इति नियमाश्च गोत्रे प्रत्ययप्राप्तिः, एते तु अजादि
प्राग्दीव्यदीव्यविषये गोत्रप्रत्ययसङ्घातुकि पञ्चालशब्दे संपन्ने जनपदस-
मानशब्दत्वाभावादेव प्राप्तिरत आह—यथैवेति । न बहुषु पञ्चाल-शब्दो यौगिकः, किन्तु एकसिन्निव रूढ एवेति भावः । उत्तरस्य
तु—एकसिन्निव रूढिः, न बहुषु, मानाभावादेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुक् पञ्चाला
इत्येतद्भवति ।यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्यय-
श्चेत्तस्य लुक्, तस्मिन्नालुगं भविष्यति ॥इदं तर्हि—क्षौद्रकाणामपत्यम्, मालवानामपत्य-
मिति ।अत्रापि क्षौद्रकयो मालव्य इति नैतत्तेषां दान्ते
वा भवति कर्मकरे वा ।

किं तर्हि ?

तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिं-
श्चित्, यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात् । युव-
प्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्, तस्मिन्नालुगं भविष्यति ॥(प्रदीपः) न ह्यन्तरेणेति । पञ्चालपक्षेयु यौगिकः
पञ्चालशब्दः, तदाजस्यानो बहुषु लुप्तत्वात् ॥ तस्य लुगिति ।
'प्यक्षत्रियादेभितः' इत्यनेन ॥ तस्मिन्नेति । 'गोत्रेऽलुगवि'
इत्यनेन । यथैवं पञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं वार्ति-
कारम्भेन ? ॥तत्र वार्तिककारस्याभिप्रायमाहुः—असति वार्तिकारम्भे
बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, नैकवचनान्तात् । जनपदे हि
बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्तत इति तस्यैव जनपदसमान-
शब्दत्वम्, क्षत्रियवृत्तित्वं च ॥भाष्यकारस्तु मन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं
प्राप्तं न सुवन्तस्यैकवचनान्तात् प्रत्ययः केन निवार्यत इति ॥इदं तर्हि । क्षौद्रकस्य राज्ञो मूला अपि क्षत्रियाः
क्षौद्रका उच्यन्ते । ततश्चापत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावाद् गोत्रयु-
क्ताश्रयकार्याभावादपि पञ्चालोऽपि तद्राजो ज्यज्ज प्राप्नोतीत्यर्थः ।
नैतदिति । मुख्यथा हृत्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्था-
त्प्रत्यागदर्शनात् तदेवोत्तरमिल्यर्थः ॥(उद्धृष्टः) प्यक्षत्रियेति । अजादिप्राग्दीव्यदीव्यविषये
'गोत्रेऽलुक्' इत्यलुकि पञ्चालशब्दत्वाज्जातत्वेनो 'प्यक्षत्रिय' इति
लुगिति भावः ॥ यथैवमिति । बहुवचनान्तप्रकृतिके पञ्चालस्य
दुर्गोत्पत्तात् वार्तिकस्योचितं मन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ केन वार्यत इति ।
पक्षश्च पञ्चालानामपत्यं पञ्चाल इति मा भूदित्येवमर्थं वार्तिकमिति
वाच्यम् । तच्च दुर्निवारमिदं चेति व्यावर्तयितुमशक्यमित्याशयेन
प्रत्यागव्यात् वार्तिकमिति भावः ॥ नन्विदमपि पूर्वोदाहृतेन सममत
आह—क्षौद्रकस्येति ॥ भाष्ये—तस्मिन्नालुगिति । अत्र 'तदा-
जस्य बहुषु' इति लुक् प्राप्तिः ॥

(क्षत्रियपदाक्षेपभाष्यम्)

अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं
वैदेहिः ॥

(५३२६ क्षत्रियपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

एकं तावदुक्तम्—बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं
गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति ।
अपरमुक्तम्—अनभिधानादिति ॥

(५३२७ अतिदेशवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य
राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य रा-
जन्यपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां
राजा पाञ्चालः ॥

पूरोरण वक्तव्यः—पौरवः ॥

पाण्डोर्ध्वं वक्तव्यः—पाण्डवः ॥

(प्रदीपः) पूरोरिति । सिद्धे प्राग्गीर्वाणीत्येव तद्वाज-
संभार्यमिदं वचनम् । पुरुशब्देन न जनपदवाची । अन्यथा
‘क्षान्तगव’ इत्यत्र सिद्धत्वाद्जननमर्थकं स्यात् ॥ पाण्डो-
रिति । बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभावे इति
वचनबाधं युधिष्ठिरादिपितुः पाण्डोरग्रहणतद्वाचिनः पाण्डव इत्येव
भवति ॥

(उद्धोतः) युधिष्ठिरादिपितुरिति । संभार्यशब्देन जन-
पदसामिल्येन तत्समानशब्दक्षत्रिवजातिविशेषवाचिपाण्डुशब्दविशे-
षाऽस्य पाण्डुल्युपयोगातिमिच्छकत्वेनाप्रतिदत्त्वादिति भावः ॥

(७१२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११३)

१४१६ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्

॥ ४ । १ । १७० ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५३२८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणो ज्यङ्ण्येजो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणो ज्यङ्—ण्य—इञ्—इत्येते
भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

अणोऽवकाशः—आङ्, वाङ् ।

ज्यङोऽवकाशः—आम्यङ्, सौवीर्यः ।

इहोभयं प्राप्नोति—दार्ढ्यः ॥

१ युधिष्ठिरादेः पितुः पाण्डोः पाण्डुशब्दस्य गुण्यप्रत्ययेन गौणत्वाद्गौण-
शब्दवोरिति व्याख्येयं नमिष्यते पाण्डोर्ध्वमिति शब्दः, किन्तु क्षत्रियजाति-
विशेषवाचिनः पाण्डुशब्देनैव प्रवृत्तिः ॥

ण्यस्यावकाशः—निचक—नैचक्यः ।

अणः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—नीप—नैप्यः ॥

इजोऽवकाशः—आजमीदिः, आजकन्दिः ।

अणः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—बुध—बौधिः ।

ज्यङ्ण्येजो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) दार्ढ्यं इति । दार्ढ्यस्यापत्यमिति ज्यङ् ॥

बौधिरिति । सात्त्वावयवलक्षण इत् ॥

(उद्धोतः) सात्त्वावयवेति । वृत्त्यनुका अपि बुधजमीदा-
जकन्दि भाष्यप्रामाण्यात्सात्त्वावयवा बोध्याः ॥

(५३२९ विप्रतिषेधे द्वितीयवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ज्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ज्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति
विप्रतिषेधेन । ज्यङोऽवकाशः—आवन्त्यः, कौन्त्यः ।

ण्यस्य स एव ।

नैशो नाम जनपदस्तस्यादुभयं प्राप्नोति ।

ण्यो भवति विप्रतिषेधेन—नैश्यः ॥

(७१७ लुग्विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११४ ॥)

१४२१ कम्बोजालुक् ॥ ४ । १ । १७५ ॥

(लुगाधिकरणम्)

(५३३० सूत्रपूर्कवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं
चोडाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

चोडाद्यर्थम्—चोडः, कडेरः, केरलः ॥

(७१९ लुग्विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११५)

१४२३ अतश्च ॥ ४ । १ । १७७ ॥

(उद्धोतः) किं तद्वा तद्व्याख्यास्यमाणस्य लुगिलयः ॥

(अलङ्कारवाच्यपरभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—आम्यङ्, सौवीर्यं ?

अत इत्युच्यते, नैपोऽकारः ।

तदन्तर्विधिना प्राप्नोति ।

अत उत्तरं पठति—

१ ‘चोडः कडेरः, केरलः यश्च’ इति व. स. पाठः ॥

२ चित्रामवलिङ्गितलुग्वचनं सूचारिक्यामिलतुल्यप्रदर्शयत्वं लुग-
व्यपहार—क्षियां तद्वाजिति ॥

(उक्तोतः) तत्रादन्तस्थेयं सत्वा गृच्छति—इह कस्मा-
दिति ॥

(५३३१ तदन्ताग्रहणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्या-
दिभ्यो लुग्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत इति तदन्तस्याग्रहणम् ।
किं कारणम् ?

अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् । यद्यमवन्त्यादिभ्यो
लुगं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नात्र तदन्तविधि-
र्भवतीति ॥

(उक्तोतः) अवन्तीति । तेन हि व्यकरणयोर्लुक् ॥

(सूत्रांशपूर्वभाष्यम्)

पश्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पशूः, रक्षाः, असुरी ॥

(प्रदीपः) पशूरेति । पशूरेपलं कौ 'ह्रस्वगण' इत्यण्,
तस्य 'अतश्च' इति लुक् । 'पश्वादिभ्योऽणवौ' इति
स्वार्थेऽण् । तस्य भिन्नप्रकरणत्वाद्भुगप्राप्ते वचनेन विधीयते ।
ततः 'अङुत्' इत्यङ् ॥ रक्षा इति । रक्षसः क्षत्रियविशेष-
स्यापलं कौति पूर्ववदस्य लुकि कृते क्षिया अभिधायकालुलोपे
दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति । रक्ष इत्यलुक् पाठः ॥ असु-
रीति । अङुरशब्दात् क्षियामपल्लेऽणो लुक्, ततोऽण्,
तृसापि लुक्, जातिलक्षणे णीप् ॥

(उक्तोतः) रक्षस इति । असात् 'ब्रह्मगण' इत्यण्,
'अतश्च' इति लुकि ततः पश्वाद्यः 'पश्वादिभ्यः' इति लुक् ॥

३ 'पूर्वपदश्रवण' इति श. पाठः ॥

इति श्रीशिवमहर्ष्युत्तरीयमर्मननागोजीमहर्ष्यो-
क्तोते चतुर्थध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(५३३२ अन्यथासिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः
पश्वादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यं "न प्राच्यभगादियौधेया-
दिभ्यः" (४।१।१७८) इति प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः—भवति पश्वादिभ्यो लुगिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थध्यायस्य प्रथमे

पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) यौधेयादिप्रतिषेध इति । यदि पाञ्च-
मिकस्यापि तद्राजस्य 'अतश्च' इति लुक् स्यात्तदा यौधेयादिभ्यो
विहितस्यानो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः ।
युधाया अपलं कौ 'ह्रस्वः' इति ढक् । ततः स्वार्थेऽङ् । तस्य
लुकि प्रतिषेधेऽनन्तलक्षणे णीनि कृते यौधेयीति भवति ।
यदि त्वचो लुक् स्यात्तदा ढलक्षणे णीपि सति उदात्तनिष्ठमिहारः
स्यात् ॥

इत्युपाध्यायैष्यटपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
साध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादश्चायं समाप्तः ॥

सूत्रवार्तिकसंख्या						
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिके ३	आहिके ४	आहिकमञ्जल- योगः
व्याख्यातसूत्राणि	६१७	८	३५	१०	३३	८६
अव्याख्यातसूत्राणि	६६१	६	३२	३	४९	९०
समुद्दिष्टसूत्राणि	१२७८	१४	६७	१३	८२	१७६
वार्तिकानि	५०९३	४६	७९	५३	५६	२३४

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(७०४ अर्थविधायकसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १ ॥)

१४२४ तेन रक्तं रागात् ॥ ४ । २ । १ ॥

(रक्तार्थाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

रागादिति किमर्थम् ?

देवदत्तेन रक्तं वक्ष्यम् ॥

(५३२८ 'रागाद्'पदानर्थक्यबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रक्तादीनामर्थानभिधाने प्रत्यय-

विधानादुपाध्यायनर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रक्तादीनामर्थानभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुपपद्यमानेन प्रत्ययेनार्थानभिधानं स्यात् ।

अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) रक्तादीनामिति । रक्तादीनां शब्दानां योऽर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यथा । प्रयुक्तानां शब्दानां साध्वसाधुविदे-
क्य शास्त्रारम्भादेवदेतेन रक्तं वक्ष्यमिति वाक्याद्योऽर्थोऽवग-
म्यते नासौ-देवदत्तं वक्ष्यमित्यतोऽवगम्यते, स्वस्वामितम्बन्धस्यै-
वातः सम्प्रत्ययात् । अत एवानभिधानात्-कोपेन रक्तं सुखं,
रूपेण कान्तायां रक्तं इत्यादौ वर्णाभिप्रेत्यर्थोर्न भविष्यति
प्रत्ययः ॥

(उद्धोतः) ननु रक्तादीनामर्थानभिधानं इत्यर्थं समासोऽ-
नुपपन्नः, सविशेषणत्वेनासामर्थ्यादत आह-रक्तादीनां शब्दाना-
मिति । शब्दपरत्वे च 'देवदत्तस्य शुक्लकृष्णं' इति वत्समास इति
भावः ॥ रागादित्युक्तेऽप्यनभिधानमावश्यकमित्याह-अत एवेति ।
अभिप्रेत्यङ्गः-प्रीतिः ॥

(७०५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २)

१४२५ लक्षारोचनादृक् ॥ ४ । २ । २ ॥

(उपाधिकरणम्)

(५३२९ सूत्रात्पदकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्या-
मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । शाकलिकम्, कार्दमिकम् ॥

(प्रदीपः) ठक्प्रकरण इति । शकलकर्दमयोः सूत्रे-
पाठोऽनार्थः ॥

(५३३० बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नील्या अन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या रक्तं
नीलम् ॥

(प्रदीपः) नील्या इति । योषधिविशेषो नीली ।
अण्वानार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोरभेदापत्त्या-
रान्मतुब्धोपाद्वा नील्या रक्ते वक्षे सिध्यति ॥

(उद्धोतः) प्राप्यादिरूपनील्या रागकरणात्तन्मवादाह-
औषधीति ॥ अण्वान्नेति । न तु नीलैमिति रूपसिद्धय इत्यर्थः ।
तदुपपादयति-नीलशब्दस्त्विति ॥

(५३३१ बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पीतात्कन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पीतात्कन्वक्तव्यः । पीतेन रक्तं
पीतकम् ।

पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरम्, तस्माद्भुवक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) पीतादिति । रागविशेषाच्ची पीतशब्दः ॥
प्रकृत्यन्तरमिति । स्थायिकप्रत्ययान्तमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) स्थायिकेति । पूर्वमते तु असादनभिधानात्-
प्रत्यय इति बोध्यम् । अत्र मते पीतशब्दादनभिधानं बोध्यम् ॥

(५३३२ बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्ज् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्ज् वक्तव्यः ।
हारिद्रम्, माहारजनम् ।

(प्रयोगसाधकभाष्यम्)

रागादित्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति-हारिद्रौ
कुकुटस्य पादौ, काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति ।

उपमानात्सिद्धम् । हारिद्राविव हारिद्रौ, काषा-
याविव काषायौ ॥

(प्रदीपः) उपमानादिति । रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः ॥

१ नेत्रिच्छालारोचनाशकलकर्दमाह्निकेति सूत्रमप्यत्र, स पाठोऽनार्थ इति भावः ॥

२ अण्वान्नेन नेत्रमितिरूपेणावयवार्थमिति भावः ॥

३ तत्-नीलरूपविद्धिम् ।

४ 'रक्तं वक्ष्य पीतकम्' इति च. ह. पाठः ॥

५ पीतकशब्दस्योपपादकवार्तिकेति, पीतकशब्दः प्रकृत्यन्तरं तस्माद्भुविति । तत्र पूर्वमते-पीतात्कन्नेतिमते पीतकशब्दादनभिधानात्प्रत्ययो न । पीतकशब्दः प्रकृत्यन्तरमितिमते पीतकशब्दप्रत्ययानभिधानं बोध्यमिति भावः ॥

(७०६ अर्थविधानकसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३)

१४२६ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥४१॥३॥

(युक्तार्थाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

(प्रदीपः) योगो हीति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः, स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरेपि नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगः पुण्यादीनां नक्षत्रता । सर्वदा तेषां लोके नक्षत्रव्यवहारदर्शनात् । अथापि सम्बन्धमात्रं योगः, स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषपदविभक्तः । तथापि कालविशेषात्मकमात्रं पीषादिशब्दप्रयोगः । एवं सति—असत्सालकालविशेषावगतौ न स्यात् ॥

(उद्घोषः) ननु प्रधानपुरुषयोरेव नित्यः कालश्चोद्योगः स्यादत आह—अप्राप्तीति ॥ तदुक्तं भाष्ये—ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ भिति ॥ न चेति । चन्द्रमसो योग एव तेषां नक्षत्रत्वम्, न तु तदभावे इत्यर्थः । एवं सतीति । सर्वस्य कालस्य पुण्यसंबद्धतया कालविशेषावगतावस्थां तदवयवमात्रः प्रयोगो न स्यादिति भावः । यद्यपि क्षणरूपः कालोऽनित्यस्तथापि तद्वाराकालः कालपदव्यवहारः, स न्यवहारनित्य इति बोध्यम् ॥

(५३३३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्त-

युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तयुक्तात्काले प्रत्ययविधानं भवतीति वक्तव्यम् । पुण्येण युक्तः पुण्ययुक्तः, पुण्ययुक्तश्चन्द्रमसा असिन् काले पौषमहः, पौषो रात्रिः ॥

(प्रदीपः) तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः कालोऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविमुत्वादस्ति कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगभावः ॥

(उद्घोषः) ननु नक्षत्रयुक्तचन्द्रलक्षणार्थात् प्रत्ययो विधातुं शक्यः, नापि तदाचिनः काले दृष्टिरत आह—नक्षत्रयुकेति । तद्युक्तादित्यस्य—तद्युक्तचन्द्रवाचिनः । तद्युक्तादिशब्दादित्यर्थः । पुण्ययुक्तादिशब्दस्य चन्द्रवाचकत्वे हेतुकायनम्—नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगादिति । काले—तद्युक्तात्काले ॥ नन्वेवमपि तयोः सार्वदिकलात्कमप्राप्त्युक्तो योगोऽत आह—चन्द्ररेति ॥

१ 'नाम भवति' इति छ. म. पाठः ॥

२ 'कालयोगात्सिद्धमेतत्' अत्र—...प्राप्तः क. छ. युक्तमसौ इत्यन्ते,

तयोः युक्तयोः युक्त्यन्तारादितमेव वार्तिकम् ॥

(५३३४ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्तरपदलोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुण्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते ॥

(५३३५ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यद्विज्ञं वचनं च तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिङ्गेति । मघातुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च छपि सति मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) 'अव पुष्यः' इत्यादी युक्तवद्भावेऽपि न दोषोऽत आह—मघातुकेति । 'मघा' शब्दो नित्यबहुवचनान्तो नित्य-स्त्रीलिङ्गश्च ॥

(५३३६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कालयोगात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालयोगात्सिद्धमेतत् ॥

अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव ।

(प्रदीपः) कालयोगादिति । कालस्यैव पुण्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योग आश्रीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कालस्यैवेति । चन्द्रगीणनक्षत्रवाचकेनैव काल-योगात्सिद्धमिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥ नैवेते—पुण्यादिसमीपस्थेनेत्यस्य पुण्यादिपदबोधनेत्यादि ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—अयुक्तोऽयं निर्देशः, योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे इति ।

नैष दोषः ।

पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि पुण्यशब्दो वर्तते, तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते ॥

(प्रदीपः) पुण्यसमीपगत इति । सुखार्थासम्भवे गौणस्याध्वन्यादिति भावः । मघादयः शब्दा अपरित्यक्तसंलिङ्गज्ञा एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मघादयः—मघात्रात्रियः पश्यति । तेन युक्तवद्भावेऽपि दोषाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमपि युक्तवद्भावविधेये दोषोऽत आह—मघादय इति । छेदनासत्वे सल्लिङ्गमात्राभावादिति भावः ॥

३ यथा महावाचो पौष इत्यादी महावन्द्यस्य तीरे अक्षय्यामपि न सल्लिङ्गस्य सल्लिङ्गीरक्षिमहत्त्वम्, तद्वदिति भावः ॥

(५३३७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तथा च संप्रत्ययः ॥ * ॥

(माध्यम्) एवं च कृत्वा लोके संप्रत्ययो भवति । पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति—पुण्येणाद्य, मधामिरयेति ॥

(उद्धोतः) 'पुण्येणाद्य' इत्यादिमाध्यस्य 'माध्यम्' इति शेषः ॥

(७०७ लुक्विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ५)

१४२७ लुक्विशेषे ॥ ४।२।४ ॥

(लुक्विकरणम्)

(पूर्वसूत्रानुदृष्टौ दोषदर्शकमाध्यम्)

इह कस्मात् भवति—पौपी रात्रिः, पौषमहः ?

अविशेष इत्युच्यते, विशेषश्चात्र गम्यते—रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते, अहरित्युक्ते रात्रिर्नेति गम्यते ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अद्य पुण्य इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते—अद्येत्युक्ते न ह्यो न श्व इति गम्यते ।

यद्यप्यत्र विशेषो गम्यते, अविशेषोऽपि तु गम्यते ॥ अद्येत्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ दिवा वेति । यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुम्भविष्यति ॥

इहापि तर्हि—यद्यपि विशेषो गम्यते, अविशेषोऽपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न ज्ञायते कदेति । दिवेत्युक्ते न ज्ञायते कदेति । यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुप्ताप्नोति ।

(प्रदीपः) अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिपत्तये—इहेति । पौषमहर्दिग्दर्शनेषानवगमादस्त्वविशेष इति लुप्तसङ्गः ॥

(उद्धोतः) दर्शनाय—ज्ञापनाय । ईदं प्रकृतवन्ने प्रतिवचनस्यन्ने ज्ञापनार्थेत्यर्थः ॥ औहोस्वविशेषावगतेः कथमत्र लुप् ? अत आह—अहर्विशेषेति । षष्ठीसमासः । 'अविशेष इत्युच्यते' इति आर्थं प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य । 'यद्यप्यत्र' इत्यादि तु पूर्वदार्तां समाश्रित्येति बोध्यम् । अद्य पुण्य इति । यद्यपि 'अद्य वक्ष्यं देवम्' इत्यादावपेक्षयिकरणशक्तिप्रधानम्, तथाऽप्यत्र माध्यप्रामाण्याच्छक्तिमत्त-

१ 'पि गम्यते' इति व. झ. पाठः ॥

२ 'अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिपत्तये' इत्यसाम्यवगाह—इदं प्रश्नस्यन्मन् इत्यादिना ॥

३ अग्नौ रूपस्य विशेषावगतेरित्यर्थः ॥

४ पौपी रात्रिरित्यादौ 'लुक्विशेषे' इति स्वस्य विशेषे गम्यमाने लुप्ने-समीपगमने दोषाभाव उक्तः, यद्यप्युक्त इत्यादौ पूर्वदृष्टं अविशेषे गम्यमाने

भानं बोध्यम् । 'राहोः सिरः' इति वक्तव्यविवेचनमेदमिदमन्वयः आधाराधेयभावः । अत एव 'अधतममहोरात्रम्' इत्यादिपक्षविरुद्धम् ॥

(सिद्धान्तमाध्यम्)

एवं तर्हि—'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनुवर्तते, नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे ।

कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते ?

अहोरात्रः ॥

(प्रदीपः) अहोरात्र इति । तेनाहोरात्रस्य यदाऽवान्तररात्र्याद्यवयवविशेषाविवक्षा तदा लुप् । विशेषविषयत्वात् तु श्रवणम् । पौषोऽहोरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वात्तु-वभावः ॥

(उद्धोतः) श्रवणमिति । पौषो रात्रिरित्यादौ प्रत्यक्षम् ॥ विशेषस्य शब्देनेति । समुदायप्रतीतावप्यवयवद्वरूपविशेषत्व-ल्यर्थः ॥ अविशेष इति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

(७०८ लुक्विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ५)

१४२८ संज्ञायां श्रवणाश्रयत्वाभ्याम्

॥ ४ । २ । ५ ॥

(श्रवणाशब्दसाधकं माध्यम्)

इह कस्मात् युक्तवद्भावो भवति—श्रवणा रात्रिः ? निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

“विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्राभ्यः”

(४।२।३) इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—निपातनादिति । निर्देशेन श्रवणशब्दात्प्रत्यक्षपक्षे युक्तवद्भावो ज्ञायत इति भावः । यद्यपि तत्रैव फाल्गुनीत्यादिनिर्देशात् पूर्णिमायां न लुप्तासत्तत्वात् अक्षेति निर्देशेन पूर्णिमाश्रित्यपेक्षानिवारणं बोधनात् दोषः ॥

(७०९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ६)

१४३० दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

(अर्थविकरणम्)

(५३३८ कलिशब्दविषयं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दृष्टं साम कलेर्दृक् ॥ * ॥

(माध्यम्) दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्दृक्त्वञ्चः । फलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ॥

लुक्त्वर्थमाश्रित्य दोषधारणमिति माध्यकृता पूर्वदासप्रत्ययमतिविधाविति ॥

५ सूत्रेऽविशेषपदपठनो नञ् प्रत्ययमतिविधौर्ध्व इति मतम् ॥

६ विभाषा फाल्गुनीति सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशेन श्रवणशब्दस्यैव पौषमासीत्यर्थं प्रत्यक्षे तस्य च द्विपि युक्तवद्विज्ञेन माहो युक्तवद्भावो न भवतीति ज्ञायत इत्यर्थः ॥

अपर आह—

(प्रदीपः) कलिना दृष्टमिति । यस्य साग्नो विविष्ट-
कार्यविषयो विनियोगो ज्ञातिशयसम्पत्तया कलिनाऽज्ञाति-
तत्तेन दृष्टमित्युच्यते ॥

(उद्घोतः) ननु कृत्विषयसाक्षो नित्यत्वाकलिना दृष्टमित्य-
नुपपन्नत आह—यस्य साग्न इति । ज्ञापित इत्यस्य 'प्रथ-
मतः' इत्यादिः । अज्ञायीति कवित्पाठः ॥

(५३३९ व्यापकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वकव्यः ।
अग्निना दृष्टं सामाग्नियम्, अग्नौ भवमाग्नियम्, अग्ने-
रागतमाग्नियम्, अग्नेः स्वमाग्नियम्, अग्निदेवताऽस्या-
ग्नियः । कलिना दृष्टं कालेयम्, कलौ भवं कालेयम्,
कलेरागतं कालेयम्, कलेः स्वं कालेयम्, कलि-
देवताऽस्य कालेयश्चरुः ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्बीज्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः ॥

(विधायकं श्लोकवार्तिकम् ॥)

दृष्टे सामनि जाते

चाप्यण् डिद्विर्वा विधीयते ॥

(भाष्यम्) दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद्विर्वा
वकव्यः । उदानसा दृष्टं साम औदानम्, औदान-
सम् । शतभिषजि जातः शतभिषजः, शतभिषः ॥

(प्रदीपः) जाते चेति । जातेऽर्थे यो द्विरण् विधीयते
पूर्वं विहितो बाधकेन निर्वातितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः, स वा
विद्भवति ॥ शतभिषजीति । शतभिषजयुक्तः काल इत्यण् ।
तस्य ङक् । ततो जातेऽर्थे 'प्राग्बीज्यतोऽण्' इत्यण् विहितः
'कालाङ्गु' इति ठया बाधितः पुनः 'सैन्धवेत्य' इत्यादिसूत्रेण
विधीयते ॥

(उद्घोतः) द्विरणिलेन योऽप्यतवा 'जाते च' इत्येवाग्नेती-
त्यागनेनाह—जातेऽर्थे इति । 'दृष्टे सामनि' इत्येतत्तु अग्नौ
समन्व्यत इति भावः ॥

(विधायकं श्लोकवार्तिकम् ॥)

तीयादीकक् ॥

(भाष्यम्) तीयादीकक् वकव्यः । द्वैतीयीकः,
तार्त्तीयकः ॥

(प्रदीपः) तीयादीकगिति । अर्थातिर्वैशात् सार्थ एवेति
हेयम् ॥ न विद्याया इति । विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विद्याशब्दादीककोऽप्रातिराह—विद्यावाचिन
इति ॥

(निषेधे श्लोकवार्तिकम् ॥)

न विद्यायाः ॥

(भाष्यम्) विद्याया न भवतीति वकव्यम् ।
द्वितीया विद्या, तृतीया विद्येत्येव ॥

(अतिदेशे श्लोकवार्तिकम् ॥)

गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

(भाष्यम्) औपगवकम्, कापटवकम् ॥

दृष्टे सामनि जाते

चाप्यण् डिद्विर्वा विधीयते ।

तीयादीकश्च विद्याया

गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

(प्रदीपः) गोत्रादिति । यथाह गोत्रप्रत्ययान्तात्प्र-
त्ययः, एवं दृष्टे सामनीत्यर्थः ॥ औपगवकमिति । 'गोत्र-
चरणाद्गु' इति तु ॥

(उद्घोतः) बुजिति । अङ्के यो दृष्टस्तस्य तत्वंस्यैवातिदेशः,
न त्वङ्के आहृत्य विहितस्येति भावः ॥

(७१० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ७)

१४३२ वामदेवादङ्कवद्व्यौ ॥ ४।२।१ ॥

(व्यङ्ग्ययोरधिकरणम्)

(उद्घोतः) अवलम्ब्यार्थं 'टिहा' इतिसूत्रे व्याख्यातम् ॥

(डिचफलबोधकभाष्यम्)

किमर्थो ङकारः ?

डितीति लोपो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्येति लोपेनाप्येतत्सि-
द्धम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ययतौ डितौ करोति तज्ज
ज्ञापयत्याचार्यः—भवत एते परिभाषे—अनुबन्ध-
कग्रहणे न साऽनुबन्धकस्य ग्रहणम्, तदनुबन्धक-
ग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति ॥

(ज्ञापनफलबोधकभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

अवामदेव्यमित्येतत्सिद्धं भवति ।

सिद्धे यस्येति लोपेन

किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भू-

द्रामदेव्यस्य नञ्चखरे ॥

(प्रदीपः) अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्त्रेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । अन्यथा 'यतोश्चातदर्थे' इत्यनेनान्तो
दात्तत्वं स्यात् । ग्रहणमिति । अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लभ्यते ॥
नञ्स्वर इति । नञाश्रयेऽन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥

(७११ विधिष्टयं प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. ८ ॥)

१४३३ परिवृतो रथः ॥ ४।२।१० ॥

(अर्थोधिकरणम्)

(५३७० परिवृतपदार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परिवृतो रथ इति तदेकान्त-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं
कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेत् स भव-
तीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्-पुत्रैः परिवृतो रथः, छात्रैः परिवृतो
रथ इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति-पुत्रैः परिवृतो रथः, छात्रैः परि-
वृतो रथ इति ।

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चमेवजा-
दयोऽवयवा इति तद्वाच्यम् एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ अन-
भिधानादिति । पीत्रो रथे इत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) अवयवा इति । अवयवा इत्येवार्थः । संज्ञैक-
त्रादिवदत्राप्यवयवत्वमुक्तिरिति भावः ॥

(७१२ विधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. ९)

१४३४ पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ४।२।११ ॥

(इतिप्रत्ययधिकरणम्)

(फलाभावबोधकभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ।

कथम्—पाण्डुकम्बली, पाण्डुकम्बलिनौ, पाण्डु-
कम्बलिन इति ।

इतिनैतन्मत्वर्थयितुं सिद्धम् । पाण्डुकम्बलोऽस्या-
स्तीति—पाण्डुकम्बली ॥

(प्रदीपः) इतिनैतदिति । अप्वनभिधानाच्च भवतीति
तद्वाधनायमपीदं न वाच्यमिति भावः ॥

१ चमेवजादिनिः परिवृतस्य रथस्य चमेवजादयोऽवयवा इवेति भावः ॥

२ पीत्रो रथ इत्युक्त्याद्युक्ते परिवृतोरथ-इत्यनेनान्तविधानादिति भावः ॥

३ रथसंज्ञकपदादौ सभाऽवयवत्वमुक्तिरिति भावः ॥

(उद्योतः) नन्वसति सूत्रे पाण्डुकम्बलेन परिवृत इत्येवं पूर्वं-
णात् सादृत आह—अण्विति ॥

(७१३ निपातनसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. १० ॥)

१४३६ कौमारापूर्ववचने ॥ ४।२।१३ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(५३७१ अपूर्ववचनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः
क्षिया अपूर्वत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः क्षिया
अपूर्वत्वे इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिः कुमारीमुपपन्नः
कौमारो भवति । कुमारी-अपूर्वपतिः-पतिमुपपन्नः
कौमारी भार्या ॥

(भाष्यवार्तिकम्)

कौमारापूर्ववचने

कुमार्या अण्विधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः

कुमार्या भवतीति वा ॥

(भाष्यम्) अथ वा कुमार्या भवः कौमारः ॥

यथेवं कौमारीभार्येति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । उभयस्मिन्नुभयैतः । यदि
कौमारीति क्षिया प्रयोगः, अथ कौमारः पतिरिति पुंसि, उभय-
त्रापि क्षियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः ॥
एतच्च निपातनसामर्थ्याश्रित्येव वार्तिककृता प्रकाशितम् ॥
अपूर्वपतिमिति । अविद्यमानः पूर्वं पतिर्वस्मात् प्राप्त
इत्यर्थः । द्वितीयासमर्थोऽकुमारीशब्दादुपयन्तरे—अण्वित्यर्थः ।
क्षियां तु स्वायं प्रत्ययः ॥ कुमार्या भव इति । रोगोद्भि-
दु तु यद्यभिधानं नास्ति तदाऽनभिधानात्प्रत्ययाभावः ॥

(उद्योतः) उभयत इत्यस्य—क्षियाः पुंसिद्वेति नार्थः,
क्षिया इति शक्यशेषात्, उदाहरणविरुधात् आह—उभयस्मि-
न्निति । तद्विद्युनिति—यदीत्यादि ॥ पाणिग्रहणसंज्ञेति । निपा-
तनवक्ष्यतेनेत्यर्थः ॥ तद्वन्यन्यक्षति—एतद्वेति ॥ लोत्रापूर्वशब्दो
भावप्रधान इत्याह—अपूर्वत्वे इति ॥ उपयन्तरे—विशेषादिति ।
स्वायं—उपयमनविशिष्टे स्वायं इत्यर्थः । 'कुमार्या भवतीति वा' इति
वार्तिकव्याख्यानम्—कुमार्याभ्यम् इति । तस्यां प्राप्त इत्यर्थः ।
तस्यां संबन्ध इति यावत् ॥ यद्यनभिधानमिति । इदं च यदाऽप्ये-
व्यावश्यकम्, अन्यथा तवापि स दुर्वारः ॥

४ उभयवर्तिन-कौमारीशब्दे, कौमारशब्दे च क्षिया अपूर्वत्वे तयोः प्रयोगः
इति भावः ॥

५ कुमार्याभ्यो रोग इत्येवं कौमारशब्दस्याभिधानाधिकृतं नास्तीति भावः ॥

(५३४२ अन्वयासिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंयोगात् रुपभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंयोगात् रुपभिधानं भविष्यति ।

कौमारस्य भार्या कौमारीति ॥

(प्रदीपः) कौमारस्य भार्येति । प्रत्यासत्त्या यैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैवाभिधीयते, नान्या ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमन्यस्या अप्यभिधानं सादत आह—
प्रत्यासत्त्येति । (भूतेष्वेकदेशवान्वयादिति सावः) । इदं च सूत्रारम्भे-
ऽप्यवश्यम्, अन्यथा भवार्थनादायातिप्रसंगो दुर्बल इति बोध्यम् ॥

(७१४ विशिष्टार्थे प्रत्ययविधिचूत्रम् ॥ ४।२।१ आ० ११)

१४४४ सास्मिन् पौर्णमासीति

॥ ४ । २ । २१ ॥

(अर्थबोधनाधिकरणम्)

(५३४३ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञा-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सास्मिन् पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं
कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) संज्ञाग्रहणं सूत्रेऽनापेक्षितं वार्तिकमारब्धम् ॥
(५३४४ उपसङ्ख्यानानामावे गौरवबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असंज्ञायां हि गरीयानुप-
संयोगः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीया-
नुपसंयोगः कर्तव्यः स्यात्—मासार्धमासयोरिति
वक्तव्यं स्यात् ।

इह मा भूत्—पौषी पौर्णमास्यसिन्-पञ्चदश-
रात्रे, ईशरात्र इति ।

संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् । भृतकमासे
मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) उपसंयोग इति । उपसंयुज्यत इत्युप-
संयोगः—उपाधिरुच्यते । अनेक उपाधिर्निर्देष्टव्यः सादित्यर्थः ॥
संवत्सरपर्वणीति । संवत्सरस्य द्वादश पर्वणि मासान्ता-
स्त्र पर्वणिविशिष्टे मासे यथा स्यात् । सूतकमासे—पौष्या पौर्ण-
मासाऽतद्वति मासादिव्यपदेशभाजि पौषशब्दे मा भूदित्येव-
मर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पञ्चरात्रे दशरात्रे इति पाठः । मासा-
र्धमासयोरिति च वार्तिकपाठः ॥ संवत्सरस्येति । पूर्णिमास्तमा-
नेन द्वादशमासात्मकस्य द्वादशपर्वणि मासान्ता इत्यर्थः ॥ पर्वणि-
विशेष्टे—पर्वणिविशिष्टस्य इत्यर्थः ॥ माघाद्यव्यपदेशभाजीति पाठः,
पौषमासादिव्यवहाररहिते इत्यर्थः । कस्मिन्—मासादिव्यपदेश-
भाजीति पाठः, आदिनाऽर्थनासः ॥

(उपसङ्ख्यानान्यथासिद्धिभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । इतिकरणः क्रियते, ततश्चेद्विषयः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—ततश्चेद्विषयः । ततः—प्रत्यया-
न्तादीदृशपरिविवक्षा विचिता प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(७१५ प्रत्ययसंयोगोनादेशविधिचूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. १२)

१४४८ कस्येत् ॥ ४ । २ । २५ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(भाष्यम्)

यस्येति लोपः कसाच्च भवति ?

इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

अथ यत्कायं हविः, कथं तस्य संग्रहः कर्तव्यः ?

यदि तावत्किमः कादेशः, कसा अनुब्रूहीति
भवितव्यम् ।

अथ न किमः, कायानुब्रूहीति भवितव्यम् ।

यथापि किमः, अथापि न किमः, उभयथा कसा
अनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वमानसंज्ञा
क्रियते, सर्वैश्च प्रजापतिः, प्रजापतिश्च कः ॥

अपर आह—

१ 'कौमारी' इति-इतिशब्दरहितः पाठः क. पुस्तके ॥

२ ( ) यत्तद्विद्वद्भागे मागे क. पुस्तके दृश्यते, नाम्नम् ॥

३ 'ज्ञायां गरी' इति हि रुच्यरहितः पाठः छ. पुस्तके ॥

४ 'पञ्चदशरात्र इति' इत्येव पाठः क. पुस्तके । च. छ. पुस्तकयोस्तु
'रात्रे दशरात्रे वेति' इति पाठः ॥

५ प्रदीपे—पर्वणिविशिष्टे मासे इत्यत्र 'पर्वणिविशिष्टे माघाद्यव्यपदेश-
भाजि मासे' इति, 'पर्वणिविशिष्टे मासादिव्यपदेशभाजि मासे' इत्येवं या
पाठो भट्टाचार्यदृष्टः ॥

६ सूतकमासः—पूर्णिमासीरहितो मासः, सावन इत्यर्थः । पौषमा पौर्णमा-
साऽतद्वति—पूर्णिमासीरहिते मासादिव्यवहारभाजि—इत्यर्थः । इदानीन्तनोन्म-
त्स्यपौषाद्यर्थः ॥

कल्पमुक्तयेषु 'पौर्णमासा तद्वति' इत्येवभाह उपलभ्यते, एकासिद्धिं लिखित-
पुस्तके 'पौर्णमास्यातद्वति' इत्येवं समिद्धमिव, तद्वच्छते चाप्यस्मात् इत्यत्र
तथा स्थापितः, अत्रलं तत्रैवं सुविधे विदुःकुर्वन्तः ॥

७ अस्मादुद्योताद्व्याये 'पञ्चदशरात्रे' इत्यत्र स्थाने पञ्चरात्र इति पाठः,
'असंज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगो मासार्धमासयोः' इत्येवं च वार्तिकपाठो
भट्टाचार्यदृष्टः ॥

८ 'अवस्थादोऽयं यावदुत्तु आसीदुत्तमतापस्यकक्षेति गौडेश्वरः' इति
हैमिध्याज्यसूत्रम्, तदीयवाच्ये १०६ छ. उपनिषत्पुस्तकावयवेनानुसृत्य-
त्युपयोग्यम् ॥

यद्येव किमः,
अथापि न किमः,
उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यम् । संज्ञोप-
सर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते, संज्ञा चैषा
तत्र भवतः ॥

(प्रदीपः) इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदा
कशब्दस्यकारादेशस्तदाऽयं परिहारः । यदा तु किमो मकारस्ये-
कारस्तदा लोपेऽपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कशब्दस्येते
कृते परत्वादुच्चा लोपो ग्राह्यते, यथा श्रीदेवताऽस्य श्रायमिति ।
तथापि परिहारान्तरसद्भावादतद्भाष्यकृता नोक्तम् ॥ अथेति-
कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः । अथर्तुणा होहुः संप्रैषः क्रियते ॥
यदि तावदिति । किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्य-इति ।
यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः । किशब्दश्च प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजा-
पतौ वर्तते ॥ अथ नेति । यदा कशब्दस्यैव कस्य-इति निर्देश
इत्यर्थः ॥ सर्वस्येति । सर्वायैवाचिन इत्यर्थः ॥ सर्वस्येति ।
कार्यकारणयोरभेदादिति भावः ॥ प्रजापतिश्च क इति ।
सर्वायैषु कशब्दस्यापाठेऽपि अनर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा
भवति । गणपाठस्तु प्रसार्थः । येषां तु सकलं कृत्स्नमित्यादीनां
सर्वनामसंज्ञा नेप्यते तेषां 'न बहुव्रीहि' इत्यत्र नेति योगविभा-
गात्प्रसार्थः । यागसंप्रदानं देवता । मन्त्रस्तुत्थार्थः ॥ संज्ञा
चैवेति । यद्येवं कादेशाभावात्कथयेति किमो न सिध्यति ।
एवं तादृ कस्य-इत्यत एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः ॥

(उद्योतः) यदा लोपेऽपीति । 'वाणांदाङ्गम्' इति म्यायेन
दीर्घात्पूर्व लोप इति भावः । पुनर्यस्येति लोपस्तु न, पूर्वलोपस्यासि-
द्धत्वात्, स्थानिवत्त्वाद्वा । ब्रूह्मा लोप इति । ब्रह्मपुत्रं तु तस्य
प्राप्तिरेव नेति भावः । इदिलोपस्य बलवत्त्वाश्रयेण भाष्यम्, अत एव
किमः कायमिति सिध्यति-इत्यन्ये ॥ कल्पकारेति । क्षुतिविप्रति-
पत्त्या संशय इत्यन्ये ॥ ननु विमर्शो विहितस्य कादेशस्य तद्विदे
कथं प्राप्तिः ? अत आह-किमो विमर्शमिति ॥ ननु किशब्देन
कथं प्रजापतिरुच्यते ? अत आह-किशब्दश्चेति ॥ यदा कशब्द-
स्येति । अत्र 'न किमः' इत्युक्त्या पूर्वपक्षिणा किमोऽपि निर्देशे
दोषाभावात्स्य द्युचितत्वेन तिङ्गान्तिना नोक्तेतत् । एतदुत्तरमात्रं द्वयो-
रेकदेशिनोः प्रौढोक्तिरिति । अत एव 'सर्वादि' यज्ञस्यभाष्यविरोधो
न, 'विधेयां देवानाम्' इति प्रयोगविरोधश्च नेति बोध्यम् ॥ ननु
सर्वशब्दस्य संज्ञायामपि कथं 'क' शब्दस्येव अत आह-सर्वायैति ॥
भाष्ये-सर्वस्य प्रजापतिः, प्रजापतिश्च क इति । अत एव-
'सर्वं समाप्नोति ततोऽसि सर्वः' इति गीतायामुक्तम् ॥ ननु श्रद्धाः
पूजायामविनिर्वाहार्थं देवतावमत आह-यागसंप्रति । का-
देशाभावादिति । 'किमः कः' इत्यत्र लक्ष्मीनामिलबुधोत्तरमिति
भावः ॥ पुनं तर्हीति । एवं च 'अपर आह' इत्यस्य प्रीतिर्व
द्युचितम् ॥

(७१६ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. १३)

१४५० अपोनप्त्रपानप्त्रभ्यां घः

॥ ४ । २ । २७ ॥

(वमलयाधिकरणम्)

(प्रेषविचारकभाष्यम्)

अथ यदपोनप्त्रियम्, अपानप्त्रियं हैविः, कथं
तस्य संप्रैषः कर्तव्यः ?

अपोनपातेऽनुब्रूहि, अपानपातेऽनुब्रूहि ।

अपोनप्त्रपानप्त्रभावः कस्याच्च भवति ?

प्रत्ययसन्नियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते, तेना-
सति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अथेति । वेदे कश्चित्-अपोनप्त्रे स्त्रोहि
ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते । कश्चिदपोनपादपानपादिति तका-
रान्तः प्रयोग इति प्रश्नः ॥ प्रत्ययसन्नियोगेनेति । वेदे तु
च्छान्दसत्वाद् कश्चिदृकारान्तप्रयोगः ॥

(७१७ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. १४)

१४५१ छ च ॥ ४ । २ । २८ ॥

(छापिकरणम्)

(५३४५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्, तार्णेविन्द-
वीयम् ॥

(५३४६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २)

॥ * ॥ शतरुद्राद् घ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतरुद्राद् घप्रत्ययो वक्तव्यः, छत्र
वक्तव्यः । शतरुद्रियम्, शतरुद्रवीयम् ॥

(उद्योतः) शतरुद्रिये शतरुद्रोऽनन्तवाची ॥

(७१८ अतिदेशवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. १५)

१४५२ कालेभ्यो भववत् ॥ ४।२।३४ ॥

(अतिदेशाधिकरणम्)

(सुशश्र्वोवकभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते-

१ सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञायामपि कशब्दस्य कथं सर्वनामसंज्ञा भवति ॥

२ 'नञिच' च ह्रस्वि इति क, 'नञिच' वा ह्रस्वि इति च, पाठः ॥

१ 'तस्य प्रेषः' इति क, पाठः ॥

भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः
साऽस्य देवतेत्यसिन्नर्थ इति,
आहोस्विकालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते
भवन्ति साऽस्य देवतेत्यसिन्नर्थ इति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) कथमिति । कालेभ्य इति सकृच्छ्रवणात् 'भवेन'
वाऽभिसंबन्धः स्यात् 'साऽस्य देवता' इत्यनेन वेति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) सकृदिति । आहूत्योभयान्वयेऽपि श्रुतादिभ्यो
विहितोऽयं सुहृत्दिभ्योऽपि सादित्यपि बोध्यम् ॥

(५३४७ प्रथमपक्षे दोषोद्भावकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्र-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहि-
तास्ते भवन्ति कालेभ्यः साऽस्य देवतेत्यसिन्नर्थ
इति, प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययमात्रमिति । 'दिगादिभ्यो यत्' इति
यत्प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(५३४८ द्वितीयपक्षे दोषोद्भावकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने
प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये
प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति साऽस्य देवतेत्यसिन्नर्थ
इति, प्रातिपदिकमात्रात् प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकमात्रादिति । 'काण्डठन्' इति
ठगिन्द्रादेरपि प्राप्नोति ॥

(५३४९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । कालेभ्यो
भववत् कालेभ्य इति ॥

स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

भववदिति वैतिना निर्देशोऽयम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । वतिरतिदेशमात्रे चरितार्थ
इति न सर्वसादृश्यं लभ्यत इति वार्तिककारो मन्यते ॥ वति-

निर्देशोऽयमिति । 'कालेभ्यो भवे' इत्येव भावार्थे विहिताः
प्रत्ययाः सिध्यन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः ॥

(उद्घोतः) इत्येवेति । 'भवे' इति सप्तम्यन्तम् । भवे ये
प्रत्यया विहितास्ते कालवाचकेभ्य इत्यर्थः ॥

(वतिनिर्देशलक्ष्यार्थबोधकभाष्यम्)

यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे
प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन
साऽस्य देवतेत्यसिन्नर्थे भवन्ति, ततोऽमी भवव-
त्कृताः स्युः ।

अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः, प्रत्ययमात्रं वा
स्यात्, नामी भववत्कृताः स्युः ॥

(७१९ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. १६ ॥)

१४५८ महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ्

॥ ४ । २ । ३५ ॥

(ठञोऽधिकरणम्)

(५३५० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठञप्रकरणे तदसिन् वर्तत इति
नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठञप्रकरणे तदसिन् वर्तत इति नव-
यज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञो वर्तते-
ऽसिन् काले—नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ॥

(५३५१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णमासो
वर्ततेऽसिन् काले—पूर्णमासी तिथिः ॥

(७२० निपातनबोधकं सूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १७)

१४५९ पितृव्यमातुलमातामह-

पितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(निपातनव्युत्पादकं भाष्यम्)

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ?

१ 'भवे येषप्रत्यय' इति क. झ. पाठः ॥

२ 'तूभयनिर्देशाद् कालेभ्यो भववत्कालेभ्य इति' एतादृशं वार्तिक-

मिलनयुक्तं कैश्वर्यसोपिहितम् ॥

३ 'वतिनिर्देशोऽयम्' इति क. न. झ. पाठः ॥

(५३५२ व्युत्पादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पितृमातृभ्यां भ्रातरि
व्यङ्गुलचौ ॥ * ॥(भाष्यम्) पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ
प्रत्ययौ निपात्येते । पितृभ्राता—पितृव्यः, मातृ-
भ्राता—मातृलः ।

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ?

(उद्धोतः) माये—व्यज्जितं सिद्धं, गिरनुवन्धकः, तिष्ठति
बहुदाशमिर्विचार्यम् ॥

(५३५३ व्युत्पादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो
निपात्यते । मातुः पिता—मातामहः, पितुः पिता—
पितामहः ॥

(५३५४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मातरि पिच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिच्च वक्तव्यः । पितामही, माता-
मही ॥(उद्धोतः) पिबेति । गीरादिगणे मातामहीशब्दपाठोऽ-
नार्थ इति भावः ।

(५३५५ अवग्रहे रूपसाधकं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ महो वा छन्दस्यानङोऽव-
ग्रहदर्शनात् ॥ * ॥(भाष्यम्) महो वा पुनरेव भविष्यति, छन्दस्या-
नङोऽवग्रहदर्शनात् । छन्दस्यानङोऽवग्रहो दृश्य-
ते—पिता—मह इति ॥(प्रदीपः) महो वेति । पितृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते
महच् प्रत्ययः । तेन पदसंज्ञायां सस्यां पितृस्यग्रहो भवति ।
डामहच् तु न स्यात् ॥

(उद्धोतः) डामहच् विवति । तत्र भव्यादिति भावः ॥

(५३५६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते
प्रत्यया वक्तव्याः । अविसोढम्, अविदूसम्, अवि-
मरीसम् ॥

१ 'व्यङ्गुलचौ' इति क. च. पाठः ॥

२ 'अथ मातामह' इति क. च. श. पाठः ॥

३ अथ 'दृश्यते—मातामहः, पितामहः' इत्येवमप्युक्तो दृश्यते, मातामह-
शब्देऽवग्रहो दृश्यते तर्हि तथा पाठः कल्पनीयः ॥(प्रदीपः) अविसोढमिति । पत्नं वचरोवारथसाम-
र्थ्यंति भवति । अन्यथा षोडशप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात् ।
एवं दूसमरीसयोरेपि पत्वाभावः सकारस्य ॥

(उद्धोतः) एवं दूसेति । न च प्यन्ताक्षिपि 'अविदू' इत्यादी सकारस्य चरितार्थम् । तेषामभिधाने दृढतरमानाभावादिति भावः ॥

(५३५७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तिलाग्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलाग्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ ।
तिलपिञ्जः, तिलपेजः ॥(प्रदीपः) तिलपिञ्ज इति । तिलो धान्यविशेषः ।
फलरहित इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) फलरहित इति । फलकाले फलरहित इत्यर्थः ॥

(५३५८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ पिञ्जदृच्छन्दसि डिच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिञ्जदृच्छन्दसि डिच्च वक्तव्यः । ति-
लिपञ्जं दृच्छानतम् ॥

(७२१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १८)

१४६१ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(युवतिशब्दपाठफलबोधकं भाष्यम्)

किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते, न
“तस्य समूहः” (धा२।३७) इत्येव सिद्धम् ।
न सिद्ध्यति ।

अनुदात्तादिलक्षणेऽप्युप्रासः, तद्वाधनार्थम् ।

अत उच्चैः पठति—

(५३५९ युवतिपाठनर्थक्यबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं
पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥ * ॥(भाष्यम्) भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् ।
किं कारणम् ?पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् । प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र
भविष्यति । ‘भस्यादे तद्धिते’ पुंवद्भवतीति ॥

४ ‘मरीसयोः पत्वा’ इति क. पाठः ॥

५ यदा हि तिलः फलरहितः स्यात्तदा तस्मिन्नाभ्ये पिञ्जपेजौ
प्रत्ययविलोकाः ॥

६ ‘छञ्जोऽप्योति लङ्’ इति क. श. पाठः ॥

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥
(प्रदीपः) पुंवद्भावेऽप्येति । पुंवद्भावे सत्त्वावुदात्त-
त्वाद्यः सिद्ध इत्यर्थः ॥ सिद्धश्चेति । पूर्व पुंवद्भावः, पञ्चा-
प्रत्यय इत्यर्थः ॥
(उक्तोक्तः) पुंवद्भावे सतीति । कैतिप्रत्ययान्तात्वादिति
भावः ॥ ननु प्रत्यये सति तन्निमित्तं भवमिति कथमप्यल्लघोऽत
आह—भाष्ये—सिद्धश्चेति ॥

(७२२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १९)

१४६२ गोत्रोक्षोप्प्रेरभ्रराजराजन्यराज-
पुत्रवत्समनुष्याजादुज्ज ॥ ४।२।३९ ॥

(उजोऽधिकरणम्)

(५३६० पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वृद्धाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो
वार्तिकम् ॥

(५३६१ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजो वुज्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजो वुज्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अजोऽवकाशः—कपोत—कपोतम् । वुजोऽव-

काशः—गुञ्जुचकायनि—गुञ्जुचकायनकम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—औपगवकम्, कापटवकम् ।

वुज्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

वक्ष्येतेतत्—पूर्वोऽपि वुज् परमं वाच्य इति ॥

अथ वा—इष्टवाची परशब्दः, विप्रतिषेधे परं

यदिष्टं तद्वर्तते ॥

(प्रदीपः) कपोतमिति । 'उपावन्ते द्वयोश्च वृद्धो

गुहः' इति मय्योदात्तादनुदात्तादिः कपोतशब्दः ॥

(५३६२ विप्रतिषेधवचकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ठकु विप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठकु भवति विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—सकु—साकुम् ।

अजः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आपृषिकम्, शाष्कुलिकम्,
मौदकिकम् । उज्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) सकुशब्दस्तु प्रत्ययान्तत्वादायुदात्तः ।
शाष्कुलीशब्दो दीपन्तोऽन्तोदात्तादनुदात्तादिः ॥

(उक्तोक्तः) आयुदात्त इति । अत एव 'अविच' इति ठकोऽ-
यमवकाश इति भावः ॥

(७२३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २० ॥)

१४६३ केदारवायश्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

(५३६३ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गणिकायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । गणिकानां
समूहो गणिक्यम् ॥

(७२४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २१)

१४६४ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्

॥ ४ । २ । ४२ ॥

(यन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(निलफलबोधकं भाष्यम्)

किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते, न यज्यकृत-
स्सोऽनुवर्तिष्यते ?

न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यजो
वा, तदेव रूपं स एव स्वरः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यन्
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्येभ्योऽप्ययं भव-
तीति ॥

किमेतस्य ह्रापने प्रयोजनम् ?

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंस्थानमिति चोदयिष्यति
तत्र कर्तव्यं भवति ॥

(उक्तोक्तः) भाष्ये—तदेव रूपमिति । ननुसक्ताद्,
'अजक्ष' इत्यवपलप्रहणाच्च न त्विषां विशेषः, इद्वत्त्वाच्च न वृद्धितो
विशेषः । योगविभागात्तन्मार्थां ठशो न संन्यसः, चातुष्टत्वाच्च
न वैव इति भावः ॥

१ 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' धातुकादिति कैश्चिदुच्यते, तत् 'आह-
भाष्ये—सिद्धश्चेति' इत्येवमुदात्तप्रतीकदर्शनमित्युच्यते ।

२ उच्यते—विप्रत्ययलोदात्तत्वादिदुदात्त इति—अनुदात्तादिप्रत्ययोऽयं
मातृ इत्यभिप्रायेण—पुंवद्भावेन समाहितमभाष्ये । पुंवद्भावे हि विप्रत्यय-
रूपमभाष्यमप्यल्लघोऽत मय्योदात्तादनुदात्तादिः कपोतशब्दः
मातृ न प्राप्नोति भावः ।

३ यद् उपरतिषेधस्योदात्तादनुदात्तादित्युदात्तप्रत्ययोऽयं कृते मत्वायुं-
द्भावेणानुदात्तत्वेऽपि वातस्यो नितृष्मावात्स एव भूतेन, अकृतव्युहर्ग-
२२ पा० न०

भावा भवावादिभाष्येन शङ्कते—ननु प्रत्यय इति ॥ अकृतव्युहर्गतिभाष्य-
नाश्रयेण इदमपि भाष्यमालमिति भावः ।

४ अस्त्वार्तिकस्य छ. पुञ्जे न पाठः ॥

५ 'गुञ्जुचकायनकम्' इत्यधिकः पाठश्च. पुञ्जे ॥

६ अस्यापि धातुफलबोधकः क. च. झ. पुञ्जे ॥ छ. पुञ्जे वैव-
हर्गित्करः ।

७ 'न वुज् इति' व. पाठः ॥

(५३१४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
पृष्ठानां समूहः—पृष्ठयः—षडहः ॥

(४२५ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. २२ ॥)

१४६६ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तत्

॥ ४ । २ । ४३ ॥

(तत्प्रत्ययधिकरणम्)

(५३६५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ गजसहायाभ्यां च ॥*॥

(भाष्यम्) गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।
गजता, सहायता ॥

(५३६६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अहः स्वः ॥*॥

(भाष्यम्) खो वक्तव्यः । अहां समूहोऽहीनः ॥

(५३६७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ क्रतौ ॥*॥

(भाष्यम्) क्रताविति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—

आह्वय धृतपाप्मानो भास्कपजितमृत्यवः ॥

(प्रदीपः) आह्वयेति । खण्डिकादिषु दर्शनादहः-
शब्दादिषु, तदन्ताच्चतुर्थी ॥

(उद्घोषः) क्रताविति । ऋतुहृतेरहश्चन्द्रादिलयेः ।
पञ्चम्यस्यसमूहे खोऽहीनशब्द इति भावः ॥

(५३६८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ पर्वाः सण् ॥*॥

(भाष्यम्) पर्वाः सण् वक्तव्यः । पर्वाणां समूहः
पार्थम् ।

यदि सण् क्रियते, इत्संज्ञा न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि णस्यक्तव्यः ।

(६२६ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. २३ ॥)

१४६८ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४।२।४५ ॥

(अत्रोपधिकरणम्)

(गणे उल्लेखशब्दपाठप्रयोजनभाष्यम्)

खण्डिकशुकोल्लुक् । किमर्थं खण्डिकादिपृल्लुक्-
शब्दः पठ्यते, न 'अनुदात्तादेः' इत्येव सिद्धम् ?

१ 'गजसहायाभ्याम्' इत्यत्र वार्तिकत्वेन छ, उल्लकादी पाठो न दृश्यते,
तथापि तत्पठोपेयिकारणं मान्यतेति सूत्रे 'पृष्ठिकृत्वा तु पार्थिवस्य-सहाय-
शब्दोऽपि सूत्रे प्रथितः' इत्युक्तम् । तेन वार्तिकेतादिति ज्ञायते ॥

न सिध्यति ।

चापोल्लुकयोद्वन्द्वस्यानुदात्तः प्रयोगो दृश्यते—
चापेण किकिरीविना, यदुल्लुको वदति ।

नैतयोद्वन्द्वसि सामाहिको दृश्यते । यत्र च
दृश्यते, तत्रैतावनुदात्तादी ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयमौल्लुक्यो गोत्रम्, तत्र
गोत्राश्रयो वुष्प्राप्तस्तद्वाधनार्थम् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

बहुवचनान्तानां हि सामाहिकः, बहुषु च लुक् ।
तत्र लुकि कृते 'अनुदात्तादेः' इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

“गोत्रोऽल्लुगचि” (४।१।८९) इत्यल्लुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तत्रैताविति । चापशब्दः—चपेयन्ताद्वन्द्व-
नोदात्तः । उल्लुकशब्दः—‘लघावन्ते इवोश्च’ इति सधोऽन्तः ।
औल्लुक्यशब्दो गर्गोदियन्तः ॥ बहुवचनान्तानामिति ।
इयोस्तु समूहव्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः ॥ बहुषु
चेति । ‘वयवोश्च’ इत्यनेन ॥ लुकि कृत इति । न
लुक्पयि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणे तुम् पूर्वविग्रहिषेण
प्राप्नोत्येव । एवं तर्हि परीहारान्तराणि धानाकोक्तम् । सामर्थ्या-
औल्लुक्यशब्दार्थं उल्लेखशब्दस्य वक्तुमन्तस्य पाठः । कृत-
ल्लुक् उल्लेखशब्दसाधुकरणे गणं निर्दिष्टः ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययलक्षणेनेति । इदमुपलक्षणम्, गोत्रैका-
दिलये लुक्पयि गोत्रार्थकत्वमसुत्रार्थेऽपि बोध्यम् ॥ पूर्वविग्रहिषे-
नेति । वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । अत्रापि पूर्वविग्रहितपेधाधानात्परिच्छिन्न-
रनुक्तमिति भावः ॥ माभ्ये—अल्लुगिति ॥ तत्रा लुक्पयश्चादिति
‘आपस्यस्य’ इति वलोपः ॥ नन्वौल्लुक्प्रत्ययम्, तत्कथमौल्लुक्प्रत्यय-
दस्य प्राप्तिरत आह—सामर्थ्यादिति ॥ औल्लुक्यशब्दादर्थ इति ।
प्रयोजनवाचि—अर्थान्तं प्रथमात्तम् ॥ उक्तमेव विधुयोति—कुरेति ॥

अनुरण इति । अनुरणमृतः शब्द इत्यर्थः ॥

(क्षुद्रकमालवपाठप्रयोजने भाष्यवार्तिकम्)

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः

कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

(भाष्यम्) ‘अनुदात्तादेः’ इत्येवानुसिद्धः, किं
मर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते ।

गोत्राश्रयो वुष्प्राप्तस्तद्वाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) अञ्सिद्धिरिति । क्षुद्रकस्यापलानीति ‘इन्-
पदशब्दात्’ इति विहितस्य तद्वानस्य लुक् । मालवानु एव
लक्षणस्य व्यङ्गः । ततो द्वन्द्वः, ततः समासान्तोदात्तत्वेनाञ-

भाष्यमेवेति, न वार्तिकमिति क. छ. गुल्फकोः । ख. इ. उत्रकोऽपि
वार्तिकेतादिति इत्यर्थः ॥

१ ‘अहः खो’ इति छ. इ. पाठः ॥

तद्वत्तद्विधिति भावः । अत्र च 'गोत्रेऽङ्गुलि' इति व्यञ्जो
लुक्प्रतिषेधाद् 'आपत्यस्य' इति श्लेषः ॥

(उद्घोतः) अन्वको छुद्रप्रतिषेधादिति । छुद्रकाङ्क्षितान्-
अन्तु माङ्ग, अन्वको प्राग्दीप्त्यतीये विनाङ्गिते तदन्वयवहितसैवाङ्गनि-
धानादिति भावः ॥

(पाठप्रयोजनसङ्गठने भाष्यवार्तिकम्)

गोत्राङ्गुलं न च तद्गोत्रम् ॥

(भाष्यम्) गोत्राद् बुज् भवतीत्युच्यते, न च
छुद्रकमालवशब्दो गोत्रम्—न च गोत्रसमुदायो
गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा—जनपदसमुदायो
जनपदशब्देन न गृह्यते, काश्चिकोसलीया इति
बुज् भवति ॥

(प्रदीपः) न चेति । चशब्दो ह्यर्थः । न होत्यर्थः ॥
बुज् भवतीति । 'अङ्गुलादपि' इत्यनेन ॥

(उद्घोतः) समुच्चार्यार्थस्य भवादाह—ह्यर्थ इति ।
स्वपि छुद्रकमालवो न लोकिन् गोत्रम्, तथाऽपि तत्कारोपो होत्यः ॥

(प्रयोजनसमर्थकं भाष्यम्)

तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥

(तदन्तविधिसङ्गठने भाष्यवार्तिकम्)

तदन्तान्न स सर्वतः ॥

(भाष्यम्) परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः ।
न चेद् तत्र परिगण्यते ॥

(प्रदीपः) तदन्तादिति । तदन्ताङ्गुलं प्राप्नोतीति यदु-
च्यते, तच्च, यस्यास तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति—उभि-
र्गणमह एव प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिति त्वादः ॥

(उद्घोतः) तदन्तादिति । गोत्रान्तादित्यर्थः ॥ उभिर्गण-
मह एवेति । एवं तत्त्वज्ञस्य 'गोत्रे' इत्यादिप्रतिकान्तु-
त्वात् ॥

(तदन्तविधिसाधनेन फलसमर्थने भाष्यवार्तिकम्)

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

(भाष्यम्) एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह
तदन्तविधिरिति ॥

(प्रदीपः) भवतीहेति । समूहप्रकरण इत्यर्थः ॥

(तदन्तविधिज्ञापनेन इष्टबोधकभाष्यवार्तिकम्)

तथा चापिशालेविधिः ।

(भाष्यम्) एवञ्च कृत्वाऽपिशालेराचार्यस्य
विधिरपपन्नो भवति—चेतुरननि कमुत्पादयति—
धेनूनां समूहो धेनुकम् ॥

अनङ्गीति किमर्थम् ?

अधेनूनां समूहः—आधेनवम् ॥

(प्रदीपः) एवं चेति । तदन्तविध्यभावे ह्यनङ्गीति
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः ॥ आधेनवमिति । 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थः' इति पूर्वपदप्रकृतिसंख्येयादुदात्तत्वात् । अन्ये
त्वाहुः—उत्सादित्वाद् । तत्र हि 'बक्याऽपि' इति समास-
निषेधात्तदन्तविधिरिति । 'अङ्गुलधेनु' इत्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः ॥

(उद्घोतः) बक्यास इति । बक्यस्यार्थोऽसमासेऽन-
नुत्पादयतीत्यर्थः । न चानङ्गीति निषेधो न कार्यः, तदन्तविधिश्च
भारिष्यति वाक्यम् । गोपेनुकमित्यागसिद्धेः ॥

(सिद्धान्तरूपायकं भाष्यवार्तिकम्)

सेनायां नियमार्थं वा

(भाष्यम्) अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः—छुद्र-
कमालवद्वाद्वात्सेनायामेव ।

क मा भूत् ?

क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

(प्रदीपः) नियमार्थं वेति । वाक्यम् : समूहः, तदाऽङ्गुलं प्रत्ययः,
अन्यदा तु बुज्नेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु नियमार्थत्वे तदन्तविधेरज्ञापितत्वात् 'क्षौद्र-
कमालवकमन्यद' इति बुज् कथमत आह—वा शब्द इति । योग-
विभागेनोक्तं सिध्यतीत्यर्थः ॥

(भवान्तरेण सिद्धान्तभाष्यवार्तिकम्)

यथा बाध्यते वाऽङ्गुलं बुजा ॥

(भाष्यम्) अथवा ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि
बुज् परमजं बाधत इति ॥

(अनुपपत्तिरिहात्भाष्यम्)

ननु चोक्तं गोत्राद् बुज् न च तद्गोत्रमिति ।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ननु चोक्तम्—

“तदन्तान्न स सर्वतः” इति ।

‘ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे’ ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधि-
रिति ॥

कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुम्—भवति च
तदन्तविधिः, पूर्वञ्च बुज् परमजं बाधत इति ।

उभयं ज्ञाप्यते ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । 'ज्ञापकं स्यात्' इत्युक्तमपि
चोद्यपरिहारायान्वितम् ॥ उभयमिति । अन्यथाऽनुपपत्त्या
ज्ञापकत्वं भवति, उभयेन च विना छुद्रकमालवद्वाद्वाधानं
नोपपद्यत इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) चोद्यपरिहारायेति—पक्षीयमासः । अन्यतर-

ज्ञापनेनैव चारितार्थमिति बोध्यम् । उभयस्यापि ज्ञापकत्वमिति ।
उभयनिरूपितं ज्ञापकत्वमन्वित्रानखेलेष्वपि, 'त्व'रहितपाठस्तु युक्त
एव ॥

(५३६९ सिद्धार्थं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अञ्जप्रकरणे क्षुद्रकमालवा-
त्सेनासंज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अञ्जप्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासं-
ज्ञायामिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवी सेना चेत् ।

क मा भूत् ?

क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

(प्रदीपः) अञ्जप्रकरण इति । यद्यपि गण एवैतल-
व्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यम्,
ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वार्ति-
कारम्भः ॥

(उद्धोतः) यद्यपि गणे एवेति । गणे क्षुद्रकमालवेलेव
पाठो वार्तिकबलादिति सांप्रदायिकाः ॥

(७२० विधिस्त्रयम् ॥ ४ । २ । १ आ. २४)

१४७२ पाशादिभ्यो यः ॥ ४।२।४९ ॥

(यप्रत्ययाधिकरणम्)

(गणपठितशब्देभ्यः समूहाय प्रत्ययोपपादकभाष्यम्)
पाशात्तुणधूमवात ।

(५३७० गणे वातशब्दपाठलेखे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथग्वातादर्शनादुक्तोऽयं वातशब्दस्य
सामूहिके पाठः । न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते ।

न तर्हीदानीमिदं भवति—वात्येति ?

भवति ॥

(प्रदीपः) पृथगिति । वातपरमाश्रूनामनेकत्वेऽपि वात-
संज्ञकस्यावयविन एकत्वादनैकत्वाश्रयस्वरूपसमुद्धानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु वायुत्वस्यावयवावयविसाधारण्यपादकत्वम-
स्थेयत्वेलात् आह—वात्येति ॥

१ अस्य वार्तिकस्य स्पष्टेह । क. पुष्कलेऽस्य वार्तिकत्वेन बोद्धेयम् । केचन
दर्शनादपि अस्य वार्तिकत्वे सन्दिग्धे चेत् । तत्रतद्विद्वत्सामूह्यम् ।

२ वातशब्दस्य पाशादिगणे पाठेऽपि तस्मात्समूहाय प्रत्ययासम्भवात्
'वात्सा' इति रूपविकल्पे गणे वातशब्दस्यापि 'वाताच्छेद्ये' इति तत्समं
वक्तव्यमित्यर्थः ॥

३ यस्तत्सर्वेकमेव सूत्रम् । कमलापातुतिबोधनायम्, इतिवक्तव्यमस्य-
वाता । यथासंख्यबोधनायम् योगविभागः । योगविभागमात्रेऽत्र प्रत्ययोपादनेन
पूर्वसूत्रस्य प्रत्ययस्य निवृत्तिरपि कल्प्यते । ननु इतिवक्तव्ये चकाराकार-
पाशाद्यानामवयवसाधुवृत्तिः भवति इति शक्येति चेत् । इतिवक्तव्यचक्षणायाः ।

(५३७३ गणे वातशब्दपाठोपपादकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शीघ्रत्वे तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीघ्रो वातो वात्या ।

अथ वा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते ।

तद्यथा—पूर्वो वातः, उत्तरो वातः, सर्वतो वातः,
वाता वान्तु दिशो दश ॥

(प्रदीपः) शीघ्रत्वे त्विति । तैतश्च 'वाताच्छेद्ये' इति
पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ वेति । एकस्यापि वातस्य दिने-
दनिमित्तमेव प्रसिद्धाभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः । यथैकाऽपि दिक्
सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिमैदादनेका व्यपदिश्यते, तथा दश दिश
इति लोके व्यवहारः । यद्वा भिन्ना एव वाताः, अवयविनः
पृथगुपलम्भात् ॥

(उद्धोतः) अनेकेति । पूर्वपक्षिभ्योत्तरदिक्षिणभेदेत्यर्थः ॥
तथेति । औपाधिक एव 'दश' इत्यपि व्यवहार इत्यर्थः ॥ भिन्ना
एवेति । पूर्वदिवाताः स्वत एव भिन्ना इत्यर्थः ॥ पृथगुपलम्भा-
दिति । 'वात्सासमदे' इति शेषः ॥

(७२८ विधिस्त्रयम् ॥ ४ । २ । १ आ. २५)

१४७३ खलगोरथात् ॥ ४।२।५० ॥

(७२९ विधिस्त्रयम् ॥ ४ । २ । १ आ. २६)

१४७४ इनित्रकव्यचश्च ॥ ४।२।५१ ॥

(५३७२ यथासङ्ख्यबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खलादिभ्य इनिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खलादिभ्य इनिर्वेकव्यः । खलिनी,
डाकिनी, कुन्दुमिनी, कुन्दुम्विनी ॥

(७३० विधिस्त्रयम् ॥ ४ । २ । १ आ. २७)

१४७५ विषयो देशे ॥ ४।२।५२ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३७३ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब्ध

बहुवचनविषयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयाभिधाने जनपदे लुब्ध बहु-

समुच्चयबोधनेनापि चकाराकारणार्थं यथावात्, इहाश्रयासम्भवात् । योगविभागे
तु खलगोरथादिल्लग्नप्रत्ययमनुवर्त्य सर्वत्रोक्तस्य विधानम्, इतिवक्तव्यम्
प्रत्ययानाथ यथासंख्यबोधनम् । ननु सूत्रे चकाराकारणसमुच्चय एवेतिवक्तव्यम्
यानां स्यादिति चेत्, समुच्चये योगविभागवैयर्थ्योपपत्तिः । एकयोगे चकार
करनेन व्याख्यानं च समुच्चयस्य सिद्धेः । तस्मात्—इतिवक्तव्यचक्षणाया
यथासङ्ख्यम्, यत्प्रत्यय सर्वत्र इति तात्पर्यम् ।

४ आकारं गणे डाकिनी-डाकिनी, कुन्दुमिनी-कुन्दुम्विनी-कुन्दुम्विनी
इत्येवं पाठमेव—उ. च, न, पुष्कलेऽत्र दृश्यते ॥

वचनविषयाद्वक्तव्यः । अज्ञानां विषयो देशः-अज्ञाः, वक्ताः, सुखाः, पुण्ड्राः ॥

(प्रदीपः) विषयामिधान इति । अज्ञानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते । अज्ञानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते, न तु विषयोसाधं इति 'जनपदे छप्' इति चातुरार्थिकस्य छप् विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ बहुवचनविषयादिति । बहुवचनान्ताच्छब्दा-तरस्य प्रत्ययसंश्लेषः ॥

(उद्घोतः) ननु चातुरार्थिकछप्ताऽपि 'अंगाः' इत्यादि—विषये सेत्स्यति, अर्थभिदादत आह—अज्ञानामिति । हैतो लङ्-ल्लेनैवानेकव्यक्तिभानं बोध्यम् ॥

(५३७४ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारः, गान्धारयः । वासातः, वसातयः । शैवः, शिवयः ॥

(प्रदीपः) गान्धार इति । गान्धारस्यापलं गान्धारिः । तस्यापलानि 'साल्वेयगान्धारिभ्यां च' इत्यम् । छक् । ततो गान्धारीणां विषय इत्यम् । ततस्तस्य वा छप् । 'छपि युक्तवत्' इति लिङ्गसंख्यातिदेशः ॥

(उद्घोतः) 'गान्धार्यान्वित्येवम्' इत्येतदुत्तरं 'छक्' ततो गान्धारीणां—इत्येव कैयटे पाठः । मध्ये—'तद्गान्धादयो छक्, तस्य 'गोत्रेऽनुगमि' इत्यछक्' इत्यपपाठः । ध्वम् 'ततस्तस्य वा छप्' इत्युत्तरम् 'छपि युक्तवत्' इत्येव पाठः । मध्ये—'ततस्तद्गान्धादयो छक्' इत्यपपाठः । एतेन 'एको गोत्रे' इति नियमाद-यमम्-पूर्वि वाच्यः, ध्वञ्च ततोऽपि परत्वात् 'शुनि छक्' प्राप्नोति, अवश्यञ्च स ध्वनष्टव्यः । अन्यथा वैयक्तिकागो छप्पि प्रत्ययलक्षणेन 'गोत्रेऽनुगमि' इत्यस्य दुर्बलतया 'गान्धारयः' इत्यस्यासिद्धिरेव स्यादिति परास्म्यं, छक्शब्देन 'सैव यद्गान्धारः' । कञ्चित् 'चेत्यम्' ततः 'गान्धारीणां' इत्येव पाठः । 'वा छप्' 'छपि युक्तवत्' इत्येव च पाठः ॥

(५३७५ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ राजन्यादिभ्यो वा युञ्ज ॥ * ॥

(भाष्यम्) राजन्यादिभ्यो वा युञ्ज वक्तव्यः । राजन्यकः, राजन्याः । दैवयातवकः, दैवयातवाः ॥

(प्रदीपः) राजन्या इति । औत्सर्गिकस्यागो विषया-भिधान इति छप् । युञ्जश्चे तु तद्विधानसामर्थ्याद्भुवभावः ॥

(५३७६ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वैल्ववनादिभ्यो नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वैल्ववनादिभ्यो युञ्ज नित्यमिति वक्तव्यम् । वैल्ववनकः, आम्बरीषपुत्रकः, आत्म-कामियकः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ॥

(५३७७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वाऽभिधेयस्य निवासविषयत्वाद् निवासविवक्षायां लुङ्विषयविवक्षायां प्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ? अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् । यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्निवासविवक्षायां लुप्, विषय-विवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एतज्ज्ञास्यामि-इह नित्यो विधिः, इह विभाषेति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभि-धेयस्य निवासविषयत्वात्-निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां प्रत्यय इत्येव ॥

(प्रदीपः) न वेति । जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याज्ञादिसं-बन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति । यद्यपि विषयनि-वासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यज्ञादीनां य एव लो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते । तत्रैकस्योभयरूपत्वाप्रयो-गदर्शनेवशाद्ज्ञादौ निवासविवक्षेन, गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु तु पर्यायेणोभयविवक्षा, वैल्ववनादिषु विषयविवक्षेवाश्रयत इति नाशो लुङ्विवक्षिनी, न तद्विकल्पेन, न लुङ्विकल्पेन वा, नापि विकल्पबाधनार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अभिधेयस्य निवासविषयत्वादिति । निवासत्वादिप्रत्ययवित्थलः ॥ नन्यत्र विषयस्यैवाभिधेयत्वादभिधेय-स्योभयरूपत्वमसङ्गत आह—जनपदेति ॥ नन्येवम् 'आज्ञाः' इत्यपि

१ निवासार्थ इति । मतवत इति शेषः ।

२ अज्ञानां निवासो जनपदः-अज्ञानं, स च देवदत्तस्य विषय इति विषये अज्ञा इति सेत्स्यत्यर्थः, विषयार्थकत्वेऽपि जनपदरूपाधर्मिणाभावात् । तथापि जनपदे छपित्वेन 'तस्य निवासः' इति सूत्रेण विहितप्रत्ययस्य छप् विधीयते न तु 'विषयो हेतुः' इत्यनेन विहितसेत्स्येति छप्न प्राप्नोतीति भावः ॥

३ यूपो यंस्यामिधेयं जनपदगान्धार्यादस्य विषयार्थस्य च व्यक्तरूपत्वेनैव भागमिति भावः ॥

४ तस्यैव-पूर्वि लुङ्वित्येव ॥

५ 'इत्येव' इत्यपमाठा छ. युञ्जश्चे न दत्तते ॥

६ 'राजन्यादिषु च पर्यायेण' इति च. छ. युञ्जकः ॥

७ लुङ्विवक्षेति-विषयनिवासे जनपदे लुङ्वित्यादि-वाङ्मतेन नार्थ इति भावः ॥

८ तद्विकल्पेनेत्यादि । गान्धार्यादिभ्यो वेत्यादिवार्तिकेति नार्थ इति भावः ॥

९ 'आज्ञाः' इत्येतदपि अज्ञानां विषय इत्यर्थे स्यादित्यर्थः ॥

कदाचित्सादृत आह—तत्रैकस्येति । भाष्येऽपि—‘निवासविवक्षा-
याम्’ इत्यादिना विवक्षानैयत्यमेव प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् ॥

(७३१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २८)

१४७८ सोऽस्यादिरिति छन्दसः

प्रगाथेषु ॥ ४ । २ । ५५ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३७८ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसका-
त्स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुभेव त्रैष्टुभम्, अनुष्टुभे-
वानुष्टुभम्, जगत्येव जागतम् ॥

(प्रदीपः) छन्दस इति । छन्दःशब्देनाक्षरेयताविशेष-
व्याप्तिनो गायत्र्यादेः शब्दस्य ग्रहणम् ॥ नपुंसकादिति ।
नपुंसकाधोभिधापिन इत्यर्थः । नपुंसकाधोभिधायित्वं च त्रिष्टु-
बादीनां स्वार्थिकाप्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं
भवति ॥

(उद्धोतः) ननु विदुषादीनां नपुंसकत्वाभावाद्, नपुंसकात्
इत्यसंगतमत आह—नपुंसकाधेति ॥ ननु केवलं विदुषादीनां तत्त्व-
मपि नास्तीत्यत आह—नपुंसकेति ॥ फलितमाह—नपुंसके स्वार्थ
इति । कुंभी-कुटीर इति वस्त्वभावाद्भिन्नलिङ्गत्वम् ॥

(७३२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २९)

१४८२ तदधीते तद्वेद ॥ ४ । २ । ५९ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(अर्थद्वयकथनप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिमांशुभाष्यार्थौ निर्दिश्येते, न योऽधीते
वेत्यप्यस्ती, यस्तु वेत्यधीतेऽप्यस्ती ।

नैतयोरावश्यकः समावेशः ।

भवति हि कश्चित्संपाठं पठति, न च वेत्ति; क-
श्चिच्च वेत्ति, न च संपाठं पठति ॥

(प्रदीपः) न य इति । यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं
स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति । यश्च स्वरूपतो वेति सोऽवश्यमधीते इति
भावः ॥ नैतयोरिति । अर्थाधिकरणो वेदनमभिप्रेतम्, न तु
स्वरूपमात्रवेदनम् । तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादाने
इत्यर्थः ॥ संपाठमिति । अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) यो हीति । वेदनम्—अधीवमानग्रन्थविषयमे-
व—इति बोधाभिप्राय इति भावः ॥ भाष्ये—न य इत्यत्र नाभि-

१ नपुंसकात्स्वार्थ इति भाष्यस्य ‘नपुंसके स्वार्थे’ इत्यत्र इति भावः ॥

२ ननु नपुंसकाधोभिधापिनं विदुषादिशब्दानां कुतो न नपुंसकत्वमत

काङ्क्षः ॥ यश्चेति । अध्ययनं विना स्वरूपतो वेदनासंभवादिति
भावः ॥ सम्पाठशब्दः कर्मणि वृत्तन्त इत्याशयेनाह—स्वाध्याय-
मिति । स्वाध्यायः—वेदः ॥

(७३३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३०)

१४८३ कृतृक्यादिसूत्रान्ताट्टक

॥ ४ । २ । ६० ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(सूत्रार्थबोधकभाष्यम्)

उक्त्यादीत्युच्यते, कानि पुनरुक्त्यानि ?

सामानि । यद्येवं सामगमात्रे औक्थिक इति
प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

तादर्थ्योत्ताच्छब्दं भविष्यति । उक्त्यार्थमुक्त्यम् ।

इह—उक्त्यान्वधीते—औक्थिकः, यश्चमधीते—यु-
क्तिकः ।

य इदानीमौक्थिक्यं याश्चिक्यं चाधीते, कथं तत्र
भवितव्यम् ?

औक्थिकः, याश्चिक इत्येव भवितव्यम् ।

कथम् ?

(५३७९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्येदमप्रत्ययान्तक ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदमप्रत्ययान्तकत्वम्, तस्येदं

प्रत्ययस्य च ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

इहास्माभिर्लैशब्दं साध्यम्—उक्त्यान्वधीते, औ-
क्थिक्यमधीते, औक्थिक इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः
समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरसादुत्पत्तिर्भवि-
ष्यति—अविरविकन्यायेन । *

तद्यथा—अवेमांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्प-
त्तिर्भवति—आविकमिति । एवमुक्त्यान्वधीते इति
विगृह्य औक्थिक इति भविष्यति, औक्थिक्यमिति
विगृह्य वाक्यमेव ॥

(प्रदीपः) कानीति । उक्तशब्दो येषु सामसु रुढ-
स्वार्थान्ध्याने प्रत्ययो नेष्यते । यदधीयाने प्रत्यय इष्यते, ततो-
क्त्वशब्दो न रुढ इति प्रश्नः ॥ उक्त्यार्थमिति । सामलक्षणं
प्रातिशाक्यं शास्त्रमित्यर्थः । मुक्त्याधोभिधापितस्तत्त्वशब्दात्प्र-
त्ययो नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवति—उक्त्यान्वधीते वेद वेति ॥
इहेति । उक्तशब्देन गोप्या वृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्य-

माह—कुटीर कुटीर इति ॥

३ पठयथे पठमी बोध्या ॥

मुच्यते ॥ य इदानीमिति । औक्थिकानामान्नाय इतीदमर्थे
 'छन्दोगौक्थिक' इति श्रुत्यः ॥ तस्येदंप्रत्ययादिति । अभ्ये-
 त्वेदिन्द्रोरुपपन्नस्याणो लुक्, आन्नाये विहितस्य ज्यस्य चेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नेषत् इति । अन्तर्निधानादिति भावः ।
 माथे—सागामाथे—इत्यस्य प्रातिशर्वाण्यस्येति सामाने इष्यते ।
 यद्धृषीति । प्रातिशर्वाण्यस्येति इत्यर्थः । अन्तर्निधेयमिति
 वक्तुं । सामाख्यमिति—पठितुमुच्यते । माथे—यद्वाद्ना-
 मिति । औचित्यमप्यपीति इति विग्रहं करोति । अथ—तादृशविग्रहे,
 क्वं भवति—कथमिति । औचित्यकानामिति । औचित्यकाः—प्राति-
 शर्वाण्यविदः । वेदानां प्रायः—प्रातिशर्वाण्यमेव । माथे—तत्सर्वं—
 मध्यममिति । वातिहं इष्यते पञ्चमी । तत्सर्वस्योक्त्यात्राद्येककाल-
 लक्ष्यस्येति । माथे—अथेति विग्रहः । उपक्रमेण विग्रहः
 विग्रह एवेत्यर्थः । अपरस्तादुल्लसतिरिति । उपस्तिपाद्योत्तर्येति । अति-
 कान्तमिति । तस्मादेवेत्यर्थः । औचित्यं इति । इत्यपि भवि-
 ष्यति, इत्यपि श्लेषः । तदाह—आद्यमन्वेनेति । उपवाण्यमपि इति
 विग्रहः औचित्यक इत्यपि भवति—यद् इति पाठः ।

(इकस्मिन्नायकं भाष्यम्)

विद्यालक्षणकल्पसूत्रा-

न्तादकल्पादेरिककु स्मृतः ॥

विद्या—वायसविधिकः, सार्पविधिकः । विद्या ।
लक्षणः—गौलक्षणिकः, आश्वलक्षणिकः । लक्षण ।
कल्पः—पाराशरकल्पिकः । पारकल्पिकः । कल्प ।
सूत्रः—वार्तिकसूत्रिकः, सांग्रहसूत्रिकः ॥

(प्रदीपः) विद्येति । इकगिति—ठगित्यर्थः । अकल्पा-
देरित्थे तत्—आनन्तर्यात् सूत्रान्तस्यैव कल्पादेनिर्णयं करोति । तथा
च भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम् । अन्ये तु—सर्वेषामेव
निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्या इत्यादि भाव्यमित्याहुः । तत्तु प्रथ-
मातिक्रमे कारणादर्शनाद्वाच्यविरुद्धमिति लक्ष्यते ॥

(उद्धोतः) अत्र शाले इकोऽभावाद्, शिष्यां ङीभमाभावात्; 'आनुसुक्तः' इत्यसिद्धेश्चाह—उग्रीवीति ॥ ननु 'अकल्पादेः' इत्यस्य प्रत्ययेऽपि त्रिविधान्तात्पर्याय सृष्ट्यातोदाहरणदाने बीजाभावात् आह—अकल्पादेरित्येवमिति ॥ प्रथमातिक्रमे इति ।-विद्या चानङ्ग इत्यत्र 'त्रिपूर्वापि' इत्यनुशया विद्यायामकल्पादेरित्यस्य- सम्बन्धबोधनादिति वक्तुं युक्तम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अकल्पादेरिति किमर्थम् ?

काल्पसूत्रः ।

(ईकसंकोचकभाष्यम्)

विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा ।

विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वन्ति वक्तव्यम् । आङ्ग-
विद्यः, क्षात्रविद्यः, धार्मविद्यः, जैविद्यः ।

(प्रदीपः) त्रैविध्य इति । त्र्यम्बका विद्या त्रिविद्या,
तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः । तिस्रो विद्या अधीत इति क्रिय-
माणे 'द्विगोर्लृक्' इति लृक्प्रसङ्गः ॥

(ढग्विधायकं भाष्यम्)

आख्यानाख्यायिकेति-

हासपराणेभ्यश्च ठग्वक्तव्यः ।

यावक्रीतिकः, प्रैयङ्गविकः, यायातिकः,
आख्यान ॥

आख्यायिका—वासवदत्तिकः, सौमनोत्तरिकः ॥

ऐतिहासिकः ॥ पौराणिकः ॥

(प्रदीपः) आख्यानेति । द्वयोर्ग्रहमग्न, द्वयोः स्वस्वग्रह-
णम् । यावकीर्तयते इति । यावकीर्तयाविशेषेण कृतानुष्ठान-
मुपचाराद् आख्यानाकृतमनुष्ठानम् । तद्वन्तौ वेद । यावकी-
र्तयते । एवं प्रैवज्ञयाविकारकृतानुष्ठानमथापि प्रैवज्ञविक-
यावचकृत इति । यावचकृतमपिस्थल कृतानुष्ठानस्यायि-
विशेषकृतं प्रैवज्ञं । तस्योत्पन्नम् । तस्य 'मुष्मास्यायि-
काभयो हृद्यव्यं' इति श्लो । ततोऽन्ते ठक् । एवं ततोऽन्तेतिर-
इति । ऐतिहासिक इति । इतिहासश्च उपदेशोपासमर्थ-
वन्ति । इति हास्योऽस्मिन्निति-इतिरसः 'हृलब्ध' इति चय ।
मयःत्यंकादिवाच्यसमासस्तच्छब्दः ।

(उद्धोतः) द्वयोर्धेयौ । व्याख्यानतः, यैव भाष्ये उदा-
हरणार्थेन भावः । ननु वाक्योदाहरणेनान्तराभावात्तस्य आह—
ययोर्कोटौ तिले । उपचारपक्षेन । यन्नकोटौ तयोर्पादित्यस्य ।
तदधिकारकृतत्वेन योषे तु 'अधिकृत्य कृते' ब्रह्मणेन कः सादिते
कोष्यम् । सुवित्तिते । भाष्यतयाधिकारकृतत्वेन योपादितं भावः ।
आह्वयार्थिकाश्च इति । आह्वयार्थिका अभियान्तु कृतस्य प्रत्यक्ष-
तुल्यत्वेन । इत्युद्धरणपादाद्व्यपेक्षेयं योषेति सूत्रम् । शतं हासत इति । उपदे-
शोऽपेक्षारम्यत्वाभावात्तान्तराभावेन स्यात्तन्नेत्यर्थे कथं । उपदे-

(लुग्विधिभाष्यम्)

सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ।

सर्वसादेर्हि गोश्च लो वक्तव्यः । सर्ववेदः, सर्व-
तन्त्रः । सवार्तिकः, ससंग्रहः । पञ्चकल्पः, द्वितन्त्रः,
द्विवेदः ॥

(प्रदीपः) सर्वसादेरिति । सञ्ज्योऽर्थवान् यश्चात् इति सर्वशब्दः प्रत्यभिर्दिष्टः । द्विगो बेलेनन 'द्विगोलेखं' इति साहित्यम् ॥ सर्ववेद इति । सर्ववेदानधीत इत्यनेन लुङ् ॥ स्यात्तिक इति । वृत्तौ साधु चालिकम् । 'कथादिभ्यश्च' इति ठक् । वाति-कान्तमधीत इति-अन्तवचने सहस्रस्यव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति समावाः । ततोऽणो लुक् ॥ पञ्चकल्प इति । पञ्चकल्पानधीत इति द्विगुः । ततः 'विद्यालक्षणं' इति ठक् । तस्य लुक् ॥

(उद्योतः) ननु 'सादेः' इत्येव सिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थमत आह—सशब्द इति ॥ सतोऽणो लुगिति । तत्र सत्यव्ययीमावार्थस्योपसर्जनसाम्राज्यव्यवसिति बोध्यम् ॥

(संग्रहभाष्यम्)

**अनुसूतलक्ष्यलक्षणं
सर्वसादेर्किंशोश्च लः ।**

**इकन्पदोत्तरपदात्
शतषष्ठेः पिकन्पथः ॥**

(प्रदीपः) अनुसूतिरिति । अनुसूतशब्दो ग्रन्थविशेषवाची, स ठकमुत्पादयति । लक्ष्यलक्षणशब्दो चेत्यर्थः । अनुसुमधीत इति ठक् । 'इसुषुक्तान्तात्' इति कदिशः, 'किऽणः' इति हस्रो वृद्धिश्च । तत् आनुषुक् इति भवति । लक्ष्यमधीते-ल्लादिकः । लक्षणमधीते लाक्षणिकः ॥ इकन्पथः । पूर्वपदमधीते-पूर्वपदिकः । शतपथमधीते-शतपथिकः, शतपथिकी । षष्टिपथिकः, षष्टिपथिकी ॥

(उद्योतः) परस्परमनन्वयादाह—अनुसूतशब्द इत्यादि ॥ अनुसूमिति । 'अनुसू' इत्यनुपपन्नमिति वगभावः । कप्पितु 'अनुसून्' इति पाठः । तदाऽनुपूर्वस्युदेः किमिति बोध्यम् ॥ लादियक इति—कारतलितपाठः ॥ पिकनः पित्तं जीवधेयम्, तदाह—षष्टिपथिकीति ॥

(७३४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३१)

१४८५ अनुब्राह्मणादिनिः

॥ ४ । २ । ६२ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकृम् ।

कथमनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनौ, अनुब्राह्मणिन इति ?

इतिनैतन्मत्स्वार्थेयिन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अयमिति । अभ्येदुवेदित्रोरनभिधानादप्यनभिध्यतीति तद्वाचनार्थमपि सूत्रं न कर्तव्यम् ॥

(७३५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३२)

१४८६ वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते-वेदेति वर्तते, न च वसन्तो नामाभ्ययनमस्ति ॥

। कप्पित् च. पुष्कले 'सिद्धम्' इत्यतः परं 'अनुब्राह्मणमालीलतु-
आह्वणी' इत्यधिकः पाठो दृश्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । वसन्तसहचरि-
तमभ्ययनम्—वसन्तोऽभ्ययनमिति ॥

(प्रदीपः) वसन्तसहचरितमिति । यत्र वसन्तो वर्ण्यते, यद्वा वसन्तेऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्दं लभते ॥

(७३६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३३)

१४८५ प्रोक्ताल्लुक् ॥ ४ । २ । ६४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(सूत्रस्वरूपसाधकं भाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवितव्यम् ।
सौत्रो निर्देशः ॥

(प्रदीपः) अयुक्त इति । अयस्य प्रोक्तत्वादन्येन च प्रत्ययस्य पोषणार्थोसंभवादिति भावः ॥ सौत्र इति । प्रोक्त-
शब्दस्येह स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम्, तेन तदाधिकारविहितप्रत्यय-
ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) किमत्रायुक्तमत आह—अयमेवेति ॥ प्रोक्तेऽयं
विहितमित्यर्थेऽपि—इदमत्राधिक्याह—भाष्ये—प्रोक्तादिति ॥
भाष्ये—सौत्र इति । सौत्रत्वात्प्रत्ययानुपपत्तिरित्यर्थः । सौत्रत्वाद्वा-
भाव इत्यग्ये ॥ स्वरितत्वमिति । अयं न उपयोगः, अधिकारवि-
हितेलेतत्पर्यन्तं व्याख्यानस्य च न उपयोग इति चिन्तयम् ॥

(७३७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३४)

१४८६ सूत्राच्च कोपधात् ॥ ४ । २ । ६५ ॥

(सूत्रश्रुतभाष्यम्)

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—मा-
हाचारिकः, चान्दनगन्धिकः, कालापकः ॥

(प्रदीपः) संख्याप्रकृतेरिति । अष्ट अध्यायाः परि-
माणमस्य । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति कन्प्रत्ययः,
ततोऽष्टकमधीयत इति अणो लुकि कृतेऽष्टकाः पणिनीया इत्यु-
दाहरणम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—कालापक इति । कलापिता प्रोक्त-
मधीयते कालापकालाभावायः कालापकम् । कुञ् । अत्राणो लुकि
कुञ्जनिबन्धनमाद्युदात्तत्वं स्यात्, सियां ङीप् च न स्यादिति भावः ॥
उदाहरणं भाष्ये नोक्तमिति स्वयमाह—अष्टेति ॥

(७३८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३५)

१४८७ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि

॥ ४ । २ । ६६ ॥

(छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयाधिकरणम्)

(इष्टसिद्धिविषयकविज्ञाताभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) इह प्रोक्तप्रत्ययान्तप्रत्ययैः प्रकरो दृश्यते स्वातन्त्र्यम्, उपाध्यन्तरयोगः, वाक्यम्, अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययश्च । स्वातन्त्र्यं तावद् यथा—पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति । उपाध्यन्तरयोगः—महत्पाणिनीयमिति । वाक्यम्—पाणिनीयमधीयत इति । अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः—पाणिनीया इति । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृ-प्रत्ययविषयतैवेत्येत, न तु स्वातन्त्र्यादि—इति तद्विषयार्थमिदं सूत्रम् । क्रियमाणेऽपि चैतस्मिन् 'अधीते' 'वेद' इत्यधिकाराद-ध्येतृवेदितृविषयस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति, न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति—किमर्थमिति ॥

(उद्धोतः) इदं सूत्रं नियमार्थमिहाह—इह प्रोक्तेति ॥ तद्विषयार्थमिति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वार्थमित्यर्थः ॥ नन्वेवं 'किमर्थम्' इति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—क्रियमाणेऽपीति । एवं यावेदिष्टातिशया प्रश्न इति भावः ॥

(५३० सूत्रविषयप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वात्
छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति । पाणिनीयमिति वा भवति, पाणिनीया इति वा । अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । पाणिनीयादौ ॥ अभिधेयस्येति । प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्य ॥ अनित्यत्वादिति । नानाविषयत्वाद्धेतुवेदित्रोर्मित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगात्—अनित्यत्वार्थः ॥

(उद्धोतः) ननु प्रोक्तं प्रागभावप्रतिपक्षिते सति श्वंसा-प्रतिपक्षितरूपं नित्यत्वं नास्त्येवेत्यत आह—नानेति ॥ नित्यमिति । नित्यमध्येतृवेदित्रार्थैरुपपन्नविशेषणत्वेन प्रोक्तार्थस्याप्रयोगादित्यर्थः ॥ भाष्ये—पाणिनीया इति चेति । वा शब्दशब्धे ॥

(प्रयोगान्तरावतारकं भाष्यम्)

एवमर्थमिदमुच्यते ?

अस्ति प्रयोगनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(५३८ पूर्वोक्तविषयसंग्रहाभावप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषय-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यथाऽधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति ।

अधीते—वेदेति वर्तते, तेनाध्येतृवेदित्रोरेव तद्विषयता स्यात् ; येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् ।

यद्येह भवति—पाणिनीयं महत्सुविहितमिति, एवमिहापि स्यात्—कठं महत्सुविहितमिति ॥

(प्रदीपः) तत्र यथाऽधिकारमिति । अधिकारयन्तिकमन्त्यर्थः । अधीते—वेदेति अधिकाराद्धेतुवेदित्रोरेव विवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्तयेत्, न तु कियान्तरविषयमित्यर्थः ॥ येऽन्य उपचारा इति । व्यवहारा इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नन्वध्येतृवेदितृविषयता एव स्वीकाराद्धेतुवेदित्रोरेव तद्विषयता स्यादिति कथम् ? अत आह—तद्विषयमेव वाक्यमिति ॥ कियान्तरमिति । अवगारीत्यर्थः ॥ भाष्ये—येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यादिति । अन्यथा व्यवहारे प्रोक्तप्रत्ययान्तरप्रयोगनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तद्विषयता इति तद्विषयार्थोपीति भावः ॥

(५३८२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)
॥ * ॥ सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषय-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता वक्तव्या । "तेन प्रोक्तम्" (४३१०१) "छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोः" इति ॥

तत्तद्धेतुवेदितृग्रहणं कर्तव्यम् ।

ननु चेहोपि क्रियते ।

परार्थमेतद्भवति—तदधीते—तद्वेदेति ।

एवं तर्हि—यावदिह—छन्दोब्राह्मणग्रहणम्, तावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम् ।

ननु च तत्रापि क्रियते ।

परार्थं तद्विषयित्वं—“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” (४३११०५) “शौनकादिभ्यश्छन्दसि” (१०६) इति ।

इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते, तत्र वाऽध्येतृवेदितृग्रहणम्, को न्वत्र विज्ञेयः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोश्छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते, नाप्यत्र ; इत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ परार्थं तदिति । "छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोः" इति परिभाषां कृत्वा "पुराणप्रोक्ते कल्पे च" इति करिष्यते । चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुकुर्यात् । ततः "शौनकादिभ्यः" इति । ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्तित्व्यत इति भावः ॥

१ ननु चेहोपीति । छन्दोब्राह्मणानीति सूत्रे 'तद्विषयार्थ' इत्येवद्धेतुवेदित्रार्थोक्तमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) चन्द्रोद्भासणेति । अभिप्रेतेष्वित्यर्थः ।

अभ्येष्टावर्धे विवक्षित एव चन्द्रोद्भासणार्थकप्रोक्तप्रत्ययान्ता नि प्रयोक्तव्यानीति भाष्यस्यैवचनाकारार्थः ॥ भाष्ये—ननु चेहापीति । तैद्वर्धकं 'तद्विषयाणि' इत्येतदित्यर्थः ॥ परार्थमिति । यत्परार्थं कृतम् 'तद्वर्धते तदेव' इति, तदनुवृत्त्यैव सामान्येन नियमार्थतायाः 'अभ्येष्टवेदित्रोः' इत्यनेन विनाऽपि सिद्धत्वादिति भावः ॥ एवमन्त-र्हति । न्यासद्वयेऽपि समता-इत्यर्थः ॥ ननु चेति । चन्द्रोद्भास-णग्रहणप्रयुक्तं गौरवं तुल्यमित्यर्थः ॥ परार्थमिति । 'पुराण' इत्यादिभ्यश्चद्वये तदकरणालोचनमित्यर्थः । इदमुक्त्युक्तिरानं व्याख्यानसुल-भमिति भावः ॥ को न्वन्नेति । अत्रापि कर्णे लक्ष्यानुरोधेन सामान्यापेक्षनियमस्य व्याख्यातुं शक्यत्वादिति भावः । एवं सूत्र-न्यासः स्थापितः, तद्विषयताभेदादेव च सुखलयेः पूर्वमीदृशे विषये प्रत्यय इति 'शेखालिनो नन्दाः' इत्यादी न लोचः ॥

(५३८३ अनिष्टनिरासे वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्कानि ग्राह्यानि, सौलभानि ।

किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञ-वल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ?
नेत्याह ।

सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) याज्ञवल्कानीति । यज्ञवल्कस्याप्यमिति र्गर्गादित्याद्यः । तदन्ताद्योकार्यं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । अत्र तद्विषयता न भवति ॥ सौलभानीति । सौलभेन प्रोक्ता-नीति 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् 'सिद्धं तु' इत्यस्यानन्तरं प्रतिषेध-वचनात् । तच्चिमित्तत्वं प्रतिषेधवचनस्याशङ्क्यं पृच्छति—किं प्रोक्ताधिकार इति ॥

(५३८४ पूर्ववार्तिकप्रत्ययान्ते वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इनिर्वां प्रोक्ते तद्विषयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भव-तीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इनिर्वैति । इनिश्चन्देन गिनिरपि गृह्यते, 'कर्मन्दकृशाध्यादिनिः' इत्ययमिनिरपि । तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहि-तस्य तद्विषयता भविष्यति, न त्वण इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु 'इनिर्वां' इत्युक्ते 'काश्यपिनः' इत्यादौ गिमिविधये तद्विषयता न स्यादत आह—इनिश्चन्देनेति ॥ न त्वण इति । एवञ्च याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो न वक्तव्य इति भावः ॥

१ सिद्धान्त प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनादिति वार्तिकप्रत्ययवशात्पर्यं इति भावः ॥

२ ननु चेहापीतिभाष्यं प्रयत्नरोति—तदर्थकमिति । भाष्येऽप्येवम-

(वार्तिकलोपेभाष्यम्)

यदि—इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते, एव-मपि पैङ्गी कल्पः, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पैङ्गीति । पिङ्गेन प्रोक्तः कल्प इति गितिः । अत्रापि चन्द्रोद्भासणग्रहणेऽप्येवमपि तद्विषयताप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु चन्द्रस्त्वाचभावात्कल्पम् 'पैङ्गी कल्पः' इत्यत्र तद्विषयताप्राप्तिः ? अत आह—चन्द्रोद्भासणेति । तदभावादिय-मापत्तिरिति भावः ॥

(५३८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ काश्यपकौशिकग्रहणं च
कल्पे नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् ।

काश्यपकौशिकाभ्यामेवेति कल्पे तद्विषयो भव-ति, नान्येभ्य इति ॥

(प्रदीपः) काश्यपकौशिकग्रहणं चेति । 'इतिरेषे-तुवेदित्रोः' इति परिभाषां कृत्वा 'काश्यपकौशिकाभ्यामुभयौ कल्पे' इति सूत्रं नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु तत् 'गिति' विधायकम्, न तु तत्र 'कल्पे' इत्यस्ति ; तत्कर्तव्यं नियमः ? अत आह—इतिरेषेत्रिति ॥ परि-भाषामिति । नियमकारित्वत्पत्त्यम् ॥ अगनेष्वप्य इति । ईदं चात्र भाष्ये, 'तिक्षिरिवर' इति सूत्रे च भाष्ये प्रत्ययान्तानुप्रन्यासाज्जाये ॥

(भाष्येभाष्यम्)

एवमपि छणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति—तै-त्तिरीयाः, वारतन्तवीयाः ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । इनेरेकस्योपादानात्तिप्तिर्वादि-सूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्यु-च्येत ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि पैङ्गीकल्पः, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रत्याक्षेपे समाधानभाष्यम्)

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमित्येव ॥

(पुनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमप्यौत्तरिणीकाणां तद्विषयता न प्राप्नोति—क्रौडाः, काङ्कताः, मौदाः, पैपलदाः ॥

यंके तद्विषयाणि—इत्येतद्विहाय किञ्चन इत्यर्थः ॥

१ छ. पुस्तके 'एवमपि' इत्यस्य पाठो नास्ति ।

२ 'प्रोक्त इति' इत्येवं कल्पशब्दरहितः पाठः क. पुस्तके ॥

(प्रदीपः) कौडा इति । कोडेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते । कइतेन, मुष्टेन, पिप्पलदेन चेति 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण्, तस्य छण्णादिष्वनन्ताभावादिष्ययता न प्राप्नोति ॥

(दोषान्तरद्वन्द्वेन प्रत्यक्षेपरितरासभाष्यम्)

छण्णादयश्चाप्यौत्सर्गिकान्ध्येतुवेदित्रोरेव बाधेरन्, येऽन्ये उपचारास्तत्र न बाधेरन्—तित्तिरिणा प्रोकाः श्लोका इति ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरमुद्रावयति—छण्णादय इति । अध्येतुवेदितुविवक्षायामेव प्रोक्तार्थं उत्पद्यमानाऽछण्णादयस्त्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गिकान् बाधेरन् । अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न बाधेरन्—इत्यर्थः ॥ तित्तिरिणा प्रोका इति ॥ 'तित्तिरि-वर्ततनु' इत्यत्र छन्दोमहर्षं कर्तव्यमिति वक्ष्यते, तेनात्र छण् न भवति । तदभावेऽप्यत्र भेष्यते । यथेवमपवादाभाव उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन निवार्यते ? अथानभिधानादिकमुत्सर्गानुपपत्तौ हेतुरभिधीयते, तर्हि छण्णादयश्चापि, इति दोषो नोपन्यसनीय इति सिन्ध्यतेतत् ॥

(उद्धोतः) तर्हि छण्णादयश्चाप्यौत्सर्ग्य 'अनभिधानात्त्रोत्सर्ग्ये' इति शेषः ॥ सिन्ध्यमिति । केचित्तु तित्तिरिदिश्यः प्रोक्तं छन्दस्येव प्रत्ययः, स च छण्णेति द्विविधनिमित्तं श्लोकेष्वभाव इति भाष्याशयः । निवमद्वयस्याप्यध्वेषत्रादिविवक्षायामेव प्रवृत्ताद्यं दोष इत्याहुः ॥

(वार्तिकान्ध्यासिद्धिकरणेनोपसंहारभाष्यम्)

अस्तु तद्विधिवेयेण ।

ननु चोक्तं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति । वक्ष्यत्येतत्—याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्य-कालत्वादिति, तत्रैव वक्तव्यम्—तद्विषयता च न भवतीति ॥

कथं काश्यपिनः, कौशिकिन इति ?

इतिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने—अवश्य-मत्र काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । तदेवेदानीं विध्यध्वं भविष्यति ॥

कथं पाराशरिणो भिक्षवः, शैलालिनो नटाः ?

अत्रापि तद्विषयता चेत्पुनर्वर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) अस्तु तर्हीति । इह वा—छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयानि' इति क्रियेत, प्रोकाधिकारे वा 'छन्दोब्राह्मण-ान्यध्येतुवेदित्रोः' इत्युच्येत—नास्ति विशेषः । इद्विपि च प्रकरणे प्रोक्तमहणानुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानां, छन्दोब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधीयमाना सर्वं स्वातन्त्र्यादि निवर्तयितुं क्षमा—इति 'यथाऽधिकारम्' इत्यर्थं दोषो नावतरति । 'सिद्धं तु प्रोकाधिकारे' इत्येतदपि वार्तिकमत्रैव सूत्रे 'प्रोकाहृद्' इत्यतः प्रोक्तशब्द-स्याधिकार इत्येवं केचिन्नाक्षते ॥ वक्ष्यन्तेतदिति । 'पुराण-प्रोक्तु' इत्यत्र ॥ कथमिति । कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति

प्रश्नः । अत्रापि तद्विषयता चेति । अर्थमात्रमत्र निर्दि-ष्टम् । तथा हि—यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते, तदा व्यव-हितत्वात्कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् । अथ प्रोक्त-प्रकरणे 'छन्दो ब्राह्मणान्यध्येतुवेदित्रोः' इत्युच्यते तदा तद्वि-षयग्रहणं नास्ति । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽध्येतुवेदितुमहर्षं 'पारा-शर्यशैलालिभ्याम्' इत्यादावनुवर्त्यमिति भाष्यकारो मन्यते । यद्वा—'याज्ञवल्क्यायर्थं तद्विषयता च न' इति यदुक्तं तत्रैव तद्विषयताग्रहणमुत्तरत्राणुवर्त्यमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अस्तु तद्विधिवेयेणेति । इतिरूपविशेष-मनुपादायेल्लेखः ॥ तादृशवचनं चात्र वा कर्तव्यम्, प्रोकाधिकारे वा, न विशेष इत्याह—इह वेति । अत एव 'सर्वथा याज्ञवल्क्या-दिभ्यः' इति भाष्ये 'सर्वथा' शब्दोपपत्त्यम् ॥ प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्येति । इदं स्वरूपकथनम् ॥ सर्वस्वातन्त्र्यादीति । उक्त्यानुसारिण्यासमाना-दिति भावः । यद्यपि तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्सर्वमिदमिति केषुचित् केषुचित्-सः, तथाऽपि सामर्थ्यं कथमिति किन्त्यम् । छन्दोब्राह्मणश्चात्र तद्वि-षयतावारणाय तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादित्याहुः ॥ केचिन्नाक्षते इति । अत्रास्तिरूपं भाष्यान्तनुगुणम् ॥ भाष्ये—तुल्यकालत्वा-दिति । यत्र 'शास्त्राग्निनिः' इत्यादाविष्यते तेषुल्यकालत्वेनास्यापि पुराणप्रोक्त्याण्यग्निमसिर्ल्लेखः ॥ भाष्ये—अत्रापि तद्विषयता चेति । अग्निना 'काश्यप' इत्यादि सूत्रे च ॥ तस्मात्प्रोक्तप्रकरणे इति । प्रोक्तप्रकरणे यदा वचनं तदा तत्रत्यमध्वेनादि ग्रहणमित्यर्थः ॥ उत्तरत्राणुवर्त्यमिति । केचित्तु—'छन्दोब्राह्मणानि च' इति सूत्र-स्वरूपानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन, इदमनुवृत्तौभाष्यस्यावधानात् 'पुराणप्रोक्तु' इति सूत्रविषयमिदं कल्पे सूत्रे च तद्विषयता । 'अत्रापि' इत्यादि-भाष्यसाधयमर्थः—काश्यपकौशिकप्रोक्ते कल्पे सिद्ध्यन्तसुप्रयोश्च अनु—छन्दोब्राह्मणयोः पश्चात् तद्विषयता वर्तयन्त्ये—करिष्यते, कुतस्तत्राह—वेदीति । सूत्रे 'च' श्लोकेतितीति वदन्ति । ब्राह्मणानामच्छन्दस्वातन्त्र्ये यथम् ग्रहणं ॥

(७३९ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३९)

१४८८ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाञ्जि

॥ ४ । २ । ६७ ॥

(७४० विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३७)

१४८९ तेन निर्वृत्तम् ॥ ४ । २ । ६८ ॥

(७४१ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३८)

१४९० तस्य निवासः ॥ ४ । २ । ६९ ॥

(७४२ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३९)

१४९१ अदूरमवश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

(चातुर्थिकाधिकरणम्)

(एकानेकवाक्यतोपक्षेपे भाष्यम्)

किं पुनरयमेको योग आहोस्त्रिजाना योगाः ।

किं चातः ?

(प्रदीपः) चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता, अथ नानावाक्यतेति विचारः—किं पुनरिति । ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थं भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभवात् ? उच्यते, अणादयः ‘प्रान्वीज्यतोऽण्’ इत्यारभ्य पञ्च एतैर्योगैर्विधीयन्त इति तद्विधानुपेक्षमेकयोगत्वं संभवति । यदा युगपदेतेष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते ब्रह्मणकवाक्येनैकेन तदैकयोगत्वम्, तदा चैतन्निबन्धनाति प्रक्रियावाक्यानुपपन्नत्वे । यदा तु क्रमेण भिन्नैष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता ॥

(उद्योतः) अणादय इति । अण्पादजनकत्वम् ॥ एकयोगत्वमिति । विधेयभेदप्रयुक्तयोगभेदमिरासपरमेतत् ॥

(एकवाक्यतायां दोषदर्शकं भाष्यम्)

यद्येको योगः,

उत्तरेष्वयदेशनेषु ‘देशे तन्नास्ति’ ‘देशे तन्नास्ति’ इत्यनुवृत्तिः कर्तव्या, न होकयोगोऽनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते ?

यदयं “तदधीते तद्वेद” (४।२।५९) इति द्विस्तद्ब्रह्मणं करोति ॥

(प्रदीपः) देशे तन्नास्तीति । चतुर्विधयोगेषु प्रत्ययान्तोपाधिरनैतदनुपपद्यते । एकयोगे च प्रथमेनैवाधेनानन्वयोऽसंभव्येत, नान्यैः । नानायोगावितु खरितत्वादधिकारे सति सर्वैरर्थैरस्योपाधेः संबन्ध उपपद्यते ॥

(भिन्नवाक्यतायां दोषदर्शकं भाष्यम्)

अथ नाना योगाः,

“ओरञ्” (४।२।७१) इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्यमर्थदिशानं तस्यैव विषये स्यात् ।

यथेच्छसि तथास्तु ॥

(एकवाक्यतायां दोषाभावबोधकं भाष्यम्)

अस्तु तावदेको योगः ।

ननु चोक्तमुत्तरेष्वयदेशनेषु ‘देशे तन्नास्ति’ ‘देशे तन्नास्ति’ इत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या, न होकयोगोऽनुवृत्तिर्भवतीति ।

एकयोगोऽनुवृत्तिर्भवति ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य” (५।२।९४) इति द्विस्तद्ब्रह्मणं न करोति ॥

कथं ‘तदधीते तद्वेद’ इति ?

प्रमादकृतमाचार्यस्य, शक्यमकर्तुम् ।

(प्रदीपः) प्रमादकृतमिति । शिष्याणां सुखाद्वबोधाय त्वाध्वं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिको

वाचिकारोऽपेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते । अर्थसमुदायं चापेक्ष्य समर्थविभक्तिरुपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसंबध्यते । यत्स्वव्यवक्रोक्तम्—न चैकयोगोऽनुवृत्तिर्भवतीति । तच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैव संबन्धस्य न्यायत्वमनाश्रित्यैव विरोधः ॥

(उद्योतः) नन्वाचार्यस्य प्रमादोऽनुपपन्नोऽत आह— शिष्याणामिति ॥ ननु खरितत्वगुणजन्यानुवृत्तिरेककृते क्वम् ? स्वविषयवाक्यबोधनान्तरं निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्रान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्ते खरितासङ्गः, न चैतदेकयोगः अत आह—लौकिक इति ॥ अपेक्षामेव व्युत्पादयति—अर्थसमुदायबोधि ॥ अन्यत्रेति ॥ ‘इको गुणवृद्धी’ इत्यत्र ॥ अधिकारमन्तरेणैवेति ॥ एवमन्तोऽप्यर्थः । अनाश्रित्येति च पाठः । अधिकारमन्तरेणैवेति पाठस्तु चिन्तः । केचित्तु—तद्भाष्यमेतद्विरोधादेकदेश्युक्तिरिति तवाप्यावश्यकम् । एवञ्च ‘लौकिको हि’ इत्यादिदेशो व्यर्थ एव, खरितत्वेनाप्येकयोगोऽनुवृत्तिं बाधकमावाह । भैरवाकाङ्क्षेण संबन्धप्राप्तौ संबन्धमेव न्यबहति तत्वादिना संबन्धप्राप्तौ संबन्धप्राप्ति खरितत्वासङ्गे बाधकमावाहिलाङ्कः ॥

(भिन्नवाक्यतायां दोषाभावबोधकं भाष्यम्)

अथ वा सन्तु पुनर्नाना योगाः ।

ननु चोक्तम्—ओरञ्जित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्यमर्थदिशानं तस्यैव विषये स्यादिति । नैष दोषः ।

गोयूथवदधिकाराः ।

तद्यथा—गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं योप गच्छति, तद्वदधिकाराः ॥

(प्रदीपः) गोयूथवदिति । खरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रेषमाणो अधिकारगवाः—आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः ॥

(७४३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४०)

१४९२ ओरञ् ॥ ४ । २ । ७१ ॥

(अञ्जोऽधिकरणम्)

(५३८९ तिस्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ओरञ्जविधेर्नद्यां मनुज्विप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओरञ्जविधेर्नद्यां मनुज्विप्रतिषिद्धेन विप्रतिषेधेन ।

ओरञ्जविधेरवकाशः—कक्षतु—काक्षतत्वम्, काकपेलत्वम् ।

मनुषोऽवकाशः—उडुम्बरावती, मशकावती ।

१ ‘काक्षपेलत्वम्, काक्षपेलत्वम्, काक्षपेलत्वम्’ इत्येव पाठो दृश्यते ॥

इहोभयं प्राप्नोति—इक्षुमती, दुमती ।

मनुष्यवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) उदुम्बरावतीति । 'मलौ बहवोऽनजिरा-
वीनाम्' इति वीर्यः ॥

(७४४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४१)

१४९३ मतोश्च बह्वज्ज्ञातु ॥ ४।२।७२ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अङ्गग्रहणं किमर्थम् ?

यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बहवो-
ज्ञादिति ॥

(प्रदीपः) अङ्गग्रहणमिति । 'मतोश्च बहवः' इत्ये-
वास्तु, व्यधिकरणे पद्यमौ व्याख्यास्येते, बहवो यो विहितो
मनुष्य तदन्तादृशमवतीति स एवार्थः सम्पद्यत इति प्रश्नः ॥
यथेति । सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्याश्रयणस्या
मुक्त्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सामानाधिकरण्ये इति । तथा च वैयधिक-
रण्यान्वये तात्पर्यप्राप्त्यर्थं 'अङ्ग'ग्रहणमिति भावः ॥

(अङ्गग्रहणस्य फलबोधकं भाष्यम्)

अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वज्ग्रहणं कस्य विशेष-
णं स्यात् ?

मत्वन्तविशेषणम् ।

तत्र को दोषः ?

इहापि प्रसज्येत—मालावतामयं निवासो माला-
वतम् ।

अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः
स्यात् ।

अस्तीत्याह । श्ववान्, खयान् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदर्थो विधिरिति । यद्याहुष्यं
बह्वचपदस्य करणं सादित्यर्थः ॥ श्ववान्, खयानिति । एषां
निवास इत्यर्थे 'अञ्' नेत्यर्थः ॥

(७४५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४२)

१५०६ नद्यां मनुष्य ॥ ४ । २ । ८५ ॥

(मनुष्यधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं नद्यां मनुष्यधीयते, "न तदस्यास्त्यसि-
ञ्चिति मनुष्य" (५।२।९४) इत्येव सिद्धम् ॥

(५३८७ समाधाने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नद्यां मनुष्यवचनं मत्वर्थं-

ऽण्विधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नद्यां मनुष्यवचनं कियते मत्वर्थेऽण्वि-
धानात् ।

अयं मत्वर्थेऽण्विधीयते, स विशेषविहितः
सामान्यविहितं मनुष्यं बाधेत ॥

(प्रदीपः) अयमिति । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तस्मान्नि'
इत्येतत्सूत्रविहितः, नद्या अपि देशत्वात् । 'विशिष्टलिङ्गो नदी-
देशो ग्रामाः' इत्यत्र तु पृथक्नदीग्रहणं सर्वेनदीवाच्यवचनद्वन्द्व-
परिग्रहार्थम् ॥ स विशेषविहित इति । देशे तस्मान्नि
विधानात् ॥

(उद्घोतः) मनु नदी न देशः, अत एव 'विशिष्टलिङ्ग' इति
देशात्पृथक् नदीग्रहणमत आह—नद्या अतीति ॥ पृथक्नदीग्रह-
णमिति । वस्तुतस्तस्य 'अग्रानाः' इति पशुंदाकाय देशपदेन मनु-
ष्यवासयोग्यजनपदनगराणामेव ग्रहणम् । अत एव पूर्वदानं न—
कैलासतन्मन्थनादे । एवञ्च नदीग्रहणं तावैक्यं सप्रभेदेन । नद्यादि
सर्वावयवग्रहणं तु विशिष्टलिङ्गादिसाहचर्याभावात्सामानाधिकरण्येन ॥

(५३८८ समाधानान्तरबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निर्वृत्ताद्यर्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मनुष्यवचनं
क्रियते ।

निर्वृत्ताद्यर्थेण मनुष्यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) निर्वृत्ताद्यर्थं चेति । निर्वृत्तादिषु जिष्-
यंषु अप्राप्त एव मनुष्यं विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थं प्रति-
प्रसृत्य इत्यर्थः ॥

(७४६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४३)

१५०८ कुमुदुनडवेतसेभ्यो अतुपू

॥ ४ । २ । ८७ ॥

(विधायकं भाष्यम्)

महिषाचेति वक्तव्यम् । महिष्मान् ॥

(७४७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४४)

१५१२ नडादीनां कुक्च ॥ ४।२।९१ ॥

(छाधिकरणम्)

(कुमाक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनर्यं कुट्ट परादिः क्रियेत ॥

(प्रदीपः) सूत्रकारेण कुक्च पूर्वान्तः कृतः, तत्र कुष्ठा
अस्मिन् सन्तीति कुक्चकीयमिति ह्रस्वो न तिष्ठति । तस्यकीय-
मित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परादीं तु—'केऽण' इति
ह्रस्वः, नान्तस्य च पदत्वात्तलोपः तिष्ठ्यतीति मन्वान आह—
यदि पुनरिति ॥

(उद्घोतः) मनु कुक्चः सूत्रोपात्तत्वात्परादिवत्सम्भावना-
भावोऽत आह—स्येति ॥ केऽण इति । कादावित्यर्थं मन्वेने ॥

(५३८९ कुडागमे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुटि प्रत्ययादेरादेशानुप-
पत्तिरनादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्या-
नुपपत्तिः ।

कुटि कृते अनादित्वादेशो न प्राप्नोति ॥
एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

(५३९० कुडागमे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः,
ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्—कुञ्जकीयाः ।

परावौ पुनः सति “केऽणः” (७४११३) इति
ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ।

अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं कुटि कृतेऽना-
दित्वादेशो न प्राप्नोतीति ॥

(५३९१ कुडागमे दोषाभाववार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य कुङ्कुचनात् ॥*॥
(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदिप्रत्यस्य कुङ्कुचनात्, कुङ्गादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(५३९२ आदिष्टस्येति न्यासानायेऽपि दोषाभावबोधकं
वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ संनियोगात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संनियोगः करिष्यते ।

क एष यत्नश्चोद्यते—संनियोगो नाम ?

चकारः कर्तव्यः, कुङ्कु ।

किं च ?

यथान्याप्राप्नोति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

आदेशः ।

सिध्यति ।

सूत्रं तर्हि मियते ॥

(प्रदीपः) क एष इति । आगमादेशां सह भवत
इत्युच्यमाने गारुडसह इति मन्यते ॥
(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति ।

निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

कुञ्जा ह्रस्वत्वं चेति ।

तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कतव्यम् ।

परादावप्येष दोषः—यद्धि तत्केऽण इति ह्रस्वत्वम्,
न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातम् ।

इहापि प्रसज्येत—नदीकल्पः परीवाहः, कुमारी-
काम्यतीति ।

तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यम्—कुञ्जा ह्रस्वत्वञ्चेति ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । यण एव ‘कुञ्जा ह्रस्वत्वं च’
‘तक्षसलोपश्च’ इत्युच्चारणादिलभ्यः । यद्धि तदिति । केऽण
इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणम्, न तु वणमात्रस्य, यतस्तदादिभिः
स्यादिलभ्यः ॥

इत्युपाध्यायैष्वयदुपुत्रकैर्यदुक्ते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) ननु गणे विधापकवचनस्यैव पाठास्त्रिपातनादि-
त्यसंगतमत आह—गण एवेति ॥ निपातनम्—उच्चारणम् ॥
‘तक्षसलोपश्च’ परिहारावाह—तक्षजिति । भाष्यमुपलक्षणमिति
भावः ॥ न त्विति । अत एवाकारोच्चारणम्, अन्यथा ‘क्षि’ इति
यदेदिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भभनारोगीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
ह्योते चतुर्थीध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(७४७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ४४)

१५१३ शेषे ॥ ४ । २ । १२ ॥

(शेषार्थाधिकरणम्)

(शेषार्थविवक्षाभाष्यम्)

शेष इत्युच्यते, कः शेषो नाम ?

अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो येऽन्येऽर्थोः स
शेषः ॥

(प्रदीपः) शेषग्रहणमन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्य-
न्तानां निश्चितत्वाद्भक्ष्यमाणेषु ज्ञेयतादिषु घादयः सिध्यन्तीति
मत्वा घृच्छति—कः शेष इति ॥ इतरः सिध्यन्तुद्विपरीक्षार्थं
शेषं दर्शयति—अपत्यादिव्य इति ॥

(उद्घोतः) ‘कः शेषः’ इत्यस्य किंप्रयोजनकं शेषपदमे-
त्यर्थः । अतस्तदभावेऽपि तदर्थसिद्धिः दर्शयति—शेषग्रहणमिति ॥
भाष्ये—चातुरर्थेति । चातुरणमर्थानां समाहारश्चातुरर्थी, चातुरर्थेव
चातुरर्थम्, प्रशस्तत्वात् । असादेऽप्यात्मादित्वाद्भुवि ‘चातुर-
र्थिकः’ इति शेष्यम् ॥

(शेषपदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ?

शेषे धादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्ति ।

नेतदस्ति प्रयोजनम् ।

इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति ?

अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ।

इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयन्ते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) रेनाभिप्रायेण पृष्ठवांस्तेनैव पुनः पृच्छति—
किमर्थमिति ॥ स्वार्थे मा भूवन्ति । अर्थातिदेशे हि स्वार्थे धादिप्रसङ्गः, विप्रकर्षात् जातादिभिर्धादीनां सम्बन्धो न स्यादिति भावः ॥ अपत्यादिष्विति ॥ 'प्रादीव्यतः' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नायां श्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः ॥
इमेऽपीति । धादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात् । 'तत्र जातः' इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुगदानात् परस्पर-
काङ्क्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव धादयो भवि-
ष्यन्ति, न तु स्वार्थे इत्यर्थः ॥

(उक्तोक्तः) ननु जाताद्यर्थनिर्देशात् स्वार्थे विधानमत-
आह—विप्रकर्षास्त्विति ॥ ननु 'प्रादीव्यतोऽण्' इत्यत्रापस्वाधि-
काराभावाच्चभेदेतत् आह—प्रादीव्यत इति ॥ ननु विप्रकर्षो-
ऽत आह—धादीति । पाठविप्रकर्षेऽप्याकाङ्क्षावशात्संनिधानमिति
भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिहोच्यमाना धादयो जातादिसु शक्या
विज्ञातुम् ?

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अनुवर्तिष्यन्ते तत्र धादयः ।

यद्यनुवर्तन्ते धादयः, या या परा प्रकृतिस्तस्या-
स्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति ।

एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु धादीनपेक्षिष्यामहे ।

अनुकैवं बहुनोऽपेक्षा । अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं
योगमपेक्षेत ।

बहुनोऽप्यपेक्षा भवति ।

"तद्यथा—कपादिसु यथाविध्यनुप्रयोगः" (३।३।४६)
इति सप्तमान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते ।

अथ वा पुनरस्त्वनुवृत्तिः ।

ननु चोक्तं या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे
पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्तीति ।

नैष दोषः ।

सर्वबन्धमनुवर्तिष्यते । राष्ट्रवारपाराद्वखौ (४।२
।१३) । ग्रामाद्यखनौ (१४)

राष्ट्रावारपाराद्वखौ । कड्यादिभ्यो ढकञ् (१५)

राष्ट्रावारपाराद्वखौ ग्रामाद्यखनाविति ।

(प्रदीपः) एवं तर्हि । 'तत्र जातः' इत्यादिसु प्रत्यया-
निर्देशादवस्थाकाङ्क्षितव्या धादय इति भावः ॥ अनुकृतिः ।
बहुनो वस्तुनोऽपेक्षा न युक्ता, अनन्तरेणैव प्रत्ययेनाकाङ्क्षा-
विच्छेदसम्भवादिति भावः ॥ अनन्तरमिति । 'विभाषा
पूर्वाङ्गापराङ्गान्याम्' इत्येतदित्यर्थः ॥ कपादिष्विति । यथा-
ऽत्र कपादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योग-
विभागसामर्थ्याप्यस्यसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते ॥ स-
सामान्यकमिति । 'उपमाने कर्मणि च' इत्यत्र धातुसामान्यं
प्रकृतित्वेनोपाधीयते, अन्यत्र तु विशेषः । ततश्च सर्वस्यैवापेक्षा
भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथ वेति । स्वरितत्वादिति भावः ॥

(उक्तोक्तः) बहुनो वस्तुन इति । त्रैपुत्र्यमात्रिवदुशब्दस्य
ननुसकैकवचनप्रयोग इति बोध्यम् ॥ ननु तत्र 'कपादिसु' इत्युक्तत्वा-
त्सर्वापेक्षा, न चैकमत्रैकत आह—यथाऽत्रेति ॥ योगविभागेति ।
'विभाषा पूर्वं' इत्यनेन योगविभागेत्यर्थः ॥ नन्वधिकारपक्ष एव
प्रकृत्ये, 'अथवा' इत्यनुक्रमत आह—स्वरितत्वादिति । लौकिका-
धिकारपरित्यागेन शास्त्रीयाधिकारपोतनाय 'अथवा' इत्युक्तिरिति
भावः ॥

(शेषपदाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(५३१३ शेषपदाक्षेपसमाधाने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शेषवचनं धादीनामपत्यादिष्व-
प्रसङ्गार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषवचनं क्रियते शेषे धादयो यथा
स्युः, अपत्यादिसु मा भूवन्ति ।
कथं च प्राप्नुवन्ति ?

(उक्तोक्तः) एवञ्च शेषग्रहणे व्यर्थतां प्राप्ते वार्तिककृत उत्तरं
भाष्ये—शेषवचनमिति ॥

(५३१४ समाधानसमयेकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्येदं वचनात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदं विशेषा ह्येतै—अपत्यम्, स-
मूहः, निवासः, विकार इति ॥

(उक्तोक्तः) तस्येदं विशेषा हीति । सर्वे च विशेषा ऋषव-

१ 'जातादिष्वर्थेषु शक्या' इति च. ऊ. पाठः ॥

२ यदि 'तत्र जातः' इत्यस्य 'विभाषा पूर्वाङ्गा' इत्यस्यैवापेक्षा तर्हि

एकयोग एव कृतः स्यात् । योगविभागसामर्थ्याच्च बहुनोऽपेक्षेति भावः ॥

विदंपदेनोक्तः 'तस्येदम्' इति सूत्रे । इदम्पदार्थस्य 'इदंत्वस्याश्व-
भूता व्यक्तिविशेषा इति' अक्षरार्थः । यद्यपीदमिति प्रत्यक्षविषयत्वेन
शेषकम्, तथापि तेन लक्षणे सर्वविशेषसंश्लेषकमेतत् । प्रत्यक्षतश्च
प्रकरणादितस्माच्चमूलेण शेषः । शेषग्रहणे तु शेषे इदमपे प्रत्यक्ष इत्यर्थ-
नापस्वादीनामुक्तानामित्वेन 'इदं' शब्देनाग्रहणमिति तेषु एतद्व्या-
वृत्तिः । न चेदंपदेनापस्वादीनामग्रहणे 'अपत्यं गोत्रम्' इति
वार्तिकप्रयोगानुपपत्तिः, अपत्यस्येदनापत्यमित्यर्थं हि तत्रेति बाध्यम्,
तत्र शिवादिपाठेनाप्युक्तं । 'दाशरथः' इत्यादिषु दशरथशब्दस्य
शिवादिबाह्याधोः पाठेन तिरुमिति भावः ॥

(५३९५ समाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणाद्यः कियन्तां घाद्य इति,
किमत्र कर्तव्यम् ?

अणाद्यो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादिति
भावः ॥

(५३९६ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा परत्वाद्धादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः ।

किं कारणम् ?

परत्वाद् घादीनाम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते,
पूर्वे चाणाद्यः परे घाद्यः ॥

परेऽणाद्यः कतिष्यन्ते ।

सूत्रविपर्यासश्चैवं कृतो भवति ॥

(प्रदीपः) न वेति । अनिष्टप्रवृत्ताद्विप्रतिषेध आश-
यितुं न युक्तः, परशब्दस्य व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणान् ।
इष्टवानी संयुक्त इति चेत्, इष्टानिष्टत्वस्य वचनाद्विना वज्ञान-
त्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात् ॥

(५३९७ शेषप्रयोजने वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अणपवादत्वाच्चापिषय्ये घादि-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणपवादत्वाच्च घादीनामपिषय्ये
घाद्यः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) अणपवादत्वादिति । नामात्रेऽपि विधी-
यमाना घाद्योऽपत्यादिष्वप्यग्नौ बाधेरिति शेषाधिकारः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) पूर्वविप्रतिषेधोऽप्युक्तः, अपवादत्वादित्याह—
नाम्ये—अणपवादत्वाच्चिति । अपिषय्ये—अपत्यादिकृतेऽप्य-
पिषय्येऽग्नौ बाधित्वा घाद्यः प्राप्नुवन्तीत्यक्षरार्थः ॥

१ न तु तस्येति सूत्रे इदन्तेन सर्वविशेषमाहक्येऽपि प्रत्यक्षेण-
तद्विशेषार्थस्य शेषः कथं स्यात्तदाह—प्रत्यक्षेणेत्येति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति—नापिषय्ये घाद्यो भव-
न्तीति, यद्यं 'किंश्च' (४।१।१४९) इति
फिजन्ताच्छेदास्ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

फिनर्थमेतत् स्यात् ।

सौवीरगोत्रेणैवित्ते, न च फिनन्तं सौवीर-
गोत्रमस्ति ॥

गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकम्, दैवयातवग्रहणं
वैयधिकेषु, आख्यायनग्रहणं नैवासिकेषु ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकेना-
पत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यातया घादीन् व्यावर्तयति—
नैप दोष इति । किंश्चेति । 'फेर्वा' इत्येवं ठग्विधानार्थं
कर्तव्यम् । तत्र ठका मुक्ते पक्षे 'वृद्धाच्छे' इति श्रो भवतिष्ये,
नार्थद्वयविधानेन । तत्तु ज्ञापकार्थं सम्पद्यते—'घाद्योऽपत्यादिषु
न भवन्ति' इत्यस्यार्थस्य । अपत्य एव ज्ञापकं स्यादित्याशङ्क्य
ज्ञापकान्तराख्याह—गोत्रग्रहणमिति । 'गोत्रोक्तोऽग्रेण' इत्येतदिति भावः । 'गोत्रचरणाद्व्युत्' इति समूह इदमर्थान्-
भूते बुद्धिः सिद्धे पुनर्बुद्धिविधानं यथोक्तार्थज्ञापकम् । दैवयातव-
ग्रहणमिति । राजन्यादिगणपठितमिति भावः । देववाङ्मना-
मपत्यानि दैवयातवा इति, गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् । भास्वायन-
ग्रहणमिति । अरीहणदिगणपठितं बुद्धिविधानार्थमिति भावः ।

यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु घाद्यभावः सिध्यति, तथापि
विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकान्मुपन्यास्यत् । तथाहि—
विशेषशब्दसंज्ञिधाने सामान्यशब्द उपारीयमानस्तत्रैव वा
विशेषेऽवतिष्ठते, यथा—दूधः शिवापेति । विशेषान्तरेषु वा, यथा—
'दधिं प्राण्येभ्यो दीयतां तर्कं कौण्डिन्याय' इति । तस्येदमिति
सामान्यमपत्यादिशब्दसंज्ञिधादुपारीयमानं यद्यपत्यादिष्वेव वेतते
तदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादपत्यादिविशेष-
परिहारेण विशेषान्तराणि 'तस्येदम्' इत्यनेन ग्राह्यन्ते ॥

यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यायते तदा तस्य लक्षणतया
यानि शब्दरूपाणि सामान्यानि तानि कथं सिध्यन्ति—चक्षुषा श्रुते
चाक्षुषं रूपम् । आश्वोः शब्दः । चतुर्भिरुक्तं चातुरं
शकटम् । आश्वोः शब्दः । दृष्टेः पिष्टा दार्षदः सत्त्वः ।
उल्लखे लुण्ण औल्लखलो यावकः । चतुर्दशं दश्वते
चातुर्दशं रश् इति । 'तस्येदम्' इति 'संस्कृतं अध्याः' इति
च सिद्धत्वाच्चाप्यलक्ष्येन—शेषवचनेन । 'तत्र जातः' इत्यत्र तु
सूत्रेऽस्य लक्षणवक्त्राभिलेखेनापि सिद्धिमभिधास्यति नागनाथः ॥

(उद्योतः) इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि । शेषाधि-
कारप्रत्याख्यातया ज्ञापकेनापत्यादिषु घादीनिति संबन्धः । भाष्य-
कार इत्यस्य—तस्यैकदेशीलर्थः । 'किंश्च' इत्यनेन सौवीरगोत्रा-
दित्यन्यदापत्ये उक्तौ विधीयते ॥ इदमर्थान्त्वभूते इति । न

चेदमर्थवृत्तन्तं त्रिलिङ्गं स्यात्, समूहे तु द्वीवमिति वान्धवम्, लोका-
भयत्वाङ्गिष्वेत्युक्तेः ॥ यथा दूषीति । अत्र त्राहणशब्दः कौण्डिन्य-
संनिधौ तदतिरिक्तविशेषे वर्तते । 'वृक्षः शिखपा' इत्यत्र तु कलम-
हणमिच्छते, लौकिके प्रयोगे लक्ष्यं प्रत्यनादराच्च सामान्यशब्दोपा-
दानमिति बोध्यम् ॥ 'वचपत्यादि' इत्यनेनार्थः प्रकारो दूषितः,
अतो द्वितीये पत्र प्रकार इत्याह—तस्मादिति । केचित्तु सामान्यो-
पादानं व्यवहृताभ्यवहितसर्वसंग्रहाय स्यात्, अतो विशेषान्तरस्यैवात्र
ग्रहणबोधनार्थं बोधग्रहणम्, आपकोपन्यासो वाऽऽवश्यकः । तत्र आप-
कोनानुमानिकवचनकलनाऽपेक्षया यत्रमेव व्याप्य प्रति—ईयमेकदेश्च-
किरित्याहः ॥ एतेषां सिद्धिमिति । आख्यातवाच्यार्थत्वेदमा परा-
मर्शयोगादनैव, साधनं तुक्तमिति भगवतो नामनाथस्याभिप्रायः ।
आपकेन 'वार्तिकोच्चाभेप्रत्याख्यानत्वेकदेशिन इत्युक्तमेव । 'शैषिकी-
स्तुवर्थायात्' इत्यस्य विषयलाभायाप्यधिकारस्यैवभावद्वयमिति
बोध्यम् ॥

(७४८ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । २ आ. ४५)

१५१४ राष्ट्रावारपाराद्धखौ ॥ ४।२।९३ ॥

(वखाधिकरणम्)

(५३९८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अवारपाराद्विग्रहीतादपि ॥ * ॥

(आभ्यम्) अवारपाराद्विग्रहीतादपि वक्त-
व्यम् । अवारिणः, पारीणः, अवारपारीणः ॥

(५३९९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विपरीताच्च ॥ * ॥

(आभ्यम्) विपरीताचेति वक्तव्यं । पारा-
पारीणः ॥

(७४९ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । २ आ. ४६)

१५१६ कड्यादिभ्यो ढकञ्

॥ ४ । २ । ९५ ॥

(ढकञ्प्रत्ययाधिकरणम्)

(ग्रामपदविषयकशब्दासमाधानआभ्यम्)

ग्रामाचेति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

१ आद्यः प्रकार इति । 'विशेषाद्वत्तिग्रामे सामान्यशब्द उपदिब-
मानस्यैव वा विशेषेऽवगतिते' इत्यत्रम् ॥

२ द्वितीय इति । 'विशेषात्तेषु वा' इत्यत्रम् ॥

३ इदम्—'ये' इति श्रुत्यसाख्यानपरा ॥

४ आकृतावाच्यार्थस्य क्रियात्म्यस्य वातरूपाथस्य इदंशब्देन निर्देश-
संवाच्यमावश्यकमिति भगवतोऽभिप्रायः ॥

५—'बोधपत्रं धारितानामपत्यादिप्रसङ्गादि' इति वार्तिकोक्तवैयर्थ्य-
मन्योनसत्वाख्यायमेकदेशिन इति भावः ॥

२४ पा० च०

न वक्तव्यम् । कड्यादिभ्यो ढकजित्यत्र ग्रामादि-
त्येतदनुवर्तिष्यते ॥

(७५० विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । २ आ० ४७)

१५१७ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्य-
लङ्कारेषु ॥ ४ । २ । ९६ ॥

(सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ।

कथं कौलेयकः ?

कुलस्यापत्यम् ।

कुक्षिग्रीवाच्च कन् ढकः ।

कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति ।

कुक्षिग्रीवादपि ढजन्तात्कन्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कुलस्यापत्यमिति । श्रुतः प्रत्ययार्थत्वे

शकुलं प्रकृत्यर्थः संप्रयते ॥ कश्चित् । स्वार्यक इति भावः ।

(उल्लोतः) श्रुत इति । कुलशब्दात् 'अपूर्वपदादप्यत-
स्याम्' इति ढकञ् । शब्दशक्तिसमावाचकतद्धितस्याभिधानलक्षणत्वाच्च

श्रुत्येवापले इति भावः । ननु कुलस्यापत्येन कथं योग इति चेन्न,

कुलशब्दस्य तत्प्रभवपरत्वात् । श्रुति शैषिकोऽणु न, अनभिधाना-

दिति बोध्यम् ॥ स्वार्यक इतीति । 'इति कुक्षिकुलशिवस्त्वदेवं' ॥

'ग्रीवाभ्योऽन' इत्यभिधानस्याभ्यासद्वयलङ्कारवेरेति बोध्यम् ॥

'संज्ञायां कन्' इति कन् ॥

(७५१ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । २ आ. ४८)

१५२० कापिड्याः षफ्क् ॥ ४।२।९९ ॥

(षफ्क्प्रत्ययाधिकरणम्)

(संग्रहभाष्यम्)

बाह्वुर्दिपदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । बाह्वायनी,
और्दायनी, पार्दायनी ॥

(प्रदीपः) बाह्वुर्दाति । 'अट्टदादपि' इति तुभि प्राप्ते
षफ्कारभेदे इत्यहुः ॥

(उल्लोतः) अट्टदादपीति । 'बाह्वायनी' इत्ययं ना-
ट्टदादित्यर्थेन प्राप्तिः । कस्मिन् 'बह्वुर्दा' इत्येव पाठः ॥

६ अधिकारसूत्रस्य फलान्तरमप्याह—शैषिकादिति ॥

७ 'कौलेयकः, कौलेयकः, मैथेयकः' कुलस्यापत्यम्' इति पाठः श्रु-
तुक्तेः ॥

८ श्रुतः प्रत्ययार्थत्वं इति । अपत्यत्वेन श्रुत एव विवक्षार्थां मलमाह-
या स्वादित्यर्थः ॥

९ कौलेयकादस्य श्वाचक्षुर्वादिभ्यो मंगेनामाह—शब्दशक्तौति ॥

१० 'षफ्कारभ्येति' इति व. श्र. पाठः ॥

(७५२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ३९)

१५२१ रङ्गोरमनुष्येऽपच ॥ ४।२।१००॥

(अमनुष्यग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अमनुष्य इति किमर्थम् ?

राङ्गवको मनुष्यः ॥

(५४०० प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्य-
तत्स्थयोर्वुज्विधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रङ्गोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्विधानात् । अयं मनुष्ये मनु-
ष्यस्य च बुज्विधीयते स बाधको भविष्यति ॥(प्रदीपः) रङ्गो जनपदस्ततः 'प्राचीव्यतोऽण' इत्यण
प्राप्तः, ततः 'अब्रुद्वादि' इति डुच् प्रातः, ततः 'ओर्देशे ठञ्'
प्राप्तः, ततः 'कोपधादन', ततः 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण प्राप्तः,
ततः ष्फगणो विधीयते । कच्छादिषु कोपधत्वादेवाणि सिद्धे
रङ्गशब्दस्य पाठे मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्विधानार्थः ॥ स बाधक
इति । विशेषविहितत्वादिति भावः ॥(उद्योतः) ननु रङ्गोः कच्छादित्वादेवाणि सिद्धेऽणविधानं
व्यभिक्त आह—रङ्ग इति । तर्हि कच्छा वाचा मा भूदिति अण-
विधीयत इति भावः ॥ नन्वेवं कच्छादिषु रङ्गशब्दपाठो व्यर्थः, कोप-
धत्वादेव सिद्धेत आह—कच्छादिष्विति ॥ विशेषेति । रङ्गश-
ब्दविषयस्य तस्याचरितार्थत्वादिति भावः । न च रङ्गोर्मनुष्यबुद्ध-
वैकल्पिक इत्यर्थेऽप्याचार्यं तत्र रङ्गशब्दपाठः, अमनुष्यत्वसामान्ये हि
पक्षे ष्फगणि स्यात् । पञ्च मनुष्ये राङ्गो राङ्गवक इति रूपब्रह्म-
मिति वान्यम् । प्रत्यक्षविहितयोर्बोधोभयभावसामनुष्यग्रहणेन बोध-
मात्रं, ज्ञापितेऽप्यगोऽलमात्रं । न च तेन ष्फगभावश्च बोध्यते,
विनिगमनाविरहात्, यतोपात्तत्वेन तत्रामनुष्ये इत्यस्यान्योक्तिसात् ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—अमनुष्ये मनुष्यस्य
ष्फगणौ भवत इति ॥(प्रदीपः) अनुसम्ये मनुष्यस्य इति । वृद्धादिभि-
र्लभः । यदि हि मनुष्यस्ये तुल्यं ष्फगणौ न बाधेयाताम्,
मनुष्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥(उद्योतः) यदि हीति । पञ्च बुजः ष्फगणौ नापेक्षामिति
ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥

(५४०१ प्रत्याख्यानसमर्थकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अमनुष्ये मनुष्यस्ये ष्फगणो-

ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमनुष्ये मनुष्यस्ये ष्फगणोऽपेक्ष-
कमिति चेन्न ।

किं कारणम् ?

अनिष्टत्वात् । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्ये ष्फगणा-
विष्येते ।

किं तर्हि ?

बुज्वेव्यते ॥

(५४०२ अभ्यग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अपग्रहणं च कच्छादिभ्यो-
ऽपवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

कच्छादिभ्योऽपवचनात् । कच्छादिपाठादत्रा-
ण्यभिष्यति ॥(प्रदीपः) कच्छादिभ्योऽपवचनादिति । तैत्तयैक-
विषयत्वात्पर्येषण ष्फगणौ भविष्यत इति नार्थोऽपवचनेनेत्यर्थः ।
तदेवं 'रङ्गोश्च' इत्येव वक्तव्यम् । यत्तु कैश्चिदभ्यघासि—अ-
मनुष्यग्रहणेन पदुदासाश्रयेण मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फविधीयते,
नाप्राप्तिरिति । अत एव विशेषविहितत्वात्पक्षो बाधकः स्यादित्यन्-
ग्रहणमपि कृतमिति । तदनुक्तम् । न हि भाष्यकारवार्तिकान्-
राभ्यामभितुफातरः शब्दविषये कश्चित्ति ॥(उद्योतः) ततश्चेति । न च मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्विष्यते
स पाठश्चरितार्थः, विनिगमनाविरहेण तत्पाठलोभवापेक्षासि
भावः ॥ न हि भाष्येति । पञ्च भाष्यसंततमेव लक्ष्यम्, यत्ते
स्वष्टप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहणमिति भावः ॥

(७५३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५०)

१५२५ अव्ययात्त्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

(लखाल्पविकरणम्)

(अध्ययपरिगणनभाष्यम्)

परिगणनं कर्तव्यम् ।

अमेहकृतसिध्रेयस्य-

न्विधिर्योऽव्ययात्समृत्तः ॥

अमा—अमाल्यः । अमा ।

इह—इहल्यः । इह ।

क—कल्यः । क ।

तसि—ततस्यः, यतस्यः । तसि ।

अ । तत्रल्यः, यत्रल्यः ।

इतरथा ह्यौत्तराहोपरिद्वारतारानां प्रतिषेधो

वक्तव्यः स्यात् । औत्तराहः, औपरिद्वः, पारतः ॥

त्यन्नेधुवे । त्यन्नेधुवे वक्तव्यः । नित्यः ॥
निसो गते । त्यन्वक्तव्य इति । निष्ठयः ॥
अरण्याणः । अरण्याणो वक्तव्यः । आरण्याः
सुप्रनसः ॥
दूरादेत्यः । दूरादेत्यो वक्तव्यः । दूरेत्यः ॥
उत्तरादाहञ् । उत्तरादाहञ् वक्तव्यः । औत्त-
राहः ॥

(प्रदीपः) अमेहेति । योऽव्ययात्पविधिः सोऽमादिभ्य
एव स्मृत इत्यर्थः । अमाशब्दः सहायं सामीप्ये च वर्तते ।
तेन समीपे भवतीत्यमास्यः ॥ औत्तराह इति । 'आहि च
दूरे' 'उत्तराह' इत्यादिप्रत्ययः । उत्तराहि भवः—उपरिश्चाद्रवः—
परतो भव इत्यण् । 'अव्ययानां भवान्ते' इति टिलोपः । परतः-
शब्दः 'विभाषा परावर्त्याभ्याम्' इत्यतमुच्यते ॥ त्यन्नेधुवे
इति । ध्रुवं नियतमुच्यते ॥ निसो गत इति । निर्गतो
वर्णाश्रमेभ्य इति निष्पन्नः—चण्डालादिः । 'ह्रस्वात्तादी तद्धिते' इति
सकारस्य मूर्त्यन्त्यसकारस्य ड्रवम् ॥ अरण्याण इति ।
अणि सति धीर् स्यादिति गो विधीयते ॥

(उद्घोतः) अमादिभ्यो वरस्त्विविधिः सोऽव्ययादित्यन्नेधु-
सिद्धिः, वैयर्थ्यं चेत्त आह—योऽव्ययादिति ॥ ध्रुवं नियतमिति ॥
वसन्तप्रतिबोधिनादिकमित्यर्थः । 'निर्गतः' इत्यस्य कस्मादित्याका-
ङ्क्षायाः सत्त्वादाह—वर्णाश्रमेभ्य इति ॥ नन्वरण्याणां सामान्यवृत्ते-
र्णण, सिद्ध प्रवेक्ष्य आह—अणीति । एतदर्थमेव भाष्ये लिखा-
मुदाहृतम् ॥

(५४०३ संग्रहवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अव्ययात्प्यव्ययविष्ट्वस्योप-
संख्यानं छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययात्प्यव्ययविष्ट्वस्य छन्दस्यु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्ट्यो वदन्ते चानेरासु ॥

(प्रदीपः) आविष्ट्य इति । आविष्टशब्दाद्वाच्छे
प्राप्ते लम्बिभिः । आविर्भूत आविष्टः ॥

(उद्घोतः) परिगणनमभिधेया—वृद्धाच्छे इति ॥

(५४०४ विप्रतिषेधेन छविधिविधेयवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्राम-
कोपधविधेर्वृद्धाच्छे विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्राम-
कोपधविधेर्वृद्धाच्छे भवति विप्रतिषेधेन ।

अव्ययात्प्यन्ववतीत्यस्यावकाशः—अमात्यः ।

वृद्धाच्छस्यावकाशः—शालीयः, मालीयः ।

आरादुभयं प्राप्नोति, आरातीयः ।

तीरोत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः—कख-
तीर—काखतीरी ।

छस्य स एव ।

वायसतीरादुभयं प्राप्नोति, वायसतीरीयः ॥

रूप्योत्तरपदाञ्जो भवतीत्यस्यावकाशः—चणो-
ररूप्य—चाणाररूप्या ।

छस्य स एव ।

माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि छं पर-
त्वाद्योपपद्यलक्षणं बुद्ध्याधत्ते । माणिरूप्यकः ।

उदीच्यग्रामाच्च वृद्धोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्य-
स्यावकाशः—शिवपुर—शिवपुरः ।

छस्य स एव ।

वाडवकपोदुभयं प्राप्नोति, वाडवकर्षीयः ।

कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः—नीलीनक—
नैलीनकः ।

छस्य स एव ।

औलूकादुभयं प्राप्नोति, औलूकीयः ॥

(प्रदीपः) आरातीय इति । असति परिगणनेऽत्र
प्राप्नोति ॥ योपधलक्षण इति । 'धन्वयोपधाद्बु' इति
बुञ् । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते । अपवादात्वादि छस्य
बुञ् बाधकः । वार्तिककारेण तु प्रामात्राश्रयेण छस्य रूप्यो-
त्तरपदलक्षणस्य च अन्यस्य विप्रतिषेध उक्तः ॥ शिवपुरमिति ।

शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः, समासखरेणन्तोदात्तत्वम् ।

'प्रत्युत्तरपदलक्षणाच्च' इत्यत्र 'वृद्धात् प्राचा' इत्यतो वृद्धाधिकारा-
दत्र बुञ् न भवति ॥ कोपधादिति । 'प्रत्योत्तरपदलक्षणादि-
कोपधादण्' इत्ययमण्विधिवति । एतस्मादि पररुद्धः । वस्तु
'कोपधादण्' इत्यण्, स जनपदबुजोऽपवादः । तस्यापि 'वृद्धाद-
कैकान्तसोपधाद' इत्यत्र खोपधमणान्त् ओ बाधकः, परत्वात् ॥
औलूकादिति । उलूका अस्मिन् सन्तीति 'तदस्मिन्नस्ति'
इत्यण् । औलूकी नाम ग्रामः ॥

(उद्घोतः) ननु परिगणनादयं लपः प्राप्तिरेव नेत्यत आह—
असतीति । परिगणनं भाष्यकृतं, अन्यवार्तिककारस्य वा—इति
विप्रतिषेधवार्तिककारस्यैव ज्ञानातीति भावः ॥ ननु 'धन्वदोपधाद'
इत्यत्र 'वृद्धात्' इत्यनुवृत्तेरनवकाशात्वात्परस्वोक्तिरन्तर्गतैत्यत आह—
परत्वेति ॥ नन्वेवं 'रूप्योत्तरपदादनुपपत्त्यात्' वृद्धाच्छेः परत्वात्
इति वार्तिकसंगतिरेत आह—वार्तिकेति । 'पुरे प्राचा' इत्यनेन
पुरातनसमासे पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वविधानाच्चायमन्तोदात्तोऽन आह—
शिवस्येति । तस्य अधिकाराद्बुजोऽपि विप्रतिषेधमिति भावः ॥ ननु कथ-
मन्यमन्तोऽनवकाशः, परत्वेन पुरातनलक्षणानुपपत्त्येति आह—प्रत्येति ॥
बुजोऽपवाद इति । स तु 'वृद्धाच्छे' इत्यतः पर इति भावः ॥
कोपधादण्वादिति । जकेकान्तस्थाने कोपधमणं कर्तव्यमिति
वार्तिकेति भावः । एवञ्च तथापि फले न विशेषो नवपि, तथाऽपि

‘बृद्धाच्छः’ इति वार्तिकमसंगतं स्यादिति तात्पर्यम् ॥ केचित्तु—
बृद्धाच्छपदेनोभयोरपि संश्रद्धं मन्यते । ‘बृद्धादके’ इति सत्त्व-
कोपधादिलक्ष्य जनपदतदवधिविषयस्य प्राप्तिरपि नेत्याह—
ओलुको नाम ग्राम इति ॥

(५४०५ उच्छोतविप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तेभ्यष्टञ्जितौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तेभ्यस्त्यवादिभ्यष्टञ्जितौ भवतो वि-
प्रतिषेधेन ।

अव्ययात्त्वभवतीत्यस्यावकाशः—अमात्यः ।

उच्छिद्यतयोरवकाशः—कौरतन्तविकी, कारतन्त-
विका ।

आरात्राम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
आरात्की, आरात्का ॥

तीरोत्तरपदादम्भवतीत्यस्यावकाशः—कौरवतीर-
कारवतीरी ।

उञ्जितयोः स एव ।

कास्तीरो नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
कास्तीरिका, कास्तीरिका ॥

रूप्योत्तरपदाब्जो भवतीत्यस्यावकाशः—चणा-
रूप्य—चाणारूप्या ।

उञ्जितयोः स एव ।

दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
तौ चापि उच्छिद्यौ परत्वात्कोपधलक्षणो बुध् बाधते ।

दासरूप्यकः ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादम्भवतीत्य-
स्यावकाशः—शिवपुर—शैवपुरः ।

उच्छिद्ययोः स एव ।

शाकल नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
शाकलीफा, शाकलिका ।

कोपधादम्भवतीत्यस्यावकाशः—नीलीनक—जै-
लीनकः ।

उच्छिद्ययोः स एव ।

सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
तौ चापि उच्छिद्यौ परत्वात्कोपधलक्षणश्चो बाधते ।
सौसुकीयः ॥

(प्रदीपः) तेभ्य इति । ये छस्य बाध्या अव्ययादि-
लक्षणाः प्रत्ययास्तैभ्य इत्यर्थः ॥ आरात्कीति । परिगणना-
नपेक्षयाऽयं विप्रतिषेध उक्तः ॥ शाकलमिति । शाकलमि-
नन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदण् ॥ कोपधलक्षण इति । ‘बृद्धादके-
कान्त’ इत्यत्राकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति सिद्धिः ॥

१ ‘कारतन्तविकी’ इति छ. पाठः ॥

२ ‘कल्वनीर’ इति छ. पाठः ॥

(उद्घोतः) तच्छब्दपरामर्शमनुगतं रूपं दर्शयति—ये
इति ॥ परिगणनानपेक्षेति । ग्रामवाचिनोऽप्यव्ययत्वमित्याभि-
लेदम् ॥ पूर्ववदिति । ‘तदसिन्नलि’ इत्यनेन । अत्र सर्वत्र ‘वाही-
कग्रामेभ्यश्च’ इति ठञ्मिति ॥

(५४०६ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा ठञादीनां छापवाद्वात्त-
द्विषये चाभावादितरेषाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

ठञादीनां छापवाद्वात् । ठञादयश्छापवादाः,
तद्विषये चाभावादितरेषाम् । तद्विषये—छविषये
त्यवादीनामभावः ॥

(प्रदीपः) न वेति । बहुलं ‘तेभ्यष्टञ्जितौ’ इति तस्मि-
न्नाकरोति । अव्ययादिलक्षणानां प्रत्ययानां परत्वाच्छेदना बाधितानां
छापवादौष्ठ्यादिभिरुल्लेख्यैः सह संप्रधारणा नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) छापवादितरेति । ‘वाहिक्ग्रामेभ्यश्च’ इत्यत्र
बृद्धादिलक्षणानुरोधेति भावः ॥ ठञादिभिरिति । आदिना धितः ।
बहुवचनं प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् ॥

(५४०७ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कोपधादणः पुनर्वचनमन्य-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयं चाप्युक्तो विप्रतिषेधः—योऽयं
कोपधादणः, छस्य च ॥

किं कारणम् ?

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धो-
ऽत्राण उत्सर्गेणैव, तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं
येऽस्ये तद्वपादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स
यथैव तद्वपादमजं बाधते, एवं छमपि बाधते ॥

(प्रदीपः) अजं बाधत इति । उदीच्यग्रामलक्षण-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कोपधादणः पुनरिति । पूर्ववार्ति-
कोक्तो यः कोपधादणो विप्रतिषेधः ‘ओलुकीयः’ इत्येतद्विषयस्य
स्वच्छकमिदम् । तदाह—अयञ्चापीति ॥ तद्वपादम्—अण-
वादम् ॥ उदीच्यग्रामलक्षणमिति । ‘प्रसोत्तरपद’ इति कोप-
धलक्षणमिति शेषः । अपवादत्वाच्च सोऽजो बाधकः, तत्र उदीच्य-
ग्रामाच्च’ इति संपूर्णसंज्ञानुरोधेति भावः ॥

(५४०८ विप्रतिषेधभावसमर्थकं वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मादन्तोदात्ते कोपधादणः प्रति-
षेधो बलवत् ॥

१ ‘दासरूप्य’ इति छ. पाठः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । 'उदीच्यभामाच्च बहुचोऽन्तोदा-
तादकोपधात्' इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वक्तव्यमित्यर्थे इति । एवं हि अत्रि प्रतिषिद्धे
यो यतः प्रामोति स ततो भविष्यतीति छः सिद्ध इत्यर्थः ॥

(विप्रतिषेधसमर्पकं भाष्यम्)

न वक्तव्यः ।

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्त इत्येवं
कोपधादण् अर्जं वाधिष्यते, छं न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारो विप्रतिषेधं समर्थयितुमाह-
न वक्तव्य इति ॥

(५४०९ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ छादोद्देशे कालाट्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छात् "ओद्देशे ठञ्" (४।२।११९)
"कालाट्टञ्" (४।३।११) इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

छस्यावकाशः—शालीयः, मालीयः ।

ओद्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः—निषाहकर्तृनाम
देशः—नैषाड्कधुक् ।

इहोभयं प्रामोति—दाक्षिकधुक् ॥

कालाट्टञ्भवतीत्यस्यावकाशः—आर्द्धमासिकम्,
सावत्सरिकम् ।

छस्य स एव ।

मासादुभयं प्रामोति, मासिकम् ॥

(प्रदीपः) दाक्षिकधुक् इति । दाक्षिकधुर्नाम वाहीक-
ग्रामः, 'तत्र भवः' इति ठञ् । 'इष्टुमुकान्तात्' 'किंङ' इति
ह्रस्वः ॥

(उद्घोतः) इदञ्च दर्शयितुमाह—दाक्षिकधुरिति ।
अत्रास्य ठञोऽन्यकारप्रदर्शनभाष्ये 'निषादकर्तृः' इति पाठः । यतदुत्त-
रभाष्ये 'नक्षत्राण्यारवात्' 'द्युत्युलौ च छात्परत्वात्' इति
विप्रतिषेधव्युत्पत्त्यर्थे, परत्वेन छात्राधकाठपवादात्-
योक्तृष्टनानामप्रादीनां दुर्बलेन छेन सम्प्रधारणाया अवगाथा ।
तद्विधानि काणदिति वर्धत इति वृत्त्युत्सारिणः । वस्तुतस्तु ठञप-
वादव्येऽपि परस्परपरिहारेण चारितार्थत्वेन सम्प्रधारणाबीजत्वेन
भाष्यासम्भवात् इति दिक् ॥

(५४१० विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ नक्षत्रादण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नक्षत्रादण् छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।
अणोऽवकाशः—तैत्तः, पौषः ।

छस्य स एव ।

स्वातेरुभयं प्रामोति, सौवातः ॥

(प्रदीपः) सौवात इति । अतः सुपूर्वाद् 'अव्यति-
भ्याम्' इतीप्प्रत्ययः । स्वातिना युक्तः काल इत्यण् । 'छवः'

विशेषे' इति छ२ । स्वातौ भव इति सन्निधेवादिस्त्रेणाम् ।
जातेऽर्थे तु छुक्ता भाष्यम् 'अविष्टाकल्पुनी' इत्यादिना ॥

(उद्घोतः) अविष्टेति । तत्र मूलं 'स्वातित्य' इति
सहान्तः पाठ इति भाष्यः ॥

(५४११ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अव्ययाट्टपुट्युलौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययाट्टपुट्युलौ छाद्भवतो विप्रति-
षेधेन ।

ट्युत्तुलोरवकाशः—दोषातनम्, दिवातनम् ।

छस्य स एव ।

प्रातःशब्दादुभयं प्रामोति, प्रातस्तनम् ॥

(५४१२ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरीरावयवाद्यच्छाद्भवति विप्रति-
षेधेन ।

यतोऽवकाशः—दन्त्यम्, ओष्ठपम् ।

छस्य स एव ।

पादशब्दादुभयं प्रामोति, पथम् ॥

(प्रदीपः) पथमिति । 'पथस्यतदर्थे' इति पञ्चावः ॥

(५४१३ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्तलौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्तलौ छाद्भवतो
विप्रतिषेधेन ।

यत्तलोरवकाशः—अकूरवर्ग्यः, अकूरवर्गीणः ।

छस्य स एव ।

वासुदेववर्गादुभयं प्रामोति, वासुदेववर्ग्यः, वा-
सुदेववर्गीणः ॥

(प्रदीपः) अकूरवर्ग्य इति । अकूरो नाम क्षत्रियः,
भगवान् वासुदेवो वा ॥

(उद्घोतः) वासुदेवो वेति । 'अकूरः पेशलो दक्ष' इति
सहस्रनाम्सु पाठादिति भाष्यः ॥

(५४१४ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ्" (४।३।६७)
छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञोऽवकाशः—नता-
नत—नातानतिकः ।

छस्य स एव ।

सामस्तशब्दादुभयं प्रामोति, सामस्तिकः ॥

(प्रदीपः) नातानतिक इति । नतः—अनुदात्तः ।
अनतः—उदात्तः । ततो द्वन्द्वः, सामासखरेणान्तोदात्तः ।

सामस्तं नाम शास्त्रम् ॥

(उद्योतः) उद्यत् इति । तत्तत्प्रतिपादकशालं च नता-
नतशब्दाभ्यामुच्यते, 'तस्य व्यासयान' इत्यधिकारे 'वन्चोऽन्तो-
दत्तात्' इत्यस्य पाठात् ॥

(५४१५ विप्रतिषेधबोधवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आयस्थानेभ्यष्टक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आयस्थानेभ्यष्टक् छाद्रवति विप्र-
तिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—शौलिककम्, गौलिमकम् ।

छस्य स एव ।

आपणादुभयं प्राप्नोति, आपणिकम् ॥

(प्रदीपः) आपणिकमिति । आपणादागतमिति ठक् ॥

(५४१६ विप्रतिषेधबोधवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्"

(४१३७७) छाद्रवति विप्रतिषेधेन ।

वुजोऽवकाशः—औपाध्यायकम्, पैतामहकम् ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, आचार्यकम्, मातुलकम् ॥

(५४१७ विप्रतिषेधोपपादकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ ऋतष्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋतष्टञ् (४१३७८) छाद्रवति
विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—हौतुकम्, स्वास्तुकम् ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, शास्तुकम्, आतुकम् ॥

(प्रदीपः) स्वास्तुकमिति । उणादीनां क्विप् व्युत्-
पत्तिभित्तकार्यभावात् 'नद्याभ्याम्' इति न प्रवर्तते ॥
शास्तुकमिति । शास्तेरुत्तुचौ । 'शंसिष्ठदादिभ्यः संज्ञायाम्
चानिदै' इति तृन्प्रत्ययः ॥

(५४१८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ रूप्यमयदौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूप्यमयदौ छाद्रवति विप्रतिषेधेन ।

रूप्यमयदोरवकाशः—देवदत्तरूप्यम्, देवदत्त-
मयम् ।

छस्य स एव ।

वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति, वायुदत्तरूप्यम्, वायु-
दत्तमयम् ॥

(५४१९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ अचिन्तादृक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचिन्तादृक् छाद्रवति विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—आपूपिकः, शाष्कुलिकः, मौद-
फिकः ।

छस्य स एव ।

पायसादुभयं प्राप्नोति, पायसिकः ॥

(प्रदीपः) पायसिक इति । पयति संस्कृतमिलण,
ततष्टक् ॥

(उद्योतः) ततष्टगिति । 'नक्तिः' इत्यधिकारे 'अन्विताद-
देशकालादृक्' इत्यनेनेति भावः ॥

(५४२० विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्"

(४१३९९) छाद् भवति विप्रतिषेधेन ।

वुजोऽवकाशः—ग्लौबुकायनकः, त्रैगर्तकः ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, गार्ग्यकः, वात्सकः, मालवकः ॥

(प्रदीपः) गार्ग्यक इति । गार्ग्यो भक्तिरस्तेति वुञ् ।
'आपलस्य' इति यलोपः ॥ मालवक इति । मालवस्यान-
सम् । 'वृद्धेलोसल' इति व्यङ् । पूर्ववद्भ्रज्यलोपी ॥

(उद्योतः) मालवः—शुविषः ॥

(५४२१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ गिनिरेन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गिनिरेन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छाद्रवति
विप्रतिषेधेन ।

गिनेरवकाशः—हारिद्रविणः, तौम्बुरविणः, भा-
ल्विनः ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, आरुणिनः, शाठ्यायनिनः ॥

(प्रदीपः) बाल्विन इति । बाल्वना प्रोक्तमधीयत इति
'पुराणप्रोक्तु' इति गितिः । तदन्तादध्येत्यण् । तस्य 'प्रोक्ता-
ल्लुक्' इति लृक् ॥ आरुणिन इति । आरुणिवैशंपायनान्ते-
वासी । तेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयत इति गितिः ॥ शाठ्यायनिन
इति । शाठस्यापत्यं शाठ्यः । तस्यापत्यं युवा 'यन्विजोश्' इति
फक् । शाठ्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयत इत्यर्थविवक्षायां सूत्रि
लृक् । 'कन्किभोरन्यतरस्याम्' इति पक्षे लृगभावः । 'पुराण-
प्रोक्तु' इति गितिः ॥

(उद्योतः) हरिद्रुतुबुधैर्वैशंपायनान्तेवासिसेवि भक्षो-
स्तस्मात्तदाह—भङ्गुनेति । गिमिद्रवस्यापि विप्रतिषेधो माधे
उक्तः, 'अन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः' इत्युक्तेः । ब्राह्मणेभ्य इत्यस्य ब्राह्म-
णबोधकप्रत्ययप्रकृतिभ्य इत्यर्थः ॥

(५४२२ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “पत्रपूर्वादञ्” (४।३।१२२) छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

अजोऽवकाशः—उट्—औट्, औट्प्रथम् ।
छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, वामी—वामम्, वामीरथम् ॥

(प्रदीपः) औट्प्रथमिति । ‘रथावत्’ ‘पत्रपूर्वात्’ इत्यम् ।
वामीति । वामी वज्रा तस्या वाहामिति ‘पत्राच्चयु’ इत्यम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—पत्रपूर्वादन्तिलनेन—‘पत्रपूर्वादञ्’
‘पत्राच्चयु’परिपदम् इत्युभयोरपि ग्रहणम्, इयोरप्युदाहरणम् ॥

(५४२३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ द्वन्द्वान् वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ * ॥
(भाष्यम्) “द्वन्द्वान् वुन् वैरमैथुनिकयोः” (४।३।१२५)
छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

वुनोऽवकाशः—अहिनकुलिका ।
छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, काकोलुकिा, श्वावराहिका ॥

(प्रदीपः) श्वावराहिकेति । श्वा च वराह्वेति द्वन्द्वः,
‘येषां च विरोधः’ इत्येकवद्भावः । ‘वुनो वन्तर्द्वय’ इति वीषेः ।
ततो वैरं वुन् ॥

(उद्धोतः) श्वावराहस्य वृद्धन्तुपपादयति—श्वा चेति ॥
वुनो दग्नेति । ‘अन्वेषामपि दृश्यते’ इत्येतत्पञ्चभूतानि युक्तोक्ति-
रियम् ॥

(५४२४ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ गोत्रचरणाद् वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “गोत्रचरणाद्वुञ्” (४।३।१२६)
छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

वुनोऽवकाशः—ग्लौबुकायनकम्, ग्लौबुकाय-
नकम् । काठकम्, कालापकम् ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, गार्गकम्, वासकम् । मौद-
कम्, पैप्पलादकम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—मौदकमिति । मौदपैप्पलादौ शाखाऽ-
ध्वेयुषान्तिनौ ॥

(५४२५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ कण्वादिभ्योऽणिवधेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) “कण्वादिभ्योऽणिवधेः” इजोऽण-

भवति’ इत्येतस्माद् वुञ् भवति विप्रतिषेधेन । कण्वा-
दिभ्योऽणिवधेः भवति इजोऽणिवधेः भवतीत्यस्यावकाशः—
कण्वाः—दण्डमाणवाः, दाक्षाः—दण्डमाणवाः ।
वुनः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, काण्वकम्, दाक्षकम् ॥

(प्रदीपः) कण्वा इति । कण्वो गार्गादियन्तः ।
तस्य ‘दण्डमाणवा’ इत्यम् । वुञ् ‘न दण्डमाणवान्तेवासिबु’
इति निषिद्धः । ‘पुरस्तादपवादः’ इति न्यायेनाण् छं वाधते
न वुञ्मिति विप्रतिषेध उक्तः ॥

(उद्धोतः) ननु कण्वाणदण्डसेव वुनोऽप्यपवादत्वात्कार्यं
विप्रतिषेधोऽत आह—पुरस्तादिति ॥

(५४२६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ ठञ्जिठान्यामोर्दशे ठञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठञ्जिठान्याम् “ओर्दशे ठञ्”
(४।२।११९) इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

ठञ्जिठयोरवकाशः—कारतन्त्रविक्री, कारतन्त्र-
विका ।

ओर्दशे ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः—निपाद-
कर्तुः—नैपादकर्तुः ।

इहोभयं प्राप्नोति, नापितवास्तुकः । ठञ् भवति
विप्रतिषेधेन ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—ठञ्जिठान्यामिति । ‘काश्चादिभ्यश्च-
ञ्जिठौ’ ‘वाहीकप्रामेभ्यश्च’ इति मिहिलाविलस्येः ॥ कारतन्त्रव-
नापितवास्तु वाहिकप्रामौ ॥

(५४२७ विप्रतिषेधभावोपपादकं वार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽयं विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

ठञोऽनवकाशत्वात् । अनवकाशाद्वुञ् ठञ्जिठौ
वाधिष्यते ।

ननु चेदानीमवकाशः प्रकृतः—यद्वृद्धमनुवर्णान्तं
वाहीकप्रामः स ठञ्जिठयोरवकाशः ।

यद्वृद्धमनुवर्णान्तमवकाशीकप्रामः स ठञोऽव-
काशः ।

यद्वृद्धमनुवर्णान्तं वाहीकप्रामश्च तस्मादुभयं
प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः ।

कस्य तर्हि ?

‘छादोर्दशे कालाद्वुञ्’ इत्येतस्य ।

ननु च तत्राव्यवकाशः प्रकृतः ।
यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स छस्यावकाशः ।
यद्वृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः ।
यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तसादुभयं प्राप्नोति ॥
एवं तर्हि “वृद्धाद् प्राचाम्” (४।२।१२०) इत्यनेन
वृद्धग्रहणेन किं क्रियते ?
यावद् व्यातपूर्वसिन् योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति ।
यदेतसिन् योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्या-
नवकाशात्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । छठोरपि विप्रतिषेधो
नास्तीति दर्शयति, ‘वृद्धात्प्राचाम्’ इति ठञो विशेषविहित-
त्वादित्यर्थः ॥ यावद् व्यादिति । यदि ‘वृद्धाच्छः’ इत्यतो
वृद्धग्रहणम् ‘ओर्देशे’ इत्यनुवर्तेत तदा ‘वृद्धात्प्राचाम्’ इति
सूत्रं न कुर्यात् । एतद्धि नियमार्थं कृतं—ग्राम्येशवाग्निनो वृद्धादेव
यथा स्याद्, अवृद्धान्मा भूद्—मात्रवास्तव इति । न च वृद्धग्रह-
णानुवृत्तावृद्धात्प्रतिष्ठोऽस्तीति किं नियमायेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) छठोरमीति । ‘ओर्देशे’ इति ठञ् ॥
भाष्ये—कालाट्ठसु वार्तिकोच्चारणप्रसंगेनोक्तः । ननु ‘ओर्देशे’
इत्यत्र ‘वृद्धात्’ इत्यस्य निवृत्तावपि वृद्धाच्चावृद्धाच्च तेनैव वसित्वौ
‘वृद्धात्प्राचाम्’ इति व्यर्थमेत आह—तद्धीति ॥ वृद्धात्प्राचामिति
ठञ् इति । इत्येतस्मान्मथ्येन ‘ओर्देशे ठञ्’ इत्यनेन वृद्धाट्ठनो विधे-
रपविहितत्वात्तुमानादित्यर्थः ॥ माह्वस्तव इति । मछवासुः—
प्रकृतिः ॥ न चेति । यवञ्चैतस्मान्मथ्योत्पूर्वस्येण वृद्धेवपि विधानानु-
मानात्प्रत्ययानवकाशत्वेनैव वाचकत्वोपपत्तेर्विप्रतिषेधोऽयुक्त इत्यर्थः ॥

(५४२८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योपधप्रस्थादीनां वुञ् ठञ्जिठाभ्यां
भवति विप्रतिषेधेन ।

योपधाद्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—साङ्काश्य-
साङ्काश्यकः, कैपित्यकः ।
ठञ्जिठयोः स एव ।

वैसरूप्यं नाम वाहीकग्रामः, तसादुभयं प्राप्नो-
ति, वासरूप्यकः ॥

प्रस्थान्ताद्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—मालाप्रस्थ-
कः ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

पौतानप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तसादुभयं प्राप्नो-
ति, पातानप्रस्थकः ॥

पुरान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—काञ्चीपुर-
काञ्चीपुरकः ।

ठञ्जिठयोः स एव ।
नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तसादुभयं प्राप्नोति,
नान्दीपुरकः ॥

वहान्ताद्बुञ्भवतीत्यस्यावकाशः—वातवह—
वातवहकः ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

कौकुडीवहं नाम वाहीकग्रामस्तसादुभयं प्राप्नोति,
कौकुडीवहकः ॥

(५४२९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ औश्च ठञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) औश्च ठञो वुञ् भवति विप्रतिषेधेन ।

औष्ठञोऽवकाशः—नैपादकंठुकः ।

वुञ्जः स एव ।

आप्रीतमायोरुभयं प्राप्नोति, आप्रीतमायवकः ॥

(५४३० विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २८ ॥)

॥ * ॥ जनपदानामकाणौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) जनपदानामकाणावौष्ठो भवतो
विप्रतिषेधेन ।

अकस्यावकाशः—अङ्गाः—आङ्गकः ।

औष्ठजः स एव ।

जिह्वो नाम जनपदस्तसादुभयं प्राप्नोति, जैह-
घकः ।

अणोऽवकाशः—अणिक—आणिकः ।

औष्ठजः स एव ।

इश्वाकवो नाम जनपदस्तसादुभयं प्राप्नोति,
ऐश्वाकः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अकाणाविति । ‘अवृद्धादपि बहुवच-
नविषयात्’ इत्यतः । ‘औपधादय’ इत्यत्र ॥

(५४३१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २९ ॥)

॥ * ॥ न वा वुञ्पवादत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

वुञ्पवादत्वात् ॥ वुञ्पवादोऽण, वुञ्ज—औष्ठजं
वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) वुञ्जेति । परत्वादिति भावः ॥

(उद्योतः) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेनेति । औष्ठजोऽपि षेपः ॥

१ छ. पुलकं नास् पाठः ॥

२ ‘दाशरूप्यं—दाशरूप्यकः’ इति च, छ. पाठः ॥

३ ‘पातानप्रस्थं—पातानप्रस्थकः’ इति च, छ. पाठः ॥

४ ‘कौकुडीवहं—कौकुडीवहः’ इति च, छ. पाठः ॥

५ ‘पाठकवहः’ इति छ. पाठः ॥

(५४३२ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ कोपधादणोऽकेकान्ताच्छः ॥ * ॥
(भाष्यम्) कोपधादणभवतीत्येतस्मादकान्ताच्छो
भवति विप्रतिषेधेन ।

कोपधादणभवतीत्यस्यावकाशः—नीलीनक-नै-
लीनकः ।

अकेकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—आरीह-
णकम्—आरीहणकीयः ।

ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ब्रा-
ह्मणकीयः ॥

(प्रदीपः) कोपधादण इति । जनपदवाचिनः कोप-
धायोऽविधीयते तस्मादित्यर्थः ॥ आरीहणकमिति । अरी-
हणेन निवृत्तमिति 'वृज्छणकठं' इति तुम् । अयम् जनपदवा-
चीति कोपधादणो न विषयः ॥ ब्राह्मणक इति । 'ब्राह्मण-
कोणिके संज्ञायाम्' इत्यत्र ब्राह्मणा आयुषजीविनो यत्र
देशे तस्मिन्स्थे ब्राह्मणकशब्दो निपातितः ॥

(उद्धोतः) 'कोपधादणोऽकान्ताच्छः' इति भाष्ये पाठः ॥
ननु 'प्रभोत्तर' इति विहितकोशभागः 'वृद्धाच्छः' परः, तस्यापि
जनपदतुम् वाचकः, ततोऽपि परः 'वृद्धादके', इति सिद्धमेव
तदाशङ्क्यमिति किमनेन वार्तिकेन ? इत्यत्र आह—जनपदवाचिन
इति । 'कोपधादण' इति स्वतन्त्रद्वयेनेति भावः । ब्राह्मणकीये
'वृद्धादकेकान्त' इति छः ॥

(५४३३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३१ ॥)

॥ * ॥ धन्ववुजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) धन्ववुजश्च छो भवति विप्रतिषेधेन ।
धन्ववो वुज् भवतीत्यस्यावकाशः—पारेधन्व-
पारेधन्वकः ।

छस्य स एव ।

औष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति, आष्ट-
कीयः ॥

(प्रदीपः) धन्ववुज इति । धन्वशब्दो मरुदेशवाची ॥
पारे धन्वेति । धन्वनः पारमिति 'पारे मध्ये षष्ठा वा'
इत्यन्यथीभावः । 'अनश्च' 'ननुसकादन्वतरस्याम्' इति पक्षे
टप्समासान्तः ॥ आष्टकीय इति । 'वृद्धादकेकान्त'
इति छः ॥

(उद्धोतः) 'पारेधन्व'शब्दो मरुदेशविशेषवाची । अत्र
भाष्ये पारेधन्वमिति पाठः । कविसारधन्वेति, तदुभयसिद्धये
आह—पक्षे टजिति । 'अनश्च' इति लघुवृत्तिप्रदर्शनायम् ॥

१ इदानीन्तनेषु मुद्रितपुस्तकेषु 'कोपधादणोऽकान्ता छः' इत्येव पाठो
उपक्रम्यते । क. पुस्तके 'कोपधादणोऽकेकान्ताच्छः' इति पाठो उपक्रम्यते ॥

२ क. पुस्तके 'अकेकान्ता' इति पाठोऽपि मुद्रितेषु 'अकान्ता' इति

(५४३४ विप्रतिषेधभावोपपादकवार्तिकम् ॥ ३२ ॥)

॥ * ॥ न वा छस्य पुनर्वचनं छापवाद्-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्र
छः "वृद्धाच्छः" (धा२।११४) इत्येव ।

तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनम्—येऽन्ये तदप-
वादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् ।

स यथैवान्यास्तदपवादान् बाधत एवमिममपि
वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) येऽन्य इति । तुवाद्यः ॥ स यथैवेति ।
ततश्चापवादत्वादेव छो बाधको न तु परत्वादित्यर्थः ॥

(७५४ विधिवृत्तम् ॥ ४।२।२ आ. ५१)

१५४५ जनपदतद्वध्योश्च

॥ ४।२।१२४ ॥

(वुजोऽधिकरणम्)

(५४३५ सूत्रातिव्याप्तिप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जनपदतद्वध्योर्वुजविधानेऽव-
यवमात्रात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जनपदतद्वध्योर्वुजो विधानेऽवयव-
मात्रात्प्राप्नोति । मौजो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्
भवो मौजीयः ॥

एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः ॥

(प्रदीपः) तस्याविस्तारवधिरिति षष्ठीसमासाश्रयेण चोद-
यति—जनपदेति ॥ अवयवमात्रादिति । यो जनपदस्या-
वधिः—सीमा—अजनपदोऽपि, तस्मादपि प्राप्नोति, विशेषानुपादा-
नादित्यर्थः ॥ मौजो नाम वाहीकेष्विति । सामीपिकमिद-
मधिकरणम् । तेन 'वाहीकग्रामेभ्यः' इति ठञिन्टौ न भवतः ॥
एवं तर्हीति । स चासाववधिस्तद्वधिरिति कर्मधारय
आश्रीयते इत्यर्थः । कस्यासाववधिरिति चेत्, प्रत्यासत्त्या जन-
पदस्येति विज्ञायते ॥

(उद्धोतः) ननु 'तद्वधेः' इति लाघवात्कर्मधारयः, तत्कथ-
मिदं नोपम् ? अत आह—तस्यावधिरिति ॥ ननु जनपदावयव-
वस्याजनपदस्यावयववशात्प्राप्तसित आह—यो जनपदस्येति ।
तद्वधेऽपिदां स एव पूर्वपक्ष इति भावः ॥ ननु वाहीकग्रामः कथं
तस्य जनपदस्यावधिः ? तस्येऽपि वा ठञिन्टौ युक्ती इति मौजीय
शब्दयुक्तमत आह—सामीपिकमिति । यत्र च वाहीकसमीपः

दृश्यते ॥

१ 'आष्टकं—आष्टकीय' इति च, न. पाठः ॥

२ 'अवयवमात्रादिति । यो' इति पाठः क. पुस्तके नास्ति ॥

स ग्रामः, बाहोकरूपजनपदस्यावधिभेदे भावः ॥ भाष्ये—अव-
यवमात्रादिलेखावधिभूतजनपदावयवमात्रास्तीमात्राभावेरपीत्यर्थः ॥

(५४३१ सूत्रांशवैयर्थ्यप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ जनपदादिति चेद्वचनार्थक्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) जनपदादिति चेद्वचिग्रहणमनर्थ-
कम् । सिद्धं जनपदादित्येव ।

(प्रदीपः) जुजेवेति । त्रिगणेषु नवतैगर्तक इत्यत्रेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—जनपदावधेर्बुजैव यथा
स्यात्, यदन्यत्राप्नोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत्राप्नोति ?

छः ।

गतोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्बुज् पूर्वविप्रतिषिद्ध-
मिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो
भवति ॥

(७५५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५२)

१५५० अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४।२।२९ ॥

(संग्राहकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—मनुष्य इति, पथ्यध्याय-
न्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः
पन्थाः, आरण्यकोऽध्यायः, आरण्यको न्यायः,
आरण्यको विहारः, आरण्यको मनुष्यः, आरण्यको
हस्ती ।

वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यका गोमयाः ।
आरण्या गोमयाः ॥

(७५६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५३)

१५५१ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्

॥ ४ । २ । ३० ॥

(५४३७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्य-
तत्स्थयोर्बुज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनात् “मनुष्य-
तत्स्थयोर्बुज्” (४।२।३४) इत्येतद्भवति विप्रति-
षेधेन ।

कुरुयुगन्धरेभ्यो वा वचनस्यावकाशः—कौरवः,
कौरवकः, योगन्धरः, योगन्धरकः ।

मनुष्यतत्स्थयोर्बुज् भवतीत्यस्यावकाशः—अन्ये
कच्छादयः—काच्छको मनुष्यः, काच्छकमस्येक्षि-
तम्, हसितम्, जल्पितम्, स्मितम् ।

इहोभयं प्राप्नोति, कौरवको मनुष्यः, कौरवक-
मस्येक्षितम्, हसितम्, जल्पितम्, स्मितम् । बुज्
भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) अन्ये कच्छादय इति । समुदाये कार्यं
विधायमानं केचु विदप्यवयवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति
मन्यते ॥

(उद्धोतः) औन्मां बुजिल्लभः । ‘मनुष्यतत्स्थो’ इति मिलो
बुज् ॥ ननु कुरोस्त्र पाठो व्यर्थोऽत आह—समुदाये इति ॥

(कुरुशब्दस्य विप्रतिषेधानर्थक्ये भाष्यम्)

नैष युक्तो विप्रतिषेधः ।

न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः ।
कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः ॥

न खल्वपि कुरुशब्दे विभाषां प्रयोजयति ।
अनेन बुज्, कैच्छादिपाठादभविष्यति ।

सैषा युगन्धरार्था विभाषा ॥

(प्रदीपः) न हीति । सर्वे एवावयववास्तत्र कार्यत्वेन
निर्दिष्टा इति भावः ॥ सैषेति । ननु युगन्धरशब्दादपि ‘अच्-
च्चादपि’ इति मिले बुजि सिद्धेऽन्तरेणापि विभाषाग्रहणं विकृतो
विशाल्यते । नेतदस्ति । युगन्धराभिर्यो बुज्, ‘अच्च्चाव’
इत्यनेन तु विभाषेलेखमपि विज्ञायते । तस्माद्विभाषाग्रहणं
कर्तव्यमेव ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—न खल्वपीति । विकल्पस्य कुरुग्रहण-
मात्रेण सिद्धेरिति भावः । एवञ्चामनुष्यतत्स्थयोरनेन बुज्, कच्छादि-
पाठादपि, तयोस्तु कच्छादयणं दाधित्वा बुजेवेति विप्रतिषेधोऽनर्थक
इति भावः ॥

(७५७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५४)

१५५४ कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ३३ ॥

(अगोऽधिकरणम्)

(जिज्ञासाभाष्यम्)

किमर्थं सात्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते ?

(५४३८ पाठप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सात्वानां कच्छादिषु पाठोऽण-
विधानार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सात्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधा-
नार्थः क्रियते । अण्वथा स्याद्, बुज् मा भूदिति ॥

१ ‘वक्ष्येति’ इति च. छ. पाठः ॥

२ युगार्थमाह—आभ्यामिति ॥

१ ‘कच्छादिषु पाठा’ इति च. छ. पाठः ॥

(५४३९ पाठप्रयोजनाभावबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वाऽपदातिगोयवागृग्रहण-
मवधारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैतत्प्रयोजनमस्ति ।
किं कारणम् ?

अपदातिगोयवागृग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति ।
अपदातावेव सात्वत् । गोयवाग्वोरेव च सात्व-
दिति ॥

(प्रदीपः) सात्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्याना-
याह-न वेति । 'जनपदतद्वन्धोः' इति बुमि सिद्धे 'अपदातो
सात्वत्' 'गोयवावोश्च' इति बुवो नियमादन्यत्रापि भविष्यती-
त्यर्थः । ननु बुवभावे छः प्राप्नोति न त्वमिति चिन्त्यतेतत् ॥

(उद्घोषतः) सात्वशब्द इति । 'सात्वानाम्' इति भाष्ये
बुवचनं तु अर्थगतबुवस्य शब्द आरोपादोषम् । सात्वानां
वाचकस्य किमर्थः पाठ इति वाऽर्थः ॥ बुवभावे छ इति । इह-
त्वादिति भावः । 'अपदातो' इति पृष्ठेऽणमनुवर्त्य वाक्यमेवेन तस्यति-
रिक्तोऽर्थविधानमिति भाष्यतात्पर्यमाहुः ॥

(७५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५५)

१५५८ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ ४।२।१३७ ॥

(छाधिकरणम्)

(५४४० पूर्वविप्रतिषेधे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्
बुञ्ज विप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् बुञ्ज
भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—श्वावि-
हर्त—श्वाविहर्तीयः ।

बुञ्जोऽवकाशः—अज्ञाः—आज्ञकः ।

इहोभयं प्राप्नोति, त्रैगतैकः ।

बुञ्ज भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) श्वाविद्वर्गाय इति । श्वानं विध्यतीति
किम् । 'नहिदृष्टि' इति वीर्यः । श्वाविर्वा गर्त इति समासः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्याने भाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ?

न वक्तव्यः ।

उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनम्—जनपदाज्जन-
पदावधेर्बुञ्जेव यथा स्यात्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा
भूदिति ॥

(७५९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५६)

१५५९ गहादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३८ ॥

(५४४१ मध्यमशब्दस्य आदेशिनिश्चयकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य
मध्यमभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो
वक्तव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ॥

(प्रदीपः) 'मध्यो मध्यमं चाण् चरणे' इति गणपठाः, तं
विशेषेऽवस्थापयितुमाह—गहादिष्विति । पृथिवीमध्यवा-
च्येव मध्यशब्दो ग्राह्यः, न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः ॥

(उद्घोषतः) ननु पृथिवीमध्यस्य प्रकृतिरेव तद्वत्कमध्यश-
ब्दस्य मध्यमादेशोऽपि 'मध्यमीयः' इत्यसंगतमत आह—वाच्ये-
वेति । गहादिषु पृथिवीमध्यवाची 'मध्य' शब्दो ग्राह्यः, तस्य
च मध्यमादेश इति वार्तिकार्थः ।

अन्ये तु—गणसूत्रमनार्थम्, पृथिवीमध्यशब्दस्यैव मध्यमादेश
इत्याहुः ॥

(५४४२ अर्थनिर्णयविषये वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चरणसम्बन्धेन निवासलक्ष-
णोऽण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण-
वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय उदीच्याः । त्रयो
माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

(प्रदीपः) चरणसम्बन्धेनेति । पृथिवीमध्यं निवास
एषां चरणानामित्यत्रार्थं माध्यमाश्चरणा इति भवतीत्यर्थः ।
चरणाः कडादयः ॥ निवासलक्षण इति । सोऽस्य निवास
इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोषतः) प्राक् निवालो येनाम्, उदक् निवालो येना-
न्ते—प्राच्याः—उदीच्याः । 'बुधाक्' इति यत् ॥ माध्यमा
इति । प्रकृतवाकिनेनाम्, तदर्थ—भाष्ये—सर्वे इति । अनेन
भाष्येण प्रायुदन्त्यां निवाते ष्व इति सूचयतीति केचित् ॥

इति श्रीशिवमष्टतत्त्वतीर्गर्भज्जगोभीमङ्गले भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादत्रय समाप्तः ॥

(७६० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५७)

१५६२ वृद्धादकेकान्तलोपधात्

॥ ४ । २ । १४१ ॥

(सूत्रोपसंख्यानं भाष्यम्)

ईकान्तादपीति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—ऐणीकीयः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(५४४३ लघूपसङ्ख्यानबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं

सौसुकाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सौसुकाद्यर्थम्, सौसुकीयः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे
द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणस-
पनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
साध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				सर्वयोगः
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिकमंडल- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	७०३	४३	१४	५७	७६०
अव्याख्यातसूत्राणि	७२२	४८	४०	८८	८१०
समुदितसूत्राणि	१४२५	९१	५४	१४५	१५७०
वार्तिकानि	५३२७	६५	५१	११६	५४४३

(७६१ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १)

१५७१ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च

॥ ४ । ३ । १ ॥

(खञोऽधिकरणम्)

(५४४४ योगविभागबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ युष्मदस्मद्व्यां प्रत्ययविधाने
योगविभागः ॥ * ॥(भाष्यम्) युष्मदस्मद्व्यां प्रत्ययविधाने योग-
विभागः कर्तव्यः ।युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । छो भवति । युष्म-
दीयः, अस्मदीयः ।

ततः-खञ्च ।

खञ्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । यौष्मा-
कीणः, आस्माकीनः ॥

किमर्थो योगविभागः ?

(प्रदीपः) लयादिवाहुद्वत्वाद् छे प्राप्ते खञ् विधीयते ।
तत्तद्व्यस्य बाधे प्राप्ते चकारेण छोऽनुकृत्यते । एवं च खञ्छाव-
न्यतरस्यां युष्मदस्मदोरविधीयते । तेन पक्षे यथाश्रमणम् भवति ।
तत्र खञ्छावर्तुष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्यावधारणं प्राप्नोति ।
तत्राकारणयाह—युष्मदस्मद्व्यामिति ॥ क्वचित्त्व-
त्राहुः—एक एवानेन खञ् विधीयते, चकारेण तु तस्य सहायता
द्योस्यते । तत्र प्रेरणछेन—इति विज्ञायते । अन्यतरस्याग्रहणेन
चाणः प्रतिप्रसवः कियते । तत्र यथेक एवापूर्वः खञ् विधी-
यते, यदि वा त्रयः खञ्छाणः, सर्वेया नास्ति संख्यासाम्यमिति
यथासंख्यनिरासाय न कर्तव्यो योगविभाग इति ।अत्राहुः—चकारेण छस्यानुकर्षणं कियते, तेन यावदुक्तं
खञ्छाविति तावत् खञेति । ततश्च सिद्धोऽपि छप्रत्ययोऽने-
नैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृत्य विधीयत इति स्यादेव
यथासंख्यम्, अन्यतरस्याग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षेऽनुत्पत्तिः
प्रतिपाद्यते । तदनुपपत्तौ चापवादभावात्स्वशास्त्रेणापि भवतीति
कुतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम् ॥(उद्धोतः) नेनु खञ् एवानेन विधानात्रयाणां वा खञ्छाणां
विधानात् क यथासंख्यमिति ? किमर्थो वा योगविभागः ? अत
आह—खञ्छादिस्वादिति ॥कुतः प्रत्ययत्रयस्येति । ननु यदि प्रत्ययत्रयाविधानं तर्हि द्वयो-
रपि न विधानम्, चेन सहायतामात्रयोजनात् । यदि तावथैत-
दस्मापि विधानाद्द्वयोविधानं तर्हि त्रयाणामपि, इति चेन्नः अन्य-
तरस्याग्रहणस्य हि पक्षेऽभावमात्रमर्थः न त्वन्यभावाऽपि, नानाव-तापत्तेः । एवञ्च वाक्यस्य महाविभाषया सिद्धत्वादन्यतरस्याग्रहण-
कोपिततदभावे अग्रेष्वेति लक्ष्यसंस्कारदेवायां निर्णीयते । यथासंख्य-
सूत्रे च 'विध्यर्थप्रतिपादिकादि सङ्ख्यासाम्यं' गृह्यत, इति 'अम-
हण' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिवास्मात् । सहायवाक्यस्य प्रतिबोधि-
सापेक्षत्वाद्वाक्यार्थविभाषामेव तदुपस्थितिरित्यदोषः ॥ युष्मदस्मदो-
रिति—पृष्ठी 'गोरोः' इति वदानन्तर्यं । पष्ठवृत्तारण्यमुत्तरार्थम् ॥

(५४४५ योगविभागफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समसंख्याप्रतिषेधार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्यातातुदेशो मा भूदिति ॥

(७६२ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २)

१५७२ तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ

॥ ४ । ३ । २ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(५४४६ योगविभागे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आदेशवचने च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

योगविभागः कर्तव्यः । 'तस्मिन्नपि युष्माका-
स्माकौ' भवतः । यौष्माकः, आस्माकः ।

ततः-खञ्चि । खञि च युष्माकास्माकौ भवतः ।

यौष्माकीणः, आस्माकीनः ।

किमर्थो योगविभागः ?

समसंख्याप्रतिषेधार्थ इत्येव ॥

(५४४७ योगविभागसाधने वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न

ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गसुपजायते ॥

(प्रदीपः) तत्र पुनरिति । खञि—अपि चेति वक्तव्य-
मिच्छार्थः । अन्त्या पूर्वस्य खञेति चकारेण छोऽनुकृत इति
स एवानन्तर्यासमिच्छानेन परावृत्त्येव ॥(उद्धोतः) ननु तच्छब्देन खञः परामर्शेतिरसङ्गतमेव
तत्, अत आह—अन्यथेति ॥

(योगविभागसाधनप्रत्याख्यानं भाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

एवं वक्ष्यामि—तस्मिन् खञि युष्माकास्माकौ
भवतः ।

१ 'प्रकरणच्छेन—इति' इति ह. पाठः ॥

२ यथासंख्यमिति उपपद्यते—ननु खञ् एवानेनेति ॥

३ ननु, युष्मदस्मदोरिति सूत्रे पष्ठमेष्यया पष्ठवृत्तारण्यमेव कथं न कुतः

समसंख्यात्वात्—पष्ठवृत्तारण्यमिति ॥

४ 'संख्यातातुदेशप्रतिषेधार्थ' इति ह. अ. पाठः ॥

ततः—अणि च । अणि च युष्माकासाकौ भवत इति ॥

(प्रदीपः) एवं वक्ष्यामीति । एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तस्याभिलेनेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः खञ् परामुश्यते, न तु चकारानुकुष्ठदृष्टः । चक्ष्णो हि समुच्चयस्य योतकः प्रकृतमनु-कर्षति । तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारप्रवृत्तौ विलम्बिता छस्य प्रतीतिः, अव्यवहिता तु खञ इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः । अथवा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातत्वा-च्च चकारेण छस्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यम्, यतस्तस्य परामर्शः स्यात् ॥

(उद्धोतः) अव्यवहिता इति । साक्षादुच्चारणादिति भावः । तच्छब्दस्याभ्यवहिततुल्यस्य परामर्शकत्वादिति तत्पर्यम् । तदेतत्पठन्ति—‘वानुकुष्ठोत्तरञ्’ इति । इदमेव युक्तम् । ‘अथवा’ इत्यादि तु श्रोत्र्या व्याख्यानम् ॥

(७६३ विधिमुद्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३)

१५७३ तवकममकावेकवचने

॥ ४ । ३ । ३ ॥

(५४४८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकार्थग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । एकार्थ-योर्बुध्मदसदोरिति वक्तव्यम् ।

किमर्थम् ?

न एकवचन इत्येव सिद्धम् ?

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते, न चात्रैकवचनं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यादि-न्यायात् प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्, तस्य च गित्वाल्लुक्-प्रवर्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरत्वा युष्मादसदोर्न संभवतीति नत्याऽऽह—एकार्थग्रहणं चेति ॥

(उद्धोतः) ननु ‘एकं वक्ति’ इति न्युत्पत्त्या एकावचनाशब्द-स्यैव तदर्थत्वसम्भवादाह—कृत्रिमेति ॥ नित्यत्वादिति । ‘गन्त-रज्जानति’ इति न्यायोपेक्षया बोध्यम् ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिबोधकं भाष्यम्)

यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाणखञौ विशेष्येया-ताम् ।

नैवं शक्यम्, इह हि प्रसज्येयाताम्—युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः । आस्माकीनः ।

इह च न स्याताम् । तव छात्रास्तावकीनाः ।

मामकीनाः ।

तस्माच्चैवं शक्यम् ।

न चेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् ।

नैवं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । तवार्यं—तावक इत्यादि विध्यतीति मन्यते ॥ नैवं शक्यमिति । अन्वार्थवित्यादि-दोषदुष्टत्वादिति भावः ॥ अन्वर्थग्रहणमिति । उभयगति-रिह शास्त्रे संभवति । तत्र विषयभेदेन कचित् कृत्रिमस्य ग्रह-णम्, कचिदेकृत्रिमस्य, कचिदुभयोः ।

अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मान्नाश्रितम् । उच्यते । अन्वर्थग्रहणे तत्प्रत्ययवहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवा-श्रितम् । ‘एकवचने’ इति च प्रथमाद्विवचनान्तं—युष्मदसदोः समानाधिकरणं विशेषणम् । एकस्येति । वाच्यवाचक-संबन्धे वष्टी । एकार्थाभिधानाय ये उच्यन्ते युष्मदसदो तयो-रादेशाभिलष्यः ॥

(उद्धोतः) ननुभयोर्ग्रहणं वा स्यात्, कृत्रिमस्यैव वा, अकृत्रिमस्यैव ग्रहणं तु कथं लभ्यम् ? अत आह—तत्र विषय-भेदेनेति । व्याख्यानादिति भावः ॥ अन्वर्थवहितेति । प्रत्यय-लक्षणस्य तु निषेधप्रतिषेधद्वारा व्यवहितेत्यर्थः । किञ्च शास्त्रवाचा-पेक्षया लौकिकन्यायवाचो युक्तः । किञ्च ‘त्वमावेकवचने’ ‘प्रत्ययो-त्तरपदयोश्च’ इत्यत्रास्या एव सरणैरावश्यकत्वेनात्रापीयमेवावृत्ता भवता ॥ नन्वेवम् ‘एकवचने’ इति सप्तम्येकवचनासंगतिरित आह—एकवचने इति चेति ॥ प्रथमाद्विवचनान्तमिति । एवञ्च एकार्थवाचके ये युष्मदसदो तयोरेति शेषोऽत्र बोध्यः । वष्टयर्थे प्रथमा-द्विवचनमिलन्ये ॥ नन्वेकस्यार्थस्य वचनम्—वचनम्, न हि ते युष्मदसदो, अत आह—वाच्येति । वचनशब्दः करणस्थूलत्वा-प्रतिपादकपर इति भावः ॥

(७६३ विधिमुद्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ४)

१५७४ अर्धाद्यत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५४४९ विधिपूर्वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाद्बुध्म ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाद्बुध्म वक्तव्यः । बालेयार्थिकः । गौतमार्थिकः ॥

(५४५० विधिवातिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दिक्पूर्वपदाद्यच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्पूर्वपदाद्यच्च उच्च वक्तव्यः ।
पूर्वाध्यः, पौर्वाधिकः, दक्षिणाध्यः, दाक्षिणाधिकः,
उत्तराध्यः, औत्तराधिकः ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, यथान्यास एव दिक्पूर्व-
पदादर्थाभ्युपगम्यते ।

इदमद्यापूर्वं कियते—अर्धाद्यद्विधाने सर्वा-
द्विजति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तद् द्वेधं विज्ञानीयात्—सर्वमेव विकल्पत इति ।
तदाचार्यः सुहृदभूत्वाऽन्वाचष्टे दिक्पूर्वपदा-
र्धाद्यथान्यासमेव भवतीति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तद् द्वेधमिति । 'दिक्पूर्वपदात्'
इत्यस्य स्थाने यथकृच्छिकायां कृतमिति वो ब्रह्मैतन्मतीदमाख्या-
यत इत्यर्थः ॥

(७६५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ५)

१५८५ श्वसस्तुद् च ॥ ४ । ३ । १५ ॥

(उणोऽधिकरणम्)

(५४५१ आगमस्य टिलकणे आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्वसस्तुद्व्यादेशानुपपत्तिर-

नादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः ।
किं कारणम् ?

अनादित्वात् । तुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनादित्वादिति । यद्यपि 'ठलेक' इत्यत्रादि-
ग्रहणं नास्ति तथाऽप्यङ्गस्य निमित्तं यष्टस्त्वैक इति सूत्राद्योश्रय-
णाद् यथा 'कर्मणि घटोऽठ' इत्यठजङ्स्य निमित्तं न ठ इति
कर्मठ इत्यत्रैकादेशो न भवति, एवं तुटि कृते समुदायोऽङ्ग-
संज्ञानिमित्तम्, न ठमात्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्घोषः) समुदायोऽङ्गसंज्ञानिमित्तमिति । चित्स्यमि-
दम्, 'ठलेकः' इत्यत्र वर्णग्रहणपक्षे वर्णमात्रस्यैव प्रत्ययत्वेन,
समुदायग्रहणपक्षे च तस्यैव प्रत्ययत्वेन 'यदागमाः' इति न्यायेन
तुष्टिनिष्ठस्यापि प्रत्ययत्वेन उग्रहणेन च ग्रहणाद् । तस्याप्यङ्गसंज्ञा-
निमित्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया ठलैकादेशेन च दोषाभावात् ।
तस्मादङ्गात्परस्मैति व्याख्यानमभिप्रेत्य—अनादित्वात्—इति भा-
ष्यम् । तत्र, वोऽङ्गात्परतो न स निर्दिश्यमानः, यश्च निर्दिश्यमानो

नासावङ्गात्पर इत्यादेशानुपपत्तिरिति भावः ॥ अनादित्वात्—इत्यने-
नाङ्गात्परत्वाभावेन बोध्यते । आदित्वे हि निर्दिश्यमानस्य तस्याङ्गा-
त्परत्वं भवतीति बोध्यम् । समाधानान्तरमेव वक्तुम्—अङ्गनिमि-
तत्वेति नास्ति भगवदेल्लेव सारम् ॥

(तुडागमस्य पूर्वान्तत्वबोधकं भाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५४५२ पूर्वान्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः, कादेशस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । शौवस्तिकम् ।

तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) शौवस्तिकमिति । 'द्वारावीनां च' इति
तद्विप्रतिषेधः, ऐजायमश्च ॥

(परादित्वाभ्युपगमाभाष्यम्)

अस्तु तर्हि परादिः ।

ननु चोक्तं श्वसस्तुद्व्यादेशानुपपत्तिरनादित्वा-
दिति ॥

(५४५३ परादित्वाभ्युपगतदोषविराकरणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादित्थस्य तुद्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तुडादित्थस्यैति वक्तव्यम् ॥

(५४५४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ संनियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते ।
तुद् च ।

किं च ?

यथान्यत्प्राप्नोति ।

किं चान्यत्प्राप्नोति ?

आदेशः ॥

(प्रदीपः) संनियोग इति । तेनागमादेशौ सह भवतः ॥

(७६६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ६)

१५९२ सर्वत्राणच तलोपश्च ॥ ४ । ३ । २ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५४५५ सूत्रैकदेशप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं
हेन्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

हेमन्ः प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः ।
आतश्च प्रकृत्यन्तरम्, एवं ह्याह—हेमन् हेमन्नागनी-
गन्ति कर्णौ तस्मादेतौ हेमन्प्रत्यय इति ॥

(प्रदीपः) हेमन् इति । हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति,
तस्मादृष्यमि कृते हेमन्मिति भविष्यति, नार्थस्त्वलोपविधानेन;
'सर्वेष्टाण' इत्येव वक्तव्यम् । भाषायां च—एतद्वृत्तिविषय एव
हेमन्शब्दः ऋतुयाचीत्यस्येव हेमन्तः कर्तव्यः—हेमन्ते साधु
हेमन्मिति । 'अन्' इति प्रकृतिभावाद्द्विगोभावात् ॥ हेमन्
हेमन्मिति । सतम्पेकवचनस्य छन्दसि 'सुगो सुछक्' इति
छक् । 'नडिंसुदुषोः' इति तलोपप्रतिषेधः ॥

(उद्धोतः) अनेन सूत्रेणाभक्तलोपा विधीयते । ननु हेमन्-
शब्दस्य स्वर्णशक्तत्वात् अर्धमेरोऽत आह—हेमन्तेति ॥ सर्वेष्टाणि
त्येव वक्तव्यमिति । वेदे ठणा भाषायां मा भूदितिर्द वक्तव्यम् । छन्द-
स्येवापिधाने लोके तदभाव आशङ्कयेतेत 'सर्वेष्ट' इति वक्तव्यम् ।
ननु 'हेमन्' हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्प्रत्ययतः' इति वेदे
प्रयोगोच्छ्रित्य तस्येष्टेऽपि भाषायां तदभावेन तत्र 'हेमन्' इति
प्रयोगसिद्धयर्थं तलोप आवश्यकः, मायाधानमि तस्मात्कारेण्यथापि
तदयोगोपाश्रित आह—एतद्वृत्तिविषय इति ॥ प्रकृतिभावा-
दिति । श्रद्धा सूत्रे तलोपमहोपसि 'त' इति समुदायलोप इति
पक्षे आवश्यकम् । अनेन व्यञ्जनसंघ लोपः । 'वस्येति च' इत्यलोप
इति पक्षे अलोपस्य स्वाभिवादात्सिद्धत्वाच्च न टिलोप इत्यपि
बोध्यम् ॥

(५४५६ प्रत्याख्यानोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अलोपदर्शनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलोपः खल्वपि दृश्यते । पङ्क्तिर्हेम-
न्तीति ।

(उद्धोतः) नाथे—अलोपः खल्वपि । न च 'अण्व'
इति चकारेण यथाप्राप्तत्वेऽपि बोधनेन तत्र च तलोपाभावात्
हेमन्तीति सिद्धयतीति वाच्यम् । नाथ्यविरोधेन चस्य तत्तात्पर्यक-
त्वाभावात् । तदपेक्षया तलोपाकरणस्येवोचितत्वमिति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानाभाष्यम्)

अपर आह—हेमन्तस्याप्यवचनम्, अपि च तलो-
पवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

हेमन्ः प्रकृत्यन्तरत्वात् अलोपदर्शनाच्चेत्येव ।

तत्र ऋतुस्य इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अपर आहिति । सूत्रस्य प्रत्याख्यानम् ।
तथा हि—छन्दस्येव रूपप्रयमितम्—हेमन्तम्, हेमन्तिकम्, हेम-
न्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य ऋतुवर्ण हेमन्मिति भवति ।
हेमन्ताच्च' इत्यनेन ठणि हेमन्तिकमिति । 'सर्वे विधयः छन्दसि

विकल्पन्ते' इति हेमन्तशब्दादृष्यमि हेमन्मिति भवति ।
भाषायां तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋतुवर्ण हेमन् हेमन्तमिति
रूपद्वयमिदं सिध्यतीति नार्थः सूत्रेणत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु 'सर्वेष्ट'ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेऽप्यस्यानु-
वर्णेन भाषायां ठणा ऋतुवर्णो भाषायां भूदिति 'सर्वेष्टाण' इत्याद्य-
कमत आह—छन्दस्येवेति । 'सर्वेष्ट' ग्रहणे तु 'सर्वेष्ट विभाषा नोः'
इतिवत्सपटार्थमेवेति भावः ॥ नन्वेवमपि ठणा वाधाद्वेदे 'हेमन्तत्'
इत्यस्मात्सिद्धिर आह—सर्वेष्ट विधय इति ॥

(७६७ विधिस्त्वम् ॥ १ । ३ । १ आ. ७)

१५९३ सायं चिरं प्राक्षेपेऽप्ययमेभ्यश्चु-
त्सुलौ तुद च ॥ ४ । ३ । २३ ॥

(व्युत्सुलोरधिकरणम्)

(विद्युपष्टम्भकभाष्यम्)

चिरपरुत्तरारिभ्यस्तो वक्तव्यः ।

चिरत्नम्, परत्नम्, पारित्तम् ।

प्रगत्यच्छन्दसि गलो-

पश्च तश्च वक्तव्यः ।

प्रत्नमात्मानम् ।

अग्रादिपश्चाद्विमच स्मृतः ।

अग्रिमम्, आदिमम्, पश्चिमम् ।

अन्तांवाति वक्तव्यम् ।

अन्तिमम् ॥

(प्रदीपः) चिरपरुदिति । व्युत्सुलुभ्यां जस्य समावेश
इष्यते, न तु व्युत्सुलुलोभां इत्याहुः ॥

(उद्धोतः) सामयेश इति । चिरशब्दे तदर्शनादिति
भावः ॥ इत्याहुदिति । अत्राहविचारं तु परत्तरारिभ्यां समावेशे
मानामाव इति ॥

(वार्त्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ?

(५४५७ निपातनबोधकं वार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सायचिरयोर्मकारान्तत्वं

प्रत्ययसांनयुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्यय-
संनियोगेन निपात्यते । सायन्तनम्, चिरन्तनम् ॥

(प्रदीपः) सायचिरयोरिति । स्वतर्धानं सायशब्दस्य
चिरशब्दस्य च मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः ॥

(वार्तिकक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, मकारान्तः सायंशब्दः ।

(प्रदीपः) मकारान्त इति । अनेन सायंशब्दः प्रत्याख्यायते, अव्ययत्वादेव खुखुलोः सिद्धत्वात् । चिरशब्दस्य तु मान्तत्वं निपात्यते । सायंशब्दस्तु घवन्तोऽवसानमात्रवाची, न तु कालविशेषवाची—इति तस्यैव ग्रहणमयुक्तमिति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु मान्तसायंशब्दस्याभ्यस्यवादेव सिद्धे सृष्टे तदुपादानं व्यर्थमेत आह—अनेनेति ॥ तन्नेवमपि घनन्त्यस्य सायंशब्दस्य 'सायिकः' इत्येतस्यावृत्तये तदुपादानमेत आह—सायशब्दस्त्विति ॥ तस्यैव ग्रहणमिति । एतत्प्रकरणस्यप्रत्यये प्रकृतिः स्तेन ग्रहणमित्यर्थः । अत्रापि 'कालाद्' इत्यनुवर्तते इति भावः ॥ न च सायशब्दस्यापि लक्षणा कालविशेषपरत्वे कालादुन्निवारणाय सृष्टे तद्वद्ग्रहणम्, अनभिधाने न तत्र तदभावकल्पनार्थादिवाच्यः ॥ केचित्तु—अकारान्तसायशब्दस्य घनन्त्यस्यानभिधानेव' इति भाष्याशयः । अत एवात्र प्रश्नः—'यथं सायाहः' इत्यादिः, अन्यभाष्यज्ञानवचनस्य तत्त्वकालरूपेण 'सायाहः' इत्येकदेशिसमासोपपत्तौ प्रभासंगतिः स्पष्टयेत्याहुः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि मकारान्तः,
कथं सायाहः ?

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

सायमोऽङ्गे मलोपो वक्तव्यः ।

कथं सायतरे ?

तरे चेति वक्तव्यम् ।

कथं सायम् साये ?

वा सप्तम्यामिति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सायमोऽङ्ग इति । 'अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः' इत्यहोऽङ्गजन्तो निर्दिष्टः । 'संख्याविसायपूर्वस्याहस्य' इति ज्ञापकिकदेशिसमासः । सायतर इति । तरपि रूपमेतत् ॥ वा सप्तम्यामिति । मलोपे च कृते 'साये' इति, भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययसंज्ञाभावात् ॥

(उद्घोषः) ननु पूर्वनिपातार्थेपरीक्षापरितत आह—संख्यावीति ॥ नन्वेवमव्ययत्वादिभक्तिक्षयवसंसर्गतमेत आह—भाष्यकारेति । 'सायमण्डननित्तरयन्त्यः' इत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्याहुः । चिरमित्यप्येतेन सिद्धे चिरशब्दाच्च स्तेनैव ठवो बाधे सिद्धे तदुपादानात् चिरमित्यव्ययमत्रापि कालित्याहुः ॥

(वार्तिकव्यतिरेकभाष्यम्)

अथ प्राक्प्रगयोः किं निपात्यते ?

१ यदि चिरमित्येतदव्ययं स्वातन्त्र्यादव्ययग्रहणैव खुखुलव्ययोः सिद्धमिति सृष्टे तदुपादानात्तच्चिरशब्दस्याचिरमित्येतदव्ययमत्रापि निर्दिष्टमिति भावः ।

२६ पा० ब०

(५४५८ निपातनबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राक्प्रगयोरेवदन्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राक्प्रगयोरेकान्तत्वं निपात्यते । प्राकृतनम्, प्रगेतनम् ॥

(वार्तिकक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, सप्तम्या अलुकाऽपि सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अलुकेति । 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इत्यनेन ॥

(उद्घोषः) घकालेति । स च निल इति भावः ॥

(आक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अवेत्सिद्धम्, यदा सप्तमी । यदा त्वन्या विभक्तयः, तदा न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) यदा त्वन्या इति । प्राहः सोढोऽस्य—प्राहेतन इत्यादौ ॥

(५४५९ टित्वकरणक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तुखुचम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तुख्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति । तुटि कृतेऽनादित्वादित्वादेशो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) 'अनादित्वादिति । अत्रसंज्ञानिमित्तस्य योः—अनादेश उच्यमानो मृदुशब्द इव तुटि कृते तुग्रशब्दोऽत्रनिमित्तम्, न तु तुग्रशब्द इति न स्थादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तत्रादिग्रहणाभावादाह—अङ्गसंज्ञेति । अत्रत्यमपि भाष्यम्—'असस्तुद् च' इतिपुत्रस्यभाष्यस्यास्थानातीत्येव व्याख्येयम् । कैयटस्तु चिन्त्य एव ॥

(पूर्वान्तत्वबोधकं भाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५४६० पूर्वान्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः, विसर्जनीयो वक्तव्यः । प्रातस्तनम्, पुनस्तनम् ।

परार्धौ पुनः सति "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" (८।३।१५) इति विसर्जनीयो सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) यदीति । पदान्तस्य रेफस्य विधीर्यमानस्तुकि कृते अपदान्तत्वाच्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तोपक्रमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि परादिः ।

२ 'रेदन्तत्वम्' इति ज. अ. पाठः ॥

३ शोरिति । गुबानाकाविल्लेनेन इत्यनेन विधीयमानस्यानदेशस्येव ॥

४ विधीयमान इति । विसर्जनीय इति शेषः ॥

ननु चोक्तं तुष्टि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ॥

(५४६१ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य तुङ्गवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदिष्टस्य तुङ्गवचनात् । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥

(५४६२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संनियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते ।

तुद् च ।

किं च ?

यथान्यत्प्राप्नोति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

आदेशः ॥

(७६८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ८)

१५९४ विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम्

॥ ४ । ३ । २४ ॥

(५४६३ पुद्गलत्वसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पूर्वाह्णपराह्णभ्यां सुबन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वाह्णपराह्णभ्यां सुबन्तत्वं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सप्तमीश्रवणार्थम् । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात् । पूर्वोद्घेतनम्, अपराद्घेतनम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

(प्रदीपः) सुबन्तवचनमिति । कथाप्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकस्यैव तद्धितोत्पत्तौ प्रकृतिस्त्वेन भाष्यम्, न तु सुबन्तस्येति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु समर्थोक्तश्चिंतोत्पत्तिः, सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति सुबन्तादेव तद्धितं इति किं वचनेन ? इत्यत आह—इथापिति । यथाकथञ्चिद्विज्ञानिकसामर्थ्यादायैव शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः ॥

१ 'इहापि तर्हि वा' इति च. न. पाठः ।

२ 'यस्य प्रत्ययाश्रयः' इति च. अ. पाठः ।

(पूर्ववार्तिकस्यान्यथासिद्धत्वबोधकं भाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यत्र सप्तमीति, यदयं “यकालतनेषु कालनाम्नः” (६३१७) इति सप्तम्या अलुक् शस्ति ॥

(उद्घोतः) माथे—भवत्यत्रेति । अत्र=कालनामचक्र-शब्दे ॥

(५४६४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अलुक्वचनं ज्ञापकमिति चेद्-

व्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलुक्वचनं ज्ञापकमिति चेद्व्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनम्, दिवातनम् ॥

(प्रदीपः) दोषातनमिति । दोषाशब्दस्यापि काल-वाचित्वाद्दुग्गुप्तितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) तदाह—कालवाचित्वादिति ॥

(मल्लाक्षेपपरं भाष्यम्)

अस्तु । ‘अव्ययात्’ इति लुग्भविष्यति ।

इहापि लुक्प्राप्नोति—पूर्वोद्घेतनम्, अपराद्घेतनम् ।

अलुगत्र लुक् बाधिर्यते ।

इहापि तर्हि बाधेत—दोषातनम्, दिवातनम् ।

समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते ।

कश्च समानाश्रयः ?

यैः प्रत्ययाश्रयः, अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते-लुग्भवति ॥

न सिध्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यम्, सति लुक्प्रत्यये लुका भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति ॥

सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराकृष्यते । सा ययैवेह बाधिका भवति—पूर्वोद्घेतनम्, अपराद्घेतनमिति, एवमिहापि स्यात्—दोषातनम्, दिवातनम् ॥

(प्रदीपः) समानाश्रय इति । ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इत्ययं लुक् तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायान्तवर्तिसुप्थानिकः—अलुक्साद्धितविशेषेति मित्तस्य समानाश्रयः ॥ अत्र चेति । ‘अव्ययादाप्नुपः’ इत्ययं लुग् अव्यय-मात्रापेक्षत्वाद्भेदाद्भवतीत्यर्थः ॥ न सिध्यतीति । प्रातिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तिः, अलुग्विधानाच्च ज्ञापकाद्विभक्तिरिति

१ ‘दिवातनमिति’ इति च. अ. न. पाठः ॥

पक्षः प्रकान्तः । तत्र प्रत्यय उत्पत्ते विभक्त्या भाव्यम्, न तु पूर्वम्; ततश्च 'अभ्यासाद्युप' इत्यमपि लुक्छितोत्पत्त्युत्तरकालमाविष्टुपस्थानिकत्वादल्लुक् समानाश्रयत्वाद् बाध्यत इत्यर्थः । एतच्च हलन्तत्वादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते । तत्र च प्रत्यय इति । प्राक्तच्छितोत्पत्तेः सुपसंज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु लुकोऽन्वेषिकत्वात्किमादाय समानाश्रयत्वम् ? अत आह—सुपो धात्विति । समानाकालमाश्रित्येषां समानाश्रयत्वमिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । 'अन्तरङ्गानवि' इति न्याये तु लुगतिरेका प्रधानतश्चविषयो गृह्यन्त इति भावः ॥ ननु 'अभ्यासाद्य' इति दुःखः कथं तद्विषयप्रत्ययसंज्ञकम् ? अत आह—प्रातिपदिकादिति । एतच्चेति । एवञ्च तत्र तदनुवृत्तिर्लुक्छितानामन्तरङ्गाविरोधेति भावः ॥ सुपः प्रत्ययस्य सत्त्वादिदमनुकूलत आह—प्राक्तच्छितेति ॥ भाष्ये—आकृष्यत इति । उपायत इत्यर्थः ॥ सा यथैवेह बाधिकाति । तदनुमापकाऽल्लुक्प्रवृत्त्यर्थः ॥

(एतन्मन्त्रे साधकान्तरयोर्धकं भाव्यम्)

एवं तर्हि न त्रमः—'अनुवचनं शापकम्-भय-लत्र समी' इति ।

किं तर्हि ?

भवति सुबन्तादुपत्तिरिति ।

किं पुनर्भाष्यमेतद्, यावता समर्थानां प्रथमादिति वर्तते सामर्थ्यं च सुबन्तेन ?

भाष्यमित्याह ।

कथम् ?

उपायातिपदिकादित्यपि वर्तते, तत्र कुत एतत्-सुबन्तादुपत्तिर्भविष्यति, न पुनर्लुकात्प्रातिपदिकादिति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—सुबन्तादुपत्तिरिति । 'स्वार्थद्वयलिङ्ग-सङ्क्रान्त्यर्थः परिपूर्णाभ्यां पदस्य पदान्तरेण सम्बन्धः' इत्यर्थो ज्ञायत इत्यर्थः । यावता समर्थानां प्रथमादिति । 'किं पुनः समर्थम् ?' अर्थोविधाने यच्छकं कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्' इति तत्त्वज्ञ-भाष्योक्तेरिति भावः । कृतवर्णानुपूर्वीकत्वं परं—उपायातिपदिकांशो पदेनान्वयः ॥ न पुनर्लुकोक्तिः । यद्यपि सत्यपेक्षे शक्यम्, ततः प्रथमादितिपदिकादित्यर्थो भविष्यतीति भावः ॥

(साधकान्तराक्षेपभाष्यम्)

कथं यत्तदुक्तम्—'वृद्धावपुष्वरक्ष्यलक्षणं च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम्' इति ?

(प्रदीपः) कथं यदिति । यद्यल्लुगविधानेन समर्थस्य प्रकृतिवमनुगतये तदा उपायातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिति-

शेषणत्वेन उपायातिपदिकस्य प्रकृतिस्त्वप्रतिपादनं प्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) ननु शापकासुबन्तस्य प्रकृतिस्त्वेषां 'प्रातिपदिका-त्तरः सुबन्तात्तरः' इत्यर्थः । तत्र सुबन्तात्तरत्वमन्यथवेदितम्, प्रातिपदिकासु व्यचक्षितम्, सामर्थ्यात्, इति—प्रातिपदिकस्यापि संनिहितत्वात्-तद्विशेषणं 'वृद्धाद्य' इत्यादि भविष्यतीति को विरोधः ? अत आह—यदीति । वृद्धादिविशेषणत्वेनेति बहुव्रीहिः । अयं भावः—'वृद्धाच्छः' इत्यादी 'वृद्धाद्य' इत्यादि प्रकृतिबोधकम्, तस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तस्यैव प्रकृतित्वं सम्भवति इति प्रकृतिस्त्वप्रतिपादनरूपं यत्प्रयोजनं तदधिकारस्योक्तं तद्विरुध्यते इति । किञ्च विलिगमनावि-रहाऽभयोविशेषणं स्यात्, ततश्च 'ज्ञानौघं क्षीयः' इत्येव स्यात्, 'क्षयोरयम्' इत्येव न स्यात् । 'क्षै'शब्दोऽत्रान्वत इति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

समर्थस्य यद् वृद्धं उपायातिपदिकमित्येवमेत-दिज्ञायते ॥

(प्रदीपः) परिहारमाह—समर्थस्येति । समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतिव्यतिरिक्तस्यावयवभूतं उपायातिपदिकं वृद्धादि चेद्वचति ततः समर्थदेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) समर्थस्येति । लघ्वानुबोधात्प्रातिपदिकादित्ये-तत्सामर्थ्याच्च तस्यैव विशेषणं भविष्यतीति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यथेतज्ज्ञाप्यते, कथं द्विपद आगतं द्विपदाभ्युप्यम्, प्रष्टौह आगतं प्रष्टवाहुरूप्यम्, कीलालप आगतं कीलालपारूप्यम्, पशुप आगतं पशिवहुरूप्यम् ?

पद्मावः, ऊट, आकारलोपः, प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) कथं द्विपद इति । विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोरप-त्तावाश्रयमाणायां विभक्तिमिप्तापि कार्येण्यन्तरगत्वात् प्राप्नु-वन्तीति प्रश्नः । सर्वत्र 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरसां रूप्यः' इति रूप्यप्रत्ययः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—प्रष्टौह इति । 'वहश्च' इति णिः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात् तत्र 'छन्दसि' इति नानुवर्तते, न हि विग्रह-वाच्यं छन्दः । पञ्चतादित्वि तु णिलोपस्य स्यानिवत्वाद्दृष्टं दुर्लभः, 'कीलालप' इत्यत्र किमर्थं णिचोऽन्युपलक्षणं ना । कीलालप इति । एतद्भाष्यप्रामाण्यात् 'आतो नमिन्' इत्यादिस्थिते 'छन्दसि' इत्यस्यास-म्बन्धः, तेनैवात्र णिच् । किञ्च तु ज्ञेयत्वं स्यात्, आदन्तादि-कृपोऽन्विषान्नापञ्च ॥ पशुप इति । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव कर्तव्यं-

१ उपायातिपदिकादित्युक्तं वृद्धौ धातुवर्तमानेति ।

२ ज्ञानामभिमतिः । वृद्धादित्यस्योभयविशेषणत्वे वृद्धात्प्रातिपदिकात् वृद्धाच्च सुबन्तादित्यर्थः स्यात् । क्षयोरित्यस्य सम्बन्धस्य वृद्धत्वमावाप्तय-कमस्योप न स्यादित्यर्थः ।

३ ननु वृद्धादित्येतत्प्रातिपदिकविशेषणमपि । एवञ्च इत्यनुपपत्तिरिति चेन्न-

भावादेव न तत्तत्प्रत्ययान्ताङ्गीकृत आह—प्राक्ष्योऽत्रान्वत इति ॥

४ एतत्त्व—अनुवचनवाक्यवादादुपत्तिरित्येवम् ॥

५ य. दुर्लभं 'कीलालप' इति 'अभिमतिपानाच्च' इत्यन्यो मयो नास्ति ॥

६ 'नभिषानाच्छाहुः' इत्येवं शब्दे श. दुर्लभः ॥

केऽपि क्वचिन्नवति, 'भाषायां सदवस' स्वप्न सदादिग्रहणं तृता-
हरणमात्रमित्याहुः ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

लुकि कृते न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) लुकि कृत इति । कृताकृतप्रसङ्गित्वाजित्वा-
त्वादिति भावः । वर्णाश्रयत्वाद् भसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणवा-
भावात्पञ्चाबाधिकमनित्यम् ॥

(उद्योतः) तिष्ठत्वादिति । पदस्य विभक्त्यान्वाख्यान-
इदम् ॥

(पुनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि सामसु साधु सामन्यः, वेमन्यः ।
“न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।१।७) इति नलोपः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इह तर्हि । नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्या
नित्यत्वं मन्यते ॥

(उद्योतः) नलोपस्येति । उद्योतः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वा-
दिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

लुकि कृते भवन्नात्र भविष्यति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—लुक् क्रियतां नलोप इति,
किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाभ्रलोपः ।

एवं तर्हिदमिह संप्रधार्यम्—नलोपः क्रियतां
तद्विद्योत्पत्तिरिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाभ्रलोपः ।

असिद्धो नलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चिद्योत्पत्ति-
र्भविष्यति ।

परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः, न चेदं तत्र
परिगण्यते ।

इदमपि तत्र परिगण्यते ।

कथम् ?

सुविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः—सुपो
विधिः सुविधिः, सुवन्ताद्विधिः सुविधिरिति ॥

(प्रदीपः) परत्वादिति । द्वावपि लुङ्गनलोपौ निलौ ।
‘यस्य लक्षणान्तरेण निर्मितं बिहन्त्येते न तद्वनित्यम्’ इति
नलोपोऽपि नित्य इति भावः । एतच्च ‘अन्तरङ्गानपि विधी-
बहिरङ्गो लुङ्ग वाचये’ इत्येतदनाश्रित्योक्तम् । एतदेव स्वाध्यायी-
यम्, अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्पञ्चापादयो नित्यमपि लुङ्गं वाचयेत् ।
तदुक्तम्—परनिष्ठान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां
मिश्रः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति । सुवन्ताद्विधिरिति । ततश्च

१ ‘पाठरीत्या यलरं’ इति ख. घ. ड. पाठः ॥

तद्विद्योत्पत्तिरिति तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः ।
तद्विद्ये तु कृते लुकोऽपि सुविधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्बहु-
प्रवर्तते, ततो भवन्नालोपाभावः ॥

(उद्योतः) ननु लुकि सति भव्ये पदत्वाभावात्तलोपाप्ताः
कर्तव्यं तस्य नित्यत्वम् ? अत आह—यस्येति ॥ परनिष्ठेति । एते
विधयो विरोधिमिश्रः पूर्वादिभिः संनिपाते भवन्तीति शेषः ॥ तेषां
मिश्रः प्रसङ्गे—परनिष्ठायोरैकत्र प्रसङ्गे परनिष्ठान्तरङ्गेति पाठरीत्या
यवैस्वरन्त्यल्लोप इति परिभाषार्थः ॥

अन्ये तु—पञ्चापादिविधये ‘लुकि कृते’ इति भाष्यस्यान्तरङ्ग-
नपीति न्यायेनेति शेषः । लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वा-
न्नलोपः प्राप्नोतीत्याह—इह तर्हि । उत्तरयति—लुकि कृते
भवन्नादिति । समानावधिकसर्वपदत्वबाधो भवत्येनेति भावः ।
‘इदमिह’ इत्यादि भाष्यं तु ‘अन्तरङ्गानपि’ इति परिभाषाऽन-
भिन्नयोरैकदेशिनोक्तिकप्रत्युत्तिरिति मित्याहुः ॥

(७१९ विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ९)

१५१५ तत्र जातः ॥ ४ । ३ । २५ ॥

(जाताधीकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं जातादयोऽर्थो निर्दिश्यन्ते ?

(प्रदीपः) जातादिषु घाटीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं
प्रत्याख्यातम् । इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य
जाताध्याक्षेपः—किमर्थमिति । प्रत्ययार्थवशेनाभिधान-
सामर्थ्येन च समर्थविभक्तिरूपस्य इति तद्विदेशोऽपि न कर्तव्य
इति भावः ॥

(उद्योतः) ननु ‘शेषे’ इत्यधिकरेऽपि समर्थविभक्तिनिर्दे-
शायेतान्भाववश्यकानीत्यत आह—प्रत्ययार्थेति ॥ ननु जातरूपप्र-
त्यये सप्तम्या इव तृतीयाया अपि योग्यत्वादाह—अभिधानेति ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः, स्याथे मा
भूवञ्जिति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

“शेषे” (४।२।९२) इत्यनुवर्तते, तेन स्याथे न
भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) तेन स्याथे इति । ननु स्याथोऽपि प्रत्ययवि-
धावलुपयोगाच्छेषः, इति कुतस्तत्र न स्युः ? उच्यते—अन्त-
रेणापि शेषाधिकारं चातुर्यपर्यन्तापस्याद्यर्थनिवृत्त्या स्याथे
पादिषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्याथ्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः ॥

(उद्योतः) स्याथ्यतिरिक्तिति । उपयुक्तादन्यत्वेयुक्त-
सजातीयस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

२ ‘लुकि कृते न भविष्यन्ति’ इत्यादि भाष्यं मकारान्तरेण विद्योति—
अन्ये विस्वादिनाः ॥

(वार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५३६५ सूत्रप्रयोजनवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तत्र जातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) नियमार्थोऽयमारम्भः । जातादिष्वेव वाद्यो यथा स्फुरिह मा भूवन्—तत्रास्ते, तत्र शेत इति ॥

(प्रदीपः) तत्र आस्ते इति । लुप्त आस्त इत्यादावपि शेष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अयमारम्भ इति । 'तत्र जातः' इत्यादि सूत्रसमूहारम्भ इत्यर्थः ॥ नियमाभावे प्रत्ययप्रसंगमुपपादयति—सुप्त इत्यादि ॥

(नियमनार्थक्यबोधकभाष्यम्)

यदि नियमः क्रियते, दार्पदाः सक्तवः, औलूखलो यावक इति न सिध्यति ।

संस्कृतमित्येवं भविष्यति ।

भवेत् सिद्धम्—दार्पदाः सक्तव इति ।

इदं तु न सिध्यति—औलूखलो यावक इति । संस्कृतं नाम तद्भवति यत्तत् एवापठ्यमाभ्यवद्ध्यते, न च यावक उलूखलादेवापठ्यमाभ्यवद्ध्यते । अवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि ।

तस्मात्तार्थोऽनेन नियमेन ॥

(प्रदीपः) संस्कृतमिति । उपयोगकला हि क्रिया संस्कार इति मन्यते ॥

(उद्धोतः) उपयोगः—साक्षात्त्रोजनादौ विनियोगः ॥

(नियमफलसाधकभाष्यम्)

कसात्र भवति—तत्रास्ते, तत्र शेत इति ।

अनभिधानात् ॥

तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिष्वप्यनभिधानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्र प्रत्ययेत्यपि । तद्यथा—अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इति ॥

(प्रदीपः) तच्चावश्यमिति । अर्थनिर्देशकरणवादिनाऽप्यनितिप्रत्ययेऽवश्यमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः ॥

(सूत्रफलबोधकभाष्यम्)

न तर्हीदानीं जाताद्योऽर्थो निर्देष्टव्याः ।

निर्देष्टव्याश्च ।

किं प्रयोजनम् ?

अपवादविधानार्थम् । “प्रावृषष्टप्” (४।३।२६)

प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

क मा भूत् ?

प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या बलाहकाः ।

यानि त्वेतानि निरपवादान्यर्थदेशनानि तानि शक्यान्यकर्तुम् । “कृतलब्धक्रीतकुशलाः” (४।३।३८) स्त्रीप्रो देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) अपवादविधानार्थमिति । असंकरेण विशिष्ट एवार्थेऽपवादा यथा स्फुरिस्त्वमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नन्वर्थनिर्देशं विनाऽप्यपवादविधाने को दोषोऽत आह—असंकरेणेति । अन्यथा भ्रूहृत् पण्यठवोः सर्वेष्वर्थेषु पर्यायप्रसंगः स्यादिति भावः ॥

(७७० विधिसूत्रम् ॥ ४।३।१ आ. १०)

१६०४ श्रविष्ठाफल्युन्यनुराधास्वाति-

तिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढा-

वहुलालुक् ॥ ४।३।३४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(५४६९ उपसंख्यानवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः

स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः

स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चित्रायां जाता—चित्रा

स्त्री । चित्रा ॥

रेवती । रेवती स्त्री । रेवती ॥

रोहिणी । रोहिणी स्त्री ॥

(प्रदीपः) रेवतीरोहिणीति । नक्षत्राणो लुकि कृते 'लुक्कृतस्ति लुकि' इति औपत्यस्य लङ् । ततो गौरादिषु 'पिप्पल्यादयश्च' इति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्तीर्ष प्रत्ययः ॥

(उद्धोतः) ननु गौरादौ रेवतीरोहिणी नक्षत्रेऽत्युक्तेः क्वैवमत्र ङीप् ? अत आह—पिप्पल्यादयश्चेति ॥ ङीप्प्रत्यय इति । गौराकृतत्वित् 'लक्ष्ये लक्षणश्च' इति न्यायस्तु । न, कृत-लुकां पिप्पल्यादिषु पाठादिषु ॥

१ भाष्य एवम् : (४।३।१०) इत्यनेन प्रावृषि वापुर्लक्ष्ये एष्वमलभो विधीयते । प्रावृषष्टप् (४।३।२६) इत्यनेन तु प्रावृषि जात इत्यर्थे उपसर्ग इति तत्रोक्तार्थार्थनिर्देशमात्रेण पर्यायः स्यादित्यर्थः ॥

२ वृक्षेषु पिपा रेवती रोहिणीभ्यादाहरेणु तेषां शब्दानां चित्रादिनक्षत्र-भातयोर्बलत्वात् नक्षत्रावकाशमिति भावः ॥

३ ङीष्ठाकृतत्विति । काशकृतत्वेना मोषा मोषातिर्भवेति ङीप् क काशकृतो, तमर्थो इत्यर्थेऽतो लुकि कृत उपसर्गनक्षत्रोत्पत्तस्य ङीप् ङीप् लुकि, अगन्तत्वात्तो ङीप् लक्ष्ये लक्षणमात्रात् भवति । अत्र तु कृतलुक् नने पाठेन लक्ष्ये लक्षणमात्रावकाश इति भावः ॥

(५४६७ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ।
फल्गुनी, अषाढा उपधाति ॥

(५४६८ विधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अविष्टाषाढाभ्यां छण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविष्टाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः । अवि-
ष्टीयाः, आपादीयाः ।

स तर्हि वक्तव्यः ?

(५४६९ प्रथमवार्तिकखण्डनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं

लुग्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं
लुगित्येवमत्र लुग्भविष्यति ॥(प्रदीपः) न वेति । लुक् एव प्रत्याख्यानम्, प्रत्या-
स्तुपसंख्येयाः ॥(उद्धोतः) ननु छन्निधानेन कथं टाऽनादिविधायकप्रत्या-
ख्यानमत आह—लुक् एवेति ॥

(७७१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ११)

१६०९ प्रायभवः ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

(प्रायभवार्थाधिकरणम्)

(५४७० सूत्रप्रत्याख्याने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रायभवग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र भवेन कृतत्वात् । यो हि राष्ट्रे प्रायेण
भवति तत्र भवोऽसौ भवति । तत्र “तत्र भवः”
(४।३।५३) इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

अनित्यभवः प्रायभवः । नित्यभवस्तत्र भवः ॥

(प्रदीपः) तत्र भवेनेति । भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि
विशेषस्यान्तर्भावदिति भावः ॥(उद्धोतः) ननु भवेन प्रायभवस्य कथं गतापेता ? भवे-
मेदादत आह—भवे इति ॥

(५४७१ प्रत्याख्यानोपलम्भकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनित्यभवः प्रायभव इति

चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्वाच्यं मुक्तसंशयं तत्र भव उदा-
हरणं न्याय्यं मन्यते—सौम्यो देवदत्त इति, तेनै-
तत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिलि-
ङ्गामति ।अथैतद्वाच्यं प्रायभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते,
तत्र भवे किमुदाहरणम् ?यत्तत्र नित्यं भवति—सौम्याः प्रासादाः, सौम्याः
प्राकारा इति ।एवं तर्हि तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्मामुल्लेखो
विधीयते । स यथा तस्मिन् दृष्टापचारे—अङ्गुली-
यम्—इति भवति, एवं प्रायभवेऽपि भविष्यति ॥(प्रदीपः) अनित्यभव इति । अयमेदमनेनाचरे ।
यस्तत्र कदाचिद्व्यवति कदाचिन्न भवति सः—प्रायभवः । यस्य
तु नित्यं आधारापेयभावः सः—तत्र भव इति भावः ॥ एत-
न्निराकरोति—मुक्तसंशयेनेति ॥(उद्धोतः) मुक्तसंशयेनेति । एवञ्च ‘तत्र भवः’ इत्यत्र
सर्वं गृह्यते, अभिधानस्याभावाच्च न्यवस्थेति भावः । भाष्ये—
देवदत्तस्यानित्यमवलमुपपादयति—सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशा-
दीनीति । जलाहरपात्रयमिति भावः । ‘उदग्देशादीनि’ इति कलि-
त्पाठः, अयमेव युक्तः पाठः, जलादेः क्षुब्धदेवेऽपि सुलभत्वा-
दिति बोध्यम् । भाष्ये—यत्तत्र नित्यमिति । एवञ्च तदेवोदाहरणं
स्यात्र तु ‘सौम्यो देवदत्तः’ इति । एवञ्च संग्रहादिषु तदुदाहरणदा-
नमसंगतं स्यादिति भावः ॥ नित्यमवलस्यैव ‘तत्र भवः’ इत्यत्र ग्रहणे
दोषान्तरमाह—भाष्ये—एवं तर्हीति । किञ्चेलभः । अमुपेत
वा दोषान्तरमाह—एवं तर्हीति ॥ दृष्टापचारे इति । ईदृशभ-
चारे, अङ्गुलीसम्बन्धाभावेऽपि यावत् । तस्मिन् अङ्गुलीय-
मिति भवतीत्यर्थः ॥

(सूत्रप्रयोजनमाध्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रायभव इति प्रकृत्य
उपजानूपकर्णोपनीवेष्टकं वक्ष्यति स प्रायभव एव
यथा स्यात्, तत्र भवे मा भूत् । उपजानुभवं
गच्छति ॥

(सूत्रप्रयोजननाम्यथासिद्धिप्रदर्शकं भाष्यम्)

अथेदानीं तत्र भव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्य-
द्विधीयते सोऽत्र कस्याश्च भवति ?

१ ‘नित्यमवलस्तत्र भवः’ इत्यस्य पाठश्च. पुस्तके नास्ति ॥

२ अवपात्रपदस्य नाशरूपमनाश्रयाह—दृष्ट्याभिरा इति ॥

३ अङ्गुलीयमन्वेति । अङ्गुलीयस्य अनाश्रयकारस्य मन्वादी निवृत्तस्यापि

‘अङ्गुलीयः’ इत्यङ्गुलीयवचनव्यवहारः । तत्राङ्गुलीयवचनस्य स्मृतिचारे दृष्ट
इति भावः ॥

अनभिधानात् ।

यथैव तद्धोनभिधानाद्यत्र भवति, एवं ढगपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथेति । जातुसमीपस्थशरीरावयववाची-उपजातशब्द इति भावः ॥ एवं ढगपीति । तत्रभवाधिकारो ढगिधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु उपजातुशब्दस्य कथं शरीरावयववाचकत्वमत्र आह—जातुसमीपेति ॥ प्रायभव एवेति । अनभिधानत्वाभावात्तत्र संवन्निशेष एव तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति नार्थः । 'प्रायभवः' इत्यधिकारेणेति भावः ॥

(७७२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १२)

१६१२ कोशाङ्गु ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

(सम्भूताधिकरणे ढगप्रत्ययः)

(५४७२ प्रत्ययसार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विकारे कोशाङ्गु ॥ * ॥

(भाव्यम्) विकारे कोशाङ्गुत्वक्यः । कोशस्य विकारः कौशेयम् ॥

(प्रदीपः) विकारे इति । 'तस्य विकारः' इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यम् । 'एण्या ढव' इति कृत्वा कोशादिति कर्तव्यम् ॥

(उद्धोतः) विकारे—इति नापूर्वमिलाह—तस्य विकार इति ॥ तत्र लोपवमत्याह—एण्या इति ॥

(५४७३ उत्तरसूत्रानुपपत्तिदशकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संभूते ह्यधोनुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाव्यम्) संभूत इति ह्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशो संभवति ।

किं तर्हि ?

कोशस्यादो विकारः ॥

(प्रदीपः) अर्थानुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रवज्रलक्षणः स एवं नोपपद्यते, लौकिकोऽर्थो न संयुहतिः स्यादित्यर्थः ॥ न ह्यद इति । कौशेयशब्दाभिधेयं वज्रसूत्रलक्षणं कौशेयं सम्भवतीत्यर्थः । ननु कोशस्य वज्रकारणत्वात् कारणे च कार्यस्य सम्भवात् कथमर्थानुपपत्तिः ? नैव दोषः । लोकप्रसिद्धार्थबाध एवं कृतः स्यात्, न हि कार्यावस्थायाम्लोकः कार्यकारणयोः सम्भवक्रियापेक्षमाधाराधेयभावमभियच्छति, किन्तुर्हि ? प्रकृतिविकाराभावम् ॥

(उद्धोतः) लौकिक इति । एवमेष्टार्थानुपपत्तिरिति 'अर्थानुपपत्तिः' इत्यस्यार्थ इति भावः ॥ स एवमिति । सम्भूताधिकारो क्रियमाणे इत्यर्थः ॥ सम्भवः—उपपत्तिः, सम्भावना—अधेयसाधारणपरिमाणानतिरेकश्च ॥ अद इत्यस्य च लोके बुध्यमानमित्यर्थस्तदाह—कौशेयेति । सम्भवक्रिया—उत्पत्तिक्रिया ॥ किं तर्हि प्रकृ-

तीति । तन्नुपु पट इति तु न सम्भवक्रियापेक्ष आधाराधेयभावः, किन्त्ववयवेषु आधारलोपचारः, न हि तथा कोश इति भावः ॥

(प्रथमवार्तिकातिव्याप्तिदशकं भाष्यम्)

यदि विकार इत्युच्यते, भस्यन्यपि प्राप्नोति । भस्यापि कोशस्य विकारः ॥

(अतिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथ सम्भूत इत्युच्यमाने क्रिमौ कस्यान्न भवति ? किमिरपि कोशे सम्भवति ।

अनभिधानात् ।

यथैव तद्धोनभिधानात्क्रिमौ न भवत्येवं भस्यन्यपि न भविष्यति । अर्थधोपपन्नो भवति ॥

(प्रदीपः) अर्थधेति । लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) युक्तियुक्तो भवतीति । सस्मिन् शब्दस्य साधुप्रवियामको भवतीत्यर्थः ॥

(७७३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १३)

१६१८ कलाप्यश्चत्थयवुसाद्

नुन् ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

(देयस्वर्णाधिकरणे ढगप्रत्ययः)

(सूत्रार्थोपपदकभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कालादिति वर्तते, न च कलापी नाम कालोऽस्ति ॥

नैव दोषः ।

साहचर्योत्ताच्छब्दं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

(प्रदीपः) कलापिसहचरित इति । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—कालादिति वर्तते इति । 'काला-साधुपुण्यत्वं' इत्यतः ॥ साहचर्योपपदयति—यसिन्निति ॥

(७७४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १४)

१६२३ तत्र भवः ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

(तत्र भवाधिकारणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

तत्रेति वर्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम् ?

(५४७४ तत्रग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं

कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाव्यम्) तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिकारो निवर्त्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कालाधिकार इति । 'कालास्त्राप्तु' श्लेषम् ॥ निवर्त्यते इति । तत्रशब्देनेति शेषः । न च 'तदस्य सोढम्' श्लेनेन विच्छेदात्तत्रग्रहणात्तन्मन्त्रः, तस्मान्यत्रापि पठितुं शक्यत्वादिति भावः ॥

(वार्तिकार्थोपष्टम्भकभाष्यम्)

न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते, को वाऽभिसम्बन्धो यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् ।

एषोऽभिसम्बन्धः—

कालाभिसम्बन्धं तत्रग्रहणमनुवर्तते, तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं भवति, तस्मिन्निवृत्ते कालाधिकारोऽपि निवर्तते ॥

(प्रदीपः) न हि काक इति । यथा काकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः ॥ तत्र ग्रहणं चेति । सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रग्रहणं कालसम्बद्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिं विरोधात् करोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विशेषफलस्येति । कालनिष्ठसप्तम्यर्थप्रतिपत्ति-फलस्यैव ॥

(७७५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १५)

१६२८ गम्भीराज्यः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

(तत्रभवधिकरणे व्यग्रलयः)

(७७६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १६)

१६२९ अव्ययीभावाच्च ॥ ४ । ३ । ५९ ॥

(५४७५ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्यग्रकरणे परिमुखादिभ्य

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यग्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । परिमुखादिभ्य, पौरोष्ठयम्, पारिहृत्यम् ॥

(प्रदीपः) व्यग्रकरण इति । 'अव्ययीभावाच्च' इत्येतदव्ययापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव नो विधेयः, गणे चाव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां प्रहणं न भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्य एवेत्यते, अत एव चकारम्भे 'उपकूलदिभ्यः प्रतिषेधः' इत्युक्तम्, तत्र 'अव्ययीभावाच्च' इत्येव सिद्धम् आह—अव्ययीभावोऽप्येतदिति ॥

१ यथा काकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिरुपोऽर्थो न बाध्यः, एवं तत्र-ग्रहणस्यैवैव बाध्यमेतदिति भावः ॥

(५४७६ उत्तरसूत्रातिव्यासिनिवारकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः, औपमूलः, औपशालः ॥

(प्रदीपः) अथ सूत्रं क्रियते तदाऽतिव्याप्तिपरिहारायेंदं वक्तव्यमिलाह—अव्ययीभावादिति ॥

(उद्घोतः) इदं वक्तव्यमिति । वक्तव्यमाणम्—उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः इत्येतदित्यर्थः । एवञ्च 'परिमुखादिभ्यः' इत्येवोक्ता 'अव्ययीभावाच्च' इति न वक्तव्यमिति भावः । बहुव्रीहितत्पुरुषाणामनभिधानाच्च ग्रहणमित्यन्त्ये ॥

(७७७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १७)

१६३० अन्तःपूर्वपदाटुञ् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

(तत्रभवधिकरणे ठञ्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

(५४७७ संग्राहकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समानस्य तदादश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानस्य—सामानिकः ।

तदादेः—सामानग्रामिकः, सामानदेक्षिकः । अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते—आध्यात्मिकः, आधिदैविकः, आधिभौतिकः ॥

(५४७८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्ध्ववक्तव्यः—और्ध्वन्दमिकम्, और्ध्वदेहिकम् ॥

(प्रदीपः) ऊर्ध्वदमाच्चेति । इम उत्तरपदे ठञ्सि-योगेनोर्ध्वशब्दस्य सकारान्तत्वं निपात्यते ॥

(उद्घोतः) उवाङ्करणे 'और्ध्व' इत्युत्कारश्रवणं कम्भम् । अत आह—दमे इति । न तु वेदे, और्ध्वदेहिकमिति भाष्ये तदनुकारादिति भावः ॥

(५४७९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लोकोत्तरपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठञ् वक्तव्यः । ऐहलौकिकम्, पारलौकिकम् ॥

(प्रदीपः) वेह्लैकिकमिति । अनुशक्तिकादिवाङ्मय-
पदवृद्धिः ॥

(५४८० वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मुखपार्श्वतसोरीयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुख पार्श्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्या-
मीयप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखतीयम्, पार्श्वतीयम् ॥

(प्रदीपः) मुखतीयमिति । अव्ययानां भगने ढिलोपः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तसन्ताभ्यामिति । वार्तिके आर्षत्वा-
त्समासः ॥ अव्ययानां भेति । 'मुखपार्श्वतसोरीयश्च' इत्यनार्थ-
मिति भावः ॥

(५४८१ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कुञ्जनस्य परस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईयो वक्तव्यः, कुञ्जानामः । जनकी-
यम्, परकीयम् ॥

(५४८२ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ इयः कार्याऽथ मध्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) मध्यमीयः ॥

(५४८३ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।
माध्यमः, मध्यमीयः ॥

(५४८४ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ मध्यो मध्यं दिनण चास्मात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मध्यशब्दो मध्यशब्दमापद्यते, दिनण
चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । माध्यन्दिन उद्गायति ॥

(प्रदीपः) मध्यमीय इति । गहादिषु 'मध्यो मध्यमं
चाण् चरणे' इति यत्परितं तत्र पृथिवीमध्यमवाची मध्यशब्दो
रुपात इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि अत्रार्थे मध्यमीय इति यथा
स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यमवाचिन एव
मध्यमीय इति यथा स्मात्, मयान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थ
गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यममात्र इत्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) गहादिपादादेव सिद्धे इदं किमर्थम् ? अत आह—
गहादिविधिति । प्रकृतवार्तिकप्रयोजनमाह—ततोऽन्यत्रापि ॥
ननु गहादिषु सर्वमध्यमस्य ग्रहणमत्र, इदञ्च न कार्यमेत आह—
जातादिविधिति ॥

(५४८५ वार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ स्यान्नो लुगजिनात्तथा ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यान्नो लुगवक्तव्यः । अश्वत्यामा ।

अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुगवक्तव्यः । कृष्णा-
जिनः, उल्लोजिनः, सिंहाजिनः, व्याघ्राजिनः ॥

(प्रदीपः) स्यान्नो लुगजिनात्तथेति । उभाभ्यामपि
तदन्तविधिरिष्यते ॥

(उद्घोतः) स्यान्नो लुगित्यादि । अवार्थप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥
तदन्तविधिरिष्यते इति । भाष्ये तदन्तोदाहरणमिति भावः ॥

(५४८६ वार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ बाह्यो दैव्यः पाश्वजन्यो गाम्भीर्यं
च ज्य इष्यते ॥ * ॥

(प्रदीपः) बाह्य इति । 'गाम्भीराज्यः' इत्यनेदं वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) इदं वक्तव्यमिति । यो गभीराज्य उक्तः,
त एवमिष्यते इति भाष्याक्षरार्थः । यपि बाह्यदैव्यो 'बहिर्बहिर्लोपो
यश्च' 'देवायजन्यो' इति सिद्धौ, तथाऽपि तवोरपि, अत्रार्थे एव प्रवृत्ति
स्य विपुलमिदम्—अन्यधानमिधानमिति भावः । अत एव तद्वत्-
तिके—'बहिर्मेवो बाह्यः' इत्येव विग्रहो भाष्ये दक्षितः ॥

समानस्य तदादेश्च अथ्यास्मादिषु चेष्टते ।

ऊर्ध्वमात्र देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुञ्जनस्य परस्य च ।

इयः कार्याऽथ मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मध्यो मध्यं दिनणचास्मात्स्यान्नो लुगजिनात्तथा ।

बाह्यो दैव्यः पाश्वजन्यो गाम्भीर्यं च ज्य इष्यते ॥ ३ ॥

(७७८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ. १८)

१६३६ तस्य व्याख्यान इति च

व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ४।३।६६ ॥

(व्याख्यानार्थविकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्धुगपदधिकाराः क्रियते ?

(प्रदीपः) अधिकारोऽयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यापि, तत्र
प्रयोजनं पृच्छति—किमर्थमिति । यथाविहितविधानार्थमेव
भवव्याख्यानयोर्हृदादानं कस्याच्च भवतीति भावः ॥

(उद्घोतः) अधिकारोऽयमिति । विधौ फलभाव इति
तेषां गृहोऽभिप्रायः । अधिकारफलश्रो गुणपक्षत्तरणफलप्रसङ्गात् ।
अन्यफलम्—पुष्पापवादसूत्रकरणभावा इति बोध्यम् ॥ यथा
विहितेति । वादिविधयेमित्यर्थः । विधयेमेव क्रियेति प्रकाशयः ॥

१ 'मुखनीयः, पार्श्वतीयः' इत्येव पाठश्च. क. पुस्तकयोः ।

२ 'कुञ्जानामः' इत्यस्य पाठश्च. पुस्तके नास्ति ।

३ 'बहिर्बहिर्' इति च. झ. न. पाठः ।

४ अस्मिन् दृष्टे चापि वार्तिकानि तेषां श्लोकसंग्रहोऽप्यत्र ।

(५४८७ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भवव्याख्यानयोर्धुगपदधिकारो-
ऽपवादविधानार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवव्याख्यानयोर्धुगपदधिकारः कि-
ञ्चेत्, अपवादविधानार्थः । युगपदपवादान् वक्ष्या-
मीति ।

(प्रदीपः) अपवादविधानार्थ इति । वक्ष्यमाणप्राप्त्या-
द्योऽपवादो भवव्याख्यानयोर्व्याख्यानस्यैवमर्थस्त्वयोरधिकार
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विधौ फलमात्रं हन्तिप्रायेणैवाह—भाष्ये—अप-
वादविधानार्थ इति ॥

(वार्तिकालोपभाष्यम्)

किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति, न पुनर्निर्देशा-
र्थोऽपि स्यात् ?

(प्रदीपः) निर्देशार्थोऽपीति । अणारीनां धावीना-
न्वार्थनिर्देशार्थोऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) गृह्याभिप्रायमज्ञानात् आह—भाष्ये—न पुनर्नि-
र्देशार्थ इति ॥

(५४८८ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृतनिर्देशो हि तौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृतनिर्देशो होतावर्थौ । एकः “तत्र
भवः” (५१३/५३) इति, अपरः “तत्सेदम्” (१२०)
इति ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् ?

(उद्घोतः) व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थमिति ।
व्याख्यानेनैव योग्यतावशादस्य संबन्धः । तत्राक्षेपादेव सिद्धिरिति
मत्ता प्रश्नः ॥

(५४८९ पदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं
भवार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते
भवार्थम् ।

किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि
स्यात् ?

(प्रदीपः) भवार्थमिति । उत्तरैर्योग्यैर्भवे व्याख्यातव्य-
नाम्न एव यथा प्रत्यया स्मरित्वेवमर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु सामान्यतो विधानेनापि ततः सिध्यतीत्यत
आह—उत्तरैरिति ॥

(५४९० पदप्रयोजनसमर्थकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ व्याख्याने ह्यवचनान्तिस्मृम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्याख्याने हि सति अन्तरेण वचनं
स्मृम् । यत्प्रति व्याख्यातमित्येतद्भवति, तस्मा-
दुत्पत्तिर्भवति ।

किं प्रत्येतद्भवति ?

व्याख्यातव्य नाम ॥

(प्रदीपः) व्याख्याने हीति । व्याख्यानशब्दस्य संव-
न्धिषड्भेदत्वाद् व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥

(अन्यदपि प्रयोजनप्रदर्शनपरं भाष्यम्)

यदुच्यते भवार्थमिति, तन्न । व्याख्यानार्थमपि
व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत्—
पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ।

अथ क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे
कस्मादेवात्र न भवति ? अवयवशो ह्याख्यानं व्या-
ख्यानम्, पाटलिपुत्रं चाप्यवयवश आचष्टे—ईदृश
अस्य प्राकारः, ईदृश अस्य प्रासादा इति ।

सत्यमेवमेतत् ।

कच्चित् काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । शब्द-
ग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति—निरुक्तं व्या-
ख्यायते, व्याकरणं व्याख्यायत इत्युच्यते, न कश्चि-
दाह—पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति ॥

(प्रदीपः) पाटलिपुत्रस्येति । यादृशः सुकोसलायां
प्राकारादिसंनिवेशस्तादृशः पाटलिपुत्रे, इति पाटलिपुत्रं व्या-
ख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रत्ययः । व्याख्यातव्यनामग्रहणानु
व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहण-
दतिप्रसङ्गाभावः ॥

(उद्घोतः) व्याख्यातव्यनामग्रहणादिति । भवार्थेनैव
व्याख्यातव्यग्रहणेनैव सिद्धिर्नामग्रहणमेतदर्थकमिति भावः ॥

भाष्ये—कच्चित् काचित्प्रति । पदत्रयं भवार्थमेव व्याख्यातव्यना-
मग्रहणमिति भावः ॥

(५४९१ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ भवे मन्त्रेषु लुगवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवे मन्त्रेषु लुगवक्तव्यः । अग्निष्टोमे
भवो मन्त्रः—अग्निष्टोमः, राजसूयः, वाजपेयः ॥

(प्रदीपः) अग्निष्टोमे भव इति । अग्निष्टोमशब्दोऽत्र
क्रतुवाच्यैव, न तु व्याख्यातव्यवाची, इति ठक्वाभावात्तुं इह ॥

(उद्घोतः) नन्वाग्निष्टोमिन् भवे लुग्विधाने ‘क्रतुवक्ते-
र्यवश्च’ इति भवे ठक्विधानं व्यर्थं स्यादत आह—अग्निष्टोमशब्द
इति । ठक्विधानं तु द्रव्यमन्त्रादिलौकिकाग्निष्टोमादिभ्यश्चार्थाव-
मिति भावः ॥

(५४९२ लुक्प्रत्ययवर्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कल्पे च व्याख्याने ॥ * ॥

(भाष्यम्) कल्पे च व्याख्याने लुक्प्रत्ययः ।
अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः—अग्निष्टोमः, राज-
सूयः, वाजपेयः ।

स तर्हि वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) कल्पे चेति । अत्र ठञ एव लुक् ॥

(उद्घोतः) अत्र ठञ एवेति । व्याख्यातव्यनामत्वादिति
भावः ॥ भाष्ये—स तर्हीति । भवे, मन्त्रे, व्याख्याने, कल्पे च
लुगिष्यः ॥

(५४९३ वार्तिकप्रत्याख्याने वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दव्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

तादर्थ्यात्ताच्छब्दव्यम् ।

तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । अग्निष्टोमार्थः—अ-
ग्निष्टोमः, राजसूयः, वाजपेयः ॥

(उद्घोतः) तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति । अग्निष्टोमार्थे भवे
तदर्थे कल्पे चाग्निष्टोमत्वात्प्रेषणं प्रयोग इति भावः ॥

(७७९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १९)

१६३८ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

(उलोधिकरणम्)

(पदकूलभाष्यम्)

क्रतुग्रहणं किमर्थम् ?

यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका
यज्ञस्तत् एवोत्पत्तिः स्यात् । अग्निष्टोमिकः, राज-
सूयिकः, वाजपेयिकः ।

यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति—नावयज्ञिकः, पाक-
यज्ञिकः ।

इह न स्यात्—पाञ्चौदनिकः, दाशौदनिकः, शातौ-
दनिकः, सातौदनिकः । क्रतुग्रहणे पुनः कियमाणे
न दोषो भवति ॥

अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम् ?

क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः
क्रतवस्तत् उत्पत्तिः स्यात् । अग्निष्टोमिकः, राज-
सूयिकः, वाजपेयिकः ।

इह न स्यात्—पाञ्चौदनिकः, शातौदनिकः,
सातौदनिक इति ।

यज्ञग्रहणे पुनः कियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात् प्रश्नः—क्रतु-
ग्रहणमिति ॥ संज्ञीभूतका इति । मुख्य इत्यर्थः ॥ यत्र
वेति । बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधिः
स्यादिति भावः ॥ पाञ्चौदनिक इति । सोमपानाभावादमु-
ख्यत्वमेवास्ति भावः । तस्माद् गौणमुख्यपरिहारार्थमुभयोः
पादानम् ॥

(उद्घोतः) मुख्या इति । सोमसाधेष्वेतौ मुख्याविति
बोध्यम् ॥ बहुवचननिर्देशादिति । तेन 'स्वं रूपम्' इत्येतद्वचन
विशेषग्रहणवत् 'ग्रहणवता' इत्येतद्वचनं तदन्तानामपि ग्रहणं
स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—यत्र वेति—'वा' शब्दश्चायः ॥
असुख्यत्वमिति । एवं नववशादीनामपि तत्त्वं बोध्यम् ॥

(७८० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २०)

१६४२ व्यजृद्वाहणकर्षथमाध्वरपुर-
श्ररणनामाख्यातादृक् ॥ ४।३।७२ ॥

(उलोधिकरणम्)

(५४९४ नामग्रहणवैयर्थ्यनिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नामाख्यातग्रहणं संघात-
विगृहीतार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं
द्रष्टव्यम् । नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ॥

(७८१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २१)

१६५४ विदूराज्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

(व्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(सूत्रानुपपत्तिदर्शकभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, न ह्यसौ विदूरात्मभवति ।

किं तर्हि ?

बालवायात्मभवति, विदूरे संस्क्रियते ।

एवं तर्हि—

(सूत्रोपपत्तिप्रदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

बालवायो विदूरं च

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

बालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते अश्वास्वात्-
त्ययो वक्तव्यः ॥

अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दोऽस्ति बालवा-
यस्य । न वै तत्र बालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

न वै तत्रेति चेद्भूया-
जित्वरीवदुपाचरेत् ।

तद्यथा—वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाच-
रन्ति ।

एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

वालवायो विदूरं च
प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद्याङ्क-
जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

(प्रदीपः) वालवाय इति । आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः ।
तेन त्वनुरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते, यथा शिवा-
दिपदे विश्रवणरवणेश्वादेशौ पठ्येते ताम्भ्यां तु विश्रवःशब्दः
स्थानित्वेनाक्षिप्यते ॥

प्रकृत्यन्तरमिति । विदूरशब्दो नगरविशेषस्य पर्वत-
विशेषस्यापि वाचकः, स एवात्र प्रकृतित्वेनाधीयत इत्यर्थः ।
पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेत्, जित्वरीवद्वयवहरेत् ।
अतिनियतपुराणपेक्षाऽपि अतिदिर्भवति । वणिजश्च मङ्गलार्थं
वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति ॥

(उद्धोतः) 'वालवायो विदूरश्च' इत्यस्य नापूर्वत्वमिच्छा—
आदेश एवेति ॥ अनुकूपः—प्रभवतीत्यर्थानुसृतः । वालवाय-
स्येति—भाष्ये 'वाचकः' इति शेषः ॥ न वै तत्रेत्यत्राचरे-
न वै लोके इति ॥ मङ्गलार्थं वाराणसीमिति । स्मरणमात्रेण
सर्वमङ्गलप्रयोजनं वाराणसीं तत्त्वादेव जित्वरीति व्यवहरन्तीत्यर्थः ।
स्मरणमात्रेण सर्वमङ्गलप्रयोजनमस्मरणमात्रेण मुक्तिदत्तात्सर्वोत्कर्षवत्त्वा-
जित्वरीति व्यवहार इति भावः । एवं व्याकरण एव वालवायस्य
विदूरशब्देन व्यवहार इति भावः ॥

(७८२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २२)

१६५६ अभिनिष्कामति द्वारम्

॥ ४ । ३ । ८६ ॥

(अभिनिष्कामतिद्वारमित्यर्थविकरणम्)

(सूत्राद्युपपत्तिदर्शके भाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, चेतनावत एतद्भवति—नि-
ष्काममपकमणं वा, द्वारं चाचेतनम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

गेके—इति मतीनां सर्वेष्वयुक्तोपलक्षकेषु दृश्यते, भाष्ये कैवर्षे
तु नेतादौ ग्रन्थ उपपन्नः । अथाहुकोत्तरं 'न वै तत्रेति'
पाठोऽनुमीयते ।

अभिनिष्कमणं द्वारमिति । स तर्हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) चेतनावत इति । निष्कमणस्य पादविक्षेप-
रूपत्वादिति भावः । यद्यपि शकटादीनां निष्कमणादि भवति
तथापि चेतनाधिष्ठानात्, न तु स्वतन्त्राणामिति भावः ॥

(उद्धोतः) यद्यपीति । तेषाञ्च न पादविक्षेपरूपं निष्कम-
णमिति भावः ॥ तथाऽपीति । अत्रादिपादविक्षेपस्य तत्रापि सत्य-
मिति भावः ॥

(सूत्रोपपत्तिप्रदर्शके भाष्यम्)

अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारे दृश्यते ।

तद्यथा—अयमस्य कोणोऽभिनिष्ठतः, अयमभि-
प्रविष्ट इति ॥

(प्रदीपः) अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिलक्षण-
कार्यदर्शनाच्चेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः । न च पादविक्षेप एव
निष्कमणम्, वायुनिष्कामतीति दर्शनात् । ननु द्वारस्य देशा-
न्तरप्राप्तिकलं नैव निष्कमणं मन्ति । एवं तर्हि कारणस्यापि
कर्तृसाध्यक्रियाऽऽरोपादभिनिष्कामति द्वारमिति निर्देशः ॥

(उद्धोतः) क्रियारोपादिति । अतिदिष्टैरनीतिवैरिति
भावः ॥

(७८३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २३)

१६५७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ४१३।८७ ॥

(अर्थविकरणम्)

(५४९५ लक्ष्यविशेषसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्या-
यिकाभ्यो बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राख्यायिका-
भ्यो बहुलं लुब्धकव्यः । वासवदत्ता, सुमनोत्तरा ॥

(प्रदीपः) आख्यायिकाभ्य इति—तादर्थ्यं बहुधा ।
आख्यायिकाऽभिधानावयवः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुप भवती-
त्यर्थः ॥

(उद्धोतः) आख्यायिकावाचकात्मलयादुत्पत्तेः पचम्यनु-
पपन्नेत्यत्र आह—तादर्थ्यं इति ॥

(बहुलफलबोधकं भाष्यम्)

न च भवति—भैरवरी ॥

* 'विहितानाञ्च' इति च. द. पाठः ॥

* सर्वपुस्तोत्पत्त्युक्ते 'असीदिष्टमनीति भावः' इति पाठः । इ. पुस्तके
'इतिवदिति' इति पाठो दृश्यते ॥

(७८४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २४)

१६५८ शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजन-
नादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

(५४९६ द्वन्द्वे विशेषबोधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । देवासुरम्, राक्षोऽसुरम् । देवासुरी,
राक्षोऽसुरी ॥(उद्घोषः) भाष्ये—देवासुरमित्यत्रात्मानं विशेष्यम् ।
देवासुरीत्यत्रास्यापि विशेष्येति बोध्यम् ॥

(७८५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २५)

१६५९ सोऽस्य निवासः ॥ ४।३।८९ ॥

(७८६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २६)

१६६० अभिजनश्च ॥ ४ । ३ । ९० ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(निवासामिजनविशेषे भाष्यम्)

निवासामिजनयोः को विशेषः ?

निवासो नाम यत्र संप्रत्युच्यते ।

अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुपितम् ॥

(प्रदीपः) निवासामिजनयोरिति । अभिजनशब्देन
पूर्वं बान्धवा उच्यन्ते । तत्संबन्धात् देशोऽभिजनो गृह्यते ।

निवासशब्देनाप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात्प्रश्नः ॥

निवासो नामेति । यत्र खवं वसति स तस्य निवासः ।

यत्र पूर्वबान्धवानामुपितं सोऽभिजन इत्यर्थः । निवाससाह-
चर्याभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वैर्बान्धवाः ॥(उद्घोषः) पूर्वबन्धवोऽभिजनाः, निवासो देश इति विशेषः
स्पष्टं प्रवेक्ष्य आह—अभिजनेति ॥ ननु मुख्यायैवैव ग्रहणकृतो

नेषत आह—निवाससाहचर्यायेति ॥

(७८७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २७)

१६६८ वासुदेवार्जुनाभ्यां बुन् ॥ ४।३।९८ ॥

(बुनोऽधिकरणम्)

(बुनि-आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं वासुदेवशब्दाहुन् विधीयते, न “गोत्रक्ष-
त्रियाख्येभ्यो बहुलं बुन्” (४।३।९९) इत्येव सिद्धम् ?
न ह्यस्ति विशेषो वासुदेवशब्दाद् बुनो वा बुजो
वा । तदेव रूपं स एव स्वरः ॥(प्रदीपः) वासुदेवस्यापत्यं वासुदेवः, “अख्यन्धक” इत्य-
णन्तः । तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च बुनि रूपस्वरयोः सिद्-
त्वात्प्रश्नः—किमर्थमिति ॥(उद्घोषः) वासुदेवस्य गोत्रत्वादि दर्शयति—वासुदेवस्येति ॥
गोत्रत्वादिति । विन्त्यमिदम् । अपत्याधिकारादुत्तरत्र कौर्मिकं
गोत्रम्, तच्च प्रब्राह्म्यायमसिद्धमेव, न चैतत्तत्प्रसिद्धम् । अत एवात्र
‘नैषा क्षत्रियाख्या’ इत्येव भाष्ये वक्ष्यति ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं
वक्ष्यामीति ।

अथ वा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञेया तत्र भवतः ॥

(प्रदीपः) पूर्वनिपातमिति । अभ्यर्हितं पूर्वं निपात-
स्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ संज्ञेयेति । नित्यः परमात्मा
देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन
पूर्वाक्तोऽप्यर्थो ज्ञायते ॥(उद्घोषः) ‘अभ्यर्हितं पूर्वम्’ इत्यर्थेज्ञापनेऽपि चारितार्था-
नुपपत्त्यादाह—भाष्ये—अथवा नैषा क्षत्रियाख्यायेति । देवता-
विशेष इति—बुनोऽपि । देवतापदं चोपलक्षणमित्याहुः ॥

(७८८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २८)

१६७० जनपदिनां जनपदवत्सर्व-
पदेन समानशब्दानां बहुवचने

॥ ४ । ३ । १०० ॥

(प्रत्ययातिदेशाधिकरणम्)

(सर्वशब्दाक्षेपे भाष्यम्)

सर्ववचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) जनपदिनः=जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः, तदा-
स्त्रिणां बहुवचने जनपदस्वामिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपद-
वत् सर्वं भवति, सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । यथा अत्रा
जनपदो भक्तिरस्य आहक इति ‘अवृद्धादपि’ इति बुन् भवति ।
एवमत्राः क्षत्रियाः भक्तिरस्येवत्रापि भवति । एवं स्थितं प्रश्नः—
सर्ववचनमिति । अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति
सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः ॥(उद्घोषः) कतिपयमागपूर्वपक्षस्य स्पृष्टमितिपक्षे च
माह—जनपदिन इति ॥

(५४९७ आक्षेपनिराकरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्हास-
ार्थम् । प्रकृतिनिर्हासो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिनिर्हासार्थमिति । असति सर्व-
ग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरपि । सर्व-
ग्रहणात् भवति । निर्हासः=अपचयः, अल्पत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्राधान्यादिति । विषयेत्येव प्राधान्यम्, प्रक-
राणाञ्चैत्येव बोध्यम् ॥ ननु निर्हातो ह्यसि, एवं हि 'हजिकः' इत्य-
सन्नतम आह—निर्हासोऽपचय इति । जनपदाधिकारविहित-
प्रत्ययप्रकृतिरुच्यतेति वाच्यार्थः । एवं हि तस्यापचयः फलति ॥

(५४९८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्च मद्रवृज्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रौ
भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य—मद्रक इत्येव यथा
स्यात् । वाज्यौ भक्तिरस्य वाज्यौ वा भक्तिरस्य—
वृजिक इत्येव यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) वृद्धिमितिषु बुधादिषु विशेषाभावं मत्वाऽऽह—
तद्येति । द्वित्वैकत्वयोः शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्हा-
सार्थः, न तु बहुत्वे, तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात् ॥
मद्रक इति । मद्रस्यापत्यमिति 'क्लृप्मगघ' इत्यण् । माद्र-
शब्दस्य मद्रशब्दातिदेशः, तत्प्रत्ययातिदेशश्च ॥ वाज्ये इति ।
वृजेरपत्यमिति 'वृद्धेत्कोसल' इति ष्यञ् ॥

(उद्घोतः) वृद्धिमितेतिष्विति । 'आहूकः' इत्यादौ ॥ ननु
विधेयं द्वित्वचनबहुवचनयोर्योऽप्येव निर्वाहोऽत आह—द्वित्वेत्यादि ॥
तत्प्रत्ययातिदेश इति । 'मद्रवृज्योः कर्त्' इति प्रत्ययः ॥

(७८९ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २९)

१६७१ तेन प्रोक्तम् ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

(प्रोक्तार्थाधिकरणम्)

(५४९९ प्रोक्तग्रहणाक्षेपे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रा-
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् ।
किं कारणम् ?

तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे कालापकं काठकं च
प्रोच्यते । तत्रादर्शनात्, न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) प्रपूर्वो वचिः प्रकाशने अध्यापनरूपे वा वर्तते
करणे वा । तस्मैऽर्थे प्रत्ययो न दृश्यते, द्वितीये तु सूत्रान्तरेण
सिद्धमिति मत्वाऽऽह—प्रोक्तग्रहणमिति ॥ ग्रामे ग्राम
इति । सुशर्मादीनां प्रतिग्रामं प्रवक्तुत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्तं
काठकं साशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) काकपककाठकयोगैश्चरणाद्वा धर्मास्त्रायोरिति
बोध्यम् ॥ प्रपूर्वो वचिरिति । अध्यापनरूपे प्रकाशने वा वर्तते,

करणे वेत्यन्वयः ॥ ननु 'काठकम्' इत्यादौ प्रत्ययदर्शनात्—
प्रत्ययो दृश्यते—इत्यनुपपन्नमत आह—सुशर्मादीनामिति ॥

(५५०० आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्र च दृश्यते ग्रन्थः सः, तत्र
"कृते ग्रन्थे" (४।३।११६) इत्येव सिद्धम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ग्रन्थे चेति । तेन कृते ग्रन्थे इत्यर्थः ।
ग्रन्थः स इति । तेन कृतो ग्रन्थः स इत्यर्थः ॥

(आक्षेपनिवारकभाष्यम्)

छन्दोऽर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । न हि छन्दांसि क्रि-
यन्ते, नित्यानि छन्दांसि ॥

(प्रदीपः) नित्यानीति । कर्तुरस्मरणोपायमिति भावः ॥

(५५०१ प्रत्याक्षेपे वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति ।
ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्श-
नात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ।

ग्रन्थे च दर्शनात् । यत्र दृश्यते ग्रन्थः सः, तत्र
कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तम्—न हि छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि
छन्दांसीति ।

यद्यप्यर्थो नित्यः, या त्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनि-
त्या । तद्भेदाच्चैतद्भवति—काठकम्, कालापकम्,
मौदकम्, पैण्लादकमिति ॥

(प्रदीपः) या त्वसाविति । महाप्रत्ययादिषु वर्णानु-
पूर्वाविनाशे पुनस्तथा ऋषयः संस्कारातिशयद्वैतार्थं स्मृत्वा
सम्बरचनां विदधतीत्यर्थः । तद्भेदादिति । आनुपूर्वाभेदा-
दित्यर्थः । ततश्च कठायो वेदानुपूर्व्याः कर्तार एव, न तु
स्थिताया एव सुशर्मादिवत्प्रवक्तारः । ततश्च छन्दस्यपि 'कृते
ग्रन्थे' इत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः ॥

(उद्घोतः) तुल्यमेतदिति । वेदानुपूर्व्यमित्येत्यर्थः ॥ अंशेन
वेदस्य नित्यत्वं स्वीकृत्यानेनित्यत्वमाह—यद्यप्यर्थे इति । अनेन
वेदत्वं शब्दार्थोभयवृत्तौति ध्वनितम् ॥ ननु 'यथा यथापूर्वमकल्पयत्'
इत्यादिश्रुतिरुक्तानुपूर्व्येति सैवेति नव्यपूर्वनीमांसासिद्धान्तात्साऽनि-
त्यत्वनुक्रमत आह—महाप्रत्ययादिष्विति । आनुपूर्व्यांस्तत्तत्प्रकरणघटि-
तत्वेनानित्यत्वमिति भाव इति केचित्, तत्र, 'यद्यप्यर्थो नित्यः' इत्यादि-
वाक्यशेषविरोधात्, अर्थस्यापि ज्योतिष्मोमादेरनित्यत्वात् । प्रवाहावि-
च्छेदेन नित्यत्वं तृतीयोरपि, तस्मान्मन्त्रन्तरेणानुपूर्वी भिन्नैव ।
प्रतिमन्त्रन्तरद्वेया श्रुतिरन्या विधीयते' इत्युक्तः—इत्यन्वये ॥

परे तु—'अर्थो नित्यः' इत्यत्र कृतकविरोधिनित्यत्वस्यैवा-

भ्युपगमः, पूर्वपक्षिणा तादृशमित्यस्यैव छन्दःसूत्रैः । पञ्च-
त्रायैश्चन्देनाथ ईश्वरः, मुख्यतया तस्यैव सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वात्,
'वेदेऽथ सत्वेरहमेव वेधः' इति शीतोत्तेरित्याहुः ॥

वर्णानुपूर्व्यां अनित्यत्वे मानमाह—तत्रेदाच्चैति । अनित्यत्वव्या-
प्यभेदेन तत्सिद्धिः । भेदोऽथ नानात्वम् । ईश्वरे तु न तत्त्वम् ॥
भेदे मानं न्यवधारमाह—काठकस्यादि । अर्थस्योऽप्यानुपूर्वभावादिव
काठककारापकादिव्यवहार इति भावः । अप्रानुपूर्वी 'अनित्या'
इत्युक्तेः 'पदानि तान्येव' इति ध्वनितम्, तदाह—तत्र
कठावय इति । अर्थिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न तर्होदानीमिदं वक्तव्यम् ।

वक्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

यत्सेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । माधुरी वृत्तिः ।

यदि तर्हि अस्य नियन्धनमस्ति, इदमेव वक्तव्यम्,
तत्र वक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्सेन कृतं न च तेन

प्रोक्तम्—वारद्वचं काव्यम्, जालूकाः श्लोकाः ॥

(प्रदीपः) माधुरीति । माधुरेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः ।
'कलापिनोऽपि' इत्येवग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वादुदादिप्यत्रापि
भवति । द्विविधं चेह प्रोक्तं एष्यते स्वरूपम्, परकृतम्—वा-
यत् प्रकाशितम् । तेन प्रोक्ताधिकार एव कठादिभ्यो वक्ष्यमाण-
प्रत्ययविधानम् ॥

(उक्तोक्तः) ननु माधुरादुदाच्छेदेन भाव्यमत आह—कला-
पिनोऽपिति ॥ नन्वेवं कदाचित् प्रोक्ताधिकारे प्रत्ययविधानं
व्यर्थम्, तत्र यत्प्रोक्तं न च तेन कृतम्—इत्यर्थवापादत आह—
द्विविधं चेति ॥ प्रोक्ताधिकार एवेति । कृतग्रहणेन स्वप्रकाशि-
तस्वरूपस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

(७९० विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३०)

१६७४ कलापिवैशम्पायनान्ते-

वासिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

(णिनिप्रत्ययाधिकरणम्)

(५५०२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यम्, अन्ते-
वास्त्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः क्रिया-

सामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययन-
मिह कर्णं एष्यते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनात्
वार्तिकारम्भः ॥

(उक्तोक्तः) नन्वन्तेवासिनः प्रत्यक्षाभ्येतो न तु तथा-
कारिणोऽत आह—करोतेरिति । प्रत्यक्षत्वेन साक्षात्स्वग्रहणवत् ॥
ननु शिष्यशिष्या नान्तेवासिनोऽत आह—शिष्यशिष्याणामप्येति ॥

(५५०३ पूर्वपक्षनिराकरणे वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं

वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारि-

ग्रहणस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यं कलापिखाडायनग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भव-
तीति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाडा-
यनः । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी ।

यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात्कलापि-
खाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो
नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति, ततः कलापि-
खाडायनग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) कलापिखाडायनग्रहणमिति । वैशम्पा-
यनान्तेवासी कलापी, कलाप्यन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासि-
त्वाणिनौ सिद्धे पृथक् कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहेण लिङ्गम् ।
तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनो
वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति गिनौ सिद्धे शीनकादिषु भिन्नार्थं
खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः ॥

(उक्तोक्तः) 'कलापि' इति घञस्य—कलाप्यन्तेवासिभ्यो
वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च गिनितिरर्थः ॥

(५५०४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दोग्रहणं चेतृया ह्यति-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा
ह्यतिप्रसङ्गः । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् ।

इहापि प्रसज्येत—तिसिचिरिणा प्रोक्ताः श्लोका
इति ॥

(प्रदीपः) तिसिचिरिणेति । छणोऽभावे यथाऽप्य भवति
तथा 'छन्दोग्राहणानि' इत्यत्रोक्तम् ॥

(उक्तोक्तः) भाष्ये—छन्दोग्रहणव्यति । 'शीनकादि' घृते
'छन्दसि' इति सोमं विभज्य 'तिसिचि' इत्यादितत्पदग्रहणत्वेन

व्याख्येयमिति भावः ॥ इत्यत्रोक्तमिति । 'अन्विधानाद्' इति हि तत्रोक्तम् । प्रकाशान्तरमपि मया तत्रोक्तम् ॥

(७९१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३१)

१६७५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु

॥ ४ । ३ । १०५ ॥

(५५०५ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध-

स्तुत्यकालत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि, स्तौलभानि इति ।

किं कारणम् ?

तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥

(प्रदीपः) तुल्यकालत्वादिति । शाब्बायनादिप्रोक्त-
ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) शाब्बायनादीति । येषु ब्राह्मणेषु गिनिरिष्यते
सैरेतानि तुल्यकालानि—इति—एतान्यपि पुराणप्रोक्तानीति भावः । एतेन
शाब्बायनादिवैयर्थ्यानि आधुनिकानीति वर्याद्युक्तमपास्तम् ।
'अत्राणि तद्विषयताया अपि प्रतिषेधः' इति 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यत्र
भाष्ये उक्तम् ॥

(७९२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३२)

१६८६ कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

(अर्थोपेक्षकम्)

(५५०६ ग्रन्थाभावेऽपि प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्व-
क्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—मक्षिकादिभ्य इति । अर्थोपेक्षकम् ॥

(५५०७ प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तद्विशेषेभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः

कृतं सारघम्, गार्मुतम्, पौत्तिकम् ।

स तर्हि वक्तव्यः ।

अ वक्तव्यः ॥

(५५०८ वार्तिकद्वयान्यथासिद्धिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते । कृते ग्रन्थे ।
ततः—संज्ञायाम्, संज्ञायां च तेन कृत इत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सार-
घम्, गार्मुतम्, पौत्तिकम् ।

ततः कुलालादिभ्यो बुञ् । संज्ञायामित्येव ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) कृते योगविभाग इति । 'संज्ञायाम्'
'कुलालादिभ्यो बुञ्' इति सूत्रं विमलकण्ठमित्रार्थः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्टपुत्रकैच्यट्टकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्धोतः) नमिदं विमलकमेव पठ्यते, ताक योगविभागस्य
कर्तव्यता नोद्यत इत्यत्र आह सञ्ज्ञायां कुलालेति ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसदीनभेत्तमयनागोत्रीभट्टेन कृते भाष्य-
प्रदीपोद्धोते चतुर्थस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

(७९३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १)

१६९० तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥

(इदमर्थोपेक्षकम्)

(५५०९ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः

प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः ।

किं कारणम् ?

इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् । इदमित्येतत्प्रत्यक्षे व-
र्तते, तेनेहैव स्यात्—तस्येदमिति, तस्याद इति ।
तस्य तदित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) इदम् इति । इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते
तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु 'इदम्' इत्यनेन संबन्धनि प्रत्ययविधाना-
त्सर्वत्र सेत्स्यति—इत्यत्र आह—इदंशब्दादिति ॥ योऽर्थ इति ।
प्रत्ययविषयत्वावच्छिन्न इत्यर्थः ॥

(५५१० न्यासात्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यद्योगा षष्ठी प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । येन सम्बन्धिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन् प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) तनु 'पठो शेषे' इत्यस्यान्वयसम्बन्धनिमित्तकत्वाभावादाह—येनेति । शेषे—विशेषणे षष्ठी विधीयते, विशेषणं च विशेषण्यनिरूपितमिति भावः । सूत्रस्यास्येऽसाधारणम्, सूत्रवार्तिकस्यास्योऽसाधारणं च दोषं वार्तिकद्वयस्यै परिरिति—सिद्धमिति ॥

(५५११ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तस्यानन्तरः, तस्य समीप इति ।

किं यद्योगा षष्ठी प्रवर्तते इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ?

नेत्याह ।

सर्वथाऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) सर्वथेति । पाणिनीये कालाचनीये च न्यास इत्यर्थः । पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति प्रत्यय-प्रसङ्गः ॥

(५५१२ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु परिगणनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । असंनिहिते प्रत्ययविधान-मन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) तदनुमन्याचष्टे—असंनिहिते प्रत्ययविधानमिति । तत्रायं दोष आयेन 'सिद्धं तु' इत्यनेन, 'अनन्तरादिषु च' इति दोषो द्वितीयेन तेनोद्धृते इति भावः । 'असंनिहिते प्रत्ययविधाने' इति पाठे परिगणनेनासंनिहिते प्रत्ययविधाने कृते सति 'अनन्तरादिषु' इति द्वितीयोऽपि दोष उद्धृत इत्यन्वय इत्येके ॥

(५५१३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम् । औन्नः, मायुरः । ग्राम ॥

जनपदः आङ्गकः, वाङ्गकः । जनपद ॥

मनुष्य । दैवदत्तः, याज्ञदत्तः ॥

(प्रदीपः) स्व इति । तेनास्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वमन्तरादिषु ॥

(उद्धोतः) आस्मीयज्ञातिधनेष्वेवेति । ग्रामादिभ्य एष्वेवेत्यर्थः ॥

(५५१४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पत्राद्राह्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) पत्राद्राह्य इति वक्तव्यम् । आश्वम्, औष्ट्रम्, गार्दभम् ॥

(प्रदीपः) पत्राद्राह्य इति । 'पत्राध्वर्युपरिपठ्य' इत्यत्रायमर्थनिर्देशः ॥

(उद्धोतः) पत्राध्वर्यवेति । अत एव 'आश्वम्' इत्यादि तदुदाहरणं भाष्ये दत्तम् ॥

(५५१५ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ रथाद्रथाङ्गे ॥ * ॥

(भाष्यम्) रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम् । आश्व-रथम्, औष्ट्ररथम्, गार्दभरथम् ॥

(प्रदीपः) रथादिति । 'रथायद' 'पत्रपूर्वाद्' इत्येतयोर्गयोरर्थनिर्देशः ॥

(उद्धोतः) पत्रपूर्वादिति । अत एव 'आश्वरथम्' इत्यादुदाहरणम् ॥

(५५१६ परिगणनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ वहिस्तुरणिट् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वहिस्तुरादण्वक्तव्य इद्ध वक्तव्यः । संवोदुः खं सांवहित्रम् ॥

(प्रदीपः) सांवहित्रमिति । तत्र 'पूर्वेऽत्रासिद्धम्' इति उदासीनामिति कर्तव्येऽसिद्धत्वात्, तृषि इति रूपम् ॥

(उद्धोतः) तृषि—हेजवस्यायम् ॥

(५५१७ परिगणनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अग्नीधः शरणे रुज्भं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्नीधः शरणे रुज्भक्तव्यो भसंज्ञा च वक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीधम् ॥

(प्रदीपः) अग्नीधमिति । अग्निमिन्धे—इति कृप् । अन्तर्भाषितमर्थत्वादितिः सकर्मकः । होता—अग्नीदुष्यते, तस्य शरणं—गृहमाग्नीधम् । भसंज्ञा पदसंज्ञाया बाधनाजश्रवाभावः ॥

१ 'प्रत्ययविधानमन्तरादिषु' इति स. पाठः ॥

२ असंनिहिते प्रत्ययविधानमित्यर्थं दोषं प्रथमेन—सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्रेति वार्तिकेन, द्वितीयेन—सिद्धं तु परिगणनादिति वार्तिकेनोद्धृत इति भावः ॥

३ तत्र इत्यादीनामपिद्धत्वेऽपि उद्योतं तु नैव विधत्ते त च प्रथम-मेवोक्तम् इति 'असिद्धत्वात्तृषि इति' इति कैव्यटभयोऽनुपपन्नः स्यादत आह—तुजवस्थापमिति । उदासीनामपिद्धत्वात्पि अवशिष्ट इत्येकः ॥

(उच्छ्रोतः) होतेति । कतिविशेष इत्यर्थः । अन्यथा होमाख्यकतिबस्तस्य भिन्नत्वादसङ्गतिः स्पष्टम् ॥ असंशयेति । नमस्य भवत्स्यकठोरत्वाभावात् कथमनेन पदवशाधः ? तद्वशे च कथं नाङ्गवशाधः ? इति चेत्, न, 'कवि भम्' इत्युत्तरम् 'रणि' इति कर्तव्यमिलाशयात् ॥

(५५१८ परिगणनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ समिधामाधाने षेण्यण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समिधामाधाने षेण्यण् वक्तव्यम् । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी कक् ॥

(५५१९ परिगणनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ चरणाद्धर्माज्ञाययोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरणाद्धर्माज्ञाययोरिति वक्तव्यम् । कठानां धर्मे आज्ञायो वा—काठकम् । काला-पकम् । मौढकम् । पैण्डलादकम्—इति ॥

(प्रदीपः) चरणादिति । 'गोत्रचरणात्' इत्यज्ञायमर्थनिर्देशः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्, सूत्रं च मिथ्ये ।

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिति । किमिदं भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते, न पुनः प्रकृत्यर्थमपि । यथैव हि—इदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते, एवं तदित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात्तस्येदमिति, अस्यामुष्य इत्यत्र न स्यात् ।

अस्त्यत्र विशेषः, एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति—तस्य चास्य च असुष्य च तस्येति भवति । इहापि तथैकशेषनिर्देशो भविष्यति—तच्छादश्चेदं च—इदमित्येव ।

यदप्युच्यते—अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इति ।

न वक्तव्यः ।

अनभिधानादनन्तरादिपूतत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देश इति । 'लघादीनि सर्वैर्लक्षम्' इत्येकशेषः । लघादीनां यत्परं तत्तच्छिष्यत् इत्युक्तेः 'पूर्वशेषदर्शनाच्च' इत्युक्तमिति पूर्वस्मापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशलक्षकवनम्, विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेषद्वारेण चैतत्प्रतिपादयति—यत्तन्तन्मात्रं प्रकृतिर्वेन विवक्षितम्, तत्प्रति-योगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन । यत्परं लिङ्गसंख्याप्रसङ्गत्वपरो-क्षत्वादिकं तदविवक्षितम् ॥

१ तेषां—विभक्त्यन्तानाम् । लक्ष्यमात्रादिभिः सूत्रैः प्रातिपदिकानामेवैक-

(उच्छ्रोतः) इत्युक्तेरिति । अनन्तरमिति शेषः । इत्युक्ते-रनन्तरमित्यर्थः । सप्तम्यन्तपाठे—इत्युक्ते सतीत्यर्थः ॥ निर्देशस्य सौत्रत्वमावश्यकमिलाह—विभक्त्यन्तानामिति । तेषामेकशेषस्य सूत्रानाकट्यादिकलोपोऽत्र सौत्रः ॥ प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वादिकमिति । पठ्यमाहुः कविष्वत्येन भासमाने बुद्धिविषयेऽर्थे प्रत्यय इत्यर्थे इति भावः ॥ माथे—अनभिधानादिति । अत एव बुद्ध्यादिप्रयोऽप्य-नन्तरादिषु नोत्पत्तिरिति भावः ॥

(७९४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ अ. २)

१६९५ द्वन्द्वाद्गुण्य वैरमैथुनिकयोः

॥ ४ । ३ । १२५ ॥

(गुणेऽधिकरणम्)

(५५२० सूत्रार्थपटुदासे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवासुरम्, राक्षोऽसुरम् ॥

(७९५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ अ. ३)

१६९७ सङ्गाङ्गलक्षणेष्वज्जिज्ञा-

मण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

(अण्यप्रत्ययधिकरणम्)

(५५२१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सङ्गादिषु घोषग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गागौ घोषः, वात्सो घोषः ।

(प्रदीपः) घोषग्रहणमिति । तेन घोषेऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैषम्याच्च यथासंख्यं न भवति ॥

(एकदेशिनो णकारप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थो णकारः ?

वृद्ध्यर्थः, 'ङिणति' इति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

(५५२२ पूर्वशेषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सङ्गादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत् प्रातिपदिकम् ॥

(५५२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्तव्यः ।

लिङ्गाथम्—वैदी ।

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्—वैदी स्थूणाऽस्य वैदी-स्थूणः । 'वृद्धिमिसित्य' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) लिङ्गेति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्दे-नोच्यते ॥

(उद्घोतः) लिङ्गरूपेण पुंवद्भावमावाह्याधार्थत्वस्यापि अभावाच्चाह—लिनाविहितेति ॥

(७९१ विविचित्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ४)

१७०१ रैवतिकादिभ्यश्छः

॥ ४ । ३ । १३१ ॥

(उग्रप्रत्याधिकरणम्)

(५५२४ अण्वधिकारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण ॥ * ॥

(भाष्यम्) कौपिञ्जलहास्तिपदादण वक्तव्यः । कौपिञ्जलाः, हास्तिपदाः ।

(प्रदीपः) अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह—कौपि-ञ्जलेति । गोत्रे लुभि प्राप्तेऽपिबिधेः । अस्मादेव निपातनाद-पत्यार्थं कुपिञ्जलहास्तिपदादण्मात्रम्, पादस्य पद्मावश्च । गोत्राधिकाराद् गोत्रप्रत्ययान्तादिर्द्विधानम् ॥

(उद्घोतः) नन्वनयोः कथं गोत्रे साधुत्वम् ? अपत्याण इना बा-धात्त आह—अस्मादेवेति ॥ अणोपस्य स्थानिकत्वात्पादः पद्मावा-प्राप्तेराह—पद्मावश्चेति । समासान्तोपस्य न, 'अहस्तादिभ्यः' इति प्रतिषेधाद् । नन्वनपत्यान्तमेवात्रोदाहरणमस्तिस्त्वत्त आह—गो-त्राधिकारादिति । गोत्रचरणादित्यतो गोत्रपदाधिकारः ॥

(७९७ विविचित्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ५)

१७०२ आथर्वणिकस्येकलोपश्च

॥ ४ । ३ । १३२ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(चकारार्थबोधकभाष्यम्)

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण्व वक्तव्यः । आथ-र्वणः—धर्मः, आथर्वणः—आज्ञायः ।

(प्रदीपः) अण्वक्तव्य इति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' इत्यस्यापाणिनीयत्वाद् ॥

(उद्घोतः) नन्वाथर्वणिकस्य प्रागनुबन्धेन सिद्धेऽण्वक्तव्य इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति । वार्तिकस्य सूत्रेऽनुबन्धिर्न-मेल्यते । इदमपि वार्तिकमिति तु हरदत्तः । 'काम्ये रोः' इत्यादि-वार्तिकानां सूत्रेष्वनुबन्धिदर्शनात्कीययोक्तं विन्यस्यम् ॥

(अथर्वणशब्दव्यवस्थाभाष्यम्)

इदमाथर्वणाथमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रि-यते । वसन्तादिषु—अर्थवन्शब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । षष्ठेऽध्याये प्रकृतिभावायै ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपाथम् ।

द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

"तेन प्रोक्तम्" (४।३।१०१) इति प्रकृत्य कप्रियया लुग्वक्तव्यः—वसिष्ठोऽनुवाकः, विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् ।

ततो वक्तव्यम्—अथर्वणो वेति । तेन सिद्धम-थर्वा—इति आथर्वण, इति च ।

अथ वसन्तादिष्व्वाथर्वणशब्दः पठितव्यः, तत्र नैवार्थः प्रकृतिभावायै न, नापि—इकलोपायै न ॥

(प्रदीपः) कप्रिभ्यो लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लुक् । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्मं आज्ञायो वेत्यज्ञायै आथर्वणशब्दो न सिध्यतीत्याह—तत्रेति । यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिकानामाज्ञायः, न तु तेषामाज्ञायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यम्, धर्मस्तु आथर्वण-साहस्रादाथर्वणशब्देनाभिधास्यते ॥

(उद्घोतः) ननु कप्रिभ्यो लुगिति वाच्यम्, अथर्वग्रहणं वा, को विशेषोऽत आह—वसिष्ठादीणि ॥ इत्याहेति । इतिहेति ॥

(अण्वविकन्यायेन प्रयोगव्यवस्थाभाष्यम्)

यदि वसन्तादिष्व्वाथर्वणशब्दः पठ्यते—अथर्वा-णमधीते आथर्वणिक इति न सिध्यति ।

नैव दोषः ।

इहास्माभिस्त्रैशब्दं साध्यम्—अथर्वणमधीते, आथर्वणमधीते, आथर्वणिक इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोर्येकेन विग्रहो-ऽपरसादुत्पत्तिर्भविष्यति—अविराविकन्यायेन ।

तद्यथा—अवेर्मांसमिति विग्रहाविकशब्दादुत्प-त्तिर्भवति—आविकमिति । एवमाथर्वणमधीत इति विग्रह—आथर्वणिक इति भविष्यति । अथ-र्वणमधीत इति विग्रह—वाक्यमेव भविष्यति । तत्रा-भिर्बन्धमात्रं कर्तव्यम्—आथर्वणिकानामिदमिति ।

न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हति, अन्यदतो धर्माज्ञायाद्वा ॥

(प्रदीपः) न चेदानीमिति । 'चरणाद् धर्मोन्नायोः' इति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—उन्नाभिस्संनधमात्रमिति । तत्र=आध-
वैगिकसंनधमात्राय इत्यर्थे सम्बन्धोपकषणदीपदित्वावयवेव प्रयोक्तव्यं
न तु ततः प्रत्यय इति भावः ॥ आधर्षणसादृश्यादिति । सादृश्यं
चाभ्यानुष्ठिततया तत्किमाविषयत्वेनेति बोध्यम् ॥ ननु पुत्रपनादिक-
मपि तेषां स्मृत आह—चरणादिति । 'तस्येदम्' इत्यस्य न्यवस्था-
पकमेतदित्यर्थः ॥

(७९८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ६)

१७०३ तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

(विकारार्थप्रत्ययाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

तस्येति वर्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम् ?

(५५२५ तस्यपदयोगजनवार्तिका ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं
शैषिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं कियते
शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । शैषिका निवर्त्यन्ते ॥

(प्रदीपः) शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति । विकारावयवयो-
र्धादयो मा भूयन्तिलेखनार्थं तस्य ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु वक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यस्तत्प्रत्ययैर्वाधादेव शैषि-
कसामान्यप्रत्ययनिवृत्तिः सिद्ध्यति आह—विकारित्वादि । भाष्ये
शैषिकेत्यस्य तदधिकारविहितत्वादीत्यर्थे इति भावः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

कथं च प्राप्नुवन्ति ?

(प्रदीपः) कथं चेति । किमधिकारात् प्राप्नुवन्ति ?
अथ तस्येदमिति वचनात् । यथाधिकारात् प्राप्तानां तस्यग्रहणेन
निवृत्तिः कियते तदा पुनरपि 'तस्येदम्' इत्यनेन प्राप्नुवन्ति । अथ
'तस्येदम्' इत्यनेन प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः कियते, तदाऽऽद्यो
नोपपद्यते, उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति
प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अधिकारादेव प्राप्तिस्तत्वात् कथं चेत्तनुपपन्नमत
आह—किमिति । तत्रैवेति । अर्थनिर्देशावसमर्थविनिकरिपि
उत्तरत्र चरितार्थत्वमिमानः ॥

(५५२६ प्रयोजनसाधकवार्तिका ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्येदं वचनात् प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदं विशेषा श्लोके—अपत्यम्, समूहः,
निवासः, विकार इति ॥

(प्रदीपः) तस्येदं वचनादिति । तस्यग्रहणं चादि-
सम्बन्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्तकं धारीनपि निवर्तयति । तत्रि-
वर्तनसामर्थ्यात् 'तस्येदम्' इत्यनेनापि विकारावयवयोर्धादयो न
भवन्ति । अन्यथा तत्रिवर्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । प्राग्दीप्यत
इत्यवधिविशेषाश्रयेण तु अणवीनामधिकारादणादय इह सम्ब-
न्धन्त इति विपर्ययोऽत्र न कोदनीयः—चादयोऽनुवर्तन्ताम्,
अणादयो मातुवर्तन्ति ॥

(सूत्राक्षेपसमाधानभाष्यवार्तिका ॥)

किमर्थमिदमुच्यते ?

वाधानार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य वाधकास्तद्वाधानार्थम् ।

कथं पुनरशैषिकः शैषिकं वाधते ?

उत्तरार्गः शेष एवासौ ॥

यो ह्युत्तरार्गः सोऽपि शेष एव ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति—सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः ॥ वाध-
नार्थमिति । 'तस्येदम्' इत्यत्राणादयो धादयश्चाणाधपवद्वा
विहिताः । तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा सुखरूपवादा
धादयो मा भूयन्तिलेखनमितिदमुच्यते ॥ ये तस्येति । वग
इत्यर्थः ॥

कथं पुनरिति । 'तस्येदम्' इत्यस्मात् 'तस्य' विका-
रः' इत्यस्य पृथङ्निर्देशादनेन विधेयमानोऽयमप्रत्ययोऽशैषिकः
कथं विकारेऽप्राप्तान् चाधीन् वाधत इति प्रश्नः ॥ उत्तरार्ग
इति । असत्यस्मिन् पृथक् सूत्रे विकारोऽपि 'तस्येदम्' इत्य-
त्रान्तर्भावाच्छेयो भवतीति धादयः प्राप्नुवन्ति । उत्तरार्गे
विकारस्य प्रकृतिविशेषासंबन्धनात् । असति हि योगविभागे 'वि-
त्वादिभ्योऽण् विकारे' इति वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतिविशेषसंबन्ध
एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात् । प्रकृतिमात्रसंबन्धस्य-
नुपयोगाच्छेष एव स्यात् । सति तु योगविभागे विकारसा-
म्बन्धवातुपयोगादशेषत्वाद् धारीनामप्राप्तिः । अप्राप्त्यनुमान-
मेव बाध इति भावः ॥

(उद्द्योतः) सर्वस्यैवेति । 'तस्येदम्' इत्यनेनैव सिद्धेर्गोवि-
षयः प्रश्न इत्यर्थः ॥ ननुपस्यादिचतुर्थीपर्यन्तादन्त्येनैव कथमशैषि-
कत्वमत आह—तस्येदमित्यस्यादिति । पृथग्योगकरणात् तस्यग्रह-
णाच्चाशैषिकत्वमित्यर्थः । अर्थ आवाः—'तत्र जातः' इत्यादिषु
'क्षेपे' इति संबन्धते, यत्र यत्र च तस्य सम्बन्धेनैव शैषिकाः । अत्र च
पृथग्योगात्तस्यग्रहणाच्च तदसम्बन्ध इत्यपमशैषिक इति ॥ विकार-
ऽप्राप्तामिति । अस्य शेषत्वाभावात्तस्येदमित्यनेनापि न प्राप्तिरिति
भावः ॥ विकारोऽपीति । प्रकृतिविशेषासम्बन्ध इत्यादिः । उत्तर-
ार्गे चेति । योगविभागे इति शेषः ॥ उपयुक्तत्वादशेष इति ।
उपयुक्तार्थ—उक्तो वक्ष्यमाणो वेत्तव्यः ॥ गन्धप्राप्तौ कथं तद्वाधकत्वमत
आह—अप्राप्तामिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति,
यायता सर्वमद्यापवादवैयर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) के पुनरिति । शैषिकाणामिति निर्धारणे
षष्ठीः ॥ अपवादैरिति । वक्ष्यमाणेरणादिनिरालम्भः ॥

(उद्धोतः) वक्ष्यमाणैरिति । केमुल्लिखोपावयव, केमु-
ल्लिखोदरम्, केमुल्लिखदुदादेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह न किञ्चिदुच्यते—“हलसीराट्टक” (४।३।२४)
इति ॥

कथं पुनरिच्छताऽप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो
वाचितुम् ।

तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥

किमिदं भवानध्यायह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजन-
माह, न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ।

अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः ।

समर्थविभक्तिरपि तद्व्यवहृत्य उत्तरार्थं निर्देष्टव्या ।
प्रकृता समर्थो विभक्तिरुच्यते—“तस्येदम्” इति ॥

(प्रदीपः) हलसीरादिति । हलशब्दः ‘नञ्विपयस्यापि-
स्तत्स’ इत्याद्युदात्तः, सीराशब्दोऽपि कचन्ते निष्ठात् । तत-
श्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदपवादोऽस्तीति ठक् बाधित्वाऽनेव
भवति—हालः, सैर इति ॥ कथं पुनरिति । ‘हलसीराट्टक’
इत्ययमप्युपापवादः कथमनेव शक्यो वाचितुम्, योगस्त्व-
त्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः ॥ तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति ।
बाधकभावनार्थादपि पुनर्विधानादित्यर्थः ॥ तस्यग्रहणे-
वानन्यान्वयमिति तस्मान्न्याय्यदित्युक्तम् । इदमर्थव्यधिकारस्योक्त्या
बाधकभावनार्थ एवेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु हलसीराभ्यामपि ‘अनुदात्तादेरञ्’ इत्यस्य
प्राप्तिस्त आह—हलशब्द इति ॥ नन्वारंमसामर्थ्यादेव बाधो
भविष्यतीत्यत आह—योगस्त्विति ॥ ननु संपूर्णवृत्तसामर्थ्यमेव
कुपो नोक्तस्त आह—तस्यग्रहणमेवेति । तत्संग्रहणस्यैव सिद्धिरिति
भावः । अर्थनिर्देशस्तत्तरार्थ इति बोध्यम् । तत्फलितमाह—इद-
मर्थव्यदिति ॥

(५५२७ सूत्रेणोपलब्धत्वाभावबोधकं वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा संप्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण, शैषि-
काणां निवृत्तेः ।

न हि काको वायत इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते ।

यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते,
महता सूत्रेण निवृत्तिर्वैकल्या ॥

(प्रदीपः) न वेति । घावीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहे एवे
प्राक्तने निवर्तमानेऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुम् । न
हि गुणानुयायि प्रधानं भवति ॥

(उद्धोतः) प्राधान्यादिति । विवेचयते तत्सम् । आभ्य-
महता सूत्रेणिति । वादयो विकारावयवयोर्निषेधं सूत्रं कार्यमित्यर्थः ॥

(५५२८ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अवयवे चाप्राण्योपधिबुद्धेभ्यो-
ऽनिवृत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवे चाप्राण्योपधिबुद्धेभ्योऽनि-
वृत्तिरिति, तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति । पाटलि-
पुत्रकाः प्राकाराः, पाटलिपुत्रकाः प्रास्ता इति ॥

(प्रदीपः) अवयवे चेति । अवयवेऽर्थं घावीनां निवृ-
त्तत्वात्प्राण्योपधिबुद्धेभ्योऽप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ पाटलिपुत्रका
इति । पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तत्संदेहमित्यत्रात्र शेषतोः
प्राचम’ इति सुम् ॥

(उद्धोतः) ननु ‘अवयवे च प्राण्योपधिबुद्धेभ्यः’ शब्दोक्तः
कथं तद्विभेदोऽवयवेऽनिवृत्तिरित्यत आह—अवयवेऽर्थे इति ।
हेपामवयवार्थेनास्तस्यैव इत्यभिमानः ॥ पाटलिपुत्रस्येति इति—इदं-
त्वेनावयवबोधे बुद्धिः, तदाह—पाटलिपुत्रस्यावयवा इति । यदा
तत्सम्बन्धिनो वेन केनापि रूपेण बोधे प्रत्यय इति भावः ॥

(५५२९ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्ति-
र्मयडुत्सर्गात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
पठित्यति हि विप्रतिषेधम्—“अणो वृद्धान्मयट’
इति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

मयडुत्सर्गात् । निवर्तमानेऽपि शैषिकेषु वृद्धान्म-
यडुत्सर्गस्तस्यैव अपवादः, उत्सर्गोपावादयोऽप्युक्तौ
विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) मयडुत्सर्गादिति । मयडुत्सर्गः—शैषिकेषु
निष्ठेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः, अत्रापि एव वृद्धाच्छेदं निर्य-
ह्य इति मयटारम्भात् । ‘अनुदात्तादेः’ इत्ययमवयवबुद्धेः
कृतार्थः, तत्राविशेषादन्मयटोः ‘कोपधाव’ इत्ययमपवादोऽस्मिन्नि
शाकमयमित्यत्र मयण लभ्यत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) मयडुत्सर्गादिति—मयणस्य मयटः सामान्येन
विधानात्, न त्वन्यत्र प्राप्ति विधानादित्यर्थेनादाह—मयडुत्सर्गादिति ।
षडोत्तरात् ॥ ननु ‘निर्यह्य इह’ इति मयटच्छापवादत्वं समानाकार्यमुत्स-
र्गत्वमत्र आह—अत्रापि एवेति । शैषिकाण्येनितोत्तरार्थेनाप्राप्तेरिति

१ तस्यग्रहणसामर्थ्यादित्यस्यार्थमाह—इदमर्थव्यदित्यादिना ॥

२ मयटः वामाश्रयेन गिज्जात्वात्, अन्यत्र प्राप्ति विधानाभावादिति मयडुत्स-

सर्गात्—इति भाष्यस्यापवादः ॥

भावः ॥ अविशेषादिति । बाध्यतमान्वचिन्तयेत्तर्ह्यः ॥ अपवा-
दोऽपत्तिः । ननुदत्तनपवाद इति समबलस्याभाव इति भावः ॥

(५५३० तस्य प्रहणभावे इष्टसिद्धिबोधकमेकदेवि-

वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनुवृत्तौ हि छोट्सर्गापवाद-
विप्रतिषेधान्मयद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुवर्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धाच्छ उ-
त्सर्गः । तस्याप्यमयटावपवादो । अपवादविप्रतिषे-
धान्मय इ भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अपवादविप्रतिषेधादिति । शाकशब्दा-
च्छापवादयोरभ्ययोः परवान्मयद् सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उक्तोतः) भाष्ये—छोट्सर्गापवादेति छोट्सर्गस्या-
पवादयोः विप्रतिषेधादित्यर्थः । आर्षेवाहुतिः, गमकत्वाद्वा ॥ छाप-
वादयोरिति । एवं चापवादत्वेन समत्वादविप्रतिषेधोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(स्तृतीयवार्तिकोक्ताक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यसावदुच्यते—‘न वा संप्रत्यय इत्या सृष्टेण
शैषिकाणां निवृत्तेः’ इति,
संप्रत्यय एव ।

न ह्यत्राण दुर्लभः । सिद्धोऽत्राण तस्येदमित्येव ।
सोऽयं पुनस्तस्य प्रहणेन—तस्य सापवादस्याणः
प्रसङ्गे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति ।

तत्र ये तावत् द्वितीयास्तानयमपवादत्वाद्वा-
धिष्यते ।

ये तृतीयास्तान् परवात् ।

ये चतुर्थस्तत्र केचित्पुरस्तादपवादा अनन्तरान्
विधीन् बाधन्ते इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते । केचि-
न्मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इति ।

एतावन्तश्चैते स्युर्धुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था
वा । न पञ्चमाः सन्ति न पद्याः ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्टसिद्धिं प्रतिपाद-
यितुमाह—यसावदिति ॥ इदमिति । धात्रीनामिह निवृ-
त्तत्वादयमणं निरपवादः, चायनुवृत्तौ हि योगविभागोऽनर्थकः
स्यात्, ‘तस्येवम्’ इत्यनेनैव विकारेऽप्यग्रादीनां धात्रीनां च
सिद्धत्वात् ॥

तत्रेति । यथा ‘हलसीरादृक्’ इत्यणि प्राप्ते ऽविधीयमानो
द्वितीयो भवति, तमपवादत्वादयमणं बाधते तृतीयकैर्भाः प्रातः ॥

ये तृतीया इति । तृतीयस्थाने प्राहवात्स्याणस्तुल्य-
कक्ष्यत्वात्परत्वाद् बाध्याः । यथा ऋजीनां विकार इति
‘तस्येदम्’ इत्यणः प्रथमः । ‘अवृद्धादपि’ इति लुक् द्वितीयः ।

१ ‘छोट्सर्गापवाद’ इति अ. न. पाठः ॥

२ ‘तृतीयकक्षां प्रातः’ इति अ. इ. न. पाठः ॥

‘मद्रूपयोः कन्’ इति तृतीयोऽनेन बाध्यते—वार्ज इति ।
वृजिशब्दस्य फिदसूत्रेषु विकल्पेनोदात्तत्वविधानात् पक्षे
आद्युदात्तत्वादणं । पक्षे ‘अनुदात्तादेश’ इत्यम् ॥

ये चतुर्थ्य इति । यथा निगर्तानां व्यवहारः—विका-
रः—नैगर्त इति । निगर्तशब्दो बहुव्रीहिपूर्वपदप्रकृतिसंज्ञेना-
द्युदात्तः । अत्राणः प्रथमः । जनपदलक्षणो लुक् द्वितीयः ।
गतोत्तरपदलक्षणदछस्तृतीयः । तदवधिग्रहणविहितो लुक्
चतुर्थः ॥ केचिन्मध्य इति । यथा रङ्गानां विकारो
राङ्गव इत्यत्राणः प्रथमः । तदपवादयोः ‘अवृद्धादपि’ इति
‘ओर्देशे ऽवृ’ इति लुक्छनोस्तुल्यबलयोरन्यतरो द्वितीयः ।
ततः ‘कोपधादण्’ इति वा कछादिपाठाद्वाऽण् तृतीयः ।
‘मनुष्यतत्स्थोर्लुक्’ इति चतुर्थः । पूर्वमेवागं बाधते न तु
विकाराणां बाधते । तेनैव तु परत्वाद्लुक् बाध्यते । ततः ‘ओरल्’
इत्यणि प्राप्ते ‘कोपधाक्’ इत्यणः प्रतिष्यते ॥

न पञ्चमा इति । शैषिका इति शेषः । अन्यथा प्राहो
विकारः प्राहृभ्यः इति मयदुच्येव । अत्राणः प्रथमः । तद-
पवादः कालाहुतिरिति द्वितीयः । ऋग्वल् तृतीयः । प्राहृ-
एण्य इति चतुर्थः । विकाराणः पञ्चमः । निर्लं वृद्धेति मयद-
पद्यो भवति ॥

(उक्तोतः) नन्वेवं अस्याप्यपवादानां बहुयमापातात्कथमर्थं
निरपवादेऽत आह—धात्रीनामिति ॥ अपवादशब्दस्य द्विषेपर
इति भावः ॥ तन्निवृत्ताद्युक्तां लुक् कारयति—वाद्यनुवृत्तौ हीति ।
उत्सर्गस्य साक्षादाश्रयोऽयं, वद्धाश्रयस्तृतीय इत्याह—यथेति ॥
तमपवादत्वादिति । योगविभागात्तस्य प्रहणासान्मर्थ्येति भावः ॥
तुल्यकक्ष्यत्वादिति । साक्षादप्याश्रयकभावेन चरितार्थत्वादिति
भावः ॥ ननु वार्ज इत्यत्र कथमणं, अनुदात्तादित्येनाप उचितत्वा-
दित्यत आह—वृजिशब्दस्येति ॥ फिदसूत्रेणैति । ‘इवादीनाम-
संयुक्तत्वात्तानन्तःपूर्वं वा’ इत्यनुवर्तमाने ‘इतानां च ब्रह्म’
इत्यनेन ॥

अत्रप्रातिविधातावाह—पूर्वपदेति ॥ अत्राणः प्रथमः, जनप-
दलक्षणो लुक् द्वितीय इति पाठः । अत्र चतुर्थस्य लुक्स्तुल्यबलश-
प्रातवाकक्षेपेन बलवत्त्वात् प्राप्तिं परत्वंप्राप्त्येवजोकात्वात्सोऽस्याप्यो
भाषकः स्यादत आह—भाष्ये—केचित्पुरस्तादिति ॥

तत ओरसीति । विकार इत्यर्थः ॥

(चतुर्थवार्तिकोक्ताक्षेपपरिहारभाष्यम्)
यदप्युच्यते—‘अवचये च प्राण्योपधिदृक्षेभ्यो
निवृत्तिः’ इति, प्राण्योपधिदृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते ।
तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योपधिदृक्षेभ्यो निवृत्तिः
स्यात् ॥

(पञ्चमवार्तिकोक्ताक्षेपपरिहारभाष्यम्)
यदप्युच्यते—‘अणमयटोश्च विप्रतिषेधापुनप-

३ ‘इति पाठ इति’ पाठादय एव केचिदे पाठ इदानीमुपलभ्यन्ते ॥

स्तिर्मयद्वुस्सर्गात्' इति, मा भूद्विप्रतिषेधः । पुरस्ता-
दपवादो अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमणञं
वाधिष्यते, मयटं न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) यदपीति । 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः'
इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोऽण् तस्मादेव शेषिकाणां बाधकः ।
न तु प्रकृत्यन्तरात्, स्वयमेवाभावोदित्यर्थः ॥ अत्रमिति ।
'ओरब्' 'अनुदात्तादेश' इति सूत्रद्वयविहितं 'कोषधाब्' इत्यण्
'वाधिष्यते' न तु मयटम् । मयटैव तु परत्वादण् वाधिष्यत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) स्वयमेवाभावादिति । पञ्चआद्य पादीनां निवृ-
त्तायपि तस्मैदमिलनेन पाठलिपुक्का इत्यादी बुद्धिस्तिष्ठति भावः ।
'परत्वादण् वाधिष्यते' इति पाठः ॥

(७९९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ७)

१७०४ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः

॥ ४ । ३ । १३४ ॥

(अवयवायोधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थे विकारावयवयोर्युगपदधिकारः ?

(५५३१ सनाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विकारावयवयोरुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तत्र तावदुक्तम्—भवत्यानयोर्युगपदधिका-
रोऽपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ताविति ।

इहापि—विकारावयवयोर्युगपदधिकाःरोऽपवा-
दविधानार्थः, कृतनिर्देशौ होतावर्थौ—'तस्येदम्'
(४१३१२०) इति ॥

(प्रदीपः) कृतनिर्देशौ होताविति । ययपि शेषिक-
निवृत्त्यर्थैवमुक्तम्, तथापि तदनपेक्ष्य 'कन्चित्तावदणदयस्सि-
द्धाः-भास्मन् मार्तिकमिलादौ' इत्यभिसम्बन्धाय—एतदुक्तम् ॥

(उद्घोतः) तदनपेक्ष्येति । यथा सामान्यविधानेऽपि 'स्वे
ग्राम' इत्यादिष्वन्यस्याभिधानमूलिका, तथाऽनभिधानादेव पादीनां
विकारावयवयोरभाव इति तदनपेक्षेति भावः । 'तथापि तदनपेक्ष्यै-
तदुक्तम्' इत्येव कैवर्त्ये तस्मादधिकः पाठः ॥

१ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यनेन प्राण्योषधिवृक्षवृक्षप्रत्ययकृतिविशि-
ष्टाद्विधीयमानोऽण् प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः स्व शेषिकाणां बाधकः स्यात्, न तु
प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः कृतिभ्यः, प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽन्यत्र अस्यण् नत्यस्य माते-
रभावादित्यर्थः इति भावः ॥

२ तस्येदमिति सूत्रे देवदेवस्यानन्तरमित्यर्थः प्रत्ययः कृत्वातेत्यादिबुद्धेयः अर्थः

(८०० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ८)

१७०५ विल्वादिभ्योऽण् ॥ ४३१३५ ॥

(अण्प्रत्ययाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थे विल्वादियु गवीधुकाशब्दः पठ्यते, न
कोषधादणित्येव सिद्धम् ?

(५५३२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विल्वादियु गवीधुकाग्रहणं

मयट्प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विल्वादियु गवीधुकाग्रहणं क्रियते
मयट्प्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—मयडत इति । परत्वात् 'मयडेत्येतोः'
इति प्राप्तः ॥

(८०१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ९)

१७०९ अनुदात्तादेश ॥ ४३१३९ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५५३३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तादेशो विधाने आधु-
दात्तान्ङीष उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्तादेशो विधाने आधुदात्ता-
न्ङीष उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुवली-कौवलम्,
वदरी-वादरम् ।

तत्तद्धि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । निघाते कृतेऽनुदात्तादेरित्येव
सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

(प्रदीपः) कुवलीति । कुवल्वदरादन्वौ 'ग्रामादीनां
च' इत्याधुदात्तो ताभ्यां गौरादित्वान्ङीष ॥

(उद्घोतः) आधुदात्तान्ङीष इत्यस्य—आधुदात्तप्रकृतिक-
कीर्तनादित्यर्थः ॥

(५५३४ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदस्य हि निघातः, सुबन्तं च पदम्,
ङ्याप्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥

परिणामादित्यस्यमुक्त्वा 'स्वे ग्रामजनपदमन्येभ्यः' इत्येवपरिणाम-
प्रकार उक्तः । सोऽपि अत्रविधानादेव तत्स्थानावरमित्यर्थः प्रत्ययो नैति घना-
बाध प्रत्याख्यातः । यथा तस्येदमित्येव चाग्रागो विधानेऽपि अनभिधानादन्व-
त्ये मानेलादिपरिणामस्य प्रत्याख्यायव्यर्थोपक्रमते तथाऽनेति भावः ॥

(प्रदीपः) पदस्येति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनात् । इह चानुदात्तादिग्रहणस्य ङयाप्रातिपदिकविशेषणत्वात् । यथोक्तम्—ब्रह्मब्रह्मवर्णस्वरव्यञ्जनं च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति ॥

(उद्धोतः) ननु सुब्रह्मतादितोऽस्येकस्यैवानुदात्तादित्वं विशेषणम्, अतो न दोषोऽयं आह—अनुदात्तादिग्रहणस्येति । प्रवच्य ज्यन्तादेरेव प्रकृत्यवयवम्, न च तदनुदात्तादीति भावः ॥

(५५३५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा चकव्यम् ।

किं कारणम् ?

समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः ॥

नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत—वाचो विकारः, त्वचो विकार इति । एतद्वि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात्—सर्वेषां विकारः सर्वे इति । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥

न चेद्वयमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—यावत्वेव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्वेव पूर्वस्य निघात इति, यदयं भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठं करोति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठे एतत्प्रयोजनम्—अनुदात्तादिलक्षणोऽञ् मा भूदिति ।

यदि च पदस्य निघातः, गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्तत्सादिनिः । इन्नन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात् । तस्मिन्नवस्थिते निघातः । तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्यात्र प्रसङ्गः ?

पश्यति त्वाचार्यः—यावत्वेव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्वेव पूर्वस्य निघात इति । अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति ॥

(प्रदीपः) न वेति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ज्यन्तस्यानुदात्तादित्वं मन्यते । न च ब्रह्मब्रह्मत्वेन विरोधः, समर्थवयवस्य ङयाप्रातिपदिकस्य ब्रह्मादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् ॥

एतद्वीति । 'सर्वेकाचः' इति विभक्त्येवदात्तत्वात्, प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तादात्तत्वम् । सर्वशब्दश्च 'सर्वस्य

सुप्ति' इति सुप्याद्युदात्तः । केवलस्वरस्यमुपादिष्वन्तोदात्तो निघातित इत्यनुदात्तादिः । तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम् ॥

पूर्वस्य निघात इति । प्राग्व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः ॥

गर्भशब्द इति । 'अर्तिगृभ्यां नन्' इति प्रत्ययस्य निघातः ॥

(उद्धोतः) नन्वाद्युदात्तादिविषये परस्मापि निघातदर्शनात्पूर्वस्य निघात इत्यसङ्गतमत आह—प्रागिति । प्राग्व्यवस्थितस्य तु तत्समकालमेव निघातः, असंनिहितस्य तु पश्चादपि । अतः 'अनुदात्तो सुप्तिता' इति भाष्येण न विरोध इति बोध्यम् ॥

भाष्ये—तस्मादिनिघातः स प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ इन्नन्ताद्यः प्रत्यय इति । इन्नन्ताङीपि यः पदत्वप्रयोजकः सुप् स तावत्प्रथमं ततो निघात इति सुवृत्त्येः पूर्वं ज्यन्तस्यानुदात्तादित्वाभावाद् नोऽप्रातिरित्यर्थः ॥ यावत्स्येवेति । यदैवेत्यर्थः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

पदग्रहणं किमर्थम् ?

(५५३६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदग्रहणं कियते, परिमाणार्थम् ।

पैदावधेयस्या स्यात्, वाक्यस्य मा भूत्—“अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (६।१।१५४) इति ॥

(प्रदीपः) पदग्रहणमिति । यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैकवर्जमनुदात्तं यथा स्यात् पदसमूहस्य मा भूत्सिद्धेयमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) यस्य पदत्वमिति । इदमुपलक्षणम् । यावत् पदत्वं तावति येऽञो भाविनस्तस्यानुदात्तादिप्रवृत्तिकालेऽसंनिहिता नामपि निघातार्थमित्यपि बोध्यम् ॥

(८०२ विश्वसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १०)

१७१२ मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

(मयदोऽधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं मयद्वैतयोरेत्युच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः ॥ मयद्वैति । एतयोरेत्येतस्मिन् सति पुनर्विधानं मयदो भवति, तच्चापवादविषयेऽपि आह्वयं संपद्यते ॥

(उद्धोतः) नन्वेकयोरेत्युक्तिमात्रेण कथमपवादवाचकत्वम् ? अत आह—एतयोरेतीति । योगिभागेनाप्युक्त्वा वा पुनर्विधानमित्यर्थः ॥

१ यथोक्तमिति । ङयाप्रातिपदिकादिति सूत्रे वार्तिककृता स्वरविधिशास्यप्रत्ययो ङयाप्रातिपदिकस्येति विशेषणार्थमित्यर्थमिति वार्तिकमुक्तम् ॥

२ 'पैदावधेयस्या स्यात्' इत्यस्य छ. पुष्पके पाठो न ॥

३ 'किमेतयोरेत्युच्यते' इति छ. पाठः ॥

(५५३७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मयद्वैतयोरित्युच्यते, अपवादविषये-
विषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मयद्वैतयोरित्युच्यते, अपवादविषये-
ऽनिवृत्तियर्थेन स्यादिति । विव्वमयम्, वैव्वम् ॥

(५५३८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एतयोरित्यर्थनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः । द्वैत्यं
विज्ञानीयात्—योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति ।

तदाचार्यः सुहृद्भवाऽन्वाचष्टे—एतयोरित्यर्थ-
निर्देश इति ॥

(प्रदीपः) योगयोर्वेति । योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये
मयद्वैतयोः स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) योगयोरिति । 'पलाशादिभ्यो वा' 'शम्बाः
प्लब्ध' इत्येतयोरित्यर्थः ॥ प्रत्यययोः—अच्छन्नोरित्यर्थः ॥

(८०३ विविचयम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ११)

१७२४ जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४१३१५४॥

(अञ्जोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तयोर्विकारावयवयोर्वी जितप्रत्ययत्वाद्दन्ता-
द्विकारावयवयोरेवाव भवतीति सूत्रार्थः ॥

(उद्घोषः) विकारावयवयोरेवेति । एवकारः स्वरूपकम-
नपरः । कविप्रसहितं ध्व पाठः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धि-
मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) अन्तरेणापीति । वक्ष्यमाणप्रत्याख्यानरीलेति
भावः ॥

(५५३९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विकारावयवयोर्विकारावयव-
युक्तत्वान्मयद्वप्रतिषेधार्थं जितश्च
तत्प्रत्ययादञ्जो विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारो विकारेण युज्यते, अवयवे-
नावयवः । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वा-
न्मयद्वं प्राप्नोति । इत्यन्ते चाग्नेव स्यादिति । तच्चा-
न्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति मयद्वप्रतिषेधार्थं जितश्च
तत्प्रत्ययादञ्जो विधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

१ 'मयद्वैतयोरिति वच' इति व. झ. न. पाठः ॥

२ 'तद्वैत्यं वि' इति व. झ. न. पाठः ॥

(प्रदीपः) विकारावयवयोरिति । करोतस्य विकारो
यद—मांसं—कपोतम्, तस्यापि विकारो रसो भवति, कपोता-
वयवस्य सकथ्यादेः कपोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति दृढत्वान्-
न्मयद्वप्रसङ्गे तजिद्वैत्यार्थमन्विधानमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सकथ्यादेः कपोतसेति । ननु अस्य प्राण्यौ-
पपिदृढत्वाभावात्विष्यनिर्दं भाष्यमिति चेद, न, प्राणिवारोपेण-
क्षतेरित्याशयात् ॥

(५५४० समाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदाय-
शब्दो विकारो च प्रकृतिशब्द-
स्तस्मान्मयद्वभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् ?

दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः, तद्यथा—पूर्वे प-
ञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं
भुक्तम् । शुक्रं, नीलं, कृष्ण इति ।

विकारे च प्रकृतिशब्दः । विकारे च प्रकृतिशब्दो
दृश्यते । तद्यथा—शालीनं भुङ्क्ते मुद्गैः, शालि-
विकारं मुद्गविकारेणेति ।

तस्मान्मयद्वभावः । तस्मान्मयद्वतो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न वेति । यदा कपोतावयवतत्कथ्यादेर-
वयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सकथ्याद्यवयववृत्तेरन्
भविष्यति । कपोतविकारमांसवृत्तेः कपोतशब्दान्मांसविकारे
रसो इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) यदा कपोतेति । अयं चारोपः सूत्रारम्भेऽप्या-
वश्यकः । अन्यथाऽवयवे प्राण्यादित्वाभावात्ततोऽवयवे प्रत्ययो दुरु-
पपाद एवेति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

नैतद्विवदामहे—अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति
नास्तीति, विकारे वा प्रकृतिशब्द इति ।

किं तर्हि ?

विकारावयवशब्दोऽपि त्वत्ति, तत उत्पत्तिः
प्राप्नोति ॥

(५५४१ प्रत्याक्षेपलिराकरणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विकारावयवशब्दोऽपि प्रसङ्ग इति
चेन्न तेनानभिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारावयवशब्दात् प्रसङ्ग इति
चेन्नञ्ज ।

किं कारणम् ?

१ 'योगयोर्वाऽप्रत्यययोर्वेति' इति व. झ. न. पाठः । २ व वि निर्दिष्टः ॥

तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादु-
त्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभि-
धानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

तच्चावयवमभिधानमाश्रयितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तेनेति । मयटः 'कापोतमयम्' इति विका-
रावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) प्रयोगाभावादिति । मयटः प्रयोगेण तदर्थ-
नवगमादित्यर्थः ॥

(५५४२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभिधाने ह्यन्यतोऽपि

मयट्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभिधाने सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रस-
ज्येत । वैत्वस्य विकार इति ॥

(५५४३ सिद्धान्तिकदेशिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचकव्यः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । यदनभिधानं नाभीयते तदा
'जितश्च तत्प्रत्ययात्' इति सूत्रमनर्थकं वैत्वमवादिनिवृत्त्यर्थं
'तत्प्रत्ययाल्लुक्' इति वक्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यदि लुग्वच्यते, कथं गोमयं भस्म, द्रौवयं मान-
म्, कापित्यो रसः ? इति ।

अन्यत्र गोमयाद् द्रुवयात् फलाच्च लुग्वचक्यः ॥

इह तर्हि—औष्ट्रकी, अजन्तादितीकारो न
प्राप्नोति ।

इष्टमेवैतत्संयुहीतम्, औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम् ।

इह हि सौनागाः पठन्ति—बुजश्चाञ्जुतप्रसङ्ग इति ॥

इह तर्हि—पालाशी समिदित्यनुपसर्जनलक्षण
ईकारो न प्राप्नोति ।

मा भूदेवम्—अन् योऽनुपसर्जनमिति, अजन्ता-
दनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति ।

नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—काशकृ-
त्क्षिप्ता प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्क्षीतामधीते का-
शकृत्क्ष्णा ब्राह्मणीति, अजन्तादितीकारः प्रसज्येत ।

१ तत्प्रत्ययाल्लुगिति । 'जितश्च तत्प्रत्ययात्' इति सूत्रपठकजितक्षेपस्य
प्रसङ्गान्नात् तत्प्रत्ययादित्यस्य विकारावयवप्रत्ययान्ताल्लुगित्यर्थः । तथाच
वित्वमयवद्भावात् 'मित्त्रप्रत्ययान्ताद्विकारमेषमयवत्तात्प्रत्ययस्य लुकि 'वैत्व-
मयम्' इति न भवतीत्यर्थः ॥

२ केचित्—अन्यत्रैव विचारार्थिकमेतत्, व्याख्यानभाष्येन अस्य लुगिति तादृशं
व्याख्यानार्थं च प्रकलयन्ति । तत्र सचीमणः । व्याख्यानभाष्यस्य काप्यनु-
पसर्जनेन माप्यकृतेव दोषमाश्लिष्य समाहितमिति काल्पनिकं वरं स्यात् । अयेऽप्या-
श्रितदोषा माप्यकृतेव समाहिताः, न तु वार्तिककृतेष्वपि दोषो माप्यकृतेव

तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव ॥

इह तर्हि कापोतो रस इति—प्राणिशब्दो नोप-
द्यते ।

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—योऽसावाद्यः
कपोतः सलोमकः सपक्षः, न संप्रति प्राणिनि,
कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तते ? इति ।

अथ मतमेतत्—प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीति ।

इहापि न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । 'गोश्च पुरीषे' इति विकारे प्रत्ययं
मन्यते । यदा तु पुरीषं नावयवो नापि विकारस्तदा गोमयद-
त्प्रत्यय एव न भवतीति लुकिः प्रसङ्ग एव नास्ति । द्रुवय-
शब्दो द्रौर्विकार इति 'माने वयः' इति वयप्रत्ययान्तः । एताभ्या-
मनुदात्तादिलक्षणोऽन् ॥

औष्ट्रकीति । वृद्धलक्षणस्य मयटो लुकि कृतेऽजन्तत्वाभा-
वादीकारप्रसङ्गः ॥

बुजश्चेति । पाणिनीयलक्षणे दोषोऽभावममेतत् ॥

पालाशीति । पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा'
इति षष्ठेऽन् । तदन्ताद्विकारे मयटो लुकि ईकारप्रसङ्गः ।
पाणिनीयलक्षणे त्वञन्ताद्विनि सतीकारः सिध्यति ॥

काशकृत्क्षेति । अणन्तस्य क्षिप्तामप्येवामनुपसर्जनत्वादी-
कारप्रसङ्गः ॥

तस्मादिति । यस्मात्तुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादन-
भिधानान्मयटोऽनुपसर्गिरश्रयितव्यः ।

केपाचित्तु ग्रन्थः—'नैष दोषः, अन्येभ्यामभिधेयाया-
मण ईकारेण भवितव्यम् । यश्चाप्येभ्यो वर्तते लुतः सः, यश्च
श्रूयते उत्पन्नस्यसाधीकारः । अथ वा पुनरस्तु—न तेनान-
भिधानादिति' ।

अनेन यद्यपि काशकृत्क्ष्णा परिहृता तथाप्यापिशला न
परिहृता भवति । पालाश्यापिशले न संवदेते । 'तस्मात् अस्तु
न तेनानभिधानात्' इत्येष पाठो युक्तः ॥

इह तर्हि—उद्धतप्राणे मांसं प्राणिवाचिनः कपोतश-
ब्दस्य वृत्तिः । सत्त्वां वृत्तौ प्राणिवाचिन्यभावाद्वादे मांसविकारे
कापोतशब्दो न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

कथं तत्रेति । तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति
प्रश्नः ॥

वार्तिरिति कथयन्त्या नास्माद्विज्ञस्य वार्तिकत्वेन निर्देशः कृत इति विचारणोप-
नेतल्लुपीभिः ॥

१ तत्प्रत्यय एवेति । 'गोश्च पुरीषे' इत्यनेन विहितो मयट् पुरीषस्य
विकारान्मात्रं विकारार्थं इति 'तत्प्रत्ययाल्लुक्' इति व्याख्येयकृतप्रत्ययपदार्थं
एव न सक्तीत्यर्थः । कृत्प्रत्ययपदस्य च तत्र विकारावयवप्रत्यय इत्यर्थः ।
अस्य च मयटो न विकारार्थत्वमिति भावः ॥

२ पाणिनीयलक्षणे—नित्यं तत्प्रत्ययादिति दृष्टे ॥

प्रकृत्यन्वया इति । प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः । प्रकृतिरेव विकाररूपतामापयमाना विकारावस्थायामपि क्वचिदप्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) मन्वते इति । 'गोष्ठे पुरीषे' इति छु पुरीषरूपे विकारे भवेति नियमायमेति भावः ॥ यदा त्विति । इदं विन्त्यन्, भाष्यविरोधात् । शरीरसंनद्धाहारविकारत्वाच्च शरीरविकारत्वमपि तस्मिन् दृश्यम् ॥ काचित्स्थो रस इति—भाष्ये—काचित्स्थश्चात्कले विकारे प्रलयेऽपि तस्य लुकि 'लघावन्ते' इति मण्योदात्ततया फलवाचिनः 'अनुदात्तादेः' इत्यन् ॥

जुज्वेति—येन 'कंठीय' इति यज्ञो ग्रहणम् । न चै शामी-लशब्दात् ऋणस्तादृषि ङीषि आशुदात्तं पदम्, अनेदं विषयायां कित्वाङ्गीभ्यन्तोदात्तं स्यादिति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्यात् छुज्वेति लघावन्ते कांराज दोष इत्याद्यः ॥

भाष्ये—ईकारः प्रसज्येतेति । किं चानुपसर्जनादित्यस्य तदन्तर्विशेषणत्वेऽपि तस्यैनादित्यस्य वैयर्थ्यमपि, 'बहुकृत्तरा' इत्यत्रापि प्रसंगादिति बोध्यम् ॥

न परिहृतेति । कियमित्यस्य शुभमागविशेषणत्वेनेदं परिहृतं शक्यमिति चेत्—तुल्यं पाठादयामपि—इति बोध्यम् ॥

वृत्तिरिति । आरोपः—इत्यर्थः ॥ सखा वृत्ताविति । आरोपे इत्यर्थः ॥ न सिध्यतीति । प्राग्लिमावात् 'प्राग्विजतादिभ्योऽङ्' इत्यस्य प्राप्तेरिति भावः ॥ चोद्यमिति । विकारलक्ष्यकमकृतेर्विकारे प्रत्यय इति प्रलोक्यमानपक्षे इदं चोद्यमिति ॥

भाष्ये—न प्रसीतीति । मरणोत्तरावस्थायामित्यर्थः ॥ तत्रापि लोके इति । तथा चारोपेनामन्त्र वृत्तावपि प्राग्विवाचकत्वाच्च तिरिति भावः । प्राग्विवाचको यो दृष्टस्ततः प्रत्यय इत्यर्थात्—इति बोध्यम् ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतिवाचकशब्दस्यैव ॥

(८०४ अतिदेशसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १२)

१७२५ क्रीतवपरिमाणात् ॥ १४।३।५५॥

(प्रत्ययातिदेशाधिकरणम्)

(विज्ञासाभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति, आहोस्त्वपरिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति ?

१ गोष्ठेलादिसूत्रमोजनमाह—गोष्ठे पुरीषे इति त्विति ॥

२ पूर्वमेव 'लघावन्ते' इति मण्योदात्तवाङ्मुरात्तादेरित्यसि प्राप्ते, अ-पीति विवक्ष्यम् ॥

३ विकाराविकारोऽप्यनेदं विषयायां विकार एवेत्याश्रित्य त्वित्येवस्य मया-स्वपने आहोस्त्वपरिमाणायां फलमेकस्य दोषमाधिपति—न च शामीलेति ॥

४ वार्तिककरो जित्वा तत्प्रत्ययादित्यस्य स्याते तत्प्रत्ययाल्लुगित्वेन सू-माह । भाष्यकारस्तु विकाराविकारोऽपि अनेदं विषयायां विकार एवेति सम्पूर्ण-

किं चातः ?

यदि विज्ञायते—क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति,

प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति,

प्रकृतिमात्रात् प्राप्नुवन्ति ।

तस्मात्—

(प्रदीपः) प्रत्ययमात्रमिति । सुदैः क्रीतं मौलिकमिति क्रीते ऽविबहित इति श्रुत्यस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ **प्रकृतिमात्रादिति ।** 'अणोऽन्यतरस्याम्' इत्यलुठयो इत्यस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः ॥

(उद्धोतः) श्रुत्येवेति । तत्र हि श्रुपादं विभट्, पक्षे ऽयम् ॥ (५५४४ सूत्रार्थसम्पादने एकदेववार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् ।

तच्चार्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अङ्गं चेति । 'कालेभ्यो भववत्' इत्यत्र यदुक्तं 'सिद्धं तुभयनिर्देशात्' इति तदेवाग्नेन प्रतिपाद्यते । अङ्ग-ग्रहणेन प्रत्यासत्तया परिमाणमेव गृह्यते । तेनानममयं भवति—क्रीताये यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात् प्रत्ययस्त्वया विकारेऽपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च । तेन यस्मात्परिमाणात् क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स विकारेऽपि भवति ॥

न वक्तव्यमिति । क्रीते परिमाणादिलेखान्यतरविशेषणत्वे परिमाणस्य सिद्धे वति निर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहाणां दुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थान्तरवृत्तयर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु क्रीतेऽङ्गत्वाविधानात् 'क्रीतवदङ्गम्' इत्युक्तमाह—कालेभ्य इत्यादि ॥ अन्यतरेति । क्रीते ये परिमाणादिहिता इति, ये क्रीते विहितास्ते परिमाणान्तरवृत्ति—इति वाऽर्थः ॥

(वार्तिकोक्तार्थसाधने आष्यम्)

क्रीतवदिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोर्भवेन्न, ततोऽमी क्रीतवत् कृताः स्युः ।

नेव त्वित्येवादिपुत्रं मत्वाचरे । तदेतादह—अनेदं विषयायां विकार ॥

५ 'विकारलक्षक' इति च. म. पाठः । विकारलक्षक इत्यस्य विकारो लक्ष्यं यस्या इत्यर्थः ॥

६ प्रत्यासत्तयानपक्षे इति । जित्वा तत्प्रत्ययादित्यस्य विकाराविकारोऽपि विकार एवेत्याश्रित्य त्वित्येवस्य मया-स्वपने क्रीते तत्प्रत्यया प्राग्विवाचकत्वाच्च तत्प्रत्ययाल्लुगित्वेन सूत्रमाह । भाष्यकारस्तु विकाराविकारोऽपि अनेदं विषयायां विकार एवेति सम्पूर्ण-

अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात्, नामी कीतवत् कृताः स्युः ॥

(५५३५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अणो वृद्धान्मयद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणो वृद्धान्मयडित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

अणोऽवकाशः—तित्तिडीक—तैत्तिडीकम् ।

मयटोऽवकाशः—काष्ठमयम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—शाकमयम् ॥

(प्रदीपः) अण इति । 'कोषधाच' इति विहितात् ॥

(५५३६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ओरजोऽनुदात्तादेरञश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओरजोऽनुदात्तादेरञश्च मयड् भवति विप्रतिषेधेन ।

ओरजोऽवकाशः—अरडु—आरडवम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—दाह—दाहमयम् ।

अनुदात्तादेरञभवतीत्यस्यावकाशः—कौवलम् ।

जरडुक्ष—जारडुक्षम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आन्नमयम् ॥

(प्रदीपः) कौवलमिति । कुवली विकार इत्येवं ॥

मयटः स एवेति । काष्ठमयमिति, काष्ठशब्दस्यानुदात्तत्वात् ॥ आन्नमयमिति । आन्नशब्दः 'अमितम्योर्दीर्घश्च' इति रगन्तोऽनुदात्तादिः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—कौवलमिति पाठः । कुवली—कौवलमिलपपाठः । रवमयेऽपि—गृध्र—गार्धमिलपपाठः । गार्धमिलेव ॥

(५५३७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मयटः प्राण्यञ्चिप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) मयटः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ।

प्राण्यजोऽवकाशः—गार्धम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चापम् । भासम् ।

प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) गार्धमिति । गृध्रस्य विकार इत्यर्थः ॥

(५५३८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वाऽनवकाशात्वादपवादो

मयट् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैप युक्तो विप्रतिषेधः, योऽयमजो मयटश्च ।

किं कारणम् ?

अनवकाशात्वादपवादो मयट् ।

अनवकाशो मयट् सावकाशमञं बाधियते ।

स कथमनवकाशः ?

यद्यनुवर्तन्ते शैषिकाः ।

अथ निवृत्ताः शैषिकाः,

वृद्धमाद्युदात्तं मयटोऽवकाशः ॥

(प्रदीपः) नवेति । 'ओरजोऽनुदात्तादेरञश्च' इति न उक्तो विप्रतिषेधस्तस्मादिति ॥ यद्यनुवर्तन्त इति । 'तस्य विकारः' इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते भवजराभ्रमणोऽन्यपूर्वको भवतीति छस्यवाचोऽपि बाधक इत्यर्थः । एतच्च बाध्यसामान्यभिनतायां येन नाप्राप्त इति न्यायस्यानवतारादेतद्व्यायानपेक्षयोच्यते ॥ अथेति । तद्विद्वत्तौ सिध्यन्त-पूर्वको मयट् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवार्थं बाधते, न त्वपवादत्वादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) 'प्राण्यञ्च' इत्यस्य नैनस्त्वपरिहारायाह—ओरज इति । इदं कोषधागोऽनुपलक्षणम् ॥ ननु छेनेवाजा येन नाप्राप्त्यभावाद् कथमनोऽपि बाधोऽत आह—एतच्चेति । न्यायानपेक्षायां हेतुन्यायानवतारः ॥ तद्विद्वत्ताविति । तद्विद्वत्तिरोक्तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् 'तस्मैदन्' इत्यनेनापि विकारे छप्राप्तिरिति भावः ॥

(५५३९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्राण्यञश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः—योऽयं मयटः प्राण्यञश्च ।

किं कारणम् ?

अनवकाशात्वादपवादो मयडित्येव ।

अनवकाशो मयट्, स यथैव ओरजमनुदात्तादेरञं च बाधते, एवं प्राण्यञमपि बाधते ॥

(प्रदीपः) प्राण्यञश्चेति । पूर्वत्र विप्रतिषेधामावेऽपीच्छसिद्धिर्भवेत्येव—दाहमयमात्रमयमिति । प्राण्यिति तु तदभावे चाप्यं भासमिति न सिध्यति, मयटप्राप्तश्च ॥

(उद्धोतः) ननु पूर्ववार्तिकेनैव सिद्धाविदं व्यर्थम्, अतस्ततो विशेषं दर्शयति—पूर्वश्चेति । अपवादत्वेनेति भावः ॥ मयटप्राप्त-गदिति । अपवादत्वादिति भावः । यथेतदित्यादिना भाष्ये कोप-पलक्षणागो मयटश्च विप्रतिषेधः स्याप्यते । अत्रापिकारे शैषिकानुवृत्तौ मयट् छापवादः । 'कोषधाच' इत्यत्र 'ओरज्' इत्याद्यजोऽपवादः । तत्रापवादविप्रतिषेधो न्याय्यः । अननुवृत्तौ तु कोपभाषोऽन इव मयटपवादत्वादुक्तः, स स्याद इति कोष्यम् । पुरस्तादिति न्यायाङ्गीकारे तु मयटो नापवाद इति सर्वथा युक्तो विप्रतिषेध इति तात्पर्यम् । 'वृद्धमनवत् बध्वति—मयटो परत्वात्कोपपलक्षणोऽप्य बाध्यत इति ॥

(५५५० एकदेशिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥*॥तस्मान्मयङ्गिधाने प्राणिप्रतिषेधः॥*॥

(भाष्यम्) तस्मान्मयङ्गिधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिनः' इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयं मयट् ओरजमनुदात्तादेरञ्च वाधिष्यते, प्राण्यञ्च न बाधिष्यते ॥

यद्येतदस्ति—'मध्येऽपवादाः' 'पुरस्तादपवादाः' इति, माऽनुवृत्तञ्चैपिकाः ।

पुरस्तादपवादा अन्तरान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयमण् अञ्च वाधिष्यते, मयटं न बाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) यद्येतदस्तीति । यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः ॥ माऽनुवृत्तञ्चिति । इत्ये 'पुरुषो लुङि' इति वा परस्मैपदम् । 'पुबादिषुतादि' इति च्छेदकदेशः । शैपिकाणां निवृत्त्यनुवृत्तेरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कोपचलक्षणोऽण् नाप्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इत्येनुदात्तत्वापरस्मैपदं कथमत आह—वृत्तेरिति ॥

(५५५१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तादेरञः प्राण्य-
ञ्चिप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्चमिति विप्रतिषेधेन ।

अनुदात्तादेरञ्चमवतीत्यस्यावकाशः—जरद्वृक्षम्—
—जारद्वृक्षम् ।

प्राण्यञः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—कपोत—कापोतम् ।

प्राण्यञ्चमिति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) जरद्वृक्ष इति । जरद्वृक्षशब्दः समास-
स्वरणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः । स एवेति ।—गार्गमिति ।
कपोतशब्दः 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥

(उद्घोषः) कपोते उभयप्राण्युपपन्नत्वाह—कपोत इति ॥

(विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः, तेन वा सति, अनेन वा ?

सापवादः स विधिः, अयं पुनर्निर्पवादः ।

यदि तेन स्याद्, इह न स्यात्—श्वाविधो वि-
कारः शौवाविधम् ॥

(प्रदीपः) सापवाद इति । मयटा परत्वाद् बाध्यमान-
त्वात् ॥ अयमिति । अनेन परत्वात्तन्मयो बाधनात् ॥
श्वाविध इति । श्वान् विध्यतीति किप् । 'नहिष्ठि' इति
दीर्घः । छत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वादनुदात्तादित्वम् । अत्र
मयडभावात् प्राण्यञ्च भवति—इति 'हारादीनां च' इति वृद्धि-
प्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

(उद्घोषः) परत्वादिति । अपवादश्चो बाधकमात्रपर
इति भावः ॥ मयडभावादिति । प्राण्यञ्चा परत्वाद्भावेन तद-
भावो बोध्यः ॥

(८०५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ १३)

१७३३ फले लृक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

(लुगधिकरणम्)

(५५५२ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फले लृग्वचनानर्थक्यं

प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) फले लृग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

प्रकृत्यन्तरत्वात्, प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले
वर्तते ।

एकान्तदर्शनात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः
फले न यौगिकः—आमलक्याः फलमिति । किं तर्हि ? जातिश-
ब्द एवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु यौगिकत्वेऽपि अण्प्रकृत्यपेक्षयाऽण्यन्तरेष्वेतत्
आह—आमलकादिशब्द इति । फले हि वृक्षस्य नावयवः, अना-
रम्भत्वात् । नापि विकारः, स हि द्विविधः—प्रकृत्युपपदकः—यथा
भसादिः, प्रकृत्येव्यपदेशान्तरकारी वा—यथा खादिरः खव इति । फले
तु भेदविधमिति तत्र प्रत्ययाप्राप्तेः प्रकृत्यन्तरत्वमावश्यकमिति भावः ॥

(५५५३ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति

चेद्वृक्षे लृग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्, वृक्षे
लृग्वचनम् ।

वृक्षोऽपि हि फलैकान्तः ॥

(प्रदीपः) एकान्तदर्शनादिति । आमलक्या अवयवे
आमलकं इत्येव, ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द
इत्यर्थः ॥ फलैकान्त इति । फलभेदेकान्तो यस्मैति बहुव्रीहिः ।

१ 'फलभेदेकान्तत्वेति' इति क., 'फलभेदेकान्तोऽस्मैति' इति ह. पाठः ।

यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादामलकस्येयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि प्रख्यस्युत्पाद्य लुविधेयः । तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावातो वर्तन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एकान्तदर्शनादिति । एकान्तोऽवयवः ॥ आमलक्या अवयव इति । अवयवस्युत्पत्तेः प्रागसत्त्वादनारम्भकेऽपि दन्तशृंगादौ गवावयववत्त्ववत् फलमप्यवयव इति भावः । एवं विकार-त्वमपि बोध्यम्, प्रकृतेरवसानांतरस्यैव विकारत्वात् । भवति चाफलिता-वसायाः फलितावसा—अवसानांतरमिति । एवं चामलकीमवमिलादि-निवृत्त्यर्थं लुगावयवका इति भावः ॥ भाष्ये—फलेकान्तशब्देन फल-वृक्षयोः संबन्धो दर्शितस्तदाह—यदि संबन्धेति ॥ लुविधेय इति । आमलकीपो वृक्ष इत्यादि निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ स्वभा-वतो वर्तन्ते इति । अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति भावः ॥

(८०६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १४)

१७३६ लृप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

(लुपोऽधिकरणम्)

(५५५४ संग्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लृप्प्रकरणे फलपाकशुषामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लृप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्रीहयः, यवाः, मापाः, मुद्गाः, तिलाः ॥

(प्रदीपः) फलपाकशुषामिति । फलपाकेन ये शु-

ध्यन्ति व्रीह्यादयः, तद्वाचिनामित्यर्थः ॥ व्रीहय इति । विल्वा-यण् ॥ यवा मापा इति । 'तुणधान्यानां च व्यपाम्' इत्याहु-दात्तत्वादौत्सर्गिकोऽण् । मुद्गशब्दात्—विल्वायण् ॥

(५५५४ संग्रहवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लृप्प्रमूलेषु च बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लृप्प्रमूलेषु बहुलं लुक्त्वत्त्वः । म-
ल्लिका, करवीरम्, विसम्, मृणालम् ।

न च भवति—पाटलानि मूलानि ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे
द्वितीयमाहिकम् ॥
पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) पाटलानीति । पाटलिशब्दो विल्वादिः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकृतव्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) पाटलिशब्दस्य वृक्षत्वान्मप्यदुप्युक्तोऽत आह—
विल्वादिरिति ॥

इति श्रीशिवमहद्वयसतीगर्भजनागोजीमहद्वयै भाष्यप्रदीपो-
द्द्योते चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				सर्वयोगः
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिकसंख्य- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	७६०	३२	१४	४६	८०६
अव्याख्यातसूत्राणि	८१०	८७	३५	१२२	९३२
समुदितसूत्राणि	१५७०	११९	४९	१६८	१७३८
वार्तिकानि	५४४३	६५	४७	११२	५५५५

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थे पादे

प्रथममाहिकम् ।

(८०७ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १)

१७३९ प्राग्वहेतेष्टम् ॥ ४ । ४ । १ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(५५५६ संग्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । माशब्दिकः, नैत्यशब्दिकः, कार्यशब्दिकः ॥

(प्रदीपः) तदाहेति । तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीया समर्थविभक्तिः, 'आहौ प्रभृतादिभ्यः' इत्यतो भेदेन वचनात् । तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द इत्याह—
माशब्दिकः, नित्यः शब्द इत्याह—नैत्यशब्दिकः—इति ।
तत्र पदसमुदायार्थ इतिना प्रत्ययस्यमानो वचनकिंशसंबन्धा-
त्मके संपद्यते । अग्रातिपदिकत्वात् द्वितीयाऽनुपपत्तिः ॥

(उद्धोतः) ननु तदाहेति द्वितीयासमर्थोत्पत्त्य इति लभ्यते ।
न च तदुक्तम्, तावताप्रत्ययविधानेन वाक्यस्य द्वितीयांतत्वात्संभवा-
दाह—तदिति कर्मेति ॥ भेदेन वचनादिति । तेन हि पदा-
देव द्वितीयान्तादिधीयते ॥ केवल 'मा'शब्देऽन्वारयितरि प्रत्ययस्या-
निष्टराह—मा शब्द इति । शब्दो मा कारीत्यर्थः । वृत्तौ
करोति किंवाऽन्तर्भूता बोध्या । भाष्ये माशब्दमाहिल्यपराठः ॥

(५५५७ संग्रहवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आहौ प्रभृतादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहौ प्रभृतादिभ्यः षष्ठ्यवचकव्यः । प्रभृ-
तमाह—प्राभृतिकः, पार्याप्तिकः ॥

(प्रदीपः) प्रभृतामाहेति । किंवाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् ॥

(५५५८ संग्रहवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ षृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) षृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः षष्ठ्यवचकव्यः ।
सौस्नातिकाः, सौस्नारत्रिकाः, सौस्नशायनिकाः ॥

(प्रदीपः) षृच्छताविति । तिङ्न्तातुकरणमेतत् । तत्र
शब्दे कार्यासंभवात्तिङन्तायै ठविभक्तिः ॥

(उद्धोतः) आहौ षृच्छताविति । वैडुलग्रहणाद्व्यर्थ-
निर्देशे षृच्छतौ । षृच्छतौ प्रकारान्तरस्येदाह—तिङ्न्तेति ।
सौस्नशायनिके उभयपदशब्दिः, अनुष्ठानादिकत्वात् ॥

(५५५९ संग्रहवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गच्छतौ परदारादिभ्यः षष्ठ्यवचकव्यः ।
प्राट्दारिकाः, गौहत्तल्लिकः ॥

(८०८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. २)

१७४७ आकर्षात् षट् ॥ ४ । ४ । १ ॥

(षष्ठ्यप्रत्ययधिकरणम्)

(प्रत्ययानां पितृनिर्द्धारणे भाष्यम्)

इह केषांचित्सांहितिकं षत्वम्, केषांचित्पि-
दर्थम् ।

तत्र न शायते केषां सांहितिकं षत्वम्, केषां
षिदर्थमिति ?

तत्र किं न्याय्यम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(५५६० परिगणनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आकर्षात्पर्षादिभ्यः

दिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथादिकसरादेः

वित्तः षडेते ङाधिकारे ॥ * ॥

(प्रदीपः) इहेति । एकस्य वाऽनेकस्य वा षकारस्य व्यञ्ज-
नपरस्य शुद्ध्या विशेषानवधारणात्सांहितिकेऽपि वा षकारे 'अनपि
च' इति द्विवचनविधानादनेकषकारत्वसंभवासंशयः ॥ आक-
र्षेति । श्लोकः—वार्त्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्च भ्रान्तिनिरा-
साय पर्यजीयणत् ॥ षडेते इति । विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वम्,
प्रत्ययास्तु सप्तैते ॥

(उद्धोतः) एकस्य वेति । 'भस्मादिभ्यम्' इत्यादावयं
संदेहः ॥ ननु कुसीदसूत्रे षट्त्वबोद्धव्यविधानात्पठित्युक्तमत आह—
विधिवाक्येति ॥

(८०९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ३)

१७५५ विभाषा विवधात् ॥ ४ । ४ । १ ॥

(छनो विभाषाधिकरणम्)

(५५६१ पुरावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वीवधावेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

वैयर्थिकः ॥

१ तेन—आहौ मन्त्रादिभ्य इत्यनेन ॥

२ वार्त्तिकद्वययोः 'आहौ—षृच्छतौ' शब्दो साधयति—बहुलेति । आहौ—
षृच्छतौ—नित्यः ॥

३ 'किम्प' इति च. न. पाठः ।

४ 'वैयर्थिक', 'वीवधा' इति श्र. पाठः । तादृशः पाठोऽग्रेषु पुस्तकेषु
न दृश्यते । 'वीवधा' इत्यस्वीतिशब्दात् इत्युच्यते स्वयमन्वयार्थं मूले
न तद्विहितम्भवेदिति प्रतिभाति ॥

(प्रदीपः) वीवधाचेति वक्तव्यमिति । अत्र विव-
धशब्दवीवधशब्दौ पर्यायौ । तत्रात्रविकल्पयो न संभवति,
उभारभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो वीवधाचेति वक्तव्यमित्युक्तम् ॥
(उद्योतः) उभाभ्यामप्रत्ययस्येति । धन इत्यर्थः । 'वीवधिकः'
इत्यस्मादिष्टत्वादि भावः । एकदेशविकृतन्यायेनैव वीवधग्रहणस्य
सिद्धाविद् व्यर्थमित्यन्ते । विवधवीवधशब्दौ स्वतन्त्रावेव, न प्रकृति-
विकारमात्रावप्राविति वार्तिकोक्तयः ॥

(८१० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ४)

१७५८ त्रेमिन्नित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

(मप्रत्ययाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

नित्यग्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा मा भूत् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषा-
ग्रहणं निवृत्तम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

(प्रदीपः) विभाषा मा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे
संभवतः । एका महाविभाषा, अपरा—'विभाषा विवधात्' इति ।
तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहण-
सास्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते ॥
इतरः—'अनन्तरा विभाषा निवर्त्यते' इत्युक्तम्—इति मत्वाऽऽह—
नैतदस्तीति ॥ इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—इदं तर्हीति ॥

(उद्योतः) ननु 'अप्य कुटिलिकापाः' इत्यत्राननुवृत्त्या 'विभाषा
विवधात्' इत्यस्मात्स्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेर्विभाषा मा भूदित्यसंगतमत
आह—द्वे अत्रेति ॥ भाष्ये—इदं तर्हीति । महाविभाषास्मिन्नुप-
रमित्यर्थः ॥

(५५६२ नित्यग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ त्रेमिन्नित्यवचनं विषयार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यं व्यन्तं मन्विषयमेव यथा
स्यात्, केवलस्य प्रयोगो मा भूत् ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(उद्योतः) तदाह—नित्यं व्यन्तं मन्विषयमेवेति । नित्य-
पदसंबन्धे प्रयोजनं दर्शितः ॥

(५५६३ एकदेशप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषय-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्रा-
प्नोति । निवृत्त इति वर्तते, तेन निवृत्त एव व्यन्तं

१ 'तद्विषयता' इति च. ज. पाठः ।

२ 'त्रेमेमप्रत्यययो' इति च. ज. पाठः ।

मन्विषयं स्यात्, येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यात् ।
कृत्रिमं महत्सु विहितमिति ॥

(प्रदीपः) निवृत्त एवेति । पवित्राणा निवृत्तमित्येव
वाक्यस्य निवृत्तिः स्यात्, न तु पवित्रः कियत् इत्यादिरपी-
त्यर्थः ॥ कृत्रिमं महदिति । प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि मह-
त्त्वादीनि कृत्रिमशब्दार्थविशेषणानि स्मृतिरित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु कृत्रिमं महदिति प्रयोग इष्ट एवेत्य-
आह—प्रत्ययप्रयोगमिति । कृत्रिमं महदिति वत् महती कृत्रि-
मिलापि प्रयुज्येतेति भाष्यार्थ इति भावः ॥

(सिद्धान्तसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इमम्वक्तव्यः । कु-
ट्टिमा भूमिः, सेकिमोऽतिरित्येवमर्थम् ।

ततो वक्तव्यम्—त्रेः,

—त्रेष्ट्रेमर्प भवति ।

ततः—नित्यम्,

—नित्यं व्यन्तादिमविति ।

किमर्थमिदम् ?

नित्यं व्यन्तमिमन्विषय एव यथा स्यात्, केव-
लस्य प्रयोगो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) भाव इति प्रकृत्येति । भाववाचिनः
शब्दाकिर्तितेऽर्थे इमम् विषेय इत्यर्थः ॥ त्रेरिति । पूर्णं सिद्धे
नित्यार्थं वचनम् । तेन निवृत्ते तावद्भाष्यं निवर्त्यते । ततो
नित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः कियत्
इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति ॥

(उद्योतः) ननु भावे इमपुविषयाने कुट्टिमा भूमिरित्युदा-
हरणसंगतिरत आह—भाववाचिन इति । कुट्टमं कुट्टलेन निर्द-
धेत्यर्थः ॥ ततो नित्यमित्यनेनेति । शंखो नित्यं पांडुर इतिवत्
नित्यशब्दोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । तत्र हि न कदाप्यपांडुर इति प्रती-
यते । एवं च योऽयं निवृत्ते इमम् स व्यन्ताद्वत्त्वैवेत्यर्थ इति भावः ।
यद्यपि केवलपक्षेऽपि योगविभागेन तत्सामर्थ्यादियमर्थः तापविषुं
शक्यते, तथापि मत्पदात्करणबोधनाय भगवता तादिकपूर्वकं
योगविभागे रक्षित इति बोध्यम् ॥

(८११ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ५)

१७६१ चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(सूत्रप्रत्याख्यानप्रकाशभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ।

१ तद्विषयतेति । मप्रत्ययविषयता त्रिप्रत्ययान्तस्य विष्णोतीत्यर्थः ।

कथं चूर्णी, चूर्णिनो, चूर्णिन इति ?
इतिनैतत्प्रत्ययविनै सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) इतिनेति । उक्तु 'संछेदे' इत्यनेनानभिधानाद्
अभिप्यतीति भावः ॥

(८१२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ६)

१७६२ लवणालुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(५५६४ सूत्रप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लवणाद्गुणवचनानर्थक्यं रस-
वाचित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लवणाद्गुणवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

रसवाचित्वात् । रसवाच्ये लवणशब्दः, नैव
संछेदिमितिः ।

आतश्च रसवाची ॥

(प्रदीपः) रसवाचित्वादिति । रसस्य गुणत्वाद् गुण-
वाचिनां शुद्धादीनां गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गुणित्वविदर्शना-
चायां लुकेत्यर्थः ॥

(उक्तोतः) रसस्य गुणत्वादिति । द्रव्येण द्रव्यस्यैव च
संछेद्व्यवहारादिति भावः । ननु समवायादिसंसर्गस्य गुणेनापि
सत्त्वात् ततोऽपि प्रत्ययः स्यादित्यत आह—अभेदेति । येदे एव
संछेद्व्यवहारः, न हि गुणगुणिनोः स इति भावः । रूपादिव-
द्रसशब्दस्य गुणितमानाधिकरणत्वाभावेऽपि शुद्धादिवलवणशब्दस्य
तत्त्वमिति तारपर्यम् । लवणद्रव्यसंछेदे लवणिक इति त्वनभिधाना-
द्वारणीयमिति तत्त्वम् ॥

(५५६५ लवणशब्दस्य रसवाचकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असंछेदे च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असंछेदेऽपि हि लवणशब्दो वर्तते ।

तद्यथा—लवणं क्षीरम्, लवणं पानीयमिति ॥

(प्रदीपः) असंछेदे चेति । लवणेन द्रव्येण यदसंछेदं
लवणरसयुक्तं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद् गुणशब्दत्व-
मेवासंख्यते ॥

(५५६६ रसवाचकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संछेदे चादर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संछेदेऽपि च यदा नोपलभ्यते,
तदाह—अलवणः सूपः, अलवणा यवागूः, अलवणं
शाकमिति ॥

(प्रदीपः) संछेदे चेति । लवणद्रव्यसंसृष्टमपि यलवण-
रसं न भवति, तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः ॥

(८१३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ७)

१७६८ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४।४।३० ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(सूत्रनिर्देशाक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, यदसावर्त्यं दत्त्वा बहु
गृह्णाति तद्गर्ह्यम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

(प्रदीपः) अयुक्त इति । उत्तमर्णं यदल्पं ददाति
न तत् गर्ह्यम् । यत्तदल्पं दत्त्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः ॥

(उक्तोतः) उत्तमर्णं चायमित्यते न च तत्र प्रामोति—इत्याह—
उत्तमर्णं इति । एवं च न तत्र प्रत्ययार्थः । यत्र चायमर्णं प्रत्य-
यार्थः, न तत्रेति तर्हि भावः ॥

(५५६७ निर्देशसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।
न कर्तव्यः ।

तादर्थ्यात्साच्छेदं भविष्यति—गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् ॥

(प्रदीपः) गर्ह्यायेति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति
चतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः ॥

(५५६८ निर्देशोपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मेस्याल्लोपो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) मेस्याच्छेदलोपो वा द्रष्टव्यः । द्वि-
गुणं मे स्यादिति प्रयच्छति—द्वैगुणिकः, त्रैगुणिकः ॥

(प्रदीपः) मेस्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विक-
ल्पायां वाशब्दः । द्विगुणं मे स्यादिति वाक्चात् प्रत्ययः, मे-
स्याच्छेदलोपश्च ॥

(५५६९ लक्ष्यसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धेर्धुविभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धेर्धुविभावो वक्तव्यः । वार्धुषिकः ॥

(प्रदीपः) वार्धुषिक इति । वृद्धार्थं धनं प्रयच्छती-
त्यर्थः ॥

(उक्तोतः) वृद्धार्थमिति । बोद्धव्यशुद्धिदानमंगीकृत्य पर-
कीर्णं धनं गृहीत्वा बहुवृद्धेऽप्यसौ यच्छति तत्रैवायमित्यत इत्यन्ये ।

(८१४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ८)

१७७९ धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(५५७० पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधर्माच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधर्माच्चैति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ॥

(प्रदीपः) अधर्माच्चैति । तदन्तविधेः 'ग्रहण्यता प्राति-
पक्षिकेन' नियेषाद्भवन्म् । 'येन विधिः' इत्यत्र 'धर्माच्चनः' इति
वार्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥

(८१५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ९)

१७८७ ऋतोऽन् ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(५५७१ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नृनराभ्यामववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नृनराभ्यामवैति वक्तव्यम् । नुर्ध-
र्म्यान्तरी । नरस्यापि-नारी ॥(प्रदीपः) नृनराभ्यामिति । नृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे
प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा नृशब्दादन् भवति, एवं
नरशब्दादपीत्यर्थः ॥(उक्तोऽधिकरणम्) नरशब्दादपीति । उभिवृत्त्यर्थं वचनम् । अनेने-
नोवयोर्नार्थं सिद्ध्यां नृनरयोर्द्विविधेति गणसूत्रमनार्षम् । सर्वथा
आधुनाक्तत्वात् नृनरस्य वा तज्जातीयैव धर्म्येति जातिप्रतीतिरपि
सिद्धा । नरीति तु नरस्येभ्य एव । नृशब्दाऽन् ङीष्ोऽनभिधा-
नम्, तच्च तत्राप्यावश्यकं ऽन्योगेन ङीष्ो वारणविराडाः ॥

(५५७२ पूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विशसितुरिडलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विशसितुरिडलोपश्चाञ्च वक्तव्यः ।
विशसितुर्धर्म्यं वैशखम् ॥

(५५७३ पूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वक्तव्यः ।
विभाजयितुर्धर्म्यं—वैभाजिप्रम् ॥

(८१६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १०)

१७९३ शिल्पम् ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(जमिष्टनिवारकं भाष्यम्)

किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः ?

किं चातः ?

कुम्भकारे प्राप्नोति ।

एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । शिल्पमिव—
शिल्पम् । मृदङ्गवादं शिल्पमस्य—मार्दङ्गिकः,
मौरेजिकः, पाणविकः, पैठरिकः ॥(प्रदीपः) अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पम् ।
मृदङ्गादिषु द्विविधा क्रिया—अभ्याहननलक्षणा, निष्पादनलक्षणा
व । तत्र विशेषानुपादानात् पृच्छति—किं यस्येति ॥एवं तर्ह्येति । उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रित्य इत्यय-
मेवैवशब्दलोपः । कुम्भकारस्य हि मृदङ्गो मुख्यं शिल्पं वादकस्य
तुपचरितम् ॥ मृदङ्गवादनमिति । लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य
मृदङ्गवादनशिल्पोऽभिधेयः । तत्र साहचर्योन्मृदङ्गवादने मृदङ्ग-
शब्दस्य वृत्तिविषये वृत्त्या यतार्थत्वाद्प्रयोगो वादनशब्दस्य ॥(उत्थोत्तरः) ननु लोके द्रव्यसौन्दर्यजनकक्रियाकौशले शिल्प-
शब्दप्रतिष्ठेर्मृदङ्गवादनकौशलवति कथं प्रत्ययोऽत आह—अभ्यासे-
त्यादि । मुख्यगौणसाधारणमिदं लक्षणम् ॥ द्विविधेति । तत्रान्ये
मुख्यम्, आधे गौणचारिकम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥ विशेषानुपादा-
नादिति । गौणस्यैव ग्रहणमित्यर्थे बोधकविशेषानुपादानादित्यर्थः ॥उपचरितेति । मुख्येऽनभिधानेन सामर्थ्यादुपचरितस्य ग्रहण-
मिति भावः ॥ उपचरितमिति । मृदङ्गवादनमिति शेषः, कविर्
तथैव पाठः । तदुपचरितं शिल्पमित्यर्थः ॥ नन्वेवं मार्दङ्गवादनमि-
ह शिल्प इति आह—तत्र साहचर्यादिति ॥ वृत्तिविषये वृत्त्यर्थः ।
तद्विस्तृतविषये लक्षणयत्यर्थः । मृदङ्गवादनशब्दात्त्वनभिधाना-
द्व्यस्यभावा इति भावः ॥

(८१७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ११)

१७९७ शक्तियष्टोरीकम् ॥ ४ । ४ । ५९ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(सूत्रन्याससमर्थकं भाष्यम्)

किमर्थमीकगुच्यते, न कगेवोच्येत ?
कारूपसिद्धिः—शाक्तीकः, याष्टीक इति ?
शक्तियष्टोरीकारोऽन्ते, कशब्दश्च प्रत्ययः ॥
न सिध्यति ।विभाषा चैव हि शक्तियष्टोरीकारः, अपि च
“कऽणः” (७।४।१३) इति ह्रस्वत्वम् प्रसज्येत ।
एवं तर्हि—इकगुच्यते ।

का रूपसिद्धिः—शाक्तीको याष्टीक इति ।

सवर्णदीर्घत्वेन सिध्यति ।

न सिध्यति, यस्येति लोपः प्राप्नोति ॥

इकारोच्चारणसामर्थ्येन भविष्यति ॥

यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरिकारोच्चारणसामर्थ्या-
द्वाच्यते, सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति ।

यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाच्यते ।

यस्य तु विधेर्निमित्तमेव, नासौ वाच्यते ।

यस्येति लोपं च प्रतीकारोच्चारणमनर्थकम्, सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव ॥

(प्रदीपः) ईकारोऽन्त इति । बह्वादिपाठात् । 'प्रति-पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति वचनात्, शचीयघो-शब्दाभ्यां कम्भविध्यतीत्यर्थः ॥

इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । अन्यथा ककमेव विद-ध्यात् । न चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम् ; यतः—न लक्ष-णेन पदकारा अनुबलाः, पदकारेणाम् लक्षणमनुबलम् ॥

यं विधिमिति । एवं च शीघ्रोच्चारणं प्रत्याख्यातम्, इत्का सिद्धत्वात् ।

अन्ये त्वाहुः—'शक्तिवष्टिभ्यां ठक्' इति ठग्विधानादेन यस्येति लोपाभावः सिद्धः । 'ग्रहरणम्' इत्यनेन हि ठकिं सिद्धे पुनश्चविधानं यस्येति लोपाभावायमेव । वाक्यनिवृत्तये नित्यार्थं तस्यादिति चेत्—तच्च, शक्तिवष्टिभ्यामित्येवाधिकस्य ठकः पूर्वेण सिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तये सिद्धत्वात् ॥

(उद्धोतः) ननु ख्ये ह्रस्वाठात् कभीकारोऽन्ते, कथं वा तद-तात्पर्ययोऽत आह—बह्वादीति । तत्र हि शक्तिवष्टिशब्दे पठितौ ॥ भाष्ये—विभाषेति । तथा च लीपभावे शाक्तिक इत्यापत्तिरिति भावः ॥

ननु लोपापेक्षारोच्चारणं स्यादत आह—अन्यथेति ॥ इक-केति । न च मन्त्रश्रीकमिति लीपविधायकत्वमिति उच्यते ग्रहणार्थं शीघ्रपाठः, तथापि ह्रस्वस्य सुप्त उच्यते । 'कलीकोदितदीकक्' 'तीयादीकक्' इत्यादेशु न तत्र ग्रहणम्, मन्त्रगन्ताश्चयेणासाधिकस्येव तत्र ग्रहणादिति भावः ॥

वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वादिति । एवं च ठगेव वक्तुं युक्त इति भावः । वैस्तुतठको विकाराभावात्त्वस्यापि संभावितत्वेनका-देशदीर्घवोरभावापत्तिरिति विन्यस्तमिदम् ॥

(८१८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १२)

१७९८ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः

॥ ४ । ४ । ६० ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

किं यस्याति मतिः स आस्तिकः ?

किं चातः ?

चौरेऽपि प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि—इति लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अस्तीत्यस्य मतिः—आस्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिः—नास्तिकः । दिष्टमित्यस्य मतिः—दैष्टिकः ॥

(प्रदीपः) चौरेऽपीति । तस्यापि मतिवद्भावात् । अचेतनश्च पदार्थो नास्तिकः स्यादिति वक्तव्यम् । न्यायस्य तु प्रदर्शनाद्वाच्यकारेण प्रतिपदं नोक्तम् ॥ अस्तीत्यस्येति । परलोककर्तृणा च सत्ता विज्ञेया । तत्रैव विषये लोके प्रयोग-दर्शनात् । तेन परो लोकोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकत्वदिप्रतीतो नास्तिकः । दिष्टशब्दो दैवप्रयोगः । तेन दैवपरायणो दैष्टिकः ॥

(उद्धोतः) इति वक्तव्यमिति । इत्यपि वक्तुं योग्यमिति भावः ॥ न्यायस्य इति । एवं चार्थतत्त्वयुक्तमेवेति विशिष्य नोक्त-मित्यर्थः ॥ नन्वेवं यदादिकर्तृकसत्तामतिमत्तपि आस्तिक इति स्यादत आह—परलोकेति ॥

(८१९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १३)

१८०० छत्रादिभ्यो णः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

(णप्रत्ययाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

किं यस्य छत्रधारणं शीलं स छत्रात्रः ?

किं चातः ?

राजपुरुषे प्राप्नोति ।

एवं तर्हि—उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः—छत्र-मिवछत्रम् । गुरुछत्रम् । गुरुणा शिष्यश्छत्रवत् छत्राः । शिष्येण गुरुश्छत्रमिव परिपाल्यः ॥

(प्रदीपः) राजपुरुष इति । यः पुरुषो राजश्छत्रं धारयति स छत्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः ॥ उत्तरपद-लोप इति । उत्तरपदस्य—इवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः । गौणी वृत्तिश्छत्रशब्दस्याश्रयणीया । तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शना-दित्युक्तं भवति ॥ गुरुश्छत्रमिति । अज्ञानं शिष्यस्य छाद-यति—निवर्तयति, यतस्तत्र छत्रं शीलमस्य, गुरुविषयं पालनं शीलमस्येत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) अज्ञानमिति । यथा छत्रमुणादि निवर्तयति, एवमज्ञानं गुरुनिवर्तयति—इति तत्सदृशावाद्भूतः—छत्रम् । ईदृशो तद्विषयपालनादौ छत्रशब्दस्य वृत्तिः । तदुक्तं भाष्ये—शिष्येण गुरुश्छत्रमिव परिपाल्य इति । सूत्रार्थो तु प्रत्ययो नानभिधाना-दिति बोध्यम् ॥

१ तत्रा इति । वाक्यनिवृत्तयर्थोर्वादिगणपठित्वाद्वाह्वादिभ्योऽस्तेति शीघ्रं दीर्घं भावनीति तौ गदयौ । लिङ्गविशिष्टपरिपाषाणं च शक्तिवष्टोरिति सूत्रे तयोर्ग्रहणमिति भावः ॥

२ वस्तुत इति । 'शक्तिवष्टयोरीकक्' इति सुप्तमपह्वा 'शक्तिवष्टयोरीकक्' इति न्यसे 'पूर्णे ठकः सिद्धत्वात्पुनश्चविधानसामर्थ्येनायं ठक् विकारे न भवतीति इत्यनुनासिकं उभयपक्षस्य स्यात्प्राप्येति उभयपक्षस्योद्दिष्टादेय-निमित्तको यस्येति लोपो न, दीर्घश्च भवतीति इत्यपि सुप्तपक्षस्यमिति भावः ॥

१ न्यायस्येति । यस्य मतिरस्तीत्यास्तिक इति कथमेवेति मगवत—अचे-तनश्च पदार्थो नास्तिक इति—अर्थात् उक्तमेवेति प्रतिपदं नोक्तमिति भावः ॥

२ सूत्रार्थमिति । तद्विधादिदृष्टिपटकस्य छत्रशब्दस्य तद्विषयपालनादौ लघ्वेनेति भावः ॥

३ गुरुत्वाभावादिति । अज्ञानं गुरुनिवर्तयतीति छत्रचरयोः छत्रचर इति उभयपक्षयोश्छत्रशब्दस्य सुवचः । तस्माद्गुरुत्वाभावेन वक्तव्यत्वयोऽनुविधा-नात् । शिष्यस्यैवाधिकारोऽत्रास्तिकस्य इति भावः ॥

(८२० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १४)

१८०३ हितं भक्षाः ॥ ४।४।६५ ॥

(५५७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥*॥

(भाष्यम्) हितं भक्षा इति चतुर्थानिर्देशः
कर्तव्यः ॥

(५५७५ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरथा हि निर्देशो न भवति । हित-
शब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते, सा प्राप्नोति ।

स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः ?

न कर्तव्यः ।

एवं वक्ष्यामि—हितं भक्षास्तदसौ । ततः—दी-
यते नियुक्तम् । तदस्मा इति ॥

(प्रदीपः) इतरथा हीति । यदि हि चतुर्थी न निर्दिश्यते
तदा प्रकृताया असेति षष्ठाः सम्बन्धयोग्यत्वादिहानुपस्थाना-
दप्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः ॥

(बह्योतः) संबन्धायाम्यस्वादिति । हितयोगे चतुर्थविधानादिति भावः ॥ भाष्ये—अनिर्देश इति । अर्थानिर्देश इत्यर्थः ॥ तदेवाह—सा प्राप्नोतीति । चतुर्था प्राप्नोतीति—अस्येति षष्ठ्यनूपपत्तिरित्यर्थः ॥

(८२१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १५)

१८१४ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्

॥ ४ । ४ । ७६ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५५७६ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वहत्यभिधाने रथशकटहलसी-

रेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं

विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वहत्यभिधाने रथशकटह्वलीरेभ्यः
प्रत्ययविधानमनर्थकम् ॥

किं कारणम् ?

विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययः “तस्येदम्”
(४।३।१२०) इति ॥

१ द्वितीयावाच्यमित्यस्य स्थाने 'द्वितीयाबोध्यम्' इति ख. पाठः ॥

२ 'स एवाधो' इति छ. पाठाः ।

३ तस्येदम् ४/३/१२० इति सूत्रे तदुक्तम् ॥

४ तिङन्तस्य=बहुतीत्यस्य ।

५ एवमेवेति । रथस्य वोदेति कृदन्ते विग्रहवाक्येऽस्त्यादिक्रियाया
अव्याहारेऽपि विशेष्यविशेषणभावभ्रमत्वासेन कर्तृत्वार्थस्यैव तत्र प्रतीति-
रिति भावः ॥

शब्दभेदादविधानम् । शब्दभेदादविधिः स भवति—अन्यो हि शब्दो रथं वहति, अन्यो हि रथस्य वोढेति ॥

(प्रवीपः) शब्दभेदादिति । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विधीय-
मानो द्वितीयान्ताच्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्धृतः) ननु सन्ने यहनकर्तृरूपार्थस्यैव विवक्षितत्वाद्वाहति
 बोधेति शब्दभेदकथनमसंगतमत आह—पृथक्पन्तादिति । पृथी-
 वाच्यकर्मत्वापेक्षया द्वितीयावाच्यं कर्मत्वं विजातीयमित्यभिमानः ॥

(५५७७ आक्षेपसमर्थकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थ-
अयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थ-
सामान्यात्तिसद्भम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थान्तरः
प्रत्ययविधिः । य एवार्थो रथं वहति, स एव
रथस्य वोढेति ।

तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अर्थसामान्यादिति । अर्थस्यैक्यात् पञ्च-
न्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येवमर्थः । ननु 'रथाद्रात्रे'
इति तत्रोक्तम् । बोद्धव्यमपि प्रयोगदर्शनादिध्यतस्मिन्निदोषः ॥

(उद्योतः) अयस्यैक्यादिति । वदतीत्यस्य क्रियाप्रधान-
त्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन कर्तृरूपायैव सूत्रे प्रतीक्षा
तस्यैव तद्विधायित्वेन विवक्षितत्वादिति भावः । कर्मत्वयोर्बेजास्ते
मानाभाव इति तत्त्वम् । भाष्ये—य एवायं इति । तद्विधायोप-
दर्शकविग्रहवाक्यस्यातिरिक्तस्येत्यर्थः । तत्कर्म—

आख्यातं तद्वितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ इति ।

पुत्रव्यापाकस्तु योपदेशविधिविधानवस्यति कन्तेऽप्येवमेव । अत
पदं पृथिविप्रदेशयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । इदमपि सूत्रयोपदेशेन
वाच्यविधियमेव । तेन सत्तावृत्तेयं प्रत्युज्ज्वनात् विज्ञानप्रभान्तमेव ।
पदं च पुत्रव्यापाकविधिर्यत्सोपपत्तिरिति भाष्ये प्रागेव यस्मैति
वाक्येऽपि तद्व्याख्याने विज्ञयोऽसंबन्धोक्तिर्वै शेषः । अतः पदं तत्रापि
धृतिप्रदेशयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । यदाधेयान्येव तत्र च तद्व्यस्य
विधिव्यापक्ये प्रयोगः इहादुः । ततोऽप्युक्तं । एवं च योपदेशः
तेन सिद्धिरिति भाष्यः ॥३॥

१ इदमपि—भास्यातं तद्धितार्थेति वचनमपि, क्रियाप्रधानत्वेऽपि कर्तृ-
रूपार्थस्य मतीतिरित्यपि च ॥

७ इत्येव बोध इति । चित्रगुरुरित्यस्य चित्रगोप्तामीति बोधः । चित्रा गवो
 यस्य सन्तीति विवरणस्यावश्यस्य च-सप्तसन्निव चित्रगवाभिरकर्मवृत्तिपरा इति
 बोधः । एवञ्च विवरणत्रिभयागणोर्ध्वमेवान् चित्रगर्भजनस्येवाधोपोऽपि
 पराष्टः । मातृगतं तद्विज्ञार्थमेवञ्च तद्विज्ञार्थस्येव्युपबद्धञ्च सनासत्यापि-इति
 सनासार्थाव्येक्यपि कर्मकर्माव्येक्ये प्रतीतिरिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यो द्वौ रयौ वहति स द्विरयः । यो द्वयो रययोर्योद्धा स द्विरयः । तेन सति लुम्भवति ॥

अनेन सति कस्मात् भवति ?

प्राग्दीव्यत इत्युच्यते ॥

(प्रदीपः) द्विरय इति । 'रयसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तेन सति लुगिति । अनजादित्वेऽपि यथाऽस्य लुक् तथा 'दिगेर्लुक्' प्रत्ययान्तम् ॥

(८२२ विधिसूत्रम् ॥ ४।४।१ आ. १६)

१८२० संज्ञायां जन्याः ॥ ४।४।८२ ॥

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

जनन्या जनीभावो निपात्यते यच्च प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—जनन्या जनीभाव इति । योम्यता-वशात्सुजननन्त्र जननीशब्देन युज्यते ॥

(५५७८ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ जन्या इति निपातनानर्थक्यं

पञ्चमीनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जन्या इति निपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

पञ्चमीनिर्देशात् । जनीशब्दादेया पञ्चमी ॥

(प्रदीपः) निपातनानर्थक्यमिति । वृत्तिकार्यवि-पातनमाश्रितं तदनर्थकं विधिर्नैवैष्टिदिर्भवत्येवत्यर्थः ॥ जनी-शब्दादिति । जायतेस्वां गर्भ इति जनी बधूश्च्यते । 'जनि-सहिभ्याम्' इतीप्रत्ययः, 'जनिवशोश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

(सूत्रफलबोधकं भाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत ।

जन्यं वहन्ति जन्याः । जन्यं वोढारो जन्याः । जन्यमवाधुजेन्या इति ॥

(प्रदीपः) सर्वकाल इति । यद्यपि विध्यर्थेऽपि संख्याकालयोरविवक्षयैतत्सिध्यति, तथापि न्यायानुसरणे प्रति-पत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणम् ॥

(उद्घोषः) जनी वोढार इति । वृद्धि रूपम् ॥

(८२३ विधिसूत्रम् ॥ ४।४।१ आ. १७)

१८२१ विध्यत्यधनुषा ॥ ४।४।८३ ॥

(५५७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ विध्यत्यकरणेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) अकरणेनेत्यस्य करणयोगे नेत्यर्थः ॥

(५५८० आक्षेपसमर्थकं वार्तिकम् ॥ २)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधनुषेति ह्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गे भवति ।

इहापि प्रसज्येत—शर्करामिविध्यति, कण्टकै-र्विध्यतीति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) शर्करामिरिति । प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वात् । वृत्तिप्रसङ्गः । अनभिधानादिति । शर्करामिः पथ इति प्रयोगाभावादित्यर्थः । एवं चाधनुषेति न वक्तव्यम् ॥

अन्ये त्वाहुः—धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यत इति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥

(उद्घोषः) प्रधानस्यात्रेति । न चाप्यतो क्रियायाः प्राधान्येऽपि तद्धिते साधनप्राधान्यादिवदमुक्तम्, कारकाद्ये शुभभूत-क्रियाया अपि नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । अत एव कृतपूर्वा कटमित्यादि सिध्यति । प्रत्ययार्थत्वात् प्रधानस्येत्युक्तमुपाध्यायेः ।

इदं तु बोध्यम्—प्रत्ययान्तयोगे न वृत्तीया, तदर्थं प्रति कर-णत्वाभावस्य करणसंज्ञाभावस्य च 'कर्तृकर्मणोः' इति वृत्तसंभाव्य-संमतत्वात् । विग्रहकालिकारणत्वमादाय तु करणत्वमवधार इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कस्मात् भवति—कण्टकैर्विध्यति, शर्करामि-र्विध्यतीति ।

अनभिधानात् ॥

(८२४ विधिसूत्रम् ॥ ४।४।१ आ. १८)

१८२८ गृहपतिना संयुक्ते ज्यः

॥ ४।४।१० ॥

(न्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते, तत्र दक्षिणाभावापि प्राप्नोति । दक्षिणाश्रिरपि गृहपतिना संयुज्यते ॥

(प्रदीपः) गृहपतिः—यजमानः ॥

(उद्घोतः) ननु गृहपतिः=अग्निविशेषः, तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवेति कथं दक्षिणाग्नौ प्राक्षित आह—यजमान इति । स च गार्हपत्य इव दक्षिणाग्नौ कार्यणि करोतीति तेनाग्निं स संयुक्त इति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते, सर्वेऽथ गृहपतिना संयुक्तः ।

तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त इति ।

कश्च साधीयः ?

यस्मिन् पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते ॥

अथ वा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते ॥

अथ वा संज्ञायामिति वर्तते ॥

(प्रदीपः) यस्मिन्निहिति । यजमानेन पत्न्या च ये याग-विशेषाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजाः, ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ ॥ अथ वेति । स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥

(उद्घोतः) प्रकर्षगतेर्नविशेषस्य वा ग्रहणे बीजामावा-दाह—भाष्ये—अथ वा संज्ञायामिति ॥

(८२५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १९)

१८६६ मत्वर्थे मासतन्वोः

॥ ४ । ४ । १२८ ॥

(५५८१ एकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम् । मध्वसिन्धुसि मध्वनन्तरमिति वा मध्व्यः । माधवः ॥

(प्रदीपः) अनन्तरार्थे वेति । वाशब्दः समुच्चये । मत्वर्थे मासतन्वर्विशेषेणेऽपि प्रत्ययोऽनन्तरार्थेऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मासतन्वर्विशेषेणेऽपीति । सामान्यस्य विशेषं प्रति विशेषणत्वादिति भावः ॥

(५५८२ एकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुगकारेकाररेफाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । लुक्—मधुः, नभः, तपः ।

अकारः—इयः, ऊर्जः ।

इकारः—शुचिः ।

रेफश्च—शुकः ॥

(प्रदीपः) मधुरिति । मधु विद्यतेऽस्मिन्, नभसि विद्यते यस्मिन्, तपो विद्यतेऽस्मिन्निहिति यतो लुक् । नभःशब्दोऽत्रा-भवाची । अत्र नभः, तप इति नपुंसकत्वम्, छान्दसत्वात् ॥

इय इति । एणम्—इद्, साऽस्मिन्नस्मिन्, कर्गस्मिन्नस्मिन्, शोचनं—शुकं साऽस्मिन्नस्मिन् प्रत्ययाः ।

शुक इत्यत्रायस्यादित्वाज्ज्ञत्वाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु लुकि विशेष्यनिर्गतत्वा पुंसं स्वादत आह—नपुंसकत्वमिति ॥ वार्तिके बाहुल्यकारं 'र' इति समुदायनिर्देशोऽपि इहः कृतः । कश्चित् 'र'शब्दाश्च प्रत्ययाः इति पाठः ॥

(८२६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. २०)

१८७८ वसोः समूहे च ॥ ४।४।१४० ॥

(५५८३ एकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ओ श्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु औष-डिति चतुरक्षरम्, ये याजमह इति पञ्चाक्षरम्, यजेति द्वाक्षरम्, द्वाक्षरो वषट्कारः । एष वै सत-दशाक्षरः—छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥

(प्रदीपः) अक्षरसमूह इति । अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दः-शब्दाद्यतप्रत्ययः ॥ ओ श्रावयेति—अक्षराणि गण्यन्ते ॥

(उद्घोतः) ननु छन्दःशब्दस्याक्षरसमूहवाचकत्वात्तत्त्वप्रत्ययविधानात्तुपपत्तिरत आह—अक्षरसमूहवाचिन इति । अक्षरसमूहे बर्तमानात्मातिपदिकादिति वार्तिकार्थः । प्रत्ययस्तु स्वार्थे इति भावः ॥ भाष्ये—प्रजापतिः=प्रजापतिरिति दृष्ट इत्यर्थः ॥

(५५८४ एकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्वसवैरुप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि बहुभिर्वसवैरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हस्तो घृणस्ते बहुभिर्वसव्यैः ॥

(उद्घोतः) घृणस्तेति । घृणातिः घृणकर्मा ॥

(५५८५ एकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अग्निरीशो वसव्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्निरीशो वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

१ ननु लुगकारेकाररेफाश्च इति वार्तिके अक्षराण्यस्य प्रत्ययस्य विविधत्वेन रेफ लोपवर्णयोश्चत्तत्त्वात् तस्मात् 'र' इत्यस्य महत्त्वमिति

रेफाश्च इति निर्देशोऽलुक्त्वात्तत्त्वात् आह—वार्तिके इति ।

तस्माह् उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?
न कर्तव्यम् ॥
(५५८६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)
॥ * ॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥
(भाष्यम्) स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत् । वसव
एव वसव्याः पान्ति ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाध्मे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥
पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

(प्रदीपः) स्वार्थविज्ञानादिति । 'वसोः' इति
योगविभागः कर्तव्यः । तेन स्वायं भविष्यतीत्यर्थः ॥
इत्युपाध्यायजैष्यऽप्युत्तरेऽप्युत्तरे भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥
पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥
(उद्घोषः) स्वायं वतो विधानाभावादाह—योगविभाग
इति । वस्तुतः स्वाधिकप्रकरणे यथासुप्तसंख्यानं कर्तव्यम्, यत्-
प्रत्यय उपसंख्येयो वेति भाष्यार्थ इति पंचमे वक्ष्यते ॥
इति श्रीशिवमहर्ष्युतसतीगमंजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥
पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।		
	प्राक्फनयोगः	आह्निके १	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	८०६	२०	८२६
अव्याख्यातसूत्राणि	९३२	१२४	१०५६
समुदितसूत्राणि	१०३८	१४४	११८२
वार्तिकानि	५५५५	३१	५५८६

	चतुर्थस्याध्यायस्य सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	सममेऽध्याये
आह्निकानि	४	२	२	१	९
व्याख्यातसूत्राणि	८६	५७	४६	२०	२०९
अव्याख्यातसूत्राणि	९०	८८	१२२	१२४	४२४
समुदितसूत्राणि	१७६	१४५	१६८	१४४	६३३
वार्तिकानि	२३४	११६	११२	३१	४९३

जयदेवशुक्लत्वा तुर्वभाष्यं सुपूजितम् । प्रभाष्यैर्भौर्गवेण प्रीयतां परमेश्वरः ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथममाह्निकम् ॥

(८२७ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १)

१८८३ प्राक् कीताच्छः ॥ ५ । १ । १ ॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

प्राग्वचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) प्राग्वचनमिति । छ इत्येवाधिकारोऽस्त्विति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) ननु प्राक्पदाऽभावे 'कीताच्छ' इत्यस्याऽपि व्यर्थत्वेन भाष्ये—'प्राग्वचनं किमर्थम्' इति तन्मात्रेणैव न वीजमिति चेन्न; अवयवादिपद्वाराऽनभिनिर्देशाक्षेपे यत्र तात्पर्यात्—इत्याह—इत्येवेति ॥

(५५८० प्राक्पदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचन उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तत्र तावदुक्तम्—प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्, अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्गः* इति ।

इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात्, योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्यमिति ॥

(प्रदीपः) प्राग्वचन उक्तमिति । अस्मिन् प्राग्वचने यद्वक्तव्यं तदव्यक्तोक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् 'प्राग्भीष्यतोऽण' इत्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ सकृद्विधानार्थमिति । प्राक्कीतायेऽर्थात्तानपेक्ष्य सैक्येवानेन तेज्यैषु छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः ॥

विहितो यथा स्यादिति । पुनः श्रुत्या प्रकर्षप्रतिपत्तिः—सुष्ठु लक्षणमेव विहितो यथा स्यादित्यर्थः ॥ योगे योग इति । अतः सकृद्विधाने 'तस्यैव द्वितम्' 'छः' इत्येव प्रत्ययनिर्देशसूत्रं छे वक्तव्यत्वात् न शास्त्रगौरवप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) ननु 'छः' इत्येव नानावाक्यत्वाऽभावात्सकृद्विधानं सिद्धमेवेत्यह आह—प्राक्कीतादिति ॥ ननु विहितो विहित

इति पुनरुक्तता आह—पुनरिति ॥ प्रकर्षमेव दर्शयति—सुद्धिति ॥ नन्वधिकारत्वेऽपि किंवदुक्तमधिकार इत्येतज्जानायावभिनिर्देशावश्यं कर्तव्यं किं तत्र लाघवमत्र आह—छ इतीति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते ॥

(प्रदीपः) अधिकारादिति । 'छः' इत्येतावदेव सूत्रमस्तु, नार्थः प्राक्कीतादित्यनेन । यथैव प्रत्ययादयोऽधिकारा अवधिनिर्देशोपादानमन्तरेणैव साधयन्ति, एवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः । प्रतियोगमित्यनेन लाघवायैवमधिकारस्य दर्शयति । 'योगे योग उपतिष्ठते' इत्यनेन त्वधिकारस्य व्यापारः प्रेदर्थ्यते ॥

(उद्धोतः) ननु 'प्रतियोग'मिति 'योगे योगे' इति च पुनरुक्तता आह—प्रतियोगमिति । व्यापार इति । उत्तरीपक्षितिरूपः ॥

(समाधानवार्तिकसारभाष्यम्)

* अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः* ।

अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवादविषये छः प्राप्नोति । "उगवादिभ्यो यत्" [५।१।२] छश्च, इति छोऽपि प्राप्नोति ।

तस्मात् प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) उगवादिभ्यो यत् छञ्चेतीति । वरीशे-तोन्मायेन प्रतिस्त्रमधिकारस्योपस्थानात् उत्सर्गापवादयोः सप्तविधानाविशेषात्तत्त्वतज्यानीयारामिव विकल्पः सादित्यर्थः ।

केचिदाहुः—'उगवादिभ्यो यत्' इत्ययमप्यधिकारस्तो द्वयोरपि पाराध्यात्परस्परसम्बन्धादुत्पल्लवमेतत् । इदं तु प्रदर्शनीयम्—'हारीरावयवाद्यच्छश्च' इति ॥

(उद्धोतः) नन्वत्र यथैव निराकाङ्क्षात् 'छः' इत्यस्याऽस्मन्-न्योऽत आह—नदीति । एतेन 'औत्सम्भवेन निराकाङ्क्षात्सम्भ-रणछम्भस्य कथं सम्बन्धः' इत्यापाद्यम् । स्वतितलरूपवन्नेन तस्याऽपि सम्बन्धसम्भवादिति भावः ॥ केचिदाहुवदिति । संभारापरिपायोः पैदापैदोरपि परस्परसम्बन्धवशेनाद्वैतादपि सादित्यस्याऽशङ्कः ॥

(प्राक्पदार्थनिरूपकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विद्वा-

१ सुष्ठु लाघवेनेति । एकेनैव वाक्येन कीतव्यत्वात् २ छप्रत्ययो विहितो स्यादिति भावः ॥

५ व्यापारः प्रदर्शयति इति । सूत्रे प्राक्कीतादित्यस्याभावे छ इत्यस्यैव मतिरुत्पन्नस्याभिनेन वाक्यभेदेन च गौरवस्यैवमुक्तम् । एदानीं तु 'छा' इत्येवमधिकारे कृते यदभावात्तथैवोत्तरमपि सम्बन्ध इति प्राक्कीतादित्यस्याभावेऽपि न गौरवमिति प्रदर्शयति ॥

६ सप्तविधानाविशेषादिति । अवयवावृत्तत्वात् हि वाक्यान्वयोत्तरमेनेति न वाक्यान्वयोक्तत्वे तद्वानमिति वाक्यवाक्यत्वात्तद्वान्मोद्विहृत्य स्यादित्यर्थः ॥

७ 'पराध्यायोः परस्पर' इति च. इ. पुनरुक्तोपविबन्धनरहितः पाठः ॥

जयदेवगुरुकृता पञ्चमाध्यायवार्तिनाम् ।

भाष्यप्रदीपोद्घोषानामप्रभासुष्णमिति भार्गवः ॥

१ तात्पर्यादिति । एवञ्च भागवतं किमर्थमिति भागवत्यावचित्यदर्शनेन किमर्थमिदञ्च तात्पर्यमिति भावः ॥

२ सकृद्विधानेनेति । सूत्रे प्राक्कीतादित्यस्याभावे छप्रत्ययादुत्पत्त्या प्रतिस्त्रमं छविधानं स्यादिति वाक्यभेदः । प्राक्कीतादिति पदस्यैव तु प्राक्कीतावैधर्म्येऽपि तु छप्रत्ययस्य विधानमर्थमेवैकेन वाक्येन स्यादिति सकृद्विधानमिति भावः ॥

३ पुनः श्रुत्येति । भाष्ये 'विहितः प्रत्ययो विहितः' इति विहितपदस्य पुनः अवगतेन प्रकर्षप्रतिपत्तिर्भवेतीत्यर्थः ॥

(८२८ विप्रित्थम् ॥ ५ । १ । १ आ. २)

१८८४ उगवादिभ्यो यत् ॥ ५।१२ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५५८८ पूर्वविप्रतिषेधबोधकमेकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यञ्ज्यावजः पूर्वविप्रतिषिद्धं
सनङ्गपानहौ प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यञ्ज्यौ भवतोऽजः पूर्वविप्रतिषेधेन ।

किं प्रयोजनम् ?

सनङ्गपानहौ प्रयोजनम् ।

यतोऽवकाशः—शङ्क्यं दाह, पिचव्यः कार्पासः ।

अजोऽवकाशः—वाध्रम्, वारजम् ।

सनङ्गनाम चर्मविकारः, तस्मादुभयं प्राप्नोति—
सनङ्गस्य चर्म ॥

अस्यावकाशः—औपानहं दाह ।

अजः स एव ।

उपानहाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
औपानहं चर्म ॥(प्रदीपः) यञ्ज्यावति । छापवादानां परविप्रतिषे-
धवाधानयोदम् ॥(उद्योतः) वाध्रं—‘चर्मोऽज्’ । औपानहं—‘रूपमोपान-
होम्यः’ । नमनश्छापवादत्वाद्वाध्रसामान्यवृत्तया यतोऽप्यप-
वादत्वाद्युक्तौ विप्रतिषेधोऽत आह—छापवादानामिति । येन
नामास्तिन्यायेन छापवादत्वमेव, न तु वदपवादत्वम् । ‘यत्’ अपि
छापवाद इति अपवादविप्रतिषेध इति भावः ॥

(५५८९ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ढञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ढञ्च भवत्सजः पूर्वविप्रतिषेधेन ।

ढजोऽवकाशः—छादिषेयं तृणम् ।

अजः स एव ।

छदिनाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
छादिषेयं चर्म ।

ढञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) छदिनामेति । छादनं छदित्वा चर्मविका-
रोऽपि सम्भवति ।अत्राहुः—छदिहवानहोः प्रतिपदं प्रत्ययविधानादयुक्तौ
विप्रतिषेधः । तथा चोक्तम्—‘परमेस्त्वान्तरहप्रतिपदविधयो
विरोधिसंज्ञितौ तेषां मियः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम्’ इति
नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिन्त्यमेतद् ॥(उद्योतः) छादनमिति—करणे लृट् । छदिहवान्
‘इलान्न’ इति ह्रस्वः । तच्च लृगविकारः । कञ्चिच्चर्मविकारोऽपि ॥अत्राहुदिति । अत्राड् रुचिबीजं निरवकाशत्वे सत्वेन प्रतिपद-
विधिर्यं नापकत्वे प्रयोजकम्, नान्यथा—इति ॥

(५५९० विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषाया
यत् ॥ * ॥(भाष्यम्) हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्-
वति पूर्वविप्रतिषेधेन ।हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः—आमि-
क्ष्यम्—आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यम्—पुरोडाशी-
यम् ।

यतः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चरव्यास्तण्डुलाः ।

यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) हविरपूपादिभ्य इति । सूत्रपाठानुपूर्वप्र-
दर्शनार्थमपूपादिग्रहणम् । न तापूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुक्ता-
रान्तः पठ्यते । पाठोऽपि वाऽपवादोऽसौ भवति, उत्तरार्णवा-
द्योश्चायुक्तौ विप्रतिषेधस्तस्माद्विर्विशेषवाच्यविषय एव विप्र-
तिषेधोऽभिमतः । यवादिषु हविःशब्दस्य पाठाद् स्वरूपग्र-
हणाच्च ‘विभाषा हविर्’ इत्यत्र हविर्विशेषवाच्यग्रहणम् ॥
चरव्या इति । चर्वधिकरणं हविरपराचरुशब्दोन्नेत्येते ॥(उद्योतः) ननु हविर्विशेषबोधादरण्यपूपादिग्रहणं व्यर्थ-
मन्त आह—सूत्रपाठेति ॥ असम्भोऽपि तद्विषये विप्रतिषेधस्य
त्वाह—न हीति । पाठोऽपि चेलभुपगमवादः ॥ ननु हवि-
श्शब्दस्य ग्रहणात्कथं तथाऽपि विप्रतिषेधप्रसक्तिरत आह—तावा-
दीति ॥ स्वरूपेति । अंसजतविरोधित्वन्यायेन तवैव स्वरूपग्रह-
णमिति भावः ॥ ननु चरुशब्दस्य स्वात्मां प्रसिद्धेः कथमशोभयप्राप्ति-
रत आह—चर्वधीति ॥

(५५९१ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया यद्-
वति पूर्वविप्रतिषेधेन ।(भाष्यम्) अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया यद्-
वति पूर्वविप्रतिषेधेन ।अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया अवकाशः—सूर्याः,
सूरीयाः ।

यतः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—सकव्या धाना इति ।

यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) अन्नविकारेभ्यश्चेति । अपूपादिषु ‘अन्न-
विकारेभ्यश्च’ इति पठ्यते, तद्विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते ।

विशेषाभावात्पुनर्हेतुकमवस्यकम् । 'यत्प्रत्यक्षं निर्धारये' इत्यनेन हि यः स्व-
दृष्टित्वमुदाहर्यास्तेतरसमुदायवट्टयाध्यात्मधर्मकरणक प्रथमकरणेन तत्राचकार । 'ए
विधीयते, सामान्यविधौषेपि हि धर्मकरणः पृथकरणमावे पक्षी न भवति'-इति
भावो हेतुनिर्धारितप्रश्नमावे । अतः प्रश्नमावे हेतुभ्रमविपर्ययति—अस्या जावा-
रामान्तरं निर्धि । एतेषां विचारानामर्थः सारमन्त्रः

॥ प्रत्ययानुपपत्तां ह्युमाह—विकृतः प्रकृताविति । विकृतिवाचका-
 न्प्रत्ययानुपपत्तौ वाच्यायां यत्प्रत्ययेन भाव्यम् । यत्प्रत्ययान्तस्य नभ्यशब्दस्य

अपर आह—यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति ।

(प्रदीपः) कः पुनरिति । अवयवावयविनोः सादृश्याभावादिति प्रश्नः ॥ इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति—यत्तदिति । छिद्रवारं रथाङ्गविशेषो नाभिश्चाब्दवाच्यः, स यथाऽऽप्तार्थं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्तते च, एवं चक्रमपि, इति तत्सादृश्याभ्युपगमनाभिधास्यत इत्यर्थः ॥ अञ्जनोपाञ्जनमिति । अञ्जनम्—तैलाम्यङ्गः । उपाञ्जनम्—समीपाम्बुहः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—सिद्धं तु शास्त्रादिविति । ‘शास्त्रादिभ्यो नः’ इति पाठस्त्वसाम्प्रदायिक इति भावः ॥ सादृश्याभावादिति । संस्पर्शनकृतसादृश्याभावादित्यर्थः ॥ रथाङ्गविशेष इति । रथाङ्गस्य—चक्रस्य विशेषः—अवयवविशेष इत्यर्थः ॥ एवं चक्रमिति । अवयविनो धारणासमावेशवयवस्यापि तदभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ समीपेति । नाभिसमीपवर्तिदेशाम्यङ्ग इत्यर्थः । यथा नाभेरीदम्, तथा चक्रस्यापि—इति सादृश्यमिति भावः ॥

(गवादिगणपाठप्रयोजनमाध्यम्)

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्—नाभि नभं चेति ।

वक्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

यान्येतान्यरन्वन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नाभि-संज्ञिकाया विरुद्धेः प्रकृतिरिति ।

यानि चाप्यनरन्वन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यम् । दृश्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम् ।

तद्यथा—वाहीं शाखेति ॥

गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते ।

तद्यथा—वैभीतको यूपः, खादिरं चपालमिति ।

तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यान्येतानीति । एतन्नोपलक्षणम्, ‘नभ्यो लोहबन्धः’ ‘नभ्योऽक्षः’ इत्याद्यर्थमपि पठितव्यमेव । अरवत्सु चक्रेषु पृथग्व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नभ्यादयोऽवयवा उत्पद्यन्ते । तत्र नभेः प्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव । अररहितं तु चक्रमेकस्मादेव काष्ठादुत्पद्यत इति पृथङ्भावेः प्रकृतिभूतकाष्ठभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

यानि चापीति । अनरणीति वक्तव्ये चक्रजातिविशेष-प्रतिपत्त्यर्थो मनुस्मिन्देशः । अनरणीत्युक्ते भ्रमराण्यपि चक्राणि प्रतीयेरन्, तस्मादप्यनुसृष्टासंज्ञातुपजातारवचक्रप्रतीतिरनर-वन्तीत्यनेन भवति । ननु यथा वृक्षा एव बहवो वनं न तु

तद्व्यतिरिक्तम् । एवं नभ्यादय एव चक्रमः, तत्र भेदनिबन्धनो नाभिचक्रम्योः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशङ्क्य भेदं तादवयवावयविनोः साधयति—दृश्यत इति । भेदेनापि व्यवहारोऽवयवविनोर्दृश्यते, न केवलमभेदेनैवेत्यर्थः ॥

ननु प्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनम्, यथा—काष्ठोच्छेदे भस्मनः । न चेह चकोच्छेदे नाभिदर्शनेमिल्याशङ्काह—गुणान्तरयोगादिति । तत्रावयवो यश्चकस्य नाभिसंज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्तनाभिसंज्ञावयवप्रकृतिः, तद्वारेण चक्रमपि प्रकृतिः । दृश्यते ह्यवयवनिबन्धनो व्यपदेशः समुदाये, पदे दम्भ इत्यादौ । तत्र वृद्धिपरिरुद्धतामिविकारापेक्षावन्तप्रकृति-व्यपदेशनाभिलक्षणावयवद्वारकश्चकस्य न नभ्यव्यपदेशः ॥

(उद्योतः) अरवत्सु को विशेषोऽत आह—अरवत्सुति ॥ पृथग्व्यवस्थितेभ्य इति । अननिर्माणसंज्ञार्थमिति भावः ॥ तत्र नाभेरेति । तत्प्रकृतिभूतकाष्ठस्य पृथग्भावादित्यर्थः । विकारद्वारा तयोगाच्च चक्रमपि नभ्यमिति भावः ॥ ननु वृत्तिद्वयकल्पनापौरुषेण बहुमीहिणा ‘अनराणि’ इत्येव युक्तमत आह—चक्रजातीति ॥ अनरवचक्रार्थैवसमुपपादयति—भाष्ये—दृश्यते हीति ॥ समुदायादिति । अरवत्सुपपन्नादपीत्यर्थः ॥ ननु गुणान्तरयोगादिकृतिर्वेदस्य चक्रमस्य नाभिः कथं विकृतिरत आह—भाष्ये—तत्रावयवादिति ॥ तस्याच्चे—तत्रेति ॥ सोऽञ्जनादीति । अञ्जनादिगुणयुक्तनाभिसंज्ञकस्य स्वात्मकाऽवयवस्य तद्वहितः सर्वं प्रकृतिरित्यर्थः ॥ नन्वेवमवयवस्य नामेनैवत्येवमपि अवयविनि चक्रे कथं तद्वपदेशोऽत आह—दृश्यते हीति ॥ भाषिणिविकारः—अञ्जनादिगुणयोगसत्त्वपक्षपा-लब्धः प्रकृतिव्यपदेशो यो येनैदृशनाभिलक्षणावयवद्वारेणैव ॥

(वृक्षे नभ्यशब्दोपादकवार्ताकावतरणभाष्यम्)

अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यम्—नभ्यो वृक्षः, नभ्या शिशपेति ?

(५५९४ एकदेशितमाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नभ्यानु लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नभ्यानु लुग्वक्तव्यः ।

स तर्हि लुग्वक्तव्यः ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यः । तादर्थ्याच्चाच्छब्दं भविष्यति । नभ्यार्थो नभ्य इति ॥

(प्रदीपः) तादर्थ्यादिति । अनेनैव न्यायेन चरव्य-तण्डुलाद्यो जीहयोऽपि नभ्याः । अहारीयकाष्ठार्थो वृक्षोऽप्य-हारीय एवेति प्रकृतौ छे न चवतीति वेदितव्यम् ॥

१ ननु खादिविकारवत्त्वं सादृश्यं नाभिचक्रयोरसंबन्धत आह—सं-ख्यानेति ॥

२ ‘संज्ञाया’ इति क. ग. पाठः ॥

३ ‘तत्र नाभिप्रकृतिः काष्ठं’ इति च. छ. क. पाठः ॥

४ ‘प्रसङ्गः स्यादिति’ इति ज. झ. पाठः ॥

५ ‘यथा—पदो दम्भः’ इति झ. पाठः ॥

६ ‘अनरवत्सु’ इत्यत्र समानवृत्तिरिति वृत्तिप्रसङ्गः, अनरणीत्यत्र चैक एव बहुमीहिः समाच इति व्याचक्षेपमिति भावः ॥

(उद्घोतः) प्रकृताविति । प्रकृतेः प्रकृतावित्यर्थः । अन-
विधानादिति भावः ॥

(८२९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३)

१८८५ कम्बलाच्च संज्ञायाम्

॥ ५ । १ । ३ ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानपरे भाष्यम्)

अयं योनः शक्योऽवकृम् ।

कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति ?

निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

“अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्धित-
लुकि” (धा१।२२) इति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—संज्ञायामिति वक्ष्यामीति ।

इह मा भूत्—कम्बलीया ऊर्णाः ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । परिमाणपर्थ्युदासेन
पर्थ्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं क्रियते—परि-
माणार्थम्, परिमाणं च संज्ञैव ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । अन्तस्वरितपाठाच्च यद-
न्तत्वं विज्ञास्यते ॥

परिमाणपर्थ्युदासेनेति । अपरिमाणान्ताद् द्विगो-
स्तद्धितलुकिः पञ्चाशेत्यादी । ऋषि प्रतिषिद्धे कम्बल्यग्रहणं तत्र
परिमाणार्थमेवेत्यर्थः । परिमाणं च संज्ञैवेति । सञ्ज्ञायत
इति संज्ञा ॥

(उद्घोतः) ननु तेन कम्बल्यशब्दतात्पुल्लवोधनेऽपि स्वार्थं
यद्विधित आह—अन्तेति । ‘लोके वेदे च’ इति शेषः ॥ ननु
परिमाणमर्थः, सञ्ज्ञा तु शब्दः—इति कथं तयोः सामानाधिकरण्यात्
आह—सञ्ज्ञायत इति । परिमाणं लब्ध्वा कम्बल्यशब्देन गम्यत
इत्यर्थः ॥

(८३० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ४)

१८८६ विभाषा हविरपूपादिभ्यः

॥ ५ । १ । ४ ॥

(अप्राप्तविभाषानिश्चायकं भाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ।

कथं च प्राप्ते ? कथं वाऽप्राप्ते ?

ऊर्णान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते ॥

(प्रदीपः) किमियमिति । यद्यपि ‘हविरपूपादिभ्यो
विभाषाया यत्’ इति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभाषात्व-
सिद्धान्तगतम्, तथापि शिक्षार्णां सुखावबोधनायोपन्यासः ॥

(५५९५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा, प्राप्ते
नित्यो विधिः । चरव्यास्तपङ्गुलाः ॥

(८३१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ५)

१८८८ शरीरावयवाद्यत् ॥ ५ । १ । ६ ॥

(५५९६ संप्राहकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । रथाय हिता-रथ्या ॥

(प्रदीपः) रथायेति । हितार्थं एव रथात् यत् यथा
स्वादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थम् ‘उगवादिभ्यो यत्’ इत्यन्योप-
संख्यानं न कृतम् । केचित्—‘रथसीताह्वेभ्यो यद्विधौ’
इति तदन्तविधिमिच्छन्ति । अन्ये तु—हलसीताशब्दयोः
साहचर्यात् चतुर्थीभ्यामिहित एव यति तदन्तविधिः, न
तस्मिन्नित्याहुः ॥

(उद्घोतः) इत्याहुरिति । अत्राहविरट्—असमाप्तग्रहण
भाषकसिद्धतदन्तविधेः ‘कृष्णतित्वम्’ ‘राजमाध्यम्’ इत्यादिनिवेद्यापि
दुर्बोरव्यमिति ॥

(८३२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ६)

१८८९ खलवयवाषतिलवृषब्रह्मणश्च

॥ ५ । १ । ७ ॥

(अनिष्टरूपनिवारकं भाष्यम्)

वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते ।

१ न त्वस्मिन्नित्याहुः । रथसीताह्वेभ्यो यद्विधायितेत्येनविधिरिति
पृथक्च वार्तिकम् । तद्विधितरमण्येनैव परमशब्दात्, नैवयोधमैलनेन सीता-
शब्दात्, मानजनह्लादिलनेन च हलशब्दात् । परमरम्यं, परमसीत्यर्थः,
परमहृत्वा—एतानि द्वयविधेः प्रयोजनानि । अत्र सीताहलशब्दाभ्यां विहितव्य
यद्विधायितेत्येन तत्साहचर्याच्चतुर्थीभ्यामर्थः यद्विधायिव तदन्तविधिरिति
अर्थः मतम् । एवञ्च हितार्थं कर्मण्यो रथान्नात्र भवतीति तद्विभाषा ॥

२ अत्राहविरिति । सीताहलशब्दसाहचर्यात्तद्विधिरिति ब्रह्मणोऽप्येव
यद्विधायिवेत्ताश्रयेण अङ्गितः । एवमप्यावयवव्यकरणे असमाप्तं निष्कादिभ्य
इत्येतत्सुखस्वात्ममाकर्मणेन स्थापितः परिमाणान्तस्याह्वेभ्योऽपि त्वत्वं परि-
माणान्तमह्वेन निर्दिष्टविधिरसदन्तविधिरिति दुर्भार इति साहचर्याश्रयेण न
दुष्करिति भावः ॥

वृषेन्द्रशब्दोऽपि नकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्, वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यः । वृष्णे हितमिति विग्रह-वृष्यमित्येव यथा स्यात् ।

तथा ब्रह्मन्शब्दो नकारान्तो गृह्यते ।

ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽप्यस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्, ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यः । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विग्रह-ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । समानार्थावेतौ—वृषशब्दो वृष-
न्शब्दश्च, ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । आतश्च
समानार्थो, एवं ह्याह—कुतो नु चरसि ब्रह्मन् कुतो
नु चरसि ब्राह्मण—इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः,
अपरसादुत्पत्तिर्भविष्यति—अविचिकित्सायेन ।

तद्यथा—अवेमांसमिति विग्रहा अविकशब्दा-
दुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति ।

एवमिहापि वृषाय हितमिति विग्रह-वृष्यमिति
भविष्यति । वृष्णे हितमिति विग्रह-वाक्यमेव ।

तथा ब्रह्मणे हितमिति विग्रह-ब्रह्मण्यमिति
भविष्यति, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति—विग्रह-वाक्य-
मेव भविष्यति ।

ब्रह्मण्यं चेह साध्यम्, तत्रैवं सति सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) वृषशब्दोऽयमिति । न तु कुतनलोपोऽका-
रान्तः, अन्यथाऽसंवेदहयाकृतनलोपो निर्दिश्येतेति भावः ॥

वृषन्शब्द इति । उच्चारणदेव नान्तत्वे ज्ञाते नकारान्त
इति वचनं स्वरूपनिरूपणार्थम् ॥ तस्येति । अन्यथा तत्तद्वचः
प्रसज्येत ॥ वृषशब्दश्चादेश इति । अन्यथा 'वे जाभावा-
कर्मणो' इति प्रकृतिभावादुपपत्तिरिति स्यात् ॥

कुतो नु चरसीति—ब्रह्मन्शब्दस्याने कार्यत्वाद् ब्राह्मण-
शब्दपर्यायत्वं नातिप्रतिष्ठमिति श्रुत्यादयति ॥ एकेन विग्रह

१ 'वृषशब्दश्चाकारान्तः । वृषशब्दोऽस्या' इत्येवं पाठः क. पुस्तके । अप
वेति । 'वृषशब्दश्चोपसंख्यानं वृषशब्दादेशाच्च' 'ब्राह्मणशब्दश्चोपसं-
ख्यानं ब्रह्मन्शब्दादेशाच्च' इति द्वे याज्ञिके इति वदति, तत्र । तत्तर्हि वक्तव्यं
न वक्तव्यमित्यादिशब्दैरेव भाष्यकृताऽस्याप्यत्र प्रत्याक्षानाश्रयं वार्तिककारो
किञ्चित् प्रतीयते । ईशशब्दैरेव प्रत्याक्षानं तत्र वार्तिककृतो वचनमिति
भाष्यकारादौली प्रतीयते । तादृशगोऽपि (वार्तिककृतेण) गोपलभ्यत इति वार्ति-
कमिमांशमिदं बोध्यम् । भाष्यकृत् तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमित्यादिशब्दैरेव
प्रत्याक्षे इत्यभिप्रेत्येति तथैवोक्तत्वात् ॥

२ ननु सूत्रे वृषशब्दो दुतनलोपोऽपि सम्भवति तर्हि कस्यगुण्यते—वृष-
शब्दोऽयमकारान्त इत्यादि—इत्याशङ्क्याचारमाह—न तु कुतर्हि । तन्मेह-
रस्वोऽतन्मिदं गोचारणमेषापात्राणां व्यवहार इत्यकारादुपपत्त्याशङ्क्यते ॥

३ अन्यथा—असिम्भूते नामकवृषशब्दाग्रहणे नामशब्दाद्यामान्याहित-
तद्वचः प्रसज्येतेति भावः ॥

४ अन्यथा—नातशब्दात्तत्प्राति प्रत्यदेशकरणाभावे ॥

इति । एकेन विग्रह एवेत्यर्थः । विग्रहस्तु द्वाभ्यामपि भवतीति
नासौ नियम्यते ॥

विग्रहेति—भिन्नकर्वृकत्वात् क्त्वाऽनुपपत्तिः । नैव
दोषः । उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यते, अन्तर्भावितित्थत्वात्
पदेः । 'परावरयोगे च' इति वा क्त्वाप्रत्ययः । वृषप्राह्मण-
शब्दाभ्यामनभिधानाच्छ्रुत्यो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अकारान्त इति । अत एव वृष्यमिति
सिध्यति ॥ अन्यथेति । 'आत्मन्निश्चयन' इति वद । किञ्च नामत-
ग्रहणे तस्य वृषादेशवचनम्, वृषस्य वृषीयमिति स्यादिति ततो वदन्-
नञ्चावश्यकमेव ॥ स्वरूपनिरूपणं—स्वरूपस्य साक्षाच्छब्देन बोध-
नम् ॥ ननु ब्रह्मन्शब्दस्य ब्राह्मणपर्यायत्वे इव वृषस्य वृषणपर्यायत्वे कुतो
युक्तिर्न दक्षिणेत्यत आह—ब्रह्मन्शब्दस्येति । अनेकाऽर्थत्वञ्च—
कमलासनादावपि वृष्टेः । वृषन्—वृषयोस्तु नाम्यतरस्यात्पत्तेर्कार्यत्वमिति
भावः ॥ नाऽसौ नियम्यत इति । प्रत्येनैव विग्रह इत्येव मित्यर्थः ।
तथा च सति त्रैश्वन्दासिद्धिर्न स्यादिति भावः ॥ भिन्नेति । विग्रहे
प्रयोक्तृ कर्ता, भवने उत्पत्तिः, उत्पत्तौ च प्रत्ययः कर्त्तृति भावः ॥
एवमपि 'वृष्णे हितमिति विग्रहा वाक्यमेव' इत्यनुपपन्नमेवात आह—
परावरेति । काष्ठकृतोऽग्न परावरयोगः, विग्रहज्ञानोत्तरकालिकत्वा-
त्प्रत्ययतदभावज्ञानस्य । इदमपि—'अतिवाक्योक्तदृष्ट्या' इति बोध्यम् ॥

(८३३ विधिस्वरूपम् ॥ ५ । १ । १ आ. ७)

१८११ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तर-

पदात्सः ॥ ५ । १ । १ ॥

(शाधिपरम्)

(५५९७ भोगोत्तरपदात्सविधाने पूर्वपक्षे आक्षेप-
वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भोगोत्तरपदात्सविधानेऽनिर्देशः

पूर्वपदार्थहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भोगोत्तरपदात्सविधानेऽनिर्देशः ।
अगमको निर्देशोऽनिर्देशः ।

५ एकेनेति । एकेन विग्रह एवेत्युक्ते एकेन विग्रहः, अन्येन विग्रहः
प्रत्ययभेदे मतीयते, यत एवकारास्तोऽग्नय नियम इति स्यात्वादः । अत्र
विग्रहशब्देनपरमपकाराकरणे एकस्य शब्दस्य नियमः । एकेनैव विग्रह इत्यु-
च्यमाने विग्रहस्य नियमः, विग्रह एकेन शब्देन भवति, अन्येन च न विग्रह
इति ।

६ उपादगमप्यस्य इति । केचनाना उत्पत्तेः प्रत्यय कर्त्ता, अलभ्यवित-
त्यर्थेऽप्युत्पत्त्यस्य च प्रयोक्तृ कर्त्तृति स्यात्कारकत्वात्प्रत्ययः दुतन इति
उत्पत्तिशब्दस्योपादगार्थवर्धनमात्रमात्रमात्रम् ॥

७ उत्पत्तिरिति । अर्थो—इति शेषः । अवेमांसमिति विग्रहात्मिकशब्दान्
दुत्पत्तिर्भवतीति भाष्यवाक्ये उत्पत्तिः कर्त्ता—इति भावः ॥

८ एवमपीति । अवेमांसमिति विग्रहेति वाक्ये अन्तर्भावितित्थत्वात्
क्त्वाप्रत्ययस्यार्थोपेऽपि वृष्णे हितमिति विग्रहा वाक्यमेवेत्येव पुत्रांशुयुक्तरुप-
योगयुक्तपदमाहोत्यर्थः ॥

किं कारणम् ?

पूर्वपदार्थहितत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः
पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते । पितृभोगाय
हिते प्राप्नोति, पित्रे चैव हिः इष्यते ।

एवं तर्हि भोगीनप्रत्ययो विधास्यते ॥

(प्रदीपः) अनिर्देश इति । योऽयं हितमिति प्रत्यया-
र्थनिर्देशः स भोगोत्तरपदात्त्वविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासा-
मर्थ्यादनिर्देशः, तत्कार्याकरणात् । तथाहि—लोके पितृभोगी-
नादिशब्दैः पित्रादिहितस्वार्थस्य प्रतिपत्तिः । पित्रादिभोगहि-
तस्य तु प्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) कस्य निर्देशस्याऽगमकालमत आह—योऽय-
मिति ॥ विवक्षितार्थेति । पितृभोगीनेत्यन्मादिबक्षितार्थत्वर्थः ॥
तत्कार्येति । निर्देशकत्वार्थः । प्रत्ययार्थनिर्देशकार्यं च प्रयोगतत्त्व-
दर्शयतीति ॥ भाष्ये—पूर्वपदार्थप्रधाने इति । पूर्वपदार्थनिरू-
पितप्राधान्यवति हितकपोऽर्थे प्रत्यय इष्यते । ‘लोके’ इति शेषः ॥
तदेव शङ्कपादयति—पितृभोगोपायेत्यादिना ॥

(५५९८ न्यासान्तरविधाने दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भोगीनरिति चेद्वाचचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते
वाचचनं कर्तव्यम्, मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा
स्यादिति ॥

(प्रदीपः) वाचचनमिति । अन्यथा भोगीनराज्यो
वाच्येत । भोगोत्तरपदात्त्वविधाने केवलभ्यः पित्रादिभ्यो
बाधकाभावाच्चः सिध्यति ॥

(५५९९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ।
राजभोगीनः ।

आचार्योदणत्वं च । आचार्यभोगीनः ॥

किं भोगीनप्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजा-
चार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ?

नेत्याह । सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति
वक्तव्यम् ॥

इह च ग्रामणिभोगीनः, सेनानिभोगीन इति
‘उत्तरपदे’ इति ह्यस्त्वं न प्राप्नोति ।

इह चाभोगीन इति “अपोमि” (७।१।४८)
इति तत्त्वं प्राप्नोति । सूत्रं च मिथ्येति ॥

(प्रदीपः) किं भोगीनरिति । प्रत्यासत्त्वाभयेन प्रश्नः ॥
संबन्धेति । सौमध्यं बलवदित्युत्तरम् । ननु भोगोत्तरपदात्-
त्वविधाने, क्रियमाणेऽपि नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां
छस्य निवृत्तिर्न सिध्यति । एवं तर्हि तथा पाठः कर्तव्यः, यथेष्टं
सिध्यति—राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते
प्रत्यय इति ॥ ग्रामणिभोगीन इति । ग्रामण्यो भोग इति
षष्ठी समासः । ‘इको ह्रस्वोऽण्यो गालवस्य’ इति ह्रस्वः ॥ तत्त्वं
प्राप्नोतीति । अकारादी प्रत्ययेऽहस्य विधीयमानमिति भावः ॥

(उद्धोतः) निवृत्तिर्न सिध्यतीति । ‘नित्यम्’ इत्यस्य
प्रत्ययेन सम्बन्धान्महाविभाषामिदृशिरयं स्वादिति भावः ॥ राजेति ।
‘राजाचार्याभ्यां यदि हिते प्रत्ययस्तर्हि भोगोत्तरपदाभ्यामेव’ इत्यर्थ-
दिष्टेतिस्मिदिति भावः । नित्यमित्यस्य विवरणं—भोगोत्तरपदा-
भ्यामेवेति ॥ भाष्ये—इह चेलादिना प्रत्ययान्तरविधाने दोषा-
न्तरमाह—इह चेति । यथान्याते यथा सिध्यति तदाह—ग्रामण्य
इत्यादि ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—भोगोत्तरपदात्त्वविधानेऽनिर्देशः
पूर्वपदार्थहितत्वात्—इति ।

नैष दोषः । अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः ।
तद्यथा—भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्नावः
सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्ति क्रियापदार्थकः । तद्यथा—भोगवानयं
प्राप्त्यण इत्युच्यते । यः सम्यक् खानादीः क्रिया अनु-
भवति ।

तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम् ।

यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः, संबन्धादसौ
पित्रेऽपि हितो भवति ॥

यदि संबन्धात्, अस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रह-
णम् । योऽपि हि पितृद्रव्याय हितः, संबन्धादसौ
पित्रे हितो भवति ॥

अथ वा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि इत्यतः ।
तद्यथा—अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुल्यम् । अहिरिव
शरीरैरिति गम्यते ।

१ ‘पितृभोगीन इति पाठः ह. पुनर्लक्ष्ये ॥

२ ‘इको ह्रस्वोऽण्यो गालवस्य’ (१।१।१९) इत्यनेन ॥

३ साधर्म्यमिति । एकाधर्मावरूपपदार्थस्य बलवत्त्वेन राजभोगीन
इत्यादौ वृत्तिरेव, न तु विमह इति भावः ॥

४ नित्यमित्येत्येति । राजाचार्याभ्यां नित्यमित्युक्त्यानेऽपि नित्यग्रहणेन
वाच्यस्य निवृत्तिः क्रियते न तु केवलात् राजाचार्याभ्यां छनवत्त्वं ।
नित्यग्रहणेन हि भोगोत्तरपदात्ता राजाचार्याभ्यां नित्यग्रहणं इत्येव बोधयति ॥

यश्चनित्ये हि वाच्यमेव निवेदितेति भावः ॥

५ इहस्मिदिति । केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां हितत्वं समस्याभावस्येति
भावः ॥

६ ननु ‘राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्ययः’
इति प्रदीपे वक्तव्यम् । तत्र हि नित्यग्रहणाभावेऽपि इत्यादिः सिद्धमेव नित्य-
ग्रहणं न्यवेदितव्यमिति उक्तव्यम्—नित्यमित्यर्थेचेलादिना ॥

एवं पितृशरीराय हितः—पितृभोगीण इति ॥

(प्रदीपः) द्रव्यपदार्थक इति । भोगो वनमुच्यते ॥ भोगवानयं ब्राह्मण इति । धनवानपि कृपणो निर्भोग उच्यते, तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दाध्या ॥ सर्वबन्धादिति । यस्तु पितृधनाय हितो नासाववश्यं पितृहितो भवति, ममेतद्धनं भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणमिति भावः ॥ योऽपि हीति । यस्तु 'ममेतद्भविष्यति' इति मन्यते नासौ 'पितुरेतद्धनम्' इति रक्षति, किं तर्हि 'ममेतत्' इत्यभिमानेन ॥ अहिंसि-वेति । समुदाये हृतो भोगशब्द एकदेशेऽपि फणेषु प्रयुज्यते ।

केचिदाहुः—भुज्जगज्जमेव भोगशब्देनोच्यते, न तु सर्व-शरीरमिति । तदयुक्तम् । अनन्तत्वात् प्रयोगविषयस्यावधार-णस्य कर्तृमशक्यत्वादिति ॥

(उद्धोतः) भोगो धनमिति । कर्णेण धनमिति भावः ॥ नन्वत्रापि धनमेव भोगपदार्थोऽस्त्वत आह—धनवानपीति ॥ ननु द्रव्यपदार्थेऽप्येतत्प्रत्ययत आह—यस्त्विति ॥ मन्यते नासा-विति । एवं हि त्रिशादिना धनस्य विशेषणमयुक्तं स्यादिति भावः ॥ ननु भोगशब्दस्य शरीरावाचकत्वे यदादेशे फणे प्रयोगो न स्यादत आह—समुदाये इति ॥ भुज्जगज्जमेवेति । भुज्जगज्जशरीरमेवे-त्यर्थः ॥ न तु सर्वमिति । अत एव 'अहेत्य फणकावयोः' इति कोशः सङ्गच्छत इति भावः ॥ अनन्तत्वादिति । भाष्यप्रामाण्या-क्तोशः प्रसिद्धतार्षेयविषय इति भावः ॥

(५६०० उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ खविधाने पञ्चजनादुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यायं कर्त-
व्यम् । पञ्चजनाय हितः—पञ्चजनीनः ।

समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि पञ्चानां
जनाय हितः—पञ्चजनीयः स भवति ॥

(प्रदीपः) पञ्चजनादिति । मनुष्याः पञ्चजना उच्यन्ते-
चत्वारो वर्णाः, रथकारपञ्चमाः । पञ्चजनायेति । 'द्विसंख्ये
संशयायम्' इति समासः । संसुदाये वृत्तस्यावयवेऽपि कृत्स्या
एकवचनम्, यथा—सप्तधिरिति ॥ यो हि पञ्चानामिति ।

१ समानाधिकरण इति । वार्तिकमतेति हि वेदाधिकारः, आक्षिपेव सूत्रे
'अप्यार्योऽन्यत्वे' इत्यपि वार्तिकमिति च चेदपि, तदपि नातीव समञ्जसम् ।
शंकराचार्यकृतानां वार्तिकानां धर्मेणमपि कुण्डलना माध्यकुट्टः क्रियत इत्यभिप्रायः-
नामभिप्रायः । अत्र चासादुपसंख्येयसंख्येय मावीयेत्यपि कुण्डलनयेरसंज्ञा-
भेदे वार्तिके इति निर्णयितव्यम् । यैश्च मार्थान्तमेव कुण्डलेषु कुण्डलनादि-
निमित्तं सट्टम्, अथेतेषां गीतानां वार्तिकेऽपि निमित्तम् इति वृत्तियो विचार-
यन्तु ॥

२ समुदाये इति । जनसमुदाये शक्यस्य पञ्चजनशब्दस्य अवयवे—समु-
दायव्यवस्थेति शक्तिरिति एकवचनमित्यर्थः । यदा जातिबोधकत्वं तदा—एक-
वचनम्, व्यक्तियोधकत्वं बहुवचनमिति नायकः । तदाह—उद्धोतः—एक-
कक्षिति ॥ अथवा 'उद्धो हि अवयवे समुदायशब्दः । तदाह—पूर्वे पञ्चानां'

ननु सापेक्षत्वाद्वा समासेन न भाव्यम् । संख्या हि संख्येय-
विशेषमपेक्षते । संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकसङ्कारेण तु
संख्यायाः—गुणस्येति साक्षात् संबन्धाभावात्समासाप्रसङ्गः ।
नैष दोषः । प्रकरणादिवशाद्यदा विशिष्टसंख्येयस्यैव सत्त्वावसायः
संख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्संबन्धाद्भवति वृत्तिः ॥

(उद्धोतः) नन्वेवं बहुवचनं स्यादत आह—समुदाये वृत्त-
स्येति । एवञ्चैकस्मिन् वदा वृत्तिर्यदेकवचनम् ॥ संख्या हीति ।
पञ्चादयः केवलतत्त्वानुबोधका इत्यभिर्भातः ॥ व्यतिरेकः—वेद-
पूर्वकः सन्धनः । साक्षात्सम्बन्धाभावात्—संख्येयमनपेक्ष
सम्बन्धाभावात् । जनेन सापेक्षत्वादतामर्थं दृढं कृतम् । वस्तुतः
संख्येयवृत्तित्वेऽपि तद्विशेषमपेक्षनेन सापेक्षत्वं बोध्यम् । ध्वनि-
ज्ज्ञेदं 'संख्येयविशेषमपेक्षते' इत्युच्यता, सिद्धान्ते 'विशिष्ट-
संख्येयवृत्तित्वावसायः' इत्युच्यता चेति बोध्यम् ॥

(५६०१ विधिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सर्वजनादुद्ध ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वजनादुद्ध वक्तव्यः, खञ्च । सर्व-
जनाय—हितः सार्वजनिकः, सर्वजनीनः ।

समानाधिकरण इति च वक्तव्यम् । यो हि सर्वेणां
जनाय हितः—सर्वजनीयः स भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वजनायेति । सर्वो जन इति 'पूर्वैकालेन-
सर्वे' इति समासः ॥ सर्वेषां जनायेति । सर्वसाधारणाय
वेदशाजिनायेत्यर्थः ॥

(५६०२ नित्यत्वबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ महाजनान्नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महाजनान्नित्यं उच्यवक्तव्यः । महा-
जनाय हितो महाजनिकः ।

तत्पुरुष इति वक्तव्यम्, बहुव्रीहौ मा भूदिति ।
महान् जनोऽस्य—महाजनः, महाजनाय हितः—
महाजनीयः ।

(प्रदीपः) महाजनादिति । नित्यप्रधानं सर्वजनादुक्तः
खो मा भूदित्येवमर्थम् । महाजनशब्दश्च समानाधिकरणपद-
आत्वनिर्देशावशावसीयते ॥

उत्तरे पञ्चाला, तैलमुक्तमिति' इति नित्यं तत्त्वत्वादि हि दृग्भावे उक्त-
त्वात्सादृशरिगाभ्यध्वनयद्यो वदा एकसां व्यक्तौ भवत्येते तदेकवचनमिति
भावः । तदाह—यथा सप्तधिरिति । सप्तमधिकमुदये मनुष्यस्य शब्दसा-
वयेति हि वृत्तिरित्येकवचनमिति भावः ॥

३ सापेक्षत्वादि । पञ्चानां जनः पञ्चजन इत्यत्र संख्याया जनेन न
साक्षात्सम्बन्धः किन्तु सङ्ख्येयवृत्तये सङ्ख्येये सापेक्षस्य पञ्चजनस्य जनेन
समासो न स्यादिति शङ्काऽऽपद्यते । सापेक्षत्वेनेनेपेक्षापद्यति—संख्यायां होतव्य-
दित्वा ॥

४ इत्यभिधानादिति । 'संख्येये ब्राह्मण विदुः' इति कोशादशाश्वानां
शब्दानां संख्येयत्ववक्तव्ये प्रसिद्धेऽपि संख्याभावित्वमनुसृत्यादुपशिमदर्थम-
भिधान इति नायकः ॥

(उद्धोतः) नेदं नित्यग्रहणं महाविभाषिभिरुच्यते मिलाह—
नित्यग्रहणमिति । अन्यथा क्षान्तुवृत्तिरप्यत्र सम्भाव्येवेति भावः ॥
अथ 'समानाधिकरणे' इत्युक्तौ वीर्यमाह—अहोवनशब्दश्चेति ॥

(समानाधिकरणाद्युपाधिप्रत्याख्याने भाष्यम्)

यदि तद्धितप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः क्रियते,
आद्यन्यासेऽप्युपाधिः कर्तव्यः—'आत्मन्विश्वजन'
समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि विश्वेषां
जनाय हितः—विश्वजनीयः स भवति ।

अथ मतमेतत्—अनभिधानादाद्यन्यासे न भवि-
ष्यतीति, इहापि नार्थ उपाधिग्रहणेन ।

इहाप्यनभिधानात् भविष्यति ॥

(८३४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ८)

१८९२ सर्वपुरुषाभ्यां ण्डञौ ॥ ५।१।१०॥

(छप्रत्यायापवादण्डञोरधिकरणम्)

(५६०३ विकल्पवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वाण्यस्य वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वाण्यस्य वेति वक्तव्यम् । सार्वः,
सर्वायः ॥

(प्रदीपः) सर्वादिति । औनुकरणत्वात्सर्वेनामकार्या-
भावः, 'सर्वनामाति' इत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानाद् । अनाधिता-
यस्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं
न भवति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—सर्वाण्यस्य वेति वक्तव्यमिति ।
सर्वाण्यतिपायकोशस्य वेति वक्तव्यम् । अधिकरणस्य शेषत्ववि-
क्षायां षष्ठी ॥ अनाधितायेत्यस्य शब्दरूपस्येति । शब्दस्वरूपपरस्ये-
त्यर्थः । पञ्च—प्रकृतेरेव सर्वनामत्वाभावेन तदतिदेशोऽशक्य
इति भावः । तैसां नित्यत्वादिति तु तत्त्वम् ॥

(५६०४ अर्थविधायकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुरुषाद्वये ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुरुषाद्वय इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो
वधः ॥

१ ननु 'महाजनाश्रितम्' इति वार्तिके नित्यमद्वयत् 'महाजनाय
हितो आहाराविक' इति विग्रहदर्शनेन भाष्यकृतमनुपपन्नमत आह—नेदं
नित्येति ॥

२ उपाधिविधानाधिकरणानामिति वक्तव्यम्, तदुपपन्न इति वक्तव्य-
मिति ॥

३ ननु सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वेन वार्तिके सर्वोदितत्वमुपपन्नत आह—
अनुकरणत्वादिति ॥

४ प्रकृतिवद्भावादपि—प्रकृतिवत्तुकरणागमिसिद्धेश्चादपि ॥

५ तस्येति । प्रकृतिवत्तुकरणागमिसिद्धेश्चैतदस्य नित्यत्वात् सर्वशब्दस्यानुकरण-
स्यान न संज्ञेति भावः ॥

६ ननु 'पुरुषाद्वयविकारसमूहेनकृतेष्विति वक्तव्यम्' इति भाष्ये

अत्यल्पमिदमुच्यते—पुरुषाद्वय इति ।

पुरुषाद्वयविकारसमूहेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ।
पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः । पौरुषेयस्स-
मूहः । तेन कृतं पौरुषेयम् ॥

(प्रदीपः) पुरुषाद्वयेति । प्रसूयायैषामर्थेन षष्ठी
समर्थविभक्तिर्भवति । कृते तु 'तेन' इति वृत्तीयोपात्तैव ।
पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः पाप्मादिद्युक् इह गृह्यते । न तु सांख्यादि-
शास्त्रप्रसिद्धः, तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः ॥

(उद्धोतः) ननु समर्थविभक्तिर्न निदिष्टेत आह—प्रसू-
यायैति ॥ तेनेति वृत्तयेति । सौत्रैवाद् इन्द्र इति भावः ॥
तत्र प्रत्ययस्येति । तस्य वधविकाराद्यनुपपन्नविकल्पेन बोध्यम् ।
अनेकौर्ध्वाच्च वधादिशब्दप्रयोगोऽपि ॥

(८३५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ९)

१८९४ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ ५।१।११॥

(तदर्थं प्रत्ययविध्यधिकरणम्)

(५६०५ संप्रदायवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टञ्चवक्तव्यः ।
इन्द्रमहायैमैन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् । काशेर-
यज्ञिकम् ॥

(प्रदीपः) कृत्यनामभ्य इति । अवश्यकर्तव्यत्वात्
करणाहत्वात् कृत्याः—उत्सर्गाः, तन्नामभ्य इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु प्रकृतिविकृतिभावस्य कर्पायत्वप्रकृत्या-
व्यभिचारादाह—अवश्येति ॥

(५६०६ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

प्रयोजनेन कृतत्वात् । यज्ञीन्द्रमहार्थम्, इन्द्र-

कृतमित्यर्थे मलये खमर्था धिनाकिं 'निन' इति निर्दिश्यते, अन्वयो तु नेति
पौरुषेयो वध इत्यत्र क्व सम्भवेदिति निर्वाहकान्तायामाह—प्रत्ययार्थेति ॥

७ सौत्रस्यादिति । पुरुषाद्वयविकारसमूहेनकृतेष्विति वक्तव्यमित्येति
भावः ॥

८ तस्य—सर्वव्ययप्रसिद्धपुरुषस्य निर्विकारत्वेन वयादीनामसम्भगम् ॥

९ अनेकायैवत्येति । शास्त्रविद्वत्स्येत्युक्तस्य विद्वत्पुरुषस्य सर्ववाप-
कात्वेन पुरुषस्यैव—इत्येवमर्थयोगः स्वाह तु पुरुषस्य वध इति भेदेन निर्देयः
सम्भाव्येति यावत् ॥

१० कृत्यनामेति । यत्र प्रकृतिविकृतियोगो नास्ति मलयेत्येवमेति तदर्थ-
मिदं वार्तिकम् । इन्द्रमहायै वधकारिकते न तदिन्द्रमहस्य प्रकृतिविकृतियेव-
मातव्यमपारम्भम् ॥

महत्स्य प्रयोजनं भवति; तत्र “प्रयोजनम्”
(५।१।१०९) इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) न वेति । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनम्—फल-
मप्यभिधीयते, कारणमपि—इति भावः ॥

(उद्योतः) ननु कार्यस्येन्द्रमहस्यं कार्यं कारणत्वरूपं प्रयोज-
नत्वम्, तत्रैवैकारिकानुरोधेन कारणपर्यायस्य ग्रहणमत आह—
प्रयुज्यतेऽनेनेति । ऐकारिकानुप्रवचनीयाश्चानुरोधेनोभयमपि
उच्यते इति भावः ॥

(८३६ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।१ आ. १०)

१८९५ छदिरुपधिवलेर्हञ् ॥ ५।१।१३ ॥

(ढञोऽधिकरणम्)

(५६०७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उँपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्ति-
रूपध्यभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपध्यर्थमिति प्रत्ययस्यानुपपत्तिः ।
किं कारणम् ?

उपध्यभावाद् । विवृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्य-
येन भवितव्यम्, न चोपधिसंज्ञिकाया विवृतेः
प्रकृतिरस्ति ।

यद्धि तद्रथाङ्गं तदैपधेयमित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) उपध्यभावादिति । उपधिशब्दो विवृति-
वाची नास्ति, एकस्यैव रथाङ्गविशेषस्योपधौपधेयशब्दाभ्याम-
भिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—उपध्यर्थमिति । ‘उपध्यर्थमेवा
प्रकृतिः’ इत्यर्थे प्रत्ययाऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ननुपध्यभावादित्यस्य—
‘उपधिशब्दाभावाद्’ इति नार्थः, तस्य किप्रत्ययान्तस्य शास्त्रसिद्धत्वा-
दत आह—उपधीत्यादि । औपधेयपदस्य योऽर्थस्तद्विवृतिवाची
नैस्त्यल्लभः । तदेवाह—एकस्यैवेति । एवञ्च तादर्थ्यस्याप्यभावा-
दस्यैव ध्वनितम् ॥ भाष्ये—न वेति । औपधेयपदवाक्योऽर्थः
प्रकृतिर्नास्त्यल्लभः । तदेवाह—यद्धि तद्रथाङ्गमिति । यद्रथाङ्ग-
मुपधिशब्दाभ्यामन्तरेदौपधेयशब्दोन्वयत इत्यर्थः ॥

१ प्रयोजनमिति । प्रयोजनपदं कलं कारणञ्च द्वयमपि गृह्यत इति
इन्द्रमहात् “प्रयोजनम्” इत्यनेन मत्वः सिद्ध इति भावः ॥

२ तत्र वैकारिकमिति । वैकारिकत्वं चोँ इत्यनेन हि ऐकारिक-
शब्दस्य मत्वः प्रयोजनमित्यर्थं निपाद्यते । तत्र एकमगारं हि चौरस्य चौर्य-
कर्मणि कारणं न तु कार्यम्—इति तस्माद्वैकारिकत्वरूपवाचादिबलमप्येव—
इन्द्रमहात् शब्दस्य मत्वः न स्याद तस्य कार्यत्वादिति भावः ॥

३ ऐकारिकमिति । अनुप्रवचनं दिव्यशब्द मत्वेन अनुप्रवचनशब्दा-
दस्यप्येव । अनुप्रवचनं च कार्यमिति तस्माद्वैकारिकत्वरूपवाचादि-
बलमप्येव । ऐकारिकत्वात्वाचमपि मत्वमप्येव इति भावः ॥

४ विवृतिरुपधौपधेयशब्दविशेषविशिष्टमन्वयस्यैव यथाऽन्ये कृतौ वाध्यायां ङञ्-

(५६०८ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

कृदन्तस्य स्वार्थे अञ्चकथ्यः । उपधीयते—उप-
धेयम्, उपधेयमेवौपधेयम् ।

सिद्ध्यति ।

सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । उपधेयशब्दात्कर्मसाधन-
यदन्तात् स्वार्थेऽञ् वचन्य इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननुपधीयस्य कृदन्तत्वेऽपि ततोऽपि नेष्टसिद्धि-
रत आह—उपधेयति । कृत्यदेन सामर्थ्यात्कृत्यो गृह्यत इत्यर्थः ।
एवञ्च स्वार्थिकप्रकरणे ‘आशीभ्रसाधारणादञ्’ इत्यन्योपधेशब्दः पाठ्य
इति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—‘उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्ति-
रूपध्यभावात्’ इति ।

नैतदस्ति । अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः—
उपधीयते—उपधिरिति । अस्ति भावसाधनः—उप-
धानमुपधिरिति । तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम् ।

एवमपि न सिद्ध्यति ।

किं कारणम् ?

विवृतेः प्रकृताविति वर्तते ।

प्रकृतिविवृतिग्रहणं निवर्तय्यते । तच्चावयवं
निवर्त्यम्, इहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत्—वा-
लेयास्तण्डुलाः । उत्तरार्थम्—‘ऋषभोपानहोर्न्यः’

(५।१।१४) आर्षभ्यो वत्स इति ॥

(प्रदीपः) तद्यो भावसाधन इति । तत्र हि तादर्थ्यं
संभवति, उपधानक्रियायां तद्रथाङ्गविशेषः ॥ एवमपीति ।

यद्यपि लोके क्रिया विकारत्वेन कृषिभिर्दिश्यते—बहुविकारोऽयं

मत्वमपि इति सूत्रार्थः । तत्र—उपधिशब्दस्य रथाङ्गचित्वम्, ङञ्मत्वपा-
नत्वौपधेशब्दस्यापि तद्वाचित्वमेवेति न विवृतिवाचित्वमुपधिशब्दस्य न वा
प्रकृतिवाचकत्वमौपधेशब्दस्येति मत्वपाशावाह—वार्तिककार—उपध्यर्थ-
मिति ॥

५ नास्त्यल्लभ इति । औपधेयपदार्थस्य विवृतिवाची औपधेशब्दो
नास्त्यल्लभः ॥

६ कर्मसाधन इति । कर्मसाधने उपधिशब्दो रथाङ्गवाचक इति रथाङ्गार्थं
रथाङ्गं न यत्नोति तादर्थ्यमन्वयवाद्वाचकत्वमस्यैवात्र ग्रहणम् । उपधानक्रिया-
यैवं न विवृतिवर्ततेति न दोषः ॥

मनुष्यो हसति गायति हल्यति' इति, तथापि प्रत्ययविधौ विविध एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते—यत्र प्रकृत्युच्छेदः, यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः ॥ **वालेया इति ।** अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति न तु प्रकृतिविकारभावः, बल्यवस्थायामपि तण्डुलानां तदवस्थत्वादिति भावः ॥ **आपेभ्य इति ।** यथा पक्वमात्रफलमात्रफलविकारत्वेन न प्रसिद्धम्, अपि तु प्रत्य-
भिज्ञावशात्तत्वेन । एवमृषभोऽपि न वस्त्विकारः ॥

(उद्धृतोः) विविध इति । उभयोपादानतामर्थ्यादिति भावः ॥
ननु वस्तुष्वयोरवस्थामेदेन प्रकृतिविकारभावः स्पष्ट एवेत्यत आह—
यथेति ॥

(अनुवृत्तिनिश्चायकमाव्यम्)

अथ तदर्थमित्यनुवर्तते, उताहो न ।

किं चायौऽनुवृत्त्या ?

बाढमर्थः—“तदस्य तदस्मिन् स्यादिति” (५।१। १६) तदर्थं यथा प्राकृ, इह मा भूत्-प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति, स्यात्तौ नगरस्य स्यादिति ।

यदि तदर्थमित्यनुवर्तते “कृपभोपानहोर्भ्यः” कृपमाथो घासः, उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्रभोति ।

एवं तर्हि—अनुवर्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम् ।

ननु चोक्तं वल्यृषभयोर्न सिध्यतीति ।

कं पुनर्मवान् विकारं मत्वाऽऽह—वल्यृषभयोर्न सिध्यतीति ?

(प्रदीपः) अथेति । तदर्थग्रहणानुवृत्तौ स्वार्थे प्रत्यय उपविशब्दादतिव्यतीति भावः । नृषभोपानद्वरत्रादयश्च शब्दा-
स्वादर्थोद्देशादिवृत्तवर्तमानाः स्वार्थे एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति ॥
प्रासाद इति । अत्र संभावनामात्रं गम्यते न तु तादर्थ्य-
मिति प्रत्ययो नेष्यते । इतिकरणोपानदर्थेनेदमुच्यते । यदि
तर्हि ‘तदस्य’ इत्यनेन तादर्थ्यं प्रत्ययः क्रियते तदा योम्यता-
मात्रविषयार्था प्रत्ययप्रासङ्गः—अरणीयं सूनाकाष्ठमिति । अ-
त्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपिततादर्थ्यायगे प्रत्ययो भविष्यती-
त्याहुः ॥

(उद्धृतोः) ननु कृपमाचनुरोपेनानुवृत्तिरेव न्याय्या, वह-
नानुग्रहात् । न त्वेकोपार्थ्यमेव ननु वृत्तिः, ‘स्ववेदेकम्’ इति न्याया-
दत आह—**कृपमेति ।** सुखार्थेभ्यस्त्वनभिधानात् प्रत्यय इति
भावः ॥ नन्विति कृपेनेत्येनाल्लिप्रसङ्गे ‘तदर्थम्’ इत्यनुवृत्तिव्यर्थेभ्यस्त
आह—**इतिकरणेति ।** अरणीयं सूनाकाष्ठमिति । अरणिः
सूनाकाष्ठस्य स्यादित्यर्थ इत्यभिमानः ॥ अत्रापि । औन्याया

सूनाकाष्ठमेवार्णितिरिति भेदनिवृत्त्यना पक्षी न स्यात् ॥ आरोपितमेदेन
सूनाकाष्ठस्यार्णितिरिति पक्ष्यां तु नात्रभ्यन्तये तथैवेति भावः ॥

(विकारपदार्थशेषकं भाव्यम्)

यदि तावद्यः प्रकृत्युपममेतन् भवति स विकारः, वैमौक्तिको यूपः, खादिरं चपालमिति न सिध्यति । अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति, वल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति । गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला वालेयाः, गुणान्तरयुक्तश्च वस्तु आपेभ्यः । औपधेयं तु न सिध्यति । वचनात्सार्वार्थिकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) गुणान्तरयुक्ता हीति । बल्यवस्थायाम् यो गुणः
सन्निवेशरक्षणः, लक्षादिह्रतलैर्हिस्सादिरक्षणो वा तदपेक्षया
प्राक्तनगुणयुक्ता इत्यर्थः ॥ **गुणान्तरयुक्तश्च वस्तु इति ।**
सुजातावयवः संहननवाग्नं महाप्राण ऋषभावस्थाप्राप्तये यदा
परिपोष्यते, न तु दानविक्रयार्थम्; तदा तादर्थ्यस्य सम्भारः ।
आम्रं तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारः, गुणभेदात्; तथापि तत्त्व-
बुद्धयुक्तादाहोके प्रकृतिविकारभावस्याप्रसिद्धत्वात् तत्र प्रत्यया-
भावः । आम्रपक्वत्वयोराम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्तते, न
तु शब्दान्तरे वस्तुष्वैव शब्दवत् ॥ औपधेयं न्विति । तत्त्वपि
क्रियापेक्षद्वयस्य तादर्थ्यं प्रकृतिविकारमावात् ॥ **वचना-
दिति ।** कर्मसाधनकिप्रत्ययान्तादुपविशब्दास्वार्थे तु प्रत्ययः,
उपधौपधेयशब्दयोरुल्लेखे पर्यायत्वादिकस्वार्थस्यापेक्षया ताद-
र्थ्यम्, प्रकृतिविकारमावाभावात् ॥

(उद्धृतोः) ननु प्राक्तनगुणापेक्षया भिन्नगुणयुक्ता हि बल्यरूपा
एव, न वालेया अत आह—**वल्यवस्थायामिति । गुणः—उद्धृ-
मादिकृतलोहिल्यादिरूपः, सन्निवेशरक्षणो वा । ननु दानविक्रयार्थं
वस्तुपेक्षे तादर्थ्याभावात् आह—सुजातेति । संहननम्—
अशिमिलवन्धता ॥ यत्त्वाम्रकलदृष्टान्मेन प्रकृतिविकृतिभावभाव इत्यु-
क्तम्, तत्राह—**आम्रम्विति ।** तत्रवृत्तिः—प्रत्यभिज्ञारूपा ॥
वैषम्यान्तरमन्याह—**आम्रपकेति ।** एतन्न पक्वमेव प्रत्यभिज्ञा-
मावाप्रकृतिविकारमावाभाव इति भावः ॥**

(८३७ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ११)

१८१८ तदस्य तदस्मिन्त्यादिति

॥ ५ । १ । १६ ॥

(पदवृत्तमाव्यम्)

(पट्टी सप्तम्यर्थं प्रत्ययाधिकरणम्)

स्याद्ग्रहणं किमर्थम् ?

१ इतिकरणेति । तदस्य तदस्मिन्ति त्वे तदर्थमित्यस्यानुवृत्तौ मादरो देव-
दत्तस्य स्यादित्यादौ सम्भावनाविषयेऽपि प्रत्ययः मातृपादित्वापरित्ये सम्भवति ।
तत्त्वमेव इतिकरणेनेष्टाध्यामात् । इतिकरणविधारेण चेदमुच्यते इति भावः ॥

२ ‘स्याकाष्ठम्’ इति च, न, पाठः । ‘सूनापो जिह्विकापि च’
इत्यमरः । ‘सूनास्या पुणिते पुण्ये जिह्वानलं वपायते’ इत्यमरः ।

‘स्थूना सप्तमेऽपि वेदमनः’ इत्यमरः । ‘स्थूना स्यात् सूच्या सप्तमेऽपि
वेदमनः’ इति मेदिनी । ‘सूच्यां स्थूनाऽप्यप्रतिमा’ इत्यमरः । ‘स्थूना सूच्या
सप्तमे रुगन्तरे’ इति हेम—इत्यादिकोषार्थमात्रमप्यवितादित्यवगम्यते ॥

३ अस्याया=बुद्धिपरिकल्पितारोपितवृत्तौ अप्रयानाये ॥

इह मा भूत्—प्रासादो देवदत्तस्य, प्राकारो नगरस्येति ।

(प्रदीपः) स्याद्ग्रहणमिति । क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणे नैवतिप्रसङ्गनिवृत्तिः, इति करणादेव च सर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिः सेत्स्यतीति प्रश्नः ॥ प्रासादो देवदत्तस्येति । अक्रियमाणे स्याद्ग्रहणे स्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः, अस्त्येति षष्ठा संबन्धमात्रस्य प्रतिपादनात् सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावान् ।

ननु तदर्थग्रहणादुच्यतेऽत्र न भविष्यति । तथा च 'छदिरुपविबलेर्हन्' इत्यत्र भाष्यं—वाहमर्थः—इत्यादि । एवं तर्ह्यसि स्याद्ग्रहणे प्रासादाधेयं देवदत्त उत्पन्नो योग्योऽयं प्रासादलभः इति तदर्थ्यं संभवात्प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु स्याद्ग्रहणं सम्भावनायंकात्वेन स्वस्वामिभावादिसम्बन्ध्याहुत्वंयमेत आह—क्रियमाणेऽपीति । 'प्रासादो नगरस्य स्यात्' इत्यादावतिप्रसङ्गसत्त्वमिति भावः ॥ सवेति । एवञ्च षष्ठ्याकृतात्तदेव कार्यमिति भावः ॥ नन्यत्र स्वस्वामिभावोऽवयवावयवविभावश्च तत्त्वेन विवक्षितो न तु सम्बन्धसामान्यम्, अस्मैति च सामान्यार्थवृत्तमते न दोषोऽत आह—अस्मैति पृथ्वेति ॥ तदर्थ्यं—सम्भवमिति । 'तदस्य' इत्यर्थे प्रत्यये भवति, सम्बन्धी चेत्तदर्थो भवति—इति तदर्थः । प्रासादाधेयं देवदत्तस्य प्रासाद इत्यर्थे 'प्रासादीयः' इति स्यादिति—इह मा भूदित्यादेरर्थः ॥

(स्वाह्वाहोपेयभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहण इह कस्यात्र भवति—प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्, प्राकारो नगरस्य स्यादिति ।

शक्यार्थं लिङ्गिति वक्तव्यम् ।

नैवं शक्यम्, इदानीमेव शुकम्—न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति ।

एवं तर्हि—इतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी । अस्त्येव प्रायोक्त्र्यी विवक्षा, अस्ति लौकिकी ।

प्रायोक्त्र्यी विवक्षा—प्रयोका हि मृद्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदूनं स्निग्धान् श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुङ्के ।

लौकिकी विवक्षा—यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः, प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

१ उपाधिविशेषणोर्भेदमाह—अर्थविशेष इत्यादि । इतिहरि पञ्चरितत्र हृतर्हतिनाम्नोरित्यनेन ह्युपपत्त्यात् इह धातोः इत् प्रत्ययः पदो कर्तरी भवति । अथ हि इतिहरिपदेन इत्यवयवानेन पञ्चरोच्यते । पञ्चरुपाधिविशेषः प्रत्ययानेन येन वाच्यः समानाधिकरणकृद्देव य उच्यते स उपाधिरित्यर्थः । इतिहरिः पञ्चरितत्र समानाधिकरणः पञ्चरुपाधौ इतिहरिपदे-

(प्रदीपः) अथेति । वदा देवदत्तनामा केनविधीरो दृष्टतः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वाऽसौ संभावयति—नायं प्रासादोऽन्यस्य संबवति देवदत्तस्य प्रासादः स्यादिति, तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वत्र तदर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्यये न भविष्यति । एवं तर्हि 'प्रासादलभयोग्योऽसौ देवदत्तः प्रासादार्थः' इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम् । अथवा तदर्थग्रहणमत्र नासुवर्तते, इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् । एवं सूत्रे तु भाष्यकारेणैतिकरणापरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण तदर्थग्रहणस्यावबुद्धिर्दासता, न त्वसौ सिद्धान्तः । तथा चान्यायैर्मपि दारु योग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते । न च तत्र तदर्थ्यंल्लेखोऽप्यस्ति, न च प्रतीयते, केनासदपि तदर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत ॥ शक्यार्थ इति । 'स्याच्छक्यार्थो' इति पठितव्यमित्यर्थः ॥ इदानीमेवेति । निरवतमपि वस्तु बुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यत्रेदमुक्तम्—'प्रायग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भवति, प्रायवचनात् संज्ञायामेव घञ् स्याद्वा न वा, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्' इति । तत्र हि घञ् विधेयत्वात्प्राधान्यम्, तस्यैव प्रायग्रहणं संज्ञाग्रहणं च विशेषणं न्याय्यम् । न तु संज्ञायामेव प्रायग्रहणं विशेषणम्, परार्थस्य स्वसंस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वात्, शब्देन परार्थोपपन्नस्यैव प्रत्ययानात्, एकभावत्वात् । उपाधिविशेषणशब्दयोश्च कचित्परायणत्वम्, किंवा भावशब्दयोरिव । क्विन्तु भेदेन व्यवहारः ।

तदुक्तम्—

अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः । अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्रुद्धादिविशेषणं यद्वत् ॥ इति ।

तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणयोरात् परतन्त्रमयोर्न्यं कृत्यार्थं इत्यनेन विशेषणेन संबन्धानुभवे । ननु विशेषणसंबन्धमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति । नैतदस्ति । विशेषणसंबन्धानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यात्, न त्वापाधित्वम् ; प्रतीतिः काल एव तस्य परार्थ्यमवगतमिति कुतो विशेषणसंबन्धः ? अथोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्येत, तद्विद्वापि प्रसज्येत—'शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्' इति । तत्र श्रुतमुपभोक्तुं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य शक्यार्थविशेषणसंबन्धसंभवः । मृदू-निति । अपभ्रंशानित्यर्थः । तस्मात् प्रयोक्तुविवक्षा नाधीयते, प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्याक्षियमाणात् ।

(उद्घोतः) ननु तस्वामिकात्वेन निर्णीते प्रासादे कथं सम्भावनाविषयत्वमेत आह—यदेति । स्वस्वामिभावविषये सम्भावनासत्त्वेन न तेन तादृशसम्बन्ध्याहुतिरिति भावः ॥ भाष्योदाहरणाद्वारेभ्यः 'प्रासादार्थः' इत्यादेरलभ्यादाह—अथवेति ॥

नोक्त उपाधिर्भवति । गार्गिकायाः शास्त्रे इत्यत्र य 'भोजनप्राप्त्याप्राप्त्याकार-तद्वेगेषु' इत्यनेन विधीयमानो बुञ्ज न क्षात्राभ्यन्ते, क्षात्रादिषु विधिकर्तृ-ध्वस्य विधीयमानत्वात् । एवञ्च प्रत्ययानेन गार्गिकापदेन क्षात्रायाः अवयवा-श्वेत् क्षात्रा-उपाधिः किञ्चित् विशेषणमेव ।

२ 'भाषयिष्येऽसि सम्भावना' इति न. ज. पाठः ॥

भाष्यकारेणेति । तदेकदेशिनेत्यर्थः । न हि सिद्धान्तिनोऽज्ञान-
करणां लुका ॥ प्रसङ्गान्तरेणेति । औपम्ये तदर्थेग्रहणानुवृत्तावपि
प्रत्ययस्य स्वाधिकारवस्तुत्वादनप्रसङ्गेत्यर्थः ॥ ननु शक्यार्थे लिङ्-
'शक्ति लिङ् च' इति सूत्रेणैव सिद्धेर्नकस्यचकिरसङ्गत्वेत्यत आह—
स्याच्छक्यार्थे इति । यत्प्रधानात्मर्थं तच्चैच्छक्यार्थेकस्यात्पदबोध-
नित्यर्थः । तदस्य शक्यमित्यर्थे प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । एवञ्चा-
विकारिकारण धर्माय प्रत्यय इति नोक्तोऽपि इति भावः । तत्र सम्भा-
वनाविषयस्यस्वामिभावस्य प्रतीतिर्न तु कारणावस्थेति तात्पर्यम् ॥
नन्विदं प्रथमे उक्तम्, तत्कथमिदानीन्नेत्युच्यते ? अत आह—
चिरिति ॥ परार्थेऽस्तेति । परविशेषणत्वेन प्रतीतसेत्यर्थः । यथा
राजसेवकस्य राजसेवाकरणकाले स्वसेवककृतसेवया संस्कारमान इति
भावः ॥ तदेवाह—शब्देन परार्थमेति । सैसम्येत्यर्थः ॥ एकेति ।
यैश्चिध्येकवाक्यतापञ्चालादिति भावः । एतेन 'अवाप्तावकाव्याधेर्वच-
तदर्थे' प्राणिति तत्र तस्य स्वातन्त्र्यमेव' इति परास्त्वम् ॥

तदन्तवाच्यम्—प्रत्ययान्तशब्दवाच्यम् । समानद्राब्दः—
समानाधिकरणशब्दः । यथा 'द्वितीहरिः पशुः' इति, कर्तुः प्रत्य-
येनाभिधानात्परोक्षवाचिकम् । अतोऽन्यः—प्रत्ययावाच्यः, व्यधि-
करणक्षेत्र्यः । यथा 'गार्ग्यस्या आघटे' इति कथा ॥

तत्रेति । प्रथमात्मनार्थाद् वज्राधर्मे प्रत्यय इत्येकं शाक्यम्,
यत्तत्प्रथमात्मनर्थं तच्चैत्यादिति द्वितीयम् । तत्र द्वितीये प्रकृत्यर्थः
प्रधानम्, विशेष्यत्वात् । 'स्यात्' इत्येतच्च विशेषणत्वेन प्रतीयमान-
त्वाद्ब्रह्मप्रधानमिति न तस्य विशेषणानन्तरेण सम्भव इति भावः ॥
नन्विति । 'गुणैः कृतात्मसंस्कारः' इति न्यायादिति भावः ॥
नन्वन्तरिकृतिप्रधानत्वेऽप्यन्यनिरूपितं विशेषणत्वं स्यात्को वि-
रोधः ? अत आह—प्रतीतिकाल एवेति । अयं भावः—

आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावस्य तत्र द्रष्टो विपर्ययः ॥

—इति 'तद्वदिति' इति सूत्रसमाख्यसंमर्त्यन्यादेन शक्योत्पत्ति-
कर्तृवाचकप्रधानतादित्येत्यर्थं प्रत्यय इत्यर्थं वाच्यः । तत्र च शक्य-
त्वमप्यक्षरार्थोत्पत्तिविशेषणम्, तस्याधोपनिष्ठिकादे ध्व कर्तृविशेषण-
तयोक्तिर्येन तत्र विशेषणान्तरं बलि ॥ ननु कथं प्रासादस्य
शक्यवार्थरूपविशेषणसम्बन्धः, स्वरूपेणाशक्यत्वात् ; अत आह—
तत्र ज्ञातमिति ॥ शक्यार्थविशेषणसम्बन्धेति । शक्यार्थः—
शक्यवर्त, तद्वद्विशेषणेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथेवम्, नार्थः स्याद्ग्रहणेन । न हि प्रासादो देव-
दत्तस्य प्राकारो नारस्येत्यत्रोत्पत्त्यमानेन प्रत्ययेन
प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

१ सप्तम्येत्यर्थ इति । कुंति संज्ञायां च प्रत्येनेति सूत्रतोऽनुवृत्तसंज्ञायामिति
सप्तम्येत्यर्थः ॥

२ चरित्रिष्येनेति । 'हृस्वश्च' इति धात्वधिकारवाक्यतापञ्चालादित्यर्थः ॥

३ गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारी इति तथा युवति वतते । इति व्याख्यस्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रायस्येति । समप्रकृत्यस्येत्यर्थः । तस्याव-
त्रार्थं लोकाः शब्दान् प्रयुज्यते तदर्थोभिधायिन एव शक्किणानु-
विधीयन्ते, प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणस्मृत्यः । अयमेव न्यायः
कश्चित्—इतिकरणेनोपसंगृह्यते । तत्र—इति—शब्दो हेत्यर्थः सन्
विवक्षामनुसारयति । योऽयमर्थः—'तदस्य तदस्मिन् स्यादिति'
तदर्थप्रत्यायनाय यदा विवक्षा भवति, अतो हेतोरयमर्थः प्रत्य-
योत्पत्तिमित्यतानुसारीत्यत इति । अथ वा एवमर्थवृत्तिः—इति—
शब्दो विवक्षामनुसारयति । एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति
तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्य-
स्यस्य प्रतिपदानाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगेच्छा
भवति, भवाद्यर्थप्रतिपदानामैतच्छब्दप्रयोगात् ॥

(उद्धोतः) तस्यादिति । यतः प्रयोक्तारो मार्यवगुणादरेणा-
साधूनि प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ लोकाः शब्दादिति । साधुप्रयोगाद-
शान्तिः शिष्टलोका इत्यर्थः ॥ अनुस्तरणप्रकारमाह—योऽयमिति ॥
भवादीति । आदिना जातः ॥

(८३८ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३२)

१९०१ आहार्दगोपुच्छसंख्यापरि-
माणानुक् ॥ ५ । १ । १९ ॥

(उगधिकरणम्)

(परिमाणतः संख्यायाः पृथग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं संख्यायाः पृथग्रहणं क्रियते ? न
संख्याऽपि परिमाणमेव, तत्र परिमाणपयुदासेन
पयुदासो भविष्यति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्ना संख्या, अन्य-
त्परिमाणमिति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

“अपरिमाणविस्तारितकम्बलेभ्यो न तद्धित-
लुकि” (४।१।२२) इति—द्राभ्यां शताभ्यां कीता
द्विज्ञाता, त्रिज्ञाता । परिमाणपयुदासेन पयुदासो
न भवतीति ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । परिनीयतेऽनेनेति परिमाण-
मिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेद-
हेतुत्वात् पृथग्रहणं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ एवं

तर्हीति—आचार्यदेदीयाः परिहरति । यथा प्राच्यवाङ्मतराणां

४ ननु प्रकृतिप्रत्ययवर्धयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येऽपि भावनाभावमाश्रयात्-
मिति सिद्धान्तात्समाधुवाच्योत्पत्तिः कथं कर्तव्यं प्रत्ययार्थं विशेषणतयाऽपि विवे-
केत्यत आह—सूत्रस्य भाष्यस्य तत्प्राधान्येनेति । भावनाभावमाश्रयमिति
सिद्धान्तेऽपि तद्धितानुस्य विवरणमूले आख्याते गुणप्रधानभावस्य विपर्ययो
दृष्ट इति—अत्रापि असंज्ञात्वबोधात् प्रत्ययार्थं विशेषणतयाऽप्येतीति भावः ॥

ग्रहणे सिद्धे 'वङ्कचः' इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतप्रहणनिर्वाणार्थम्, तेन 'हृत्ः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो युवग्रत्यस्य लुङ् भवति—औडालकिः पिता, औडालकायनः पुत्र इति । एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अप्रहणार्थम् । तेन द्वाभ्यां शताभ्यां कीता द्विशतेत्यत्र द्विगुलक्षणस्य णीपोऽपरिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति यथा—पञ्चादेति । 'पणपाद्' इति नित्ये यति प्राप्ते 'शाणाद्वा' इत्यत्र 'शतशाणाभ्यां वा' इति वचनाद्यप्रत्ययाभावात्, पक्षे 'शताच्च' इत्यत्रावशते' इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनः 'अर्धार्धपूर्व' इति छकि कृते द्विशतेति भवति ॥

(उद्धोतः) ननु 'परिमाणन्तु सर्वतः' शङ्कतेः संख्या कथं परिमाणगत आह—परिमीयतेऽनेनेति । रुदेरधाव्यञ्जनादिति भावः ॥ ननु वास्तवे भेदे ज्ञापकं कथंयम्, असति तु तस्मिन् ज्ञापकेन कथं तत्त्वमत आह—यथेति ॥ द्विशतेत्येतदुपादायति—पणपादेति नित्ये यतीति । तस्य च विधानसामर्थ्याल्लुगभाव इत्यर्थः ॥ ननु टन्यतेरपि विधानसामर्थ्याल्लुगभाव इति, अत आह—असमासेति । एवञ्च समासे तदप्रतिषेधेति भावः ॥

(परिमाणतः संख्याभेदे दोषभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते, 'तदस्य परिमाणम्' "संख्यायाः संज्ञासङ्ख्याप्ययनेषु" (५११/५७-५८) इति विशेषणं न प्रकल्पते—परिमाणं या संख्येति । इह च "कीतवत्परिमाणात्" (४३१/९६) इति संख्या-विहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते । शतस्य विकारः—शत्यः, शतिकाः, साहस्र इति ॥

(प्रदीपः) यद्येतदिति—शिष्य आचार्यदेसीयेनोक्ते दूषणमुद्रावयति ॥

(ज्ञापकासम्भवप्रदर्शनभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्या संख्या, अन्यत्परिमाणमिति ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यम्—अन्या संख्या, अन्यत्परिमाणमिति ।

न्यायसिद्धमेवैतत् ।

भेदमात्रं संख्याऽऽह । यथेपीकान्तं यच्चापरिमाणं तस्य सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ब्रवीति ।

परिमाणं तु सर्वतः । सर्वतो मानमिति चातः परिमाणमिति । प्रत्यस्य च समानाकृतेन कुतश्चिद्विशेषो गम्यते—न चोन्मानतः, न परिमाणतः, न प्रमाणतः ॥

१ यत्तावदिति । सिद्धान्तिन इत्यशक्तिः । नैतज्ज्ञापकेन साध्यम् । संख्याभेदे प्रमाणादौ परिमाणशब्दस्य रूपेः सत्त्वेन न संख्यायाः परिमाणगतेन यदप्यमिति लोकजिज्ञासमर्थम् ॥

(प्रदीपः) इदानीमाचार्य आह—यत्तावदिति । परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेऽपि विशिष्टपरिच्छेदहेतोर्द्रोणादौ रूपो न संख्यामभिधेयत्वेन युज्यति । यथा पङ्कजशब्दः पद्मेवामिदधाति न तु कुसुमादिकमपीत्यर्थः ॥ भेदमात्रमिति । भेदपदार्थानां वैलक्षण्यम्, तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति, मूर्तमूर्तमगनात्मकत्वात् संख्यायाः । एको घट इत्यत्रापि व्यादिनिरासद्विदावगतिरस्येव । यथेपीकान्तमिति । अपचितपरिमाणोपलक्षणमिपीकान्तप्रहणम् । तेनायमर्थः—हिमवदादिमहापरिमाणमपि संख्यया गण्यते—सप्त कुलाचल इति । अपचितपरिमाणमपि—त्रयः परमाणव इति ॥ यच्चापरिमाणमिति । अमूर्तमप्यात्मादि गण्यते इत्यर्थः । उन्मानप्रमाणपरिमाणाति तु मूर्तद्रव्यविषयाप्येव । क्वचित्पाठः—यच्च परिमाणमिति । तत्रायमर्थः—द्रोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते—ह्यौ द्रोणाविति । परिमाणग्रहणं चोपलक्षणम्, सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात् ।

तदुक्तम्—

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते । क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ॥ इति ॥

सर्वत इति । आरोहपरिणाहाभ्यां खगताभ्यां धान्यादि येन मीयते काष्ठादिमयेन, तत्—परिमाणं प्रस्थादिरुच्यते ॥ प्रत्यस्य चेति । संख्ययैव विशेषो गण्यते—ह्यौ प्रस्थौ, त्रयः प्रस्था इति, न त्वन्यत् इत्यर्थः । निजसन्धिवेशस्य हस्तादिनाऽपि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्धिवेशप्रतिपादनार्थम् ॥

(उद्धोतः) ननु परिमाणशब्दस्य वैगिकत्वात्कथमन्या संख्येत्यत आह—परिमाणशब्द इति । योगरूढोऽयमिति भावः ॥ द्रोणादौ—सर्वतो मानलक्षिणिष्टे । वैलक्षण्यम्—संख्यानाम्तैप्रयोगकवस्तुसाहित्याभावरूपम्, संख्यानन्तरनिर्वर्तकवस्तुसाहित्यस्यैव च । सङ्ख्याशब्दप्रत्यये सङ्ख्याशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः । तदाह—मूर्तसादि । तत्रान्यभेदो व्यादिशब्दवाच्यः । आपस्वेकशब्दे हस्ताह—एको घट इति । भाष्ये—भेदमात्रमिष्यस्य भेदसहचरितमिष्यसाहित्यम्, तसहचरितैरसहित्याभावधेयत्वम् । यथेपीकान्तमिति । ऋऽप्यर्थः । तेन यदस्यपरिमाणम्, वच महापरिमाणम्, वच्चापरिमाणं कुरादिनादि, तत्सर्वं सङ्ग्रहा गण्यत इत्यर्थ इत्येके ॥ मूर्तिः—असर्गलद्रव्यपरिमाणम् ॥ अमूर्तमप्यात्मादीति । नन्वात्मन्यपि परममहत्परिमाणसत्त्वात्कथं 'अपरिमाणम्' इति भाष्ये उक्तिः, द्रव्यस्य परिमाणवचनियमादिति चेन्न; निवमस्य मूर्तद्रव्यविषयत्वात्, सर्वपरिमाणाभावावच्छेदेनैव तत्र परममहत्वादिब्यवहारस्य गौणत्वादिति केचिदाशयः ॥ मूर्तद्रव्यविषयाप्येवेति । तदपि न सर्वमूर्तद्रव्यविषयमित्यपि बोध्यम् ॥ सर्वस्य—मूर्तमूर्तस्य ॥

२ द्रुपीकाऽन्धिकाः, सूर्यमापरिमाणमपकृष्टपरिमाणमिष्ये ॥

३ संख्यान्तरप्रयोगकवस्तुसाहित्याभावस्य रूपः, संख्यान्तरनिर्वर्तकवस्तुसाहित्यत्वेति द्विधाभावात्पदसोदाहरणे आह—तत्रान्यभेद इति ॥

आरोहः—उच्छ्रायः ॥ परिणाहः—विस्तारः ॥ एतौ च न नेयमता-
विलाह—स्वगतान्भ्यामिति ॥ परिमाणशब्दस्य प्रत्यादिमात्रे
वृत्तचोपमाह—भाष्ये—सर्वतोमानमिति चात इति ॥ परिमाण-
भेदकत्वादपि न सङ्ख्या परिमाणमिलाह—प्रत्यक्ष्य चेति ॥
सङ्ख्यैवेति । 'न कुतश्चित्' इति भाष्यस्य—सङ्ख्याया अन्त्यतः
कुतश्चिद्विशेषो न गम्यत इत्यर्थः ॥ भिन्नसन्निवेशस्थेति । प्रमा-
न्तरादिभिराश्रित्यस्य प्रत्यक्ष्येयः ॥

(उन्मानादिरूपणैः संख्यायाः परिमाणतो भेदबोधकं भाष्यम्)

किं पुनरुन्मानम् ? किं परिमाणम् ? किं प्रमाणम् ?

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्

ऊर्ध्वं यमीयते तदुन्मानम् ॥

परिमाणं तु सर्वतः ।

सर्वतो मानमिति चातः परिमाणम् ।

कुत एतत् ?

परिः सर्वतोभावे वर्तते ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्

आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति ॥

संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

आतश्च सर्वतः संख्या बाह्या—

भेदमात्रं ब्रवीत्येषा

नैषा मानं कुतश्च न ॥

एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते ॥

(प्रदीपः) प्रवर्तने उन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनं
प्रश्रुपूर्वकं करोति—किं पुनरिति ॥ ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वदि-
गवस्थितं परिच्छेदकमुन्मानमुच्यते । यथा हास्तिनमुदकमिलत्र
हस्तीति केचिदाहुः । अन्ये तु—हस्त्यदिः प्रमाणे एवा-
न्तर्भाषातुलादृष्टादायारोच्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन
पलादिशब्दावच्छेदना पाषाणादिना सुवर्णोत्प्रेर्युक्तं नीयते तदु-
न्मानम्, तथोष्मिरोपणादूर्ध्वमुच्यत इत्याहुः ॥ आयाम
इति । विस्तारो येन नीयते दारवस्त्रदीर्घा तत्प्रमाणं हस्तादि,
तथायामपरिच्छेदित्लादुपचारादायामशब्देनोच्यते ॥ नैषेति ।
न कुतश्चित्—सन्निवेशादेः संख्या मानं—सन्निवेशादिनि-
पेक्षं मानमिलयर्थः । तथाहि—ह्रौं मेरुसर्पपाविलस्य भवति ॥

(उच्छ्रायोः) पूर्वमन्धेनास्तहसितावाह—प्रसङ्गेनेति । 'न
चोन्मानतः' रैलावृत्तिरप्येवं प्रश्रुपूर्वकं तत्सकृपनिरूपणाविवेति
बोध्यम् ॥ भाष्ये—यमीयते इति । नांको देवादिफल रूपम्, परि-
च्छेदं करोतीत्यर्थः । तदाह—ऊर्ध्वदिगवस्थितमिति ॥ हस्त्या-

देरिति । द्विषाध्यायान्तराणि प्रमाणमिति भावः ॥ आहुरिति ।
अत्रारुक्मिनीजं त्वेवम्—पुरुषप्रवृत्तम्, हस्तिनीजप्रवृत्तम्—हस्तीनां
'प्रमाणे ल' इति निलुङ्गापरितिः । अयं निलो लुगिति तत्रैव भाष्य-
कैयटयोः स्पष्टमिलाहुः । संसाद्विषमपि 'तदुन्मानमेवेति बोध्यम् ।
तिर्यग्विस्तारपरिच्छेदकमेव च प्रमाणमिति । विस्तारः—ईदृशम् ॥
नन्वायामपरिच्छेदके आयामशब्दः कथमत आह—तच्चायामेति ।
कुतश्चित् इति । यथा सङ्ख्या कुतश्चित्सन्निवेशादेर्न मानम्, अपि
तु तन्निरपेक्षं मानमिलयर्थः । अनेन सन्निवेशनिरपेक्षत्वसापेक्षावार्थ्या
सङ्ख्यापरिमाणयोर्भेद उक्तः । किञ्चानेन ग्रन्थेन सङ्ख्यायाः सर्व-
बाह्यालोक्त्या तेषामबाह्यत्वमपि परस्परं दृश्यते । अत एव 'अपरि-
माणविस्तारः' इति सूत्रे 'परिमाणान्तस्य' इति सूत्रे च परिमाणग्रहणे-
नोन्मानग्रहणमपि । अत एव औपनिषेधे विस्तीर्णग्रहणम्, द्वितीये
शानपयुदासश्च सङ्गच्छते ॥

(संख्याया भेदे पूर्वोक्तदोषनिरासभाष्यम्)

यदप्युच्यते—'तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञा-
सङ्ख्यसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पत इति'
आहायम्—परिमाणं या संख्येति, न चास्ति
संख्या परिमाणम्, तत्र वचनादियती विवक्षा
भविष्यति ।

यदप्युच्यते—'क्रीतवत्परिमाणमिति च संख्या-
विहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते इति'
संख्याया इति च तत्र वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इयती विवक्षेति । रुषिपरित्यागेन परि-
च्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यते इत्यर्थः । नन्वेवमप्यव्यभिचारात्
संख्याया विशेषणमनर्थकम् । नैष दोषः । प्रत्ययार्थस्य यदा
परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात्—पञ्चको गोसंघ
इति । यदा तु प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदिका संख्या—पञ्च गावोऽस्य
संघस्येति तदा सा भूदिलेखमर्थं संख्या परिमाणग्रहणेन विवे-
ष्यते ॥ संख्याया इति च तत्रेति । लक्ष्यसिद्धये संख्या-
ग्रहणं तत्राधिकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उच्छ्रायः) भाष्ये—इयतीति । योगिकार्थमात्रविषयेत्यर्थः ॥
तदाह—रुषिपरित्यागेनेति । योग्यतावशाच्च विशिष्टस्योपस्तित्तवमि
तार्थस्मात्प्रत्येव शब्दबोधविषयवैतत्तादायः । ईदृशो विषयो लक्षणे-
नान्येन । पञ्चको गोसङ्घ इत्यस्य पञ्चसङ्ख्यापरिच्छेदो गोसङ्घ
इत्यर्थः ॥ तत्राधिकमिति । लक्षणीकचक्षुर्धो गोमार्थमात्रतात्पर्य-
ग्रहणं वक्तुमशक्यताद्वचनमेव कार्यमिति भावः ॥

(उपाधधिकारमर्थोदात्तमन्वयभाष्यम्)

किं पुनरिति उपादयः प्रागर्हद्भवन्ति, आहो
स्त्वित्सहाह्वेन ।

कश्चात्र विशेषः ?

१ इत्यावृत्तिरिति । 'कुतश्चिद्विशेषो गम्यते । न चोन्मानतो न
परिमाणतो न प्रमाणम्' इति भाष्योक्तिरपि भावः ॥

२ तावन्मात्रस्येति । योगिकार्थमात्रविषयः ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किं मयीदायामाह, अथा-
भिधायिविति प्रश्नः । अर्हतिशब्देकदेशानुकरणञ्चात्रार्हशब्दः ॥

(उद्धोतः) अर्हतिशब्देति । 'तदहम्' इति वृत्त्याजन्त-
ग्रहे तु आर्हादिलस्य वैधव्यापत्तिः, 'प्राग्भवेः' इत्येव सिद्धेः । न
चाभिधायिवैतन्ना वक्ष्येऽपि एतदधिकारार्थं तद् । वक्ष्येमन्निष्ठाप्या-
धिकारानिष्ठेः । विशेषविहितकना वतेर्वायापत्तौ 'एकवचसात्पठ-
स्याम्' इति प्रयोगविरोधापत्तेरिति भावः ॥

(५६०९ प्रथममयीदाऽऽक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥ उगादयः प्रागर्हाच्चेदहं तद्विधिः ॥॥

(भाष्यम्) उगादयः प्रागर्हाच्चेदहं तद्विधिः । अहं
उगादयो विधेयाः । शतमर्हति-शत्यः-शतिकः,
साहस्र इति ।

वस्ते वचनात्सिद्धम् ।

इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्ते भवति । तत्र
'सोऽस्यांशवस्त्वथुतयः' (५११५६) इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) वस्ते वचनादिति । पठादेरर्थस्य शस्त्रादि-
शब्देरभिधानादिति भावः ॥

(उद्धोतः) वस्ते इति । वस्ते-मूल्यम् ॥

(५६१० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वस्ते वचनात्सिद्धमिति चेन्मां-
सौदनिकादिष्वप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वस्ते वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौद-
निकादिष्वप्राप्तिः । मांसौदनिकोऽतिथिः, श्वेतच्छ-
त्रिकः, कालायसुपिकः ॥

तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति-किमयं ब्राह्म-
णोऽर्हति ।

शतमर्हति-शत्यः, शतिकः, साहस्रः, नैष्किक
इति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) मांसौदनिक इति । न हि मांसौदनोऽतिथे-
र्मूल्यमिति भावः ॥

(द्वितीयमयीदाक्षेपवार्तिकवतरणभाष्यम्)

सन्तु तर्हि सहाहणं ॥

(५६११ द्वितीयमयीदाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥॥ आर्हाच्चेद्वोजनादिष्वतिप्रसङ्गः ॥॥

(भाष्यम्) आर्हाच्चेद्वोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भव-
ति-भोजनमर्हति, पानमर्हति ।

किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति, यदा
छेदादिभ्य इत्युच्यते । अवश्यं मांसौदनिकाद्यर्थं
योगविभागः कर्तव्यः-तदहति, ततः-छेदादिभ्यो
नित्यमिति । तस्मिन् क्रियमाणे भोजनादिष्वति-
प्रसङ्गे भवति ॥

(५६१२ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ।

अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ।

अथ वा योगविभागो न करिष्यते ।

कथं मांसौदनिकोऽतिथिः, श्वेतच्छत्रिकः, का-
लायसुपिकः ?

अस्मिन् दीयते, अस्मा इति च, एवमेतत्सिद्धम् ।

अथ वा पुनः सन्तु प्रागर्हात् ।

ननु चोक्तं उगादयः प्रागर्हाच्चेदहं तद्विधिरिति ।

परिहृतमेतद्-वस्ते वचनात्सिद्धमिति ।

ननु चोक्तं वस्ते वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौद-
निकादिष्वप्राप्तिरिति, तथा गुणानां परिप्रश्नो भ-
वति-किमयं ब्राह्मणोऽर्हति, शतमर्हति शत्यः, शति-
कः, साहस्रः, नैष्किक इति न सिध्यतीति ।

अस्मिन् दीयते, अस्मा इति च-एवमेतत्
सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अस्मिन् दीयत इति । अधिकरणत्वं सम्प्र-
दानत्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्श-
नार्थमुभयोरुपादानम् । तत्र 'तदस्मिन् ब्रह्मायलाभशुल्कोपदा-
दीयते' इति योगविभागः क्रियते । 'तदस्मिन्' इत्येको योगः ।
'ब्रह्मायलाभशुल्कोपदा' इति द्वितीयः पूर्वयोगस्यासर्व-
विषयत्वज्ञापनार्थः । 'दीयते' इति तृतीयो योग उभयो-
र्योगयोः शेषः । ततो दीयते तदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे उगादयः
प्रत्यया भवन्ति । 'तदस्मिन् दीयते तदस्मा इति चोपसंख्य-
नम्' इति वचनाच्चतुर्थ्येऽपि सवन्तीति सर्वेष्टसिद्धिः । यद्यप्य-
हतेऽपि न दीयते तथापि योग्यतया संभावितदानाश्रयप्रत्ययो-
त्पादनेन विशिष्टस्वरूपनित्यशब्दव्युत्पत्तिरविरुद्धेति मन्यते ॥

(उद्धोतः) विकल्पेति । आभ्ये चशब्दो वाऽभ्ये इति
भावः ॥ ननु 'तदस्मिन्' इति सप्तम्य 'ब्रह्माय' इत्यादिचान्वयशेषात्क-
न्यत्र प्रत्ययोऽत आह-सत्रेति ॥ इति योगविभाग इति ।
इत्यत्र योगविभाग इत्यर्थः । नन्वेवं चतुर्थ्ये न स्यादत आह-
तदस्मिन्दीयते तदस्मा इति । एवं च 'प्राक्'पदातुब्रह्मैव सिद्धे
आङ्गहणतामर्थ्यादभिविज्यर्थक प्रयाग्नयेति निष्कर्षः ॥

(८३९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १३)

१९०२ असमासे निष्कादिभ्यः

॥ ५ । १ । २० ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

असमास इति किमर्थम् ?

परमनिष्केण कीदृशम्-परमनैकिकम् ।

नैतदस्ति । निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयते, तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति, नार्थः प्रतिषेधेन ।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) असमास इति । वक्ष्यमाणः प्रष्टुरभिप्रायः ॥ परमनैकिकमिति । ठवेवात्र भवति । निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वेणाप्राप्तोनेन ठविधीयते ॥

(उद्घोषः) ठवेवात्रेति । 'असमासे' इति पूर्ववाचिनास्माभिः । ननु निष्कस्यान्मानत्वेनापरिमाणत्वात्पूर्वेण ठठि सिद्धेऽस्य नियमार्थत्वेन निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयत इत्यादिभाष्यान्नात्र सत्त्वेरेत आह—परिमाणवाचित्वादिति । यत्तद्भाष्यमाभाष्येनात्र परिमाणविधेवाचकाभावे निष्कादीनां ग्रहणमिति भावः । तेषां तदाचित्त्वेऽपीदमेव भाष्यं मानम्, असमासग्रहणस्य तदन्त-निषिद्धाकृतापरं भाष्यञ्च मानम् । अन्यथा पणपादादिभिष्ये पूर्वस्य प्राप्तकालो निश्चया तत्कारितार्थं स्पष्टमेव ॥ यदा पूर्वेण ठठि सिद्धे इदं व्यर्थमेत आह—परिमाणवाचित्वादिति । पूर्वस्येऽन्मानत्वात् परिमाणग्रहणेन ग्रहणमिति भावः । पणपादादयोऽप्युन्मानमेवेति बोध्यम् । 'परिमाणान्तस्यासंख्याशाणयोः' इत्युत्तरपदबुद्धिः । शाणयुंदासाच्च तन्नोमानमपि गृह्यते । परिमाणविशेषा एव वा निष्कादयः । यदपि 'उत्तरपदस्य' इति सूत्रमाभ्येऽनं सूत्रे 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्तिरुक्ता, तयाऽन्तरप्रयोगरूपमौप्यविधेरोत्तरपदाधिकार-प्रयोजनखण्डकार्त्तव्यशक्तिकरूपतद्वाच्यं प्रोक्षिवाद इति भावः । अत एव 'परिमाणान्तस्य' इत्यन्तग्रहणं चरितार्थम् । 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्तौ तु तदर्थस्य स्पष्टमेव । यैदा 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्त्यं तत्र वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन 'परिमाणान्तस्य' इत्यस्य-असंख्यापूर्वपदे कालित्यस्यम् । अत एवास्यास्तुत्तरपदे एव प्रवृत्तिरिति न तत्राधिकारप्रयोजनमिति तदाशयः । एतेन 'संख्यायाः संबन्धसंख्यस्य च' इत्यस्य

संबन्धस्यग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे कालाग्रहणज्ञापकमिति भाष्ये उक्तम् । तस्मादाभाष्यच्च 'परिमाणान्तस्य' इत्यत्र 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्तिरवश्यमाग्या । अन्यथा 'संबन्धस्य चैतंसंख्यायाः' इति नियमा-र्थतासम्भवेनोक्तार्थज्ञापकता न स्यादित्यपास्तम् । 'परिमाणं तु सर्वदेवः' इति लक्षणशक्तिपरिमाणत्वस्य संख्यायामिव कालोऽभावात्, लक्षणोऽनु-रोधेनास्तजातविरोधमन्येन च विधिलम्बीकृत्य तज्ज्ञापनमेव युक्त-मिति प्रापयित्वाऽऽह । अत एव 'विमारा कार्यापण' इति सूत्रे 'अध्यर्थ-सौघर्णिकम्' इत्यादिर्वचनेन वृद्धिर्वैयर्थ्ये कैवटेन । अन्यथा समास-कन्विध्योरिव तस्य संख्यात्वेन तदसङ्गतः स्पष्टेव ॥

(५६१३ असमासपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् ।

किं ज्ञाप्यम् ?

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

"प्राग्वतेषु" (५१११८) इत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते, न च ठञ्विधौ काचित्प्रकृतिगृह्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“आर्हादगोपुच्छसंख्या-परिमाणान्तम्” (५१११९)—परमगोपुच्छेन कीदं पारमगोपुच्छकम् । अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

विधौ प्रतिषेधः, प्रतिषेधसम्भाव्यम् ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

“पारायणतुरायणचान्द्रायणं वतैयति” (५१११७२) त्रैपारायणिकः, त्रैपारायणिकः । अत्र तदन्त-विधिः सिद्धो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतेतत्-प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमनुकीति ।

१ अत सूत्रे-परिमाणान्तस्येति सूत्रे । एवञ्च संख्यापूर्वस्य परिमाण-तत्त्वोत्तरपदबुद्धिरित्यर्थः स्यात् । तत्त्वञ्च परमनैकिकमित्यत्र न स्यात् ॥

२ भाष्यप्रतिषेधेनेति । परमनैकिकमिति प्रयोगविरोधेनेति भावः ॥

३ अत एव—संख्याया इत्यन्तानुवर्तनार्थेनेति ॥

४ परिमाणान्तस्येव संख्याया इत्यन्तानुवृत्तौ संख्यायाः संबन्धसंख्यस्य चैव सूत्रं नियमाभिः स्यात्-संबन्धस्य चैव संख्यापूर्वस्येति । कालाग्रहण-

ज्ञापार्थं न स्यात्त आह—वक्ष्येति ॥

५ अत एव—संख्याया इत्यन्तानुवर्तनार्थेनेति ॥

६ अनेन—परिमाणान्तस्यासंख्याशाणयोः इत्यनेन ॥

७ अन्यथा—संख्याया इत्यन्तानुवृत्तौ, काले कालिकी च संख्यापूर्वस्येति परिमाणान्तस्येत्योपरिचरितौ, अत्र-अध्यर्थसौघर्णिकमित्यत्र परिमाणान्तस्ये-त्योपरिचरितरुद्धेनेति भावः ॥

पूर्वैत्रैव तर्हि प्रयोजनम् । “खलव्यवभाषतिलवृष-
ग्रहणश्च” (भा१।१७) इति । कृष्णतिलेभ्यो हितः—
कृष्णतिल्यः, राजमापेभ्यो हितं—राजमाष्यम् ॥

(प्रदीपः) निष्कादिष्यति । पूर्वग्रहणं वार्तिककारः
पठन् कृष्णतिल्यादि सिद्धमेव प्रयोजनं मेने । भाष्यकारस्तु न्याय-
व्युत्पादनाय पूर्वग्रहणमविवक्षितार्थं मत्वा प्रयोजनानि प्रदर्श्य
दृष्टयित्वा च कृष्णतिल्याद्यर्थत्वमेव ज्ञापकस्य स्थापयिष्यति ॥

प्राग्वतेष्टप्रत्ययत्रेति । तेन परमनिष्कशब्दाद्गृह् सिद्धो
भवति । केवलत्वं प्रातिपदिकाद्गृह् विधीयमानः समासाच्च
स्यादित्वाभासमात्रेणैवदुसुक्तम् ॥

न च ठञ्विधाविधि । यत्र विशिष्टा प्रकृतिरुपाधीयते
तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधः । ठञ्विधौ तु क्त्वाप्रातिपदिका-
धिकारात् प्रातिपदिकभारं प्रकृतिवैनाधीयते । तत्र हि समास-
स्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेरर्थविधिः, न प्रतिषेध इति ठञ्
विध्यतीति भावः ॥ **पारमगोपुच्छिकमिति ।** ठक्प्रतिषेधा-
द्गृह् भवति । यथैवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति—गोपुच्छिक
इति । नैव दोषः । यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति
स्येह नोपलिख्यत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाधीयते । तेन ‘ग्रह-
णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिर्वाहः’ व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-
पदिकेन’ इति द्वयोरप्यत्रानुपस्थापनात्तदन्तविधिना तदन्तस्य
कार्यम्, केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन ॥

विधौ प्रतिषेध इति । ‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्च’ इति
प्रत्ययविधौ ‘ग्रहणवता’ इत्येतस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद्
यत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ।
अगोपुच्छसंख्यापरिमाणदिवानेन तु ठक् प्रतिषिध्यत इति न
तदन्तविधिप्रतिषेधः, नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः । अन्ये
त्वाद्गृह्—गोपुच्छात्परच्छक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विशाय-
माने गोपुच्छश्रुतेः सर्वत्राविशेषात् केवलात्तदन्ताच्च ठकोऽसा-
धुर्व सिध्यतीति नात्र तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे
तत्प्रतिषेधस्याप्रसज इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम् ॥

वक्ष्यत्येतदिति । तच्चावयवं वक्ष्यम्—असखालिन्
ज्ञाके विध्यर्थम्, सति तु नियमायम्—संख्यापूर्वपदानामेव यथा
स्यात् । इह ना भूत्—परमपरायणं वर्तयतीति । तथा ह्यग-
न्तयाः प्रकृतेर्न भूत्—द्विष्टार्पणं क्रीतं द्विष्टार्पिकमिति ॥

राजमाष्यमिति । ननु राजमाष्यशब्दस्य आख्यन्तर-
वाचित्वान्माष्यशब्दस्यानर्थक्याद्ग्रहणं प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैव
दोषः । यथैकचित्तरससिंहो गौरखरो लोहितबालिरित्यादीनां
समुदायानामर्थान्तराभिधायिष्वेऽपि नावयवानामानर्थक्यम्,
तथाऽस्यापि । शब्दसंस्काराय हि शास्त्रे सर्वत्र परिकल्पितार्थः—

१ पारायण इत्येदरेति । निष्कादिष्यसमासग्रहणं ज्ञापकमित्यादिवार्तिके
वार्तिककृता पूर्वैव तदन्तविधेरप्रतिषेध उक्तः, तेन च पारायणतुरायणैति सूत्रे
तदन्तविधेः सत्त्वेन पारायणिक इत्यनुवृत्त्यर्थं भाष्यकृतां कार्यं संग्रहेतेत्याशयः ॥

२ इत् ऊर्ध्वमिति । असमासे निष्कादिष्यः (भा१।२०) इत्यतः माङ्-

वत्ताऽऽश्रीयते । तात्त्विकी तु वाक्यस्यैव, तस्यैवार्थस्य प्रत्या-
नयान् प्रयोगात् ॥

(उद्धोतः) ननु वार्तिके ‘पूर्वव’ इत्युक्तेर्भाष्ये ‘परायण’
इत्यादिदेहाहरणत्वं कथमत आह—पूर्ववैति । प्रयोजनानतीति ।
‘पारायण’ इति सूत्रविषयाप्यपीत्यर्थः ॥

आभासमावेति । तद्धोतजन्तु ‘ग्रहणवता—’इति सिद्धान्त्युक्तिः ॥
ननु प्रातिपदिकरूपप्रकृतिसाधारत्वेपेक्षत आह—यत्र विशि-
ष्टेति । तत्रैव विशेष्यसंज्ञितान्तात्तदन्तविधिप्रसक्तैरिति भावः ॥ यथे-
वमिति । व्यपदेशिवद्भावत्वेप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इति भावः ॥
सामान्यापेक्षमिति । स निषेधः सूत्रोपायान्तादिशब्दविषयक
इत्यपि बोधयम् । इदञ्च ‘येनविधिः’ इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् ॥

विधावेव प्रतिषेध इत्येवं मानमाह—पूर्वादित्यादि । अन्यथा
‘पूर्वादिनिः’ इत्येव तदन्तविधिना सिद्धे ‘सपूर्वाच्च’ इतिवैयर्थ्यं स्पष्ट-
मेव । अथैव ‘पूर्वात्सपूर्वादिनिः’ इत्येकसूत्रे कर्तव्ये योगविभागाः
‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इत्यस्य ज्ञाको बोधयः ॥ अन्ये
त्वाद्गृह् इति । अत्रावन्विधीयन्तु विधावप्येवमेवार्थापत्तौ ‘ग्रहणवता’
इत्यस्य निर्विषयत्वपक्षिर्भाष्यविरोधश्च ॥

आनर्थक्यादिति । अनर्थकेन तदन्तविधेरभावादिति भावः ॥
नावयवानामानर्थक्यमिति । अप एव सुबन्तत्वसमानाधिकर-
णत्वं प्रयुक्तमास्तिसिद्धिरिति भावः । नन्येतत्कालपनिर्गमः, न वास्त-
वम् ; तत्राह—शब्दसंस्काराय हीति ॥

(५६१४ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां

तदन्तग्रहणमलुकि ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्त-
ग्रहणमलुकि कर्तव्यम् । पारायणतुरायणचान्द्रायणं
वर्तयति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः ।

अलुकीति किमर्थम् ?

द्राभ्यां शृपाभ्यां क्रीतम्—द्विष्टार्पम्, विशर्पम् ।
द्विष्टार्पणं क्रीतम्—द्विष्टार्पिकम्, विशर्पार्पिकम् ॥

(प्रदीपः) द्वाभ्यामिति । ‘तद्वितार्थं’ इति समासे कृते
‘शर्पादवन्यतरस्याम्’ इत्यष्टोत्थोरन्यतरस्य ‘अध्यघ’ इति
छक् । ततो द्विष्टार्पणं क्रीतमित्यत्रभावे सामान्यविहितछक् भवति ।
तस्य द्विगुनिसित्ताभावाद्गुणभावः । ‘परिमाणान्तस्य’ इत्युत्तर-
पदवृद्धिः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—प्राग्वतेरिति । तै ऊर्ध्वमाहीयेऽना-
हंते चेति शेषः ॥ अलुकीत्युक्तेः फलं दर्शयति—समासे कृते

तदन्तविधिरन्यसमासग्रहणेन ज्ञायते । इत् परं ‘प्राग्वते’ इति वार्तिकेन
तदन्तविधिरुच्यते । ‘तद्वृद्धिः’ (भा१।१४) इत्येकसंख्यानार्हणम्, ततः परं
‘येन तुल्यं क्रिया चेद्वति’ (भा१।११५) इत्येतत्पर्यवर्तनार्हणम् । यतोऽ-
माङ् तदन्तविधिर्न भवति ॥

इति ॥ अत्रभावे इति । छत्राणां प्राक्तेस्तदन्तविधिना अह-
णामावादिता भावः । अहुर्कीलस्य छत्राणां या प्रकृतिसिद्धिपक्षतद-
न्तविधिनेति बाध्योऽर्थः ॥

(८४० निधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १४)

१९०३ शताच्च ठन्यतावशते

॥ ५ । १ । २१ ॥

(ठन्यतोरधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'संख्यायाः' इति कनि प्रते ठन्यतौ विधीयेते ।
तत्र 'अशते' इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृतेः, असंभवात् । न
हि शतशब्दस्यासते इति संभवति । तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं
शतत्वम्—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयम्, प्रकृत्यर्थविषयं
च । तत्र पूर्वं यथा—शतेन कीदं शतं श्राटकशतमिति । अपरं
तु—शतमभ्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य—शतक इति । अत्र
हि केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविबक्षा, तारिक्-
कत्त्वेभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपि शतत्वमस्त्येव । यथा शत-
मित्येकत्वे विमर्शिकाच्ये सत्यपि शतत्वं न निवर्तते ॥

(उद्घोतः) वार्तिकोक्त्यानायाह—संख्याया इति ॥ प्रकृ-
त्यर्थेति । तद्वतिरिक्तं यत्संख्येयान्तरम्—संख्येयविशेषः, तद्विषयम्—
तदागतमित्यर्थः ॥ यथा—शतेनेति । अत्र च प्रत्ययार्थस्य शतत्वं
श्राटकशतादिपदान्तरसमभिव्याहारगम्यमिति बोध्यम् ॥ अपरं
त्विति । इदं च पदान्तरानपेक्षं प्रत्ययान्तरशब्दश्रवणमात्रेणैव गम्यते—
प्रत्ययार्थोऽपि शतमिति ॥ नन्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावात् कथं
'तदस्य परिमाणम्' इति प्रत्ययः, अपि च प्रत्ययार्थस्यैकत्वात् कथं
शतत्वम्? अत आह—अत्र हीति । आरोपितभेदमादायैव प्रत्ययो-
त्पत्तिरिति भावः ॥ अन्यत्वं समाधत्ते—प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपीति ॥

१ अत्रभावे हेतुमाह—छत्राणांया इति ॥

२ ननु अहुर्कीलस्य द्वि कर्तव्ये तदन्तविधिर्न स्यात् । तथा च
द्विपक्षेण कीलमित्यर्थे अत्र कर्तव्ये तदन्तविधिः स्यादित्यत आह—अहुर्की-
लस्येति ॥

३ प्रकृतिविशेषणमन्वयं मठपति—न हीति ॥

४ शतत्वं श्राटकशतमिति । अत्र हि प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तं श्राटक-
शतत्वं संख्येयान्तरं तद्विषयं शतत्वमिति । एवञ्च प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येया-
न्तरविषयं शतत्वं मलयभाष्यं यत्र तत्र श्राटक ठन्यताविति मठपतिः । यत्र
प्रकृत्यर्थविषयं शतत्वमस्त्येवार्थं तत्र नैतदभवति । शालमिलन्न श्राटकपदं
शतत्वं मलयभाष्यं न तु प्रकृत्यर्थविषयमिति तत्रास्य मठुलौ बाधकानाम् ।
शतको मय्य इत्यत्र तु प्रकृत्यर्थविषयत्वे शतत्वं मलयवेनोच्यते इति नामस्य
प्रवृत्तिः ।

५ अत्र हि—शतमभ्यायाः परिमाणमस्ति हि । 'शतक' इत्यत्र हि
'तदस्य परिमाणम्' इत्यनेन मय्योऽपि विधीयते । यदि 'यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योर्भेदः स्यादात् भेदमन्वयबोधकमठपतेः' असेति पदेन मय्योऽपि न प्रो-
वादात् भेदविबक्षा ।

(५६१५ अर्थविशेषबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे-

ऽप्रतिषेधः ॥ ॥

(भाष्यम्) शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न
भवतीति चकच्यम् ।

इह मा भूत्—शतेन कीदं शतं श्राटकशतमिति ।

अन्यशतत्वं इति किम् ?

शतकं निदानमिति ॥

(प्रदीपः) तत्रार्थस्य निषेधो मा भूदित्याह—शत
प्रतिषेध इति । तत्र केचिदाहुः—न्यायसिद्ध एवाथो
वार्तिककारेण प्रतिपादितः । प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यत्र प्रत्यया-
र्थत्वं तत्रान्तरङ्गमहेयम्, संख्यान्तरासाधारणं च शतत्वम् ।
अन्यत्र तु शतं श्राटकशतमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधि-
गम्यत्वाद्वहिरङ्गमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः ॥ अन्ये त्वाहुः—
शतको ग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते । तत्र
यथा 'वृक्षः' इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं बहु-
वचनं न भवति, एवम्—अशते इति प्रतिषेधो ग्रन्थे न प्राप्नोति,
अन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः । ततः—अन्यशतत्वे
प्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादेनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः
संप्रयते । एवं च सति शतं गावः परिमाणमस्य गोसदृशस्य—शतको
गोसंघ इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति । 'आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्व-
ग्रन्थे' इति वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावः । नियतकालाश्च स्मृतयो
व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतोनापत्ये सावधान्यप्रविभागाः ॥

(उद्घोतः) इत्याहेति । इतिहेतौ ॥ भाष्ये—अन्यशतत्वे
इति । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तशतत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे इत्यर्थः ॥ तत्रान्त-
रङ्गमिति । पदान्तरसमभिव्याहारानपेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वम् ॥ अहेय-
मिति । शतं श्राटकशतमित्यादौ शतं श्राटकप्रत्ययमित्यस्यापि संभ-
वात्तस्य हेतवत्त्वं । अत एव तत्संयततरसाधारणमित्याहुः ॥ अन्ये

६ प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपीति । 'शतक' इत्यदौ प्रत्ययार्थस्य संवादिस्त्वे-
कत्वमपि शतत्वमस्त्येव । तत्र द्वागन्तरमाह—यथा शतमिति ॥

७ अन्यत्वं समाधत्त इति । प्रत्ययार्थस्यैकत्वात्कथं शतत्वमित्यर्थेन वना-
धत्त इत्यर्थः । आर्य—प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावादिपदादि चमाधत्ते—आरो-
पितभेदमादायैवेति ॥

८ शतप्रतिषेध इति । शताच्च ठन्यतावित्यत्र 'अशते' इत्यनेन अन्य-
शतत्वे—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषये प्रतिषेधो न भवतीति धर्तार्यः ॥

९ आद्यस्य—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयस्य ॥

१० न्यायसिद्ध इति । शताच्च ठन्यतावित्यत्र हि—अतश्चान्यद्व्युत्प-
न्नतः शतत्वमिति प्रत्ययार्थ—इत्यर्थः । तत्र मलयभाष्यस्य शतत्वं विशेष्यप्राप्त-
प्रकृत्यर्थगतशतत्वविषयकत्वेन, प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तशतत्वविषयकत्वेन च ।
तत्रानन्तरङ्गत्वात्, प्रकृत्यर्थगतशतत्वविषयकमर्थमिति तस्यैव निषेधो नान्यस्येति
भावः ॥

११ अहेयत्वे हेतुमाह—संख्यामन्तरासाधारणमिति ॥

१२ अनुमीयत इति । एवञ्च प्रत्ययार्थस्य शतत्वमात्रेण तत्र प्रतिषेधो न
माधुपादित्येतदर्थं वार्तिकारम्भः ॥

स्वाहुरिति । शब्दमयादिनुसारिण इत्यर्थः ॥ अनुमीयत इति । अवयवगतं तदारोप्य शब्दजन्योपेक्षरं प्रतीतिविषयीकृत्यत इत्यर्थः ॥ बहुवचनं न भवतीति । तस्य बहुत्वस्य शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वान्मावादिति भावः ॥ एवमिति । अस्य शतत्वस्य प्रत्ययार्थवृत्तितया शब्देनाप्रतीतेरिति भावः ॥ अन्यशतत्वे इति । तत्र हि प्रत्ययार्थस्य शब्देनैव प्रतीयते शतत्वम्—इति तत्रैव स्यादिति भावः ॥ नियत-
कालाविति । कलौ पाराशरी स्मृतिरिति वदिति भावः ॥

(८४१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १५)

१९०४ संख्याया अतिशदन्तायाः

कन् ॥ ५ । १ । २२ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(उपसंख्यानभाष्यम्)

उतेष्वेति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—कतिभिः क्रीतं कतिकम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उतेष्वेति । विंशतिशब्दानु 'विंशतिकालः'

इति शापकालम् भवति ॥

(उद्धोतः) ननु उतेरपसंख्यानोऽपि विंशतेः कल स्यात्, तस्यापि त्यन्ताया इत आह—विंशतीति ॥

(५६१६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिप्रतिषेधाद्भुतिग्रहणमिति चेदर्थ-
वद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्, न च
उतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) न च उतेरिति । समुदायस्यार्थवत्त्वात्तद-
वयवस्तिशब्दोऽनर्थकः । अत एव विंशतिशब्दे शक्तिचः प्रत्यय-
त्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याज्ज्ञापकमन्तरेणापि कन् सिद्धः ॥

(उद्धोतः) ज्ञापकमन्तरेणापीति । यदा विंशदिशक्ति-
प्रत्ययश्च तदा तु ज्ञापकादेव सिद्धिर्बोध्य ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैषा परिभाषा इह शक्या विशातुम्, न हि केव-
लेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते ।

किं तर्हि ?

१ अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च लौकिकार्थवत्त्वोपेक्षिते न शास्त्रीय इत्याश्रय-
नैषा परिभाषा इति उक्तं मगधशा. सिद्धमेव तु शास्त्रीयाऽन्यव्यवस्थितरेक-
गम्याऽऽश्रीयत इत्याह—केवलेनापि प्रत्ययेनैवार्थ इत्यादि ॥

२ 'लौकिकार्थवत्ता' इति व. स. अ. पाठः

३ भुज्वेति । सम्यग्भिर्मां करोती भूषण इत्यनेन । गर्सुत्, स्थास्यतीत्यन

सप्रकृतिकेन ।

क तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या भवति ?

यान्येतानि शब्दसंज्ञातग्रहणानि ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम्, अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ।

ननु चोक्तम्—नैषा परिभाषेह शक्या विशातुं न
हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृति-
केन—इति ।

केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते ।

कथम् ।

उक्तम्—अन्यव्यतिरेकाभ्याम् ॥

(प्रदीपः) नैवेति । लौकिकार्थवत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां
च नास्ति, केवलानां प्रयोगाभावादिति भावः ॥ यान्येता-
नीति । यथापि प्रत्यया अपि शब्दसंज्ञातस्त्रयापि तेषामान-
र्थक्यशब्दार्थवत्तः शब्दसंज्ञात इह विवक्षिताः । यथोक्तम्—सं-
ग्रहणे पायसं करोतीति श्रेण भवति । उद्ग्रहणे गर्सुद्ग्रहणं न
भवति—गर्सुत्, स्थास्यतीति । हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न भवति—
'प्लीहानौ' इति ॥ केवलेनापीति । शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्यव-
व्यतिरेकगम्याऽर्थवत्ताऽऽश्रीयत इत्यर्थः । अत एव शोऽर्थवद्ग्रहण-
त्काशे कुशे इत्यादौ शोशब्दस्य ग्रहणमात्रं । उँपसर्गाणामपि
केवलानां प्रयोगाभावाज्ज्ञापक्य अर्थवत्ताया अभावादन्यव-
व्यतिरेकव्यवस्थाप्यैवासावाश्रीयते ॥

(उद्धोतः) ननु शास्त्रिकार्थवत्तावैवनात् कथमेतत् ? अत
आह—लौकिकीति ॥ संग्रहणे इति । समार्लौकिकीमर्थवत्तां
मम्यते ॥ अन्यव्यवस्थितरेकगम्येति । शास्त्रवासनाकल्पितान्यव्यव-
स्थितरेकगम्येत्यर्थः ॥ उपसर्गाणामपीति । धातोरन्युपलक्षणम् । लौकि-
क्या जर्षवत्ताया ग्रहणे तु उपसर्गाणामपि तदभावात्तदसंगतिः स्पष्टै-
वेति दिङ् । अन्यव्यवस्थितरेकेति । तान्मां व्यवस्थापनीयैवेत्यर्थः ॥

(८४२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १६)

१९०५ वतोरिङ्गा ॥ ५ । १ । २३ ॥

(इडागमाधिकरणम्)

(एकदेश्याक्षेपभाष्यम्)

कस्यायमिद्धिधीयते ?

कन इत्याह ।

तत्कनो ग्रहणं कर्तव्यम्, अक्रियमाणे हि प्रत्यया-
धिकारात् प्रत्ययेऽयं विशायते ।

टिक्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति ।

उदत्यासाम्नोः पूर्वक्षेपि पूर्वसर्गः । श्लोभागविवक्ष इत्युज्जित निमित्तो
इत्यर्थः ॥

३ लौकिकार्थवत्ताया आश्रयेण न केवलं प्रकृतिप्रत्ययविषय एव दोष-
विवक्षित्यवधारयति दर्शयति—उपसर्गाणामपीति ॥

अस्यन्यद्विकरणस्य प्रयोजनम्—टित इति ईकारो यथा स्यात् ।

अकारान्तप्रकरणे ईकारः, न चैषोऽकारान्तः ।
एवमपि कुत एतत्—टिकरणसामर्थ्यादादि-
र्भविव्यतिः, न पुनरकारान्तप्रकरणे अनकारान्ता-
दपि ईकारः स्यात् ?

तत्साकनो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । टित्वादस्यागमत्वं निधि-
तम्, आगमी तु न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः । वतोः—
इति पञ्चमीनिर्दिष्टाद्वलन्त्यागमित्वमयुक्तम् ॥ कन इति ।
वत्त्वन्तस्य संख्यात्वात्, पूर्वेण विहितस्येति भावः । आनन्त्याय
कनमागमिनं मन्यते ॥ तदिति । संख्यायास्त्वावदनेकस्य
प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः । प्रत्ययाधिकाराच्च
‘चरेष्टः’ इत्यादिविदितः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः ॥ अनकारान्ता-
दिति । यथा डित्त्वमपि टिलोपः ।

अथ प्रयोजनाभावाद्धारस्वेवंज्ञा न भवतीति कस्याश्च
कल्प्यते । नैतदिति । ‘हलन्त्यम्’ इति श्रुतेर्वलीयस्त्वादत
इति प्रकृत्यदुर्लभस्य बाधोपपत्तौ प्रयोजनलाभात् ॥

(उद्धोतः) ननु वलन्तादिखिलर्थात्, प्रत्ययविशेष कस्याय-
मिदं—इत्यनुपपन्नमत आह—टित्वादिति ॥ पञ्चमीति । व्याख्या-
नारिति भावः ॥ संख्यावात्—संख्यासंश्लभात् । ननु संख्या-
बाधकस्यः पाश्चिरेत्यादौ इत्यादिरपि विहित इति कन भवेति कुतः ?
तत्राह—आनन्त्यायवेति ॥ संख्यायास्त्वादिति । व्याप्तिन्या-
याश्रयणादानन्त्यानादरे मन्यते ॥ तुच्यन्तरनाह—प्रत्ययाधि-
काराच्चेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

“संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” (५।१।२२)
इति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, पञ्चीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
वतोःरित्येवा पञ्चमी कञ्चित् प्रथमायाः पञ्चीं
प्रकल्पयिष्यति—“तसादित्युत्तरस्य” इति ।
प्रत्ययविधिरयम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ।
नायं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानु-
वर्तते ॥

१ ननु ‘इदं’ इत्यत्र टकारस्वेवंज्ञायामपि डीविकारात्को अत इत्यस्यानुवर्ते-
नास्त न प्राप्नोति, ‘प्रत्ययः’ ‘चरेष्ट’ इत्याधिकारात् ‘आद्यन्तां टङितौ’
इत्यपि न प्राप्नोति—इति टित्वं स्वर्थेनङकारस्वेवंज्ञेन नैति बाधमिति चेन्न
प्रकरणेणास्तत्वात् इत्यस्य बाधनेनैव टिकरणस्य कलं मन्यते, हलन्त्यामिति
इतिवाचकस्यनं नोपपन्न इत्येतदाह—अथ प्रयोजनाभावादिति ॥

२ असत् इति । स्वल्पेनासत्तः प्रत्ययस्य पञ्चम्या पञ्चीमकल्पनं न सम्म-
वतीति भावः ॥

(प्रदीपः) न चेति । पञ्चमी हि प्रत्ययस्वरूपमुपादा-
यति, यथा ‘श्रुतिञ्जिद्वयः सन्’ इति । न तु पञ्चीं प्रकल्पयति,
अतः पञ्चीप्रकल्पनाभावादिति भावः ॥ प्रकृतश्चेति ।
स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

ननु विधानार्थापि कनोऽनुवृत्तिः संभवति, इडा मा
वाधीति । तत्रेदं कनौ वा भवतः पक्षे ऽह—इति प्रत्ययत्रयं
स्यात् । नैष दोषः । पूर्वद्वयेण तावत् कन्विहित इति तस्येहा-
नुवृत्तिविधानार्थो न भवतीति प्रतीतिरुपजायते । ‘तस्मादित्यु-
त्तरस्य’ इत्येषा च परिभाषाऽवतिष्ठते, तत्र किमितिप्रकल्प-
नयाऽनेकबाधोऽस्तु ? अथेष्टप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति । तत्र
सर्वानुग्रहो न्याय्यः, लक्ष्यस्य तथाऽवस्थानाच्च ॥

(उद्धोतः) प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकाभावे वीज-
नाह—पञ्चमी हीति । प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्य त्रैविको विधानात्साः ।
प्रत्ययस्वरूपोत्पादकत्वं बोधम् ॥ प्रकृतानुवृत्तौ तु पूर्वद्वयविहित-
त्वेन सस्यात् तत्र पञ्चीप्रकल्पनं युक्तमित्युत्तरम् ॥ अनेकेति ।
विधानार्थत्वाभावात्पूर्वकनियान्तराप्रतीतिः, ‘तसाद्’ इति परिभाषाया-
क्षेपः ॥ तथावस्थानाच्चेति । तावत्किस्तावत्क इत्येवमेवावस्था-
नादित्यर्थः । एवं च लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेवात्र शरणमिति भावः ॥

(८२३ विधिसूत्रम्) ५।१।११ आ. १७)

१९०६ विंशतित्रिंशद्भ्यां डूनसंज्ञायाम्

॥ ५।१।२४ ॥

(कन्हुनोरधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

असंज्ञायामिति किमर्थम् ? विंशतिकः, विंशतिकः ।

कथं चात्र कन् भवति ?

संख्यायाः कन् भवतीति ।

अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

एवं तद्व्याचर्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—अवत्यत्र कञ्चि-
ति, यदयं “विंशतिकात्स्वः” (५।१।३२) इति प्रत्य-
यान्तनिपातनं करोति ।

विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यात् ।

नेत्याह, योगापेक्षं ज्ञापकम् ।

अथ वा योगविभागः करिष्यते—विंशतित्रिंश-
द्भ्यां कन् भवतीति ।

ततः—डूनसंज्ञायामिति ॥

३ तद्योगे इति । पञ्चम्ययोगे प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्य विधानात्प्रत्यय-
प्रत्ययस्वरूपोत्पादकत्वमित्यर्थः ॥

४ प्रकृतानुवृत्तावेति । प्रकृतस्य कन्मत्वस्यावाप्तुर्ज्ञौ तस्य कन् पूर्व-
द्वयेण विहितत्वात्कन्प्रत्ययः सिद्ध इति तस्य पञ्चीमकल्पनं युक्तमिति भावः ॥

५ तावत्किं इति । कन्प्रत्ययान्तमेवोदाहरन्, न तु टमल्लभ्यानां केवल-
इदमस्यवर्तं वा दृष्टत इति कदाचानुपेक्षा कन द्वेव विधीयते इति भावः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययान्तनिपातनमिति । कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः ।

ननु विशतिशब्दे शतिकाः प्रत्ययत्वातिशब्दस्यानर्थक्यात् प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात् हि ज्ञापकाश्रयणेन ? उच्यते—द्विदशशब्दस्य विशादेशस्तिस्रस्य इत्यादि प्रक्रियाऽऽधीयते । एवं हि ज्ञापकाश्रयणे त्रिशत्कशब्दोऽपि सिध्यति । अन्यथा त्रिशच्छब्दे शतोऽर्थवत्त्वादशदन्ताया इति प्रतिषेधः स्यात् ॥

ननु विशतिशब्दादशतादर्थ्यविवक्षायां कन्प्रत्यये विशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? नैतदस्ति । स्वार्थिके कन्प्रत्यये विशतिकया इति निर्देशः स्यात् । असंज्ञायां हुनो विधानात् संज्ञाविवक्षने ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

योगापेक्षमिति । यथा 'पुंवत्' इति योगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वल्यर्थे नञलोपप्रवृत्तौ क्लृप्तिलिखति भवति, एवम्—एतद्योगापेक्षं 'विशतिकाय' इति ज्ञापकमिति त्रिशत्कशब्दोऽपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु निपातनत्वे ज्ञापकलोकिरसंगत्वेत्यत आह—कन्प्रत्ययान्तमिति । एषा प्रक्रियेति । भाष्यानुगुण्यादेरप्रक्रियाश्रयणेन युक्तमिति भावः । तत्प्रक्रियाश्रयणे युक्त्यन्तरमाह—एवं हीति । निर्देशः स्यादिति । विशत्यादि—नवत्यन्तानां क्लृप्त्वात् स्वार्थिकानां प्रवृत्तिलिखामितिवर्तनादिति भावः । छेदस्य शब्दपरत्वादिवमर्त्येत्तरम् । व्याख्यानोत्पत्त्याग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । नन्येवमसंज्ञायामप्येतस्याव्यापकात् विशतिका इति स्वादत्तमाह—असंज्ञायामिति । एतद्योगेति । 'विशतिविशद्वयम्' इति योगेति ॥

(८४४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १८)

१९०७ कंसाट्टिठ्ठ ॥ ५ । १ । २५ ॥

(टिट्ठप्रत्ययाधिकरणम्)

(उद्धोतः) 'कंसाट्टिठ्ठम्' इति पाठान्तरम् ॥

(५६१७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ टिट्ठत्रयाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) टिट्ठत्रयोच्चेति वक्तव्यम् । अधिकः, अधिकी ॥

(प्रदीपः) अधिक इति । अर्थशब्दः कार्पाणस्यार्थे

१ असंज्ञायामिति । विशतिकस्य इत्यादिनिर्देशेन विशतिविशद्वयम् कथं कन्प्रत्ययो भवतीति यदि ज्ञाप्येत तदा ज्ञापितः कन् हुनमपि बोधितः । तथा चार्थशब्दां 'विशतिकम्' इति हुनप्रत्ययान्तरम् । कन् स्वात् स मा भूदत्तः संज्ञाविवक्षेन विशतिविशद्वयद्वयार्थं कन्प्रत्ययो भवतीति ज्ञाप्येत इति न दोषः ॥

२ अनुक्तमिति । विशतिकयादिति सूत्रे विशतिशब्दस्य शब्दपरत्वात् न क्लृप्त्वाभावात् विशतिकस्या इति निर्देशः स्यादित्युक्तिरुच्यतेति भावः । वस्तुतस्तु 'क्षार्थां ईकदं' इत्यादी शब्दपरत्वात्पि सारोदशस्य क्लृप्त्वादर्शनात् यदोक्तमपि सुप्रसृतम् ॥

३ ननु साधककन्प्रत्ययान्तस्यापि विशतिशब्दस्य विशतिकयादिति निर्देशोप-

रुह इति भागवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवद्विशेषो भवति तदा नास्त्यसामर्थ्यमिति सर्वेसाधेयस्य ग्रहणेन भाव्यमित्याहुः ॥

(उद्धोतः) भागवदपेक्षेति । अर्थशब्दस्य सौगव्यान्तिव्यापिते भावः ॥ इत्याहुरिति । वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वेन गमकत्वात्तासामर्थ्यमिति बोध्यम् । कंसाशब्दोऽन्य एवोत्तरादशचार्थात् परिमाणवाच्येव गृह्यते, न ओहविशेषवाचीत्याहुः ॥

(५६१८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कार्पाणमाह्व प्रतिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्पाणमाह्व टिट्ठन्वक्तव्यम्, वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः । कार्पाणिकः, कार्पाणिकी । प्रतिकः, प्रतिकी ॥

(८४५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १९)

१९१० अर्धधर्पूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम्

॥ ५ । १ । २८ ॥

(उद्धोतः) सौमहारे दम्भः, सौमं दुस्तव्यम् ॥

(५६१९ निमित्तग्रहणावयवकत्वव्योपपन्नवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्विगोलुक्क्युक्तम् ॥ * ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तत्र तावदुक्तम्—द्विगोलुकि तन्निमित्तग्रहणम् अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि इति ।

इहापि द्विगोलुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ।

द्विगोमिंसितं यस्तद्विस्तस्तस्य लुगभवतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्वार्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशर्पम् ।

द्विशर्पेण क्रीतं द्विशर्पिकम् । विशर्पाधिकम् ।

अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ॥

अर्थविशेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ? द्वयोः शूर्पाभ्याः समाहारः—द्विशर्पः । द्विशर्पा क्रीतमिति विशुद्धा द्विशर्पमित्येव यथा स्यात् ॥

परी कथं तन्निर्देशस्य ज्ञापकत्वमत आह—व्याख्यानादिति । व्याख्यानोदेव विशतिकशब्दे स्वार्थिककन्प्रत्ययस्य न ग्रहणमिति भावः ॥

४ ननु अर्थशब्दस्य निमित्तवाच्यत्वे 'अर्थेन क्रीत' इत्यादेरन्वयात् 'टिट्ठत्रयाच्च' इति वार्तिकस्य अर्थान्तरादर्थिद्वये टिट्ठवर्तितो नाप्यः स्यात् । तथाच 'अधिक' इति भाष्योदाहरणं न युज्येतत्यादायामाह—अर्थशब्द इत्यादि ॥

५ सर्वलोचनकार्पाणस्यार्थे क्लृप्त्वादर्शवत्त्वस्य, भागवाचिनोऽर्थशब्दस्य च ॥

६ अर्थशब्दस्य साधेयत्वस्यानुपपत्ति—भागवाचित्वादिति ॥

७ अर्थधर्मेति न द्विगोविशेषनिमित्ताह—समाहारे इति ॥

(प्रदीपः) द्विगोलुक्क्युक्तमिति । 'द्विगोलुगनपले'
इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत्र एव बोद्धव्यम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—द्विशौर्षिकमिति । अत्र द्वितीयस्य
उक्तोऽङ्गं साम्प्रदिति भावः ॥ अर्थविशेषेति । तद्धितापैद्विगुना
सह यत्राद्यो न निष्यते तत्रातन्निमित्तद्विगोरपि परस्व लुगिलर्थः ॥
इति विगृह्य द्विशूर्पमिति । विग्रहो वृत्तिवैलुग्यमन्येष्वते ॥

(तन्निमित्तपदार्थबोधकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं
विज्ञायते—तस्य निमित्तं—तन्निमित्तम्, तन्निमित्ता-
दिति, आहोस्वित्स निमित्तं यस्य सोऽयं तन्नि-
मित्तः, तन्निमित्तादिति ।

किं चातः ?

यदि विज्ञायते—तस्य निमित्तं तन्निमित्तम्,
तन्निमित्तादिति ।

क्रियमाणेऽपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति—
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां कीतं द्विशूर्पम्, द्विशूर्पेण कीतं
द्विशौर्षिकम् । त्रिशौर्षिकम् ।

अथ विज्ञायते—स निमित्तमस्य सोऽयं तन्नि-
मित्तः, तन्निमित्तादिति ।

न दोषो भवति ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता-
दिति विज्ञायते ।

कुत एतत् ?

यद्यमाह—अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद-
पीति ।

(निमित्तग्रहणानावश्यकत्वबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

द्विगोरिति नैवा पञ्चमी ।

का तर्हि ?

संबन्धघटी । द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । द्विगो-
र्यस्तद्धितः ।

किं च द्विगोस्तद्धितः ?

निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति ।

कस्मिन्नैतद्भवति ?

प्रत्यये ।

इदं तर्हि वक्तव्यम्—अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्नि-
मित्तादपीति ।

एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्मान्निष्पन्नं साध्य-
म्—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां कीतम्, द्विशूर्पा कीतम्,
द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पमिति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः
करिष्यते, अपरसादुत्पत्तिर्भविष्यति—अविरविक-
न्यायेन ।

तद्यथा—अवेमांसमिति विगृह्य अविकशब्दा-
दुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति ।

एवमिहापि—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां कीतमिति वि-
गृह्य—द्विशूर्पमिति भविष्यति ।

द्विशूर्पा कीतमिति विगृह्य—वाक्यमेव भवि-
ष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—इति विगृह्य वाक्यमेवेति । न तु
वृत्तिः, अनभिधानादिति भावः ॥

(पदकूलभाष्यम्)

असंज्ञायामिति किमर्थम् ?

पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकलापिकम् ॥

(५६२० असंज्ञाग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्नि-
मित्तात्वालोपस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः ।

किं कारणम् ?

तन्निमित्तात्वालोपस्य । नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य
च लुक् द्विगुः संज्ञाऽस्ति, यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ
तन्निमित्तं स्यात् । एवं तर्हि इदं स्यात्—पञ्चानां
लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती, पञ्चलोहित्या
कीतमिति ।

अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् ।

कथम् ?

उक्तं ह्येतत्—अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद-
पीति ॥

(प्रदीपः) संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति । इह
वृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याकशते—न
चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति । पाञ्चलोहितिकापञ्चकलापिकशब्दौ च
परिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुङ् भवति ।

वार्तिककारस्तु—द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं सन्निधानाद-
वगम्य प्रत्याचष्टे—तन्निमित्तत्वादिति । तस्याः संज्ञाया
लोप एव निमित्तमित्यर्थः । पञ्चलोहितपञ्चकलापशब्दौ द्विगु कुत-
तद्धितलुकाविव संज्ञे, ततो नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ पञ्चलोहि-
तीति । समाहारद्विगुं संज्ञां मन्यते । ततश्च नलोपनिमित्तैव
संज्ञा ॥ अत्रापि । अव्यक्तिन्यायेन वाक्यविषय एव
समाहारद्विगुरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु द्विगोः संज्ञात्वाभावात्कथमेतत्संज्ञाग्रहण-
मत आह—इहेति ॥ प्रत्ययान्तविशेषणमिति । सप्तमीनिर्देश-
दिदं द्विगोर्न विशेषणम्, किन्तु प्रत्ययान्तस्यासंज्ञात्वे लुगिलर्थः इति

भावः । पञ्च लोहिन्यः पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति 'तद्विताय' इति समासः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि 'भस्मन्ते' इति पुंस्त्वान्-होदिनीशब्देकारनकारनिर्हृतिः । परिमाणविशेषस्येति । तत्संख्याकगुणकलापादिपरिच्छिन्नसंख्येयः । द्विगुविशेषणमिति । विपयत्वं समर्थः, संज्ञाविषयो द्विगुने चेदित्यर्थः ॥ तस्याः संज्ञाया इति । सत्त्वेन तुक्ति संज्ञाप्रतीतिरिति भावः ॥

(५६२१ अक्षयधर्मग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यधर्मग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उक्तं संख्यात्वेऽध्यधर्मग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

किमुक्तम् ?

अध्यधर्मग्रहणं च समासकन्विध्यर्थे लुकि चाग्रहणमिति ।

तस्मादिहाध्यधर्मग्रहणानर्थक्यम् ।

तस्मादिहाध्यधर्मग्रहणमनर्थकम्, द्विगोरित्येव लुक् सिद्धः ॥

(प्रदीपः) अध्यधर्मग्रहणं चेति । 'बहुगण' आदिसूत्र इदमुक्तम् । न च संख्याकार्यो भावज्ञापनस्यधर्मग्रहणस्यैव प्रयोजनम्, कन्समासाभावप्रज्ञात् । तस्मात्तदर्थं वार्तिकमेव जन्यम्, तस्मिन् सति इहाध्यधर्मग्रहणमनर्थकम्, द्विगुत्वाल्लुक् सिद्धत्वात् ॥

(उद्धोतः) न चेति । तेन कृत्वसुबभाव इति भावः ॥ तस्मादिति । वार्तिके च कृते समासकनोदेव संख्यात्वोपसंख्यानात् कृत्वसुबभावः सिद्ध एवेति भावः ॥

(७४६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २०)

११११ विभाषा कार्पाषणसहस्राभ्याम्

॥ ५ । १ । २९ ॥

(५६२२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कार्पाषणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्पाषणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यधर्मसुवर्णम्, अध्यधर्मसौवर्णिकम् । अध्यधर्मशतमानम्, अध्यधर्मशतमानम् । द्विशतमानम्, द्विशतमानम् ॥

(प्रदीपः) अध्यधर्मसुवर्णमिति । अध्यधर्मसुवर्णेन क्रीतमिति द्विगौ कृते ऽगौ लुक् । अल्लुक्पक्षे 'परिमाणान्तस्य'

इत्युत्तरपदवृद्धिः । उन्मानस्यापि वृद्धौ शाणप्रतिषेधात् ग्रहणात् ॥ द्विशतमानमिति । 'शतमान' आदिसूत्रेणाप्य ॥

(उद्धोतः) ऽगौ लुगिति । सहस्रादप्यस्यैव लुक् । कार्पाषणस्य परिमाणत्वे ततोऽप्यस्यैव लुक् । अन्यथा ततश्चो लुगिति बोध्यम् । शाणप्रतिषेधकितोऽन्मानस्यापि वृद्धौ ग्रहणादित्यन्वयः ॥

(८४७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २१)

१११२ द्वित्रिपूर्वात्रिष्कात् ॥ ५ । १ । ३० ॥

(८४८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २२)

१११३ विस्ताच्च ॥ ५ । १ । ३१ ॥

(उद्धोतः) अत्राध्यधर्मग्रहणं न संवध्यते, विरोधात्, चत्वारिमास्य । द्विगोरिति तु संवध्यते षष्ठीसमासस्योत्तये इति बोध्यम् । उत्तरत्र त्वनुवर्तत एव ॥

(५६२३ सूत्रविपयनिर्धारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते द्वैयोग्यमेतद्वृष्टव्यम् ।

किमिदं द्वैयोग्यमिति ?

द्वयोर्योग्योर्भेदं—द्वियोगम्, द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति ॥

(प्रदीपः) द्वयोर्योग्योरिति । तद्वितायं द्विगौ कृते 'बहुचोऽन्तोदात्तादृभ्य', 'द्विगौर्लुगनपले' इति लुक् । अथ द्विगुने व्याख्यातव्यनाम तदा अण एव लुक् । द्वैयोग्यशब्देन वापाराधेयभाव उच्यते, 'समासकृतद्वितेपु संवन्धाभिधानम्' इति वचनात् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—द्वित्रिभ्यामिति । अनेन सूत्रे पूर्वग्रहणं निरन्तरप्रयोजनमिति ध्वनयति ॥ आधाराधेयभाव इति । तेन च साधयो लक्ष्यते—इति 'एतद्वैयोग्यम्' इति सामानाधिकरण्यापत्तिः । तद्विशेषयोगस्तु 'मियतद्विज्ञा दाक्षिणाताः' इति न्यायेनेति दिक् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानने भाष्यम्)

द्वैत्र्यं विजानीयादविशेषेणेति उत्तरं द्वित्रिभ्यामिति ।

तदवार्थः सुहृद् भूत्वाऽन्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति ॥

(५६२४ संग्रहवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र च बहुग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र च बहुग्रहणं कर्तव्यम् । बहु-

निष्कम्, बहुनैषिकम् । बहुविस्तम्, बहुवैस्तिकम् ॥

(८४९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २३)

१९१५ खार्या ईकन् ॥ ५ । १ । ३३ ॥

(ईकन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५६२५ इष्टास्थाने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खार्या ईकन् केवलायाश्च ॥ * ॥
(भाष्यम्) खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । खासिकम् ॥

(५६२६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अध्यर्थकाकिणीकम्, द्विकाकिणीकम् ॥

(५६२७ इष्टास्थाने वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । काकिणीकम् ॥

(प्रदीपः) केवलायाश्चेति । 'अध्यर्थपूर्वद्विगोः' इत्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोषः) अध्यर्थेति । तदन्त्येते तु केवले ईकनव्यतिरिक्तस्य अध्यर्थपूर्वद्विगुणिते लुक् स्यादिति बोध्यम् ॥

(८५० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २४)

१९१७ शाणाद्वा ॥ ५ । १ । ३५ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५६२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शतशाणाभ्यां वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अध्यर्शतम्, अध्यर्थशतम् । पञ्चशतम्, पञ्चशतम् । अध्यर्धशतम्, अध्यर्थशतम् । पञ्चशतम्, पञ्चशतम् ॥

(प्रदीपः) शतशाणाभ्यामिति । शतान्ताल्लेण मिले यति प्राप्ते विकल्पाय वचनम् । यद्भावपक्षे कनो लुक् ॥

(५६२९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वित्रिपूर्वाद्पञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वित्रिपूर्वाद्पञ्चेति वक्तव्यम् । द्विशतम्, त्रिशतम् । द्वैशाणम्, त्रैशाणम् । द्विशतम्, त्रिशतम् ॥

(प्रदीपः) द्वित्रिपूर्वाद्पञ्चेति—सूत्रेव्यनार्थः पाठ इति वार्तिकारम्भः ॥

(८५१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २५)

१९१९ तेन क्रीतम् ॥ ५ । १ । ३७ ॥

(क्रीतार्थाधिकरणम्)

(५६३० एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तेन क्रीतमिति करणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम् । इह मा भूद्—देवदत्तेन क्रीतम्, यद्देवदत्तेन क्रीतमिति ॥

(उद्घोषः) करणादिति । करणस्य वाक्यावस्थायां बोध्यम् ॥

(५६३१ एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकत्रैकान्तात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकत्रैकान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति ॥

(उद्घोषः) अकत्रैकान्तादिति । कर्तनवयवादित्यर्थः ।

(५६३२ एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संख्यैकवचनाद् द्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्याया इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—पञ्चमिः क्रीतं पञ्चकम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

एकवचनान्तादिति वक्ष्यति, तस्यायं परस्तादपकर्षः ।

एकवचनात् ।

एकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—शृपाभ्यां क्रीतम्, शृपैः क्रीतमिति ।

द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—द्वाभ्यां शृपाभ्यां क्रीतं—द्विशृपम्, त्रिशृपमिति ।

(प्रदीपः) संख्यैकवचनादिति । समाहारे द्वन्द्वः ॥

(उद्घोषः) इदं द्विवचनं स्यात्, समासान्तरं तु भाष्यविरुद्धमत आह—समाहारे इति ॥ भाष्ये—अपकर्षः—अपवादः श्लेषः । एकवचनान्तात्समावादशरीरे वचनम् । 'द्विगोश्च' इत्यपि एकवचनान्तादित्यस्य अपकर्षः । तद्वचनपश्चात्—द्वाभ्यां शृपाभ्यामिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

'यदेकवचनान्तादित्युच्यते, सुद्वैः क्रीतं मौद्विकम्, माधैः क्रीतं मापिकमिति न सिध्यति ।

परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । तस्मिन् क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति ।

न वक्तव्यम् ।

कस्माच्च भवति शूर्पाभ्यां कीर्तं शूर्पैः कीर्तमिति ?

(प्रदीपः) परिमाणस्येति । परिमाणस्य वा संख्या तस्या यत् वाचकं शीतकं वैकचचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति वचनाद् मुद्रादीनां व्यादीनां नाप्रतिषेधः ॥

(५६३३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

यद्येवम्, 'करणात्' 'अकर्त्रेकान्तात्' इत्यपि न वक्तव्यम् ॥

कर्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्माच्च भवति ?

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । वृत्तौ संख्याविशेषा-
नवयमात् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्यया-
भावः । एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थे तेषां स्वभावतो वृत्त्या-एक-
वचनान्तेभ्य एव प्रत्ययः । ह्यादयस्तु शब्दा ह्युत्तारामपि
विभक्तौ खप्रवृत्तिनिमित्तमूलां संख्यामवयमनयन्तीति तेभ्यः
प्रत्ययो भवत्येव । एकत्वाच्च मुद्रादिव्यक्त्या कयासंबन्धाद् बहु-
वचनान्तादेव प्रत्ययः । यदा तु जातिशब्दत्वं मुद्रादीनामभ्युपे-
यते तदैकवचनान्तेभ्योऽपि प्रत्ययः । ननु यत् निष्केण कीर्तं
तस्य निष्को वक्षो भवतीति 'सोऽस्यांशवत्प्रसूतयः' इत्यनेन
प्रत्ययः सिद्ध इति नार्थोऽनेन योगेन । अत्राहुः—यस्य शतं
मूल्यं न भवति क्षयं च तेन कीर्तं कार्यवशात्, तदर्थमिदम् ॥

(उद्द्योतः) परिमाणशब्देभ्य इति । वैस्तुतः 'अनभिधा-
नात्' इति भाष्योक्तमेव साधु ॥ नन्वेवं व्यादिव्योऽपि न स्वादत्त
आह—व्यादयस्सिद्धवति ॥

(८५२ विधिचूचम् ॥ ५ । १ । १ आ. २६)

१९२० तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ

॥ ५ । १ । ३८ ॥

(संयोगोत्पातयोरर्थनिश्चायकभाष्यम्)

संयोगोत्पातयोः को विशेषः ?

संयोगो नाम स भवति—इदं कृत्वैदमवाप्यत
इति ।

उत्पातो नाम स भवति—यादृच्छिको भेदो वा
छेदो वा पञ्च वा पर्णो वा ॥

१ ननु वृत्तौ संख्यानवयमाद्यदिप्रत्ययभाष्यार्हं 'संख्यैकवचनादियोः'
इत्यादिवातिक्केण 'शूर्येण कीर्तमित्यपि एकत्वसंख्यातव्याभाष्यप्रत्ययो न'स्यादि-
सत्त आह—वस्तुतोऽनभिधानादिति । अनभिधानादिवैव प्रत्ययवृत्तः

(प्रदीपः) संयोगोत्पातयोरिति । कोऽनयोः शब्द-
योरर्थ इति प्रश्नः । नत्वेकार्थत्वं मन्थमानस्य प्रश्नः । कोऽसौ
विशेषः, येन संयोगोत्पातौ प्रतिपद्यामहे ॥ इदं कृत्वैति ।
यथा—कार्म्ययोगः पुत्रादयोऽवाप्यन्ते, तत्र संयुज्यते फलविशे-
षेण येन यागादिना करणेन स यागादिरर्थः संयोगः ॥ याह-
च्छिक इति । अतर्कितोपनतः ॥ भेद इति ।—वज्रदेः ॥
छेद इति ।—उपानदादेः । भाविनः शुभस्याशुभस्य वा सूच-
कोऽर्थ उत्पात इत्यर्थः । तस्य च निमित्तत्वं—फलविशेषविषय-
बुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्, न तु फलं प्रतिकारणत्वात् ॥

(उद्द्योतः) न त्वेकार्थत्वमिति । अर्धभेदस्य स्पष्टत्वादिति
भावः ॥ यदवाप्यते स संयोग इति अर्थं वारयति—यथेति ।
भाष्ये—पञ्च वा पर्णो वेति । पात्रादावकसादुपगतं पमादित् तद्वै-
त्यादिपर्णं वा शुभचञ्चक ज्ञात इत्यर्थः ॥ ननु तस्य फलकारणत्वा-
भावात् कथं निमित्तत्वमत आह—तस्य चेति ॥

(५६३४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयो-

रूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्ले-
ष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातस्य
शमनं कोपनं वा—वातिकम्, पैत्तिकम्, श्लैष्मि-
कम् ॥

(प्रदीपः) वार्तिकमिति । शमनकोपने एवात्र प्रत्य-
यायैः, न तु निमित्तम् । ठगत्र प्रत्ययः । प्रकरणादिवशाच्च
कविच्छमनं प्रतीयते कवित्कोपनम् ॥

(५६३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संनिपातान्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्नपातान्चेति वक्तव्यम् । सावि-
पातिकम् ॥

(८५३ विधिचूचम् ॥ ५ । १ । १ आ. २७)

१९२१ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणा-

श्चादर्थत् ॥ ५ । १ । ३९ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५६३६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं

एतौ हेतुवैकल्यात्, न तु संख्याविशेषावयवमादिभाष्येति भावः ॥
२ 'ताम्र्यादिपर्ण' इति क. ज. पाठः ॥

कर्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगः—ब्रह्म-
वर्चसः, उत्पातो वा ॥

(प्रदीपः) ब्रह्मवर्चस इति । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्च-
सम् । इत्स्वाध्यायसंपदुच्यते । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चतः' इत्यच्
समासान्तः ॥

(उद्घोतः) ब्रह्मणः=आत्मणस्य । वृत्तम्=आचारः स्वा-
ध्यायः=वेदाध्ययनम् ॥

(८५३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २८)

१९२९ तदस्मिन् वृद्धायलाभशुल्को-
पदा दीयते ॥ ५ । १ । ४७ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५६३७ एकदेशुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदस्मिन् दीयतेऽस्मा इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदस्मिन् दीयतेऽस्मा इति चेति
वक्तव्यम् । पञ्च वृद्धिर्वा अयो वा लाभो वा शुल्को
वा उपदा वा दीयते अस्मै—पञ्चकः, सप्तकः,
अष्टकः, नवकः, दशकः ॥

(प्रदीपः) यत्र नवीद्वारादौ शुल्कादि दीयते तत्र प्रत्ययो
विधीयमानः सम्प्रदाने न प्राप्नोतीत्याह—तदस्मिन्निति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तच्चर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

यदि यस्य दीयते तस्मिन्नपि तद्दीयते, तत्र तद-
स्मिन् दीयते इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) तस्मिन्नपि । संप्रदानमेव दानक्रिया-
पेक्षयाऽधिकरणत्वेन विवक्ष्यते । यथा 'सममब्राह्मणे दानम्'
इति ॥

(उद्घोतः) यथा सममिति । अब्राह्मणे दानमदानेन
समम्, निष्कवर्मिलयः । कालान्तरीयब्राह्मणसंप्रदानकदानेन ब्रह्म-
णारि कालिकब्राह्मणमुपादानं सममिलयौ वा ॥

(८५५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २९)

१९३० पूरणार्थादुन् ॥ ५ । १ । ४८ ॥

(टोऽधिकरणम्)

(५६३८ एकदेशिवावर्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उन्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उन्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । द्वितीयिकः । तृतीयिकः ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

पूरणादित्युच्यते । न चैतत्पूरणान्तम् । अनैत-
त्पर्यवपन्नम् ॥

(प्रदीपः) अन्नन्तादिति । यथा 'गोत्रियोः—' इत्यत्र
क्रीडाश्चैनं कथयिकारविहितानां दायादीनां ग्रहणम्, एवमिहापि
पूरणाधिकारविहिता एव उदादयो गुह्यरक्षितं वचनम् ॥
द्वितीयिक इति । इयोः पूरणे भाग इति द्वितीयस्तदन्तान्
'पूरणाद्भागे तीयादन्' इति स्वायं अन्प्रलयः । ततो द्वितीयो
ब्रह्मादिरस्मिन् दीयत इति उन् प्रलयः ॥ पर्यवपन्नमिति ।
व्यवहितमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नैव स्वाधिक-अन्-प्रलयान्तत्वेन तस्यपि
पूरणार्थत्वमस्येवेत्यत आह—यथेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

पूरणं नामार्थः, तमर्थमाह तीयशब्दः, पूरणं
सोऽसौ भवति ।

पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन्, सोऽपि पूरणं भव-
त्येव ॥

(प्रदीपः) पूरणं नामेति । अर्थग्रहणमिह, न तु
पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः ॥ स्वार्थ इति ।
स्वस्याः प्रकृतेरर्थः । सा हि प्रत्ययस्वामीया । तदर्थं च-अन्-
विधीयमानः पूरणमिधापित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तमर्थमिति । यत्तत्तमर्थं तीयशब्द
आह, अतः सोऽसौ तीयशब्दः पूरणं भवति । यतश्च तदन्तात्स्वार्थ-
ऽन् अतः स अन्-अपि पूरणमित्यर्थः ॥ ननु सर्वोऽपि प्रत्ययः
स्वत्येवार्थः, किञ्चानोऽर्थोनावात्स्वार्थं इत्युपपन्नत आह—स्वस्य
इति ॥

(८५६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३०)

१९३४ सम्भवत्यवहरति पचति

॥ ५ । १ । ५२ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५६३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पचतीति द्रोणादण् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पचतीति द्रोणादण् चेति वक्त-
व्यम् । द्रोणं पचति द्रोणी, द्रोणीकः ॥

(प्रदीपः) द्रोणादिति । द्रोणपरिमिते द्रोणादौ वर्त-
मानाद् द्रोणशब्दादप्रत्ययः, तस्यैव पाकसम्भवात् ॥

१ 'अब्राह्मणे यो दानमदानेन' इति च. पाठः ३

२ नमिति । पूरणार्थीयमसमाज्यात्स्वार्थं विधीयमानः 'अन्' प्रत्ययो-
ऽपि पूरणार्थं प्रत्येकः ॥

३ पूरणं नामार्थ इत्यादिभाष्यान्वयं मदर्थापत्ति—यतस्त्वमर्थमिति ॥

४ ननु द्रोणान्-परिमाणम्, न च तस्य पाकः सम्भवति, अत आह—
द्रोणपरिमिते इति ॥

(८५७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३१)

१९३७ कुलिजाह्वयो च

॥ ५ । १ । ५५ ॥

(लुक्त्वधिकरणम्)

(५६४० लुक्त्वग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुलिजाचेति सिद्धे लुक्त्वग्रहणा-
नर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावात् ॥ * ॥(भाष्यम्) कुलिजाचेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्त्व-
ग्रहणेन ।

किं कारणम् ?

पूर्वस्मिन्निकभावात् । पूर्वस्मिन् योगे सर्व एष
त्रिको निर्दिश्यते—झाढकी, झाढकिकी, झाढ-
कीना ॥(प्रदीपः) कुलिजाचेति सिद्ध इति । 'कुलिजाच'
इत्येव सूत्रमस्ति, तत्र 'दिगोष्ठं थ' इत्यनुवर्तते, खोऽन्यतरस्या-
मिति च । तत्र छन्धाभ्यां सुके पक्षे ठञ्, तस्य 'अध्यर्थपूर्व'
इति लुक् । एवं रूपमयं सिद्धम् । न च ठञः पक्षे लुगभावेन
चतुर्थे रूपमिष्यते, इति लुक्त्वग्रहणं वार्तिककृता प्रत्याख्यातम् ॥(उद्धोतः) भाष्ये—पूर्वस्मिन् योग इति । 'आढकाचित'
इति सूत्रे ॥ न च ठञ इति । अथे स्येऽन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेति
भावः । वृत्तिरूप भाष्यविरोधान्नित्येव ॥

(८५८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३२)

१९३९ तदस्य परिमाणम् ॥ ५।१।५७ ॥

(८५९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३३)

१९४० संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्य-
यनेषु ॥ ५ । १ । ५८ ॥

(अर्थोधिकरणम्)

(५६४१ संख्येयमात्रार्थकत्वेनाऽप्राप्तौ प्रत्ययबोधक-
वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञायां स्थायै ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञायां स्थायै प्रत्यय उत्पादः ।
पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः ।
सप्तका ब्रह्मवृक्षाः ॥१ अत्र सूत्र इति । कुलिजाह्वयो चेति सूत्रे लुक्त्वग्रहणे कियमाणेऽन्यत-
रस्यामिष्यप्राप्तवर्तनं, तथा च लुकोऽपि विकल्पः सम्भाष्येति रूपचतुष्टयं
स्यात् । अतोऽत्र वार्तिककृता लुक्त्वग्रहणं प्रत्याख्यातम्, तेन च लुको विकल्पो
न भवतीति रूपचतुष्टयप्राप्तये । वृत्तिरूप रूपचतुष्टयमदर्शयं कृतं तद्व्याप्ति-
विरोधादुपेक्ष्यमिति भावः ॥(प्रदीपः) संज्ञायां स्थायै इति । इहादशमयः
संख्याः संख्येये वर्तन्ते, न तु संख्यामानमात्रे । ततः परा तु
संख्या संख्यानेति संख्येये च । तत्र य एव शकुनयः पञ्चव-
संख्यायुकाः पञ्चशब्दस्य बाच्याल एव पञ्चकशब्दस्यापि । ततश्च
परिमाणपरिमाणिभावाभावात् स्थायै एव प्रत्ययो वक्तव्यः ।यदा वृत्तिविषये संख्यामात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते,
तथा च 'बेकयोः' इति सूत्रकारेण द्वित्वैकत्वे बेकशब्दवाच्ये
आश्रित्य निर्देशः कृतः । संख्येयार्थत्वे हि बेकेऽपि स्यात्,
तदा परिमाणपरिमाणिभावाश्रयेणापि शक्यः प्रत्यय उत्पाद-
यितुम् ॥(उद्धोतः) ननु संख्यामात्रवृत्तेः पञ्चादिशब्दात्संख्येये
परिमाणिनि प्रत्ययसंभवाद किं वार्तिकेन ? इत्यत आह—इहेति ॥
संख्यानेति । करणे वृद्ध । तेनैकैवद्वित्रिवादमित्यर्थः ॥ शक्य
उत्पादयितुमिति । परं हि पञ्चसंख्यः संघ इत्यर्थे 'पञ्चकः' इत्यपि
स्यादिति संख्येयवृत्तेरेवानेनै प्रत्यय पठ्यम् इत्यपरे ॥

(५६४२ संघादिषु प्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ततः परिमाणिनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति
वक्तव्यम् । पञ्चकः संघः । दशकः संघः ॥(उद्धोतः) ततः परिमाणिनीत्यस्य भाष्यस्य तदूर्ध्वपञ्च-
मानसंघादित्यित्यर्थः ॥

(५६४३ प्रथमवार्तिकाल्लेख्यैकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । पट्टिर्जीवितपरिमाणमस्य—पाट्टिकः, सात-
तिकः ॥(उद्धोतः) जीवितपरिमाणे इत्यस्य—तत्र वर्तमानात्
प्रथमानादस्येति प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(५६४४ एकदेशिमिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं
वचनं कालादिति सिद्धत्वात् ॥*॥(भाष्यम्) जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम् ॥
किं कारणम् ?कालादिति सिद्धत्वात् । "कालात्" (५।१।७८)
इत्येव सिद्धम् । इह यस्य पट्टिर्जीवितपरिमाणं पट्टि-२ तेनैकत्वेति । करणे लुङ्प्रियानादिकञादिव्यन्तानामेकत्वद्वित्वादी वृत्ति-
मैल्यर्थः ॥३ अनेनेति । यदा तु वृत्तिविषये पञ्चादिशब्दानां संख्यामात्रवृत्तित्वं
तदा तेभ्यः परिमाणिनि मल्लयः स्यादेवेति तस्मिन् पक्षे वार्तिकं व्यर्थमेव स्यात् ।
अतः संख्येयवृत्तेर्न तु संख्यावृत्तेरेव वार्तिकेन मल्लय पठ्यम् इत्यपरेऽप-
नाशयः ॥

मसौ भूतो भवति । तत्र तमधीष्टो भूतो भूतो
भावीत्येव सिद्धम् ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ॥

(प्रदीपः) जीवितपरिमाणे चेति । पूर्वापेक्षः सम-
न्वयः । संवादितु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति
वचनम् ॥

(उद्धोतः) पूर्वापेक्ष इति । 'संज्ञार्था स्वाधे' इत्येतदपेक्ष
इत्यर्थः ॥ यदात्रचनारम्भे बीजमाह—सङ्गादिष्विति । परिमाणेष्वि-
त्यर्थः । अत्र हि षष्ठिसङ्ख्या सङ्ख्येयस्य परिमाणिजीवितद्वारा देव-
दत्तादिः, न तु सङ्गादिरित्यप्रतिरिति भावः ॥

(५६३५ एकदेशिवार्तिके दोषप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत—
द्विपाठिकः, त्रिपाठिकः ।

अनेन सति लुम्भवति ।

तेन सति कस्यान्न भवति ?

आहोदित्युच्यते ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न हीमे कालशब्दाः ।

किं तर्हि ?

संख्याशब्दा इमे ।

इमेऽपि कालशब्दाः ।

कथम् ?

संख्या संख्येये वर्तते ।

यदि तर्हि यो यः काले वर्तते स स कालशब्दः,
रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं
भूतः, शोभनं कालं भूतः ।

अथ मतमेतत्—काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः,
कालं यो न व्यभिचरति—इति । न रमणीयादि-
ष्वतिप्रसङ्गो भवति, जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम्—वार्षशतकः, वार्ष-
सहस्रिक इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

न हि वर्षशतशब्दः संख्या ।

किं तर्हि ?

संख्येये वर्तते वर्षशतशब्दः ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) द्विपाठिक इति । 'संख्यायाः संवत्सर-

संख्यास्य च' इत्युत्तरपददृष्टिः ॥ आहोदिति । 'अप्यर्थपूर्वं'
इत्यत्राहोदित्युच्यतेनादाहोदित्यस्य लुका भाव्यम् । 'तमधीष्ट'
इत्यनेन प्रत्ययोऽहोत्तर इति तस्य लुगभावः ॥ न हीम इति ।
मासादय एव कालशब्दाः, न तु निमित्तान्तरेण काले प्रयोग-
मात्रेणेति भावः ॥ संख्या संख्येय इति । काले संख्येये
वर्तमानस्य संख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमिति भावः ॥
वार्षशतक इति । संख्यायाः प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्तात्र
प्राप्नोति । संख्या पूर्वपदानामेव प्राप्तयेस्तदन्तविचिरित्ये ॥

(उद्धोतः) नन्वेतेऽपि कालोपेक्षा विशेष्यतया—इत्यत्र आह—
मासादय एवेति । कालेतराऽवृत्तिकालव्याप्यवर्गप्रवृत्तिनिमित्तका
इति भावः । संख्येयवृत्तित्वेऽपि पञ्चादितस्तत्प्राप्तात्वमुक्तमत आह—
सङ्ख्याया इति । ननु तदन्तविधिना भविष्यतीत्यतः—सङ्ख्या-
पूर्वति । परे तु 'तन्निबन्धो सङ्ख्यायाः' इति तदन्तविधिपञ्चभाष्योक्त-
स्तदारम्भसामर्थ्येनान्त्रान्यपूर्वपदस्याऽपि तदन्तस्य द्रष्टव्यमित्यभि-
प्रेक्ष्यम् । तस्माद्वर्षशतशब्दादौ 'सतं वर्षाणि' इत्याद्यर्थे मयूरव्यंसकादि-
त्वात्पूर्वपदार्थप्रधानः समासः । सङ्ख्येये वर्तते इत्यस्य वर्षादिरूप-
सङ्ख्येये वर्तते, शतमासकशब्दवत् । सङ्ख्याशब्दत्वं च—सङ्ख्याप्रवृ-
त्तिनिमित्तकत्वम् । द्वे षष्ठी संबन्धरा जीवितपरिमाणस्येत्येवं द्विपठि-
शब्दस्य सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव । प्रकृतादिवशान्तु संवत्सररूप-
सङ्ख्येयस्य तादृशसङ्ख्यावचनेनैव शब्दबोधे भानमित्यन्यत्र—इत्याहुः ॥

(५६३६ योगविभागबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते खार-

शताचर्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

खारशताचर्यम् । खारशतिको राशिः । खार-
सहस्रिको राशिः ॥

(प्रदीपः) खारशताचर्यमिति । खारशब्दोऽका-
शान्तो वार्तिककारवचनात् साधुः । 'तदस्य परिमाणम्' इति
योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥

(उद्धोतः) खारशब्द इति । खारशब्दपर्याय इत्यर्थः ।
'अन्येभ्योऽपि' इत्यस्य—सङ्ख्याभिधेयस्य इत्यर्थः । दृष्टेः सर्वो-
पाधिष्वभिचारार्थत्वात् 'अन्येधाणि' इत्यर्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥ योग-
विभाग इति । द्विपाठिकान्वेशितिकादिसिद्धये इति भावः ॥

(सिद्धान्ताभिप्रायकं भाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति ।

न नूम्नो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति ।

किं तर्हि ?

यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् ।

क च क्रियमाणे न दोषः ? परमाहोत् ।

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

कालादित्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तं नेमे कालशब्दाः, किं तर्हि, संख्या-
शब्दा इति ।

ननु चोक्तमिमेऽपि कालशब्दाः । कथं ? संख्या
संख्येये वर्तते ।

ननु चोक्तं यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्तते
स स कालशब्दः, रमणीयादिव्यतिप्रसङ्गो भव-
तीति ॥

(उद्द्योतः) भाषे—लुप्तप्रसङ्ग इति । 'दिषादिकः'
इत्येति भावः ॥ परमाहर्हिति । 'तदस्य परिमाणम्' इति तत्र
प्रतिष्ठान्यमित्यर्थः ॥ तत्तर्हिति । परमाहर्हत् 'तदस्य परिमाणम्' इत्ये-
तत् ॥ न कर्तव्यमिति । खारशक्तिकर्माद्यतिवार्थमत्र 'योगविभागः'
मायः, 'दिषादिकादिश्च 'कालात्' इत्येव सिद्ध इति न तदर्थः स
आहर्हत्परः कार्य इति भावः ॥

(५६३७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति । अनभिधानाद्रमणीयादिषु
त्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । न हि रमणीयादयो
वृत्तिविषये काले वर्तन्ते, यथादयस्तु वृत्तौ संख्येयेषु संवत्सरेषु
स्वभावतो वर्तन्त इति पुनं तेषां कालवाचित्वम् । लोके च
संवत्सरसंख्यया जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यत इति संवत्सर-
वृत्तित्वं यथादीनामुच्यते ॥

(उद्द्योतः) इमेऽपि कालशब्दा इत्यनेन—कालग्रहणे
संथाकयश्चिकालवृत्तौनां ग्रहणमिति सूचयति, अतिप्रसङ्गात्समाव-
स्वनभिधानात् । तदेवाह—न हीति ॥ ननु संवत्सरेष्विति कुतः ?
मासादीनामपि संख्येयत्वसम्भवात्—अत आह—लोके चेति ॥

(५६३८ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तोमे ऽडो विधेयः ।

किं प्रयोगनम् ?

पञ्चदशार्थः । पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः स्तोमः
इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महामाध्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे

प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) स्तोमे ऽविधिरिति । विकरणं विधौ
स्तोम इत्यादौ टिलोपार्थम् । पञ्चदश इत्यत्र तु 'नन्तुदिते'
इति टिलोपः सिध्यति । स्तोमो मन्त्रसमूहः ॥

इत्युपाध्यायजैयमटपुत्रकैयट्टकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) विकरणमिति । विधौ टिलोपार्थम्, वचन-
शब्दौ टिलोपार्थमित्यर्थः । 'तिटिलोपार्थम्' इति पाठः ॥

इति श्रीशिवमहर्ष्यतत्त्वतीर्गमज्जनागोत्रीमहर्ष्ये भाष्यप्रदीपो-

द्द्योते पञ्चमाध्यायस्य प्रथम पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(८६० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३४)

१९४१ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंश-
त्पञ्चाशत्पट्टिसप्तत्यशीतिनवति-
शतम् ॥ ५ । १ । ५९ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणमाध्यम्)

इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च
निपात्यन्ते, तत्र न श्रूयते—का प्रकृतिः, कः प्रत्ययः,
कः प्रत्ययार्थ इति ।

तत्र वक्तव्यम्—इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, अयं
प्रत्ययार्थ इति ।

इमे ब्रूमः—द्विशब्दादयं दशार्थाभिधायिनः
स्वार्थे शक्तिच प्रत्ययो निपात्यते, विन्भावश्च । द्वौ
दशतौ विंशतिः ॥

(प्रदीपः) इमे विंशत्यादय इति । सूत्रे पठितानां प्रत्यक्ष-
त्वादिदमा परामर्शः । पङ्क्तिद्वन्द्वद्वन्द्वविशेषे संनिवेशविशेषे
च रूढो नैवावयवार्थांशुसारेण प्रवर्तते इति तत्परित्यागेन विंश-
त्यादय एव विचार्यन्ते । वक्ष्यमाणवार्तिकावतारणार्थं चार्थं भाष्य
उपक्षेपः ॥ सप्रकृतिका इति । प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणे उच्चार-
णादिति भावः । सहशब्दोऽत्र विद्यमानार्थः, न तुल्ययोगार्थः ।
तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः ॥ निपात्यन्त इति ।
अथ प्रकृतिप्रत्ययो कस्माच्च विज्ञायते ? पञ्चम्याः प्रत्ययस्य चानु-
पादानात्, अनिष्पन्नस्य च प्रकृतित्वाभावात् । प्रत्ययत्वं तर्हि
कस्मादेषां न भवति ? लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात् । 'शतव-
ठ्यत्वावशते' 'विंशत्यादिभ्यः' इति शास्त्रे च केवलानामुच्चार-
णात् । विधिनिपातनयोश्चार्थं मेदो यन्नावयवा निर्दिश्यन्ते,
समुदायोऽनुमीयते स विधिः । यत्र तु समुदायः श्रूयते,
अवयवाश्चानुमीयन्ते तस्मिन्निपातनम् ॥ का प्रकृतिरिति ।
प्रकृतिप्रत्ययविशेषविषयः प्रश्नः । प्रकृत्यर्थं तु न पृच्छति,
प्रकृतौ विज्ञातायां तदर्थस्यापि विज्ञानात् ॥ कः प्रत्ययार्थ
इति । लोके विंशत्यादीनां संख्यायां संख्येये च प्रयोगो
दृश्यते, तत्र लौकिकार्थानुगुणकं प्रत्ययार्थमाश्रित्य साधुत्ववैषा-
मन्वाख्यानां किञ्चत इत्यर्थः ।

इमे ब्रूम इति । वचनक्रियायामभिमुख्यं प्रतिपादयितुं
प्रत्ययार्थसर्वनामोपादानम् । वचनमात्रं चेह विवक्षितम्, न

तु कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमित्यात्मनेपदं न कृतम् ॥ द्विशब्दा-
दिति । दशद्विगुणसंख्येयवन्नि इत्यर्थः । समुदाये च
निपाल्यमाने नान्तरीयकमवयवानां निपातनमितिभिप्रायेण
प्रतिचुप्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते ॥ स्वार्थ इति । प्रत्ययस्य
स्वात्मीया प्रकृतिः, तस्या अर्थ इत्यर्थः । अथ वा यः प्रकृते-
रर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थः—पितृधनमिव पुत्रस्य, तत्रैवायं
प्रत्यासत्त्याऽभिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्योत्पत्तेरन्याय्यत्वात् ॥

(उद्धोतः) प्रथमोपस्थितपक्षकालागे बीजमाह—पञ्चकि-
शब्द इति । बीजान्तरमप्याह—वक्ष्यमाणेति । तच्च विशला-
दिविषयमेवेति भावः ॥ ननु कथमेतद्वगतं समकृतिः का इत्यादि ? अत
आह—प्रकृतीति ॥ ननु प्रकृतिप्रत्ययाऽतिरिचिनिपालाभावात्किं
साहित्यमत आह—सहस्रद्वयोऽनेति ॥ अथेति । पञ्चत्वादिन्यो-
ऽधिकृतः प्रत्ययो भवति—इति हि—अर्थः स्वादिति भावः ॥ प्रत्यय-
स्वाधिकारलभ्यत्वात् 'गायोष्ट' इत्यादौ पञ्चम्या अभावाच्च युच्यन्त-
रमाह—अतिपञ्चस्य चेति । अन्यत एवामितिपक्षः ॥ शताच्चेति ।
तत्र तदन्तविधिसम्भवाच्चिन्त्यमिदम् ॥ विधीयन्त इति ल्यक्त्वा 'निपा-
त्यन्ते' इत्युक्तौ बीजमाह—विधीयादिति ॥ विशेषविषय इति ।
प्रकृतिसामान्यस्य प्रकरणादेव शातत्वादिति भावः ॥ ननु प्रकृता-
दुक्त्याय तदर्थव्यवगतेऽवशिष्टः प्रत्ययार्थ इति श्रुतं शक्यत इति किं
तदर्थेन ? इत्यत आह—लोक इति ॥ सङ्ख्याने इति । सङ्ख्या-
यतेऽनेनेति सङ्ख्यानं—सङ्ख्या ॥ साधुत्वाय—तद्वोधनाय ॥

आभियुक्त्यमिति । उत्तरदानोपगतव्यमिलार्थः ॥ प्रतिपादयि-
तुमिति । प्रतिवचनस्य मुशकलव्योतायेति भावः ॥ (नैन्माचर्थः
स्योक्तदूषणपरिहाराह—इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्यादात्मनेपदप-
रित आह—) वचनमात्रञ्चेति । वस्तुतः कथनफलस्य—तन्निष्-
यस्य शिष्यगामित्यात्तत्त्वैनेव विवक्षणाच्च कथमत्रात्मनेपदप्राप्तिरिति
चिन्त्यम् ॥ दशद्वयमिति । दश द्रव्याणि परिमाणमस्य वर्गस्य सः—
दशद्वयः । वर्गः—चतु इत्युच्यते ॥

ननु समुदायस्यैव निपातनात्कथं प्रत्ययो निपात्यत इत्युक्तिः ? अत
आह—समुदाये चेति ॥ स्वार्थान्ते षष्ठीतत्पुदधः कर्माधारयो
वेत्याह—प्रत्ययसेवादिना ॥

(१४६९ विशलादीनां दशद्वयार्थं समासवचनानुपपत्ति-
रूपापेक्षार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विशलादयो दशद्वयं चेत्समास-
वचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विशलादयो दशद्वयं चेत्समासो
नोपपद्यते—विंशतिगवमिति ।

किं कारणम् ?

द्रव्यमनभिहितम्, तस्यानभिहितत्वात् षष्ठी

प्राप्नोति, षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति । तत्र
गोविंशतिरिति प्राप्नोति ॥

न चैवं भवितव्यम्—गोविंशतिरिति ?

भवितव्यम् च, विंशतिगवं तु न सिध्यति ॥

इह च विंशत्पूली चत्वारिंशत्पूली समानाधि-
करणलक्षणः समासो न प्राप्नोति ॥

वचनं च विधेयम् । विंशतिः ।

द्वित्रिंशदशतोऽर्थयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समासवचनानुपपत्तिरिति । इद्योः
समासवचनयोरनुपपत्तिरित्ययमर्थोऽभिमतः । न हि समासमात्रं
वचनमात्रं वा न सिद्ध्यति ॥ विंशतिगवमिति । विंशति-
शब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशार्चवन्निर्णान् द्रव्याणाम् ।
ततश्च दशद्वयस्य गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्या भाव्यम्—
गवां विंशतिरिति । ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनमिदं शिष्यसमा-
साप्रसङ्गः ॥ षष्ठ्यन्तं चेति । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति लक्ष-
णेन । 'गुणेन षष्ठी न समस्यते' इति प्रतिषेधः संख्याया न
भवति, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्काद' इति प्रत्ययविधानाच्छाप-
कात्, 'कोशशतयोजनशतयोः' इति वार्तिकवचनाच्च ॥

द्विवचनं प्राप्नोतीति । स्वार्थिकाः प्राकृतं लिङ्मेवं
केचिदतिवर्तन्ते न तु संख्यामपि, संख्यान्तरयुक्तस्य संख्यान्त-
रिधोरात् । लिङ्गानां तु विरोधाभावाच्च औत्प्रेक्षेणैव प्रापितः ।

एवं तर्हीति । 'तदस्य परिमाणम्' इत्यधिकारात्परिमाणो-
पाधेः संख्यायाः 'अस्य' इति परिमाणिनि प्रत्ययः । परिमाणी
च द्विविधः—द्रव्यसंघातः, भिन्नानि वा द्रव्याणि । तत्र संघस्ये-
कत्वाद् विंशतिरिक्तेवचनं सिध्यति । द्रव्याणां तु परिमाणित्वे
विंशतिगवं विंशत्पूलीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः ॥

(उद्धोतः) ननु षष्ठीसमासादेः सिद्धेः कथं समासाऽनु-
पपत्तिः ? अत आह—इद्योरेति ॥ ननु विंशतिशब्दस्य सङ्को-
यवन्तितात्समानाधिकरणसमासोऽपि सेत्स्यतीत्यत आह—विंश-
तिशब्देनेति ॥ दशतयोः—दशद्वयवचनसङ्ग्रहयोः ॥ न त्विति ।
तादृशसमूहसम्बन्धिनानां दशसङ्ख्याद्रव्याणामित्यर्थः ॥ गवां व्यतिरे-
कोपजननादिति । गवां द्वौ दशताभिलिखेदिति भावः ॥

ननु गुणेन षष्ठीसमासनिषेधात्समास एव तावदुल्लेखः, किं
पूर्वनिपातदूषणेन ? इत्यत आह—गुणेनेति ॥ अस्य प्रयोगशे-
त्वादाह—भाष्ये—न चैवमिति ॥ उपपत्तिरिति—भवितव्यञ्चेति ॥
ननु 'स्वार्थिकाः प्रकृतिस्तौ लिङ्गवचनान्तिवर्तन्ते' इत्यस्यापि सत्या-
न्त्यमिदं दूषणमत आह—स्वार्थिका इति ॥ न तु सङ्ख्याम-
पीति । सङ्ख्याभोषकप्रकृत्युपात्तसङ्ख्यामपीत्यर्थः ॥ औत्प्रेक्षे इति ।
'यत् किंतिर्यं पदार्थ इदं वस्तु' इति शिष्यव्यवहारात् प्रतिषे-
दसत्ताश्रयुक्त इति व्यवहाराच्च तेषामविरोध इति भावः ॥ ननु किं

१ ( ) एतद्विषयो यथा 'छ' पुष्पाक एवोपपन्नमन्ते । मानात्मिक-
मापीनोमेतदुक्तं नु नास्य पाठः ॥

२ 'संख्याया' इति ज. पाठः ॥

३ छ. पुष्पाक 'सङ्ख्यायामप्रवरत्वे' इति पाठः । अन्येषु च स भोष-
कमन्ते ॥

‘परिमाणि’ इति वक्तव्यं, नैवाह—तदस्येति ॥ द्विविध इति ।
द्वौ दशति परिमाणमस्य, एषामिति वा विग्रहः ॥

(चार्त्तिकावतरणभाष्यम्)

एवं तर्हि—परिमाणिनि विश्वस्यादयो भविष्यन्ति ॥

(५६५० परिमाणर्थस्वीकारे दोषोद्भावक-
वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे
प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययो
विधेयः । विश्वकः संघः ॥

(प्रदीपः) परिमाणिनि चेदिति । द्वौ दशतौ परि-
माणं यस्य संघो विशतिरित्यभिधीयते । तत्र विशतिः परि-
माणं यस्य संघस्येति संधान्तरस्य परिमाणिनोऽसंभवाद्विश्वकः
संघ इति सिद्ध्यते ‘विशतिश्चिन्नाद्गणं दुमसंज्ञायाम्’ इति दुरप्र-
त्ययः स्वार्थे वक्तव्यः । ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विश-
तिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव-
विशतिर्गावः परिमाणमस्य विश्वकः संघ इति । एवं तर्हि
विशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति । न चेप्यते—विशतिर्गा-
संघ इति । तस्माद्यदा संघे परिमाणिनि विश्वस्यादयो निपा-
स्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो ना भूदिति पुनः
स्वार्थे निरालं प्रत्ययो विधेयः ॥

(उद्धोतः) ननु परिमाणिनि विहितस्य पुनः स्वार्थे विधान-
मुपपन्नमत आह—द्वौ दशताविति ॥ भाष्ये—पुनरित्यस्य—नद-
स्तादित्यर्थो बोध्यः ॥ स्वार्थे इति । अन्यथाऽभिकारादादीयेष्वेव
स्वादिति भावः । न चेप्यते विशतिरिति । किन्तु ‘विशको
गोसह’ इत्येवमेष इति भावः ॥

(५६५१ परिमाणर्थे द्वितीयदोषोद्भावक-
वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पट्टीवचनविधिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पट्टी च विधेया । गवां विशतिः ।
द्वयमभिहितं तस्याभिहितत्वात् पट्टी न
प्राप्नोति ॥

एकवचनं च विधेयम् । विशतिर्गावः ।
गोभिः सामानाधिकरण्यात् “बहुषु बहुवच-
नम्” (१।४।२१) इति बहुवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पट्टीवचनविधिश्चेति । संघे परिमाणिनि
विश्वस्यादीनां केवलानां निरालं प्रयोगो नेष्यते । भिक्षेषु तु द्रव्येषु
परिमाणेषु प्रत्ययोरपतावाध्रीयमाणार्थां विशतिशब्देन द्रव्या-
णामभिधानाद् व्यतिरेकभावाद् गवां विशतिरिति पट्टी न
प्राप्नोति, द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रसङ्गश्च ॥

(उद्धोतः) ननु तदस्य विश्वस्येवेन ‘गवां सङ्घः’ इतिव-
त्पञ्चमुपपन्नैवेत्यत आह—सङ्घे इति । सिलमिति । सर्वमेषार्थः ॥

(५६५२ दृष्टान्तनिर्देशेनानाक्षेपचारकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञा-
नाद्यथा सहस्रादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनारम्भो वा पुनर्विश्वस्यादीनां
न्याय्यः ।

कथं सिध्यति ?

प्रातिपदिकविज्ञानात् ।

कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ?

विश्वस्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा
सहस्रादिषु ।

तद्यथा—सहस्रम्—अयुतम्—अर्बुदम्—इति, न
चानुगमः क्रियते, भवति चाभिधानम् ॥

(प्रदीपः) तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दृष्टगान्धिमिषावाव्युत्पत्ति-
पक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह—अनारम्भो
वेति । वाशब्दसार्द्धार्थः । सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विश्वस्या-
दयः ‘अर्थवदधातुः—’ इति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रे-
णानुज्ञातसाधिमानः संख्यायां संख्येयै च प्रयोगभेदेनाक्षरिप-
दवदनेकार्थतया स्वभावतो वतमाना रुडिशब्दत्वाच्च नियतलि-
ङ्गसंख्याः, यथा आपोदारा इति भावः ॥

(उद्धोतः) व्युत्पत्तिपक्षस्य दुष्टतादिकत्वात् वाशब्देन
सुचयतेऽत आह—तदर्थे इति ॥ अर्थवत्सूत्रेणाऽनुज्ञातेति ।
अन्यथा सर्वत्र ‘कृतद्वित—’ इत्येव सिद्धेऽर्थवत्सुत्वं व्यर्थं स्वादिति
भावः । ‘बहुपदवः’ इत्यादि तदावदवकावाचित्वमिति केचित् ।
तत्र । ‘बहुवचनवत्’ इति न्यस्येतेव सिद्धेरित्याशयः ॥ स्वभावतः
इत्यस्यैव व्याख्या—रुडिशब्दत्वाच्चेति । को हेतौ । अनेन
योगनिरपेक्षनेवानेकार्थवृत्तित्वमुक्तं, न त्विदं नियतलिङ्गत्वे हेतुः,
तादृशानामपि पञ्चादीनामनेकार्थलिङ्गत्वदर्शनात् । नियतलिङ्गत्वं तु
स्वभावतो दृष्टान्तमात्रेणैव बोध्यम् ॥ भाष्ये—न चाऽनुगम
इति । प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः ॥ भवति चाभिधानमिति ।
अर्थेति भावः ॥

(सहस्रादिष्वानाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते,
अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्—सहस्रं
गवाम् । सहस्रं गावः । सहस्रगवम् । गोसह-
स्रमिति ।

यावताऽत्रापि संदेहः, नास्त्या कर्तव्या यवानु-
गमः क्रियते ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकार आरम्भं समर्थयमान आह—
यथेति । अयमत्रार्थः—अक्षादयः परस्परानन्वितानेकार्था-
भिधानिनि मित्राद्युजातिषु रुढशब्दा एव न तु यौषिका ।
विश्वस्यादयः सहस्रादयश्च श्रुतिरिव दु गणिनि यौषिका एव ।
न हि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्ति येनैषां

रुद्विशब्दत्वमुच्येत ॥ अत्रापि संदेह इति । क एषां मुख्योऽर्थः, को वा 'सोऽयम्' इति संबन्धादौपचारिक इति संदेहः ॥ नास्त्येति । अनुगमो हि दोषाय । अशक्यो वाऽऽनन्त्यासर्वशब्दानुगमः । न त्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधा-दशक्यार्थविशेषनिश्चयादोपलब्धेनोद्भावीय इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु स्वभावत एवानेकार्थत्वात् 'कथं भवि-तव्यम्' इति प्रज्ञाऽनुपपत्तिर आह—अयमत्रेति ॥ शुद्धाविव-दिति । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो ङणिटः' इति वाचिकरीत्येदम् ॥ न हि सङ्ख्येति । किन्तु सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयबोधजनका एवेति भावः ॥ रुद्विशब्दत्वमुच्येतेति । शुद्धादीनां योगिकत्वं वदता वार्तिककृतेनैव लक्ष्मण्यन्वितमिति भावः ॥ ननु स्वभावत उभयत्रापि श्रुतेः सन्देहात्पुनरितर आह—क एवामिति ॥ सोऽयमिति सम्बन्धादिति । सोऽयम्—अस्यास्तीति सम्बन्धेनोत्पन्नस्य मतोऽर्था-द्विलम्बोपस्थितिक इत्यर्थः । यदा 'गुणवचनेभ्यः' इत्येतद्व्याख्यामरी-त्येदम् ॥ दोषायेति । अनुगममन्तरेण मन्दबुद्धीनामुग्रहासम्भ-वादिति भावः ॥ वस्तुतो न सोऽप्याचार्यस्य दोष इत्याह—अशक्यो वेति ॥ अनुगमवस्तु सर्वथा नाचार्यस्य दोषायेत्याह—नस्त्विति । अनुगमविषयेषु विशयादिष्वर्थविशेषनिश्चयः स्वप्रज्ञाऽपराधजनः, न तु तत्र सम्यक्दृष्ट्या इति भावः ॥ अशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वा-दिति । यद्बुद्धीहेतुत्वमप्यनं ॥ दोषत्वेनेति । अवयवार्थोपलब्धेन सर्वथा नोद्भावीय इत्यर्थः ॥

(विशयादीनां समुदायबोधकत्वस्वीकारेण वार्तिकादिसदोपचारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—विशयादयो दशदर्थे चेत्-समा-सवचनानुपपत्तिः, परिमाणिति चेत्-पुनः स्वार्थं प्रत्ययविधानम्, पट्टीवचनविधिश्चेति ।

नैप दोषः ।

समुदाये विशयाद्यादयो भविष्यन्ति ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

सङ्ग इति वर्तते, सङ्गः समूहः समुदाय इत्य-नर्थान्तरम् ॥

(प्रदीपः) समुदाय इति । 'अय' इति प्रत्ययार्थस्यानु-वर्तनासमुदायः परिमाणौ प्रत्ययार्थत्वेनाधीयते, न तु भिज्जानि-प्रतीकौल्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । अस्थेयानुवर्तनादपरि-माणमात्रे प्रत्ययो लभ्यते, न तु तद्विशेष इति सत्त्वा प्रश्नः ॥ संघ इति वर्तते इति । पूर्वसूत्रे द्रव्यनिर्दिष्टस्यापि संघ-शब्दस्यैव स्मरितत्वादित्हानुश्रुतिः ॥ ननु प्राणिसमूहः संघः, ततश्च दृग्गणां विशतिरिति न प्रप्रतीतीत्याह—संघः समूह इति । सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां समुदायः संघ इत्यर्थः ॥

ननु चोक्तं 'परिमाणिति चेत् पुनः स्वार्थं प्रत्ययविधानम्' इति । नैप दोषः । द्रव्यसंघयोर्दशतोः संघे-प्रत्ययो निपात्यते, 18 पा० च०

न तु द्रव्यसंघे । इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतो दशसंघस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति, केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते । बुद्धि-ज्ववस्थापितार्थनिबन्धनाच्च शब्दा बुद्धिदेशार्थोकारामुपजन-यन्तोऽस्त्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति ॥

(उद्धोतः) न तु भिज्जानितीति । पत्रञ्च सङ्ख्यैकत्वादेकत्वजनं, सामानाधिकरण्यानिबन्धनद्विगुणसामास्योपपन्न इति भावः ॥ सामा-न्येनेति । 'संघोद्धी' इति निपातनवल्लभमेतत् ॥ ननु चोक्त-मिति । अन्यथा 'विशतिर्गोसङ्गः' इति प्रामोति, 'विशकः' इति चेप्यत इति भावः ॥ द्रव्यसंघयोरेति । दशसङ्ख्यो दशसङ्ख्या-परिच्छिन्नद्रव्यसंघे इति भावः ॥ न तु द्रव्यसंघे इति । तत्र दशतोः संघस्य विशतिश्चानेनाभिधानात् गोसंघे विश्वेति दश-संघस्यद्वयस्यैव विशतिः परिमाणमेतत् 'विशको गोसंघः' इति भविष्यति, 'विशतिर्गोसङ्गः' इति च न । गवां विशतिर्गोविशतिरिति च सिध्यतीति भावः ॥

नन्वेवमपि दशतोः सङ्ख्य दशतोऽगुणितौ, न गवाः । तेन दशतो-विशतिरिति प्रामोति, गवां विशतिरिति च न सिध्यत्यत आह—इहेति । पत्रञ्च गवां दशतोश्च ताविकभेदाभावाद्दशसङ्ख्यमपि प्रति गवां गुणत्वमुपपद्यते, व्यभिचारामावाच्च दशद्वारां विशतिर्न विशे-ष्यते, तत एव च सामानाधिकरण्यामेव-विशतिर्गोव इतीति भावः ॥

नन्वेवमपि भेदाभावाल्लभ्यमुपपन्नैतत् आह—केवलं बुध्येति । बुद्धिव्यवस्थायपितेत्यादि । बुद्धिपरिकल्पितार्थोभिधानेन एव शब्दा न तु वाङ्मार्थानिपादिन इति मञ्जुषायां शक्त्या नैरुपितम् ॥

(विशयादीनां गुणवचनत्वबोधकभाष्यम्)

त एते विशयादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति, भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति, गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः ॥

(प्रदीपः) त एत इति । निपातनासाम्योर्द्विशिष्टे दशते संघे वर्तमाना भाववचना भवन्ति । भावशब्देनात्र धर्मेमात्र-मुच्यते । भाव इव भावः । यथा पाकादिभावः पराश्रयः, एव-मन्योऽपि धर्मे पराश्रयत्वाद् भावः ॥ गुणवचना इति । गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः, गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्तवन्तीत्यर्थः ॥ अन्यैरिति । शुद्धादिभिर्भववचनैस्तुल्या इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) प्रकारान्तरेणाऽपि 'विशतिर्गोव' इति सभाना-धिकरणप्रयोगोपादनायाह—भाष्ये—त एत इति ॥ निश्चि-दासते इति । दशद्रव्यालके इत्यर्थः ॥ नन्वेते न भावार्थ-रूपभाववचना अत आह—भावशब्देनेति । वस्तुत एते किञ्चकार-पत्र, प्रकृतद्रव्यसङ्कररूपस्य, धर्कदेशसङ्कररूपस्य वा समूहस्य बन्धनकिञ्चकारूपत्वाच्च, तादृशाश्च सन्तो गुणवचनास्तत्सदृशा भवन्ति ॥ तत्सदृशत्वेनाह—तत्सदृशाः सन्तोऽन्यैर्गुणवचनैर्विशिष्टा अवलक्षणया इति । अत एव 'शतसदृशादीं पट्टीसमासः' इति पत्रे ॥ गुणबोधकरूपानित्युपलेशेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—शुद्धादिभिरिति ॥

(गुणानां गुणिविशेषकत्वबोधकभाष्यम्)

अन्येषु च गुणवचनेषु कदाचिद्गुणो गुणि-

विशेषको भवति, तद्यथा—शुक्लः पट इति ॥

(प्रदीपः) गुणिविशेषक इति । भाष्यकारवचनात् 'कस्मिं च' इति अनिलः पट्टीसमासनिषेधः, शेषपष्ठया वा समासः । अथ वा गुणिनं विशिनष्टीति, कर्मण्यण् । ततः स्वायें कर्मप्रत्ययः ॥ पटः शुक्ल इति । गुणगुणितोरन्यतिरेकविवक्षया मनुज्योपाद्वा सामानाधिकरण्यम् । एवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम् ॥

(उद्घोतः) नन्वत्र पट्टीसमासनिषेधः प्रामोदीत्यत आह—
भाष्येति ॥

(गुणिनां गुणव्यपदेशदशकं भाष्यम्)

कदाचिद्गुणिना गुणो व्यपदिश्यते, तद्यथा—
पटस्य शुक्ल इति ॥

(प्रदीपः) कदाचिदिति । आधरान्तरव्यवच्छेदाद्यो-
पजातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशेष्यते—पटस्य शुक्लः, न
शङ्कद्विच्छेदार्थः ॥

(उद्घोतः) ननु नेदकल्पने किं वीजमत आह—आधारा-
न्तरेति ॥

(आक्षेपपरिहारदर्शकभाष्यम्)

तद्यदा तावदुच्यते—विंशत्यादयो दशदर्थं चेत्-
समासवचनादुपपत्तिरिति, सामानाधिकरण्यं तदा
गुणगुणितोः ।

वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत् ।

परिमाणिणि चेत्युनः स्वायें प्रत्ययविधानमिति,
संहनने वृत्तः संहनने वर्तिष्यते, संख्यासंहनने
वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्तिष्यते ॥

अथ पट्टी तदा गुणिना गुणो विशेष्यते ॥

(प्रदीपः) दशदर्थं चेदिति । अस्मिन् पक्षे यो दोषः
स पक्षान्तराश्रयेण परिहिण्यत इत्यर्थः ॥ वचनपरिहार इति ।
समुदायाभिधाने वचनदोषो नास्त्यति । सामानाधिकरण्ये
त्वन्तरिति, स च परतः परिहरिष्यते ॥ तिष्ठन्तिवति ।
परस्तादृश्यमाणात् ॥ संहनन इति । संघः—संहननम्,
तत्र दशतोः संघे तैत्तो विंशतिदशशो गवादिद्रव्यसंघे परिमाणिणि
प्रत्ययमुपादयिष्यतीत्यर्थः । विंशतिः परिमाणस्य गोसंघस्य
विंशको गोसंघ इति ॥ वर्तिष्यत इति । परार्थाभिधानं वृत्ति-
विवक्षिता, न तु विंशतिशब्दः कदाचिदपि गोसंघे कर्तते ॥
गुणिनेति । गवादिनेत्यर्थः ॥ ननु दशतस्य संघस्य गवादि-
शुणी न भवति, दशतो हि तस्य गुणिनी । नैष दोषः । गवां
दशतोश्च तारिष्यकभेदाभावात् गवामपि गुणित्वात् । तत्राव्य-
भिचाराद् दशता विंशतिर्न विशेष्यते—दशतोर्विंशतिः—इति ।

गोभिस्त्वद्यादिव्यावृत्तये विशेष्यते—गवां विंशतिरिति । यथा
'पटस्य शौक्ल्यम्' इति पटस्य शङ्कादिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष-
य्यते, न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं—शुक्लस्य
शौक्ल्यमिति, व्यभिचाराभावाद् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तद्यदा तावदिति । दशदर्थान्धा-
विनो 'दि'शब्दास्त्वयं प्रत्यय इति पक्षे यद्गुणगुणितो 'दशदर्थं
चेत्' इत्यादिना,—तस्मिन् पक्षे तद्वर्णनं न भवति, यतस्तादा गुण-
गुणितोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्याक्षरार्थः । तदाह—यो दोष
इति । समासादुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ पक्षान्तरेति । पूर्वं दशतो
संघे वृत्ति समुदायसमुदायिनोऽप्यभेदमाश्रित्य परिहृतम्, दशतो
तु दशदर्थं यत्र वृत्ति गुणगुणितोरिव समूहसमूहेनोः सामानाधि-
करण्यमाश्रित्य परिहितो इत्यर्थः ॥ तद्व्यवहारेण—यदा भेदविशेषा
तदा गवां विंशतिरिति वैयधिकरण्यमिति युज्यते ॥ दशतो
संघे इति । दशसमुदाययोः संघे इत्यर्थः ॥ भाष्ये—संहनने
वर्तिष्यते इति । संहनने द्रव्यसंघे स्वप्रकृतिकप्रत्ययवर्तिनं वृत्त्यन्तरं
प्राप्यत इत्यर्थः ॥ तदाह—परादर्थेति । भाष्ये—सङ्ख्यासंहनने
इति । सङ्ख्यारूपे समुदाये वृत्त इत्यर्थः ॥ कदाचिदपीति । अत्र
यत्र 'विंशतिर्गोसङ्घः' इति न ॥

भाष्ये—गुणो विशेष्यते इति । भेदेनेत्यर्थः ॥ नन्विति । एवञ्च
दशतोर्विंशतिरिति प्रामोदीति भावः ॥ गवां गोसमूहेन दशतश्च
दशत्येव न पारमार्थिको भेदः, किन्तु बुद्धिकल्पित इति न दोष
इत्याशयेनाह—गवां दशतोऽन्तेति । गवामपि दशतसङ्घे प्रति गुणि-
त्वादित्यर्थः । न शुक्लेन गुणेनेति । स्वाश्रयद्वारेत्यर्थः ॥

(वचनदोषपरिहारभाष्यम्)

वचनपरिहार उभयोरिवम् ।

उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः—

(प्रदीपः) वचनपरिहार उभयोरिति । समुदाया-
भिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः । तत्र समुदायाभिधाने तल्लै-
कत्वासिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात् परिहृत एव वचनदोषः ।
सामानाधिकरण्ये तु परिहार उच्यते इति भावः ॥

(उद्घोतः) समुदायेति । वगदशसमुदायेत्यर्थः ॥ गुण्य-
भिधाने चेति । तादृशसङ्ख्यगुणकद्रव्याभिधाने चेत्यर्थः । तादृश-
सङ्ख्यं यत्र विंशतित्वमिति बोध्यम् । एवं ब्राह्मिस्तु यत्र द्वित्वादिक-
मित्याहुः ॥

(विंशत्यादीनां गुणवचनत्वसाधने आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि—इमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः,
सधर्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्नैवितव्यम् ।

अन्ये च गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्ये अनु-
वर्तन्ते, तद्यथा—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शारी, शुक्लः
कम्बलः, शुक्लो कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति ।

१ शुक्ल इति । उपलब्धभाष्यपुस्तके तु 'शुक्लः पटः' इत्येवमन्तो दृश्यते ।
प्रदीपे च 'पटः शुक्ल इति' इत्येतादृक् प्रतीकमुपलभ्यते ॥

२ 'प्रवृत्तः' इति झ. पाठः ॥

यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति ॥

(विंशत्यादीनां गुणवचनानां लिङ्गसंख्याऽननुवर्तनेन दोषाभावबोधकभाष्यम्)

विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्तन्ते ।

अन्येऽपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते, तथा—गावो धनम् । पुत्रा अपत्यम् । इन्द्राग्नी देवता । विश्वेदेवा देवता । यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समुद्धा इति ॥

(प्रदीपः) न वचनदोषं 'यदि तर्हि' इत्यनुभाष्य परिहृति—विंशत्यादयः पुनरिति । अत्र सतात्तेषां क्रीलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च, शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः । विंशती-विंशतयः शते-शतानि-इति तु प्रचयविवक्षाया-मेकशेषो भवति ॥ गावो धनमिति । धनादीनां साकङ्क्षत्वाद्भेदकत्वादिति क्रियायां पातक्याच्च गुणत्वम् । यथा शुक्रमित्युक्ते 'किं तत्' इति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति । शुक्रं च वज्रमिति द्रव्यस्य भेदकम् । शुक्रमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं, द्रव्यानयनमन्तरेण गुणानयनासंभवात्-इति शौक्यं गुणः । एवं धनमित्युक्ते 'किं तत्' इति गवाद्याकाङ्क्षति । गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगाद्भेदकम् । धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पातक्यमिति धनं गुणः ॥

(उच्यते) यदि तर्ह्यसुभाष्येति । 'यदि तर्ह्यस्यादि तद्गुणस्यापि भवति' इत्यन्तेन ग्रन्थेनानुवर्त्यते ॥ विंशत्यादयो गुणवचना इत्यस्य—तस्यदशा हलर्थः ॥ प्रचयविवक्षायामिति । समुदायभेदविश्लेषागमित्यर्थः ॥ विंशत्यादिभिस्तदनुवृत्तिं दृष्टान्तसिद्ध-उच्यतेपवादविमुक्तम्—भाष्ये-अन्येऽपि वै गुणेष्विति ॥ ननु धनादीनां द्रव्यवचनत्वात्कथं गुणवचनत्वमत आह—धनादीनामिति ॥ हेतुत्रयमपि दृष्टान्ते उपपादनपूर्वं प्रकृते उपपादयति—यथेत्यादि ॥ भेदकमिति । प्रीतिहेतुत्वेनेतरेभ्यो भेदकमित्यर्थः ॥

(लिङ्गसंख्याननुवर्तनेहेतुबोधकभाष्यम्)

अथात्राननुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम् ? वादं शक्यो वक्तुम् ।

कामं तर्ह्युच्यताम् । इह—कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तथा—पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि । पञ्चवर्षीशतानि तीर्णानि । अग्रेयुर्दम् । असि-मिश्रुर्दमिति । न चासयो युष्मन्ते, असिगुणाः पुरुषा युष्मन्ते, गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति ॥

इह तावद्गावो धनमिति, धिनोतेर्धनम्, एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः ॥

पुत्रा अपत्यमिति, अपतनादपत्यम्, एको गुणस्स प्राधान्येन विवक्षितः ॥

इन्द्राग्नी देवता—विश्वेदेवा देवता इति, दिवे-रैश्वर्यकर्मणो देवः, तस्मात्सार्थं तत्, एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः ।

यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समुद्धा इति, दैश्वतेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः, तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः, तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उडुपशतानीति । अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तत्रे प्राधान्यं निवक्षितम्, 'तीर्णानि' इति कर्तरे निष्ठाविधानात् । तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपशानां ध्वने कर्तृत्वम् । अथ वा—उडुपशानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायां मिदमुदाहरणम् ॥ अग्रेरिति । अक्षा अस्यधाधिकरणत्वात्करणत्वात्प्राकारित्वात् गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः, कर्तरे तृतीयाविधानात् ।

धिनोतेर्धनमिति । समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वादनन्तरम्, न त्वैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोमिविशेष्यते । आश्रित-संख्याविशेषाच्च गोपिण्डा धनं विशेष्यन्तः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रसापयन्तीति गावोऽपि धनसंख्यां नानुवर्तन्ते, गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात् ॥

अपतनादिति । बहुनां चापतनहेतुत्वम्, न त्वैकस्य । तथा चोच्यते—'वरम्पुत्रत्वं न त्वैकपुत्रता' इति लोकाश्रयत्वात्लिङ्गास्यलशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते । प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते 'पुत्रा' 'अपत्यानि' इति बहुवचनं भवत्येव ।

इन्द्राग्नी देवतेति । संघस्य देवतात्वेन हविष्यति—इति द्विवचनाभावः । 'देवते' इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयते, ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात् । यथा खादरे बभ्राति पालाशे बभ्रातीति बभ्रातावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः ।

सर्वे ते दक्षिणेति । अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमित्येकवचनम् । 'दक्षिणा' इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात् ।

विंशत्यादिविवक्षितः । विंशतिसंख्या समुदितद्रव्यसमवायिनी, न तु प्रत्येकं शुद्धादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये

नानुवर्तते । पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति संख्ये-
यलिङ्गसंख्यानुविधासिद्धिः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अधात्राननुवृत्ताविति । गुणि-
लिङ्गावननुवृत्तावित्यर्थः ॥ उद्धृष्टादानांस्वाद—पञ्चोत्तरस्यः ॥
कर्तरी निष्ठेति । द्वयनामस्य तत्परत्वेनैकवादिता भावः । तरणे
च तेषां कर्तृत्वात्प्राधान्यमिति तात्पर्यम् ॥ ननु तेषां करणत्वेन कर्म
कर्तृत्वमिति चेन्न, यदा स्वत एव तानि जले प्लवन्ते तदोदाहरण-
त्वमित्यादाव्याह । इत एव वाऽस्तरसादाह—अथ वेति । एवञ्च
करणत्वेन गुणानामेवोद्धानां प्राधान्यविवक्षेति भावः ॥ कर्तरी वृत्ती-
येति । कर्मवरागुपादानाक्रियाया नियमेन कर्त्राकाङ्क्षाच्च तेषा-
मेव कर्तृत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥

समुदायस्तेति । अवयवभावः—यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः
प्रतिपाद्यते, स चैतेषु प्रत्येकं परिसमाहृत्य तस्याऽपि धर्मव-
देव निरुत्वात् दिवचनानि । यथा—शुद्धौ शुद्धा इति । धन-
मेकमिति । प्रीतिहेतुत्वमेकं समुदाये पर्याप्तमित्यर्थः । एक-
रूपप्रतीतिहेतुत्वस्य प्रतिपादयिष्यित्वादिति भावः ॥ भाष्ये—स
च प्राधान्येन विवक्षित इति । एतदेव चास्य प्राधान्यं
व्यपन्नतसंख्यावत्त्वेनैव तत्सदाश्रयद्रव्यप्रतीतिरिति बोध्यम् । केवल-
धर्मप्रतीतिस्तु नैवेत्यर्थः, अनभिधानादिति 'गवां धनम्' इत्यादि
नापाच्यम् । द्रव्यवचनानामप्येषां गुणवचनसाहचर्याद्व्यवचनव्यव-
हारो भाष्ये । साहचर्यं चोपपादितमेव कैवलेन । यथा च लोके
व्यवधानानि यो धनकार्योरीनि कल्पते, स तदपेक्षया प्रधानत्वेन
अवधिगते, तद्वदत्र प्राधान्येन विवक्षेति भाष्यतात्पर्यम् ॥ यत्तु
प्रकृत्यर्थत्रावच्छेदकेऽत्र संख्याऽन्वयः, संख्याऽन्वयित्वमेव च
प्राधान्यमिति, तत्र, तस्याप्रकृत्यर्थत्वेन 'प्रकृत्यर्थान्वित' इति व्युत्प-
त्तिविरोधात् ॥ नन्वेवं गायो धनसंख्यां कुतो नानुवर्तते इत्यत
आह—आप्रतितेति । प्रत्येकं त्विति । अनया रीत्या 'गावो
धनानि' इत्यपि भवतीति द्रव्यम् ॥

दक्षिणात्वमिति । कर्मफलसमृद्धिहेतुत्वमित्यर्थः । तदुक्तम्—
'दक्षिणा दक्षतेः समृद्धिकर्मणो व्यूढं समर्द्धवति' इति ॥ विकल्पः
स्यादिति । 'कदाचिद्धौ, कदाचित्सर्वं' इत्येवं विकल्पः स्यादित्यर्थः ॥
विंशतिसंख्येति । दशद्वयादयस्तत्कूपीय सेलादुः ॥

नानुवर्तते इति । 'विंशतिर्गावः' इत्यादाविति भावः ॥ नन्वेवं
'त्रयः' 'पञ्च' इत्यादावपि एकवचनपत्तिः, त्रित्वादीनामपि
प्रत्येकमपरिसमाहत्वात् आह—पञ्चादयस्त्विति । अत्र वदन्ति—
विंशतिश्चन्द्रादिशब्दयोः को विशेषः ? समुदितद्रव्यसमावा-
चित्वस्योभयपक्षे तुल्यत्वात्, 'द्वयेकयोः' इत्यादौ तेषामपि
संख्यामात्रवचनताया दृष्टत्वात् । तस्यादयमत्र भाष्यार्थः—
विंशत्यादयो दशपदस्य धर्मोक्त एव, धर्मपरिणोभेदाच्च व्यक्तौ
कार्याणि, तयोश्च भेदोभेदौ । विंशत्यादयः कदाचिद्धेदेन संख्यां
वदन्ति—'गवां विंशतिः' इति । कदाचिद्धेदेन—'विंशतिर्गावः' इति ।

१ 'इति संख्यानुविधासिद्धिः' इत्येव पाठः क. पु. उ. ल. ॥

२ 'ह्यन्यगतवाच्य' इति क. पा. छ. पाठः ॥

यदाऽप्यभेदेन तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः,
शब्दशक्तित्वमावात् । यथा—'गावो धनम्' इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुण-
गतसंख्यावैशिष्ट्येन द्रव्यप्रतीतिर्नशब्दात् । इमांस्तु विशेषः—तत्र
कदाचित्संगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः । अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्य-
मन्यस्य कथमिति चेत्—आरोपेणेति गृह्यम् । इषादयस्तु सैवाध्य-
संख्यावैशिष्ट्यभेदेन तद्वत्संख्यावैशिष्ट्यमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति,
शब्दशक्तित्वमावात्—इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम्, नापि विंश-
त्यादिभ्यो बहुवचनम् । विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव । 'शेकयोः'
इत्यादौ तु विंशतिर्बदेव धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्यस्यैव प्रतीतिरिति
द्विवचनम् । एवमप्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयेनेति नातिप्रसङ्गः ।
'न माक्ष्ये ह्यन्वात्' इत्यादौ 'जातवैकचनम्' इत्यस्याप्यनेनार्थः—
जातिरैतत्संख्याऽऽरोपद्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति । तद्वत्संख्यारोपक्ष-
यनिगमनाविहरात्सर्वव्यक्तिविति सकलव्यक्तिप्रतीतिः । 'जातिप्रा-
धान्यविवक्षा' इत्यस्याऽप्यन्यमेवार्थः । तद्वत्तुल्यं वदयति—अथ
वाऽप्यतिरेकादिति ॥

(विंशत्यादीनां गुणवचनत्वे आक्षेपभाष्यम्)

अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः—गोविं-
शतिरानीयतामिति, भावानयने चोदिते द्रव्या-
नयनं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) भावानयन इति । न ह्यन्यसिद्धोदितेऽन्य-
स्यानुष्ठानं युक्तम् । न हि दण्डं छिन्नीत्युक्ते कथिहण्डं
छिनत्तीति भावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—भाववचनेष्विति । वैयधिकरणे
इत्यर्थः ॥

(दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः ।

इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह—गौरनुवन्धोऽजो-
ऽरीपोमीय इति कथमाकृतौ चोदितारयां द्रव्ये आ-
रम्भणालम्भनरोक्षणाविशसनादीनि क्रियन्ते इति ।
असंभवात् ।

आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा
आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते ।
इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य
द्रव्यानयनं भवित्यति ।

(प्रदीपः) इदं तावदिति । अन्यसिद्धोदितेऽन्य-
त्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः ॥ असं-
भवादिति । आकृतौ साक्षात् कार्याणामसंभवादं द्रव्येषु
कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । येषां तावद्यतिरेका जातिसोपानेत-
देव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते । यथा
च 'अग्निमानय' इति चोदिते नान्तरीयकत्वादचोदितमपि
पात्रमानीयते, तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः ॥

१ 'जातिसंख्यारोपक्ष' इत्येव पाठः ख. ग. झ. पु. ल. ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिरेव रूपया सेव तत्त्वबोधविषयेति मत इदम् ॥ तद्व्यभिचारिणीति । अनेनातिप्रसङ्गनिरासः । अण्वभिचारश्च शक्तिग्रहे नियमेन विषयतया बोध्यः, तत्त्वक्षेपे 'गीर्णोपदशक्यः' इत्येव शक्तिग्रहात् । तदुक्तं भाष्ये—आकृतिसहचरित इति ॥ न्यतिरिक्तेति । व्यतिरिक्तैवेत्यर्थः ॥ तेषामेतद्वैवेति । एतदेव समाधानमिच्छार्थः ॥ तदेवाह—जातौ कार्यमित्यादिना । असम्भवादिति भावः ॥

(प्रक्रान्तरेण समाधानभाष्यम्)

अथ वा अत्यतिरेकात् ॥

(प्रदीपः) अव्यतिरेकादिति । जातितद्रतोर्गुणगुणि-
नोश्च तात्विकभेदाभावात् प्रत्यमेव तेन द्वारेण तासु तासु
वियस्य बोधत इत्यर्थः । सहसादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञात-
साधमानः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अव्यतिरेकादिति । पक्षं सामाना-
धिकरण्यमपि मनुष्येण विनैवेत्यादि ध्वनितम् ॥ नन्वेवं सखला-
दीनामनुगमोऽत आह—पृषोदरादित्वादिति । कैषाच्चिद्वहणं
वृत्तादरण्यामयित्वा ॥

(८६१ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।२ आ. ३५)

१९४६ छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५।१।६१॥

(८६२ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।२ आ. ३६)

१९५८ पन्थो ण नित्यम् ॥ ५।१।७६ ॥

(णमयत्याधिकरणम्)

(५६५३ सूत्रद्वयेऽपि नित्यग्रहणालेखवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शना-
न्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थ-
कम् ।

किं कारणम् ?

विग्रहदर्शनात् । विग्रहो दृश्यते—छेदमर्हति,
पन्थानं गच्छतीति ॥

(प्रदीपः) छेदादिपथिभ्य इति । नित्यग्रहणं प्रत्यया-
न्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति, तस्याप्राप्तत्वात् । यथा
'एकमोर्पूर्वाट्ठं नित्यम्' इत्यत्र नित्यग्रहणं मनुजिनित्यर्थम् ।
तथा हि—'छेदादिभ्यः' इति ठविधीयते, न चैतेभ्यः प्रत्ययान्तरप्र-
सङ्गः । पथिशब्दात् 'कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव, प्रत्यया-
न्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः । नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम् । यथा
'नेमिश्रितम्' इति मन्प्रत्ययद्वयत्रयतत्प्रयोगनिवारणफलं नित्य-
ग्रहणम्, छेदादीनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात् । नापि प्रत्ययार्थ-
विशेषणम्, नित्यं छेदनर्हतीत्यस्यापेक्षसाम्भवात् । न हि
कथिष्यदाप्यो नित्यं छेदमर्हति, योऽपि वेतसाविर्येच्छिलः प्रो-
हति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति, कालान्तरे तस्य छेदप्रवर्तनात् ।

नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः सम्भवति तथापि नात्रै-
वार्थं पान्थशब्दस्य प्रयोग इत्यतः, कदाचिद्रच्छल्यति प्रयोगात् ।
वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात् । यथा—'नित्यं क्रीडाजीवि-
क्योः' इति । एतदप्यप्रयोजनम्, सिद्धिप्रयोगे वाक्यस्य दर्शनात् ॥

(उद्ध्योतः) अन्वयैलमाशङ्क्य नित्यग्रहणस्य निराचष्टे—
नित्यग्रहणमित्यादिना । यथा 'एकमोर्पूर्वाट्ठं' इत्यत्र नित्यग्रहणं
मनुजिनित्यर्थं, तथेह न भवति,—कुतः,—तस्याप्राप्तत्वादित्य-
न्यतः ॥ अप्राप्तिमेवोपपादयति—तथा हीति । विधानसामर्थ्या-
दिति । अन्यथा 'पथः कन्' इति क्वयर्थं स्यादिति भावः ॥ प्रत्य-
यान्तरस्येति । कना वाधादिति भावः ॥ इष्टत्वादिति । अत एव
छेदादिपठितसम्प्रसारणस्य विधिमन्त्रणादिव्ये स्वतत्प्रयोगः ॥
वाक्यस्य दर्शनादिति । न च 'नित्यं कौटिल्ये गतो' इत्यत्र यथा-
ऽर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं वृत्तिमते, तदेवापि स्यादिति वाच्यम् ।
अर्थान्तरेऽपि छेदादिभ्य आर्हायप्रत्ययेऽपि बोधयम् ॥ ननु 'नित्यं
विकार उपपत्ते' इत्येव कथ्यते न तु तेन वाक्यनिवृत्तित आह—
नित्यं प्रत्ययेति । वाङ्मयभावादेव विकारस्य नित्यत्वं लब्धे
नित्यछतिरेतदर्थेति भावः ॥

(नित्यग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

विकारार्थं तर्हादं नित्यग्रहणं क्रियते, विकारेण
विग्रहो मा भूदिति ।

विराग विरङ्ग च । पन्थो ण नित्यमिति ॥

(प्रदीपः) विकारेणेति । नित्यग्रहणं विकारेण सम्ब-
ध्यते । विरङ्गदेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयो भवतः, न
तु ताभ्यां वाक्यं कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा तयोः साङ्ख्यं सर्व-
विषयमित्याशङ्क्यते, प्रत्ययविधानं तन्वाचौयमानं विज्ञायतेति
भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रत्ययतत्त्वियोगादिष्टवाक्यं तद्विषयं
साङ्ख्यमत आह—अन्वाचौयमानमिति ॥

(५६५४ नित्यग्रहणवैकल्ययोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विकारार्थमिति चेदकङ्कादि-
मिस्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारार्थमिति चेदकङ्कादिमिस्तु-
ल्यमेतत् । यथाऽकङ्कादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भव-
ति, एवमाभ्यामपि न प्रविष्यति ।

(प्रदीपः) अकङ्कादिभिरिति । 'झडातुरव्य' 'कल्या-
प्यादीनामिनह्' 'परस्त्री पराङ्' इति प्रत्ययसंनियोगेन विधी-
यमानानामादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव ग्राहीति नार्थो विकार-
ेण वाक्यनिषेधापेक्षेयं नित्यग्रहणम् ॥

(उद्ध्योतः) विकारेण वाक्येति । विकारेण प्राप्तस्य
वाक्यस्य निषेधापेक्षेयः ॥

(सन्नियोगादिष्टन्यायेन नित्यग्रहणवैकल्यबोधकभाष्यम्)
किं पुनरिहाकर्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते, आहो-
त्विदम्यत्र कर्तव्यं न क्रियते ?

इहाकर्तव्यं क्रियते ।

एष एव न्यायो यदुत-संनियोगशिष्टानामन्य-
तरापाये उभयोरप्यभावः । तद्यथा—देवदत्तयज्ञ-
दत्ताभ्यामिदं कर्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तो-
ऽपि न करोति ॥

(प्रदीपः) संनियोगशिष्टानामिति । विशिष्टप्रयोग-
सिद्धये ययोरैकस्मिन् विषये विधित्वयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्या-
प्रयोगे परोऽपि न प्रयुज्यते । यथा 'श्रुतः श्व च' इति श्रुत-
ज्ञियोगेन विधीयमानस्य श्वभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावः ।
अस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य 'वित्वकादिभ्यश्चष्टस्य लृक्' इत्यप्र-
लिङ्गं वक्ष्यते ॥ इदं कर्तव्यमिति । धर्मे निर्णयार्थिकं । तत्र
लोकस्य सन्देहसम्भावनादनाधिकारः ॥

(उद्द्योतः) अकटादिभिस्तुल्यमित्यनेन किमकटादिवु-
कर्तव्यताऽऽपायते, किं वा तद्विहाकर्तव्यताच्यते इति वृच्छति
भाष्ये—किं पुनरिति ॥ संनियोगशिष्टं सप्त विधानमिहाह—
विधिष्ठेति ॥ संनियोगपदार्थः—एकस्मिन् विषये इति ॥ ननु-
भाम्नां कर्तव्यत्वेन नोदितस्याऽपि भारवहनादेरेकेनापि शक्तेन कारण-
भावदीप्त आह—धर्मेति । ययु 'नित्यग्रहणं योनः पुन्यार्थकं छिन्न-
प्रकृत्यो वेतसादिशोदाहरणम्' इति वृत्तिकृतः, तद्व्याप्यविरहम् ।
एवं च 'छेदादिभ्यः-' इत्यपि व्यवर्धनेनेति 'छेदादिभ्यो नित्यम्'
इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानं बोध्यम् ॥

(८१३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३०)

१९५३ यज्ञवित्त्वभ्यां घसञौ ॥ ५१।७१॥

(वक्ष्यप्रत्ययधिकरणम्)

(५१५५ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यज्ञवित्त्वभ्यां तत्कर्माहंतीत्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यज्ञवित्त्वभ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

यज्ञकर्माहंतीति यज्ञियो देशः ।

क्रत्विकर्माहंतीत्याहंतीति ब्राह्मणकुलमिति ॥

(प्रदीपः) तत्कर्माहंतीति । ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थ-
व्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धः सूत्रेणैव प्रत्ययः । यथा—यदह-
वादनकृतेयुं दज्ञशब्दाद् ठगु भवति—मार्दविक इति । नैतदस्ति ।
तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्यय इष्यते, न तु मुख्यार्थवृत्ति-
भ्यः । ततश्च गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाधीयते । इह तु यश्च यज्ञ-
महति यश्च तत्कर्माहंति तयोरपि प्रत्यय इष्यते । तत्र मुख्यार्थस-
म्भवे गौणपरिग्रहणस्यान्याप्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्तिकार-
म्भः ॥ ननु यो देशो यज्ञकर्माहंति स यज्ञमहंतीति नाथो
वार्तिकारम्भेण । नैतदस्ति । यस्य यज्ञेऽधिकारः स यज्ञमहंति ।
अधिकारश्च कर्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेणायुरेवस्य, न तु
देशदिः । तस्य तु योग्यत्वायज्ञार्थव्यापाराहंत्वमुच्यते ॥

(उद्द्योतः) यज्ञार्थेति । यज्ञशब्देन प्रधानज्योतिष्टोमादि-
योगरूपः ॥ गौणेति । अप्रतिष्ठत्वमत्र गौणत्वम् ॥ वार्तिकारम्भ-
इति । गौणादपि प्रत्ययसिध्यर्थं वार्तिकारम्भ इति भावः ॥ यज्ञेऽ-
धिकार इति । शब्दशक्तिसम्भावनात्तत्रैवाहं प्रत्यय इष्यते ॥

(८१४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३८)

१९५४ पारायणतुरायणचान्द्रायणं

वर्तयति ॥ ५ । १ । ७२ ॥

(उद्द्योतधिकरणम्)

(५१५६ वर्तयति निर्देशस्यानुपपत्तिबोधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्वर्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रा-
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्वर्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्दे-
शोऽनिर्देशः ।

पारायणं को वर्तयति ?

यः परस्य करोति ।

तुरायणं को वर्तयति ?

यश्चरुपुरोडाशाश्रित्वैवर्तयति ।

तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) अनिर्देश इति । इष्टार्थसाधनत्वाभावाधि-
देशकार्याकरणादनिर्देशः । परस्येति । शिष्यस्य ॥ करो-
तीति । उच्चारयति अन्ध्यापक इत्यर्थः । शिष्यस्तु केवं
प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति, अन्ध्यापकाधीनत्वात्शिष्येति
भावः ॥ तुरायणमिति । यज्ञविशेषवृत्तिरेव सव्यापारात्वाद्
निष्पादयति । यज्ञमानस्तूष्णीमास्त इति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु गुरुकृतिविषये निर्देशस्य गम्यत्वादनि-
र्देश इत्युक्तमत आह—इष्टार्थेति । निर्देशकार्याकरणेऽयं हेतुः ॥
शिष्यस्येति । 'अर्थबोधार्थेन' इति शेषः ॥ प्रतिपद्यते—तद्व्या-
पारितं वस्तु प्राप्नोति ॥ न तु निष्पादयति—तद्वस्तुविषयानुसारम् ॥
इति शेषः ॥ यज्ञविशेषमिति । संतत्परसाध्यं यज्ञविशेषमित्यर्थः ॥
(५१५७ अन्यत्रप्रत्ययोत्पत्तिरूपबोधोपपत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इड्यज्योश्च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इड्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते ।

यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते ।

यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते ॥

(वार्तिकशिक्षदोषनिवारकं सिद्धान्तभाष्यम्)

यज्ञेयाधीते यश्च परस्य करोति, उभौ तौ वर्त-
यतः ।

यश्च यजते यश्च पुरोडाशाश्रित्वैवर्तयति, उभौ तौ
वर्तयतः ॥

उभयत्र कस्माच्च भवति ?

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) उभौ ताविति । अन्यतरासंक्षिप्तौ क्रियाया अनुत्पादादुभयोः कर्तृत्वम् ॥ यद्येति । यजनानो देवतोद्देशेन स्वं ब्रह्मं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्तने कर्तृत्वम् । तदेवं भाव्यकारेण यथान्यासं सूत्रं समर्थितम् ॥ अनभिधानादिति । अद्यापके याजके च प्रयोगाभावात् ॥

(उद्घोषः) अन्यतरासंक्षिप्ताविति । आदित आरभ्य आस्तादविच्छेदेनात्यन्तं पारायणम् । तयोर्भाष्यौ निर्वर्तत इति भावः ॥

(८६५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३९)

१९५६ योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४ ॥

(५६५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ योजनं गच्छतीति क्रोशशत-
योजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजन-
शतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

क्रोशशतं गच्छति-इति-क्रोशशतिकः ।

योजनशतं गच्छति-इति-योजनशतिक इति ॥

(५६५९ अर्थोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ततोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशत-
योजनशतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

क्रोशशतादाभिगमनमर्हति-क्रोशशतिको भि-
क्षुः । योजनशतादाभिगमनमर्हति-यौजनशतिको भि-
क्षुः ॥

(८६६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४०)

१९५९ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५।१।७७ ॥

(प्रदीपः) चकौरः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थ-
मेव 'गच्छति' इत्येतं समुच्चिनोति । समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि
सुतोपाता सूतीयैव । तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिः पाठो गुचो
न द्वितीयान्तपाठः । द्वितीयोपक्षेप आक्रान्ते अनाक्रान्ते च
प्रकृत्यर्थं प्रत्ययः स्यात्, आक्रान्ते एवैव्येति ॥

१ अनेन सूत्रेण गच्छतीत्यर्थं योजनशतद्वयस्यो विधीयते । प्रथमादिद्वि-
ये हि क्रोशशतयोजनशतद्वयस्याप्यमर्गं गच्छतीत्यर्थं प्रत्ययो विधीयते । द्विती-
यवार्तिकेन च पूर्ववर्तिकोऽप्यामर्गं क्रोशशतयोजनशतद्वयस्याप्यमर्गं 'अभिगमन-
मर्हति' इत्यस्यैव प्रत्ययो विधीयते ॥

२ शतद्वयवर्तकत्वाकारः 'आहृतं' इति प्रत्ययार्थस्य समीपे श्रूयमाणः
प्रत्ययार्थेन पूर्वसूतोपासेन 'गच्छति' इत्यनेन समुच्चयं करोति न तु समर्थ-

(उद्घोषः) ननु 'गच्छति' इत्यर्थे पूर्वत्र द्वितीयायाः समर्थ-
विभक्तिवत्स ह्रस्वतया 'उत्तरपथेन गच्छति' इत्युक्तमित्यत आह-
चकार इति ॥ प्रत्ययार्थमेवेति । न तु समर्थविभक्तिवत्स
धात्वार्थमित्यर्थः । 'तस्य व्याख्यान-इत्यत्रैव धात्वार्थे परामर्श-
इति शब्दाभावादिति भावः । 'आक्रान्ते' इत्यादेः 'कृतौ' इत्यादिः ॥
आक्रान्त एवेत्यत इति । तादृशस्य करणतायां सुफ्रवादि
भावः । वार्थोदिपूर्वपदार्थं च प्रकरणासंक्षिप्त्यान्तमेव गृह्यते ॥

(५६६० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थल-
कान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलका-
न्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

वारिपथेन गच्छति-वारिपथिकः । वारिपथेना-
हृतम्-वारिपथिकम्-वारि ॥

जङ्गल-जङ्गलपथेन गच्छति-जाङ्गलपथिकः ।
जङ्गलपथेनाहृतं-जाङ्गलपथिकम्-जङ्गल ॥

स्थल-स्थलपथेन गच्छति-स्थालपथिकः ।
स्थलपथेनाहृतं-स्थालपथिकम्-स्थल ।

कान्तार-कान्तारपथेन गच्छति-कान्तारप-
थिकः । कान्तारपथेनाहृतं-कान्तारपथिकम् ॥

(५६६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।
अजपथेन गच्छति-आजपथिकः । अजपथेना-
हृतम्-आजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति-शङ्कु-
पथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं-शङ्कुपथिकम् ॥

(५६६२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मधुकमरिचयोरण स्थलाद्वक्तव्यः ।

(भाष्यम्) मधुकमरिचयोरण स्थलाद्वक्तव्यः ।
स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

(प्रदीपः) मधुकमरिचयोरिति । अत्र श्रूय्यगमना-
सम्भवादाहृत एव च प्रत्ययमिच्छन्ति । अन्ये तु गौणगमना-
श्रयेण गच्छतीत्यन्त्यामर्गं प्रत्ययमाहुः । प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्च
द्वयोरसन्देहाद्योऽन्यैतरप्रयोगाः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये)-स्थलादिति । ततः परो ये पथिश-
ब्दस्तदन्वाहित्यर्थः ॥ गौणगमनेति । अन्यापिद्विस्तस्य एवैवद्वौ-
पगमनसम्भावित्यर्थः ॥

विनयोः समुच्चय इति भावः ॥

१ द्वितीयापथे-द्वितीयावार्थविभक्तिरनेन 'आहृतं' इत्यनेन विधीयते
इति तत्पथे ॥

२ मधुकमरिचयोरपथेनमेव गमनासम्भवादाह-अत्र मुच्येति ॥

३ अन्यतरप्रयोग इति । भाष्ये स्थालपथं मधुक-स्थालपथं मरिच-
मित्युदाहरणत्वं यत् तत्पथेनैवविनयः ॥

(८६० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४१)

१९६२ तमधीष्ठो भूतो भूतो भावी

॥ ५ । १ । ८० ॥

(५९६३ 'तम्' इति द्वितीयान्तनिर्देशोपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशो-
ऽनर्थकस्तत्रादर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः ।

किं कारणम् ?

तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ मासमधीष्यते ।

किं तर्हि ?

मुहूर्तमसावधीष्ठो मासं तत्कर्म करोति ।

(प्रदीपः) अधीष्टभृतयोरिति । यावन्तं कालमध्येषणं
भरणं च क्रियते ततः प्रलयो नेष्यते । अध्येषणभरणफल-
व्यापारव्याप्यान्तु कालादिष्यते, ततो न प्राप्नोति । तस्या-
ध्येषणभरणाभ्यामाख्याया द्वितीयाऽनुपपत्तिरिति निष्प्रयोजनो
द्वितीयानिर्देशः ॥(उद्धोतः) अधीष्टः—सकल व्यापारितः । भूतः—
वेतनेन कृतः । भूतः—सत्तया व्याप्तकालः । भावी—तादृश
प्रबानागतः ॥ ननु कस्मिन्मासमध्येषणादि क्रियेदत आह—
यावन्तमिति । फलव्यापारेति । अध्येषणादिकलभतो यो
व्यापारः कर्मकरणरूपस्याप्यात्—तेनाख्यन्तस्तुकादिरूपः ॥

(५९६४ चतुर्थीनिर्देशनाक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । तस्मा अधीष्ट इति ।

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तेन मासायाधीष्ठो 'भूतो
वेति तादर्थ्यचतुर्थ्यन्ताप्रत्ययः' । मासव्यापिव्यापारायर्मधीष्ट
इत्यर्थः ॥(उद्धोतः) ननु मासस्य सम्प्रदानत्वाऽभावात्कर्म चतुर्थी-
रूप आह—तादर्थ्येति ॥ ननु न मासस्वरूपायर्ममध्येषणमत
आह—मासव्यापारिति ॥

(वार्तिकानुपयोगप्रदर्शनेन पूर्वकं सिद्धान्तभाष्यम्)

स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः ?

न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ।

मासार्थो मुहूर्तः—मासः ॥

१ अथवाचि ऽन्तेति । अथवाचि ऽन्तेति सूत्रे अनन्तरात् 'पञ्चमासाव्ययं'
इति सूत्रान्वयतोऽङ्कर्त इत्यर्थः ।२ चकारादिनि । 'अथयसि' इति एको योगः । तत्र हि ष्यतोऽनुबन्धा-
स्तिसिद्धिः । 'ऽङ्' इति द्वितीयो योगः । अथ 'अथयसि' इत्यस्यलुक् । एवं
च योगविभागेनैव सिद्धौ चकारादिनामाभ्यादिनन्तरस्य ष्यतोऽङ्कर्त इति भावः ॥(प्रदीपः) तादर्थ्यादिति । मासादिशब्दा अध्येषणभरण-
व्याप्तमुहूर्तादिकालव्याचिन एवाश्रीयन्ते । भूतभाविनोस्तु प्रलय-
विधौ मुख्यार्थवृत्तय इति विभागो लक्ष्यपरतन्त्रत्वाद्वाक्यस्य ॥(उद्धोतः) अध्येषणेति । मासव्यापिव्यापारफलकाध्येष-
णेत्यर्थः ॥

(८६० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४२)

१९६६ अवयसि ऽन्त्र ॥ ५ । १ । ८४ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(५९६५ अनुकर्षणनिर्धारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अवयसि ऽन्त्रेत्यनन्तरस्यानुकर्षः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयसि ऽन्त्रेत्यनन्तरस्यानुकर्षो
द्रष्टव्यः । द्वेष्यं विज्ञानीयात् यवपणुवर्तत इति ।
तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाऽन्त्राचोष्ट्र—अवयसि ऽन्त्रे-
त्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥(प्रदीपः) अनन्तरस्येति । ष्यतः । द्वेष्यमिति ।
विपरीतमित्यर्थः । व्यवहितस्यापि क चिदनुवृत्तिर्हेता । यथा
—'द्वितीयादौ सेनः' इत्यत्रैतद् इव इदम् इति वयनादिहापि
कचिद् आन्येतिरित्यर्थः ॥(उद्धोतः) इहाऽपि कश्चिदिति । 'अवयसि' 'ऽन्त्र' इति
योगद्वयेनैव सिद्धौ चकारादिति तदादर्शः ॥ भाष्ये—यवपणु-
वर्तत इति । 'पूर्वयसे' इति शेषः । अन्यथा पूर्वयसे ऽन्त्रयोरनु-
पसितत्वाविशेषात्तस्यापि समुच्चयः स्यात् । 'अनन्तरस्यानुकर्षः'
इत्युक्त्या तस्यानन्तरत्वं सूचितम् । तच्च पूर्वयसौनानुपूर्वौ भवतीति
साऽन्त्रावयस्य इति भावः । कैयटेनापि—'व्यवहितस्यापि' इत्यादि
व्याचक्षानेन हृष्टान्तेन च पूर्वयसेऽप्यननुचितिरित्युक्तभाष्येन ।
यवश्च पूर्वयसे 'चेनाधिकारमाहठक एव समुच्चयः' इति बोध्यम् ।
अनन्तरस्येति भाष्यस्य पश्यत्येवमित्यर्थः । अत एव 'दत्तः पाण्य-
सिक्तोऽवयसि' इत्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥

(८६९ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४३)

१९७२ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते

॥ ५ । १ । ९० ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(प्रदीपः) बहुवचनमतन्त्रम् । एकवचनान्तास्यापि षष्टि-
कशब्दस्य लोके प्रयोगात् ॥

(उद्धोतः) ननु सूत्रे 'षष्टिकाः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहु-

१ पूर्वयसौनानुपूर्वौ चार्थव्यति । पूर्वयसि—'अवयसि' इति विषयकत्वे
यवपणुस्यननुपूर्वौ ऽन्त्रयोरुभयोऽनन्तरत्वं भवति । एकयसे तु पञ्चमासा-
व्यवयसि सूत्रे यतोऽनुबन्धात्तद्व्यवयस्यनन्तरं स्यात् । अनन्तरस्यानुकर्ष इति कथ-
नात् ष्यत् एवानन्तरस्यनाचार्योक्तमित्यतः । तच्च योगविभागेनैव सावधान-
मिति भावः ॥

बचनं प्रयासं साधुवनवगम्यते, तत्कथं 'पष्टिके' इति वार्तिके एकवचननिर्देशोऽत आह—बहुवचनमिति । सृष्टे तु प्रयोगवा-
द्व्याऽनियोगे तदिति भावः ॥ 'पष्टिके' इति वार्तिकप्रयोगः
शब्दपरतयाऽपि साधुः स्वादत आह—लोक इति । अयमन्वेष्टो
बहुदृशिभिः । चतुस्तरसाधु तस्यासाधुत्वं प्रतीयत इति केचित् ॥

(५६६६ पष्टिकशब्दमर्यादाकरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पष्टिके संज्ञाग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । मुद्रा
अपि हि पष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) 'संज्ञाग्रहणमिति । पष्टिरात्रेण पच्यन्ते
इत्यत्राथे निपासमानस्य धान्यविशेष एव प्रयोगार्थम् ॥

(उद्घोतः) निपासमानसेति । रात्रिशब्दलोपः कप्रत्ययश्च
निपासत इत्यर्थः । धान्यविशेषः—जीह्वः ॥

(५६६७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । लोके स्थायं प्रयुज्य-
मानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमत्र प्रतिपाद्यते, न त्वर्थे नियोगः
क्रियते ॥

(उद्घोतः) ननु तदर्थं शालेण विधानात्कथमनभिधानम् ?
अत आह—लोक इति । शिष्टलोकव्यवहारे इत्यर्थः । त्रियोगः—
अपूर्वविधानम् ॥

(८७० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४४)

१९७६ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५।१।२४ ॥

(ब्रह्मचर्याधिकरणम्)

(प्रदीपः) द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते—तदिति द्वितीया-
समर्थात् कालाचानिोऽस्येति पष्ठार्थे ऽणु भवति, ब्रह्मचर्यं चेद्
गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा—तदिति
प्रथमासमर्थात्कालाचानिोऽस्येति पष्ठार्थे ऽणु भवति, यत्तदस्येति
पष्टीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्वदिति । मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं
ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्राधान्यात् प्रथमैव न तु द्वितीया,
तस्याः पष्टीविषये विधानात् ॥

(उद्घोतः) ननु 'तदस्य' इत्यर्थे विधानामहमाह्वानाद्रीनां ब्रह्म-
चर्यमिति विशदोऽसङ्गोऽत आह—द्विधेति ॥ ननु द्वितीयपक्षेऽपि
'मासो ब्रह्मचर्यस्य' इत्यादावल्गनसंयोगप्रतीतेः 'अल्पतत्संयोगे—' इति
द्वितीया स्यादत आह—तस्या इति । एवञ्च विशेषणादेव द्विती-
याविधिरिति भावः ॥

(५६६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाहुया-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाहुयादिभ्य
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानाहुनीनां ब्रह्मचर्यं माहा-
नासिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥

(प्रदीपः) महानाहुयादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यस्य
प्रत्ययाधीत्वात् सामर्थ्यलभ्या पष्टी समर्थविभक्तिः ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमपि 'महानाहुयोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य' इत्येवं
विग्रह उचितोऽत आह—सामर्थ्यलभ्येति । अयं भावः—सृष्टेऽपि
द्वितीयपक्षे 'तदस्य' इति न्ययः, 'तस्य ब्रह्मचर्यम्' इत्येव सिद्धिः । यस्य
मातः सम्बन्धी, तन्मातृसास्यि सम्बन्धि भवत्येवेति । एवञ्च तद-
स्येतत्सामर्थ्यादावप्याह्वानेऽपि सूत्रतात्पर्यं, भाष्यप्रामाण्येन
द्वितीयेऽपीति । एवञ्च द्वितीयपञ्चाह्वाने 'तद्' इत्यस्यान्वयो नेति
तत्तत्पर्यम् ॥

(५६६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तचरतीति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तचरतीति च महानाहुयादिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । महानाहुनीश्चरति माहानासि-
कः । आदित्यव्रतिकः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैव युक्तो निर्देशस्तचरतीति । महानाहुयो ना-
मर्थः, न च तश्चर्यन्ते, व्रतं तासां चर्यते ॥

(प्रदीपः) न च ता इति । चरणम्—अनुष्ठानं, तच्च
क्रियाविषयमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः ।

साहचर्योत्पाच्छब्दं भविष्यति । महानाहुनीसह-
चरितं व्रतं महानाहुयो व्रतमिति ॥

(प्रदीपः) महानाहुयो व्रतमिति । लिङ्गसंख्ये वज्रह-
देव महानाहुनीसहचरो व्रते वर्तते ॥

(उद्घोतः) ननु 'महानाहुयो व्रतम्' इत्यसङ्गतं, व्रतस्य नपुं-
सकत्वेन 'महानाम व्रतम्' इत्यस्यैवोक्तिसादत आह—लिङ्गसङ्ख्ये
इति । अत एव महानाहुनीशब्दस्यापि तत्पुंस्काराद् 'महानाहु-
इति पुंवर्यं न ॥

(५६७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवान्तरदीक्षाभ्यो दिनः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवान्तरदीक्षाभ्यो दिनिर्बन्धक्यः ।
अवान्तरदीक्षी, तिलव्रती ॥

(प्रदीपः) दिनिर्बन्धक्यमथाचत्वारिंशदर्थम् । अन्येषां
'यस्य' इति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात् ॥

(५६७१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ङुञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अष्टाचत्वारिंशतो ङुञ्च ङिनिञ्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः, अष्टाचत्वारिंशी ॥

(प्रदीपः) अष्टाचत्वारिंशक इति । वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्तते । चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति । प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात् ॥

(उद्घोतः) नन्वष्टाचत्वारिंशद्व्रतचरिण्येव प्रयोग इत्येते, अष्टाचत्वारिंशत्संख्येयव्रतचरिणि प्राप्नोतीत्यत आह—वृत्तिविषये इति ॥

(५६७२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङुञ्च ङिनिञ्च वक्तव्यः । चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति ?

(प्रदीपः) चातुर्मासीति । 'तत्र भवः' इत्येवाण् सिद्धः । तस्य तु 'द्दिगोर्ह्येगनपले' इति लुक् प्राप्नोतीति पुनरपि विधिः । 'कालाट्टम्' इत्यस्याप्राप्तिः, समुदायस्य कालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च । केचित्तु—यथाकथंचित्कालद्वयोर्दृष्ट्य इष्टत्वात् उच्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः ॥

(उद्घोतः) तस्य च लुकीति । अत्रापि 'प्राप्ते' इति बोध्यम् ॥

(५६७३ चातुर्मास्यसिद्धिसाधकं वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ चातुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे ॥ * ॥

(भाष्यम्) चातुर्मासाण्यो वक्तव्यः, यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि यज्ञाः ॥

(५६७४ विधिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ संज्ञायामण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञायामण् वक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी पौर्णमासी ॥

(८७१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४५)

१९७७ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः

॥ ५ । १ । ९५ ॥

(उलोऽधिकरणम्)

(उद्घोतः) यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः । मूलविमुनादित्वात्, सोपसर्गत्वात्संज्ञेनाप्राप्तेः ।

(आख्याग्रहणं किमर्थम् ?)

(प्रदीपः) आख्याग्रहणमिति । 'बह्वेभ्यः' इति बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहेणाभावात्तदर्थानिधाविभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—आख्याग्रहणमिति । आहूतपूर्वत्वाभावाद्येव किमर्थमित्यर्थः । हस्तपाठसु लुक् ॥ पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च कथं सिद्धिरत आह—बहुवचनेति । अविशेषादुभयेभ्यः सिध्यतीति भावः । आख्याग्रहणसामर्थ्यादेव चात्र 'कालाट्ट' इत्यस्यास्तम्ब इति बोध्यम् ॥

(आख्याग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

'तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्यः' इतीत्युच्यमानेन य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात्—आग्निष्टोमिक्यः, राजसूयिक्यः, वाजपेयिक्यः ।

यज्ञ वा यज्ञशब्दोऽस्ति—नावयज्ञिक्यः, पाकयज्ञिक्यः ।

इह न स्यात्-पाञ्चौदनिक्यः, दाशौदनिक्यः ।

आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । ये च संज्ञीभूतका यज्ञाः, ये च न संज्ञीभूतकाः, यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति, यत्र च नास्ति, तदाख्यामात्रात्सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) संज्ञीभूतका—सर्वलोकप्रसिद्धाः । प्रसिद्धत्वादेव ते यज्ञा मूल्या इति भावः ॥ यत्र वेति । बहुवचननिर्देशाच्च यज्ञशब्दान्ता एव यज्ञेभ्यः, नान्ये । एवं यज्ञशब्दश्रुतिबहुवचनं चातुर्गृहीतं भवतीति भावः ॥ आख्याग्रहण इति । ये यज्ञे प्रसिद्धनप्रसिद्धे वाऽऽचक्षते सर्वेभ्योऽष्टं भवति ॥

१ अत्र आहुतसर्गपूर्वकत्वात् 'आतोऽनुपसर्ग' कं इत्यनेनमात्रत्वात् मूलविमुनादित्वात्कप्रत्यये विधीयते ॥

२ अत्र यज्ञशब्देन स्वरूपग्रहेण बहुवचनमुपपन्नम्, अतो यज्ञार्थानिधाविभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति 'आख्याग्रहणमण्वेति' मूल इति भावः ॥

३ ननु 'आख्याग्रहणं किमर्थम्' इति भाष्यमनुपपन्नम् । सूत्रे आख्याग्रहणं 'आख्या' शब्दस्य ग्रहणभावात् । अतो भाष्यं बोध्यमित्याह—आहूतपूर्व-

ख्याभावात्तोरिति । आख्याग्रहणं किमर्थमिति द्रष्टव्यं पाठ एवोक्तिरिति भावः ॥

४ ननु 'तस्य दक्षिणा' इति सूत्रे आख्याग्रहणमात्रेऽपि यज्ञेभ्यः इत्युपपत्त्या यज्ञशब्दशब्देभ्यः यत्र स्यादिति कालाधिकारो निवर्तते इति यज्ञग्रहणादेव कालाधिकारनिवृत्तिरिति वक्तुं शक्यं तथापि आग्निद्वयव्याख्यावचनमपि महापार्थ यज्ञग्रहणमिति आख्याग्रहणेनैव कालाधिकारो निवर्तते ॥

(८७२ अतिदेशसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४६)

१९७८ तत्र च दीयते कार्यं भववत्

॥ ५ । १ । १६ ॥

(अतिदेशाधिकरणम्)

(५६७५ कार्यग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन

कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र भवेन कृतत्वात् । यदि मासे कार्यं मासे भवं तद्वयति, तत्र 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्येव सिद्धम् ।

(प्रदीपः) 'दीयते' 'कार्यम्' इत्येतोरर्थयो काल्पाविभ्यो भववत् प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थः । तत्र कार्यस्य भवेऽन्तर्भावादेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिं मत्वाऽऽह—कार्यग्रहणमिति ॥

(उद्घोषः) सूत्रम् इति । 'श्रुतिसंज्ञतः' इति शेषः ॥ सिद्धिमिति । 'तत्र भवः' इत्यनेन—इत्यादिः ॥

('दीयते'प्रणालेपभाष्यम्)

किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे, न पुनर्दीयतेग्रहणमपि ।

यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति, एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति । तत्र 'तत्र भवः' इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति । न तन्मासे दीयते ।

किं तर्हि ?

मासे गते ।

एवं तर्हि—औपश्लेषिकमधिकरणं विश्वास्यते ॥

(प्रदीपः) मासे गते इति । 'मासे दीयते' इति नैपाऽधिकरणसमी । किं तर्हि ? 'यस्य च भावेन' इति । 'तत्र भवः' इत्यत्र चाधिकरणसमी आश्रिता, 'उपपदविभक्तः कारकविभक्तिर्वलीयसी' इति न्यायात् । इह त्वतिदेशसामर्थ्याद्वाच-लक्षणसमीपरिग्रहः ॥ औपश्लेषिकमिति । मासेऽतिकान्ते यदीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति 'तत्र भवः' इत्यनेनैव सिद्धमित्यर्थः । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमेवेनापि सूत्रेण न सिध्यतीत्यत आह—नैवेति । यस्य च भावेनेति । मासप्रमत्तेन दानक्रिया-कालो लक्ष्यत इति तदव्याप्तिरिति भावः ॥ कारकविभक्तिरिति । कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्त्वा हि विभक्तिः कारकविभक्तिरपे-नोच्यत इति भावः ॥ औपश्लेषिकमिति । उप—तमीपे श्लेषः—

१ त्वेषमिति । दीयमानस्य भवत्येवमपि न्यायत्वात्तन्मास इत्यस्य तत्प-

सम्बन्धः । तेन 'वटे गावः' इतिवात्साम्यिकमिदमधिकरणमित्यर्थः ॥ तन्मयं गौण आधारस्तत्र कथं समसीत्यत आह—कारकमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागेत्तरकालमिदं पठित-व्यम्—

'तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः' ।

'तत्र च दीयते' ।

ततः—'कार्यं भववत् कालात्' इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रत्ययविध्यर्थं 'दीयते' इत्यु-पात्तम्, न त्वतिदेशार्थम् । तेनाग्निष्टोमे दीयते—आग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धम् । केचिदाहुः—दीयमानस्य भवत्वात् 'कतुयहेभ्यश्च' इति ठक् सिद्ध इति । तदनुक्तम् । 'व्याख्यात-व्याप्तः' इति तत्रानुवर्तनात् । तदेवं कार्यग्रहणमेव धार्तिककृता प्रत्याख्यातम् ।

'श्रामवतेः संख्यापूर्वपदानाम्' इति वचनाद् द्वयोर्बीजपेय-योर्दीयते—द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागादुक्तं भवति ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययविध्यर्थमिति । 'यो 'दीयते' इत्यस्या-नन्तरं योज्यः, बाक्यमेवम् । तत्रापि 'यज्ञाख्येभ्यः' इति वृत्त इति भावः ॥ प्रत्याख्यातमिति । वस्तुतस्तु कर्तुं योग्यस्याकृतस्यापि कार्यपदार्थत्वेन तत्र तत्रभवत्वामावाच्यत्वादप्युक्तमेव । अत एवा-न्यमाभ्ये उपसंहारे तस्मान्मुल्लेखः । 'तत्र भवः' इत्यत्र हि भूधातुः सत्पार्थक्येऽप्येलाहः ॥

योगविभागे फलान्तरमप्याह—श्रामवतेरिति । एवं 'द्वयोर्बीज-सयोर्मेवं द्वैमासिकम्' इत्येतत्सिद्धिः कार्वाक्यस्य फलम् । कालाहुना तु न सिध्यति, 'दिगोर्लुक्' इत्यस्य प्रसङ्गात् । अनेन प्रत्यये तु न लुक्, अनाहोर्वात्तदप्राग्दीन्यसीवावेलाहः ॥

(८७३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४७)

१९७९ व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ५।१।७ ॥

(अण्प्रत्ययधिकरणम्)

(५६७६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अण्प्रकरण इति । प्रकरणं—प्रस्तावः ॥ अग्निपदादिभ्य इति । आदिशब्दः प्रकारे । तत्र कवि-दर्थं कृतविष्णुप्रत्ययो भवति । तत्राण्देशेनमात्रकृतं साहचर्य-माश्रीयते ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं सर्वार्थे सर्वेभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत

उपसंख्यानं कर्तव्यमेवेत्यनेन मत्स्यपठिद्वये दीपित इत्यस्यावयवकमे इत्यर्थः ॥

आह—आदिशब्द इति ॥ कश्चिदर्थे इति । तच्च भाष्य
यव स्पष्टम् ॥

(अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानस्य स्थूलतन्मभवबोधकं भाष्यम्)

जीर्णामान्यग्रहणानि—व्युष्टादिभ्योऽण, सम-
यस्तदस्य प्राप्तम् ऋदोरण (५।१।१०४, १०५) । प्रयो-
जनम् विशाखापाढादण मन्थदण्डयोः (१०९, ११०)
इति ।

तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नणप्रकरणे अग्निपदादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥

(उपसंख्यानस्थूलनिश्चायकभाष्यम्)

अविशेषात्सर्वत्र ।

व्युष्टादिभ्योऽण भवतीत्युक्तवाऽग्निपदादिभ्य-
श्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा—अग्नि-
पदम्, पैलुमूलम् ।

समयस्तदस्य प्राप्तमूतोरण, अग्निपदादिभ्यश्चेति
वक्तव्यम् । उपवस्ता प्रातोऽस्योपवस्यम्, प्राशिता
प्रातोऽस्य प्राशित्रम् ।

प्रयोजनं विशाखापाढादण मन्थदण्डयोः,
अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजन-
मस्य—चौडम्, अद्वा प्रयोजनमस्य—आदम् ॥

(८७४ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।२ आ. ४८)

१९९३ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः

॥ ५।१।१११ ॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(५६७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छप्रकरणे विशिष्टीरपदिरुहप्रकृते-
रनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकरणे विशिष्टीरपदिरुहप्रकृतेर-
नात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विशि-गेहानु-
प्रवेशनीयम् । पूरि-प्रगावृणीयम् । पदि-गोप्रपद-
नीयम्, अवप्रपदनीयम् । रुहि-प्रासादारोहणी-
यम् ॥

(प्रदीपः) अनादिति । अनस्य केवलस्य पूर्वपदेन
संबन्धमावाप्तवान्ध्यातदन्तग्रहणम् ॥

(उद्धोतः) विशिष्टीर्यादि—उप्यापनार्थम् ॥ भाष्ये—
गेहानुप्रवेशनीयमिति । अनुप्रवेशनशब्दस्यानान्तर्त्वं 'कुहुराणे
गतिकारकपूर्वस्यापि' इति न्यायेन बोध्यम् । 'अस्य प्रयोजनम्'
इत्यर्थे प्रत्ययः ॥

(५६७८ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति ।
स्वर्ग्यम् । धन्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ।

(प्रदीपः) स्वर्ग्यमिति । स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठगि
प्राते यद्विधिः ॥

(५६७८ लुग्विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्वक्तव्यः ।
पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्तुतिवाचनम् ॥

(प्रदीपः) पुण्याहवाचनादिभ्य इति । साहचर्याद-
भिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिवृत्त्यर्थं लुग्विधानम् ॥

(८७५ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।२ आ. ४९)

१९९५ ऐकागारिकद् चौरै ॥ ५।१।११३ ॥

(५६७९ सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकागाराग्निपातनमर्थक्यं
ठञ्प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकागाराग्निपातनमर्थकम् ।

किं कारणम् ?

ठञ्प्रकरणात् । ठञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—चोर इति वक्ष्यामीति ।

इह मा भूत्—एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षो-
रिति ।

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् 'एकागाराचोरे' इत्येव
ब्रूयात् ॥

(प्रदीपः) एकागारादिति । 'प्रयोजनम्' इत्यनेनैव ठञः
सिद्धत्वात्सुं निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । ठञ्प्रकरणा-
दिति । 'प्रयोजनम्' इत्यत्र ठञ्प्रकृतत्वेनैकागारिकाशब्दः सिद्ध
इत्यर्थः । एकशब्दोऽसहायवाची, असहायं यदमस्य मुमुक्षुषोः
प्रयोजनं स एकागारिकः । सहायं तु यदमनेकपुरुषाभिधाना-
न्नोपिदुमशक्यम् ॥ ठञ् प्रकृत इति । 'प्रावृत्तेऽद्य' इत्यत्र ।
ठञ्प्रत्ययः 'प्रयोजनम्' इत्यत्रानुवर्तिष्यते ॥ इदं तर्हीति ।
निर्माथमेतदित्यर्थः ॥ भिक्षोरिति । एकमेव यो भिक्षो यस्मिन्
न द्वितीया, तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः ॥ यद्येतावदिति ।
अनभिधानाद्विज्ञोर्न अभिष्यतीति नियमार्थनप्येतत्प्रयोज्यते
इति भावः । न च गित्स्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनम् । गित्स्वरसे-
ष्टत्वात् । एतच्च भाष्यवार्तिककाराभ्यां निराकर्ण्यतां ज्ञायते ॥

(उद्धोतः) यत्रप्रत्याख्यानपरत्वेन भाष्यं, न तु निपातन-
मात्रप्रत्याख्यानपरमित्याह—प्रयोजनमित्यनेनैवेति ॥ ननु यत्र-

चक्षुर्मात्रे प्रकाशात्क ठया सम्बन्धः सादृत आह—प्रयोजन-
मित्यत्रेति ॥ ननु न चोरोऽप्येकमेव गृहं मुष्णतीत्यत आह—
एकशब्द इति ॥ एकामेवेति । ‘एकागारे चरेद्भाने सपुराणं
मुनेर्मतम्’ इत्युक्तेः ॥ यन्मन्त्रावेवेतिर्लेवं सूत्रकरणे न तावदे-
मित्याह—अनभिधानादिति ॥ अत्रल्लुङ्गिभ्योऽप्यधिकेलाह—न
चेत्यादिना । एवञ्च सूत्रान्तरेऽप्यानुदात्तनिपातनं बोध्यम् ॥

(८७६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५०)

११९६ आकालिकडाथन्तवचने

॥ ५ । १ । ११४ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(५६८० निपातनानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्
प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आकालान्निपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

ठञ्प्रकरणात् । ठञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) आकालादिति । आकालशब्दात् प्रत्ययनि-
पातनमनर्थकम्, प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतं लुङ् विधेय इत्यर्थः । तत्रा-
ऽऽवृत्तः कालो यस्यासावकालः, न च कालस्यावृत्तिः संभवति-
इति-अयमर्थो भवति—उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः ।
एवं हि तत्सोत्पत्तिकालो विनाश आहूतो भवति—यदि य एवो-
त्पत्तिकालः स एव विनाशकालः । न चोत्पादविनाशयोरेक-
कालत्वं संभवति, निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति । निरन्तरो
हि कालो भेदाग्रहणात् ‘स एव कालः’ इति लोके व्यवह्रियते ।
ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः । आद्यन्तवचने विषय इति भावः ॥

(उद्घोषः) अत्रल्लभाभ्यस्य सूत्रप्रलास्यानपरत्वेनाभ्यास्याने
धीमर्भ्यां सूत्रान्तरोपसिद्धिं दर्शयति—तत्रावृत्त इति । तत्र
कालस्य मुल्यावृत्तेरसम्भवज्ञौणी आहृतिरित्याह—अयमर्थ इति ।
संभाव्यशब्दोऽनैकपदार्थः । ‘एवं हि’ इत्यादि ‘स एव विनाशकालः’
इत्यन्तमेकं वाच्यम् । निरन्तरवचनं—अव्यवहितत्वम् । नन्वेवं प्रत्य-
यार्थः कोऽत आह—ततः स्वार्थे इति । आद्यन्तवचने विषय
इति । आद्यन्तयोरेव विनाशयोरेककालत्ववचने विधेये इत्यर्थः ।
यद्वाऽऽदिक्कालस्यान्तकालत्ववचने इत्यर्थः । एवं हि जीम् आधुनात्-
स्येष्ट्युभयमपि स्थित्यौति वार्तिकाशयः ॥

(निपातनस्य फलान्तरबोधकं भाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एतस्मिन् विधेये निपातनं
करिष्यामि समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति ॥

१ अत्र हि—‘आकालिक’ इति रूपं निपात्यते, आद्यन्तवचने—आद्य-
न्तवचनेनविधेयेन विधिविधे । समानकालशब्दस्य स्थानेऽयमविद्युः समान-
कालशब्दार्थं प्राच्यपयोर्विदोर्लेपं मेदिनीर्यः ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुनाह—इदं
तर्हि । निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते,
तस्य च ‘आकालः’ आदेशो निपात्यते । समानशब्द एकवाची,
एककालवाच्यन्तो यस्यासावकालिकः । आदि—जन्म, अन्तः-
विनाशः । जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम् । विधौ
त्यनर्थः हेतुन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम् । उक्तं च—
धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ।

अनुवन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम् ॥ इति ॥

अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति । यस्मिन्नेव काले
मभ्याहारादुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिधिवससंनिधानं
विनाशस्तानि—आकालिकानि ॥

(उद्घोषः) आथे—समानकालस्येति । एककालस्यानन्त-
कालत्वविवक्षायामित्युक्तार्थः ॥ निपातने इति । समानकालानां-
कान्तो यस्येति विग्रहः । यत्सेल्लिकापुस्त प्रत्ययार्थः । अत्र एते
आधुनात्त्वमपि निपात्यन्, अतः प्रत्याख्यानवार्तिकेन न विरोधः ॥
अन्ये इति । समानपदोपादानेन भाष्येऽवयवमर्थः सूचितः ॥

(५६८१ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आकालादञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) आकालादञ्च वक्तव्यः । आकालिकी ।
आकालिका ॥

(प्रदीपः) आकालादञ्चेति । आकालशब्दव्युत्पत्तिः
प्रदर्शिता, ततः स्वार्थे ठञ्प्रत्ययः, चकारात् ठञ् । अयंस्तु
पूर्वं प्रदर्शितः ॥

(उद्घोषः) चकारादञ्चेति । इदञ् सूत्रप्रलास्यानवार्तिक-
रीत्या, भाष्यरीत्या तु चाभिप्रायनं बोध्यम् । निपातनमग्रेऽपि प्रक-
रणादुक्तनिपातनसम्भवादित्येकैकं विमलम् ॥

(अथ भावकर्मार्थः)

(८७७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५१)

११९७ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः

॥ ५ । १ । ११५ ॥

(वतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(निदाश्लेषभाष्यम्)

इदमयुक्तं वर्तते ।

किमत्रायुक्तम् ?

यत्तुत्तुतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवति—इत्युच्यते,
कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् ॥

(प्रदीपः) इदमयुक्तमिति । सूत्रोपात्तं वस्तु इदमा-
परास्त्यते । यत्तुत्तुतीयासमर्थमिति । ‘तेन तुल्यम्’

२ द्वित्वकलमिति । त्वे ‘आकालिक’ इति निपात्यते तत्र ठकारादि-
स्वार्थः । निपातनपक्षे ऽनन्तनिपातवार्तिकात् कलनेन द्वित्वात्तद्वार्ता-
द्वित्वविषयत्वमनर्थकमिति भावः ॥

इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्यययौ निर्दिष्टौ, तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यैवैष्ये प्रथम्याद् व्यतिक्रमेहेत्वभावाद्विशेषणं न्याय्यम्, एतच्चासंभवादनुक्तमित्यर्थः ॥ ननु तेनेत्यस्य विविधैकिकत्वेन क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः? सोपस्कारत्वात् सूत्राणां यत्तृतीयसमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येवं संबन्धसंभवाददोषः ॥

कथं चेति । तृतीया सत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकाद्विधीयते । क्रिया तु साध्यरूपत्वादसत्त्वभूता, ततो विशेषणविशेष्यभावोऽसंभवादनुक्तः । पाकादथो घनाद्यन्तपाच्याः सत्त्वधर्मेसमन्वयात् क्रियावर्मातीताः, तथा च तत्र कृत्वोऽर्थप्रत्ययभावः । 'भोर्लु पाकः' इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुनप्रत्ययः, विभक्तिस्तु तृतीयादिः पाकादेः सत्त्वस्याप्रत्या, न क्रियारूपताश्रया । पचल्लापीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूताभिधानाच्च तृतीयाधभावः । 'कृत्वा हृत्वा कर्तुं हर्तुम्' इत्यादीनामव्ययकृता यद्यपि क्रियावाचिनः, तथा च 'पथकृत्वः कृत्वा' इति कृत्वोऽर्थोत्पत्तिर्भवति, तथाप्यसत्त्ववाचित्वात्तत्त्वभूततृतीयाधभावः । श्रितपदिकार्थमात्रे तु प्रथमाया एवोत्पत्तिः । श्रितित्वव्यादयो यद्यपि क्रियावचनाः, पथकृत्वः श्रितित्वव्यमिति कृत्वोऽर्थप्रत्ययदर्शनात्, तथापि तत्रोपमानोपमेयभावात्संभवः । न हि भवति श्रितित्वेन तुल्यो देवदत्तः श्रितित्वेन तुल्यः शुद्ध इति । उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकं भवति, यथा-अस्याश्चन्द्र इव सुखमिति । नापि श्रितित्वेन तुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति, क्रियातद्वैरोपर्यन्तमेवाद । क्रियागामपि मिश्रजाती-यानां नास्त्युपमानोपमेयभावः-श्रितित्वेन तुल्यमाश्रितव्यमिति, अत्यन्तभेदात् । नास्त्येकजातीयानामपि-श्रितित्वेन तुल्यं श्रितित्वव्यमिति, यथा गौरिव गौरिति । येनैव हेतुनैवौ गौले-नैवाऽपरोऽपीति क उपमानोपमेयभावः ॥

मन्दाधारमेदादिकृजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेय-भावो भवति, यथा-राक्षः श्रितित्वेन तुल्यं देवदत्तस्य श्रितित्वव्यमिति । सापेक्षत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमित्यदोषः ॥

ननु यदा प्रकरणादिवशादपेक्षं निज्ञातं भवति तदा प्रत्यय-प्रसङ्गः । यथा राक्षसश्रितित्वेन तुल्यं देवदत्तश्रितित्वमित्यत्र सापेक्षत्वाभावः, तथा स्वात्यन्त तुल्यं गमनं, मन्दत्वात्, ह्रस्वेन तुल्यं गमनं, बहुविकारत्वाच्च-इति, भोर्लु पाक इत्यादौ च क्रियाविनिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादावस्ति तृतीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वम्, तत्किमुच्यते-कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादिति ? अत्रोच्यते-उपमानोप-मेयभावजितयसंनिधाभावात्, येनोपमीयते यच्चोपमीयते यच्च

तयोः साधारणोऽर्थः । एतत् प्रथमव्यापेक्षम् । तत्र यदा क्रिया उपमानत्वेन विवक्ष्यते तदाऽसावव्यापेक्षयाधारणधर्मा-धारत्वात् क्रियारूपतां हित्वा सत्त्वहृतां प्रतिपद्यत इति मत्वा भाष्यकृतैतदुक्तम् ॥

(उद्धोतः) सर्वेषां पदानां साधुवादर्थस्य च तत्त्वाद् 'इव-मनुकुरम्' इति न युक्तमत आह-सुतोपात्तमिति । सूत्रबोधना-व्यापेक्षरूपमित्यर्थः ॥ ननु 'क्रिया चेत्' इत्येतत्तत्प्रतिज्ञातुल्यस्यैव विशेषणं न्याय्यमिति नेदं सूत्रबोध्यमत आह-तेनेत्यादि ॥ प्राथ-म्यादिति । तुल्यपदार्थान्वये 'चेत्' अर्हणं बध्ने, तृतीयासमर्थानुत्वं कित्वेनैव प्रत्यय इत्यनेन सिद्धेः । तस्माच्चिद्वहणार्थतृतीयासमर्थनिदे-षणमिति परे ॥ विविभक्तिरनेनेति । विरुद्धविभक्तये कथं सामा-नाधिकरण्येन सम्बन्ध इत्यर्थः । सोपस्कारत्वात्-अप्येवाहारादि-सापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ अन्धाहिवगणं दर्शयति-यत्तत्तृतीयासम-र्थमिति ॥

ननु रोदनेन तुल्यं गायत्रीत्वाद् सम्भवतीत्यत आह-तृती-येति ॥ असम्भववादिति । एकस्यैव वस्तुनः सत्त्वभूतत्वात्सत्त्व-भूतत्वयोर्विरोधादित्यर्थः ॥ ननु पाकादिषु कारकान्वयेन तदर्थस्य क्रियात्वमावश्यकं, किञ्चिद्व्याप्तिरसत्त्वभूतत्वव्य-इति चे तत्र दृष्टे-अत आह-पाकादय इति । कारकान्वयस्तु धातुवाच्य-शमादाय । तमादाय कृत्वस्तु न, क्रियाग्रहणसामर्थ्यात्साध्यत्वे-नैव मातमानक्रियावासात्र अग्रणदिति भावः ॥ वस्तुत इदं चिर्त्सं, 'विर्त्तनेऽस्ति' इत्यादिप्रयोगात् । वस्तुस्तु यथा न आगोति तथाऽनु-पदयेव वक्ष्यते ॥ नन्वेवं 'भोर्लु पाकः' इति न स्यादत आह-धातुवाच्येति । तत्र कृत्वस्तुध्वस्तोपात्तमर्थे मानाभावादिति भावः । कारकान्वयोऽप्येतदादावैवेत्युक्तमेव । किञ्च 'उपपदमिह' इति सूत्रमाप्यरीत्या पाकादियोगे कारकविमक्तिवत् कृत्वमुजादयो मन्वस्येति तत्रैव निरूपितम् । 'धुतुञ्च' इत्यपि तत्रैव निरूपितमिति दर्शितम् ॥ नन्वेवं तद्वदेव वतिः स्यादत आह-विभक्तिरिति । 'व्रैयकयोः' इत्यादिभिरस्यैकान्यत्वादित्यर्थः । साध्यत्वात्सर्वज्ञानेन पाकप्रकारकः, सिद्धत्वात्सर्वज्ञानेन तद्विधेयको बोधो वजनतात् । वस्तुत एकनिष्ठत्वाच्च प्रसारतामिशेष्यतयोर्न रुद्धे अदो बोधे । एवञ्च 'तेन' इत्यनेनोपसाधितपाकादिविशेष्यादे तदन्वयबाधः, प्रत्ययानां प्रकृत्यैवविशेष्यान्वयित्वस्योत्तराधिकारादिति भावः । प्रसङ्ग तृतीयास-मर्थत्वं नाम तृतीयाधीन्यतत्त्वम् । न च तत् क्रियारूपे, सङ्ख्याया अपि विमत्तयैवेत्येतत्तदन्वययोग्य एव निबन्धनार्थाङ्गकारादिति तत्त्वम् ॥ प्रथमाया इति । तदेकचनस्यैव ॥ प्रसिद्धेति । न हि देवदत्तश्रितित्वव्योः साहचर्यप्रयोजकं गुणावस्थिति भावः ।

१ अकृतिप्रत्ययार्थमिति । 'नेन' इति तृतीयाभावत्, तुल्यमित्यर्थे इत्येवं निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

२ विविभक्तिरनेनेति । एवं पाठे इत्येवं तृतीयम् ॥ तैलैकस्य विवि-भक्तिवद्विभक्तियामग्रेण वचनपाठः कथमित्यर्थः । विविभक्तिरिति पाठे क्रिया-ग्रहणेनैकस्य विशेषणं बोधयेत् ॥

३ ननु वा तदि विभक्तिरुदाह-प्रातिपदिकार्थमात्रे इति ॥

४ श्वेतद्वहणम्, क्रिया हृतीपाठमर्थस्य विधेयमित्यर्थः ॥

५ अन्धाहृत्वात्सूत्रागम्याहारादपेक्षेति भावः ॥

६ तृतीयासमर्थत्वपि क्रियात्वव्यपित्तिरावपि-तदुद्देश्येत्वादि ॥

७ क्रियात्वसत्त्वभूतत्वयोरेकत्र संभवं प्रदर्शयति-ननु पाकादिविभक्त्यादि ॥

८ इदं चिन्त्यमिति । विरुद्धं इत्यत्र कृत्वस्तु बोधनेन साध्यत्वेन भाष-माणात् क्रियापाकाद्यर्थने च साध्यत्वेन प्रतीतिमानक्रियापेक्षे ब्रुवन्त-मित्यादि चिन्त्यमित्यर्थः ॥

क्रियातद्गतोऽस्ति । उक्त एव भावः । अल्पानभेदे च साहचर्याभावः ॥ यैवैव हेतुमेति । गोत्यादिलेख्यः । एवञ्च तेन रूपेणाभेद एव, न केनाऽपि भेद इति नोपमानोपमेयभाव इति ॥

ननु व्यक्तिकभेदेन तत्रेवावाप्यस्त-इति शङ्कते—नन्विदिति ॥ सापेक्षत्वादिति । नित्यतापेक्षत्वे गमकत्वे च भवत्वेव-विष्णोः पुनर्वच्छिन्नस्य पुत्र इति ॥ तैलपाकेनेति । घनत्वे सिद्धत्वसाध्यत्वोभयविशिष्टस्य पच्यर्थस्य बोध इत्युभयरूपताऽस्ति । न च विरोधः, माध्यादिप्रामाण्येन वैशाल्यद्वये विरोधासम्भवाद्भीकारादिति भावः ॥ साधारणधर्माधारत्वादिति । साधारणधर्मान्वयित्वादित्यर्थः । परे तु—‘अवस्थापेक्षयाधारधर्माधारत्वात्’ इत्यादिव्याख्या न भाषानुगुणा, तृतीयासमर्थत्वस्यैव क्रियात्वाभावे हेतुताया माप्याहमात् । किञ्च साधारणधर्मान्वयेऽपि यथा तत्र कारकान्यस्तथा वतिरपि स्यात् । तस्मादप्यत्र माध्यार्थः—उपमानोपमेयभावविषयं प्रकृतं तृतीयासमर्थसुप्रमानं, क्रिया न-इति । तथा हि ‘न वै त्रिजनेनोपमानमस्ति’ इति सन्ध्वन्त्रसाम्ये तिकन्तम्राहणस्य क्रियोपलक्षणत्वादसत्त्वभूतश्रुतित्वव्याख्यानामुपमानत्वमेव न । एवञ्च तेषां तुल्यदियोगाभावात्पेक्षन्तृतीयेव न, पात्रादिपदार्थस्य तृतीयाधीन्यतस्तत्त्वमेव, न किमस्तं, प्राणान्दिपदार्थस्य चेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । सर्वे पते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति ।

आतंश्च गुणसमुदाये,

एवं ह्याह—

तपः श्रुतं च योनित्वं पतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥१॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति । समुदायेषु च शब्दा वृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते ।

तद्यथा—पूर्वं पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम् । शुक्रः, नीलः, कृष्ण इति ।

एवमर्थं ब्राह्मणशब्दः समुदाये वृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ॥

(प्रदीपः) सर्वे एत इति । उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन पराश्रयन्ते ॥

तप इति । चान्द्रायणादि ॥ श्रुतमिति । वेदवेदाङ्गरीनाम् ॥ योनिरिति । ब्राह्मणाब्राह्मण्यं जन्म ॥ ब्राह्मणकारकमिति—शेषपक्षीसमासः । ‘तुजकाभ्यां कर्तरि’ ‘कर्तरि च’ इत्येताभ्यां तु कर्तरि या पक्षो या च तुजकनिमित्ता कर्मणि तस्या एव समासनिषेधः, न तु शेषपञ्चाः । न हि सा तुजकसंबन्धनिमित्ता । ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः ॥ तपःश्रुताभ्यामिति । नास्ती परिपूर्णा ब्राह्मणः । जातिलक्षणकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । अत एव च तस्य सर्वास्तु ब्राह्मणक्रियास्तु नास्त्यधिकारः ॥

शुच्याचारः—अनुपहृताचारः ॥ एतानपीति । गौरत्वादयो ब्राह्मण्यस्य पुराकल्पदर्शनेनाश्वत्वेऽपि कचित्तदन्वयदर्शनेन व्यञ्जक इति तानपि शब्दार्थान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः ।

पूर्वं पञ्चाला इति । समुदायरूपारोपादन्वये तद्वत्—अनुपहृतिशब्दश्रुतिः, न तु उपपात्ताश्रयान्तराभिधानं शब्दानामुपपत्त्ये, शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । पूर्वोक्तिशब्दसामानाधिकरण्याभावायव्यवृत्तिव्यावसायः, समुदायश्रुतित्वे हि पञ्चालानां पूर्वं इति पञ्चा भाव्यम् ॥ तैलं भुक्तमिति । यदा द्रव्यसंस्कृते विशिष्टमात्रातुल्येऽर्थे तैलद्वयो वर्तन्ते तदर्थं समुदायशब्दत्वम्, एकदेशोपयोगे च यदा तैलं भुक्तमिति प्रयोगस्तदायव्यवृत्तित्वमप्येवम् । यदा तु जातिशब्दालौलादयस्सदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयणं वर्तन्त इति—अनुपाहरणमेतत् ॥ शुक्र इति । खयमशुक्रोऽप्यवयवः शुक्रसमुदायसंबन्धात्प्रारोपात्तः शुक्र इत्युच्यते ॥ एवमयमिति । यैव क्रियोपमेये श्रुत्वे तस्यामेव ब्राह्मणदिशब्दो वर्तत इत्यर्थः । ब्राह्मणेन तुल्यनर्थात्—ब्राह्मणवैदधीते क्षत्रिय इति । अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात् ‘तुल्यैर्म’ इति द्वितीया नपुंसकत्वं च । ब्राह्मणाध्ययनेन च क्षत्रियाध्ययनस्य तुल्यत्वं सभास्तामप्यर्थात् ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिः—इति-उपपत्त्ये तृतीयासमर्थस्य क्रियावाचित्वम् ॥ ननु भिक्षकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वे आश्रयैर्मागेऽन्याः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः । कर्त्रोरिव तूपमानोपमेयत्वेऽध्ययनमेव साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मान्तरापेक्षा । उच्यते । शब्दातुपात्ता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्मा इत्यादौ कान्श्यादयः प्रतीक्यते तथाऽत्रापि सौम्यादयः प्रत्येक्ष्यन्ते ।

ननु चोक्तं साधारणधर्माधारत्वात्स्वरूपपरायणा क्रियारूपधनिरिति । एवं तर्हि सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणम्—यस्यार्थस्य क्रियारूपताऽभूत् स संमति क्रियारूपतातोऽपि सत्त्वभावा-

१ ‘शुक्र उच्यते’ इति क. पाठः ॥

२ उपमेये-क्षत्रियोऽस्मिती इत्यत्र वा क्रिया श्रुत्यो ‘अधीते’ इति तस्यामेव क्रियायां ब्राह्मणशब्दो वर्तते, समुदायेऽपि च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायादित्यर्थः ॥

३ तुल्यमिति । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं हीमता भेदाश्रयणादिति भावः ॥

४ क्रियावाचित्वमिति । ‘अधीते क्षत्रिया’ इत्यर्थे सामर्थ्यात्प्राप्तस्य ब्राह्मणशब्दस्य तृतीयासमर्थस्य ‘समुदायेषु च वृत्ताः शब्दाः’ इति न्यायेन क्रियावाचित्वमिति भावः ॥

५ आश्रयभागेऽन्य इति । ‘साहचर्यं दुन्दुमुपमा’ इति अगिदुक्ततत्त्वस्यामदायस्य निर्वाहत्वात् ब्राह्मणाध्वनध्वनिभाष्यध्वनयोऽहमाहमाहमाहमेत्यर्थे अध्ययनयोः दुन्दुसहचर्यस्यमदायस्य साधारणधर्मो आश्रयणीयः स्यात् । ब्राह्मण ध्वनिकर्तृत्वोपमाहमेत्यर्थे साधारणधर्मोऽध्ययनमस्तेति कोऽयं धर्म आश्रयणीय इति मत्तः ॥

६ उक्तमपि । अक्षिमेव ह्ये पूर्वं ‘कंच च तृतीया धमर्षं क्रिया स्यात्’ इति नामन्वयस्यवाक्ये समाधानकरणे ‘अत्रोच्यते’ इत्यनन्तरं मदीये उक्तमित्यर्थः ॥

पञ्चतृतीयान्तसब्दवाच्यः परिगृहीष्यते । अत एव ब्राह्मणादयः शशितव्यादयश्च भूतपूर्वक्रियारूपाथवाचित्वेन तुल्य इति संप्रति क्रियारूपाथवाच्यसम्भवाद्भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते ॥

(उद्धोतः) उपमानोपमेयेत्यादि । एवं व्याख्याते वीथं विन्यस् ॥ एतत्—तत्र श्रुतिः ॥ ब्राह्मणकारकम्—ब्राह्मणव्यवहारकारणम् ॥ ननु ब्राह्मणलैक्षण्यभावे कथं ब्राह्मणपदप्रयोगोऽत आह—जातिलक्षणेति । अवमेव भाष्ये जातिब्राह्मणपदस्वार्थः ॥ गौरादिपदार्था 'नन्वे' २।२।६ च्छे व्याख्याताः ॥ ननु गौरादि न ब्राह्मणव्यवहारकं, व्यभिचारान्त आह—ब्राह्मण्यस्येति । पुराकल्पे ते तस्य व्यञ्जकत्वेन दृष्टा इत्यर्थः ॥ भाष्ये—अभ्यन्तरात् ब्राह्मण्ये इति । एते सर्वे ब्राह्मणशब्दबोधे प्रकाशतया भासन्त इत्यर्थः ॥

नन्यन्यशान्दशब्दस्य वृत्तौ शब्दार्थसम्बन्धित्वव्याप्तिरत आह—समुदायरूपेति ॥ 'पूर्वं पञ्चाकाः' इत्यादिवारोपगमकमाह—पूर्वादिशब्देति ॥ ननु तैत्तिरीयामयववायविसोपारणजातिशब्दत्वात्कथमिदम् ? अत आह—यथेति । मात्रा—परिमाणम् ॥ संस्थानप्रमाण-विशेषा इति । अवयवत्वमिसोपारणा इत्यर्थः ॥ ननु देवदत्त-निरपत्तयेति तदनन्यतरक्रिययोरभ्युपमादशेनाह—यथेति । यथा समुदायरूपस्य तदन्तर्गतप्रातिश्रिदबन्धे वृत्तिः, प्रथमन्यक्रियावामपि तद्वृत्तिः, तस्मादप्यन्यन्तरत्वादीनेति भाष्याशयः ॥ सामर्थ्यादिति । द्रव्येण क्रियाया उपमाऽसम्भवादित्यर्थः ॥

कर्मोरेव लिखितं । न च तयोः साहचर्येऽर्थे कलनास्वाभाव्यत्वं न स्यात्, 'ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्रियः' इत्यादिवैव द्रव्याभिधानादिति बाल्यम् । अन्यप्रकरणे पाठेन, शब्दशक्तिसमावेन च वस्तुपातस्य लिङ्गाद्यनन्वित्वसम्भवात्, चादिबद्धस्याशयः ॥

साधारणधर्माधारत्वात्सर्वरूपारूपेति । तृतीयाधर्माविवेचनेन सर्वरूपताऽऽपत्तिरिति बोध्यम् । सामर्थ्यादिति । मुख्यक्रिया-वास्तिकतत्त्वप्रत्ययान्तादिवाच्यत्वात् साहचर्यान्वयाऽभावात् । अन्य-स्वाद्य लिङ्गाद्यनन्वित्वेन सर्वभूतत्वादिति भावः ॥ अत एवेति । गौणमुख्यन्यायस्य तु नायं विषयः, साहचर्यसम्बन्धमूलगौणलक्षण-कल्पस्य गौणत्वस्य तत्राश्रयणम् ॥ न चैवं ब्राह्मणपदादि । लक्षण-कल्पमात्रेण तु न गौणता । ईदृशानामपि सिद्धत्वमपि गौणत्वं नात्र, तस्य लोकप्रसिद्धत्वादित्याशयः ॥ शशितव्यादयश्चेति । तैल्लोका-यश्चेति वक्तुं युक्तम् । 'सम्प्रति क्रियारूपाथवाच्यसम्भवात्' इति पाठे—तदाविनः शब्दस्याभाववित्यर्थः । 'वाच्यासम्भवात्' इति पाठे बहुव्रीहिः । 'वाचकत्वासम्भवात्' इति पाठस्तु युक्त एव ॥

१ व्याख्याने इति । 'सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते' इति भाष्यस्याध्यायां मदीपे 'सर्व एते इति' इति मदीकमुद्रापान 'उपमानोपमेय-आवयवयोः साध्य इत्यलक्ष्येन पराभ्युपगम्ये' इति कैवर्तेनोक्तम् तत्र सर्वे एते इत्यनेन उपमानोपमेयभावविषयत्वात् चर्चानमिषोपादानमिति उप-मानोपमेय भावविषयो यो ब्राह्मणशब्दो न सर्ववति बोधसि द्रव्यशब्दायैवं ततो ह्य-इत्येवं व्याख्याते वीथं विन्यसित इति भावः । तेन तुल्यमिति सूत्रोदाहरण-मृतात् ब्राह्मणादिशब्दानां उपमानोपमेयभावविषयत्वात् चोक्तमिति कैवर्तः ॥

२ ननु ब्राह्मणेति । 'तत्र श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सा'

(तृतीयासमर्थविशेषणे दोषदर्शकभाष्यम्)

यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते, प्रत्ययार्थो-
ऽविशेषितो भवति ।

तत्र को दोषः ?

तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि
प्रत्ययः स्यात् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः
पिङ्गल इति ॥

(मदीपः) अविशेषित इति । एकेन विशेषणेन
द्वयोः सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ गुणतुल्य इति । शुभै-
स्तुल्य इति तृतीयासमर्थः ॥ पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति ।
पुत्रशब्दोऽत्र श्रुताध्ययननिदेशस्थानादिप्रसिद्धक्रियाऽन्तर्भाव-
नार्थमभिधातीति सम्भवति क्रियावाची ॥

(उद्धोतः) तृतीयासमर्थ इति । 'पूर्वसहस्र-
' इत्यनेनेति भावः ॥ श्रुताध्ययनं—श्रुतमात्रसाध्यव्ययं—अहणम् ॥ निदेश-
स्थानं—पित्राद्याशार्था स्थितिः ॥ क्रियावाचीति । क्रियामदितार्थ-
वाचकत्वादिति भावः ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणे दोषभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम्—यच्चतुल्यं क्रिया
चेरसा भवतीति ।

पञ्चमपि तृतीयासमर्थमविशेषितं भवति ।

तत्र को दोषः ?

तृतीयासमर्थविशेषणक्रियावाचिनः क्रियातुल्येऽपि
प्रत्ययः प्रामोति ॥

(मदीपः) अस्तु तर्हि । समानविभक्तिवत्त्वं प्रथम-
त्वाच्च प्रत्ययार्थः क्रमवाचने विशेष्यत इति भावः ॥ क्रिया-
तुल्येऽपीति । अत्रोदाहरणमूढम् । कश्चित् पुल्ले
भाष्य एव पठ्यते—स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो
यासीति । तत्र पुत्रादयो निदेशस्थानादिभिः क्रियावन्तः
स्थौल्यगुणयुक्तेन पित्रादिना स्थौल्येनैव गुणेन तुल्य इति विवक्षा-
यामपि वतिप्रसङ्गः । क्रियाग्रहणं च क्रियावत् उपलक्षणं, निष्क्रि-
यनिवृत्तिफलत्वात्सत्यमिति प्रायेण पक्षद्वयेऽप्यतिप्रसक्तोद्यत् ॥

(उद्धोतः) प्रथमत्वाच्चेति । सन्निहितवाच्येति बोध्यम् ।
'चेत्' शब्दस्वरूपं पक्षेऽपि यथाकथञ्चिदुपयुज्यते शक्यते इति भावः ।
नन्वेवं क्रियावत्तुल्यत्वेऽपि न क्रियायास्तौल्यमत आह—क्रिया-
ग्रहणेति । तदुपायोः तर्हि किं फलमत आह—निष्क्रियेति ॥

इति लक्षणे तत्राश्रयत्वात् हीनं कथं ब्राह्मणपदमवधारण इत्यर्थः ॥

१ 'नञ्' सूत्रे हि 'गौरा भुव्याचार' इत्यादिब्राह्मणलक्षणवदकौत्स-
पदस्य—अहवणं वा दत्ता लक्षणीकत्वमन्वेति । सा गौरा तदुक्तो वस्तु स गौरा
परिधीयते । पञ्चमं उक्तम्, न तु गौरवर्गे गौरपदस्यास्य ॥

२ अविशेषितो भवतीत्यत्र हेतुमाह—एकेन इति ॥

३ क्रियावदितार्थवाचक 'समुदाये वृत्तौऽप्यवमेयवति' इति
म्यानेन क्रियावाचीति भावः ॥

पञ्चद्वयेऽपीति ॥ पञ्चद्वयेऽपि क्रियाग्रहणं क्रियाबहुपलक्षणमिति
पुत्रेण तुल्यः स्थूलः स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यत्रातिप्रसङ्गोद्भावनमिति
भावः ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणे दोषाभावबोधकभाष्यम्)

नैष दोषः ।

यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । तुलया च
संमितं तुल्यम्, यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया,
प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया, ततस्तुल्यं भवति ॥

(प्रदीपः) नैष दोष इति । एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते
सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात् ॥ तुलया च संमितमिति ।
सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिन्नति द्रव्यविशेषम्, एवं यत्
सादृश्येन परस्परान्तरं परिच्छिन्नति तत् तुल्यमुच्यते । ततः प्रत्ययार्थे
विशेषिते सामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थोऽपि विशेषितो भवति । न ह्यकि-
मया क्रिया तुल्या भवतीति सामर्थ्यात् क्रियावाचिन एव प्रत्ययो
मिहावते । न च क्रियाशब्देन क्रियावान्, यच्छते, सुकृत्यार्थ-
संभवे गौणग्रहणस्यानुकूलात् । न च स्थूलेन तुल्यः पुत्र
इत्यादौ क्रियायस्तुल्यत्वप्रतीतिः, क्रियापदानुपादानात् । अत
एव न पुत्रादेः क्रियावत्त्वप्रतीतिः । स्थूलेन तुल्यो यातीत्यप्रापि
न क्रिया तुल्या, स्थूलेन यस्तुल्यः—स्थूल्येन गुणेन स यातीत्य-
र्थोपगमात् । यथा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति क्रियास्तुल्यत्ववि-
यक्षा तदा वतिर्भवत्येव—स्थूलवयातीति ॥

(उद्घोतः) सामर्थ्याद्भूयोरेति । अलन्तभेदे उपमाया
अस्मत्त्वादिति भावः ॥ नन्वप्यनादि न तुलया संमितमत
आह—यथेति ॥ क्रियावाचिन एषेति । क्रियोर्दमानत्वबोधा-
र्थेनाचिन एतेत्यर्थः । क्रियात्वलोभे हृदतरमानाभावात् ॥ एवं हि
प्रायुक्तातिप्रसङ्गोऽपि नेत्याह—न च स्थूलेनेति ॥ क्रियावाचि-
त्यर्थोऽपि वस्तुतो नातिप्रसङ्ग इत्याह—अत एवेति । क्रियापदा-
नुपादानादेवेत्यर्थः । निदेशोऽस्मान्नादयो न पुत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
मिति भावः ॥ ननु क्रियापदोपादाने तर्कतिप्रसङ्गः सादृत आह—
स्थूलेनेत्यादि । 'स्थूल्येन गुणेन' इति तुल्यपदान्वयि ॥

(तृतीयासमर्थस्य विशेषणे दोषाभावबोधकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा
भवति—इत्येव ।

ननु चोक्तं प्रत्ययार्थोऽविशेषित इति ।

तत्र को दोषः ?

१ न पुत्रादेरेति । पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादौ क्रियाया अनुपादानात्
क्रियावत्त्वमतीतिरिति भावः ॥

२ ननु क्रियावाचिनः मलमोलेषावपि 'जाग्रदणवत्' इत्यादौ जाग्रदणवत्त्वा-
दतिप्रसङ्गो दुर्लभ इत्यत आह—क्रियापदान्तरव्योपादेर्वाचन इति ॥

३ ननु सर्वे तेषां यथा गुणपदस्यैव वक्तव्ये—जाग्रदणवत् । तदपुन-
रुच्येति गुणपदस्यैव वक्तव्ये नित्योपलक्षणमपि पुनश्चान्यत्र वृत्तिरिति
क्रियावाचिनस्तत्त्वः । तथा च 'न क्रियावत्त्वप्रतीतिरिति' इति कथं संगच्छते ।
तदाह—निदेशस्यानादय इति ॥

19.

तृतीयासमर्थत्वं क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि
प्रत्ययः प्राप्नोति—पुत्रेण तुल्यः स्थूलः, पुत्रेण तुल्यः
पिङ्गल इति ।

नैष दोषः ।

यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते,
तुलया च संमितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थ-
मपि क्रिया, प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया, ततस्तुल्यं भवति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । पूर्वोक्तैरेव न्यायेन प्रकृत्यर्थे
विशेषिते प्रत्ययार्थोऽपि विशेषित इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ?

प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः ।

कुत एतत् ?

एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितम् ।
वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उक्तदोषपरिहाराद्वाग्योपि
प्रमासत्त्वादन्यतरप्रकर्षविषयः प्रश्नः ॥ वतिनेति । वतिशब्देन
वत्यर्थ उच्यते । तेनायमर्थः—प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याप्याहा-
रेण समर्थनीयम्, 'तेन' क्रिया इत्यनयोः पदयोर्मिश्रविभक्ति-
त्वात् । 'तुल्यं' क्रिया इत्यनयोस्तु पदयोरेकविभक्तित्वात् ।
शुल्लेव सामानाधिकरण्योपपत्तिः ॥ अन्ये तु—वतिप्रत्ययेनैव
सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते—वतिर्भवति स च क्रियावाची ।
एवं च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संगच्छते ॥

(उद्घोतः) अतिशयानिकोपपत्त्ये आह—उक्तदोषेति ॥

ननु सद्ये वतेर्विशेषणस्या स्वरूपपरत्वेन कर्म क्रियात्वेन सामानाधि-
करण्यमत आह—वतिशब्ददेनेति । 'तुल्यम्' इति च सद्ये प्रथमान्तं
सामान्ये ननुसकम् । 'चेत्' शब्दचारणम् । पूर्वोक्तार्थानुरोधेनेति
बोध्यम् ॥ अन्ये विवति । अल्पाहारास्पृश्वत्त्वमग्राह्यः ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणे फलान्तरकथनभाष्यम्)

अपि च वतेरव्ययेषु पाठो न कर्तव्यो भवति ।

क्रियायामर्थं भवत् लिङ्संख्याभ्यां न योक्ष्यते ॥

(प्रदीपः) अपि चेति । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे सुकृत्य क्रिया
साध्यामानस्यभावाऽस्त्वत्त्वभूता संभवति । तस्यां वतिर्विधीमानो
विनाऽपि गणपाठेनाव्यसंकां प्रतिपद्यते । 'यद्यप्येति लिङ्ग-
संख्यानुपादानात्'—तदव्ययमिति अव्ययलक्षणं, गणपाठस्तु प्र-
-

४ क्रियायाः प्रकृत्यर्थविशेषणमलयाध्यायविशेषणस्वरूपसद्वत्त्वमग्राह्यत्वे-
नपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मात्स्वक्यमित्यपवादो स्मर्यते—तेनायमर्थः
इत्यादिना ॥

५ मलमार्थविशेषणपक्षे लघवमप्याह—मात्स्वक्य—अपि चेति ॥

६ वतेरव्ययेषु पाठो न कर्तव्यो मलवीलेतदनुपादयति—मलमार्थविशे-
षणेति । क्रियायां वतिमलत्वस्य विधानेन मलमार्थस्य च वाच्यबोधो मुख्यत्वेन
क्रियावाचिनमेव वतिमलत्वान्न स्यात्स्वेति लिङ्गसंख्याभ्यां योगमावाप्तस्य
अव्ययार्थं सुलभमिति न तदर्थं गणे वतिप्रत्ययस्य पाठ आवश्यक इति भावः ॥

आर्थं इति भाष्यकाराभिप्रायः । किंवात्मात्रं चेह वतिनाऽभिधी-
यत इति तद्विशेषप्रतिपत्तये क्रियापदप्रयोगः । प्रकृत्यर्थविशेषण-
पक्षे तु—भूतपूर्वगतिर्विऽअश्रयणीया, क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत
उपलक्षणे क्रियाद्वारकं क्रियावतः सादृश्यमाश्रयणीयम् । तत्र
गलन्तरसम्भवे भूतपूर्वाश्रयणमनुक्तम् । द्वितीये तु पक्षे—
क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्यात्—ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेति । तथा
च लिङ्संख्यावदर्थोभिधासित्वादव्ययसंज्ञार्थो वतेः पाठः
कर्तव्यः स्यात् । पाठैसामर्थ्यान् सत्त्ववाचित्वेऽव्ययसंज्ञा-
प्रवृत्तिः । तदर्थं स्थितमेतत्—प्रत्ययार्थविशेषणं क्रिया ।
ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेत्येवमादौ क्रियावतोः सादृश्यं विवक्षितं न तु
क्रिययोरिति प्रत्ययभावः । उत्तररश्मेर्गणपि वतेर्विहितस्यास-
त्त्वभूतायांभिधासित्वम्, इवश्चन्द्रस्येव । 'तदर्हम्' इत्यनेनापि
क्रियायां वतिर्विधीयत इति तदर्थोऽप्यव्ययेषु वतेः पाठो न
कर्तव्यः ॥

(उद्घोतः) मुख्य क्रियेति । उपनेनभूतेत्यर्थः ॥ नन्वेवं
वतेरेव क्रियाभवे क्रियापदप्रयोगो न स्वादत्त आह—क्रिया-
मात्रप्रेषिते ॥ ननु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽप्यन्यैया रीत्याऽव्ययत्वस्य
मुख्यत्वात्कर्षं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे सापक्षयैनात्म्योपन्यासोऽत आह—
प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे स्थितिः ॥ भूतपूर्वगतिरिति । प्रकृत्य-
र्थस्यैव प्रत्ययार्थस्यापि संप्रत्यक्रियारूपस्य—भूतपूर्वक्रियारूपस्य प्रहणं
स्मारयति निमग्नेनाव्ययत्वात्सिद्धिरिति भावः ॥ अत्र पक्षे दोषान्तर-
मप्याह—गलन्तरेति । परे तु—प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि ब्राह्मण-
वदधीत इत्यर्थे स्याद, न तु मुख्यग्रहणमिमिमादौ, गमनपद-
वाच्यस्य सत्त्वरूपत्वात् । तस्मात्तत्रात्र व्याख्यानेन, स्मरित-
पाठाभ्येन वा भूतपूर्वस्यापि ब्राह्मणमावश्यकमिति वदन्ति । तत्र ।
अस्ति क्रियाऽप्याहारेण तत्रापि क्रियायां पक्षे तुल्यत्वादिवादात्वात् ॥
द्वितीये स्थितिः । क्रियावदुपलक्षणत्वमिति पक्षे इत्यर्थः ॥ क्रिया-
वात्प्रत्ययार्थः स्यादिति । क्रियावता क्रियावत एव सादृश्यसम्भ-
वादिति भावः ॥ पाठः कर्तव्यः स्यादिति । यद्यपि शब्दव्यक्ति-
स्त्वभावेनैवं परिहृते इत्यर्थः, तथापि तदुद्योतानामेव पाठः कर्तव्यः
इत्याद्यर्थः ॥ न तु क्रिययोरिति । अस्ति क्रियामादाय तु भव-

लेव वतिरिति बोध्यम् । अनेन च क्रियावदुपलक्षणत्वपक्षो दुष्ट इति-
नोपि तम् । अत एव अध्येतृब्राह्मणतुल्योऽस्ती क्षमिषोऽध्येतेत्यादावपि
न वतिरिति बोध्यम् ॥ ननुत्तररश्मिर्विहितवल्गन्तस्य संज्ञार्थं पाठ
आवश्यकोऽत आह—उत्तररश्मेर्गणापरीति ॥

(८७८ विधिमुत्रम् ॥ ५ । १ । २ अ. ५२)

११९८ तत्र तस्येव ॥ ५ । १ । ११६ ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ॥ न 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः'
(११५) इत्येव सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । 'तुल्यार्थः'—इति या तृतीया
तथैवेवयोगे सर्वविभक्त्यर्थो व्याप्ताः । यथा—ब्राह्मण इवाधीते,
ब्राह्मणेन तुल्यमधीते । ब्राह्मणमिव पश्यति, ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ।
ब्राह्मणेनोपाधीतं, ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम् । ब्राह्मणायैव वैद्याय
ददाति, ब्राह्मणेन तुल्यं वैद्याय ददाति । ब्राह्मणादिव वैद्यादधीते,
ब्राह्मणेन तुल्यं वैद्यादधीते । ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियस्य स्वं, ब्राह्मणेन
तुल्यं क्षत्रियस्य स्वं । ब्राह्मण इव क्षत्रिये वतते, ब्राह्मणेन
तुल्यं क्षत्रिये वतत इति । तत्र तृतीयया षष्ठीसम्पर्कस्य व्याप्ता-
त्पाद तृतीयान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विचार्यते, क्रियाग्रहणं च
न कर्तव्यते, य एव चाप्यो मधुरावासिन् पाटलिपुत्रे प्राकारा
इति स एव मधुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकारा इति । तथा
देवदत्तस्यैव यज्ञदत्तस्य शुद्धा दन्ताः, देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य
शुद्धा दन्ता इति । मधुराशब्देन च तदव्ययवाः प्राकारा उच्यन्ते,
देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु तृतीययासमर्थोक्रियावदुच्यते चेन प्रत्ययः, अनेन
तु द्रव्यमुपादितुल्यं पक्षापन्तादिति कथं तेन सिद्धिः ? अत आह—तु-
ल्यार्थेतितीति । इवयोगे ये सर्वे विभक्त्यर्थोऽस्ति तुल्ययोगे 'तुल्यार्थः'
इति तृतीयया व्याप्ताः—सम्बन्धा इत्यन्वयः ॥ यथेति । ब्राह्मण इवा-
धीत इत्यादितोऽपि ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यादित इव ब्राह्मणवत्-
काव्यवदुल्यमव्ययममिमिमादौ क्रियेतेनैव बोध ईक्ष्यमानाः ॥ पूर्वेण

१ क्रियामात्रमिति । ५था एवमात्रं इत्यादौ विशेषक्रियावाचिनः पर-
सामान्यक्रियावचनस्य 'अर्थ' पाठोः प्रयोगः । किञ्चेत न तु क्रियाविशेषवचनस्य
प्रयोगः । तद्वत्प्रयोगे क्रियावाचित्वेऽपि तस्य सामान्यक्रियावाचिकत्वमिति
तद्विशेषज्ञापनं क्रियापदप्रयोगे आवश्यक इति भावः ॥

२ प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे स्थितिः । प्रकृत्यर्थविशेषणे हि 'यत्तु तृतीया
समर्थं क्रिया चेत्वा' इत्यर्थेऽपि तृतीययासमर्थस्य ब्राह्मणादिव्यत्यस्य
क्रियावाचित्वात्वात्तत्र भूतपूर्वगतिराश्रयणीया । तथा च संयति क्रियावाचि-
त्वाभावात्वाच्यत्वमिति तदर्थं वतेः पाठो गमे आवश्यक इति गौरवम् ।
क्रियाग्रहणेन क्रियावत उपलक्षणेऽपि क्रियावाचित्वभावात् एवेति गणवाद आवश्यक
इति भावः ॥

३ ननु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वतेर्गमे पाठेऽपि क्रियावाचित्वाभावात्कर्षम-
व्यवर्तनं तदाह—पाठसामर्थ्याच्चेति ॥

४ प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे प्रयोगः—ब्राह्मणेन तुल्य इत्यादि । अस्मिन्
हि पक्षे क्रियावतोः सादृश्यविशेषणात्तस्य चात्र साक्षात्सादृश्यं । प्रत्ययार्थविशे-

णपक्षे हि क्रिययोरत्र सादृश्यं न विवक्षितमिति न प्रत्यय इति भावः ॥
५ अन्यथा रीलेति । तस्येऽपि हि क्रियावाचकाद्ब्राह्मणादिव्यत्यत्वात्सर्वे
प्रत्ययविधायादिविष्टस्य क्रियावाचित्वाद्द्रव्यत्वमितिरीलेत्यर्थः ॥

६ इत्यत्रैव स्मारयति । किङ्करूप्याऽन्यत्रवाद्सत्त्वरूपत्वादव्ययत्वमिति
योगः । गमनपदस्य सत्त्वत्वात्तथाचक्रियेन यथा किङ्करूपमाभ्यामन्यत्र, अव्य-
यत्वाभावात्, तथा गुरुवर्धिति वतिप्रत्ययानांस्यापि सत्त्वरूपत्वाभावात्प्रत्ययत्वं न
स्यादिति तदर्थं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि गणवाद आवश्यक इति भावः ॥

७ प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि तुल्यग्रहणमिमिमादौ ब्राह्मणोपपत्तिः परिहृ-
ताह—अस्ति क्रियाप्याहारेणेत्यति । तुल्यव्यत्यस्य तुल्यरूपरूपत्वात् लक्षणया
तुल्यरूपरूपत्वात्वात् उपन्यासार्थं, गमनपदरूपत्वात्वात् उपनेत्यन्वयमर्थः ॥

८ संज्ञार्थमिति । अव्ययसंज्ञार्थं वतेर्गमे पाठ इत्यर्थः ॥

९ इत्यभिमान इति । ब्राह्मण इवाधीते—ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यत्र
इवाधीताश्रयस्य ब्राह्मणवत्त्वमप्यादा तुल्यार्थस्य च विशेष्यतया बोधेऽप्युच्यते
'तृतीययैव इव योगे सर्वविभक्त्यर्थो व्याप्ताः' इत्युक्तिरभिमान इति भावः ॥

प्रत्यय इति । अत एव 'पूर्ववत्सन्ः' इत्यादौ पञ्चम्यन्तार्थेकाद्वलिवि-
धीयते ॥ न करिष्यत इति । अतिसप्रज्ञस्त्वनभिधानात्परिहरणीय
इत्यर्थः ॥ ननु आकारादीनां मधुरादिभिः कर्म तुल्यत्वमत आह—
मधुराशब्देनेति चेत् ॥

(सूत्रप्रयोजनबोधकभाष्यम्)

न सिध्यति ।

तृतीयासमर्थोक्तं प्रत्ययः—यदाऽन्येन कर्तव्यां
क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते ।

न च काचिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयते ।

ननु च सप्तम्यपि न विधीयते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन योगे सप्तमी-
समर्थार्थं शास्ति तद्व्यापयत्याचार्यः—भवति-
इवशब्देन योगे सप्तमीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

'देवेष्विव नाम, ब्राह्मणेष्विव नाम' एव प्रयोग
उपपन्नो भवति ॥

(प्रवीणः) न सिध्यतीति । पूर्वसूत्रे अवश्यं कर्तव्यं
क्रियाप्रज्ञं 'गवा तुल्यो गवयः' इत्यादौ प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं, तस्मिन्
क्रियमाणे शुण्डप्रत्ययोऽस्त्यन्ते प्रत्ययो न प्राप्नोतीति पृष्ठीसप्त-
म्यन्तादिवाच्यं प्रतिर्विधीयत इत्यर्थः । इवशब्दश्च योतकत्वाच्च
व्यतिरेकहेतुः—गौमिव गवय इति । यथा चशब्दः—'षवश्च
खरिश्च' इति । तुल्यशब्दश्च वाचकत्वादुपमाने व्यतिरेक-
हेतुः—देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यः इति वा । तत्र दन्त-
प्राकारादिस्मन्धोपजनितापृष्ठीसप्तम्यन्तादिवाच्येनेन प्रत्ययः ।

ननु 'इव' इत्येव सूत्रमस्तु, पूर्वसूत्राच्च 'तेन' इत्यनु-
वर्तिष्यते, तदनुष्ठत्या च शेषविषये सर्वा विभक्तय इव-
शब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्युपास्यते—इत्याशङ्काह—न च
क्यादिदेति । अयमर्थः—इवशब्दस्त्वावदसरववाचित्वाच्च
व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीया नास्ति, नापि तद्योगे
शेषविषये ज्ञापयितुमिच्छति हित्वा तृतीयां विभक्तयन्तरमा-
श्रितम् ॥ ननु चेति । तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकासप्तमी
भवति—एवं तृतीयाऽपि भविष्यतीति भावः ॥ एवं तर्हीति ।
तृतीयाऽस्त्युत्पत्त्यैव इवयोगेऽस्मादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयावन्ता-
दौ सिद्धे तत्रेति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति—'शेषविषये भवति-
इवयोगे सप्तमी' इति । तृतीया तु नेष्यत इति नासौ श्राप्यते ॥

देवेष्विवति । देवानामिषेयर्थः । नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं
भवति । अस्ति च सप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं—मधुराशामिव
मधुरावत्तादित्युपेन प्रकार इत्यादौ प्राकाराशोधनापेक्षाधिकरण-
विहितसप्तम्यन्ताप्रत्ययविधानम् । किं च ज्ञापकासप्तम्यनु-
मानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वेत्युपतिः स्यात् । एवं तर्हि तत्रेण

सूत्रद्वयसुचारितमिति भाष्यकाराभिप्रायः । तत्रैकेन सूत्रेण
सखलक्षणविहितपृष्ठीसप्तम्यन्ताद्वितिर्विधीयते, द्वितीयेन तु इवश-
ब्दयोगे 'तस्य'इत्यस्यायं 'तत्र' इति सप्तमी विधीयते । सप्तम्या
पृष्ठी मा बाधि इति तस्येत्यनेन प्रतिप्रसृत्यते । महाविमाणाऽधि-
काराद्वा पृष्ठी न बाध्यते ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—तृतीयासमर्थोक्तं प्रत्यय इत्यस्य—
तृतीयासमर्थोक्तं क्रियातुल्यत्वे प्रत्यय इत्यर्थः ॥ तदेवाह—यदाऽन्ये-
नेति ॥ क्रियाम्—तत्सहस्रीमित्यर्थः ॥ तदाह—पूर्वसूत्रे इत्यादि ॥
नान्विवोगेऽपि 'तुल्यार्थः—' इति तृतीया सुष्ठमा, अतः 'तत्र तस्य'
इति स्वर्थः, 'तेन' इत्यनुपूर्वत्वं सिद्धिरत आह—योतकत्वादिति ।
सममित्याहुतस्यैव तदर्थकतेति भेदाभाव इत्यर्थः ॥ व्यतिरेकहेतु-
रिति । नेदनिनन्धनपञ्चादिहेतुरित्यर्थः । अपरे तु—इवादिर्धनन्तर-
मुपात्तसाहचर्योपमानत्वस्य, तत्रतत्तापाणवर्षमैतन्मन्धस्योपमानोपमेय-
भावसप्तम्यस्य च बोधकः । एवञ्च 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यत उपमा-
नचन्द्राभिन्नाह्लादार्पं मुखमिति वीः । एवञ्चैवार्थस्योपमानत्वस्य विशे-
षणतया चन्द्रादौ विधेयत्वतया न तत्रोपपदविभक्तिरिति वाचकत्वेऽपि
न दोषः । तदुक्तं भाष्ये—न च काचिदिवशब्देन योग इति ।
तदपेक्षितरूपसम्बन्धे इत्यर्थः । एवञ्च बोधमेवापेक्षितं सार्थकमिति भावः ।
एतच्च 'न च' इति चेन सूचितम् । तेन ह्यस्य प्रयोजनान्तरत्वं सूचि-
तम् । इत्युपगृह्यते तुल्यार्थमिति भाष्ये 'यदाऽन्येन' इत्यादिर्धनन्तरम् ।
इवार्थस्योपमानविशेषणतयोपमानस्योपमेयेऽभेदादन्वयेनोपमेयत्वमाने
पृष्ठीसप्तम्यो स्त एवेति तात्पर्यम् ॥ पञ्चदशायानमिच्च पञ्चदेसी
शङ्कते—ननु चेति ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह—एवं तर्हीति । अन्यथा
इवार्थनिरूपितसम्बन्धे पञ्चा अपि दुर्भेदात्पञ्चद्विचरयोरतत्त्वज्ञेति ।
न भवति चन्द्रस्यैव मुखमिति । 'देवेष्विव' इत्यस्योपमेये नमेतीति
भाष्यार्थमाहुः । कैवटव्याख्या तु चिन्ता ॥ अथ कैवट्याहाराणि
व्याख्यायन्ते—यथा चशब्द इति । इतरस्तुमुचयवगमनस्तथा
खरि इति बोधादिति भावः ॥ वाचकत्वादिति । सप्तभूता-
र्थावाचकत्वेन विशेष्यत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेवं कथं पञ्चावन्तादिवाच्यं
प्रत्योक्त आह—तत्र दन्तेति । अर्थ भावः—वाक्ये प्राकारादि-
पदाध्याहारेणैव बोधः । प्राकारयोरिव च साहचर्यम् । इत्थौ तु मधुरा-
दिपदानां तत्सम्प्रतिप्राकारादौ लक्षणेति ।

ननु 'तुल्यार्थः—' इति सूत्रमस्त्वेत्येतत् आह—इवशब्द इति ॥
असत्त्वावाचित्वादिति । योतकत्वादित्यर्थः । एवञ्च तद्योगे न तत्ता-
तिरिति भावः ॥ इष्टेतीति । किन्तु माकारादिजनितव्यतिरेके एव पृष्ठी
हेतुति भावः ॥ शेषविषये—प्राकारादिजनितसम्बन्धे क्रियासम्बन्धा-
भावात्सप्तम्यप्राप्तेरिति भावः ॥ देवानामिति । देवानां नानेयेत्यर्थः ॥
नन्वसप्तम्यन्तादिवाच्येन क्रियाऽन्येन शक्ति नानामर्थ्यम् ।
परे तु—अधिकरणसप्तम्यन्तादौ नेह एव भगवतः । उपमानमधुरा-
सम्प्रतिप्राकाराभिन्नः पाटलितुल्यत्वमन्वी प्राकार इत्येव बोधः । 'अन्त-
रीययोगे सप्तमी' इत्यस्योपमानविशेषणे उपमेयविशेषणे लैष्यः ॥
एवञ्च—आहृतिर्व्यर्थः । देवेष्विवेत्यस्य—देवेष्विव ननुत्युपो भावे-

ल्यर्थः । महाविभाषायाऽधिकांशं हि विन्यसेव, तस्यास्तद्धित-
प्रत्ययान्वयित्वादिशब्दाः ॥

(८७९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५३)

१९९९ तदर्हम् ॥ ५ । १ । ११७ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते न 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वर्ति' ?
(११५) इत्येव सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन
द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्रा क्रियायां वर्तिषीयते-राजानमर्हति
वृत्तं, ब्राह्मणमर्हति वृत्तं, राजवद्वर्तते, ब्राह्मणवद्वर्तत इति । तत्र
'राज्ञा तुल्यं वर्तते' इति बिग्रहाप्रत्येकं पूर्वेण वर्तिः सिद्धः ।
राजानमर्हति छत्रमित्यादौ क्रियाऽनुवर्तनात् प्रत्ययेन न भाव्यम् ।
राजवद्भूतमस्त्रेत्यादावपि 'तत्र तस्येव' इति सिद्धो वर्तिः । 'तेन
तुल्यम्' इत्येतत्तु चोदकेनोपलक्षणायापोक्तम् । इह तर्हि 'राज-
वद्वर्तते राजा' इति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावाद्प्राप्तो
वर्तिरेवेन विधीयते । अत्रापि राजास्तेन प्रसिद्धा ये पृथुभरत-
भगीराथदयस्त इदानींतनानां राजासुमानानि-इति सिद्धो वर्ति-
रिति प्रश्नः ।

(उद्धोतः) ननु पूर्वसूत्रवद्विधीयतेतस्यादत्त आह—इ-
हेति । द्वितीयान्तादर्हमित्यर्थे प्रत्ययो भवति, यद्वर्ह सा क्रिया चेदि-
त्यर्थः । अर्हमिति पञ्चाधनन्तम् । राजानमर्हतीत्यादि-राजनिष्प्रयो-
ग्यतानि रूपकत्वकर्म तदुक्तमिति बोधः । एवं तर्हि अर्हणक्रियाकर्तृवृत्तं
भवति । एवञ्च राजवृत्ततुल्यमेतदुक्तमिति फलति । तदाह—राज्ञा
तुल्यमिति । राजवृत्तेन तुल्यं वर्तनमित्यर्थः ॥ क्रियाऽनुवृत्तेः
फलं दर्शयति—राजानमिति । राजवद्भूतमस्त्रेत्यादौ दृष्टीयात्मनर्थ-
त्वाभावाद्गुणपदार्थस्याक्रियात्वाच्च 'तेन तुल्यम्' इत्यस्यप्रतिराह—
तत्र तस्येवेति ॥ गृह्यते—इहेति ॥ राजपदग्रहणमप्येकलयेन वाचकं,
नशाह—भेदाभावादिति ॥

(फलसमर्थकभाष्यम्)

न सिध्यति ।

तृतीयासमर्थ्यात्तत्र यदाऽऽन्येन कर्तव्यां क्रिया-
मन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते ।

इह पुनर्द्वितीयासमर्थ्यादत्तामाह्यां क्रियायाम-
र्हतिकर्तरि निश्चितवलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते—
ब्राह्मणवद्भवान् वर्तते । एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति ॥

(प्रदीपः) न सिध्यतीति । यदा राजशब्दः सामान्यव-
चनः, प्रसिद्धविशेषविषयो वा 'राजवदर्थं वर्तते पृथुः' इति तदा
सादृश्याभावाच्च तत्रैव प्राप्तिः । तथा 'विच्छेदं कृतहस्तवद' इति-
कृतहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्थेण गम्यते न तु सादृश्यम् ॥ आ-
त्माह्यामिति । द्वितीयान्तवाच्यास्यार्थास्यान्तोऽर्हो या क्रिया
तस्यामित्यर्थः ॥ अर्हतिकर्तरीति । अर्हतेः कर्तरि क्रियाकृपे

वृत्तादिक इत्यर्थः ॥ निश्चितवलाधान इति । निश्चितस्यार्थ-
स्यान्यथोगतिवृत्त्यर्थं बलाधानम्-पुनरुपादानेन निश्चयनमि-
त्यर्थः । यदा राज्ञः किञ्चन वृत्तं प्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादी-
यते-राजानमेतदर्हति वृत्तं न त्वराजानम्' इति तदाऽऽन्येवदेतत्
सूत्रम् । यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदसुप्रमानो-
पमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगेन । तथा च इवशब्द-
स्यापि प्रयोगो दृश्यते-राजेवायं राजा युष्यते' वैयाकरण-
इवायं वैयाकरणो ब्रूते' 'त्वमेव त्वं युष्यस्व' इति । तथा
'सहस्रास्त्वं तवैव' इति ॥

(उद्धोतः) सामान्यस्य विशेषानालङ्घितस्याभावादाह—
प्रसिद्धविशेषेति ॥ राजवद्वर्तमिति । पृथुकर्तृकवर्तनं पृथुराजयो-
न्यमित्यर्थः ॥ न तु सादृश्यमिति । तदुक्तं—

'युक्तनौपयिकं राज इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।

उपमानाविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥' इति ॥

विच्छेदं कृतहस्तवदित्यस्याऽपि—कृतहस्तयोग्यमेतदीर्घं छेदन-
मिति बोधः । पञ्चमाऽधमपि कुशल इति फलति ॥ नन्वात्माह्यामि-
त्यत्रात्मपदेन क्रियाग्रहणेऽतद्वर्ति मात्वा आह—द्वितीयान्तेति ।
द्वितीयान्तवाच्यास्यार्थास्यपदेन ग्रहणमिति भावः ॥ अर्हतेरिति । अर्ह-
पाठोश्च योग्यतानिरूपकत्वमर्थः । तत्र वृत्तस्य कर्तृत्वम्, ब्राह्मणस्य
चोपमाश्रयत्वकर्मत्वम् ॥ ननु सर्वेणापि स्वयमेवक्रियाकर्तृत्वादीनि
श्रमयोगो निष्फलोऽत उक्तं—निश्चितवलाधान इति ॥ तत्राद्ये—
निश्चितस्येति ॥ तदेवोपादयति—यदेति ॥ तदा नाऽर्थः इति ।
तदुक्तम्—

'तदर्हमिति नारब्धं सूत्रं व्याकरणाग्नौरे ।

सम्भवत्युपनाञ्ज्यापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥' इति ।

इदं चिन्त्यम् । 'त्वमेव त्वम्' इत्यत्र द्वितीयसदृशस्यचञ्चैरप्र-
तीतिरेव, न तु सादृश्यमिति सूत्रमायुक्तोपरिभाषायाः ॥

(८८० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५४)

२००० उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे

॥ ५ । १ । ११८ ॥

(अर्थग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अर्थग्रहणं किमर्थम् ?

न 'उपसर्गाच्छन्दसि धातौ' इत्येवोच्येत ॥

धातुर्वै शब्दः, शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्य वि-
ज्ञास्यते ।

कः पुनर्धात्वर्थः ?

क्रिया ॥

(प्रदीपः) अर्थग्रहणमिति । धाताविलेख धात्वर्थो
कल्प्यत इति भावः । धातुर्वै शब्द इति । तत्रार्थग्रहणम-
न्तरेणार्थस्य ग्रहणं न स्यादिति भावः ॥ यैनाभिप्रायेण प्रश्नस्त-

मेवाविष्कृतुमाह—शब्दे कार्यस्येति । न हि वतिप्रत्ययस्य धातुर्वाच्यं स्वपथत इति सामर्थ्याद्भातुसहचरितोऽर्थे आश्रयिष्यत इत्यर्थः । अथवा 'धातुर्' शब्दः शब्दे कार्यस्य' इत्येकग्रन्थ एवायम् ॥

(उद्घोतः) धाताविलेखेति । वक्ष्यमाणरीलेख्यः ॥

(समाधानमाध्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उत्तरपदलोपो यया विज्ञा-
येत, धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थे इति ।

कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः ?

साधनम् ।

किं प्रयोजनम् ?

साधनेऽयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते । उद्घा-
तानि उद्घातः, निगतानि निवत इति ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदलोप इति । गम्यमानार्थत्वाद-
प्रयोग एव शब्दस्य लोपः ॥ धातुकृत इति । धातुशब्दे-
नात्र धात्वर्थ उच्यते । क्रियाकृतोऽर्थे आश्रयिष्यत इत्यर्थः ।
क्रियाया कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते, क्रियापेक्षत्वा-
त्कर्मादिव्यपदेशस्य । बहुव्रीह्याश्रयाध्यायनार्थो यद्यते—धातुः
—धात्वर्थः क्रिया, सा अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्
वर्तमानादुपसर्गात् स्वार्थे वतिप्रत्ययः । इतिविषये चोपसर्गः
क्रियाविशेषविशिष्टशक्त्याधारे च इत्येव वर्तते इति तस्यार्थे
विधीयमानस्य वतः सत्त्वभावित्वादन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गा-
संख्यस्य विधीयमानाऽव्ययसंज्ञा न प्रवर्तते । साधनशब्देनात्र
शक्त्याधारो द्रव्यं विवक्षितम् ॥ उद्घातान्युद्घात इति ।
उत्सवमत्र नपुंसकप्रसङ्गे च्छान्दसम् ॥

(उद्घोतः) 'वारचनं काव्यम्' इत्यादौ शब्देऽपि कार्यदर्शना-
दाह—न हीति ॥ एकग्रन्थ इति । एकवचको ग्रन्थ इत्यर्थः ॥
लोपविधायकभावादाह—गम्यमानेति । ननु धातुकृतोऽर्थः किये-
षेति पूर्वसादविशेष इत्यत आह—धातुशब्देनेति ॥ ननु साधन-
रूपा क्रिया, न तु क्रियाकृतं साधनमत आह—क्रिययेति ॥ धातु-
शब्दस्य धात्वर्थकृते लक्षणायां बीजाभावादाह—बहुव्रीह्याश्रया-
येति ॥ क्रियाविशेषशक्त्येति । क्रियाविशेषनिरूपितशक्त्याधार
इत्यर्थः । कस्मिन् 'क्रियाविशेषे विशिष्टशक्त्याधारद्रव्ये च' इति पाठः ।
तत्र क्रियाविशेषे—उद्गमनरूपे, तत्रिरूपितशक्त्याधारद्रव्ये चेत्यर्थः ॥
ननु साधनं शक्तिरिति पर्याप्तौ तत्कर्म लिङ्गादियोगोऽत आह—
साधनशब्देनेति ॥

(५६८२ एकदेशिवावर्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥॥ स्त्रीपुंसाभ्यां वतुपसंख्यानम् ॥॥॥

(भाष्यम्) स्त्रीपुंसाभ्यां वतुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
स्त्रीवत्, पुंविदिति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

इमौ नञ्ज्ञज्ञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितं वर्ति बाधेयाताम् ॥

(प्रदीपः) वतुपसंख्यानमिति । वतिप्रत्यये विधीय-
मान इत्यर्थः ॥ इमौ नञ्ज्ञज्ञाविति । प्राग्भवनादित्युच्येते
सर्वानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीय-
मानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्ज्ञौ बाधकौ, ततो
वत्यर्थे वतिरुपसंख्यायते । तेन चोपसंख्यानं विशिष्टार्थ-
विपर्येणार्थान्तरे सावकाशौ नञ्ज्ञौ बाधेते ॥

(उद्घोतः) ननु 'वतेरुपसंख्यानम्' इत्यनेन विहितो वतिः
सर्वार्थे स्थायि एव वा स्वादत आह—वतिप्रत्यये इति ॥ ननु
नञ्ज्ञावाच्यमर्थमादाय सामान्यौ, वतिरिव प्रकृतिमादायेति कथं
बाध्यबाधकभावोऽत आह—प्राग्भवनादिति ॥ तात्पर्यमिति ।
तत्प्रदूषणेऽर्थः ॥

(सिद्धान्तमाध्यम्)

नैष दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न वत्यर्थे नञ्ज्ञज्ञौ भवत
इति, यदयं 'स्त्रियाः पुंवत्' इति निर्देशं करोति ॥

एवमपि 'स्त्रीवत्' इति न सिध्यति ।

योगापेक्षं शापकम् ॥

(प्रदीपः) योगापेक्षमिति । 'ज्ञीपुंसाभ्याम्' इति योगो
वत्यर्थे न प्रवर्तते इत्यस्यार्थस्य 'पुंवत्' इति शापकमित्यर्थः ॥

(८०१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । ३ आ. ५५)

२००? तस्य भावस्त्वतलो

॥ ५ । १ । ११९ ॥

(त्वत्प्रत्ययधिकरणम्)

(५६८३ एकदेशिपूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वत्तलोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीपुंसाभ्यां त्वत्तलोरुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । स्त्रीभावः—स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पुंभावः—
पुंस्त्वम्, पुंस्तेति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

इमौ नञ्ज्ञज्ञौ प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितौ त्वत्तलो बाधेयाताम् ॥

(५६८४ एकदेशिपूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वाचचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचचनं च कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

नञ्ज्ञज्ञावपि यथा स्याताम् । स्त्रीभावः—स्त्रीणम्,
पुंभावः—पुंस्त्वमिति ॥

ह्रस्वतस्मात्परो नञ्छ्वयी भवतः, तथापि साम्प्रन्तरौ । 'गुणवचन-
ब्राह्मणदिभ्यः कर्मणि च' इत्यत्र तु प्रकृतिविशेषवद्भक्ष्य कर्मा-
र्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासर्वनामकर्मणि नञ्छ्वयोर-
नुपस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम् । एवं तर्हीति । च-
ञ्चयेन यत्नेन समावेशः सिध्यति । एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते ।

(उद्धोतः) ईश्वरो-राजा । 'ब्रह्मणस्त्वः' ह्रस्वतत्पर्यन्तं
त्वत्लोरधिकार इति 'आञ्च त्वाट्' इत्यस्याऽयः ॥

नन्वस्य विविधादिमित्रादि समानदेशत्वमस्ति कृतम् आह—
प्राग्भवनादिति । अधिकारत्वादिति भावः ॥ ननु नदीलोटोन्मा-
नेनाधिकारे निमित्ते 'पदवैयं न जानीमः' इत्युक्तम् आह—
विष्पचिकारेति । पदव्य विविधत्वापि सम्भवात् जानीम
इत्युक्तिः—न निमित्तम् इत्यर्थेति भावः । प्रतिस्वर्ग प्रत्यश्चेति ।
भवनात्प्राक्तनोऽर्थो तत्र यत्र सशिक्षितस्तत्र तत्र परिभाषापर्योऽप्युपसा-
नादित्यर्थः ॥ यथोद्देशं वेति । 'क्षीपुर्नाम्नां नञ्छ्वयी' इत्यनेन तौ
विषय 'प्राग्भवनात्' इत्यर्थो नञ्छ्वयनुवृत्त्याऽर्धनियमावर्तया परिभाषा-
नेन व्याख्येय इति भावः ॥ यथायुग्म इति । 'द्विलिखित्वादि' आदि-
युग्मविहिता व्याख्याः । प्रतिस्वर्गमनुवृत्तौ हि उपस्थितिसामर्थ्यादेव बाध-
सम्भव इति तस्याऽऽनर्थक्यमिति भावः ॥ यथोद्देशेति । इदं निव्य-
मिति 'क्वो गुणद्वौ' इत्यत्र निरूपितम् । विविधत्वेन त्वत्तत्, सर्वत-
स्तस्य लक्षणम् ॥ अन्युपेतापि परिभाषात्वं माथे दूषणान्तरमाह—
अपि चेति ॥ तत्राचष्टे—कार्यकालपरिभाषापर्योऽपि । 'अर्ध-
निर्ज्ञानमात्र एव' इति वीडे निर्ज्ञानमपि ज्ञानमेव, सामान्यतो ज्ञानं
वा । अतः परमपि 'निर्ज्ञान' इत्युक्तं,—विशिष्टान्वितत्वं । तत्तत्प्रकृत्याप-
वाद्याकाङ्क्षानिश्चयानन्तरं हि अन्यस्वरपात्रकाशः । उपयोगो-वक्ष्यम् ।
ननु कर्मणि तयोः पक्षित्वाऽभ्यन्तरत्वेन तत् आह—गुणवचनेति ॥

(५६८६ अतिव्याख्यासङ्कवातिरिक्तम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्य भाव इत्यभिप्रायाद्विष्वति-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(आप्यम्) तस्य भाव इत्यभिप्रायाद्विष्वतिप्र-
सङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति-अभिप्रायो देवद-
त्तस्य मोक्षकैषु भोजने । ये नो भावास्ते नो भावाः
पुनः पुनैश्चेष्टन्ते इति ॥

(प्रदीपः) त्वभिप्रायाद्विष्वति । अनाश्रितप्रकृति-
निमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावान् कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य
विशेषावुपादानाद् ब्रह्मणस्य व्याख्यात्वादतिप्रसङ्गः ॥ ये नो

१ तस्यानर्थक्यमिति । मत्तुल्यवृत्तपदाने हि अतुल्यविषयकदेव अण-
वादप्रागव्यवस्थिति व्यावर्धोऽभिहितवृत्तगुणद्वयत्वात्तुल्यविनितिविधमिति
वार्तिकस्यानर्थक्यमिति भावः ॥

२ निर्ज्ञानमेव निष्कृष्टज्ञानस्य बोधो वा मूर्धित आह—इति पाठे
निज्ञानमपीति ॥

३ भावशब्दस्यानेकात्मत्वंतुदृश्येति—भावशब्दोऽस्तीति ॥

४ 'सिद्धं तु यस्य गुणस्य' इति वार्तिकस्यगुणशब्देन न ओक्तमिद-
गुणानां मह्यमस्तिदराह—गुणशब्देन व्याख्यात्वादि ॥

५ 'यस्य गुणस्य भावः' इति वार्तिकस्यगुणशब्दस्योपनमाह—यस्य
भावादित्येतावतीति ॥

भावा इति । अस्माकं येऽभिप्रायास्ते निव्यनेवास्माकं भव-
न्तीत्यर्थः । नवन्तीति भावाः । 'भवतेवेति वक्तव्यम्' इति
कर्तरी णः ॥

(उद्धोतः) नैवशब्दोऽत्यभिप्रायवाची, यथा 'अव्यम्भावः'
इति । पदार्थमात्रेऽपि यथा—'विचित्रा भावशक्तम्' इति । अतः च
यथा'द्विलिखित्वादि'—'स्वाधीभावः',—'सञ्चारीभावः' इति ।
कर्तृवञ्चिकारके च—'यस्य च भावेन—' इत्यादौ भाववैयर्थ्यः, प्र-
तिनिमित्तवाची चेत्यभिप्रायेणाह—माथे—अभिप्रायाद्विष्वति ॥
तत्राचष्टे—अनाश्रितेति । 'ये नो भावाः' इति भाष्येण 'भाव'-
शब्दस्याभिप्रायवाचित्वे लैकित्ये प्रयोगः प्रमाणत्वेन दर्शितः ।
अभिप्रायमवगमनेव दर्शयति—माथे—पुनः पुनैश्चेष्टन्ते इति ॥

(५६८७ अतिव्याखितिवारकवातिरिक्तम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्य गुणस्य
भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तद्-
भिधाने त्वत्तलौ ॥ * ॥

(आप्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तद्वि-
धाने—तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्, न
चभिप्रायादीनां भावाद् द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्तते ॥

(प्रदीपः) यस्य गुणस्येति । गुणशब्देन यावान् कश्चित्प-
राश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह श्रूयते । 'यस्य भावात्'
इत्येतावत्तुल्यमाने पुत्रस्य भावात् पितरि पितृशब्दप्रवर्तनात्पि-
तृत्वमिति पुत्रे भावप्रत्ययः स्यात्, पुत्रत्वमिति च पितरि—इति
गुणप्रवृत्तम् । भावात्—विद्यमानत्वादित्यर्थः । द्रव्यशब्देन
विशेष्यतुल्यत्वाभावापर्योऽर्थो लभ्यते । तस्मिन् द्रव्ये शब्दनि-
वेशः—शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यत्वात्वाच्यस्य वा
भावात् स त्वत्तल्लयमिष्ये इत्यर्थः । तत्र ये रूपः इयः शब्दो
गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणस्यभावमिति सामान्ये भावप्रत्ययः—
रूपत्वमिति । ये तु द्रव्यादयो गुणगुणित्तरो गुणगुणिनोरभेदोप-
चारानुवृत्त्योपादातेभ्यो गुणगुणित्तरो गुणस्यभावमिति सामान्ये
भावप्रत्ययः । गुणगुणित्तम्यस्तु गुणे । अणुनदृष्टादीदयो निव्यं
परिमाणिति वर्तन्ते न तु परिमाणमात्रे, तेन तेभ्यः परिमाणे
गुणे भावप्रत्ययः । 'धैलं' 'णत्वम्' इति निव्यवर्णव्यक्तिसमवये

१ शब्देन आप्यस्यावाच्यस्य वा यस्य गुणस्य भावात्—नस्वात्, इन्द्रस्य
प्राप्तिः सा—गुणस्यवाच्यमिति इत्यवकाशः ॥

२ द्रव्यादीनां गुणगुणित्तम्ये हेतुमाह—गुणगुणिनोरभेदोपादा-
दिति ॥

३ गुणवृत्तम्य इति । गुणगुणित्तम्ये गुणस्यभावमिति सामान्ये एव भाव-
प्रत्यय इति भावः । गुणगुणित्तम्यस्तु गुणे एव भावप्रत्यय इति भावः ॥

४ परममिति । इत्येतेभ्यो निवा वा पदार्थवर्णव्यक्तिसमवयेतावन्मो-
क्षतत्वेनैवैतदसाधयतो विशेषे नाप्यवश्यं इत्यर्थः ॥

प्रवृत्तिरिति तस्य प्रवृत्तिनिमित्ततेति भावः ॥ इत्याहुरिति । शब्दार्थयोर्भेदावदिति इदम् । वाचकत्वमेव सम्बन्धस्तज्ज्ञानाज्ञानकत्व-
ग्रहासम्बन्ध इत्यत्राशङ्क्यः । 'नामादर्थ' 'सहस्य' 'योग्यवचम्' इत्यादी
'नामा'शब्दोऽसद्वृत्ते, 'सह'शब्दः सद्बुधौ वृत्तौ वर्तते, अतोऽसद्व-
भावदो प्रत्यय इति बोध्यम् । एवञ्च यस्मैनाथे शब्दस्य प्रवृत्तिः स
प्रत्ययार्थः । प्रवृत्तिरर्थपरैव । प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन च तच्छब्दम् ।
बोधस्तु सम्बन्ध्याहाराद्विहित्येव, तेष्वनुभवात्, वातिकस्याप्याद्य ।
शक्तानिच्छेदकस्य त्वत्स्वादीत्यादि बोध्यम् ॥

(द्रव्यगुणनिर्बचनभाष्यम्)

किं पुनर्द्रव्यं ? के पुनर्गुणाः ?

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणाः, ततोऽन्यद् द्र-
व्यम् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रति-
पत्त्यर्थः प्रश्नः ॥ शब्दस्पर्शेति । एतबोधोपलक्षणम्, परा-
श्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जाल्यदेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वात्,
विशेष्यस्य सर्वान्नाम प्रत्ययरूपस्य द्रव्यत्वेनाभिमतत्वात् ।
तत एतदुक्तं भवति—यथा शब्दादय आश्रिताः संसर्गिणो
गुणा एवमन्योऽपि जाल्यादिभ्यो गुण इति ॥

(उद्धोतः) भेदप्रतिपत्त्यर्थ इति । 'कियाम्' इति सूत्र-
भाष्योक्तं 'गुणरुमूहो द्रव्यम्' इति मते समूहसमूहिनोर्भेदाभावादिति
भावः ॥ भाष्ये—ततोऽन्यदेति । प्रत्येकातिरिक्तसमूहरूपमित्यर्थः ॥
एतदुक्तमिति । 'शब्द' इत्यादिभाष्ये संसर्गभेदकमिति तात्पर्यम् ॥

(द्रव्यनिर्बचनप्रश्नभाष्यम्)

किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, आहोस्विदन-
न्यत् ?

गुणस्यायं भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन् स्था-
पयति—अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति ।

अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, न हान्युपलभ्यते ।
प्रशोः खल्वपि विशतस्यस्य पणशते न्यस्तस्य नान्य-
च्छब्दादिभ्य उपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) किं पुनरन्यदिति—भेदावगतिहेतुप्रमाण-
प्रश्नः ॥ अयमिति । तारिपकभेदाभेदचिन्तापरिहारेण लोक-
प्रत्यये भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थे आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः ॥
न हान्यदिति । असत्यपि भेदे लोके भेदव्यवहारदर्शनात्तु

ततो भेदनिश्चयः । न च क्वापिद्वित्येतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते, क्वापिसिन्निवेशादपि यदादिव्यवहारात् ॥ प्रशोः
खल्वप्येति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यस्यानुपलम्भादसत्त्व-
निश्चयो युक्त इति भावः ॥ पर्णशते न्यस्तस्येति । बहुधा
विभक्तस्येत्यर्थः । एतेन भागानां परस्परान्यवधानेन व्यवधान-
स्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः ॥ नन्यवयवविभागा-
त्संयोगनिमित्तावयवविश्रयस्य विनाशादनुपलम्भः स्यात् । एवं
तन्नुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदाऽनुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोऽस्तु ॥

(उद्धोतः) 'ततोऽन्यद्द्रव्यम्' इत्युक्तं पुनरन्वयानन्वयविक्षेपे
प्रशोऽयुक्तोऽत आह—हेतुप्रमाणेति । हेतुतोऽन्यद्द्रव्यमिति प्रमाण-
सिद्धं वा, उक्त-अनन्यदिति प्रमाणसिद्धं वा ? इति प्रश्नमाश्रय इति
भावः ॥ भाष्ये—गुणस्यायं भावादिति । अयम्—वार्तिककारः ।
कुर्वन्—वदन् ।

ननु तद्वाक्यावगतेऽप्ये प्रमाणं वृच्छन्तं प्रति तद्वाक्यस्यैव प्रमा-
णत्वेनोपगमासोऽयुक्तोऽत आह—तारिपकेति । एवञ्च त्वदीयोऽप्ये
प्रशो निश्चिप इति भावः ॥ लोकप्रसिद्धमिति । लोकव्यवहारायै
शब्धे लोकप्रसिद्धपदार्थस्यैवाश्रयं युक्तमिति भावः ॥ वीक्षावनेदस्तु
नारस्येति तात्पर्यम् ॥ असत्यप्येति । यथै मृदटयोर्नास्तवनेदा-
नाऽपि लोके 'मृदो घटः' इति भेदव्यवहार इत्यर्थः । एवञ्च आन-
लोकव्यवहारेण कथं शास्त्रार्थनिर्णय इति भावः ॥ न च क्वापदीति ।
एवंब्रातुपलब्धिप्रमाणेनान्यत्त्वसंबन्धनिश्चय इत्यर्थः ॥

अनुपलब्धिप्रमाणमेव द्रव्यमिति भाष्ये—प्रशोरिति ॥ तत्रा-
वहे—उपलब्धीति । एवञ्च विविकतया ग्रहणाभावादसत्त्वनि-
श्चय इत्यर्थः । उपलब्धिलक्षणं प्रमाणमेव सत्त्वनिश्चायकम्, उपल-
ब्धिलक्षणप्राप्तमागतासाप्त प्राप्तसत्त्वनिश्चयोपलम्भादनुपलम्भादसत्त्व-
निश्चय इत्यर्थः ॥ एतेनेति । भागानां नेकने हि तत्कृतव्यवधानाद-
नुपलब्धिः सम्भाव्यत इति भावः ॥ एवं तर्हीति । अतिरिक्तद्रव्यस्य
तत्राश्रयस्य च कदननापेक्षयाऽनन्यत्वं लब्धमिति भावः ॥

(द्रव्यनिर्बचनभाष्यम्)

अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, तत्त्वानुमानगम्यम् ।
तद्यथा—ओपधिवनस्पतीनां वृद्धिहासोऽपि, ज्योतिषां
गतिरिति ।

कोऽसावनुमानः ?

इह समाने वर्ध्मणि परिणामे च अन्यतुलायं

१ 'यज्ज्ञानाभावे' इति ख, ग, घ, पाठः ।

२ प्रवृत्तिप्रत्ययार्थोपरिति । यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशाद-
नियमे त्वत्त्वमिति वार्तिकेन द्रव्यप्राप्त्याश्रयाद्द्रव्ये त्वत्त्वो विधीयते । ततोऽ-
प्रवृत्तिनियमप्राप्तयोर्द्रव्यगुणयोः को भेद इति प्रश्नः ॥

३ भाष्यकृता—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यम्—इत्युक्तं वा किं
पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमित्युक्तम् । नैतन्मन्त्रबुद्धौर्नां सामञ्जस्येन सङ्गच्छत
इति तत् 'भेदावगतिहेतुप्रमाण प्रश्नः' इति द्रव्यमे 'नैकनेशन' व्याख्यानम् ।
शब्दादिभ्यो द्रव्यस्य भेदे यो हेतुः स मामानिक्तो न वेति तद्वामनः ॥

४ 'यस्य गुणस्य भावाद्' इत्यादिवार्तिकव्यापार, अनन्यत्वेऽपि प्रमाण-
३८ पा० न०

विज्ञासायां वार्तिकव्यापारमेव समाधानमयुक्तमिति भावः ॥

५ प्रश्न इति । यत्त्वदिना 'किं पुनरन्यम्' इत्यादिना कृतः ॥

६ वाचस्पत्येदस्त्विति । गुणसुबुद्धयोर्द्रव्यमिति सिद्धान्तद्रव्यगुणयोर्भेदः
सिद्धान्ते नैवाभिमत इत्यर्थः ॥

७ ननु द्रव्यगुणयोर्वैलक्षण्येनाभावे लोके कथं भेद इत्येतत्, दृष्टान्ते विघ-
टयति—यथा मृदटयोर्हीति ॥

८ एष्येति । द्रव्यं गुणोभ्योऽन्यत्वेन नोपलम्बत इत्यस्यैव नाशोऽर्थः ॥

९ अतिरिक्तद्रव्यस्येति । भागानां भेदोऽतिरिक्तं द्रव्यमुपलब्धे, संयो-
जस्य च नाशोऽस्याद्य इति उपलब्धकल्पयोर्भेदादनुपलम्बत्वमेव भवमिति भावः ॥

भवति लोहस्य, अन्यत्कापोसत्तानाम् । यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् ॥

तथा कश्चित्स्युशनेव चिह्ननन्ति, कश्चिद्द्रव्यमानोऽपि न चिह्ननन्ति, यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् ॥
तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति, कश्चिद् द्वाभ्यामपि न करोति, यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् ॥

(प्रदीपः) अनुमानगम्यमिति । यद्यपि गुणव्यतिरिक्तद्रव्यादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तं द्रव्यमभ्युपगतं, रूपाद्यालम्बनप्रत्यक्षविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्यक्षयोपपादात्, तथापि प्रत्यक्षे निप्रतिपक्षं प्रति साक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः ॥ प्रत्यक्षपलापिन् प्रति प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवाद, सामान्यतो दृष्टमनुमानमुपन्यस्यते—**ओषधिवनस्पतीनामिति ।** भाष्यकारवचनात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भाषो न भवति । कुल्यादीनामुपन्यासपाचयपूर्वको देशविशेषसंबन्धो दृष्ट इति वनस्पत्यादीनामुपन्यासप्राप्त्युद्देशानां कालान्तरे देशविशेषसंबन्धदर्शनादुपन्यासपाचयानुमानम् ॥ **ज्योतिषां गतिरिति ।** गतिपूर्विकदेशान्तरप्राप्तिमहावीनामुपलब्ध्याऽऽदिष्टादीनां देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम् ॥ **कोऽसावनुमान इति ।** अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानच्येन हेतुवच्यते ॥ **समान इति ।** वष्ये—उच्छ्रयः । **पारिमाणम्**—पारिमाण्डव्यम् । कश्चित्परिणाह इति पाठः । **परिणाहः**—पारिमाण्डव्यमेव ॥ **अन्यनुलाम्रमिति ।** तुल्यग्रसामान्यार्थत्वं—नामोच्चात्मलक्षणं, गुरुत्वमेवाद । गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः ॥ **विशेष इति ।** अनुलाम्रस्य नामोच्चात्मलक्षणो भेद इत्यर्थः ॥ **स्युशनेवेति ।** खट्वादिः ॥ **लम्बमानोऽपीति ।** कार्पासादिः ॥ **व्यपवर्गमिति ।** विभागम् ॥

(उद्धोतः) विलक्षणमिति । 'रुपं' 'रसः' इत्यादितो विलक्षणरूपवद्गतदिव्यादिद्रव्यरूपपदार्थविषयप्रत्ययेत्यर्थः ॥ **विप्रतिपक्षमिति ।** गुरुप्रतीतेर्गोन्तत्त्वसम्भारिणि भावः ॥

सामान्यतो दृष्टमिति । 'द्रव्यं'—गुणेभ्योऽन्यत्, विशेषवत्त्वात्, यद्यतो विशेषवत् तत्ततोऽन्यत्, यथा लोहकापोसे परस्परसात् ॥ यैदि प्रत्येकं द्रव्यत्वं सात्, उच्छ्रयविस्तारयोः साम्याचयोरकत्वापत्त्या तुल्यप्राप्तिविशेषादनुपपत्तेः प्रत्येकातिरिक्तस्य तत्तद्रूपविशेषसिद्धिः-

१ सामान्यतो दृष्टमनुमानाह—'द्रव्यं गुणेभ्योऽन्यत्' इति ॥

२ अनुमानविद्यमानं विशदयति—यदि प्रत्येकमिति । यदि प्रत्येकस्य गुणस्य द्रव्यत्वमाश्रयेत् तदा तावपि यौ उच्छ्रायविशारो तावैव श्रेष्ठे वस्तिगम्यतः, तयोरेकत्वात् कार्पासलोहोत्तुल्यत्वात् सामान्यतो विशेषानुपपत्तिः, तस्मादेतौ प्रत्येकगुणव्यतिरिक्तस्य गुणमगुरुत्वस्य द्रव्यस्य भिन्नव्यतिरिक्तगुरुत्वमेवेन लोहकार्पासयोर्विशेषाद्विद्रव्यसिद्धिरिति भावः ॥

३ ओषधिवनस्पतीनाम् इत्यादौ एकवद्भाषाभावाद्भेदादृतां भाष्यकाराणामभिप्रायमाह—द्रव्यप्राप्त्यमिति ॥

४ एवमर्थमेवेति । यदि गुणमवधारकान्त्यैव द्रव्यसिद्धिः स्यादात् भाष्यकृतानुमानवर्धनपर्यन्तमनुमानं व्यर्थं स्यादित्यर्थः ॥

गुणतमगुरुत्वस्य नानागुरुत्वादतिरिक्तगुरुत्वादित्यन्तेन भाष्यप्रदक्षितविशेषसिद्धिरित्यतिरिक्तसमूहरूपद्रव्यसिद्धिरिति भाष्याभिप्रायः ॥ **भाष्यकारेति ।** द्रव्योपमाभाष्यविकल्पेनैवाशयः । 'कुल्यादीनामुपन्यासपाचयपूर्वकः' इति पाठः । 'ओषध्यादीनाम्' इत्यपठः, तेषामपि पक्षत्वेन भाष्ये उपन्यासात् । येऽथादिक्रियायाः प्रत्यक्षत्वं मन्यन्ते तन्मतेऽप्यनुमानविषयत्वम्, 'ज्योतिषां गतिः' इति तदनुपपत्ताः ॥ प्रमाणवाच्यनुमानाशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तेराह—**अनुमीयतेऽनेनेति ।** प्रकृते को हेतुरिति भाष्याक्षरार्थः ॥ **पारिमाण्डव्यं**—विस्तारः ॥ ननु तुल्याम्रस्य भेदाभावादाह—**नामोच्चामेति ।** नमनोत्तमनेत्यर्थः ॥ **गुरुत्वभेदादिति ।** तद्वेदस्य सनवायिकारणभेदाधीन इति द्रव्यमतिरिक्तं सिध्यति ॥

भाष्ये—तद्द्रव्यमिलस्य तदाश्रयो द्रव्यमिति भावः ।

अत्र वदन्ति—पर्यं इति रूपादिसमवायिकारणतयैव द्रव्यसिद्धान्तं त्वयन्तैर्भाववैकल्यापत्तिः । **किञ्च** अतिरिक्तसैकगुरुत्वाश्रयत्वाभावेऽपि दर्शयुजानिरस्यगुणाभ्योऽधिकमाव्यक्तं नानोच्चातोऽनेकगुरुत्वैरेव दृष्टः, तद्वदत्रापि तैरेव द्रव्यानातिरिक्तसत्त्वमुपपत्तौ न तदतिरिक्तद्रव्यसिद्धावित् नानम् । **किञ्चैव** पयसो यस्मादिभ्योऽधिकगुरुत्वानुपलम्भापत्तिः । तस्मात् 'यत्कृतो विशेषः' इति भाष्यस्य कार्पासतदधिकगुरुत्वसमूहकृतो विशेषः, तत्समूहो द्रव्यमिलक्षार्थः । एवञ्च तुल्यत्वात्पादुपादितसमूह एव द्रव्यम् । प्रत्येकञ्च गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणयोर्भेदसिद्धौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदोपपत्तिरिति भावः । **किञ्च** तेषामेव प्रत्येकं द्रव्यत्वेऽनेकद्रव्यमतीत्यापत्तिरिति । पयसाद्युततिद्वकारादिपरमागुरुत्वापयवतुल्यतः समूहो द्रव्यम्—अतो वदानेन द्रव्यत्वम् । रथं च 'खियाम्' इति चूडे भाष्ये उक्तं—द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ? गुणसमुदायो द्रव्यम्' इति । तथा तत्परचूडेऽपि भाष्ये—'कं च प्रत्ययवचो गुणः ?' समुदायम्' इतीति दिक् ॥

(द्रव्यपरिचायकलक्षणभाष्यम्)

अथ वा यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवस्तु तत्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम् ।

किं पुनस्त्वम् ?

तद्भावस्त्वम् । तद्यथा—आमलकादीनां फलानां रसादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति, आमलकं बदरमित्येव भवति ॥

(प्रदीपः) तत्त्वमिति । एकाकारबुद्धिमत्तत्त्वमित्यर्थः ।

५ ननु 'इह समाने वर्तमाने परिणाहे' इत्यादि भाष्यस्य रूपादिसमवायिकारणतयैव द्रव्यसिद्धिः । तात्पर्यमित्यस्येवमाह—**किञ्चेति ।** लोहस्य कार्पासानां च तुल्यमनेरो गुणादिवद्व्यानेष्वनुपपत्तिरिति शक्यत इत्यर्थः ॥

६ दशमंस्वतो मयुसंभवात्तुल्यत्वात् अनेकगुरुत्वैरेव गुणानिरवतौ दृष्टः, दशमंस्वतोऽधिकसंभवात्तुल्यत्वात् अनेकगुरुत्वैरेव गुणानिरवतौ दृष्ट इत्यादिरर्थः ॥

७ तैरेवेति । द्रव्यानातिरिक्तगुरुत्वैरेवेत्यर्थः ॥

८ ननु दशगुणादिदृष्टानेन को कार्पासोर्नमनोत्तममस्योपचयविन सवैरिति दिष्टत्वाह—**किञ्चेति** ॥

यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तादा पूर्वेरूपादिविना-
शादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेवामलकमिति प्रलम्बिज्ञा-
प्रत्ययो नोत्पद्येत । अस्ति च भिन्नाकारवृक्षवृत्तिः । तस्मादस्ति
रूपाश्रयो द्रव्यम् । एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं
नेच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यं प्रलम्बिज्ञाश्रयेणोक्तम् ॥ ये तु पाकज-
रूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारम्भं चाभ्युपगच्छन्ति
तन्मतेन द्रव्यभेदेऽपि जातेदेकरूपाज्जातिप्रलम्बिज्ञाश्रयेणोक्तम् ।
जातेश्चाधारा द्रव्यं, ततो जातिमन्तरेण प्रलम्बिज्ञाया अभावाद्
द्रव्यमन्तरेण जात्युपलम्भाभावाद् द्रव्यस्य सङ्गावतिशयः ॥

(उद्धोतः) नन्वत्र पक्षे आमलकादौ पाकेन पूर्वरूपादि-
विनाशे तत्तद्वद्विस्तृतमुद्रस्यस्यैव नाशात्तदेवेदमामलकमिति प्रती-
त्यापत्तिरिति चेन्न, केनाजिद्वृणानां नाशेऽपि बहोर्गुणसमुदायस्य
सत्त्वेन प्रलम्बिज्ञोपपत्तः । तदेवाह—अथ वा यथेति । ‘सङ्गा-
वात्’ इति शेषः । यस्यावयवसमूहस्य सङ्गावतिशयः । किंपुत्र-
वेदेपिकादिनयानुसारेण भाष्यं व्याचक्षाणः कथं ‘स्त्वियाम्’ इति
सूत्रस्याभाष्येण निरूप्यत इति चित्यलम् ; कथं च ‘किं पुनर्द्रव्यम्,
के गुणाः’ इति प्रश्नस्य निर्द्देशेति चे चित्यलम् ॥ तन्मतेनेति ।
ते हि व्यवस्थितविषयमेव प्रलम्बिज्ञां मन्यन्ते ॥ ये हि त्विति । ते हि
परमाणुपर्यन्तद्रव्यस्यो परमाणुष्वेव पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पुनः पूर्व-
द्रव्यारम्भं वदन्ति ॥ जातेश्चाधारे द्रव्यमिति । वषटि गुणोऽपि
जल्योपरस्तथापि प्रकृताभिप्रायेणैवम् ॥

(द्रव्यस्यान्वयलक्षणभाष्यम्)

अन्वयं खल्वपि निर्वचनं—गुणसंज्ञावो द्रव्य-
मिति ॥

(प्रदीपः) अन्वर्थमिति । अर्थान्विताद् द्रव्यव्यप-
देशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ गुणसंज्ञाव-
इति । संज्ञात्वे—संगम्यते—आश्रियते इति संज्ञावः । ‘समि-
तुदुवः’ इति षष् । गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) गुणानामाश्रय इति । समूहस्य भेदकल्पनयैव
चाश्रयत्वव्यवहारेऽपीति भावः । एवञ्च ‘गुणसमूहो द्रव्यमिति पत-
जलिः’ इति योगभाष्येण निरोध इति मञ्जूषायां निरूपितम् ॥

(सिद्धं तु यथेत्यादिन्यासाक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि षष्ठीसमर्थ्याद् गुणे प्रत्यया उत्पद्यन्ते,
किंमिता सूत्रेण ?

१ अर्थोन्वितादिति । गुणवद्वाच्यप्रत्ययवदस्य व्यवहारादेव तद्वतिरिक्त-
मिदम् ॥

२ द्रव्यगुणपदार्थयोः प्रसङ्गादप्राप्तेर्विषयानानन्दं ‘सिद्धं तु यथ’-
इत्यादिवाक्योक्त्यापत्तिरप्यत्रोक्त्या—किमप्यर्थेति ॥

३ रज्जुशब्दादित्यति । त्रिगुणा रज्जुत्वस्य न त्वत्वेति प्रागुक्तं किन्तु रज्जु-
शब्दस्य त्रिगुण इत्येवमित्यर्थं मूलस्य प्रमातीति नाप्याशयः ॥

४ दीक्षाकारादीनामवयवसमाससंज्ञोऽन्वयं पाठ इत्यादीकृत्येणु अर्थेष्वपि पुन-
कोट्युपलम्ब इत्यकारान्निरपि स्थापितम् । अन्वयं तत्त्वं च प्रदीपोद्योतदर्शनाद-
वगतं नपेक्षितं न तत्त्वादेऽपि अन्वयं भाष्यं इति अत्रोक्तं भवित्यति ॥

५ ननु द्वाभ्यां समाप्तानामवयवार्थानि निर्मितं रज्जुद्विगुणा रज्जुत्वमुच्यते ।

एतावद्वक्तव्यम्—षष्ठीसमर्थ्याद् गुण इति ॥

(प्रदीपः) किमप्यनेति । ‘यस्य गुणस्य भावात्’
इत्यादिना गुणा सूत्रेणोक्त्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—षष्ठीसमर्थ्याद्गुणे इति । ‘तस्य गुणे’
इति वक्तव्यमिति भावः ॥

(एतादृशान्यासे दोषभाष्यम्)

षष्ठीसमर्थ्याद् गुण इतीत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जु-
त्वगुणा रज्जुः, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्विगुणा रज्जुरिति । विषयप्रदर्शनमात्र-
मेतत् । रज्जुशब्दास्तु पञ्चन्तादवयवत्वक्षणे गुणे त्वत्त्वप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) ननु ‘द्विगुणा रज्जुः’ इत्यत्र गुणलम्बनैवविना-
नात् ‘उक्तार्थानाम्’ इति न्यासेन षष्ठीसमर्थ्याभावेन च प्रत्ययाद्युत्प-
त्तिरत आह—विषयेति ॥

(अवयवानामपि गुणत्वबोधकभाष्यम्)

नैष दोषः ।

गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव समेष्ववयवेषु
वर्तते । तद्यथा—द्विगुणा रज्जुः, त्रिगुणा रज्जुरिति ।
अस्ति द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा—गुणवानयं देश
इत्युच्यते, यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा—यो यत्राप्रधानं
भवति स आह—गुणभूता वयमिति ।

अस्त्याचारे वर्तते । तद्यथा—गुणवानयं ब्राह्मण
इत्युच्यते, यः सम्यगाचारं करोति ।

अस्ति संस्कारे वर्तते । तद्यथा—संस्कृतमन्नं
गुणवदित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) कथं प्रसङ्ग इत्याह—गुणशब्दोऽयमिति ।
कचित्तु पाठः—नैष दोषः । गुणशब्दोऽयमिति ।
तत्रायमर्थः—यतोऽयं गुणशब्दो बह्वर्थः, ततः ‘यस्य गुणस्य
भावात्’ इत्यादिना न्यासेऽतिप्रसङ्गो न भवति, शब्देन विशिष्टस्य
गुणस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात् ॥

(उद्धोतः) कथं प्रसङ्ग इति । परीक्ष्यस्य भेदकस्य
गुणपदार्थत्वादिति भावः ॥ क्वचित्त्विति । तद्वद्विपाठ एव युक्तः,
अत्र पाठोऽर्थसामञ्जस्यमात्रादित्याहुः ॥

अवयवानाञ्च गुणस्य नास्तीति रज्जुशब्दादवयवस्य एव प्रमातीत्याशयेनाह—
कथं प्रसङ्गेति ॥

६ ‘नैष दोषः’ इति पाठे तस्यापि गुणभूतत्वं संज्ञापयति—तत्रायमर्थः
इति ॥

७ अवयवानामपि गुणस्य सम्पादयति—पराश्रयस्येति ॥

८ तद्वद्विपाठ एव युक्त इति । भाष्यकृता हि—द्विगुणा रज्जुत्वस्य
प्रमातीत्युक्तम् । अत्र अवयवानां गुणत्वाभावेनैव मूलस्य मातृनिर्मातृ
आशङ्क्य अवयवानामपि गुणत्वमुपपादयति यत्रापाद—गुणशब्दोऽयमितिना-
दिना । अथ च नये ‘नैष दोषः’ इति पाठोऽयुक्तं यथेति तद्वद्विपाठ एव
युक्त इति भावः ॥

(पट्टीसमर्थोद्गुण इति न्यासे अतिव्याप्तिर्नैकभाष्यम्)

अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेषु अवयवेषु वर्तते । तथा—द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते । चर्चागुणान् क्रमगुणांश्चापेक्ष्य भवति, न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च ।

यद्येवं गुणवद्गमिति गुणशब्दो नोपपद्यते । न ह्यत्रस्य स्पादयो गुणाः समा भवन्ति ।

नावश्यं वर्णतः परिमाणत एव वा साम्यं भवति ।

किं तर्हि ?

युक्तोऽपि । आतश्च युक्तिः, यो हि मुद्रप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेन्नादो युक्तं स्यात् ।

यदि तावदेवैरन् नानादोऽस्तव्यं स्यात् ।

अयानितेरैरन् नाना जग्व्या प्राण्यात् ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । पूर्वोक्तविषये सर्वसिद्धिरर्थः ॥

त्रिगुणमध्ययनमिति । पदक्रमसंहितालक्षणवयवत्रययोगात् ॥ चर्चागुणाः=पदविच्छेदगुणाः । पदक्रमाध्यायी द्विगुणमधीत इत्युच्यते ॥ न संहितागुणांश्चेति । वेदान्तरसंहितां वेदान्तरपदानि वाऽध्यायीनो द्विगुणमधीत इति नोच्यते, अध्ययनक्रमभेदादिकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात् । यद्यपि क्रमपठे पदादृष्ट्याधिक्यं भवति, तथापि युक्तिः साम्योपपत्तिः । 'गुणवानयं देशः' इत्यादि गोतस्यादयो युक्तिः समा देशावयवत्वाद् गुणा उच्यन्ते । गवादीनां देशावयवत्वमुपचरितम् । 'गुणभूता वयम्' इत्यादि पृष्टावयवत्वसदृशामनिर्देशः । 'गुणवानयं ब्राह्मणः' इत्यादावपि ब्राह्मणविशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाची गुणशब्दः । युक्तिश्चाचारस्य साम्यम् ॥ यथेवमिति । यथा 'द्विगुण रज्जुः' इत्यादौ प्रमाणतोऽवयवस्य साम्यं न तथाऽत्रेति प्रश्नः ॥ युक्ति इति । अर्थक्रियायां यथोपेयं तत्सममित्यर्थः ॥ यदि तावदिति । युक्तिः साम्याभावे असमेव तत्र स्यात्, कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः । तदेवं 'पट्टीसमर्थोद्गुण' इत्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गाद् 'यस्य गुणस्य भावाद्' इत्याश्रयितव्यम् ॥

(उद्धोतः) संहितामगील यः पदानमधीते तदीयमध्ययनं द्विगुणमित्युच्यते । ते अधीत्य यः क्रममधीते तस्य त्रिगुणम् । संहिताव्ययनकोलेऽपि नान्तरीयकतया पदाध्ययनसत्त्वादाह—पदविच्छेदेति । साधे—'चर्चागुणान्' इत्यादेः 'समान्' इत्यादिः । पदक्रमाध्यायीति । पदानां क्रमेण—विच्छेदेनाध्यायीत्यर्थः ॥ भाष्ये समावयवेषु वृत्तौ युक्तिर्नाह—न संहितेति । अस्य 'विपमानः' इत्यादिः । तद्धूनयन्नाह—वेदान्तरेति ॥ अध्ययनक्रमभेदादिति ।

१ अतिरिक्तमिति । अति—मध्ययनतद्वन्मिलेवं ध्रुवसत्त्वमपि युक्तिः साम्याभावे मुद्रप्रस्थं दत्तं स्यात्तद्वन्मिलेवं अत्रपदव्याप्त्येव न स्यादित्यर्थः ॥

२ अनितरेतमिति । यदि युक्तिः समं तत्र न स्यात्तत् तादृशप्रस

अध्ययनविषयवर्णानुपूर्वाभेदादित्यर्थः ॥ युक्ति इति । बोध्यमानपदस्वरूपभेदाभावादिति भावः ॥ युक्तिः समा इति । देशस्य समा अवयव इत्यर्थः ॥ यदाह—देशावयवत्वादिति । 'समानदेशावयवत्वात्' इति पाठे अवयवान्तरेण तुल्यतया देशावयवत्वादित्यर्थः ॥ ननु तेषां देशावयवत्वं कथमत आह—गवादीनामिति । यथा देशावयवोऽर्थक्रियाकारि, तथा गोतस्यादिक्रमपौलभ्यः ॥ युक्तिः—ब्राह्मणव्यवहारप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ॥ ननु कृतीत्या युक्तिः साम्यादेव 'गुणवदत्रम्' इत्यादयः प्रयोगा अत आह—यथेति ॥ अर्थक्रियायामिति । सा च प्रकृते भोजनरूपा ॥

(यस्य गुणस्येति न्यासस्यान्यातिप्रदर्शकं भाष्यम्)

शुक्लादिषु तर्हि वर्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । शुक्त्वम्, शुक्रतेति ।

किं पुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते, न पुनर्वृक्षादयोऽपि—वृक्षत्वम्, वृक्षतेति ।

अस्त्यत्र विशेषः,

उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहर्षुणं च, यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्न विष्यति ॥

(प्रदीपः) अत्राप्यन्याति चोदयति—शुक्लादिष्विति । 'पदस्य शुक्रः' इति व्यतिरेकदर्शनाद्व्युत्पन्नवचनाः शुक्लादयः । 'पदस्य शुक्त्वम्' इत्यादौ गुण एव त्वत्वादिप्रत्ययो दृश्यते । न च गुणे वर्तमानानां तेषां गुण एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति गत्वा प्रश्नः । गुणसमावृतिरिति तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः, किंतु पदस्य शुक्त्वमिति पदेन संबन्धमात्रप्रसङ्गः ॥ वर्यभावादिति । वर्तनं—वर्तः । वृत्तिरित्यर्थः । वर्तोऽस्मिन्नस्तीति—वर्तौ प्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थभावादित्यर्थः ॥ न पुनर्वृक्षादय इति । तेऽपि जातिमात्रवचनाः, ततो जातौ प्रत्ययप्रसङ्गः ॥ द्रव्यं चाहरिति । निविष्टजातिपुक्तमित्यर्थः ॥ गुणं चेति । जातिलक्षणम् ॥ यतो द्रव्यवचना इति । यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्याजातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः ॥

(उद्धोतः) ननु गुणपरेषु शुक्लादिषु गुण एव वर्णी, गुणपरेषु तद्वत्जातिरिति किमुच्यते 'वर्यभावात्' इति ? इत्यत आह—पदस्य शुक्र इति ॥ पदेन सम्बन्धमात्रादेति । प्रकृत्यर्थस्य पदेन तत्त्वमेव सापेक्षत्वाद्द्रव्यभावप्रसङ्ग इति भावः ॥

(अव्याप्त्यभावावोपादकभाष्यम्)

इमेऽपि तर्हि—उभयवचनाः ।

कथम् ?

आरभ्यते मनुष्योऽपि—गुणवचनाभ्यो मनुषो लुम्भवतीति ।

यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्न विष्यति ॥

मध्यमेन जीवनमपि न स्यादित्यर्थः ॥

१ अर्थक्रियायामिति । भोजनरूपायां तस्यां यथोपेयं भवेत्—मुद्रप्रस्थे मूलमपि लवणं सममेव । यदि च मुद्रप्रस्थे लवणप्रस्थं दीयते न तत् सम स्यादित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) आरभ्यते मतुल्लोप इति । वृक्षादयो जातित-
द्रोतमेदविषयार्था इत्यमाहुः । न हि यथा 'पटस्य शुक्रः' इति
व्यतिरेको दृश्यते तथा 'धवस्य वृक्षः' इति । तत्र गुणद्रव्ययो-
र्व्यतिरेकशोनाम्नुतुवृषवपनिवृत्त्यर्थो छगारम्भः ॥

(उद्धोतः) ननु यथा वृक्षशब्दे मतुल्लोपं विनैव जातिवि-
शिष्टद्रव्यमाह, तथा शुक्रादयोऽपि गुणविशिष्टं द्रव्यं वक्ष्यन्तीति किं
मतुल्लोपेन ? इत्यत आह—वृक्षादय इति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकवा-
च्यवैष्यजातेः स्थाश्रयेणामेदविषयेति भावः । अत्रत्यं तत्त्वं प्रागे-
वोक्तम् ॥

(अव्याप्तिदशकं भाष्यम्)

डित्यादिषु तर्हि वल्लभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।
डित्यत्वम्, डित्यता, डाम्भिद्वता, डाम्भित्व-
मिति ।

अत्रापि—“कश्चित् प्राथमकल्पको डित्यो डाम्भि-
दृष्टोति” । तेन कृतां क्रियां गुणं वा यः कश्चित्करोति
स उच्यते—डित्यत्वं त एतत्, डाम्भित्वं त एत-
त् । एवं डित्याः कुर्वन्ति, एवं डाम्भिद्वताः कुर्वन्ति ॥

यस्तर्हि प्राथमकल्पको डित्यो डाम्भिदृष्टश्च, तस्य
वल्लभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

यथैव तस्य कायंचित्कः प्रयोगः, एवं वृत्तिरपि
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) डित्यादिष्विति । डित्यादयो यदृच्छाशब्दा
अपेक्षितं न किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तमेतन्ते, पुरुषेच्छापक्षेन प्रवर्त-
न्ताः ॥ तेन कृतमिति । डित्यसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्व-
न्नागुणवृत्तात्प्रवर्तमानस्य डित्यशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनि-
मित्तमित्यर्थः ॥ कायंचित्क इति । विनयादिषु कथंचित्छ-
ब्दस्य पाठात्स्वायं ऽक्तप्रत्ययः । शब्दस्वरूपमर्थेऽध्यस्य 'अयं
डित्यः' इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियते । ततः शब्दस्वरूपासंज्ञा-
वद्या डित्यशब्दस्यायं प्रयोगस्तथैव शब्दस्वरूपेऽर्थेऽध्यस्ते प्रत्यय
इत्यर्थः । अन्ये तुल्यप्रत्ययानां विनाशाकोरायावस्थामेदमिभ्र-
द्रव्यसंभावयिनीं जातिमिच्छन्ति । यदर्थानादवस्थान्तरंऽपि 'स
एवायं डित्यः' इति प्रत्यमिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः ॥

(उद्धोतः) ननु तत्रापि शब्दरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यत आह—
डित्यादय इति । भाष्ये—तत्रापि कश्चिदिति । 'तत्रापि' इत्यस्य
'उत्तरमाह' इति शेषः ॥ 'कश्चित्'—इत्यादि 'इति' इत्यनं वार्तिकोक्त-
मुत्तरम् । तत्राचक्षते—तेन कृतमित्यादि । शब्दस्वरूपमर्थेऽध्य-
स्येति । तादात्म्याप्यासोऽयं बोध्यः । तदेवाह—अयं डित्य
इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियत इति । यथा डित्यशब्दस्येति ।
अन्यदा शब्दाभिव्यक्त्यपत्त्याभावेन निषेधितावच्छेदकशक्तिद्वाराभावेन
च प्रयोग एव न स्वादित्यर्थः । जात्यतिरिक्तपक्षार्थं विशेष्यताप्रकार-
तयोः सावच्छिन्नत्वनिर्वाहिति भावः । अन्ये तु—एवं व्याख्याने घटा-
दिपदसदृशत्वात्सर्व 'कश्चित्'पदप्रयोगासामग्र्यस्य, अतो व्यक्ते-

रेव प्रकारताविशेष्यतास्यविषयताद्वयेन भावमिति शक्तिप्रत्ययोगवो-
रुपपत्तिः । एवं प्रकारस्य चात्यन्तादृशत्वात् 'कश्चित्' इत्युक्तिः
समञ्जसा । एवञ्च प्रकारताविशिष्टा व्यक्तिः 'त्व'प्रत्ययापेक्षादुः ॥
जातिमिच्छन्तीति । अत एवाजातिप्रसङ्गवारणाय 'आकृतिग्रहाणां'-
इत्यादिपरिभाषा स्वशाले आश्रिता ॥

(५६८८ सिद्धं तु यस्मिन् पतित्यस्य अन्यन्यात्से
वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ यद्वा सर्वं भावाः खेन भावेन
भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने ॥ * ॥

(प्रदीपः) यद्वेति । पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्ष-
णाभिधायाभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु
प्रत्ययः । शृह तु शब्दाभिधायाभ्यः पूर्वोक्तैवार्थेषु—इति प्रक-
ल्यर्थेभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थभेदापेक्षो विकल्पः ॥

(उद्धोतः) पूर्वव्याप्तादत्र पक्षे विशेषमाह—पूर्वत्र लक्षणे
इति । शब्दस्वरूपेत्यादि । यदा गोशब्दे गोत्वमात्रवचनस्तदा
शब्दस्वरूपे, इत्यादयोऽपि शब्दस्वरूपे उदाहरणैः । गुणिवाच-
केभ्यः शुद्धादिभ्यो गुणे, गुणवचनेभ्यस्तद्वत्ते सामान्ये—इत्यर्थः ।
गवादिभ्यश्च सामान्ये । शब्दाभिधायाभ्यश्च—शब्दस्वरूपमात्र-
रेभ्यः । गोत्वमित्यादौ गोशब्दतत्पर्यधी धर्म इत्यादिप्रकारेण बोधः ॥
ननर्थभेदे विकल्पोऽनुक्तः, पर्यायानां विकल्पात्—अत आह—मह-
ल्यर्थभेदेऽपीति ॥

(वार्तिकव्याख्याभाष्यम्)

किमेभिस्त्रिभिर्भावद्रष्टव्यैः कियते ?

एकेन शब्देः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः । यद्वा—
सर्वं शब्दाः खेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति,
तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

नैवमन्यत्र भवति । न हि "तेन रक्ते रागात्"

(४१२१) इत्यत्र शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते ।

शब्देऽसंभवादर्थेन रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) किमेभिरिति । भावशब्दत्रयसार्थभेदं
पृच्छति । एकेनेति । भवन्तीति—भावाः—शब्दाः । 'भवते'थेति
वक्तव्यम् इति कर्तरि णः ॥ द्वाभ्यामिति । स च द्विविधः—
वाच्य-प्रवृत्तिनिमित्तरूपः । अत्र तु करणसाधनो घञ् । तत्र
शुक्रस्य भावः शुक्रत्वमिति शुक्रशब्दस्य गुणे वर्तमानस्य भावो
गुणसमवायिसामान्यः—वाच्यः, तेन भवन्ति । तत्र वाचकत्वेन
गुणलक्षणं भवति-प्रवर्तत इत्यर्थः । द्रव्ये तु वर्तमानस्य शुक्र-
शब्दस्य गुणो भावः । तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य जाति-
भावः । राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम् ॥ खेनार्थे-
नेति । शब्दानां स्वार्थः—वाच्यः, तेन भवन्ति । तत्र वाचकत्वेन
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । वाच्यार्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितः ।
अर्थप्रत्ययनाय शब्दप्रयोगाद्वाद्भवति—अर्थस्य कर्तव्यत्वम् ॥ स
तेषामर्थ इति । यत्तदोर्विल्यामिसंबन्धप्राधान्यादियेषते ।

यस्याप्रवृत्तिमितात् खेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोऽर्थेलेषां प्रवृत्ति-
मिसित्तया संबन्धीत्यर्थः । एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो
दृशितः ॥

नैवमन्यत्रेति । अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धो प्रत्ययार्थो निर्दि-
श्यते । न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः ।

अत्रोत्तरम्—शब्देऽसम्भवादिति । शब्दसंबन्धित्वं प्रत्य-
यार्थस्य नोपपद्यते । कथायादिशब्देन रागाद्यसंभवात्ततः शब्द-
ार्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याधीयते । इह तु शब्दस्य तदर्थस्यैव
भावसंबन्धसंभवात्तद्व्याप्तिनी कामचारात् प्रकृतिराधीयते । यथा
हि—शुक्रस्य द्रव्यस्य गुणो भावः, तद्वशाद्धि शुक्रं द्रव्यं भवति ।
गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम् । एवं शुक्रशब्दस्यापि द्रव्ये वर्तमानस्य
गुणो भावः, तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्तनात् । गोत्वबन्धाच्च गोश-
ब्दस्य—इत्येवं सर्वत्रावसेयम् । ‘नानात्व’ ‘योगपयम्’ इत्यादौ
पूर्वेन लक्षणे नानावृत्तार्थभिधायिनो युगपद्भूतार्थभिधायिनश्च
द्रव्यधर्मो असदृभावे युगपद्भावे च प्रत्ययः । उत्तरत्र तु शब्दा-
भिधायिभ्यां पूर्वेण एव भावे प्रत्ययः ॥

(उद्योतः) भवन्तीति । उच्चारणविषया भवन्तीत्यर्थः ॥
द्विविध इति । वाच्यो—विशेष्यरूपः । प्रवृत्तिमिसत्त्व—प्रकार-
रूपम् । अयमत्र वार्तिकार्थः—सर्वे शब्दाः स्वेन वैच्येन
करणेन यस्याविवृत्तिमिताद्भवन्ति—वाच्यार्थबोधनाय प्रयोगं प्रामु-
ख्यन्ति स प्रवृत्तिमिसत्त्वोऽर्थेलेषां शब्दानां भावः । अतस्तदभि-
धानेऽर्थाच्छब्दपरम्यः प्रत्यय इत्यर्थः । प्रथमभावशब्दस्य शब्दपर-
तायां ‘यद्वा सर्वे भावाः’ इत्यादिनोक्तं लक्षणं यादृशं सम्पद्यते तदनु-
वर्तते—भाष्ये—यद्वा सर्वे शब्दा इति ॥ नन्वर्थस्य शब्दभवन-
कर्म कारणत्वमत आह—अर्थप्रत्यायनयेति ॥ प्रवृत्तिमिसत्त-
वेति । प्रवृत्तिमिसत्तेन शक्तिरित्यभिप्रायः ॥ सम्बन्ध इति ।
प्रवृत्तिमिसत्त्वरूपः । प्रकृतिश्चात्र पक्षे शब्दस्वरूपपरा । प्रवृत्ति-
मिसत्त्वं च खल्वन्यनोर्ध्वमुत्थविशेष्यतामिरूपितविवृतावलम्बम् ॥

भाष्ये शङ्कते—**नैवमन्यत्रेति ।** अन्यत्र—अर्थे । कञ्चिदपि
लक्ष्ये पूर्वप्रकारो न सवतीत्यर्थः ॥

यथा हीति । गुणादेर्द्रव्यभावत्वं तद्वृत्तिमैवात् ॥ तद्वशात्—
गुणवशात् । तद्—द्रव्यं । शुक्रं—तद्व्यपदेशवत् । एवं गोत्वसम्ब-
न्धाद् द्रव्यं—गौः—तत्त्वपदेशवत् । अतो गुणादेर्द्रव्यभाववत्त्वं ।
एवं तत्तच्छब्दानां द्रव्ये वृत्तौ वेदानेव निमित्तत्वादौपचारिकं
शब्दमैवमिति शब्दभावोऽपि स इति भावः । परे तु—संज्ञाशब्दे
प्रवृत्तिमिसत्तानां हीनोऽपि प्रत्ययोपपादनायेदम् । अयं भावः—
शब्दस्य योऽर्थो वाच्यप्रवृत्तिमिसत्तान्यतररूपसादाचकत्वं प्रत्ययस्य ।
तत् ‘घटत्वम्’ इत्यादौ जात्यादिरूपं प्रवृत्तिमिसत्तं तदर्थः ।
‘डित्यवत्’ इत्यादौ खल्वन्यसम्भवादित्येवमूतोऽर्थ एव प्रकृतिः ।
एवञ्च डित्यवत्त्वशब्दयोः पर्यायता । ईदृशे स्थले एव प्रकृतिः
शब्दपरा ‘त्व’स्य तात्पल्याय कल्पते । एवञ्च ‘कुलम्’ इत्यादेः कर्मणं
इत्यादिरेवार्थः । तत्र तु ‘कुलं कस्यत्र भवति’ इत्यादौ कुलशब्दाभा-

कृताशब्दस्य प्रत्ययभावोक्तस्य स्थावरीश्रये लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् ।
किञ्चैवं ‘डित्यवत्’ इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थनोभेदाभावः । किञ्च
सर्वत्र प्रकृतेर्लक्षणायां न मानम् । ‘डित्यवत्’ इत्यादौ तु प्रकृतिप्र-
त्ययार्थानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । शब्देऽसम्भवादित्यादेरवयवः,—
यथा तत्र शब्देऽसम्भवादर्थेन तस्मै प्रत्ययास्तथैतद्विषये डित्यवत्तादा-
वर्थस्य भावेऽसम्भवाद् प्रकृतेः शब्दपरत्वं कृत्वाऽर्थे वाच्य एव भाव-
प्रत्ययः । तस्मैवे तु अर्थपरायाः प्रकृतेः शब्दबोधप्रवृत्तिमिसत्ते
प्रत्यय इत्याहुः । युगसमुदायस्य द्रव्यत्वेऽपि तत्तच्छब्दस्य भावाद्
कञ्चिद्गुणः, कञ्चिदप्रकारः, इतरे विशेष्या इति निमित्तस्वरूपसम्बन्धस्य
न हानिः ॥

(न्यासप्रत्याख्यानकवार्तिकवतरणभाष्यम्)
तत्तद्व्यन्यतरकर्तव्यम् । सूत्रं च मिथ्येति ॥
यथास्यासमेवास्तु ।
न तु चोक्तं—तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिसङ्ग
इति ।

(प्रदीपः) तत्तद्व्यन्यतरदिति । ‘यस्य गुणस्य भावात्’
इति वा ‘यद्वा सर्वे भावाः’ इति वैयर्थ्यः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तत्तद्व्यन्यतरदिति । ‘कु’ आदिपदानां
कत्वादिवृत्तिधर्मो कत्वादीनुपलक्षणीकृत्य ‘यः शुक्रभावाः स
देवदत्तः’ इत्यादावेव शक्तिग्रहो बोध्यः इत्याहुः ॥

(५६९० न्यासप्रत्याख्यानकसिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)
॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(नाभ्यम्) किमुक्तम् ?
अनभिधानादिति । अनभिधानादभिप्रायादिवृ-
त्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । न हि गोत्वमन्व-
मिहादातुक्तमभिप्रायाधनगम्यते किं तु जालादीत्यर्थः । तत्र
भवत्यनेनेति कारणसाधनेन धनन्तेन भावशब्देन जालादिके
उच्यमाने वाच्यसंबन्धित्वेन शब्दसम्बन्धित्वेन च पूर्वोक्तन्याया-
द्व्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्रादेस्त्वतलादय इति
स्थितम् ॥

(उद्योतः) वार्तिकद्वयलभ्यमर्थं सूत्राक्षरैः साधयति—**तत्र**
भवत्यनेनेति ॥

(५६९० पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)
॥ * ॥ त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रति-
षिद्धं त्वतलोः खरसिद्धिर्यम् ॥ * ॥
(आभ्यम्) त्वतलभ्यां नञ्समासो भवति पूर्व-
विप्रतिषेधेन ।
किं प्रयोजनम् ?
त्वतलोः खरसिद्धिर्यम् । त्वतलोः खरसिद्धिर्यथा
स्यात् ।

त्वत्लोरवकाशः—भावस्य वचनं प्रतिषेधस्या-
वचनम्—ब्राह्मणत्वम्, ब्राह्मणता ।

नञ्समासस्यावकाशः—प्रतिषेधस्य वचनं भाव-
स्यावचनम्—अब्राह्मणः, अब्रूषलः ।

उभयवचने उभयं प्राप्नोति—अब्राह्मणत्वम्,
अब्राह्मणता ।

नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) त्वत्प्रत्ययमिति । 'न ब्राह्मणस्य भावः' इति
युगपद्भावनवर्धसंबन्धविवक्षायां यदि परत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्-
समासः स्यात्तदाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्रेणाधुदातत्वं प्रसज्येत ।
नञ्समासास्तु त्वप्रत्यय प्रत्ययस्त्रेणान्तोदात्तं पदं भवति । तल्लि
तु लिङ्स्त्रेण मध्यादात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आशीर्यते ॥

(उद्घोतः) पूर्वविप्रतिषेधार्थेण कलं दर्शयति—न ब्राह्म-
णस्येति । युगपदुभयान्येकाधीभावविवक्षायामित्यर्थः ॥ त्वतलोः
कृतयोरिति । ततः समासः—त्वावचनेन, एकदेशाद्वारकं च सामर्थ्यं
त्वावचनोपायि नञ इति बोध्यम् ॥

(पूर्वविप्रतिषेधाभावोपपादकं भाष्यम्)

न वक्तव्यः । नात्र त्वतलोः प्राप्नुतः ।

किं कारणम् ?

असामर्थ्यात् ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मणशब्दः
प्रतिषेधमपेक्षते ॥

नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

असामर्थ्यादेव ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मणशब्दो
भावमपेक्षते ॥

प्रधानमत्र तदा ब्राह्मणशब्दः, भवति च प्रधा-
नस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

(प्रदीपः) यावता ब्राह्मणशब्द इति । प्रत्ययार्थस्या-
प्राधान्यात् ब्राह्मणार्थस्य नञोपेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापे-
क्षत्वे सति 'ऋदस्य राजपुत्रः' इत्यादाविव हृत्यभावात्त्वतलो-
रप्रसङ्गः ॥ प्रधानमत्रेति । उत्तरपदाय प्रधानत्वात्पुरुषस्य ।
यथा 'राजपुत्रोऽभिरुपः' इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि
वृत्तिर्भवति, एवं भावमपेक्षामणसापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपसर्गनस्यैव सापेक्षत्वे कृत्यभावेन ब्राह्मणपदा-
र्थस्य यथोपसर्गनस्य तथा दर्शयति—प्रत्ययार्थस्येति ॥ ननु ब्राह्मण-
मित्र इति बोधोत्तरपदाधोऽप्रधानमपेक्षेत्वा आह—उत्तरपदार्थेति ।
आरोपितो ब्राह्मण इति बोध इति भावः ॥ राजपुत्रोऽभिरुप इति ।
'प्राहः छन्दोऽयः' इत्येव राजपुत्रोऽय इतिवधेऽपि बोध्यम् ॥

(पूर्वविप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—नञ्समासादन्त्यो भाव-
वचनः स्त्रोत्तरपदवृत्त्यर्थमिति वक्ष्यति, तत्र
व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हि । न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे सिद्धं
'त्वत्प्रत्ययम्' इति वचनं नियमार्थम्—'त्वत्त्वतलोरेव कर्तव्ययोः पूर्वं
नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यये' इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्रागभवति
पश्चात्तन्समासः । न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधनात् । ततश्च
सति शिष्टत्वात् 'अप्रथिमा' इत्यादौ नञ्स्त्रोरो भवति, 'अशोकत्वम्'
इत्यादौ च नञः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति ।
यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात् ततः 'न नञ्पूर्वोत्तर' इति
प्रतिषेधात् ध्वजोऽप्रसङ्गात् 'अशोकत्वम्' इत्यादि न सिध्यत् ॥

(उद्घोतः) नन्वनेन वचनेनान्यभावात्प्रत्ययस्य पूर्वं प्रवृत्तिः
कार्यं बोधयितुं शक्या, अशब्दाधीनात्वाद आह—न्यायेनेवेति ॥
तत्र व्यवस्थार्थमिति—भाष्यस्य तत्र—अन्यत्वे प्रतिषेधोपसर्गणार्थ-
मित्यर्थः । एवञ्चैतन्नियमसिद्धावयुनाद एव स इति भावः । 'तस्मै-
वसाधेयम्' इति पाठे तदर्थेऽप्यभिहितमिति । कैयटस्वरसत्त्ववैव
पाठेऽप्येव च । दूषणान्तरमप्याह—यदि तु पूर्वमिति ॥

(५६९१ नञ्समासविकल्पबोधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ वा छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः ।
निर्वर्तितां वै यजमान आशास्ते अपश्रुतां । अयो-
न्तिवाय । अशिथिलन्तिवाय । अगोतामनपत्यताम् ।

भवेद्विद्वं युक्तमुदाहरणम्—अयोन्तिवाय, अशि-
थिलन्तिवायेति ।

इदं त्वयुक्तम्—अपश्रुतामिति । नह्यसौ समा-
सभावमाशास्ते ।

किं तर्हि ?

उत्तरपदाभावमाशास्ते—न पशोर्भाव इति ॥

(प्रदीपः) वा छन्दसीति । छन्दोविषये कश्चित् पूर्वं
त्वतलो ततो नञ्समासः, कश्चित् तु विपर्ययः ॥ अयोन्तिवा-
यः । प्रत्ययस्य पश्चात्तन्समासे नञ्स्त्रोरो भवति ॥ भवे-
द्विद्वमिति । अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्भुगपत् प्रातिः ॥
न ह्यसौ समासभाव इति । समासश्च न समासाथो
जायन्तर्गुक्तं वस्तु उच्यते । तस्मादसौ नाशास्ते—अपश्रु-
तः पशुसदृशो भूयासमिति ॥ किं तर्हि ? उत्तरपदाभाव-
मिति । उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभावमाशास्ते—पशुर्न भूव-
मिति । ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चात्तन्समासो विनाऽपि 'वा
छन्दसि' इति वचनेन सिध्यति ॥ न पशोर्भाव इति ।
भावस्य नञ्संबन्धात्, पशोरसंबन्धात् ॥

(उद्घोतः) ननु समासत्वाशयस्य कापि न सत्त्वमव
आह—समाससंबन्धेति ॥ पशोरिति । पशोनेनाऽसंबन्धादि-
त्यर्थः ॥

(५६९२ प्रत्ययसमावेशो वार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ नञ्समासादन्यो भाववचनः

स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थम् ।

स्वार्थमुत्तरपदवृद्धयर्थं च ।

स्वार्थं तावत्-अप्रथिमा, -अप्रदिमा ।

उत्तरपदवृद्धयर्थम्-अशोक्यम्, अकार्ण्यम् ॥

(८८२ स्वतन्त्रोत्तरपदसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५६)

२००२ आ च त्वात् ॥ ५ । १ । १२० ॥

(प्रदीपः) वक्ष्यमाणेर्विशेषविहितैस्त्वतलौ मा बाधिपा-
ताम्, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च यथा स्यातामिति सूत्रम् ॥(उद्धोतः) 'ब्रह्मणस्सः' इत्यन्तं त्वतलावधिक्रियेते इति
सूत्रार्थः, तत्फलमाह—वक्ष्यमाणैरिति । श्वनिजादिभिरपवाद-
ित्वर्थः ॥ गुणवचनादिभ्यः इति । येन्य एव कर्मणि पृथ्वाद्यो
विहितास्तोभ्य एव त्वतलावपि कर्मणि यथा स्यातामित्येतदर्थमिदं
पुनरितिर्लभ्यः ॥

(चकाराक्षेपप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

अनुकर्षणार्थः, त्वतलावनुकुप्येते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रकृतौ त्वतलावनुवर्ति-
ष्येते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) किमर्थश्चकार इति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ।

अथ त्वतलोत्तरप्राधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्मान्ना-
क्षिसम् । नैतदस्ति । गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनु-
त्तेरपवादसंदिग्धैः संदिग्धतदर्थोपस्थानौ त्वतलौ बाध्यतादा-
मिति सूत्रमवश्यं कर्तव्यम् । किं चासत्यसिन् सूत्रे त्वतलो-
त्तरप्राप्तिसिद्धौ, उत्तराणां प्रत्ययनिर्देशाभिराकाङ्क्षत्वात् ।
त्वतलोपरि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामान्याङ्गावे विधानादाका-
ङ्क्षया अभावात् ॥ अनुकर्षणार्थं इति । अन्यथाऽभिधेयानु-
पादानादवधिमात्रनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् ॥ प्रकृताविति ।
विधेयमन्तरेणानुपादानसम्बन्धक्यादेव साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतौ
त्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः ॥(उद्धोतः) सन्दिग्धतदर्थोपस्थानाविति । सन्दिग्धं तत्त-
त्प्राप्तप्राप्तप्रकृतिनिमित्तमुपस्थानं ययोरित्यर्थः । एतत्सूत्रमात्रे 'गुण-
वचन' आदिष्वेतेऽपि सम्बन्धो दुर्गन्ध इत्याह—किञ्चेति ॥ ननु तेषा-
माकाङ्क्षाऽभावेऽपि त्वतलाकाङ्क्षैव सम्बन्धः स्यादत आह—त्वत-
लोरेपीति ॥

(५६९३ चकारप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ आ च त्वादिति चकारकरण-
पवादसमावेशार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) आ च त्वादिति चकारकरणं कियते,
अपवादसमावेशार्थम् । इमनिच्छभृतिभिरपवादैः
समावेशो यथा स्यात् ॥(प्रदीपः) अपवादसमावेशार्थमिति । नञ्ज्ञन्-
समावेशार्थमित्यर्थः । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्य-
माणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयित्वा च नञ्ज्ञन्समा-
वेशार्थत्वं विवरिष्यते ॥ इमनिच्छभृतिभिरिति । अस्ति
चकारे प्राक् त्वात् अर्थं त्वतलौ भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति
कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यान्न त्वपवादेन समा-
वेशः । चशब्दात्तोऽपि भवतीति भावः ॥(उद्धोतः) विवरिष्यत इति । अस्य वार्तिकस्य व्याख्या-
स्वीत्यर्थः । ननु 'आ त्वात्' इत्येव स त्तिटोऽत आह—अस्-
तीति ॥ इत्ययमेवार्थं इति । 'प्राग्दीप्यतः' इत्यादावर्थानामेवा-
वधिमतं दर्शनादिति भावः ॥

(धात्तिकोत्प्रेयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'आ त्वात्' इत्येवमनिच्छ-
भृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति ॥(प्रदीपः) नैतदस्तीति । आ त्वात्वाः प्रकृतयोऽस्त्यस्त्व-
तलौ भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोऽपवादः समावेशः ॥(उद्धोतः) आ त्वात्वाः प्रकृतय इति । लक्ष्यानुपपत्त्यादेवं
विज्ञास्यत इति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आ त्वात्वाः प्रकृतयः—ता-
भ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चोच्येते ॥(प्रदीपः) आ त्वात्वाः प्रकृतय इति । गुणवचन-
प्राङ्गापिप्रकृतयः । ताभ्यश्चेति । कर्मणीति भावः ।
अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः ॥ यतश्चोच्येते इति । अनेन
चशब्दस्य प्रयोजनमाख्यायते । यतो विशेषप्रकृतेर्भावे पूर्व-
सूत्रेण प्रसक्तविमनिजादिभिश्च बाधितौ ततोऽपि यथा स्याता-
मित्येवमर्थश्चशब्दः । अन्यथा कर्मणि त्वतत्विधावस्य सूत्रस्योप-
योगात्त्वतलोपरवादौर्वाच्यः स्यात् ॥(उद्धोतः) गुणवचनेति । 'आ त्वात्वाः प्रकृतयोऽस्त्यस्त्व-
तलौ' इत्यादि भावः ॥ सूत्रार्थं इति । सूत्रप्रयोज-
नमित्यर्थः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'आ त्वात्' इत्येव
आत्वात्वाः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतः, यत-
श्चोच्येते ॥

(प्रदीपः) एतदपि नास्तीति । आ त्वारप्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलो विधीयमानावपादविषये कर्मणि च मविध्यत इति नार्थश्च शब्देनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आ त्वाद्यप्रकृतीरिति । अप्राप्तत्वतस्का इत्येव मानाभावादि भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आ त्वाद्यर्थास्तत्र त्वतलो यथा स्यातां, यत्र चोच्येते ॥

(प्रदीपः) आ त्वाद्येऽर्था इति । जातौ बहुवचनम् । कर्मण एकलैवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयमर्थः—यद्यवधि-मस्यः प्रकृत्य आश्रीयन्ते तदा अपवादैः समावेशः सिध्यति, प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य । गुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वत-लोर्विधानं न सिध्यति । तस्मादवधिमर्दपरिग्रहेण कर्मणि त्वतलो सूत्रेण विधीयते, चकारेण तु भावे अपवादैः समावे-क्ष्येते ॥ यत्र चोच्येते इति । भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादः प्रसक्तत्वावित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) जाताविति । ‘कर्मणो बाहुल्यात्’ इति वक्तुं युक्तम् ॥ न सिध्यतीति । प्रतिप्रसवपेक्षया विधित्वस्य गुरुत्वात्, उभयस्यैकवाक्येऽप्येकभावात् भावः ॥ ननु यत्रोच्येते तत्र विधानं व्यर्थमत आह—भावे विशेषेति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ‘आ त्वात्’ इत्येव आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलो मविध्यतः, यत्र चोच्येते ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । अर्थात् प्रकृतीश्चाविशेषणा-वधिमत्वेनापेक्ष्य त्वतल्विधानार्थश्चकारेणेत्यर्थः । केचित्तु, प्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यमन्यथा व्याचक्षते । तत्त्वयुक्तम् । प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्य कर्मार्थस्यो-पादानाद् प्रकृत्यन्तरेण तस्य सम्बन्धायोग्यत्वात् । तस्माद् गुणवचनेत्यतः प्रभृति प्राक् त्वात् या विशेषप्रकृतयस्ताभ्य एव प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलो भवतः, आपादपरिसमाप्तिर्मात्रकमा-धिकारात् । भावे तु प्राक्त्वादितस्मात् सूत्राद्व्यं याः प्रकृतय-स्ताभ्यः । एवं सूत्रेण तु व्याप्रातिपदिकमात्रादिति सिद्धान्तः ॥

(उद्घोतः) अर्थानिति । अवधिसंजातीयस्य कायमा-वेन विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ अन्यथा व्याचक्षत इति । ‘आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र’ इत्यस्य ‘प्रातिपदिकमात्रादिति शेषः’ इत्यादिरित्ये-त्यर्थः । प्रकृत्यन्तरेणेति । निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आ त्वाद्याः प्रकृतयस्ता-भ्यश्च त्वतलो यथा स्याताम्, यस्याश्च प्रकृतेरेत-सिन् विशेषेति ॥ प्रत्यय उत्पद्यते ।

किं कृतं भवति ?

लोपुसाम्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) यस्याश्चेति । प्रकृतिविशेषाच्चञ्चनौ प्राग्भ-वनात्सर्वेष्वप्यु विधीयमानौ त्वतलोर्वाधकौ प्राप्तु इति तद्विषये त्वतलो प्राप्यते । ‘प्राग्भवनात्’ इत्यवयुपादानाच्च नञ्चत्वावधि भावे भवतः । अन्यथा प्राग्भवेरित्येव वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्ये हि नञ्चञ्चाम्यां ‘पुंवद’ इति लिङ्गाच्च भाष्यम् ॥

(उद्घोतः) नन्वेवं भावे नञ्चनौ न स्वातामत आह—प्राग्भवनादिति । एतेन तद्वार्तिकोपभूतं वाचकमपि प्रत्या-ख्यातम् ॥

(८८२ निषेधसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५६)

२००३ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगत-
लवणवटयुधकतरसलसेभ्यः

॥ ५ । १ । १२१ ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(निषेधप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

त्वतलोरित्याह ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलो—अब्राह्मणत्वम्, अब्राह्मणतेति ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) कस्यायमिति । प्रतिषेध्यस्यानुपादानात्

अनन्तरयोश्च त्वतलोः प्रतिषेधस्यानिष्टत्वात्—प्रश्नः ॥ आचार्य-देशीय आह—त्वतलो रिति । ‘अनन्तरस्य विधिवि भवति प्रतिषेधो वा’ इति मन्यते ॥

(उद्घोतः) ननु त्वतलोः स्फुटितत्वाद् ‘कस्य’ इति प्रश्नो-ऽनुपपन्नोऽत आह—प्रतिषेध्यस्येति ॥

(५६९४ निषेध्यकथनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) ‘न नञ्पूर्वात्’ इत्युत्तरस्य भावप्रत्य-यस्य प्रतिषेधः क्रियते ॥

(प्रदीपः) उत्तरस्य प्रतिषेध इति । अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वादभावज्ञानस्य कथनु-त्तरस्य प्रतिषेधः ? अत एवोत्तरप्रतिषेधे ‘नेदृशि—’ इत्यादौ प्रतिषे-धोपादानम्—अत आह—अधिकारादिति ॥

१ उत्तरप्रतिषेधे इति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वेन अवज्ञान-पूर्वे निषेध्यगणनाश्रयत्वेन, सिद्धाग्रे विवक्षितस्य विषयत्वात्प्राप्त्युत्पत्तेः । यथा ‘नेदृशि कृति’ इति एष इत्यङ्गहम् । यदि ‘आधेपातुकस्येङ्गहम्’ इत्यत २०

ऊर्ध्वं नेदृशीति सूत्रं प्रणीतो स्यात्तदार्जसङ्गेषु इष्टप्रदणमनावश्यकमेव । नेदृ-शीति सूत्रमप्यत्र उभये वंश अभावकथनप्रतियोगिज्ञानोपपत्त्यर्थमिष्टप्रदणम्, तद्व-त्प्रति प्रतियोगिज्ञानोपपत्तये यत्नः कार्य इति भावः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो
विधीयते, न च तत्र काचिन्नपूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते ।
तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
षिध्यते ।

यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति—“पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक्” (५।१।१२८) इति ।

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्-पत्यन्ता-
द्यम्भवति, नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति ॥

(प्रदीपः) परिगणिताभ्य इति—गृथादिप्रसूतिभ्यो
गणे सूत्रे च पठिताभ्यः ॥ यत्र तर्हति । एतद्योपलक्षणम् ॥
‘हायनान्त्युवादिभ्योऽण्’ ‘इगन्ताभ्य लघुपूर्वात्’ ‘शेषाधाद्
गुरुषोऽन्ताद् बुञ्’ इत्येतेः सूत्रैर्नपूर्वात्तात्पर्यादास्त्येव प्रसङ्गः ॥
यद्येतावदिति । अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात् ‘पत्यन्त-’
सूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः, स एवोत्तरात्रानुवर्तिष्यते ॥

(उद्ध्योतः) परिगणनस्याऽदर्शनादाह—पृथ्वादीति ॥
ननु पत्यन्तविषयकनिषेधेन कथं हायनान्तादिविषये सिद्धिः ? अतः
आह—अन्न प्रदेशो इति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः-उत्तरो भावप्रत्ययो
नरूपर्वाद्ब्रह्महीर्भवतीति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्ह्येति । अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधि-
कारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । तत्र
तदन्तैर्विध्यभावात् प्रसङ्गाभावात् किं प्रतिषेधेन ? कृतध्यासो
नष्पृक्षद्विभुव्रीह्येन्द्र्यपूर्वाच्च तत्तुल्यताप्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति
पूर्वः पक्षः । अनिष्टत्वेन तत्तरम् ॥

(उद्घोतः) ननु नवपूर्वाद्द्विहीस्तत्संज्ञाज्ञापनेऽपि कथमस्य
साधक्यम् । अत आह—अत्र प्रदेशे प्रतिषेधेति ॥ इमनिजादी-
नामपीति । तथा च तद्विषये तदन्तविधिर्ज्ञाप्यत इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नेष्यते । त्वतलावेवेष्येते । अविद्यमानाः पृथवो-
ऽस्यापृथुः, अपृथोर्भावः-अपृथुत्वम्, अपृथुतेति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः-उत्तरो भावप्रत्ययो-
ऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति ।

(भाक्षेपभाष्यम्)

नैवेद्यते । त्वतलावेवेद्यते । परमः पृथुः-परम-
पृथुः, परमपृथोर्भावः-परमपृथुत्वम्, परमपृथुता ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः-उत्तरो भावप्रत्ययः
सापेक्षाद्भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? *नञ्समासादन्यो
भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थम्* इत्युक्तं तदुप-
पन्नं भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्ह्यिति । प्रसन्नोभावमात्रप्रियेभो न वक्ष्यमः । कृतं तु ज्ञायति-“यथापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति”-न यूँयोभाव इति । अर्धं हि प्रकृत्यर्थं न भवतिपक्षेत्वात् प्रकृत्युक्तं तदसाम्यं प्रजाः प्राप्नोति ज्ञापकत्वं ज्ञापित्वं-अप्रथिमिति । ननुर्वक्ष्ये तत्पुरुषस्य प्रसासना तदर्थं विग्रह-वाक्यावस्था-इति तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्रीयते । त्वत्तो नु क्ते न नृसमासे भवतो न नु सापेक्ष्यात्, उत्तरप्राथम्यविषयवत्तु ज्ञापनस्य ॥

(उद्धृत्य) : सापेक्षभावस्यलोपोत्पत्तिं हायकस्यं यथा तन्मा
दर्शयन्ति—प्रसङ्गाभावादिति । ननुर्वैतल्लुपरात्तदन्विधमभिन
प्रसङ्गाभावः स्वस्थः ॥ यत्राद्य विषये इति । सापेक्षः स्वस्थः ॥
अयं भावः—उत्तरपक्षे तु भूयैषां स्वस्थस्य विषयाभावात्तान्मास्यैः प्रसङ्गः
प्रसङ्गोपपन्नः हायते । न च औचित्येन तस्यैव वारित्वात्तान्मास्यैः । ननुपूर्वा-
त्तत्पक्षे च किन्तु ततः मागेव' इति चत्रार्थः इत्याशयात् । ज्ञापयती-
त्यस्य च—लोपोत्पत्तयः । ननु ननुप्राहा—अत्र होत्यादि । ननु
'सापेक्षता' इत्यर्थेहापने 'राक्षः पृथगोर्भावः' इत्यर्थेवैतल्लुपरात् स्व्यादिस-
हाहा—प्रत्यापत्तेरिति ॥

भाष्ये—सापेक्षादित्यस्य—नञर्थसापेक्षादित्यर्थः । ननु त्वतला-

नन्पूर्वात्-’ इति सूत्रं व्यर्थं सत् स्थापयतीति भावः ॥

६ ज्ञापनस्वरूपमाह—यत्रापीति ॥

७ तादृशं लक्ष्यमाह—न पृथोरिति ॥

८ न पृथोर्भाव इत्यत्र भावप्रत्ययत्वाभावे हेतुमाह—अत्र हीति ॥

९ नञपूर्वेति । तदन्तविध्यभावेन नञात्पुरुषात्प्रसंगाभाव इत्यन्वयः ॥

१० युगपदिति । न पृथोर्भाव इत्यत्र पृथुशब्दार्थे नञर्थस्य भावमल्यर्थस्य युगपदन्वयविवक्षायामित्यर्थः ।

११ ज्ञापितेऽपीति । अस्मान्मर्त्याद्मातुः मृत्योः युगपदुभयसंबन्धविवक्षायाः
मपि भवतीत्यर्थज्ञापनेऽपि तत्पुरुषसमकालमेव मृत्युः, तत्पुरुषोत्तरं निषेध-
श्चेति चारितार्थ्याभाव इत्यर्थः ॥

१ पल्यन्तसुश्रव्य परत इति । असिग्नदेशेऽस्य प्रतिषेधस्यानुवयोनात् ।
 'पल्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति प्रदेशे तत्प्रकरणविषयकः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 तेन ह्रायनान्तादिविषयेऽपि सिद्धिरिति भावः ॥

२ अत्र प्रदेशे इति । अस्य मतिष्वेव अभिकारस्यावयवेन प्रदेशविषय-
कत्वात् इमनिजादीनामप्यत्र निषेधः प्राप्तोतीति भावः ॥

३ तत्र तदन्तविध्यभावादिति । 'पृष्वादिभ्यः—' इत्यादिसूत्रैः मङ्गली-
नामुपादानात् 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन—' इति तदन्तविद्येर्निषेधाच्च इमनिज-
दीनां नन्पूर्वात्तत्पुहवात्प्रातिपदिकेरेव मेति भावः ॥

४ तत्तत्तेति । नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरिनिजादिमत्पयसत्ताङ्गापनेऽपि-इत्यर्थः ॥

५ कृतस्त्विति । ननु तत्पुरुषादावमल्यस्य कस्यापि प्राप्तिरेव चेति 'न

वपि तर्हि सापेक्षात्सत्ता, ततो नञ्समासे स्वरदोषोऽपि आह—
स्वतलौ चिति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति—सर्वे एते तद्विताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं
“नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हं हितालमथोस्तद्विताः”
(श्रु. २।१५५) इत्याह ॥

(मदीपः) यदयमिति । ‘वस्तेभ्यो न हितः’ इत्यादौ
प्रतिषेधापेक्षया तद्वितानुत्पत्तौ नञः परस्य सम्पादाद्यर्थतद्विता-
न्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नम् । तत्किमपि ‘सामान्येन सर्व-
सहितो नञोपेक्षाद्भवति’ इति ज्ञापयति । तदेवं सूत्रमेतत्
प्रत्याख्यातम् । ‘त्वैतल्लभ्यां नञ्समासः—’ इत्येतद्विद्वानां विषयं
न नियमायम् । चतुरादिभ्यस्तु नञोपेक्षेभ्योऽनभिधानात् पञ्चन-
भवति । कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् पञ्चि सति
‘आचतुर्व्यम्’ इत्यादि भवति । ‘यथातथयापुरयोः पर्यायेण’
इत्येतत् सूत्रं विवक्षायेनैव लब्धयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण
प्रत्याख्यास्यते । यदा पूर्वं भावविषया पश्चात्प्रतिषेधविषया
तदा—‘अथाथातथ्यम्’ अथाथापुर्व्यम्’ इति भवति । पूर्वं तु
प्रतिषेधविषयकम् ‘अथाथातथ्यम्’ ‘अथाथापुर्व्यम्’ इति भवति ।
‘न पत्युर्भावः’ इत्यत्र पतिशब्दः केनलं प्रातिपदिकं न पत्यन्त-
मिति यगभावे ‘त्वतल्लभ्यां नञ्समासः—’ इति वचनात् नञ्समासे
कृते त्वतलौ भवतः । ‘न पटोर्भावः’ ‘न मनुष्यस्य भावः’
‘न हित्वायस्य भावः’ इत्यादौ पूर्वाक्षेपापकात् नञोपेक्षेत्येति
पूर्वं प्रत्ययः पश्चाच्चञ्समासः—‘अपाठवम्’ ‘अमातुष्यकम्’
‘अद्वेहायनम्’ इति । अशुचिशब्दात् तत्पुरुषात् ‘इगन्तात्—’
‘५।१।३१ इतीष्यत् एवाण—‘आसौचम्’ ‘अशौचम्’ इति ।
‘नञः शुचीश्वर—’ इति पूर्वपदस्य वा ब्रह्मिष्ठतरपदस्य निरूप्यम् ।
‘न शुक्लस्य भावः’ इत्यादौ सापेक्षात् पञ्चानुत्पत्तौ च ‘अशौक्यम्’
इत्यादि भवति । तदेवं सूत्रेऽस्मिन् प्रत्याख्याते लक्ष्यदर्शन-
वशात् कश्चिद्भावनिषेधोऽप्युपनिबध्नासायां ज्ञापकात्—नञर्थ-
वत्त्वोपेक्षेति पूर्वं संपादात् भावप्रत्ययः, पश्चाच्चञ्समासः ।
स्वतलौ तु कृते नञ् समासे । कश्चिद् पूर्वं भावविषया कश्चिद्
पूर्वं निषेधविषया ॥

(उद्धोतः) वस्तेभ्यो न हित इति । अत्र नञैर्मनपेक्ष्य
तद्वितं कृत्वा नन्तत्पुर्वे उत्तरपदार्थसदृशोऽन्यः प्रतीयते, न तु

हितत्वादियुगप्रतिषेध इति न सुत्रोदाहरणसम्भवः । यथार्थं तत्र-
वीरिस्तीत्युच्यते तदा ज्ञापकत्वासम्भवः । पूर्वं नञ्समासे तु
तद्वितान्तोत्तरपदभाव इति हितार्थे नञर्थप्रकल्पयोर्गुणपदन्वयं
निवृत्तिना पूर्वं तद्वितं कृत्वा पश्चादवयवद्वाराकसामर्थ्योपश्रयं तद्वि-
तान्तेन नञ्समासे उदाहरणत्वं बाध्यम्, तत्र च हितार्थस्य सापेक्ष-
त्वादुत्पत्तात् ज्ञापकत्वमित्यर्थः । ‘वस्तेभ्यो नञर्थविषया’ इति तु न
शुक्लं, गुणप्रतिषेधसाम्प्रतीतिरिति भावः ॥ इदं न युक्तम्, यत् हि
प्रत्ययार्थस्य सापेक्षात्, न प्रकल्पार्थस्य—इति सापेक्षाद्भवन्तीति ज्ञाप्या-
सङ्गतिः । किञ्च हितार्थस्य प्रधानस्य प्रतिषेधसापेक्षत्वेऽन्यप्रधानस्य
वत्तस्य न सापेक्षतेति कुतस्तद्वितानुत्पत्तिः ? इति । ‘अवति च प्रधानस्य
सापेक्षस्यापि समाप्तः’ इत्यस्य ‘उपमितम्—’ इति सूत्रे न्यायसिद्धायाः
कैशवे उक्तत्वेन ब्रह्मन्तरेऽपि तस्य, न्यायप्राप्ता नानामावादा । अत
यत् ‘पिपठित्वो भोक्तुम्’ इत्यादौ सम्पत्तिः, ‘भोक्तुम्’ इत्यस्य पठ-
नकर्तृकेच्छायामन्यथा । ‘गुणप्रतिषेधप्रश्नं ज्ञापकम्’ इति तु वक्तुं
शुक्लं, तस्य हि ‘अगर्दभरमिकः’ इति प्रत्युदाहरणम् । तत्र हि
गर्दभप्राह्मणकर्मिणि इत्यर्थे आर्थिकगुणप्रतिषेधस्वरत्वात्सुदाहरणत्वा-
सङ्गतिरेव, अन्यथा ‘अवस्तीयः’ इत्यनपि हितावधि नञर्थवत्त-
भोर्गुणपदन्वयविवक्षायामपि हितस्य धर्मित्वेन तत्र नञर्थालम्बना-
भावात् न्ये हिताभावः प्रतीयते, न गुणप्रतिषेधः । भेदादीकत्वे
तु न बाध्यवृत्त्या, अपि त्वार्थतेति तत्साधुदाहरणत्वं न स्यात् ।
‘वस्तेहितत्वाभावात्’ इत्यप्येतत् न, प्रवृत्तिमिति प्रत्ययस्य विशेषण-
तायास्तदाभ्यसाम्यं सिद्धेयत्वात्साहचर्यत्वात्तदलम्बनमन्युत्पन्न-
त्वाच्च । सूत्रं तु गुणप्रतिषेधस्यैव हेतवं श्रुतोपमिति न तद्वत्तद्वि-
श्वस्यत्वरूपकस्यान्यथाऽवकाशः । असाह्यदर्भस्ये युगपदभ्यविवक्षायां
परत्वाच्चित्तोत्तरं समासे प्रत्युदाहरणत्वं वाच्यं, तदा हि ‘गर्दभ-
रमिन्नाहंयकतां’ इत्यर्थे इति गुणप्रतिषेधमाभावः । तत्र च परत्वात्पूर्वं
तद्वितं कृतेऽवयवद्वाराकसामर्थ्याभिस्य तद्वितान्तेनैव समासः, न तु
तदवयवेन, असादेव प्रतिषेधज्ञापकात् । अन्यथा तद्वितान्तस्योत्तर-
पदत्वामाजाद्विष्यप्राप्ते निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक् ॥ प्रत्या-
ख्यातमिति । अत्रप्रदेशे प्रत्याख्यातमित्यर्थः ‘पत्यन्त’ इत्यस्यपि
तु ‘न नप्पूर्वात्’ इति कण्ठ्यमेवेति बोध्यम् ॥ इदानीमिति ।
सापेक्षादपि तद्वित इति ज्ञापने इत्यर्थः ॥ ननु सापेक्षादपि तद्वितोत्पत्तौ
चतुरादिभ्यो गुणपदमविवक्षायाम् परत्वात्तस्यैव ‘अचातुर्व्यम्’ इति
स्वात्, सूत्ररीत्या तु ‘आचतुर्व्यम्’ इति—शब्दे, अत आह—चतुरा-
दिभ्य इति ॥ न अवतीति । ‘प्यत्’ इति शेषः । त्वतलौ तु नन्त
शब्द, ‘त्वतल्लभ्याम्’ इति वचनात् ॥ नानेवं कृतनञ्समासात्पञ्चपि न

१ नञो गुणप्रतिषेधे इत्यस्य ज्ञापकत्वमुपादयति—वस्तेभ्यो न हितः ॥

२ ‘तस्य भावस्वतलौ’ इति सूत्रे ‘त्वतल्लभ्यां नञ्समासः पूर्वाभिप्रे-
यित्वं स्वतलौ स्वरसिद्धयः’ इति याचितव्यम् । न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे
सिद्धे ‘त्वतल्लभ्याम्’ इति वचनं निपातयामिष्यति च वैयर्थ्योक्तव्यम् ॥

३ नञसम्बन्धवैयर्थ्येति । नञ्सम्बन्धमात्रात् तद्वितप्रत्यये तत्तत् नञ्सम्बन्धो
तत्र नञो गुणप्रतिषेधे विधानमात्रमात्रेण न—इत्यस्य ‘नञो गुणम्’ इति श्रु-
दाहरणत्वे सम्बन्धोक्तव्यम् ।

४ यथार्थवैयर्थ्येति । यदाहितस्य निषेधेऽपि हितस्यपि तत्र निषेधः प्रतीयत
त्येति नञोगुणप्रतिषेधार्थकत्वमपि संभवत्युक्तौ तु सुत्रोदाहरणस्य संभवेन

वैयर्थ्यमात्राभावात्प्राधान्यं न हितं भावः ॥

५ वस्तेभ्य इति । नञर्थस्य हितार्थस्य भेदः भावः ॥

६ इदं न युक्तमिति । वैयर्थ्येन हि हितार्थे नञर्थप्रकल्पयोर्गुणविव-
क्षायाम् अपेक्षत्वात् मातोतीत्युक्तं तत्र युक्तम् ॥

७ वृत्तस्वरद्वारे—तद्वितवृत्ताविति ॥

८ न्यायप्राप्ताविति । न्यायेन प्राप्तस्य वक्तुः अभावात् भाववचन-न्या-
यस्यापवादित्वम् ॥

९ गुणप्रतिषेधेति । मदीपे संश्रुत्यस्य ज्ञापकत्वं यदुक्तमप्येव
गुणप्रतिषेधप्रत्ययेन ज्ञापकमिति युक्तमिति भावः ॥

सादत आह—कृते तिथति ॥ नञ्समासात्, ध्वनिष्वत् इत्यत्र भाष्यं प्रमाणत्वेनोपपन्नमिति—यथातथेति । ‘अचतुर्—’ इत्यादिचुत्रशेषोऽप्यत्र गमकः । स च ब्राह्मणादेराकृतिगणनात्प्रत्याख्यातव्य इत्यन्यत् । अन्यथा ‘चतुर—’ इत्यादिचुत्रशेषे कृतेऽपि ध्वनिष्वौ तदन्त-विध्यभावात्तदप्राप्तिरेव स्यात् ॥

न पत्यन्तमिति । ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति निषेधादिति भावः ॥ स्वतलौ भवत इति । नञ्समासे कृते यक् तु न, ‘न नञ्पूर्वात्’ इति निषेधात् । तत्र तत्कालेन्यताया उक्तः । अस्मात्के-यटात् फात्रप्रदेशे प्रत्याख्याने एव पूर्वकैयटालयं न सर्वथा प्रत्याख्याने इति बोध्यम् ॥ पूर्वं प्रत्यय इति । कृतानञ्समासात् न, पूर्वोक्त-युक्ते । बहुव्रीहेस्तु भवत्वेव । अशुचिश्चन्द्रादिष्वत् इत्यत्र प्रमाणमाह—नञ इति । आशीचश्चन्द्रात् भावमतीतिरिति भावः ॥

तदेवमिति । तदेवम्—अत्रप्रदेशे प्रत्याख्याते इत्यर्थः । ‘पूर्वं निषेधविधेया’ इत्यनन्तरम्—‘एवं व्यवस्थामाश्रित्य सर्वथा सूत्रं प्रत्याख्येयम्’ इति शेषः ॥ लक्ष्यदर्शनवशादिति । एवञ्च ‘पत्यन्त—’ इत्युत्तरमपीदं न कार्यमिति भावः ॥ कृते नञ्समास इति । ‘भवतः’ इति शेषः । क्वचित्पूर्वमिति । ‘लक्ष्यदर्शनवशात्’ इति अत्राप्यपेक्ष्यते । पत्यन्तादिविषये च पूर्वं भावविधिवेति न नन्त-रपुनराविर्भा प्रसङ्ग इति न तत्रापि प्रदेशे ‘न नञ्पूर्वात्तत्पुनरात्’ इति वक्तव्यमिति भावः ॥

(८८३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५७)

२००४ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा

॥ ५ । १ । १२२ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(वाप्रयोजनजिज्ञासामाध्यम्)

वावचनं किमर्थम् ?

वाक्यमपि यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा (४।१।८२) तथा वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—त्वत्तलावपि यथा स्याताम् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ‘आ च द्वात्’ इत्ये-

तसाद्यत्वात् त्वत्तलावपि भविष्यतः ॥

अतः उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) वावचनमिति । वक्ष्यमाणेऽभिप्रायः । आचार्यदेशीयः परिहरति—वाक्यमपीति ॥

(५६९५ वाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृथ्वादिभ्यो वावचनमण-

समावेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथ्वादिभ्यो वावचनं कियते, अण्टमावेशो यथा स्यात् । पार्थवम्, प्रथिमा ॥

(प्रदीपः) अण्टमावेशार्थमिति । यत्रोत्सर्गापवादी विभाषा तत्रापवादेन मुक्ति उत्सर्गो न प्रवर्तते, वाक्यानुष्ठानार्थ-त्वादिभाषायाः । लिङ्गे च ‘पारे मध्ये पञ्चा वा’ ‘पीलाया वा’ इत्यादिषु विकल्पवचनमसाध्यं—इति अण्टमावेशार्थमिह वावचनम् ॥

(८८४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५८)

२००६ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः

कर्मणि च ॥ ५ । १ । १२४ ॥

(ध्वन्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(५६९६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीना-
मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम् ।
चातुराश्रम्यम् ॥

(प्रदीपः) चातुर्वर्ण्यादीनामिति । प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकमसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमिति स्मार्थ एव ध्वञ् भवति । च-
त्वारो वर्णाः—चातुर्वर्ण्यम् । चतुर्वेदमेव—चातुर्वैद्यम् । अथ वा
चतस्रो विद्या अधीते, ‘विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तरात्कपादिः’ इति
ठकः ‘सर्वसादेर्दिगोश्च लः’ इति लङ् । चतुर्विध एव—चातु-
र्वैद्यम् । अनुशक्तिकादेराकृतिगणनादुभयपदवृद्धिः ॥

(उद्धोतः) ‘चतुर्वर्णादिभ्यः’ इत्येव वक्तुमुचितमत आह—
प्रत्ययान्तमिति ॥

(५६९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्हतो नृञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्हतो नृञ्च प्यञ्च वक्तव्यः । अर्हतो
भावः—आर्हन्त्यम् । आर्हन्तीति ॥

(प्रदीपः) अर्हतो नृञ्च चेति । ‘अर्हः प्रशंसायाम्’ इति
शत्रन्तोऽहृच्छब्दः पूजावर्थाभिधायी ॥ आर्हन्तीति ।
पितृकरणात् स्त्रियामपि ध्वजन्तः प्रयोगः । तथा च—औषिती,
मैत्री—इत्यादि प्रयुज्यते ॥

(८८५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५९)

२००७ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ ५।१।२५.॥

(यत्प्रत्ययाधिकरणम्)

(नेति संघातग्रहणसमर्थकं भाष्यम्)

किमिदं नलोपे वर्णग्रहणम्, आहोस्वित् संघात-
ग्रहणम् ।

किं चातः ?

यदि वर्णग्रहणम्, स्तेयम्, नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति ।

अथ संघातग्रहणम्, अन्त्यस्य लोपः कस्मात् भवति ।

सिद्धोऽन्त्यलोपः 'यस्य' द।३।१४८ इत्येव । तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयादेशः प्राप्नोतीति । 'यस्य'—इत्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् ॥ अयेति । 'नामर्थकेऽलोन्त्यविधिः—' इत्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावाच्चाहता ॥ आरम्भसामर्थ्यादिति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यनुसंहारे बाध्यत इत्यर्थः ॥

(८८६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ६०)

२०१२ हायनान्तयुवादिभ्योऽण्

॥ ५ । १ । १३० ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५६९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणप्रकरणे ओत्रियस्य

घलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणप्रकरणे ओत्रियस्योपसंख्यानं

* वा. पुलके 'यलोपश्च' इति पाठः ॥

कर्तव्यम्, घलोपश्च वक्तव्यः । ओत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) घलोपश्चेति । यदा 'छन्दसः श्रौत्रभावो यंश्च प्रत्यय' इति पक्षस्तदा यस्य लोपः, यदा तु 'वाक्यार्थे पदवचनम्' इति दर्शने तदा घञान्देन 'इय' इतिरूपं लक्ष्यते । कश्चित्तु 'यलोपश्च' इति पाठः ॥

इत्युपाध्यायजैव्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्ध्योतः) कश्चित्तिवति । तत्रैव 'य' इति सङ्घातग्रहणं, पञ्चादिकारस्य 'यस्य'—इति लोपः ॥

इति श्रीशिवभट्टयुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
ह्योते पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

२ तत्र येति । 'यलोपश्च वक्तव्यः' इति भाष्यपादे यस्य सङ्घातग्रहणं यलोपात्तन्तरं च अगमाभिसङ्कारलोप इति भावः ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिकमंडल-योगः	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	८२६	३२	२८	६०	८८६
अव्याख्यातसूत्राणि	१०५६	२६	५०	७६	११३२
समुद्धितसूत्राणि	१८८२	५८	७८	१३६	२०१८
वार्तिकानि	५५८६	६१	५१	११२	५६९८

(८८७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १)

२०२२ विभाषा तिलमाषोमभङ्गा-

णुभ्यः ॥ ५ । २ । ४ ॥

(वतोऽधिकरणम्)

(उद्धोतः) क्वभि प्रति वचनम् ॥

(५६९९ पूर्वपक्षविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिलादिभ्यः खञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् । तित्यम् । तैलीनम् ।

किमर्थमिदमुच्यते, न यता मुक्ते 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्च' (५।२।१) इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

(प्रदीपः) न यता मुक्त इति । महाविभाषया वाक्ये सिद्धे विभाषाग्रहणमुत्तरप्राप्त्यर्थमेवेति भावः ॥

(उद्धोतः) यत्रोत्सर्गोऽपवादमिति न्यायात्खञ्चप्राप्तेराह—
महाविभाषयेति ॥

(५७०१ समर्थवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उमाभङ्गयोरधायत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्च' इत्युच्यते, न चोमाभङ्गे धान्ये ।

चमेषु यत्पठ्यते तदानीम्, न चैते तत्र पठ्येते ॥

(प्रदीपः) उमाभङ्गयोरिति । निमित्ताभावात्ताभ्यां खञोऽप्राप्तिः । विभाषाग्रहणं तु तिलमाषाणुभ्य एव खञः प्राप्त्यर्थं स्यात् ॥ चमेष्विति । 'यवाश्च मे माषाश्च मे' इति चने-शब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणाचमेशब्देन तदन्तोऽनुवाका उच्यन्ते । अथ वा 'च मे' शब्दस्य 'चम्' इति यन्मकारान्तं तदनुकरणं—'चम्' इति । आगन्तुना चाकारेण चमशब्दो भवति । चमशब्दो विद्यते येष्वनुवाकेषु ते—चमाः । 'अप्यायानुवाकयोर्लुक्' इति छस्य लृक् ॥

(उद्धोतः) उमा—अतसी । भङ्गा—प्रसिद्धा ॥ निमित्ताभावादिति । धान्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ ननु 'च मा' इति न किञ्चित्सिद्धं, चकारमकारेषु च धान्यानां पाठोऽसम्भवीत्यत आह—यवाश्च मे इति ॥ ननु 'च मे' शब्देन तदनुवाकोक्तौ मत्वर्थ-प्रत्ययं विनाऽऽनुवापत्तिरत आह—अथ वेति । एकारान्तानु-करणादेव छञ्चकि सिद्धे, आगन्तुकाकारपठनेन धावनं किमर्थमिति चिन्त्यम् ॥

(खञ्चग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

तस्मिन् खञ्चग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्जिति ॥

(अनुवर्तनाक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते, "व्रीहिशाल्योर्लुक्" (२) "यव-यवकपट्टिकाद्यत्" (३) इति खञ्जेति खञ्जपि प्राप्नोति ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्च । व्रीहिशाल्योर्लुग्भवति, धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्च । यवयवकपट्टिकाद्यद्भवति, धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्चभवति ।

विभाषातिलमाषोमभङ्गाणुभ्यः, भवने क्षेत्रे ख-ञ्चग्रहणमनुवर्तते । धान्यानामिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति । धान्यग्रह-णेन सम्बन्धमनुवर्तस्य इत्यर्थः । अथ वा सम्बन्धत इति सम्बन्धः । धान्यग्रहणसम्बद्धमनुवर्तिष्यते इत्यर्थः । ततो धान्य-सामान्यसम्बन्धं खञ्चग्रहणं व्रीह्यादिभिरन्यविशेषैर्न सम्ब-ध्यते । 'भवने क्षेत्रे' इत्येतत् प्रत्ययेनाभिधायकैः सम्बध्यते ॥

(उद्धोतः) सम्बन्धस्याप्रकृतवाच्यदुवृत्तिः कथमत आह—धान्येति । भाषे धञिति भावः ॥ अनुवर्तस्य इति । खड्वन कर्ता । धातुरामनेकार्थत्वादनुपूर्वकवृत्तेरनुवर्तोऽप्यर्थः इति भावः ॥ अथ वेति । कर्मणि धात् । यत्रञ्च 'अनुवर्तिष्यते' इति यथाकृतमेवेति भावः ॥ व्रीह्यादिभिरिति । तद्वदितैरित्यर्थः ॥ प्रत्ययेनेति । तस्यायांकाङ्क्षित्यदि भावः । अथ एव 'विभाषा—' इति सूत्रे 'धान्या-नाम्—' इत्यस्य निवृत्तिर्भाष्ये उक्ता ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वा मण्डूकमुत्तयोऽधिकाराः ।

यथा—मण्डूका उत्कृत्योत्कृत्य गच्छन्ति, तद्वद-धिकाराः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । यत्रैवार्थित्वं तत्रैवाधिकाराः सम्बन्धन्ते, नान्यत्रेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) मण्डूकस्य चेतनत्वेन तथा गमनसम्बन्धेऽपि शब्दस्य कथं तथा गमनमत आह—यत्रैवेति ॥ अर्थित्वम्—आ-काङ्क्षा । न तु नदीस्रोतोन्त्येनानाधिकार इति भावः ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्याप-वादो विज्ञायते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः । अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकरणार्थ-स्याकरणात्प्रकृतस्य खञोऽग्यतौ बाधकौ भविष्यतः, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥

(प्रदीपः) यथोत्सर्गेणेति । उत्सर्गस्यान्वय चरिता-

र्यत्वादपवादविषये प्रवृत्तिः सन्दिग्धा—इति—असन्दिग्धेनापवादनासां बाध्यते । एवं खलु उत्तरार्थोनामनुवृत्तौ नान्तरीयकोपस्थानसम्भवात्सन्दिग्धप्रवृत्तित्वात्सन्दिग्धप्रवृत्तिभ्यां ढस्य-दृश्यां बाधः । ‘धान्यानाम्—’ इत्यनेन प्राप्तस्य खस्यो ढस्य-तावपवादी, ननु तत्रानुवृत्त्या सन्निहितत्वेति साधन्यैवधर्म्य-सम्भवात्—‘यस्योत्सर्गेण प्रसक्तस्य—’ इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) अपवादनासाविति । यथा केन अगिति भावः ॥ नन्ववास्तुसर्गापवादमात्रसत्त्वात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाना-वोऽनुपपन्नोऽत आह—धान्यानामिहनेनेति । सन्दिग्धप्रवृत्ति-त्वासाधन्यं बोध्यम् । अनुवृत्त्या सन्निहितस्यानुवृत्तिसामर्थ्येन बाधासम्भवविषयं बोध्यम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वा एतज्ज्ञापयति—अनुवर्तन्ते नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति ।

किं तर्हि ?

यत्ताद्वयन्ति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति—‘अनुवर्तमाना अथधिकारा यत्र यज्ञो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्र’ इति । अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुवर्तनादेव खलु सिद्धत्वात् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ वा यता मुके ‘धान्यानां भवने क्षेत्रे खलु’ इत्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तं न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

उमाभङ्गयोरधान्यत्वादिति ।

नैष दोषः ।

घिनोतेर्धान्यम्, एते चापि घिनुतः ।

अथ वा शणसप्तदशानि धान्यानि ॥

(प्रदीपः) घिनोतेरिति । योगरूपरित्यम्—उमाभङ्ग-योपीति भावः । चमकेषु तु—अधान्यान्यपि कामिचित्पञ्चन्ते, धान्यान्यपि कानिचित्पञ्चन्ते न हि तद्वन्धपरिगणनार्थमिति तत्रापाठादुमाभङ्गयोरधान्यत्वं न भवति ॥ शणसप्तदशा-नीति । धान्यपरिगणनार्था स्मृतिरित्यम् ॥

(उद्घोषः) नन्वितिप्रसङ्गोऽत आह—योगरूपरिति । श्रूयते च—‘धान्यमसि घिनुहि देवान्’ इति ॥ ननु धान्यपरिगणनार्थ-चमकादुमाभङ्गयोरेव आह—अधान्यान्यपीति । अन्नादीनी-लर्षः ॥ धान्यान्यपीति । कोदरादीनि । भाष्ये—घिनुत इति । ग्रीवीद इत्यर्थः ॥ स्मृतिरिति । उमाभङ्गयोरपि शणविशेषत्वाद्धा-न्यत्वमिति भावः ॥

(८८८ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. २)

२०२४ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः

॥ ५ । २ । ६ ॥

(खप्रत्ययविकरणम्)

(विपातनाभिप्रायशङ्काभाष्यम्)

सममुखेति किं निपात्यते ?

(५७०२ निपातनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संमुखेति समस्यान्तलोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते ।

सममुखस्य दर्शनः—संमुखीनः ॥

(प्रदीपः) समस्यान्तलोप इति । समं मुखं यत्राद-शौद्धौ प्रतिविम्बाश्रये सति दृश्यते स हि—संमुखीन इति प्रयोगदर्-शनाभिप्रायतनाश्रितम् । संशब्दस्य निपातस्यार्थसङ्ख्यभावाद-नाश्रयणम् । प्रत्ययसन्धिविभेगात्कारण्येन निपात्यमानसंज्ञभावे न भवति । संमुखीनादर्शादिसादृशान्यान्त्योऽप्यभिमुखत्वावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्याहुः ॥

(उद्घोषः) ननु सप्तसर्गपूर्वाख्येन सिद्धे विपातनं व्यर्थ-मत आह—समं मुखमिति । सर्वं मुखमिलनं । न चात्रार्थे ‘सम्’ इति निपातस्य सकृत्तिरस्तीति भावः ॥ दर्शन इति—अधिकरणे खलु । न भवतीति । अत एव भाष्ये ‘सममुखस्य दर्शनः’ इत्येव विग्रहो दक्षितः । तेन ‘संमुखस्य दर्शनः’ इति वृत्तिकारोक्तमनुक्त-मिति भावः ॥ नन्वेवं ‘संतुगे संमुखीनं तं’ इत्यादिप्रयोगासङ्गति-रत आह—संमुखीनादर्शादीति ॥

(८८९ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३)

२०२७ अनुपदसर्वान्नायानयं वद्धाभक्ष-

यतिनेयेषु ॥ ५ । २ । ९ ॥

(अयानयपदार्थबोधकं भाष्यम्)

अयानयं नेय इत्युच्यते, तत्र न ज्ञायते कः—अयः, कः—अनय इति ॥

अयः प्रदक्षिणम् ।

अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगमिनां शाराणां यस्मिन् परेः पदानामसमावेशः सः—अयानयः । अयानयं नेयः—अयानयीनः, शारः ॥

(प्रदीपः) तत्र न ज्ञायत इति । अयनं—‘अयः’ इति गम-नमात्रमयशब्देनोच्यते तत्र प्रतिषेधस्तु ‘अनय’शब्देन—इति विरुद्धार्थाभिधानात् ‘अयानयं नेयः’ इत्यसमन्वयाशङ्का प्रश्नः ॥ अयः प्रदक्षिणमिति । एकवृत्तकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणं गमनम्—अयः, द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वायापरपर्याये गमनम्—‘अनयः’ इतिवशादुच्यते ॥ परैरिति । द्वितीयवृत्त-

कारसम्बन्धिनिः शारैः पदानां स्थानानां गृह्यपरपर्यावाण-
मनाक्रमणम्—अनप्यासन्मिलयैः ।

‘ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
असहायस्तु शारणे परकीयेण बाध्यते ॥’

इति सूतव्यवहारः । असहितः—अनय इत्युत्तरपदलोपी
समासस्तत्पुरुषः । अथ वा—असहायानयः—अयानय इत्येक-
देशद्वारेण समुदायस्य कृताकृतादिवत् व्यपदेशात्समानाधिकरण-
समासः, समाहारद्वन्द्वो वा ॥ अयानयमिति । नयतेर्हि कर्म-
कत्वात् ‘अयानयम्’ इत्यप्रधानेऽपि कर्मणि द्वितीया । प्रधाने तु
कृत्यप्रत्ययः । तत्र केचित्—फलकशिरस्यस्यैव स्वशारवर्गमाने-
यस्य ‘अयानयानम्’ इत्यभिधानमिच्छन्ति । यस्तु शार एकपार्श्व
एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययः, यो हि शारः पार्श्वोत्पाश्चा-
न्तरमानीयते स एवायानयं नीयते । अन्यस्तु अयमेव नीयते,
अनयमेव वा ॥

(उद्धोतः) अयानयवोधैर्धातुयोरिवार्थः प्रसिद्ध एवेत्यत
आह—अयनमिति । एवञ्च प्रकृतान्वयव्योम्बोऽर्थो न ज्ञायत इत्यर्थः
इति भावः ॥ ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमेकस्य क्रममत आह—एक-
वृत्तकारेति ॥ ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमपि शब्दाद्व्येते, ‘शारस्य’
इति विशेषलाभः कस्य? अत आह—रूढीति ॥ उच्यत इति ।
अयानयशब्दात्प्राप्तमिलयैः ॥

भाष्ये—प्रदक्षिणेषादि । अनेन गतिविशेषाच्च—अयानयश-
ब्दाभ्यां सव्यापसव्यागमिशाणं तादृशगत्या सांख्यविशेषं
शारयुगद्विष्टानं लक्षणमेष्वन्ते । ये हि परशारमिवा युग्माद्विष्टानं
प्रापणीयाः, ते—अयानयोना इत्युच्यन्ते इति भावः ॥ पदानां—स्थान-
विशेषाणां मध्ये वसिन्स्थानविशेषे परैः—द्वितीयवृत्तकारसम्बन्धिनिः
शारैः—शृण्वन्लेभिर्नृत्तकाराः परस्परमिति—शारास्तेः, असमावेशा-
नन्तिक्रान्तमिलयैः ॥ तं सखविशेषं दर्शयति—ससहायस्येति ।
अयानयवोधैर्धातुमैर्पारयातुपपत्तराह—उत्तरपदलोपीति ॥ समु-
दायस्य कृताकृतादिवदिति । यथा तत्रैकदेशद्वारा समुदायस्य
तत्त्वं, तथाऽत्र गतिसमुदायस्य किञ्चिद्व्यपदेशात् सव्यत्वम्, अन्याने-
श्वयाऽप्यसव्यत्वं चेति कर्मधारय इति भावः ॥ समाहारद्वन्द्वो वेति ।
इदं चिन्त्यम्, ‘सोऽयानयः’ इति भाष्ये पुंलिङ्गनिर्देशात् ॥

फलकशिर इति । आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः स्यावन्ते
तत्पिच्छः, तत्र स्थितः शारः परपार्श्वोदात्तमपार्श्वान्तरमानीयते तत्रै-
वार्थं प्रयोग इष्यते इति भावः ॥ अन्वस्वयमेवेति । अस्योप-
पत्तिश्चिन्त्या गृह्यते ॥

(८९० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ४)

२०२८ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनु-

भवति ॥ ६ । २ । १० ॥

(निपातनविज्ञासामाध्यम्)

परोवरेति किं निपात्यते ?

(५५०३ निपातनायैवोपकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ परोवरे परस्योत्ववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परोवरेति परस्योत्वं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) परस्योत्ववचनमिति । परशब्दस्यान्तस्य
ओकारो निपात्यत इत्यर्थः । ततः ‘एङ् पदान्तादति’ इति
पूर्वकादेशः ॥

(उद्धोतः) ‘उत्वं परशब्दान्तस्य’ इत्यर्थे ‘परोवर’ इत्यतिदेश-
—ओकार इति ॥

(सूत्रनिर्देशोपपादकं भाष्यम्)

यद्येवं परस्योत्ववचनमिति प्राप्नोति ।

शक्त्युन्यायेन निर्देशः ।

अथ वा नैवं विज्ञायते परस्योत्वं निपात्यत इति ।
कथं तर्हि ?

परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यत इति । परां-
श्वावराश्चातुभवति—परोवरीणः ।

(प्रदीपः) शक्त्युन्यायेनेति । ‘शक्त्युन्यायितु परस्यं
वक्तव्यम्’ इति पररूपेण निर्देशः । परस्येति । अवराश्चान्य-
देरकारस्यैवार्थः । तत्राद्वयः । तत्र केचित्सामान्येन निपातनमि-
च्छन्ति । तेन स्वप्रत्ययान्वयेऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति—‘परो-
वर्षवित्’ इति, ‘परम्पर्यमविच्छिन्नम्’ इति च । अन्ये तु
परम्पराशब्दमन्युत्पन्नमाचक्षते । तस्मात्कार्यं प्यति—परम्पर्य-
मिति भवति । परोवर्षवित्प्रासादाशुच्यमाहुः प्रत्ययसंनिवेशेनैव
निपातनस्य युक्तत्वं मन्यमानाः ॥

(उद्धोतः) मन्यमाना इति । अत एव ‘परांश्च अवरांश्च’
‘परांश्च परतरांश्च’ इत्यनादेशेनैव विप्ररो दक्षितो भाष्ये । ‘परो-
वर्षवित्’ इत्येव निरुक्ते दृश्यते प्रयोगः ॥

(निपातनविज्ञासामाध्यम्)

अथ परम्परेति किं निपात्यते ?

(५७०४ निपातनायैवोपकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परपरतराणां परम्परभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परपरतराणां परम्परभावो निपा-
त्यते । परांश्च परतरांश्चातुभवति—परम्परीणः ॥

(८९१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ५)

२०३० समां समां विजायते ॥ ५।२।११० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह—समांसमीना गोः “सुपो धातुप्रातिपदि-
कयोः” (२।४।७१) इति सुबुद्धिः प्राप्नोति ॥

(५७०५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समां समां विजायते इति

यलोपवचनादल्लुग्विज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समां समां विजायते इति यलोप-

वचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति । यदयं यलोपं शास्ति तद्व्यापयत्याचार्यः—नात्र लुग्वभवतीति ॥

(प्रदीपः) विजायते—प्रसृत इत्यर्थः । तत्र 'समायां समायाम्' इत्यस्याप्यदसमुदायात् प्रत्ययो वचनाद्भवति । तद्धिता-न्तावात् प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत् पूर्वपदेऽपि सुपो लुक् प्राप्नोति यलोपवचनाच्च भवति । याटः सुप्सफत्वात्सु-बलुक्च यलोपे सिद्धे सूत्रे यलोपवचनं नियमार्थं—'यकारस्य लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्य' इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सकृदुपग्रहस्य न पुनरुपपत्तिरित आह—प्रसृत इति । प्रत्ययार्थोऽयम् ॥ ननु समुदायस्यासुबन्तत्वात्कर्म प्रत्ययोऽत आह—पदसमुदायादिति । योप्तादिविचनमित्येव ॥ शापकत्वमुपपादयति—तद्विधान्तत्वादिति । 'तदवयवस्य सुपः' इत्यन्वयः ॥

(५७०६ प्रत्याशेषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समां समां विजायत इति यलो-
पवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तर-
पदस्य लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समां समां विजायत इति यलोप-
वचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचक्यः ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदस्य लुग्वचनमिति । यलोपनि-
पातनात् पूर्वपदबहुत्तरपदेऽपि लुक् न प्राप्नोतीति भावः ॥

(५७०७ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोप-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

पूर्वपदस्य यलोपो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तेन पूर्वपद एव यलोपनि-
पातनादाम् श्रवणं भवति । उत्तरपदे तु सुबलुक् भवत्येवैतर्थाः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सिद्धं तु पूर्वपदस्येति—प्रत्ययसन्नि-
धौ सिद्धम् ॥

(५७०८ पक्षान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुत्पत्तादुत्तरपदस्य वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च
यलोपो वा वक्तव्यः ।

समां समां विजायते, समायां समायां विजायत
इति ॥

(प्रदीपः) अनुत्पत्ताविति । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्वा
यलोपो वक्तव्यः । तेन द्वैरूपं भवति ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं सूत्रनिर्देशासङ्गतिरित आह—भाष्ये—
अनुत्पत्ताविति ॥ तदाचष्टे—वाक्ये इति ॥ भाष्ये—समाया-
मिति—अधिकरणत्वविशेषायां सप्तमी ॥

(८९२ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ६)

२०३२ आगवीनः ॥ ५ । २ । १४ ॥

(निपातनविज्ञाताभाष्यम्)

आगवीन इति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) किं निपात्यत इति । का प्रकृतिः कः
प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) नन्वस्वैव शब्दस्य निपातत्वात् प्रभोऽनुत्तरपदोऽत
आह—केत्यादि ॥

(५७०९ निपातनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोराङ्गपूर्वादा तस्य गोः प्रति-
दानात्कारिणि स्वः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोराङ्गपूर्वात् आ तस्य गोः प्रति-
दानात् कारिणि खो निपात्यते । आ तस्य गोः प्रति-
दानात्कर्मकारिणी—आगवीनः कर्मकरः ॥

(प्रदीपः) गोराङ्गपूर्वादिति । यो गवा भूत आ गोः
प्रत्ययैणात्मनो करोति स आगवीन उच्यते । तत्र ह्यतिविषये
गोशब्दो गोप्रत्यये वर्तते । तत्र—आह गोशब्दयोः 'आख्यादा-
मिष्योः' इत्यव्ययीभाषे हस्तत्वे च कृते खो निपात्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—गोरिखस्य गोशब्दादिलक्ष्यः ॥ प्रति-
दानं—प्रत्ययम् ॥ कारिणीलावदयते निजिः । 'कर्मण' इत्यादिः ॥
तस्येति—'कारिणि' इत्यनेनान्वेति ॥ तस्य—गोम्य, नः कर्मकारि-
नीत्यर्थः ॥ खो निपात्यत इति । खे—ओरुगः

(८९३ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ७)

२०३८ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः
॥ ५ । २ । २० ॥

(शालीनकौपीनार्थबोधकभाष्यम्)

किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः, कूपे वा
यदकार्यं तत्कौपीनम् ।

नेत्याह ।

उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शालाप्रवेशनमर्हत्स-
धृष्टः सः—शालीनः । कृपावतरणमर्हत्सकार्यं तत्-
कौपीनम् ॥

१ प्रत्ययेति । समायां समायामित्यत्र प्रत्ययसन्निधौनैव यलोपविज्ञान-
मिच्छते ॥

२ 'पदस्य च वाचनम्' इति श्रु. याटः ॥

(प्रदीपः) किं यः शालायामिति । अस्यां कल्पनायां शालाकूपशब्दोऽनुस्मार्थत्वमाश्रितं भवतीति भावः ॥ शाला-
यामधुप इति । अन्यत्र धृष्टः ॥ कूप इति । लङ्घनाधिक-
मित्यर्थः ॥ उत्तरपदलोप इति । लोकप्रतिष्ठायानुवादेन
साधुत्वान्माक्ष्यानादधृष्टाकार्यमात्रे च शालीनकोपीनशब्दयोः
प्रयोगादिति भावः । तत्र वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मि-
कायां क्रियायां वर्तते इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एवोत्तरप-
दस्य लोपः ॥ शालाप्रवेशनमिति । अन्यत्र प्रागल्भ्या-
भावादासितुमशक्यत्वाच्छालानिव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ कूपा-
वतरणमिति । यदकार्यं तत् प्रच्छादनोपत्वात् कूपावतरण-
मर्हतीत्यर्थः । अकार्ययोग्यत्वाच्च पुरुषलिङ्गमपि कोपीनमुच्यते ।
तस्माद्दृष्टव्यत्वादच्छादनमपि कोपीनम् । अथवा—अकार्यशब्दे
करोतिः क्रियासामान्यवचनः । तेनाप्रदृश्यत्वात्कृष्णहेतुदर्शनत्वा-
त्पुरुषलिङ्गं कोपीनम्, अस्तुदयत्वाच्च तदाच्छादनम् ॥

(उद्धोतः) नन्वीदृगर्थस्य लोकेऽसम्प्रत्ययात्कथमीदृशार्थवि-
षयः प्रश्नोऽत आह—अस्यामिति । लङ्घनैकशरणोऽयं प्रश्नः ॥
अन्यत्रेति । शालैर्या तु भार्याजितत्वादधृष्ट इत्यर्थः ॥ लोकेति ।
लक्ष्यैकवक्ष्यकृतवोत्तरमिति भावः ॥ नन्वधृष्टस्य शालाप्रवेशनयोग्यत्वं
कथमत आह—अन्यत्रेति ॥ आसितुं—सातुम् ॥ अद्रष्टव्यत्वे
हेतुः—लङ्गाहेतुदर्शनत्वम् ॥

(८९४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ८)

२०३९ व्रातेन जीवति ॥ ५ । २ । २१ ॥

(व्रातपदार्थबोधकभाष्यम्)

व्रातेन जीवतीत्युच्यते, किं व्रातं नाम ?

नानाजातीयान् अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः
संघा व्राताः, तेषां कर्म—व्रातम् । व्रातकर्मणा जीव-
तीति—व्रातीनः ॥

(प्रदीपः) किं व्रातं नामेति । व्रातशब्दस्तावत्संघ-
वचनः । तत्र यः संघेन जीवति तत्र व्रातीनशब्दो न प्रयु-
ज्यते । व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते । व्रातकर्मणि च व्राती-
यशब्देन भाष्यमिति प्रश्नः ॥ नानाजातीया इति—एक-
जातीयकत्रियादिवङ्गनिराकरणम् ॥ अनियतवृत्तय इति—
नियतवृत्ति—आयुषजीवि संघतिषेधः ॥ उत्सेधजीविन
इति । उत्सेधः—शरीरं, तदायत्तेन—आरवहनादिना जीवन्ति
न तु बुद्धिर्मेवनेत्यर्थः । व्रैतानां कर्म—इति—अत एव निपात-
नाच्छं बाधित्वाऽप्यु भवति । तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते ।
यस्तु अन्यस्तकर्मणा जीवति स नोच्यते ॥

(उद्धोतः) ननु व्रातशब्दस्य सङ्गे लोकप्रतिष्ठत्वात्प्रशानु-
पपत्तेराह—व्रातशब्द इति ॥ ननु व्रातशब्देन तत्कर्मैव युक्ततामत
आह—व्रातीयशब्देनेति । इदमर्थं छेद भाष्यमिति भावः ॥ अत

एव निपातनादिति । एवञ्च सङ्गे योगेन व्रातशब्दस्तत्सम्बन्धिक-
मर्हतिरिति भावः । लङ्घनया व्रातसम्बन्धिकमर्पणत्वेऽसाधुत्वमिति
सात्वर्थम् ॥ यस्तवन्त्य इति । अनभिधानादिति भावः । इदं व
धृत्तौ स्पष्टम् ॥

(८९५ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ९)

२०४० हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ ५ । २ । २१ ॥

(निपातनार्थविज्ञासामाष्यम्)

हैयङ्गवीनमिति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) किं निपात्यत इति । प्रकृतिसिद्धेहाप्रश्नः ॥

(५७१० निपातनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशः
संज्ञायां तस्य विकारे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशो निपा-
त्यते संज्ञायां विषये 'तस्य विकारः' इत्येतस्मिन्नर्थे ।
ह्योगोदोहस्य विकारः—हैयङ्गवीनं घृतम् ।

संज्ञायामिति किमर्थम् ?

ह्योगोदोहस्य विकार—उद्दिश्यत्—अत्र ना
भूदिति ॥

(प्रदीपः) ह्योगोदोहस्येति । 'ह्यस'शब्दस्य गोदोहश-
ब्देन 'घुप'रूप' इति समासः । दुग्धत इति—दोहः, कीरमुच्यते ।
'ह्यस'शब्देन कालप्रत्यासक्तिः प्रतिपाद्यते । तेनाविकृतहृ-
गन्धमेव घृतं हैयङ्गवीनमुच्यते इत्याहुः ॥

(उद्धोतः) घृतमिति । नवनीतमिति हरदत्तः ॥

(८९६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १०)

२०४३ पक्षात्तिः ॥ ५ । २ । २५ ॥

(तिरप्रत्ययाधिकरणम्)

(एकदेशिनं उपसंख्यानभाष्यम्)

'मूले' इति वक्तव्यम् । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ।
तच्छर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) मूल इति वक्तव्यमिति । अन्यथा—अति-
दिष्टार्थत्वात् स्वायं प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उपसंख्यानार्थवचनबोधकभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । 'मूले' इति घटते ।

क प्रकृतम् ?

"तस्य पाकमूले पीत्वादिदर्णादिभ्यः कुण्डला-
हचौ" (५ । २ । २४) इति ।

यदि तदनुवर्तते, पाकेऽपि प्राप्नोति ।
मूल इत्यनुवर्तते, पाक इति निवृत्तम् ।
कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरैकदेशोऽनुवर्तत, एक-
देशो वा निवर्तत ।

एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति ।
तद्यथा—“संख्ययादेर्लौप” (४।१।२६) “दा-
महायनान्ताच्च” (२७) संख्यादेरित्यनुवर्तते, अख्य-
यादेरिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे योगः—संयन्त्रः,
तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिहृन्निर्दिष्टयोरित्यर्थः ।
हृन्द्वा तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवर्तनं संभवतीति भावः ।
एकस्य निर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिरित्यर्थः । एकयोगनिर्दि-
ष्टानामपीति । अर्थाधिकारपक्षे—अर्थसैकत्वाद्दिच्छेदाभावाच्च
स्यादेकदेशानुवृत्तिः । शब्दाधिकारपक्षे तु—वस्यैव शब्दस्य
स्मृतित्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरं प्रती-
यते इति दोषाभावः ॥

(उद्धोतः) नन्वेकस्य निर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तिरदर्शना-
भावा—एकस्मिन्निति ॥ इत्यत इति । यथा ‘अत इन्’ इत्यादित
शब्दनामस्योत्तरानुवृत्तिः ॥ अर्थाधिकारमाश्रित्य पूर्वपक्षः,
शब्दाधिकारमाश्रित्योत्तरमित्याह—अर्थाधिकारिति ॥ पक्षति-
प्रतिपत्, पक्षिणां पक्षमूलञ्च ॥

(८९७ विधिचूचम् ॥ ५ । २ । १ आ. ११)

२०४५ विनञ्भ्यां नानाजौ न

सह ॥ ५ । २ । २७ ॥

(नानाप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययार्थनिर्णायकभाष्यम्)

इह नानेति सहाय्यो गम्येत, द्वौ हि प्रतिषेधौ
प्रकृतमर्थं गमयतः । न न सह—सहैवेति ।

नैव दोषः ।

नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रकृतिविशेषणमेतत् । ‘वि-नञ्’ इत्येताभ्याम-
सहवाचिभ्यां नानाजौ भवतः ।

कस्मिन्नर्थे ?

स्वार्थे ॥

(प्रदीपः) सहाय्यो गम्येतेति । ‘न सह’ इति प्रत्ययार्थ-
निर्देशं गम्यते । प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः । ततः प्रति-
षेधस्य प्रतिषेधात् विधिना भाव्यमिति भावः ॥ नायमिति ।

१ प्रतिषेधश्चेति । मङ्गलस्य प्रतिषेधस्य मङ्गलार्थेन प्रतिषेधेनाप्येव
विधिना भाव्यमित्यर्थः । अस्मात्प्रत्ययस्य प्रतिषेधोऽप्यनित्यः ॥

२ यथा मातुरिति । ‘मातुः स्मरति’ इत्यत्र कालस्याप्येवमाद्यप्युक्तत्वात्
यथा सम्प्रत्ययेतुलं तथा विना देवक्येनेत्यादौपि असम्प्रत्ययस्य विनामादा-

लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वानुव्याख्यानात्, लोके न
नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वात् ‘न सह’ इति प्रकृत्यर्थेनि-
र्देशः । यथैव सहैवेत्यप्रत्ययार्थो निर्देशः, विनयोः प्रतिषेधार्थ-
त्वात्, विगाईभरथिक इत्यादी विशब्दस्य गुणप्रतिषेधस्य दर्श-
नात् । नैतदिति । क्रियावाचिनोऽपि विशब्दानां सहाय्ये प्रत्ययो विशा-
येत—विगतौ सह, विकृती सहेति । इह तु विना देवदत्तेन नाना
देवदत्तेनेति—अस्यासम्प्रत्ययस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति,
येना मातुः स्मरतीति ॥

(उद्धोतः) नन्वसहाय्यं वर्तमानजनः स्वार्थे प्रत्यये कथं
सहाय्योपगतिरत आह—प्रत्ययार्थेति । प्रकृतिविशेषणत्वे प्रत्य-
यस्यार्थकत्वा न ज्ञाना स्यादिति भावः ॥ भाष्ये ‘न न सह’ इत्यस्य
व्याख्यानं—सहैवेति ॥ प्रत्ययार्थत्वाभावे हेतुमाह—लोके
इति ॥ विगाईभरथिक इति । ‘नमो गुणप्रतिषेध—’ इति मूले
नञिबलस्य प्रत्युदाहरणमिदम् ॥ नन्वेवं ‘विनानाना’ शब्दयोः सम्प्र-
त्ययानिधायित्वेन चादिवाच्यत्वेरेकहेतुत्वं न स्यादिति ‘देवदत्तेन
विना’ इत्याद्यनुपपन्नमत आह—इह विनिति । योतकानामेव तास्य-
भावत्वमिति भावः । अत एव ‘दृग्भविनानानामि’ इति संकल्प्यते ॥

(८९८ विधिचूचम् ॥ ५ । २ । १ आ. १२)

२०४६ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ ५।२।२८ ॥

(शालच्छङ्कटचप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययार्थनिर्णयभाष्यम्)

कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति ?

न सह इत्यनुवर्तते ।

भवेत्सिद्धम्—विशाले शृङ्गे, विशङ्कटे शृङ्गे इति ॥

(प्रदीपः) कस्मिन्नर्थे शालजादय इति । वक्ष्यमा-
णप्रत्ययपेक्षं बहुवचनम् । असहार्थस्य सर्वत्रासंभवादर्थानु-
पादानाच्च प्रश्नः ॥ विशाले इति । नानादेशगमनादस्त्रा-
सहाय्यत्वमिति भावः ॥

(उद्धोतः) वक्ष्यमाणेति । ‘सम्योदश्च कटचू’ इतीत्यर्थः ।
सर्वत्रेति । कटविषयेव इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह खलु संकटमिति संगतार्थो गम्यते, प्रकट-
मिति प्रगतार्थो गम्यते, उक्तमिति उद्गतार्थो
गम्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गम्यते ?

अस्य संयन्त्रहेतुत्वं मन्वीत्यर्थः । तेषाम् ‘यथा वा मातुः—’ इत्यादि पठन्ति ।
तेषां वाच्यत्वेऽज्ञानमूलक एव ॥

३ ‘असहाय्यार्थस्य’ इति क. पाठः ॥

उपसर्गोभ्य इमे विधीयन्ते, उपसर्गाश्च पुनरेव-
मात्मकाः—यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते
तत्र क्रियाविशेषमाहुः, यत्र हि न प्रयुज्यते ससा-
धनां तत्र क्रियामाहुः । त एते उपसर्गोभ्यो विधीय-
मानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) किं वक्तव्यमिति । शब्दान्तरवाच्यक्रिया-
विशेषस्य द्योतका उपसर्गाः । वाचका भावे द्योत्यार्थोभावादन-
र्थका एवेति भावः ॥ ससाधनामिति । क्रियोपसर्जनं सा-
धनमाहुर्द्वितीयः । नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते,
यथा—दिदशा इत्यादौ कृतोऽर्थव्यभिधानमिति भावः ॥ उपस-
र्गोभ्य इति । अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तररूपेण योय-
तामात्राश्रयं प्राचीनामिदमभिधानम् ॥

(उद्धोतः) अनर्थका एवेति । एवं च क्रियावृत्तित्वाभावा-
त्कर्षं साधने प्रत्यय इति वक्तव्यावाचिनोऽपि साधने प्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति क्रियाया पक्ष प्राधान्यं स्यादत आह—क्रियो-
पसर्जनमिति । साक्षिणमेव सहायः । पक्षं च क्रियासाधने वर्तमा-
न—वि—आदिभ्यः स्वार्थे प्रत्यय इति भावः ॥ मन्वीद्वेऽप्ये शक्तिश्चा-
द्विधमावोदत आह—नियतेति ॥ नन्वय क्रियायोगामावाक्यधु-
पसर्गवन् ? अत आह—अन्यत्रेति । क्रियायोगे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि भवेत्सिद्धं—विशाले शृङ्गे इति ।

इदं तु न सिध्यति—विशालः, विशङ्कतः—इति ॥

(प्रदीपः) विशाल इति । शृङ्गयोरेव विगमनक्रियाक-
र्तृत्वं न तु गोरिति भावः ॥

(उद्धोतः) शृङ्गयोरेवेति । विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तस्मा-
निति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदपि सिद्धम् ।

कथम् ?

अकारो मत्वर्थीयः । विशाले अस्य स्तो विशालः ।
विशङ्कते अस्य स्तो विशङ्कत इति ॥

(प्रदीपः) विशाले अस्थेति । मनुष्यप्रत्ययस्तु गव्यन-
मिधानात् भवति । विशालवाग्विस्तृतोऽपि विशालमवयुक्तस्य
गोष्ठ्यादेरवगमो न तु गोरित्यर्थः । व्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते ।
गुणशब्दास्तु विशालादयः । साधुत्वान्वाक्यानाथ तु कंसिदुषाव-
माश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते । यथा—प्रतिलोमोऽनुलोम इति ॥

(उद्धोतः) ननु अण्यस्यव्ययमनुवर्ति कदाचित्सादत आह—
मन्यति ॥ परमार्थमाह—गुणशब्दास्त्विति । विशालवगुण-
शब्दका इत्यर्थः ॥

(८९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १३)

२०४२ संभोदश्च कटच् ॥ ५ । २ । २९ ॥

(कटच्प्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अलावृतिलोमाभ्याम् ओषधित्वादवयवेऽला-
वृशब्दात् 'ओरच्' इत्यत्र प्राप्ते, तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादिवा-
दन्तोदात्तत्वात् 'अनुदात्तादेश' इत्यत्र प्राप्ते, भङ्गायाः 'तृणधा-
न्यानां च ह्रस्वाम्' इत्याद्युदात्तात्वादि प्राप्ते रजस्ति कटञ्जिविधिः ॥

(उद्धोतः) रजसोऽप्यवयवत्वं गम्यमान आह—ओषधि-
त्वादवयव इति ॥ तिलोमाशब्दाभ्यामिति । अत्र तिलस्य
घृतादित्वे न मानं, 'तिलाश्च मे' इत्यादावुदात्तत्वादादिति
चिन्त्यम् ॥

(५७११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कटच्प्रकरणे अलावृतिलोमाभ्यो
रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कटच्प्रकरणे अलावृतिलोमाभ्यो
रजस्यभिधेये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अलावृकटः,
तिलकटः, उमाकटः ॥

(५७१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भङ्गायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम् । भङ्गाकटः ॥
(५७१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशु-
नामादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोष्ठादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वेधु
पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गवां स्थानं—गोयोग्रम् ।
अविगोष्ठम् ।

संधाने कटच् वक्तव्यः ।

अविकटः । उवृकटः ।

विस्तारे पटच् वक्तव्यः ।

अविपटः । उवृपटः ।

गौर्युगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

उवृगोयुगम् । खरणोयुगम् ।

तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

इवृदतैलम् । सर्षपतैलम् ।

शाकशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

इक्षुशाकटम् । मूलशाकटम् ।

१ 'गोष्ठ्यादयः' इति च. झ. अ. पाठः ॥

२ 'गवां स्थानं' इति छ. झ. उल्लेखोर्ध्वम् ॥

३ अस्य क. उल्लेखे पाठो न ॥

४ 'संधे कटच्' इति च. पाठः । 'संधाते' इति नास्तेव छ. उल्लेखे ॥

५ 'विस्तारे' इति छ. उल्लेखे नास्ति ॥

६ 'हिर्ये गौर्यु' इति च. झ. पाठः ॥

७ 'सर्षपे तैलम्' इति च. झ. पाठः ॥

८ 'सर्षपेने केने' इति च. झ. पाठः ॥

शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

इष्टुशाकिनम् । मूलशाकिनम् ॥

(प्रदीपः) गोष्ठादय इति । प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम् । चकारस्तु स्वार्थोऽनुबन्ध आसङ्ग्यः । तथा हि—समासाश्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते । तत्र चित्स्वरसमास-स्वरयोरभिदादेकफलवमारम्भप्रत्याख्यानयोरुपपत्त्ये । सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे ॥ **गवां स्थानमिति** । 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत्' इति यति प्राप्ते गोष्ठप्रत्ययः ॥

अविकट इति । अवीनां समूह इत्यपि प्राप्ते कटच् । अवीनां विस्तार इत्यर्थे पठच् ॥ अप्रयत्ने समूहे—अविकटः, प्रयत्ने तु—अविपटः ॥ **उद्गमोयुगमिति** । द्रावुद्राविलयार्थे गोयुगचप्रत्ययः ॥

अन्ये त्वाहुः—उद्गस्य शीवावन्धने यानाहे युगे प्रत्ययः ॥ **इहृदतैलमिति** । 'लघावन्ते' इत्याद्युदात्तत्वात् 'तस्य विकारः' इत्यणप्राप्तः । सर्वपशुशब्दस्य 'सादीनां शाकानाम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते चरत्वात् 'अथ द्वितीयं प्राणीवात्' इत्यनुवर्तमाने 'यान्तानां च शुर्वादीनाम्' इति मध्योदात्तत्वं भवति । ततोऽनुदात्तत्वादच् प्राप्ते ॥ **यथाकाटमिति** । इक्षणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकटशाकिनां ॥

(उल्लोतः) सर्वत्रादिशब्द इति । अत्रत्य—आदिशब्दविचरण-भूत्याद्याभिप्राणि वचसि ॥

अप्रयत्ने इति । उद्गर्वातिकेयधर्मिर्देशेऽपि स्वरभावगम्योऽयं विशेष इति यातिः । अत एव 'प्रसीधेः पठो यथा एवम्' इत्यादि-प्रत्याख्यानभाष्ये वक्ष्यते ॥ **द्रावुद्राविति** । 'द्रयं युगम्' इत्यादिच-द्वयवचसङ्गमिषाविलादेकचननम् 'उद्गोयुगम्' इत्यत्रेति बोध्यम् ॥

यानाहे युगे इति । उद्ग्वरूपयानेलर्थः ॥ प्रत्ययः—गोयुग-च्ययः ॥

(५११ गोष्ठादयः स्थानादिष्वित्यादेः प्रत्याख्यान-वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं—गोष्ठम् । यथा गवां तद्वद्गोष्ठम् ॥

कटञ् वक्तव्य इति । यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः, एवमवयवः संघातः—अविकटः ।

पठञ् वक्तव्य इति । प्रस्तीर्णः पठो यथा, एवमवयवः प्रस्तीर्णः—अविपटः ।

गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति । गोयुगं—गोयुगम् । यथा गोस्तद्वदुद्गस्य—उद्गोयुगम् ।

तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति । प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते, एवं च कृत्वा तिलतैल-मित्यपि सिद्धं भवति ।

शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव ।

शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव ॥

(प्रदीपः) गवां स्थानमिति । गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन् 'घर्षेण कविधानम्' इति कः । तत्र गोष्ठाधर्मादुद्गादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते । तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुद्गादीनामन्यतमेन विशेष्यते । मुख्यगोष्ठप्रतिपत्त्ये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणत्वं—गोगोष्ठमित्यपि भवति ॥

नानाद्रव्याणामिति । रज्जुवीरणदीनामित्यर्थः । तस्माधर्मादन्योऽपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविशिष्टोऽपि—अविकट इति ॥ अविकट इत्युच्यते ॥

यथा पठ इति । विस्तारसामान्यादन्योऽपि संघातः पठशब्दाभिधेयोऽविशिष्टोऽपि—अविपट इति ॥

गोयुगमिति । युगशब्देन द्वयसुच्यते—शीवावन्धनं काष्ठञ्च तत्र यानाहे युगः पुंस्तु क इति पुंस्त्वं प्राथिकं बोद्धव्यम् ॥

प्रकृत्यन्तरमिति । अन्युत्पन्नं विशिष्टकैहृद्व्यवाचीत्यर्थः ॥

तिलतैलमित्यपीति । अपिशब्दातैलमपीत्यर्थः । यदि तु

तैलचप्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलना तिलशब्दाद्व्य-वाच्येत, ततश्च तैलमिति न सिध्यत् । यदा त्वव्युत्पन्न एव

तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा 'तिलानां तैलम्' इति समासे

कृते—तिलतैलमिति भवति । तिलानां विकार इत्यत्राचि—तैल-

मिति । उपमानाश्रयेणापि 'इहृदतैलम्' इत्यादि सिध्यति ।

तिलविकारो मुख्यं तैलं, तस्माद्व्याप्यत्वात् तैलमिहृदादिभिर्वि-

शेष्यते । गौणसंभवे च मुख्यतैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणा-

त्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिद्वाहुः । व्युत्पत्त्युपाय एव—

तिलानां विकारलैलमिति । इतिशब्दश्चायं केहृद्व्यवृत्तिः ।

तथा च साहचर्यानुकरणमन्तरेणेहृदतैल्यदयः शब्दा प्रयुज्यन्ते ।

यथा प्रकृष्टो वीणायां—प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते । कौशलं

त्वस्य प्रवृत्तिमित्याम् । तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति ।

(उल्लोतः) नन्वेवं 'गोगोष्ठम्' इति न स्वादत् आह—मुख्य-

गोष्ठेति । यथा स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोपतिशब्दे गवां विशेष-

गर्भं—गंवागसि गोपतिरेकः' इत्यादौ ॥

द्वयं—युगमित्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेणापि इहृदतैलादीनामवयवमिति केचिद्—इत्याह—उप-

गोष्ठम्' इति पाठः सरसतः प्रतीयत इत्यपि न । तादृशसारास्येन 'उद्गकटः' इत्यादौ 'गोकटः' इत्यादाहरणसापि स्युजता गौडैवपादनीयति—चिन्त्यमेतत् । यदि च 'यथा गवां तद्वद्गोष्ठम्' इति भाष्यदर्शनात्तत्राभिप्राय इति तदपि न । गोष्ठादीनां विकृतिवत् उद्गोष्ठादीनां चिद्विन्नं स्यादित्यभिप्रायेण तदुक्ति-र्भाष्यकृतम् ॥

१ इदानीन्तनोपपत्त्यनुसारेण 'यथा पठः प्रस्तीर्णः' इत्येव पाठ उप-कम्प्यते, तथाप्युपोत्तर्द्वयमवगत्यः पाठोऽस्माभिः स्थापितः ॥

१ अत्रालादीति । एतत्प्रत्यय 'गोष्ठादयः स्थानादिषु पठुनामादिभ्यः' इत्येतदपत्तस्यादिपठञ्प्रसङ्गोऽर्थः एव अस्मिन्—'कटञ् पठञ्' इत्यादीनि वचनानि—इत्यर्थः । यत् 'गोष्ठादयः स्थानादियुः' इति धातुकोट्याहणे 'उद्गगोष्ठम्' इति 'गौडाः पठन्ति' इत्याहुः । तन्मन्त्रम् । प्राचीनद्रुकुलेषु तावत्पठोत्तरमने 'गौडा आहुः' इत्यस्य वैयर्थ्यम् । तावत्पठोत्तरमन्माभाष्ये च आगोष्ठमितिमात्राग 'माक्षिगोष्ठं' इत्यस्यपि पठः गौडाः कथं वैयर्थ्यम् । ननु अने 'उद्गकटः—उद्गकटः' इत्यदाहरणयोर्भाष्ये दर्शनादत्रापि 'उद्ग-

मानाश्रयेणाऽपि ॥ तद्वयमिति—इत्युत्पद्युपाय एवेति ॥ स्नेह-
द्रव्यवृत्तिरिति । स्नेहद्रव्यविशेषवृत्तिरित्यर्थः ॥ साहचर्यानुकरण-
साहचर्यप्रत्ययम् । एतेन “न हि तैलम्” इत्युक्ते सस्नेहद्रव्यरूपं
विकारनार्थं प्रतिपत्तिः” इति हरदत्तः परास्तः ॥

(१०० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १४)

२०४६ इनचिपटच्चिकचिच

॥ ५ । २ । ३३ ॥

(इनचिपटजधिकरणम्)

(५७१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इनचिपटच्काः चिकचिचिका-
देशाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इनचिपटच्काः प्रत्ययाः वक्तव्याः,
चिक चि चिक्-इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः ।
चिकिनः । चिपिटः । चिकः ॥

(प्रदीपः) सूत्रे निराहृत्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ च विहिता-
भिरादेशाश्च प्रत्ययत्रयविधानाय वार्तिकम् ॥

(उद्योतः) ननु सूत्रे प्रत्ययद्वयादेशद्वयविधानात्तयोर्वातिके
उद्योतऽसज्जोऽत आह—सूत्रे इति । कतश्चियोगेन ‘चिक्’ इति
कान्त आदेशः ॥

(५७१६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ क्लिन्नस्य चिल्पिष्ठश्चास्य चक्षुषी ॥*॥

(भाष्यम्) क्लिन्नस्य चिल्पिष्ठ इत्येतौ प्रकृत्या-
देशौ वक्तव्यौ लक्ष्य प्रत्ययः, अस्य चक्षुषी इत्यसि-
द्धर्थः । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी-चिह्नः, पिष्ठः ।

चुल्ल च वक्तव्यः । चुल्लः ।

यद्यस्येत्युच्यते, चिह्ने चक्षुषी पिष्ठे चक्षुषी-इति
न सिध्यति तस्मात्प्रार्थोऽस्य ग्रहणेन ।

कयं चिह्नः पिष्ठ इति ?

अकारो मत्वर्थीयः । चिह्ने अस्य स्तः—चिह्नः ।
पिष्ठे अस्य स्तः—पिष्ठ इति ॥

(प्रदीपः) तस्मात्प्रार्थ इति । क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशे-
षार्थविधाचिनः स्वार्थं लो विधेयः ॥ अकारो मत्वर्थीय

१ नन्वेवमपीति । तदस्येति सूत्रादस्येत्यनुवर्तमानेऽपि प्रमेये विधाना-
त्यध्यानात् ‘अस्य’ इति निर्दिष्ट प्रमाणेऽर्थे यत्र प्रत्ययः स्रुः । तत्रा च उदके
प्रमेयमस्येति—उदकशब्दात्प्रमेयवाचकात्प्रत्ययसंज्ञा इति भावः ॥

२ अत्रियेवमिति । प्रमाणानां यावत्प्रमेयपरिच्छेदकत्वं लोकासिद्धम् । तत्र
यदि एतेन प्रमेयेण संख्या प्रमाणस्य विवक्षितं तदा उदकशब्दात्प्रमेयवाचकात्
प्रत्यये कुतेऽपि उदकप्रमाणगतत्वस्थयोरेव न स्वादित्त्वं न प्रमेयवाचकात्प्रत्ययः ।
प्रमेयवाचकात्प्रत्यये कुते तु उदकप्रमाणशब्दात्प्रत्ययप्रमाणस्य उदकमेव प्रमेय-
मित्यर्थः स्वाद—स्वाद—उद्योत—इतरनिरूपितप्रमाणत्वात्प्रतीतिरिति-

इति । अर्थ आदिषु—‘स्वाज्ञादीनात्’ इति पाठश्च । मनुष्यं तु
अनभिधानात् भवति ॥

(उद्योतः) ननु ‘अस्य’ ग्रहणाभावे कलिन्नर्थः प्रत्ययः ? अत
आह—क्लिन्नशब्दादिति ॥

(१०१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १५)

२०५५ प्रमाणे द्वयसज्जद्वन्मात्रचः

॥ ५ । २ । ३७ ॥

(द्वयसजादिप्रत्ययाधिकरणम्)

(‘प्रमाणे’ इति प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रत्ययार्थविशेषणं
वेति निर्धारणे श्लोकवार्तिकम्)

प्रमाण इति किमर्थं प्रत्ययार्थः ?

प्रमाणं प्रत्ययार्थो न ।

प्रमाणे इति नायं प्रत्ययार्थः ।

क तर्हि प्रत्यया भवन्ति ?

तद्वति ।

कुत एतत् ?

अस्येत्यनुवर्तनात् ।

क प्रकृतम् ?

‘तदस्य संजातं, तारकादिभ्य इतज्’ (५।२।३६)
इति ॥

(प्रदीपः) किमयमिति । सप्तमीनिर्दिष्टस्यैव शास्त्रे
प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थलक्षणेनादुभयसम्भवाच्च प्रश्नः ॥ अस्येत्यनु-
वर्तनादिति । नन्वेवमपि प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्यय-
प्रसङ्गः—उदकं प्रमेयमस्य—करोरिति । नैष दोषः, लैनीयतप्रमेय-
विषयत्वात् प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषणे त्रैः सम्बन्धात् ।
प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणप्रतिपादनाय कश्चात्पादयः शब्दा
लोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यानन्ते ॥

(उद्योतः) ननु सूत्राद्वैतः प्रत्ययार्थत्वस्यैव प्रतीतिः, तस्मा-
त्तार्काद्याः सत्त्वाच्च प्रतीत्यनुपपन्नः अत आह—सप्तमीति । ‘अति-
शयाने तमप्’ इत्यादौ प्रकृत्यर्थत्वम्, ‘कवैरि कृद’ इत्यादौ प्रत्ययार्थ-
त्वम् । प्रत्ययार्थत्वे च प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययः स्वाद, पक्षी
च सप्तमिविभक्तिः, योग्यताश्चादिति बोध्यम् ॥ नन्विति । ‘यैतद्
‘अस्य’ इति निर्दिष्ट प्रमाणं चैक्यवर्तित्वार्थः स्वाद, प्रमाणस्य प्रमेयापेक्ष-
त्वात्तद्वानित्यं प्रकृतेरिति भावः ॥ दुःसम्बन्धादिति । इतरनिरू-

न्धादिति ॥

१ ‘दुःसम्बन्धात्’ इति क. ख. पाठः ॥

२ ‘किमर्थं प्रत्ययार्थः’ इत्यादि भाष्योक्तं प्रश्नोत्तरादिति—ननु सूत्रा-
द्वैरित्यादिना ॥

५ सप्तमीनिर्दिष्टस्य प्रत्ययार्थत्वं प्रकृत्यर्थत्वं च मदर्शयति—अतिशयाने-
तमभिरुचिना ॥

६ कैवर्ते ‘नन्वेवमपि’ इत्यादिना शङ्काहर्तृमतेन सूत्रार्थं मदर्शयति—
यत्तदस्येति ॥

मितप्रमाणत्वप्रतीतिप्रतिबन्धादिति भावः । वस्तुतः शङ्क्यं निर्दोषं, 'अस्य' इत्यनुसृतिवैयर्थ्योपपत्तेरिति बोध्यम् ॥

(प्रत्ययार्थनिर्धारकं श्लोकवार्तिकम्)

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

ऊर्ध्वयसम् । ऊर्ध्वमम् ।

प्रमाणे लः ।

प्रमाणे लो वक्तव्यः । शमः, दिष्टिः, वितस्तिः ।

द्विगोर्नित्यम् ।

द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः । द्विशमम्, विश्रमम् ।

द्विदिष्टिः, त्रिदिष्टिः । द्विवितस्तिः, त्रिवितस्तिः ।

किमर्थमिदमुच्यते ?

संशये श्राविणं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ।

डट् स्तोमे ।

डट् स्तोमे वक्तव्यः । पञ्चदशः स्तोमः ।

शचशनोर्दिनिः ।

शचशनोर्दिनिर्वक्तव्यः । त्रिंशिनो मासाः । पञ्च-

दशिनोऽर्धमासाः ।

विंशतेष्वेति वक्तव्यम् । विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

(प्रदीपः) प्रथमश्चेति । यथायथावाच्येव प्रमाणशब्दः

सूत्र उपात्तः, तदोर्ध्वमाने प्राप्ते द्वयसपदमन्त्रो प्रमाणादपकृष्य विधीयेते । अथ तु परिच्छेदमात्रं प्रमाणमिह शङ्कते, तदोर्ध्वमान एव यथा स्वातामिति निजमाव वचनम् ॥

प्रमाणे ल इति । प्रमाणशब्दा लोके ये प्रसिद्धा दिष्टि-

हस्तादयस्तोभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ऊर्ध्वं भवति । स च सम्भ-
वान्मात्र एव । इतरयोर्ध्वमान एव हि विधानम् । मात्र-
चसबन्धेष्वेतेषु परिच्छेदकमात्रावचिनः स्मरणात् ॥

द्विगोर्नित्यमिति । तदन्तमिच्छन्नावाङ्मुगप्राप्तिः ॥

किमर्थमिति । निलग्रहणं प्रति प्रश्नः । न हि विकल्पः

प्रकृत इति भावः । श्राविणमिति । श्रवणं—श्रावः, स
यसास्तीति—श्रावी—मात्रप्रत्ययः । तस्य परत्वाच्छङ्कणे प्राप्ते
निलग्रहणाद् बाधकवाचनार्थाङ्गत्वेन भवति । द्वौ शमी प्रमाण-
मस्य स्यात् न वा—द्विशममिति । प्रकरणादिवशाच्च निश्चय-
संवायविषयप्रयोगात्प्राधारणम् ॥

१ इदानीं कर्षेण पुनर्लेखेन भाषा—'तस्य सिद्धत्वात्' इत्येव पाठः । उचो-
त्तमिण्यस्यत्वसामानादिति ॥

२ युगप्रत्ययपरभावादिति । सूत्रे प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते
इति सर्वप्रसक्तम् । प्रमाणे क इति वार्तिके तु प्रमाणत्वेन मसिद्धागमेव ग्रह-
णात् । न च वार्तिकेऽपि परिच्छेदकमात्रमप्यत्रमिति वाच्यम् । ऊर्ध्वयसमिवाध-
किङ्ते । तथा च द्विग्रहमित्यादौ प्रमाणे क इत्यस्यामिति, द्विगो प्रमाणत्वेन
मसिद्धत्वागत्वात् । ननु तस्यापि प्रमाणे क इत्यत्र तदवधिनिधाना प्रमोदितस्य
आह—नैवेत्त-तदन्तमिच्छन्नावाङ्मुगप्राप्तिरिति । 'परत्वाच्छङ्कणे प्राप्ते'

डट् स्तोम इति । अत्राध्यामस्य प्रमाणत्वात्संभवात्परिच्छे-
दोपाधिकायाः संख्यावास्तोमे उदप्रत्ययः । पञ्चदशमात्राः परि-
माणमस्य स्तोमस्य पञ्चदशः ॥

विंशिन इति । विंशतिशब्दाद् संख्यामात्रावचिनः
संख्येये प्रमेये ङितिः । 'ति विंशतेर्दिनिः' इति तिङोपः, तस्य
'यस्येति च' इत्यकारलोपे कर्तव्ये 'असिद्धवदन्नामाव' इत्यसिद्धत्वं
न भवति, भाष्यकारवचनात्तस्योसिद्धत्वात् । 'तदस्य परिमाणं'
'संख्यायाः संज्ञा—' इत्यत्र 'स्तोमे ङमितिः पञ्चदशाध्यायम्'
इत्युक्तेऽपि स्त्रियां औबर्धमिह ङमिधीयते । स्तोमसाहचर्योच
स्त्रियां प्रयोगः—सप्तदशी रात्रिरिति । तत्र तु ङविधानं टावर्थं
यदि प्रयोगो दृश्यते । तददर्शने तु प्रपञ्चायम् । ङिनेः सामा-
न्यविधानात्तत्र 'शान्तसतोर्दिनिश्छन्दसि वक्तव्यः' इति वचनं
प्रपञ्चार्थमेव ॥

(उद्धोतः) ननु 'प्रसमात्रम्' इत्यादौ मात्राचो दर्शनात्
प्रमाणशब्देनात्र परिच्छेदकमात्रग्रहणादूर्ध्वमानेऽपि सिद्धावेती—अत
आह—यथायामेति । अत एव चोत्तरस्थले परिमाणग्रहणं चरि-
तायम् ॥ अत्र यत्ने 'प्रसमात्रम्' इत्यादिनिङिः—इत्यस्येचराह—अथ
स्थितिः । उत्तरत्र परिमाणग्रहणप्रयोजनं तु वार्तिककृदेव वक्ष्यति,
तत्कालीगुह्यन्यायस्यापवादविषयत्वेनात्रानाश्रयणाच्च ऊर्ध्वमाने माध-
जपि—उरमात्रमिति ॥

ननु 'प्रमाणे लः' इत्यत्रापि सूत्रवत्प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमा-
त्रग्रहणे 'ऊर्ध्वयसम्' इत्याद्यनुपपन्नत आह—प्रमाणशब्दा इति ॥
मात्रचरित्वविति । अत एव 'प्रसमात्रम्' इत्यादिनिङिः । यद्येवोत्त-
रस्थले वार्तिके 'मात्रादि' इत्यादिग्रहणं चरितायम् । आध्यामार्थक-
प्रमाणग्रहणानुवृत्तौ दृष्टादौभाषाप्रसिद्धत्वेत्यर्थं स्पष्टमेव ।

पूर्ववार्तिकि दर्शयति—तदन्तेति । ननु 'प्रमाणे वर्तमानादप-
रस्य ऊर्ध्व' इति तदर्थः, तत्र कस्तदन्तविषयप्रयोगः ? न च द्विगुर्न
प्रमाणं, ताहं प्रत्ययसाध्यप्राप्तिरिति विन्यस्यमिदम् । तस्मात् 'किम-
र्थम्' इति भाष्यस्य—पूर्वैण सिद्धेः 'द्विगोर्—' इत्यादि व्यर्थमिले-
वाद्यम् । 'प्रमाणे वर्तमानादस्येत्वं जातस्य प्रत्ययस्य ऊर्ध्व' इति
पूर्ववार्तिकार्थः । अस्य तु 'द्विगोः परस्य नित्यं सर्वत्रास्येत्वं संशये
चोत्तरात्तस्य ऊर्ध्व' इत्यस्येत्त्वरसाद्यः । किञ्च 'परत्वाङ्गो बाधकः
संख्ये नाश्वच्' इत्यन्तसङ्गतं, युगैपद्यात्प्राधान्यात् । निलग्रहणं तु
'सर्वत्र' इत्यस्येकमुभयोः समासनम् । 'श्राव' इत्यत्र बाहुल्यकाङ्क्ष् ।
अन्यथा व्युदोत्पत्त्यात् ।

ननु 'प्रमाणे' इत्यनुवृत्तेः 'पञ्चदश' इत्युदाहरणमनुसृतमत
आह—अत्रायामस्येति । 'मात्रचरः परिच्छेदकमात्रे स्मरणात्' इति

इति कैश्येऽपि परत्वादिनि न विधातिभेदग्रहणं सुप्रवाहम् । किन्तु वस्तु-
स्थितिक्रमवत् । तथा च उपपन्नं मादृशमावदिति माह दोषः । प्रमाण-
परिमाणान्मासिति वार्तिके मन्यग्रहणेन न परिच्छेदकमात्रग्रहणम्, परिमाण-
ग्रहणेभ्यश्च्यवितोः । न च तत्र प्रमाणशब्देन प्रमाणत्वेन मसिद्धत्वं ग्रहणे
द्विशममात्रमित्यादौ संशये नाश्वच् न सादिति वाच्यम् । तत्र वार्तिके प्रमाण-
त्वेन यथाकथंचिदप्रमाणस्य ग्रहणेन नाश्वच् सिद्धेऽपि कैश्येऽपवादव्यय—इति
केचो विमान्यानामनित्यायः ॥

० वदोक्तैरदुपपन्नान्—उन्मानपरिमाणयोरपि, हिल्लन्तु एकविंशे
लेनोपायम्, द्रव्यविज्ञादौ द्विलोपार्थं चेति बोध्यम् ॥ तस्यासि-
द्धत्वादिति ॥ असिद्धवत्प्रत्ययानिखत्वादित्यर्थः ॥ तस्य सिद्धत्वा-
दिति पाठे—तिलोपस्य सिद्धत्वावित्यर्थः ॥

(संशये मात्राप्रत्ययविधायकं श्लोकवार्तिकम्)

**प्रमाणपरिमाणाभ्यां
संख्यायाश्चापि संशये ॥**

मात्राव्यक्तव्यः । शममात्रम् । द्विष्टिमात्रम् । कुडव-
मात्रम् । पञ्चमात्राः । दशमात्राः ॥

(प्रदीपः) प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति । रुचिशब्दौ
भेदेनोपातो ॥ शममात्रमिति । शमः प्रमाणमस्य स्याच्च वा,
द्विष्टः प्रमाणमस्य स्याच्च वा, कुडवं प्रमाणमस्य स्याच्च वा—इत्य-
त्रार्थं मात्राच ॥ पञ्चमात्रा इति । पञ्च स्तुनं वेति संशय-
मातार्थवान्विनः सार्धं प्रत्ययः । अथ वा वृत्तिविषये द्वेपेकयो-
रित्यादिवत्संख्यामात्रावान्विनः षष्ठ्यर्थं प्रत्ययः । पञ्चत्वसंख्या
प्रमाणमेवां स्याच्च 'वेति—पञ्चमात्राः ॥

(उद्ध्योतः) भेदेनेति । तेनोन्मानात्र ॥ इत्यत्रार्थे इति । संश-
यस्य प्रत्यासत्त्या तदस्येतिप्रत्ययार्थगतपरमविषयस्यैव ग्रहणवृत्तिमिति
भावः ॥ भव्यार्थगतपरमविषयसन्देशसम्भवादह—संशय्येति ॥

(५७१७ स्थायें प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १)

**॥ * ॥ वत्त्वन्तात्स्वार्थं द्वयसज्जमात्रचौ
बहुलम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) वत्त्वन्तात्स्वार्थं द्वयसज्जमात्रचौ बहुलं
वक्तव्यौ । तावदेव—तावद्द्वयसम्, तावन्मात्रम् ।
यावदेव—यावद्द्वयसम्, यावन्मात्रम् ॥

(प्रदीपः) तावदेवेति । तत्परिमाणं यस्य धान्यादेः
तत्—तावद्धान्यादिकं, ततः स्थायें प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे तु 'भावः
सिद्धश्च डावतोः' इत्यर्थान्तरे वत्त्वन्तामात्रादिप्रतिपादनम् ॥

**प्रमाणं प्रत्ययार्थो न
तद्व्यत्ययेति वर्तनात् ।**

प्रथमश्च द्वितीयश्च

ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

**प्रमाणे लो द्विगोनित्यं
डट्स्तोमे शक्शनोर्दिनिः ।**

**प्रमाणपरिमाणाभ्यां
संख्यायाश्चापि संशये ॥**

(१०२ विधिपुत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १६)

२०५७ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे

वतुषु ॥ ५ । २ । ३९ ॥

(वतुष्वप्रत्ययधिकरणम्)

(परिमाणग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं परिमाण इत्युच्यते, न प्रमाण इति वर्तते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । प्रमाणपरिमाणशब्दयोरैक-
यत्वं मत्वा प्रश्नः ॥ न प्रमाण इति वर्तत इति । काका
नमः प्रयोगात्—वर्तत एवेत्यर्थः । अथ वा—अनेकार्थत्वाभिप्रा-
तानां 'ननुशब्दस्यार्थे' नशब्दो वर्तते ॥

(उद्ध्योतः) प्रमाणेत्यादि । पूर्वसूत्रे प्रमाणशब्दः परिच्छे-
दकमात्रवाची, तत्साहचर्याद् 'धावान्धा' इत्यादिप्रयोगदर्शनापेक्ष
परिमाणशब्दोऽपि तथेति तदनुवृत्त्यैव सिद्धमिति भाव इति केचित् ।
असादेव शापकात्तयोर्भेद इत्याचार्यदेसीयमतम् । शापकं विनाऽप्या-
होत्सुशोक्तरीत्या सिद्धोऽनयोर्भेद इत्याचार्यपक्षः ॥

(एकदेशिनः प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यपरिमाणग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्यत् प्रमाणम्, अन्यत्परि-
माणमिति ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीय आह—एवं तर्हीति ॥

(शापकासंभवप्रदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

नैतज् शापकात्तत्त्वमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमि-
ति । उक्तोऽत्र विशेषः ॥

मात्राद्यप्रतिधाताय ।

एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिधातो न भवति ॥

भावः सिद्धश्च डावतोः ।

डावत्वन्ताच्च मात्राजादीनां भावः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह—डावताविति । पूर्वोक्तार्थ-
प्रक्रियाऽपेक्षो निर्देशः । इह तु वतुषु विधाय 'आ सर्वनामः'
इत्यात्पत्तिं विहितम् । पूर्वोक्तार्थास्तु—डावतुं विदधिर ॥ अर्थ-
वैशेष्यादिति । विधिष्यत इति विशेषः, विशेषस्य भावो
वैशेष्यम्, अर्थस्य वैशेष्यम्—अर्थवैशेष्यम्—अर्थभेदरहा-
त्परिमाणशब्दस्य पृथक्निर्देशः क्रियते ॥

उक्तोऽत्रेति । 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वत'
इति ॥

मात्राद्यप्रतिधातायेति । यदि 'प्रमाण' इत्यनुवृत्त्या
प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वतुविधीयते तदाऽसौ विशेष-
विहितत्वात्सामान्यविहितत्वात् मात्रादीन् बाधते । परिमाणग्रहण-
तु सति भिन्नोपाधिष्वप्यत्राद्यव्यवधानाभावात् । तेन

‘तन्मात्रं’ ‘यन्मात्रम्’ इत्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवति ॥

भावः सिद्धश्चेति । तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्-ताव-
धान्यं राशिकृतं, तावत्प्रमाणमस्य कुब्जादेस्तावन्मात्रम् ।
यादृशशुक्रतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यामीत्यर्थः । एकविप-
याये तु वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान्मात्रादयो
न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्-प्रमाणमिति ताव-
च्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात् ॥

(उद्घोषतः) आतोरप्रसिद्धत्वादाह—पूर्वाचार्येति ॥ पृथ-
ङ्निर्देश इति । अत्र परिमाणशब्देन रूढस्यैव ग्रहणमिति भावः ।
‘यामानाध्या’ ‘यावती रज्जुः’ ‘अधिकृत्येतावत्त्वे च’ इत्यादिनिर्देशास्तु
सादृश्यबोधना इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—उक्तोऽत्रेति । ‘आहो’
इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ प्रमाणोपाधिकेभ्य इति । प्रमाणशब्देन
परिच्छेदकमात्रम् ॥ प्रमाणोपाधौ—आयामपरिच्छेदकत्ववदुपाधौ ।
सर्वतोमानोपाधौ तु ‘यन्मात्रम्’ इति निश्चयः, ‘यावत्’ इत्येवैष्यत
इति भावः । इदमुपलक्षणम्—अर्थमानोपाधौ ‘तद्वन्नम्’ इत्यादेः ॥
नन्वेतदर्थमत्र सूत्रे ‘प्रमाणे’ इति परिच्छेदकमात्रार्थकमतुषर्यं
‘यत्तदेतेभ्यो वतुप् च’ इति सूत्र्यताम् । चेत्—मात्रादयः । ‘प्रयमश्च
द्वितीयश्च’—इत्यनेनाप्रापि नाभ्यवस्था । सर्वप्रयोगाश्च लक्षणां
नितैव सिध्यन्तीत्यपरमतुकूलम्, एवञ्च परिमाणग्रहणं न्यर्थमिति
चेन्न, सर्वतोमाने ‘यन्मात्रम्’ इत्यस्यानिष्टस्य त्वन्मते आपत्तेरिति
बोध्यम् ॥ फलान्तरमाह—भाष्ये—भावः सिद्धश्चेति ॥ विशि-
ष्टस्येति । कुब्जादिरूपसंकेत्यर्थः ॥ तस्य तत्प्रमाणमिति ।
साक्षात्—परम्परया वा परिच्छेदकमित्यर्थः ॥ तावच्छब्दस्येति ।
‘न कर्मचारयान्मत्वर्थीयः’ इति न्यायेनेति भावः । अत एव मात्र-
जायन्तात्र प्रत्ययमात्रा, परिमाणग्रहणे सर्वतो मानत्वेन बोधाय वतुः,
तदन्तात्कुब्जादिबोधाय मात्रजायनीति सर्वमनवयम् ॥

(५११८ सादृश्ये वतुष्विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि
सादृश्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि
सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न त्वावां अन्यो
दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः
पुरुषसो । यद्वा विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य
मत्सदृशस्येति ॥

डावतावर्थवैशेष्या-

न्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिघाताय

भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

(प्रदीपः) सादृश्य इति । विषयनिर्देशोऽर्थ, सदृशस्तु
प्रत्ययार्थः ॥

(उद्घोषतः) ननु सादृश्ये प्रत्ययं विधाय ‘त्वत्सदृशस्य’ इत्यर्थ-

कथनमनुसृतम् आह—विषयेति । परे तु ‘उक्तोऽत्र भेदः’ इत्यत्र-
लभ्याभ्यासपूर्वसूत्रे प्रमाणशब्द आध्यामाधिक्य एव, अत्र परिमाणशब्दश्च
सर्वतोमानाधिक्य एव, एवञ्च ‘प्रसमात्रम्’ इत्यादयः प्रयोगाः । ‘मात्र-
चत्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रे सरणात्’ इति नैवदक्षिण्यस्य प्रत्येसादृः ॥

(१०३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १७)

२०५८ किमिदंभ्यां वो घः ॥ ५ । २ । ४० ॥

(किमिदंभ्यां वतुपज्ञापकभाष्यम्)

केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्व-
मुच्यते ?

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः—‘भवति किमिदंभ्यां
वतुप्’ इति, यदयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो
घत्वं शास्ति ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । आदेशविधानान्वयाऽनुपपत्त्या
प्रत्ययोऽनुमीयते ॥

(योगविभागेन वतुप्प्रसाधकभाष्यम्)

अथवा योगविभागाः करिष्यते—

किमिदंभ्याम् ।

वतुप् भवति । ततः—

वो घः । इति ।

वक्ष्यास्य घो भवतीति ॥

(१०४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १८)

२०५९ किमः संख्यापरिमाणे डति

च ॥ ५ । २ । ४१ ॥

(पूर्वपक्षिण उपसंख्यानभाष्यम्)

बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कियान्,
कियन्ती ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) बहुष्विति वक्तव्यमिति । का संख्या
परिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः
प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति—कति वर्ग इति, तदा ‘पञ्चकः’ इत्या-
द्युत्तरं भाष्यम् । तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये ‘बहुषु’ इति
वक्तव्यमिति भावः ॥

(उद्घोषतः) ननु ‘कियान्’ इति न संख्याप्रश्नः, किन्तु परि-
माणप्रश्नः, तत्रापि तु तत्रापि बहुवचनमेव—कियन्तः—इतीत्यत
आह—का संख्येति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । किमिष्येतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्न-

१ ‘वतुपो घत्वं’ इति क. मा. ॥

अनिर्वाति, अनिर्वातं च बहुषु । द्वेकयोः पुनर्निर्वा-
तम् । निर्वातत्वाद् द्वेकयोः परिप्रश्नो न भवति ।
परिप्रश्नाभावात् किमेव तावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) किमित्येतदिति । इह 'अस्य' इत्यधिकारा-
द्वीया संख्या पृच्छयते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तयम् । तत्र यदा
वर्गावयवगतसंख्याविशेषप्रश्नस्य दाऽवयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं न
तु व्यवहितसंख्यासम्बन्धे वर्गे । ततः 'कति गावोऽस्मिन् वर्गे'
इति भवति, 'कति गावोऽयं वर्गः' इति वा संघसंघिनोरभेदविवि-
धायाम् । 'कियान्' इति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते ।
संख्याप्रश्ने तु 'कियन्तः' इति बहुवचनान्त्यैव प्रयोगः ॥

(उद्धोतः) उत्तराशयमाह—इहेति ॥ व्यवहितसंख्या-
सम्बन्धे इति । व्यवहितः प्रशविषयसंख्याया तन्मन्यो यस्येत्यर्थः ।
यथा प्रकृते वर्गावयवद्वारा कौण सम्बन्ध इति भावः ॥ तत्र तद-
वयवसंख्याप्रश्ने बाह्यप्रयोगसमाह—कति गावोऽस्मिन्निति ॥
प्रकारान्तरमाह—कति गाव इति । असमस्तमेतत् । तदुपपत्ति-
माह—सङ्केति ॥ किमेव तावन्नास्ति—इति भाष्यस्य सङ्ख्याप्रश्ना-
वैकौ नास्तीत्यर्थः ॥

(९०५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १९)

२०६० संख्याया अवयवे तयप्

॥ ५ । २ । ४२ ॥

(तवत्प्रत्ययाधिकरणम्)

(संख्यासम्बन्धेन कस्याग्रहणमिति निर्णयभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—बहुवोऽवयवा अस्याः सं-
ख्याया इति ?

'अवयवे या संख्या' इत्युच्यते, न च काचि-
त्संख्याऽस्ति यस्या बहुशब्दोऽवयवः स्यात् ।

ननु चेयमस्ति-संख्येत्येव ।

नैषा संख्या, संज्ञेया ॥

(प्रदीपः) बहुवोऽवयवा इति । उत्पद्यतेदस्य
संख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादीन् विशेषानवयवान्मत्वा प्रश्नः ॥
अवयवे या संख्येति । अवयवे यः संख्यावाची शब्दो
वर्तते तस्मात् 'अस्य' इत्यधिकारादवयवविनि प्रत्ययो भवति । न
च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाः सम्भवतीति भावः ॥
बहुशब्द इति । बहुशब्दशब्दोऽर्थ इत्यर्थः । अथैवं कल्प्यते
—बहुव एकत्वगुणा अवयवा अस्या विंशतिसंख्यायास्तत्समुदाय-
स्वरूपायाः सा बहुतयी विंशतिरिति, तथापि प्रत्ययार्थस्य
प्रकृत्यर्थो विशेषणमव्यभिचारादनुपपन्नम् ॥ संख्येत्येवेति ।
संख्याशब्दवाच्या संख्याऽवयवविनीत्यर्थः । नैषा संख्येति ।
संख्यासम्बन्धेन संख्याविशेषो नाभिधीयत इत्यर्थः ॥ संज्ञेयेति ।
एकत्वादीनां संख्यात्वजातियुक्तानां 'संख्या' इत्येषा संज्ञा । तत्र

संख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयवित्वासम्भव इत्यु-
क्तेतत् । बहुतयं यूपमित्येतदवयवावयविभेदनिबद्धानां भवति ।
बहुतयं रूपमित्येतच्चित्रस्य रूपस्यावयवित्वविशेषार्था भवति ।
यदा तु रूपसामान्यं विवक्ष्यते शुक्लादिविशेषविशेषं तदा
सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावात् भवति ॥

(उद्धोतः) ननु संख्याया बहुवचवासम्भवोऽत आह—
उत्सृष्टेति । त्वकमेदस्येत्यर्थः ॥ ननु तयोक्तावपि दोषस्तदवयवः, अव-
यवे एव बहुशब्दस्य कृतेरत आह—अवयवे य इति । शब्दस्या-
वयवत्वात्तुक्तेराह—शब्दवाच्य इति ॥ एकत्वगुणा इति ।
एकत्वसङ्ख्यारूपा गुणा इत्यर्थः ॥ अव्यभिचारादिति भावः । विंशति-
सङ्ख्याया बहेकत्वावयवकत्वाव्यभिचारादिति भावः । इदं चिन्त्यं ।
तत्तद्भव्यस्तदुदायकत्वस्य विंशत्यादीनां पक्षचाचिरस्य भाष्ये उक्त-
त्वेऽपि एकत्वसमूहकत्वेन न मानम् । किञ्च विंशतिर्गाव इत्यादि-
द्विरिति ॥ संख्याविशेष इति । निवतपरिच्छेदहेतुर्द्वि सङ्केति
भावः । नापि संख्यासंघकत्वं सङ्ख्याशब्दस्येत्यपि बोधम् ॥
सामान्यविशेषस्येति । संख्यात्वस्येत्यर्थः । तदाश्रयश्च एकत्वा-
तिरिक्तो न कश्चिदिति भावः ॥ चित्रस्य रूपस्येति । तथापि त्रिक-
समूहोऽतिरिक्त इति वा । अवयवे वर्तमानो यः संख्यासंघकत्वाभा-
वात्कथं तयप् इत्युपास्तम् ॥

(५०१९ अवयविनि तयविधिविवाचितम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययः॥*॥

(भाष्यम्) अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययो भव-
तीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत—पञ्चावयवाः, दशावयवाः—इति ॥

(प्रदीपः) अवयविनीति । त्वायं प्रत्ययो मा भूदित्ये-
वमर्थमवयविनीति वक्तव्यम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अवयवविधाने इति । अवयवे
वर्तमानादिधाने इत्यर्थः ॥ अर्थानिर्देशादाह—स्थार्थे इति ॥

(आक्षेपपूर्वकं वार्तिकान्यथासिद्धिसाधकं भाष्यम्)

अथ अवयविनीत्युच्यमानेऽवयवत्वस्वामिनि क-
स्मात् भवति—पञ्च पञ्चवयवा देवदत्तस्येति ?

अवयवशब्दोऽयं गुणशब्दः, अत्येति च वर्तते ।
तेन यं प्रत्ययवयो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन
भवितव्यम् ।

कं च प्रत्ययवयो गुणः ?

समुदायम् ॥

यथेवमवयविनीत्यपि न वक्तव्यम् ।

अवयवेषु कस्मात् भवति ?

अत्येति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अवयवस्वामिनीति । अवयवाः स्वन्त्येत्येति
व्युत्पत्त्या स्वामिनोऽप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापि प्रत्ययेन

भावमिति मत्वा प्रश्नः ॥ अवयवशब्दोऽयमिति । सन्व-
निधयन्दाश्रित एव सम्बन्धिति मत्त्वार्थो भवति । यथा
पितृभूमिति पुत्र एवामिधीयते, पुत्रवामिति च पितरः । तथेहाप्य-
वयविशब्देनावयवारब्ध एवोच्यते न तु स्वामीत्यर्थः ॥ अख्ये-
ति च वर्तते इति । 'अत इनिठनौ' इत्यत्र 'तदस्यास्त्वस्मि-
न्निति मनुष्य' इत्यतोऽस्येति वर्तते । सप्तम्यर्थे तु इनिठनोरभावः,
'सप्तम्यां च न तु स्थतौ' इति वचनात् ॥ अख्येति वर्तते
इति । 'तदस्य संजातम्' इत्यतः ॥

(उद्घोतः) अवयविशब्दस्य अवयवारब्धे एव प्रयोगा-
दाह—अवयवा इति । 'कञ्ज प्रत्ययवचो गुणः ? ससुदायम्'
इति भाष्येण अयुतसिद्धावयवानुपलस्यतुम्ह एवावयवीति ध्वनि-
सम् । 'किंवा च' इति स्ये स्येष्टमेवैतदुक्तम् ॥ नन्वेवमपि सप्तम्यर्थे
इतौ तदापारभूत्यादाविति प्रसङ्गोऽत आह—सप्तम्यर्थे स्थिति ॥

(१०६ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. २०)

२०६२ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५ । १ । ४४ ॥

(प्रदीपः) उभयो मणिरित्यवयवविनोऽवयवद्वित्वमिति चो-
त्प्रेक्षः । उभौ पीतलोहितवयवौ यस्य स उभयः । उभये
शेवमभूता इति वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामभिधा-
नम् ॥

(उद्घोतः) अवयवन्तस्य यवैकवचनान्तर्त्वं तथा दर्शयति—
उभय इति । एवमैकस्यावयविनः प्राधान्यादेकवचननिर्देश इति
भावः ॥ 'उभयो' इति बहुवचनोपपत्तिं दर्शयति—वर्गद्वयेति ।
द्विवचनं तु न, अनभिधानात् । तिरोहितावयवभेदवर्गद्वयाभिधाने
हि तत्सम्भवः ॥

(उदात्तपदाक्षेपप्रयोजनमाध्यम्)

किमर्थमुदात्त इत्युच्यते ?

उदात्तो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रत्ययस्वरैणाप्येव स्वरः
सिद्धः ।

न स्थियति । चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तो-
दात्तत्वं प्रसज्येत ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । किमप्राप्तमादेशदात्तत्वं विधा-
नुमुदात्तवचनम् ? उतामञ्जितस्वरवाधनार्थमन्तस्थोदात्तत्वं वि-
धातुम् ? इति प्रश्नः ॥ उदात्त इति । आदेरिति भावः ।
स्यानिबद्धाभासित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चित्स्वरं प्राप्ते
आदेशदात्तत्वं विधीयते ॥ प्रत्ययस्वरैणापीति । स्यानिब-
द्धाभासित्त्वात् । चित्स्वरं तु पूर्वपक्षबाधित्वा च पदयति ।
सर्वदर्शित्वे पूर्वपक्षमेव न विधीयते ॥

(उद्घोतः) पूर्वपक्षबाधित्वादिति । 'अय' इति प्रत्ययान्तरं
विधेयं, कीमु माश्रयित्प्रलाहाराश्रयणात्सिध्यतीत्याशयः । प्रत्ययान्तर-
विधाने गौरवं मन्यमान आह—चितोऽन्त इति—इत्याशयमाह
कश्चित् ॥

(उदात्तपदसामर्थ्यादिद्विधार्थबोधकमाध्यम्)

अथ उदात्त इत्युच्यमाने कुत एतत्-आदेश-
दात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्तस्थेति ।

उदात्तवचनसामर्थ्यात् यस्याप्राप्तः स्वरस्तस्य
भविष्यति ।

कस्य चाप्राप्तः ?

आदेशः ।

अन्तस्य पुनश्चित्स्वरैणैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) कुत एतदिति । सारान्तरवाधनार्थमन्तस्थै-
वोदात्तत्वमस्तिवति मन्यते । 'हे उभय' इत्यामाञ्जिताधुदात्तत्वप्र-
सङ्गः ॥ उदात्तेति । 'पुरस्तादपदाभा अनन्तरान् विधीन्
बाधन्ते' इति चित् स्वर एवाग्नेन बाध्यते, नामञ्जितस्वरः ।

(उद्घोतः) हे उभयेति । 'हे' शब्दप्रयोगे इदमुदाहरणम् ।
तत्प्रयोगे तु पदात्परत्वेनाष्टमिकनिषातप्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥
नामञ्जितस्वर इति । ननूयशब्दस्य 'उभे महे' इत्यादिप्रयोगाद-
नोदात्तत्वमावश्यकम्, एवञ्च चित्स्वरान्तोदात्तत्वेऽकारस्यानुदात्त-
त्वाय 'यस्य' इति लोपे—अनुदात्तस्य च यय—इत्यनेनाधुदात्तत्वनि-
देरुदात्तप्रहर्षं व्यर्थमेव—इति चेन्न; अक्षरेरपि शेषनिषातेनानुदात्त-
त्वात् । न चोमात् 'अय' इति निरनुबन्धकं प्रत्ययान्तरमस्य चित्पुरस्तादा-
ग्नयेनेति बाध्यं, पदलाभाभावात् । एतेन—उभात्—अय इति निर-
नुबन्धकवेशान्तरमस्य, तस्यान्तरस्थेनानुदात्तात्वात्, उभयशब्दस्या-
नोदात्तत्वा 'अनुदात्तस्य च' इत्यनेनानुदात्तचित्किरुदात्तप्रहर्षं
व्यर्थमेव इति परास्त्वम् ॥

(१०७ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. २१)

२०६३ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ता-

ड्डः ॥ ५ । २ । ४५ ॥

(उप्रत्ययधिकरणम्)

(अधिकपदाक्षेपसमाधानमाध्यम्)

इह कस्माच्च भवति—एकादश भाषा अधिका
अस्मिन् कार्पापणशत इति ?

अधिके समानजातौ

समानजातावधिक इष्यते ।
अथेह कस्माच्च भवति—एकादश कार्पापणा
अधिका अस्यां कार्पापणत्रिंशति—इति ?

इष्टं शतसहस्रयोः ।

शतसहस्रयोरधिक इष्यते ।
अथेहैकादश शतसहस्रमिति कस्यधिक्ये
सतिवज्यम् ?

यस्य संख्या तदाधिक्ये

ड्डः कर्तव्यो मतो मम ॥

यदि तावच्छतानि संख्यायन्तं शताधिक्ये भवितव्यम्, अथ सहस्राणि संख्यायन्तं सहस्राधिक्ये भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अधिके समानजाताविति । नानाया जातिस्तस्यां सख्याधिक्ये वर्तमानात् प्रत्ययः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायप्राप्त एवावयवार्थ उक्तः । तथा हि—एकादशधिकं अस्मिन् गोशत इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाप्युपासता गावः सन्निधानात् प्रकृत्यर्थमपि विशिष्टमिति । एवं वृत्तावपि 'एकादशं गोशतम्' इत्युक्ते गावः प्रकृत्यर्थतया प्रतीयन्ते । शब्दान्तरप्रयोगमन्तरप्राप्त्याधिक्यधिकिभावस्तुल्यजातिविषय एव प्रसिद्धः । न च वृत्तां भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेष्युं शक्यते, 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न' इति न्यायात् । यस्य संख्येति । शतानां सहस्रं—शतसहस्रमिति व्युत्पत्तिः क्रियते, सहस्राणां शतं—शतसहस्रमिति च । 'संख्याया अल्पीयसाः' इति द्वेन्द्वे च स्वरणाच्छतस्रं पूर्वविपातः । तत्र शतानां सहस्रमिति शताभि संख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते—एकादशशताधिक्यमित्यस्त्वत्तसहस्रे तदेकादशं शतसहस्रमिति । सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वम्—एकादश सहस्राधिक्यमित्यस्मिन्नेकादशमिति प्रकरणादिवशाच्छतानां सहस्राणां वा संख्येयत्वावसायः । 'यस्य संख्या तदाधिक्ये' इत्येतत्प्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याश्रयणादभ्यन्त इति नायमपूर्वोऽर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययार्थपेक्षया समानजातीये प्रकृत्यर्थेऽधिके सति प्रत्यय इत्यर्थेऽतदहं—समाना येति । न्यायेति ॥ प्रत्यासत्तिन्यायेत्यर्थः ॥

शब्दान्तरेति । 'शब्दान्तरप्रयोगमन्तरप्राप्ति' इत्यविपक्षितः पाठोऽप्यपाठः । तत्प्रयोगे तु शब्दतः सन्निहितेन तैनापेक्षः सन्निहितं सजातीयं बाध्यते, यथोदाहृते 'एकादश माषाः' इत्यादी । न च तत्र इतिः सम्भवतीत्याह—न चेति ॥ सविशेषणानामिति । इदमप्रकृत्यर्थ—सविशेषणानामित्यस्यापि । अन्यथा मूले नापाणां विशेषणत्वादसहस्रमितिः स्पष्टैव । वस्तुतः प्रत्यासत्तिन्यायविरोधादतन्निधानाच्च न तथा प्रयोग इति तत्त्वम् । अत एव भाष्ये 'इत्यर्थः' इत्युक्तिः ॥ भाष्ये—कार्पापणश्रित्तातीति—सप्तमी । कैतरमाह—दृष्टं शतमेति । 'कस्याधिक्ये' इति पाठः ॥ प्रत्ययार्थेनेति । 'असिद्ध' इत्यनेनैत्यर्थः ॥ भाष्ये—परिमाणशब्दानां—शतसहस्ररूपानाम्, अधिकस्याधिक्यभावात्—तत्त्वाभावात्—अनिर्देश इत्यर्थः ॥

१ 'द्वेन्द्वे' या द्वेन्द्वे च' इति श्रु. पाठः ॥

२ अपवाद इति । लक्ष्यपवादाप्रपाठ इति । वस्तुतस्तु 'अविपक्षितः पाठः शुभेय—इति स्पष्टयेयम् ॥

३ उत्तरमिति । अथैव कस्मात् कार्पापणश्रित्तातीति—इति भाष्यमकस्मोत्तरमित्यर्थः ॥

(५७२० इहमिदं) सूत्रस्यासामर्थ्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥

॥ * ॥ उविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिक्यभावाद्निर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिक्यभावाद्निर्देशः । अगमको निर्देशोऽपि निर्देशः । नह्येकादशानां शतमधिककरणम् ॥

(प्रदीपः) न ह्येकादशानामिति । तेषां शतेऽनन्तभावादिति भावः ॥

(उद्घोतः) अनन्तभावादिति । अन्तर्भावे हि 'वृक्षे शाखा' इति वस्त्यादधिकरणमिति भावः ॥

(५७२१ अन्यथा निर्देशेन समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ? पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः—तदस्मादधिक्यमिति ॥

(प्रदीपः) पञ्चमीनिर्देश इति । 'वस्मादधिकम्' इति निपातनात्, बुद्धिप्रकल्पितापायाश्रयणाद्वा पञ्चमी ॥

(वार्तिकद्वयान्तरप्राप्तिसिद्धिवाचकभाष्यम्)

स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्वैषमिक्ये व्यापके वाऽधिकरणत्वे संभवो नास्ति, औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते—एकादश कार्पापणा उपनिलिष्टा अस्मिच्छते—एकादशं शतम् ॥

अधिके समानजाताविति शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये उः कर्तव्यो मतो मम ॥ १ ॥

(प्रदीपः) औपश्लेषिकमिति । एवं वाचिकसंबन्धे पञ्चमीसम्बन्धो भवतः । अधिका खारौ श्रेणेनेति कर्तरि तृतीयाऽपि भवति ॥

(उद्घोतः) औपश्लेषिकमिति । उप—समीपे श्लेषः—सम्बन्धः, तत्कृतमित्यर्थः ॥ एवञ्चेति । अत एवैतद्विदेशोऽपि पाठः । कर्तरि तृतीयेति । अधिकशब्दार्थान्तर्गतसंख्यायोरुपश्लेषाभावात्भवति भावः । एवं खत्र पट्टीयाहृत्तये 'कर्तृकर्मणोः' इति सूत्रे कुहूदगन्सावद्वयकत्वेन तत्सहस्रस्यभावनसहस्रं स्यात् । तस्मात् 'उपश्लेषाः' इति क्रियाऽपेक्षमधिकरणत्वमिति भाष्याश्रयः । कर्तृद्वारा चेदमधिकरणं, कर्ता चेदमुपश्लेषमिति । तृतीया तु प्रकृत्यादित्वात्तत्रैति तत्त्वम् । तदूनवशाह भाष्ये—एकादश कार्पापणा उपनिलिष्टा अस्मिन् शत इति ॥

१ 'तृतीया भवति' इति क. पाठः ॥

५ क्रियापेक्षमिति । उपनिलिष्टशब्दाश्रय—उपश्लेषक्रियापेक्षमधिकरणत्वमिति भावः ॥

६ तृतीया रिजति । अधिका खारौ श्रेणेनेत्येव तृतीयेत्यर्थः ॥

(१०८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २२)
२०६४ शदन्तर्विंशतेश्च ॥ ५।२।४६ ॥

(अन्तग्रहणाक्षेपाभाव्यम्)

किमर्थं शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणम् ?

(प्रदीपः) अन्तग्रहणमिति । केवलस्य शतः प्राति-
पदिकसांसभनात्यत्यग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिर्मवि-
ष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) ननु 'शङ्ग्रहणात्' इति निषेधात् 'वशान्तात्'-
इतिवदिदमन्यन्तग्रहणमत आह—केवलस्येति । यत्रञ्च प्रातिपदिक-
ग्रहणाभावाच्च निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । तदाह—प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया चेति । सामर्थ्यापेक्षो विकल्पः । विंशदादिषु निपात-
नाम् शक्यत्वं ॥

(५७२२ अन्तग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणं कियते प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति
इह न प्रामोति—एकविंशं शतम् । इष्यते चात्रापि
स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति—अन्त-
ग्रहणमेवमर्थमितिमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतम् ।

किं तर्हीति ?

(५७२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संख्याग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा
भूत्—गोविंशदधिका अस्मिन् शत इति ॥

(प्रदीपः) संख्याग्रहणं चेति । 'संख्याया अवयवे
तय' इत्यत्र 'संख्यायाः' इत्यनुवर्तते इति व्याख्यानं कर्तव्य-
मित्यर्थः । एकविंशदादयश्च शब्दाः संख्यानतरस्य नरसिंहादय
इव आख्यानस्य वाचकाः, न तु संख्यासमूहस्य ॥

(उद्धोतः) नन्वेकविंशदादयोऽपि सङ्ख्यासमूहवाचका न
सङ्ख्यावाचका इति तेष्वः प्रख्यातुपपत्तिरत आह—एकविंश-
दादय इति । सङ्ख्यान्तरस्य समूहविशेषरूपसंख्येयः ॥ न तु
सङ्ख्यासमूहस्येति । त्रिवार्यैकवत्समूहसंख्येयः । अत एव 'नाम्ना-
दसंख्यादेः' इति चरितार्थम् ॥

(५७२४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विंशतेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात्—एकविंशं शतम् ।

चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा
भूत्—गोविंशतिरधिका अस्मिन्शत इति ॥

(प्रदीपः) विंशतेश्चेति । 'ग्रहणान्ता' इति तदन्त-
विधिनियेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

(उद्धोतः) ननु विंशतिशब्दोत्तरमन्तग्रहणे स्वपदेशिवद्वाच-
निषेधात्केवलस्यैव 'शहाय' इति भाष्ये—अपि शब्दोऽनुपपन्न इति
चेदः 'अन्तग्रहणं कर्तव्यम्' इत्यस्य 'पैदन्ताच्च' इति वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥

(१०९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २३)

२०६५ संख्याया गुणस्य निमाने
मयट् ॥ ५ । २ । ४७ ॥

(मयट्प्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'तदस्य संजातम्'—इत्यतस्तदसंख्यस्युवर्तते । 'मेह
प्रमिदाने' इत्यस्माद्वातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः, स च मुख्य-
वाची । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । निमाने वर्तमानात्संख्यावाग्नि-
नोऽस्येति षष्ठ्यर्थं मयट्प्रत्ययो गुणस्य चेतिमानं भवति । गुण-
शब्दः समानावयववचनः । निमानस्य निमेषापेक्षत्वाभिप्रेयं प्रत्य-
यार्थः संप्रयते । निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेषस्य गुणत्वं
नोपपद्यते इति सामर्थ्यानिमानस्यापि गुणत्वं विश्रान्यते । यवानां
द्वौ भागौ निमानमस्योदधिद्वागस्य—द्विमयमुदधिवचनान्तिमुदा-
हरणम् । भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादः प्रकृत्यर्थविशेषणस्यो-
पादानं, नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति । संख्याया इति किम् ?
यवभागी निमानमस्योदधिद्वागस्य । गुणस्येति किम् ? द्वौ
कार्षापणी निमानमस्य ब्रीहिरिदमस्य ब्रीहिः कार्षापणयोरिति सा
भूत् । निमान इति किम् ? यवानां द्वौ भागौ समीपेऽस्योदधि-
द्वागस्येति मा भूत् ॥

(उद्धोतः) रश्मिप्रतिपत्त्ये यज्ञार्थं पदप्रयोजनानि चाह—
तदसंख्यादि । समावायवचनम् इति । 'द्विगुणं' 'त्रिगुणम्'
इत्यादौ तथा दर्शनात् । व्याख्यानं चात्र शरणागम् । सामर्थ्या-
दिति । गुणत्वं—समानावयवत्वम् । तद्व्यवसमानत्वं निमेषस्य
किमपेक्षमित्याकाङ्क्षायां सन्निधानाश्रितमापेक्षमिति सामर्थ्यानिमा-
नस्यापि भागवत्तमेसिद्धमिति भावः । केचित्तु—'गुणस्य' इति मध्य-
मगिन्यायेनोभयानवधि, तेन गुणस्य निमाने वर्तमानाद्गुणान्त-
सङ्ख्यावाचकात्प्रत्यय इत्यर्थमाहुः । नागविशेषेति । भागविशेष-
सम्बन्धिभागविशेषत्वार्थः ॥ नित्यसापेक्षत्वादिति । वृत्तौ व्यादीनां
भागरूपसङ्ख्येय एव वृत्तेरिति भावः । गमकत्वाद्वावृत्तिरिति युक्तम् ॥

(५७२५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निमाने गुणिनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमाने गुणिनीति वक्तव्यम् ।

१ तदन्ताच्चेति वक्तव्यमिति । 'विंशतेश्च' इत्येतदपदान् विंशत्यन्तादि-
सम्बन्धने स्वपदेशिवद्वाचनियेधात्केवलम् स्यात्—इति विज्ञातेऽप्युक्तम् । 'तद-

न्ताच्च' इति द्वितीयेऽपि वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ?

गुणेषु मा भूत् ॥

(प्रदीपः) गुणिनीति । 'द्विमयमुदधित' इति गुणिनि निमित्ते प्रलये यथा स्वादिलेवमर्थम् ॥ गुणेषु मा भूदिति । स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमसोदधिद्वागस्य द्विमयौ यवानामुदधित इति स्वार्थे मयद् प्रसज्येत ॥

(उद्घोतः) 'तदसिद्धिकम्' इत्यनेन विच्छेदात्तदस्येति नातुवर्तत इत्यभिप्रेत्य वार्तिकं—गुणिनीति । निमित्ते इत्यर्थः ॥ गुणेषु मा भूदिति । निमानरूपेण इत्यर्थः ॥ तदाह—स्वार्थे इति ॥

(५७२६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भूयसः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूयस इति च वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्, अरूपीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) भूयस इति । निमित्तभागसंख्याया निमान-भागसंख्या यदाऽधिका भवति तदा प्रलयो यथा स्यात्, एको यवभागो निमानमसोदधिद्वागस्येति मा भूदिति ॥

(उद्घोतः) ननु 'भूयसः' इत्युक्तिद्विमयमिति न स्यात्, भूयस्त्वच्च निमित्तं प्राप्नुमत् आह—निमित्तेति ॥ यदाधिकेति । आपिष्वयमात्रं विवक्षितं, न तु बहुत्वं, नाप्यतिशय इत्यर्थः ॥

(५७२७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकोऽन्यतरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्वौ यवानां त्रय उदधित इति ॥

(प्रदीपः) एकोऽन्यतर इति । अन्यतरशब्देन निमित्त-यमेव विवक्षितम् । एक एव यदि निमित्तगुणो भवति तदा प्रलयः, द्वयोर्बहुषु च निमित्तगुणेषु न भवति ॥ द्वौ यवानां त्रय उदधित इति । नन्वत्र भूयस्त्वाभावाच्च भविष्यति । एवं तद्वृत्ताहरणद्विगुणम् । इदं त्वत्रोदाहरणं—त्रयो यवानां द्वावुदधित इति । अथवा द्वौ यवानां निमित्तौ त्रय उदधितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम् ॥

(उद्घोतः) निमानेऽधिकतत्त्वस्योक्तत्वात्तमर्थमवलम्ब्याह—अन्यतरशब्देनेति ॥ 'द्वौ भागौ यवानां निमानम्, उदधितत्त्वो भागा निमित्तम्' इत्यर्थं मत्वा शङ्कते—नन्विति । निमाननिमित्तम-वस्य वैपरीत्ये तु न शङ्केति बोध्यम् ॥ भाष्ये—समानानामिति । निमित्तभागस्य येन केनापि निमानभागेन समानत्वे सति यदा निमित्तसङ्ख्या निमानसङ्ख्यातोऽधिका तदा प्रलय इत्यर्थः ॥

(५७२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ समानानाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानानां चेति वक्तव्यम् । इह मा

भूत्—एको यवानामध्यर्धमुदधित इति ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) एको यवानामध्यर्धमुदधित इति ।

'भूयसः' इत्येतदनपेक्षेदमुदाहरणम् । तदपेक्षायां तु—द्वौ यवाना-मध्यर्धमुदधित इत्युदाहार्यम् । अन्ये तु—अध्यर्धशब्दात्प्रल-यनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः । तदयुक्तम् । अध्यर्धशब्दस्य समासकनोरेव संख्यासंज्ञात्वादप्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रलया-प्रसङ्गात् । अध्यर्धपञ्चमादयोऽपि समासकनोरेव संख्यासंज्ञा, नान्यत्रेति तेभ्योऽपि प्रलयाप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) अन्ये इति । पूर्वोक्त 'अथवा' इति प्रका-रानुसरणेति भावः ॥ सङ्ख्यात्वाभावादेति । एतेन 'एको यवानामध्यर्धमुदधित' इति भाष्ये षाठ इत्यपास्तम् ॥

(प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—गुणिनीति वक्तव्यमिति,

न वक्तव्यम् ।

गुणेषु कस्माच्च भवति ?

अस्येति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अस्येति वर्तत इति । तेन स्वार्थं मयन्न भवति । किं तर्ही ? निमित्ते क्षौरादौ स्वभागापेक्षया लघ्वगुणि-व्यपदेशे । निमित्तगुणमात्रं तु प्रलयो न भवति, अनभिधानात् ॥

(उद्घोतः) ननु उदाहरणे 'द्विमयमुदधित' इत्युक्तं, 'द्विमय उदधिद्वागः' इत्येवमित्तमत आह—निमित्तगुणमात्रे विवक्षितं । निमित्ते भागमात्रे इत्यर्थः ॥

(द्वितीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदुक्तं—'भूयस इति वक्तव्यम्' इति,

न वक्तव्यम् ।

अरूपीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्माच्च भवति ?

अनभिधानात् ॥

(तृतीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदुक्तम्—'कश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्' इति, न वक्तव्यम् ।

कस्माच्च भवति—द्वौ यवानां त्रय उदधित इति ?

तच्च विभक्तिनिर्देशः ॥

(प्रदीपः) तन्ममिति । पञ्चानां यजेतेत्यादिवत् 'गुणस्य' इत्येकत्वसंख्या विवक्षिता । एतदर्थमेव गुणनिमान इति लैरुपरि समासनिर्देशो न कृतः ।

(उद्घोतः) भाष्ये—तन्ममिति । विधेयैवतत्ताभावेऽपि ऋष्यानुसाराद्विवक्षा, ग्रहैकैवल्यवद्विवक्षारूपाभावाच्चेति भावः ॥

(चतुर्थवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदप्युच्यते—समानानामिति वक्तव्यमिति, न वक्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति—एको यवानामभ्यर्क्षमुदश्वित इति ?

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । अन्यूतानाधिकैकगुणमुदश्वितादिनिमेयं वक्तुं प्रत्ययान्तस्य सामर्थ्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अन्यूतेति । अन्यूतानपि कर्मभागेऽप्युदश्वितादिरूपं निमेयं । निमेयभागेमेव वक्तुं सामर्थ्यं तस्य, न तु तं भागं वक्तुमित्यर्थः ॥

(५७२९ अतिव्याप्तिदर्शकं वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निमेये चापि हृदयते ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमेये चापि प्रत्ययो हृदयते—द्विभया यवाः । त्रिभयाः ।

(प्रदीपः) द्विभया यवा इति । उदाश्वितो द्वौ शुणौ निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां ते द्विभयाः ॥

(निमाननिमेयपदार्थबोधकं भाष्यम्)

किं पुनरिह निमानम्, किं निमेयम् ?

यावता उभयं खज्यते ।

सत्यमेवमेतत् । कच्चित्वाचिप्रसूततरा गतिर्भवति । तद्यथा—समाने त्यागे धान्यं विक्रीणीते यवान् विक्रीणीते इत्युच्यते, न कश्चिदाह कार्पापणं विक्रीणीत इति ।

अथवा येनाधिगम्यते तन्निमानम्, यदधिगम्यते तन्निमेयम् ॥

(प्रदीपः) यावतेति । तथा च निमेयस्यापि निमानत्वात् निमेये चापि हृदयते इति न वक्तव्यमिति मन्यते ॥ प्रसूततरा गतिरिति । 'आहु' 'ब्राह्म' इति प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥

अथवेति । येन मूलेन करणेन क्रम्यं प्राप्तुमिच्छते तन्नि-

मानं, यत्किञ्चते तन्निमेयमित्यर्थः । देशकालापेक्षव्यवहारापेक्ष-त्वात्निमाननिमेयभावस्य ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—उभयं खज्यत इति । तदीयमुदाश्व स्वीयं दीयत इत्यर्थः । यत्रञ्च खवस्तुदानपूर्वकं परवस्तुदानसंभ-वस्यसाधारणत्वाद्भुज्यं निमानमिति भावः ॥ आहुः द्रागिति । 'अवाहु' इत्यर्थः । तरुणैर्मपि व्याख्यातुं पुर्यावद्वयोपादानम् । यत्रञ्च बृहत्कामाग्निभिर्दीयते तन्निमेयम्, तन्मूलं निमानमित्यावस्थाः । यदपेक्षितं तन्निमेयं, येन च तद्व्याप्तं तन्निमानमित्यथवेत्यादेरर्थः । यत्र निमेयत्वावनिवृत्तमित्याह—देशेति । देशकालापेक्षो यः क्रयविक्रयन्यवहारसादपेक्षादित्यर्थः । यत्रञ्च यदा यन्निमेयं तदाऽपि तस्मिन्प्रत्ययदर्शनात् 'निमेये चापि—इत्यावश्यकमिति भावः ॥

(११० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २४)

२०६६ तस्य पूरणे ड्ड ॥ ५ । २ । ४८ ॥

(डोटोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तस्य—इति संबन्धमात्रं विवक्षितं नैकत्वम् । न होक्तस्य पूरणं संभवतीति ह्यादिभ्य एव द्विचचनमहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः ॥

(उद्घोतः) 'गुणस्य' इत्येव सङ्ख्याविधिशाम्नं व्यावर्त-यति—सम्बन्धमात्रमिति ॥ न लोकेमिति । तद्विवक्षायां कुलक्षिपेन प्रत्ययः स्वात्र सर्वत इति तदविहेति भावः ॥

युच्यन्तरमाह—न हीति ॥

(५७३० अतिप्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—पञ्चानामुद्ग्रिकानां पूरणो घट इति ॥

(प्रदीपः) तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति । 'संख्या-वाचिनः शब्दात् पूरणे ड्डप्रत्ययः' इत्येतावानेव सूत्रार्थः । तथा च लब्धपञ्चत्वसंख्यानां संख्येयानामुद्ग्रिकादीनां पूरणे घटे प्रत्ययोऽड्डितः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) ननु सङ्ख्या-व्याप्तिसङ्ख्यानाप्यकर्मण्यन्त-राचकारात्पूरणे प्रत्ययः शङ्कुः प्रत्यासत्त्या सङ्ख्याया इति गम्यते, तत्कर्ममतिप्रसङ्गोऽत आह—सङ्ख्यावाचिन इति । प्रत्यासत्त्या हि प्रकल्पपूरणे इत्येव लभ्येतेति भावः । उद्ग्रिका—चर्मैविकारः पात्रविशेषो घृण्ययो वा, यद्वटमिति नोदकेन पत्रं वाः पूर्यन्त इत्यर्थः ॥

१ पञ्चानां यजेतेति । यथा पञ्चगोत्रपण्डित्यावाक्यस्यैकत्वस्य विवक्षणाभा-वेऽप्यङ्गुलकर्मणो यागः किल्बिषमशुकरणेन एव, तथा गुणस्येति पदवा एकत्वस्य विवक्षणात्, एकत्वनिमेयगुणे विवक्षिते मय्य इत्यर्थस्य लयात्, द्वौ यवानां यव उदाश्वित इत्यत्र द्वयोरेति भावः ।

२ लघुव्रीहिति । 'गुणनिमाने' इति समासनिर्देशे नात्राशयं पदकावचन-मिति समासे हि एकत्वसंख्याया अपि न भावं विन्दुं संख्यासामान्यमात्रा-पत्वेति भावः ॥

३ ननु पञ्चानां यजेतेत्यादि विधेयसमर्पणपदार्थतः संख्याविधिरप्येति उद्देश्यतत्संख्याविधिरप्येन घटपत्रमित्यत आह—विधेयगतत्वाभावेऽपीति ॥

४ ग्रहैकत्वमिति । 'ग्रहे समाहि' इत्यत्र पदेकत्वस्य विवक्षणेन स्वाचदा-पदेकैव ग्रहस्य संमार्जनं प्रादुर्भावात् । तत्र संमार्जनं कस्य ग्रहस्य ? इतोऽं समा-न्येनार्थमेव एकसमाजैवस्य घटः कर्ममपि न स्वादिति तत्रैकत्वमपि विवक्षितमिति सर्वत्र संमार्जनं । अतः तु एकत्वस्य विवक्षणेऽपि दोषाभावाभावविधवा ॥

(५७३१ अतिप्रसङ्गनिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु संख्यापूरण
इति वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

संख्यापूरण इति वक्तव्यम् ।

एवमपि वटे प्राप्नोति, संख्येयं ह्यसावन्निः पूर-
यति ।

संख्यापूरण इति ब्रूमः, न ब्रूमः संख्येयपूरण
इति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । आधारप्रभेगे पूरणनाधेयायाः
संख्यायास्तद्धारणे संस्सादिति भावः ॥ संख्यापूरण इति
ब्रूम इति । इदं संख्याग्रहणे अवयवतैः । तत्रैकं प्रकृतविशेष-
णम्, अपरं पूरणविशेषणम् । ततश्च येन पक्षवादिसंख्या
संप्रवृत्ते स प्रत्ययार्थः । अथ वा—एकस्मिन्नेव संख्याग्रहणेऽनु-
वर्तमाने प्रसासत्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु
विप्रकृष्टे पक्षत्वादिसंख्यासंख्येयेऽनन्तर्ये ॥

(उद्धोतः) ननु 'संख्यापूरणे' इत्युक्तेः संख्येयपूरणे कर्ण
प्रसङ्गोऽन आह—आधरेति । 'संख्यापूरणे' इत्यस्य 'संख्या-
दोषकदाप्यसंख्येयपूरणे' इत्यर्थे ह्यसाधन इत्यन्ये ॥ नेदमपूर्वमिहाह—
इदं इति । 'संख्यानां अवयवैः' इत्यतः 'संख्यायां गुणस्य' इत्यतश्च ॥
तत्रैकमिति । संख्यानोपपत्त्यापक्षव्याख्यानत्वादयस्संख्यापूरणे ङङिति
घञाभे इति भावः ॥ प्रत्यासत्त्येति । प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यापूरणे
तत्संख्यासंख्येयभूते पक्ष प्रत्ययो न तु तत्संख्यासंख्येयानन्तर्ये
पूरणे इत्यर्थः ॥

(५७३२ प्रक्रान्तरेणानतिप्रसङ्गनिरासवार्तिकम् ॥ ३ ॥)
॥ * ॥ यस्य वा भावादन्त्यसंख्यत्वं तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा यस्य भावादन्त्या संख्या प्रव-
र्तते तत्रेति वक्तव्यम् । एवमपि द्वितीयेऽध्याये
अष्टम इति प्राप्नोति, सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या
प्रवर्तते ।

१ यस्य वा भावादिति । 'अष्टम' इत्यादौ अष्टसंख्यावयवसमुदाये
योऽन्योऽवयवसंख्यत्वं भावात् अष्टशतविधेयाऽन्या संख्या यत्र प्रवर्तते तत्र पूर-
णार्थः प्रत्ययः प्रवर्तते इति वार्तिकार्थः । एवं च यत्न भावादन्त्या संख्या प्रवर्तते
तस्मात्पूरणे मूल्य इत्यर्थको भावाः कर्तव्य इत्यर्थः । अन्विगमिषे च द्विती-
यस्यादि भावात् आष्टसंख्या प्रवर्तते इति द्विरप्यदापि पूरणमूल्यः मातुषादि-
त्येव दोष आगच्छेत्, अतोऽन्येव वार्तिकस्य 'अन्विगमजाले' इत्यादिरर्थो
मात्रमुक्ता प्रदर्शयते ॥

२ चरमोपजाते—इत्यादिषु पूर्वस्मिन् संख्येये अनवगते वा संख्येयः दशमा-
दुपजाते तस्मात् प्रत्यय इत्यर्थः । एवञ्च द्वितीयेऽध्याये अष्टम इति न मातु-
षात् । यतः एकादीनां सप्तमपर्यन्तानां संख्येयानामवगती यस्याष्टमस्य पञ्चा-
दवगतीत्येव मूल्य इत्यर्थवर्तमानः । द्वितीयेन च तथावाभावात् तस्मात्प्रत्यय
इति भावः ॥

चरमोपजाते पूर्वसिन्धानपगते इति वक्तव्यम् ।
एवमपि एकादशीद्वादश्यौ सौविष्टकृतौ, इदं द्वि-
तीयमिदं तृतीयं, दशं दशमानी—इति न सिध्यति,
सूत्रं च भिद्यते ॥

(प्रदीपः) यस्य वेति । न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः ।
तेन पक्षत्वसंख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थं पक्षम इति भवति ॥ एव-
मपीति । प्रसिद्धसंनिवेशविशेषस्य प्रत्यक्षस्य यो द्वितीयोऽध्यायः,
यथेह—'समर्थः पदविधिः' इत्यादिसत्याप्याष्टमशब्देनाभिधानं
प्राप्नोति । तद्भावेऽष्टत्वसंख्याया भावात् । तदभावेऽभावात् ।
द्वितीयग्रहणं नोपलक्षणं, न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाध्यायादाव-
प्याष्टमावभिधानप्रसङ्गात् । यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते
तदा द्वितीयोऽध्यायः पञ्चाष्टमप्यनोऽष्टमादिव्यपदेशत्वेनेष्वत
एव । तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति—'भवत्येव' इति । पूरण-
ग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षार्थं पूरणत्वात्
संनिवेशमात्रापेक्षया द्वितीयेऽष्टमव्यपदेशाभावः ॥

द्वितीयं न्यासान्तरमाह—चरमोपजात इति । गणनायां
क्रियमाणयां पूर्वस्मिन् संख्येयेऽनपगतते—तुल्यता परिहृतिरत्वा-
दपेक्षितं यद् बुद्धौ पक्षादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः ॥

एकादशीद्वादश्यविति । द्वादशीसंनिधायावेकादश्या-
श्चरमोपजातत्वाभावः । एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वा-
भावः ॥

दश दशमानीति । शततत्संख्येय चरमोपजननावधानां
दशमानीं चरमत्वाभावः ॥ सूत्रं चेति । न च केवलमन्याति-
दोषः, यावत् सूत्रमेवोऽपीति चक्ष्यदस्यार्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अन्यसङ्ख्यायस्यमिति—बहुमीहेत्यतः ।
अन्या सङ्ख्येत्यर्थः ॥ ननु व्युत्क्रमेण गणने तस्याप्यष्टमसमिष्टमेव-
त्यत आह—प्रसिद्धेति ॥ यो द्वितीय इति । प्रसिद्धसंनिवेश-
कनीयगणनाक्रमणेत्यर्थः । एवं च न्यासान्तरमपि दुष्टमित्यतः तात्प-
र्यम् ॥ अष्टमादिव्यपदेशत्वेनेति । तच्छब्दव्यवहार्यत्वेनेत्यर्थः ।
'अष्टमादिव्यपदेशत्वेन' इति पाठे बहुमीहेत्यतः । यन्मात्रेण तु नायं
दोष इत्याह—पूरणग्रहणे स्मिति । प्रथमत्वादिना वा गणना तदपे-
क्षार्थं पूर्वस्मिन् ङङिति पक्ष यश्चरममुपजातसंख्येय पूरणमित्यर्थः ॥

सन्निवेशमात्रेति । सन्निवेशः—निर्माणक्रमः । भाष्ये—

१ चरमोपजात इत्यर्थे लोकोऽपि दोषरक्षमाह—भगवान्—एवमपी-
त्यादिना । 'एकादशीद्वादश्यौ सौविष्टकृतौ' इत्यत्र एकादशी द्वादश्या-
विलेखोद्धारणम् । एकादशीस्य पूरणमूल्यो न स्यात्, अस्याः संख्याया
द्वादशीसंख्येयेन चरमोपजातत्वाभावात् ॥

२ दश दशमानीति । शतेषु दशानि को भाग इत्येवं दशभागा अथवा ।
लोकेऽस्मिन् भागे सधरमव दशमो भवति । एवञ्च शतेषु दश दशमानी
भवत्युक्त्यर्थः ॥

५ 'चरमोपजाते' इत्याद्यर्थलोकारो दोषमाह—पूरणग्रहणे तु क्रि-
या इति । 'तस्य पूरणे' इत्याद्युपपन्नं द्वितीयेऽपि अष्टमादिव्यपदेशो न
स्यात्, अष्टमस्यैव पूरणत्वेन द्वितीयस्य च तत्त्वभावात् । चरमोपजात इत्यादि-
न्याये तु पञ्चाष्टमपानोऽपि द्वितीयोऽष्टमो मन्वथेऽवपरमिति निर्णयित भावः ॥

सोविष्टकृती—इत्यत्र प्रथमादिवचनस्य उक्तं ॥ शततमस्येति । दशमदशार्थाधिदशमस्येति ॥ यद्यपि तत्तत्सङ्ख्याजन्यचिह्नैर्मन्योऽन्येभ्यः सत्सत्सङ्ख्यापूरकस्य चरमोपगतत्वाभावात् दोषस्तथाऽपि दोषान्तरमाह भाष्ये—सुत्रं चेति ॥

(वार्तिकप्रस्तावनामभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्मत् । ननु चोक्तं 'तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः' इति ।

परिहृतमेतत्—सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनमिति ।

तर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'संख्याया गुणस्य निमाने मयट्' (४७) इति ।

एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपलभ्यते ।

किं तर्हि ?

वृत्तिस्थानमुपलभ्यते ॥

वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययार्थाभावात् ।

नैष दोषः ।

वचनान्तरार्थिको भविष्यति ।

अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयोत्पत्तिर्वच्यते । उत्तरा च संख्या आदेशो वक्तव्यः ॥

अथवा न्यूनोऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः । चतुर्षु पञ्चशब्दः ॥

अथवा सर्वे एव द्वयादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते ।

यद्येवं द्वितीयेऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति । भवत्येव ॥

(छत्रुपाकम्भमारम्भार्थस्य संग्रहश्लोकाः)

प्रकृत्यार्थाद्विहिताः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते ।

पूरणे स्यात्कर्तव्यं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥ १ ॥

तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः ।

आदेशश्चोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्यति ॥ २ ॥

न्यूनं वा कृत्स्नशब्दोऽयमपूर्वस्यामुत्तरा यदि ।

सामर्थ्यं च तया स्यात्तथा न्याय्यं भविष्यति ॥ ३ ॥

अन्योन्यं वा व्यप्राश्रित्य सर्वेस्मिन् द्वयादयो यदि ।

प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥ ४ ॥

बहूनां वाचिका संख्या पूरणश्चैक इत्यते ।

अन्यत्वादुभयोन्याया वार्क्षी शाखा निर्दशनम् ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । वृत्तिः—परार्थाभिधानमुच्यते,

उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात् । तद्व्यमर्थः—इष्टविषयवदनिष्टेऽपि विषये वृत्तिः प्राप्नोति—एवमुपाकम्भो न किञ्चेति । किं तर्हि ! इष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति, अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते ॥

वृत्तिस्थानमिति । प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रत्ययार्थे हि

स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिवैतत इति प्रत्ययार्थः—वृत्तिस्थानम् ।

अयमवार्थः—प्रकृत्यर्थव्यतिरेकेण प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्,

यथा—औपगवमिति । इह तु पञ्चमः पञ्चशब्दादयन्तर्भूतः ।

तथाहि—पञ्चानीयतामित्युक्तं पञ्चमस्याप्यानयनं भवति । तत्तथात्र प्रकृत्यर्थव्यतिरेकप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चानामुत्पत्तिकानां पूरणे घट इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

वचनमिति । प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वात्मना, तत्र संख्याग्रहणद्वयानुवर्तनादन्तराष्ट्रत्वाद्वा संख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेऽपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः ॥

पूर्वस्या इति । चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विषेयः, पञ्चादयश्चादिशाः कर्तव्या इत्यर्थः । तेन चतुर्णां पञ्चत्वसंख्योपपन्ननद्वारेण पूरणः पञ्चमः ॥

न्यूनं इति । यथा अर्धचतुर्तीया द्वौणा इत्यत्रार्धद्वौणोऽपि द्वौणशब्देनाभिधीयते, तथा च 'द्वौणाः' इति बहुवचनम्, अवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः, तथैवापि द्वाविमपदे चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्तते । तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । न्यूनाश्च पञ्च—चत्वारो भवन्ति । तथा हि—पञ्चसु लक्ष्यव्येषु चतुरो लक्ष्याः प्रवीति—'न्यूनाणि पञ्च लक्ष्यानि' इति ॥

अथ चेति । सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्तते इत्येकैकमन्तरेण पञ्च न भवन्तीति पञ्चम्यो दुःखता एकतमं निष्कृष्य प्रत्ययो भिधीयते । पञ्चानां पूरणः पञ्चसंख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमः ॥ भवत्येवेति । गणनापेक्षायां । यथा पूर्वं व्याख्यातम् ॥

प्रकृत्यार्थादिति—पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः ॥ चहिरिति । बाधेऽयं सर्वा वृत्तिर्न तु स्वार्थ इत्यर्थः ॥ वचनादिति । स्वार्थ इत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वस्यामुत्तरेति । यदोत्तरसंख्यायाची पञ्चादिशब्दः पूर्वस्यां संख्यायां वर्तत इत्यर्थः ॥ सामर्थ्यं चेति । तस्या न्यूनार्थाभिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबद्धत्वं न्याय्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योन्यं वेति । अपेक्षितपरस्परसंख्यायाः पञ्चादिशब्दः पञ्चाद्यास्तथाप्यन्यतमे पञ्चत्वादिसंख्याहेतौ प्रत्ययः ॥ ४ ॥

बहूनामिति । पूर्वसात्पञ्चादयः भेदः—पूर्वत्र पक्षे सर्वे एवातिरोहितभेदाः पञ्चशब्दार्थाः । तैस्तत्र तु समुदायः शब्दार्थः । अवयवस्तु नोपात्तो न च लक्षः । प्रत्ययेन त्वभिधीयते ॥ अन्यत्वादुभयोरिति । समुदायावयवभेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थः, अवयवः प्रत्ययार्थः ॥ यथा—'वार्क्षी शाखा' इति प्रत्ययस्मितावयववचनभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः । अवयवस्तु शाखाप्रत्ययार्थः, 'अनुदात्तादिश्च' इत्यत्रप्रत्ययः ॥ ५ ॥

१ सौचिदशकृतीति । निष्ठकृच्छ्रदत्तद्विज्ञानाद्विज्ञानस्य रूपनिर्दिष्टम् । तत्र एकादशीद्वादश्यादिलक्ष्य सामानाधिकरण्यात् मातस्य द्विवचनस्य द्विलिख्यः ॥

२ पूर्वमिति । न्यूनं वा कृत्स्नशब्दोऽयमपूर्वस्यादिपदे ॥

३ उत्तरमिति । बहूनां वाचिका संख्याति पक्षे इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) प्रधानार्थविधानम्—प्रधानार्थसंस्तृष्ट्याभौ-
प्रस्थापकत्वम् । अतित्याख्या वृत्तेर्योपासनात् 'नेयं' वृत्तिरुपास-
न्यते' इत्यनुपपन्नमत आह—अयमर्थ इति । 'प्रधानास्तृष्टिकाणाम्'
इत्येवेनातिव्याप्तिरेव बोध्यते, किन्तर्हि ? अव्याप्तिरपीत्यर्थः, तदाह
अन्तिष्ठे एवेति ॥

ननु प्रकृतिमात्रेणप्रतीतस्य पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकत्वस्यापि प्रतीतेः
कर्म स्थापिकत्वमत आह—प्रकृत्यर्थान्तर्भवति ॥ सम्प्रतिपत्ति-
हेताविति । प्रख्यादिसम्प्रतिपत्तिहेतावित्यर्थः । पञ्चत्वादिसङ्ख्या-
पूरण इति यावत् ॥

चतुःशब्दादिभ्य इति । सङ्ख्यावाचकाल्पार्थेयसङ्ख्यापूरण-
पूरणे प्रत्यय इत्यर्थः सङ्ख्या—इति भावः ॥ तदाह भाष्ये—पञ्च-
पेशयेति । परसङ्ख्यापेशसुरूपत्वे इत्यर्थः । चतुर्णां पञ्चत्वस-
ङ्ख्यापूरकः पञ्चम इति तात्पर्यम् ॥

भाष्ये—न्यूनेऽयं कृच्छ्रशब्द इति । अधिकवाचकः शब्द
इत्यर्थः ॥

अधिकवाचकस्य न्यूने वृत्तिं दृष्टान्तव्यवहारार्थम् दर्शयति—
यथेति ॥ नन्वेवं वृत्तिपदार्थसमाप्तार्थेयोभेदानाबोडत आह—अव-
यवेन विग्रह इति । अवयवापेक्षेन वृत्तिपदार्थेयोपनमित्यर्थः ।
तदाह—समुदायः समासार्थ इति । अत्रापि पक्षे चतुर्णां पञ्च-
त्वसंख्यापूरक इत्येव पञ्चमशब्दार्थो द्रष्टव्यः । 'सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो
वर्तते इति' इति पाठे—इतिहेतोः सर्व एव आद्योऽन्त्योन्त्यम-
पेक्षन्त इति भाष्येणान्वयः । प्रायेण 'इति'शब्दरहित एव पाठः ।
अत्र 'सर्वेष्वेव' इत्युक्त्या प्रत्येकं व्यादिसङ्ख्यासम्बन्धाभावो
दर्शितः । यथा—महतो भारस्योत्थापनशक्तिः प्रत्येकमसम्बद्धा, समु-
दायेनैव सम्बद्धा; तद्वत् । यथा वा विशिष्टं गुरुत्वं प्रत्येकासम्बद्धं,
समुदाये सम्बद्धं; तद्वदित्याहुः । सर्वेष्वेव वृत्तौ हेतुमाह—एकैक-
मन्तरेणेति ॥ गणनापेक्षायामिति । यथाकथञ्चिद्वर्णनमात्रापे-
क्षायामित्यर्थः । निर्माणपेक्षया तु 'द्वितीय एव' इति बोध्यम्, तदा
प्रागुक्तपूरणत्वाभावादिति भावः ॥

पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहेति—पञ्चावयवतत्सङ्ग्रहस्येन षष्ठीसमासः ॥१॥

भाष्ये—'यदि' इत्यसन्द्विभेद सन्निवृत्तवचनं, तदाह—यदेति ।
यत इत्यर्थः । तथा सति तस्याः—प्रकृत्यभिहितसङ्ख्यायाः,
तथा—प्रत्ययानिहितव्यञ्जना, सामर्थ्यं—सम्बन्धश्चतुर्वृत्तिपञ्चत्व-
सङ्ख्यापूरक इत्यर्थः । एवं हि वृत्तिन्यायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

'अन्योन्यं वा व्यापारित्र' इति पाठो भाष्ये । अपेक्षेत्यर्थः ॥४॥

अतिरोहिषभेदा इति । अवयववाच्यवृत्तिपरमं भासमानाः
पञ्चादिसङ्ख्याभ्यां इत्यर्थः ॥ नोपात इति । अवयवमात्रवृत्तिपरमं
प्रकृत्या नोपात इत्यर्थः ॥ न च त्यक्त इति । साधारणरूपेणोपात्त-

१ 'निर्माणपेक्षया द्वितीय' इति तु शब्दरहितः पाठो ज-मुक्तः ॥

२ अत एव बहुवचनमिति । शब्दशक्तिसामान्यादयेव बहुवचनमिति
केल्युदाहरणम् । अत एव—बहुवचनोपपत्तेर्येनाकोप्यं कृतवत्येव ॥

३ पूर्वसमाधानमिति । न्यूने वा कृच्छ्रशब्दस्येति पक्षे समाधानमेतदिति
उदात्ताभासः । तस्मिन्नेव बहूनां वाचिका संस्पृष्टे पक्षे प्रकृत्यन्तर्भावश्चेद-
केलाचारकमर्थेति भावः ॥

त्वादित्यर्थः । अत एव बहुवचनम् ॥ प्रत्ययेन स्वभिधीयत इति ।
अवयवमात्रवृत्तिपरमं भासमानोऽतिरोहित्यर्थः ॥

परे तु—सर्वसिन् प्रत्ययव्याप्त्यतिष्ठे व्याप्यः प्रवर्तते, अतः
पूरणे न्याया वृत्तिः । तदेव न्याय्यसुप्रपादयति—बहूनां—
समुदायानाम्, वाचिका सङ्ख्या—प्रकृतिः पूरणः—तदर्थस्य तद-
नर्गत एका, अत उभयोः—प्रकृतिप्रत्ययपर्येणान्यत्वाव्याप्यत्वा
'वृत्तिः' इति शेषः । 'पूर्व पक्षे' इत्यादिपक्षस्तु चिन्त्यः, पक्ष-
द्वयेऽप्यतिरोहितमेदस्यैव समूहस्य पञ्चादिसङ्ख्याव्याप्त्यवश्यमकल्पः ।
अत एव बहुवचनम्, एकैकसिन् कदाऽप्यप्रवृत्तेश्च । प्रकृत्यर्थान्-
त्यन्तावयवेण प्रकृतिप्रत्ययपर्येणैवैवमात्रवृत्त्यायां तदन्त्युपेत्य पूर्वसमा-
धानम् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रत्ययार्थतावच्छेदकमेवेन तदवच्छिन्न-
भेदेन च भेद प्रत्येकवर्त्मकमान्यः पक्ष इत्येव शुक्तभाषातीत्याहुः ॥

(१११ आगमविधिमुच्यम् ॥ ५ । २ । १ आ. २५)

२०६७ नान्तादसंख्यादेर्मत् ॥५।२।४९॥

(५७३६ निर्देशानुपपत्तिबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मडादिषु यस्यादिस्त्रिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः
कर्तव्यः । अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम् ।

अक्रियमाणे प्रत्ययाधिकाराप्रत्यययोऽयं विहायते ।
तत्र को दोषः ?

(प्रदीपः) मडादिष्विति । 'षष्ठीस्थाने योगा' इत्यत्र
षष्ठीति योगविभागात् तत्र च 'आद्यन्तोऽक्तौ' इत्यस्यानुवर्तनात्
षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोऽभावात् 'वरेष्ट' इत्यादिबन्धमादयो
डटपवादाः प्रत्ययाः प्रामुख्येन । तत्र मध्यद्व्युक्तमागमप्रत्यय-
त्वत्वयोर्विशेषाभावः । तमद् तु प्रत्ययत्वे सत्ताद्युदात्तः स्यात्,
आगमत्वे लघुदात्तो भवतीति डटस्वरेण विंशतितम इत्यन्तो-
दात्तत्वं भवति ॥

(उद्योतः) ननु यस्याद्विहितसत्ताद्विरेवास्तु, न हि 'आद्यन्तौ'
इत्यत्र षष्ठीनिर्देशोऽस्तीत्यत आह—षष्ठीस्थान इति । मध्यद-
व्युक्तमिति लघुपाठः । एवं मध्यद्व्युक्तमिति च । युक्तः प्रत्ययत्वे
'चतुर्थे' इत्यादावकारव्यवधानादिति विंशतितम इत्यन्तो-
दात्तः । मध्यद्व्युक्तिरिति पाठे तयोर्मध्ये सट इत्यर्थः ॥

(५७३४ तादृशे निर्देशे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययान्तरे हि सति खरे दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययान्तरे हि सति खरे दोषः

४ तत्र सविति । इदमित्येतोऽप्युक्त्यनुसारेण 'मध्यद्व्युक्त' इत्येव
पाठो दृश्यते इति स पञ्चाव विधिः ॥

५ मध्यद्व्युक्तमिति, मध्यद्व्युक्तिरिति पाठद्वयस्यावयवान्तरं हेतुमाह—
युक्तः प्रत्ययत्वे इति । युक्तः प्रत्ययत्वे हि स डटोऽप्युदात्तः स्यात् । ततश्च मध्यद-
व्युक्तमिति धकारोत्तरमात्राव्यापनादिति । युक्तः प्रत्ययत्वे तस्मिन् परे पूर्वस्य
प्रत्ययात् चतुर्वितीरेत्युक्तं विस्तरपरिमितेति भावः ॥

स्यात् । विशातितम्—एष स्वरः प्रसज्येत । विशा-
तितम् इति चेप्यते ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ॥

(वार्तिकद्वयप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । प्रकृतं उद्ग्रहणमनुवर्तते ।
क प्रकृतम् ?

“तस्य पूरणे उद्” (४८) इति ॥

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

नान्तादित्येषा पञ्चमी उडितप्रथमायाः षष्ठीं
प्रकल्पयिष्यति “तस्मादित्युत्तरस्य” (११।६७)
इति ॥

प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पका भवन्ति ।

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानु-
वर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रकृतमिति । खरितत्वादिति भावः ॥
विहित इति । न ततो विधानार्थो उड इहानुवृत्तिः, अपि
त्यागमसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थेऽर्थः ॥

(११२ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५।२।१ आ. २६)

२०६९ षट्कृतिकतिपयचतुरां

युक् ॥ ५।२।५१ ॥

(५७३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरदृश्यतावायक्षरलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरदृश्यतौ वक्तव्यौ, आद्यक्षर-
लोपश्च वक्तव्यः । तुरीयम् । तुर्यम् ॥

(प्रदीपः) आद्यक्षरलोप इति । अक्षरशब्देनान्तसहितं
व्यञ्जनमुच्यते । छयङ्गणौ न उद्-न बाध्यते, उडि चतुर-
स्थितिवाधानाद् ॥

(उक्तोक्तः) नन्वाक्षरस्य वकारस्य लोपेऽकारस्य अवगं
स्यादत आह—अक्षरशब्देनेति । ‘व्यञ्जनसहितोऽच्’ इति तु
नोक्तं, तकारस्यापि लोपापेक्षेः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ किमर्थं यद्व्युक्तौ पृथक् क्रियेते । न सर्वं
यदेव वा स्यात् युगेव वा ॥

(प्रदीपः) न सर्वमिति । सर्वं थकाररूपं यदेव क्रियातां
शुगेन वेद्यर्थः ॥

(उक्तोक्तः) ननुसकप्रयोगोपपत्त्य आह—सर्वं थकारेति ॥

१ एष स्वर इति । तस्मात् मलवान्तरत्वे हि तस्य ‘आयुदासश्च’ इत्यनेन
वकाराभार उदाच स्यात् । अगमत्वे तु उडः मलक्त्वेन च आहुदाच इति
मकाराकार उदाच इति खरे भेदः ॥

(५७३६ पृथगनुबन्धप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ थद्व्युक्तौः पृथक्करणं पदान्तविधि-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) थद्व्युक्तौः पृथग्ग्रहणं क्रियते पदान्त-
विधिप्रतिषेधार्थम् । पदान्तविषयर्थम्, पदान्तप्रति-
षेधार्थं च ।

पदान्तविषयर्थं तावत्—पर्यमयानि पञ्चथानि
भवन्ति, रथः सप्तथः । पदान्तस्येति नलोपो यथा
स्यात् ।

पदान्तप्रतिषेधार्थम्—पठः । पदान्तस्येति जश्चं
मा भूत् ।

इह—चतुर्थ इति, पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) पदान्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । विधि-
प्रतिषेधो नलोपादीनां पदान्तकार्योर्णा विषयविभागेन व्यवतिष्ठे-
यातामित्यर्थः ॥ पञ्चथानीति । अडि सति ‘खारिपु’ इति
पदत्वतात्त्विकबन्धनो नलोपो भवति । युक्ति तु सति थकारान्तस्य
भवं स्याद् ॥

पठ इति । यद्यत्र थद्विद्यते ततः थकारान्तस्य पद-
त्वात्तत्त्वबन्धनं जश्चं स्याद्, युक्ति तु तदन्तस्य भवत्वात्पद-
त्वभावः ॥

(उक्तोक्तः) ननु पदान्तविधिप्रतिषेधो नैतदपेक्षावत् आह—
विधीति । पदान्तकार्यनलोपादीनां विधिप्रतिषेधौ विषयविभागेन
व्यवस्थितौ भवेतामित्यर्थं भिन्नानुबन्धकरणमित्यर्थः ॥ तदन्तस्य
भवत्वादिति । अत्र ‘भावत्वा’ इत्यस्योपयोगश्चिन्त्यैः ॥

(११३ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५।२।१ आ. २७)

२०७० बहुपूगगणसङ्ख्यस्य त्रियुक्

॥ ५।२।५२ ॥

(५७३७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टा-
दुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादु-
त्पत्तिर्बलकव्या । इहापि यथा स्यात्—बह्वीनां पूरणी
बहुतिथी । कतिपयानां पूरणी कतिपयतिथी ।
तावतीनां पूरणी तावतिथी ॥

(प्रदीपः) लिङ्गविशिष्टादिति । लिङ्गसहचरैतः
प्रत्ययो लिङ्गं, तदधिकारिण्यर्थः ॥

२ विषय इति । युक्ति थकारान्तं पदत्वाभावः । थकारान्तस्य तु मत्वा-
त्पदत्वाभावः । तेन थकारस्य न जश्चमिति कैश्यदाद्यर्थः ॥

३ तदधिकारिति । लिङ्गमलस्यविशिष्टादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नात्र लिङ्गवैशिष्ट्यस्याव्यभिचरितत्वादाह—
लिङ्गसहचरित इति ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिपादकभाष्यम्)

बहुकृतिपयवत्तां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा ।
कथम् ?

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीति ॥

(५७३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भवनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावश्च वक्तव्यः । वहीनां पूरणी
बहुतिथी ।

किमर्थम् ? न भस्यादे तद्धिते पुंवद्भवतीति
सिद्धम् ।

भस्येत्युच्यते, यज्ञादौ च भं भवति । न चात्र
यज्ञादि प्रश्नाः ।

किं कारणम् ? तियुक्ता व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तियुक्तेति । तियुक्ति कृते तदन्तस्य भवत्वं, न
तु लौप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः ॥ उत्पत्तिसंनियोगेनेति । यदैव
प्रकृतयः पुरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदेवागम इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) यदैवेति । यथा 'तस्य' 'पुरणे' इत्यनेन वाक्यैक-
वाक्यता—'यद्यन्तात्पूर्णा इत्यर्थे एभ्यो षट्, यथा तियुक् च' इत्यर्थे
इति भावः ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धौ सिद्धान्तभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—तियुक् क्रियतां पुंवद्भाव
इति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पुंवद्भावः ।

नित्यस्तियुक्, कृतेऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोति, अकृ-
तेऽपि प्राप्नोति ।

तियुगुच्यतियः । अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्य-
न्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो
भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्हि तियुक् ।

काऽन्तरङ्गता ?

उत्पत्तिसंनियोगेन तियुगुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये
प्रकृतिप्रत्ययावास्थित्य पुंवद्भावः ।

पुंवद्भावोऽप्यन्तरङ्गः ।

कथम् ?

उक्तमेतत् *सिद्धश्च प्रत्ययविधौ* इति ।

उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः, पुंवद्भावे
कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् तियुक् सिद्धः । बहुतिथी ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिप्रत्ययाविति । भस्येति वचना-
दुभयमाश्रीयते ॥ सिद्धश्चेति । तेन आक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंव-
द्भाव इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) तेनेति । 'भंसानिमित्ते तद्धिते विवक्षिते पुंवत्'
इति वार्तिकार्थे इति भावः ॥

(९१४ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २८)

२०७६ षष्ठ्यादेश्वासंख्ययादिः

॥ ५ । २ । ५८ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

असंख्यादेरिति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—एकपद्यः, द्विपद्यः ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । इह प्रत्यासत्तया 'पङ्क्ति-'^१आदि-
सूत्रनिपातिताः षष्ठादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धा विप्रकृष्टाः ।

तथा चानर्थकः प्रतिषेधः इति मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) ननु लौकिकषष्ठ्यादिग्रहणेन एकपद्येति तच्चा-
व्याप्ता प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—इहेति ॥

(असंख्यादिपदस्य वैयर्थ्यबोधकभाष्यम्)

असंख्यादेरिति शक्यमवच्छेदम् ।

कसाञ्च भवति—एकपद्यः, द्विपद्य इति ?

षष्ठिशब्दाप्रत्ययो विधीयते, कः प्रसङ्गो यदेक-
षष्ठिशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ।
तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
विध्यते ॥

(प्रदीपः) इतरो व्याप्तिन्यायाश्रयालौकिकग्रहणादितिप्रसङ्ग
इति मत्वाऽऽह—एकपद्य इति ॥ प्रत्ययसिन्ध्यायाश्रयेणाह—

षष्ठिशब्दादिति । षष्ठिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सहस्रादयोऽपि
गृह्यन्ते ॥ प्रत्यय इति । प्रत्ययभक्तत्वादवयवत्वादागम

एव प्रत्ययशब्देनोक्तः ॥ तदन्तविधिनेति । शास्त्रीयाणामपि
षष्ठ्यादीनां ग्रहणे तैः संख्याया विशेषणात्तदन्तविधिं सति
षष्ठ्याद्यन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) नन्वसागमविधित्वात् 'प्रत्ययो विधीयते' इत्युक्त-
मत आह—प्रत्ययभक्तत्वादिति । प्रत्ययविधिरप्यनेनैवेत्यन्ये ॥

(असंख्यादिपदस्य ज्ञापकत्वबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—भवतीह तदन्तविधि-
रिति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

एकविंशतितमः—एतत्सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) भवतीहेति । इह प्रकरण इत्यर्थः । तत्र यदि
लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदा 'एकाविंशति' शब्दात्तमः

न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधि-
ज्ञापनसूक्तम् । एवं चैकाग्रविधितम इति भाष्यमिति लक्ष्यते ।
यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिरूपेण व्यपदेशिवद्भावात् केवलानामपि
ग्रहणं भवति । ज्ञापकेन सामान्येन 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति' 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति परि-
भाषाद्वयस्यानुपस्थानज्ञापनात् । **अथवा**—सूत्रोपात्तानां केवलानां
प्रथमं ग्रहणं भवति । ततो ज्ञापकेन लक्षणेविशेषो वाक्यान्तर-
मनुमीयत इति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । तेन विशिष्टतम
इति भवति । एकपद्यादिभ्यो 'विश्रयादिभ्यः—' इति विकल्पेन
तमञ्च भवति । केचित्तु—असंख्यदेरिति प्रातिमात्रापेक्षया
निषेधाध्ययनादसंख्यदेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि
तमटो निषेधमिच्छन्त एकपद्यित्तम इति न भवितव्यमिति दाहुः ।
एतच्च भाष्यकारेणातुक्तत्वादसम्बन्धम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वा' इत्येतच्च त्यागहेतुत्वाभावात् कथं स्वल्पेत ॥

(उद्घोतः) तमप्य प्राप्नोतीति । तद्व्यादिभ्यः प्राप्नोती-
त्यपि बोध्यम् । ननु वैयर्थ्यं सति ज्ञापनं भवति, न हि व्यपदेशि-
वद्भावनियेषप्रश्नत्वावयवसंख्यादेरित्यस्य वैयर्थ्यमत आह—अथ-
वेति । वस्तुतस्तु सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषय एव स निषेध इति
नात्र तस्य प्राप्तिः । स्पष्टं चेदं 'येन विधिः—' इत्यत्र—प्रदीपे ॥
लक्षणविशेष इति । विधायकं विशेषभूतं वाक्यान्तरमित्यर्थः ॥
'लक्षणशेषः' इति कचित्पाठः । 'विश्रयादिभ्यस्तमद' 'तदन्तेभ्यश्च'
इत्येवमिति भावः । 'त्यागे हेतुत्वाभावात्' इति पाठः ॥

(११५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २९)

२०७७ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥५।२।५९॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) मनुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते । तद्वि-
शेषणे सूक्तसाम्नौ । प्रधानासुयामित्वाच्च गुणानां प्रथमा समर्थ-
विभक्तिः, अस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृते गम्यते । अच्छावाकशब्दो-
ऽसिचक्षित—अच्छावाकीर्थं सूक्तमित्यादाहरणम् ॥

(उद्घोतः) अन्यशब्दस्यान्यशब्दे वृत्तसम्भवादाह—मत्वर्थ
इति ॥ उद्दिशेषणे इति । सूक्तसाम्नरूपे सन्निधित्वे प्रथमान्ताच्छ
इत्यर्थ इति भावः । नान्येवमपि समर्थविभक्त्यादिकं न लभ्येतेत्यत
आह—**प्रधानेति** । प्रधानं प्रत्ययार्थः, गुणः समर्थविभक्त्यादयः ।
प्रधान उपस्थापिते तदनुभूतमुपस्थाप्यते पक्षेति भावः । यथा 'प्राज्ञाया
भोव्यन्ताय' इत्युक्तेऽनुका अभ्यासमादाय आक्षिप्यन्त इति तात्पर्यम् ॥

(५७३९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ।)

॥ * ॥ छप्रकरणे अनेकपदादपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—अस्यवामीयम् । कवाशुमीयम् ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

अप्रातिपदिकत्वात् ॥

(प्रदीपः) अनेकपदादपीति—कर्मधारयो बहुव्री-
हिर्यौ । पदसमुदावादिर्लक्ष्यः । 'अस्य वामः' इत्यासिचक्षत्वाति
पद्यीप्रथमयोर्हपलम्भात्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावा-
त्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) एकपदभिन्नादपीत्येव वर्णमात्रादपि प्रत्ययः
सादत आह—कर्मधारय इति । पराभ्युपगमेनेदम् । एवं भवा-
ननेकपदरूपं समुदायं गम्यते तस्मादपीत्यर्थः ॥ पद्यीप्रथमयोरिति ।
'अस्य' इति वैद्री, 'वामः' इति प्रथमा ॥

(५७४० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रातिपदिकविज्ञानात् ।

कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ?

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । 'अस्य वामस्य' इति वैदे
यत् पठ्यते तदेकदेशस्य 'अस्यवाम' शब्दस्य यदनुकरणमस्य-
वामशब्दोऽनुकार्येणार्थान्वयवत्प्रातिपदिकसंज्ञात्सादित-
त्वात्प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

(५७४१ सिद्धान्तोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ खं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति ।
एवं योऽसावन्नाम्ये अस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य
पदार्थः ॥

(प्रदीपः) खं रूपमिति । दृष्टान्तत्वेनास्योपपत्त्यासः ।
यथा 'खं रूपम्' इति वचनात् 'अनेकैक' इत्यादिभिर्द्वन्द्व-
रूपमिश्रशब्दस्य प्रत्यायकम्, एवमात्रायपठितस्यास्यवामशब्दस्य
छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वत्पदसमुदाय-
रूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकमित्यर्थः । न त्वनुकरणविषये 'खं
रूपम्' इत्युपतिष्ठते । स्वशास्त्रविषयत्वात्, लौकिकत्वात्तु-
कायानुकरणभावस्य ॥ एवं योऽसाविति । एवंशब्दस्त्वधा-
शब्दस्यार्थः । यथाऽत्र शास्त्रे वचनात् खं रूपं शब्दस्य प्रत्या-
यकं तथाऽनुकार्यसातुकरणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पदसमुदायरूपत्वाभावाच्चेति । अनेन 'पद-
समुदायस्य चैव समाससंबन्ध' इति नियमाप्रातिपदिकेति । पदवदिति-

१ 'लक्षणे विशेषणं' इति च. पाठः ॥

२ 'एतच्छु' इति च. झ. पाठः ॥

३ पद्यीति । पूर्वश्रुतिभाष्येण पद्यीप्रथमयोर्हपलमित्यर्थः । सिद्धान्ते तु

अस्य अनुकरणत्वेन न तयोर्विशिष्टमिति श्वेतेरुच्यम् ॥

४ 'न रयतुकायास्तुकरूपविषये' इति च. झ. पाठः ॥

समुदायस्वरूपाभावादिति तदर्थः । 'अस्य' इत्यस्यापि न पदत्वं, तत्रत्य'स्य'शब्दस्य विभक्त्यर्थाप्रतिपादकत्वेनामुष्मादिति भावः । पर्वशब्दस्य 'अनेन प्रकारेण' इति नार्थः, यज्ञस्याप्राप्त्याऽसक्तत्वात्, किन्त्वस्य इत्याह—**तथाशब्दस्येति ॥ स्वं रूपं शब्दस्येति ।** 'शब्दः स्वरूपः' इति वक्तुमुचितम् । वस्तुतो भाष्ये सूत्रकथनं तत्प्रत्याख्यानाप्रकारोपलक्षणम्, अर्थे बाबादुपस्थितशब्दस्यैव ग्रहणं निश्च्यतीति व्यर्थं सूत्रमिति सैः । लोकेऽप्यर्थेवापि यवानुकरणमिति दिक् ॥

(आज्ञायशब्दानां आन्धमाभाववतरणभाष्यम्)

किं पुनरन्ये आज्ञायशब्दाः, अन्य इमे ।

आमित्याह ।

कुत एतत् ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति—अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरेभेदं सन्धानः पृच्छति ॥

(उद्धोतः) तन्वर्थभेदाद्विद्विषयः प्रसोऽनुपपन्नोऽत आह—**अभिन्नरूपत्वादिति ।** पर्वं च भेदनिवन्धनार्थेवशातुपपत्तित्वर्थः ।

(५७४२ आज्ञायशब्दानां भेदोपपादकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आज्ञायशब्दानामान्यभाव्यं स्वर-
वर्णानुपूर्वदिशकालनियतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आज्ञायशब्दानामान्यभाव्यम्—अन्य-
भावः सिद्धः ।

कथम् ?

स्वरवर्णानुपूर्वदिशकालनियतत्वात् ।

स्वर-स्वरो नियत आज्ञायै-अस्यवामशब्दस्य ।

वर्णानुपूर्वी-वर्णानुपूर्वी खल्वप्याज्ञायै नियता-
अस्यवामशब्दस्य ।

देशः-देशः खल्वप्याज्ञायै नियतः, इमशाने
नाध्येयम्, चतुष्ये नाध्येयमिति ।

कालः-कालः खल्वप्याज्ञायै नियतः, नामावा-
स्यायामधीयीत, न चतुर्दश्यामिति ॥

(प्रदीपः) आज्ञायशब्दानामिति । अन्यस्य भावो-
ऽन्यभावः । अन्यभाव एवाव्ययभाष्यम् । ब्राह्मणदिष्टु प्रतिपद-
पाठात्, स्वार्यं ध्वञ् । अथवा अन्यो भावः—अन्यभावोऽन्य-
द्वस्तु, तस्य भावः—आव्ययभाष्यम् । अन्यवस्तुत्वमित्यर्थः । यद्य-
प्यनुकारानुकरणयोरेभेदाद्व्यत्यभिधायकस्याप्यन्यत्वस्य दा-
ब्ज्याय स्वरादिभेदोपपत्त्याः ॥

स्वर इति । अस्मेति 'अविदम्'—इत्यन्तोदात्तत्वम् । वाम-
शब्दः 'कर्पात्त्वतः'—इत्यन्तोदात्तः । अथवा 'ज्वलितिकसन्ने-
भ्यो णः' इति णान्तः प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । अनुकरणं तु अस-

वामशब्दः प्रातिपदिकस्वरान्तोदात्तः । 'प्रकृतिवदनुकरणम्'
इत्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाधीयते । अनुकरणे एकस्मिन्
पदे उदात्तत्वाविरोधात् ॥ **वर्णानुपूर्वमिति ।** अनुकरणं तु
व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति ॥
देश इति । अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः ॥

(उद्धोतः) अर्थभेदादिति । अनुकार्यस्य वाशब्दोऽर्थः,
अनुकरणस्य तु अनुकार्यशब्दरूपमेवत्वर्थभेदः ॥

अस्मेतीति । इत्यस्येत्यर्थः । ननु लोकेऽपि स्वरस्य नियतत्वादिदे
एव स्वरनियमकथनं भाष्यसामसक्तमिति चेन्न । लोके प्रकृष्टतरेरपि
सत्त्वेन तदनियम इति भाष्याभावात् ॥ (भाष्ये) वर्णानुपूर्वी.....
नियतेति । तत्तत्त्वत्ये वादृशी कृतिभिः कृता सा तत्त्वत्समा-
प्तिपर्वन्तं नियतेत्यर्थः ॥ **नियमाभाव इति ।** अनुकरणं श्रुतवतः
श्रुतस्य प्रायश्चित्ताभाव इत्यपि बोध्यम् । अथवनकालेऽर्धपर-
णामपि अर्धोवाप्ये अथेतुर्गां शब्दपरत्वन्नम् । नाप्यनुकरणत्वं,
शब्दतात्पर्यकत्वस्याभावात् । स्वरवर्णानुपूर्वीभेदाभावाच्च तत्त्वशुद्ध्या
तद्वर्माः सर्वेऽप्यपीत्यादि ॥

(५९४३ आज्ञायै भेदोपपादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पदैकदेशसुबलोपदर्शनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदैकदेशः खल्वप्याज्ञायै इदम्यते-
अस्यवामीयम् ।

ननु चैष सुबलोपः स्यात् ।

सुबलोपदर्शनाच्च । सुबलोपः खल्वपि इदम्यते-
अस्यवामीयमिति ।

(तैसादन्ये आज्ञायशब्दा अन्य इमे ।)

यदि तर्हि अन्य आज्ञायशब्दा अन्य इमे, मत्वर्थो
नोपपद्यते-अस्यवामशब्दोऽसिंघस्येति ।

न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति ॥

(प्रदीपः) पदैकदेशेति । आज्ञायै 'अस्य वामस्य'—इति
प्रयुज्यते, तदैकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणमेकदेश एवास्य-
वामशब्दो इदम्यते-अस्यवामीयशब्दो प्रकृतिरित्यर्थः ॥ **सु-
बलोपदर्शनाच्च** इति । यदि षष्ठ्या लुकि कृते रूपमेतद्भवती-
त्युच्यते तदा पूर्वपदेऽपि लङ्प्रसङ्गः । अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्थो-
प्रतिपादनात् सुप्ताभावाह्णभावः ॥ **मत्वर्थो नोपपद्यत
इति ।** अनुकार्येण सूक्तान्तोऽसिंघत्वात्, न त्वनुकरणेनेति भावः ॥
न संज्ञेति । अनुकरणं प्रत्यायकत्वात्संज्ञा । अनुकार्यं तु
प्रत्याय्यत्वात् संज्ञा । अव्यभिचारश्चाप्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनः,
तत्र यथा गवादयः शब्दः साक्षादर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन
तद्वति मत्तुपसुत्वादयन्ति—गोमामिति । तथा अनुकरणशब्दः
प्रथमासमर्थः स्नेधानेनानुकार्येण तद्वति छप्रत्ययमिति न कश्चि-
दोषः । अनुकरणशब्दश्चानुकार्यं स्वजातिसमवेतं वच्चाति जाति-
शब्द इति लकारवार्तिकेऽभिहितम् ॥

१ स इति । मलाश्वसनप्रकार इति भावः ॥

५ 'अथवा अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु' इत्येव च. छ. पाठाः ॥

४ छ. पुस्तके ( ) एवविद्वत्प्रत्यय वाचो न ॥

४ 'शब्दोऽप्राप्तीति' इति च. छ. पाठाः ॥

(उद्घोतः) आश्रये पदैकदेशादशनादाह—आश्रये
इति—भाष्ये आश्रये पठ्यमानस्य यः पदैकदेशः स छप्रत्ययप्रकृति-
भूतेऽनुकरणे इत्यत इत्यन्वयः ॥ ननुत्तरभागे सुब्लोपो इत्यत
पत्येत आह—यदीति ॥ ननुनुकरणसापि कुतो न ध्वर्त्त, कुतो
वा न छगत आह—अनुकरणस्य त्विति ॥ भाष्ये उत्तरयति—
न संज्ञेति ॥ संज्ञासंज्ञिनोरन्वयमिचारे यथा मत्वर्थोपपत्तिस्तथा दर्श-
यति—तत्र यथेति ॥ स्वजातिसमवेतमिति । अनुक्तिरभाष-
निष्ठजातिसम्बद्धमनुकार्यमित्यर्थः ॥

(११६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३०)

२०७८ अध्यायानुवाकयोर्लुक्

॥ ५ । २ । ६० ॥

(लुगधिकरणम्)

(५६४४ विकल्पापसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥॥ अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक् ॥॥॥

(भाष्यम्) अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्त्वव्यः ।
स्तम्भः, स्तम्भीयः । गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीयः ।
अंशुकः, अनुकीयः ॥

(प्रदीपः) अध्यायानुवाकाभ्यामिति । तादर्थ्ये
एषा चतुर्थी । अध्यायानुवाकाभ्यां यद्वत्त्वस्य वा लुक्त्वव्यः
देन पक्षे श्रवणं भवति । लुग्विधानमेव ज्ञापकम्—अध्यायानुवा-
कयोर्लुको भवतीति । तत्र मनुष्यकरण एवासिन् सृजे कर्तव्ये
यदत्र छल्य लुग्विधानं तस्मात्पाणिनो लुगमुनीयते इत्याहुः ॥

(उद्घोतः) नन्वेतौ प्रत्ययार्थौ, न त्वाभ्याम्परः प्रत्यय
इत्यत आह—तादर्थ्यं इति ॥ ननु पूर्वपक्षे 'यत्कलाशोः' इत्युक्त्या
मयोच्छ्रय नास्ति, कस्य छगत आह—लुग्विधानमेवेति ॥
मनुष्यकरण एवेति । तथा च 'मनुष्य'प्रत्ययस्यैवानेन लुक्सि-
द्धेरन्य करणं प्राप्तिरुक्त्यापेक्ष, तत्र न्यासे च प्रत्ययानुमानं नेति
भावः ॥

(११७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३१)

२०८३ धनहिरण्यात्कामे

॥ ५ । २ । ६५ ॥

(कन्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(५६४५ एकदेशुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्त-
व्यम् ॥

१ पूर्वपक्षे इति । पदसमुदायैकदेश इत्यर्थः । विधिद्वयस्य पदत्वभावात् ।
पदस्य पक्षेय इति तु वार्थः । एकदेशस्य पदत्वभावात् ॥

(प्रदीपः) कामाभिधान इति । इच्छामात्राभिधान
इत्यर्थः ॥

(५६४६ अनिशोपपत्तिप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ षष्ठ्यर्थे छानिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) षष्ठ्यर्थे हि सति अनिष्टं प्राप्नोति ।
धने कामोऽस्येति ।
तत्ताहि वक्तव्यम् ?

(प्रदीपः) षष्ठ्यर्थे हीति । यद्यप्यत्र षष्ठ्यर्थो न प्रकृत-
स्थापि कामयत इति काम इति कर्तृसाधनकामशब्दोपादाने
धनस्य कामयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयत इति साम-
र्थ्यात् षष्ठ्यर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

कस्माच्च भवति—धने कामोऽस्येति ।

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । कामशब्देनेच्छामात्र-
मभिधीयते, न तु कामयिता । ततश्च 'तत्र' इत्यधिकाराद्धन-
हिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामित्युक्त्यानेन प्रत्ययो भवति—धनको
देवदत्तस्येति, न तु तद्वतीति भावः ॥

(उद्घोतः) अनभिधानादित्यस्य—कामशब्देन कर्तृ-
मिधानादित्यस्य इत्याह—कामशब्देनेति ॥

(११८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३२)

२०९० शीतोष्णाभ्यां कारिणि

॥ ५ । २ । ७२ ॥

(शीतोष्णशब्दयोर्मुष्कार्येऽनिष्टापत्तिप्रदर्शकभाष्यम्)

किं यः शीतं करोति स शीतकः, यो वा उष्णं
करोति स उष्णकः ?

किं चातः ?

तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) किं यः शीतमिति । शीतोष्णशब्दयोः स्वर्श-
विशेषो मुष्कार्योऽर्थ इति तत्त्वप्रत्ययेनैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शीत-
मिव शीतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्तव्या-
नर्थान्निरेण करोति स उच्यते—शीतक इति । यः
पुनराशु कर्तव्यानर्थान्निरेण करोति स उच्यते—
उष्णक इति ॥

२ 'अनुवाक, अनुवाकीय' इति च, श. पाठः ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदलोप इति । नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं, समासस्य संभवात् । किं तर्हि ? उत्तरं यत्पदं—द्योतक इव शब्दः, तस्यापि गतार्थत्वाद्भिषिष्येऽप्रयोग इत्यर्थः । यथा—मन्ददातुर्चं शीतं, सति शीते कार्यकरणे पाट-वाभावात्तद्वन्मन्दकरणं शीतमित्युच्यते । एवमाद्युक्तमुष्णम् । तत्र क्रियाविशेषाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः—शीतं कारी—शीतकः, अलस इत्यर्थः । उष्णं कारी—उष्णकः, दक्षः । प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह क्वचिद्भवति ॥

(उद्योतः) समासाभावेनोत्तरपदसम्भवादाह—नात्रेति ॥ समासासम्भवादिति । 'इनेन समासो विभक्तलोपश्च' इत्यस्य सम्भवाच्चिन्त्यमिदम् ॥ गतार्थत्वादिति । इतीं शीतादिपदं तत्सदृशपरमिति भावः ॥ मन्ददातुर्चं—तस्मान्नाधिकरणं । 'मन्दकरणं शीतम्' इत्यादिना मन्दावयवोऽशीतादिपदं क्रियाविशेषणमिति सूचितं, तदाह—क्रियाविशेषाभ्यामिति स्यादिति ॥ गौणस्यापीति । 'अभिः' यथार्थं ॥ इह—शास्त्रे । 'क्वचित्' इत्यस्य ग्रहणमिति शेषः । सूत्रविशेष इत्यर्थः ॥

(११९ निपातनसूत्रम् ॥ ५।२।१ आ. ३३)

२०९१ अधिकम् ॥ ५।२।७३ ॥

(एकदेशिना आक्षेपमाध्यम्)

अधिकमिति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) किं निपात्यत इति । यथाविशब्दात्स-साधनक्रियावचनात् कश्चाप्येतत् तदा कर्तृकर्मणोऽभ्यन्तरस्य साधनस्याभिधानेन भाव्यम् । तत्र कर्तुराशौकर्ये कर्मणोऽभिधानं न प्राप्नोति, कर्माश्रयेण कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः ॥ (उद्योतः) ससाधनेति—साहित्यमात्रं विवक्षितं, तेन क्रियाविशिष्टसाधनत्वात्कालित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अध्याकृष्टस्योत्तरपदलोपः कञ्च प्रत्ययः । अध्या-कृष्टम्—अधिकम्—इति ।

अवेत्सिद्धम्—अध्याकृष्टो द्रोणेः खार्याम्, अधिको द्रोणेः खार्यामिति ।

इदं तु न सिध्यति—अध्याकृष्टा द्रोणेन खारी, अधिका द्रोणेन खारीति । गत्यर्थानां हि कः कर्तृति विधीयते ।

गत्यर्थानां वै कः कर्मण्यपि विधीयते ॥

(प्रदीपः) अध्याकृष्टेति । लौकिके प्रयोगे अधिक-शब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधन-

१ विभक्तमिति । 'इनेन समास' इत्यस्य शाब्दव्यतिरेकनिमित्तेन ०

भेदमध्याकृष्टस्येदं निपातनं, स चोभयार्थ इति न कश्चिदोपा-बन्धः ॥ खार्यामिति । यदा कर्तृरि कस्तदा कर्मणोऽन-भिधानाद् द्वितीयायां प्राप्तायां 'व्यादाधिकम्' इति ज्ञापका-त्यक्षणी भवति । औपश्लेषिकाधिकरणविषयत्वात् तु सप्तमी, तथा 'तदसिद्धाधिकम्' इति निर्देशः कृतः ॥

(उद्योतः) अनङ्गीकृतेति । अनाश्रिताव्यवस्थारूपमात्मस्य निपातनमित्यर्थः ॥

द्वितीयायामिति । 'अन्याकृष्टो द्रोणः खारीम्' इति पद । भाष्ये-ऽप्यध्याकृष्टपदमुक्तप्रयोगे 'खारीम्' इति द्वितीयान्तपाठ इति भावः । कर्मणः शेषत्वविषयत्वात् षष्ठ्यन्तपाठोऽपि कथितः । षष्ठ्युत्तोऽधिक-शब्दायस्य क्रियात्वाभावाच्चयोगे द्वितीयाप्राप्तिश्चिन्त्येव । अन्यथा 'देवदत्तेन शलोऽथः' इत्यादौ षष्ठ्याप्राप्य 'कर्तृकर्मणोः' इति सूत्रे कृद्ग्रहणस्यावश्यकतया तस्मैत्यस्य निरोधापरम् । भाष्यं तुअन्य-विधाध्याकृष्टशब्दाद्यं यत्र निपातनमित्यर्थमात्रपरमिति स्पष्टमेव तद्वि-दात् । किञ्च 'रहितैर्यथैः' इति 'यद्विदुर्परम्' इति सूत्रे भाष्यम्, न च सा क्रियाऽधिकशब्दयुक्त्येव भासते, 'अस्य परिनापादस्य परि-नागमधिकम्' इत्यादावप्रतीतेः । नाप्यन्या, तथा सति 'गलर्थ-त्वात्कर्तृरि कर्मणि च कः' इति भाष्यात्सङ्गतिः । आधिक्यस्युपगमवृत्ति-निमित्तकत्वात् । पञ्चमी तु षष्ठीयाधिका ज्ञापकायैव स्वतन्त्रा । सप्तमी तु उपश्लेषपदार्थादरेण औपश्लेषिकेऽधिकरण इत्यन्ते ॥ औप-श्लेषिकेति । पठञ्च 'तदसिद्ध' इति सूत्रे व्याख्यातम् । 'अधिका खारी द्रोणेन' इत्यत्र तृतीया प्रकृत्यादित्याप, द्वेती वा, 'कृता' इति पदा-ध्याहारेण कर्तृरिति वा ॥

(१२० विधिसूत्रम् ॥ ५।२।१ आ. ३४)

२०९३ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ५।२।७५ ॥

(एकदेशिना भाष्यम्)

किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः ?

किं चातः ?

राजपुरुषे प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) राजपुरुष इति । स हि राजपदार्थाश्रये-णार्थमन्विच्छतीति भावः ॥ ऋजुनेति । यथा पार्श्वं तिर्यग्गवस्था-नादनुजु, तथाऽन्योऽप्यनुजुः पार्श्वमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये 'राजपुरुषे' इति पाठः । 'राजपुरुषेऽ-पि' इति पाठे 'अभिः' यथार्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिच पार्श्वम् । य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यान्तार्थाननुजुनोपा-येनान्विच्छति स उच्यते—पार्श्वक इति ॥

(१२१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३५)

२०९४ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां

ठकृठजौ ॥ ५ । २ । ७६ ॥

(ठकृठोरधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः ?

किं चातः ?

शिवभागवते प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शिवभागवत इति । भगवान् भक्तिरस्य भागवतः । शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः । अवयवसंस्पर्श-द्वारेण समुदायार्थविशेषणाच्छिवो भगवान्भक्तिरस्य स प्रतीयते ॥

(उद्घोतः) शिवभागवते पञ्चरात्रप्रामाण्यादेव गमकत्व-द्रुतिः, अन्यथा भगवत्पदार्थस्य शिवरूपविशेष्यसाधिश्लेनासाम-भ्याहृतिर्न स्यात् । ननु शिवस्य भगवता सामर्थ्येऽपि भागवतेनासा-मर्थ्यात्कथं समासोऽत आह—अवयवेति ॥ भक्तिः—देव्यः । कर्तृणि किन् । शिवभागवताः—कापालिकाः । ते हि शूल-हस्ताः प्रायेण भिक्षां चरन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयः शूल-मिव-अयःशूलः । यो मृदुनोपायेनान्विष्ट्यान्तयान् रमसेनान्विच्छति स उच्यते—आयःशूलिकः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । यथा—अयःशूलं तीक्ष्णम्, एव अन्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलसुपचारादुच्यते ॥

(उद्घोतः) तीक्ष्ण उपाय इति । भाष्ये रमसपदेनाप्ययमेव ॥

(१२२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३६)

२०९५ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्मा

॥ ५ । २ । ७७ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तावतिथमिति—पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः । गृह-तेऽनेनेति ग्रहणम् । तत्रायमर्थः—पूरणप्रत्ययान्ताद् ग्रहणो-पाधिकाद् खाद्यं कर्त्तुं भवति, तस्य च कनो वा लुग् भवति—पदमं ग्रहणं पदमकमिति । एतत्सूत्रार्थोऽत्रेण वार्तिकारम्भः ॥

(उद्घोतः) तावतिथस्यैव सूत्रे निर्देशाद् 'पदकः' इत्युदाहरणं कथमत आह—पूरयेति ॥ अनेनेतीति । अत एव सूत्रे सामा-नाधिकरण्येन निर्देशः ॥

२२

(५७४७ लुग्मग्राह्येपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्मावचन-नर्थक्यं विभाषाप्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तावतिथं ग्रहणमिति लुग्मावचनम-नर्थकम् ।

किं कारणम् ?

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा, तथै-तत्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) तावतिथमिति । महाविभाषाऽधिका-राद्विकल्पेन प्रत्ययोत्पादनाद्पद्वयस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । यदा तु पूरणप्रत्ययस्य वा छविधीयते—पदकं ग्रहणं, पदमकं ग्रहण-मिति, तदा लुग्माग्रहणं च कर्तव्यमेव । अन्यथा रूपद्वयं कथं सिद्धयेत् ?

(उद्घोतः) यदा खिति । अत एव 'पठेन गृह्णाति पदकः' इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवमेव वार्तिकं प्रीत्यैवेति भावः । 'पद्वयकम्' इत्यस्य च ग्रहणकरणं पदमं रूपमित्यर्थः ॥

(५७४८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं क-र्तव्यं लुक् च वक्तव्यः । पठेन गृह्णाति पदकः ॥

(प्रदीपः) तावतिथेनेति । खाद्यं प्रत्ययो विधीयमानो गृहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम् । लुक्च पूरणप्रत्ययस्यैव, न तु कनः ॥

(१२३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३७)

२०९७ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे

॥ ५ । २ । ७९ ॥

(५७४९ निर्देशाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे

इत्यनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे' इत्य-निर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनम्, शृङ्खलवत्याऽसौ रज्ज्वा बध्यते ॥

(प्रदीपः) शृङ्खलमिति । बध्यते—अस्तत्रञ्जीकियतेऽने-नेति—बन्धनमुच्यते । रज्ज्वांश्चास्तत्रञ्जीकरणे करणत्वं, न तु शृङ्खलस्येति भावः । काष्ठमयं पादाकं पादे यत् व्यवतिष्ठत्ये तत् शृङ्खलमुच्यते । बाल उद्गः—करभः ॥

(उद्घोतः) ननु संयोगविशेषरूपस्य बन्धनस्य शृङ्खलमपि करणमेवेत्यत आह—अस्तत्रञ्जीकियत इति ॥ व्यतिष्यते—रज्ज्वादिना बध्यते इत्यर्थः । 'शृङ्खलम्' इति कल्पित्वाः ॥

(५७५० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तद्विद्देशाद्भुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तद्विद्देशः कर्तव्यः, लुक् च वक्तव्यः—शृङ्खल-
वन्धनमिति ।

स तर्हि तद्विद्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

इह यन्त्रान्तरेण यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमि-
त्तत्वाय कल्पते । न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते ।अथवा साहचर्याच्छब्दं भविष्यति—शृङ्खल-
सहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति ॥(प्रदीपः) इहेति । यद्यपि रज्जोः करणत्वं तथापि शृङ्ख-
लस्य करणत्वमस्येव, तदन्तरेण बन्धनस्याभावात् ॥ अथ-
वेति । रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः ॥(उद्घोतः) भाष्ये—यं नान्तरेणेति । विं नाना यस्य
प्रवृत्तिर्नैव ॥

(१२४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३८)

२१०० तदस्मिन्नत्र प्राये संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ८२ ॥

(५७५१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ।
वटकिनी पौर्णमासी ॥(प्रदीपः) वटकेभ्य इनिरिति । कनि प्राये वचनम् ।
मत्वर्थ्यायस्तिवनिः 'सप्तम्यां च न तौ रद्वौ' इति नास्ति ॥

(१२५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३९)

२१०२ श्रोत्रियं छन्दोऽधीते

॥ ५ । २ । ८४ ॥

(चप्रत्ययनिपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

१ 'क्रियारूपस्य वाऽस्य' इति घ. च. पाठः ॥

२ 'भूतार्थकत्वात्' इति स. घ. छ. पाठः ॥

३ ननु सम्बन्धेति । 'सम्बन्धस्य वाक्यार्थत्वं' इति नगरहित-
पाठोऽपि स. घ. च. पुस्तकेषु दृश्यते, तथापि भागवतके अष्टाद्विरहिते च. पुस्तके
नगरहितपाठदर्शनात्सोऽसंभवात् । सम्बन्धस्य वाक्यार्थत्वं नास्तीत्यत्र हेतु-
माह—वाक्यार्थं इत्यादि । भाष्यस्य 'वाक्यार्थं' इतिपदस्य 'वाक्यबन्धनयो-
र्विशेषः' इत्यर्थकरणाय वाक्यार्थं सम्बन्धः किन्तु वाक्यबन्धनमुपविशेय एव

(५७५२ सूत्रार्थोपेक्षकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्रोत्रियं छन्दोऽधीत इति

वाक्यार्थं पदवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोऽधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थं
'श्रोत्रियन्' इत्येतत्पदं निपात्यते ॥(प्रदीपः) वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थस्य सम्बन्ध-
रूपस्य कियारूपस्य चाऽसत्त्वभूतत्वाद् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्व-
भूतार्थाभिधायित्वाद् वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयः 'छन्दोऽध्यायी'
उपचारादभिहितः । तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रिय-
शब्दो निपात्यते । नकारः स्वार्थः । तेनाद्युदात्तत्वं नित्करण-
सामर्थ्यात् व्यपवर्गभावेऽपि भवति ॥(उद्घोतः) ननु वाक्यार्थं वृत्तावसत्त्वभूतैर्वातव्यवत्त्वा-
पत्तिर आह—वाक्यार्थेति ॥ ननु सम्बन्धस्य न वाक्यार्थत्वं,
'वाक्यार्थे' इत्यस्य 'तज्जन्मयोऽविशेषोऽयं' इत्यर्थादत आह—क्रिया-
रूपस्य चेति ॥ व्यपवर्गभावेऽपीति । 'निति' परे इत्यर्थः । इत्य-
भिमानः । वस्तुतस्तु 'नित्येन पदे' इत्यर्थादपदेशिवद्भावेनेदं सिद्धम् ॥

(५७५३ प्रकारान्तरवर्णनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसो वा श्रोत्रभावः, तदधीत

इति घञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते,
'तदधीते' इत्यस्मिन्नर्थे घञ्च प्रत्ययः । छन्दोऽधीते—
श्रोत्रियः ॥(प्रदीपः) छन्दसो वेति । तस्मिन् पक्षे 'घना'अणो बाध-
प्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न सिध्यतीति 'तावतिथं ग्रहणम्—'
इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तम् । अथ वा विशेषतः—छन्दोऽध्यायिनि
तदर्थोऽनुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतुमात्रे छन्दस-
शब्दस्य नास्ति बाधः ॥(उद्घोतः) विशेषे छन्दोऽध्यायिनीति । छन्दोऽध्या-
यिनि-सदर्थानुष्ठायिनिरूपविशेषवर्तमानः । 'विशेषतः' इति पाठे
'निपातनात्' इत्यनेनात्मनः । विशेषमेव दर्शयति—छन्दोऽध्या-
यिनीत्यादिना ॥

वाक्यार्थ इति भावः । ननु हित पाठस्तु वैवं धामज्जलेन संगच्छते ॥

३ निति परे इति । निज्यादिनिमित्तम् १।१।१.१०० इति सूत्रे निति परे
इत्यर्थकरणमभिमान इति भावः । 'भीहीभृद्भुज्जलान्' इति सूत्रे पूर्व-
ग्रहणास्तीत्यर्थः सप्तम्यशब्दमसत्तस्य इति व्यापनादिति परे इत्येवमर्थो न
भवति ॥५ विशेषत इति । उद्योतार्थानात् 'विशेषे छन्दोः' इति पाठोऽनुष्ठी-
यते । असदुपलब्धपुस्तकेषु विशेषतः इत्यस्य दर्शनात्तथा स्थापितः ॥

(१२६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ४०)

२१०३ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ

॥ ५ । २ । ८५ ॥

(इनिठनोरधिकरणम्)

(५७५३ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इनिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् । अद्य भुक्ते भवः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

(प्रदीपः) समानकालग्रहणमिति । मुञ्जिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात् । यस्मिन् काले मुञ्जिक्रियाऽऽदितृप्तिलक्षणविशेषानुवृत्तिसिद्धेव आदिश्राद्धिकशब्दयो-
रुच्चारणम्, न तु कालान्तरे । स च समानः कालो लोकप्रसि-
द्धनुसारैवावतन एव द्रष्टव्यः । तेन यदा द्वितीयेऽहनि कस्य-
चिदन्नपरिणतं तदा प्रत्ययाभावः ॥

(उद्घोतः) इतोः प्रत्ययोः समानकालवासम्भवादाह—
मुञ्जितेति ॥ नन्वेवं भोजनोत्परे तदिनेऽपि प्रयोगो न स्यादित्यत
आह—यस्मिन्निति । 'लोकप्रसिध्यनुसारेण' इति पाठः ॥

(५७५५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनिष्ठानादिति ॥

(१२७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ४१)

२१०९ साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ९१ ॥

(सूत्रार्थनिश्चायकभाष्यम्)

संज्ञायामिति किमर्थम् ?

त्रिभिः साक्षाद् द्रष्टव्यं भवति—यश्च ददाति, यस्यै
च दीयते, यश्चोपद्रष्टा, तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति ।
संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्विनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

(प्रदीपः) संज्ञायत इति संज्ञा—इति—अर्थ एवंप्रपदित्य-
मातोऽभिधीयते । अथ वा संज्ञायतेऽनयेति—संज्ञा । निपात-
नात् व्युत्पन्नभावः । ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते । संज्ञायां
विषये कार्यं भवतीत्यर्थः । लक्ष्यानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया प्रश्नः—
संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति ॥ लक्ष्यानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया
तूतनम्—त्रिभिरिति ॥ अन्तेवासिगृह्येन शिष्यसाधर्म्या-
त्पारतन्त्र्यादधमर्गे उच्यते ॥

(उद्घोतः) एवंप्रपदित्यमान इति । 'संज्ञायते' इत्यने-
कसंज्ञाशब्देन साक्षाद्द्रष्टृत्वेन व्यवहियमाणोऽर्थोऽभिधीयत इत्यर्थः ।
एवंप्रत्ययप्रत्ययान्तोऽर्थः इतिप्रत्यय इत्यर्थः ॥ अनयेति । शब्दव्य-
स्येत्यर्थः । तदाह—शब्द एवेति ॥ संज्ञायां विषये इति ।
तदर्थप्रतिपादकशब्दविषये इत्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीनट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

द्घोते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(१२८ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ४२)

२११० क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चिकित्स्यः

॥ ५ । २ । ९२ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(५७५६ सूत्रार्थज्ञापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निर्यात्यते । पर-
क्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थः 'क्षेत्रियचू'
इत्येतत्पदं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) परक्षेत्रे—जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधि-
रसाध्यत्वात् क्षेत्रियः । तथा परक्षेत्रे—धान्यार्थे क्षेत्रे वानि
तृणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि । तथा परदारो
निग्राहः—क्षेत्रियः । तथा परशरीरेषु संकन्यम्य वक्षिषं चिकि-
त्सते तत्—क्षेत्रियम् ॥

इत्युपाध्यायचैव्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
साध्यायस्य द्वितीय पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(५७५७ प्रकारान्तरेण सूत्रार्थज्ञापकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य

इति परलोपो घञ ॥ * ॥

(भाष्यम्) परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मि-
न्नर्थे परलोपो निपात्यते घञ प्रत्ययः । परक्षेत्रे
चिकित्स्य—क्षेत्रियः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पञ्चमसाध्यायस्य द्वितीयो
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

संयोगवन्तो भवन्तीति वाच्यं, संयोगसम्बन्धेन सम्बन्धिनि मनुष्यः षष्ठाध्यात्मज्ञोकारात् । न हि कर्मक्षिप्तं युक्त्योर्बन्धोः 'घटवान् घट' इति 'घटस्य घटः' इति वा भवति । संयोगविशेष एव च भवति, तत्र च आधारापेक्षमा एव इत्युक्तः ॥

(अक्षिप्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अथास्तिप्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथास्तिप्रहणमिति । संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति, यथा नीलोत्पलमिति । सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति, तामन्तरेण पदोच्चारणसंभवात् तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादेति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) 'अस्ति' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्, तत्र प्रशङ्गान्माह—सम्भवे इति ॥ तामन्तरेण—उद्धोतः पदार्थसत्तामन्तरेणार्थ-बोधाय पदोच्चारणसम्भवत्वादिष्यते ॥ तस्या एव—बुद्धिसत्ताया एव ॥ प्रवृत्तौ—प्रयोगे ॥

(अक्षिप्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

सत्तायामर्थं प्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सत्तायामर्थं प्रत्ययो यथा स्यादिति । सत्तायां वर्तमानात्सत्तापेक्षायां भिद्यमानः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) 'ननु' न सत्ता प्रकृत्यर्थः' इति 'सत्तायां वर्तमानात्' इत्यसङ्गतमस्तदर्थमाह—सत्तापेक्षाकेति । वृत्तौ प्रकृतेस्त्व-र्थान्त्वोपेक्षेण वृत्तिरिति भावः ॥

(प्रयोजनक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति ॥

(प्रदीपः) न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । यावत् बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्तदस्य प्रयोगाभावः । तस्माद्बुद्धिसत्तासमाविशोऽर्थो विधिविधेयजननादिभिः संबध्यते—वृक्षो-स्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति । अत्यन्तासतोऽपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयोगः, तस्माद्बुद्ध्या रूपोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगाश्रयत्वाद् व्यभिचारि-त्वर्यः । सैव तु बुद्धिसत्ता प्रयोक्तृप्रतिपत्तौ बहीरूपतयाऽवगम-सत्ये । यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा 'वृक्षः' इत्यतः सत्ताऽवगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात् । नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः । 'अङ्कुरो जायते' इति च प्रयोगो न स्यात्, ततो जन्मविरोधात् । उपचारसत्तायां त्वेते रोषा नावतरन्ति, बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिःसत्तासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात् । अन्ये तु वर्णयन्ति—यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यत इत्येतदाश्रयेण 'न सत्ता' पदार्थो व्यभिचरति' इत्युक्तम् । तेषां 'सम्प्रति सत्तायां यथा स्यात्' इति परिहारप्रयोगो नोपपन्नः ।

'राजपुरुषः' इत्यादौ च सम्बन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादन-कान्तिकतत्तत् ॥

(उद्धोतः) ननु वर्तमानार्थशब्दप्रकृतिकसत्तापदार्थो न भूतमविविष्यतीति कर्म पदार्थेस्तां न व्यभिचरतीत्यत आह—याव-दिति ॥ सम्बध्यत इति । 'बहिःसत्तासत्तादिप्रतिपादनाय' इति शेषः ॥

नन्वसत्तासत्त्व शशविषाणादिः सत्तां व्यभिचरतीत्यत आह—अत्यन्तेति ॥ उपचरितेति । बाह्यसत्ताया एव मुख्यत्वादियं गौणी-त्वर्यः, तथैव सर्वव्यपहरात् ॥ शब्दप्रयोगाश्रयत्वात्—तत्प्रयोग-निमित्तत्वात् ॥ ननु तस्या न शब्दजन्यविषयत्वम्, तद्विदिष्य नयनायसम्भवादत आह—सैव इति । बहिःसत्तासत्ते तु तत्समाधिकरणतया, अतस्त्वे तु केवलायास्तस्या एव बहीरूपत्वेन मानम्, अत एव घटशब्दादपि गेहाद्वदमानवैत्युक्ते आनयने प्रवर्तते, पक्षात्तदभावनिर्णये वक्तुमानस्य अनर्थक्यं कल्पयतीति भावः । अन्तःकरणस्य रागादिदोषबन्धेन तस्या एव तत्त्वेन भागमिति साध-यम् ॥ बाह्यसत्ताया एव प्रयोगनिमित्तकत्वे दोषमाह—यद्विदिति ॥ सतो जन्मविरोधादिति । 'शुद्धरूपेण स्थित्वैव स्थूलरूपापत्ति-जन्म' इति मतेऽपि अङ्कुरशब्दोपलब्धरूपरूपावच्छिन्नसात एव जन्मेति भावः ॥ उपचारसत्तायां त्विति । उपचारसत्तायाः शब्दप्रयोगनिमित्तत्वात्प्रयोगे त्वित्यर्थः ॥ नन्वेवं बुद्धिसत्तायाः सर्वत्र माने 'अस्ति' इत्यादिप्रयोगो न स्यादत आह—बुद्धीति । तया च बाह्यसत्ताऽभावस्य जननस्य चाविरोधादिति भावः ॥ नोपपन्न इति । अस्तिना सम्प्रति सत्ताया एव प्रतीतेरिति भावः ॥ दोषान्त-रमप्याह—राजपुरुष इत्यादौ चेति ॥ आक्षेपाभावादिति । 'राजपदार्थे' इति शेषः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सम्प्रति सत्तायां यथा स्यात्, भूतमविविष्यत्सत्तायां मा भूत् । 'गावोऽस्या-सन्' 'गावोऽस्य अवितारः' इति ॥

(प्रदीपः) सम्प्रति सत्तायामिति । वर्तमानसत्तायां बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः ॥ भूतमविविष्यत्सत्तायामिति । भूतमविविष्यतीत्यर्थः सत्ता अतीतानामवस्तुपरामर्शोद्भूतित्वो-त्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा नूतित्यर्थः । या तु मुख्यया सत्ता सा भूतमविविष्यत्सत्तेति व्यपदिष्टं न संक्यते । 'सत्' इत्यस्य लङ-न्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद् 'भूतमविविष्यतोः सत्ता' इति सम्ब-धायोगात् । नापि 'भूता सत्ता' 'मविविष्यन्ती सत्ता' इति सामा-नाधिकरण्येन सम्बन्धोपपत्तिः । अथाश्रयस्य भूतमविविष्यत्वाद् 'भूता सत्ता' 'मविविष्यन्ती सत्ता' इत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः । तेन 'गावोऽस्यासन्' 'गावोऽस्य अवितारः' इत्यत्रार्थं गोमामिति प्रयोगो न भवति ॥

(उद्धोतः) ननु बुद्धिसत्ता सर्वान् व्यवहारकाले सम्प्रति-सत्त्वेनेत्यत आह—याह्यामिति । मुख्ययामित्यर्थः ॥ वस्तु-परामर्श—वस्तुप्राप्तकम् ॥ बुद्धितत्त्वम्—अन्तःकरणम् । तदु-

प्रक्षिता—तद्वृत्तिविपर्ययता ॥ ननु गुरुत्वामेव वर्तमानायां यथा स्यात्, भूतभविष्यत्सां भा भूदित्येव भाष्यं कुतो न व्याख्यायतेतु स्यात्—या इति ॥ सम्बन्धायोगादिति । सत्तावर्तमाना-
कालवत्साश्रयगतभूतत्वादिना विरोधात् । सत्तावर्तमानत्वस्या-
श्रयवर्तमानत्वमित्यत आह । सामानाधिकरण्यानापि न सम्बन्धः,
स्वगतवर्तमानत्वस्य स्वगतभूतत्वादिना विरोधादिति भावः ॥ अथ
कर्मधारयं समर्थयते—अथाश्रयस्येति । सत्ताशब्दस्य कैवल्यरूप-
प्रश्नः, न तु वर्तमानकालावच्छिन्नसत्ताप्रतिपादक एवेति भावः ॥
तथाप्यस्येति । तथापि न दोषो यतोऽस्यमित्यन्वयः । 'सम्प्रति-
सत्तायाम्' इति भाष्यस्य—वर्तमानाश्रयकसत्तायामित्यन्तरणादिति
भावः ॥

(अभिनिवारकभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—गोमानासीत्, गोमान्
भवितेति ।

भवति, न त्वेतस्मिन् वाक्ये ।

यदेतस्मिन् वाक्ये स्यात्—यथेहास्तेः प्रयोगो
न भवति 'गोमान्' 'यवमान्' इति, एवमिहापि न
स्यात्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।

सति वाक्येः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते—
गावोऽस्यासन्, गावोस्य भवितार इति, एवमि-
हापि स्यात्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।

का तर्हीयं वाचोयुक्तिः—गोमानासीत् गोमान्
भवितेति ।

एवैषा वाचो युक्तिः—नैषा गवां सत्ता कथ्यते ।

किं तर्हि ?

गोमत्सत्तैषा कथ्यते । अस्त्यत्र वर्तमानका-
लोऽस्ति ।

कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते ?

“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” इति ॥

(प्रदीपः) न तर्हीति । विद्यमान भव देवदत्ते तद्वतीनाम-
तीतानागतत्वप्रतिपादनाय 'गोमानासीत्' 'गोमान् भवितार' इति
प्रयुज्यते । तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात् प्रत्यया-
प्रसङ्गः । गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भूवितेति प्रत्ययार्थ-
स्यातीतानागतत्वप्रदेश इति चोदको मन्यते ॥ भवतीति । अव-
स्थादुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्वादासीद्भूवितेति
व्यपदेशः, यथा—'ईश्वरोऽयमासीद्' इति सिद्धान्तवादिनोऽभि-
प्रायः ॥ न त्वेतस्मिन् वाक्ये इति । 'गावोऽस्यासन्' गावो-
ऽस्य भवितारः' इत्यत्रार्थे 'गोमान्' इति न प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥

यथेति । प्रत्ययान्तेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपा-
धिवाचिनः प्रयोगाभावः, यथा—दाण्डा क्रीडति प्रहरणशब्दस्येति
भावः ॥

सति चेति । सामान्याभिधाने विशेषावगमाय इदंयते
प्रयोगः । यथा—उत्पुच्छत्येते इत्यादावचनविशेषप्रतिपादनाय

व्युत्पत्तीनाम्, अभिमतनायत इत्यादौ च प्रत्ययार्थभेदनविशेषा-
वगमाय सुदुरभीनामिति भावः ॥ एवमिहापीति । प्रकृ-
त्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवत् बहुवचनान्तस्यास्तेः
प्रयोगप्रसङ्गः ॥

का तर्हीति । गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भूवितेति प्रयोगा-
नुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः ॥ एवैषेति । या एषा विष्टेः
प्रयुक्ता सैवैव वाचोयुक्तिः, यथाऽस्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथे-
त्यर्थः ॥ नैषेति । साक्षादित्यर्थः ॥ गोमत्सत्तैति । अतीताना-
गता वेति शेषः । अवस्थाविशेषातीतानागत्वावस्थादुरीत-
तानागतत्वमितेति प्रयोगोक्तम् ॥ अस्त्यत्रेति—चोदकः । गोमा-
नित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रती यत् एव, अस्तिर्भवन्ती-
पर इत्यन्तरङ्गत्वात्सत्तायाः । तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दशक्ति-
स्त्वाभावात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदप्रयोगः । तस्मा-
दङ्गीकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिनत्तीति न कर्तव्यमस्ति-
ग्रहणम् । चोदक एव 'कथं तर्हि' इत्याशङ्क्य 'धातुसम्बन्धे'
इति परिहरति । तत्रान्तरङ्गमेकं प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं
प्रयोजनम्—'अथात्वधिकारविहितानामपि तद्विधानां कालान्तरे
धातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यात्' इति । यदा तु तत्त्वज्ञं प्रत्याख्या-
यतेतदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते । तत्र 'अभिधेमचा-
ज्यस्य पुत्रो जनितः' इति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धादिप्रिधेमचा-
जित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भाविन्ये गम्यते, तथेहापि 'गोमानासीद्
गोमान् भवितार' इति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धाद् गोमतस-
त्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थादुः सत्वे,
असत्त्वे च । तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ताभावप्रतीत्यावपि
शब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यामिच्छितः, यथा—ग्रामाज्ञागच्छतीति ॥

(उद्धोतः) ननु 'गोमानासीत्' इत्यादौ सम्बन्धिनोऽतीतादि-
सत्ता प्रतिपादने, न गवामितेति नार्थं दोषोऽत आह—विद्यमान
एवेति ॥ ननु गवां सत्ताया एवातीतत्वादितिप्रतिपादने 'भासन्'
इत्यादि बहुवचनं साक्षादोऽस्यासत्तिवदत आह—गुणधर्मस्य
चेति । विशेषणगतातीतत्वस्यैवार्थः । प्रधाने—गोमति । 'अ-
सीद्भूवितेतिशब्दभ्रान्' इति शेषः ॥ प्रत्ययार्थस्य—मत्तुप्रत्ययार्थ-
गोसम्बन्धिकर्तृसत्ताया इत्यर्थः ॥

ननु गोमतो विद्यमानत्वेन कथं भूतादिप्रयोगोऽत आह—अव-
स्थादुरिति । अवस्थाविशेषस्य—दाहात्ताविष्टिगोसम्बन्धस्य ॥
यथेति । यथा च विशेषणस्य विद्यमानत्वेऽपि शिक्षासम्बन्धप्रविशे-
षणनाशादिशिष्टनाशमादाय 'शिषो नष्टः' इत्यादिव्यवहारः, तद्वदेव
चार्थाद्विशिष्टवेषेण मलनार्थस्य सम्बन्धिनोऽतीतत्वादितिप्रतीतिरिति
सोध्यम् ॥

ननु मत्तुपः सम्बन्धिनार्थावकत्वेन तत्राप्यस्यैः प्रयोगः कुतो
नेत्यत आह—प्रत्ययान्तेनैवेति । प्रत्ययान्तप्रकृत्येत्यर्थः ॥ ननुकृ-
त्वादप्रयोग एव न्यायोऽत आह—विशेषावगमायेति । सत्ता-
गतातीतत्वावगमनार्थस्यैः । प्रत्ययेन हि प्रकृत्यर्थोपाधितया सत्ता-
नाशान्नगतेरिति भावः ॥ असत्विशेषेति । व्यसनोदसनपर्वसन-
रूपेत्यर्थः ॥ प्रत्ययार्थभवेन इति । 'मनसी सुषु भवति' इत्यादौ

प्रतीतिरभिमानः । भाष्ये—का—किमर्थिका, चाच्युक्तिः,—
वाचः—शब्दस्य युक्तिः—प्रयोग इत्यर्थः । अलुक्तमासः । नन्वेतौ-
ऽतीतमासत्वाया अपि प्रतीतेः 'नैषा' इत्यनुपपन्नत आह—साक्षा-
दिति ॥ अवस्थाविशेषत्वेति । उक्त पदार्थः । दसाह्मसत्तापमेव-
यथा स्यादित्यर्थ 'अस्ति' इत्युक्तं तत्प्रत्ययस्यानाय चोदक आह—भाष्ये—
अस्यप्रति ॥ तत्राच्ये—गोमानित्यादाविति ॥ प्रतीयत
एवेति । यज्ञे 'अस्ति' इति पदं विनाऽपि शब्दशक्तित्वाभावादित्यर्थः ।
यथा सुअर्थे बहुव्रीहिरित्युक्तमपि 'द्विदशाः' इत्यादौ सुअर्थे
बहुव्रीहिरिति भावः ॥

तत्र हेतुमाह—अस्तिर्भवन्तीति । अन्यनिवृत्तिपरवाक्येऽपि प्रथ-
मायाः साधुत्वात् तत्सम्बन्ध आशयक इति भावः । असति वाक्ये
ज्ञानसामान्यतामन्वयं बर्तमानसत्ताभासिकेति तात्पर्यम् ॥ सत्ताया
इति । बर्तमानसत्ताया इत्यर्थः ॥ इत्याशङ्क्येति । 'गोमानासीत्'
इत्यादौ बर्तमानसत्ताया अतीतत्वादित्वा विरोधाद्विनाऽतीतत्वस्या-
प्यनंततत्ततः प्रतिपत्तिरिति भावः ॥ ननु 'धातुसम्बन्धे' इत्यत्र धात्व-
धिकारात्कथं मनुष्यनिवासमाकाशस्थेत्वं आह—तत्रेति ॥ विरुद्ध-
काळक्रियासम्बन्धादिति । धर्मिणि विशेषणगतकाळविरुद्धकाळ-
क्रियासम्बन्धवशात् तद्धर्मं यागं भावित्वप्रतीतिः, अतीततापगतकाले
भाविताम्यवशेन तदाकार्यानुपपत्तिवशादित्यर्थः ॥ तथेहापीति ।
अतीते सम्बन्धिनि विद्यमानातीतसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वाद्गोसत्ताया-
मन्व्यतीतत्वप्रतीतिरित्यर्थः । अर्थं भावः—वाक्यार्थानुपपत्तिवशा-
द्विशेषणगतकाळस्य शब्दबोधेऽभ्यासमिति । यदाऽपि गोमति विष-
याने 'गोमानासीत्' इति प्रयोगस्यदपि निक्षिप्यवस्थानिषिद्धस्यैव
गोसम्बन्धित्वादस्यानाद्येऽपि तत्र विषयमानगोसम्बन्धो वक्तुमशक्य
इति तदतीतत्वप्रतीतिर्न वाच्यम् ॥ ननु गोमति गोषु च विद्यमानाऽह
तत्सम्बन्धातीतत्वेऽपि 'गोमानासीत्' इति प्रयोगो दृश्यते इति कथं
तत्र तदतीतत्वप्रतीतिरत आह—गोमत्सत्ताकक्षणेति । गोमत्स-
म्बन्धकक्षणस्य गोमिदृशवस्थानिविशेषत्वातीतत्वेन तत्रापि गवामवी-
तत्वादिप्रतीतिर्गोमत्त इव ॥ अवस्थारूपेति । गवादित्यर्थः ।
असत्त्वे तु रूढ्यैव तत्रातीतत्वप्रतीतिरिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं सत्ताया
बर्तमानत्वप्रतीतिर्निवृत्तौ तत्तन्वधनमनुपपत्तेऽपि निवृत्तिः स्यादत
आह—प्रकृत्यर्थेऽपि । अन्तरङ्गत्वेति । 'अस्ति' इत्यस्य प्रत्या-
ख्यानस्य शब्दशक्तित्वाभावनशक्तस्य तत्संस्कारनिमित्तत्वं बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अस्तियुक्ताद्यथा स्यात्,
अनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । गावोऽस्यानन्तराः,
गावोऽस्य समीप इति ॥

(प्रदीपः) अस्तियुक्तादिति । अस्तिनैव युक्तादित्यर्थः ।
पूर्वकालेन न्यायेनास्त्युपाधिकत्वे लब्धे पुनरस्तिग्रहणं विशेषणा-
न्तयुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थम् ॥ गावोऽस्येति । अनन्त-
रम्—अव्यवहितं, समीपं तु व्यवहितमपीति भावः ॥

१ अतीततापगतकालेति । मूलकाळगतसम्बन्धिनि युजे मूलकाळविरुद्ध-
मपि तत्सम्बन्धित्वाभावनशक्त्यानुपपत्तिवशात् युजविशेषणे धामक्रियायां भावित्व-

(उद्धोतः) अस्तिनैवेति । 'अस्तिना युक्तादेव' इति बहु-
मुचितम्, 'अथ क्रियमाणेऽपि' इत्युपरभाष्यस्वरसात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहण इह दत्ताश्व भव-
ति—गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः, गावोऽस्य सन्ति
समीप इति ?

(प्रदीपः) गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इति । केवलाना-
मन्तरादीनां भवत्वस्तिग्रहणाभिरासः । इह तु सत्तावद्भावात्
प्राप्तेऽपि प्रत्यय इति भावः ॥

(उद्धोतः) नन्वत्रास्तिव न योगोऽतः कथं प्राप्तिः ? अत
आह—केवलानामिति । 'अस्तियुक्तादेव' इति नियम इति भावः ।
ननु 'गावः' इत्यस्य सत्तावरूपविशेषान्नये यथा मनुष्यः साधुत्वं
तथाऽनन्तरान्वयेऽपि भाविष्यतीत्यत आह—इहेति । 'इह तु' इति
पाठे तु शब्दार्थश्रित्यः ॥ प्रकृत्यर्थोपाधिरिति । ननु तस्य पठय-
धैत्वात्प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यं न तु प्रकृत्यर्थोपाधित्वमिति चेन्न;
आनन्तरादीनामनन्तरादिपदप्रयोगाभावे पठयधैत्वाभावात्, न क्षान-
न्तरादिप्रयोगमन्तरा 'प्राज्ञाश्रय कम्मलः' इत्यादौ तस्यैव प्रकरणादौ
आनन्तर्यमतीतिरस्ति । 'अस्तेनन्तरे समीपे वा' इत्यादिभाष्यं तु
अनन्तरादिपदाध्याहारेण तत्रिरूपितसम्बन्धार्थिका पक्षीत्यतदपरम् ।
अत एवातामस्यार्थानुपपत्तिर्नैति भाष्यं सङ्गच्छते । यत्र तु प्रकरणादिना
वाक्यैकदेशन्यायेनानन्तर्यादिप्रतीतिः, तत्रापि 'गावः' इति
सुव्युत्पत्तिर्गोशब्दात्सर्वोपरदायेति न समर्थप्रकृतिकता सुबन्धत्वेति
न मनुविति ध्वनितं 'कर्मणि व' इति यज्ञे भाष्य इति बोध्यम् ।
यवन्न 'अनन्तराः' इत्यनेन तद्विशेषणत्वात्तत्र न वृत्तिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

असामर्थ्यात् ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) असामर्थ्यादिति । इह यः प्रकृत्यर्थोपाधिः
प्रत्ययान्तेनान्तर्भावयितुं सक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाष्यम् ।
न च गोमानित्येतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तद-
भिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते । स्वसामिभावस्तु सत्तयैवान्त-
र्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्याद्न-
न्तरादिषु न भवति, एवमक्रियमाणेऽपि न भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) क्रियमाण इति । प्रकृत्यर्थविषयपदार्थेऽपि
तृतीयत्वम्—गावः सन्त्यनन्तरा असेति । तत्रास्तिग्रहणे क्रिय-

मतीति, अतीततापगतकाले भावित्ववशात्, वाक्यार्थानुपपत्तिवशात्—इत्यर्थः ॥
२ निक्षिप्यवस्था—गोमत्तावस्थेति ॥

माणे केवल एवास्त्वर्थ उपधिभावेन प्रत्ययान्तोऽन्तर्भवति । असति तु अस्तिग्रहणे धर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्वर्थस्यान्तर्भाव आशङ्क्यतेत्यर्थः । तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्वर्थस्यैवान्तर्भाववगमाद्वक्तव्ये यत् तृतीयं पदम्—‘अनन्तराः’ इति तद्वृत्तौ स्वार्थप्रतिपादनाभावस्य प्रयोजक्यम् । तत्प्रयोगे चासामर्थ्यम् । अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणेऽनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसम्भावनाया वृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाप्यान्तर्भाववगमादसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननुत्तोदाहरणे ‘अनन्तराः’ इत्यस्य चतुर्थेवाचूनायस्त्वयुक्तमत आह—प्रकृत्यपेक्षिवयेति ॥ केवल एवेति । अस्तित्वं युक्तादित्यर्थमिति भावः ॥ असति त्विति । तदा हि वृत्तावपाताख्यन्तर्भावैव यथा वृत्तत्वाऽन्यान्तर्भावेणापि स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये—अक्रियमाणे पुनरेति यावत्सं‘गम्यन्ते’ इत्यस्य गम्येरशित्वर्थः । तदाह—असामर्थ्यं न स्यादिति । ‘अस्तित्वेन युक्ताय’ इत्यनेन अस्तित्ववित्तरयुक्तः, केवलेतरयुक्तश्च धारित इति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

अस्यत्र विशेषः । क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते । अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे अन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते ॥

(मत्तुष्ययातिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मात् भवति—चित्रगुः शयलगुरिति ? बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मन्त्रार्थस्य ॥

(प्रथमः) चित्रगुरिति । सत्ताविंशच्छिन्नगवार्थः पञ्चयथास्तीति प्रश्नः ॥ बहुव्रीहिणेति । पञ्चय एव बहुव्रीहिर्विधानादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) तस्मात्त्रिगवार्थासमग्रहणमित्युक्ते पूर्वपक्षी योवान्तरे आबद्धकेन परिहारेणास्यापि परिहारादेतदर्थं तत्रावश्यकमिति वक्तुं नोदयति—भाष्ये—अथेह कस्मादिति ॥

(प्रत्ययातिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मात् भवति—चित्रा गावो यस्य सन्तीति ?

कुतः कस्मात् भवति ? किमवयवात्, आहो-स्त्वित्समुदायात् ?

अवयवात्कस्मात् भवति ?

असामर्थ्यात् ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षप्रसमर्थं भवतीति ॥

समुदायाच्चाह कस्मात् भवति ?

अप्रातपदिकत्वात् ।

ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तथा—सुप्सुपेति वर्तमाने अन्यस्य चान्यस्य च समासो भवति ।

सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्सत्यपरिसमाप्यते उद्याप्यातिपदिकादिति तावत् उत्पत्त्या भवितव्यम् । अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये ॥

(प्रदीपः) कुतः कस्मादिति । समुदायावयवसन्निधानात्प्रश्नः ॥ सापेक्षमिति । चित्रा इति गुणपदं विशेष्यापेक्षं ब्रह्मद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदातादिना सम्बन्धाद् गाव इत्येतदपि गुणायैमित्येकार्थीयात् प्रतिपत्तुं न शक्नोति । तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्षप्रकृत्ययोंपसर्जनप्रत्ययाधीनवगमात्तत्समानार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं—गावोऽस्य सन्तीति ॥

अप्रातिपदिकत्वादिति । यदा—‘सुवन्तात्प्रत्ययोरपत्तिः, ‘समधोत् प्रत्ययः, प्रातिपदिकास्तु परः श्रूयते’ इत्येवमाश्रयणं तदा सुवन्तसमुदायस्य समासग्रहणाभियनार्थोऽप्रातिपदिकत्वम् । सुवन्तत्वमपि नास्ति, समुदायात्सुगोऽभिधानात् । प्रातिपदिकसमुदायस्याप्यर्थान्तरोपगमनाबाधिका प्रातिपदिकवशां नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम् । विशेषेणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायो प्रादुर्भावः, न प्रातिपदिकावस्थायाम् ॥

आकृताविति । जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वतः प्रवर्तते, यथा—प्राणिनो न हन्तव्य इति । ततश्च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोरपत्तिप्रसङ्गः ॥ अन्यस्यान्यस्य चेति । अनेन जत्वाश्रयत्वं कार्याणां समर्थयते । यदि हि व्यक्तिः पदार्थः, तदा कस्यचिदेवैकस्य सुवन्तस्य समासः प्रसज्येत, न तु सर्वसंख्येयः ॥ प्रत्येकमिति । आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्यं शाधीयते, यथा—पशुना वजेतेति भावः । व्याप्यातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वादिकेकस्याप्रातिपदिकादित्यलौक्यमिति, न तु तत्समुदायादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) यद्यपि ‘चित्रा गावो यस्य सन्ति’ इत्यत्रानवकाशेन बहुव्रीहिणा बाधोऽपि वक्तुं शक्यस्तथापि तदप्रातिमेव दर्शयितुमाह—कुत इत्यादि ॥ उभयोरप्यवयवयोरेका सापेक्षत्वं तथा दर्शयति—चित्रा इतीति ॥ एकार्थीभावमिति । ‘अत्यर्थम्’ इति शेषः ॥ ननु प्रातिपदिकप्रकृतिकद्वन्द्वताख्यस्य इति ‘अप्रातिपदिकत्वात्’ इत्युक्तम्, ‘अनुवन्तत्वात्’ इति वक्तुं युक्तमत आह—यदेति । उच्चापेऽप्यदोष इत्याह—सुबन्तत्वमपीति ॥ नन्वेवमपि प्रातिपदिकसमुदायादेकमुपि स्यादेव दोष इत्यत आह—प्रातिपदिकसमुदायास्यापीति । एवञ्च न ततः युज्यते भावः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावश्चरूपसन्त्यप्यप्रातिपदिकोऽयं उपजावदेत आह—विशेषणविशेष्यभावश्चेति ॥ प्रातिपदिकसमुदायादपीति । सुबन्तसमुदायादपीत्येव बोध्यम् ॥

ननु जातेः प्रत्येकं समासत्वेऽपि एकत्वस्यातिवक्षणेन तत्समुदाया-
त्साधयेत्तत आह—आश्रयगतैकत्वेति ॥ ननु ङ्काप्रातिपदि-
कादेशस्य समाहारे एकवचनस्य स्वस्यात्वं तद्विवक्षा निर्वा-
होऽत आह—ङ्याविति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्समर्थमुत्र उक्तम् ॥

(प्रत्ययातिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मान् भवति—पञ्च गावः सन्त्यस्य—पञ्च-
गुरुरागुरिति ?

प्रत्येकमसामर्थ्यात्, समुदायात्—अप्रातिपदिक-
त्वात्, समासात्—सामासेनोक्तत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैतत्सारम् । उक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थं उत्पद्यते
द्दिगोस्तद्वितः । तद्यथा—द्वैमातुरः, पाञ्चनापिति-
रिति ॥

(प्रदीपः) उक्तेऽपीति । द्विगोर्द्विविधानात् 'तद्वितार्थ-'
इत्यत्र स्यादर्थस्यार्थशब्दस्य ग्रहणद्वारा तद्वितार्थाद् द्विगोस्तद्वितो
भवति । पञ्चगुरुराहं न द्विगुं मन्यते न बहुव्रीहिम् ॥

(उद्घोषः) उक्तेऽप्युत्पत्तौ बीजमाह—द्दिगोरिति ॥ स्या-
दर्थस्येति । 'तद्वितः स्यात्' इति समासः कार्य इति तत्प्राये इति
भावः । अत्र पक्षे तद्वितार्थस्य द्विगुनाऽभिधाने मानं चिन्त्यम् ।
तस्मादर्थमेव बुक्तम् ॥ मन्वत इति । समासान्तरस्य अनित्यत्व-
भेति तदाशयः । 'द्विगोर्द्वयं' इति तु मनोमं दुर्ग, अप्राग्भेदव्यति-
त्यारिति बोध्यम् । वस्तुनो न द्विगुरव, 'मन्वते' प्रत्ययेऽपि । इति वच-
नमिति भावः ॥ अत्र प्रत्येकमस्यादि सिद्धान्तनोके पूर्वपक्षमाह—
नैतत्सारमित्यादि ॥ ततः सिद्धान्त्याह—नैष द्विगुरित्यादि ॥
पूर्वपक्षमाह—अपवादात्त्वादित्यादि । तत्रैवकाशमर्त्तं नाश्वतीत् ।
'पञ्चम कपालेषु संस्कृतः पुरोधाशः' इत्यादौ द्विगोः सावकाशत्वा-
त्परत्वेन बहुव्रीहिरित्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष द्विगुः ।

कस्तादि ?

बहुव्रीहिः ।

अपवादात्त्वाद द्विगुः प्राप्नोति ।

अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्यति ।

काऽऽन्तरङ्गता ?

अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्येतते, विशिष्टेऽन्यपदार्थे त-
द्वितार्थे द्विगुस्तत्सिद्ध्यस्य तद्वितेऽस्तिग्रहणं क्रियते ॥

(प्रदीपः) अपवादात्त्वादिति । अन्यैपदार्थभागे सुव-
न्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्वितार्थं 'पञ्चगुः'

इत्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्वाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । ननु चानवकाशेनान्तरङ्गमपि

वाच्यते । नैष दोषः । यत्रैकमिति द्विगुर्बहुव्रीहिरिति तद्वि-
द्विगुना बहुव्रीहिर्यस्येताम् । इह तु द्विगुरस्यैवमाधिकनपेक्षते ।
तदाह—तत्सिद्ध्यस्येति । तेन विशिष्टस्य पञ्चार्थस्य तद्वितार्थ-
त्वादस्यार्थोऽवदशार्थो द्विगुना, पञ्चार्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः ॥

(उद्घोषः) ननु द्विगोरप्यन्यैतद्वितार्थं सावकाशत्वात्तद्विषय-
वाह्यतत आह—अन्यपदार्थभागे इति ॥ (भाष्ये) सिद्धान्त्येक-
देशमाह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि—अस्तिग्रहणं क्रियत इत्यन्तम् ।
तत्र शङ्कते—ननु चेति ॥ नैष दोष इति । अपवादोऽपि यद्य-
न्यत्र चारितार्थस्तर्हि तद्विषयं वाच्यं दृष्टेति भावः । 'पञ्चम कपालेषु
संस्कृतः पञ्चकपाल इत्यादौ तद्वितार्थे द्विगुः सावकाशः' इति वक्तुं
शुक्लम् । पूर्वपक्षिणस्तु ननु द्विगुर्विषयवाच्यमिति द्विगुरपवादा इत्यभि-
मानः । पृथक्काशित्यवकाशकत्वेन न—इत्युत्तराशयः । कैयटस्तु
चिन्त्यः, यकमित्याद्या द्विगुर्बहुव्रीहिरिति तद्विषयम् । भाष्ये—
तत्सिद्ध्यस्य तद्वित इति । अस्य द्विगोरपेक्षद्वारा निमित्तमुत्ते तद्वित
इत्यर्थः । यत्र 'पञ्चगुः' इत्यादिने द्विगुः, किन्तु बहुव्रीहिरित्येति
न ततो मुतविति बोध्यम् । नैष सिद्धान्त्युक्तिः, तावताऽप्यपवादा-
त्वाहाने । अस्मात्पञ्चार्थपेक्षयो विशिष्टस्यार्थपेक्षार्थेन बाधद-
शनात् । यत्तु 'सामान्यार्थे' विशेषार्थेऽपेक्षान्तरङ्गम् । इह—एतद्विषये
सूचितमिति, तत्र । अधिकार्थपेक्षेन वदितेनैव तद्विषयत्वात्प्राप्यार्थः ।
अत्र एव 'सुवन्तसामान्यार्थपेक्षो बहुव्रीहिरिति तद्वितार्थपेक्षो द्विगुः' इति
भाष्ये नोक्तम् । तस्मादुक्तस्येति द्विगोः सावकाशत्वेन परत्वात्
बहुव्रीहिरित्येति सिद्धान्तितार्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि अस्तिप्रसङ्गः सन्तीति तद्वितविधा-
वस्तिग्रहणं क्रियते, बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्य-
मस्तियुक्ताद्यथा स्यादन्तरादियुक्तमा भूदिति ।
अथ न सन्ति, तद्वितविधावपि नार्थोऽस्ति
ग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हीति । यदि वचनमन्तरेणानन्त-
रादीनां मिश्रितिनोत्तोत्तर्यः ॥ अथ न सन्तीति । अत्र-
भिधानादेवातिशयसिद्धादिति भावः ॥

(उद्घोषः) अथ न सन्तीति भाष्यस्य—'बहुव्रीहानति-
प्रसङ्गाः' इति शेषः । तत्र हेतुमाह—अनभिधानादित्येति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

सत्यमेवमेतत् । क्रियते त्विदानीं तद्वितविधा-
वस्तिग्रहणम् । तद्वै क्रियमाणानि प्रत्ययविधयः,
नोपाध्यर्थम् । अस्तिमानिति मनुष्यं यथा शात् ॥

१ आचयेर्भाति । 'द्विगोर्द्विविधानात्' इत्येव उक्तमित्यादि ॥

२ द्विगुर्बहुव्रीहौ सामान्यविषयवत्तावत्पदार्थे—अन्यपदार्थभागे—इत्या-
दिना । अन्यपदार्थभागे बहुव्रीहिः, संख्यायास्तद्वितार्थपेक्षे द्विगुरिति
ततोः सामान्यविषयमात्रम् । तथा च द्विगोरपवादात्तद्वितार्थपेक्षे । निरवकाश-
त्वात्पञ्चकपालं न, किन्तु विशेषवित्तवित्तविति पूर्वपक्षी ॥

३ अन्यत्रद्वितार्थे—संख्याः पुरोधाश इत्यर्थः ॥

४ पूर्वपक्षिणस्तिति । अपवादात्तद्विगुः प्राप्नोतीति वादयि ॥

५ 'अस्तिप्रसङ्गाः सन्ति बहुव्रीहावपि' इति छ. पाठः ॥

६ 'अथ बहुव्रीहौ दोषा न सन्ति तद्वित' इति च. पाठः ॥

किं च कारणं न स्यात् ?

अप्रतिपदिकत्वात् ।

नैष दोषः । अव्ययमेवोऽस्तिशब्दः, नैवोऽस्तेर्लट् ।

कथमव्ययत्वम् ?

विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा, निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ।

एवमपि न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

अस्तिना सामानाधिकरण्ये मनुष्यं विधीयते, न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥

तदेतत् क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम् । तस्माद् द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, यदि तत्रास्ति 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः' इति । सति हि तस्मिन्नेतैतिसिद्धम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययविध्यर्थमिति । 'अस्ति' इति कृत-पञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः । अव्ययमिति । कर्तुं विशिष्टसत्तावाचीति भावः । तथा च 'अस्तिव्यम्' इति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः ॥ न चास्तेरिति । गवादीनां सम्भवव्यसिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं सम्भवति, अस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिनामानाधिकरण्यभावात् । तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषयेऽस्तिक्रियायाः कर्तुंविशेषे धनेऽस्तिशब्दो वर्तते, कर्तुंसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणयोगात् ॥ तस्माद् द्विगोरिति । उपाध्यनुपादानेऽपि शब्दशक्तिसामान्यान्मतुषो बहुमीहेत्वास्तुपाधिकाविषयत्वाद् द्विगुबहुमी-शोऽस्तुत्वाश्रयत्वादनन्तरज्वहिरज्जगत्तामावादिशेषविहितेन द्वि-गुना बहुमीहेत्वाधनाद् द्विगोमनुवादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ तेनैतत्सिद्धमिति । द्विगो प्रतिषेधे बहुमीहेत्वात् द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः । पञ्चलद्व इत्यादौ 'बहुमीहौ प्रकृ-त्या' इति पूर्वप्रकृतिस्वरो भवति । द्विगो तु समासतोऽन्ता-त्त्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सत्यमेवमेवेति । कृते उपाधेऽनभि-धानाअयमनुकमिति भावः ॥ किञ्चान्यार्थं तद्विरुद्ध—यद्वै इति ॥ कर्तुंविशेषिते । कर्तुंविशेष्यैः । सत्ताऽऽश्रयकर्तृवाचीति शाल्यर्थः । ननैवम् 'अस्ति—भवति' इत्यस्यापि सम्भवात्कृतो नास्तेरस्तिना-नाधिकरण्यमत आह—तत्रादीनामिति । 'अस्ति' इत्यतः सत्तावत् पञ्च प्रतीतेस्तत्ताप्रतिपादनं विफलमिति भावः ॥ अस्ति-शब्द इति । विशेष्यविशेषणभावव्यवसायसिद्धिः भावः ॥ कर्तुंसामान्येन—सत्ताकर्तृतामान्येन ॥ प्रत्ययार्थस्य—मत्वर्थसम्बन्धिनः ॥

१ 'नैवैतत्तद्वै' इति च. पाठः ॥

२ 'तेनैवैतत्तद्वै' इति च. श्र. पाठः ॥

३ तत्तत्सम्बन्धद्वारेण—यवमनसम्बन्धद्वारेण ॥

४ अनेनैवेति । यवमाद् इत्येकेन यजेन यौ, यवमता च सम्बन्धः

विशेषणयोगादिति । अव्यभिचारादिति भावः ॥ तुल्याश्रयत्वा-दिति । उभयोरव्यस्तुपाधिकावस्थावश्यकत्वात्, सूत्रेऽनुपादानाच्चेति भावः ॥ विशेष्यविहितेति । तत्रास्तिविषये तद्धितार्थद्विगोश्चादि-ताभ्यांभावादित्यभिमानः । यदि तु 'पञ्चकपालः' इत्यादौ द्विगोश्चादिताभ्यां, तदोक्तरीत्याऽपवादत्वं नम्यमानस्य पूर्वपक्षिण इदं वचनम् । 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः' इति च तस्यैव । वस्तुतो द्वयोः समानाश्रयत्वेन सावकाशात्वेन च परत्वाद्बहुमीहेरेव युक्तत्वमित्यन्ये ॥ तत्र द्विगुप्रतिषेधवचनमेवावश्यकमित्याह—पञ्चलद्व इति । 'पञ्चलद्व' इत्यादौ ङीवापत्तिः, 'पञ्चलद्व' इत्यादौ टजापत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

(मनुबन्धान्मतुष्यताभावोपापदकभाष्यम्)

अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम् ?

न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययि-ष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्या-र्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) अथेति । 'यवमानस्यास्ति' इत्यादौ ॥ अर्थ-गत्यर्थ इति । यस्य यवमानसि तस्य यवमपि तैत्तम्बन्धद्वारेण सम्बन्धोऽस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमतत्सम्बन्धभावमादिति भावः ॥

(उद्घोतः) यत्तु 'यवसम्बन्धी' इति 'यवमात्' इत्यस्यार्थः, 'यवसम्बन्धिसम्बन्धी' इति 'यवमानस्यास्ति' इत्यस्यार्थ इत्यनेनैव 'एकेनोक्तत्वात्' इत्यसङ्गतमत आह—यथेति । ताक्षारम्परसा-धारणसम्बन्धिनो मनुत्वात्तुति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्ह्यदीनामिदं भवति—दण्डिमती शाला, हस्तिमत्पुत्युपत्यकेति ॥

(प्रदीपः) दण्डिमतीति । यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति, दण्डा अपि तस्यां सन्ति—इति दण्डवतीत्यनेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसम्बन्धभावगत्यान्मतुष्यप्रमातीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति, अर्थान्तरे वृत्तादर्थान्तरे वृत्तिः । पृष्ठार्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते, सप्तम्यर्थे वा वृत्तं पृष्ठार्थे वर्तते ॥

(प्रदीपः) 'अर्थान्तरे वृत्तात्' इति यदुक्तं तदेव विभजति—पृष्ठार्थे वेति । एकजातीये हि सम्बन्धे मनुष्य

प्रतीत्य इति न मनुबन्धान्मनुमिति भावः ॥

५ दण्डवतीत्यनेनैवेति । यथा यवमपिचित्तेन यजेन यवैष्यमाद्द्वि-सम्बन्धः मतीयते तथा दण्डवतीति 'यजेन यजेन दण्डेन दण्डिता च सम्बन्धः मतीयतेति दण्डिमतीति न स्यादिति भावः ॥

भवति । यस्य हि यवमान् विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति । इह तु यसां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च तसां नावस्यं हस्ता गावश्च सन्ति, द्विहहस्तामपि हस्तिवृत्तातिसम्बन्धात् तदे-
शासंनिहितगोरपि गोमत्तत्वात् ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमन्यपक्षयर्थं वृत्तस्यान्यपक्षयर्थेऽपि वृत्तिः प्राप्नोतीत्यतो भाष्ये—अर्थान्तरं निबन्धनं दर्शयति—पक्षयर्थं वेत्यादिना ॥ तत्र बीजं दर्शयति—पृक्कातीये हीति । गोमदुल्लेखस्तन्निमित्तमाभ्यपूर्वपक्षोपपादनायेति बोध्यम् । ‘तदेक्षासन्नितितगबीजः’ इति पाठः । ‘तदेक्षासन्नितितगोरपि’ इति पाठे बहुव्रीहिः ॥

(प्रक्षालेपभाष्यम्)

अथ मत्वन्ताम्नुपा भवितव्यम्—गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति ?

(प्रदीपः) अथ मत्वन्तादिति । पूर्वाक्तन्यायस्य मतु-
प्यपि सद्भावात् प्रश्नः । यस्य गोमन्त इति । गावो विद्यन्ते येषु ते गोमन्तः—आमाः, ते यस्य सन्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पूर्वाक्तन्यायस्येति । दण्डिमच्छब्दे उपपादित-
न्यायस्येत्यर्थः ॥

(प्रक्षालेपसमाधाने भाष्यम्)

न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

यस्य गोमन्तः सन्ति, गावोऽपि तस्य सन्ति, तत्रोक्तो गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्वि-
तो न भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति—दण्डिमती शाला, ह-
स्तिमत्पुपत्यकेति ।

भवति, अर्थान्तरे वृत्ताद् अर्थान्तरे वृत्तिर्भव-
िष्यति । पक्षयर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते, सप्तम्यर्थे
वा वृत्तं पक्षयर्थे वर्तते ॥

(प्रदीपः) गावोऽपीति । द्विविधो हि गोभिः सम्बन्धः—
साक्षात् पारम्पर्येण वेति भावः । ततो गोमानिलयं शब्दो द्विविध-
मपि सम्बन्धं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तविनाशान्तर्भावयितुं शक्नोति । तत्र
पारम्पर्येण गोसम्बन्धेऽभिहितस्ते गोमत्सम्बन्धोऽप्यास्ति
एव, तदुद्धारकत्वाद्गोसम्बन्धस्य ॥

न तर्हीति । न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः ॥

इहापीति । मत्वन्तापि मतुप्यसद्वत्, न्यायस्य तुल्य-
त्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु गोमद्भास्त्राभिनामः कथं गोभिः सम्ब-
न्धोऽत आह—द्विविधो हीति ॥

१ समानवृत्तादिति । पक्षयर्थे वृत्ताद्विरुद्धोऽपि पक्षयर्थे प्रत्ययो न
भिन्नवृत्तौ विरुद्धार्थसम्बन्धे, सप्तम्यर्थोऽपि पक्षयर्थे धरुणाधरुणः प्रत्ययो न
भवति, विरुद्धपुंल्लिङ्गमन्त्रवृत्तौ भवत्येव । अत एव दण्डिमतीलाघुपक्षयः ॥

२ दण्डिमतीति । दण्डोऽस्ति पत्येति पक्षयर्थे वृत्तौ मत्वर्थीयः मत्वपः ।
तस्मात् ‘दण्डी अस्ति पत्यः’ इति सप्तम्यर्थे कर्तृत्ववर्तिनं न तु ‘दण्डी अस्ति
यस्य’ इत्यर्थे मत्वपवर्तिनमिति भावः ॥

(समानन्यायेनाक्षेपभाष्यम्)

इहापि—सप्तम्यर्थे वा वृत्तं पक्षयर्थे वर्तते, पक्षयर्थे
वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि
गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्ययः, अन्यथाजातीयक-
स्तद्वत् । येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति—
गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव
हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अन्यथाजातीयक इति । सम्बन्धे प्रत्ययः,
अवगम इत्यर्थः । गोमानिल्युक्ते साक्षाद्गोभिः सम्बन्धः
प्रतीयते । गोमत्सम्बन्धेऽपि गोसम्बन्धो नावस्यंभावी । न
हि गोमत्स्त्राभिना गोस्त्राभिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः ॥
येनैवेति । वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्द्ववृत्तेरिव वाक्यस्याभावः
स्यात् वाक्ययवदा वृत्तिप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु मतुप्यपक्षपातत्वाद् ‘अन्यथाजातीयकः’
प्रत्ययः’ इत्युपपन्नमत आह—अवगम इति । सम्बन्धविषयो
बोध इत्यर्थः । परस्मैसात्त्वान्नो न मतुप्यवगमकः, नापि पक्षो-
नित्यामक इति भावः । यवश्च सप्तम्यर्थपक्षयर्थेभेदात्, गोमच्छ-
ब्देन गोसम्बन्धस्यैव तद्वत्सम्बन्धस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वाच्च, वृत्ति-
समानार्थकत्वाच्चदर्शनाच्च—इति हेतुवशेन मत्वन्ताम्नुपमापाय भाष्ये
समाधत्ते—वत्सादिति ॥

(प्रतिषेधेन समाधानभाष्यम्)

तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुवादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तं चापि वृत्तात् ‘समानवृत्तात् सरूप’ इति वक्त-
व्यम् । भवति हि—दण्डिमती शाला, हस्तिमत्पु-
पत्यकेति ।

शेषिकान्मतुवर्थीयाच्छेषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिपत्यते ॥

(प्रदीपः) मत्वर्थीयान्मतुवादेः प्रतिषेध इति । न
केवलं मत्वन्ताम्नुपत्येव, यवता ऽन्नन्तादिनिष्ठावपि नेष्टेति
इति सामान्येनोक्तम् । सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिपा-
दनाय आह—तं चापीति ॥ समानवृत्तादिति । समाने प्रत्य-
यार्थे—पक्षयर्थे वृत्तं पक्षयर्थे न वर्तते, सप्तम्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे न वर्तते
इत्यर्थः । तेन ‘सप्तम्यां च न तौ स्थितौ’ इति वचनात् पक्षयर्थं
इति तदोर्विधानात्सामान्यवृत्तिवादिरूपोऽपि इति णिष्ठान्ताच्च भवति
दण्डिका अत्य सन्तीति । तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति—
यवमन्तो प्राप्ता अस्य सन्तीति । अथ हस्तिमान् राजेति समान-

१ सप्तम्यादिति । ‘अत इति तनी’ इति सूत्रे वार्तिककृता सप्तम्यां
तपोनिषेध उक्तः ॥

२ समानवृत्तिवादिति । सप्तम्यां तपोनिषेधादेनैव वृत्तिवशेन निषिध्यते
इति इति गोभिः—समानवृत्तिवमित्यर्थः ॥

३ ननु हस्ती वत्सास्ति च हस्ती, हस्ती यत्सास्ति च हस्तिनामिति समान-
वृत्तिवादिरूपोऽपि मत्वोऽत्र न सादिका—अथ हस्तिनामिति ॥

वृत्तिवात्कथं प्रलयः ? हैस्तिशब्दस्य जातिसाब्दत्वाज सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तः । अत एव 'अहस्ती' इति कृते मत्वर्थो न वृत्तिसमासः कियते, न बहुव्रीहिः । न ह्यइत् इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिः । यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरिव भवति, यथा—'अयुः' 'अनक्षः' इति । न तु 'अगोमान्' 'अनक्षवान्' इति । यत्रापि मत्वर्थयिनार्थविशेषप्रतीतिसत्रापि तदन्तेन नञ्समासः, यथा—अदण्डी, अपुच्छो, अवाम्नी—इति । दण्ड-पुच्छसंयोगनिवैधस्य सम्यग्भाषित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहिरनवगमात् ॥

शैषिकादिति । शैषिकादौषिकः सरूपो नेष्टः । यथा—शाखायां भवः शाखीयो घटः । 'तत्र भवः' 'वसेदम्' इति वा छान्ताच्छो न भवति । विरूपस्तु भवत्येव—अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः, तत्र भव आहिच्छत्रोय इति । तथा मतुवर्थाग्राममनुवर्थायः सरूपो नेष्टः, यथा—यवमानस्याहोति—मत्वनन्ताग्रामो न भवति । 'समानवृत्तौ' इति तु श्लोकानुरोधाशोकम् । पूर्वमेव च विषयः प्रसिद्धः । सन्नन्तादिति । 'सरूपः' इत्यपेक्ष्यते । सारूप्यं चाव्यभिचारतः । तेन समानत्वं लक्ष्यते । तच्चार्यकृतम् । तेनेच्छासन्नन्तादिच्छासन्न भवति । अर्थानन्ताभिधासिन्नस्तु भवत्येव—लुपुष्पिते—गोमांसिषत इति ॥

(उद्योतः) नेष्यते इति । 'सप्तम्याञ्च न तो स्मृतौ' इत्युक्तः षष्ठये वृत्तस्य षष्ठये वृत्तमावाहित्यर्थः ॥ सं चाऽपीति—भाष्यस्य—समानवृत्तौ मत्वर्थान्मत्वर्थप्रतिषेधो वक्तव्यः, मित्रवृत्तावपि समानाकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थस्तदाह—समाने इति ॥ अर्थविशेषेति । भूमादिरूपेत्वं ॥ संयोगेति । भूमादिषु संसर्गपदेन संयोगो गृहीतः । गृहावस्थितदण्डे दण्डस्त्वामिनि 'दण्डी' इत्यप्रयोगात् । स च न बहुव्रीहिणा बोधयितुं शक्यः, स्वस्वामिभावोऽपि सदिधानात् । 'अदण्डः' इत्युक्ते हि स्वामित्वाभावस्यापि प्रतीतेः । 'अदण्डी' इति तु स्वामिन्यपि दण्डसंयोगाभाववतीत्यत इत्यर्थः ॥

श्लोकानुरोधादिति । तदनुरोधादत्र तत्रोक्तं, किन्तु पूर्ववैलम्ब्यः । यत्—अत्र सरूपपदस्य 'समानार्थो विरूपोऽपि न, अर्थेदे समानाकारोऽपि न' इत्यर्थेदे तावदेति । तत्र, सरूपपदेन समानार्थत्वसालाभात्—तत्र आह—सारूप्यज्ञाव्यभिचारादिति । 'विशेषणत्वेनान्वयायोगस्य' इति शेषः । एवञ्च—अर्थं लोकः कस्यचिच्छात्रस्येति बोध्यम् ॥

(प्रत्ययोद्देश्यतायच्छकनिर्धरणोपक्रमभाष्यम्)

किं पुनरिमे मतुप्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति ? एवं भवितुमर्हति ॥

१ उक्तत्वाद्—हैस्तिशब्दस्येति । अयमाशयः—'हैस्तिमान्' इत्यत्र ह्यो यस्याहोति ह्यलोत्वेन न सम्बन्धबोधकाविति षष्ठये वृत्ते नाहोति मतुप्रत्यस्य न किञ्चिद्वाचकम् । हैस्तिशब्दे तादृगुल्लुपितसम्बन्धेऽपि अतिवाचकानां शब्दानां कदाचित्कमेवेति सम्बन्धबोधकत्वं नाहोति ॥

२ अत एवेति । सम्बन्धस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेदेत्यर्थः । यत्र मत्वर्थे प्रत्यये नञ्समासे च कृते बोधार्थः प्रतीयेत च यदि बहुव्रीहिणा प्रतीयेत

(प्रदीपः) किं पुनरिति । विशेषानुपादानात् सन्मात्रस्य सर्वत्रानिष्टप्रज्ञातः प्रज्ञः ॥ अभिधानतो व्यवस्था वक्ष्यामीत्याह—एवं भवितुमर्हतीति ।
(उद्योतः) 'विशेषानुपादानात्सर्वत्र चामिच्छात्' इति पाठः । 'विशेषानुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्र' इति कवित्पाठः । तत्र सत्तामात्रप्रतिपादकत्वेत्यर्थः ॥

(५७५८ अतिप्रसंगापादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मतुप्रभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मतुप्रभृतयः सन्मात्र इति चेदतिप्रसङ्गो भवति ।

इहापि प्रामोति—व्रीहिरस्य, यवोऽस्येति ॥

(एकवृत्तिसमाधानभाष्यम्)

तस्माद् भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) भूमेति । यद्यपि त्रिप्रत्ययितु बहुलं व्यवस्थितं तथाऽप्यभिधानमाश्रयणीयम् । न हि यस्य त्रयो यवाः सन्ति स यवमागितुष्यते ॥

(भूमादिनिर्वचनभाष्यम्)

के पुनर्भूमादयः ?

भूमनिन्दाप्रशंसासु

नित्ययोगोऽस्तिशायने ।

संबन्धेऽस्तिविवक्षायां

भवन्ति मतुवादयः ॥

भूस्त्रि-गोमान् यवमान् ।

निन्दायाम्-कफुदावर्ती । संखादकी ।

प्रशंसायाम्-रूपवान् । वर्णवान् ।

नित्ययोगो-क्षीरिणो वृक्षाः । कण्टकिनो वृक्षा इति ।

अतिशयने-उदरिणी कन्या ।

संसर्ग-दण्डी । छत्री ।

तत्तर्हि भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

कस्माद् भवति—व्रीहिरस्य, यवोऽस्येति ॥

(उद्योतः) भूमेत्यादिश्लोकस्य—'वेदसिन्धुवक्ष्यायां मतुवादय उक्तास्ते भूमादिषु भवन्तीति वक्तव्यम्' इत्यर्थः । भूमादिषु संसर्गपदेन-संयोगः, स च सम्बन्धान्तरे सत्येव तत्रिषामको न तु केवल इत्युक्तम् ॥

तत्र बहुव्रीहिरेव लयवाचकार्थः, न तु मत्वर्थो न नञ्समासमेति । यथा गोवृक्षान्मनुष्ये नञ्समासे च बोधार्थः प्रतीयेत वा 'अनुष' इति बहुव्रीहिणाऽपि कथ्यत इति तत्र बहुव्रीहिरेव, न तु 'अगोमान्' इति । अथ तु ह्यशब्दा-मत्वर्थे नञ्समासे ह्यल्लवावरुणो बोधार्थः प्रतीयेत बोधार्थः केवलदृष्ट्याभ्येन नञ्च च बहुव्रीहि कृते न कथ्यत इति तस्य सम्बन्धवाचित्वं नास्ति किन्तु जातिवाचित्वमिति भावः ॥

(५७५९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ।

इतिकरणः खल्वपि क्रियते ततश्चेद्विवक्षा, भूमा-
दियुक्तस्यैव च विवक्षा ।गोमान्-यवमान्-भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते,
न हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।संखादकी-ककुदावती-निन्दायुक्तस्यैव सत्ता
कथ्यते, न हि कश्चिदसंखादकी ।रूपवान्-वर्णवान्-प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता क-
थ्यते, न हि कस्यचिद्रूपं नास्ति ।क्षीरिणो वृक्षाः-कण्टकिनो वृक्षा इति-नित्य-
युक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न हि कस्यचित् क्षीरं
नास्ति ।उद्वर्णी कन्येति-अतिशयानयुक्तस्यैव सत्ता
कथ्यते, न हि कस्यचिदुद्वर्णं नास्ति ।दण्डी-छत्री-संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न
हि कस्यचिद्वण्डो नास्ति ।यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते
तावतीषु सत्ता कथ्यते । कस्यचित्चतसृभिः कल्पन्ते ।
कस्यचित्छतेनापि न प्रकल्पन्ते ॥

सन्मात्रे चर्षिदर्शनात् ।

सन्मात्रे च पुनः ऋषिदर्शयति मनुष्यम्-यव-
मतीभिरङ्गिर्युं प्रोक्षतीति ॥(प्रदीपः) इतिकरण इति । इतिशब्दस्य बह्वर्थत्वादित्
विवक्षार्थत्वमिति भावः ॥न हि 'कस्यचिदिति । मत्वर्थीयान्तानभिधेयस्यापि
संबन्धोऽस्तीत्येवंपरेमेतत् ॥न हि कश्चिद् संखादकीति । संखादकः-दधानः,
स च सर्वस्यास्तीति विशेषणोपादानाभिन्दाप्रतीतिः ॥न हीति । रूपमात्रसंबन्धेऽवगते रूपवानयमिति विशेषे-
णोपादानात् प्रशंसाप्रतीतिः ॥यावतीभिरिति । कियमाणेऽपि भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव
बहुवचनमभिधानवशादाश्रयणीयम् । ततश्चाकरणमेव भूमादीनां
ज्याय इति भावः ॥यवमतीभिरिति । संस्कारसादृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंब-
न्धोऽत्र विवक्षितः ॥

(उद्घोतः) बह्वर्थत्वादिति । निपातत्वादिति भावः ॥

ननु यवनामपि यव नास्ति तादृशदेशानामपि सत्त्वात् 'न हि
कश्चित्' इत्यनुपपन्नमेव, आह-सत्यर्थीयान्तेति ॥

संखादक इति-दन्त्यादिपाठः ॥ दधानः- 'अवस्य' इति शेषः ।

तदाह-सर्वस्यावस्येति । कचित्पु 'स च सर्वस्यास्ति' इत्येव पाठः ॥

विशिष्टमेवेति । लोकमन्वहारानुसारमिति भावः ॥

नन्वत्रापि भूमेव मनुवत आह-संस्कारस्येति ॥

(५७६० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक्चक्यः ।

शुक्रः । कृष्ण इति ॥

(प्रदीपः) गुणवचनेभ्य इति । शुक्रादय एवाभिच-
रणा गुणे तद्वति च द्रव्ये वर्तमाना गृह्यन्ते, न तु रूपादयः
सर्वदा गुणमात्रवाचिनः ॥(उद्घोतः) नन्वेवं 'रूपवान्' इति प्रयोगो न स्यादत
आह-शुक्रादय एवेति । गुणे तद्वति च द्रव्ये ये लोकेऽभिच-
रणाः-समानरूपा वर्तमाना दृश्यन्ते ते गृह्यन्त इत्यर्थः, वचन-
ग्रहणादिति भावः ॥

(उपसंख्यानोक्षेपभाष्यम्)

अव्यतिरेकात्सिद्धम् । न गुणो गुणिनं व्यभिचर-
तीति ॥(प्रदीपः) अव्यतिरेकादिति । गुणगुणिनोः सोऽय-
मिदमिदं संबन्धादभेदाप्यवसायादुत्पत्तिरेव सतुषो नास्तीत्यर्थः ॥
न गुण इति । गुणगुणिनोऽतिवदतोऽपि युतयिदमिदमवस्थो-
ऽयमिदमेवेदात्संबन्ध इत्यर्थः ॥(उद्घोतः) नन्वव्यतिरेकेऽपि मनुषोऽश्वगं कुतोऽत्र
आह-गुणगुणिनोऽपि । भेदमिदमेव पश्यथे सतुषो विपाना-
चस्य चात्राभावात्तदनुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ सोऽयमिदमिदमवस्थो-
दिति । प्रवरूपसम्बन्धादित्यर्थः ॥ अभेदाध्यवसाने हेतुमार्थे-
न गुण इत्यादि । ननु 'यो यदव्यभिचारी स तदभिचर' इति न
नियमः, ध्रुवकर्मोन्मिचारादत आह-गुणेत्यादि । 'न
सम्बन्धः' इति पाठः । 'अभेदात्सम्बन्धः' इति पाठे ततो विशेष्य-
विशेषणभावकथः सम्बन्ध इत्यर्थः । एवञ्च मनुष्यवृत्तिभ्यो भेदस-
म्बन्धो नास्तीति भावः । अभेदसमानाधिकरणो भेदो न मनुष्यवि-
मक इति भावः ॥

(५७६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अव्यतिरेकात्सिद्धमिति

चेद्वद्व्यतिरेकः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेत् दृश्यते
व्यतिरेकः । तद्यथा-पटस्य शुक्र इति ॥(प्रदीपः) दृश्यते व्यतिरेक इति । जातिरूपयति-
प्रभृत्याऽऽविनाशाद् द्रव्यं न जहति, तदात्मैव प्रतीयते । शब्देन
चानिधीयते-गोः शाबलेय इति, न तु शाबलेयस्य गौरिति ।
गुणाः पुनरुपस्थितत्वापस्थितयित्वाऽप्येव प्रतीयन्ते-शब्देन
चानिधीयन्त इत्यर्थः । पटस्य शुक्र इति । ततश्चाभेद-
विवक्षयाः-शुक्रादात्, मनुषः श्वगं स्यादिति लुक्चक्य एव ॥

(उद्धोतः) घटवदानान् एतदेवमाह—दृश्यत इति ॥
नन्वनवेव रीत्या जातिशब्दादपि मनुषो ह्यवक्तव्यः स्वादत आह—
जातिरिति ॥ विपक्षे बाधकं दर्शयति—रुदित्वे वितति । भाष्ये—
यदसौ द्रव्यमित्यादिना—मनुष्योपेऽपि लिङ्गादिति खिद्वन्ते, तेन
प्रत्याख्यानाखैव युक्तत्वं दृश्यते, अन्यथाऽस्य ग्रन्थसामान्यता-
दित्याहुः ॥

(५७६२ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि
भवन्ति—शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शायी । शुक्लः कम्ब-
लः । शुक्लौ कम्बलौ । शुक्लः कम्बला इति ।

यदसौ द्रव्यं धृतो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं
वचनं च तद् गुणस्यापि भवति ॥

(प्रदीपः) तथा चेति । यस्मात् द्रव्ये वर्तमानाः
शुक्लादयो योमिकाः, न तु वरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततो
द्रव्यगतलिङ्गसंख्योपादायिनः । रुदित्वे तु नियतलिङ्गसंख्य-
त्वम्, सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसंख्यत्वं प्रसज्येत ॥

(५९० विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४४)

२११३ रसादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ९५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते न “तदस्यास्यसिन्-” इत्येव
मतुपसिद्धः ?

(५७६३ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्य-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते—अन्येषां
मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मतुवैव यथा स्यात्,
येऽन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्ति ।

(सिद्धान्तप्रत्यायकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो
मत्वर्थीयाः—रसिको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सर-
साम् । स्पर्शिको वायुरिति ॥

(प्रदीपः) दृश्यन्ते हीति । प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य
नियमार्थत्वादीनाम् तद्वत् प्रत्याख्यातम् ॥

(५९१ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४५)

२११४ प्राणिस्थादातो लज्जन्त्यतर-
स्याम् ॥ ५ । २ । ९६ ॥

(प्रदीपः) लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणी, तत्र चैत-

न्यापगमेऽपि प्राणिव्यवहारस्य रुढत्वान्मृतावस्थायामपि चूडा-
लादिव्यपदेशप्रवृत्तिः ॥

(अतिव्याख्याशंकाभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिही-
र्षाऽस्यास्तीति ?

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ॥

(उद्धोतः) प्राण्यङ्गादिति । चूडाकांक्षिकाशब्दौ शिखा-
गोलङ्कारसदृशावयववाचकौ, न त्वापीवाक्षालङ्कारकगोलङ्कारवा-
चकाविति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कस्मात् भवति—जिहीर्षाऽस्यास्ति, चिकीर्षा-
ऽस्यास्तीति ?

अनभिधानात् ॥

(५९२ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४६)

२११५ सिध्मादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ९७ ॥

(विकल्पेन लज्जिधायकत्वे शंकाभाष्यम्)

सिध्मादिषु धान्यकारान्तानि तेभ्यो लब्धा मुक्ते
इतिनतौ प्राप्नुतः । इतिनतौ च नेष्येते । कथं तौ न
अविष्यतः ?

(प्रदीपः) ‘प्राणिस्थादातो-’ इत्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणं विक-
ल्पार्थमनुवर्तते इति मत्वाऽऽह—सिध्मादिष्विति ॥

(५७६४ समुच्चयबोधकत्वेनोत्तरवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लज्जन्त्यतरस्यामिति समुच्चयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लज्जन्त्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं, न
विभाषा । लब्ध मतुप् च ।

कथं पुनरेतज्ज्ञायते—लज्जन्त्यतरस्यामिति समु-
च्चयो न विभाषेति ?

(प्रदीपः) समुच्चय इति । अनेकार्थत्वाविधानां
समुच्चये—अन्यतरस्यांशब्दः । अथवा विकल्पार्थ एव । तत्र
लब्धा मुक्ते प्रकृत एव मतुप् भवति न तु इतिनतौ । वक्ष्यमाण-
ज्ञापकात्—इति—सामर्थ्यात्समुच्चयः संप्रयते ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—समुच्चयोऽयं न विभाषेति । समु-
च्चयाभ्यां न विकल्पार्थ इत्यर्थः ॥ अथ वेति । अत्रात्रव्याख्यैव युक्ता ॥
मतुविति । ‘आत इति’ इत्याप्त्यन्तरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥

(५७६५ समुच्चयतमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नाना-
योगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नाना-
योगं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयोऽयं न
विभाषेति ।

यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं
स्यात्, तुन्दादीन्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत् ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यज्ञानायोगकरणे
प्रयोजनम् ।

किम् ?

तुन्दादिषु यानि अनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ
यथा स्याताम् ॥

यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ?

ज्ञापकार्थ एव ॥

(प्रदीपः) पिच्छादिभ्य इति । 'तुन्दादिभ्य इलच्'
इत्यत्र चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते—इलच् इनिठनौ मतुबिति ।
तत्र यथमन्तरस्याग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं
स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः, पिच्छादिष्वेव वा
तुन्दादयः । पृथक्पाठाच्च ज्ञाप्ये—अन्यतरस्याग्रहणेन मत्पु-
नसमुच्चयते, न यथाप्राप्तमभ्युदायते । तेन सिद्ध्यतिपिच्छा-
दिभ्य इनिठनौ न भवतः ॥

(उद्धोतः) अपर आहोलादिना वक्ष्यमाणस्य भाष्यसाशय-
नाह—तुन्दादिष्वेवति ॥

(प्रकारान्तरेण ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

अपर आह—तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नाना-
योगकरणं ज्ञापकम्—असमावेशस्य ।

यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयः, न विभाषेति ।

यदि विभाषा स्यात्तानायोगकरणमनर्थकं स्यात् ।
पिच्छादीन्यपि तुन्दादिष्वेव पठेत् ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यज्ञानायोगकरणे
प्रयोजनम् ।

किम् ?

पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ
मा भूतामिति ।

यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ।

ज्ञापकार्थ एव ॥

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योऽपि-
इनिठनानिव्येते । तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पञ्चैरन्तरा-
दिभिर्भ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम् । अथ पिच्छा-

दिषु तुन्दादयः पञ्चैरन्तरा तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ
न स्यातामित्यर्थः ॥

यानि तर्हीति । कानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठि-
तानि, कानिचित् तुन्दादिषु पठितानि । तत्र भेदेन पाठो
ज्ञापक एव—यथोक्तार्थस्यैवार्थः ।

(उद्धोतः) प्रथमभाष्याशयनाह—पिच्छादिष्विति ॥
इनिठनौ न स्यातामिति । पिच्छादिष्वेते तदसम्भवादिति भावः ॥

(५७६६ समुच्चयबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वस्य च पुनर्वचनं सर्व-
विभाषार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वस्य खट्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्व-
विभाषार्थम्—“केशाद्वोऽन्यतरस्याम्” (५।२।१०९)
इति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयोऽयं, न
विभाषेति ॥

(प्रदीपः) वस्य च पुनर्वचनमिति । ‘केशाद्’ इत्येव
वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतान्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या ठन्—इनि—मत्पु-
नविष्यन्तीति किमन्यतरस्याग्रहणेन ठन्—इनिप्राप्त्यर्थे ? तत्पुनः
क्रियमाणम्—पुनरस्यान्यतरस्याग्रहणस्य मत्पुनसमुच्चयायत्वं ज्ञाप-
यतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये शापकान्तरमाह—वस्य च पुनर्वचन-
मिति । वस्य विभाषके शास्त्रेऽन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुन-
रन्यतरस्यामिति वचनं सर्वेषामिनादीनां विभाषार्थम्—पठे प्राप्त्यर्थं
सर्वेतरार्थज्ञापकमित्यर्थः । तदाह—तत्रेत्यादि ॥

(अन्यतरस्याग्रहणस्य ज्ञापकाभावबोधकं भाष्यम्)
शुद्धभ्यां नित्यार्थमेकैऽन्यतरस्याग्रहणमिच्छन्ति ।
कथम् ?

विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये ये
विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥

(प्रदीपः) शुद्धभ्यामिति । सति प्रयोजने ज्ञापकं न
भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

(उद्धोतः) सतीति । वस्तुतस्तु ‘शुद्धभ्यां नो नित्यम्’
इत्येव सिद्धे ‘अन्यतरस्या’ग्रहणं ज्ञापकमेव । इदमेव भाष्ये—‘एकै’
इत्याहमितीति ॥

(५३३ विशिष्टम् ॥ ५ । २ । २ भा. ४७)

२११८ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः

ज्ञाने लचः ॥ ५ । २ । १०० ॥

(५७६७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नप्रकरणे द्वाद्वा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नप्रकरणे द्वाद्वा उपसंख्यानं कर्तव्यम्,
ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । द्वाद्वाः ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वं चेति वक्तव्यम् ।

शाकिनम् । पलालिनम् । दद्रुणम् ॥

(प्रदीपः) न प्रकरणं इति । प्रकरणं—प्रस्तावः । महच्छाकं—शाकी । नानाजातीयकषाकसमाहारो वा—शाकी । पलाली—पलालक्षोदः । अथवा मिश्रानि शालिकोदवादि-पलालानि—पलाली ॥

(उद्धोतः) ननु नस्योत्तरग्रामननुबुधेः 'नप्रकरणे' इत्युक्तमत आह—प्रस्ताव इति । शैकीपलाल्वोमैश्चाद्युपाधौ लोकाप्रयोगात् 'जीध्' गौरादिपाठविरुद्धः ॥

(५७६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विश्वगित्युत्तरपदलोपश्चा-
कृतसन्धेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विश्वगित्युत्तरपदलोपसंख्यानं कर्तव्यम्, उत्तर-पदलोपश्चाकृतसन्धेर्वैकल्यः । विश्वगतान्यस्य निगुणः ॥

(प्रदीपः) विश्वगिति । विषु=नाना अचन्तीति, विषु=अवि-
तानि सन्त्यस्येति विषुणम् ॥ विश्वगतानीति । अयंप्रदर्शन-
परमेतत् । यानि हि विश्वञ्चितानि=विश्वगतानि, विश्वश्च
गतं गमनमेधासिधिर्येः । तत्र विषुणश्चन्द्रेन विषुवदाख्यः काल
उच्यते । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति, तदाश्रयत्वा-
दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य । तथा वायुर्मुख=विषुणस्त-
शाऽन्योऽप्यनवस्थित प्रकृतिर्मनुष्यादिः=विषुणः, तत्र ह्यतिविषये
गमनक्रियाऽन्तर्भावत्वात् 'विष्वक् गमनमस्यासि' इत्येवं वाय्वादिर-
मिधानमित्याहुः ॥

(उद्धोतः) ननु 'विश्वगतानि' इति भाष्ये 'गतानि' इत्यधिकमत
आह—अर्थप्रदर्शनेति । तदेवोपपादयति—यानि हीति ॥
विश्वगिति । नानाप्रकारमित्यर्थे रूढमगतीति तद्वदितेन 'विश्वग-
तानि' इत्यनेन नानाप्रकारगमनकर्तृत्वमिति विश्ववशब्दसाधैकमनमिति
भावः । वार्तिके द्वयोरपि विश्ववशब्दोपसंख्यानं, तत्र आत्मादिविषये
विषुणप्रकृतौ नानाप्रकारार्थक इत्यभिप्रायेणाह—गमनक्रियाऽन्तर्भा-
वादिति । केचित्तु भावयित्वा नानाप्रकारगमनार्थो विश्ववश-
ब्दस्तत्र प्रकृतिरित्याहुः ॥

१ ननु अनेकेः सुवैयर्थ्यकस्य विधानं क्रियते तत्र प्रकरणशब्द उच्यते यथा—
गवश्प्रकरणम्—ध्वजप्रकरणमित्येति । अत्र तु तथा गतोति प्रकरणशब्दो वार्ति-
ककृतां नाप्यकृतां वादुपपन्न इत्यत आह—ननु नस्योत्तर इति ॥

२ शाकी=पलालीशब्दयोर्भेदित्वा भक्तवाचावागच्छेत्पुनरिति मत्वाऽऽह—शाकी
पलाल्योरिति ॥

३ अर्थप्रदर्शनपरत्वेति । विश्वगतानि अत्येति न विप्रमदर्थान-
मिति भावः । विषु अवितादीति विप्रहः ॥

४ यथा कृतेति । कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रे कृद्गुणकृद्गुणोर्लङ्गितलस्य
तद्धितलस्यपु, यथा यदमवाक्यामा माशो व्याकरणात्मन्यस्य तद्धितलस्यपु

(९३१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४८)

२११९ प्रज्ञाश्रद्धार्चभ्यो णः ॥ ५ । २ । १०१ ॥
(णप्रत्ययाधिकरणम्)

(५७६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वृत्तेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृत्तेष्वेति वक्तव्यम् । वार्तम् ॥

(प्रदीपः) वार्तमिति । वृत्तिशब्दः—अविच्छेदप्रतिविधा-
नादिषु वर्तते । इह प्रज्ञाशब्दात् स्त्रायेऽणि विहिते 'प्राज्ञो व्याक-
रणम्' इति भाष्यम् । यथा—'कृतपूर्वा कृतम्' इति—कृद्गुणात्तदित-
प्रयोगे भव्यभावः । यदा तु प्रज्ञाशब्दान्मन्मत्त्वर्थयो गो विधीयते
तदा प्रज्ञावत् प्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियाया उपलक्षणत्वादानविर्भा-
वात्साकरणादिभिः कर्मभिः सम्बन्धाभावः । केचित्तु अत्रापि
गुणभूतया प्रज्ञानक्रियाया व्याकरणादीनां सम्बन्धमिच्छन्तः
'प्राज्ञो व्याकरणम्' इति भवितव्यमित्याहुः । विषयवत्त्वविशद्यायो
तु—'प्राज्ञो व्याकरणे' इति ॥

(उद्धोतः) अविच्छेदप्रतिविधानेति । अविच्छेदेति—छेदः
कमेणि यन्, यद्योऽस्मात् । प्रतिविधानं—जीविकोपायः । अवि-
च्छिन्नजीविकोपाय इत्यर्थः । आदिना अन्त्यविवरणम् ॥ कर्त्तव्यं 'क'-
प्रत्ययान्तप्रह्वशब्दात्साधिकाणैव सिद्धे सूत्रे प्रज्ञाशब्दप्रह्वस्य 'कलं
दर्शयति—इह प्रज्ञाशब्दादिति । 'प्रज्ञाशब्दात्' इत्युपाठः ॥
केचित्सिद्धि । इदमेव युक्तं, काकाणां गुणभूतक्रियायामप्यव्याह ।
'प्रज्ञा' इत्यादौ जीवभावार्थमिदमिति तत्परम् । 'कर्तृकर्मणः' इति
सूत्रसमाध्यानुगृहीतमङ्गीरसा तुमयकापि 'प्राज्ञो व्याकरणस्य'
इत्येव भावमिति चिन्त्यम् ॥ विषयवत्त्वविशद्यायामिति । वैय-
काचारत्वविशद्यायामित्यर्थः ॥

(९३५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४९)

२१२० तपःसहस्राभ्यां विनीनी

॥ ५ । २ । १०२ ॥

(९३६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५०)

२१२१ अण्च ॥ ५ । २ । १०३ ॥

(अणप्रत्ययाधिकरणम्)

(तपःशब्दाक्षेपे भाष्यम्)

किमर्थं 'तपः' शब्दाद्विज विधीयते । नासन्ता-
दित्येव सिद्धम् ?

यद्योति भावः ।

५ सम्बन्धमिच्छन्त इति । क्रियाकारकभावसम्बन्धविशद्यायां कर्मणि
द्वितीयेव । विषयवत्त्वसम्बन्धविशद्यायां तु कर्तृमोति भावः ॥

६ प्राग्प्रतिपदमिति । अतिच्छेदप्रतिपिनादिषु कर्तृमानस्य वृत्ति-
शब्दस्य प्राग्प्रतिपदमिति भावः ॥

७ इहमिति । णप्रत्ययविधानमित्यर्थः । अथवा 'अण्च' इति विधीय-
मानोऽप्येव प्रज्ञाशब्देऽप्यो विधीयताम् । णप्रत्ययवर्त्तनं तु शेषभावेति ॥

८ चिन्त्यमिति । 'प्राज्ञो व्याकरणम्—प्राज्ञो व्याकरणे' इत्येतद्विरोधं
चिन्त्यमित्यर्थः ॥

(५७७० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तपसो विन्वचनमणुविधानात् ॥*॥

(भाष्यम्) तपसो विन्वचनं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ?

अणुविधानात् । तपःशब्दादणु विधीयते, स विशेषविहितः सामान्यविहितं विनं वाधेत ॥

(५७७१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अणुप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणुप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ज्योत्स्नाः । तामिस्रम् । कौण्डलः । कौतपः । वैपादिकः ॥

(प्रदीपः) तामिस्रमिति । तनःसमूहस्तमिस्रम्, तद्यथास्ति, तमिस्रा राज्ञिर्वा यमिस्रास्ति तत्-तामिस्रम् । कुण्डलार्हः—कौण्डल इत्याहुः ॥

(उच्यते) तमिषे पुरोदरादित्वादित्यम्, 'तद्विताः' इति बहुवचनादप्रत्ययः ॥ कुण्डलार्ह इति । मत्स्येषु कथञ्चिदुपायः । संसृक्तकुण्डले तु नेष्यत इति भावः ॥

(९३७ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५१)

२१२५ उपसुपिमुक्कमधो रः

॥ ५ । २ । १०७ ॥

(सप्रत्ययाधिकरणम्)

(मधुशब्दप्रत्ययकभाष्यम्)

अयं मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः, अस्ति रसवाची । आतश्च रसवाची अपि, मधुन्येव हि 'मधु-इदम्-मधुरम्' इति प्रयुज्यते । तयो रसवाची तस्यैव ग्रहणम् ॥

यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत-मधु अस्मिन् घटेऽस्ति ॥

(प्रदीपः) द्रव्यपदार्थ इति । माक्षिके माष्ठीके च प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ आतश्चेति । रसमात्रे मधुशब्दस्य हृत्यै-भावात् वृत्तिविषय एव यत्प्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते । मधुन्येवेति । न हि तदेव तस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्यात् वृत्तिविषये रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः ॥ तयो रसवाचीति । अभिधानशक्तिसामान्यादिति भावः । मनुष्यपि रसवाचिनोऽनभिधानाच्च भवति ॥

१ संसृक्तकुण्डल इति । श्रुतकुण्डले 'कौण्डलः' इति प्रयोगो न भवतीति भावः ॥

२ 'मधुसमाधारः' इति च, ह. पाठः ॥

३ 'मधुसु' इति च, ह. पाठः ॥

४ आतिशयोक्त्येवमिति । तेन 'कुञ्जरराजः राजा' इति मत्स्यार्थायाम्-

(उच्यते) ननु 'अस्ति च रसवाची' इत्युक्ते पुनः 'आतश्च' इत्यस्य नोपयोगोऽत आह—रसमात्रे इति । 'केवलस्य' इति शेषः । अतः 'आतश्च' इति वक्ष्येन प्रतिपादनमिति भावः ॥ न हि तदेवेति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यवहारे तु मधुमात्रे तथा व्यवहारापत्तिरिति भावः । तदुक्तमथाह—माष्ठी—मधिवदमिति ॥ अभिधानशक्तीति । बोधजनकशब्दशक्तौत्यर्थः ॥ मनुष्येति । द्रव्यवाचिनस्तु भवत्येव—'मधुमात्रो यनस्यति' इत्यादौ ॥

(५७७२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । खरः । मुखरः । कुञ्जरः ॥

(प्रदीपः) खर इति । शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविषयं महदस्यास्त्यर्थः ॥ मुखर इति । स्वभावादे शब्दोच्चारणे-ऽप्रतिबन्धं मुखमस्यत्यर्थः ॥ कुञ्जर इति । वृत्तिविषये कुञ्ज-शब्देन हस्तिहस्तुरुच्यते । तेन तद्वान् कुञ्जरः, हस्तिशब्दवर्जो-तिशब्दोऽयम् ॥

(उच्यते) महदिति । शब्दशक्तिसमाधानमहत्त्वस्य वृत्ता-वन्तर्भावः ॥ स्वभावापत्तिरिति । स्वभावात्साध्यशब्दोच्चारणे इत्यर्थः ॥ अप्रतिबन्धमिति । वक्तव्यावक्तव्यविशेषकामावादित्यर्थः ॥

(५७७३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नैगाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नगाच्चेति वक्तव्यम् । नगरम् ॥

(प्रदीपः) नगरमिति । नगाः—वृक्षाः पर्वताश्च । नगर-शब्दोऽपि जातिशब्द एव । नगरशब्दोऽस्मादिषु पठ्यत इति 'वृच्छकण्ठक' इत्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वात् 'नगाच्च' इति न वक्तव्यम् ॥

(उच्यते) जातिशब्द इति । अत एव नगरीत्यादौ कीर्त्तं ॥ न वक्तव्यमिति । तत्र 'देशे तत्राग्नि' इत्युक्ते—अत्राग्नमकेऽपि तस्य साधुत्वायैमिदमावश्यकमिति चिन्त्यम् ॥

(९३८ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५२)

२१२७ केशाद्गोऽन्यतरस्याम् ॥ ५ । २ । १०९ ॥

(वप्रत्ययाधिकरणम्)

(५७७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्या-मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसं-ख्यानं कर्तव्यम् । मणिवः । हिरण्यवः ॥

प्रत्ययः 'मत्स्यार्थान्मधुशब्दे' मतिषेधे समागच्छतीत्यर्थे च' इत्युक्तत्वात् 'हस्तिमात्र' इत्यादिक्रमेणैव भावः ॥

५. वार्तिकमेतद्व्याप्तिं वेत्तव्यं चक्षुरः । छ. पुस्तके 'मैत्रातृ' इति । च. श. पुस्तकयोस्तु वार्तिकमेतदिति दृश्यते । क. पुस्तकेऽपि वार्तिकलोपोत्प्रेषः ॥

६ कीर्त्तिति । नगरशब्दाद्युपसंख्यानोऽपि भवतीति हेतुः ॥

(प्रदीपः) मणिव इति । नागविशेषस्य संज्ञा ॥
हिरण्यव इति—निधिविशेषस्य । केचित्तु कुञ्जरस्येवाहुः ॥

(५७७५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसीवनिपौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वक्ष्य
मनुष्य च । रथीरभूमुद्गलानी गविष्टौ । सुमङ्गली-
रियं वधूः । कृतवानाम् । मधवानमीमहे । उद्गा च
उद्धती च ॥

(प्रदीपः) छन्दसीवनिपौ चेति—चशब्दो वक्ष्य
समुच्चयार्थः । अन्यतरस्याग्रहणस्य सर्वसंबन्धान्मनुष्यमिव भवतीति
मत्वाऽऽह—वक्ष्य मनुष्य चेति ॥ रथीरिति । रथोऽस्यास्ती-
त्यर्थः ॥ सुमङ्गलीरिति । लाघवाद्बहुव्रीहिणा भाव्यमिति
न्यायश्छान्दसत्वाद् न भवितुः ॥ मधवेति । मधमत्यासीति
मधवा । मनुषि तु 'मधवत्' शब्दः । 'मधवा बहुलम्' इत्ये-
तन्न कर्तव्यम्, 'श्वलुक्लम्' इति निपातनाम्यपशब्दान्मनुष्या
च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात् ॥ उद्गा चेति । उद्गतम-
त्यासीति ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् प्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) ननु 'ईवनिपौ च' इति चेन्न प्रकृतस्यैव समुच्चयः
स्यादिति 'नक्ष्य मनुष्य च' इत्युक्तनात आह—चशब्द इत्यादि ॥ सर्व-
सम्बन्धादिति । सर्वत्र सम्बन्धादित्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः ॥
भाषायामपीत्यादि । 'मधोनसक्तस्य छान्दसस्य च' इति 'मधवा
बहुलम्' इति सूत्रभाष्योक्तेः, 'नियतविषया अपि शब्दाः' इति तत्रैव
स्योक्तं चिन्त्यमिदम् ॥ प्रत्यय इति । 'नो मनुष्य' इत्यर्थः ॥

(५७७६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मेघारथाभ्यामिरनिरचौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) मेघारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ ।
मेघिरः । रथिरः ।

(प्रदीपः) मेघारथाभ्यामिति । एतदपि छन्दो-
विषयम् ॥

(प्रकाशान्तरबोधकभाष्यम्)

अपर आह—वप्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
इति वक्तव्यम् । विम्बावम् । कुररावम् । इष्ट-
कावम् ॥

(प्रदीपः) विम्बावम् । कुररावमिति । 'अन्येषा-
मपि दृश्यते' इति शीर्षः ॥

(५३९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५३)

२१३० रजःकृष्यासुतिपरिषदो

वलच् ॥ ५ । २ । ११२ ॥

(वलचप्रत्ययधिकरणम्)

(५३७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वलचप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) वलचप्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यत
इति वक्तव्यम् । आतुवलः । पुत्रवलः । उत्सङ्गवलः ॥
(प्रदीपः) आतुवल इति । 'वले' इत्यत्राण्यग्रहणात्-
वर्तनादीर्घाभावः ॥ पुत्रवल इति । दीर्घत्वं 'वननियोंः संज्ञा-
याम्' इत्यतः संज्ञाऽनुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते । तेन 'पुत्रा-
वलः, उत्सङ्गावलः' इति संज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायां दीर्घाभावः ॥

(५४० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५४)

२१३२ अत इनिठनौ ॥ ५ । २ । ११५ ॥

(इनिठनोरधिकरणम्)

(५७७८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
खवान्, खवान् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ॥

(उपसंख्यानं श्लोकभाष्यम्)

एकाक्षरात्कृतौ जातेः

सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

एकाक्षरात्—खवान् । खवान् ।

कृतः—कारकवान् । हारकवान् ।

जातेः—बुलवान् । लुलवान् । व्याघ्रवान् ।

सिंहवान् ।

सप्तम्यां च न तौ—दण्डा अस्यां शालायां
सन्तीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एकाक्षरात्कृतौ जातेरिति । दण्ड-
शब्दस्तु दमनकरणत्वेन बोधक इति न जातिशब्द इति तत्र भव-
त्येवेति भावः ॥

(एकाक्षरादित्यादेः प्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदि कृतो नेत्युच्यते, कार्यी—कार्यिक इति न
सिध्यति ।

१ न्याय इति । सुमङ्गलीरित्यत्र शब्द मङ्गलं वक्ष्या इति बहुव्रीहिणाऽपि इष्टा-
मस्य कारणात् । कर्मधारयाम्त्वर्थो बोधयच्छते इत्येतन्मूलकान्न कर्मधारया-
मत्वर्थोऽस्ति न्यायः ॥

२ नो मनुष्येति इति । 'उद्गा' इत्यत्र वमस्यध, 'उद्धती' इत्यत्र मनु-

पत्यय इत्यर्थः ॥

३ 'मिरश्चिरचौ' इति च. झ. पाठः ॥

४ 'उच्यते—एकाक्षरादिति' इति च. झ. पाठः ॥

तथा जातेनैत्युच्यते, तण्डुली-तण्डुलिक इति न
सेभ्यति ॥

एवं तर्हि नायं समुच्चयः—कृतश्च जातेष्वेति ।

किं तर्हि ?

जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्—कृद्या जातिरिति ।

कथं कारकवान्, हारकवान् ?

अनभिधानाच्च भविष्यति ॥

यथेवं, नायोऽनेन ।

कथं—खवान्, खवान्, वृक्षवान्, सिंहवान्,
याम्रवान्, पुष्पवान्, दण्डा अस्यां शालायां
जन्तीति ?

अनभिधानाच्च भविष्यति ॥

(१४१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५५)

२१३४ ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ११६ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

शिखादिभ्य इनिर्वाच्य

इकन् यवखदादिषु ॥

किं प्रयोजनम् ?

नियमाद्यम् । इतिरेव शिखादिभ्यः, इकन्नेव
यवखदादिभ्यः ॥

(५७७९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शिखायवखदादिभ्यो नियमस्या-
वचनं निवर्तकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावच-
नम् ।

किं कारणम् ?

निवर्तकत्वात् ।

किं निवर्तकम् ?

अनभिधानम् ॥

(१४२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५६)

२१३६ एकगोपूर्वाट्टञ् नित्यम्

॥ ५ । २ । ११८ ॥

(उपप्रत्ययाधिकरणम्)

(नित्यपदप्रयोजनभाष्यम्)

नित्यग्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा मा भूत् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

पूर्वसिद्धेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्यग्रहणं करोति
तद्व्यापयत्याचार्यः—प्रारोतसाधोगात् 'विभाषा'
इत्यनुवर्तते इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—प्रारोतसाधिति । एवञ्चात्रापि वाग्र-
हणानुवृत्त्या पदे सतुप्साधिते तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमिति भावः ॥

(अनुवृत्तिनिश्चायकभाष्यम्)

अथ 'अतः' इत्यनुवर्तते, उताहो न ।

किं चातः ?

यद्यनुवर्तते, ऐकगविको न सिध्यति ।

समासान्ते कृते भविष्यति ।

एवमपि गौशकटिको न सिध्यति ॥

अथ निवृत्तम् ।

इहापि प्राप्नोति—गोविंशतिरस्यास्तीति ।

निवृत्तम् ॥

इह कस्माच्च भवति—गोविंशतिरस्यास्तीति ?

अनभिधानाच्च भविष्यति ॥

(उद्धोतः) समासान्ते कृते इति । न च तत्पुरुषे सिद्धा-
वपि बहुव्रीहिरन्वयोर्न सिध्यतीति वाच्यम् । अनभिधानेन तत्राग्र-
हृतेः ॥ गौशकटिक इति । शकटिशब्देन समास इति भावः ।
यद्ययकारान्ताशकटशब्देनेदं सिध्यति, तथापीकारान्तेन विग्रहे
'गौशकटिमान्' इत्यस्यावतिरिति भावः ॥ निवृत्तमिति । 'द्वन्द्वोप-
ताप—' इत्यादौ तु मन्वूकानुवृत्त्याऽपि स्वस्य सम्बन्ध इति भावः ।
इदं च 'समासागताः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इतिवृत्तस्तु प्रमाद-
इति बोध्यम् ॥

(१४३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५७)

२१३८ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्

॥ ५ । २ । १२० ॥

(यप्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५७८० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि हृद्यते ॥*॥

(भाष्यम्) यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि हृद्यते इति
वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्या प्राहणाः ॥

(१४४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५८)

२१४० बहुलं छन्दसि ॥ ५ । २ । १२२ ॥

(विनिप्रत्ययाधिकरणम्)

(५७८१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलादयो-
भयरुजाहृदयानां दीर्घश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलादयोभय-

रुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । अष्टावी । मेख-
लावी । द्वयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी ॥

मर्मणश्चेति वक्तव्यम् ।

मर्मावी ॥

(उद्योतः) भाष्ये—दीर्घश्चेति । द्वयोभयहृदयार्थमिदम् ॥

(५७८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्रामयस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
आमयावी ॥

(५७८३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।
शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥

(५७८४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) फलबर्हाभ्यामिनच् वक्तव्यः । फ-
लिनः । बर्हिणः ॥

(५७८५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ हृदयाचालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हृदयाचालुरैकव्योऽन्यतरस्याम् ।
हृदयालुः । हृदयीः । हृदयिकः । हृदयवान् ॥

(५७८६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तत्र सहते ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तत्र सहते इति चा-
लुरैकव्यः । शीतालुः । उष्णालुः । तृपालुः ॥

(५७८७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ हिमाचेलुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिमाचेलुरैकव्यः, तत्र सहते इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । हिमेलुः ॥

(उद्योतः) चालुचेलुः चित्ताविलेखे । अचितौ । अत एव
'-चेलुः' इत्यत्र क्वचित्सुस्तके श्रुतिर्इत्येते ॥

(५५८८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ बलाचोलः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बलाच ऊलो वक्तव्यस्तत्र सहते
इत्येतस्मिन्नर्थे । बलूलः ॥

१ 'हृदम्'—दीर्घविधानमित्यर्थः ॥

२ 'हृदयाचालुः-हिमाचेलुः' एतौ मूलवी चितौ भेदे हति एके ।
'आलुः-एलुः' इत्येताविविधौ मूलवाचित्वापरे । कथित्युक्ते 'हिमाचेलुः'
इति वृत्तपदार्थकचकारादिति वार्तिकमन्यो दृश्यते इत्यर्थः ॥

३ तदेव ध्वनयति । तदा पित्रेव मरुच्छब्दस्य मध्योदात्तत्वस्ये-

(५७८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वातात्समूहे च तत्र सहते इत्ये-
तस्मिन्नर्थे च ऊलो वक्तव्यः । वातूलः ॥

(५७९० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ पर्वमरुद्भवां तप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्वमरुद्भवां तप् वक्तव्यः । पर्वतः
मरुतः ॥

(उद्योतः) पर्वमरुद्भवां तपिति । विदयन् । नित्याठलु
लेखप्रमादात् । मरुत्तस्य मध्योदात्तत्वस्येते ॥

(५७९१ तत्प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ ददातिवृत्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) ददातिवृत्तं वा पुनरेतद्विषयति ।
मरुद्भिर्दत्तो मरुतः ॥

(उद्योतः) तदेव ध्वनयन् तपं प्रत्याचष्टे—'ददातिवृत्तं'
वेति । अर्थे एते उपसर्गसंज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानत्वं
'अच उपसर्गात्' इति तत्त्वम् । अन्यद्योपसर्गकार्यमस्य नेति तस्यैव
निरूपितम् । अर्थे एते 'दृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूप
मध्योदात्तत्वं स्पष्टमेव ।

केचित्तु—एवं हि तत्त्वविधायेव मरुत इति पठेयं । तस्मात्संज्ञो-
प्रकरणे मध्यमार्थायै पाठोऽनेकैकैकालम्भाय । 'अनेककालाय' इति
तु न युक्तम्, उपसर्गत्वस्य फलान्तराय चरितार्थोऽज्ञानत्वैकव्यत्वात्-
त्वानापत्त्या मरुत इत्युदाहरणपरमाप्यविरोधापत्तेः । एवञ्च निपात-
त्वमप्यस्येति तन्मूलकमाधुवात्सर्वं दुर्बारेमेव । तच्च तत्त्वविषये एवेति
'मरुद्भिः' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । एवञ्च नित्याठ एवोक्तिः । वेदे
कविन्मध्योदात्तत्वं तु छान्दसत्याद्बोध्यम् । मरुच्छब्दमनुसृतु न,
ततो रूढ्यर्थमपीते—इति प्रत्याख्यानार्थ एवाहुः ॥

(९४५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५९)

२१४३ आलजाटजौ बहुभाषिणि

॥ ५ । २ । १२५ ॥

(आलजाटचप्रत्ययाधिकरणम्)

(एकदेशिभाष्यम्)

कुत्सित इति वक्तव्यम् ।

यो हि सम्यग्बहु भाषते वागमीत्येव स भवति ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

एतत् ध्वनयतित्यर्थः ॥

३ अत्र पञ्चे-तत्प्रत्याख्यानरूपे ददातिवृत्तमिति पद्ये ।

५ संज्ञाप्रकरणे इति । उपसर्गः क्रियायोगे (११७।५८) इति सूत्रे हि
वार्तिककृता 'मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम्' इत्युक्तम् ॥

६ अनेकैकैकालम्भायेति । गतिविपातोपसर्गसंज्ञाभाष्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

नानायोगकरणसामर्थ्यात् भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) नानायोगेति । पूर्वस्येति 'बहुभाविनि' इति सम्बन्धत इति भावः ॥

(१३६ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ६०)

२१४४ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ ५ । २ । १२६ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(अतिव्याख्यालेपनिरासभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—स्वमस्यास्तीति ?

नैव दोषः ।

नार्यं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रकृतिविशेषणमेतत्—'स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यते' इति ॥

(प्रदीपः) स्वमस्येति । धनवाच्यत्र खशब्दः ॥ नार्यं प्रत्ययार्थं इति । प्रत्ययार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थं उच्यते ॥ ऐश्वर्यं इति—यदि विषयसमो स्यात्तदा ईशितरि धनवाचि-नोऽपि प्रत्ययः स्यात् । प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तमिति वृत्तिविषय एव च खशब्द ऐश्वर्यं वर्तते । तेन धनवाचिर्धनो वा ईशिता स्वामिशब्दाभिप्रेतः ॥

(उद्ध्योतः) 'स्वशब्दादामिनकभवति अस्त्वैश्वर्यं, षष्ठ्यर्थे-दैश्वर्यविषयोऽर्थद्वैश्वर्यान्भवति' इति सूत्रार्थं मत्वा पूर्वपक्षः । यस्य धनमस्ति स तदैश्वर्यवानिति भावः ॥ नन्यैश्वर्यान्मूलयाऽर्थो न त्वैश्वर्य-मत आह—प्रत्ययार्थविषयवादिति । प्रत्ययार्थं विशेषणवादित्यर्थः ॥ भाष्ये—प्रकृतिविशेषणमिति । प्रकृत्यर्थेवोक्तमिति लयः ॥ स्वामि-न्नैश्वर्यं इति । ऐश्वर्यं वर्तमानत्वशब्दस्य 'स्वामिन्' इति निपातत इत्यर्थः ॥ यदि विपयेति । प्रत्ययार्थविशेषणं यदि स्यादित्यर्थः ॥ नन्वन्यत्रापि स्वशब्दस्यैश्वर्यं प्रयोगावचरित आह—वृत्तिविषये इति । स वैतद्वृत्तिविषये यत् । अतः यत् 'धनस्य स्वामी' इत्यपि भवति । धनवाचिनस्तु मनुवैव ॥

(१३७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ६१)

२१४७ वातातीसाराभ्यां कुक्च

॥ ५ । २ । १२९ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(उपसंख्यानभाष्यम्)

पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् । पिशाचकी वैश्रवणः ॥

(१३८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ६२)

२१५३ पुष्करादिभ्यो देशे

॥ ५ । २ । १३५ ॥

(५०९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इति प्रकरणे वलाद्वाहुरुपूर्व-
पदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इति प्रकरणे वलाद्वाहुरुपूर्वपदादुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । बाहुवली । ऊर्ध्वली ॥

(५०९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वादेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वादेश्चेतिवक्तव्यः । सर्वधनी ।
सर्वबीजी । सर्वकेशी ॥

(५०९४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अर्थाच्चासंनिहिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थाच्चासंनिहिते इतिवक्तव्यः ।
अर्थी ॥

असंनिहित इति किमर्थम् ?

अर्थवान् ॥

(प्रदीपः) अर्थाच्चेति । विरोधात् 'अलि' इति न
संबध्यते । अर्थोऽसंनिहितोऽस्त्वैश्वर्येऽप्राप्त एवेतिर्धिषीयते ।
तत्तत्कौण्डिन्यन्यायेनास्त्युपाधिकारिनेरभावः ॥

(उद्ध्योतः) असंनिहित इति । असंनिधानमत्र काल-
तन्, अत एव विरोधादलीलस्य तन्मन्त्रः, असंनिहितकर्तृकवर्त-
मानसत्ताया असम्भवात् ॥ ननु सन्निहितेऽप्यर्थशब्दात् 'अत
इतिठनी' इति दुर्बलमत आह—तर्केति । 'अर्थी' समर्थो विद्वान् ॥
इति तु छान्दसत्वाद्बोध्यम् ॥

(५०९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तदन्ताच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी ।
हिरण्यार्थी ॥

(प्रदीपः) धान्यार्थीति । धान्यमर्थ इति कर्मधारयः,
धान्यार्थोऽसंनिहितोऽस्त्विति प्रत्ययः ॥

(एकदेश्चिनाः 'तदन्ताच्च' इति वार्तिकाक्षेपसमाधानभाष्यम्)
किमर्थं तदन्तादित्युच्यते न तदन्तविधिना सि-
द्धम् ?

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
विध्यते ।

१ सम्बन्धत इति । बहुभाविनीत्यस्य पूर्वस्येति सम्बन्धात् मिमिति
मध्यम आत्मनामौ च कृताभ्यां इति एकयोगेनैवेति मध्यमा भिद्येताः । योग-

विनामध्यामर्थान्बोधकस्य वृत्तिवर्तमानम् । योगविभागे हि इतिविषयं
इति न विपरीतं शङ्कोपनिवाह्यम् ॥

एवं तर्हि—इनन्तेन सह समासो भविष्यति ।
धान्येनार्थी—धान्यार्थी ।

स हि समासो न प्राप्नोति ॥

यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यात्, एवमपि क्रिया-
मेव कुर्वाणे स्यात् । तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्सम-
र्थान्याचरति सोऽभिप्रायेण गम्यते-अर्थी-अयमने-
नेति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । धान्येनार्थी-धान्यार्थी, तृतीया-
समासो भविष्यतीत्यर्थः ॥

स हीति । 'तृतीया तत्कृतार्थेन-' इत्यनेनार्थशब्देन समासो विधीयमानोऽर्थशब्देन न प्रप्रातोत्यर्थः । 'सुप्सुपा' इत्येतन्नाश्रितम्, न्यायस्य परिहारस्याभिधास्यमानत्वात् ॥

एवमपीति । कृतानुद्भूतक्रियासाधनाभिधायित्वात् ।
न ह्यगच्छन् 'गन्ता' इत्यभिधीयते ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—धान्येनार्थीति । नन्वपि कथं वृत्तीया ? न कृत्ते, अर्थिश्रद्धास्क्रियावास्तित्वात् । नापि प्रकृत्यादित्वात्, प्रमाण्येनैकदेशान्वयेऽपि विशिष्टेनासामर्थ्यास्तत्मासाप्तिः, 'धान्येन' इत्यस्यैकदेशान्वयानौचित्यापेक्षिते चैव, न । हेतौ सत्त्वात् । अर्थ-वत्त्वे च धान्यं हेतुः । एतेन 'सापेक्षत्वादिदृष्टो विषये तद्वित्तस्यैव न प्राप्तिः, द्रव्यवार्थी तु न नित्यसाक्षाद् इति स्पष्टमेव' इति परासम् ।

[illegible]

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि श्रयमर्थशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः ।

तद्यथा—अर्थवानयं देश इत्युच्यते, यस्मिन्
गावः सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः—अर्थनमर्थ
इति ।

तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम् । एवं च
कृत्वाऽर्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(मदीयः) तद्यः क्रियापदार्थक इति । नन्वत्रापि निरोहे न प्राप्नोति । नैष दोषः । निनिपुण एव दोषस्यावतारः । निनेः कर्तरि विधानात् । किंयं हि कुर्वन् कर्तृसुच्यते । मन्वर्वस्तु शेवसंबन्धे भवति । तत्र क्रियाकारकभावस्य न्यग्भावाविशिष्टेऽपि सिद्धः प्रत्ययः ॥ एवं च कृत्विति । यदि 'अर्थाभावांसिगहिते' इत्युच्यते तदा-द्वेनेरेव विधानादृष्टं स्यात् । अथापि निनिना 'अर्थ' इति साध्यते, तथाऽप्यार्थिक इति न सिध्येदिति । क्रियापदार्थकत्वे 'अत इति' इति प्रत्ययस्य सिध्यति । मनुषु क्रियापदार्थकत्वेऽपि निनिनाभावः । धनवाचिनोऽप्यनविधानादिनिष्ठोऽभावः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्घोतः) भाष्ये—तस्येदं ग्रहणमिति । तद्वदितस्येदं
ग्रहणम् ॥

अर्थ प्रयोगः, भावार्थीति प्रयोग इत्यर्थः । पदार्थश्चाप्यन्व-
यस्य उक्तार्थप्रयोगेऽनुपपन्नं समारंभं प्राप्तुं भाष्येऽप्युक्तं । 'अन्व-
यः' इतीति सिद्धः प्रयोगः । 'अर्थोक्तं' इति वार्तिके तु कलहवाक्य-
प्रयोगिन एव प्रकरणं । पञ्चक जित्वा वाक्यत इतिनोती भवति एव । अत एव 'अर्थोक्तं राजानो हरेष्वन्व' इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छत इति
मातुः । तदनुवचनम्—एष्वन्व कुर्येति । यद्यथाऽप्यसिद्धिहेतु-
इत्युच्यते इति । अत्र वार्तिके यन्मन्त्रोऽर्थस्योपदेशोऽनुपपन्नत-
इत्यर्थः । यद्वा—यैतदेषोच्यते—किंपादार्थकस्तु अर्थेऽन्वो नाल्ले-
वेति प्रसूच्यत इत्यर्थः । ठञ् स्वादिदि । अर्थोनिर्दिष्टः, स चाप्यसिद्धि-
हेतुः प्रवेष्टव्यादिति भावः ॥ अथापि अनिर्दिष्टः । 'इष्टव्याभाष्ये' इति
इति बहुलप्रयोगस्तत्त्वतोऽपवादोऽपीत्यर्थः । परतुप्रयोगाभिर्यः ।
न च 'अर्थोक्तं' इति वार्तिकप्रस्तावधानं फलम् । अत्रोक्तार्थस्य
हितपन्थादिशब्देनाभिधानं तदावपदकालवित्याहुः । अत एव
प्रयोग—अपिना । अर्थापि—इत्यनुवचनम् ॥ ननुवर्गं पदार्थप्रयोगोऽपि

१ ननु 'तत्स्येदं ग्रहणम्' इति माध्यममुपपन्नं, 'धान्यार्थी' इत्येतन्नार्थ-
शब्दस्य ग्रहणमत आह—तद्वदितत्स्येदं ग्रहणमिति ॥

३ भाष्यस्थमहणपदस्यार्थमाह—अयं अयोग इति ॥

॥ तं च प्रबोधं प्रदर्शयति—धान्यार्थीसीति ॥

४ अत एव=क्रियावाचकादर्थशब्दादिनिष्ठोर्भवनादेव । 'अर्थिनश्च राजानो' इत्यत्र हि अर्थोऽपेक्षिते वार्तिकेनैवेतिप्रत्यये राजसविधे अर्थोऽसञ्ज्ञिहित इत्येवमाश्रयणीयं स्यात्, तच्चायुक्तमिति भावः ॥

५. एतदेवोच्यत इति । इत्युच्यत इत्यस्य एतदेवोच्यत इत्यर्थः ॥

स्वादत आह—मनुष्यवृत्ति । तदेवं भाष्ये 'तदन्ताच्च' इति वार्तिकं प्रत्याख्येयम् ॥ नन्वेवं धनवाचकादुरुपाधिकादिनिष्ठनौ स्वातामेव, ततश्च क्रियापदार्थकाभावेऽपि अधिकः सिद्धोऽत आह—धनेति । इतिग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । तत्कौण्डिन्यन्यायेनेनेरिवानभिधानादुनोऽभाव इति तात्पर्यम् । अन्ये तु तत्कौण्डिन्यन्यायस्य विधेयविषय-

१ प्रत्याख्यातयति । अर्थेशब्दी द्वौ—एको द्रव्यपदार्थकः, अपरश्च अर्थनमर्थ इति क्रियापदार्थकः । 'अर्थवाचकसिद्धिर्हिते' इति वार्तिके हि द्रव्यपदार्थकस्य महत्त्वम् । क्रियापदार्थकाच्च 'अत इतिठनी' इत्यनेन इतिठनी

त्वादनुवाचोपाधिवाये मानाभावाच्चैनानाप्राप्त्यभावाच्च उभयोरप्यनभिधानेनाभाव इत्याहुः ॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तमतोगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

मलवी भवतः । तेन च धनार्थः, अधिक इत्येतौ प्रयोगादुपपन्नौ । अनभिधानाच्च द्रव्यवाचकादिनिष्ठनोर्भावः । एवञ्च 'तदन्ताच्च' इति वार्तिकं भाष्यकृता मत्स्यास्यते इति नावः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				सर्वयोगः
	प्राक्प्रयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिकमङ्गल- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	८८६	४२	२०	६२	९४८
अव्याख्यातसूत्राणि	११३२	५१	२७	७८	१२१०
समुदितसूत्राणि	२०३८	९३	४७	१४०	२१५८
वार्तिकानि	५६९८	६०	३७	९७	५७९५

पञ्चमाध्यायस्य तृतीय पादे

प्रथममाह्निकम् ।

(तद्विते तु प्राग्दिशीयाः)

(१४९ संज्ञासूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १)

२१५९ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५।३।१ ॥

(विभक्तिसंज्ञाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) किं प्रयोजनमिति । प्रयोजनसामान्यवि-
वक्षायामेकवचननिर्देशः ॥

(उद्धोतः) प्रयोजनानां वद्वानामेव वक्ष्यमाणत्वात् किंप्रयो-
जनमित्येकवचनमुपपन्नमत आह—प्रयोजनसामान्येति ॥

(५७९६ विभक्तिसंज्ञाप्रयोजनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभक्तित्वे प्रयोजनमि-
त्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदानीम्, 'न विभक्तौ तुल्यः' १।३।४
इतीत्यप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

यथेवं 'किमोत्' ५।३।१२ 'क प्रेप्सन् दीव्यसे,
काङ्क्षेमासाः' अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इत्यप्रतिषेध इति । अन्यथा 'मिदोऽन्त्या-
त्परः' इति वेशविच्छर्था दानीमो मकारस्य 'हल्न्त्यम्' इतीत्सं-
ज्ञा स्यात् ॥

(उद्धोतः) ननु फलामाशये नेत्संश्लेषत आह—अन्य-
येति । ईददानीमिति स्यादिति भावः ॥

(५७९७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तौ चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधः 'अतद्विते' इति ॥

(प्रदीपः) तौ चोक्तमिति । तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः ।
धनोरित्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानि-
वृत्त्यं ज्ञापयतीति तद्वितपदपूर्वसोऽपि न वक्तव्यः ॥

(उद्धोतः) तवर्गस्य निषेधात्तामिलयुक्तमत आह—तवर्गो-
त्थेति । 'तौ' इति विषयसामनीति भावः ॥ ननु तद्वितप्रतिषेधवचन-
रंभे गौरवमत आह—धनोरिति । 'न विभक्तौ—' इति सूत्रमाग्रे नु
प्राग्दिशीयेष्वसामुद्रात्तद्वितस्यं ज्ञापकम् । दानीमो मस्य 'लोपो
व्योः' इति लोपेन यकारं प्रक्षिप्य 'हसंज्ञा न' इत्युक्तम् । वार्तिका-
नुसारेण त्वत्र प्रयोजनत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥

१ इददानीमिति । दानीमो मकारस्येवंज्ञायां मिदोऽन्त्यादित्येव
इदमो मकारात्माकः 'दानी' स्यादिति इददानीमिति रूपविवक्षित इति भावः ॥

(५७९८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इदमो विभक्तित्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमो विभक्तित्वरश्च प्रयोजनम् ।
इतः । इह । 'इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति'
इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) इतः । इहेति । 'इतः' इति मुख्यसुदाहरणम् ।
अत्र हि लिट्स्वरं प्राप्ते विभक्तेः 'ऊङिदम्—' इत्युदात्तत्वं भवति ।
'इह' इत्यत्र तु प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं सिद्धवति ॥ ननु मध्येऽप-
वादा इति न्यायात् 'अनुदात्तोऽप्युपितौ' इत्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो
बाधते न लिट्स्वरम्, लिट्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते ।
नैव दोषः । 'ऊङिदम्' इत्येतत्सूत्रं 'लिति' इत्यत्रानुवर्तते । तेन
लिट्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति । तृतीयादिग्रहणेन च
तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते ॥

(उद्धोतः) लित्येवमत्रानुवर्तते इति । अत्र चेदनेय भाष्यं
मानम् । इददत्तस्य—'ऊङिदं—' इत्यत्र 'अन्तोदात्तात्' इति वतते, तत्र
निमित्तेष्व लिट्स्वरो विभक्तित्वरस्येहाह । तं विनाऽपि अन्तोदात्त
एव इदमशब्द इत्यन्ये ॥

(५७९९ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ त्यदादिविधयश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः,
यत्र । कुतः, कुत्र । 'विभक्तौ' इति त्यदादिविधयः
सिद्धा भवन्ति ॥

(९५० अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २)

२१६० किं सर्वनामबहुभ्योऽङ्गादिभ्यः

॥ ५।३।२ ॥

(५८०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह
मा भूत्—यहौ, बहोः—इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं किम् उपसंख्यानं कियते न खर्व-
नाञ्च इत्येव सिद्धम् ?

(५८०१ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ह्यादिप्रतिषेधात्किम्
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्यादिप्रतिषेधात्किम् उपसंख्यानं

२ क. पुष्करे 'प्रतिषेधो न तद्विते इति' इति पाठः ।

क्रियते । 'अव्यादिभ्यः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम् उपसंख्यानं क्रियते ॥

(प्रदीपः) किम् उपसंख्यानमिति । उपेय सख्यानं—प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्यर्थः । इहादिषु किञ्चिदस्य पाठो प्रयोजनं कथं भवांश्च—'कौ' इति लयादीनां ययत् परं तन्निष्ठयत् इति किम् शेषः, इयादिभ्यस्तु प्राक् पाठो भवतः शेषः स्यात् ॥

(उद्धोतः) ननु किम् सूत्रे पाठाद् उपसंख्यानं श्लघुकमत आह—उपेत्येति ॥ ननु इयादिभ्यः पूर्वमेव किञ्चिदस्य कृतो न पठ्यतेऽत आह—व्यादिविविति । 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति तत्त्वाद् किमप्यदपि विन्यसप्रयोजनमिति कश्चित् । तन्न, भवतः शेषस्य कदाऽप्यदर्शनाद् ॥

(१५१ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ३)

२१६३ एतदोऽन् ॥ ५ । ३ । ५ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(नकारप्रयोजनभाष्यम्)

कायं नकारः श्रूयते ?

न कचित् श्रूयते, लोपोऽस्य भवति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' ८।२।७ इति ।

यदि न कचित् श्रूयते, किमर्थमुच्यते ?

'अनेकाल्पित्वस्य' १।१।५ इति सर्वादेशो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) इह केचिदंशं पठन्ति, केचिदनम् । तत्रोत्तर-पाठापेक्षो विचारः—कायं नकार इति । इत्कार्याभावादि-त्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः ॥ लोपोऽस्येति । नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः । किं तर्हि ? संपादितानेकाल्पपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणान्तरेणेति भावः ॥

(उद्धोतः) केचिदिति—शुचिकृतः । अत्र द्वितीयपाठं प्रव स्रज्जलकृतः, भाव्यसम्मतः ॥ नन्वनुवन्त्यानां सर्वत्राश्रवणेन किमस्यैव श्रवणविचारोऽत आह—इत्कार्याभावादिति । नन्वि-स्वाभावे कथं लोपः ? उच्चारणसामर्थ्यात्तिलत आह—नेत्संज्ञे-स्यादि ॥ लक्षणान्तरं—'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति ॥

(प्रयोजनाशेषभाष्यम्)

क्रियमाणेऽपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति । किं कारणम् ?

नलोपे कृते एकास्त्वत् ।

इदमिह संप्रधायम्—नलोपः क्रियताम्, सर्वा-देश इति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाजलोपः ।

असिद्धो नलोपः, तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति ॥

(प्रदीपः) क्रियमाणेऽपीति । ननु यावदेतदः स्थाने आ-देशो न प्रवृत्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाभावाज्जलोपाप्रसङ्गः । प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्पवात्सिद्धः सर्वदेशः । एवं मन्यते—स्वरु-पेणार्थेनाथैवत्त्वाद्प्रवृत्तोऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिप-दिकं भवत्येव । ततश्च नलोपे कृते अनेकाल्पभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति ॥

(उद्धोतः) ननु प्रयोगार्थं शास्त्रं, तत्र यावत् स्थाने न जातः, तावत् प्रयोगेऽनोऽभावाद् कस्य प्रातिपदिकत्वमित्यत आह—एतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति । बुद्धिविपनतया सत्यमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः, न चेदं तत्र परिगण्यते ।

एवं तर्ह्यानुपूर्व्यां सिद्धमेतत् । नात्राकृते सर्वा-देशो प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति, न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति ।

तद्वानुपूर्व्यां सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) आनुपूर्व्यां सिद्धमिति । बहुलं 'स्वरूपे-पार्थेनाथैवत्त्वात् प्रातिपदिकम्' इति । तदनुकम् । सर्वत्र स्वरूपप्रतिपत्तिः संभवादर्थेवदग्रहणसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तबाह्याग्र-हणात् । अन्यथा न कचिच्चकारस्य श्रवणं स्यात् ॥ नात्राकृत इति । अर्थवतः संज्ञाविधानात् स्थान्यर्थेनाथैवत्त्वमेष्टव्य-मित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) बाह्यार्थेति । अनुकरणात्तदनुकार्यं बाह्य एवार्थ इति भावः । इदं तु नानुकरणम्, अनुकार्याभावादिति तात्पर्यम् ॥

(एकदेशिनो नकाराशेषभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अलोऽन्यस्य विधयो भव-न्तीति—अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अकारस्याकारवचन इति । लयाद्यर्थं कृत्वाऽऽदेशं मन्यते । वाच्यवाचकभावमनपेक्षेयतदुक्तम् । तद-पेक्षायां हि दकारस्य स्थाने लयाद्यत्वस्यास्य चात्त्वस्य विशेषो नास्तीति वक्तव्यम् ॥

(उद्धोतः) बाध्यबाधकेति । येन नाप्राप्तियान्तेनेति भावः ॥ तदपेक्षायां हीति । अकारस्य प्राप्तावकारवचने फलं नास्तीति भाग्यं व्याचक्षते परे ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यन्यद्दकारस्याकारवचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

येऽन्येऽकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् ।

तद्यथा—‘मो राज्ञि समः कौ’ ८।३।२५ इति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति ।

तस्मान्नकारः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) येऽन्य इति । एतच्छब्दाकारेण सह परस्परं लिट्स्वरश्च बाध्यते ॥

(सिद्धांतिनो नकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

क्रियते न्यास एव । प्रसिद्धनिर्देशोऽयम्—अ-अ-अ इति । सः ‘अनेकाल्शित्तर्वस्य’ इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

(५८०२ योगविभागे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एतद् इति योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतद् इति योगविभागः कर्तव्यः । एतद् ‘एत’ ‘इत्’ इत्येतावादेशौ भवतो रथोः । ततः—अन् । अंश्च भवति एतद् इति ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । अनुवाधनार्थम् । तत्र रेफादिः ‘अनयतने हिल्लित्यतरस्याम्’ इति हिल्लित्यस्य ॥

(वार्तिकास्तरणभाष्यम्)

केन विहिते थकारे एतद् आदेश उच्यते ॥

(५८०३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एतदश्च थम उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतदश्च थम उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

एतत्प्रकारमित्यम् ॥

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

(उपसंख्यानानुपयोगे भाष्यम्)

न कर्तव्यम् । एतज्ज्ञापयति—भवत्यत्र थमुरिति यदयं थकारादावादेशं शास्ति ।

कुतो नु खल्वेतत्—ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति, न पुनर्य एवासावविशेषविहितस्वकारादिस्तिसि-
ङ्गादेशः स्यात् । इदमा थकारादि विशेषयिष्यामः ।
इदमो यस्यकारादिरिति ॥

(प्रदीपः) अविशेषविहित इति । ‘प्रकारवचने भास्’ इति भावः । इदमेति । एवं च थमुना याल् बाध्यते ॥

(उद्घोतः) माथे—इदमो यस्यकारादिरिति । इदम इदमशब्दसुबार्थं विहितो यस्यकारादिरित्यर्थः । तथा च तत्सामर्थ्यात् ‘एतदस्समुः’ इति वचनमनुमीयत इति भावः ॥ नन्वेवमपि भास् दुवारीत आह—एवञ्चेति ॥

(५५२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ४)

२१६५ पञ्चम्यास्तसिद्ध ॥ ५ । ३ । ७ ॥

(५५३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ५)

२१६८ सप्तम्याख्य ॥ ५ । ३ । १० ॥

(त्रल्लसिलोरधिकरणम्)

(त्रल्लतसिलोः प्रत्ययत्वादेशत्वविचारकभाष्यम्)

इदं विचार्यते—इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति ।

कथं च आदेशाः स्युः, कथं वा परे ?

यदि ‘पञ्चम्याः’ ‘सप्तम्याः’ इति षष्ठी, तदा—
आदेशाः ।

अथ पञ्चमी, ततः—परे ।

कुतः संदेहः ?

समानो निर्देशः ।

कश्चात्र विशेषः ?

(५८०४ आदेशपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्
सुबल्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वौत्त्वसायादि-
विधिमतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब-
ल्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वौत्त्वसायादिविधानां प्रतिषेधो
वक्तव्यः ।

सुबल्लुक्—ततस्त्यः, यतस्त्यः । तत्रत्यः, यत्रत्यः ।

‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ २।४।७१ इति सुबल्लुक्
प्राप्नोति । सुबल्लुक् ॥

स्वर—यदा । तदा । ‘अनुदात्तोऽनुपितौ’ ३।१।४
इत्येव स्वरः प्राप्नोति । स्वर ॥

गुण—कसात्, कुतः । ‘धेङिति’ ७।३।१११ इति
गुणः प्राप्नोति । गुण ॥

दीर्घ—तस्मिन्, तर्हि । ‘अतो दीर्घो यजि’ ‘सुपि
च’ ७।३।१०१; १०२ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ ॥

एत्व—तेषु, तत्र । ‘बहुवचने ङत्वस्येत्’ ७।३।१०३
इत्येवं प्राप्नोति । एत्व ॥

औत्त्व—कस्मिन्, कुत्र । ‘इदुद्व्यामौत्’ ‘अञ्च-
घेः’ ७।३।११७; ११९ इत्यौत्वं प्राप्नोति । औत्त्व ।

सायादिविधिः—तसात्—ततः, तस्मिन्—तत्र ।
‘ङसिङ्योः सात्स्मिनौ’ ७।३।१५ इति सायादयः
प्राप्नुवन्ति ॥

(उद्घोतः) माथे—कस्मिन् कुत्रेति । ‘वा इ च च्छन्दसि’
इत्यत्र ‘वा’ इति योगविभागादोक्तोऽपि किमकलित भावः । न च

च्छान्दसमेव भाष्ये उदाहृतमिति अस्मिन्मयम्, छन्दस्साधकस्याभावादिति कश्चिद् । परे तु छान्दसमेवेदं, छन्दस्सपि न्यायविचारस्य कर्तुं योग्यत्वात् । अत एव छान्दसेषु शास्त्रेषु तत्तदुपाधिनिर्देशः सार्थक इत्याहुः ॥

(५८०५ प्रत्ययत्वपक्षोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्तु परे ॥

(प्रदीपः) पञ्चमीनिर्देशादिति । आदेशपक्षस्य बहु-
दोषत्वात् प्राथम्यात्पञ्चम्याश्रयेण प्रत्ययपक्षाश्रयणमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् इत्येतच्छब्दाभ्यस्य दूषणाव
'सन्तु परे' इत्यनुवाकः ॥

(प्रत्ययत्वाक्षेपे भाष्यम्)

यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
तस्मात्तस्यति । यस्मात्तस्यति । पञ्चम्यन्तात्परस्य
तसेस्तस्यत्वमवतीति तसिद्धं प्रप्नोति ॥

(प्रदीपः) तस्मात्तस्यतीति । पञ्चमीनिर्देशे 'तसेव' इत्य-
स्यामर्थः—पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिद्धादेशो भवतीति । तसे-
रिति च निर्देशो इकार उच्चारणार्थः । तत्तत्त्व धातोरपि तस्यतेः
पञ्चम्याः परस्य तसिद्धादेशस्तद्विधादेशवत्प्रसज्येत । तद्विधान-
सामर्थ्याच्चाप्रत्ययत्वेऽपि लिखितप्रसङ्गः । आदेशपक्षे तु
नामं दोषः । 'अपादाने चाहीयकः' इत्यत्राप्यादेशपक्षाश्रय-
णात्, तत्तत्त्व पञ्चम्याः स्थाने यस्सिद्धस्य तसिद्धिधानाद्धातोः
प्रसङ्गाभावात् ॥

(उद्धोतः) ननु इकारोच्चारणसामर्थ्याद्धातोर्न भविष्यतीत्यत
आह—इकार इति ॥ प्रसङ्ग इति—कर्मणि घञ्, तसिद्धादेशः
प्रसज्येत इत्यर्थः । 'प्रसज्येत' इति वा पाठः ॥ ननु पक्षीपक्षेऽपि
पञ्चमीस्यानिकतसिद्धप्रसिद्ध इति पञ्चम्या विशेषणसम्भवात् सर्वत्र
प्रसङ्गस्तदवैश्व इति 'यदि परे' इति भाष्यानुपपत्तिर आह—
आदेशपक्षे त्विति । नामं दोष इति । पठेन तुल्यत्वसिद्धि-
दोषाः सन्त्येवेति व्यनितम् । आदेशपक्षाश्रयणादिति । अपादाने
वर्तमानपञ्चम्याः स्थाने तसिद्धिर्य इति भावः ॥

(५८०६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समान-
शब्दाप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दा-
नामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

तसिद्धसाम्यं भवति ?

स्वार्थविज्ञानात् । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेः स्वार्थे

वर्तमानस्य तसिद्धा भवितव्यम् । न चात्र पञ्च-
म्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते ॥

(प्रदीपः) स्वार्थे वर्तमानस्येति । पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ
इत्यर्थः । इह स्वार्थिकः साहचर्यात्तसिद्धादेशोऽपि स्वार्थिको
विज्ञायते । यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति, ततः स्वार्थिको
भवति । अथ वा 'तसेः' इलीकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थः ॥

(उद्धोतः) ननु तत्तदुपाधिर स्वस्वैवार्थे वर्ततेऽत आह—
पञ्चम्यन्तेति । पञ्चम्यन्तायाः प्रकृतेरर्थे इत्यर्थः ॥ ननु 'स्वार्थे'
इति पदभावात्स्वार्थे वर्तमानस्यैवार्थोऽत आह—इद्वेति ।
वाक्यैकदेशन्यायेन तच्छाभ इति भावः ॥ अथ वेति । 'स्वार्थे वर्त-
मानस्य' इत्यनेनेकारो विवक्षित इत्येव भाष्ये बोधितम्, इकारविशि-
ष्टस्य तत्तत्त्वादिति भावः ॥

(५८०७ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ६)

२१६६ तसेश्च ॥ ५ । ३ । ८ ॥

(तसिद्धादेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थं तसेस्तसिद्धव्यते ?

(५८०७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसेस्तसिद्धवचनं स्वार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसेस्तसिद्धवचनं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वार्थम् । 'लिति' ६।१।१३ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं
भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्वार्थमिति । ननु लदाबाल्वावर्त्यत्वाद्गुणार्थ-
मपि तसिद्धवचनम् । न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण लदादिवि-
धिसिद्धिः, आदेशपक्षस्य सरोषत्वात्परित्यागात् । एवं तर्हि स्वा-
न्यादेशभावः किमर्थं आश्रितः । तसिद्धेति प्रत्यय एव परत्वात्-
संबन्धकस्य तसिद्धो बाधकः कर्तव्यः । तस्य च विभक्तिसंज्ञक-
त्वात्पर्यदादिविधिः सित्यतीत्याशङ्क्य स्वार्थमित्युक्तम् ॥

(उद्धोतः) विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेणेति । 'अपादाने
चाहीयकः' इत्यत्र—इति शेषः ॥ सद्योषस्वादिति । 'कुत आग-
च्छति' इत्यादौ गुणप्रसङ्गो दोषः ॥ परत्वात्तसेर्बाधकस्य तसिद्धो
बाधक इति । परत्वात्तसिद्धो बाधक इत्यन्वयः । 'अहीयकः' इति
पूर्वदालेन कियानिमित्तकत्वाश्रयणात् बहिरङ्गः, अयम्बु अन्तरङ्ग इति
तसेरर्थं बाधक इत्यर्थः । अर्थवृत्तबहिरङ्गत्वाश्रयणमत्र न—इतीदं वि-
न्यस्यम् । अत एव भाष्ये 'तसिद्धः परत्वात्तसिः' इत्युक्तम् । तस्मा-
त्पूर्वानुक्तं लिखकं वक्तुं 'स्वार्थम्' इत्युक्तम् । तच्च पूर्वोक्त-
त्वदाहत्वादीनामप्युपलक्षणम् ॥

१ इदानीन्तनोपपत्त्यपदीपुकाकेषु 'प्रसज्येत' इत्येव पाठः, न 'प्रसङ्ग'
इति पाठ उपपन्नते ॥

२ 'क्रियते स्वार्थम्' इति क, पाठः ॥

(सूत्राश्लेषे समाधानभाष्यम्)
ननु चायं तसिल् तस्मिं बाधिरूप्यते ।
न सिद्ध्यति ।
परत्वात्तस्मिन् प्राप्नोति ।
तसिलोऽवकाशः—ततो हीयते, ततोऽवरोहति ।
तस्मैरवकाशः—ग्रामत आगच्छति, नगरत
आगच्छति ।
इहोभयं प्राप्नोति—तत आगच्छति, यत आग-
च्छतीति । परत्वात्तस्मिन् प्राप्नोति ।
तस्मात्सुप्रच्यते तस्मैस्तस्मिन् चनं स्वार्थमिति ॥

(१५५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ७)

२१६७ पर्यभिभ्यां च ॥ ५ । ३ । १ ॥

(तसिलोऽधिकरणम्)

(५८०८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वो-
भयार्थं द्रष्टव्यम् । यावत्सर्वतस्तावत्परितः । याव-
दुभयतस्तावदमितः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—सर्वोभयार्थेति । अनिधानसमाव-
मूलकमेतत् । 'ओदन्ं परिधिगति' इत्यादौ वाचचनासुष्ठुषेः पक्षे
तसिद्धभागे बोध्यः ॥

(१५६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ८)

२१७२ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते

॥ ५ । ३ । १४ ॥

(अतिव्याख्याशङ्काभाष्यम्)

इह कस्मान् भवति—सः, तौ, ते ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

भवदादिभिर्योगे इति वक्तव्यम् ।

के पुनर्भवदादयः ?

भवान्, दीर्घायुः, देवानांप्रियः, आयुष्मानिति ।

स भवान्, तत्र भवान्, ततो भवान् ।

तं भवन्तम्, ततो भवन्तम्, तत्र भवन्तम् ।

तेन भवता, तत्र भवता, ततो भवता ।

तस्मै भवते, तत्र भवते, ततो भवते ।

तस्माद्भवतः, तत्र भवतः, ततो भवतः ।

तस्य भवतः, तत्र भवतः, ततो भवतः ।

तस्मिन् भवति, तत्र भवति, ततो भवति ॥

स दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः ।

तं दीर्घायुषम्, तत्र दीर्घायुषम्, ततो दीर्घा-
युषम् ॥

स देवानांप्रियः, तत्र देवानांप्रियः, ततो देवानां-
प्रियः ।

तं देवानांप्रियम्, तत्र देवानांप्रियम्, ततो देवा-
नांप्रियम् ॥

स आयुष्मान्, तत्रायुष्मान्, तत आयुष्मान् ।

तमायुष्मन्तम्, तत्रायुष्मन्तम्, तत आयुष्मन्तम् ॥

(१५७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ९)

२१७५ अधुना ॥ ५ । ३ । १७ ॥

(अधुनाऽधिकरणम्)

(व्युत्पादकभाष्यम्)

अधुनेति किं निपात्यते ?

इदमोऽशभावो धुना च प्रत्ययः,

इदमो वा लोपः, अधुना च प्रत्ययः । अस्मिन्
काले—अधुना ॥

(१५८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १०)

२१७६ दानीं च ॥ ५ । ३ । १८ ॥

(दानींप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) केचित्—इदानीम्—इति सूत्रं पठन्ति ।

अन्ये तु—दानीं च—इति ।

(उद्द्योतः) अन्ये विवक्षितः । अयमेव पाठो 'न विगत्तौ—
इति सूत्रसमाप्यसंमतः ॥

(अतिव्याख्याशङ्काभाष्यम्)

इदानीम् । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिकृदात्ता भव-
तीत्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एष स्वर इति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति वच-
नादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) ननु तेनाप्यानुदात्तात्को भेदोऽत आह—
अलोऽन्त्यस्येतीति ॥

(५८०९ अतिव्याहिरासवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दानीमिति निपातना-

त्स्वरसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धि-
र्भविष्यति । आधुनात्तन्निपातनं कतिप्येते स निपा-
तनस्वरो विभक्तिसंस्व बाधको भविष्यति ॥

(५८१० प्रकारान्तरेण सिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ?

आदौ सिद्धमिति ॥

(प्रदीपः) आदौ सिद्धमिति । 'आदेः परस्य' इति वचनात् ॥

(१५९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ११)

२१७७ तदो दा च ॥ ५ । ३ । ११ ॥

(दाप्रत्ययाधिकरणम्)

(५८११ सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदो दावचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

विहितत्वात् ।

विहितोऽत्र दाप्रत्ययः—'सर्वकान्यकियत्तदः काले दा' ५।३।१५ इति ॥

(प्रदीपः) दावचनमिति । सूत्रकारेण तु 'अदाप्रत्ययः' कृत इत्याहुः । स्वरे च विशेषः, अदाप्रत्यये तदाशब्द आहु-दातो भवति । दाप्रत्यये स्वन्तोदात्तः ॥

(उक्त्योतः) इत्याहुतिरिति । अत्राविवीचं भाष्यविरोधः ॥

(१६० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १२)

२१७८ तयोर्दाहिलौ च छन्दसि ॥ ५ । ३ । २० ॥

(५८१२ 'तयोः' इत्यस्यार्थनिर्देशवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः । तयोः विज्ञानीयात्—तयोः-योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति ।

तदाचार्यैः सुहृद् भूत्वाऽवाचये—तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति ॥

(प्रदीपः) योगयोर्वेति । तत्र पूर्वयोर्योगयोर्विषये दाहिलौ भवतः । चराब्दायोगद्वयविहितौ प्रत्ययविति सूत्रार्थः स्यात् । तत्र यदि यथासंख्यमाश्रित्येत तत् इदमच्छन्दसि 'इदा' 'इदानीम्' इति रूपद्वयमेव स्यात्, न तु 'अधुना-एतादि' इति, विशेषविहिताभ्यां छन्दोविषयान्मा-दा-दानीभ्यां हिङ्-अधुनाप्रत्यययोर्बोधकशङ्का । तदस्तु तदानीं तदा तद्वतिरूप-त्रयं सिद्ध्यति । अथापि यथासंख्यमाश्रयणादिदमो हिङ्-अधुनाप्रत्यययोर्वेति छन्दसि न स्यादेव । अथ तयोरिति प्रत्ययपरामर्शः, तयोः-पूर्वसूत्रविहितयोर्विषये दाहिलौ भवतः, तदाऽऽनन्त्योत्तद एव दाहिलौ स्यातामिति इदमः 'इदा' इति न सिध्येत् ।

प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्त्यभ्यसुत्राने न कश्चिदोषः ॥

(उक्त्योतः) 'योगयोः प्रत्यययोर्वा' इत्यर्थे दोषं दर्शयति—तत्रेति ॥ हिङ्छुनाप्रत्यययोरिति । अनवतने हिङ्ः प्राप्तिः ॥

(१६१ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १३)

२१८० सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वैद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युर-धरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ ५।३।२२ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

सद्य इति किं निपात्यते ?

(५८१३ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समानस्य सभावो व्यश्चाहनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानस्य सभावो निपात्यते व्यश्च प्रत्ययोऽहन्निमित्ते । समानेऽहनि सद्यः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

परुत्परार्येति किं निपात्यते ?

(५८१४ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते, उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परत्वं । पूर्वतरे संवत्सरे परारि ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

येषम इति किं निपात्यते ?

(५८१५ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इदमः समसण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये । अस्मिन् संवत्सरे-येषमः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

परेद्यवीति किं निपात्यते ?

(५८१६ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ परसादेद्यव्यहनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) परसादेद्यप्रत्ययो निपात्यतेऽहन्निमित्ते । परसिद्धहनि—परधेयि ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अयेति किं निपात्यते ?

(५८१७ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदमोऽशभावो द्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमोऽशभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्त्यभिधेये । असिन्नहनि-अद्य ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युरत्तरेद्युरिति किं निपात्यते ?

(५८१८ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्यान्यतरेतरापरधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वान्यान्यतरेतरापरधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्त्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि-पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि-अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि-अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि-इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि-अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि-अधरेद्युः । उभयोरद्धोः-उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि-उत्तरेद्युः ॥

(५८१९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ शुश्रोभयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयशब्दाद् शुश्च वक्तव्यः । तस्मान्मुप्येभ्य उभयेद्युः ॥

(तद्धितेभ्य प्राग्विधायाः)

(१६२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १४)

२१८५ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः

॥ ५ । ३ । २७ ॥

(अस्त्रातिप्रत्ययधिकरणम्)

(अतिव्याप्ताशङ्काभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—पूर्वस्मिन् देशे वसतीति ?

(प्रदीपः) दिशां शब्दाः-दिक्शब्दाः, ये कृत्वा दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते । न त्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः । तत्र दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति-पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति । अत्र हि देशसम्बन्धकारकसम्बन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्तते, तदर्थं विशेषणोपादानं-दिग्देशकालेष्विति । विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येऽपि यथार्थरूपाभावः, तदर्थं स्वरितत्वा-प्रतिज्ञानात् । तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावादिभिर्वर्तन्ते तथा देशकालयोरपि । यथा काले वर्तमाना दिशां नापेक्षन्ते तथा देशेऽपि दिगनपेक्षा-इति । 'ननु दिगवच्छिन्नात्वात्पूर्व

गुरवः पूर्वं ब्राह्मणाः-इति । एवं दिगवच्छिन्नात्वाद्देशोऽपि पूर्वदिः, तत्कथं मुच्यते-दिगनपेक्षेति चेत्, उच्यते । देशावच्छिन्ना दिगोव पूर्वदिरेति विनिगमनाविरहास्तुक्कादेशोऽपि दिगनपेक्षा-इति । यथापि मिश्राणं दृष्टित्वाद्भिन्ना एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु, तथापि तत्तत्तत्तद्विशेषनिबन्धनसाहस्यभाष्यो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः । अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च सार्थेऽयं प्रत्ययः । एवं स्थिते बोद्धव्यः प्रच्छति-इह कस्माच्च भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति । पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाद्देशश्रुतित्वाच्च प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) स्पष्टप्रतिपत्तये उत्तरचोषावतराणां च दृष्टार्थं निरूपयति-दिशां शब्दा इति ॥ शब्दग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह—ये कृत्वेति ॥ दिशा उपलक्षणत्वेनेति । अत एव 'दिग्देशकालेषु' इति तद्विशेषणम् । तथा देशोऽपीति । वक्तुं संयुक्तदेशकालेस्त्ववच्छितिमिच्छताम् । न च दिशि पूर्वोदयोद्यवन्ताः, देशकालयोस्तदन्ता इति देशकालवृत्त्योः कथं दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति वाच्यम् । तापः सार्थकत्वेन चोक्ततया वाचकरूपे देशाभावाच्च दोषः । देशकालाभ्यां व्यपदेशस्तु न कृतः, गौरवात्पत्तेः ॥ तत्त्वव्यपदेशेति । तत्त्वव्यपदेशः—प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः, तस्य निबन्धनं यस्माद्व्यपदेशाश्च=तत्त्वमित्युक्तं द्रव्यैः ॥

(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

नैव देशः, देशविशेषणमेतत् ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह—नैव देशः, देशविशेषणमेतदिति । अयमर्थः—विशेषणविशेषणयोः काण्ठजन्यत्वं काव्यचार्यादा पूर्वांशं विशेष्यत्वेन प्रकम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति । वृत्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति । सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषणान्तर्भावोद्विष्टेष्टाभिर्व्यपदेशादिशब्दप्रयोगो भवति—'परस्तादिश आगतो देशात्कालाद्' इति । यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रकम्यते, पूर्वांशं विशेषणत्वेन, तदा प्रत्ययाभावः । दिग्देशकालेष्वित्यनेन हि उपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं, नापि वृत्तौ गुणः प्रधानमन्तर्भावयितुं शक्नोति ॥ नैव देश इति । नैव पूर्वांशं देशेन विशेष्यत इत्यर्थः । यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति, ततः प्रत्ययः न तु विशेषणादित्यर्थः ।

अन्ये त्वाहुः—अवध्यपेक्षायांविधाविभ्यः पूर्वोद्विष्टः प्रत्ययेन भवितव्यम् । इह तु पूर्वदेशोऽवधिनिरपेक्ष एव पूर्वोद्विष्टः प्रयुज्यते । तथा हि—पूर्वदेशाद्विशेषणार्थं गच्छन् कुत आगतस्त्वमिति पृष्ठः पूर्वदेशादागतोहमिति प्रतिवक्ति । प्रत्यागच्छेद्विशेषणमिति । तत्र 'नैव देशः' इत्यस्यायमर्थः—नायमवधिमत्त्वेन देश उपातः । किं तर्हि ? अवधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम् । बाह्यत्वी तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्तत एव ॥

(उद्घोतः) समानाधिकरणविशेषणत्वेन देशार्थकत्वमस्यैवेत्यत आह—विशेषणविशेष्यमेतदिति । अत्रेदं चिन्त्यम्-गुणश-

शब्दोः क्रियाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि गुणद्रव्यच-
न्दबोधस्तत्त्वे कामचाराभावः, 'पुरस्तादेशे इदं कृतम्' इत्यादौ देशस्य
विशेषणत्वानुभवाच्च, बहुवीक्षादौ प्रधानान्तर्भावेणापि दृष्टेर्दर्श-
नाच्च । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः—नैष देशः=न देशत्वेन देश-
बोधकः, किन्तु देशविशेषणस्य पूर्वाङ्गित्ववत्तः पूर्वाङ्ग्युचितत्ववतो
वा बोधकः । ईदृशे चार्थे 'पुरस्तात्' शब्दस्यासाधुत्वं स्पष्टमेव—इति ॥
ननु इत्थौ देशान्तर्भावे 'पुरस्तादिशः' इति प्रयोगो न स्यादत
आह—सत्यपि चेति ॥ देशो भवतीति । देशभावको भवती-
त्यर्थः ॥

'अन्ये तु' इति मतम् अक्षरस्वारस्याननुगुणत्वादरुणिप्रसमिति
स्पष्टमेव । किञ्च भासव्यवस्थासादायोपात्तव्यवस्थापदकं सर्व-
नामत्वं भवति, अनुपात्तव्यवस्थापदकः प्रत्ययो न प्रवर्तत इत्यत्र
भाषानाभावः ॥

(१९३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १५)

२९८६ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्

॥ ५ । ३ । २८ ॥

(अतुसुचप्रत्ययाधिकरणम्)

(म्यासाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमतसुच् कियते, न तसुजेव कियते ?

तत्रायमप्यर्थः—स्वराद्यक्षकारो न कर्तव्यो भवति,

प्रत्ययस्वरैर्गणैव सिद्धम् ।

का रूपसिद्धिः—दक्षिणतो ग्रामस्य, उत्तरतो
ग्रामस्य ?

दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः ॥

(एकदेशिनः प्रयोजनभाष्यम्)

भवेत्सिद्धम्—यदा अकारान्तौ ॥

यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिद्ध्यति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—आकारान्ताविति । यदा दिग्वाच-
कावित्यर्थः ॥

(प्रलाक्षेपभाष्यम्)

तदाऽपि सिद्धम् ।

कथम् ?

पुंवद्भावेन ।

कथं पुंवद्भावे ?

'तसिलिदिग्वाकृत्वसुचः' ६।३।३५ इति ॥

(प्रलाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

न सिद्ध्यति । भाषितपुंसकस्य पुंवद्भावे, न चैतौ
भाषितपुंसकौ ॥

(दक्षिणोत्तराशब्दयोर्भाषितपुंसकत्वाभावबोधकभाष्यम्)

ननु च भोः दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि
भाष्येते ।

समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंसकमित्युच्यते,
आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंसकौ—

दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ,

दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ ॥

(प्रदीपः) आकृत्यन्तर इति । अन्या दिगाकृतिः, अन्या
व्यवस्थाकृतिरिति भावः । दिशि प्रवर्तमानाः पूर्वादयो निमित्ता-
न्तरनिरपेक्षाः । देशकालयोस्तु व्यवस्थाऽनिरपेक्षाः ॥

(उद्घोषः) अन्येति । दिशि वाच्यतायामन्या आकृतिः,
व्यवस्थाविषयदेशादौ वाच्येऽन्या आकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥
आकृतिभेदमेव दर्शयति—दिशीत्यादि । अवधितापेक्षत्वात्प्रापेक्ष-
त्वाभ्यामाकृतिभेदो गम्यत इत्यर्थः ॥ निमित्तान्तरनिरपेक्षा इति ।
अवधिनिरपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकाः, प्रवृत्तिनिमित्ताभाव एव वेत्यर्थः ॥
व्यवस्थापेक्षा इति । अवधितापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ता इत्यर्थः । तैत्त-
दवधिकोदयाचलसंज्ञितदेशादि समनियतं पूर्वंदेशत्वादि दिग्वाच-
केषु शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तम्, तैदभाव एव वा—'तस्य भावः—'
इति सूत्रोक्तीत्यादि शिवादिशब्देभ्यश्च, अन्येषु तु अवधिताकाङ्क्षभेदे
इति तारपर्यम् ॥ भाष्ये—दिक्शब्दावित्यस्य दिग्बोधकपूर्वादिशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तावित्यर्थः ॥

(व्यवस्थावाचित्वेऽपि दिग्वाचकव्यवस्थाभाष्यम्)

यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः,

कथं यानि दिगपदिष्टानि कार्याणि ?

दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः
सन्वित्यति भावः । व्यवस्था—मर्यादेति केचिदाहुः । एवं तु
'उत्तराः कुरवः' इति संज्ञायां मर्यादाऽनपेक्षणात्, कुरुसुतरैणा-
प्यासीनानाम् 'उत्तराः कुरवः' इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञा-
यामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गात्—यावद्द्वयमनपायो
व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते । दक्षिणा गाथका इति—सत्येव
गाथकेषु प्रादीप्यलक्षणस्य दाक्षिण्यस्य कादाचित्कत्वाद् व्यव-
स्थाऽभावः, दिग्देशकालसंज्ञास्तु व्यवस्थासम्भावाः । मर्यादा-
लक्षणव्यवस्थावादिनस्तु—'उत्तराः कुरवः' इत्यत्रापि

१ लोक्तमवधिनिरपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं पूर्वादिशब्दानादुपपादयति—
तत्तदवधिरपेक्षादि ॥

२ प्रवृत्तिनिमित्ताभाव एव वा—इत्यर्थमुपपादयति—तदभाव एव चेति ।
शिवादिशब्देषु प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् 'तस्य भावः' इति दूषे मतिपादितः ॥

३ अन्यत्र—दिगपदिष्टाविति ॥

४ अवधिताकाङ्क्षापर्यम् इति । प्रवृत्तिनिमित्तमिति शेषः । एवञ्च दिशि
वाच्यतायां शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तम्, अन्यत्र तु भवे इति तारपर्यम् ॥

मेरं जम्बुद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरत्वविज्ञानात् प्रयोगकाले निरुद्धत्वा-
द्भवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणाऽपि वस्तुतो व्यवस्थाऽस्तीति
मन्यन्ते ॥

अन्ये तु—परस्परपेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेलाहुः ॥

कथं यानीति । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-' इत्यादिविहि-
तानि । व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्, तस्या
निमित्तत्वाभावादिति भावः ॥

दिशो यदेति । निमित्तवतोऽप्यर्थस्योपलक्षणत्वात् । तथा
च संख्याशब्दाः कालवृत्तयः कालशब्दत्वात्कालाधिकारविहि-
तप्रत्ययभाजः—पष्ठिवर्थाणि भूतः प्रादिक इति भावः ॥

(उद्घोतः) सर्वत्र व्यवस्थेति । देशे इव दिश्येति पृथी-
मध्यावधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभि-
मानः ॥ मर्यादा—अवधिः ॥ यावद्भूयमिति । इत्योत्पत्तिगुणमा-
रम्भ्य नाश्वपथं यत्र पूर्वोदिव्यवहारानपाय इति हि तदर्थः ॥
दिग्देशकालसंज्ञासु विवर्ति । तदाचकैविल्लयः । ईदमपि 'अधरे
ताम्बूलरागः' इत्यादावतिव्याप्तं, देशकालयोरेक्याप्तं च, तदनुनयगुणः
प्रायुक्तमेव लक्षणमाश्रयति—मर्यादादृष्टगणैति ॥ मेरं जम्बु-
द्वीपं वेति । 'ये केचन परेण हिमवतं जनपदा उत्तरकुरव उत्तर-
मद्राः' इति छुतिविरुद्धमेतत् । नन्वेवं तत्रयोगोऽपि स्यादत आह—
निरुद्धत्वाद्यवहारस्येति ॥ परस्परेति । यावत्सुमेरुव्यवहारमेव
पूर्वोदिव्यवहारः, सुमेरुस्थितिपर्यन्तमेव 'उत्तराः कुरवः, दक्षिणा
दिक्' इत्यादिव्यवहारा इति भावः । आरम्भा—व्यवहारः । एवं
यावदिव्यवहारमेव सुमेरुव्यवहार इति मन्यन्ते । देशादिवाचकेषु
कथमस्योपपत्तिरिति विस्तरम् । इदमेवात्रारब्धविविचयम् ।

व्यवस्थाशब्दस्ये हीति । दिक्शब्दानामपि व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृ-
त्तिनिमित्तकत्वे इत्यर्थः । अयं भावः—प्रवृत्तिनिमित्तनादाय हि तत्त-
च्छब्दत्वव्यवहारः । यथा—जातिशब्दो गुणशब्द इत्यादौ । एवञ्च
'दिक्शब्दत्वम्' इत्यस्य 'दिगुपलक्षितः शब्दः' इत्यर्थो वाच्यः, स च
न सम्भवति, तदेवाह—उपलक्षणत्वं न स्यादिति ॥ तत्र हेतु-
माह—निमित्तत्वाभावादिति । प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः ।
प्रवृत्तिनिमित्तस्य हि शब्दोपलक्षणत्वं दृष्टम् । एवञ्च व्यवस्थाशब्दत्वे
दिक्शब्दत्वाभावात्तानि कावर्णानि न स्फुरति भावः ॥ भाष्ये—
दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्तीति । आकाशशब्देकस्यैव दिक्पदा-
र्थस्य व्यवस्थानीयपक्षादेकं यदा वक्ष्यन्तीत्यर्थः । उपाधिश्च मध्या-
ह्नसूर्योपदिशवधिकोदयाचलसाचलसन्निहितदेशात्कालिकसूर्य-
सम्मुखयावद्देशात्कालिकतत्त्वस्थस्यैवदेश इति वदन्ति । नद्योऽपि
सूर्यस्योदक्षुल्लवात् । परं च तत्राऽपि उदयाचलसन्निहितत्वादिकमेव
प्रवृत्तिनिमित्तम्, अवधिः परं पृथिवीमध्यमेकमेवेति समानायामा-
कृतौ भाषितपूर्वत्वमशक्तमेव । एवञ्च विशेषतया दिग्शेषकशब्दत्व-
मेव दिक्शब्दत्वमिति भावः ॥ तदेवाह—निमित्तवतोऽपीति ।
विशेष्यभूतस्यापीत्यर्थः ॥

१ दृश्यमिति । यावद्भूयमनपायो व्यवस्थेति व्यवस्थाऽपेक्षगमनीत्यर्थः ॥

(व्यवस्थावाचित्वेऽतिप्रसङ्गापादकभाष्यम्)

यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दः ।
रमणीयादिव्यवृत्तिप्रसङ्गो भवति—रमणीया दिक्,
शोभना दिगिति ॥

(प्रदीपः) एतत्पक्षात्त्रयेऽतिप्रसङ्गमाह—यदि तर्हीति ।
रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन
व्यपदिश्येरचित्यर्थः ॥

(अतिप्रसङ्गविरासभाष्यम्)

अथ मतमेतत्—दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः, दिग्दृष्टः
शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति न
रमणीयादिव्यवृत्तिप्रसङ्गो भवति ।

पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्त-
व्यः—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) दिशं यो न व्यभिचरतीति । व्यवस्था-
निमित्तो यो न भवति, स्वभावत एव यो दिशि वर्तत इत्यर्थः ।
'दिशि दृष्टः' इत्यर्थप्रदर्शनं 'दिशां शब्दः' इति तु पक्षीसमासः ।
स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वो-
दिशब्दः स दिक्शब्द आधीयते, शब्दप्रहणात् । अन्यथा
दिग्भ्य इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । अथर्वः, दिशः पूर्वोदिव्यवस्था-
यानि—इति 'असंज्ञायाम्' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधात् 'पूर्वस्यो
दिशि वसति' इत्यादि न सिध्यति, पीरपेचसंज्ञाश्रयणात् । इह
च तदभावादोषः ॥

पुंवद्भावस्थितिः । दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तान-
पेक्षणात् समानायामाकृतौ भाषितपूर्वत्वमाभावात् ॥

सर्वेनाह इति । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न
प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वे-
नामसंज्ञायाः प्रवर्तनात् ॥ तदेवं 'व्यवस्थायाम्' इति विषयो
निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं, 'सर्वेनाह' इत्येतन्मात्रं
कर्तव्यमित्याह—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अयं समाना-
कृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः । दिग्वाचिनां त्वयं द्वन्द्वः ॥ वृत्ति-
मात्र इति । तद्वितवृत्तिः समासवृत्तिश्च ॥

(उद्घोतः) ननु व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकस्यापि दाब-
न्तस्य दिश्येव वृत्तेस्तस्यापि दिग्भ्यविचारमाभावात् 'पुंवद्भावस्तु न
सिध्यति' इत्यदिगमभाष्यमसङ्गतत आह—व्यवस्थानिमित्त इति ॥
स्वभावत एवेति । दिगतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तभूतार्थानपेक्षेयत्वर्थः ।
एवं च 'दिशं यो न व्यभिचरति' इति भाष्यस्य—दिगतिरिक्तमर्थं प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वेनापि यो नाश्रयत इत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति भाष्यस्य
—दिशि रूढा दृष्ट इत्यर्थः । तदाह—स्वरूपव्यतिरिक्त इति ।
स्वरूपं—वाचकशब्दस्वरूपम् । यदा—स्वरूपं—वाच्यव्यतिरिक्त इति ।
तस्यैव विषयताद्वयेन भागमिति बोध्यम् ॥ पीरपेचैवेति । दिक्षु
त्वैश्वरः संज्ञेत इति भावः । अत एव 'विशेषां देवानाम्' इति

सिद्धम् । एवं च दिग्वाचकानां व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावे
इति स्थितम् । नन्वेवं व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि 'दिशमेव यो
विशेष्यतयाऽऽह स दिक्शब्दः' इत्याशयवाचक रमणीयादित्यतिप्रसङ्गः,
पुनस्तस्य च सिद्धिः, इति चेन्न; अतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारक-
वोधाननुभवेन तथा धक्तुमशक्यमिति भाव्याशयात् । किञ्च तादृश-
प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रय देशकालयोरपि बोधाच्चदुक्तार्थो वक्तुमशक्यः ।
ननु तु स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिमित्तपेक्षो दिग्बोधको दिक्शब्दः ।
न हि तथा देशादिबोधः, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरसापेक्ष एवेति न
दोषः ॥ प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणादिति । दिग्व्यतिरिक्तार्थरूपप्रवृ-
त्तिनिमित्तानपेक्षणादित्यर्थः ॥ व्यवस्था नेति । व्यवस्थासापेक्षं न
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ तथापि वास्तवीति । पृथगीभ्यमाणादुद-
वाचकवर्त्यन्तदेशरूपोपाध्यायनचिह्नानां दिति रुचिस्वीकारादित्यर्थः ।
तादृशोपाधिविशिष्टाया दिशो बोधात्तदन्तर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येवेति
भावः ॥

न तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति । व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृत्तिनिमित्ते सतीति
नार्थ इति भावः ॥ ननु भावितुंरुक्ताभावेऽयमपि पुनर्भावः कथ-
मत आह—अयमिति ॥ येष कीजं दर्शयति—दिग्वाचिनां विवृति ॥

(न्यासप्रयोजनभाष्यम्)

विशेषणार्थं तर्हि ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'पथ्यतसर्थप्रत्ययेन' २।३।३० इति । पथी तसर्थ-
प्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात्—ततो ग्रामात्,
यतो ग्रामादिति ॥

(मदीयः) ततो ग्रामादिति । अन्यादियोगे पथमी
भाषित्वा षष्ठी स्यात् । यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदा 'उपपद-
विभक्तेः कारकविभक्तिबोध्यसी' इति न्यायादप्रसङ्गः षष्ठाः ॥

(उक्तोक्तः) ननु 'ततो ग्रामाद' इत्यस्य 'आगच्छति' इत्यादाव-
न्वेषेऽपादानत्वापन्धनी सिद्धा । न च तदा षष्ठ्याः प्रसङ्गः, पञ्चम्याः
कारकविभक्तित्वादेत आह—अन्यादीति ॥

(९६४ निपातनसूत्रम् ॥ ५।३।१ आ. १६)

२१८९ उपर्युपरिष्ठात् ॥ ५।३।३१ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

उपर्युपरिष्ठादिति किं निपात्यते ?

(५८२० सूत्रार्थनिर्देशवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊर्ध्वस्योपभावो र्लिरिष्ठातिलौ
च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्ध्वस्योपभावो र्लिरिष्ठातिलौ च
प्रत्ययौ निपात्येते । उपरि, उपरिष्ठात् ॥

(९६५ निपातनसूत्रम् ॥ ५।३।१ आ. १७)

२१९० पश्चात् ॥ ५।३।३२ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

पश्चादिति किं निपात्यते ?

(५८२१ सूत्रार्थप्रत्यायकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपरस्य पश्चभाव आतिश्च
प्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपरस्य पश्चभावो निपात्यते, आतिश्च
प्रत्ययः । पश्चात् ॥

(उक्तोक्तः) भाष्ये—अपरस्येति । लिङ्विशिष्टपरिभाष-
वाऽपराशब्दस्यापि ॥

(५८२२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दिक्पूर्वपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्पूर्वपदस्य चोपरस्य पश्चभावो व-
क्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात्, उत्तर-
पश्चात् ॥

(उक्तोक्तः) दक्षिणपश्चादिति । दक्षिणायाम् अपरसाश्वा-
न्तरालं दिगिति विग्रहः । तस्याभिलाषिप्रत्ययः ॥

(५८२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य
पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥
(उक्तोक्तः) समासे इति । 'दिग्वाचकैः' इति शेषः ॥

(५८२४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अर्धे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो
वक्तव्यः । पश्चार्धः ॥

(उक्तोक्तः) अर्धे चेति । 'विनाऽपि दिग्वाचकपूर्वपदस्य'
इति शेषः ॥

(९६६ विधिसूत्रम् ॥ ५।३।१ आ. १८)

२१९३ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः

॥ ५।३।३५ ॥

(एतत्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५८२५ अनुवृत्तिनिर्द्धारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपञ्चम्या इति प्रागसं ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसंस्तत्
द्रष्टव्यम् ।

१ 'दिक्पूर्वपदस्यापरस्य' इति क. पाठः ॥

२ 'उत्तरपश्चाद' इत्यस्य क. उत्तरे न पाठः ॥

३ 'प्रागसं' इति क. पाठः ॥

द्वेष्यं विजानीयात् अविशेषेण इत उत्तरमपञ्चम्या
इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाऽन्वाचष्टे—‘अपञ्चम्या
इति प्रागसः’ इति ॥

(१९७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १९)

२१९४ दक्षिणादाच् ॥ ५ । ३ । ३६ ॥

(लाघुप्रत्ययाधिकरणम्)

(चकारप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वार्थः,

चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा
स्यात् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरा-
र्थेन चकारेणानुवन्धेन । प्रत्ययस्वरैणैव सिद्धम् ॥

(सिद्धातिनः समाधानभाष्यम्)

विशेषणार्थस्तर्हि ।

क्व विशेषणार्थेनार्थः ?

‘अन्यारदितरतैदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुके’
२।३।३९ ॥

(प्रदीपः) विशेषणार्थ इति । वाक्यस्मरणयोर्
आकारोऽननुबन्धकसत्त्वाद्भूतय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वाक्येत्यादि । यद्यपि स आकारो न प्रत्ययस्त-
भाष्यम्यादिसाहचर्यादप्रत्ययस्य तस्यैव ग्रहणापत्तिरिति भावः ॥

(१६८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २०)

२२०० संख्याया विधार्थं धा

॥ ५ । ३ । ४२ ॥

(धाप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग उपाधीयते तदा
तस्मान्कार्यत्वादिनिष्ठेऽपि विषये प्रसङ्गः । यदा तु विधानं
विध इति ‘धवर्थं कविधानम्’ इति के कृते पुलिङ्गविदेशलया
तस्यैकार्थत्वाच्चादिप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) विधशब्दार्थः प्रकार एव प्रसिद्ध इति संश-
यादुपपत्तिराह—यदेति ॥ एकार्थत्वादिति । प्रकाररूपप्रथम-
वभाषार्थकत्वादित्यर्थः ॥ पृथग्भावः—भेदः ॥

(विधार्थं विज्ञासाभाष्यम्)

विधार्थं इत्युच्यते, को विधार्थो नाम ?

विधाया अर्थो विधार्थः ॥

यद्येवम्—एका गोविधा, एका हस्तिविधा—
अत्रापि प्रामोति ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) विधाया अर्थ इति—आचार्यदेशीयवच-
नम् ॥ गोविधेति । अर्थ-विधा—उच्यते ॥

(५८२६ विधार्थनिर्धारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे ॥ * ॥

(भाष्यम्) धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्त-
व्यम् ।

(धात्वर्थपृथग्भावविज्ञासाभाष्यम्)

कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः ?

किं यत्तदेवदत्तः कंसपाश्यां पाणिना ओदनं भुङ्क
इति ।

नेत्याह ।

कारकपृथक्त्वमेतत् ॥

यत्तर्हि तत्-कल्पे भुङ्के, सायं भुङ्क इति ।

नेत्याह ।

कालपृथक्त्वमेतत् ॥

यत्तर्हि शीतं भुङ्के, उष्णं भुङ्के इति ।

नेत्याह ।

गुणपृथक्त्वमेतत् ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । किं धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ
इति कारकं विवक्षितम्, अथ वा धातोरर्थो धात्वर्थः=क्रिया
विवक्षितेति प्रश्नः ॥ कल्प इति । कल्पमद्विषयमुच्यते ।
कालपृथग्भावात् पृथग्भावः मन्यते ॥

(उद्घोतः) धातुकृत इति । धात्वर्थकृत इत्यर्थः । तेन
कारकं कर्मादिष्वपदेऽनुक्तं कियत इति तद्व्याख्येयकृतमित्यर्थः ।
अथ कारककालगुणेषु स्वतो भेदः, क्रियायां तु स्वतोऽस्तम्भवात्प्रकार-
कृतः, क्रियाया धातुना निवृत्तेर्भेदाया एवेतिरिति बोध्यम् ॥ पृथ-
ग्भावः मन्यत इति । ‘क्रियायाः’ इत्यादिः । उत्तरं तु कालस्यैव
पृथक्त्वम्=भेदो गम्यते, न तु तत्कृतः क्रियाया इति ॥

(धात्वर्थपृथग्भावनिर्द्धारकभाष्यम्)

कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः ?

कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः—क्रिया ॥

यद्येवं क्रियाप्रकारेऽयं भवति । विधयुक्तगतश्च
प्रकारे भवन्ति । एवंविधम्, एवंयुक्तम्, एवंग-
तम्—एवंप्रकारमिति ॥

(प्रदीपः) कारकाणामिति । पूर्वपदार्थविषये एव
प्रप्रतिवचने, पृथग्भावस्य सुशानत्वात्तद्विषयप्रश्नयोगात् ।
तत्र पञ्चधा गच्छतीत्येकस्या गमनक्रियायाः शब्देन निवृत्तमे-
दायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः ॥

यद्येवमिति । सूत्रन्यायेनैव सिद्धे वार्तिके नारम्भणीय-
मित्यर्थः । तथा हि—सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार
उच्यते । न च गुणकालकारकपृथक्त्वे किन्चित्सामान्यमुपात्तं,
यस्य प्रकारः स्यात् ॥

ननु सूत्रन्यासे 'पञ्चधा श्लोकाः' इत्यादावपि प्रत्ययेन भाव्यम्, वार्तिकन्यासे तु न भाव्यम् । 'एकधा शुद्धे' इति च पृथग्भावाभावाप्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः । नैप दोषः । 'पञ्चधा श्लोकाः' इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेऽपि 'अस्ति' इति क्रियापदपञ्चम्यादयः क्रियापृथग्भावः । 'एकधा शुद्धे' इत्यादावनेकप्रकारमुक्तिरपि एकप्रकारस्य भुजेरस्यैव पृथग्भावः । 'एकः पाकः' इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वादप्रत्ययाभावः । प्रकारविषयायां तु भवत्येव 'एकधा पाकः' इति । 'पञ्च पाकाः' इत्यादौ भिन्ना एव पाकाः, न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति । 'पञ्चधा पाकः' इत्यादौ तु भवत्येव ॥

(उद्घोतः) ननु विशिष्टग्रन्थे विशेषणशमात्रप्रत्युत्तरमनुक्तमत आह—पूर्वपक्षेति ॥ भाष्ये—प्रवृत्तिविशेष इत्यस्य विवरणं—क्रियेति ॥ शब्देनेति ॥ 'आस्यातशब्देनोपस्थितायाः' इति शेषः । अनेन क्रियाया एकार्त्वं समाधिष्यत् ॥ प्रकारलक्षणमिति । पञ्चशब्देनेति भावः । एतेन पञ्चशब्दस्य क्रियापृथग्भाववृत्तिव्युत्पत्तयः । 'वैकर्म्यभेदवदत्ताः पञ्चानि' इत्यादौ विधेति न, शब्दत एकार्त्वेनोपस्थिताया एव सङ्ख्याया भेदप्रतिपादनं तत्रैव भाष्ययोर्वचोऽपि बोध्यम् । तदुक्तं—निवृत्तभेदाया इत्यादि ॥ भेदको विशेष इति । पञ्चसङ्ख्यासुभेदकमर्थमद्रूपमिति बोधः । नन्वेवं कारकादिपृथक्त्वेऽपि 'दिवा चतुर्धा शुद्धे' इत्याद्यापचितत आह—न च गुणेति । उक्तमिति भावः ॥

पञ्चधा श्लोक इति । अस्य पञ्चप्रकारः श्लोक इत्यर्थः । अत्र भेदकः—विशेष—छन्द आदिः ॥ क्रियापदानुपपन्नादिति । पञ्चसप्तत्यायाः पञ्चप्रकारात् कर्तुः पञ्चप्रकारत्वादेव—इति श्लोकस्यापि तत्रमर्थसिद्धमिति भावः ॥ असीति—योग्यक्रियोपलक्षणम् । पञ्चस्य सूत्रेऽप्यभिधानस्याभावात्क्रियाविषय एव प्रकारो शुध्यत इति भावः । 'दिवा गच्छति' इत्यादौनेकस्या एव क्रियाया अन्तरप्रकारः प्रदीयत इति बोध्यम् ॥ प्रकारस्याविवक्षितत्वादिति । पाकव्यक्तेरुत्पत्त्येव विवक्षितम्, न त्वन्तरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारकत्वमित्यर्थः ॥ इत्यादौ त्विति । एकस्यैवानेकप्रकारवत्त्वविवक्षणादिति भावः ॥

(९६९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २१)

२२०२ एकाद्वौ ध्यमुजन्त्यतरस्याम्

॥ ५ । ३ । ४४ ॥

(धमुजोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) धामहर्षेऽनुवर्तमाने पुनर्धोमहर्षं धामात्रस्यादेशार्थम् । अन्यथाऽऽनन्तर्यादधिकरणविचाल एव ध्यमुज्जविश्याते । तत्तत्र विधार्थं न स्यात्—एकध्वं शुद्ध इति ॥

(उद्घोतः) धामहर्ष इति । अनुवर्तमानस्य च पूर्वमेव विहितस्य पुनर्विधानासम्भवात्सान्निध्यमेव विधास्यत इति भावः । धामात्रस्येति । विधार्थं विहितस्यापीत्यर्थः । प्रतर्धमेव स्यान्वा-

देशभावाश्रयणम्, प्रत्ययान्तरेऽप्येतदोपायः । अनन्तरत्वात् 'अधिकरणविचाले' इत्यस्यैव सम्बन्धः ॥

(५८२७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सहभावे ध्यमुज्ज ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहभावे ध्यमुज्ज वक्तव्यः । एकध्वं राशिं कुरु ।

स तर्हि वक्तव्यः ?

(प्रदीपः) सहभाव इति । अनेकसार्थसंकीकरणं सहभावः । इहाधिकरणविचालः—एकस्य द्वयस्य विभागेनावस्थापनम् । यथा—एकं राशिं पञ्चधा कुरु इति । 'एकध्वं राशिं कुरु' इत्यत्र त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावात्साध्यधिकरणविचाल इति मन्यते । वचनं तु विधार्थमेव स्यात् । धामहर्षं तूत्तरार्थमेव स्यात्, द्वयोरर्थयोर्ध्यमुज्जर्थम्—द्वैधं शुद्धे, एकं राशिं द्वैधं कुर्वेति ॥

(उद्घोतः) ननु तत्रापि 'अधिकरणविचाले' शब्दे सिद्धमत आह—इद्वेति ॥ नास्त्यधिकरणेति । एवञ्च 'अधिकरणविचाले' इत्यस्यासम्भवादयासम्भवं एवेति भावः । तदाह—वचनं त्विति । नन्वेवं 'धः' इति व्यर्थमेत आह—धामहर्षं त्विति । 'द्विज्योश्च धमुज्ज' इत्यादौ । तत्रार्थद्वयेऽपि च सम्भवादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । 'अधिकरणविचाले' इत्युच्यते, न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः—यदेकमनेकं क्रियते, यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः ॥

(प्रदीपः) न चावश्यमिति । अधिकरणं—द्रव्यमुच्यते । तस्य विचालः—अन्यथाकरणम् । तत्चेकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणमिति सूत्रैर्गोचरसिद्धिरित्यर्थः । अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेव 'अधिकरणविचाले च' इति सूत्रम् । एकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि सम्भवात् पूर्वमेव सिद्धत्वादित्याहुः ॥

(उद्घोतः) इत्याहुर्इति । अत्राश्विनीर्ध्वं त्वनेकसंकीकरणेऽपि प्रकारसम्भवं, अत एव 'एकधा' इति सिद्धिरित्यने ॥

(९७० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २२)

२२०३ द्विज्योश्च धमुज्ज ॥ ५।३।४५ ॥

(धमुजोऽधिकरणम्)

(५८२८ उपसर्कस्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धमुजन्तात् स्थायं दृढदर्शनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धमुजन्तात्स्थायं डो दृढपते, स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

(प्रदीपः) पथि द्वैधानीति । साध्यकत्वेऽपि स्वभावात्सत्यव्यक्तित्वात् लिङ्गपठ्यायोगः । तत्रैकशेषेण बहुवचनम् । क्वचित्तु 'मतिद्वैधानि' इति पाठः ॥

(उद्धोतः) ननु वनतस्याव्यवसायतः स्वार्थे हे तदन्त-
स्याप्यसत्त्वधर्मतया 'हेधानि' इत्युक्तमत आह—स्वाधिकारवे-
पीति ॥ सत्त्ववात्स्व्यादित्यस्य—प्रकारवदात्स्व्यादित्यर्थः ॥ वडु-
वचनं कथमत आह—एकशेषेणेति । पथि द्वैधानीत्यस्य—तद्विशेषे
द्विप्रकाराणि ज्ञानानि, यदा पथि राशीन्धैषं कुर्वित्यर्थः । संशये
द्विप्रकाराणि ज्ञानानीत्यर्थः ॥

(१७१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २३)

२२०५ याप्ये पाशप् ॥ ५ । ३ । ४७ ॥

(पाशपोऽधिकरणम्)

(५८२९ याप्यार्थेनोपक्रमार्थिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाशपि कुत्सितग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् ।

वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः ।

यो हि 'यापयितव्यो याप्यः' तत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) याप्यशब्दोऽयमस्य पादानसाधनो यापिता
अस्माद् गुण इति याप्यः—कुत्सितः । अस्ति कर्मसाधनो याप-
यितव्यो याप्यः, देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषा-
नुपादानादितिप्रसङ्गं मत्वाऽऽह—पाशपीति ॥

(अतिप्रसक्तिनिवारकभाष्यम्)

अथ वैयाकरणः शरीरेण कुशो व्याकरणेन च
शोभनः, कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति ।

न कर्तव्यः ।

कथम् ?

यस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने—तद्-
गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्यस्य
भावात् द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥

(प्रदीपः) तद्वृण इति । कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्य
इत्यर्थः । एतच्चान्तरङ्गत्वाद्भ्यते, प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासन्न-
त्वात् कुत्साश्रयस्य न्यायमत्वात् । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य
कुत्सा न संभवति—अथको देवदत्तकः, सकः—इत्यादौ, तत्र
सहचरितगुणकियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव । एवं च देवद-
त्तपाश इत्याद्यपि भवति, यथभिधानमस्ति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—तदभिधानेत्यस्य व्याख्या—तद्वृणे
वक्तव्ये इति ॥ ननु न वैयाकरणत्वरूपे गुणेऽयं प्रत्ययः, प्रकृतेर-
तर्निरपेक्षशक्योक्तत्वात् आह—कुत्सितत्वेनेति ॥ प्रत्यासन्न-
त्वादिति । शब्दवाच्यत्वेनेति भावः । कुत्साश्रयणस्येत्यस्य—'तत्र'
इत्यादिः । यत्र त्विति । जागौ कुत्सासम्भवदिति भावः । देव-
दत्तक इत्यादौ 'कुत्सिते' इति कम् ॥

(१७२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २४)

२२०६ पूरणाद्भागे तीयादन्

॥ ५ । ३ । ४८ ॥

(अन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(पूरणग्रहणप्रयोगनभाष्यम्)

पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम्, न ह्यपूरणस्तीयशब्दो-
ऽस्ति यत्र दोषः स्यात् ।

ननु चायमस्ति—मुखतीयः, पार्श्वतीय इति ।
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य—इत्येवमस्य न भवि-
ष्यति ।

उत्तरार्थे तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम्—'प्रागेका-
दशभ्योऽच्छब्दसि' (४९) इति पूरणाद्यथा स्यात् ॥

(१७३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २५)

२२१० एकादाकिनिच्चासहाये

॥ ५ । ३ । ५२ ॥

(आकिनिचोऽधिकरणम्)

(५८३० पूर्वपक्षिण उपसंख्यानकार्थिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकादाकिनिचि द्विवह्यं

प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादाकिनिचि द्विवह्यं प्रत्ययो
विधेयः । एकाकिनौ । एकाकिन इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

एकशब्दोऽयं संख्यापदम्, संख्यायाश्च संख्येय-
मर्थः ॥

(प्रदीपः) एकादाकिनिचीति । एकशब्दः संख्या-
वाक्येभ्येति मन्यते । असहायग्रहणं तदर्थस्य विशेषणत्वाद्भा-
विधेयनिर्देशः, अविद्यमानतुल्यजातीयैककार्यसहायार्थवाचिनः
प्रत्ययो यथा स्यात्, एकमाकाशमित्यादौ मा भूदिति ॥

(उद्धोतः) नन्वसहायार्थैकशब्दादन्वयविधानेन द्विवह्यो-
रपि सिध्यत्येवम् आह—एकशब्द इति । प्रसिद्धतत्वात् एवात्र
गृह्यत इति मन्यत इत्यर्थः । एवञ्च शास्त्रे सर्वत्र एकशब्दाद्-
वादे तस्यैव ग्रहणं न्यायम्, अन्यथा 'एतेऽस्यप्राणाः', 'तेनै-
कदिक्' इति भाष्यवृत्तौ ज्ञानमपि पूर्वपक्षिणः कर्तव्यं स्यात् । नन्वे-
वमसहायग्रहणं किमर्थमत आह—असहायग्रहणमिति । तद-
र्थस्य विशेषणत्वादिति । एकशब्दाभ्यविशेषणत्वादित्यर्थः ॥
नानिधेयनिर्देश इति । नैकशब्दाभ्येतिर्देश इत्यर्थः । अस्य
'मा भूत्' इत्येवमन्वयः ॥ अथविशेषणत्वमुपापद्यति—अविद्य-
मानेति । अविद्यमानतुल्यजातीयैककार्यं सहायो यस्मात्स्य,

१ 'एकाको । एकाकिनौ । एकाकिन' इत्येवं पाठः क. पुष्पके ॥

२ भाष्यसूत्राज्ञानमपीति । एतेऽस्यप्राणा इत्यत्र एकशब्दस्य मन्वयः

काम्यम्, तेनैकदिगिभ्यः च एकशब्दस्य समानार्थत्वम् । अशोभनमपि
अनुपादानार्थासंख्यावाचकत्वाभावेति न दोष इति भावः ॥

तादृशाभ्यानिव इत्यर्थः । एवं च संप्रयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषा-
वगतिरेतुलात् 'एकमाकाशम्' इत्यादिभ्यामुच्यते बोध्यम् ॥

(५८३१ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् ॥ * ॥
(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

द्विवह्वर्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो व-
क्तव्यः ॥

(प्रदीपः) कथं पुनर्द्विवह्वर्थे प्रत्ययो विधीयते ? न ह्येक-
शब्दो द्विवह्वर्थे वर्तते इत्याह—सिद्धं त्विति । संख्यैवादेशः
संख्यादेशः, स च द्विवह्वशब्दयोरसहायस्य वैल्यर्थः । द्विवह्व-
शब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव ॥

(उद्धोतः) इत्याहेति । पूर्ववार्तिकमसह्यतमित्यत आहै-
त्यर्थः ॥ आश्रयणीयमेवेति । 'द्वौ काशकाशौ' इत्यादौ व्यावृत्त्य-
र्थमित्यर्थः ॥

(५८३२ प्रकारान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ असहायस्य वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) असहायस्य वा एकशब्द आदेशो
वक्तव्यः । असहायः—एकाकी । असहायौ—एका-
किनी । असहायाः—एकाकिनः ।

सिद्धयति ।

सूत्रं तर्हि मिथ्येते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तमेकादिकनिचि द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधा-
नमिति ।

नैष दोषः ।

अयमेकशब्दोऽस्त्येव संख्यापदम् । तद्यथा-
एकः, द्वौ, बहव इति ।

अस्त्यन्तार्थे वर्तते । तद्यथा—'सधमादो बुद्ध्प-
कास्ताः' । अन्त्या इत्यर्थः ।

अस्त्यसहायवाची । तद्यथा—एकाग्रयः, एक-
हलानि, एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति ।

तद्योऽसहायवाची तस्यैव प्रयोगः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिप्रवृत्ति व्याकरण-
महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये

पादे प्रथममाहिकम् ॥

(प्रदीपः) अयमेकशब्द इति । उपलक्षणं चैतदर्थ-
प्रदर्शनम् । प्राथम्येऽपि हि वर्तते—'एके अल्पप्राणाः' 'एको
गोत्रे' इति । समानार्थेऽपि वर्तते—'तेनैकदिक्' इति । साधार-

णेऽपि वर्तते—'देवदत्तयज्ञदत्तयोरेका माता' इति ॥ एकाग्रय
इति । अत्राकिनिचः कनो वा लुङिवहेयः ॥

इत्युपाध्यायज्ञेयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

(उद्धोतः) नन्वेकाग्रय इति कथं ? कनाकिनिचोः आश्रयत
आह—अत्रेति । 'आकिनिच' इति चेन्न 'मानपञ्चक्योऽ—' इत्यो लुप-
पनुकृत्यते, स च कनाकिनिचोरेव । विधानसामर्थ्यात्पक्षे श्रवणं,
तच्च भाष्यप्रयोगादभिधानाच्च व्यवस्थितमित्याहुः ॥ साधे—तद्योऽ-
सहायेति । एवञ्च 'असहाय' इत्यभिप्रेयनिर्देश इति भावः ॥

इति श्रीशिवमहर्ष्यतत्त्वतीर्षणनारागोजीमहर्ष्ये
ह्योते पञ्चमाध्यायस्य तृतीयेपादे प्रथममाहिकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाहिकम् ॥

(५७४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. २९)

२२१३ अतिशायने तमविष्टनौ

॥ ५ । ३ । ५५ ॥

(तमपोधिकरणम्)

(अतिशयनाथेबोधकभाष्यम्)

अतिशयन इत्युच्यते—किमिदमतिशयन इति ?
देय्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते । यावद् सूत्रात्प्रकर्षं
अतिशय इति तावदतिशयन इति ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । किमर्थं प्यन्तस्य निर्देश
आहोस्विदप्यन्तस्य, कथंश्च शेषार्थ इति सन्दिहानः घृच्छति ॥

देय्या इति । देय्याः—देय्याः—साधुत्वेन प्रतिपाद्याः, एते
सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थम्, ततो निपातना-
दीर्घत्वमित्युक्तं भवति ॥ यावदिति । यावत्तावच्छब्दो परि-
माणोपाधिकावपि परिच्छेदसाधर्म्यादप्यत्रापि प्रयुज्यते ॥

प्रकर्ष इति । अनेकार्थत्वाद्वात्तुर्वा शेरिभिमवे, अतिशब्दस्तु
द्योतकस्तस्यैवार्थस्य । यथा—तिष्ठतिर्गतिर्निष्ठौ वर्तते, स एव
गतावपि, प्रशब्दस्तु तत्रत्यस्य प्रारम्भस्य द्योतकः—प्रतिष्ठत
इति ॥

(उद्धोतः) यवति वृष्णा प्यन्तनिर्देशनिश्चयस्तथाऽपि तत्रा-
र्थासङ्गतिरित्याशयेन सन्देह इत्याह—किमयमिति । प्यन्तेश्च-
सङ्गतिर्नाथे खुदीमविष्यति ॥ अर्थादुत्तराभिप्रेय इत्याशयेनोचर-
देय्या इति । यत्तदेवेत्यः परिभागे वतुषो विधानादाह—याव-
दिति । यावत्तावच्छब्दाविमौ निपातावच्छब्दावित्यन्ते । नैतेरे
ख्युक्तिरिति भावः । 'अतिशये' इत्यत्र कर्तव्यम् ॥ ननु शेषेः कथं
प्रकर्षोऽर्थात् आह—अभिभवे इति । सापेक्षेयत्वरस न्यूनी-
करणकमे इत्यर्थः । अत एव 'शुद्धमतिशये' इति सकर्मकत्वमुपप-

१ असङ्गतमिति । यथैव हि द्वे व्यापारने त्र्येखलसङ्गतमिति भावः ॥

२ कर्तरिति । 'अतिशयनशब्दे' इत्यादिः ॥

३ देय्या देय्या इति । 'अतिशयने' इत्यर्थं प्यन्तस्य निर्देश इत्येत-
पपद्यते, प्यन्तावच्छेदः । अप्यन्तस्य तु नैतदर्थं सुमभिव्यक्तिं प्यन्तत्वाभावेऽपि
'अतिशयने' इत्येतदर्थं निपातल इत्यर्थः ॥

बन्ध् । तस्यैवाधेयेति । तत्राताऽऽस्तित्वात्कार्यस्यैवैः, दृष्टान्तोपपादनंकेन तथैव लाभात् ।

(प्रकर्षोन्मेषयोधकाभाष्यम्)

कस्य पुनः प्रकर्षं प्रत्यय उत्पद्यते ?

‘ङ्याप्रातिपदिकात्’ (४।१।१) इति धर्तते, ङ्याप्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ।

ङ्याप्रातिपदिकं वै शब्दः, न च शब्दस्य प्रकर्षोपकर्षौ स्तः ।

शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) कस्य पुनरिति । द्रव्याविनीह प्रकृतिः,

न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति सत्त्वा प्रश्नः ॥

ङ्याप्रातिपदिकादिति धर्तते इति । ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरैतैस्तद्धितैर्न संवितव्यम् । यदुक्तं—‘प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽङ्गी विनक्तयन्तः’ इति । ‘घकालतनेषु कालनामः’ इत्यल्लुपितधनाल्लिङ्गाच्च । नैष दोषः । प्रकृतेरिदमुपलक्षणम् । सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु, ङ्याप्रातिपदिकं चेति विशेषे तात्पर्योभावः ॥

न च शब्दस्येति । शब्दस्याभिधानत्वादभिधानस्य चाभिधेये गुणभावाद् गुणस्य च श्लोकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः । यदा तु तस्य गुणभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः—उच्चतरः शब्दः, नीचतरः शब्द इति । ननु च यथा शुक्रतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्षे आश्रयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन, तथा शब्दस्याप्याश्रयताम् । नैतदस्ति । आश्रयो द्रव्यसमवेताः खर्गं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः, शब्दस्तु वाचकत्वादाभिधेयासमवायात्, खगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्तोऽवगमयितुमिति तत्प्रकर्षं प्रत्यनपेक्ष एव ॥

(उद्घोतः) ननुपसितत्वात्प्रकृत्यैवप्रकर्षं प्रत्यय उत्पत्स्यत इति ‘कस्य पुनर्’ इति प्रश्नोऽनुगमनोऽत आह—द्रव्यवाचिवीति । द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षोभावमप्ये स्वर्गमेव वदित्यपि ॥

ननु सुबन्तेति । सुबन्तेन समानाधिकरणा वृत्तिर्येषां तैरित्यर्थः । अनेन ‘अतिशान्ते’ इत्यस्य प्रकृत्यैवविशेषणत्वं सूचयति । एतैस्तद्धितैरित्येतेनान्यतन्नामिकां नामान्येषां चोक्तानां समानाधिकरणवृत्तित्वाभावं ध्वनयति ॥

ननु शब्दस्यापि तारतातरत्वादिप्रकर्षोऽन्वेयेत्यत आह—शब्दस्येति । अभिधानत्वादिति । अभिधानत्वादिप्रकर्षं सूचयति । अन्विष्ये गुणभावादिति । अन्विष्येप्रतिपादने व्यवसालगतप्रकर्षप्रतिपादने तस्य तात्पर्योभावादिति भावः ॥ उच्चतर इति । अस्य हि शब्द एव वाच्य इति न तस्य गुणत्वमिति भावः । वस्तुतस्तत्रापि तद्वत्तुगुणस्योक्त्यादेरेव प्रकर्षः, न तु स्वस्वतः शब्दे इति बोध्यम् ॥ ननु गुणभूतगुणादिप्रकर्षं यथा प्रत्यवस्थाया गुणभूतशब्दप्रकर्षोऽप्यस्तु इति शङ्कते—ननु च यथेति ॥ शब्दस्यापीति । वाचकस्यापीत्यर्थः ॥ शुक्रादय इति । तेषां हि द्रव्याभितत्वेन तत्प्रकर्षस्य

द्रव्यप्रकर्षप्रयोजकताया वस्तु शब्दस्येति शब्दगतस्य तस्य तत्प्रकर्षं प्रति अन्विष्येजकत्वादिति भावः ॥ गुणप्रकर्षोऽयम् इति । द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तदाश्रयं युक्तमित्यर्थः ॥ तत्प्रकर्षं प्रति—द्रव्यप्रकर्षं प्रति, अनपेक्ष एव—तदनुपपादक एवेत्यर्थः । यद्यपि शब्दाधेयोरपि तादात्म्याध्यासः ‘तस्य भावः’ इति सूत्रे कैयटेनोक्तः, पातञ्जलसूत्र-तद्भाष्यादी च स्पष्टः, शब्दालिङ्गितैव कार्यप्रतीतिर्होदिभिरुक्तैस्तत्वेन तस्याप्यभिधेयसमवायः, तथापि स्वरूपत उच्चत्वादिरूपेण तद्वत्प्रकर्षेण द्रव्यस्य प्रकर्षो न प्रतीयत इति तात्पर्यम् । न च शब्दस्य—प्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां तदपेक्ष प्रकर्षोपकर्षौ स्तः—प्रतीतिविषयो भवत इति भाष्याश्रयार्थः ॥

(प्रातिपदिकार्थप्रदर्शकाभाष्यम्)

कः पुनर्ङ्याप्रातिपदिकार्थः ?

द्रव्यम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्येते ।

एवं तर्हि—गुणः ॥

(प्रदीपः) द्रव्यमिति । यत्किंचिदितं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्रव्यत्वेन विवक्षितम् । तेन जातिगुण-क्रिया अपि गृह्यन्ते ॥ न वै द्रव्यस्येति । यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः । तथा हि—‘शुक्रतरं रूपम्’ इत्यत्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणाद् द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात् प्रकर्षः ॥

एवं तर्हीति । आश्रितोऽन्विषयधर्मो गुणः, स कश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, शुक्रतरः पट इति यथा । पटस्य स्वतो न शुक्रस्य नाप्यशुक्रस्य शुक्रो गुणो व्यपदेते हेतुः, एवं स्वगतप्रकर्षद्वारेण द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति । तदुक्तं हरिणा—

द्रव्यस्याव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽन्विधीयते ॥

अरूपं पररूपेण द्रव्यमाध्यायते यथा ।

अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते तथा ॥ इति ॥

यद्यपि द्रव्ये तत्र बहवो गुणाः सन्ति, तथाऽप्यन्तरात्तत्राप्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः । क्रियाशब्देभ्यः पाचकादिभ्यः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तत्प्रकर्षं प्रत्ययः । जातिशब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सदृचरितप्रसिद्धाहोहादिप्रकर्षं प्रत्ययः । उपाधिरसंगेण तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो नापि शब्दवाच्यत्वमस्ति । तदुक्तम्—

सर्वत्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्यापेति वाच्यताम् ॥ इति ॥

तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा भा, आश्रितधर्मद्वारकस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते, न तु तस्मिन्निर्देशः स्वगतः । ‘अद्रव्यप्रकर्षे’ इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो द्रष्टव्यः ॥

१ यदुक्तमिति । ‘कुल्लिपे’ ॥ ३।१।४ इति सूत्रे भाष्ये हल्यर्थः ॥

२ ‘प्रियकुत्सनादिषु’ एता प्रवर्ततेऽस्ती’ इति क. च. ह. पाठः ॥

३ अनेन—ननुतेरिदमुपलक्षणमिति प्रदीपप्रत्येन ॥

४ अ. ह. उल्लेखोः ‘सर्वस्यैव’ इति पाठः ॥

५ अद्रव्यप्रकर्ष इति । किमेतद्व्यपपत्तिरिति सूत्रे ॥

(उद्धोतः) ननु क्वादिशब्दानां गुणोऽप्यर्थ इति 'प्रातिपदिकार्थो द्रव्यम्' इत्यनुपपन्नमेवेत्यत आह—यत्किञ्चिदिदमिति । विशेषभूतमित्यर्थः ॥ स्वातन्त्र्येणेति । प्राधान्येन, विशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ननु 'शुद्धतरं रूपम्' इत्यत्र प्रधानस्य स्वतः प्रकरोऽस्त्वित्येतत् आह—गुणस्वापीति । प्राधान्येनाश्रयता—द्रव्यरूपस्य गुणस्वापि अभिज्ञात् रूपश्रितित्वाद्गोचरादेव प्रकरोः । किं पुनस्तान्त्रिकतन्मतद्रव्यस्त्वित्यर्थः ॥ निमित्तान्तरादिति । गुणगतशुद्धत्वादिति तस्मानाधिकरणनैमित्त्यादेरित्यर्थः । न तु स्वत एवेति भावः । 'एवं तर्हि गुणः' इति भाष्यस्य—'कथाप्रातिपदिकार्थः' इति शेषः ॥

ननु गुणप्रकर्षे आश्रीयमाणे, 'पाचकतरः' इति न दत्त आह—आश्रित इति ॥ स्वतः—विशेष्यभूतेन स्वरूपेण ॥ न शुद्धस्य—न शुद्धव्यवहारविषयस्य ॥ नाप्यशुद्धस्य—नापि तत्त्वव्यवहारविषयस्य ॥ शुद्धो गुण इति । प्रवृत्तिनिमित्तभूत इत्यर्थः ॥ व्यवपदेशहेतुः—'शुद्धः' इत्यादिस्वव्यवहारहेतुः । स्वगतप्रकर्षद्विरूपेति । स्वाश्रिताश्रितव्यसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ प्रकटव्यवपदेशहेतुः—प्रकटव्यवहारहेतुरित्यर्थः ॥

अव्यपदेश्यस्य—परमयोगमन्तरा स्वरूपेणाव्यवहार्यस्य ॥ व्यवपदेश्यस्य—व्यवहारार्थं यो भेदको गुण उपादीयते तत्प्रकर्षस्तद्व्याधिविरतिमधीयत इत्यर्थः ॥ अरूपस्य—स्वतन्त्रद्रूपभाववत्, रफटिकादि जगदिद्रूपेण रक्तश्लादियुगमाश्रयावत् इत्यर्थः । यदाऽद्वैतमते ऋषीव दत्त पररूपेण मायाकाव्यप्रादिसम्बन्धेन तत्तद्रूपमिदमेव व्यवहितवत् इत्यर्थः ॥

क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तादिति । प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धप्रतिशोभित्वादित्यर्थः । सम्बन्धेऽपि स्वतः प्रकर्षासम्भवात्तत्प्रतियोगिगत-प्रकर्षाश्रयमिति तात्पर्यम् ॥ बाह्यदोहारीति । यथा गोतर इत्यदौ ॥ ननु द्रव्यस्य स्वत एव प्रकर्षः किं नाङ्गीक्रियतेऽत आह—उपाधीति । स्वभावादिति भावः ॥

शब्देनेति । तत्राश्रितेत्यर्थः । शब्दशक्तित्वमावाधिति भावः ॥ नान्येभ्यः 'अद्रव्यप्रकर्षे' इत्यतः स्वादत्त आह—अद्रव्यप्रकर्ष इति । उपचरितो गुणक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो यत्र तादृशद्रव्येत्यर्थः । 'उच्चैस्तत्तरः' इत्युदाहरणम् । अत्र उच्चैःशब्द उच्चत्वादिनिश्चिष्ट-द्रव्यपरः । 'उच्चैस्त्वाम्' इत्यत्र त्वपिकरणशक्तिपर इति । अत्र उच्चत्वप्रकर्षेण तत्तावयस्य प्रकर्षेऽपि तस्य न द्रव्यत्वम्, अपि-करणशक्तिसिद्धान्ततया शक्तिविशेषगणितेनैव तस्य भानेनाप्रधानतया सर्वनामपरमार्थान्येवात्मा । एवं 'पूर्वाहेत्वाम्' इत्यादावप्येते बोध्यम् । अत्रापि विभक्त्यर्थतन्मन्त्रनिरूपिता विशेषणतैव तत्प्र-कृत्यर्थसेति वदमि ॥

(एकदेशिन गुणोपसंख्यानभाष्यम्)

एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम् । द्रव्यमपि ऊघाप्तातिपदिकायां गुणोऽपि । तत्र कुत एतत्—गुणस्य प्रकर्षं भविष्यति, न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्षं इति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । यथा गुणस्य नित्यस्य नित्य-द्रव्यसमवेतस्य कस्यचिन्महत्त्वादेः स्वतः प्रकर्षः, अनित्यस्य तु कारणकृतः, तथा द्रव्यस्यापीति मन्यते ॥

(उद्धोतः) महत्त्वादेरेति । आकाशं परममहत्त्वं 'पर-माणुः' इत्यादिप्रयोगादिति भावः । कारणकृत इति । रश्मिद्रव्य-प्रकर्षकृत इत्यर्थः ॥

(एकदेशिनः समानोपसंख्यानभाष्यम्)

क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्, शुक्लाङ्कणे मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) समानगुणग्रहणमिति । इत्योः परिपूर्ण-योर्मिश्रजातीययोगेणगोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षसद्भावात् कृष्णाच्छुद्धतर इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु मिश्रजातीययोः कर्षं स्वर्षेत्यत आह—द्वयोरिति ॥ भाष्ये—शुक्लाङ्कणे इति । कृष्णावधिकप्रकर्षं शुद्धशब्दान्मा भूदित्यर्थः ॥

(मलक्षेपभाष्यम्)

न तर्ह्यदानीमिदं भवति—अध्यर्थुर्वै श्रेयान्, पापीयान् प्रतिप्रस्थातुः, अन्धानां काणतम इति ?

(प्रदीपः) अध्यर्थुर्वै श्रेयानिति । अध्यर्थः परिपूर्ण प्रशस्यत्वं, प्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं, तयोः परस्परपक्षः प्रकर्ष इति मन्यते ॥ अन्धानां काणतम इति । अन्धा नेत्र-द्वयेन न पश्यन्ति । काणस्त्वैवेनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्षं मन्यते ॥

(उद्धोतः) नन्वध्वरोरन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः प्रशस्यतरत्वम-स्त्वित्येतत् आह—अध्यर्थोरिति । तदपेक्षमिति । वैजालेऽपि प्रकर्षं मन्यत इति भावः ॥

(प्रलाक्षेपपरिहारभाष्यम्)

समानगुणे एवा स्पर्धा भवति—अध्यर्थुर्वै श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः । पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः । अन्धानां काणतम इति कणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते । सर्वे इमे किञ्चित्पश्यन्ति, अयमेषां काणतम इति ॥

(प्रदीपः) समानगुण इति । समानगुणे मिश्रा-श्रयवर्तिनि विवक्षिते तदाश्रया स्पर्षेत्यर्थः ॥ कणिरयमिति । ततश्चान्धानामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते, न तु लोकप्रति-द्वम् । तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः । तथा च लोके प्रसिद्धि-रन्धानां काणो राजेति ॥

(उद्धोतः) वास्तवं काणत्वमिति । इष्टिर्वाक्यमित्यर्थः, 'अन्ध इष्टुपपाते' 'काम निमीकते' इति धात्वनुत्तरादिति भावः ॥ न तु लोकेति । तैर्हि एकचक्षुर्नाश्रयानेव काणत्वेन व्यवहितयोः । तत्र अन्धा अस्पृष्टादृष्टाः, काणोऽपि अस्पृष्टादृष्टा, तत्राव किञ्चिदधिकमस्पर्ष्टहेति काणतम उच्यत इति भावः । अन्यकाणशब्दो पक्षावस्थितेपाऽपि समानगुण एव स्पर्षेति तात्पर्यम् ॥ दर्शनप्रकर्षेति । अस्पृष्टदर्शनप्रकर्षेत्यर्थः । 'अदर्शनप्रकर्ष' इति पाठो—अदर्शनाश्रयेनाव्यवस्थदर्शनमेव ॥

(एकदेशिन उपसंख्यानभाष्यम्)

अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—महान् सर्वपः, महान् हिमवानिति ॥

(प्रदीपः) महान् हिमवानिति । सर्वपान्महीयान् हिमवानिति मा भवित्यर्थः ॥

(एकदेशिन उपसंख्यानभाष्यम्)

जातेनेति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—वृक्षोऽयम्, वृक्षोऽयमिति ॥

(प्रदीपः) जातेरिति । आश्रयप्रकर्षां जातेः प्रकर्षं मन्यते ॥

(उद्धोतः) भाधे—जातेनेति । जातेः प्रकर्षं प्रलयो नैत्यर्थः ॥ ननु जातो कर्षं प्रकर्षोऽन आह—आश्रयेति । यथा आश्रितगुणप्रकाशं द्रव्यप्रकर्षः, तथा लब्धप्रकर्षं द्रव्यगतत्वेन जातेः प्रकर्षं मन्यते इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—गोतरः, गोतरा, अश्व-तरः, अश्वतरा—इति ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

नैप जातेः प्रकर्षः ।

कस्य तर्हि?

गुणस्य ।

गौरयं यः शकटं वहति, गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरं च ।

गौरियं या समां समां विजायते, गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च ।

अश्वोऽयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति, अश्व-तरोऽयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति ॥

(प्रदीपः) कस्य तर्हीति—प्रश्नः ॥ गुणस्येति—परिहारः । अभिधेयसहचरितलोकप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः । केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्रकृतिं मन्यमानाः शब्दार्थात्तन्मूलस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः ॥

(उद्धोतः) अभिधेयसहचरितेति । प्रकृतिनिमित्तजातिसहचरितेत्यर्थः ॥ केचिष्यति । पातञ्जला इत्यर्थः । 'सिंघा' (४।१।२) इति सूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टमेतत् । गुणसमुदाये इति । बाह्योद्धारिगुणसमुदाये इत्यर्थः ॥

(एकदेशिन उपसंख्यानभाष्यम्)

तथा "तिडश्च" ५।३।५६ इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्, साधनप्रकर्षं मा भूत् ॥

१ सर्वपादिति । सर्वपद्विषयवोरद्वयप्रकर्षो नास्तीति न तथा प्रयोग इति भावः ॥

२ तत्र हि—द्रव्यं च अशतः काः संप्रत्ययाः यदि तावद्गुणसमुदायो द्रव्यम् इति भगवदोक्तम् ॥

३ 'एवं मन्यते' इत्युक्त्या तत्र किंचिद्दीर्घत्वं प्रदर्शयति । तत्र गौणवि-
योगात्—स्वगतप्रकर्षसंभव इति ॥

(प्रदीपः) साधनप्रकर्षं मा भूदिति । ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षसंभवात्-
त्यक्त्यर्थ एव प्रलयो भविष्यति । एवं मन्यते—प्रधानानि स्वग-
तेनापि धर्मेण लक्ष्यत्वेन व्यपदिश्यन्ते । गुणगतेनापि तत्र साध-
नप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षं प्रलयो मा भूत्, स्वगते यथा सादि-
ल्लेखमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्धोतः) एवं मन्यत इति । स्वगतप्रकर्षसंभवे गुणप्र-
कर्षेण तद्वत्स्वव्यवहारे न मानमित्यत एवमुक्तिः ॥ स्वगते इति ।
स्वगत एव यथा सादिल्लेखः ॥

(एकदेशिमताणां समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

यत्तावदुच्यते—'गुणग्रहणं कर्तव्यम्' इति ।
न कर्तव्यम् । यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षं भवि-
ष्यति । गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य ।

कथं जायते?

एवं हि दृश्यते लोके—इह समाने आयामे वि-
स्तारे पटस्यान्योऽप्यो भवति काशिकस्य, अन्यो
मायुरस्य ।

गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पिन उत्पाद्यमानां
द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति । अन्येन शुद्धं धौतकं
कुर्वन्ति, अन्येन शौकालिकम्, अन्येन माध्यमिकम् ॥

(प्रदीपः) नैप दोष इति । बहुनामपि दोषाणां
प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः ॥ यस्य
प्रकर्षोऽस्तीति । सर्वव्यभिचारापेक्षत्वादुपापिनिर्देशस्येति
भावः ॥ काशिकस्येति । काशिषु भव इति ठञ्छिठयोरैक-
तरः प्रलयः ॥ गुणान्तरमिति । पूर्वं मूलान्तरदर्शनाद्गुण-
प्रकर्षः प्रतिपादितः, अत्र तु प्रयत्नभेददर्शनादिति विशेषः ॥

(उद्धोतः) ननु द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षोऽस्त्वत आह—
संभवेति । यदि तस्य स्वतः प्रकर्षस्तर्हि सर्वस्वापिनि व्यभिचारा-
भावः, अन्यथाऽस्त्वन्मव इति भावः । पूर्वं मूलान्तरेति । यदि
स्वत एव द्रव्ये प्रकर्षः स्यात्तदा देशभेदमात्रेण मूलान्तरं न स्यात्,
तदर्थं बलभेदश्च न स्यादिति भावः । तस्मादिशभेदकृतगुणप्रकर्षं कृत्वा
मूलान्तरं, गुणप्रकर्षाय च यत्नभेद इति तस्यैव प्रकर्ष इति तात्पर्यम् ॥

गुणप्रकर्ष इति । देशभेदकृतगुणप्रकर्ष इत्यर्थः । औत्तरीकशौ-
लिकोदयः प्रक्षालनवैजात्यकता वक्ष्यस्य गुणविवेचनः ॥

(एकदेश्याक्षेपस्य समाधानभाष्यम्)

यदुच्यते—'क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समा-
नगुणग्रहणं कर्तव्यम्, शुक्लात्तुष्णे मा भूत्' इति ।

४ संभवेति । यथा कनकस्य नीलाद्येकगुणवत्त्वसंभवे नीलाद्युपाधिभेदार्थं
तथेति भावः ॥

५ यदि तस्येति । द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षसंभवे हि सर्वस्य—गुणस्य द्रव्यस्य
च प्रकर्षसंभवः (व्यभिचाराभावः) । द्रव्यस्य प्रकर्षोऽसंभवे तु संभवाभाव इति
उपाधिभेदार्थं नवमवयवमिति भावः ॥

न कर्तव्यम् ।

समानगुण एव स्वर्धा भवति, न ह्याख्याभिरूपै रूपधैते ।

वाचकेन खल्वयुत्पत्तयम्, न च शुक्लात्कृष्णं प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) शुक्रादिति । कृष्णे प्रतियोगिनि विवक्षिते शुक्रशब्दात्प्रत्ययो मा भूदित्यर्थः ॥ न ह्याख्याभिरुपाविति । स्वर्धाहेतोरुत्पन्नं शब्देनानाश्रयणात् । शब्दाश्रितस्वर्धाहेतु-प्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्ययः—आख्याभिरूपयोरारब्धः श्रेयानिति । शुक्रकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्ययः—उल्लसत्तोरुत्पन्नं कृष्णाच्छुक्र इति ॥ न च शुक्रादिति । शुक्रतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासत्तशुक्रगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः, शुक्रगुणनिमित्तप्रत्ययप्रकर्षवगमादिति भावः ॥

(उद्धोतः) नन्वाख्याभिरूपयोरपि प्रत्ययत्वे स्वर्धा भवत्येवैवत आह—स्वर्धाहेतोरिति । तत्प्रत्ययत्वस्य प्रकर्षे हि तदा प्रत्ययः । न च तदुपास्तमिति । आख्याभिरूपतर इति तु न भवत्येवैवतः ॥ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति । न तु कृष्णावधिकप्रकर्षेण द्रव्यप्रकर्षवगम इत्यर्थः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमूलं अत एव प्रत्ययसत्तं यच्छुक्रगुणान्तरं—द्रव्यान्तरीयशुक्रगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षे यस्य तादृशो यः शुक्रगुणस्तत्रिमित्तैल्लक्ष्यार्थः ॥

(एकदेश्याक्षेपस्य समाधानमाभ्यम्)

यदप्युच्यते—‘अदूरविप्रकर्षे इति वक्तव्यम्’ इति ।

न वक्तव्यम् ।

अदूरविप्रकर्षे एव स्वर्धा भवति, न हि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्वर्धेते ॥

(प्रदीपः) न हि निष्कधन इति । अदूरतरयोरैव संप्रधारणक्षेपयत्प्राप्तिरिति भावः ॥

(उद्धोतः) अदूरान्तरयोरिति । अलविशेषयोरित्यर्थः ॥

(एकदेश्याक्षेपस्य समाधानमाभ्यम्)

यदप्युच्यते—‘जातेनैति वक्तव्यम्’ इति ।

न वक्तव्यम् ।

जननेन या प्राप्यते सा जातिः, न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥

(प्रदीपः) जननेनेति । अव्यञ्जलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेव । निशानां परमाश्रयावीर्यं जननाभावात् तद्वताया जातेर्जननेनाप्राप्यत्वाद् अव्यञ्जलभ्यत्वस्यार्थः—सत्तादिति—न प्रकर्षापकर्षेभाह । घटादिके च द्रव्ये यत्नेनैतद्यमाने बलाकादियतस्य पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तियामिति । यद्यपि शोक्यादेरव्यञ्जलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद् गुणस्य भेदावगमा-

दस्ति प्रकर्षापकर्षयोगः, जातेस्तथाश्रयभेदेऽपि भेदाभावात्प्रकर्षापकर्षयोगः ॥

(उद्धोतः) नित्यगतवर्तमानेनेनाप्राप्यत्वादाह—अथवेति । परमाश्रयादीनामिति । साक्ष्यवादिमते प्रथानावयवसत्त्वादिपरमाण्वो बोध्याः ॥ ‘प्रैकषोपकर्षेभाह’ इति पाठः ॥ व्यक्तिमायान्तीति । तत्ताभिव्यक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ अव्यञ्जलभ्यत्वमिति । तथा च तद्वाचकादिष्टतरपू न स्यादिति भावः । ईश्वरयस्तु सर्वत्राभ्यावर्तक इति भावः ॥ तथापीति । जैनेन प्राप्यबोसया एकस्य नित्यत्वमनेकवृत्तित्वं च सूचितमिति भावः ॥ आश्रयभेदादिति । एवं च शुक्रगुणत्वावच्छिन्नसायललभ्यत्वात्मानेन कल्पितेनापकर्षे जाते तदपेक्षः प्रकर्षो बलाकाशोक्ये इति तात्पर्यम् ॥ भेदाभावादिति । आश्रयभेदकृतारोपविषयभेदाप्यभावादित्यर्थः । केचित्तु—‘जननेन प्राप्यते’ इति लक्षणमद्वैतमते, तेषां ब्रह्मादितिके सर्वे जन्ममेव । ब्रह्मणस्तु निर्धनेकत्वात्तत्र जातिरेव नास्ति । जीवानामप्युपाधिव्यत्येन विशिष्टानां जन्मत्वमेवेत्याहुः ॥

(एकदेश्याक्षेपस्य समाधानमाभ्यम्)

यदप्युच्यते—‘तिङ्क्ष’ इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्, साधनप्रकर्षे मा भूत्—इति ।

न कर्तव्यम् ।

साधनं वै द्रव्यं, न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥

(प्रदीपः) साधनं वै द्रव्यमिति । ननु च शक्तिः साधनम्, अस्ति च तत्प्रकर्षः, यदाह—‘साधकतमं करणम्’ इति । नैव दोषः । ‘पचति देवदत्तः’ इति सामानाधिकरण्यादर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङ्गन्तेन भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः । न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षेसंभवे युगभूतं साधनप्रकर्षापेक्षाऽस्ति । पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः, प्रकर्षयुक्तेऽपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात् । क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारावित्येनेन साधनप्रकर्षानुमानात् क्रियाप्रकर्षे एव प्रत्ययः । एको द्वौ न च इत्यादिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परित्यक्तव्याविदोषात् प्रकर्षोभावः । बहुत्वसंख्यायास्तत्तनियतसंख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः—बहुततर इति । एवमुत्तमानप्रमाणपरिमानानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः । माध्यकारेण तु जातिप्रकर्षोभावोक्त्यायादुत्तारेण गम्यमानत्वाच्चोक्तः ॥

(उद्धोतः) भेदस्यानवगमादिति । द्रव्येणभेदमापन्नैव शक्तितिकाऽभिधीयत इति भावः । नन्वभेदेऽपि द्रव्याभेदाच्छक्तिप्रकर्षाभावो वा कल्प्यः, शचयेभेदाद्रव्ये प्रकर्षो वा कल्प्य इत्यत्र विनिगमकाभाव इति चेन्नः शक्तिप्रकर्षेण द्रव्यप्रकर्षे ‘परदुल्लेखेण’ इत्यापत्तिः, कारणे सर्वकारकैर्मयः प्रकर्षोसत्त्वात् । तत्साच्छक्तिप्रकर्षो न द्रव्यप्रकर्षकः, सुतरां तद्वारा न त्रिभाषप्रकर्षक इत्याद्याह ॥ स्वयं युच्यन्तरमाह—न च प्रधानस्येति ॥ प्रकर्षयुक्तेऽपीति ।

१ ‘अदूरान्तरयो’ इति च. पाठः ॥

२ इदानीन्तनलक्ष्यमदीर्युद्धोतसु तत्रैव पाठ उपलभ्यते ॥

३ ‘जननेन’ इति च. झ. उल्लेखः पाठः ॥

साधनप्रकर्षेण क्रियाप्रकर्षेण न नियत इति न तत्प्रकर्षव्यवहारेण क्रियाप्रकर्षव्यवहार इति भावः ॥ उत्कन्थायेति । एकतरुणैः । 'वाचकेन खल्वप्युत्पन्नमिति न्यायः' इति वक्तुं युक्तम् । तत्तत्समूहरूपदिवस्य भेदो नास्तीति न वक्तुं शक्यमित्यनेन ॥

(शौक्यगुणस्यैकत्वप्रस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरेकं शौक्यमाहोस्त्रिजाना ?

किं चातः ?

यद्येकं, प्रकर्षो नोपपद्यते । न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति ।

अथ नाना, समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्—शुक्लात् रुष्णे मा भूदिति ।

अस्त्वेकं शौक्यं, तत्तु विशेषवत् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरेकमिति । ननु समानधर्मोपलब्धाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयः, न चैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम् । नैष दोषः । एकस्यापि भेदव्यवहारो दृश्यते, यथा—परुङ्गवान् पट्टरातीव, पट्टतरुक्षेमः—अन्य एवायं संवृत्त इति । तथाऽनेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते, यथा—भिन्नाऽपि क्रिया निवृत्त-भेदाऽऽख्यातेनाभिधीयते इत्येकोच्यते । तत्त्वतो हि 'भवद्भि-रास्यते' 'भवन्त आस्यते' इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वमतवेतानि भिन्नाभेदासनानि । एकत्वं चाभिर्योक्तं—'न तिरु-न्तान्येकेश्वारम्' प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वात्' इति । एवं च किमेकं शौक्यमाश्रयेत्तदात्तुपरितर्कभेदम्, उतानेकमेव ? इति संशयात् प्रश्न उपपन्नः ॥

यद्येकमिति । एकत्वे जातिवद् गुणस्य प्रकर्षोत्पत्तिः ॥

समानगुणग्रहणमिति । तुल्ये भेदे यथा शौक्यस्य शौक्यान्तरापेक्षः प्रकर्षः, एवं रुष्णायपेक्षोऽपीति तदपेक्षे प्रकर्षं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । ननु यस्याप्येकं शौक्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षं प्रत्ययस्य निवृत्ति-विधेया । नैष दोषः । एकत्ववादिनो यथा शौक्यस्यात्मापेक्ष-प्रकर्षोत्पत्तिः, एवं गुणान्तरापेक्षोऽपि प्रकर्षो नोपपद्यते । यथा गोवं नालापेक्षया, नापि आलान्तरापेक्षया प्रकृत्यते, गुणभेदा-वाद्यु भेदनिबन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुण-ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विशेषवदिति । ततो विशेषाश्रयत्वादित्यत्रादुपपन्नः प्रकर्षः ॥

(उद्द्योतः) समानधर्मः—साधारणधर्मः । विशेषः—'धर्म्यम्' । उत्कर्षधर्मिणं चात्र नास्तीत्याह—न चैकानेकयो-रिति । एकत्वानेकत्वरूपवैधर्म्यस्य सखत्वादिति भावः ॥ एक-नेकत्वयोर्वैधर्म्यत्वस्यैवाभावात् इत्युत्तरयति—एकस्यापीति ॥ खे इति । आश्रयभेदसत्त्वेऽपि न स प्रकर्षप्रयोजक इत्यभि- ॥ भाष्ये—न हि तेनैवेति । तत्प्रतिबोधिगं पदेत्यर्थः ।

ति आह इति । तत्र भगवतो भाष्यकृतोऽप्यभिधाना—एकमपि

'असादयं शुद्धतरः' इत्यस्यैवद्वितिशुद्धगुणप्रतिबोधिगतातिशयमशुद्ध-गुणवानयमिति बोध इति भावः ॥ ननु भिन्नयोः कथं प्रकर्षः ? अन्यथा आख्याभिरूपयोरपि स स्यादत आह—तुल्ये भेदे इति ॥

प्रकर्षो नोपपद्यते इति । एकत्वं स्वावाचकात्तदुत्पत्तिनिवामकम-कर्मविरोधीति भावः । तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति ॥ आस्य-न्तरापेक्षयेति । जातिवाचकात्तदुत्पत्तिनिवामकसदर्थगतः प्रकर्षो ? नास्तीत्यर्थः । एतेन 'माक्षगत्वाच्छुद्धत्वं प्रशस्ततरमिति प्रकर्षोऽस्त्ये-व' इत्यथास्तम् ॥ सर्वत्रेति । सजातीये विजातीये चैतत्तत्तः ॥ विशेषाश्रयत्वादिति । स च प्रकर्षः सजातीयापेक्ष एव, न तु विजातीयरूपेणापेक्ष इति भावः । 'रूपादि सावयवम्' इति साङ्ख्यातुसारेणोक्तम् । अत एव 'अल्पत्वमहत्कृतः' इत्युक्तिः सङ्गच्छते । अत्रे—निर्विशेषनित्यस्य—निरवयवमित्यर्थः ॥

(गुणे विशेषप्रतिपादकभाष्यम्)

किं कृतो विशेषः ? अल्पत्वमहत्कृतः । अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च । ननु चोक्तं 'प्रकर्षो नोपपद्यते न हि तेनैव तुल्य प्रकर्षो भवति' इति । गुणान्तरेण प्रच्छादनात् प्रकर्षो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अल्पत्वमहत्कृत इति । कल्पिताश्रयेऽस्य शौक्यं कश्चित् महदित्यर्थः ॥ गुणान्तरेण प्रच्छादना-दिति । संनेदात्, मिश्रीकरणादित्यर्थः । यथा जात्युत्पत्त्यादि-वासितायां मक्षिकायाः ॥

(उद्द्योतः) संनेदादिति । गुणान्तरेण कृष्णादिना प्रच्छा-दित्वादपकर्षः । औजस्यत्वादिगुणान्तराच्छादितस्य च प्रकर्ष इति भावः । 'न हि आख्याभिरूपौ' इति भाष्यं स्वायमूलकतया प्राप्न्यास्यताम् । एवं च भेदेऽपि स्वभावादेव सजातीयविभाषेक्षयेव प्रकर्षः, न तु भिन्नजातीयपेक्षः प्रकर्षः शुद्धादिभ्यस्तदुत्पत्तिनिमित्तमिति भावः । अत्र भगवता शुद्धादिगुणेष्वनेकपक्षकथनेन व्यवहा-रोपपादकपदार्थानामवासात्वं सूचितम् ॥

(नानात्वेऽपि दोषाभावप्रतिपादकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं—'समान-गुणग्रहणं कर्तव्यम्, शुक्लात् रुष्णे मा भूत्' इति । न कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्शा भवति । न ह्याख्याभिरूपौ स्पर्शते ॥

वाचकेन खल्वप्युत्पन्नमिति, न च शुक्लात् रुष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

(अतिशयनायैस्य प्रत्ययार्थत्वं प्रकृतिविशेषणत्वं वेतिविचारभाष्यम्)

किमन्तापुनरुपस्था भवितव्यम् ?

(प्रदीपः) किमन्तादिति । 'अतिशयने' इति किं

शौक्यमाश्रयेत्तदाद्विषयत एव, अतश्च प्रकर्ष उपपद्यते इति ॥

प्रत्ययार्थनिर्देशः, आहोस्तिप्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रशङ्गादत्र विचारः ॥

(उच्यते) किंप्रत्ययार्थेति । अथैव द्वितीयान्ताद्, अन्ये प्रथमान्तादिति बोध्यम् ॥

(अतिशयनाथस्य प्रत्ययार्थत्वप्रस्थापकभाष्यम्)
द्वितीयाऽन्तात् अतिशयमानात् । शुक्लमतिशेते—शुक्लतरः । कृष्णमतिशेते—कृष्णतरः ॥

(प्रदीपः) द्वितीयान्तादिति । यदा तिङन्तेन विस्फटार्थं विप्रहृवाक्षं प्रदर्श्यते, तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः । कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठा भाष्यम्—‘शुक्लस्यातिशयनः’ इति । तदा षष्ठादी संदेहो भवति—कतरे षष्ठी वा स्यात्, कर्मणि वा; करणे ह्युट् स्यात्, कतरे वेति । अथवा द्वितीयाग्रहण-सुप्रकृष्टणार्थम् इति षष्ठ्यपि गृह्यते । प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः ॥

(उच्यते) नन्वतिशयनशब्दस्य कृदन्तत्वात्तत्रोक्तो षष्ठ्या भाष्यमिति ‘द्वितीयान्ताद्’ इत्यसङ्गतम आह—यदा तिङन्तेनेति ॥ कृदन्तेन विग्रहे यथाऽस्त्यष्टार्थत्वं तथा दर्शयति—तदा षष्ठादा-बिति । आदिना ह्युट् । षष्ठ्यादिविषये ह्यर्थः । तत्र यद्यपि ‘कतरे षष्ठी, करणे ह्युट्’ इति पक्षे शुक्लकर्तृत्वमिभक्त्यर्थमिति चेत् स्यात्, स च शुक्लतरशब्दाज्जायतेभ्यः, तथापि कृष्णशरणस्य सन्देहः स्यादेवेति भावः ॥ कतरे वेति । कतरे ह्युट्, कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । अत एव ‘आह्वयतो देवदत्तः’ इति सामानाधिकरण्यापत्तिः ॥ अथ चेति । अत्र पक्षे ‘कर्मणि षष्ठी, कतरे ह्युट्’ इति निर्णयो म्याख्यानादिति भावः । तदाह—प्रत्ययार्थेति ॥

(प्रत्ययार्थत्वे दोषदर्शकभाष्यम्)
यदि द्वितीयान्तादतिशयमानात्—
कालोऽतिशेते कालीम्—कालितर इति प्राप्नोति,
कालतर इति चेप्यते ।
तथा काली अतिशेते कालम्—
कालतरा इति प्राप्नोति, कालितरेति चेप्यते ।
तथा गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यम्—
गर्गतर इति प्राप्नोति, गार्ग्यतर इति चेप्यते ।
तथा गर्गा अतिशेते गार्ग्यम्—गार्ग्यतरा इति
प्राप्नोति, गर्गतरा इति चेप्यते ॥
(प्रदीपः) कालितर इति । ‘धरुकल्पः’ इति ह्यस्य ॥

१ आद्ये—अतिशयने इति प्रत्ययार्थनिर्देशे द्वितीयान्तात्प्रत्ययोल्लेखः । अन्ये—अतिशयने इति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति पक्षे च प्रथमान्तादित्यर्थः ।
२ नाशयत्यह इति । कृदन्तेन विग्रहे षष्ठ्यादौ चन्द्रेहः प्रदर्शितः स च चन्द्रेह एव नाशयति, कतः कतरे षष्ठी, करणे लुबिति पक्षे योऽर्थः संप्रत्यये च शुक्लतरशब्दात्तत्र मतीयन् इति षष्ठ्यादौ चन्द्रेह एव मोक्षयत्येते, तदर्थमाह—
कृष्णशरणस्य सन्देह इति । कृष्णशरणेहि—अर्थो भवतु ना वा; शरणेण विधीयमानं भवत्येवेति तैः चन्द्रेह कर्तव्यं संति ना वा ।

३ अतिशयमानादिति । यदि द्वितीयान्ताद् अतिशयमानात्तदा अतिशयत्वमिति बोधिकादुपपन्नत्वात् तस्योपपत्तिरित्येवम् । ‘कालोऽतिशेते’

गर्गतर इति प्राप्नोतीति । इतावपि लुबिधधानात्संख्या-विशेषप्रत्ययानुबुधबचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्ता ॥

(उच्यते) ननु इतावन्नेदं कस्य सङ्ख्याऽवगमात्कर्षं बहुवचनान्तात्प्रत्ययोऽत आह—वृत्तावधीति ॥ लुबिधधानादिति । यतो लुब्धदेशेनादित्यर्थः । वस्तुतः सङ्ख्याविशेषधानव्यपेक्षेति गर्गापस्यत्वेन बह्व्यपत्तीतिरिति बोध्यम् ॥

(अतिशयनाथस्य प्रकृत्यविशेषणत्वमिष्टावकभाष्यम्)
एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति—कालोऽतिशेते—कालतरः । काली अतिशेते—कालितरा । गार्ग्योऽतिशेते—गार्ग्यतरः । गर्गा अतिशेते—गर्गतराः ॥

(उच्यते) भाष्ये—प्रथमान्तादिति । ‘अतिशयने’ इति कर्तृव्युत्कर्तं प्रकृत्यर्थविशेषणमिति भावः । ‘काली अतिशेते’ इत्यादिदोषाभ्यादिबहिर्देशेऽप्यविशेषणभावव्यवसायात्—अतिशयकर्ता काली—इत्यादिकेनापार्थः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे दोषदर्शकभाष्यम्)
यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः—कुमारितरा, किशोरितरा—अव्ययैतिरिक्तं वय इति कृत्वा “वयसि प्रथमे” धाराऽन्ता इति जीप प्राप्नोति ।
तरपोक्तत्वाद् स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यति ।
तावपि तर्हि न प्राप्नोति ।
उक्तेऽपि हि भवत्येते दाबादयः । उक्तमेतत्—
स्वार्थिकाद्यावाद्य इति ।
जीवपि तर्हि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अव्ययैतिरिक्तं वय इति । प्रत्ययार्थपक्षे तु आर्थी वयःप्रतिपत्तिः, वयःप्रकर्षणैवास्ती कुमारिमातिशेते न तु गुणान्तरेण, तस्य विप्रकर्षात् । सौम्यी तु वयःप्रतिपत्तिर्नास्तीति जीपोऽप्रसङ्गः । स्वार्थिकत्वे तु शब्दार्थवैयर्थ्यः वयःप्रतिपत्तिरिति जीपप्राप्तिः ॥ तरपोक्तत्वादिति । तरपः स्वार्थिकत्वात् सवैः प्रकृत्यर्थस्तेन बोध्य इति भावः ॥ जीवपीति । यव-प्रवादात्वाद् जीप इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः—कुमारशब्दादुत्पत्तेन जीपा प्रथमवचनोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्त्या-तरवन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्त्यमिति दाबैव भविष्यति । यथा ‘वज्र-तत्र’ इत्यादौ त्रलाऽधिकरणस्याभिव्यक्त्या तद्विद्वान्तात्सामयिकी प्रथमेनोत्पद्यते, न सप्तमी ॥

काली इत्यादौ अतिशयनाथान्तात्कालीशब्दद्वितीयान्तात्प्रत्ययः स्यात्, इत्येते च भाष्यमर्थित्यर्थः ॥

३ बहुत्वप्रतीतिरिति । गर्गापस्यति, अतिशयवगमात्तत्र बह्वीति बहुत्व-प्रतीतिरिति भावः ॥

४ अव्ययैतिरिक्तं वय इतीति । प्रथमान्तात्स्वार्थं प्रत्ययो भवतीति पक्षे यद्योषाकाकुमारोद्यत्प्रत्ययैर्वा गार्ग्यमात्रस्यैव यद्योषाकाप्येति यद्योषाका-स्यत्वस्याप्येवमर्थः इत्यर्थः ॥

५ शब्दादौ स्थितिः । प्रत्ययार्थपक्षे हि शब्दतोऽर्थोऽतिशयवचनस्य प्रती-
त्यते, यद्योषाकाप्येव गम्यते, न तु द्यम्भवात्वात् उच्यते इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु प्रत्ययार्थेऽपि प्रवृत्तिमिच्छगुणमर्थे एव प्रत्ययोत्पत्तिसाधयि बयोवाचकत्वं दुर्बोरमत आह—प्रत्ययार्थेति । तत्र अतिशयिषु विशेष्यत्वेन बयसस्तद्विशेषणत्वाभावाद् प्रवृत्तिमिच्छत्वमिति भावः ॥ विप्रकर्षादिति । गुणान्तरस्य शब्दतोऽनुपस्थित्वा विप्रकर्ष इति भावः ॥ भाष्ये—अव्यतिरिक्तं वय इति । वयः—प्रकृष्टं वयः केवलवयवतोऽव्यतिरिक्तम्—अनतिरिक्तमित्यर्थः ॥ तरप इति । वयुत्तस्तरपा—तत्प्रकृतिभूतेन तदन्तर्घटकेन कुमारोद्गन्धादिनेत्यर्थः । तेन वयोविशिष्टार्थगतखोत्वखोक्तत्वेन तद्धोत्वको जीप् पुनर्नेति भावः ॥ स्त्रीत्वस्य । बयोक्त्वप्रवृत्तिमिच्छविशिष्टार्थगतखोत्वस्येत्यर्थः । तरपन्तस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिमिच्छाम्, अस्तद्विशिष्टार्थगते खोत्वे न 'वयसि' इति जीविति भावः । अत एव 'नीतरा इत्यादौ न जीप्, तदाह—खोत्वमात्रमिति । न तु बयोमात्रविशिष्टार्थगतं, तदेव हि 'वयसि प्रथमे' इत्यस्य प्रवृत्तौ निमित्तमिति भावः ॥ वयेति । सा हि प्रातिपदिकेनेकेऽप्यर्थे भवतीति भावः । इममात्रमज्ञानानां आह—भाष्ये—टावपीति । उक्तैर्नैवाशयेनेत्यस्मिन् ॥ युनस्तमज्ञानानां आह—जीवपीति ॥

(अतिशयनशब्देन प्रकृत्यर्थगतगुणमिधानप्रस्तावभाष्यम्)

एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारस्तु—निमित्तस्य सन्निधानादप्यादेनैवात्र जीपा भाष्यं न तु टापते पक्षान्तरमाश्रयति—एवं तर्हि गुण इति । अतिशेतेऽनेनेति अतिशयनो गुणोऽभिधीयते । करणे ल्युट् । आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः । ततो व्यतिरिक्तैर्भाषिधानात् घान्तादयो लक्षणजीवभावः । गुणमिधाने कालितर इति सामानाधिकरण्याभावात् पादिष्विति हस्यो न प्राप्नोतीति चेत्, वचनाद्वैयधिकरण्येऽपि भविष्यति ॥

(उद्धोतः) भाष्यकारश्चिवति । भाष्यकारेकदेशी लिखत्यर्थः ॥ गुणोऽभिधीयत इति । प्रकृष्टकाल्पादिगुण इति भावः ॥ करणे ल्युडिति । अतिशयने गुणे प्रत्यय इत्यर्थः । शुक्लसातिशयनो गुण इति निग्रहः । शुक्लनिष्ठः सेतुरभिभवकरणं शुक्लो गुण इत्यर्थः । एवं च न प्रागुक्ता दोषा इति तात्पर्यम् ॥

जीवभाव इति । वयोविशिष्टद्रव्यवाचकादि जीप्, न चार्थतया, किन्तु वयोमात्रवाचक इति भावः ॥ वचनादिति । 'वयस्य' इति सूत्रे 'व' इति वीचनादित्यर्थः ॥

(गुणमिधाने दोषदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणभाष्यम्)
एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति—शुक्लतरम् ।
शुक्लतरा । शुक्लतरः । शुक्लतरौ । शुक्लतरा इति ।

आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । गुणवचनानि हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शायी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति । यवसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यद्विज्ञं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । पृथीमसङ्गस्तु द्रव्यवचनानां चोदितः, सोऽयमित्यनेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वात् । सत्यमपि त्वमेदमित्यस्यां मन्वादिर्नैव खलित्वाऽप्यस्याऽपरित्यागप्रसङ्गः ॥ आश्रयत इति । 'विशेषणानां चाजातैः' इति वचनात् । तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकाराद्योपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा यज्जन्ते ॥

(उद्धोतः) पृथीमसङ्गश्चिवति । 'न चोदितः' इत्यन्वयः । द्रव्यवचनात्—पटादिशब्दात्, पटस्य शुक्लतर इत्येवमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सोऽयमिति ॥ ननु सर्वथाऽभेदविवक्षायां क्वं लिङ्गवचनासिद्धिरत आह—सत्यमपि रिवति ॥ मन्वादिचिवति । मन्वास्त्रीणां मन्वपदेन मन्वाभेदेन बोधनादिति भावः । 'गङ्गायां घोषः' इति ब्रह्मेति बोध्यम् ॥ भाष्ये—आश्रयत इति । भेदसंबन्धमूलकेन तत्कारोपेण लक्षणायामेव खलित्वापत्त्याः । अभेदेनैव तत्प्रतीतौ तु तत्प्राग इति भावः । तदुक्तम्—'अनेदस्य सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वाद्' इति । विशेषणानां चेति । विशेषणानां—गुणानां, युक्तवत्—सत्युक्ताश्रयवलिङ्गवचनानीति तदर्थः । तदाह—तत्र हीति । तत्परोपकारात्—परस्य—द्रव्यसेतरेभ्यो व्यवच्छेदात् । तस्यैव व्याख्यानं—शेषभूता इति ॥

(अतिशयनशब्देन प्रकृत्यर्थगतक्रियाऽभिधानप्रस्तावभाष्यम्)

अथवा क्रियाऽभिधीयते ॥

(प्रदीपः) अथवा क्रियेति । अतिशयः—अतिशयनमिति भावे ल्युट्विधानात् ॥

(उद्धोतः) भावे ल्युडिति । शुक्लपिरितराभिभव इति भावः ॥

(क्रियाऽभिधाने दोषदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणभाष्यम्)
एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति ।
आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति ।
एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति—यश्च हि अतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तर्त्याश्रयौ भवतः ।

१ ननु स्वाभिजनस्यवानां प्रकृत्यर्थेदोषकत्वं बोधस्यावृत्तिप्रसङ्गः स्यादत आह—वयुत्तस्तरपेति ॥

२ सा हि—मयमेत्यर्थः ॥

३ व्यतिरिक्तार्थमिधानादिति । तत्प्रत्ययस्य गुणमात्रवाचकत्वे वयोविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकादुद्गारीशब्दद्विभाषकत्वं तस्य स्वादिति द्रव्यवाचकत्वाभावात् 'वयसि प्रथमे' इत्यस्य न प्राप्नोतीति भावः ॥

४ व इति वचनादिति । तरपनोऽनुगमादवाचकत्वं वयस्य मन्वादि-

करणस्यसंवात् वयवचनसामर्थ्यमिति भावः ॥

५ मन्वादिचिवति । यथा मन्वत्यस्त्रीणां मन्वेन त्वमेदेति मन्वतं पुरुषं न परित्यज्यते तद्वदपि गुणगुणिनोर्भेदेऽपि लिङ्गवचनस्यापरित्यागः स्यादित्यर्थः ॥

६ सत्यमप्याश्रयिति । तत्प्रागमोः क्रियावाचित्वे आश्रयतो लिङ्गवचनानि नाविष्यन्तीति चेत् क्रियायां आश्रये बह्वर्कमेव, ततोर्विषयेन तत्प्राग्विषयनमसक इत्याशयः ॥

नैव दोषः ।

कथं ?

शेतिरकर्मकः ।

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ।

कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्म-
श्रकियाणां वा भवन्ति, कर्तृस्थभावकश्च शेतिः ॥

(प्रदीपः) आश्रयौ भवत इति । उभयोरनिर्वर्तकत्वा-
दिति भावः ॥ अकर्मका अपीति । अर्थान्तरवृत्तित्वाद् ॥
कर्मापदिष्टा इति । अतिशयक्रिया कर्तार्येव समवेता, न तु
कर्मणि—इति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति—कर्मा-
पदिष्टा इति—द्विवचनसिद्धि कर्मापदिष्टो विधिः, कर्माश्रय
तस्य बोधितत्वाद् ॥ आश्रयतो लिङ्गवचनानि—इत्यत्र
समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) निर्वर्तकत्वादिति । तत्त्वमेव चाश्रयत्वमिल-
मिनाः ॥ अर्थान्तरहेति । अभिमतार्थत्वादिति भावः ॥ तत्र-
विधिः कर्मापदिष्टत्वात्वाद्—अतिशयक्रियेत्यादि । एवञ्च
प्रयत्नः शुद्धचित्तिरताभिमत इति बोधार्थवृत्तिरिति । कर्म-
भावेद्विवक्षा न तु कर्मणा, स्वभावादिति तात्पर्यम् ॥

माध्याह्नाणि दोगधियुग्माह—द्विवचनमिहेति । तत्र यत्र
कर्मण्यपि सुखस्वप्नापाराश्रयविवक्षा तत्र भवति, यथा—देववपत्त-
ण्डुलो पचत इति, न चैवं प्रकृते इति तात्पर्यम् ॥

(एकैतेन न्यासेन पक्षद्वयस्याप्युपपादनपरं भावम्)

अथ यथेव द्वितीयान्तादुत्पत्तिः, प्रथमान्ताद्वा
स्वार्थिकः, अथापि गुणोऽभिधीयते, अथापि क्रिया,
किं गतमेतदित्या तस्मिन् आहो सिद्ध्यन्तरसिन्
पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ?

गतमित्याह ।

कथम् ?

यदा तावद् द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा
स्वार्थिकः, तदा “कृत्यल्युटो बहुलम्” ३।३।११३
इत्येवमत्र ल्युट् भविष्यति ॥

यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव ॥

यदाऽपि क्रिया तदाऽपि न्यायसिद्धमेव ॥

अथवाऽतिशयाश्रयतीत्यतिशयाननम् ।

कः प्रयोज्यार्थः ?

गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति, गुणी वा गुणान् प्रयो-
जयति ।

कः पुनरिह शेत्यर्थः ?

इह यो यत्र भवति शेतेऽसौ तत्र गुणाश्च
गुणिनि शेते ॥

शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोऽयं समीक्षितः ।

शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते ॥

गुणी वा गुणसंयोगाद् गुणो वा गुणिना यति ।

अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ल्युट् भविष्यतीति । कर्तृत्वाधनः ॥ कः
प्रयोज्यार्थ इति । अचेतनत्वाद् गुणानां प्रयोजकत्वात्पु-
नरिति मन्यते ॥ गुणा गुणिनमिति । अस्माभिः प्रकृतैस्त्व-
मतिशेषेति तत्समर्थोत्तरणलक्षणत्वाचेतनानामपि प्रयोजक-
त्वात्पार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम् ॥

कः पुनरिति । शेतेरेकार्थत्वात्प्रश्नः ॥ यो यत्रेति ।

स्थानार्थः शेतिः, यथा ‘अलाशयः’ इत्यत्रेति भावः ॥ गुणा
गुणिनीति । अवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तत्र गुणान् गुणी अति-
शययति, अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः । पूर्व गुणानां प्रयोज-
कत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः ॥

शेत्यर्थ इति । प्रकृत्यां पृथोऽपि चात्र गृह्यत इत्यर्थः ।

शेत्यर्थे नास्तीति । तस्य प्रसिद्धत्वाद् ॥ गुणी वेति ।

गुणसंबन्धात् गुणवानिति शेते, गुणिसंबन्धात् गुणी वा ॥ अति-
व्यज्येतेति । प्रकृत्येवेति भावः ॥ कारितार्थ इति । गुणे

गुणिनमतिशययति, गुण्यपि गुणमिति—अस्ति पृथोऽपपत्तिः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—यदा गुण इति । करणे तदा ल्युट् ॥

यदा क्रियेति । भाषे तदा ल्युट् । तत्र कर्तारं ल्युटि प्राप्ताप्राप्तविधे-
केनाभिमतवक्तृत्वस्यैव पौलत्यापस्य च विधेयत्वात् प्रकृत्यपेक्षिते-

पणत्वोक्तिः ॥ ‘गुणोऽभिधीयते’ इति पक्षं ‘प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः’
इति पक्षं च प्रकृतान्तरेण साधयति—भाष्ये—अथ वेति ॥ ‘गुणोऽभि-

धीयते’ इति पक्षे प्रयोज्यार्थं दर्शयति—गुणा गुणिनमिति । प्रयो-
ज्यार्थ इत्यस्य—प्रयोज्यत्वविशिष्टोऽर्थः—प्रयोजनं यस्य स, प्रयोजक

इत्यर्थः । गुणानां प्रयोजकत्वेऽभिमतप्रेरणकर्तारं गुणे प्रलयः ॥
तत्समर्थोत्तरणलक्षणश्रेति । अचेतनत्वाच्चद्विरुद्धानाचरणरूपमे-

वात्र तत्समर्थोत्तरणं बोध्यम् ॥ अन्ते उपपत्तिमाह—गुणी वेति ।

गुणिनः प्रयोजकत्वेऽभिमतप्रेरणकर्तारं वर्तमानात्प्रलय इति बो-
ध्यम् ॥ कः पुनरिहेति । ‘गुणी वा’ इति पक्ष इत्यर्थः । अविभवा-

भेदेन न सम्भवति, गुणविशिष्टो हि गुणी स्ववृत्तिगुणसमातीयगुण-
विशिष्टमितरसमभवति न गुणा इति प्रश्नः ॥ अतिशयेनावस्था-

पयतीति । अतिशयवैशिष्ट्येनावस्थापयतीत्यर्थः । अतिशयवैशिष्ट्येन
गुणावस्थापनकर्तारं गुणिनि वर्तमानात्प्रातिपदिकप्रमलवः स्वार्थे

इत्यर्थः । तथात्वञ्च—अतिशयवैशिष्ट्येनागुणोऽप्यत्र—इति शब्दा-
त्तराप्रतीतिरपक्षा ॥ कारितेति । हेतुमण्यन्तस्य प्राचां सङ्गा ॥

भाष्ये—गुणी गुणेन संयोगात्—सम्बन्धात्, गुणिना संयोगा-
त्—सम्बन्धाद्गुणो वा इतराभिमतकर्तृत्वेनाभिव्यज्येत—प्रतीयेत-

इत्यर्थः, तदाह—प्रकृत्येवेति । इतराभिमतकर्तृत्वेन प्रतीयत इति
पृथक् प्रेरणाऽस्य स्पष्टेवैवाशयः । अत्र पक्षे निपातनानाश्रयणम् ॥

(वार्त्तिकावतरणभाष्यम्)

इहास्यापि सूक्ष्मानि वखाणि, अस्यापि सूक्ष्मानि वखाणीति परत्वादातिशायिकः प्रामोति ॥

(प्रदीपः) परत्वादिति । 'सूक्ष्मतरवत्' इति प्रामोति । सूक्ष्मतरवत् इति चेव्यते । प्रकर्षस्य-अन्वयपदार्थे प्रति विशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

(उद्धोतः) परत्वादिति । 'बहुव्रीह्यपेक्षया' इति शेषः ॥

(५८३३ अतिव्याप्तिप्रत्याक्षेपे वार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अतिशयने बहुव्रीहावुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

‘पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्म-
वस्त्रतराद्यर्थः’ * ॥ उत्तरपदातिशये आतिशायिको
बहुव्रीहिर्ब्रह्मवस्त्रतराद्यर्थः * इति ॥(प्रदीपः) आतिशयिकादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति
भावः ॥ उत्तरपदातिशय इति । परविप्रतिषेधेन । तत्र स्वरे
विशेषः-तरवन्तेन समामे 'बहुव्रीह्युत्तरपदभूति' इति ब्रह्मा-
वस्त्रतरादयोऽन्तोदागो भवति, बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः
पितृवादनुदात्तत्वात्तन्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गः । तथा कपि विशेषः-
ब्रह्मावस्त्रतर इति तरवन्तेन समामे भवति, बहुव्रीहेस्तरपि
ब्रह्मावस्त्रतर इति स्यात् । यदा तत्रैव पूर्वपदातिशयस्य ब्रह्म-
व्रीही कृते तरप वेदितव्यः ॥(उद्धोतः) ननु पूर्वं तरपि बहुव्रीहौ वा न रूपे विशेषे
ह्यत आह-वत्र स्वरे इति ॥

(वार्त्तिकावतरणभाष्यम्)

इह व्रीणि शुक्रानि वखाणि प्रकर्षार्पकर्मयुक्तानि ।
तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरवन्ते । तत्र द्वयोस्त-
रवन्तयोरैकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्रतरशब्दादुत्पत्तिः
प्रामोति, शुक्रशब्दादेवेत्येते ॥(प्रदीपः) प्रकर्षार्पकर्मयुक्तानीति । अवयवभेगेन
समुदायस्य व्यपदेशः । तत्र प्रथममपकर्षयुक्तं, मध्यमं पूर्वपेक्षया
प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षयाऽपकर्षयुक्तम्, अन्त्यन्तु प्रकर्षयुक्तेनेति
योज्यम् ॥ तत्रेति । पूर्वपेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्रतर-
त्वम्, तयोस्तुक्तरस्यान्त्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरवन्ता-
त्तरवृत्ततिप्रसङ्गः ॥(उद्धोतः) त्रयाणामपि प्रकर्षार्पकर्मभयोपः कथमत
आह-अवयवभेगेति । कविद्वयवये प्रकर्षयोगः, कविद्वय-
स्यैव, कविद्वयभोरिति व्यापकसमुदाये लघुपत्तिः ॥ भाष्ये-प्रक-
र्षयुक्तादिति । प्रकर्षयुक्तावकादित्यर्थः । शुक्रार्थयोरोपेक्षाद् अग-
तः प्राप्तेर्गोचरो व्यवहार इति बोध्यम् ॥

(५८३४ अतिव्याप्तिरित्यसंवार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शुक्रतरस्य शुक्रभावात्प्रकृतेः

प्रत्ययविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शुक्रतरस्य शुक्रभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो

विज्ञायते । शुक्रतरशब्दे शुक्रशब्दोऽस्ति तस्मादु-
त्पत्तिर्भविष्यति ।नैतद्विवदामहे शुक्रतरशब्दे शुक्रशब्दोऽस्ति
नास्तीति ।

किं तर्हि ?

शुक्रतरशब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्रामोति ॥

(प्रदीपः) शुक्रतरस्येति । न्यूनमध्यमोक्तानां
सर्वेषां शोक्षपसम्भवाच्छुक्रव्यपदेशच्छुक्रशब्दादेव तरवृत्तस्यत
इत्यर्थः ॥ शुक्रतरशब्द इति । शुक्रतरशब्दो वाचको
यस्यार्थस्य तसिन्नर्थे शुक्रशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः ॥ उत्प-
त्तिः प्रामोतीति । अनिष्टमपि प्रामोति सलामपीष्टादिना-
वित्यर्थः ॥(उद्धोतः) ननु शुक्रतरशब्दे विद्यमानशुक्रशब्दस्यैकाग्र्याभा-
वात्प्रत्ययार्थकर्म तत उत्पत्तिप्रसङ्गः ? अत आह-शुक्रतरशब्द इति ॥

(५८३५ अतिव्याप्तिरित्यसंवार्त्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं
श्रेष्ठतमायेति ॥ * ॥(भाष्यम्) तदन्तादातिशयिकात्तन्तात्त्वार्थे छ-
न्दसि आतिशायिको दृश्यते-‘द्वयो वः सवित
प्राप्ययतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे’ ॥

(प्रदीपः) श्रेष्ठतमायेति । श्रेष्ठेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु 'श्रेष्ठतमाय' इत्यादादातिशयानिर्वाह इत्यत
एव स इति कथं तस्मादिहता ? इत्यो माये-तदन्ताच्च स्वार्थे
इति । एवञ्च लोकेऽन्वय च तरावन्तादातिशये तरापि अनिष्टमेवेति
भावः ॥

(अतिव्याप्तिरित्यसंवार्त्तिकम्)

एवं तर्हि-मध्यमात् शुक्रशब्दात्पूर्वपरापेक्षादु-
त्पत्तिर्भविष्यति । मध्यमश्च शुक्रशब्दः पूर्वमपेक्ष्य

प्रकृष्टः, परमपेक्ष्य न्यूनः । न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अथ वा उत्पद्यताम्, लुप्तमविष्यति ॥

वाचकैव खल्वप्युत्पत्त्यम्,

न च शुक्रतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् ।

केन तर्हि ?

तमपा ।

पूर्वेण स्पष्टमानोऽयं मध्यमो लभते सितः ।

परस्मिन् न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः ।

परस्मिन्न्यूनतामेति यथाऽमात्यः स्थिते नृपे ॥

अस्तु वाऽपि तरस्तस्मात्पराशब्दो भविष्यति ।

वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम् ॥

(प्रदीपः) मध्यमादिति । मध्यमवाचिनः शुक्रादन्त्ये-
ऽभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः—शुक्रमिति शेषेते शुक्रतर इति । अनेन
च वक्तव्येन तत्कौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्रवाचिनः शुक्रतर-
शब्दादुत्पत्तिर्वाच्यते । मध्यमश्च शुक्रः पूर्वोपेक्षया शुक्रतरो
भवति, तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्र एव भवति न
शुक्रतर इति शुक्रशब्दादेव मध्यमशुक्रवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ न च न्यूनः प्रवर्तत इति । स्वपतप्रकर्षा-
पेक्षायां तद्विरोधतामिष्येयः । ततश्च पूर्वमतद्विस्तान्त एव
शुक्रशब्दस्तृतीये शुक्रेऽभिधेये प्रत्ययसुत्पादयति ॥

लुम्भविष्यतीति । गतार्थत्वादप्रयोग एव लुम्भ । एके-
नैव तरणा आद्यमध्यमशुक्रापेक्षस्तृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात् ॥

न चेति । शुक्रतरतरशब्दस्य प्रयोगाभावाद्वाचकत्वम् ॥

न खल्वपीति । यदि तावद् प्रयाणमन्यतमस्य प्रकर्षो

विवक्ष्यते तदा शुक्रतममिति भाव्यम्, न तु शुक्रतरमिति ।
अथ पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वो-
पेक्षायां मध्यमं शुक्रमेव भवति, न तु शुक्रतरमिति शुक्रशब्दा-
देवातिपत्तिः सिद्धा—शुक्रतर इति न कथिदोषः ॥

पूर्वाकार्यसंप्रदशोकाः—पूर्वणेति । सितः—शुक्रः ॥
पूर्वेण स्पर्धमानः—तदपेक्षयोस्तैरः प्रकर्षं लभते ।

तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः ॥ अपेक्ष्येति । पूर्वण समा-
चार्यः, दृष्टान्तोपादानाम तु पुनरुक्तः ॥ नापशब्द इति ।
गतार्थत्वाद् लुम्भोवात् । वाचकक्षेत्रप्रयोक्तव्य इति त्वं मन्वसे,
तदा शुक्रतरतरमिति यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यताम्, न तु
वाचकः, तस्माच्च प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) शुक्रादन्येऽभिधेये इति । अतिशय्यमानाद-
तिशयकतैरेव प्रत्यय इति पक्षे इदम् । तदेवाह—शुक्रममिति शेषेते
इति ॥ नन्वेवमपि तरनत्वात्प्राप्तः कथं वारितेस्तत आह—अनेन
चेति ॥ तृतीयशुक्रवाचिनः—तृतीयैनातिशयमानशुक्रवाचिन
इत्यर्थः । वस्तुत उभयान्मध्यमपुनरुक्तिविर्द्धं वचनं निचमार्थ-
शुक्रशब्दादेव न शुक्रतरादिति वक्तुं तुक्त्वा । न्यायस्तु नातुवाच-
विषय इत्यस्य कृत्यवेदितम् ॥ ननु मध्यमस्यापि पूर्वोपेक्षया प्रकृष्ट-
त्वात्तरणा भाव्यमिति मध्यमः शुक्रशब्द एव दुर्लभोऽत आह—
भाष्ये—मध्यमश्चेति ॥ तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वादिति । विच-

मानोऽपि पूर्वोपेक्षः प्रकर्षोऽतिश्रित्करः, नया राजसन्निधावमालस्येति
भावः । ननु न्यूनः—अतिशय्यमानमात्रक एव प्रवर्तते—शुचि क-
तेऽत आह—स्वगतेति । पूर्वोभिभवकर्तृत्वेन विवक्षायां मध्यमेऽर्थे
प्रथमवाचकाख्ययो नैल्यर्थः ॥

‘प्रकृत्यर्थेतिशेषणम्’ इति पक्षे आह—भाष्ये—अथवेति ।
तद्यानन्दे—एकैकैवेति । तृतीयादुत्पत्त्येनेत्यर्थः । मध्यमापु न,
विद्यमानस्यापि प्रकर्षोक्तौचित्याऽतिश्रित्करत्वादिति भावः ॥

ननु पुनरुक्तद्वयसितौ तृतीयापेक्षाप्रकर्षगोपापेक्षोत्कर्षस्य तिरोधा-
नेऽपि क्रमेण प्रकर्षविवक्षायां तत्तत्तरापि तर्दन्ताद्युनः संदुर्वाहः, अतः
पक्षान्तरमाह—भाष्ये—वाचकेन खल्वपीति । वक्ष्यमाणेऽपीयमा-
पचिद्वारेत्यमेव समाधिर्लुम्भः । अत एवापि सङ्ग्रहकोक्तौ तु तर्द-
नुक्तिः । पतदन्तेन समाधिक्षेति ध्येयम् । ‘अश्रुतमात्र’ इति तु
क्यान्तत्वं, लोके त्वसाधुपेति निष्कर्षः ॥

‘अपेक्ष’ इति श्लेषस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—पूर्वणेति ॥
‘अस्तु वा’ इति भाष्यस्य—प्राप्नोतु इत्यर्थः । क्रमेण प्रकर्षविव-
क्षायां प्राप्तिः । वाचकः—लोके बोधक्षेत्रप्रयोक्तव्य इत्यस्य ‘इति
सिद्धान्तः’ इति शेषः । अतो यदि बोधकः शिष्टसंमतस्तदा प्रयुज्य-
ताम्, न तु तादृश इति न प्रयुज्यत इत्यर्थः । अनेन शास्त्र-
कोऽपि लोकाप्रमुक्तोऽस्मात्पुनरिति निष्कर्षः ॥

(१०५ विधिपूर्वम् ॥ ५ । ३ । २ आ. २०)

२२१५ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीय-
सुनौ ॥ ५ । ३ । ५७ ॥

(तरपप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम् ।

निपातमाहूयैविपूर्वाद् यत्प्रत्ययः, द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं
चेति कर्मधारयः । तस्मिन् सति तिष्ठन्तास्तुवन्ताच्चातिशयानेन
तरवीयसुनौ भवतः । तद्योपपदं विग्रहावयव एक प्रयुज्यते । हतौ
तु गतार्थत्वाच्चावयवं प्रयुज्यते । एवं चोपपदप्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

(उद्धोतः) निपातनादिति । एवं च लोके विभाज्यशब्दस्य
साधुत्वं सिद्ध्यम्, ण्यल्लपि विभाज्येति लक्षणापत्तेः ॥ हतौ चिति ।
हयबोर्द्वेद्विलस्य एव तरतुल्येति भावः ॥

१ तदपेक्षयोरुत्तर—मध्यम इत्यर्थः ॥

२ अ. सुकले ‘लुम्भमात्राद्’ इति पाठो इदमेव च चतुर्लक इति स्पष्टं
तद्विद्वान् ॥

३ ‘वाचकक्षेत्रप्रयोक्तव्यो’ इत्यादिप्रतिपादो विदुषोति—वाचकक्षेत्रे-
वादि ॥

४ इति पक्षे इति । द्वितीयादातिशयानेऽर्थे मध्यम इति पक्षे इत्यर्थः ॥

५ तृतीयेति । एतेन शुक्रमिति वचनानं शुक्रं मध्यम, एतादृशमध्यम-
शुक्रशब्दादिति तदन्त्याप्यन्यशुक्रवाचिन इत्यर्थः ॥

६ इदं वचनमिति । ‘एतौ तौ मध्यमाः शुक्रशब्दात्’ इत्यादि न च न्यून-
मवर्तते—इत्यसं भाष्यवचनमिष्यम् । नैतत्कौण्डिन्यन्यायेन सिद्धम्, अस्य
वचनस्य विग्रहार्थेति शायमिति भावः ॥

७ चकरीतेति । मध्यमे पूर्वोपेक्षया प्रकर्षेऽपि उभयोपेक्षया न्यूनत्वं तथा
राजसन्निधावमालस्येति शेषः ॥

८ तदन्त्यात्—तरनत्वात्, तरनत्वापुनरत्यन्तव्यापारण्य ‘वाचकेन
खलु’ इत्यादि गान्धर्वे समयापानेऽप्यवश्यम् ॥

९ वक्ष्यमाणेऽपीति । वक्ष्यमाणमह—न खल्वपि बहुना प्रकर्षं तरणा
अपेक्ष्यम् इति भाष्योक्तं समाधिः । तस्मात्पि समाधौ पूर्वोपेक्षया प्रकृष्टात्
मध्यमतत्त्वं तत्पि तरनत्वादतिशयमानादतिशयानेऽर्थे तरं तमर् वा कस्मात्
इत्याशङ्क्या वाचकेन कथंयुक्त्यस्यमित्येव सदापानं नोपपत्तिरिति भावः ॥

१० तदनुक्तिः—न खल्वपि बहुना प्रकर्षं इत्यनुक्तिः । वरीयं निर्दुष्टा
स्यात्तदा संयहल्लोके तस्या अनुपपादनमात्रकत्वं स्पष्टमिति । एवञ्च प्रकृत्यर्थ-
विशेषणम् एव न्यायान्, शार्थं चार्थं मल्य इति सिद्धान्तः ॥

११ हतौपि विरेकणाह—द्विवचनं चेत्तदिति ॥

१२ विभारविभिलसापेक्षेति । विभाज्यतः कुविष्यतेति मामोतीति
भावः ॥

(न्यासाक्षेपभाष्यम्)

‘द्विवचन’ इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—‘दन्तो-
ष्ठस्य वृत्ताः स्निग्धतराः’ ‘पाणिपादस्य पादौ सुकु-
मारतरौ’ ‘अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभि-
रूपतरः’ इति ॥

(प्रदीपः) तत्रेदं न सिध्यतीति । पारिभाषिकद्विवच-
नाभ्यः पूर्वं पक्षः । अर्थोऽन्यत्तरः पक्षः ॥ अस्माकं
चेति । ‘असादो द्वयोश्च’ इत्येकस्मिन् बहुवद्भावः ॥

(उद्योतः) ननु ‘अस्माकम्’ इत्यस्य बहुत्वार्थकत्वात्कथं
सिद्धान्तोऽपि उरवत आह—असद इति ॥

(न्यासास्तरोपपादकभाष्यम्)

यदि पुनर् ‘अर्थोपपदे’ इत्युच्येत, तत्रायम-
प्यर्थः—विभज्योपपदग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।
इहापि—‘सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभि-
रूपतराः’ इति ‘अर्थोपपदे’ इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । पूर्वोक्तद्वाराहणेन कविद्रा-
शिद्वयापेक्षस्य कविदर्थद्वयापेक्षस्य द्वयस्य विद्यमानत्वात्प्रत्ययः
सिद्ध इति भावः ॥ इहापीति । सांकाश्यकाटलिपुत्रका-
सिद्धयसंभवात् ॥

(उद्योतः) कविदिति । ‘दन्तोष्ठस्य’ इत्यादौ । कविद—
‘अस्माकं च देवदत्तस्य’ इत्यादौ ॥ द्वयस्य—द्वयस्य शब्दस्य ॥

(न्यासास्तरोपपादकभाष्यम्)

नैवजातीयिका अर्थता शक्या विहातुम् ।

इहापि प्रसज्येत—‘सांकाश्यकानां पाटलिपुत्र-
काणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमाः’ इति ॥

अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्तव्यम् ।
यो हि बहूनां विभागस्तदर्थम्—‘सांकाश्यकेभ्यश्च
पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माधुरा अभिरूपतराः’ इति ।
तत्तर्हि अर्थोपपद इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सांकाश्यकानामिति । अत्रापि राशि-
द्वयस्य सङ्ख्यात्तरं स्यात् । सांकाश्यकावयवः समुदायः
सांकाश्यकशब्देनोच्यते, पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकश-
ब्देन । एवं निर्धारणमुपपद्यते । बहूनां विभाग इति ।
बहूनां राशीनां भग्यदेकस्य राशेयत्र विभागस्तत्र राशित्रया-
दिष्वङ्गावतस्तत्र स्यात् । तत्तर्हीति । ननु नैवजातीयिका
अर्थता इत्यादिनाऽतिप्रसङ्गोद्भासनेनास्य पक्षस्य दृष्टित्वात्कथं
पुनरतीकरणम् ? नैव दोषः । इह राशिद्वयापेक्षां दृष्टयत्तामा-
खिलाचार्यदेशीयेन ‘यदि पुनर्’ इत्याद्युक्तं तत्रायमप्यर्थ इति
च । तत आचार्येण ‘नैवजातीयिका’ इतिराशिद्वयापेक्षा अर्थता
द्वयता । ततोऽन्या द्वयताऽऽचार्यस्याभिमतैति ज्ञात्वा शिष्य
आह—तत्तर्हीति ॥

(उद्योतः) ननु ‘सांकाश्यकानाम्’ शब्दस्य साङ्काश्यकेभ्य

१ दन्तोष्ठसेति । द्विवचनपदस्य पारिभाषिकद्विवचनपदत्वे ‘दन्तोष्ठस्य’
‘पाणिपादस्य’ इत्यादौ तदभावात्तरस्य स्यादिति भावः ॥

‘इत्यत्र’ च बहुत्वावगमात् कथं द्वयोर्वचनपदस्य आह—राशिद्व-
येति ॥ समुदाय इति । सङ्ख्यावयवभेद इत्यर्थः । अत एव
बहुवचनम् । वस्तुतो राशोद्विवात्तरचापत्तिः । ससादस्तुतो राशि-
द्वयपतद्विस्वमाश्रित्य न सरजिति ‘विभज्योपपदे’ इत्यवयववाच्यमिति
तात्पर्यम् ॥ कलान्तरमपि तस्माद्—आवश्यं खल्वपितीति ।
तमाचष्टे—बहूनामिति ॥

(न्यासास्तरोपपादकभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य

ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते इति वचनम्, द्वयो-
र्वयोर्वचनं द्विवचनमिति ।

एवमपि—

(प्रदीपः) आचार्य आह—न वक्तव्यमिति । इयमा-
चार्यस्य अर्थताऽभिमतता—इह ‘दन्तोष्ठस्य’ ‘पाणिपादस्य’ इति
तिरोहितावयवभेदः समूहः समाचार्यः । तत्रैतन्नां स्तावत्तत्रैवदे-
कत्वसंसृष्टोपादासित्वाद्द्वित्वपदस्य परित्यक्तनेदाङ्गीकृताभेदलक्षण-
कत्वसंसृष्टपदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रया द्वयार्थताऽस्ति । यदा त्वितरे-
तरयोगद्वन्द्वस्य द्वावयवार्थभेदसद्भावाद, द्वयार्थता नास्तीति तरन्म-
नवति—‘द्वयस्योपादानां द्वयताः स्निग्धतराः’ इति । ‘अस्माकं च
देवदत्तस्य च’ इत्यत्राप्यर्थद्वयसद्भावादिति द्वयार्थत्वम् । ‘सांकाश्य-
कानां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमाः’ इत्यपरित्यक्तभेदाः समू-
हिनः शब्देन प्रत्यावृण्यन्ते । न च राशिद्वयापेक्षा द्वयार्थता शब्देन
प्रतिपादिता, राशिद्वयस्याप्रयोगादिति द्वयार्थत्वाभावात्तत्रभावः ।
अथात्र ‘यतश्च निर्धारणम्’ इति कथं पठे ? यावता ‘पञ्चमी
विभक्ते’ इति पञ्चम्या तदपवादेन भाव्यम् । नैष दोषः । सर्वत्रैव
निर्धारणे विभागोऽस्तीति विभक्तग्रहणसामर्थ्याच्च विभाग एव
शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पञ्चम्या विषयः स एव च विभ-
ज्योपपदमित्यस्य प्रत्ययस्य—माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आब्य-
तराः’ इति । समुदायशब्दप्रयोगे तु ‘गवां कृष्णा संप्रसारतरमा’
इत्येवमादौ विभागविभागार्थं भवत्य पञ्चमी, नापि तरप्रत्ययः ।
निर्धारणार्थे तु पञ्चीसप्तम्यौ भवता । यस्माच्चिर्धर्तते—यथैकदेशो
निर्धार्यते—यथ निर्धारणहेतुर्देतव्यवर्तिनामे निर्धारणं भवतीति
तत्रैव पञ्चीसप्तमसंनिधेयः । इह तु ‘नागानामुत्तमो नागोत्तमः’
इति त्रयसंनिधानाभावात्संभन्धसामान्ये पञ्चीति समासो
भवत्येव । ‘सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका
अभिरूपतमाः’ इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्य-
मानस्य द्विरुपादानाद्विभागविभागसद्भावाद्विभागविभक्त्यकार्य-
भावः । प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकृतस्य, विभक्तस्य आशिते विभज्य-
ग्रहणदिहाप्यवधारणमाश्रित्यते । तेन समुदायशब्द उच्चार्यमाणे
विभज्योपपदमित्यस्य प्रत्ययसद्भावः ॥

(उद्योतः) तत्र आचार्योभिमतं अर्थतां स्फुटीकृत्य दर्श-
यति—इयमित्यादिना ॥ एतस्यां वृत्तौ—समाहारद्वन्द्ववृत्तौ ।

२ ‘पञ्चीसप्तमसंनिधेयो भवति’ इति पा. पाठः ॥

वर्तिपदस्य—उत्पन्नपद—ओष्ठपदरूपस्य, अभेदैकावर्तस्वोपादादि-
त्वात्—अत्रविभाषकत्वादिभ्यामस्यापि दन्तादिगतकुत्वादेः प्रत्ययात्
अर्धेतेत्यन्वयः ॥ बहुलाप्रत्यायकत्वेनोपपादयति—परित्यजेति ।
परित्यक्तं व्यक्तितो भेदो येन, अङ्गीकृतो धर्मकृतभेदो येन तच्छ-
पैकत्वेत्यर्थः । स्वकीयानामभेदेन भानादेकत्वेन भानमिति व्यवहारः,
न तु तत्र सङ्ख्यारूपकत्वमानम्—इत्यनेन सूचयति ॥ द्रव्यता-
ऽस्तीति । वास्तवी अर्धताऽस्ति, न तु दन्तोष्ठयोर्द्वित्ववैशिष्ट्येन भान-
मिति अमितव्यम्, सङ्ख्याविशेषाणां सर्वथा भानाभावात् । पदद्वयो-
पस्थाप्यत्वेनार्थस्य द्वित्वव्यवहार इति तत्परम् ॥ यदा स्त्विति । यत्र
स्त्वित्यर्थः ॥ तदा—तत्त्वैत्यर्थः ॥ अवयवार्थभेदसङ्गावाधिति ।
तत्कृतवद्भूतसङ्ख्याभानादित्यर्थः ॥ तस्मादाहरणं दर्शयति—दृश्यम्-
प्रोधानामिति ॥ ‘अपरित्यक्तभेदाः समूहिनः’ इति पाठः ।
समूहिनः—अन्यथाः । उद्भूतावयवभेदः समूह इति यावत् ॥ समु-
दायशब्दप्रयोगे स्त्विति । तद्वैकल्यशब्दप्रयोगे स्त्वित्यर्थः ॥ गवो-
ऽङ्गुलीत्यत्र—मोशब्दः समुदायबोधकः ॥ प्रसङ्गादाह—यस्यास्त्रिधा-
यत इति तत्रैव पट्टीत्यादि । तत्रैव पट्टीसमासप्रतिषेधेत्यर्थः,
विनापि च तात्पर्यवशात्समुदायप्रतीतिः । समासश्च पट्टीसमास एव,
प्रत्यक्षः, निर्धारणे पट्टीसमासप्रतिषेधस्यैवोक्तम् । तदुक्तमत्राह—
इह स्त्विति । ध्वनितं चेत् ‘हृदयः शेषः’ इति सूत्रे साम्भ्ये ।
‘सांसारिकयकानाम्’ इति प्रकृतोदाहरणे यथा पट्टी तदाह—सङ्गा-
दशकानामिति ॥ शब्देन समुदायस्येति । चक्षुष्येत्यर्थः । ‘चक्ष-
ुष्येन समुदायस्य’ इति पाठान्तरम् ॥ द्विरुपादानादिति । विभ-
गमानस्य—निर्धारमाणस्य निर्धारणाधिकोदावप्युपादानात्समु-
दायरूपेणाविभागस्य, प्रत्येकरूपेण च विभागस्य सङ्काप इत्यर्थः ।
‘प्रतिषेधोन्मेषक्षत्वाद्यवर्णस्य विभागे आक्षिप्तः’ इति पाठः । ‘विकर्षे’
इति पाठे विभागप्रयोजनीकृतौ धर्मे इत्यर्थः, सर्वं बाक्यं सावभा-
रणमिति न्यायेन व्याख्यानादिति भावः ॥ विभज्यग्रहणादिति ।
विभागे इत्येव वाऽर्थः । विभज्यं चात्र विभागवधिभूतमेव गृह्यत
इति बोध्यम् ॥

(५८३१ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३)

॥ * ॥ तरवीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षा-
पकर्षयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तरवीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्ष-
योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ‘परुङ्गवान् पटुरासीत्,
पटुतरश्चैषमः’ इति ॥

(प्रदीपः) परुङ्गवानिति । पाठव्यतिरिक्त्येऽपि प्रति-
योग्यपक्षत्वाद् अकर्षस्य, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् गुणिन
एकत्वात्तस्यैव प्रतिषेधोक्तिर्योगात् उपर्यर्थप्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु पाठव्यतिरिक्त्ये प्रत्ययः, तच्च भिन्नमेवेति
व्यर्थेऽप्यपरुङ्गवान्मात्र आह—पाठव्यतिरिक्त्ये । स्वस्यैव स्वगतधर्मोक्ति-
र्यथे प्रतिषेधोक्तिरसम्भव इत्याह—स एवायमितित्यादि ।

गुणिन पदत्वे गुणस्याप्येकत्वात्स्वगतगुणस्य स्वगतातिरिक्त्ये प्रतिषे-
धोक्तिरसम्भव इत्यपि बोध्यम् ॥

(५८३७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५)

॥ * ॥ सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

गुणप्रधानत्वात् । गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते,
गुणान्तरयोगाच्चान्यत्वं भवति । तद्यथा—तमेव
गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्ति—अन्यो भवान्
संयुक्त इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । ययपि शब्देन गुणी प्राधा-
न्येनोच्यते तथापि गुणश्रवणप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तौ प्रति
गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादिर्युच्यते । तत्र गुण-
भेदेन गुणिनो भेदादोपादुपपत्तौ भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) प्राधान्येनेति । विशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥ गुणस्य
प्राधान्यमिति । आर्धमित्यर्थः । वस्तुतः पाठव्यतिरिक्त्येन
प्रत्यस्यातिरिक्त्ये प्रतिषेधे प्रत्यय इति त्वर्धं पूर्वमुक्तमिति यथाह्वयमेव
भाष्यमित्यन्ये ॥

(५७६ नियमसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ, २८)

२२१६ अजादी गुणवचनादेव

॥ ५ । ३ । ५८ ॥

(नियमाधिकरणम्)

(एवकारप्रयोजनभाष्यम्)

एवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्,

सिद्धे विधिरात्र्यमाणाऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो
भविष्यति ॥

इष्टोऽवधारणार्थस्ताहं । यथैव विज्ञायेत—अ-
जादी गुणवचनादेवेति ।

मेवं विज्ञायि—अजादी एव गुणवचनादिति ।

किं च स्यात् ?

न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याताम् ॥

(प्रदीपः) नियमार्थ इति । अन्यथा प्रकर्षेऽजायो-
र्विधानादप्रकर्षे विधिः स्यात् ॥ सिद्धे विधिरिति । स्वरि-
तत्वादिशायनस्युत्पत्तेनात्तत्रैव गुणविधानं नियमार्थमित्यर्थः ॥

(१०० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. २९)

२२१८ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ५ । ३ । ६० ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इदमयुक्तं वर्तते ।

किमत्रायुक्तम् ?

“अजादी गुणवचनादेव” ५८ इत्युक्त्वा अगुण-
वचनानामपि अजाद्योरादेशो उच्यन्ते ।नैव दोषः । एतदेव ज्ञापयति—भवत एतेभ्योऽगु-
णवचनेभ्योऽपि अजादी इति, यद्यमजाद्योः परत
आदेशान् शास्ति ।एवमपि ‘तयोः’ इति वक्तव्यं स्यात्, तयोः परत
इति ॥

यदि पुनरयं विधिज्ञायते ।

नैवं शक्यम्, व्यञ्जनादी हि न स्याताम्, उपा-
धीनां च संकरः स्यात् पुनर्विधानादजाद्योः ।

ननु चैते विशेषा अनुवर्तन् ।

यद्यप्येते अनुवर्तन् व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् ॥

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवत एते-
भ्योऽगुणवचनेभ्योऽप्यजादी’ इति—यद्यमजाद्यो-
रादेशं शास्ति ।

ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति ।

न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

अजादी गुणवचनादेवेति ।

तर्हि प्रथमानिर्दिष्टम्, सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

अथाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—
उच्चाणि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्तेनम् ; देव-
दत्तमिति गम्यते ।देवदत्तस्य गावोऽथवा हिरण्यम्, आढ्यो वैध-
वेयः ; देवदत्त इति गम्यते ।पुरस्तादृषीनिर्दिष्टं सद्योत्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
यानिर्दिष्टं च भवति ।एवमिहापि—पुरस्तादप्रथमानिर्दिष्टं सद्योत्प्र-
सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥(प्रदीपः) एवमपीति । अन्यथा तरमपरादेशविधानं
स्यादिति न ज्ञापकं स्यादजादिभावस्य ॥यदिपुनरिति । ‘अजादी’ इति अत्रासुख्यं प्रशस-
तब्दादजादी भवति ; आदेशक—इत्येवं व्याख्यानात् ॥व्यञ्जनादी इति । विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यां बाध-
नात् । ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात् स्वरक्षणैराजाद्यो-
र्वैधानात् व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याप्रसङ्गः । द्विवचनविभज्योपपदे
इयञ्चन, अत्रेष्टम्—इत्युपाधिसंकरो न भवति ॥ननु चैत इति । ‘अतिशयान्न इष्टम्’ ‘द्विवचनविभज्योपपदे
इयञ्चन’ इत्यनुवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥व्यञ्जनादी तर्हीति । यदि च तरमपमावबुद्धौगतां तदा
तयोरपि आदय आदेशाः स्युः । तस्मात् नानुवर्त्यौ । ततश्च
विशेषविहिताभ्यां तयोर्बाधप्रसङ्ग एव ॥आचार्यप्रवृत्तिरिति । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजा-
दिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षात्, अन्यथा पुनरपि व्यञ्जनाद्यो-
र्बाधः स्यात् ॥क प्रकृतमिति । अजाद्योरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं, यत्तु
प्रकृत—अजादी इति न तदेवात्र सम्बध्यत इति प्रश्नः ॥अर्थादिति । सामर्थ्यादित्यर्थः । ननु च ‘अजादी’ इति
यथाश्रुतविभक्तिसम्बन्धे अजादिविधानार्थं सम्भवति कथं
विभक्तिविपरिणामः शक्य आश्रयितुम् ? नैव दोषः । ‘प्रशस्यस्य’
इति पक्षीअवगात् स्थान्यादेशमावावगमादादेशस्य विधीयमान-
त्वात् प्राधान्यं प्रतीयते । तत्र ‘अजादी’ इत्यनुवर्तनादादेश-
विधौ प्रत्ययोरुपगमावः । ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः ।
विभक्तिसम्बन्धेन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते । तस्य पूर्वशक्तिसागेन
शक्त्यन्तरोपजनने विपरिणामव्यवहारः । प्रातिपदिकार्थ एव हि
नानाशक्तिवोगात् कर्मदिशब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्ति-
युक्तो विभक्त्यन्तरसाध्यः । अथवा तारिक्केऽपि भेदे शब्दस्य
सारूप्यात्तत्त्वाप्यवसावाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययसामोपादानाभ्यां
प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारोऽवसीयते । विभक्त्युत्पत्तिरितो
विपरिणामव्यवहारः । न हि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरि-
णामसम्भवः ॥(उद्धोतः) भाष्ये—अगुणवचनामिति । प्रशस्यश-
ब्दस्य गुणकृता स्तुतिः प्रवृत्तिमित्रं, न तु गुणा इति भावः ॥नन्वयमादेशस्य विपरिति विद्योतेत्युक्तं, सिद्धान्तेऽपि तदि-
धिवत्सेष्टत्वादत् आह—अजादी इतीति ॥ननु ज्ञापकेनागुणव्यतिथिभावेन तरमपरी न स्यातामत् आह—
नियमाप्रवृत्तीति ॥ उपाधिसंकरो नेति । अत्रापि नियमा-
प्रवृत्तिज्ञापनादित्येव हेतुः ॥

न तदेवात्र सम्बध्यत इति । अवोग्मत्वादिति भावः ॥

गुणभाव इति । ‘उच्चितः’ इति शेषः ॥ ततः सामर्थ्यादिति ।
गुणभावोक्त्यिरूपत्वात्सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रथमायाः सप्तमीरूपेण
विपरिणामात्म्यत्वात् कथं विभक्तिविपरिणामोऽस्त आह—विभक्ति-
सम्बन्धेनेति ॥ नन्वजादी इति प्रथमानास्य प्रातिपदिकार्थे पदार्थो, न
तु शक्तिविशिष्ट इति कथं पूर्वशक्तिसागपूर्वकशक्त्यन्तरोपजननकृतो
विपरिणामव्यवहारोऽस्त आह—प्रातिपदिकार्थे एवेति । एवञ्च
स्वरूपेण प्रातिपदिकार्थस्य कर्मदिव्यवहारविषयत्वाभावे न तत्कलशक्ति-
युक्तः प्रातिपदिकविभक्त्यन्तरप्रातिपदिकार्थः । ताः शक्त्यन्तरं न सर्वदा
तद्वोऽप्येव, तत्कार्यमावादिति भावः ॥ स एवेति । एवं च तदितर-
तत्कलशक्तिपरित्यागपूर्वकं यत्किञ्चिच्छक्तिवैशिष्ट्येन विभक्त्यन्त-
रवाच्यः—प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तरवाच्य इत्यर्थः । एवं च प्रकृते
औपकेषिकाधिकरणशक्तिमत्त्वेन बोधाद्विपरिणामव्यवहार इति भावः ॥
तारिक्केऽपि भेदे इति । प्रथमाप्रकृतेः सप्तमीप्रकृतेऽप्येव ॥
विभक्तौत्यादि । विभक्तिरूपस्येत्यर्थः । एवञ्च प्रथमातिरिक्तस्य

प्रातिपदिकस्य सप्तमीविभक्तिविशेषेन विपरिणाम इति भावः ॥
उपचरित इति । प्रातिपदिकात्विपरिणामादोपाश्रय इत्यर्थः ॥

(१७८ विधिसूत्रम् ॥ ५।३।२ आ. ३०)

२२२४ प्रशंसायां रूपम् ॥ ५।३।६६ ॥

(रूपप्रत्ययधिकरणम्)

(प्रशंसायामित्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणबोधकं भाष्यम्)

स्त्रीलिङ्गनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च ।
तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च ।
पुनर्पुनस्कलिङ्गात् द्विवचनबहुवचनान्ताच्च न स्यात् ।
नेष दोषः । नार्य प्रत्ययार्थः ।
किं तर्हि ?

प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्—प्रशंसायां यत्प्रातिप-
दिकं वर्तते तस्माद्रूपमवति ।
कस्मिन्नर्थे ?

स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यनुवर्तन्ते ॥

(प्रदीपः) इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तद्व-
त्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात्तस्याः
प्रत्ययार्थत्वं मत्वाऽऽह—स्त्रीलिङ्गनायमिति । ततश्च पठोः
प्रशंसा—पठरूपेति प्राप्नोति ।

अथ पठरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रसङ्गः कस्माच्च
चोरितः ? तत्र केचिदाहुः—दोषोपलक्षणयैतदुक्तम् ।

अन्ये त्वाहुः—सोऽयमिहमेदविवक्षया सामानाधिकरण्यं
भविष्यति । भेदविषया तु तथालक्षणप्रयोगाभावाच्च क्रियते ।

यथैवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनाभि भवन्तीति शास्त्र-
नप्रत्ययान्तबद्धमितल्लिङ्गवचनयोगादोपाभावः । अत्राहुः—
प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहाद् न्याय्यत्वादर्थं परिहारी
भाष्यकारेण नाश्रितः ।

अन्ये त्वाहुः—प्रशंसामने प्रत्ययविधानान्तरत्वात्
स्त्रीप्रत्ययेन भाष्यम् । पश्चात्सोऽयमिति संज्ञातत्वात्तद्विनि-
धानेऽप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तते । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे
‘कुमारिरुपा’ इत्यव्यतिरिक्तं वय इति ङीप् कस्माच्च भवति ?
कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीया वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य योति-
तत्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्ग्यं तावैव क्रियते ।

ननु ङीवैव तदभिव्यक्तमिति दात्र प्राप्नोति । नैतदस्ति । ‘कुमा-
रिरुपः’ इत्युच्यमाने कुटीरादिवलिङ्गान्तरे अतीत्ये । तस्माद-
वदशमभिव्यङ्ग्यत्वं ङीत्वमिति दातुमवयते । अयमेव च परिहार
आतिशयाभिप्रेतयानां स्वार्थिकत्वपक्षे ‘कुमारिरुपा’ इत्यादावभि-
धानीयः ॥

(उच्छेद्यतः) ननु स्वार्थिकत्वादिषां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्क-
मेतत्तद् वाह—इहिति । ‘गुणत्वां च परार्थत्वात्तद्वन्धः समत्वात्’

इति न्यायादिति भावः । यद्यपि ‘माने तस्यपलम्—इत्यादौ लिङ्ग-
चनस्याविवक्षितत्वात्’ इत्युक्तीत्याऽत्रापि समाधानं कर्तुं शक्यम्,
तथापि वास्तवं समाधानान्तरे वक्तुं पुनरुपपन्न्यातः ॥

अभेदविवक्षायामिति । ईदृशलक्षणायां च स्त्रीलिङ्गादिपरिहा-
मोऽपीति पठरूप इत्यादिसिद्धिरिति भावः । ननु पुनर्वाह—अभेद-
वक्षा र्विति । वक्ष्यमाणं ‘अन्ये तु’ इत्यादि त्वविवक्षितमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये—स्त्रीलिङ्गादेवैत्यादि पक्षमी—हेतौ । फलं चेह
हेतुः । स्त्रीलिङ्गफलकोत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एकवचनान्तादिपदानि
धर्मपरणि ॥ ‘तयालक्ष्यप्रयोगाभावात्’ इति पाठः । ‘तथा ल-
क्षणप्रयोगाभावात्’ इति पाठो—भेदलक्षणप्रयोगाभावादित्यर्थः ॥

अतिशायनप्रत्ययान्तवदिति । गुणोऽभिधीयते किंवा वाऽभि-
धीयत इति पक्षयोरित्यर्थः ॥ दोषाभाव इति । ‘पठरूपेति प्राप्नो-
ति’ इति दोषाभाव इत्यर्थः ॥ उभयानुग्रहादिति । प्रकृतिप्रत्ययो-
रुभयोरर्थानुग्रहादित्यर्थः । अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे “वीजं
कथितम् । औन्याया गुणत्वादेनास्तद्वन्धः स्यादिति बोध्यम् ॥

अन्ये त्विति । इदमभिव्यक्तमित्युक्तमेतत् ॥ स्त्रीत्वमात्रमिति ।
प्राशस्त्यविशिष्टार्थगतं स्त्रीत्वम्, न तु वयोमात्रविशिष्टार्थगतं स्त्रीत्व-
मित्यर्थः । अत एव ‘गौरुपा’ इत्यादौ न ङीप् । तदभिव्यक्तमिति ।
वयोविशिष्टार्थगते तस्मिन्नभिव्यक्ते उक्तं स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तमेवै-
व्यभिमानः ॥

लिङ्गान्तरमिति । न च तादृशप्रतीतिरनुभवसिद्धा—इति दाव-
वक्ष्यमुत्पाद्य इत्यभिमानः । मनुकस्यात्पानरीत्या तु नङ्गैव नेति
ध्येयम् ॥

(५८३८ पूर्वपक्षिण उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतौ लिङ्गवचनाभावात् तिङ्-
प्रकृतेरम्भाववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतौ लिङ्गवचनाभावात् तिङ्प्रकृते रू-
पपोऽन्मावो वक्तव्यः । पचतिरूपम्, पचतोरूपम्,
पचन्तिरूपमिति ॥

(प्रदीपः) तिङ्प्रकृतेरिति । तिङ् प्रकृतिर्यस्य रूपपः,
ततः परस्या विभक्त्येत्स्मावो वक्तव्यः ॥

(५८३९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

क्रियाप्रधानत्वात् ।

क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति, एका च क्रिया ।
द्रव्यप्रधानं नाम ॥

(प्रदीपः) एका च क्रियेति । आख्यातशब्दात्
क्रियाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते, ‘अचङ्गिरास्यते’
इत्यादौ तु केवलक्रियात्वचने द्विवचनबहुवचनान्तादेशनात् ।
‘पचतः—पचन्ति’ इत्यादौ लकारवाच्यकर्तृसमवेताद्विवचनबहुत्वा-
श्र्वा लचनभेद इति न ततः क्रियाभेदसिद्धिः । एकत्वाच्च

१ इदानीतोत्पन्नमदीपलक्षणे तु ‘लक्षणप्रयोगाभावात्’ इत्येव पाठ
उपलभ्यते ॥

२ वीजमिति । उभयार्थानुग्रहप्रत्ययमित्यर्थः ॥

३ अन्यथा—पठरूपवचनाभावे गुणत्वात्—अनुकृत्यस्यैवभावान्तात्पाने-
नैवम् इति भावः ॥

क्रियाया रूपप्रधान्यताद्विवचनबहुवचनानामावः ॥ द्रव्यप्रधानं नामिति-प्रसङ्गेनोक्तम्, न त्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः ॥

(उद्योतः) ननु साधनभेदात्क्रियाया भेदेन कथमेका क्रिया, किञ्च तस्यां सङ्ख्याया अभावात् एका-इत्यन्ययुक्तमत आह—**आख्यातद्रव्यादिति** । आख्यातद्रव्यस्यैव शब्दः, लोकमयवदात् । तेन तदन्तर्गतादित्यर्थः । स्वतन्त्रस्या भेदानवगमनेन द्विरावभावात्, एकत्वतया च आकाश इवेति भावः ॥ तत्र द्विवाचमाने एकत्वसत्त्वे च युक्तिमाह—**भवद्विरित्यादि** ॥ वचनादर्शनादिति । एकवचनदर्शनात्तस्यैव बोध्यम् ॥ **कर्तृसमयेतद्विवेति** । तदार्तोपाश्रय इत्यर्थः । तस्यैवार्तोपः शब्दशक्तिसमावापः, न कालाविराजस्य, नापि तद्व्याप्यकारकतया । अत एव 'दश दिनानि देवदत्तः पचति' 'मंसद्विराजते' 'गण्डकुलान् पचति' इत्येकवचनमेव, तत्कर्तृवत्कथनात् आख्यातद्रव्यादिति न, तस्य तिष्ठेवोक्तवादिति भावः । एतेन 'कथाप्रातिपदिकाव' इति सूत्रस्या हरिनाम्पसंत-स्योन्या विश्वेदेव्यं ग्रन्थ-इति परास्त्रम् । क्रियाया अन्तर्गतिरिक्त्वैतत्तत्सङ्ख्यादिद्विस्तरेति बोध्यम् ॥

(आख्यातस्य क्रियाप्राधान्यसाधकं भाष्यम्)

कथं पुनर्हायते क्रियाप्राधान्यमाख्यातं भवति, द्रव्यप्रधानं नामिति ?

यत्क्रियां पृथुस्तिस्राऽऽचष्टे—किं देवदत्तः करोति ? पचतीति ।

द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽचष्टे—कतरो देवदत्तः ? यः कारको हारक इति ॥

(प्रदीपः) किं देवदत्तः करोतीति । करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः । तत्र विशेषपरिज्ञानाय किञ्चिदः क्रियाविशेषणं प्रवर्तते, क्रियाविशेषणत्वाच्च 'किम्' इत्येतद्वितीयान्तं ननुपसक्तं च । प्रकरणद्विषयाया क्रियाप्रश्रवणतः, गुणद्रव्यविषयसापि प्रश्रय संभवात्—'बायसः किं छुङ्कं वरुं करोति ? अथ कृष्णं ? तथा किं शाटकं करोति ? अथ प्रावारकम् ?' इति ।

केचित्सु-क्रियाप्रश्रेऽप्यभूततद्भाववचनं करोति मन्यन्ते, किं करोति—कं क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तत्राख्यातवदिति प्रप्रवाक्ये प्रकरणद्विषयात् क्रियाप्रश्रवणमादाख्यातैर्नोत्परोदादानात्कालसंख्यासाधनोपग्रहमिधानेऽप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः । एकपदोपात्तायोपेक्षं च क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते । 'ग्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ ग्रीहीद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवधातस्याप्राधान्यम् । अथ वा यद्यप्यायं ग्रीहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात् क्रियायाः शब्दं प्राधान्यं, न तु ग्रीहीणां, साधनत्वात् ॥

द्रव्यं पृष्ट इति । यद्यपि 'यः पचति' इति विदन्तेनापि उत्तरं भवति तथापि सर्वनाम्ना परासदयं यावत्क्रियाया यः कर्ता स देवदत्त इत्यभिधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्य अदानादाख्यातस्य साधनत्वप्रसङ्गः । पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणाया गुणमात्रं क्रिया नीयते ॥

१ ननु द्रव्यविषययोग्योपि माताप्याप्राधान्ये इत्येते । ग्रीहीविषयेतेत्यादौ ग्रीहीवर्तिका नामनेति बोधः, तत्र द्रव्यत्वप्रधानं क्रियापक्षं प्राधान्यम् । ग्रीहीवर्तनीत्यादौ तु ग्रीहीणां संख्यावत्त्वात्प्राधान्यं साधनाप्याप्राधान्यम् ।

(उद्योतः) भाष्ये—द्रव्यप्रधानं नामिति । नामसम्बन्धेन सुषन्तम्, तस्य सत्प्रातिष्ठतङ्क्याकारकद्रव्यापेक्षत्वेन तदपेक्षया द्रव्यस्य प्राधान्यम् । तस्य विमलस्यैतन्मन्त्रं अपि विशेषणत्वेन 'क्षण्डे' इत्यादौ विमलस्यैवप्राधान्योक्तिरित्येदम् ॥ ननु 'देवदत्तः किं करोति' इति कर्तृविषयप्रश्ने कथं क्रियामात्रावचनेनोत्तरम् ? किं च कृत्स्न उत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचित्वेन तद्विषयप्रश्ने कथं 'पचति' इत्युत्तरमत आह—**करोतिरस्येत्यादि** ॥ द्वितीयान्तमिति । प्रथमान्तमिति वक्तुं युक्तम्, फलविशेषणत्वाभावेन सुखस्यव्यापारविशेषणत्वेन च कर्तृत्वाप्रतिः ॥ प्रश्नावगतिरिति । मिश्रासाविषया देवदत्तकर्तृका क्रियेति बोधः ॥ **प्रकरणद्विषयाश्चैतस्य कृत्वं दर्शयति—गुणद्रव्येत्यादि ॥**

अमृतेति । अमृततद्भावः—उपपत्तिः, तदनुकूलो व्यापारो धार्यर्थः ॥ कं क्रियामिति । किंपदं च कर्तेपरम् । तच्च प्रकरणादित एव क्रियारूपकर्मपरमिति भावः ॥ **उपग्रहः—परस्परदान-नेवदनिमित्तविशेषः** । अत एव 'भावकाकारकतत्कृत्याभावारोऽर्थं आख्यातस्य' इति निरुक्तमायम् उक्तम् । आख्यातेनोत्तरोपादाने हेतुः—क्रियाप्रश्नावगमः । तत्र हेतुः—प्रकरणादि । तत्र क्रियाप्रश्नावगमेन प्रश्ने क्रियाप्रधानत्वावगमः, तत एवोत्पत्तेरपि तत्त्वावगमः ॥ 'दश सुगो धावति' इत्यादौ धावनार्थस्य दृष्टिं प्रति विशेषणत्वादह—**एकपदोपात्तायोपेक्षं चेति** । तदुपात्तकारकापेक्षं प्राधान्यमित्यर्थः ॥ तत्फलमन्यदव्याह—**ग्रीहीति** । तथा च मिश्रपदोपात्तग्रीहीष्ययाऽप्राधान्येऽपि न क्षतिः । सन्नेवं 'पचत्ये' इत्यादौ स्वपदोपात्तकर्मकारकापेक्षयाऽपि इदमप्राधान्यं दुर्गोचरत आह—**अथ चेति** । 'क्रियाप्रधानम्' इत्येव शब्दमेव प्राधान्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥

यः कर्तेति । यत्कर्तृका पाकक्रिया स इत्यर्थः । परामुख्येत्यन्यदुल्लिख्येत्यर्थः ॥ इत्यभिधानादिति । पचतिफलतोत्तरमाभिधानात्—वचनद्वित्यर्थः ॥ स इत्यनेन पाकक्रियाकर्तृत्वविशिष्टस्य बोधात् क्रियायाः प्राधान्यानुपपत्तिमादाह—**पदान्तरेणेति** । आख्यातपदे' एव स निवस इति भावः ॥

(क्रियाप्राधान्येऽपि द्विवचनबहुवचनसाधकभाष्यम्)
यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिद्ध्यन्ति—पचतः, पचन्तीति ।

नैवानि क्रियाऽपेक्षानि,

किं तर्हि ?

साधनापेक्षानि ।

इहपि तर्हि प्राप्नुवन्ति—पचतिरूपम्, पचतो-रूपम्, पचन्तिरूपमिति ।

तिङोक्तत्वात्तस्याभिस्संक्थस्य न भविष्यति ।

एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति ?

समयात् भविष्यति ।

द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति ।

एवं तर्हि—एकवचनमुत्तर्गतः करिष्ये, तस्य द्विवहोतरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यति ।

तत्कर्मसुपठे—आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः । इत्याहुः—एकपदोपपत्तेति ॥

२ 'साधनप्रधानत्वात्प्रसङ्गः' इति ह. पाठः ॥

एवमपि ननुसकत्वं वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

लिङ्गमशिश्वं लोकाश्रयत्वाङ्गिहस्य ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हीति । किमागतसंख्याऽपेक्षं वचन-
मेवं मन्यते ॥ नैतानीति । लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्या-
ऽपेक्षो वचनभेद इत्यर्थः ॥

तिङोक्तत्वादिति । उकार्थानामप्रयोग इति न्यायात् ॥

एकवचनमपि । पचतिरूपमित्यत्र, तिङोक्तत्वादिति
भावः ॥ समत्वादिति । 'पचथ' इति नियमात् 'न केवला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इत्येवं रुपात् ॥

द्विवचनबहुवचनान्यपीति । तैरपि समस्य परिपाल-
नात् ॥ यद्यपि प्राथम्यादिकवचनमेवैव समयः पाल्यत इति परि-
हारसंभवः, तथापि परिहारान्तरमाह—एकवचनमिति ।
'य्येकनोद्विवचनकवचन' इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम् ।

'द्वयोर्द्विवचनम्' इत्येव कर्तव्यम् । तत्र ङष्वाप्तातिपदिकात्
स्वादौ भवन्तीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनसुल्लग्नो भवति ।
तस्य द्विवचनबहुवचनबहुवचनोरुपपादयोर्विधानादेकवच-
नार्थ—अभेदेकत्ववति च संख्याराहितेऽप्यवधार्यं चावस्थितमे-
कवचनम् । तस्मादेकवचननैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विव-
चनबहुवचनान्यां तिङोक्तार्थान्यामित्यर्थः ॥

लिङ्गमशिश्वमिति । शाब्दोपदेशेन विनाऽपि सिद्धि-
र्लिङ्गस्य लोकेष्वहारागम्या ॥

(उद्घोषः) किमागतेति । 'अनारोपित' इत्यादिः ॥ स-
ङ्ख्यापेक्ष इति । साधनगतसङ्ख्यारोपापेक्ष इत्यर्थः । यत्किंच भाष्य-
माख्यापार्थसङ्ख्यायाः कारकेऽन्यत्र इत्येवं परतया न्यास्त्वमिति,
तत्र, माउक्ते 'एका किमा' इत्यनेन एकत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽन्यत्रकमेन
द्वित्वादीनां कारकेऽन्यत्रै वैकृत्यापत्तेः । तस्मादोपापनेव भाष्यं
न्यास्यात्तुमुचितम् । अत एव भाष्ये द्विवचनापत्तिद्वित्वं शङ्कितं,
न तु वचनमाशासिद्धिरिति दिष्टम् । तत्र 'गौरी मुखया चोकरा सङ्ख्या
पूर्वसङ्ख्यां वधये' इत्यहण्युक्तमाश्वोचनेन 'पचत' इत्यादौ स्वगतैक-
त्वप्रसक्तं कार्यमिति बोध्यम् ।

ननु किमाया एकावाश्रयत्वे 'तद्विदित्य' इति सूत्रस्येन—'किञ्चि-
दप्यर्थं विनवचनमप्यायं, किञ्चित्किमाप्रधानं, न चैतदोरर्थोभ्रिङ्ग-
ङ्खान्तां योगोऽसि' इत्यनेन विरोधः । अन्यत्रवाच्यदोरेतदोरर्थोर्धोर्न
ताम्यं र्थमा इति तदर्थमाविरोधात् ॥ उक्तार्थानामिति । आगोपित-
सङ्ख्याया उक्तत्वात् तदाश्रयं वचनं रुपावन्तात्, किन्तु स्वगतैक-
त्वाश्रयमेवैति भावः ॥ न केवलेति । श्रुतिपदिकेतानास्यति तत्र
प्रकृतिवदिति भावः ॥ तैरपीति । अनुवादकविभक्त्याभ्यावाच्य-
त्वापि बोध्यम् । यथै 'यद्यपि—' इत्यादि निवृत्त्यर्थः ॥

न कर्तव्यमिति । 'तद्विदित्य' इति सूत्रे तु प्रथमार्हणं न कर्त-
व्यम्, 'एकवचनम्' इत्येवाप्राप्तमापार्थं पुत्रं कर्तव्यमित्युक्तम् ।
'पचतिरूपम्' इत्यादौ सौकर्यवचनं वचनविधानाद्वारणीयं तत्पक्षे इति

बोध्यम् ॥ अभेदेकत्ववतीति । यथा 'राजपुरुषः' इत्यादिद्वैतार्थ-
बोधनाय प्रयुक्तं 'राजः पुरुषः' इत्यादौ ।

नन्वेवं द्विसंख्यादाकसुसंगणितवचनेनैव समवपाठनाद्विवचना-
चनापत्तिः, अनुवादकविभक्त्याभ्यास्यत्वे तु प्रकृतेऽपि सुस्यमिति चेन्न,
'हयोः' 'एकस्य' 'बहुसु' 'निजां वयागाम' इत्यादिनिर्देशैरसंगणित-
नियमपालनमिति नियमस्य सङ्ख्याशब्देऽनङ्गीकारेण तत्पार्थमेवैव
सत्यैव 'अनभिहित'— सूत्रोक्तया समवपाठनाङ्गीकारेणादोषात् ।
तदाह—एकवचनेनैवात्र समय इति ॥

(५८४० पूर्वेपक्षिण उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

वृषलरूपः, दस्युरूपः, चोररूप इति ॥

(प्रदीपः) वृषलादिभ्य इति । वृषलादीनां निङ्ग-
त्वादुल्लेखविषयत्वाच्च प्रशंसायास्तत्रानाम् मन्यते ॥

(उद्घोषः) ननु वृषलस्य पूर्णत्वे प्रशंसा भवत्येवेति सूत्रे-
नैव सिद्धमत आह—वृषलादीनां निङ्गत्वादिति । न च वृषल-
त्वस्य जातित्वात्कर्म निङ्गत्वमिति वार्च्यं, सहचरितप्रसंगेनिङ्गत्वेन
तथा शब्दभारात् ॥

(५८४१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्टय-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्टय इति वक्तव्यम् । वृषलरूपो-
ऽयम्, अप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपो-
ऽयम्, अप्ययमक्षणोरुज्ज्वलं हरेत् । दस्युरूपोऽयम्,
अप्ययं धावतो लोहितं पिबेत् ॥

(प्रदीपः) न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाऽऽह—सिद्धं त्विति ।
ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः, सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्या-
पारेऽतिशयात् प्रशंसा क्रियते, वृषलादीनामन्यासापत्तिः । एवं
तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्यया-
प्रसङ्गाद्व्यापकं वैस्पष्ट्यप्रदमप्येव कर्तव्यम् । सत्येव पदवादेऽपि
स्यष्टौ प्रशंसासङ्ख्यावाद् विवक्षावशाच्च येनामेव प्रशंसावाचित्वं
तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्यते, यथा 'राजस्य' इति पुराप्रतिपाद्य-
प्रतिपादने प्रशंसा गम्यते, निर्घृणप्रतिपादने तु निन्दा ।

अथ तमवादीनां रूपपद्व्य को विषयविभागः ? यावत्
अतिशयनमपि पूजा निन्दाविषय—पटुरूपः, पापीयमिति । रूप-
प्रत्ययोऽप्युभयविषयः—पटुरूपः, चोररूप इति । उच्यते—
अतिशयनं समानप्रतियोग्यपेक्षं, वैस्पष्टयं तु तद्विषयसिद्धि-
स्यैव एव विषयविभागः । 'अप्ययं पलाण्डुना' इत्यादौ गर्हा-
यामपिशब्दः कर्मप्रवचनार्थसंज्ञः ॥

१ एवं चेति । अनुवादकविभक्त्यावचनात् एकवचनेन समवपाठनाद्विवचना-
भावाद् 'पचपि' इत्यादिनिवृत्त्यमिति भावः ॥

२ 'वक्तव्यम्' इति क. पाठः ॥

(उद्धोतः) वैषष्ट्यग्रहणस्य व्यापकत्वमुपपादयितुं वैषष्ट्ये तत्वेव प्रशंस्यते—सत्येवेत्यादि ॥ यत्रैषैवासुमर्षं सापयितुमाह—
विवक्षावशाच्च येनाभेदेति । एवं च प्रकृत्यर्थेतावच्छेदकस्य तस्य-
हचरितगुणानां वा पूर्णत्वमेवात्र प्रशंसा, तस्य परिपूर्णत्वेन कथि-
विन्दाप्रसीतिरनु प्रकृत्यादिवशाद्भवेति न दोषः ॥ प्रशंसापराणामपि
निन्दावचनस्ये इष्टानाह—यथेति ॥

उदाहरणे—पलाण्डुना—इति सहयोगे लीया । पलाण्डु-
नोजनेऽपि वृषलत्वं, तत्सहितसुरापात्रे तु तदधिकमिति बोध्यम् ।
अपि—गर्हणम् । सर्वत्र सम्भावनायां छिष्ट । दस्तु—हिंसकः
सन् परस्मादहो ॥ वैषष्ट्यमिति । प्रशंसया अनुपलक्षणमेतत् ॥

(१७९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३१)

२२२५ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देऽयदेशी-

यरः ॥ ५ । ३ । ६७ ॥

(कल्पध्यात्यधिकरणम्)

(५८४२ एकदेशिवातर्कम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वा-
लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वालिङ्ग-
वचनयोरनुपपत्तिः । पटुकल्पः, पटुकल्पो, पटु-
कल्पा इति ।

एकोऽयमर्थ ईषदसमाप्तिर्नाम, तस्यैकत्वादेक-
वचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषद-
समाप्तिर्मेवाऽऽह—ईषदसमाप्ताविति । ईषदसमाप्तौ यथेष्टं
लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः ॥ एकवचनमिति । एकत्वादीपद-
समाप्तेः । षष्ठीप्रसङ्गं तु न बोधयति, गुणगुणिनोरिह सर्वदा
सोऽयमित्यभेदसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबन्धनायाः
पक्षा अप्रसङ्गात् ।

यथैवं शुभवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचन-
दोषोऽपि नास्ति । नैवं शक्यम् । इह शुभकल्पा द्राक्षा—बहु-
गुडा द्राक्षेति यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति
न सिध्यति ।

अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति । का पुन-
र्द्राक्षायां गुडस्येवदसमाप्तिः ? येन माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां
गुडशब्दो वर्तते तस्येवदसमाप्त्या गुडस्येवदसमाप्तिः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—क्रियाप्रधानत्वादिति । कोलविशिष्ट-
क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः ॥ ईषदसमाप्तिः—आरोपिता—ईषत्समाप्तिः ।
भाषे किन्—इति भावः । (भाष्ये)—एकोऽयमर्थ इति । यत्र एक-
वचनान्वेनोपपदानादित्यर्थः । श्वरपुष्पकणं 'लीलिङ्ग' इत्यस्यापि—

'एकवचनम्' इति स्वीयत्वस्यापि ॥ षष्ठीप्रसङ्गमिति । 'देवदत्तस्य
पटुकल्पः' इति सादिति भावः ॥

द्राक्षाश्रयत्वमिति । गुडस्येवदसमाप्तिरिति विग्रहः । गुडाश्रयत्वे
वृत्तिर्लभ्यः सम्बन्धः पक्षधरः । द्राक्षाश्रयत्वे प्रतिबोधिर्लभ्यः सम्बन्धः ॥

गुडकल्पेति न सिध्यतीति । गुडाश्रयत्वेऽनुभवविरोधोऽपि
सोध्यः ॥ का पुनरिति । इत्यस्येवदसमाप्त्यासम्भवादिति भावः ॥
येन माधुर्येणेति । गुडशब्दप्रयोगप्रयोजकमाधुर्यं गुणप्रतिबोधिकार्यं
सम्बन्धः पक्षधर इति भावः ॥

(५८४३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणत्वासिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्—ईषदसमाप्तौ यत्प्राति-
पदिकं वर्तते तस्मात्कल्पवादयो भवन्ति ।

कस्मिन्नर्थे ?

स्वार्थे इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्युत्कर्तन्ते ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति । उभयानु-
ग्रहादेव हि प्रकृतिरूपगुच्छीयमानविति, प्रत्ययोऽपि, द्योतकत्वा-
त्तस्य । एवं च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति ।
यत्र तु नैष्यते तत्र 'गन्धः स्त्रियामन्' इति शापकेन तदति-
वृत्तिरिति पश्यते ॥

(उद्धोतः) उभयानुग्रहादिति । ईषदसमाप्तिपदं तद्धि-
दिष्ट औपचारिकम् । एवं पूर्वत्र प्रशंसापदं बोध्यम् ॥ यत्र त्विति ।
'शुभकल्पा द्राक्षा' इत्यादौ ॥ अभेदविवक्षायामिति । तादृशविव-
क्षायां शुक्रादौ स्वगतलिङ्गादिपरित्यागदर्शनादिति भावः ॥

(५८४४ प्रकृत्यर्थक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यर्थे चेत्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यर्थे चेत्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः ।
शुभकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसङ्गा । पयस्कल्पा
यवाग्निरिति ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यर्थे चेदिति । ननु 'गुडकल्पा द्राक्षा'
इत्यादौ 'गुड इयं द्राक्षा' इत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षेतिषु
वर्तमानाः प्रत्ययैरनुपादयन्तीति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ
नास्त्यस्यासिद्धोपः । नेतदिति । गुडादयः शब्दा इनायाभ्यन्तरी-
करणेन सोऽयमित्यभेदसम्बन्धेन द्राक्षादिषु वर्तमाना अपरि-
त्यक्तलिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते, तत्र 'बहुगुडो द्राक्षा' इत्यादि
तिष्ठति । गुणशब्देन्यथ पट्टादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावः,
जातिशब्देभ्यस्तु कल्पादिषु भिन्नलिङ्गसंख्ययाऽपि भाषानि गुड-
कल्पा द्राक्षेत्यादौ दोषः ॥

(उद्धोतः) इवाथोऽभ्यन्तरीकरणेनेति । अभ्यन्तरीकरणं—मूलत्वेनाश्रयणम्, इवाथोऽभ्यन्तरीकरणं यन्नेति 'अभेदसम्बन्धेन' इत्यस्य विशेषणम् । तन्मूलकाभेदसम्बन्धेनेति यावत् । साहचर्यमूलकातिरेकाभेदसम्बन्धेन इच्छा हि श्रवणः । तन्मूलकाभेदसम्बन्धेनाग्नयः श्रुतौ तु न स्वलिङ्गादिव्याग इति भावः ॥ गुणद्वन्द्वस्यः पद्विभ्यश्चेति । तेषां त्रिलिङ्गत्वेनापरित्यक्तलिङ्गादीनामेव प्रवृत्तेरिति भावः । ईषद्वन्द्वी पद्वः पदकल्पाविति द्वित्वनादेरिति सिद्धिः ॥ जातिशब्देभ्यश्चेति । प्रायेण ते नियतलिङ्गाः । ईषद्वन्द्वी तु गड इत्येवमिति 'गुडकल्पाद्रे' इतीष्वत इति भावः ॥

दोष इति । प्रकृतिलिङ्गातिक्रमो दोषः ॥

(५८४५ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थं प्रत्ययवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तत्संबन्धे—ईषदसमासिसंबन्धे उत्तरपदार्थं प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ।

सिध्यति । सूत्रं तर्हि मिथ्यते ।

यथान्यासमेवास्तु ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । यद्यप्युत्तरपदशब्दः समासावयवे कृत्वन्वापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात्, प्रत्ययार्थविशेषनामिति द्राक्षादिपदे यौगिको वर्तते । तेन गुणद्वन्द्वस्य उपमानवाचित्य उपमेये द्राक्षादी प्रत्यय इत्युक्तं भवति—गुड इषेवं द्राक्षेपदसमासा गुडकल्पेति । यद्यप्युपमानग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादुपमानोपमेयभाव आश्रीयते । पदवार्तिभ्योऽपि तत्रैव प्रत्ययोरपत्तिर्यस्य परिपूर्णं पाठवं स लोके पठुरिति प्रसिद्धः । तेन तुल्य ईषदसमासः पदकल्पो देवदत्त इति तत्सम्बन्ध इति वचनादीपसाहचर्ये प्रत्ययाभावः ॥

सिध्यतीति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे 'बहुगुडो द्राक्षा' इत्यादि न सिध्यति, द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्, तथाप्युक्तदोषपरिहाराद् सिध्यति—इत्युक्तम् ॥

(उद्धोतः) वार्तिकं—तत्सम्बन्ध इति बहुव्रीहिरिति ध्वन्यन्वाचोऽर्थे भाष्ये—तत्सम्बन्धे इति ॥ पश्चात्प्रत्ययार्थस्येति । प्रत्ययार्थस्य विशेषणवन्नेति धृत्वायति ॥ प्रत्ययार्थस्य द्रव्याभेदेनैव प्रतीतेराह—प्रत्ययार्थविशेषोवाचिनीति ॥ नन्वीषदसमासिसम्बन्धोत्तरपदार्थं प्रातिपदिकप्रत्यययोपमानवाचकातिरेकात्कृतमन्वयत्वेनाह—तेनेत्यादि ॥ गुड इषेवं द्राक्षेपदसमासेति । ईषदसमासित्युक्तिर्बहुसाहचर्योपनाय । तदुक्तं यन् वक्ष्यति—'ईषदसाहचर्ये प्रत्ययाभाव इति ॥ सामर्थ्यादिति । अन्यपदस्यार्थे अन्यपदान्मूलस्य साहचर्यमपार्थक्यत्वावबोधनेऽसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ वचना-

दिति । ईषदसाहचर्ये ईषदसमासिसम्बन्धत्वाभावादित्यर्थः ॥ अथ वेति । 'तु' ग्रहणप्रत्याख्यानपरम् ॥

(यथान्यासे समीहितार्थस्य प्रकाशकभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—'ईषदसमासौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनात्पपत्तिः' इति । परिहृतमेतत्—'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम्' इति ।

ननु चोक्तं—'प्रकृत्यर्थे चेद्विङ्गवचनात्पपत्तिः' इति ।

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—स्वार्थका अतिवर्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति यदयं 'गणः स्त्रियामव' (५८४१४) इति स्त्रीग्रहणं करोति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते—बहुगुडो द्राक्षा, बहुतैलं प्रसन्ना, बहुपयो यवागूरिति, अत्रापि प्राप्नोति ।

नाप्यतिवर्तन्ते ॥

(प्रदीपः) स्त्रीग्रहणमिति । 'कर्मव्यतिहारेण च स्त्रियाम्' इति स्त्रीलिङ्गे भावे गणो विधानात्तदन्तादकप्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यम् । तत् क्रियमाणं लिङ्गवचनातिवृत्तिं ज्ञापयति ॥

नापीति । उत्तरसूत्रे तुग्रहणाद्वक्ष्यमाणनियमाथोत्प्राकृतेयं लिङ्गवचने ते एव बहुव्युत्पत्तेः भवतः । अथ वा स्त्रीग्रहेनानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्य इत्यनुवृत्त्यतिवृत्तिं यथाप्रयोगं भवतः । अथ वा 'कास्त्रोणीभ्यां छट्' इति विकरणेन स्त्रियां वीषयेनानुवृत्तिरिति ज्ञाप्य इत्युक्त्यसिद्धिः ॥

(सूत्रोदाहरणसंपादकभाष्यम्)

किं पुनरिहोदाहरणम् ?

पदकल्पो मृदुकल्प इति ।

नैतदस्ति । निश्चान्त्यार्थस्य समासिर्वा भवति, विसमासिर्वा, गुणश्चानिर्वातः ।

इदं तर्हि—गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यवागूरिति ।

द्रव्यमप्यनिर्वातम् ।

इदं तर्हि—कृतकल्पम्, मुक्तकल्पम्, पीतकल्पम् इति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । गुणशब्दानामनङ्कपरिमाणविषयत्वाद् गुणसम्बन्धमात्रेण मन्दमध्यमोत्कृष्टगुणे सर्वत्र वर्तनादीपदसमासेरभावः भवति प्रश्नः । निश्चातस्येति । 'अयमेव' इत्येवं निश्चितसौख्यार्थः । विसमासिश्चेति । नयर्थे विशब्दः ॥ गुणश्चानिर्वात इति । इयदेव पाठवन्मितीयत्वा न ज्ञायते गुणः ॥

द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति—इदं तर्हि । नन्वत्र न गुणद्वन्द्व ईषदसमासाः । किं तर्हि ? द्राक्षादिव्य-

एव प्रत्ययेन भाव्यम् । नैष दोषः । यदपेक्षया परस्वपदसमाप्ति-
भेदेति तद्भाष्यम् । प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्रैवार्थमभ्यन्तरीकृत्या-
भेदोपचाराद् गुड इव शुभो द्राक्षेति माधुर्याद् द्राक्षायां गुड-
स्वरूपोपादारोपमित्यस्य माधुर्येस्वपदसमाप्तत्वाद् गुडादिभ्यः
प्रत्योत्तरिपरिवृत्ता ॥ **द्रव्यमपीति ।** इयता माधुर्येण द्राक्षा
गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानात् देशभेदेन च गुडस्य भेदात् कं
शुद्धमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषदसमाप्ता उच्यते इत्येवमपरिज्ञानम् ॥
कृतकल्पमिति । आद्यांसायां भूतवद्भाष्यव्यति प्रत्ययविधा-
नादस्ति कस्याया ईषदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु गुडादीनामस्त्वस्मद्वत्त्वत् पादवादीनामपि
तत्त्वस्मत्पादोपपत्त्येवमेव ईषदसमाप्तिरत आह—**गुणश्चरुद्राणा-**
मिति ॥ भाष्ये—निर्ज्ञातस्येति । 'पदावानेव' इति निर्ज्ञातस्ये-
त्यर्थः । तदाह—**अयमेवेति ।** इयानेवेत्यर्थः । कस्मिन् तु तथैव पाठः ।
अत एवात्र 'इयस्यास न शायते गुणः' इति वक्ष्यति ॥ अत्र—'गुड-
कल्पा' इत्यादौ ॥ **ईषदसमाप्ताः—**माधुर्यपदसमाप्ताश्चाश्याः ॥
किन्तुर्हीति । द्राक्षादिगतमाधुर्यपदसमाप्तेरेव प्रतीतेरीषदसमाप्त-
माधुर्यवती द्राक्षेति बोधयति भावः ॥ **यदपेक्षयति ।** यन्निरूपित-
सादृश्यप्रयोजकधर्मस्यैषदसमाप्तिराल्लान्वित इत्यर्थः । शब्दशक्ति-
स्त्वभावादिति भावः । एवञ्च सूत्रप्रतीकयोः समफलता भवति ।
ईषदसमाप्तमाधुर्यपदसमाप्तिराल्लान्विता द्राक्षेति बोध इति द्राक्षामाधुर्यस्यापी-
षदसमाप्तत्वमर्थलभ्यमिति तयोः समफलतेति दिक् ॥ ननु द्रव्यमक्त-
परिमाणमिति कथं द्रव्यमितिर्ज्ञातमाह—**इत्येतेति ॥**

(५८४६ कृतकल्पस्योदाहरणत्वाभावबोधकं वार्तिकम् ॥ ५८५॥)

॥ * ॥ **कान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः,**
कस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां
चासमासिवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः ।

किं कारणम् ?

'कस्य भूतकाललक्षणत्वात्' भूतकाललक्षणः
कः । 'कल्पादीनां चासमासिवचनात्' विसमासि-
वचनाश्च कल्पादयः । न चास्ति संभवो यद्भूत-
कालश्च स्यादसमासिष्येति ॥

(प्रदीपः) इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—**कान्ता-**
देति । कियत्फलनिर्णयौ कियत्पापवर्गौ भवति, सति च किय-
त्पापवर्गः कृतः कियत्पाप ईषदसमाप्तिरित्यर्थः ॥

(५८४७ कृतकल्पस्योदाहरणत्वसंपादकवार्तिकम् ॥ ६५॥)

॥ * ॥ **सिद्धं तु आशांसायां भूतव-**
द्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

"आशांसायां भूतवच्च" (३।३।३२) इत्येवमत्र
को भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । भविष्यत्कालाया ईषदसमा-
प्तायाः कियत्पाप आशंस्य मानत्वादित्यर्थः । 'जीतः काः' 'मति-
बुद्धिपूजाधैर्म्यश्च' इति वर्तमानकालविषयकान्तादपि प्रत्यय-
मार्थ्य—ज्ञातकल्पं, पुञ्जितकल्पमिति । तथा तिष्ठन्तादपि—पच-
तिकल्पमिति । यदाऽपि कैयैकदेशापवर्गप्रयेण भूते को विधी-
यते तदाऽपि कल्पादयो भवन्ति—कृतकल्पं वक्ष्यमिति । एवञ्च
कृताकृतादय एकेदेश्यकरणाकरणाश्याः प्रयोगा उपपन्नाः ।
सकलक्रियाऽपवर्गाश्रयभूतकालविषयकप्रत्ययापेक्षे तु बोधप्र-
तिपत्तिसमाधाने । एवञ्च कालत्रयविषयमेवमस्तिष्ठन्तेभ्यः कल्पादयो
भवन्ति—पचतिकल्पं, पच्यतिकल्पम्, अपाशीतकल्पमिति ॥

(उद्द्योतः) स्वयमुदाहरणान्तराग्याह—**जीतः क इति ॥**
यदाऽपीति । यथा 'प्रकृतः कल्म' इत्यादौ ॥ एकदेश्यपवर्गेण भूते
प्रत्यये मानमाह—**कृताकृतेति ॥** ननवेवं भाष्योक्तलक्षासमाधाने
निर्देहे अत आह—**सकलेति ॥** लोकैरेवं युक्त्यन्तरमाह—
एवञ्चेति ॥

(उदाहरणसंपादकं भाष्यम्)

इदं चाप्युदाहरणं—**पटुकल्पः, मृदुकल्प इति ।**
ननु चोक्तं 'निर्ज्ञातस्यार्थस्य समासिर्वा भवति
विसमासिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञातः' इति ।

लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् ।
तद्यथा—पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते—यो लघुनोपा-
येनार्थान् साधयति । पटुकल्पोऽयमित्युच्यते—यो
न तथा साधयति ।

इदं चाप्युदाहरणम्—**गुडकल्पा द्राक्षा, तैल-**
कल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यवामूरिति ।

ननु चोक्तं 'द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम्' इति ।

लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम् ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । यावता माधुर्येण लोके
द्राक्षायां गुडत्वव्याहरणत्वादाश्रय ईषदसमाप्तिरस्म्यन् । अथवा
गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वोपात्ता गुडजालभावात्पे-
षदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायाम्, गुड इयं द्राक्षा—गुडकल्पा द्राक्षेति
प्रयोगः ॥

(उद्द्योतः) सावदाश्रये इति । तावन्माधुर्याश्रये क्षल्यर्थः ॥
ईषदसमाप्तीति । माधुर्यपदसमाप्तौत्यर्थः ॥ अथ चेति । अत्र पक्षे
ईषदसमाप्तगुडत्ववती द्राक्षेति बोधः । सादृश्यं तु पर्यवस्यति, पश्चा-
न्मानसबोधविषय इति तत्त्वम् ॥ गुडस्वरूपोपादेति । आदोषविषय-
त्वमेव ईषदसमाप्तत्वमिति भावः । आद्यमेव तु युक्तम् ॥

(१८० विधिवृत्तम् ॥ ५।३।३ आ. ३२)

२२२६ विभाषा सुपो बहुचपुरस्तानु

॥ ५।३।६८ ॥

(बहुजधिकरणम्)

(विभाषापदप्रयोजनभाष्यम्)

विभाषाग्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा बहुज्यथा स्याद्, बहुचा मुके वाक्यमपि यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘कल्पादयोऽपि यथा स्युः’ इति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, बहुजप्युच्यते कल्पादयोऽपि, तदुभयं वचनाद्भविष्यति ।

नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणेऽनवकाशो बहुच् कल्पादीन् बाधेत् ।

कल्पादयोऽप्यनवकाशः, ते वचनाद्भविष्यन्ति ।

सावकाशाः कल्पादयः ।

कोऽवकाशः ?

तिङन्तान्यवकाशः ॥

(सुपपदप्रयोजनखण्डनभाष्यम्)

अथ सुवग्रहणं किमर्थम् ?

सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्, प्रातिपादिकान्मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ॥

यथेवम्—इहापि नार्थः सुवग्रहणेन—‘सुप आत्मनः क्यञ्’ ३।१।८ इति । इहापि नास्ति विशेषः सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ।

अयमस्ति विशेषः—सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्रामोति ।

ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा ।

कथम् ?

आरभ्यते “नः क्ये” १।१।१५ इति ।

तच्चावश्यं वक्तव्यम्—सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम्, तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्, तिङन्तान्मा भूदिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “ङ्याप्प्रातिपदिकात्” (४।१।१) इति वर्तते ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) अथ सुवग्रहणमिति । सुवन्तस्य त्रिव-
कुलनादिषु वर्तनादर्थलभ्यं सुवन्तत्वमिति प्रश्नः ॥ प्राति-
पदिकान्मा भूदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाना-
मिह ऋक्तेऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वाधीपदमके
प्रवर्तमानं त्रिवकुलनादिषु प्रवर्तते इति ततोऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग
इति भावः ॥ नास्त्यत्र विशेष इति । ननु सुवन्तादुत्पत्तौ
सत्यां ‘बहुत्वेच’ इत्यादौ ‘सापदायोः’ इति मत्वप्रतिषेधः
सिध्यति । प्रातिपदिकात्पत्तौ मत्वप्रसङ्गः । नैव दोषः । सुव-
न्तादुत्पत्ताववश्यं पदसंज्ञानिवन्धनकृत्वादिनिषेधाद्यो यज्ञः क-
र्तव्यः । बहुचपूर्वस्य छमता छमे पदादिभिर्धौ प्रत्ययलक्षणमिति
तत्रियमार्थ—पदादिभिर्वायेव, न पदान्तविषयविति । एवं च
प्रातिपदिकादुत्पत्तौ यज्ञः करिष्यते—सात्पदाद्योर्बहुचयेति ।
अत एव तुल्यन्यायतया ‘सुप आत्मनः क्यञ्’ इत्यस्य सुप्-
ग्रहणस्याक्षेपः ॥

(उद्धोतः) सुवन्तस्येति । इदं च ‘कुलिते’ इत्यत्र भाष्ये
स्पष्टम् ॥ ननु सुवन्तस्यैवदसमाख्यादौ वृत्तिः, न प्रातिपदिकस्येत
आह—अन्वयेति । शास्त्रकल्पितावन्यव्यतिरेको, तत्कल्पितार्थवत्ता
च शास्त्रव्यवहारोपयोगिन्येति बोध्यम् ॥ इति भाव इति । इत्य-
भिमान इत्यर्थः ॥ नियममेव दर्शयति—पदादौति ॥ अत एव
तुल्यन्यायेति । तदन्वयेनात्त तुल्यन्यायतां बोधयितुमिदमर्थः ॥
आक्षेपः—तत्सामान्यम् ॥

(५८१८ सुपप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुचि सुवग्रहणात्पूर्वत्र तिङो
विधानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) बहुचि सुवग्रहणं कियते, पूर्वत्र
तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत ।नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्तते ।
क प्रकृतम् ?“अतिशायने तमविष्टनौ” ५।३।५५ “तिङ्श्च”
५६ इति ॥

(प्रदीपः) पूर्वत्र तिङो विधिरिति । अस्यैवार्थस्य
ज्ञापनार्थमिह सुवग्रहणं । तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च
कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ नैतदस्तीति । ज्ञापकमन्तरे-
णापि तिङोऽनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(वार्तिकं न्यासान्तरबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—‘बहुचि सुवग्रहणं पूर्वत्र तिङो वि-
धानात्’ बहुचि सुवग्रहणं कियते ।

किं कारणम् ?

पूर्वत्र तिङो विधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्तते, तदिहापि प्राप्नोति ।

ननु च लिङ्ग्रहणं निवर्तते ।

अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्यन्ते—“अव्ययसर्वनासामकच्चाकृ टेः” ५।३।७१ इति । पञ्चतकि, जल्पतकी-त्येवमर्थम् ॥

यदि सुबग्रहणं क्रियते, खरो न सिध्यति । ‘बहु-पटवः’ एवं खरः प्रसज्येत, बहुपटव इति चेप्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः—“चितः सप्रकृतेर्बह्वक-जर्थम्” इति खरः कथम् ?

(प्रदीपः) एवं खर इति । जस उदात्तत्वं साद, पटुशब्दोकारस्य चेप्यत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु चितोऽन्तोदात्तत्वविधानात्कथं जसः, कथं वा पटोःकारखरोऽत आह—भाष्ये—पठिष्यति हीति ॥ इति खरः कथमिति । हि—यत इति पठिष्यति—अतो हेतोः शुभ्यहणे कृते पटोःकारस्य कथं खर इत्यर्थः ॥

(५८४९ स्वरसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ खरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुबलुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्सरो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) खरः प्रातिपदिकत्वादिति । बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाच्च असोऽविधानात् तस्याप्रत्ययान्तात्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सस्यां पूर्वोत्पन्नाया विभक्त्येकैकिकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति । वा तु अन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्तत्वाप्रसङ्गः ।

ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । नैव दोषः । ‘अप्रत्ययः’ इति प्रतिषेधो ज्ञापयति—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न निवर्त्यत इति । अन्यथा ‘अप्रत्ययः’ इति निषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

(उद्धोतः) ननु तद्विनास्तत्त्वाभावात्कथं प्रातिपदिकत्वमत आह—बहुचीति ॥ अप्रत्यय इति प्रतिषेध इति । स च प्रत्ययान्तविषय एव, न प्रत्ययविषय इति भावः । एतच्च तत्रैव निरूपितम् ॥

(सुपदश्लेषभाष्यम्)

अथ तुग्रहणं किमर्थम् ॥

(५७५० सुपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुग्रहणं क्रियते—नित्यं पूर्वं यथा स्यात्, विभाषा मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन पूर्वैर्भसिंसं बध्यते ।

किं तर्हि ?

बहुजभिसंबध्यते—विभाषा बहुज्भवतीति । यदा च भवति तदा नित्यं पूर्वं भवतीति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रागुत्पत्तेर्वल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पत्तेऽपि प्रत्यये यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा, बहुतेतलं प्रसन्ना, बहुपयो यवागूरिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

स्वार्थिकोऽयम्, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञाप-यत्याचार्यः—स्वार्थिका अतिवर्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) नित्यपूर्वार्थमिति । पुरस्तादेव—इत्येवमवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययवत् पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः ॥ किं तर्हि बहुजिति । बहुजैव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते । तस्य तु परदेश्यावृत्तये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन देशविशेषो निर्दिश्यते । ततश्च विभाषाग्रहणेन पुरस्तादित्यस्य संबन्धाभावः, गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्सादिति न्यायात् ॥ प्रागुत्पत्तेरिति । तुशब्दो नियमार्थः—पुरस्तादेव सर्वं भवतीति । तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः । प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः—पटुकल्पतर इति ॥ ननु परत्वात्कल्पभादिभिर्भाषितत्वात्तरतमन्वयां न भाव्यम् । नैव दोषः । कल्पभादिभिः प्रकर्षसांघोतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पबाधयन्तात् प्रकर्षघोतनाय तरसमग्री भवतः ॥

(उद्धोतः) ननु ‘तु’ग्रहणेन पूर्वत्वस्य नित्यत्वं कथं बोधयितुं शक्यम्, अत्राचक्रवाहितत् आह—पुरस्तादेवेति ॥ विशेष इति । देशविशेष इत्यर्थः ॥ ननु देशविशिष्टमध्यस्य विधेयत्वात्प्राप्य विधेयताल्लक्षणं प्राधान्यमस्तेष्वेतत् आह—ततश्चेति ॥ गुणस्येति । विधेयान्ते विशेषणत्वाद्गुणस्येत्यर्थः ॥ पुरस्तादेव सर्वमिति । यत्सर्वं लिङ्गादि प्रत्ययोत्पत्तेः पुरस्ताद्वर्तते तदेव सर्वं भवतीत्युक्त्या ॥ प्रयोगश्चेति । पुरस्तादयमवर्तत इति भावः ॥ भाष्ये—यत्तुग्रहणमिति । यदि तु पूर्वसंज्ञोक्तीला स्त्रीमहणमन्त्राद्यं शापकमित्युच्यते तदैव प्रत्याख्येयम् ॥

(५८५१ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तमादिभ्यः कल्पादयो

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

तमादीनामवकाशः—प्रकर्षस्य वचनम्, ईषद-
समातिरेवचनम् । पटुतरः, पटुतमः ।

कल्पादीनामवकाशः—ईषदसमातिरेवचनं, प्र-
कर्षस्यावचनम् । पटुकल्पः, मृदुकल्पः ।

उभयवचने उभयं प्राप्नोति—पटुकल्पतरः,
मृदुकल्पतरः । कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(उद्धोतः) उभयं प्राप्नोतीति । 'पटुतरकल्पः' इत्यपि
कदाचित्सादिति भावः ॥

(वार्तिकोक्तविप्रतिषेधाक्षेपभाष्यम्)

यथेवमीपदसमातिः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः
प्राप्नोति, प्रकृतेरेव च प्रकर्ष इष्यते ॥

(५८५२ समाधातवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तमादिरीषत्प्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य
प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षं भविष्यति ।

कस्य च प्रकर्षोऽस्ति ?

प्रकृतेरेव ॥

(प्रदीपः) प्रकृतेरेवेति । कल्पवादीनां वा प्रकृतिः
पटुद्विदि, तदर्थेऽपि प्रकर्षः संभवति; न त्वीपदसमातिः । असमाप्ति-
प्रकर्षं समाप्तावीपदयोर्भाष्यात्सीपदसमातिः प्रकर्षः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—तमादिरीषत्प्रधानत्वादिति । कल्पा-
न्यथेवपदसमातिप्रत्यायकत्वादित्येवं । प्रधानत्वं तु कल्पप्रयोगस्य
तन्मात्रावयवकलकत्वादिति बोध्यम् । तत्र च प्रकर्षसम्भाव्यात् तत्र-
प्रकर्षप्रकर्षेण एव तमादिः प्रत्यय इत्येवं ॥ न त्वीपदसमाप्तेरिति ।
न हीपदर्थस्यातमातिर्वा प्रकर्ष ईषदसमातिर्भवतीति भावः ॥

(१८१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३३)

२२२९ अव्ययसर्वनाम्नामकचप्राक्

देः ॥ ५ । ३ । ७१ ॥

(१८२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३४)

२२३० कस्य च दः ॥ ५ । ३ । ७२ ॥

(अंकजधिकरणम्)

(अकचप्रकृतिसिधार्कभाष्यम्)

किमयं सुवन्तस्य प्राक् टेर्भवति, आहोस्वित्
छायाप्रातिपदिकस्य ?

कुतः संदेहः ?

उभयं प्रकृतम्, अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् ।

किं जातः ?

यदि सुवन्तस्य—युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, यु-
ष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, आवकयोरिति न
सिध्यति ।

अथ प्रातिपदिकस्य—त्वयका, मयका, त्वयकि,
मयकि—इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अस्तु सुवन्तस्य ।

कथं—युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, युष्मकासु, अस्म-
कासु, युवकयोः, आवकयोरिति ?

अनोकारसकारभकारा-

दाविति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अन्यतरदिति । प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरेकञ्
भवति, सुवन्तस्य वा प्राक् टेः—इत्येवं प्राक् टेरेत्यनेनान्यतर-
च्छक्यते विशेषेऽवस्थापयितुमिच्छयः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—उभयं प्रकृतमिति । एकमविश्वाराद,
सुवन्तं तु सामर्थ्यादिति बोध्यम् । ननु 'प्राक्टेः' इत्यस्य सुवन्तं प्राति-
पदिकं वा विशेषणम्, न तु 'प्राक्टेः' इत्येतत्तस्य—इति 'अन्यतर-
च्छक्यं विशेषयितुम्' इत्यसङ्गतम्, 'अन्यतरेण शक्यं विशेषयितुम्'
इत्युचितमत आह—विशेषेऽवस्थापयितुमिति । तत्र सुवन्तस्येति
युष्मदसाद्विषयकमेव, अन्यत्र तु प्रातिपदिकस्यैव देतेति बोध्यम्,
उदाहरणपरमाध्यमाभावात् ॥

(५८५३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ।

आसितव्यं किल तूष्णीका-

भेतत्पदयत चिन्तितम् ॥

(प्रदीपः) तूष्णीमः कामिति । सिन्धादयोऽन्यास्तस्य
काम् भवति । अज्ञाताद्यथोविषयायां तूष्णीम—इत्येव भवति ॥

(५८५४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शीले को मलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णीं
शीलः—तूष्णीकः ॥

(प्रदीपः) शीले क इति । शीलं स्वभावात् नियमश्च ।
अज्ञाताद्यथोविषयायाः शीलं, शब्दशक्तिसमावाच्यं तद्विशिष्टतूष्णीक
उच्यते ॥

(उद्धोतः) अज्ञाताद्यथोविषयायाः शीलमिति । तत्तत्तु-
न्यन्यायादिति भावः । विशेषविषयत्वात्तस्य मयत्यस्येवं नियमः ।
यदि नेष्यते तत्र कः, तदाऽनभिधानात् ॥ तद्वानिति । 'शीले'
इत्यथोऽप्यजन्यं बोध्यम् ॥ तूष्णीक इति । 'केऽप्यः' इति ह्रस्व-
भावः, अणन्ताद्विहिते के एव ह्रस्वविधानात् ॥

(नानादेशप्रत्ययानां भाष्यवाचकभावयोर्धकभाष्यम्)

इह—भिनन्ति, च्छिन्नन्तीति श्रमि कृते शप् प्राप्नोति ।

बहुकृतम्, बहुभुक्तं, बहुपीतं—बहुचि कृते

कल्पादयः प्राप्नुवन्ति ।

उच्चैः, नीचैः—अकचिकृते कादयः प्राप्नुवन्ति ।

ननु च श्रम्बहुजकवोऽपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) इह भिनत्तीति । भिन्नदेशत्वादिरोधाभावाद्नेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेन च षटादेर्गम्यां यस्यां ध्वन्यां स्त्रीत्वस्यैवाशातादेरेकस्यार्थस्य योतनमविकृतं मन्यमानो वार्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति । भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविषेधोऽर्थकं विशेषविधिमन्यन्नादीदृशत् ॥

(उद्घोतः) भाष्यकारस्त्विति । 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इत्यादिना ॥

(५८५५ नानादेशानां बाधकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ श्रम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्रम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गानां बाधनं भवति, नानादेशत्वान्न प्राप्नोति ॥

(५८५६ पूर्वविप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कविधेस्तमाद्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कविधेस्तमाद्यो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

कविधेरवकाशः—कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम्—पटुकः, मृदुकः ।

तमादीनामवकाशः—प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम्—पटुतरः, पटुतमः । उभयवचने उभयं प्राप्नोति—पटुतरक, पटुतमकः ।

तमाद्यो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) कविधेरिति । अज्ञातः—प्रकृतः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमक इति भवति ॥

(५८५७ विप्रतिषेध बोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कदाचित् छिन्नकतरादयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कदाचित् छिन्नकतरादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन । छिन्नकतरं, छिन्नकतमम् ॥

(प्रदीपः) छिन्नकतरमिति । 'अनल्यन्तगतौ ज्ञात' इति कनि कृते तरम् ॥

(५८५८ पूर्वविप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकदेशिप्रधानश्च समासः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्धपिप्पलिका, अर्धकोशातकिका ॥

(प्रदीपः) अर्धपिप्पलिकेति । कुत्सितमर्धपिप्पल्य इत्याद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) कुत्सितमर्धपिप्पलिति । अन्वया 'अर्धकपिपल्य' इति स्थादिति भावः ॥

(५८७९ पूर्वविप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

किं प्रयोजनम् ?

संज्ञायां कन्विध्यर्थम् । संज्ञायां कन् यथा स्यात् । नवग्रामकम्, नवराष्ट्रकं, नवनगरकम् ॥

(प्रदीपः) नवग्रामकमिति । समासात् 'संज्ञायां कन्' इति कुत्सायां ह्रस्वे वा कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति । पूर्वं तु कनि सति पश्चात्समासे कियमाणे अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । अत्र संज्ञा कुत्सनादिहेतुका विषयभावेनास्ति, सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गादस्ति विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) पूर्वं समासे स्वरे विशेषं दर्शयति—समासादिति । 'दिक्लङ्घे संज्ञावान्' इति समासः । यदा नवज्ञातौ ग्रामश्चेति समासः । 'संज्ञायां कन्' इति सन्तद्वचनं, कन् 'कुत्सिते' शत्रुत्तरम्, अपरं 'ह्रस्वे' शत्रुत्तरम् । कुत्सायां ह्रस्वे च कन्भवति तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति तयोर्थः ॥ उभयोर्युगपत्प्राप्तिर्युगपदपत्ति—अत्र संज्ञेति ॥

(५८८० पूर्वविप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ कदाचिद्द्वन्द्वः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कदाचिद्द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । मूक्षकन्यग्रोधकौ, मूक्षकन्यग्रोधकाविति वा ॥

(५८८३ विशिष्टम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३५)

२२३२ कुत्सिते ॥ ५ । ३ । ७४ ॥

(प्रत्ययानुपपत्तिप्रतिपादकभाष्यम्)

इह—कुत्सितकः, अनुकम्पितक इति स्वशाब्देनोक्तत्वात्सम्यर्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स्वशाब्देनोक्तत्वादिति । अनिर्धारितविशेषोऽर्थे यदा प्रकृतेर्वर्तते तदा तद्विशेषवृत्तनाय सार्थिकः प्रत्ययो विधीयते । यदा तु निर्ज्ञातविशेषे एवार्थं कुत्सितादयः शब्दा वर्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतत्वाच्चरितार्थत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः । प्रतीतप्रत्ययानेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ॥

१ 'विशिष्टस्यार्थप्राप्तौतरपार' इति च. ह. पाठः । यदा निर्ज्ञातविशेषेऽर्थवत्त्वस्य प्रसङ्गः प्रत्ययानुपपत्तिप्रतिपादकभाष्यम् इति मूलोक्तः पाठः स्यात् ॥

(उद्घोषतः) नन्वेषां स्थायिकत्वेन प्रकृत्युक्तं ध्वार्थं पूते प्रत्या इति निमुच्यते 'स्वशब्देनोक्तत्वात्' इत्यत आह—अभिधो-
रितेति ॥ विशेषाः—कुत्सायाम् । अथादशब्दं जातिविशिष्टमेवायं
कप्रत्ययः हिताः प्रतिपादयन्ति भावः । तत्र कुत्साविशिष्टावैशेष्य-
तापोक्तः प्रत्यय उचितः, न प्रकृतेः प्रत्ययं विनाऽपि तद्विशिष्टावैशे-
ष्यकत्वादिता तात्पर्यम् ॥ चरितार्थत्वादिति । उक्तार्थत्वादिति
भावः ॥ अवयवस्थितिः । पुनः पुनः कप्रत्ययापत्तिरिति भावः ॥

(प्रत्ययोपपादकं भाष्यम्)

नैप दोषः ।

कुत्सितस्यानुकम्पायां भवि-
ष्यत्यनुकम्पितस्य कुत्सायाम् ॥

(प्रदीपः) कुत्सितस्येति । अर्थान्तराश्रयः प्रत्यय
इत्यर्थः ॥

(प्रकारान्तरेणापि प्रत्ययोपपादकं भाष्यम्)

अथ वा—

स्वार्थमभिधाय शब्दो निर-
पेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।
समवेतस्य च वचने
लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥
अभिधाय तान् विशेषान-
पेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ।
प्रियकुत्सनादिषु पुनः
प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । कुत्सितकुत्सायामपि कुत्सितक
इति भवतीत्यर्थः । स्वशब्दोऽप्रातीयवचनः, अर्थशब्दोऽभिधे-
यवचनः । खोऽर्थः—स्वार्थः, स चात्रेकप्रकारो जातिगुणजिगा-
संबन्धसंरूपलक्षणः—गोः, शूद्रः, पाचकः, राजपुरुषः, इत्यथ
इति । तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं संबद्धं
द्रव्यमाह शब्दो निरपेक्ष इत्यनेनैतद्वर्णयति—यथा द्रव्ये-
ऽभिधातव्ये स्वार्थोऽपेक्षयते न तथा स्वार्थोऽभिधातव्योऽर्थगतं
निमित्तान्तरमपेक्षते । 'द्रव्यम्'शब्देन च इदं तदिति परामर्श-
योग्यं वस्तुमिधीयते ।

तत्र जातिशब्दो यदा जातो वर्तते तदारोपितस्वरूपां स्वरूपे-
णैकीकृतौ जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः, जातिस्तु द्रव्यम् ।
यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः ।
गुणादयो यदा गुणजातो वर्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं
स्वार्थः, जातिर्द्रव्यम् ।

यदा तु गुणे वर्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थः, गुणो द्रव्यम् ।
यदा द्रव्ये वर्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः । समवेतस्य द्रव्य-
साभिधाने सति लिङ्गं वचनं विभक्तिं चाहिति संबन्धः ॥

तान् विशेषानिति—लिङ्गादीनामेव परामर्शः । लिङ्गं—
जोत्वादि, वचनं—संख्या, विभक्तिः—कारकं कर्मादि ।
कचिलिङ्गसंख्याकारकाभ्येव स्वार्थः, यथा—जो गुणसंयुक्तम्,
एको द्वौ बहवः, कर्तृ करणं संप्रदानमिति । प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्ग-
संख्याव्यतिरेकलिङ्गसंख्याऽभिधानं यत्र, यथा—स नपुंसकोऽम-
वत्, गावो विंशतिः—इति तत्रायमेव क्रमः । यत्र तु प्रवृत्ति-
निमित्तव्यतिरेकलिङ्गसंख्याऽसंभवः—'जो गुमानेको द्वौ बहवः'
इति तत्र पुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधाताभावः । यद्यपि लोके
पदानुचरिता युगपत्पञ्चाशः प्रतीयन्ते, शब्दस्य विरम्य व्यापार-
भावात् ; तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शाले संव्यवहाराय कल्पि-
ताभ्यां प्रातिपदिकसाप्रयोगार्हस्य कल्पितामर्थवशां कल्पित-
न्यायवशात् कमवतीमाश्लेदस्युच्यते । तथा हि—'नागहीत-
विशेषणा विशेष्ये बुद्धिः' इति न्यायात् पूर्वं स्वार्थोभिधानेन
भाष्यम् । पश्चात्तद्विशिष्टस्य लिङ्गाद्यश्वस्य द्रव्यसाभिधानेन ।
ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसंख्याऽपेक्षया लिङ्गमन्तरङ्गमिति तदभि-
धीयते । ततः संख्या, सा हि विजातीयकिन्नापेक्षभाषापेक्षया
तुल्यजातीयकिन्नाऽपेक्षाऽन्तरङ्गा । संख्याऽभिधानानन्तरं तु
कारकाभिधानम् । एतान् विशेषानभिधाय स्वार्थोदिपक्षकृतं
कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रिय कुत्सनादिषु विभक्तयन्तः
पुनः प्रवर्तते । पुनः शब्दस्तु शब्दस्वार्थं वर्तते, विभक्त्यन्तस्तु
इत्यर्थः । तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरेकायां कुत्सित-
त्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथा—प्रकृष्टतम इति
प्रकृष्टस्य प्रकर्षं तमप्रत्ययः । तथा कुत्सितत्वं यदा कुत्सयते
नास्य सम्यक् कुत्सितत्वमिति तदा प्रत्ययः ।

अन्ये त्वादुः—अभिधोरिति विशेषधर्मेनिबन्धना कृत्वा
कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, ब्रह्मत्वादिति विशेषनिबन्धना कुत्सा
तु प्रत्ययनिबन्धनम् । अनुकम्पितक इत्यापि प्रयोक्तृधर्मे अनु-
कम्पायां प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरेकायां कप्रत्ययः ।

केचित्तु—निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थोदिपक्षकभिधाने
सुरूपसत्तानपेक्षणाद् बुद्ध्युपाख्योपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणा-
द्व्यापक्षते । तत्र परिचयमात्रस्वार्थोदिपक्षकस्य पदस्य कुत्सादिषु
प्रवृत्तियेस्मात् स्वार्थोदयः कुत्सादिहेतवः । तथा हि—कश्चित्
स्वार्थकुत्सा कुत्सयते—पदकः, पण्डितक इति । कश्चिन्नित्येन,
यथा—

प्राप्य माण्डवीवधन्वानं विद्धि कौरवकाः स्त्रियः—इति ।

कदाचित् संख्याया, यथा—इदमेककमेव शतमिति ।
शतमरणे यत् दुःखं तदेकस्य मरण इति शतत्वावरोपेण कुत्सा ।
यत्र प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न संभवति—देवदत्तकः, डित्तक इति,
तत्राभिधेयसहचरितधर्मोन्तराश्रयकुत्साश्रयः प्रत्ययः ॥

(उद्घोषतः) कुत्सितवकुत्सायामपीति । अपिनाऽनुकम्पा-
याम् ॥ जासीति । 'नागहीतविशेषणम्'—न्यायेन तस्यैव पदस्य स्वत्वा-
दिति भावः । क्रियासम्बन्धेति । यद्यपि पाचकशब्दोऽपि क्रिया-
सम्बन्धं ध्वनं प्रवृत्तिनिमित्तमिति 'तस्य भावः—' इति घटे उक्तम्,
तथापि वसिष्ठब्राह्मणन्यायेन 'क्रियासम्बन्ध' श्रुत्युक्तिः ॥ स्वरूपेति ।
स्वरूपपदेन पदस्वरूपं व्यक्तिसंरूपं चेति बोध्यम् ॥

१ 'स्वार्थमभिधानेन स्वार्थेन' इति क. पाठः ॥

२ 'द्रव्ये स्वार्थोऽपेक्षते' इति क. पाठः ॥

३ 'मत्स्वार्थोदयः' इति क. पाठः ॥

‘सम्बद्धं’ इत्येकस्य नियमेन प्रतिगोपिताकाङ्क्षादाह—तेन स्थाप्यते । समवेतं—समवायेन सम्बद्धमित्यर्थः ॥ यथा द्रव्ये इति । शब्दादिप्रकारकोपस्थितेरभावादित्यर्थः ॥

स्वार्थेऽभिधातव्ये इति । निषेधगत्येत्यर्थः । केचित् ‘एवं व्याख्याने क्लेशोऽनुपपत्तिः, न हि प्रातिपदिकमात्रावक्रियादशायामपि प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोः क्रमेण बोधो भवति, तस्मात्स्वार्थ—जालादिकं, शब्दः—तद्विषयकानिधाग्रहविषयो भूत्वा निरपेक्षः—तच्छक्ति-ग्रहेतरानपेक्षः सम्बद्धं द्रव्यमाहेत्यर्थः । तस्यैव शक्तिग्रहविषयत्वेन तत्रैव स्वायत्तव्यवहारः’ इत्याहुः ॥ स्वरूपेण—शब्दस्वरूपेण । एकीकृतमिति । मिश्रीकृतं, तादाम्येन विशिष्टमित्यर्थः । जाति-प्राधान्येऽपि यथा भावप्रत्ययानुवृत्तिस्वाधीनम् । ‘वदसम्बन्धी धर्मः’ इत्येवं बोधानुभवान्न तदुपपत्तिः ॥ गुणसामान्यं—गुणमता जातिरित्यर्थः ॥ समवेतस्येति । संयुक्तस्य समवायेन इत्यर्थः । तदभिधाने सति तत्प्रत्ययवसापेक्षो लिङ्गाष्टादेलन्यवः ॥

लिङ्गादीनामेवेति । सार्धद्रव्ययोर्विशेषत्वाभावादिति भावः । यत्र स्येति । ननुसकपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं ननुसकत्वं, तन्नातिरिक्तं च पुरुषम् । एवं विशातिरित्यत्रैकवचनम् । ‘यत्र प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तलिङ्गाद्यभिधानं यथा ननुसकः—स्वार्थे तत्रायमेव क्रमः’ इत्यन्यवः ॥ तत्र पुनर्लिङ्गेत्यादि । तत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्त्येव लिङ्गाद्यभिधानाभावा इत्यर्थः ॥ कस्मिन्तन्व्यायवशादिति । ‘अवेवत् प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकाञ्जीप, ड्यनात्सावयः’ इत्येवं कस्मिन्तन्व्यायवच्छब्देन-त्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षस्यै किञ्चिदेव दृष्टमस्यसाम्राज्येण क्रमवत्त्वा-भिमान इति भावः ॥ नागृहीतेति । ‘नागृहीतविशेषणा बुद्धिविशेष्ये उपजायेत’ इति व्यापादिति भावः ॥ तद्विहितस्येति—अत्यनेन उक्ते द्रव्यस्य लिङ्गादितः प्रथममभिधाने बीजकवचनम् ॥ लिङ्गाद्या-श्रयस्येति । न चैवमुक्तमन्येन लिङ्गस्यापि प्रथमतो बोधादितिः । ‘रमा’ इत्यादौ लिङ्गस्य प्रत्ययं विना बोधभावेन तस्य प्रथमतो बोधस्य बहुमुपशब्धत्वमिति भावात् । ‘तुल्यजातीयपेक्षान्तरङ्ग—’ इति पाठः । यत्कालमपि द्वितीयादिपञ्चदशद्विजाननतत्पदेषामिति बोध्यम् । स्वार्थादिपञ्चके वृत्तं—वर्तनं वृत्तिरित्येत्यर्थः । रूपमर्थश्च शब्दस्वा-त्मेति तन्नामे कृत्स्नात्मकान् इति साधः । ‘प्रियकुत्सनादिबोधनाय कृत्स्नात्मनां यतोऽपेक्षमाणो भवत्यतस्तान्विशेषानभिधानाभावा तद्वत्कुत्सनादिबोधनाय विषयत्वानुसृत्य प्रवर्तते’ इत्यन्यवः । अनेन ‘पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः’ इत्युक्तम् । विषयचयनत्वरिति । तत्प्रत्ययुक्तमार्थ-स्यानुरूपत्वात्पूर्वं प्रवृत्तेरिति भावः । अनेनैव—‘वृत्ताल्लेखे’ इति लिङ्गम् ॥ प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सातिरिक्त्यामिति । यथा सर्वोऽपि शब्दः स्वार्थेच्यतिरिक्तं स्वार्थादिगतां कुत्सानमिहातुं प्रत्ययं लभते, तथाऽयमपीत्यर्थः ॥ नास्य सख्यकुरितसत्त्वमिति । कुत्साप्रयोजक-सुकलानाचरणमिति भावः ॥

अन्ये स्वाहुरिति । अत्राएषामन्येस्वरससिद्धत्वाऽभावः ॥

केचित्तिरिति । प्रथमते ‘अनपेक्षमाण’ इत्यस्य बहिःसत्तामन-पेक्षमाण इत्यर्थः । तत्प्रत्ययानपेक्षयस्त्वेव ‘अपेक्षमाणश्च कुल-नामानम्’ इति भाष्यतो लामादिदमप्यस्त्विति प्रस्ताम् ॥ स्वार्थादि-पञ्चकपूर्णस्वरत्र वृत्तिरित्युपादनस्य प्रकृत्ययोगं दर्शयति—तत्र

परिसमाहेत्यादि ॥ कुत्साद्विहेतुव इति । ‘आश्रयतया’ इति शेषः ॥ स्वार्थः—प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ यथा गाण्डीवेति । तत्र हि ‘अनुनसतिबो धिमेते पुनर्गतः’ इति प्रतीत इति भावः ॥ यत्र प्रवृत्तिनिमित्तेति । इदं लिङ्गादीनामुपलक्षणम् । एवं प्रकृतेऽपि कुत्सितशब्दायैनिष्ठकुत्सान्तरविषयार्थः प्रत्ययः सुलभ इति भावः ॥

(कुत्सितस्य प्रकृतिप्रत्ययविशेषणत्वाक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते—कुत्सितादीनामर्थ इति, आहोस्वित् कुत्सितादिसमानाधिकरणत्वात्प्रातिपदि-कादिति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । यदा कुत्सितशब्दो भाव-साधनः, कुत्सा—कुत्सितमिति तदा प्रत्ययार्थपक्षः । यदा तु कर्मसाधनः, कुत्सत इति—कुत्सितं ‘मति—’ आदिस्त्वे चकारस्या-नुत्ससमुच्चयायैवावृत्तमनेन कः, क्रियाऽवयवव्यपवर्गाग्रयो भूते वा तदा कुत्सितार्थवाचिनः कः प्रत्ययो भवतीति सामानाधि-करण्यपक्षोपपत्तिः । कः पुनर्वैच्यमाणस्य प्रकृत्यर्थविशेषण-समानाधिकरणपक्षस्य च विशेषः उच्यते । समानाधिकरणपक्ष-पक्षस्य उपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु अङ्गीकृतकुत्सादेव प्रत्ययेन भाष्यम् । तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे अनुगृहीतकुत्सापद-सामानाधिकरण्येऽव्ययसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाष्यम्—पठको नीचैर्न देवदत्त इति । यदा तु अङ्गीकृतकुत्सपदान्तरा-प्रयोगः, तदा तेभ्य एवाश्रितितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति—नीचकै-रसकौ देवदत्तक इति ॥

(उद्धोतः) पक्षद्वयोपपत्तिद्वारेण संज्ञये बीजमाह—यदेति ॥ ननु ‘कुत्सितम्’ इति भूते के अतीतकुत्सा प्रतीयेत, अश्वादिशब्दैश्च विषयानुत्सस्य प्रतीतिरिति विरोधोऽत आह—वर्तमानेन क इति ॥ क्रियाऽवयवेति । यस्य कस्यविदवयवस्य भूतत्वेन समुदाये भूतव्यवहारोप कः । तत्रारोपितभूतत्वेऽपि केषाश्चिदवयवानां वात्स-वर्तमानत्वेन न क्षतिरिति भावः ॥ उपात्तकुत्स इति । वाच्य-त्वेनाङ्गीकृतकुत्स इत्यर्थः । अङ्गीकृतेति । ‘वाच्यत्वेन’ इत्यादिः । प्रकृत्यर्थेति । वदगुत्सा कुत्सातिविशेषो नोऽर्थस्यततिपादकेभ्य इति तत्पक्षे यज्ञार्थः ॥ अनुगृहीता—वाच्यत्वेन स्वीकृता कुत्सा येन तादृशवत्समानाधिकरण्ये इत्यर्थः । तेनैव कुत्साया उक्तत्वात्प्रकृतेः कुत्सादिविशिष्टवाचकत्वाभावादव्यव्यादिभ्यो न भवति प्रत्यय इति भावः । नन्वेवम् ‘अव्ययसर्वनामप्राप्ताम्—’ इत्यस्य वैयर्थ्यमत आह—यदा त्वङ्गीकृतेति ॥ आश्रितकुत्सेभ्यः—वाच्यत्वेनाश्रितकुत्सेभ्यः ॥

(५८८१ प्रत्ययविशेषणत्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुत्सितादीनामर्थं चेद्विज्ञ-

वचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुत्सितादीनामर्थं चेद्विज्ञवचनयोर-नुपपत्तिः । पठकम्, पठुका, पठकः, पठकौ, पठ-का—इति । एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वा-देकवचनमेव प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति—यथेष्टं लिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम्, कुरसननात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने घञ्गण इत्यवगमिनः प्राप्नोति । यद्यपि गुणगुणिनोरत्र सर्वदा सोऽयमित्यनेदसंभवेन घञ्जा अप्रसङ्गः—गुणवचनानां चाश्रयतो लिङ्गवचनानि—इति दोषपरिहारोऽस्ति; तथापि निदोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवात् प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः ॥

(उद्घोषः) यथेष्टं लिङ्गैति । कुत्सितशब्दामिषेयस्य नपुंसकत्वात्सोऽङ्गिष्ठानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ घञ्जप्रीति । ‘देवदत्तस्य पट्टकः’ इत्यादौ ॥

(वार्तिकवचनभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति ॥

(५८८२ प्रकृतिविशेषणत्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टावादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति, यथा—टावादिषु ।

कथं च टावादिषु ?

उक्तं तत्र—*स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः* इति । एवमिहापि कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति—इदं घृतकम्, इदं तैलकम्—इदंशब्दादिषु प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इदंशब्दादिति । कुत्सितत्वमुच्चार्यदृष्टित्वात्तस्य ॥

(५८८३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

येन कुत्सिताद्योऽर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ।

सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि मिथ्येति ॥

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं—कुत्सितादीनामर्थे चेद्विङ्गवचनानुपपत्तिरिति ।

नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो भवन्ति ।

कसिन्नर्थे ?

स्वार्थे इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । येन धर्मेण कुत्सादन्वसद्वचनयुक्तार्थानिवायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) येन धर्मेणेति । यथाऽथक इत्यादौ अथसाध्यभावनादेः सम्मगननुष्ठानादिनेत्यर्थः । घृतादिशब्दसंक्रियाने इदंशब्दः प्रत्ययविषयत्वेनैव तद्वोधको न तु कदुष्टतत्त्वादिनेति भावः ॥

(५८४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३९)

२२४१ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादयः

॥ ५ । ३ । ८३ ॥

(प्रकृतिविकाराधिकरणम्)

(पूर्वोच्चार्याणां कारिकाशब्दाव्यानभाष्यम्)

चतुर्थात्—

चतुर्थाद्धोपो वक्तव्यः बृहस्पतिदत्तकः, बृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः, प्रजापतिकः ।

अनजादौ च

अनजादौ च लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः, देवकः । यज्ञदत्तकः, यज्ञकः ।

लोपः पूर्वपदस्य च ।

पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः, दत्तकः । यज्ञदत्तकः, दत्तकः ।

अप्रत्यये तयैवेष्टः

देवदत्तः, दत्तः । यज्ञदत्तः, दत्तः ।

उवर्णाह् इलस्य च ॥

उवर्णाहिलस्य च लोपो वक्तव्यः । भानुदत्तकः, भानुलः । वसुदत्तकः, वसुलः ।

(प्रदीपः) अप्रत्यय इति । प्रत्ययभावेऽपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः । भाष्ये तु पूर्वपदलोप उदाहरणमात्रम् ॥

उवर्णादिति । लोपस्य ‘ल’ इति पूर्वोच्चार्यवशा, तत्र ‘आदेः परस्य’ इतीकारलोपः ॥

(उद्घोषः) लोपः पूर्वपदस्य चेति—अनायनवादिताभारणम् । येनोत्तरपदसद्वचनः ॥ पूर्वोत्तरपदयोरेति । लक्ष्यनुवारेण च व्यवसा । भाष्ये—इलस्य चेति । येनोत्तरपदस्यापि ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ उग्रहणं किमर्थम्, न ईके कृते अजादावित्येव सिद्धम् ?

(५७८४ उग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उग्रहणमुक्तो द्वितीयत्वे कवि-
धानार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उग्रहणं क्रियते, उक्तो द्वितीयत्वे
कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तकः, वायुकः । पितृद-
त्तकः, पितृकः ॥

(५८८५ उग्रहणभावे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजादिलक्षणे हि माथितिकादि-
वत् प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजादिलक्षणे हि माथितिकादिव-
त्प्रसज्येत । तद्यथा—मथितं पण्यमस्य माथितिक
इति अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति ।
एवमिहापि न स्यात् ॥

(प्रदीपः) कादेशो न भवतीति । संनिपातलक्षण-
परिभाषायाः आश्रयणात् । यदा च देवमान्वादिभ्यष्ट्विधीयते
तदेकादेशाभावाद्जादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपि उग्रहणम् ॥

(उद्धोतः) सन्निपातेति । उग्रहे कृते तु तत्सामर्थ्यादि-
कादेशात्पूर्वमेव लोप इति भावः । यत्न 'म्वचश्चित्त्वस्य सानान्या-
पेक्षशापकत्वेनेकस्य सर्वतः पूर्वं यृचिः', अत एव शीवस्तिकादिदिङ् ।
इति परास्तम् । शापकसिद्धसासार्वत्रिकत्वाच्च । एवं च फलान्तर-
मपि संभवतीत्याह—यदेति ॥

(५८८६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयादयो लोपे सन्ध्यक्षर-
द्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयादयो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे
तदादेर्लोपे वक्तव्यः । लहोडः, लहिकः । कहोडः,
कहिकः ॥

(प्रदीपः) तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते
तदादेर्लोपवचनम् ॥

(९८५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३७)

२२४२ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमा-
दीनां तृतीयात् ॥ ५ । ३ । ८४ ॥

(५८८७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वरुणादीनां च तृतीयात् स
चाकृतसंघीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वरुणादीनां च तृतीयाहोप उच्यते,

स चाकृतसंघीनां वक्तव्यः । सुंपर्यादीर्दत्तः—सुप-
रिक्तः, सुपरियः, सुपरिलः ॥

(प्रदीपः) वरुणादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे ।
एकसूत्रोपात्तत्वं च साहचर्यं निमित्तम् ॥ सुपरिक इति ।
संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यात् ॥

(उद्धोतः) कृतसन्निपातवार्तिकस्यैकमभाषितिकापरादाह
(भाष्ये)—अकृतसन्धीनामिति ॥ सुपर्यिक इति । सुपर्यांशी-
र्दत्तस्याप्रत्यये इत्यर्थः ॥

(भाष्येपमाष्यम्)

इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा
न प्राप्नोति ।

तत्र को दोषः ?

जह्वं न स्यात् ॥

(प्रदीपः) जह्वत्वं स्यादिति । भवंज्ञया पदसंज्ञाया
अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयायाः-स्तुतिताश्रयायाश्च द्विविधाया अ-
न्येकसंज्ञाधिकाराद्वाधितत्वात् ॥

(उद्धोतः) नाथे—अजादिलोपे कृत इति । 'प्रकाक्षर-
पूर्वं पदानाम्' इति बह्वचमागबचनेनेति भावः ॥ द्विविधाया
अपीति । समानाश्रयत्वादिति भावः ॥

(५८८८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ षडिक जह्वत्वे उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) षडिकमुक्तम् ?

सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् इति । यद्येवं,

(प्रदीपः) सिद्धमच इति । षडङ्गुलिशब्देऽङ्गुलिशब्द-
स्थानेन लोपे कृते 'यत्नेति च' इत्यकारलोपः क्रियते । तस्य
स्थानिवत्त्वात् भवंज्ञां प्रत्यकारान्तमेतद्भवति । अन्तर्वर्तिवि-
भक्त्याश्रया तु प्रकारान्तस्य पदसंज्ञा, ततो भिन्नावधिकत्वाद्भू-
संज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति तत्क्षिब्धनभजत्प्रवृत्तिः । या
तु खादौ पदमिति पदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भूसंज्ञया बाध्यते ।
न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वविधेयोऽ-
त्रावतरति । विधिशब्दस्य आवसाधनस्य तत्राश्रयणात् । इह
पदान्तस्य कस्यचिद्विधेयत्वात् ॥

(उद्धोतः) अङ्गुलिशब्दस्थानेनेति । 'अविनाशस्योत्त-
रपदलोपश्च' इति सूत्रे पदकोशे स्मृतितत्पदमिहानादुत्तरपदाग्रमपहाय
लोपपदानावमनुवर्तते । न च सन्निधिशब्दात् 'दे' 'वृ' शब्दस्य लोपा-
परिः, उपेन्द्रदेत् 'चतुर्थादयः' इति लोपापरिः । अनविधानेना-
तिप्रसङ्गनिरासार्थमिति भावः ॥ इह पदान्वस्येति । जह्वत्वं पूर्व-
मेव निष्पन्नत्वेनानां विधेयत्वभावादिमिति भावः । वस्तुतोऽैकादेश-
शपर्वन् तत्तात्पदावसाध्यायीस्यैकव्यवहृत्तियोग्यताया न पूर्व जह्व-
मितीर्दं चिन्त्यम् । तसाद्वितीयादयः कर्त्तव्यं लोपविधायकसामर्थ्ये-
नात्र भवेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति तात्पर्यम् ॥

१ मथितमन्वात् 'तदस्य पण्यम्' इति मन्वे 'उल्लेकः' इतीकादेशे
'यत्नेति च' इत्यकारलोपे इति 'इत्तुक्तान्तात्का' इत्यनेन कादेशो न

स्यादिसर्वम् ॥

२ 'सुपर्यांशी' इत्येव पाठः क. उल्लेखः ।

(५८८९ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वागाशीर्दत्तः, वाचिक इति ॥

(प्रदीपः) पदवृत्तप्रतिषेध इति । पदस्य गृह्यत्वं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(५८९० प्रत्याक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तर-
पदलोपवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः ।
वाचिकः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—पङ्क्तिः, पङ्क्ति इति ॥

(५८९१ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥*॥ षष्ठाद्यादिवचनात् सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्) षष्ठाद्यादिवचनात्सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । उत्तरपदस्याज्ज्ञानमुदाय-
त्वात्प्रत्ययान्तादेशत्वात्स्यान्विषत्वात्प्राधान्यात् अर्चयत्या
दिविधाऽपि पदसंज्ञा भाष्यत इति पदतिवन्धनकार्याप्रसङ्गः ॥अत्रेदं चोद्यते—संज्ञाशब्दकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुप-
लब्धत्वात् संज्ञिनोऽप्ययः ? न हि यस्य 'देवदत्तः' इति संज्ञा
कृता स देवशब्दाद्देवशब्दाद्वा प्रतीयते । न वैकदेशेन समुदायो-
ऽनुमीयते । समुदायस्वर्यवाचक इति युक्तं कल्पयितुम्, उच्चा-
र्यमाणस्य प्रत्यायकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि
संज्ञात्वम् । तत्र वर्णानामनुनिष्पादिनां शास्त्रेणानवयवस्यानाद-
साधुत्वम् । पदानामेव तु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यत इति
लोपविधानद्वारेण तदभ्युपगम्यते । यदुक्तम्—तुल्यायामनुनिष्पत्तौ 'दे-य-सो' इत्यसाधवः ।
न ह्यम्बाव्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिः ॥ इति ॥
दृष्टव्यं लोके व्यवहारः—यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदे-
कदेशः प्रयुज्यते तत्र समुदायस्य मुख्यं संज्ञात्वम्, अवयवानां
त्वानुनिष्पत्तम् ॥(उद्घोषः) षषष्ठेति—(आधे) अत एव एवे 'कथं
द्वितीयादयः' इति चरितार्थम् । अम्बा 'म्वः' इत्येव उत्तरपदलो-
पग्रहणानुसृत्या सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अन्यत्र त्वनभिधानात्त-
वाऽपि नेष्यत ध्वेलाहः ॥न हि यथेति । सा देवशब्दादसंज्ञाशब्दाद्वाचितान्न प्रती-
यते—न ओषेन्द्रियजन्यज्ञानविषया संवर्तित्यर्थः । 'न हि यस्यदेवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दात्' इत्यर्थः कश्चित्पाठः ।
अनुमीयत इति । सर्वत इत्यर्थः । परोक्षत्वसादृश्यादनुमितिरप्य-
स्मृतिरुक्तोऽप्येलाहः । उच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादिति । एतच्च
'अनुमितेः' सूत्र उपपादितम् ॥ देयसो इति । देवशब्दं 'दे'
इति, यद्वात्सल्य 'य' इति, सोमस्य 'सो' इति । तेषु—यन्मते
दत्तादिवत्—तेष्विव शास्त्रे स्मृतिः—अम्बाव्यायकं वचनम् ।
अम्बाव्यायकते—कियत इत्यर्थः ॥ तदेकदेश इति । 'देवदत्तः'
'दत्तः' इत्यादौ ॥

(५८६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३८)

२२४३ अल्पे ॥ ५ । ३ । ८५ ॥

(५८७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३९)

२२४४ ह्रस्वे ॥ ५ । ३ । ८६ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं समाधुभावार्थो निर्दिश्यते, न यदल्पं ह्रस्व-
मपि तद्भवति, यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति ?(प्रदीपः) किमर्थमिति । वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः
समावेशदर्शनादन्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतयोपावश्यकः समावेशः । अल्पं घृतम्, अल्पं
तैलमिच्छते । न कश्चिदाह—ह्रस्वं घृतम्, ह्रस्वं
तैलमिति ।तथा ह्रस्वः पटः, ह्रस्वः शाटक उच्यते, न
कश्चिदाह—अल्पः पटः, अल्पः शाटक इति ॥(प्रदीपः) न कश्चिदाहात्यः पट इति । ननु चोच्यत
एव लोके 'अल्पः पटः' इति ? यद्युच्यते, तथाम्याशामवि-
स्तरहीनोऽल्प उच्यते । यस्वाशामहीनो विस्त्रोणश्च स ह्रस्व
उच्यते, न त्वल्पः, अपि तु महान् ॥(उद्घोषः) नैतयोमिति ॥ दीर्घत्वप्रतिद्विदि ह्रस्वत्वम्,
महत्त्वप्रतिद्विदि अल्पत्वमिति चेद इति भावः ॥

(५८८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४०)

२२४६ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः

॥ ५ । ३ । ८८ ॥

(प्रत्ययधिकरणम्)

(५८९२ एकदेशेन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनि-
योगेन पुंवद्वचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनि-

योगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुटी-कुटीरः । शमी-शमीरः । शुण्डा-शुण्डार इति ॥

(प्रदीपः) पुंवद्ग्रहणमिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यां पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तते ॥

(उद्योतः) ननु पुंवद्ग्रहणे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरपि स्यादत आह—प्रकृतीति । कुटीशमीशुण्डाभ्यो यः प्रत्ययस्तत्सन्निवो-गेन—तत्सम्बन्धेन विशिष्टस्य शब्दस्य पुंवदिति वार्तिकार्थः । नमः-कत्वास्तापेक्षलेशे वृत्तिः ॥

(वार्तिकप्रयोजनभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

स्वार्थिकोऽयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-न्यनुवर्तन्ते ॥

(५८९३ उपसंख्यानानर्थक्यबोधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति ॥

(९८९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४१)

२२४९ वत्सोक्षाश्वर्थभेभ्यश्च

तनुत्वे ॥ ५ । ३ । ९१ ॥

(छत्रप्रत्ययाधिकरणम्)

(५८९४ एवंप्रतिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्च्ये प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्च्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुशो वत्सो वत्सर इति मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) काश्च्ये प्रतिषेध इति । 'तनुत्वे' इति सामान्येनोपादानादतिप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्योतः) शरीरकाश्च्ये प्रामोदोति प्रतिषेधारम्भः । प्रवृत्ति-निमित्तकाश्च्ये ध्वेन्यत इत्युत्तरम् ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिप्रदर्शकभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च काश्च्यस्य भावात् द्रव्ये वत्सशब्दः ॥

(प्रदीपः) यस्य गुणस्येति । अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्ति-निमित्तस्यैव तान्वये प्रत्यय इति भावः ॥

१ केचित्तु—उद्योतं न च नन्वे निर्धारणविधौ मूलेऽयं प्रत्ययविधानादु-पाधेककहस्य ग्रहणमनर्थकम् । मूलवत्प्रत्ययस्य इति 'प्रकारे गुणवच-नस्य' इति सूत्रस्य कस्य । 'वत्साभाष्यतया' इति भाष्यमप्युपरोधेन किं

(९९० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४२)

२२५० किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य

उत्तरच् ॥ ५ । ३ । ९२ ॥

(९९१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४३)

२२५१ वा बहूनां जातिपरिग्रहे

उतमच् ॥ ५ । ३ । ९३ ॥

(उत्तरच्उतमचोरधिकरणम्)

(५८९५ सूत्राभाष्येप्रतिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किमादीनां द्विवह्वर्थे प्रत्यय-विधानादुपाध्यानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमादीनां द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधाना-दुपाधिग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

वह्विधारणं निर्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव वह्विधारणं भवति ॥

(प्रदीपः) उपाध्यानर्थक्यमिति । अयं भावः—द्वयोरित्यनर्थक्यम्, बहुनामपि निर्धारणे उत्तरच् इष्टत्वात्, अजातिपरिग्रहेऽपि कतमचब्ददर्शनात् 'वा बहूनां' इत्यत्र जातिपरिग्रहग्रहणं न कर्तव्यम् । अथ वा द्वयोरित्यस्य निर्धार-णग्रहणन्तत्वादेकस्येति न वक्तव्यम् ॥

(उद्योतः) इष्टत्वादिति । 'बहुधातोनेषु कश्चित्त्रिषु-च्छति—कतरो देवदत्तः' इति 'प्रत्ययः' इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥ अजातिपरिग्रहेऽपीति । 'कतमा कतमा यथामाख्याता' इति 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति भाष्ये प्रयोगादिति भावः । वार्तिके द्विवह्वर्थे इत्युपलक्षणमिति तात्पर्यम् । ननु 'द्वयोः' इत्यस्य वैयर्थ्य-परतया भाष्यव्याख्याने किं कारणम्, 'वह्विधारणम्' इत्यादिभा-ष्याऽसङ्गतिः, न हि तेन ग्रन्थेन 'द्वयोः' इत्यस्य प्रत्याख्यानं लभ्यते किन्त्येकग्रहणस्य—इति चेत्, तस्य भाष्यपाठस्याऽऽम्प्रदायिकत्वमि-त्याशयेनैवं व्याख्यानात् ॥ तं पाठमभ्युपगम्याऽप्यह—अथ चेति । इदं चिन्त्यं, 'प्रत्यय'सूत्रस्य भाष्यप्रयोगनिरोधात्, प्रकृतवार्तिके 'द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानात्' इति हेतुपादानसातकस्यापेक्ष ॥

(वा बहूनामिति सूत्राभाष्येप्रतिवार्तिकम्)

अपर आह—'बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच्' इत्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

किमित्येतत्परिग्रहे वर्तते, परिग्रहश्चाभिज्ञानेति,

कारणे—इत्यदिरूपपाठकल्पनपेक्षयाऽनन्योऽन्यव्यवहारेणैव साधुत्वकल्पने लाघव-मिति भाष्यार्थमाहुः ॥

अनिर्भातं च बहुषु । द्वेकयोः पुनर्निर्भातम् । निर्भा-
तत्वात् द्वेकयोः परिप्रश्नो न, परिप्रश्नाभावात्
किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) बहुग्रहणमिति । डतम्व उत्सर्गस्य द्वयो-
रेकस्य निर्धारणे डतरचोऽपवादस्य विधानात् बहुनामेव निर्धा-
रणे डतमच्च भविष्यतीत्यर्थः । 'किं कारणं किमेतत्' इत्यादि-
रिहाप्रत्ययः । 'किमः संख्यापरिमाणे उति च' इत्यत्रस्य एवायं
प्रत्यय इत्याहुः । न हीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य प्रत्ययस्योप-
योगः स्यात् । अलन्तासंबन्धश्चेहायं प्रत्ययः, एकद्विविषयस्यापि
प्रश्नस्य संभवात्—'को भवात्' 'कतरो भवतोः कठः' इति ॥

(उद्घोतः) 'अपट आह' इति भाष्यं पूर्वमुक्तस्योपापित्तत्वन-
श्लेषितसुखस्योपाधिप्रसाराख्यानपरतया व्याचष्टे—डतमच्च इति ।
केचित्—'द्विवह्वे' इत्यस्य 'द्वयोर्विहितस्य बहुष्वेऽपि विधानदर्शना-
द्बहुष्वे विहितस्य बहुष्वेऽपि विधानदर्शनात्' इत्यनेन बहुग्रहणप्रसाराख्या-
नपरमानीदं वार्तिकम् । तद्वन्नयत्राह भाष्ये—अपर आहति—
इत्याहुः ।

(१९२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४४)

२२५२ एकाच्च प्राचाम् ॥ ५ । ३ । १४ ॥

(प्राग्रहणक्षेपभाष्यम्)

प्राग्वचनं किमर्थम् ?

विभाषा यथा स्यात् ।

(५८९६ प्राग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषा-

प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तथैव
सिद्धम् ॥

(१९३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४५)

२२५३ अवक्षेपणे कन् ॥ ५ । ३ । १५ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(सूत्रालेपभाष्यम्)

अवक्षेपणे कन् विधीयते, कुत्सिते कः, क एत-
योर्थयोर्विशेषः ?

अवक्षेपणं करणम्, कुत्सितं कर्म ।

अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते
तदपि कुत्सितं भवति । तत्र कुत्सितमित्येव सिद्धं
भवति ॥

(प्रदीपः) क एतयोर्थयोर्विशेष इति । यथपि
ककनोः स्वरभेदस्याप्यसत्यार्थभेदे 'कुत्सिते कंश्च' इत्येव वक्त-
व्यम् । न तु पृथग्योगादयम् । पृथग्योगकरणात् नूनमनयोर्थ-
योर्भेदः स तु न निश्चयते इति प्रश्नः ॥ अवक्षेपणमिति ।
येनावक्षिष्यते—निन्यते तद्वाचिनः कन्प्रत्ययः, नस्तु स्वयं
कुत्सते ततः क इति विषयविभागः ॥ अवक्षेपणं वै
कुत्सितमिति । न हि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणे भवतीत्यवक्षे-
पणस्यापि कुत्सितत्वमतीत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तद्विहो-
दाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गर्वितः । याज्ञि-
क्यकेन नामायं गर्वितः ।

यत्सकुत्सार्थमुपादीयते तत्तत्रोदाहरणम् । देव-
दत्तकः, यज्ञदत्तकः ॥

(प्रदीपः) यत्परस्य कुत्सार्थमिति । व्याकरणादिकं
स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषे मनुषुपाहारदवक्षेपणं परस्य भव-
तीति तद्वाचिनः कन्प्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) परस्मैति । आश्रयस्येत्यर्थः ॥

(१९४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४६)

२२५६ लुब्धमनुष्ये ॥ ५ । ३ । १८ ॥

(कनो लुबधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं मनुष्ये लुबुध्यते, न लुगेवोच्येत ?

(५८९७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गसिद्ध्यर्थम् लुब्धमनुष्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुध्यते ।

यश्चैव चञ्चा । वस्त्रिकेव वस्त्रिका । खण्डुदीव खण्ड-
कुटी ॥

(प्रदीपः) लिङ्गसिद्ध्यर्थमिति । वचनं त्वमिषेयवदेव
भवति—चञ्चे मनुष्याविति । तदुक्तम्—'हरीतकवारिडु
व्यक्तिः' इति । लुकि तु मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) मनु लुबुक्चद्वारेण लिङ्गवचनयोरुभयोर्विधानादि-
ह्मनाग्रहणमनुक्तम आह—वचनं विधिति । हरीतकवारिडस्य
पाठादिति भावः । 'मनुष्यलुबि प्रतिषेधः' इति विशेषणविषयमिति
बोध्यम् ॥

(१९५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४७)

२२५७ जीविकार्थं चापण्ये ॥ ५ । ३ । १९ ॥

(सूत्रोदाहरणप्रदर्शकभाष्यम्)

'अपण्ये' इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—प्रियः,
स्वकम्, विशास इति ।

किं कारणम् ?

मौयैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः ।

भवेत्तासु न स्यात् ।

यास्त्वेताः संप्रतिपूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यास्वेता इति । याः परिगृह्य गृहाद् गृह-
 ण्ति तास्वित्यर्थः । यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति—
 'रावकान् विक्रीणीते' इति ॥

(उद्धृतः) मौन्यं विनैतुं प्रतिमाश्लेषन्तः, तैरैकाः प्रकल्पिताः—“विनैतुं” इति शेषः । अतस्तस्मात् पण्यत्वात्तत्र प्रत्ययश्रवणप्रसङ्ग इति भावः । तत्र प्रत्ययश्रवणमिति शेषेति वदन् सूत्रस्यादाहारणं दर्शयति भाष्ये—भवेदित्यादि । यास्वेत्या इति च ॥

सम्प्रति पूजार्थाः—सम्प्रति—स्तनिर्माणसमकालमेव फलवत् ।

या पूजा—जीविष्ठाप्रदत्वेन तदर्थः इत्यर्थः । वददा—वाक्यपरिच्छेदः । वास्तु पूजन्ते शिष्टेस्ताः शिवाभेदबुद्धेः तत्वेन साहचर्यबुद्ध्यभावेन प्रत्ययवैवाच्यानाः पर्वं जित्वेष्टिष्य इष्टयस्य ॥

(१९६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४८)

२२६४ समासाच्च तद्विषयात्

॥ ५ । ३ । १०६ ॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(तत्पदार्थप्रतिपादकभाष्यम्)

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?

ॐ ॥

(प्रदीपः) तदित्यनेनेति । इवार्थद्वय प्रकृत इति
कस्य सर्वनाम्नां परामर्श इति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह—
छ इति ॥

(उद्घोतः) आचार्यदेशीय इति । तस्य विधेयतया प्राधान्येन तस्यैव परामर्शो युक्त इत्यभिमानः ॥

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

कथं पुनः-समासो नाम छविषयः स्यात् ।

एवं तर्होवार्थः ।

यदि तर्हि समासोऽपीवार्थे, प्रत्ययोऽपि, समा-
सेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि द्वाविवाथौ ।

कथम् ?

काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम्,
काकतालमिव काकतालीयम् ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । अनेनैव छस्य विधानाच्छ-
विषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ एवं तर्हीवार्थ इति ।
प्रधानस्यापि छस्य परामर्शस्यानुक्तत्वाद् गुणभूतस्यैवैवार्थस्य

परमार्थः ॥ छे च विधीयमानेऽस्मादेव ज्ञापकदिवार्ये समासः,
मुष्पुतेति वा ॥ समासेनोक्तत्वादिति ॥ वचनसामर्थ्या-
त्स्यादिति चेत् शब्दाश्रयादिभ्योऽतिप्रसङ्गः ॥ एवं तर्हीति ॥
शब्दाश्रयादीनां त्वन्तर्भूतेतिवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्त-
रेण संबन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गः ॥

काकागमनमिवेति । वृत्तिविषये काकतालशब्दै काक-
तालसमवेतक्रियावाचिनौ । तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्यो-
पमानम्, तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य
वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काक-
तालीयादिशब्दवाच्यः संप्रत्यये ॥

(उद्धोतः) उविषसेति । समाप्तसेषेत्थम् ॥ शक्तीदयामान-
दीनां बुध्नयामासीत्तद्वारणस्यासम्भवाद्वा—**उ** च विधीयमाने-
ऽस्यदेवेति । उल्लयविषयेषु चाप्रकाशितः समासः, सन्निधौष्य-
सिद्ध्यापः, 'सुसुप्त' शब्दयं वामपदमात्रमाह्वयेत् ॥ **सुसुप्-**
तेति वेति । आत्रापि श्वेदे श्वाशान्तभागेण वृत्तौ श्वाकृत्वाभावप्रधानस्य,
पूर्ववत्तौ श्वाकृत्पदसिद्ध्यावगममिति विशेषः ॥ **अतिसिद्धं इति** ।
मुल्लयसत्ताशक्ति इति नाम्ना ॥ तन्मेवमेव शक्तीदयामादी दोषोऽत-
आह—**शक्तीति** । वचपि ससुसुप्तिमतेदवदृष्ट्यासम्भोपमानलं
वक्तुं शक्यं, तथापि यद्य यदि स्थानमेवैव सादृश्यं सति शक्तीदयान-
मपद्रव्यगोणेण सिद्धाविति सत्त्वविषयस्य, धर्मान्तरेण तु सादृश्यं न प्रवृत्ति-
यति शक्ति भावः । **किञ्च तद्विषयस्य** शक्तीदयस्यविषयवत्त्ववचनप्रति-
रिषः ॥ शक्तीदयामेवादी पूर्वपदेव श्वाश्वविषयमिति न दोषः ॥
वृत्तिविषयमिति । श्वाश्वगोत्रेणैव उपमेयं सम्भवं, तथा ह्यह्वाञ्च-
विष्काररूपेण, क्रियोपमेयस्य क्रियावत्त्वस्य गन्मत्त्वं । तदाह—
तवेति । अत्र पूर्वोक्तपदयोः कक्षामपरास्यशतात्ययनस्यैव श्वाश्वो-
द्धाया, समीपानिष्कृत्येन च सदपरोत्पन्नः । स्थेन 'श्वोत्तपद्रव्यो-
त्पन्नस्येवनासांमूर्त्तिसातो दुर्लभः' इत्यपरास्यः । उपमेयस्यैवकृत्पद-
तत्पदस्यैवमभिव्याहारेण कदाचित्प्रत्ययस्यैव कदाचित्प्रत्ययकृत्पदो
रुद्ध्या, उपमानमात्रावचकामावच्छिद्यो विषये उपमानतोष्यव्यवहार
आसृष्टिक्रियाणां, तदाह—**तालेन त्विति** । अतःकितोपनतस्य च
साधकस्यैव इति शेषोऽयम् ॥

(५९७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४९)

२२७६ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखा-
वच्छमीवदर्णावच्छमदणो यञ्ज

॥ ५ । ३ । ११८ ॥

(यञोऽधिकरणम्)

(५८९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् ॥ * ॥
(भाष्यम्) अणो गोत्रात् गोत्रग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ असामर्थ्येऽपि सुपुत्रेति प्रवृत्तौ ज्ञापकाभयणमेव, धनद्वयमादाविवाधा-
न्तर्भावस्य कृतंत्वाद । समासविष्पकत्वनाद्धाप्रवमत्र पक्षे बोध्यम् ॥

न 'तत्राद्योपमायां' इति ग. पाठः ॥

॥ सामानाधिकरण्यानेति । ईदृशसामानाधिकरण्यान्वयस्य समासप्रयोगकृत्वा तत्रेति चिन्त्यम् । एकदेशवृत्तिदेवदत्तस्यैश्वर्योर्ध्वेच्छायाभिह सैश्वदेवदत्त इत्यपि स्यात् । तस्मात्सामर्थ्येऽपि द्वापजातसमास इत्येव व्यासः ॥

गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आभिजितो
मुहूर्तः, आभिजितः स्थालीपाक इति ।

गोत्रमिति च वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आभिजितकः । गोत्राश्रयो बुद्ध्यथा स्यात् ।

गोत्रमिति शक्यमकर्तुम् ।

कथमाभिजितकः ?

गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये

पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) अणो गोत्रादिति । गोत्रेणविशेष्यते ।
गोत्रे यो विहितोऽन्तर्दन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यो यञ् यथा
स्यात् ॥ आभिजित इति । एकत्र 'नक्षत्रेण युक्तः कालः'
इत्यण् । अत्र 'साऽस्य देवता' इति ॥ गोत्रमिति च
वक्तव्यमिति । एवं मन्यते—'गोत्रचरणाद्बुद्ध्य' इत्यत्र गोत्र-
ग्रहणस्य स्मरितत्वात् 'गोत्रे कुजादिभ्यः ऋकञ्' इति गोत्राधि-
कारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यजो ग्रहणं न स्यात् ।
गोत्रत्वादितेऽस्तु भवति ॥ आभिजितक इति । आभिजि-
त्यस्यायमिति बुद्ध्य' । आपत्यस्य च तद्वितेऽनाति' इति यत्नेन ॥

गोत्रादयमिति । 'गोत्रचरणाद्बुद्ध्य' इत्यत्र गोत्रग्रहणेनाथं
सूच्यते । तेन तद्वाच्यिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यजो
भवति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्वौपगव इत्यादावणा-
यन्ताद्बुद्धं स्यात् ॥

इत्युपाध्यायजैर्यवत्पुत्रकैर्यवत्कृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्घोषः) अगन्तप्रकृतिकगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थं अत्र वार-
यति—गोत्रेणेति ॥ अत्र गोत्रमपत्यमात्रम्, अपत्याधिकारादन्य-
त्वात् ॥ ननु स्वार्थिकत्वादेवास् गोत्रत्वं सिद्धमत आह—एवं
मन्यत इति । 'गोत्रमिति वक्तव्यम्' इति पाठः, गोत्रवदिति
तदर्थः । 'गोत्र इति वक्तव्यम्' इति पाठे गोत्रे यः प्रत्ययस्ताद्वदिति
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये—बुद्ध्यथा स्यादिति । ननु 'जातिलक्षणे
जीप्, आपत्यत्वप्रयुक्तः 'यजश्च' इति 'जीप् यथा स्यात्' इत्यपि
वक्तुं युक्तमिति चेन्न, नष्टकृत्वाऽस्तिभामिलस्यानुवृत्तेः सिधामेतद-
प्रवृत्तेरित्याशयात् । स्पष्टं चेदं वृत्तौ ॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तरीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
उद्घोषे पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				सर्वयोगः
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिकमञ्जल- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	६४८	२६	२३	४९	९९७
अव्याख्यातसूत्राणि	१२१०	२८	४२	७०	१२८०
समुचितसूत्राणि	२१५८	५४	६५	११९	२२७७
वार्तिकानि	५७९५	३७	६६	१०३	५८९८

(१९८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १)

२२७८ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां

बुन् लोपश्च ॥ ५ । ४ । १ ॥

(बुनोऽधिकरणम्)

(५८९९ सूत्रकदेशानर्थव्यग्रोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पादशतग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि बुन् दृश्यते—
द्रिभोदिकिं ददाति ॥(प्रदीपः) पादशतग्रहणमिति । द्वौ भावौ ददाती-
त्यादावतिप्रसङ्गे न भवति, अनभिधानात् । 'दस्य-' इति लोपेन
सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरिमितिकर्तव्यार्थम् । तेन लोपस्यास्मानि-
वत्त्वात् द्विपदिकेत्यादौ 'पादः पदः' इति पट्प्रत्ययः सिध्यति ॥(उद्द्योतः) अपरनिमित्तकार्थमिति । सद्यपिने हि तत्त्वं न,
निमित्ततः पूर्ववर्तिद्विपदस्यैव निमित्तत्वादिति 'चिन्मिहकुण्डोः'^१
इति च्छे भाष्ये स्पष्टम् ॥

(१९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २)

२२८० स्थूलादिभ्यः प्रकावचने

कन् ॥ ५ । ४ । ३ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(५९०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहत्तोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहत्तोरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । चञ्चत्कः, बृहत्कः ॥(प्रदीपः) चञ्चत्क इति । सादृश्यस्य शोचकः कन्
प्रत्ययः । अचञ्चत्सि यश्चञ्चत्तु लक्ष्यते स चञ्चत्कः, यथा—
मयिः खन्दमानप्रभत्वात् । अबृहत्सि बृहच्चिव प्रसृतप्रभत्वाद्यो
दृश्यते स बृहत्कः ॥(उद्द्योतः) च्छे प्रकाशशब्देन सादृश्यं गृह्यते, तदाह—
सादृश्येति ॥ चञ्चत्त्विति । विग्रुदिव क्षणदृश्यमात्रमत्र हल्यर्थः ॥
खन्दमानेति । गळजप्रत्ययवर्धः ॥

१ 'लोपस्यास्मात्पानिचत्वात्' इति च. ह. पाठः ॥

(१००० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३)

२२८१ अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ५।४।१ ॥

(५९०१ पूर्वविप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयः
पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥(भाष्यम्) अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयो
भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।अत्यन्तगतौ क्तान्तात्कन् भवतीत्यस्यावकाशः—
अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्—भिन्नकम्
छिन्नकम् ।तमादीनामवकाशः—प्रकर्षस्य वचनमनत्यन्तगत-
रवचनम्—पटुतरः, पटुतमः ।उभयवचने उभयं प्राप्नोति—भिन्नतरकम्, छिन्न-
तरकम् ।

तमादौ भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) भिन्नतरकमिति । भेदस्य प्रकर्षानत्यन्त-
गलोर्गुणपद्विपक्षायां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते क्तान्तात्तमाया-
त्कञ्च प्रप्नोतीत्याह—तदन्ताच्चेति । स्वार्थः पुनरनत्यन्त-
गतिषु क्व एव, न तु शुद्धः । शुद्धे हि स्वार्थे कति सत्यनत्यन्त-
गतित्वं शोचिता स्यात् ॥ नन्वेव स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितः,
दृश्यते चासौ; यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति, बहुतरकं व्याप्यते,
सुकरतरकं मन्यत इति । एवं तर्हि 'न सामिवचने' इति प्रति-
षेधेन स्वार्थिकः कञ्चलोति ज्ञाप्यते । न हि सामिकृतादिभ्यः
'अनत्यन्तगतौ क्तात्' इत्यस्य कनः प्रसङ्गः, असमावे सामिव-
चनेनैवानत्यन्तगतेर्योतनात् । समावेभ्यस्तु क्तान्तात्तमाभावाच्च
कुट्टग्रहेण गतिकारपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिवचनस्य
गतिकारकत्वाभावात् । तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः
स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति ॥(उद्द्योतः) भेदस्य प्रकर्षेति । भेदगतप्रकर्षलोपार्थः ॥
ह्यस्येति । अत आहिल्यर्थः ॥ नन्वेव इति । 'तदन्ताच्च' इति
वचनविहितः ॥ स्वार्थमात्रे इति । न त्वनत्यन्तगतित्वेन हल्यर्थः ॥
दृश्यते चेति । तदनुक्तेऽपि स्वार्थमात्रे हल्यर्थः ॥ समावेभ्य इति ।
समासकृतेभ्यः सामिकृतादिभ्य हल्यर्थः ॥ क्तान्तात्तमाभावेति ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाष्येति भावः । येनासमातोक्तहेतोः सङ्ग्रहः ॥
गतिकारकत्वाभावादिति । १. पञ्च 'कुट्टग्रहेण-' इति न्यायेनापि न
समावे क्तान्तत्वमिति भावः । अस्य क्रियाविशेषणत्वाद् कारकत्वम-
स्त्वेषेति चिन्त्यम् ॥ ज्ञापयतीति । ननु 'न सामि' इति सूत्रस्य
प्रत्याख्यासमासत्वात्कथमेतच्चापकमिति चेन्न, तस्य भाष्यस्य 'पूर्व-
वृत्तवितेति' स्वार्थं निषेधः' हल्यर्थेनात्रावतत्परेकत्वात् । तत्र सूत्रे 'प्र-
त्ययविहितत्वात्' इति भाष्यस्य प्रकृतिसाहचर्येतरसामिश्रभेदाभिहितत्वा-

१ 'स्वार्थिकं हि कनं' इति च. ह. पाठः ॥

वित्पथैः । 'सुकरतरक' इत्यादौ यावादेराकृतिगणत्वात् कनः सिद्ध्या
शापकस्य नोपपन्न इत्यन्ये ॥

(५९०२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः । भिन्न-
तरकम्, छिन्नतरकम् ॥

(१००१ निषेधसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ४)

२२८२ न सामिवचने ॥ ५ । ४ । ५ ॥

(५९०३ सूत्रानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सामिवचने प्रतिषेधानार्थक्यं

प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः ।

किं कारणम् ?

प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याऽभिहितः सोऽर्थे
इति कृत्वा कञ् अभिष्यति ॥

(१००२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ५)

२२८४ अषडक्षरितङ्ग्वलंकर्मालं-
पुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः ॥ ५ । ४ । ७ ॥

(खप्रत्ययाधिकरणम्)

(५९०४ प्रत्ययानुपपत्तिप्रवृत्तकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुप-

पत्तिर्विग्रहाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः ।

किं कारणम् ?

विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः,
न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) विग्रहाभावादिति । अन्यत्र विग्रहपूर्विका
वृत्तिर्दृश्यते, यथा—यावो यावक इति । यत्र तु विग्रहो नेष्यते
तत्र निलग्रहणं क्रियते, यथा—'त्रैविशिल्यम्' इति । इह तु
महाविभाषाधिकारस्य न किञ्चिन्निवर्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति,
न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु वृत्त्यभावो न विग्रहाभावनिवर्तः, निल-
समासादीनां दर्शनात्—अत आह—अन्यत्रेति ॥ नोपपद्यत
इति । निलग्रहणाभावात् निलं प्रत्ययः, विकल्पस्तु नेष्यत इत्यनुप-
पत्तिरिति भावः ॥

(५९०५ न्यासान्तरेण प्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तत्रेदमिति सधीनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्रेदमिति सधीनप्रत्ययो
वृत्तव्यः । राजनीदम्, राजाधीनम् ।

(प्रदीपः) सूत्रमुपालभ्य न्यासान्तरं पठति—तस्मा-
त्तत्रेदमिति । तत्र महाविभाषाधिकारात्यक्षे वाक्यं भवति—
राजनीदमायत्तमिति । पक्षे प्रत्ययः—राजाधीनमिति ॥

(न्यासान्तरालोपभाष्यम्)

यदि सधीनम् क्रियते सकारस्येत्यंशान् प्राप्नोति ।
इह च श्रयधीनः, भूधीन इत्यङ्गस्येति इयङ्बुजङौ
स्याताम् ।

सर्वं च भिद्यते ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारो न्यासान्तरं दृश्यति—यदीति ।
पदसंज्ञा च नलोपाचार्यमवश्यमभ्युपेया ॥

(उद्धोतः) नन्वधीनप्रत्यय एवास्त्वत आह—पदसंज्ञा
चेति । सा च तिस्रं विना दुर्लभेति भावः । 'अभ्युपेया' इति पैठे
इको देवादिकादचो यति रूपम् ॥ नन्वधीनम् सिध्येति न्यासः कार्य
इत्यभिप्रायेण भाष्ये दोषान्तरमाह—इह चेति । 'तमादयः प्राक्कनः'
इति प्राक्कितम्, 'विभाषा सुपः' इति सुप्ते महाविभाषाया वाक्ये सिद्धे
'विभाषेति कृत्वावधैम्' इति भाष्येण, 'एकाग्र प्राचाम्' इति सुप्ते
'महाविभाषार्थेन सिद्धे प्राचाग्रहणं न कर्तव्यम्' इति भाष्येण च तथा
बोधनात् ॥

(अनुपपत्तिरित्यासभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम् *अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुप-
पत्तिर्विग्रहाभावात्* इति ।

नैव दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न
भवति ।

किं कारणम् ?

नित्यप्रत्ययोऽयम् ।

(नित्यप्रत्ययप्रतिपादकभाष्यम्)

के पुनर्नित्यप्रत्ययाः । तमादयः प्राक्कनः, ज्यादयः
प्राग्नुनः, आमादयः प्राङ्गयटः, बृहतीजात्यन्ताः,
समासान्ताश्चेति ।

(प्रदीपः) तमादय इति । 'अवक्षेपणे कन्' इत्यासा-
त्कनः प्रागित्यर्थः । 'शुक्रः' इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात् प्रकर्ष-
स्यानवगमात्प्रकर्षाद्युपपिथितनयावश्यप्रयोज्यान्तमादय इति
सामर्थ्यात् नित्याः । आमादय इति । 'किमेतिवच्यं चात्'
इत्यारभ्य 'तत्पङ्कतवचने मयद' इत्यस्मात् प्रागित्यर्थः ॥
बृहतीजात्यन्ता इति । बहुवचननिर्देशादितस्सूत्रविहितस्य
खस्य ग्रहणम् ॥

(उद्धोतः) शुक्ल इत्युक्त इति । सामान्यशब्दात्—सामान्यवैधिकादस्माच्छब्दात् प्रकथनवगमादित्यर्थः । 'सामान्यशब्दत्वात्' इति कथित्वात् । सामर्थ्यादि निष्ठा इति तु किन्त्वमेव, प्रकरणादिसत्त्वे तन्मात्रादपि तादृशोभस्य वक्तुं शक्यत्वात्, तुल्यन्यायात्पाशादीनामपि निष्ठाभावेऽप्येव । तस्माद्वाक्योभया वाचनिकमेव निमित्तं बोधन्म् ॥

(अधुत्तरपदादिति वार्तिकस्य प्रकृत्यनुपपत्ति-
प्रदर्शकपरं भाष्यम्)

एवं तर्हि नार्यं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते ।

किं तर्हि ?

प्रकृतिरुपालभ्यते, अधुत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति ।

किं कारणम् ?

विग्रहभावाद् । विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः,

न चाधिन विग्रहो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) किं तर्हि ? प्रकृतिरिति । प्रकृत्यभावात् प्रत्ययोऽपि न प्राप्नोति । एतच्च शौण्डादिष्वधिवशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते ॥

(अनुपपत्तिरित्यस्य भाष्यम्)

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ।

किं कृतं भवति ?

भवति वै कश्चिदस्यपदविग्रहोऽपि बहुव्रीहिः तद्यथा—शोभनं सुखमस्याः सुमुखीति ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि महदधीनमित्यात्वकपौ प्रसज्येयाताम् ।

एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति ।

एवमप्यर्थः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ।

राजदन्तादितु पाठः करिष्यते ।

अथवा सप्तमीसमासोऽयम् । अधिः शौण्डादितु पठ्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति । वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचिवादिष्वधिवशब्दस्य राजाऽधिकृतो नृसिंहा-
जाऽधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते । विशेषणत्वविवक्षया च राजाजीनो पूर्वनिपातः । यदि त्वत्तिच्छद्वादिशब्दानामधिकत इति तन्मुखः कियते तदाऽप्येः पूर्वनिपातः स्यात् ॥ कपूचेति । 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन । तस्मिन् सत्यधुत्तरपदत्वाभावात् को न स्यात् । एवमप्यर्थेरेति । यथा—अधिर्वाति ॥ राज-
दन्तादिष्विति । ननु विभक्त्यर्थवृत्तेरेष्वयीभावो विधीय-
मानोऽधिकरणप्रधानः स्यात्, नाधेयप्रधानः । नैष दोषः । साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति । खप्रत्यये च कृते कुटीरादि-
ष्वेधेऽन्तिरञ्जकं भविष्यति । राजदन्तादितु च 'आधेयेऽधिः'
०३ विशिष्य पठितम्, तेनाधिकृतत्वादाधिकरणप्रधानत्वेऽप्येः

परनिपाताभावः ॥ अधिः शौण्डादिष्विति । 'अधिरिवरे' इत्यर्थः कर्मप्रवचनीयत्वात् 'अस्य चेध्वरचनः' इति सप्तम्यन्ता राजादयोऽधिनो समसन्ते । एवं च वाक्यमपि भवति । यथाऽधिग्रहणते पञ्चात्वा इति, एवं राजन्यस्य राजाधीनमिति । वृत्तिविषये चाधिशब्द इति शक्यं वर्तते । अथ वाऽधिकरण एव सप्तमी, वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोऽधिर्न तु वाक्ये इत्य-
खपदेन विग्रहः—राजन्यधिकृतं राजाधीनं, राजायत्तमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नन्वधिशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्सामाना-
धिकरण्याच्चभावेन कर्तुं बहुव्रीहिरित आह—वृत्तिविषये इति ।
ससाधनेति । क्रियावृत्तिरसाधनवचनादित्यर्थः ॥ विशेषणत्व-
विवक्षयेति । 'राजदन्तादित्यात्' इति वक्तुं युक्तम् । तस्मिन्
सत्यधुत्तरपदत्वाभावादिति । समासावयवत्वे कस्य तत्करणवच-
नत्वेनाधिकृतत्वावयवत्वाभाव इति भावः ॥ साहचर्यादिति ।
अधिकरणवशक्तैरेधियाविनाभावेन सा सत्तत्त्वचरितेति तयाऽप्येवं
कथ्यमिति भावः ॥ ननु लक्षणवाऽधेयप्रधानत्वेऽपि स्वगतलिङ्गात्
गाच्छक्तिप्रधाने सामान्ये ननुलक्षणस्यैव सत्त्वेन खान्तमपि ननुल-
नेष स्यादत आह—कुटीरादिवदिति । नन्वेवमधिकृतत्वादप्यर्थः
परनिपातापरितत आह—राजदन्तादितु चेति ॥

नन्वधियोगे कर्तुं सप्तमीसत् आह—अधिरिति । 'राजाधीनो
देवदत्तः' इति सामानाधिकरण्यादित्यर्थः आह—वृत्तिविषये चेति ।
अथ वा अधिकरण एवेति । 'कर्तुर्कर्मणोः' इति सूत्रस्याप्यर्था-
त्साऽधिकृतार्थत्वेऽप्येवमस्य कारकविभक्त्यर्थान्वयप्रयोजनक्रिया-
त्वाभावाच्चिन्त्यमिदम् । तस्मात्सामान्याधिकर्तुः सप्तम्यन्तेन समासवि-
धानात्सप्तमीसितिरिति बोध्यम् ॥

(१००३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ६)

२२८५ विभाषाऽध्वेरादिक् स्त्रियाम्

॥ ५ । ४ । ८ ॥

(प्रदीपः) इह विभाषाग्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञाप-
नायम् । 'द्वयोर्विभाषणोर्मध्ये निष्ठा विधयः' इति न्यायात् ॥

(उद्धोतः) द्वयोरिति । 'पादशतस्य' इत्यादौ महावि-
भाषाऽधिकारादिति भावः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

दिग्रहणं किमर्थम् ?

अस्त्रियामित्येत्युच्यमाने 'प्राचीना ब्राह्मणी'
'अवाचीना शिखा' इत्यादिप्रसज्येत । दिग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्रदीपः) दिग्रहणमिति । अवलन्तः शिखां वर्त-
मानो दिश्येव वर्तत इति प्रश्नः ॥ प्राचीना ब्राह्मणीति ।
क्रियामित्युक्तो दिग्देशकालनमित्युक्तो वा ब्राह्मण्यादौ शिखां
वर्तत इति खस्य प्रतिषेधाभावः ॥

(उद्घोतः) नन्वब्रह्मणस्य दिग्देशकालोपकस्य कर्म प्रा-
कृत्यान् इतिरत आह—क्रियामित्तक इति । प्रक्रमणाद्यतीति
क्रियामित्तक इत्यर्थः ॥ दिग्देशोऽयम् । तत्प्रादिगदित्से लक्षणेति
भावः ॥ स्वीत्वाभाव इति । पञ्च नान्यं स्वीयय इति भावः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्, न यावता दिक्शब्दः
स्वीयय एव ।

भवति वै कश्चिदिक्शब्दोऽस्वीययोऽपि ।

तद्यथा,—प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीची-
नम् । उदक्, उद्दीचीनम् ॥

(प्रदीपः) प्राप्तिः । प्राचीशब्दाद् दिग्वाचिनः
'दिक्शब्देभ्यः—' इत्यस्योत्तरपक्षस्य 'अस्वेलेक्' इति लुक् ।
ततोऽव्ययत्वाद् स्वीत्वाभावः । खे तु कृते शब्दान्तरत्वाच्च-
पुंसकत्वम् ॥

(१००४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ७)

२२९१ णचः स्त्रियामञ् ॥ ५।४।१४ ॥

(अकोधिकरणम्)

(स्त्रीग्रहणस्य ज्ञापकत्वोपपादकभाष्यम्)

स्त्रीग्रहणं किमर्थम्, न स्वार्थिकोऽयम् ?

स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत् स्त्रीग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्ग-
वचनानीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

शुद्धकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसवा, पयस्कल्पा
ययागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

(१००५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ८)

२२९६ एकस्य सकृच्च ॥ ५।४।१९ ॥

(सुकोधिकरणम्)

(अभ्यावृत्तिपदार्थोपपदकभाष्यम्)

सकृदादेशोऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः, न चैकस्य पुनः
पुनरावृत्तिर्भवति ॥

(प्रदीपः) सकृदादेश इति । अभ्यावृत्तिगणने सकृ-
च्छब्दस्यासामर्थ्यात् पुनः पुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिः,
तद्वगुणने वर्तमानात् संख्याशब्दात् कृत्वश्रुतिजैव पूर्वप्राप्त्य-
नाश्रित्येवमुच्यते । यदा त्वमिमुं श्रुतिरभ्यावृत्तिर्जन्यमक्षणी-

व्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः । अस्मिन् पक्षे धात्वर्थ-
स्यानुवादक आह । यथा—'अधिपरो अनर्थको' इति ॥ किं
प्रयोजनमिति । अभिमुं श्रुतिरभ्यावृत्तिरित्यर्थं न दोष
इति प्रश्नः ॥ न चैकस्येति । ननु चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिः,
यथा—पञ्चहृत्तो भुङ्क्ते इति । एकैवाव मुजिक्रिया निवृत्ते-
दाऽऽख्यातेनाभिधीयते । तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसंख्यया
गण्यन्ते । सत्यमेतद् । अयं त्वप्राथः—न चैकस्य पुनः पुन-
रावृत्तिर्भवतीति । इह सकृद् भुङ्क्ते इति भोजनमेककालं विवक्षितं
तस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलक्ष्यभेदस्य पुनरावृत्त्यभा-
वादभ्यावृत्त्यभावः, तत्र यथा—सायु पचतीति भवति, एवमेकं
भुङ्क्ते इति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम् ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यावृत्तिः—अग्नौ, तदग्नौ सकृच्छब्दस्यापि
वृत्तिसम्भवादाह—पुनः पुनरिति ॥ अभिमुं श्रुतिः । व्यवहारा-
भिमुं श्रुतिर्जन्यमेत्यर्थः ॥ नन्वत्रापि आनुश्रानं व्ययमेत आह—
अस्मिन् पक्षे इति ॥ एकैवावृत्तिः । एकवचननिर्दिष्टत्वात्प्रातेना-
भिधीयत इत्यर्थः, शब्दशक्तित्वभावादिति भावः ॥ पञ्चावृत्तय
इति । कृत्वश्रुत्यादिसमभिव्याहारे सङ्ख्याशब्दानां तत्सङ्ख्यजन्यप-
रता, तत्सङ्ख्यावृत्तिपरता वेत्यर्थः ॥ इति भोजनमिति । सकृ-
च्छब्देनेत्यर्थः ॥ तस्यैकस्येति । निवृत्तभेदस्यैवाख्यातेन प्रत्ययना-
दिति भावः । एककालस्यैव प्रयोजनं—कालभेदादप्यलक्ष्य-
भेदस्येति । अत एव—पुनरावृत्त्यभावादिति ॥ इदं सूत्र-
मिति । तत्र चाभ्यावृत्तिसम्भवात् निवृत्तिरावृत्त्येकीति भावः ॥
एकस्येति भाष्यस्य—एककालस्य एकशब्दबोधस्य वेत्यर्थ इति
तात्पर्यम् ॥

(एकदेशिनः क्रियाग्रहणानुवृत्तौ फलभाष्यम्)

अथ क्रियाग्रहणमनुवर्तत उताहो न ?

किं चार्थोऽनुवृत्त्या ?

बाढमर्थः । इह मा भूत्—एको भुङ्क्ते इति ॥

(प्रदीपः) अथ क्रियाग्रहणमिति । प्रधाने निवर्त-
माने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ किं चार्थ
इति । यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्मरितत्वात् क्रियाग्रहणं निव-
र्तमानेऽप्यभ्यावृत्तिग्रहणेऽनुवर्तिष्यत इति भावः ॥ एको भुङ्क्ते
इति । अनेकोऽपि भुङ्क्ते इति तद्विद्वत्पक्षे एकशब्दप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) प्रधाने—अभ्यावृत्तिपदे ॥ स्मरितत्वादिति ।
एकदेशे स्मरितत्वप्रतिष्ठानादित्यर्थः ॥ ननु 'भुङ्क्ते' इत्येकवचनेनैव
कर्मत्वप्रतीतेः 'एकः' इति व्यर्थमेत आह—अनेकोऽपीति ।
तादृशप्रयोगस्यापि दर्शनादिति भावः ॥

(क्रियाग्रहणानुवृत्तावाक्षेपभाष्यम्)

अथानुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्माच्च
भवति—एकः पाक इति ॥

(प्रदीपः) अथानुवर्तमानेऽपीति । यथा—'तुमु-
ष्वलौ क्रियायां क्रियायाम्नाम्' इत्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकदे-
ग्रहणं 'भोक्तुं पाकः' इत्यादिसिद्धयर्थं तथेहापि ग्रहणेन भाव्यमिति
मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) ननु वयनवाच्यस्य द्रव्यरूपत्वेन क्रियात्वाभावात्त्वर्थं तत्र कृत्वमुचः प्रसिद्ध आह—यथा तुमुमुबुलासिति ॥

(प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्)

पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मात् न भवति—द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः, चत्वारः पाकाः, पञ्च पाकाः, दश पाका इति ?

नैतत् क्रियागणनम् ।

किं तर्हि ?

द्रव्यगणनमेतत् ।

कथम् ?

कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥

इहापि तर्हि द्रव्यगणनाच्च प्राप्नोति—सकृदुभयत्वा—सकृद्वोक्तमिति ।

पूर्वयोश्चापि योगयोः—द्विभुक्त्वा—द्विभोक्तुम्, त्रिभुक्त्वा—त्रिभोक्तुम्, पञ्चभुक्त्वा—पञ्चभोक्तुम्, दशभुक्त्वा—दशभोक्तुम्, दशभुक्त्वा भोक्तुमिति द्रव्यगणनाच्च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्वौ पाकाविति । यदेकमेव पाक्यं द्विषकं तदैतदुदाहरणम्—सुवर्णस्य द्वौ पाकाविति । एवं छात्र्यावृत्तिर्भवति, तद्वेदाद्य पाक्यस्य भेदः । यदा तु पाक्यद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाऽभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः ॥

नैतत् क्रियागणनमिति । अभ्यावृत्तिप्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः । न हि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोर्भ्यावृत्तिः संभवति, साधार्यविषयत्वात्तस्याः । तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं, तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते । पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्वभावाऽभिधीयते, सिद्धतायां घटादिविधानात् । यद्यपि धातुनाऽत्र साध्यस्वभावा क्रियाऽभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादि सिद्धताधर्मयुक्तपाकाग्रहः । अन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाग्रहं पाकादिव्यपि कार्यं भवति । यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवेहानुवर्तत इत्येकः पाक इत्याप्त्यर्थं परिहार उपपन्नः ॥ यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य 'कृदभिहितः—' इति सामान्येनाभिधानाद् घटादीनामव्ययकृतां च विशेषणमुक्त्वा प्रच्छति—इहापि तर्हि ॥

(उद्धोतः) ननु पाकवदस्य पाकभेदेऽभ्यावृत्त्यभावात्तत्त्वप्रसिद्धे नैतत् आह—यदेकमेवेति । 'यदेकमेव पाक्यं द्विषकम्' इति पाठः ॥ द्विषकम् इति—नहुमीति । 'द्विषकम्' इति त्वपपाठः । 'द्विषकं' इति कचित्पाठः ॥ नन्वेकस्य पाकद्वयं व्यर्थमेतत् आह—तद्वेदादिति । पाकभेदाद्य पाक्यभेदः, तत्कृतः पाक्यस्य विशेष इत्यर्थः ॥ नन्वेकपाक्यस्य वारंवारं पाके क्रियागणनस्य सम्प्रदाहाह—अभ्यावृत्तिग्रहणादेवेति । द्रव्यगुणयोर्गणनायोर्थं पुनः पुनर्वचनं, यत् एकैव तेषांशुत्पत्तिः, क्रियावास्तु धातुतो निवृत्तभेदाया एव प्रत्ययेन भवति पुनः पुनरप्यत्रेति प्रतीतिः, आहुतिश्च । द्रव्यस्य त्वनिवृत्तभेदस्यैव शब्देनोपादानाच्च पुनः पुनर-

त्पत्तिः, नाऽभ्यावृत्तिः, पुनः पुनर्वचनयोग्यस्य जन्मैव चाभ्यावृत्तिरुदेनोच्यते ॥ अभिमुखीलक्षणादिपदस्वरसादिति भावः । तदाह—न हीति ॥ स्वभावसिद्धयोः शब्देनेति । सिद्धताया शब्देन प्रतिपाद्यमानयोर्लक्ष्यः । तस्यापि शब्देन इत्यादिः शब्दात्साध्यत्वेन प्रतीतो सम्भवत्वेवाभ्यावृत्तिरित्येवमुक्तम् । केचित्तु—साध्यत्वविशिष्टा धातुना, सिद्धत्वविशिष्टा कचोच्यत इति वदन्ति, तन्मते शङ्कते—यद्यपीति ॥

साध्यस्वभावेति । तैत्वेत्यर्थः ॥ साध्यत्वं—तद्विशिष्टा क्रिया गुणभूतमित्यत्र हेतुः ॥ प्रत्ययार्थप्राधान्यादिति । सिद्धत्वसाध्यत्वधर्मभेदेन तस्मिन् विशेष्यत्वाविशेषणतयोः स्वीकारादिति भावः ॥ क्रियाग्रहणादिहेति । प्रधानतया भासमानसाध्यक्रियाग्रहणादित्यर्थः ॥

(पुनः पुनरावृत्तावित्यर्थं दोषभाष्यम्)

यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्ते सकृदिति स्यात्, त्रिरावृत्ते द्विरिति ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरं चाह—यदि खल्वपि । आया हि क्रियाग्रहणसिद्धयतिर्न भवति । किं तर्हि ? अभिमुखीति । एतन्नामिप्रहणाद्विच्यते । अन्यथा हि क्रियावृत्तिगणन इति नृणां ॥

(उद्धोतः) आया हीति । आवृत्तिशब्दस्य द्वितीयादिप्रहणादेव कृत्वत्वादि भावः ॥

(अभ्यावृत्तिपदार्थेभ्योपक्रम्यम्)

एवं तर्ह्यनुवर्तते—अभ्यावृत्तिग्रहणम् । न तु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः ।

किं तर्हि ?

अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः । पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी, परे च पूर्वा प्रत्यभिमुख्यौ ॥

(प्रदीपः) पूर्वा चेति । अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा—एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति । सकृदुभय इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपकामं प्रत्यभिमुख्यमस्ति ॥

(उद्धोतः) एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति । 'प्रवृत्तयो जन्मानीति व्यवहारे' इति शेषः । एकसाधनानामित्यनेन—निरकरणैकैक्ये आशुचित्यवहाराभाव इति ध्वनितम् ॥

नानैवमपि वृत्त्यन्तरापेक्षादामित्यस्यैकग्रहावभावात्काममश्रावणैव इत्युक्तिरत आह—सकृदुभय इत्यादौ स्विति ॥ स्वरूपकाममिति । स्वरूपमात्रप्रयुक्तैश्वर्यव्यवहारकामं प्रतीत्यर्थः जन्मार्थकाभ्यावृत्तिग्रहणादेकः पाको द्वौ पाकाविलापयति सिद्धमिति ॥

(क्रियाग्रहणानुवृत्तावपि दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—अनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्माच्च भवति—एकः पाक इति, पूर्वयोश्चापि योगयोः—द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः, चत्वारः पाकाः, पञ्च पाकाः, दश पाका इति ।

परिहृतमेतत्—नैतत् क्रियागणनम् ।

किं तर्हि ?

द्रव्यगणनमेतत् । रुदमिहितो भावो द्रव्यवद्भव-
तीति ।

ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनाच्च प्राप्तोति—
सकृदभुक्त्वा, सकृदभोक्तुमिति—पूर्वयोश्चापि
योगयोः—द्विभुक्त्वा-द्विभोक्तुम्, त्रिभुक्त्वा-त्रिभो-
क्तुम्, पञ्चकृत्वो भुक्त्वा-पञ्चकृत्वो भोक्तुम्, दश-
कृत्वो भुक्त्वा-दशकृत्वो भोक्तुमिति—द्रव्यगणनाच्च
प्राप्तोतीति ।

नैष दोषः ।

क्रियागणनाद्भवस्थितिः ।

कथम् ?

रुदमिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि
यद्यपि ॥

(प्रदीपः) द्रव्यवदपीति । यथा द्रव्यं लिङ्गसंख्यासा-
धनैः संबध्यते तथा घञाद्यमिहितो भाव इत्यर्थः । अव्ययकृद-
मिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धाभावात् साध्यस्त्वभाव
एव प्रतीयते न तु सिद्धस्त्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु
द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसङ्गाथाद्भवत्वेव प्रत्ययः ।
अविप्रतिपत्तिविषयाद्यातवाव्यक्तियेषाश्च 'क्रियावत्' इत्यति-
देशः । पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूतमितिवृत्त्य-
र्थम् । ते हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमाभ्यां संख्याप्रदेशोऽपि
निषिद्धग्रहणाः ॥

अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थम् ? पञ्चपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने
मा भूत् । अभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात् क्रियाया
विशेषो श्रुतेरनान्यथा । तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्म-
लक्षणाः प्रवृत्तयो गम्यन्ते तदा कृत्वखुजादयो भवन्ति नान्यदा ।
यदि तर्हि घञाद्यन्तप्रयोगे कृत्वखुजादयो न भवन्ति कथं 'हिरा-
वृत्तिः' 'हिः प्रयोगो द्विवचनम्' इत्यादयः प्रयोगाः ? 'द्विवचने-
ऽपि' इति शापकात् कश्चित् घञाद्यन्तप्रयोगेऽपि कृत्वोऽर्थप्रत्ययो
भवतीत्यदोषः । गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र
प्रत्ययार्थम्, अन्यथा क्रियाभ्यावृत्तावित्युच्यमाने सप्तदश-
प्राजापत्यानजंरूपरानेकवर्णानालभेतत्वाप्यालम्भनक्रियाया
आत्मिरूपेण प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्येप्रतिपन्नभेदा-
लम्भनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनाविज्ञोऽपि सप्तदश-
शब्दात् प्रत्ययः स्यात् । इह 'पञ्चकृत्वः पाकः' इत्यादौ करो-
त्यधिक्रियापेशः प्रत्ययः । यथा 'पञ्चकृत्वः पटो रक्तः' इति ॥

(उद्घोषः) एतदज्ञानान् एकदेश्याह—यदपीत्यादिना
क्रियावदित्यनेन । 'द्वौ पाकौ' इत्यादौ न जन्मगणने ज्ञादीनां
वृत्तिः, तथा सति 'पाकौ' इत्यादौ द्विवचनापचिहितं तत्त्वम् ॥
द्रव्यवदपि क्रियावदपि' इति आर्थ-लक्षणेनैव व्यवस्थितमिहाह—
यथेति ॥ साधनैरेति । साधनपदेन शक्तिः ॥ ननु तस्यापि

क्रियात्वे 'क्रियावत्' इति वतिरनुपपन्नोऽत आह—अविप्रतिपत्तीति ।
द्रव्यवदिति—वतिरप्येवम् ॥ ननु गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दाना-
मेवेति पूर्वं सङ्ख्याग्रहणं व्यर्थमेत आह—पूर्वसूत्रे इति ॥ अति-
यतविशेषवाचीति । अनियतसङ्ख्याविशेषवाचीत्यर्थः ॥ निषिद्ध-
ग्रहणा इति । वस्तुतस्तेशां सङ्ख्यात्वमेव नेत्युक्तं बहुगणने सूत्रे ॥

अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थमिति । सङ्ख्यायाः त्रिवर्गागणनं शब्दसा-
धनं निवृत्तभेदायाः क्रियायाः स्वरूपेण गणनात्मन्भावोभ्यावृत्तिद्वारक-
गणन एव भविष्यतीति किं तेनेति प्रश्नः ॥ क्रियाविशेष इति ।
त चोक्तरूपः ॥ यदैकस्या एवेति । एतेन 'पञ्चकृत्वः पचयते'
इत्यादौ जन्मभेदेन क्रियाभेदाद्बहुवचनं स्यादित्यप्यस्त्वम्, जन्मभे-
देऽपि क्रियाया एकत्वमेव प्रतीतेः । शब्दशक्तित्वभावेन जन्मपतत्त-
व्याप्यास्तत्रानारोपात् ॥ कश्चिदिति । तेन 'सिद्धान्तास्तत्रानमेव' इति
सूचितम् । एतेन 'साध्यस्त्वभावेन यत्र क्रिया' इत्यादिग्रन्थस्य प्रागुक्त-
स्यानुक्तं सूचितं स्वयमेवेति दिष्टम् ॥ ननु गणनाग्रहणं व्यर्थं, यत्राता
सङ्ख्या गणनात्मिकैव । न च 'शतं वारान् युञ्जे' इत्यादौ प्रत्यय-
व्यावृत्त्यर्थं वारशब्देनाभ्यावृत्तेरुक्तत्वेन सङ्ख्याशब्दस्य तद्वृत्तिवा-
भावादत आह—गणनग्रहणमिति ॥ सप्तदश प्राजापत्यामिति ।
जन्मिच्छुक्ती प्रवृत्तिः—जन्म । साधनभेदेति । तद्विषयेन सामर्थ्यादित्येते
न तु शब्दतः प्रतिपन्नो भेदो यथा तादृशी या—आलम्भनक्रिया तद-
भ्यावृत्तिविषये इत्यर्थः । शब्दतस्तदभ्यावृत्त्यप्रतीत्याव्यर्थतस्तत्प्रती-
तिरत्येवेति तत्रापि कृत्वखुजादिप्रसङ्ग इति भावः । न चालम्भन-
क्रियायाः प्रतिपन्नं वस्तुतोऽभ्यावृत्तिसत्त्वेऽपि सप्तदशपदस्य न तद्वृत्ति-
त्वमिति वाच्यम्, तदभावेऽभ्यावृत्तिविषये सङ्ख्यावाचकात्प्रत्यय
इत्यर्थः स्यादिति तद्व्यावादः । यत्राप 'शतं वारान् युञ्जे' इत्यपि
प्रागुक्तादरणं बोध्यम् । कश्चित्पुं व्याख्यानतः 'अभ्यावृत्तिरूपसङ्ग्राहे
वर्तमानास्तसङ्ख्यावाचकात्प्रत्ययः' इत्यनेन न प्रागुक्ता दोषाः । तस्मा-
द्गणनार्थं ये प्रसिद्धाः सङ्ख्यावाचकास्तद्व्यावृत्त्यर्थम् । तेन उभयशब्दाव-
गुमशब्दाद्य न कृत्वखुञ्, न क्षेत्र उक्तौ यत्र इति लोके गम्यत
इत्याहुः ॥

शापकस्य वृत्तिपदत्वादाह—इह पक्षेति ॥ पटो रक्त इति ।

क्रियत इति शेषः ॥

(१००६ विविचयम् ॥ ५ । ४ । १ अ. ९)

२३०१ देवतान्तात्तादर्थ्यं यत्

॥ ५ । ४ । २४ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(देवताशब्दस्य जातिवाचित्वे दोषभाष्यम्)

देवतान्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति—पितृ-
देवत्वमिति ।

किं कारणम् ?

न हि पितरो देवता ॥

(प्रदीपः) न हि पितर इति । देवताशब्दस्य जाति-
विशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयभाषिण्यानां सामानाधिकरण्याभावात्

ममात्माभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ दिवे-
रिति । क्रियाशब्दो देवताशब्दो न तु जातिवाचीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु विवृणामपि आद्यादौ देवतात्वमस्त्वैवेत्यत
आह—देवताशब्दस्येति । क्रियाशब्द इति । तेन स्वयमान-
इतिरुद्देश्यत्वं, मन्त्ररतुल्यत्वञ्च देवतात्वमिति भावः ॥

(देवताशब्दस्य क्रियावाचित्वमाश्रित्य
दोषभावबोधकभाष्यम्)

नैव दोषः । दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः, तस्मात्स्वार्थे
तत् । एवं च कृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) देवदेवत्यमिति । जातिशब्दत्वे तु देवता-
शब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युपपत्तप्रयोगो न स्यात् ॥

(उद्घोतः) द्वयोः—देवदेवताशब्दयोः ॥

(१००७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १०)

२३०४ देवात्तत् ॥ ५ । ४ । २७ ॥

(तलोऽधिकरणम्)

(५९०६ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तलि स्त्रीलिङ्गं वचनम् । देवता ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

देवशब्दोऽयं पुंलिङ्गः स्वार्थिकश्चाप्यम्, स्वार्थि-
काश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्युपवर्तन्ते ॥

(५९०७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति ॥

(१००८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ११)

२३०७ लोहितान्मणौ ॥ ५ । ४ । ३० ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(५९०८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लोहितालिङ्गवाधनं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोहितालिङ्गवाधनं वेति वक्तव्यम् ।

लोहितिका, लोहिनिका ॥

(प्रदीपः) लोहितालिति । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्
पूर्वमेव कन् स्यात् । तथा च 'लोहिनिका' इति न सिध्येदिति
वचनं नित्ये लिङ्गार्थप्रत्ययवाधे प्राप्ते विकल्पायम् ॥

(उद्घोतः) ननु श्रवनाप्रकृतितोऽयं पूर्व लिङ्गबोधकप्रत्यये
ततः कनि लोहिनिकेति सिद्धम्, स्त्रीप्रत्ययस्य लोपो वैकल्पिकत्वेन
तदभावे 'लोहितिका' इति च—इति किमर्थं वचनमत आह—प्रति-
पदेति । यद्यपि 'लोहितिकाः' इत्यत्र चारिताऽर्थोदिदमप्रयोजकं,
तथाप्यर्थान्तराभावेन 'कुलिते' इति सूत्रोक्त्याप्याप्रवृत्त्या अस्मादेव

वा वचनात्प्रापकादत्यन्तस्वार्थिकानां सुवृत्तयोः प्राक् प्रातिपदिका-
देशोत्तरस्य हीकारेण परत्वादिनन्तत्वात्प्रवृत्त्या नित्ये स्त्रीप्रत्ययवाचनं
प्राप्तमिति विकल्पेन तद्वाधोपपन्नार्थं वचनमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।
प्रातिपदिकादेव चात्र लयाप्यदस्तामन्भवः । तेन 'प्रतिकार' इत्येवेति
प्रपञ्चितं लघ्याप्यन्तेऽस्माभिः ॥

(५९०९ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उप-

संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । ओ ध्रावयेति चतुर्क्षरम् । अस्तु ध्रो-
पडिति चतुर्क्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् ।
यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो वपट्टकारः । एष वै
सप्तदशाक्षरद्वन्द्वस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥

(५९१० एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्वसवैरुप-

संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि बहुभिर्वसवैरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । हस्तौ पृथक्स्य बहुभिर्वसव्यैः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये)—बहुभिर्वसवैरिति । इदं छन्दसि
दृश्यमानयत्नसंयतोपलक्षणम् ॥

(५९११ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अग्निरीशे वसव्यस्येति ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) तद्वनवज्जुदाहरति—इंशे वसव्यस्येति ॥

(५९१२ एकदेशिप्रत्याख्याने सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् * इति । अपस्यो वसानाः ।
अपो वसानाः ॥ स्व ओक्थे । स्व ओक्ते । कन्वोऽस्ति
हव्यसुद्धन । कविरसि ॥ रौद्रेणानीकेन कव्यतायै ।
कवितायै ॥ आयुष्यायणस्य । अमुष्यपुत्रस्य ॥ क्षेम्य-
स्येशे । क्षेमस्येशे ॥ क्षेम्यमध्यवस्यति । क्षेममध्य-
वस्यति ॥ आयुर्वचस्यम् । वर्ष एव वचस्यम् ॥
निष्केवल्यम् । निष्केवलम् ॥ उक्थ्यम् । उक्थम् ॥
जन्यं तामिः सजन्यं तामिः । जनं तामिः सजनं
तामिः ॥ स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । नवम् ॥ प्रणो
नव्येभिः । नवैः ॥ ब्रह्म पूर्व्यम् । पायः पूर्व्यम् ।
तनुषु पूर्व्यम् । पूर्वम् ॥ पूर्व्याहः । पूर्वाहः ॥ पूर्व्या
विशः । पूर्वा विशः ॥ पूर्व्यासः । पूर्वासः ॥ स प्र पूर्व्यः ।
स प्र पूर्व्यः ॥ अग्निं वः पूर्व्यम् । पूर्वम् ॥ तं जुषस्व
यसिष्ठम् । यसिष्ठ ॥ होत्रवाहं यसिष्ठम् । यसिष्ठम् ॥

त्वं ह यद्यविष्टय । यविष्ट ॥ समावद्वसति समा-
वद्वृत्ताति । समं वसति समं गृह्णाति ॥ समा-
वदेव्यङ्गे हस्तौ । समम् ॥ समावद्वीर्यावहानि ।
समानि ॥ समावद्वीर्याणि करोति । समानि ॥ य
ईवत उ लोकम् । य ईवते ब्रह्मणे । य ईयते ॥

(प्रदीपः) स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति । 'वसोः
समूहे च' इत्यत्रोक्तम् । अपस्यो वसाना इति । अपस्यन्दाद्
द्वितीयावहुवचनात्तादृशं यत् प्रत्ययो विभक्त्याल्लुक् ॥

(उक्तोः) तदेतद्वचनद्वयम्—'अक्षरसमूहे छन्दसः' इति
'छन्दसि बहुविस्तम्भैः' इति च प्रलाभे—उक्तं वेति ॥ कोक्तं
तत्राह—वसोः समूहे चेति । अस्यार्थः—यथा छन्दसमन्त्राणि
स्वाथिकाः प्रत्ययाः 'वद्वे' 'व' 'आ' 'वद्वे' आदयो द्वयन्ते, यथा वा
'ईवतः' इत्यादौ दीर्घः, तथाऽत्रापि स्वाधिकस्तात एव सिद्ध इतीदं वचनं
व्यर्थमिति । तदेव ध्वनयन् प्रयोगान्दर्शयति—अपस्यो वसाना
इति । यत्तु वैयर्थ्ये चतुर्थेऽप्ये 'स्वार्थविज्ञानात्' इत्यस्य 'वसोरिति
योगमिमाणास्तार्थे अभिष्यति' इति व्याख्यानं कृतं; तन्मित्रम्, ताव-
ताऽपि 'अपस्य' इत्यादिभिः ॥ विभक्त्याल्लुगिति । छान्दसत्वा-
दिति भावः । अत एव यदन्ताप्रत्ययैकवचनं पुंछात्रा च ॥

केचित्तु—'वसोः' इति योगविभागेन स्वार्थिकयथा 'वसुभ्यः' इति
'वसस्यस्य' इति च सिद्धम्, वार्तिके 'बहुविस्तम्भैः' इति बहुवचनस्य-
योगलक्षणम् । स्वार्थविज्ञानाद्विषयस्य कैवलोक्तस्य व्याख्या । अपस्य
इत्यर्थश्च च वार्तिकान्तरस्याप्येव' इति व्याख्यस्तु । तन्मते गौरवं
स्पष्टमेव, 'भाष्ये' तत्तावत्प्रवचनानुक्तैर्द्विद्वद्वाच्यमन्योन्यासाच्च ।
'आनुष्मावणसामुष्मपुत्रस्य द्वेष्मस्ये' इति वाक्ये 'द्वेष्मस्य' इत्युदा-
हरणम् । आनुष्मावणसामुष्मपुत्रपरिच्छेदः 'आनुष्मावण—' इत्यादि-
वार्तिकात्, मनोधादिपठाच्च । अयं द्वेष्मस्य वप्रत्ययः, अनन्तोवाचसिष्ठ-
त्वात् । अन्यथा 'वतोऽन्तावः' इत्यादिपठत्वं स्यात् ॥ समावदिति ।
समावद्वत्तात्थे बहुवचनं, छान्दसत्वादीर्घः । तदपि छान्दसमन्त्रा-
वयवकमित्याह—य ईवत इति ॥

(५९१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नवस्य नू ज्ञसनखाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः,
ज्ञसनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूलं, नूतनं, नवी-
नम् ॥

(५९१४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नश्च पुराणे प्रात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नश्च पुराणे प्राद् वक्तव्यः । ज्ञसनखाश्च
प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणम्, प्रत्नम्, प्रतनम्, प्रीणम् ॥

(१००९ निधिवृत्तम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १२)

२३१२ तद्युक्ताकर्मणोऽण् ॥ ५३३६ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(तत्पदाद्येप्रकाशकभाष्यम्)

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?

वागेव । यदेव वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते ॥

(प्रदीपः) यदेव वाचेति । 'इदं त्वया कर्तव्यम्' इति
संदेशवाचं श्रुत्वा वाक् कर्म क्रियते तत्कर्मणमित्यर्थः ॥

(उक्तोः) इदं त्वचेति । 'यदेव वाचा व्याह्रियते' इति
भाष्यस्य—तन्देशवाचा प्राप्यत इत्युक्तार्थः । एवं च व्याहृतायां
वाक् तच्छब्देन परावृत्तवत् इति भावः । परस्मिन् वागेनेति भाष्य-
स्त्वकारविरुद्धम् । व्याह्रियत इत्यस्य कश्चित् इत्येवाप्ये उचितः,
अन्यथा 'वाचो व्याहृतायांवाचम्' इत्यस्य प्रकान्तत्वाद्यस्योत्तरस्येव-
कारस्य वासङ्गत्वेति तस्यैव । वार्तिके साम्राज्यग्रहणमन्तोऽन्तात्पर्यम्,
रूपं तु 'प्राप्यताप्राप्यम्' इत्येव सिद्धम् ॥

(५९१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणप्रकरणे कुलालवरुडनिषाद्-
चण्डालासिन्धेभ्यच्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणप्रकरणे कुलालवरुडनिषाद्-
ण्डालासिन्धेभ्यच्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । की-
लालः । वारुडः । नैषाद् । चाण्डालः । आसिन्धः ॥
(५९१६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः ।
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥

(५९१७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्र-
धेये यतस्य ॥

(५९१८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अणमित्राच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणमित्राच्चेति वक्तव्यम् । मैत्रः ।
आमित्रः ॥

(साम्नाय्यादीनां निपातनभाष्यम्)

साम्नाय्याजुजावरातुषूकचातुष्पादयराक्षोभे-
यातवैकृतवारिरस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनानि
निपात्यन्ते । साम्नाय्यम् । अनुजावरः । आनुषूकः ।
चातुष्पादयः । राक्षोभः । वैयातः । वैकृतः । वारि-
रस्कृतः । आग्रायणः । आग्रहायणः । सान्तपनः ॥

(उक्तोः) अनुजादवर इति । अत एव निपातना-
न्तमातः । चातुष्पादयम्—आधाने ब्रह्मिदमस्य नाम ॥ आग्रहार्थ-
कर्मविशेषः ॥

(५९१९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः ।
आग्नीध्रम्, साधारणम् ॥

(५९२० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अयवसमरुद्धां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयवसमरुद्धां छन्दस्यन्वक्तव्यः । आयवसे वर्धन्ते । मारुतं शब्दे ॥

(५९२१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यद्वक्तव्यः । नव्यः । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्टः ॥

(५९२२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ क्षेमाद्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेभ्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुतीरः ॥

(१०१० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १३)

२३१९ बह्वल्पार्थच्छस्कारकादन्यतर-
स्याम् ॥ ५ । ४ । १२ ॥

(श्लोऽधिकरणम्)

(५९२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बह्वल्पार्थामङ्गलामङ्गल-
वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बह्वल्पार्थामङ्गलामङ्गलवचनं कर्तव्यम् । बहुशो देहि । अनिष्टेषु आद्यादिषु मा भूत् । इष्टेषु प्राप्तिष्वदिषु यथा स्यात् । अल्पशो देहि । इष्टेषु प्राप्तिष्वदिषु मा भूत्, अनिष्टेषु आद्यादिषु यथा स्यात् ॥

(उद्धोतः) अनिष्टेष्विति । अनिष्टश्राद्धादिदानेषु विषये बहूनि श्राद्धादिदानानि देहीलभ्यं 'बहुशो देहि' इति मा भूत् ॥ प्राप्तिप्रत्यय-पुरोडाशादीनि, तत्साध्यकमविषयदानानि बहूनि देहीलभ्यं व्याप्तिः । प्रथमेऽपि ॥

(१०११ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १४)

२३२१ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः

॥ ५ । ४ । १४ ॥

(तसिप्रत्ययधिकरणम्)

(५९२४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिप्रकरण आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आदितः । अच्यतः । अन्ततः ॥

(१०१२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १५)

२३२७ कृष्णस्तियोगे संपद्यकर्तारि

चिवः ॥ ५ । ४ । ५० ॥

(चिवप्रत्ययधिकरणम्)

(५९२५ सूत्रप्रकृतावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ चिवविधावभूततद्भावग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) चिवविधावभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-संपद्यन्ते यवाः, संपद्यन्ते शालय इति ॥

(प्रदीपः) चिवविधाविति । अभूततद्भावग्रहणं वार्तिके दृष्टाऽन्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् ॥

(वार्त्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्भावग्रहण इह क-
स्मान्न भवति-संपद्यन्तेऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति ?(प्रदीपः) संपद्यन्ते अस्मिन्निति । अभूत्वा भवन्ति संपद्यकर्तारश्चेति चिवप्रसङ्गः । एतच्चोपलक्षणम्, कृष्णस्ति-
योगाभावाद्वा च्वैरप्रसङ्गात् । तस्मादिदमुदाहरणम्-भवनस्य-
स्मिन् क्षेत्रे शालय इति ॥(उद्धोतः) एतच्चोपलक्षणमिति । संपद्यन्ते यवा इत्येव-
म् । भवन्ति यवा इत्युदाहरणं बोध्यम् । 'संपद्यकर्तारै' इत्याह-
देव निपातनात्कर्तारि पात्रादित्वाभावेऽपि शः । द्विवादित्वाच्छयम् ॥

संपद्यमाने-भ्वावर्धकवर्तीलभ्यः । कर्त्तारयः समासः ॥

(५९२६ सूत्रांशप्रकृतावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति । तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वात् च्वैरभावः । यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्म-
तामाप्यमाना विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्ता विवक्ष्यते तदा
चिवप्रसङ्गः-अकुरीरभवन्ति यवाः इति । अत्राभूततद्भाव एवप्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः । येन रूपेण प्रागभूतं
कारणं तेन रूपेण तस्य भावोऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादतिप्रसङ्गा-
भावः । संपद्यकर्तृत्वादिभाभूततद्भावे रूपेण पुनस्तदुपादानाद्य-
योक्तृविशेषत्वम्, अथ वा जन्मप्रदये कर्तव्येऽभूततद्भावग्रहणा-
द्ययोक्तृत्वपरिग्रहः । विकारस्वभावाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां
प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुयतां वर्तमानात् स्वायं चिवप्रसङ्गः ॥(उद्धोतः) प्रकृतिविवक्षेति । प्रकृतेरुपादानकारणस्वात्म-
रूपेण विवक्षेत्तर्ह्यः । प्रकृतेरविवक्षितत्वादिति । प्रकृतेरन्वयरूपेणा-
विवक्षितत्वादितर्ह्यः । तदाह-यदा स्विति । 'विकारभेदेन' इति
पाठ उल्लिख्यते 'विकारात्मना संपद्यमान-' इत्यस्य व्याख्यारूपत्वात् ।
'विकारभेदेन' इति पाठे तु-भेदव्यतिराहाररेनेत्यर्थः । अनेन विकार-

शब्दस्य स्वतन्त्रप्रकृतिपरत्वं गोप्या इत्येति स्मृतम् । अत एव 'ओर' सृजे, 'आमहतः' इति सृजे च 'गोऽभवद्' 'महद्भूतः' इत्यादी प्रकृत्यसंज्ञा-आरम्भं च गौगमुख्यन्यायेन वारितम् ॥ भाष्ये—अभेदेनेति । सादृश्यमूलकभेदेनेति व्याख्येयम् ॥ तेन रूपेण तस्य भाव इति । अत एव विकृतिवाचिकादेव प्रत्यय इत्याहुः ।

नन्वभावतस्य जन्म भाव इत्येव शब्दात्प्रदीयत इति कथं तत इदं दर्शनामोऽत आह—संपवेति ॥ नन्वाभाविरूपेणैवसि संपत्तिरित्यादौ संपदेः प्रयोगदर्शनात् नियमेनोक्तार्थलाभस्ततोऽत आह—अथ वा जन्मेति ॥ प्रकृतिविकारभेदविषयभाष्यामिति । तद्वद्वि-सादृश्यविषयभाष्यामित्यर्थः । 'अभेद' इति पाठे—सादृश्यमूलकभेद-विषयभाष्यामित्यर्थः । विकारावस्थां प्राप्तुमर्थां प्रकृतौ वच्यमानादित्य-न्ययः । गौणा दुर्येति भावः । इदं च कम्बते प्रकृतेरेव कर्तृत्व-मित्युक्तं भवति । 'श्रीभूतः' इत्यादि तु क्छादत्तम् । 'कारणीभूतः' इत्यादि स्वसाधनेनेति बोध्यम् ॥

(५९२० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । समीपीभवति । अभ्याशीभवति । अन्तिकीभवति ॥

(प्रदीपः) समीपादिभ्य इति । प्रकृतिविकारभावा-भावाच्च प्राप्नोतीति वचनम् ॥

('समीपादिभ्यः' इति वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

न ह्यसमीपं समीपं भवति ।

किं तर्हि ?

असमीपस्य समीपस्य भवति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । तात्स्थयात्ताच्छब्दं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तात्स्थयादिति । असमीपस्य तस्य समी-पस्यत्वभावासिद्धः सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) समीपस्यत्वभावादिति । समीपस्यत्वसादृश्य-भावादित्यर्थः । मुख्यतमीपस्यत्वे तु नैवमेतत् प्रत्यय इति भावः ॥

(१०१३ विश्वसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १६)

२३३४ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्था-
दनितां डाच् ॥ ५ । ४ । ५७ ॥

(डाचोऽधिकरणम्)

(चित्करणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वार्थः ॥ चित्तोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(चित्करणस्य निष्कलत्वं योक्तव्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरा-
श्चैनं चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरैश्च सिद्धम् ॥

अत उत्तरं पठति—

(५९२८ चित्करणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) डाचि चित्करणं विद्यते विशेषणा-
र्थम् ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्' ३।१।३ इति । 'डा'
इति ह्युच्यमान इडा अतोऽपि प्रसज्येत ।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येतीत्येवमेतस्य न भवि-
ष्यति ।

इदं तर्हि प्राप्नोति—नामा पृथिव्या निहितो दवि-
युतत् । तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—इत्येवमेतस्येति । 'सृजे ग्रहणम्'
इति शेषः ॥ इदं तर्हि नामा पृथिव्या इति । अत्र केचिदेषे
'नामा' इति, तदनुकरणे पटपटयतीत्यादिभिर् नामा इति भवतीत्यर्थे
क्यपे वारणमिति भावः ॥

(१०१४ विश्वसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १७)

२३४४ मद्रात् परिवापणे ॥ ५।४।६७ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

मद्राच्चेति वक्तव्यम् । मद्राकरोति ॥

(१०१५ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १८)

२३४५ समासान्ताः ॥ ५ । ४ । ६८ ॥

(अधिकाराधिकरणम्)

(अन्तग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अन्तग्रहणं किमर्थम् ?

अन्तो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सि-
द्धम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा
स्यात् ।

कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) अन्तग्रहणमिति । समीपवचनमन्तार्थवद्
मत्वा प्रश्नः ॥ अवयववचनाश्रयेणोत्तरमाह—अन्तो यथा
स्यादिति ॥ इतरोऽद्वितीयाभिप्राय आह—नैतदस्तीति ।
इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयन्माह—इदं तर्हीति ॥

(५९२९ तद्ग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुह्मन्-

तत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययीभावः प्रयोजनम् । प्रति-

राजम्, उपराजम् । अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमक्षिप्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः” (२।४।८३) इत्येष विधिर्यथा स्यात् । अव्ययीभावः ॥

त्रिगुं त्रिगुसंज्ञा च प्रयोजनम् । पञ्चगवम्, दशगवम् । त्रिगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमक्षिप्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—त्रिपुरी, त्रिपुरी-त्रिगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

पुराणोऽयमकारान्तस्तेन समासो भविष्यति । आतश्चाकारान्तः ।

एवं ह्यह—

क्षेमे सुभिक्षे कृतसञ्चयानि

पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपम् । इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—त्रिपुरी, त्रिपुरी-त्रिगोरकारान्तादिति ङीव यथा स्यात् । त्रिगु ॥

द्वन्द्व । द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम् । वाक्यवचम्, स्वकृतवचम् । द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमक्षिप्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—कोशाश्च निषच्च कोशानिषद्यम्—कोशानिषदिनी “द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः” (५।२।१२८) इतीनिर्यथा स्यात् । द्वन्द्व ॥

तत्पुरुष । तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम् । परमधुरा, उत्तमधुरा—“परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” (२।४।२६) इति परवलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—अर्धधुरा ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमक्षिप्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ॥

इदं तर्हि—निर्धुरः । अवय्वं तत्पुरुषे प्रकृतिसंस्तरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् । तत्पुरुष ॥

वहुमीहि । बहुमीहिसंज्ञा च प्रयोजनम् । उच्चधुरः, नीचधुरः । बहुमीही प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—पुराणोऽयमकारान्त इति । ‘कनमूर’ इति सूत्रे पूर्ववत् च न कार्यम् । तेन च न समासः, अनभिधानादिति भावः ॥ त्रिपुरी त्रिपुरीति । न नाकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् कर्षं कौत्वम् । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेनादोषात् । लिङ्गप्रकरणं ह्युदाहरणमार्त्तं, न नियम इति बोध्यम् । अत एव ‘दिनाममर्थस्वारस्य’ इत्यादि परवलिङ्गतास्तत्त्वेऽपि नपुंसकत्वं दृश्यते । यत्तु त्रिपुरीत्यादौ वाचनिकत्वाभावेऽपि धुःशब्दस्य स्वाभाविक-स्त्रीवाच्यपरवलिङ्गताभिप्रायमिदं भाष्यमिति तत्र, तस्य ‘स नपुंसकस्य’ स्थलेन बाधादित्याहुः ॥ द्वन्द्वेति । अत्र च ‘अतः’ इति ववैत इति भावः ॥ भाष्ये—निर्धुर इति । न चात्र समासावयवत्वेऽपि परत्वात्पूर्वं पूर्वपदप्रकृतिसंस्तरं ततः समासान्ते सति शिष्टत्वात्समासान्तस्वर-सौवाचास्थितिरिति वाच्यं, समासागतानां समासाग्रागलोक्तिकवाच्ये-प्रश्रयऽन्तरङ्गत्वात् । तत्र समासान्तवयवत्वे पूर्वपदप्रकृतिसंस्तरमुक्त-निघातस्योत्तरपद एव प्रवृत्तिः स्यात्, न तु समासान्ताकारस्वायीति स्वरद्वयश्रवणप्राप्तिर्यः ॥ इत्येष इत्यस्य—एष एतेत्यर्थः । ननु ‘यावत्’ पदत्वं भावि तावति सन्निहिताभाप्रत्यक्ष निघातः’ इति सिद्धा-न्तात्साऽपि निघातः स्युपाद इति वाच्यं, तत्पुरुष’ इत्यादि द्वय्या तत्संज्ञप्रकृतिकस्तुनपदस्यैव ग्रहणात् । यद्यपि प्रकृतौ न तस्य पदत्वं कदाचिदपि, तथापि पदत्वोपेक्षमित्यर्थो भविष्यति । न चैवमपि समासान्ते तत्प्रयुक्तनिघाते च पूर्वपरस्योदात्तास्तरवयोर्गिरत्वाभावात् कर्षं पूर्वपदप्रकृतिसंस्तरासितिरिति वाच्यं, उच्चक्षिप्तेन समासान्तविधौ ‘आयुदाचक्ष’ इत्यस्यार्तवन्धवापनेनादोषात् । अस्वरकसौवाचारस्य श्रवणं स्यादिति च दोष इति दिक् ॥

(१०१६ निषेवसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १९)

२३४६ न पूजनात् ॥ ५ । ४ । ६९ ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इदं विप्रतिषिद्धम् ।

को विप्रतिषेधः ?

परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते, न च तत्र काचित् पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते ॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम् । नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति ।

कर्थं तर्हि ?

न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति ॥

(उद्धोतः) न चेत्ताः पूजनात्परा इति । पूजनात्परो यः शब्दसदन्ता इत्यर्थः ॥

(५९३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पूजायां स्वतिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । सुरा-जा, अतिराजा ।

क मा भूत् ?

परमगवः, उत्तमगवः ॥

(५९३१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—स्वक्षः, अत्यक्ष इति ॥

(उद्धोतः) प्राग्बहुव्रीहिग्रहणमिति । 'बहुव्रीहौ संख्येये—' इत्यतः प्राक् समासान्तविधेर्भावात् 'बहुव्रीहौ संख्येययोः' इत्यतः प्रागित्यर्थः ॥

(१०१७ निषेधसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १९)

२३४७ किमः क्षेपे ॥ ५ । ४ । ७० ॥

(क्षेपग्रहणानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

क्षेप इति किमर्थम् ?

कस्य राजा किराजः ॥

क्षेप इति शक्यमकर्तुम् ।

कस्माच्च भवति—कस्य राजा किराज इति ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

(१०१८ निधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २०)

२३५० बहुव्रीहौ संख्येये उच्यते बहुगणात्

॥ ५ । ४ । ७३ ॥

(समासान्ताधिकरणम्)

(५९३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उच्चकरणे संख्यायास्तत्पुरुष-
स्योपसंख्यानं निखिंशायार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उच्चकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

निखिंशाद्यर्थम् । निखिंशानि वर्षाणि, निश्चत्वा-
रिंशानि वर्षाणि ॥

(उद्धोतः) संख्यायास्तत्पुरुषेति । सङ्ख्यान्तस्य तत्पुरुष-
स्य समासगो वृत्तित्यर्थः ॥ निखिंशाद्यर्थमित्यादिशब्दः प्रकारे,
तेन यच्च द्विसप्तत्यंभावात् तत्रैवेत्यम् । तेन 'अतिदिः' इत्यत्र न ॥

(५९३३ सूत्रपर्युदासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्राधिकलोपात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः ।

द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ।

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अव्ययादेरिति च वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—गोविंशत्, गोचत्वारिंशदिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्हि—अन्यत्राधिकलो-
पादित्येतन्न क्रियते ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—तत्तर्हि इति । 'अव्ययादेः' इत्येतदित्यर्थः ॥

अथ वै तर्हि—एवं तर्हिस्वयं, तथामीत्यर्थं वा । अत्र—अन्य-
त्राधिकलोपादित्येतदेकविंशतिरेत्यादी तत्पुरुषस्वीकर्तृवार्तिकनये ।
तत्र 'द्वन्द्वं प्रव' इति भाष्यमत्रे तु तदभावपरमपेक्षेयात् ॥

(१०१९ निधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २१)

२३५१ ऋक्पूरुषः पथामानक्षे

॥ ५ । ४ । ७४ ॥

('अनक्षे' इत्यत्र पक्षद्वयेऽपि दोषोपापदकभाष्यम्)

अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते—न चेदक्षधूरन्तः

समास इति, आहोस्त्रिंश चेदक्षः समासार्थ इति ।

किं चातः ?

यदि विज्ञायते—न चेदक्षधूरन्तः समास इति ।

सिद्धमक्षस्य धूः—अक्षधूरिति ।

इदं तु न सिध्यति—दृढधूरयमक्षः ।

अस्तु तर्हि—न चेदक्षः समासार्थ इति ।

सिद्धं दृढधूरक्ष इति ।

इदं तु न सिध्यति—अक्षस्य धूः—अक्षधूरिति ।

(प्रदीपः) कथमिदमिति । यद्यक्ष इति स्वरूपग्रहण-
म्—अक्षे पूर्वपदे धूरन्तासमासान्तो न भवति—इति तदा 'न
चेदक्षधूरन्तः समासः' इत्यर्थं पक्षो भवति, यदा त्वक्ष इत्यर्थ-
ग्रहणं तदा 'न चेदक्षः समासार्थः' इत्यर्थं पक्षः । उभयथा च
दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः । 'अक्षधूरन्तः' इत्याद्यामर्थः—अक्ष-
शब्दस्य यः समीपे धूःशब्दस्तदन्तः समास इति ॥

(उद्धोतः) सन्देशोपपत्तये पक्षद्वयीनं दर्शयति—यद्यक्ष
इति । 'अक्षधूरन्तः' इति भाष्यस्यार्थमाह—अक्षशब्दस्य समीपे
इति । इदमर्थकभवनम्, न तु विग्रहः, समीपपदार्थान्वयेऽन्तासमास-
मासातिः । तस्मात्समीपेऽप्यवयवलोपेण समासः ॥ समीपे इति ।
आरोपबीजकभवनम् । अक्षधूरन्तः इति मध्यमपदलोपी
समासो वा ॥

('अनक्षे' पदार्थबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—न चेदक्षधूरन्तः

समास इति, नापि—न चेदक्षः समासार्थ इति ।

कथं तर्हि ?

न चेदक्षस्य धुरिति । एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तःसमास इति विज्ञायते, नापि न चेदक्षः समासार्थ इति—अथ चोभयोरने भवति ॥

(प्रदीपः) न चेदक्षस्य धुरिति । अक्षस्य धूरपेक्षया-
ऽधिकरणत्वादनक्ष इत्यधिकरणसतमी । चकर्सबद्धः काष्ठविशेषः
शकटावयवोऽक्षः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—न चेदक्षस्येति । अधिकरणत्वविशेषात्
तन्मूलकावयवावयविभावसंबन्धविषया पृष्टी ॥

(१०२० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २२)

२३५३ अक्षणोऽदर्शनात् ॥ ५।४।७६ ॥

('अदर्शनात्' इत्यस्य निष्फलत्वबोधकमाध्यम्)

अदर्शनादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—कैव-
राक्षम् ।

अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् ।

कथं—ब्राह्मणाक्षि, क्षत्रियाक्षि ?

अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) 'अदर्शनात्' इति वचनादक्षीवाक्षितसद्वार्थ-
वृत्तिरिह विशिष्ट उपपातः । खण्णाक्षमित्याद्युदाहरणम् । दर्शन-
वाचित्वे तु ब्राह्मणाक्षीलादौ समासान्ताभावः ॥ कवराक्ष-
मिति । अर्थानां बहुविध्यद्वेकं मुखावरणमुच्यते । तेनाधा-
पदन्तीति दर्शनेत्यासन्ताप्रसङ्गः । एवं गवाक्षेऽपि ॥
अप्राण्यङ्गादिति । तेन गवाक्षकवराक्षे सिध्यतः ॥

(उद्योतः) सन्धिशिखरस्य दर्शनबोधकत्वात् 'अक्षोऽदर्शनात्'
इत्युक्तमत आह—अदर्शनादिति वचनादिति । खण्णाक्षमिति ।
खण्णमक्षीवेति विग्रहः ॥ अप्राण्यङ्गादिति । सुप्तस्यदर्शनसम्बो-
ध्यास्यानेन चक्षुःपर्याय इति भावः ॥

(१०२१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २३)

२३५४ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंस-
धेन्वनडुहवर्त्सामवाञ्जनसाक्षिश्रुवदार-
गवोर्वेष्टीवपदष्टीवनक्तन्दिबरात्रि-
न्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरु-
पायुपध्यायुपन्यायुष्यजुषजातो-
क्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः
॥ ५ । ४ । ७७ ॥

(सुत्रघटकपदोपपादकमाध्यम्)

आद्याख्यो वहुनीहयः—अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः,

१ 'कवराक्षम्' इति च. ग. पाठः ॥

विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः, सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः ॥

ततः परे एकादश ब्रह्माः—स्त्रीपुंस, धेन्वनडुह,
ककुलाम, वाङ्मनस, अक्षिश्रुव, दारगव, ऊर्वेष्टीव,
पदष्टीव, नक्तन्दि, रात्रिन्दि, अहर्दिव ॥

ततोऽव्ययीभावः—सह रजसा सरजसम् ॥

ततस्तत्पुरुषः—निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् ॥

ततः पृष्टीसमासः—पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥

ततो द्विगु-द्वे आयुषी ह्यायुषम्, त्रीणायुषि
त्र्यायुषम् ॥

ततो ब्रह्मः—ककु च यजुश्च क्रग्यजुषम् ॥

जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः—जात

उक्षा जातोक्षः, महानुक्षा महोक्षः, वृक्ष उक्षा
वृद्धोक्षः ॥

ततोऽव्ययीभावः—शूनः समीपमुपशुनम् ॥

ततः सप्तमीसमासः—गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च ॥

(प्रदीपः) अद्रष्टा चतुर्णामिति । अर्थप्रदर्शनमेतत्,
अहस्यानि चत्वार्येतेति अन्यपदार्थबहुमीहय आद्याख्यः
कर्तव्यः ॥

(उद्योतः) अद्रष्टा चतुर्णामित्यर्थे बहुमीक्षसंभवादाह—अर्थ-
प्रदर्शनमिति । अहर्दिवेल्लक्ष्मणादेव निपातनाद्ब्रह्मः ॥ त्रिचतुरा
इत्यत्र 'सहचयाऽन्यथा'—'इति बहुनीहो वज्रपवरोऽयम्' ॥

(५९३४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरोऽचप्रकरणे श्रुपाभ्या-
मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरोऽचप्रकरणे श्रुपाभ्यामुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

(१०२२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २४)

२३५५ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः

॥ ५ । ४ । ७८ ॥

(उपसंख्यानमाध्यम्)

पत्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । पत्यवर्चसम्,
राजवर्चसम् ॥

(१०२३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २५)

२३६४ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च
रात्रेः ॥ ५ । ४ । ८७ ॥

(५९३५ अहर्ग्रहणे विशेषार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहर्ग्रहणं ब्रह्मार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहर्ग्रहणं ब्रह्मार्थं द्रष्टव्यम् ॥

किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति, न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि
स्यात् ?

तत्पुरुषाभावात् । न हि राज्यन्तोऽह्रादितस्तु-
पोऽस्ति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—न हीति । अन्यतरस्य गौणत्वेन प्रका-
शान्तरं वा संभवेऽपि न तथा प्रयोगोऽस्तीति भावः ॥

(१०२४ विधिवृत्तम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २६)

२३६५ अहोऽह एतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥

(५९३६ सूत्रानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहोऽहवचनानर्थक्यं चाहृष्ट-
खोर्नियमवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहोऽहवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अहृष्टखोर्नियमवचनात् । “अहृष्टखोरेव” (६।४।
१४५) इत्येतच्चियमार्थं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अहोऽहवचनानर्थक्यमिति । ‘अह एतेभ्यः’
इत्येतावत् सूत्रमजिबधानार्थं कर्तव्यम्, टजचोरश्च विशेषाभा-
वात् । ‘रात्राह्राहाः पुंसि’ इति वचनात् श्रियां कृत्यभावात्
तत्राहृष्टखोरेवेति नियमादिलोपाभावाद्यप्येन पूर्वोक्तद्वयः सिद्धा
इति नार्थोऽहोदिशविधानेनेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) स्त्रियां वृत्त्यभावादिति । अयं भावः—यद्यपि ‘इयो-
रहोभ्याः’ इत्यर्थे सङ्ग्राहपूर्वस्य कौलसंभयः । ‘रात्राह्राहाः—’ इत्यस्य
रात्राहृष्टस्यन्दितसमासमार्थमिति चलिङ्गस्यान्तरङ्गस्य सार्वत्रिकस्य
च बाधेनोपपत्तौ बहिर्भूतद्वितीयमिति चलिङ्गवाचकत्वे मानाभावात्,
तथाऽपि तत्र जीवमात्र एव, उपसर्जनत्वात् । ‘पुण्याहम्’ इत्यत्र ‘उत्त-
मैकाभ्याम्’ इति निषेधादिशेषाऽभाव एव, पुण्यसुदिनान्यामहः जीव-
त्वस्य सत्त्वाच्च । सैकदेशसङ्ख्यादाऽन्यपूर्वपदस्य तु ‘रात्राह्राहाः—’
इति वचनात्कौलमेव नास्तीति केचित् । अन्ये त्वेवं सत्युपस्थित-
रात्राह्राहस्यन्दितविशेषत्वप्राप्तलिङ्गत्वेन वाच्यः स्यात् तु बहिर्भूतसमा-
हारविशेषभावप्राप्तस्य—इति, अत्रान्तरङ्गस्याप्याप्राप्तिरेव—इति, तद्विता-
रविद्वयसि न खोलिङ्ग इति कैयटाशयमाहः । परे तु सूत्रमतेऽप्यस्य
उपसर्गादाऽनह्रादेशोऽप्यविनाशकत्वमेव, ‘समासान्ताः’ इत्यनुवृत्तस्य
बिभक्तिविपरिणामे मानाऽभावात्, नियमात्सरमूलकं सूत्रं नियुक्तयो-
रावश्यकम् । अचक्रणस्य मूलकत्वव्यापिकं त्वया कथ्यम् ।
‘टजचोः’ इत्यादि कैयटस्तु स्वरूपनिरूपणपर इत्याहः ॥

(१०२५ विधिवृत्तम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २७)

२३८० अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि

॥ ५ । ४ । १०३ ॥

(विकल्पोपसंख्यानभाष्यम्)

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम् ।

ब्रह्मसामम्, ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम्, देवच्छन्दः ॥

(१०२६ विधिवृत्तम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २८)

२३९० बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाह्ना-

त्वच् ॥ ५ । ४ । ११३ ॥

(पचाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं यच्च प्रत्ययान्तरं विधीयते, न टच्प्रकृतः
सोऽनुवर्तिष्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(उद्धोतः) भाष्ये—न टच्प्रकृत इति । यच्च चित्वा-
दनोदात्तत्वे जीप्यपुदात्तनिवृत्तिखरेणान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति
भावः ॥

(५९३७ सूत्रकरणस्य सार्वत्रिकबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तो-

दात्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पचि प्रत्ययान्तरं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ?

अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ताः प्रयोज-
यन्ति—चक्रसकथ्यम्, चक्रसकथी ॥

(प्रदीपः) अनन्तोदात्तार्थमिति । ‘सकथं चाकान्तात्’
इति विभाषाऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्रान्तोदात्तात् जीवकी-
र्णोन्ति विशेषः, जीप उदात्तनिवृत्तिखरेणान्तोदात्तत्वात् ।
यदा तु पूर्वपदप्रकृतिखरेणान्तोदात्तत्वं तदा जीवि सतीकारस्यो-
दात्तत्वं भवति, जीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः ॥
चक्रसकथीति । अयुक्तोऽयं पाठः, अत्र शकान्तादिति
विकल्पनिषेधाभिव्याख्येनान्तोदात्तत्वेन भाष्यम् । तस्मात्
‘गौरसकथी’ इत्यन्तोदात्तत्वाभावात् उदाहार्यः ॥

(उद्धोतः) ननु टजन्तो नित्यान्तोदात्त इत्यनन्तोदात्तार्थे
इत्यनुक्तमत्र आह—सकथ्यश्चेति । कृतसमासान्तः सक्थ्यद्वन्द्वोन्तो-
दात्तो वा भवति चक्रद्वन्द्वान्तरपदेन भवतीत्यर्थः ॥ गौरस-
कथीति । ‘चक्रसकथी’ इति भाष्ये पाठः । ‘बहु प्रकल्पने’ इत्यस्य
निर्वाणं रूपमित्यन्ये ॥

(१०२७ विधिवृत्तम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २९)

२३९२ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ५।४।११५ ॥

(पचलयाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं मूर्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न पच्प्रकृतः
सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(५९३८ पञ्चमस्य फलबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मूर्धश्च षवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥

(प्रदीपः) द्विमूर्धे इति । यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्वा-
श्रित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । 'द्वित्रिभ्यां पाद्विमुद्धु बहुव्रीहौ'
इति तु विभाषाऽनन्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद्
द्विमूर्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम् । ये तु सति समा-
सान्तपक्षेऽपि पक्षेऽनन्तोदात्तत्वम्, पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्यु-
दात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः ॥

(उद्योतः) तदा चित्वादिति । चित्सामर्थ्येन चित्सत्यस्य
पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षवादिति भावः । ननु 'द्वित्रिभ्यां पाद्वि'
विकल्पः सामर्थ्याचित्सत्यस्य बाधकः स्यादत आह—'द्वित्रिभ्या-
मिति ॥ अनित्यत्वादिति । अत्र केदनेव पविधानं शानकमिति
भावः । ये तु सतोति । न च तदा मूर्धन्मन्तोत्तरपदकबहुव्रीहौ हेर-
भाषः, समासान्तागो समासावयवत्वेन तद्वक्ष्यते ॥

(१०२८ विधिचूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३०)

२३९३ अपूर्णीप्रमाणयोः ॥ ५ । ४ । ११६ ॥

(५९३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् ।
प्रधानं वा पूरणीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः
पक्षः ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रीणामिति ?

कल्याणीपञ्चमा राजय इति भवितव्यम् । राजयो-
ऽन्त्र प्रधानम् ॥

(प्रदीपः) कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अत्र
वार्तिपदार्थ एव पूरणी न लक्ष्यपदार्थः, पक्षस्य हितोदात्तवयव-
भेदस्यावयवार्थत्वात् । यथा वृक्ष इत्यस्य शब्दस्यावयव्यभि-
धेयो न तु शाखादयोऽवयवाः, अनुनीयमानस्याशब्दार्थत्वादि-
लप्राधान्यं पूरण्याः ॥

कल्याणीपञ्चमा इति । अत्रावयवेन विग्रहः समुवाच
उद्धृतावयवभेदः समासार्थ इति रात्रिषु पञ्चमा अन्तर्भाव-
द्वयपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरण्याः ॥

(उद्योतः) ननु पक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन पूरण्यपि
प्रधानमेवेत्यत आह—पक्षस्येति ॥ अवयवेन—तद्विग्रहेन ।
विग्रहः—वार्तिपदार्थोपपन्नम् । तद्विग्रहस्यैव विग्रहकत्वात् ॥

(५९४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
पुष्यनेत्राः, सुगनेत्राः ॥

(५९४१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि च नेतुरूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
बृहस्पतिनेत्राः, सोमनेत्राः ॥

(५९४२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मासात् श्रुतिप्रत्ययपूर्वपदा-
द्विजिविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मासात् श्रुतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठञ्
विधेयः, पञ्चकमासिकः, पट्कमासिकः, दशक-
मासिकः ॥

(प्रदीपः) पञ्चकमासिक इति । पञ्च श्रुतिरस्य मासस्य
पञ्चको मासः । 'सोऽस्यांशवयवसूतयः' इति संख्यायाः कम् ।
पञ्चको मासोऽत्येति बहुव्रीहौ कृते स्थायं ठञ् ॥

(१०२९ विधिचूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३१)

२३९५ अज्नासिकायाः संज्ञायां नसं
चास्थूलात् ॥ ५ । ४ । ११८ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

खरखुराभ्यां च नसं वक्तव्यः । खरणाः,
खुरणाः ।

शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः । शिति-
नाः, अर्चनाः, अहिनाः ॥

(प्रदीपः) खरखुराभ्यामिति । आदेशप्रत्यययोः
प्रसङ्गे केवलदेशविधानार्थं वचनम् ॥

(१०३० विधिचूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३२)

२३९६ उपसर्गाच्च ॥ ५ । ४ । ११९ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

वेग्र्यो वक्तव्यः । विग्रः ।

(प्रदीपः) विग्र इति । विपता नासिका यस्य स विग्रः ॥
(उपसंख्यानभाष्यम्)

(ख्येश्च वक्तव्यः । विख्यः ॥)

(१०३१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३३)

२४०८ ऊधसोऽनङ् ॥ ५ । ४ । १३१ ॥

(५९४३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—महोधाः पर्जन्य इति ॥

(१०३२ नियमसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३४)

२४१२ गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः

॥ ५ । ४ । १३५ ॥

(५९४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति ॥

अथायुल्लिखे कथं भवितव्यम् ?

यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितम् 'सुगन्धः' इति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णम् 'सुगन्धः' इति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्यवाची—गन्धाम् पितृ-
घीति । अस्ति च गुणवाची—चन्दनगन्ध इति । तत्र गुणवाचि-
ग्रहणार्थमाह—गन्धस्येत्त्वं इति । रूपादिसुदायात्मकस्य
द्रव्यस्य गन्धलक्षणे गुण एकान्तो भवति । रूपादिव्यतिरिक्ता-
वयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवेकान्तः, तत्स्थस्योपलम्भादिसा-
धोयते ॥ यदनुगतमिति । अनुगतं निजीनमविभागा-
पर्यं कुड्मुकादिर्यदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्स्थत्वाद्वन्धस्यै-
कान्तात्वादित्वं भवति ॥ प्रविशीर्णमिति । विभागैनावस्थितं
देवदत्तादेः पृथगुपलम्भमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्वेकान्तशब्देनावयव उच्यते, गुणश्च कथम-
वयवोऽत आह—रूपादीति । 'अनुतत्सिद्धावयवानुगतत्वात्समु-
द्रव्यम्' इति पतञ्जलेर्मतम् ॥ न्यायनये आह—रूपादिव्यतिरिक्तेति ।
तत्स्थस्येति । ततो येदेनागुह्यमागस्येत्त्वेः । तत्स्थत्वात्तो
येदेनागुह्यमागत्वात् ॥

(१०३३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३५)

२४३१ शेषाद्विभाषा ॥ ५ । ४ । १३४ ॥

(शेषप्रदायकबोधकभाष्यम्)

शेषादित्युच्यते कः शेषो नाम ?

याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते शेषः ॥

(प्रदीपः) कः शेष इति । अनेकस्योपयुक्तत्वात्किम-
पेक्षः शेष आधीयत इति प्रश्नः ॥ इतरः सामान्येनाह—याभ्य
इति । समासान्तविशेषेषु न प्रदर्शितः ॥

(उद्घोषः) किमपेक्ष इति । किं कपपेक्षः, उत
समासान्तमात्रापेक्षः, उतानन्तरवदुभौकषिकारापेक्ष इत्यर्थः ॥
सामान्येनेति । समासान्तमात्रापेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ न प्रदर्शित
इति । अये तु वक्ष्यति ॥

(शेषप्रदाय फलबोधकभाष्यम्)

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ?

याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते ताभ्यः
कच्चा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते तत्र बाधका भवि-
ष्यन्ति ।अतवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति साव-
काशाश्च समासान्ताः ।

कोऽवकाशः ?

विभाषा कप् यदा न कप् सौऽवकाशः । कपः
प्रसङ्गे उभयं ग्रामोति । परत्वात्कप् ग्रामोति । तत्सा-
च्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । सामान्येन विभाषा कवि-
धीयताम् । तस्य विशेषे समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति
प्रश्नः ॥ परत्वात्कप्ग्रामोतीति । उपदशा उपविशा इत्या-
दिषु निलं उजायय इत्यन्ते ॥

(उद्घोषः) ननु शेषप्रदायप्रदर्शनेनैव फलमशुलभायमिति
'किमर्थम्' इति प्रश्नोऽनुरूपोऽत आह—सामान्येनेति ॥ उपदशा
इत्यादि । इदं चिन्तम् । अस्य बहुमीहेः शेषाधिकारसत्त्वाभा-
वाद । स्पष्टशेषवृत्तेः बहुमीहप्रकरणे भाष्ये । सप्तत्र 'सप्त' इत्यादी
निलं वक्षिष्यते' इति बहुमुचितम् ॥

(शेषग्रहणे पक्षद्वयोपपादकभाष्यम्)

किं पुनरिदं शेषग्रहणं कवपेक्षम्—यसाद्वदु-
न्मीहेः कन्व विहित इति, आहोस्त्विसमासान्ता-
पेक्षम्—यसाद् बहुन्मीहेः समासान्तो न विहित
इति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । पूर्वं 'याभ्यः प्रकृतिभ्यः' इति
सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय प्रश्नः । यद्यपि कवपेक्षे
शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषाच्चित्तं कञ्चि-
धानसामर्थ्याद्विभाषितकप्रसङ्गाभावाच्छेषादेव कञ्चिकल्पविज्ञा-
नात्, तथापि विचारमात्रं क्रियते ॥

(उद्घोषः) विशेषज्ञापनादेति । गुरुणा विशेषं ज्ञापयितु-
मित्यर्थः ॥

(प्रथमपक्षे दोषोपपादकभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—कवपेक्षम्,
अनुचः—बहुच इत्यादि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुच इति । अग्नान्तात्कन विहित इति
शेषत्वापक्षे परत्वात्कप्रसङ्गः । कवभावपक्षेऽस्त्वकारस्याव-
काशः, समाप्तान्तरे च ॥

(द्वितीयपक्षे दोषोपपादकभाष्यम्)

अथ समाप्तान्तापेक्षम्,
अनुचकं साम—यद्वचकं सूक्तमिति न सिद्ध्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथ समाप्तान्तापेक्षमनुक्रमिति ।
प्रियपथिकादेवपक्षमिति ॥

(प्रथमपक्षे दोषान्तोपपादकभाष्यम्)

अस्तु कवपेक्षम् ।
कथमनुचो बहुच इति ?

विशेष एतद् वक्तव्यम्—‘अनुचो, माणवे बहुच-
श्चरणख्यायाम्’ इति ।

इदं तर्हि—ऊधस्तोऽनङि स्त्रीग्रहणं चोदितं
तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) विशेष एतदिति । तत एव विशेषविषया-
द्वचनादत्र कन भविष्यतीत्यर्थः ॥ तस्मिन् क्रियमाणे-
ऽप्येति । अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोऽधीत्यत्र पक्षे परत्वात्क-
प्राप्नोति । क्रियमाणेऽपि स्त्रीग्रहे तस्य गुप्तकनिवृत्त्यर्थत्वात्
पक्षे परत्वात्कः प्रसङ्ग एव । एतच्चोदाहरणमात्रम् । उपदशा-
द्विपु पक्षे कप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) ननु विशेषवचनसत्त्वेऽपि पक्षे कङ्कतो नेत्व
आह—तत् एवेति । विनियमनाविरेहण—‘अनुचो माणवे एव’
‘माणवेऽनुच एव’ इत्युभयविधिनियमाश्रयादिति भावः । ऊधस्तोऽनङि
दोष इत्युक्ते स्त्रीग्रहणेन पुनर्विधानार्थेन कपो वाष इति कश्चिद्भाष्ये-
वतो भाष्ये—स्त्रीग्रहणं चोदितम् ॥ ‘तस्मिन्क्रियमाणेऽपि’ इत्युक्ते, तत्र
अविशदार्थमह—अक्रियमाणे इति । क्रियमाणे प्राप्नोतुपपत्ति-
परिहारयाह—तस्य ननुसक्येति । एवञ्च पुनर्विधाने मानाभाव
इति भावः । उपदशा हलत्र दोषवित्याह, शेषाधिकारस्वभावात्
तत्र कपोऽप्राप्तेः ॥

(शेषग्रहणस्यापेक्षनिर्धारकभाष्यम्)

एवं तर्हि नैव कवपेक्षं शेषग्रहणम्, नापि समा-
प्तान्तापेक्षम् ।

किन्तर्हि ?

अनन्तरो यो बहुमीक्षाधिकारः सोऽपेक्षयेत ।
अनन्तरे बहुमीक्षाधिकारे यस्माद् बहुमीहः समा-
प्तान्तो न विहित इति ।

कथमनुचः—बहुच इति ?

वक्तव्यमेवैतत्—‘अनुचो माणवे, बहुचश्चरणा-
ख्यायाम्’ इति ॥

(प्रदीपः) नैव कवपेक्षमिति । शेषग्रहणतर्कव-
प्रसङ्गात् । यस्मादि नित्यः कविहितस्तस्यादिभाषा न प्राप्नोति,
विरोधात्—इति पूर्वोक्तन्यायात् समाप्तान्तापेक्षमपि न भवति,
अनृकं बहुकमित्यत्र कपोऽप्रसङ्गात् ॥ अनन्तरे बहुमीक्षाधि-
कार इति । एवं च ‘कपसोऽनृक’ इत्यनन्तरे बहुमीक्षाधि-
कारेऽनृको विधानात्कुण्डोऽधीत्यादौ विद्यां कन भवति ॥ कथ-
मनुच इति । बहुमीक्षाधिकारस्यागारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे
कप्रसङ्गः ॥ वक्तव्यमेवैतदिति । यत्वेन समाप्तान्तापेक्षेऽपि
शेषत्वेऽनुचबहुचयोर्विशेषवचनादन्यत्रात्र बहुकयोः पक्षे कपः
सिद्धत्वात्कस्यविदोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरं बहुमीक्षाधिकारा-
पेक्षः शेष आधीयते । बहुमीक्षाधिकाराच्च तत्तुल्यादिभ्य कपो-
ऽप्रसङ्गः । किं चोपदशा इत्यादौ पक्षे कप्रसङ्गात्, अनन्तरे
बहुमीक्षाधिकारे ऊचो विधानात् । तथा प्रियपथः प्रियपुर इत्य-
त्रापि प्राप्नोति । नत्वात्समाप्तान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीय-
मिति निवृत्त्येतद्भाष्यम् ॥

(उद्घोतः) आनर्थक्यप्रसङ्गादिति । प्राक्कतोपचिन्त्या
शेष्यम् । अनन्तरे इति । उपदशा इत्यादिबहुमीहेस्तु शेषाधिकार-
स्वभावात्तत्र ततः कप, अत एव ‘दक्षिणपूर्व’ ‘सपुनः’ इत्यादौ
न कतिपि भावः ॥ निवृत्त्येतद्भाष्यमिति । वस्तुतस्तु पूर्वोक्त-
पक्षोपपत्तेर्नैवास भाष्यस्य प्रवृत्तिरनन्तरं बहुमीक्षया शेषग्रहण-
मेवोचितम् । ‘प्रियः पन्था यस्य’ इत्यर्थेऽपि प्रियपथिक इत्यादेः पक्षे
सिद्धिरैव प्रयोजनम्, भाष्यादिदृष्टव्यत्वेन लाभात् । ‘समाप्तान्ताः’
इतिसूत्रस्य ‘उच्यते’ इति प्रयोगपुर कतमात्रपक्षे बोध्यः । न च
समाप्तसामान्यापेक्षत्वेन ‘क्रमसूत्रः’ इत्यादेरन्तरं ज्ञात्वात्कं नाभित्वा
तस्यैव प्रवृत्त्यापत्तौ कथं ‘प्रियपथिकः’ इह इति वाच्यं, तस्यापि
प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन समत्वात् । सामान्यापेक्षत्वेनामत्ररत्नस्य भाष्ये
क्याप्यनाश्रयणाच्च । न च ‘बहुमीहो सवध्ययोः’ इत्यतः पूर्वमेव
कप्यकरणपाठेन विशेषविधितिः परत्वाद्भाष्येनैव सिद्धौ तदर्थकत्वेन-
ग्रहणं क्वथमिति वाच्यम्, ‘विभाषा इत्यादा-’ इत्यादिविषये पक्षे
कनापत्तः, न न त्वनुक्तसामान्तत्वं बहुमीहत्वाभावाच्च दोष इति क्षुधियो
विचारयन्तु ॥

(१०३३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १आ. ३६)

२४३३ ईयसश्च ॥ ५ । ४ । १५६ ॥

(५९४५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १५)

॥ * ॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्त-
व्यम् । बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी, विद्यमान-
श्रेयसी ॥

(प्रदीपः) उपसर्जनदीर्घत्वमिति । हलापवादो
दीर्घत्वं विधेयम् ॥

(उद्घोतः) इत्यापवाद इति । ‘गोक्षितो’ इत्येकद्वे-

स्वर्गः । अत एव वार्तिके उपसर्जनपदं चरितार्थम् । तेन हि उप-
सर्जनत्वप्रयुक्तं दीर्घविधानमिति लभ्यते । न चैवं वचनेन वचनप्र-
त्याशयानमवृत्तं, नपुंसकहस्तप्रतिबन्धाय तदावश्यकमित्याशयात् ।
अत एव तत्र 'पुंवत्' इत्युक्तम् । अन्यथा 'न' इत्येव वदेदित्याहुः ॥

(५९४६ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्वचनात्सिद्धमेतत् । पुंवद्भावोऽत्र
भवति—ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

(मदीपः) पुंवद्वचनादिति । 'गोखियोरुपसर्जनस्य' इति
हस्तः प्राप्तः पुंवद्वचनेन विनिवर्त्यते । यथा पुंविषयस्येकारस्य हस्तो
न भवति, एवमीयसः परस्य—इति श्रवणं भवति । बहुभ्रैयसी-
स्यत्र हल्प्रत्यादिभ्योऽपि निवदन्ते । केचिदाहुः—हल्प्रत्यादिभ्योऽपि
न भाव्यम्, इषापोः स्त्रीप्रत्यययोर्महणात्, स्त्रीप्रत्यये चातुपसर्जने

तदादिनियमाभावाद्गोपसर्जनत्वान्नीपस्तदादिनियमाद्वहत्या-
दिलोपस्य प्रसङ्गाभावात् । अन्ये त्वाहुः—दीर्घग्रहणं तत्र हस्त-
निवृत्त्यर्थं कृतम्—अतिसिद्ध इत्यत्र लोपो मा भूदिति । यदि
चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा हस्ताल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्-
त्वावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्वीत, कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि
रीचाद्धोपं ज्ञापयतीति बहुभ्रैयसीति सिद्धमिष्टम् ॥

इत्युपाध्यायजैष्यऽनुवकैर्यटुकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) केचिदाहुः । अत्रारुन्धिबीजन्तु इत्याह-
न्तान्तात्पर्यत्वत्वेन लोपप्रवृत्त्युक्तत्वात् । अत एव दीर्घग्रहणं
चरितार्थमित्याशयेनाह—अन्ये त्वाहुः । लोपं ज्ञापयतीति ।
स्वादीनां प्रत्ययत्वेन इषापोश्च प्रत्ययत्वेन देधा यस्माद्विहितस्तदादेरु-
पस्थित्या तदन्तविधिद्वयेन पूर्वोच्चार्यशापनद्वारेति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टहस्तसतीपभंजनागोत्रीमहर्षते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

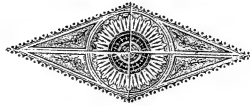
पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावसुखिना ।

भट्टनागेशविदुषा कृतोऽयं संग्रहो मुदा ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।		
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	९९७	३७	१०३४
अव्याख्यातसूत्राणि	१२८०	१२३	१४०३
समुदितसूत्राणि	२२७७	१६०	२४३७
वार्तिकानि	५८९८	४८	५९४६

	पञ्चमाध्यायस्य सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	समग्रोऽध्याये
वाहिकानि	२	२	२	१	७
व्याख्यातसूत्राणि	६०	६२	४९	३७	२०८
अव्याख्यातसूत्राणि	७६	७८	७०	१२३	३४७
समुद्दिष्टसूत्राणि	१३६	१४०	११९	१६०	५५५
वार्तिकानि	११२	९७	१०३	४८	३६०

चतुर्थपञ्चमाध्यायस्यसूत्रवार्तिकपाठः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ ङ्याप्रातिपदिकात् ।

- *ङ्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् ॥ १ ॥
- *यच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ २ ॥
- *बृद्धाबृद्धावर्णस्वरव्यञ्जने च प्रत्ययविज्ञौ तस्मिन्प्रत्ययार्थम् ॥ ३ ॥
- *ङ्यावग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥ ४ ॥
- *सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगर्थम् ॥ ५ ॥
- *मामिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥
- *प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥ ७ ॥
- *अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ ८ ॥
- *यजिनोः फकि ॥ ९ ॥
- *समासान्तेषु च ॥ १० ॥
- *महदाच्चे म्रियादिषु ॥ ११ ॥
- *मिनस्वरे ॥ १२ ॥
- *राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ १३ ॥
- *समाससंवातग्रहणेषु च ॥ १४ ॥
- *विभक्तौ चोक्तम् ॥ १५ ॥
- *तद्धितविधानार्थं तु ॥ १६ ॥
- *विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम् ॥ १७ ॥
- *एव समासान्तेषु दोषः ॥ १८ ॥
- *पूर्वलोभ ग्रहणम् ॥ १९ ॥
- *तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुपपत्तिः ॥ २० ॥
- *उक्तं वा ॥ २१ ॥

२ स्त्रौजसमौदृच्छाभ्याम्भिस्ङ्हेभ्याभ्यस्ङ्सि-भ्याभ्यस्ङ्सोसाम्ङ्योस्तुप् ।

३ स्त्रियाम् ।

- *स्त्रियामिति स्वार्थविधाने चेष्टावाद्यो द्वियचन-बहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः ॥ १ ॥
- *स्वर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वाद् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ २ ॥
- *स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥
- *षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥
- *सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वाद् स्वार्थे दायादयः ॥ ५ ॥

५४ पा० च०

- *गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ ६ ॥
- *भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥
- *स्त्रीविषये ङ्यापोरप्रसिद्धिकारान्तादर्शनात् ॥ ८ ॥
- *सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थे उपदेशः ॥ ९ ॥
- *तस्मात्सिद्धम् ॥ १० ॥

४ अजाद्यतष्टाप् ।

- *शुद्धा चामहत्पूर्वा ॥ १ ॥
- *जातिः ॥ २ ॥

५ ऋन्नेभ्यो ङीप् ।

६ उगितश्च ।

- *धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *अद्भतेश्वोपसंख्यानम् ॥ २ ॥
- *उगितश्चतिस्रहणासिद्धमधायोः ॥ ३ ॥

७ वनो र च ।

- *वनो न ह्रस्वः ॥ १ ॥
- *रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥
- *अनो बहुव्रीहमितिषेधे वोपधाळोपिनो वावचनम् ॥ ३ ॥

८ पादोऽन्यतरस्याम् ।

९ टावृचि ।

१० न षट्सस्त्रादिभ्यः ।

११ मनः ।

१२ अनो बहुव्रीहेः ।

१३ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।

१४ अनुपसर्जनात् ।

- *अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ १ ॥
- *ज्ञापकं तु पूर्वैव तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥
- *पूर्वसूत्रमिदंशो वाऽऽपि शालमधीत इति ॥ ३ ॥
- *जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥
- *सिद्धं तु जातानुपसर्जनत्वात् ॥ ५ ॥
- *अनुपसर्जनाधिकारे जातेऽङीप्विधाने सुपण्यं उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥
- *न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीप्विधानम् ॥ ७ ॥

१५ टिड्हाणञ्द्वयसज्जन्मात्रचतयष्टक-
ञ्कञ्करपः ।

॥ इग्रहणे सातुबन्धकस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥
॥ अननुबन्धकग्रहणे हि न सातुबन्धकस्य ॥ २ ॥
॥ अग्रग्रहणमनर्थकं तदन्तादि लीम्बिधानम् ॥ ३ ॥
॥ न वा जात्यधिकारात् ॥ ४ ॥
॥ अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां लीम्बिसङ्गः ॥ ५ ॥
॥ ख्युत उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

१६ यज्ञश्च ।

॥ आपस्यग्रहणं द्वीपाद्यनः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

१७ प्राचां प्फ तद्वितः ।

॥ तद्वितवचनं पितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् ॥ १ ॥

१८ सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः ।

॥ लोहितादिषु शाकव्यस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१९ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ।

॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेदपसंख्यानम् ॥ १ ॥
॥ छश्च ॥ २ ॥

२० वयसि प्रथमे ।

॥ वयस्यचरमे ॥ १ ॥

२१ द्विगोः ।

२२ अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न
तद्वितलुकि ।

२३ काण्डान्तात् क्षेपे ।

२४ पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।

२५ बहुव्रीहेरुपसो ङीप् ।

॥ ऊपसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ १ ॥
॥ न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ॥ २ ॥
॥ इतरथा हि क्विप्प्रिसङ्गः ॥ ३ ॥

२६ संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ।

२७ दामहायनान्ताच्च ।

॥ दामहायनान्तात्संख्याऽऽदेः ॥ १ ॥
॥ तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ २ ॥

२८ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

२९ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ।

३० केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थ-
कृतसुमङ्गलमेपजाच ।

३१ रात्रेश्चाजसौ ।

३२ अन्तर्वैपतिवतोर्तुक् ।

॥ अन्तर्वैपतिवद्विदि गर्भमर्तुसंयोगे ॥ १ ॥

३३ पत्युनो यज्ञसंयोगे ।

३४ विभाषा सपूर्वस्य ।

॥ पत्युः सपूर्वाद्युपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
॥ सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

३५ नित्यं सपत्न्यादिषु ।

३६ पूतकतोरै च ।

॥ पूतकत्वादीनां पुंयोगग्रहणे वचनम् ॥ १ ॥
॥ लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने
लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः ॥ २ ॥
॥ सिद्धं स्वागमादेशानामङ्गलः स्त्रीमकरणे वचनात् ॥ ३ ॥
॥ लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यारत्तिवचनम् ॥ ४ ॥

३७ वृषाकप्यम्रिकुसितकुसीदानामुदात्तः ।

३८ मनोरौ वा ।

३९ वर्णादनुदात्तात्तोऽधाचो नः ।

॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥
॥ छन्दसि क्रमेके ॥ २ ॥
॥ वर्णोन्मीयविधाने पिशाङ्गादुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

४० अन्यतो ङीप् ।

४१ पिद्गौरादिभ्यश्च ।

४२ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाल-

नीलकुशकाशुककचराद् वृत्त्यमत्रावपना-
कृत्रिमाश्राणस्थौल्यवर्णानाच्छादनायो-
विकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ।

॥ नीलादोषयोः ॥ १ ॥

॥ प्राणिनि च ॥ २ ॥

॥ वा संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

४३ शोणात् प्राचाच्च ।

४४ वोतो गुणवचनात् ।

॥ गुणवचनान्मीमांसाद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

॥ खरसंयोगपधप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

४५ बह्वादिभ्यश्च ।

४६ नित्यं छन्दसि ।

४७ सुवच ।

४८ पुंयोगादाख्यायाम् ।

॥ योगपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥
॥ पुंयोगादाख्यायां तद्वितलुक्वचनम् ॥ २ ॥
॥ सुवन्तसमासवचनाच्चाकारान्तासुपपत्तिः ॥ ३ ॥
॥ सिद्धं तु खियाः पुंशब्देनाभिधानात् ॥ ४ ॥
॥ गतिकारकोपपदानां कृत्रिः सह समासवचनम् ॥ ५ ॥
॥ प्रयोजनं तादृश्याख्यायाम् ॥ ६ ॥
॥ जातेर्लीङ्गविधाने ॥ ७ ॥

॥ समासस्तस्य णत्वे ॥ ८ ॥

॥ कुट्टन्वात्तद्विते इतिस्मरं च ॥ ९ ॥

॥ अथदाभायां तु ङीप्सङ्गः ॥ १० ॥

४९ इन्द्रवरुणशत्रुशरीरुद्रसृष्टिहिरारण्यवयव-
मातुलाचार्याणामानुक् ।

॥ हिरमारण्यशरीरुद्रस्ये ॥ १ ॥

॥ यपाहोपे ॥ २ ॥

॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ ३ ॥

॥ उपपायवामातुलाभ्यां वा ॥ ४ ॥

॥ सुद्रलाच्छन्सि लिङ् ॥ ५ ॥

॥ आचार्यादृण्यं च ॥ ६ ॥

॥ अथैक्षत्रियाभ्यां वा ॥ ७ ॥

५० क्रीतात् करणपूर्वात् ।

५१ कादृत्पाख्यायाम् ।

५२ बहुव्रीहेश्वन्तोदात्तात् ।

॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

॥ पाणिगृहीत्वादीनां विरोधे ॥ २ ॥

॥ बहुलं तणि ॥ ३ ॥

॥ प्रयत्नविल्लिप्याद्यर्थम् ॥ ४ ॥

॥ अन्तोदात्ताद्बहुनन्त्सुकालसुत्तादिपूर्वात् ॥ ५ ॥

॥ जातिपूर्वाद्वा ॥ ६ ॥

५३ अस्याङ्गपूर्वपदाद्वा ।

५४ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।

॥ उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्याधिकारात् ॥ १ ॥

॥ बहुजन्यमिति चैत्स्वाङ्गग्रहणारिद्धम् ॥ २ ॥

॥ अन्तोदात्ताद्यर्थमिति चेत् सहादिकृतत्वारिद्धम् ॥ ३ ॥

॥ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधात् तु ॥ ४ ॥

५५ नासिकोदरोष्ठजङ्घान्तकण्ठशृङ्गाच्च ।

॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च ॥ १ ॥

॥ कवचमणिविषयशरेभ्यो नित्यम् ॥ २ ॥

॥ उपमानापक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ ३ ॥

॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनन्विद्यमान-

पूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

५६ न कोडादिवह्मचः ।

५७ सहनन्विद्यमानपूर्वाच्च ।

५८ नखमुखात् संज्ञायाम् ।

५९ दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ।

६० दिक्पूर्वपदानङ्गीप् ।

॥ दिक्पूर्वपदानङ्गीपोऽनुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

॥ ङीविवधाने ह्यन्यत्रापि ङीविवषयानङ्गीप्सङ्गः ॥ २ ॥

६१ बाहः ।

६२ सख्यक्षिर्ध्वानि भाषायाम् ।

६३ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।

॥ योपधप्रतिषेधे ह्यवयवयुक्त्यमनुष्यमस्यानाम-
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

६४ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ।

॥ सद्रूपाण्डमानवशतैकेभ्यः सुप्पात् प्रतिषेधः ॥ १ ॥

॥ सम्मन्स्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः ॥ २ ॥

॥ त्रैश्व ॥ ३ ॥

॥ मूलाद्वयः ॥ ४ ॥

६५ इतो मनुष्यजातेः ।

॥ इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यातम् ॥ १ ॥

६६ ऊङुतः ।

॥ ऊङ्प्रकरणेऽपाणिजातेश्चरब्बादीनाम् ॥ १ ॥

६७ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ।

६८ षङ्गोश्च ।

६९ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ।

७० संहितशफलक्षणवामादेश्च ।

७१ कद्रुकमण्डल्वोरुच्छन्दसि ।

७२ संज्ञायाम् ।

७३ शार्ङ्गत्वाद्यनो ङीन् ।

७४ यङश्चाप् ।

॥ पाच यङश्चाप् ॥ १ ॥

७५ आवद्याच्च ।

॥ अन् उपधालोपेन ऊधतो ङीप् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

॥ आवद्याद्यनः पक्षश्चापः ॥ २ ॥

७६ तद्धिताः ।

७७ यूनस्तिः ।

७८ अणिजोरनार्थयोगुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।

॥ ष्यङ्त्वनादेशे बलोपवचनम् ॥ १ ॥

॥ द्विरिविवधिः ॥ २ ॥

॥ आदेशेऽन्लोपवचनम् ॥ ३ ॥

॥ न वा ष्यङो लोपमिन्तत्परात् ॥ ४ ॥

७९ गोत्रावयवात् ।

॥ गोत्रावयवाद्गोत्राभिनि चेत्तद्विदम् ॥ १ ॥

॥ गोत्रादिति चेद्भवानर्थक्यम् ॥ २ ॥

॥ अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वा-

त्सर्वप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

॥ सिद्धं तु रीत्यादिवृत्तसंख्यानात् ॥ ४ ॥

८० क्रौड्यादिभ्यश्च ।

८१ वैषयक्षिशोचिबुक्षिसात्यमुग्रिकाण्डे-
विद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

८२ समर्थानां प्रथमाह्वा ।

- ॥समर्थवचनमनर्थकम्, न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् ॥ १
- ॥प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् ॥ २ ॥
- ॥वाचने चोक्तम् ॥ ३ ॥

८३ प्राग्दीव्यतोऽण् ।

- ॥प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ १ ॥
- ॥अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽग्न्यसङ्गः ॥ २ ॥
- ॥तस्मात् प्राग्वचनम् ॥ ३ ॥
- ॥न वा क्व सिद्धावचनात् ॥ ४ ॥

८४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ।

८५ दित्यदित्यादित्यपच्युत्तरपदान्यः ।

- ॥(पयप्रकरणे) वाङ्मातिपुत्रमतेरुन्दस्वपु-
संख्यानम् ॥ १ ॥
- ॥पुथिभ्या आजौ ॥ २ ॥
- ॥देवस्य यज्यौ ॥ ३ ॥
- ॥वह्निपशिलोपश्च यज् च ॥ ४ ॥
- ॥ईकश्च ॥ ५ ॥
- ॥ईकञ् छन्दसि ॥ ६ ॥
- ॥स्वाज्ञोऽकारः ॥ ७ ॥
- ॥लोप्पोऽपत्येषु बहुषु ॥ ८ ॥
- ॥सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद् ॥ ९ ॥
- ॥ग्याद्योऽर्थेविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्व-
विप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

८६ उत्सादिभ्योऽञ् ।

- ॥अग्न्यप्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ १ ॥

८७ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्चञौ भवनात् ।

- ॥नञ्चञौ भवनादिति चेद्व्यर्थं प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- ॥वत्तेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

८८ द्विगोर्द्विगनपत्ये ।

- ॥द्विगोलुकि तन्मितिप्रहणम् ॥ १ ॥
- ॥अर्थविशेषासंमलयेऽवशिष्टादापि ॥ २ ॥

८९ गोत्रेऽण्युपनि ।

- ॥गोत्रेऽणुपनीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥
- ॥विप्रतिषेधात् लुक्छविधानम् ॥ २ ॥
- ॥गोत्रस्य बहुषु लोपितो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ
ह्रस्वकारलुक् ॥ ३ ॥
- ॥एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यनि ४
- ॥गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ॥ ५ ॥
- ॥उक्तं वा ॥ ६ ॥

९० यनि लुक् ।

- ॥यनि लुगापीति चेत् प्रत्ययस्याप्येष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥
- ॥सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि च प्रतिषेधः ॥ २ ॥

- ॥प्रयोजनं लौकीयगोत्रेभ्यो गट्कछाः ॥ ३ ॥

- ॥इङ्गसौ सर्वत्र ॥ ४ ॥

- ॥प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ॥ ५ ॥

९१ फक्फिजोरन्यतरस्याम् ।

९२ तस्यापत्यम् ।

- ॥तद्वित्तायेनिदेशो लिङ्गवचनमग्रमाणं तस्याविव-
क्षितत्वात् ॥ १ ॥
- ॥सर्वनामनिदेशो विशेषाऽसंमलयेः सामान्य-
निर्देशात् ॥ २ ॥
- ॥सामान्यचोदयानास्तु विशेषेषु ॥ ३ ॥
- ॥अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् ॥ ४
- ॥सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥
- ॥एकार्थं शब्दाभ्यत्वाद् दष्टे लिङ्गान्यत्वम् ॥ ६ ॥
- ॥अवयवान्तरत्वाच्च ॥ ७ ॥

९३ एको गोत्रे ।

- ॥उत्पादवितारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य च विव-
क्षितत्वादिकवचनं गोत्रे ॥ १ ॥
- ॥तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् ॥ २ ॥
- ॥परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ ३ ॥
- ॥शिष्यां चानियमः ॥ ४ ॥
- ॥युनि चान्वर्हितेऽप्राप्तिः ॥ ५ ॥
- ॥सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रति-
षेधार्थमेको गोत्रे ॥ ६ ॥
- ॥नियमानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥
- ॥न ह्येकसिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥ ८ ॥
- ॥अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ ९ ॥
- ॥तस्मात्प्रतिषेधः ॥ १० ॥
- ॥संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ ११ ॥
- ॥गोप्राध्वनीति च ॥ १२ ॥
- ॥तच्च आत्मादिसिद्धत्यर्थम् ॥ १३ ॥

९४ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ।

९५ अत इव ।

- ॥हृजो वृद्धावृद्धाभ्यां फिज्फिनौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥
- ॥तद्वाञ्छाश्च ॥ २ ॥

९६ बाह्वादिभ्यश्च ।

- ॥बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके
ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- ॥सम्बन्धिवद्प्रत्ययानां च तत्सदृशाद्यतिषेधः ॥ २ ॥

९७ सुधातुरकञ्च ।

- ॥सुधातुव्यासयोः ॥ १ ॥

९८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक् ।

९९ नडादिभ्यः फक् ।

१०० हरितादिभ्योऽजः ।

१०१ यजिजोश्च ।

१०२ शरद्वच्छुनकदर्भादभृगुवत्साग्रायणेणु ।

१०३ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ।

१०४ अनुप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽज् ।

॥ अनुप्यानन्तर्येवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ १ ॥

१०५ मगादिभ्यो यज् ।

१०६ मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ।

१०७ कपिषोधादाह्निरसे ।

१०८ वतण्डाच्च ।

१०९ लुक् स्त्रियाम् ।

११० अश्व्यादिभ्यः फज् ।

१११ मगात् वैगते ।

११२ शिवादिभ्योऽण् ।

११३ अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।

११४ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।

॥ ऋषिसृणो दग्धकौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

॥ द्वयोषो ढको दग्धौ ॥ २ ॥

॥ न वर्थेणः पुनर्बचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

॥ तस्यादिभ्योऽणिवधानेऽप्यादिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

॥ ढकः पुनर्बचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

॥ तस्यात्तन्नामिकाप्यञ्चः ॥ ६ ॥

॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः सेनान्ताण्यः ॥ ७ ॥

११५ मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।

११६ कन्यायाः कनीन च ।

११७ विकर्णशुक्लछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिणु ।

११८ पीलाया वा ।

११९ ढक् च मण्डूकात् ।

१२० स्त्रीभ्यो ढक् ।

१२१ झच्चः ।

१२२ इतश्चाजिजः ।

१२३ शुआदिभ्यश्च ।

१२४ विकर्णकुपीतकाद् काश्यपे ।

१२५ भुवो वुक् च ।

१२६ कल्याण्यादीनामिन्ङ् ।

१२७ कुलटाया वा ।

१२८ चटकाया ऐरक् ।

॥ चटकायाः पुंस्त्रिभेदोऽर्थः ॥ १ ॥

॥ स्त्रियामपत्ये लुगत्तत्त्वः ॥ २ ॥

१२९ गोधाया दृक् ।

१३० आरगुदीचाम् ।

॥ आरवचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

१३१ क्षुद्राभ्यो वा ।

१३२ पितृष्वनुदृष्टण् ।

१३३ ढकि लोपः ।

१३४ मातृष्वसुश्च ।

१३५ चतुष्पाद्भयो ढज् ।

१३६ गृध्यादिभ्यश्च ।

१३७ राजश्वशुराद्यत् ।

॥ राजोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ १ ॥

१३८ क्षत्राद् घः ।

१३९ कुलात् खः ।

१४० अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्वढकजौ ।

१४१ महाकुलादञ्चजौ ।

१४२ दुष्कुलाद्वक् ।

१४३ खसुदृष्टः ।

१४४ भ्रातृव्यञ्च ।

१४५ व्यन्सपत्ने ।

॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थोभावात् ॥ १ ॥

१४६ रेचत्यादिभ्यष्टक् ।

१४७ गोशस्त्रियाः कुत्सेने ण च ।

॥ गोशस्त्रियाः प्रत्ययस्य शिक्करणानर्थक्यं वृद्धत्वा-

त्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

॥ लुगर्थमिति चेन्न लुप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

॥ अयबहितत्वादप्रतिषेध इति चेन्न पुंवद्भावात् ॥ ३ ॥

॥ फिनर्थे तु ॥ ४ ॥

॥ पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ ५ ॥

॥ गोशस्त्रान्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

॥ अवर्द्धमावाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

१४८ वृद्धाद्वक् सौवीरेण बहुलम् ।

१४९ केदृश्च ।

१५० फाण्टाहृतिभिमतभ्यां णिकौ ।

॥ फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य शिक्करणानर्थक्यं वृद्धत्वा-

त्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

॥ पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ २ ॥

॥ उक्तं वा ॥ ३ ॥

१५१ कुर्वादिभ्यो ण्यः ।

॥ वामरयस्य कण्वादिबत्स्वरवर्जम् ॥ १ ॥

१५२ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।

१५३ उदीचामिज् ।

॥ उदीचामिज्चित्रो तद्वर्णोऽण्वचनम् ॥ १ ॥

- ॥ शिवादिरिति चेण्यविधिः ॥ २ ॥
 ॥ सिद्धं त्रीचां वा व्यवचनात् ॥ ३ ॥
 १५४ तिकादिभ्यः फिञ् ।
 १५५ कौसल्यकामार्ग्याभ्यां च ।
 ॥ फिञ्प्रकरणे द्युकोसलकमारच्छागवृषाणां
 सुद च ॥ १ ॥
 १५६ अणो ह्रस्वचः ।
 १५७ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ।
 १५८ वाकिनादीनां कुक् च ।
 ॥ कुट्टि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥
 ॥ पूर्वोन्ते नलोपवचनम् ॥ २ ॥
 ॥ सिद्धं द्वाद्विहस्य कुङ्कुचनात् ॥ ३ ॥
 ॥ कारिभ्य इजोऽगोत्रारिक् च विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥
 १५९ पुत्रान्नादन्यतरस्याम् ।
 १६० प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ।
 १६१ मनोज्ञतावन्व्यतो पुक् च ।
 १६२ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।
 ॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यत्प्रापत्ये तस्य पौत्र-
 प्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥
 ॥ जीववृद्धस्य कृत्स्नितम् ॥ २ ॥
 १६३ जीवति तु वंश्ये युवा ।
 ॥ जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥ १ ॥
 ॥ तच्च देवदत्त्यर्थम् ॥ २ ॥
 ॥ वृद्धस्य च पूजयाम् ॥ ३ ॥
 ॥ आपत्यो वा गोत्रम् ॥ ४ ॥
 ॥ परमप्रकृतेऽपत्यः ॥ ५ ॥
 ॥ आपत्याजीववृद्धस्याऽस्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ ६ ॥
 ॥ तच्च चास्त्रियाम् ॥ ७ ॥
 ॥ एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ ८ ॥
 ॥ बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् ॥ ९ ॥
 १६४ आतरि च ज्यायसि ।
 १६५ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्ववितरे जीवति ।
 १६६ तुङ्गस्य च पूजयाम् ।
 १६७ यून्श्च कुत्सायाम् ।
 १६८ जनपदशब्दात् क्षत्रियादश्च ।
 ॥ क्षत्रियादेकराशसङ्घप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
 ॥ क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ २ ॥
 ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ ३ ॥
 १६९ सत्वेयगन्धारिभ्यां च ।
 १७० ह्रस्वमगधकलिङ्गसुरमसादण् ।
 ॥ अणो अयङ्ग्येजो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥
 ॥ म्पङ्कः कुरुनादिभ्यो षयः ॥ २ ॥

- १७१ वृद्धेऽकोसलाजादाऽन्यद् ।
 १७२ कुरुनादिभ्यो षयः ।
 १७३ सात्त्वावयवप्रत्ययप्रथककृताश्मकादिश्च ।
 १७४ ते तद्वाजाः ।
 १७५ कम्बोजाल्लुक् ।
 ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोदात्तार्थम् ॥ १ ॥
 १७६ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुङ्भयश्च ।
 १७७ अतश्च ।
 ॥ अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् १
 ॥ योधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पञ्चद्विलुक् ॥ २ ॥
 १७८ न प्राच्यमगधिर्योधेयादिभ्यः ।

अथ चतुर्थोऽध्याये

द्वितीयः पादः ।

- १ तेन रक्तं रागात् ।
 ॥ रक्तादीनामर्थान्निधाने प्रत्ययविधानादुपाध्या-
 नर्थक्यम् ॥ १ ॥
 २ लाक्षागोचनाड्क् ।
 ॥ ङङ्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 ॥ नीहया अन् ॥ २ ॥
 ॥ शीताल्फ् ॥ ३ ॥
 ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ ४ ॥
 ३ नक्षत्रेण युक्तः कालः ।
 ॥ नक्षत्रेण चन्द्रमसो योसात्तुकाकाले प्रत्यय-
 विधानम् ॥ १ ॥
 ॥ तत्रोत्तरपदलोपः ॥ २ ॥
 ॥ लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ ३ ॥
 ॥ कालयोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥
 ॥ तथा च संप्रत्ययः ॥ ५ ॥
 ४ लुग्विशेषे ।
 ५ संज्ञायां श्रवणाश्चत्थाभ्याम् ।
 ६ ह्रस्वाच्छः ।
 ७ दृष्टं साम ।
 ॥ दृष्टं साम कलेर्वक् ॥ १ ॥
 ॥ सप्तैवाग्निकलिभ्यां ङक् ॥ २ ॥
 ८ कलेर्वक् ।
 ९ वामदेवाङ्ङ्यङ्ङ्यौ ।
 १० परिवृत्तो रथः ।
 ॥ परिवृत्तो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥
 ११ पाण्डुकम्बलादिभिः ।
 १२ द्वैपवैयाम्रादश्च ।

१३ कौमारापूर्ववचने ।

॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ १ ॥

॥ पुंयोगात् ख्यभिधानम् ॥ २ ॥

१४ तत्रोद्भूतममेभ्यः ।

१५ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।

१६ संस्कृतं भक्षः ।

१७ शलोखाद्यत् ।

१८ दध्मच्छक् ।

१९ उद्विबितोऽन्यतरस्याम् ।

२० क्षीरादुदञ् ।

२१ सास्मिन् पौर्णमासीति ।

॥ सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

॥ असंज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः ॥ २ ॥

२२ आग्रहायण्यश्वत्थादुक् ।

२३ विभावा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्राभ्यः ।

२४ सास्य देवता ।

२५ कसेत् ।

२६ शुकाद्वचः ।

२७ अपोनज्रपानं प्लभ्यां वः ।

२८ छ च ।

॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

॥ शतस्रदाद् च च ॥ २ ॥

२९ महेन्द्राद्घाणी च ।

३० सोमाद्वचः ।

३१ वाय्वृतुपिब्रुपसो यत् ।

३२ दावापृथिवीशुनासीरमस्तवद्रीषोमवास्तो-
प्पतिगृहमेधाच्छ च ।

३३ अश्रेढक् ।

३४ कालेभ्यो भववत् ।

॥ कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

॥ यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रा-
त्यसङ्गः ॥ २ ॥

॥ सिद्धं त्वयमिदं शास्त्रम् ॥ ३ ॥

३५ महाराजप्रोष्ठपदादुक् ।

॥ उन्मप्रकरणे तदस्मिन् चर्तत इति नवयज्ञादिभ्य

उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

॥ पूर्णमासादप्य ॥ २ ॥

३६ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।

॥ पितृमातृभ्यां आतरि ष्यङ्गुलौ ॥ १ ॥

॥ मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच् ॥ २ ॥

॥ मातरि पिच्च ॥ ३ ॥

॥ महो वा छन्दस्यानङ्गोऽवग्रहदर्शनात् ॥ ४ ॥

॥ अवैदुग्धे सोऽवदसरीसचः ॥ ५ ॥

॥ सिलाश्लिप्तलाविज्रपेजो ॥ ६ ॥

॥ पिञ्जदछन्दसि ङिच्च ॥ ७ ॥

३७ तस्य सम्भूः ।

३८ भिक्षादिभ्योऽण् ।

॥ भिक्षादिषु युवतिप्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य
सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

३९ गोत्रोक्षोष्ट्रोभ्रराजगजज्यराजपुत्रवत्स-
मतुष्याजादुक् ।

॥ रुद्वाच् ॥ १ ॥

॥ अलो बुन्मृषेतिप्रतिपिद्वम् ॥ २ ॥

॥ ङक् विप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

४० केदाराद्यश्च ।

॥ णिकायाश्च ॥ १ ॥

४१ टक्कचक्षिन्श्च ।

४२ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।

॥ यन्मप्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४३ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ।

॥ गजसहायाभ्यां च ॥ १ ॥

॥ अह्नः खः ॥ २ ॥

॥ ऋतौ ॥ ३ ॥

॥ पथ्याः सण् ॥ ४ ॥

४४ अनुदात्तादेरञ् ।

४५ खण्डिकादिभ्यश्च ।

॥ अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ १ ॥

४६ चरणेभ्यो धर्मवत् ।

४७ अचिह्नस्तिषेनोष्ठक् ।

४८ केशाश्वाभ्यां यञ्छाचन्यतरस्याम् ।

४९ पाशादिभ्यो यः ।

॥ पृथग्भावादर्शनादसंभूतः ॥ १ ॥

॥ शीघ्रत्वे तु ॥ २ ॥

५० खलगोरथात् ।

५१ इनित्रकञ्चक्ष ।

॥ खलादिभ्य इनिः ॥ १ ॥

५२ विषयो देशे ।

॥ विषयाभिधाने जनपदे लुङ् बहुवचनविषयात् ॥ १ ॥

॥ गान्ध्यादिभ्यो वा ॥ २ ॥

॥ राजन्यदिभ्यो वा युञ् ॥ ३ ॥

॥ यैलववनादिभ्यो निलय् ॥ ४ ॥

॥ न वाऽभिधेयस्य निवासविवयत्वाद् निवास-
विवक्षायां लुङ्विषयविवक्षायां प्रत्ययः ॥ ५ ॥

५३ राजन्यादिभ्यो बुञ् ।

५४ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधत्तकलौ ।

५५ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।

॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने मनुसंकारस्यार्थे उप-
संख्यानम् ॥ १ ॥

५६ संग्रामे प्रयोजनयोद्धुभ्यः ।

५७ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।

५८ घञः सास्यां क्रियेति जः ।

५९ तदधीते तद्वेद ।

६० ऋतृक्थादिसूत्रान्ताड्ढक् ।

॥ तस्येदम्प्रत्ययालुक् ॥ १ ॥

६१ क्रमादिभ्यो बुन् ।

६२ अनुब्राह्मणादिनिः ।

६३ वसन्तादिभ्यष्टक् ।

६४ प्रोक्तालुक् ।

६५ सूत्राच्च कोषधात् ।

६६ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।

॥ अन्त्यब्राह्मिषेयस्थानित्यन्तात् छन्दोब्राह्मणानां
तद्विषयवचनम् ॥ १ ॥

॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

॥ सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् ॥ ३ ॥

॥ याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

॥ इतिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥ ५ ॥

॥ काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमाधेयम् ॥ ६ ॥

६७ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।

६८ तेन निर्वृत्तम् ।

६९ तस्य निवासः ।

७० अद्रभवश्च ।

७१ ओरञ् ।

॥ ओरञ्विधेनेषां मतुदिवप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

७२ मतोश्च बह्वजङ्गात् ।

७३ बह्वचः कूपेषु ।

७४ उदक्च विपाशः ।

७५ संकलादिभ्यश्च ।

७६ स्त्रीषु सौवीरसाल्वपाशु ।

७७ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।

७८ रोणी ।

७९ कोषधाच्च ।

८० बुञ्छण्कण्डजिलसेनिरड्ण्ययफक्फिजिञ्-
ज्यककठकोऽरीहणकृशाश्वश्येकुमुदकाश-
तृणप्रेक्षास्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतं-
गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ।

८१ जनपदे लुप् ।

८२ वरणादिभ्यश्च ।

८३ शर्कराया वा ।

८४ ठक्छौ च ।

८५ नद्यां मतुप् ।

॥ नद्यां मतुद्वचनं मत्त्वर्थेऽपि विधानात् ॥ १ ॥

॥ तिर्वृत्ताद्यर्थे च ॥ २ ॥

८६ मध्वादिभ्यश्च ।

८७ कुमुदनडवेतसेभ्यो अतुप् ।

८८ नडशादाड्ढलच् ।

८९ शिखाया बलच् ।

९० ऊत्करादिभ्यश्छः ।

९१ नडादीनां कुक्च ।

॥ कुट्टि प्रत्ययादिदेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

॥ पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य कुङ्कचनात् ॥ ३ ॥

॥ संस्थितोपास्तिद्धम् ॥ ४ ॥

९२ शेषे ।

॥ शेषवचनं धादीनामपत्यादिष्ववप्रसङ्गार्थम् ॥ १ ॥

॥ तस्येदं वचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

॥ विप्रतिषेधास्तिद्धम् ॥ ३ ॥

॥ न वा परन्वादादीनाम् ॥ ४ ॥

॥ अणववाद्वाधागिवप्ये धादिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

९३ राष्ट्रवारपाराद्धसौ ।

॥ अवारपारादिगृहीतादपि ॥ १ ॥

॥ विपरीताच्च ॥ २ ॥

९४ ग्रामाद्यखजौ ।

९५ कड्यादिभ्यो ढक् ।

९६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽखलङ्कारेषु ।

९७ नद्यादिभ्यो ढक् ।

९८ दक्षिणापश्चात्पुनस्तस्यक् ।

९९ कापिश्याः फक् ।

१०० रङ्गोरमनुष्येऽण् ।

॥ रङ्गोरमनुष्यग्रहणार्थेन मनुष्यतत्त्वधोर्वृ-
त्तिविधानात् ॥ १ ॥

॥ अमनुष्ये मनुष्यस्ये प्काणोर्ज्ञापकमिति
चोक्ता निष्ठित्वात् ॥ २ ॥

॥ अग्रग्रहणं च कच्छादिभ्योऽण्वचनात् ॥ ३ ॥

१०१ द्युप्रागापुद्वप्रतीचो यत् ।

१०२ कन्थायाष्टक् ।

१०३ वर्णां बुक् ।

१०४ अन्ययास्यप् ।

- *अव्ययात्पद्याविष्टग्लोपसंख्यानं छन्दसि ॥ १ ॥
 *अव्ययतीरूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधे-
 वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥
 *तेभ्यष्टन्निजौ ॥ ३ ॥
 *न वा ठवादीनां छापवाद्वात्तद्विषये चाभावादि-
 तरेषाम् ॥ ४ ॥
 *कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥
 *तस्मादन्तोदात्तः कोपधप्रतिषेधः ॥ ६ ॥
 *छादोदेशो कालाट्ठञ् ॥ ७ ॥
 *नक्षत्रादण् ॥ ८ ॥
 *अव्ययाद्गुञ्जुलौ ॥ ९ ॥
 *शरीरावयवधात् ॥ १० ॥
 *वगोन्ताबाधवदे यत्सौ ॥ ११ ॥
 *बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ १२ ॥
 *आवस्थानेभ्यष्टक् ॥ १३ ॥
 *विधायोनिंसंख्येभ्यो बुञ् ॥ १४ ॥
 *ऋतष्टञ् ॥ १५ ॥
 *ऋत्यमयटौ ॥ १६ ॥
 *अस्मिन्नाट्ठञ् ॥ १७ ॥
 *गोत्रश्रियाख्येभ्यो बहुलं बुञ् ॥ १८ ॥
 *गिनिरन्तेवास्त्रिग्राहणेभ्यः ॥ १९ ॥
 *पत्रपूर्वाञ् ॥ २० ॥
 *इन्द्राद् बुञ् वैरमेधुनिकयोः ॥ २१ ॥
 *गोत्रचरण्दाद् बुञ् ॥ २२ ॥
 *कण्वादीनोऽण्विधेः ॥ २३ ॥
 *ठञ्जिदाभ्यानोदेशो ठञ् ॥ २४ ॥
 *न वा ठञोऽनवकाशत्वाद् ॥ २५ ॥
 *योपधमस्यादीनां बुञ् ॥ २६ ॥
 *ओश्च ठञ् ॥ २७ ॥
 *जनपदानामकाणो ॥ २८ ॥
 *न वा बुजपवाद्वादाणः ॥ २९ ॥
 *कोपधादणोऽकेकान्ताच्छः ॥ ३० ॥
 *धन्वबुजश्च ॥ ३१ ॥
 *न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनितुल्यर्थम् ॥ ३२ ॥

१०५ ऐयमोहः स्वसोऽन्यतरस्याम् ।

१०६ तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ।

१०७ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायौ जः ।

१०८ मद्रभ्योऽञ् ।

१०९ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।

११० प्रत्योत्तरपदपलयादिकोपधादण् ।

१११ कण्वादिभ्यो गोत्रे ।

११२ इजश्च ।

११३ न द्वयचः प्राच्यभस्तेषु ।

११४ वृद्धाच्छः ।

११५ भवतष्टकृत्सौ ।

११६ काइयादिभ्यष्टञ्जिडौ ।

११७ वाहीकग्रामेभ्यश्च ।

११८ विभापोशीनरेषु ।

११९ ओदेशो ठञ् ।

१२० वृद्धात् प्राचाम् ।

१२१ धन्वयोपधाद्बुञ् ।

१२२ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।

१२३ रोपसेतोः प्राचाम् ।

१२४ जनपदतद्वध्योश्च ।

*जनपदतद्वध्योर्बुञ्जविधानेऽवयवमात्रमसङ्गः ॥ १ ॥

*जनपदादिति चेद्वचनार्थक्यम् ॥ २ ॥

१२५ अबुद्धादपि बहुवचनविषयात् ।

१२६ कच्छाश्रिवक्त्रवर्तीत्तरपदात् ।

१२७ धूमादिभ्यश्च ।

१२८ नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।

१२९ अरण्यन्मनुष्ये ।

१३० विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ।

*कुरुयुगन्धरेभ्यो वाचचान्मनुष्यतत्स्थयो-

र्बुञ्जिधानम् ॥ १ ॥

१३१ मद्रबुज्योः कन् ।

१३२ कोपधादण् ।

१३३ कच्छादिभ्यश्च ।

*सात्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः ॥ १ ॥

*न वाऽपदातिगोयवागृहगमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

१३४ मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् ।

१३५ अपदातौ सात्वान् ।

१३६ गोयवाग्वोश्च ।

१३७ गर्तोत्तरपदाच्छः ।

*गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् बुञ्

विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

१३८ महादिभ्यश्च ।

*महादिषु पृथिवीमज्यस्य मध्यमभावः ॥ १ ॥

*चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् ॥ २ ॥

१३९ प्राचां कटादेः ।

१४० राज्ञः क च ।

१४१ वृद्धादकेकान्तस्योपधात् ।

*अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौकुमार्यम् ॥ १ ॥

१४२ कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ।

१४३ पर्वताच्च ।

१४४ विभाषा मनुष्ये ।

१४५ कृकणपर्णाङ्गराज्जे ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

१ गुप्मदसदोरन्यतरसां खञ् ।

*गुप्मदसदोरानां प्रलयविधाने योगविभागः ॥ १ ॥

*समसंख्याप्रतिपेधार्थः ॥ २ ॥

२ तस्मिन्नाणि च गुप्माकासाकौ ।

*आदेशवचने च ॥ १ ॥

*तत्र पुनः खञ्प्रहणम् ॥ २ ॥

३ तवकममकाविकवचने ।

*एकाग्र्यग्रहणं च ॥ १ ॥

४ अर्थाद्यत् ।

*अर्थाद्यविधाने सपूर्वाद्भ्य ॥ १ ॥

*द्विकपूर्वपदाद्यच्च ॥ २ ॥

५ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

६ दिक्पूर्वपदादृच्छ च ।

७ ग्रामजनपदैकदेशादृच्छौ ।

८ मध्यान्मः ।

९ अ सांप्रतिके ।

१० द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।

११ कालादृच्छ ।

१२ आदे शरदः ।

१३ विभाषा रोगातपयोः ।

१४ निशाप्रदोषाभ्यां च ।

१५ श्वसस्तुद च ।

*श्वसस्तुत्यादेशानुपपत्तिरसादित्वात् ॥ १ ॥

*पूर्वान्ते कप्रतिपेधः ॥ २ ॥

*सिद्धं स्वादिष्ट्य तुङ्गचनात् ॥ ३ ॥

*संनियोगाद्वा ॥ ४ ॥

१६ संधिवेलायुतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।

१७ प्रावृष ण्ययः ।

१८ वर्षाभ्यष्टक ।

१९ छन्दसि ठञ् ।

२० वसन्ताच्च ।

२१ हेमन्ताच्च ।

२२ सर्वत्राण्य तलोपश्च ।

*हेमन्तस्याणि तलोपवचनात्तथैवैहः

प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

*अलोपदर्शनाच्च ॥ २ ॥

२३ सायचिरंग्राह्येभ्योऽन्येभ्यश्च्युलौ तुद च ।

*सायचित्योर्मेकग्रान्तत्वं प्रलयसंनियुक्तम् ॥ १ ॥

*ग्राह्यभयोरेदन्तत्वम् ॥ २ ॥

*तुङ्ग्युक्तम् ॥ ३ ॥

*पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ ४ ॥

*सिद्धं स्वादिष्ट्य तुङ्गचनात् ॥ ५ ॥

*संनियोगाद्वा ॥ ६ ॥

२४ विभाषा पूर्वाह्नापराह्नाभ्याम् ।

*पूर्वाह्नापराह्नाभ्यां सुवन्तवचने ससमीश्रवणार्थम् १

*अलुक्वचनं ज्ञापकमिति चेद्वययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

२५ तत्र जातः ।

*तत्र ज्ञातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

२६ प्रातुषष्ठम् ।

२७ संज्ञायां शरदो वृञ् ।

२८ पूर्वाह्नापराह्नाद्रौ मूलप्रदोषावस्कराद्वृञ् ।

२९ पथः पन्थ च ।

३० अमावास्याया वा ।

३१ अ च ।

३२ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ।

३३ अणञौ च ।

३४ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्तातितित्थिपुन-

र्वसुहस्तविशाखाषाढावहुलुङ्क् ।

*लुङ्प्रकरणे चित्ररेवतीरोहिणीभ्यः क्षिमासुप-

संनयानम् ॥ १ ॥

*फल्गुन्यषाढाभ्यां दौनौ ॥ २ ॥

*श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् ॥ ३ ॥

*अन वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुक्वचनात् ॥ ४ ॥

३५ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।

३६ वत्सशालाभिजिदश्वशुकशतभिषजो वा ।

३७ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ।

३८ कृतलब्धकीतकुशलाः ।

३९ प्रायभवः ।

*प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

*अनिलभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् २

४० उपजानूकणोपनीचेष्टक ।

४१ सम्भृते ।

४२ कोशाद्भुञ् ।

*विकारे कोशाद्भुञ् ॥ १ ॥

*संभृते ह्ययंउपपत्तिः ॥ २ ॥

४३ कालात्साधुपुण्यत्यच्यमानेभु ।

४४ उते च ।

४५ आश्वयुज्या वृञ् ।

४६ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।

४७ देयसृणे ।

४८ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद बुन् ।

४९ ग्रीष्मावरसमाद्बुञ् ।

५० संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ।

५१ व्याहरति मृगः ।

५२ तदस्य सोढम् ।

५३ तत्र भवः ।

॥ तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

५४ दिगादिभ्यो यत् ।

५५ शरीरावयवाच्च ।

५६ दतिकुक्षिकलशिवस्यस्यहेर्दञ् ।

५७ श्रीवाभ्योऽण् च ।

५८ गम्भीराञ्ज्यः ।

५९ अव्ययीभावाच्च ।

॥ व्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

॥ अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

६० अन्तःपूर्वपदाद्वञ् ।

॥ समानस्य तदादेशश्च अध्यात्मादिषु चेध्यते ॥ १ ॥

॥ ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च ॥ २ ॥

॥ लोकोत्तरपदस्य च ॥ ३ ॥

॥ सुसुपाश्वेतसोरीयः ॥ ४ ॥

॥ कुञ्जस्य परस्य च ॥ ५ ॥

॥ ईयः कार्योऽयं मध्यस्य ॥ ६ ॥

॥ मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ ७ ॥

॥ मथ्यो मथ्यं दिनम् चास्मात् ॥ ८ ॥

॥ स्यास्रो लुगजिनास्यौ ॥ ९ ॥

॥ बाह्यो देव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च न्य इत्यते ॥ १० ॥

६१ ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ।

६२ जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः ।

६३ वर्गान्ताच्च ।

६४ अशब्दे यत्तावन्व्यतरस्याम् ।

६५ कर्णललाटाकनलंकारे ।

६६ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्य-

नाम्नः ।

॥ भवव्याख्यानयोर्बुगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः १

॥ कृतनिर्देशो हि तौ ॥ २ ॥

॥ तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम् ॥ ३ ॥

॥ व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

॥ भवे मन्त्रेषु लुक्वचनम् ॥ ५ ॥

॥ कल्पे च व्याख्याने ॥ ६ ॥

॥ न वा तादर्थ्यवैताच्छब्दम् ॥ ७ ॥

६७ बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वञ् ।

६८ क्रतुपक्षेयश्च ।

६९ अध्यायेष्वेवर्षः ।

७० पौरोडाशपुरोडाशात् ङञ् ।

७१ छन्दसो यदणौ ।

७२ झजुद्वाङ्मणक्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामा-

ख्याताद्वङ् ।

॥ नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ॥ १ ॥

७३ अणुगयनादिभ्यः ।

७४ तत् आगतः ।

७५ टगायस्थानेभ्यः ।

७६ शुण्डिकादिभ्योऽण् ।

७७ विद्यायोनिस्संवधेभ्यो वुञ् ।

७८ क्रतुपृञ् ।

७९ पितुर्घञ् ।

८० गोत्रादङ्कवत् ।

८१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।

८२ मयद् च ।

८३ प्रभवति ।

८४ विदूराञ्ज्यः ।

८५ तद्वच्छति पथिदृतयोः ।

८६ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

८७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।

॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुगव्यायिकाभ्यो बहुलम् ॥ १ ॥

८८ शिशुकन्दपमसभद्रन्द्रेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।

॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

८९ सोऽयं निवासः ।

९० अभिजनश्च ।

९१ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ।

९२ शण्डिकादिभ्यो ज्यः ।

९३ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञ्चौ ।

९४ तूरीशालातुरचर्मतीक्ष्णवाराहकच्छण्डज्यकः ।

९५ भक्तिः ।

९६ अचिन्तादेशकालाद्वङ् ।

९७ महाराजाद्वङ् ।

९८ वासुदेवाजुनाभ्यां वुञ् ।

९९ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।

१०० जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन

समानशब्दानां बहुवचने ।

॥ सर्ववचनं ग्रहितिनिर्हासार्थम् ॥ १ ॥

॥ तच्च मद्रवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

१०१ तेन प्रोक्तम् ।

॥ प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

॥ ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ २ ॥

॥ छन्दोऽर्थमिति चेपुल्यम् ॥ ३ ॥

१०२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ।

१०३ काश्चपकोशिकाभ्यामृपिभ्यां णिनि ।

१०४ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।

प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ १ ॥

कलापिस्वादायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्ते-
वासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य ॥ २ ॥

अन्धोऽग्रहणं चेतरेषा अतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

१०५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः
प्रतिषेधस्तुल्यकालव्याप्ता ॥ १ ॥

१०६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।

१०७ कठचरकालुङ् ।

१०८ कलापिनोऽण् ।

१०९ छगलिनो ढिनुक् ।

११० पाराशर्यशिलालिभ्यां मिश्रनटसूत्रयोः ।

१११ कर्मन्दकृशाभ्वादिनिः ।

११२ तेनैकदिक् ।

११३ तसिञ्च ।

११४ उरसो यच्च ।

११५ उपधाते ।

११६ कृते ग्रन्थे ।

कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ १ ॥

तद्विशेषेभ्यश्च ॥ २ ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

११७ संज्ञायाम् ।

११८ कुलालादिभ्यो वुञ् ।

११९ क्षुद्राभ्रमरचटरपादपादञ् ।

१२० तस्येदम् ।

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्ष-
वाप्तिव्याप्ता ॥ १ ॥

सिद्धं तु यद्योगा पृथी तत्र ॥ २ ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

सिद्धं तु परिगणनावत् ॥ ४ ॥

स्त्वे आसन्नपदमनुष्येभ्यः ॥ ५ ॥

पत्राद्याह्ये ॥ ६ ॥

अथाद्याह्ये ॥ ७ ॥

वहेरुतुण्डि च ॥ ८ ॥

अग्नौधः शरणे रन्मन् च ॥ ९ ॥

समिधामाधाने षेयण् ॥ १० ॥

चरणाद्धर्मज्ञाययोः ॥ ११ ॥

१२१ रथाद्यत् ।

१२२ पत्रपूर्वादिञ् ।

१२३ पत्राध्वर्युपरिपदश्च ।

१२४ हलसीराद्वक् ।

१२५ द्वन्द्वाद्गुन् वैरमैपुनिकयोः ।

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

१२६ गोत्रचरणान्वुञ् ।

१२७ सङ्गाङ्गलक्षणेष्वाजिनामण् ।

सङ्गादिषु बोधग्रहणम् ॥ १ ॥

सङ्गादिषु प्रत्ययस्य गिकरणानर्थक्यं वृद्धत्वा-
दप्रातिपदिकस्य ॥ २ ॥

लिङ्गपुत्रावप्रतिषेधार्थं तु ॥ ३ ॥

१२८ शाकलाद्वा ।

१२९ छन्दोगोक्थिकयाज्ञिकवहुचनटाङ्ग्यः ।

१३० न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।

१३१ रैवतिकादिभ्यश्च ।

कौषिञ्जलाहस्तिपदादण् ॥ १ ॥

१३२ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।

१३३ तस्य विकारः ।

तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तस्येदं वचनात् प्रसङ्गः ॥ २ ॥

न वा संप्रत्ययः ॥ ३ ॥

अवयवे चाप्राण्योपधिदृष्टेभ्योऽनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

अप्यमयतोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयदुस्सर्गात् ॥ ५ ॥

अनुवृत्तौ हि छोत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयद ॥ ६ ॥

१३४ अवयवे च प्राण्योपधिदृष्टेभ्यः ।

विकारावयवयोरुक्तम् ॥ १ ॥

१३५ विल्वादिभ्योऽण् ।

विल्वादिषु गवौयुकाग्रहणं मयदप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

१३६ कोपधाञ् ।

१३७ व्रपुजतनोः पुक् ।

१३८ ओरञ् ।

१३९ अनुदात्तादेश्च ।

अनुदात्तादेशो विधाने आधुदात्तान्धीप उप-
संस्थानम् ॥ १ ॥

पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् ॥ २ ॥

न वा समसंस्थानुदात्तादित्वात् ॥ ३ ॥

पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ ४ ॥

१४० पलाशादिभ्यो वा ।

१४१ शम्भ्याः प्लञ् ।

१४२ मयङ्गैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।

मयङ्गैतयोर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

एतयोरीत्येवनिर्देशः ॥ २ ॥

१४३ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।

१४४ गोश्च पुरीषे ।

१४५ पिशाच ।

१४६ संज्ञायां कन् ।

१४७ व्रीहेः पुरोडाशे ।

१४८ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।

१४९ द्वयचदृष्टन्दसि ।

१५० नोत्वद्धधेर्विस्वात् ।

१५१ तालादिभ्योऽण् ।

१५२ जातरूपेभ्यः परिमाणे ।

१५३ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।

१५४ जितश्च तत्प्रत्ययात् ।

॥ विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयदप्रति-
पेधार्थं जितश्च तत्प्रत्ययादज्ञो विधानम् ॥ १ ॥

॥ न वा दृष्टे ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च
प्रकृतिशब्दस्तस्मान्मयडभावः ॥ २ ॥

॥ विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभि-
धानात् ॥ ३ ॥

॥ अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयदप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

॥ तस्मात्तत्प्रत्ययान्तालुग्वचनम् ॥ ५ ॥

१५५ क्रीतवत्परिमाणात् ।

॥ क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ १ ॥

॥ अणो वृद्धान्मयदः ॥ २ ॥

॥ ओरयोऽनुदात्तादिरश्च ॥ ३ ॥

॥ मयदः प्राण्यन्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

॥ न वाऽनवकाशत्वादपवादो मयदः ॥ ५ ॥

॥ प्राण्यश्च ॥ ६ ॥

॥ तस्मान्मयद्विधाने प्राणिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

॥ अनुदात्तादेरश्च प्राण्यन्विप्रतिषेधेन ॥ ८ ॥

१५६ उल्लाद्वृत् ।

१५७ उमोणेयोर्वा ।

१५८ ण्या दङ् ।

१५९ गोपयसोयत् ।

१६० द्रोश्च ।

१६१ माने वयः ।

१६२ फले लुक् ।

॥ फले लुग्वचनार्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

॥ एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृत्ते लुग्वचनम् ॥ २ ॥

१६३ वृक्षादिभ्योऽण् ।

१६४ जान्वा वा ।

१६५ लृप् च ।

॥ लृप्करणे फलपक्षशुभासुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

॥ उपमूलेषु च बहुलम् ॥ २ ॥

१६६ हरीतक्यादिभ्यश्च ।

१६७ कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौलुक् च ।

अथ चतुर्थाध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ प्राग्वहतेष्टृक् ।

॥ ऋकप्रकरणे तदाहेति सागवदादिभ्य उपसंख्यानम् १

॥ आतो प्रभूतादिभ्यः ॥ २ ॥

॥ एच्छतौ सुभ्रातादिभ्यः ॥ ३ ॥

॥ सच्छतौ परदागादिभ्यः ॥ ४ ॥

२ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।

३ संस्कृतम् ।

४ कुलस्थकोपधादण् ।

५ तरति ।

६ गोपुच्छाद्वृत् ।

७ नौड्यच्चण् ।

८ चरति ।

९ आकर्षात् घृल् ।

॥ आकर्षाप्यपदेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसुत्राच्च ।

आवसधाक्सिरादेः पितः यडेते उतधिकारे ॥ १ ॥

१० पर्पादिभ्यः ण् ।

११ श्वगणाद्वृत् च ।

१२ वेतनादिभ्यो जीवति ।

१३ क्लकयविक्रयाद्वृत् ।

१४ आयुधाच्छ च ।

१५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।

१६ भस्त्रादिभ्यः ण् ।

१७ विभाषा विवधात् ।

॥ वीवधाचेति वक्तव्यम् ॥ १ ॥

१८ अण् कुटिलिकायाः ।

१९ निवृत्तेऽक्षघृतादिभ्यः ।

२० त्रेमंत्रित्यम् ।

॥ त्रेमंत्रित्यवचनं विषयाभ्यम् ॥ १ ॥

॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

२१ अपमित्ययाचितार्था कक्कनो ।

२२ संसृष्टे ।

२३ चूर्णादिनिः ।

२४ लवणालुक् ।

॥ लवणालुग्वचनार्थक्यं रसवाचित्वात् ॥ १ ॥

॥ असंसृष्टे च दर्शनात् ॥ २ ॥

॥ संसृष्टे चादर्शनात् ॥ ३ ॥

- २५ मुद्रादण् ।
 २६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।
 २७ भोजः सहोऽम्भसा वर्तते ।
 २८ तन्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।
 २९ परिमुखं च ।
 ३० प्रयच्छति गर्भम् ।
     ः प्रयच्छति गर्भाय ॥ १ ॥
     ः मेसालोपो वा ॥ २ ॥
     ः रुदेतुं दुषिभावः ॥ ३ ॥
 ३१ कुसीददशैकादशात् छन्दसौ ।
 ३२ उच्छति ।
 ३३ रक्षति ।
 ३४ शब्ददुर्द्वं करोति ।
 ३५ पक्षिमन्समुगान् हन्ति ।
 ३६ परिपन्थं च तिष्ठति ।
 ३७ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।
 ३८ अकन्दादुञ्ज् च ।
 ३९ पदोत्तरपदं शुद्धाति ।
 ४० प्रतिकण्ठार्थल्लामं च ।
 ४१ धर्मं चरति ।
     ः अवर्माच्च ॥ १ ॥
 ४२ प्रतिपथमेति ठञ्च ।
 ४३ समवायान् समवेति ।
 ४४ परिपदो ण्यः ।
 ४५ सेनाया वा ।
 ४६ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।
 ४७ तस्य धर्म्यम् ।
 ४८ अण महिष्यादिभ्यः ।
 ४९ क्रतोऽञ् ।
     ः दृष्टराभ्यामन्वचनम् ॥ १ ॥
     ः विशासितुरिदलोपञ्च ॥ २ ॥
     ः विभाजयितुर्णिलोपञ्च ॥ ३ ॥
 ५० अवक्रयः ।
 ५१ तदस्य पण्यम् ।
 ५२ लवणद्वयम् ।
 ५३ किसरादिभ्यः छन् ।
 ५४ शालालुनोऽन्यतरस्याम् ।
 ५५ शिल्पम् ।
 ५६ मङ्गकल्लोरादण्यतरस्याम् ।
 ५७ प्रहरणम् ।
 ५८ परश्वय्यादुञ्ज् च ।
 ५९ शक्तिपृथ्वरीकम् ।
 ६० अतिनास्तिदिष्टं मतिः ।

- ६१ शीलम् ।
 ६२ छत्रादिभ्यो णः ।
 ६३ कर्माध्ययने वृत्तम् ।
 ६४ वल्लभपूर्वपदादुञ्ज् ।
 ६५ हितं भक्षाः ।
     ः हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ १ ॥
     ः इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ २ ॥
 ६६ तदस्य दीयते नियुक्तम् ।
 ६७ ध्यानामांसौदनाद्विठन् ।
 ६८ भक्तादणन्यतरस्याम् ।
 ६९ तत्र नियुक्तः ।
 ७० अनारान्तादुञ्ज् ।
 ७१ अध्यायिन्यदेशकालात् ।
 ७२ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।
 ७३ निकटे वसति ।
 ७४ आवसथात् छल्ल ।
 ७५ प्राप्तिघातयत् ।
 ७६ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।
     ः बहस्यभिधाने रथशकटहलसरीरभ्यः प्रत्यय-
     विधानानर्थक्यं विहितत्वात् ॥ १ ॥
     ः शब्दभेदाद्विधानमिति चेदर्थोऽश्रयत्वात् प्रत्यय-
     विधानस्यार्थानामन्यात्सिद्धम् ॥ २ ॥
 ७७ धुरो यङ्गकौ ।
 ७८ खः सर्वधुरात् ।
 ७९ एकधुरादुल्लुक् च ।
 ८० शकटादण् ।
 ८१ हलसीरादुल्लुक् ।
 ८२ संज्ञायां जन्याः ।
     ः जन्या इति शिपावनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् ॥ १ ॥
 ८३ विध्यत्यधनुषा ।
     ः विध्यत्यकरणेन ॥ १ ॥
     ः इतरथा ह्यनित्यसङ्गः ॥ २ ॥
 ८४ धनगणं लब्ध्वा ।
 ८५ अन्नाणः ।
 ८६ वशं गतः ।
 ८७ पदमसिन्दध्यम् ।
 ८८ मूलमस्यावर्हि ।
 ८९ संज्ञायां धेनुष्या ।
 ९० गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ।
 ९१ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतानुलाभ्यस्तार्थ-
     तुल्यप्राप्त्यवधानाभ्यसमसमितसंमितेषु ।
 ९२ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।

- १३ छन्दसो निर्मिते ।
 १४ उरसोऽण च ।
 १५ हृदयस्य प्रियः ।
 १६ बन्धने चर्षी ।
 १७ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ।
 १८ तत्र साधुः ।
 १९ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।
 १०० भक्ताण्यः ।
 १०१ परिषदो ण्यः ।
 १०२ कथादिभ्यष्टक् ।
 १०३ गुडादिभ्यष्टक् ।
 १०४ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ।
 १०५ सभाया यः ।
 १०६ दृढछन्दसि ।
 १०७ समानतीर्थवासी ।
 १०८ समानोदरे शयिते ओ चोदात्तः ।
 १०९ सोदराद्यः ।
 ११० भवे छन्दसि ।
 १११ पायोन्दीभ्यां ड्यण् ।
 ११२ वेशन्तहिमवद्भ्रामण् ।
 ११३ चोतसो विभापा ड्यङ्ङ्यौ ।
 ११४ सगर्भसयुधसनुताद्यन् ।
 ११५ तुषाद्रन् ।
 ११६ अग्राद्यन् ।
 ११७ घच्छी च ।
 ११८ समुद्राघ्रादः ।
 ११९ वहिषि दत्तम् ।
 १२० दूतस्य भागकर्मणी ।
 १२१ रक्षोयातृनां हननी ।
 १२२ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशास्ये ।
 १२३ असुरस्य स्वम् ।
 १२४ मायायामण् ।
 १२५ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्
 च मतोः ।
 १२६ अश्विमानण् ।
 १२७ वयस्यासु मूर्ध्नां मतुप् ।
 १२८ मत्तर्वे मासतन्वोः ।
 *मासतन्वोरनन्तराथे वा ॥ १ ॥
 *लुगकारेकाररेफाश्च ॥ २ ॥
 १२९ मधोर्ज च ।
 १३० ओजसोऽहनि यत्तौ ।
 १३१ वैशोयदाध्वादेर्भग्राद्यल् ।
 १३२ ख च ।
 १३३ पूर्वैः कृतमिनियौ च ।

- १३४ अद्भिः संस्कृतम् ।
 १३५ सहस्रेण संमिता घः ।
 १३६ मती च ।
 १३७ सोममर्हति यः ।
 १३८ मये च ।
 १३९ मघोः ।
 १४० वसोः समूहे च ।
 *अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *छन्दसि बहुभिर्बैतल्यैरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 *अक्षिरीयो वसव्यस्य ॥ ३ ॥
 *स्वायैविज्ञानास्तिद्धम् ॥ ४ ॥
 १४१ नक्षत्राद् घः ।
 १४२ सर्वदेवात्तात्तिद् ।
 १४३ शिवशमरिष्टस्य करे ।
 १४४ भावे च ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

- १ प्राक् क्रीताच्छः ।
 *प्राग्वचन उक्तम् ॥ १ ॥
 २ उगवादिभ्यो यत् ।
 *यन्म्यावयः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनद्रूपानहौ
 प्रयोजनम् ॥ १ ॥
 *यञ्च ॥ २ ॥
 *हविरप्पादिभ्यो विभापाया यत् ॥ ३ ॥
 *अक्षविकारेभ्यश्च ॥ ४ ॥
 *नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् ॥ ५ ॥
 *सिद्धं तु शास्त्रादिषु वचनात् ह्रस्वत्वं च ॥ ६ ॥
 *नभ्यास्तु लुग्वचनम् ॥ ७ ॥
 ३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।
 ४ विभापा हविरप्पादिभ्यः ।
 *हविरप्पादिभ्योऽप्राप्ते ॥ १ ॥
 ५ तस्मै हितम् ।
 ६ शरीरावयवाद्यन् ।
 *यद्यकरणं रथाच्च ॥ १ ॥
 ७ खलयवभापतिलवृषजह्वणश्च ।
 ८ अजाविभ्यां ध्यन् ।
 ९ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरषदात्स्वः ।
 *भोगोत्तरषदात्स्वविधानेऽतिदेशः पूर्वपदार्थ-
 हितत्वात् ॥ १ ॥
 *भोगीनरिति चेद्वावचनम् ॥ २ ॥

राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ ३ ॥

अविश्राने पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

नर्वचनाद्वृत्तिः ॥ ५ ॥

महाजनान्वितम् ॥ ६ ॥

१० सर्वपुरुषाभ्यां गणत्रौ ।

अमर्षाण्यस्य वाचचनम् ॥ १ ॥

पुरुषाद्वये ॥ २ ॥

११ माणवचरकाभ्यां खञ् ।

१२ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।

तदर्थमिति कुल्यनामन्यष्टम् ॥ १ ॥

न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् ॥ २ ॥

१३ छदिरूपधिवल्लब्धम् ।

उपपत्त्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरूपव्यभावात् ॥ १ ॥

सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वायेंऽश्ववचनात् ॥ २ ॥

१४ ऋषभोपानहोर्ध्वः ।

१५ चर्मणोऽञ् ।

१६ तदस्य तदस्मिन्त्सादिति ।

१७ परिखाया ढञ् ।

१८ प्राग्वतेष्टञ् ।

१९ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् ।

अनाद्यः प्रागर्हाचेर्द्धं वद्विधिः ॥ १ ॥

अस्त्रे वचनासिद्धमिति चेन्मांसौदृग्निकादिष्वप्राप्तिः २

आर्हाचेर्जोनादिष्वपिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

२० असमासे निष्कादिभ्यः ।

निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्वा-

प्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्वग्रहणमलुकि ॥ २ ॥

२१ शताच्च ण्यतावशते ।

शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः ॥ १ ॥

२२ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

अतिप्रतिषेधादुतिग्रहणमिति चेदर्थेवद्वहणासिद्धम् ॥ १

२३ वतोरिद्धा ।

२४ विंशतिविंशद्व्यां हुनसंज्ञायाम् ।

२५ कंसाद्विठन् ।

विठञ्चर्षाच्च ॥ १ ॥

कार्पापणाद्वा प्रतिश्र ॥ २ ॥

२६ शार्पाद्वजन्यतरस्याम् ।

२७ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

२८ अथर्वपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।

द्विगोर्लुग्युक्तम् ॥ १ ॥

असंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाहोपस्य ॥ २ ॥

उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्माद्विहाष्यर्थग्रहणा-

नर्थक्यम् ॥ ३ ॥

२९ विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ।

कार्पापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् १

३० द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ।

३१ विस्ताच्च ।

द्वित्रिभ्यां द्विसोपस्य ॥ १ ॥

तत्र च बहुग्रहणम् ॥ २ ॥

३२ विंशतिकात् खः ।

३३ खार्या ईकन् ।

खार्या ईकन् केवलायाश्च ॥ १ ॥

काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ २ ॥

केवलायाश्च ॥ ३ ॥

३४ पणपादमापशताद्यत् ।

३५ शाणाद्वा ।

शतशाणाभ्यां वा ॥ १ ॥

द्वित्रिपूर्वाद्यञ्च ॥ २ ॥

३६ द्वित्रिपूर्वाद्यञ्च ।

३७ तेन क्रीतम् ।

तेन क्रीतमिति करणात् ॥ १ ॥

अकत्रैकान्तात् ॥ २ ॥

संख्यैकवचनाद् द्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

३८ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।

तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शसन-

कोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

संनिपाताच्च ॥ २ ॥

३९ गोक्ष्वचोऽसंख्यापरिमाणाश्चादर्थत् ।

अथ्यकरणे ब्रह्मवर्षसाच्च ॥ १ ॥

४० पुत्राच्छ च ।

४१ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ।

४२ तस्येश्वरः ।

४३ तत्र विदित इति च ।

४४ लोकसर्वलोकान्द्वयम् ।

४५ तस्य वापः ।

४६ पात्रात् छत्रम् ।

४७ तदस्मिन् वृक्षायालाभशुद्धोपदा दीयते ।

तदस्मिन् दीयतेऽस्या इति च ॥ १ ॥

४८ पूरणार्थद्वयम् ।

उत्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

- ४९ भागाद्यच्च ।
 ५० तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ।
 ५१ वज्रद्रव्याभ्यां टन्कनौ ।
 ५२ सम्भवत्यवहरति पचति ।
 *तत्पचतीति द्रोणादुपच ॥ १ ॥
 ५३ आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ।
 ५४ द्विगोष्ठश्च ।
 ५५ कुलिजाष्टकसौ च ।
 *कुलिजाचेति सिद्धे लुक्प्रग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन्
 त्रिकभावात् ॥ १ ॥
 ५६ सोऽस्यांशवक्ष्यभृतयः ।
 ५७ तदस्य परिमाणम् ।
 ५८ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।
 *संज्ञायां स्वार्थे ॥ १ ॥
 *ततः परिमाणेति ॥ २ ॥
 *जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥
 *जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति
 सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥
 *इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥
 *अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशावाद्यर्थम् ॥ ६ ॥
 *उक्तं वा ॥ ७ ॥
 *सोमे इविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ ८ ॥
 ५९ पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टि-
 सप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।
 *विंशत्पादयो दशदत्ते चोत्समासवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥
 *परिमाणेति चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम् ॥ २ ॥
 *षष्ठीवचनविधिश्च ॥ ३ ॥
 *अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु ४
 ६० पञ्चदशतौ वर्गौ वा ।
 ६१ सप्तनोऽञ्छन्दसि ।
 ६२ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ग्राहणे संज्ञायां ङण् ।
 ६३ तद्वर्हति ।
 ६४ छेदादिभ्यो नित्यम् ।
 *छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनाश्रित्यग्रहणानर्थक्यम् १
 *विकारार्थेति चेदकटादिभित्तुल्यम् ॥ २ ॥
 ६५ शीर्षच्छेदाद्यच्च ।
 ६६ दण्डादिभ्यो यः ।
 ६७ छन्दसि च ।
 ६८ पात्राद्वंश ।
 ६९ कडंकरदक्षिणाञ्छ च ।
 ७० स्थालीविलात् ।
 ७१ यज्ञस्त्रिभ्यां भस्त्रजौ ।
 *यज्ञस्त्रिभ्यां तत्कर्मोर्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 ७२ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।
 *तद्वर्तयतीत्यनिर्देशस्त्रादर्शनात् ॥ १ ॥
 ५६ पा० च०

- *इच्छज्योश्च दर्शनात् ॥ २ ॥
 ७३ संशयमापन्नः ।
 ७४ योजनं गच्छति ।
 *योजनं गच्छतीति क्रोशशतयोजनशतयो रूप-
 संख्यानम् ॥ १ ॥
 *ततोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ २ ॥
 ७५ पथः स्कन् ।
 ७६ पन्थो ण नित्यम् ।
 ७७ उत्तरपथेनाहृतं च ।
 *आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तरपूर्वपदा-
 दुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ २ ॥
 *मशुकमरिचयोरण् स्थलात् ॥ ३ ॥
 ७८ कालात् ।
 ७९ तेन निर्वृत्तम् ।
 ८० तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ।
 *अधीष्टभृतयोर्द्वितीया निर्देशोऽनर्थकस्तत्रादर्शनात् १
 *सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् ॥ २ ॥
 ८१ मासाद्वयसि यत्त्वजौ ।
 ८२ द्विगोर्येप् ।
 ८३ षण्मासाण्यच्च ।
 ८४ अवयसि टंश्च ।
 *अवयसि टंश्चैत्यनन्तरस्यानुकर्षः ॥ १ ॥
 ८५ समायाः खः ।
 ८६ द्विगोर्वा ।
 ८७ राज्यहः संवत्सराश्च ।
 ८८ वर्षालुक् च ।
 ८९ चित्तवति नित्यम् ।
 ९० पष्टिकाः पष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।
 *पष्टिके संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥
 *उक्तं वा ॥ २ ॥
 ९१ वत्सरान्ताच्छदच्छन्दसि ।
 ९२ संपरिपूर्वात् ख च ।
 ९३ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ।
 ९४ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।
 *तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाश्रयादिभ्य उपसंख्यानम् १
 *तच्चरतीति च ॥ २ ॥
 *अवान्तरदीक्षाभ्यो हितिः ॥ ३ ॥
 *अष्टाच्चत्वारिंशतो युञ्ज ॥ ४ ॥
 *चातुर्मासानां यलोपश्च ॥ ५ ॥
 *चतुर्मासाण्यो यद्धे तत्र भवे ॥ ६ ॥
 *संज्ञायाम् ॥ ७ ॥

९५ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।

९६ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

*कार्यं ग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

९७ व्युष्टादिभ्योऽण् ।

*अणुप्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

९८ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयती ।

९९ संपादिनि ।

१०० कर्मवेपाद्यत् ।

१०१ तस्यै प्रभवति संतापादिभ्यः ।

१०२ योगाद्यच्च ।

१०३ कर्मण उकञ् ।

१०४ सम्यस्तदस्य प्राप्तम् ।

१०५ ऋतोऽण् ।

१०६ छन्दसि घञ् ।

१०७ कालाद्यत् ।

१०८ प्रकृष्टे टञ् ।

१०९ प्रयोजनम् ।

११० विशाखापाठादप्यन्यदण्डयोः ।

१११ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

*छप्रकरणे विशिष्टीरिपदिरुहिरुहतेरनात्सपूर्वपदा-
दुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*स्वार्गादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

*उपवाहवाचनादिभ्यो छुक् ॥ ३ ॥

११२ समापनात् सपूर्वपदात् ।

११३ ऐकागारिकद् चौरैः ।

*एकागाराग्निपातनानर्थक्यं टञ्प्रकरणात् ॥ १ ॥

११४ आकालिकडाद्यन्तवचने ।

*आकालाग्निपातनानर्थक्यं टञ् प्रकरणात् ॥ १ ॥

*आकालाट्ठञ् ॥ २ ॥

११५ तेन तुल्यं क्रिया चेद्व्रतिः ।

११६ तत्र तस्येव ।

११७ तदहम् ।

११८ उपसर्गोच्छन्दसि धात्वर्थे ।

*क्षीयुंसाभ्यां वलुपुसंख्यानम् ॥ १ ॥

११९ तस्य भावस्त्वतलो ।

*क्षीयुंसाभ्यां त्वतलोऽप्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*भावचर्चं च ॥ २ ॥

*अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

*तस्य भाव इत्यभिप्रायादिपक्षतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*सिद्धं तु तस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्द-
निवेशादभिधाने त्वतलो ॥ ५ ॥

*यद्वा सर्वे भावाः स्वेन आपेन भवन्ति च तेषां
भावस्तदभिधाने ॥ ६ ॥

*उक्तं वा ॥ ७ ॥

*त्वतलम्भां नञ्समासः पूर्वविग्रतिविद्धं त्वतलोः
स्वरसिद्धायेभ्यः ॥ ८ ॥

*वा छन्दसि ॥ ९ ॥

*नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोरुत्तरपद-
दुष्कार्यम् ॥ १० ॥

१२० आ च त्वात् ।

*आ च त्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम् ॥ १ ॥

१२१ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरस्रसंगतलवणवट-
युधकतरसलसेभ्यः ।

*न नञ्पूर्वादिषु चतुरस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

१२२ पृथ्वादिभ्य इमनिञ्वा ।

*पृथ्वादिभ्यो वाचचनमणुसमावेशार्थम् ॥ १ ॥

१२३ वर्णदृढादिभ्यः घ्यञ् च ।

१२४ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

*ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अहंलो तुञ्च ॥ २ ॥

१२५ सेनाद्यन्नलोपश्च ।

१२६ सन्धुर्यः ।

१२७ कथिषाल्योर्दक् ।

१२८ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

१२९ प्राणभृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।

१३० हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।

*अणुप्रकरणे श्रोत्रियस्य घलोपश्च ॥ १ ॥

१३१ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

१३२ योपधाहुरूपोत्तमाहुत् ।

१३३ द्वन्द्वमनोवादिभ्यश्छः ।

१३४ गोत्रचरणाच्छलाद्याल्यकारतद्वैतेषु ।

१३५ होत्राभ्यश्छः ।

१३६ ब्रह्मणस्त्यः ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

द्वितीयः पादः ।

१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।

२ व्रीहिषाल्योर्दक् ।

३ यवयवकपष्टिकाद्यत् ।

४ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः ।

*तिलादिभ्यः खञ् ॥ १ ॥

*उमाभङ्गयोरध्यान्यत्वात् ॥ २ ॥

५ सवैर्चर्मणः कृतः खखत्रौ ।

६ यथासुखसंसुखस्य दर्शने खः ।

*संसुखेति समस्तान्तलोपः ॥ १ ॥

- ७ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्यामोति ।
 ८ आप्रपदं प्राप्नोति ।
 ९ अनुपदसर्वात्रायानयं बद्धाभक्षयतिनेषु ।
 १० परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।
 *परोवरे परस्वोत्ववचनम् ॥ १ ॥
 *परस्वस्तराणां परम्परभावः ॥ २ ॥
 ११ अवारपाराल्यन्तातुकामं गामी ।
 १२ समां समां विजायते ।
 *समां समां विजायते इति यलोपवचनाद-
 लुगिविज्ञानम् ॥ १ ॥
 *समां समां विजायत इति यलोपवचनाद-
 लुगिविज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् ॥ २ ॥
 *सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात् ॥ ३ ॥
 *अनुपपत्तादुत्तरपदस्य वाचनम् ॥ ४ ॥
 १३ अद्युष्मीनावष्टब्धे ।
 १४ आगवीनः ।
 *गोराक्षपुर्वादा तस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खः ॥ १ ॥
 १५ अनुग्वलंगामी ।
 १६ अश्वनो यत्सौ ।
 १७ अभ्यसिवाच्छ च ।
 १८ गोष्ठ्यात् खच्च युतपूर्वं ।
 १९ अश्वस्यैकाहगमः ।
 २० शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।
 २१ व्रातेन जीवति ।
 २२ सातपदीनं सख्यम् ।
 २३ हैपङ्गवीनं संज्ञायाम् ।
 *गोपादोहस्य द्वियङ्गस्वादेशः संज्ञायां तस्य
 'विकारे' ॥ १ ॥
 २४ तस्य पाकमुले पीत्वादिकर्णादिभ्यः
 कुण्ठाहचौ ।
 २५ पक्षात्तिः ।
 २६ तेन विचक्षुश्चुपञ्चणपौ ।
 २७ विनञ्भ्यां नानाजौ न सह ।
 २८ वेः शालच्छङ्कटचौ ।
 २९ संग्रोदश्च कटच् ।
 *कटचप्रकरणे अलावृत्तिलोमाभ्यो रजस्तुप-
 संख्यानाम् ॥ १ ॥
 *भङ्गायाश्च ॥ २ ॥
 *गोष्ठ्यादयः स्थानादिषु पञ्चानामादिभ्यः ॥ ३ ॥
 *उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥
 ३० अवात् कुटारश्च ।
 ३१ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटन्नाटउभ्रटचः ।
 ३२ नेभिडिगिरीसत्तौ ।

- ३३ इन्चिपटचिकचि च ।
 *इन्चिपटचकाः चिकचिचिकादेशाश्च ॥ १ ॥
 *छिन्नस्य चिल्लिपट्छालस्य चञ्चुपी ॥ २ ॥
 ३४ उपाधिभ्यां त्यक्त्वासञ्चारुढयोः ।
 ३५ कर्मणि घटोऽटच् ।
 ३६ तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ।
 ३७ प्रमाणे द्वयसज्जदग्नम्मात्रचः ।
 *वत्सवन्तात्स्वाथै द्वयसज्जमात्रचौ बहुलम् ॥ १ ॥
 ३८ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।
 ३९ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।
 *वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मज्जयो छन्दसि सादृश्य
 उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 ४० किमिदंभ्यां वो घः ।
 ४१ किमः संख्यापरिमाणे डति च ।
 ४२ संख्याया अवयवे तयप् ।
 *अवयवविधानेऽवयविति प्रत्ययः ॥ १ ॥
 ४३ द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा ।
 ४४ उभादुदात्तो नित्यम् ।
 ४५ तदसिन्नचिकमिति दशान्ताहडः ।
 *डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधि-
 करणामावादानिर्देशः ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ २ ॥
 ४६ शदन्तर्विशतेश्च ।
 *सहहनेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदा-
 देरधिकार्यम् ॥ १ ॥
 *संख्याग्रहणं च ॥ २ ॥
 *विशतेश्च ॥ ३ ॥
 ४७ संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ।
 *निमाने गुणिति ॥ १ ॥
 *भूयसः ॥ २ ॥
 *एकोऽन्यतरः ॥ ३ ॥
 *समानानाम् ॥ ४ ॥
 *सिन्धे चानि दध्यते ॥ ५ ॥
 ४८ तस्य पूरणे ड् ।
 *तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात् ॥ २ ॥
 *वस्य वा भावादन्त्यसंख्यत्वं तत्र ॥ ३ ॥
 ४९ नान्तादसंख्यादिर्मद् ।
 *महादिषु यस्यादिसिन्निर्देशः ॥ १ ॥
 *प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः ॥ २ ॥
 ५० थट् च छन्दसि ।

- ५१ पदकृतिकतिपयचतुरांशुक् ।
 *चतुरश्रयतावाद्यशरलोपश्च ॥ १ ॥
 *यदशुक्राः पृथक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥
- ५२ बहुपूगागणसङ्घस्य त्रियुक् ।
 *बहुकतिपयवदन्तां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः ॥ १ ॥
 *पुंवद्वचनं च ॥ २ ॥
- ५३ वतोरियुक् ।
- ५४ द्वेस्तीयः ।
- ५५ त्रैः संप्रसारणं च ।
- ५६ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ।
- ५७ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ।
- ५८ पञ्चादेषासंख्यादेः ।
- ५९ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ।
 *छप्रकरणे अनेकपदादपि ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥ २ ॥
 *स्वर्गं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात् ॥ ३ ॥
 *आभ्यायशब्दानामन्यभाष्यं स्वरवर्णानुपूर्वी-
 देशकालनियतत्वात् ॥ ४ ॥
 *पदैकदेशसुबलोपदर्शनाच्च ॥ ५ ॥
- ६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।
 *अध्यायानुवाकभ्यां वा लुक् ॥ १ ॥
- ६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ।
- ६२ गोपदादिभ्यो धुन् ।
- ६३ तत्र कुशलः पथः ।
- ६४ आकषादिभ्यः कन् ।
- ६५ धनहिरण्यात्कामे ।
 *धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ १ ॥
 *यज्जर्थे हानिप्रसङ्गः ॥ २ ॥
- ६६ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।
- ६७ उद्ग्राह्याद्युने ।
- ६८ सस्येन परिजातः ।
- ६९ अशं हारी ।
- ७० तन्नादन्विरापहृते ।
- ७१ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।
- ७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।
- ७३ अधिकम् ।
- ७४ अनुकामिकाभीकः कमिता ।
- ७५ पार्श्वेनान्विच्छति ।
- ७६ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठकठऔ ।
- ७७ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व ।
 *तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वान्वयनार्थक्यं
 विभाषाप्रकरणात् ॥ १ ॥

- *तावतिथेन गृह्यतीति लुक् च ॥ २ ॥
- ७८ स एषां ग्रामणीः ।
- ७९ गृह्णलमस्य वन्धनं करभे ।
 *गृह्णलमस्य वन्धनं करभ इत्यनिर्देशः ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु तद्विर्देशाल्लुक् च ॥ २ ॥
- ८० उत्क उन्मनाः ।
- ८१ कालप्रयोजनाद्गोत्रे ।
- ८२ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ।
 *प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इतिः ॥ १ ॥
- ८३ कुलमाषादन् ।
- ८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ।
 *श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम् ॥ १ ॥
 *छन्दसो वा श्रोत्रभावः, तदधीत इति वंश ॥ २ ॥
- ८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिन्नौ ।
 *इमिन्नोः समानकालप्रहृणम् ॥ १ ॥
 *उक्तं वा ॥ २ ॥
- ८६ पूर्वादिनिः ।
- ८७ सपूर्वाच्च ।
- ८८ इष्टादिभ्यश्च ।
- ८९ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्यति ।
- ९० अनुपद्यन्तेष्टा ।
- ९१ साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।
- ९२ क्षेत्रियचरक्षेत्रे चिकित्सः ।
 *क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् ॥ १ ॥
 *परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स इति परलोपो षच् ॥ २ ॥
- ९३ इन्द्रियमिन्द्र लिङ्गमिन्द्र दृष्टमिन्द्र स्पर्शमिन्द्र-
 जुष्टमिन्द्र दत्तमिति वा ।
- ९४ तदस्यास्यस्मिन्निति मत्पु ।
 *मत्पुऽप्यभ्युतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥
 *उक्तं वा ॥ २ ॥
 *गुणवचनेभ्यो मत्पुो लुक् ॥ ३ ॥
 *अव्यतिरेकास्मिन्निति चेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥ ४ ॥
 *तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ५ ॥
- ९५ रसादिभ्यश्च ।
 *रसादिभ्यः पुनर्बचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥
- ९६ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।
- ९७ सिध्मादिभ्यश्च ।
 *लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः ॥ १ ॥
 *पिच्छादिभ्यस्तुन्द्यादीनां नानायोगकरणं
 शापकमसमावेशस्य ॥ २ ॥
 *वस्य च पुनर्बचनं सर्वेषामाभावेऽपि ॥ ३ ॥

- ९८ वत्सासाभ्यां कामबले ।
 ९९ केनादिलब्ध ।
 १०० लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।
 *नमकरणे दृढा हस्त्वन् च ॥ १ ॥
 *विश्वगिल्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ २ ॥
 १०१ प्रज्ञाश्रद्धार्चभ्यो णः ।
 *वृत्तेश्च ॥ १ ॥
 १०२ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।
 १०३ अपञ्च ।
 *तपसो विन्वचनमण्विधानात् ॥ १ ॥
 *अण्वकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 १०४ सिकताशर्कराभ्यां च ।
 १०५ देशे लुबिलचौ च ।
 १०६ दन्त उन्नत उरचू ।
 १०७ उपसुपिमुष्कमधो रः ।
 *रप्रकरणे खसुखकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *नगाच्च ॥ २ ॥
 १०८ शुद्धभ्यां मः ।
 १०९ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।
 *वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *छन्दसीवन्तिषौ च ॥ २ ॥
 *मेघारवाभ्यामिरतिरचौ ॥ ३ ॥
 ११० गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।
 १११ काण्डाण्डादीरधीरचौ ।
 ११२ रजःकृप्यासुतिपरिषदो वलच् ।
 *वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १ ॥
 ११३ दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।
 ११४ ज्योत्स्नातमिस्त्राभृक्किणोर्जस्विन्नूर्जस्वल-
 गोमिन्मलिनमलीमसाः ।
 ११५ अत इनिठनौ ।
 *इनिठनोरैकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 ११६ ग्रीहादिभ्यश्च ।
 *शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं तिबर्तकत्वात् १
 ११७ तुन्दादिभ्य इलच् ।
 ११८ एकगोपूराड्वन् नित्यम् ।
 ११९ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।
 १२० रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।
 *यप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १ ॥
 १२१ अस्मायामेधास्त्रजो विभिः ।
 १२२ बहुलं छन्दसि ।
 *छन्दोविन्मकरणेऽष्टसिखलाद्वयोभयरुजा-
 ह्वयानां वीर्यश्च ॥ १ ॥

- *सर्वैत्रामयस्य ॥ २ ॥
 *शृङ्गवृन्दभ्यामारकम् ॥ ३ ॥
 *फलबह्विभ्यामिनच् ॥ ४ ॥
 *हृदयाचातुरन्यतरस्याम् ॥ ५ ॥
 *शीतोष्णतृप्रभ्यस्त्र सहते ॥ ६ ॥
 *हिमाबोलुः ॥ ७ ॥
 *बलाबोलः ॥ ८ ॥
 *वातात्समूहे च ॥ ९ ॥
 *रवैरुद्धयो तप् ॥ १० ॥
 *ददातिवृत्तं वा ॥ ११ ॥

- १२३ ऊर्णाया युस् ।
 १२४ वाचो ग्मिनिः ।
 १२५ आलजाटजौ बहुभाषिणि ।
 १२६ स्तमिन्नैथर्वे ।
 १२७ अर्शआदिभ्योऽच् ।
 १२८ द्वन्द्वोपतापगद्योत्पानिस्थादिनिः ।
 १२९ वातातीसाराभ्यां कुक्च ।
 १३० वयसि पूरणात् ।
 १३१ सुखादिभ्यश्च ।
 १३२ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ।
 १३३ हस्ताज्जातौ ।
 १३४ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ।
 १३५ पुष्करादिभ्यो देशे ।
 *इति प्रकरणे बलादाहृरुपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *सर्वोदिश्च ॥ २ ॥
 *अर्थावांसनिहिते ॥ ३ ॥
 *तदन्ताच्च ॥ ४ ॥
 १३६ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।
 १३७ संज्ञायां मन्माभ्याम् ।
 १३८ कंशाभ्यां वमयुस्तितुतयसः ।
 १३९ तुन्दिबलिबदेभः ।
 १४० अहंशुभयोर्युस् ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

तृतीयः पादः ।

१ प्राग्दिशो विभक्तिः ।

- *विभक्तिर्वै प्रयोजनमित्यतिषेधः ॥ १ ॥
 *तो चोक्तम् ॥ २ ॥
 *इदमो विभक्तिसूत्रश्च ॥ ३ ॥
 *त्यदादिविषयश्च ॥ ४ ॥

२ किंसर्वनामबहुभ्योऽङ्ग्यादिभ्यः ।

- *बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ १ ॥
 *आदिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

३ इदम इङ् ।

४ एतेतौ रथोः ।

५ एतदोज्ज्वलम् ।

*एतद इति योगविभागः ॥ १ ॥

*एतदश्च यम उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

६ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

७ पञ्चम्यास्तसिद्धि ।

१० सप्तम्यास्तसिद्धि ।

*तत्तिलादयो विभक्त्यादेशाक्षेप्त्तुबलहस्तर-

गुणदीर्घैश्चैवस्मायादिविधिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

*पञ्चमीनिर्देशास्तसिद्धम् ॥ २ ॥

*अनादेशो स्वार्थविज्ञातात्समानशब्दाप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

८ तस्यैव ।

*तस्यैवस्तसिद्धत्वनं स्वार्थम् ॥ १ ॥

९ पर्यायभिर्भ्यां च ।

*पर्यायभिर्भ्यां च सप्तोभयार्थे ॥ १ ॥

११ इदमो हः ।

१२ किमोऽत् ।

१३ वा ह च च्छन्दसि ।

१४ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

१५ सर्वैकान्यक्तियत्तदः काले वा ।

१६ इदमो हिल् ।

१७ अधुना ।

१८ दानीं च ।

*दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

१९ तदो दा च ।

*तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥ १ ॥

२० तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसि ।

*तयोरिति प्रतिपदिकनिर्देशः ॥ १ ॥

२१ अतद्यतने हिलन्यतरस्याम् ।

२२ सद्यःपरुपरार्थैषमःपरैद्यव्यधपूर्वेभु-

रन्येभुन्यतरैभुस्तिरितरेभुपरैभुपरैभु-

रुभयेभुस्तिरैभुः ।

*समानस्य सभावो यश्चाहनि ॥ १ ॥

*पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवसरे ॥ २ ॥

*इदमः समसण् ॥ ३ ॥

*परस्मादेद्यव्यहनि ॥ ४ ॥

*इदमोऽभुभावो यश्च ॥ ५ ॥

*पूर्वन्यान्यतरैतरपराधतोभयोत्तरेभ्य एभुसूच ॥ ६ ॥

*युष्टोभयान् ॥ ७ ॥

२३ प्रकारवचने थाल् ।

२४ इदमस्यमुः ।

२५ किमश्च ।

२६ था हेतौ च च्छन्दसि ।

२७ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।

२८ दक्षिणोत्तराभ्यामतनुच् ।

२९ विभाषा परावराभ्याम् ।

३० अञ्जेर्लुक् ।

३१ उपयुपेरिष्टात् ।

*ऊर्ध्वसोपभावो रिलरिष्टातिलौ च ॥ १ ॥

३२ पश्चात् ।

*अपरश्च पञ्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ॥ १ ॥

*विभक्त्यर्थपदस्य च ॥ २ ॥

*अर्थोत्तरपदस्य च समासे ॥ ३ ॥

*अर्थे च ॥ ४ ॥

३३ पञ्च पश्चा च च्छन्दसि ।

३४ उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

३५ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।

*अपञ्चम्या इति प्रागस्यः ॥ १ ॥

३६ दक्षिणादाच् ।

३७ आहि च दूरे ।

३८ उत्तराध ।

३९ पूर्वाधरावराणामसि पुराधवश्चैषाम् ।

४० अस्ताति च ।

४१ विभाषाऽवरस्य ।

४२ संख्याया विधाथै धा ।

*धाविधानं धात्वर्थेऽप्युपभावे ॥ १ ॥

४३ अधिकरणविचाले च ।

४४ एकाद्वी ध्यमुज्जन्यतरस्याम् ।

*सहभावे ध्यमुञ्ज ॥ १ ॥

४५ द्वित्र्योश्च धमुञ् ।

*धमुञ्जन्तात् स्वायें उदशनम् ॥ १ ॥

४६ पधाच्च ।

४७ याव्ये पाश्र्वात् ।

*पाशापि कुलितप्रहणम् ॥ १ ॥

४८ पूर्णाङ्गागे तीयादन् ।

४९ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

५० षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

५१ मानपञ्चङ्गयोः कन्तुक्चौ च ।

५२ एकादाकिनिचासहाये ।

*एकादाकिनिचि विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

*सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् ॥ २ ॥

*असहायस्य वा ॥ ३ ॥

५३ भूतपूर्वं चरद् ।

५४ पश्चात् रूप्य च ।

५५ अतिशायने तमविष्टनौ ।

*अतिशायने बहुव्रीहाहुक्तम् ॥ १ ॥

*शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम् ॥ २ ॥

*तदन्वाच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति ॥ ३ ॥

५६ तिष्ठश्च ।

५७ द्विवचनविभज्योपपदे तद्वीयसुनौ ।

*तद्वीयसुनोरिकद्वयस्योत्कर्षपरकर्म्योरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

५८ अजादी गुणवचनादेव ।

५९ तुष्टिच्छन्दसि ।

६० प्रशस्यस्य श्रः ।

६१ ज्य च ।

६२ वृद्धस्य च ।

६३ अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ।

६४ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ।

६५ विन्मतोऽङ्गु ।

६६ प्रशसायां रूप् ।

*प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङ्प्रकृतेरुपभाववचनम् ॥ १ ॥

*सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

*गुणपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैरूप्यवचनात् ॥ ४ ॥

६७ ईषदसमासौ कल्पवदेश्यदेशीयरः ।

*ईषदसमासौ क्रियाप्रधानत्वाद्धिक्वचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

*प्रकृत्यर्थविशेषणत्वासिद्धम् ॥ २ ॥

*प्रकृत्यर्थे चेद्धिक्वचनानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

*सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् ॥ ४ ॥

*काश्वात्मल्यवधिचानानुपपत्तिः, कस्य भूतकाल-
लक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमासिवचनात् ॥ ५ ॥

*सिद्धं तु आर्त्तासायां भूतवद्भवनात् ॥ ६ ॥

६८ विभाषा सुपो बहुचुरस्तासु ।

*बहुन्ति सुप्रहणात्पूर्वैश्च तिष्ठे विधानम् ॥ १ ॥

*स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ २ ॥

*तुग्रहणं तिलपूर्वार्थम् ॥ ३ ॥

*तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

*तमादिरीषप्रधानत्वात् ॥ ५ ॥

६९ प्रकारवचने जातीयरः ।

७० प्रागिवात् कः ।

७१ अन्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ।

७२ कस्य च दः ।

*अकच्प्रकरणे तुष्णीमः कस्य ॥ १ ॥

*शीले को मलोपश्च ॥ २ ॥

*अन्तर्बहुजकञ्चु नानादेशत्वात्तुस्सर्गप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

*कविषेक्षमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

*कदाचित् छिन्नकतरादयः ॥ ५ ॥

*एकदेशेतिप्रधानश्च समासः ॥ ६ ॥

*उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् ॥ ७ ॥

*कदाचिद्द्वन्द्वः ॥ ८ ॥

७३ अह्वाते ।

७४ कुत्सिते ।

*कुत्सितादीनामर्थं चेद्धिक्वचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

*कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गे

यथा यावादिषु ॥ २ ॥

*सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थं

प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥

७५ संज्ञायां कन् ।

७६ अनुकम्पायाम् ।

७७ नीतो च तथुक्तात् ।

७८ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टया ।

७९ घनिलचौ च ।

८० प्राचासुपादेरङ्जुचौ च ।

८१ जातिनाम्नः कन् ।

८२ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

८३ ठाजादावूर्च द्वितीयादचः ।

*इग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ॥ १ ॥

*अजाविलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसङ्गः ॥ २ ॥

*द्वितीयादौ लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे

तदादिलोपवचनम् ॥ ३ ॥

८४ शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां

तृतीयात् ।

*वरुणादीनां च तृतीयात् स चाकृतसंधीनाम् ॥ १ ॥

*पङ्क्तिं जज्ञथे उक्तम् ॥ २ ॥

*वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

*सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् ॥ ४ ॥

*अथष्टाजादिवचनात् सिद्धम् ॥ ५ ॥

८५ अल्पे ।

८६ हस्ते ।

८७ संज्ञायां कन् ।

८८ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।

*कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंलियोगेन पुंवद्भवचनम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

८९ कुत्वा डुपच् ।

९० कास्त्रोगीभ्यां ष्टरच् ।

९१ वत्सोक्षाक्षरर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।

*वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्च्ये प्रतिषेधः ॥ १ ॥

९२ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरकस्य डतरच् ।

९३ वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमम् ।

किमादीनां द्विवह्नयं प्रत्ययविधानादुपाध्यायर्थ-
क्यम् ॥ १ ॥

९४ एकाच्च प्राचाम् ।

प्रायवचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात् ॥ १ ॥

९५ अवक्षेपणे कन् ।

९६ इवे प्रतिकृतौ ।

९७ संज्ञायां च ।

९८ लुब्धमुप्ये ।

लिङ्गसिद्धयर्थं लुब्धमुप्ये ॥ १ ॥

९९ जीविकार्थे चाप्ये ।

१०० देवपथादिभ्यश्च ।

१०१ वस्तेढञ् ।

१०२ शिलाया ङः ।

१०३ शाखादिभ्यो यः ।

१०४ द्रव्यं च भव्ये ।

१०५ कुशाग्राच्छः ।

१०६ समासाच्च तद्विषयात् ।

अणो गोत्राद्गोत्रवचनात् ॥ १ ॥

१०७ शर्करादिभ्योऽण् ।

१०८ अङ्गुल्यादिभ्यश्च ।

१०९ एकशालायाद्यजन्यतरस्याम् ।

११० कर्कलोहितादीकञ् ।

१११ प्रलघुवैविध्यमात्र्याल्लन्दन्ति ।

११२ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ।

११३ प्रातश्चक्रजोरलियाम् ।

११४ आयुषजीविंसाञ्ज्यद्वाहीकेव-

ब्राह्मणराजन्यात् ।

११५ वृकाद्वृण्यण् ।

११६ दामन्यादित्रिगर्तपष्टाच्छः ।

११७ पश्वोदियोधेयादिभ्योऽणञौ ।

११८ अभिजिह्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीव-

दर्णावच्छुद्धमदणो यञ् ।

११९ ज्यादयस्तद्ग्राजाः ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्तायां बुन् लोपश्च ।

पादशतस्य हणमनर्थकमन्यत्रापि दशेनात् ॥ १ ॥

२ दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

३ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।

कन्प्रकरणे चञ्चद्वह्नोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४ अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् १

तदन्तवाच स्वार्थे कन्वचनम् ॥ २ ॥

५ न सामिवचने ।

सामिवचने प्रतिषेधानार्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् १

६ बृहत्या आच्छादने ।

७ अपडक्षाशितदम्बलं कर्मालं पुरुषा-

ध्युत्तरपदात्सः ।

अद्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहा-
भावात् ॥ १ ॥

तस्मात्तत्रेदमिति सधीनद् ॥ २ ॥

८ विभाषाऽश्चरदिक् स्त्रियाम् ।

९ जाल्यन्ताच्छ वन्धुनि ।

१० स्थानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति चेत् ।

११ किमेत्तिङ्गव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षं ।

१२ अमु च च्छन्दसि ।

१३ अनुगादिनष्टक ।

१४ णचः स्त्रियाम् ।

१५ अणिलुणः ।

१६ विसारिणो मत्स्ये ।

१७ संख्यायाः कियाम्भ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।

१८ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।

१९ एकस्य सकृच्च ।

२० विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ।

२१ तत्प्रकृतवचने मयद् ।

२२ समूहवच्च बहुषु ।

२३ अनन्तावसथेतिहमेपजाञ्ज्यः ।

२४ देवतान्ताच्चादर्थ्यं यत् ।

२५ पादार्थिभ्यां च ।

२६ अतिथेर्ज्यः ।

२७ देवात्तल् ।

तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् ॥ १ ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

२८ अवेः कः ।

२९ यावादिभ्यः कन् ।

३० लोहितान्मणौ ।

लोहितालिङ्गवाचनं वा ॥ १ ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

छन्दसि बहुभिर्वैतर्क्यैरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

अभिरीशो वसज्ज्यसेति ॥ ४ ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

नवस्य नू खतनखाश्च ॥ ६ ॥

नश्च पुराणे प्राक् ॥ ७ ॥

३१ वर्णे चानित्ये ।

३२ रके ।

३३ कालाच्च ।

३४ विनयादिभ्यश्चकृ ।

३५ वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

३६ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ।

*अणुप्रकरणे कुलः कवस्त्वनिपादचण्डाकामिन्नेभ्य-
च्छन्दसि ॥ १ ॥

*भारूपनामभ्यो ज्ञेयः ॥ २ ॥

*मित्राच्छन्दसि ॥ ३ ॥

*अणमित्राच्च ॥ ४ ॥

*आसीभ्रसाधारणादन् ॥ ५ ॥

*अयवसमरुद्धयो छन्दसि ॥ ६ ॥

*नवसुरमर्त्यविष्टेभ्यो यत् ॥ ७ ॥

*क्षेमाद्यः ॥ ८ ॥

३७ ओषधेरजातौ ।

३८ प्रह्लादिभ्यश्च ।

३९ मृदस्तिकन् ।

४० स्त्री प्रशंसायाम् ।

४१ वृकज्येष्ठाभ्यां तिक्तातिलौ च छन्दसि ।

४२ बहुवर्थाच्छ्लस्काकादन्यतरस्याम् ।

*बहुवर्थाद्योन्मद्वलमद्वलवचनम् ॥ १ ॥

४३ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

४४ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।

*तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४५ अपादाने चाहीयरुहोः ।

४६ अतिप्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ।

४७ हीयमानपापयोगाच्च ।

४८ पञ्चवा व्याश्रये ।

४९ रोगाच्चापनयने ।

५० कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।

*च्विर्विभावभूततद्भावग्रहणम् ॥ १ ॥

*प्रकृतिविवक्षाग्रहणं वा ॥ २ ॥

*समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

५१ अरुमनश्चतुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

५२ विभाषा साति कात्वर्ये ।

५३ अभिविधौ संपदा च ।

५४ तदधीनवचने ।

५५ देये वा च ।

५६ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीया-

सप्तम्योर्बहुलम् ।

५७ अव्यक्तानुकरणाद्वृत्त्यजवार्धादिनितौ डाच् ।

*डाचि चित्करणे विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

५७ पा० च०

५८ कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ ।

५९ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

६० समयाच्च यापनायाम् ।

६१ सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने ।

६२ निष्कुलान्निष्कोषणे ।

६३ सुखप्रियादानुलोम्ये ।

६४ दुःखात् प्रातिलोम्ये ।

६५ शूलात् पाके ।

६६ सत्यादशपथे ।

६७ मद्रात् परिवापणे ।

६८ समासान्ताः ।

*प्रयोजनमन्यपीभावदिगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुवीहि-
संज्ञाः ॥ १ ॥

६९ न पूजनात् ।

*पूजायां स्तुतिग्रहणम् ॥ १ ॥

*प्राग्बहुवीहिग्रहणं च ॥ २ ॥

७० किमः क्षेपे ।

७१ नजस्तत्पुरुषात् ।

७२ पथो विभाषा ।

७३ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ।

*डचप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं
निश्चिन्नार्थम् ॥ १ ॥

*अन्यत्राधिकलोपात् ॥ २ ॥

७४ ऋक्पूर्वधूपथामानक्षे ।

७५ अचप्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोच्चः ।

७६ अक्ष्णोऽदशनात् ।

७७ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्गहर्कसां-

मवाञ्जनसाक्षिभुवदागवोर्वीष्टीवपदष्टीवनक्त-

न्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषा-

युपश्वायुपश्यायुपग्ययुपजातोक्षमहोक्षबृद्धो-

क्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।

*चतुरोऽच्यकरणे न्युपाभ्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

७८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

७९ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ।

८० श्वसोऽवसीयः श्रेयसः ।

८१ अन्ववतसाद्ग्रहसः ।

८२ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।

८३ अनुगवमायामे ।

८४ द्वित्वावा त्रित्वावा वेदिः ।

८५ उपसर्गाद्वध्नवः ।

८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्यादेः ।

८७ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

*३८८ ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ १ ॥

८८ अह्ना नृ एतेभ्यः ।

*अह्नोऽह्नवचनानर्थक्यं चाह्नलोर्निबन्धनवचनात् ॥ १ ॥

८९ न संख्यादेः समाहारे ।

९० उत्तमैकाभ्यां च ।

९१ राजाहःसंख्येभ्यश्च ।

९२ गोरतद्धितलुकि ।

९३ अग्राख्यायासुरसः ।

९४ अनोरुमायःसरसां जातिसंख्योः ।

९५ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।

९६ अलेः शुनः ।

९७ उपमानादप्राणिषु ।

९८ उत्तरसृगपूर्वाच्च सक्थनः ।

९९ नावो द्विगोः ।

१०० अघोच्च ।

१०१ खायोः प्राचायाम् ।

१०२ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।

१०३ अनसन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि ।

१०४ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

१०५ कुमहद्ब्रह्मणामन्यतरस्याम् ।

१०६ द्वन्द्वान्चुदपहान्तात् समाहारे ।

१०७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।

१०८ अनञ्च ।

१०९ नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

११० नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।

१११ ह्ययः ।

११२ गिरेश्च सेनकस्य ।

११३ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च ।

*पञ्चि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् ॥ १ ॥

११४ अङ्गुलेर्दाक्षिणि ।

११५ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नेः ।

*मूर्ध्नेः षवचनम् ॥ १ ॥

११६ अपूर्णशीप्रमाण्योः ।

*अपि प्रधानपूर्वमीग्रहणम् ॥ १ ॥

*नेतुर्लक्षणे उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

*छन्दसि च ॥ ३ ॥

*मासात् ऋतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधिविः ॥ ४ ॥

११७ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोक्षः ।

११८ अज्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।

११९ उपसर्गाच्च ।

१२० सुप्रातसुष्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणी-

पदाजपदभोष्ठपदाः ।

१२१ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।

१२२ नित्यमसिच प्रजामेघयोः ।

१२३ बहुप्रजाश्छन्दसि ।

१२४ धर्मादसिच केवलात् ।

१२५ अज्मा सुहरितवृणलोमेभ्यः ।

१२६ वक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

१२७ इच्छ कर्मव्यतिहारे ।

१२८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।

१२९ प्रसम्भ्यां जातुनोर्ज्ञेः ।

१३० ऊर्वाद्दिभाषा ।

१३१ ऊधसोऽनङ् ।

*ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणम् ॥ १ ॥

१३२ घतुपञ्च ।

१३३ वा संज्ञायाम् ।

१३४ जायाया निङ् ।

१३५ गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः ।

*गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

१३६ अल्पाख्यायाम् ।

१३७ उपमानाच्च ।

१३८ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।

१३९ कुम्भपदीषु च ।

१४० संख्यासुपूर्वस्य ।

१४१ वयसि दन्तस्य दत् ।

१४२ छन्दसि च ।

१४३ स्त्रियां संज्ञायाम् ।

१४४ विभाषा इयावारोकाभ्याम् ।

१४५ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।

१४६ ककुदस्यायस्यायां लोपः ।

१४७ त्रिकुत् पवैते ।

१४८ उत्रिभ्यां काकुदस्य ।

१४९ पूर्णाद्दिभाषा ।

१५० सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः ।

१५१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

१५२ हन्तः स्त्रियाम् ।

१५३ नयुतश्च ।

१५४ शेषाद्दिभाषा ।

१५५ न संज्ञायाम् ।

१५६ ईयसश्च ।

*ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ १ ॥

*उबुवचनान्तिसङ्गम् ॥ २ ॥

१५७ वन्दिते आतुः ।

१५८ कृतश्छन्दसि ।

१५९ नाडीतक्योः स्वाङ्गे ।

१६० निष्प्रपाणिश्च ।

चतुर्थपञ्चमाध्यायगतसञ्ज्ञवार्तिकपाठः समाप्तः ॥

३१ वर्णे चानित्ये ।

३२ रक्ते ।

३३ कालाच्च ।

३४ विनयादिभ्यश्चकृ ।

३५ वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

३६ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ।

*अणुप्रकरणे कुलः कवस्त्वनिपादचण्डाकामिन्नेभ्य-
च्छन्दसि ॥ १ ॥

*भाररूपनामभ्यो ज्ञेयः ॥ २ ॥

*मित्राच्छन्दसि ॥ ३ ॥

*अणमित्राच्च ॥ ४ ॥

*आग्नीध्रसाधारणादन् ॥ ५ ॥

*अयवसमरुद्राणां छन्दसि ॥ ६ ॥

*नवसुरमर्त्यविष्टेभ्यो यत् ॥ ७ ॥

*क्षेमाद्यः ॥ ८ ॥

३७ ओषधेरजातौ ।

३८ प्रह्लादिभ्यश्च ।

३९ मुदत्सिकन् ।

४० स्त्रीषो प्रशंसायाम् ।

४१ वृकज्येष्ठाभ्यां तिक्तातिलौ च च्छन्दसि ।

४२ बहुवर्थाच्छ्लस्काकादन्यतरस्याम् ।

*बहुवर्थाद्योन्मद्वलामद्वलवचनम् ॥ १ ॥

४३ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

४४ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।

*तस्मिन्प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४५ अपादाने चाह्नीयरुहोः ।

४६ अतिप्रह्लाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ।

४७ हीयमानपापयोगाच्च ।

४८ पञ्चवा व्याश्रये ।

४९ रोगाच्चापनयने ।

५० कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।

*च्विर्विभावभूततन्नावग्रहणम् ॥ १ ॥

*प्रकृतिविवक्षाग्रहणं वा ॥ २ ॥

*समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

५१ अरुमनश्चतुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

५२ विभाषा साति कात्वर्ये ।

५३ अभिविधौ संपदा च ।

५४ तदधीनवचने ।

५५ देये वा च ।

५६ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीया-
स्तस्योर्बहुलम् ।

५७ अव्यक्तानुकरणाद्वृत्त्यजवार्धादिनितौ डाच् ।

*डाचि चित्करणे विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

५७ पा० च०

५८ कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ ।

५९ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

६० समयाच्च यापनायाम् ।

६१ सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने ।

६२ निष्कुलान्निष्कोषणे ।

६३ सुखप्रियादानुलोम्ये ।

६४ दुःखात् प्रातिलोम्ये ।

६५ शूलात् पाके ।

६६ सत्यादशपथे ।

६७ मद्रात् परिवापणे ।

६८ समासान्ताः ।

*प्रयोजनमन्यपीभावदिगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुवीहि-
संज्ञाः ॥ १ ॥

६९ न पूजनात् ।

*पूजायां स्तुतिग्रहणम् ॥ १ ॥

*प्राग्वहुवीहिग्रहणं च ॥ २ ॥

७० किमः क्षेपे ।

७१ नजस्तत्पुरुषात् ।

७२ पथो विभाषा ।

७३ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ।

*डचप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं
निश्चिन्नार्थम् ॥ १ ॥

*अन्यत्राधिकलोपात् ॥ २ ॥

७४ ऋक्पूर्वधृःपथामानक्षे ।

७५ अचप्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोच्चः ।

७६ अक्ष्णोऽदशनात् ।

७७ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्गहर्कसां-

मवाञ्जनसाक्षिभुवदागवोर्वीष्टीवपदष्टीवनक्त-

न्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषा-

युपध्यायुपग्यायुपग्येयुपजातोक्षमहोक्षबृद्धो-

क्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।

*चतुरोऽन्वकरणे न्युपाभाभ्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

७८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

७९ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ।

८० श्वसोऽवसीयः श्रेयसः ।

८१ अन्ववतसाद्ग्रहसः ।

८२ प्रतेकरसः सप्तमीस्थात् ।

८३ अनुगवमायामे ।

८४ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।

८५ उपसर्गाद्वध्नवः ।

८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्यादेः ।

८७ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

*३८. ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ १ ॥

८८ अह्ना नृ एतेभ्यः ।

*अह्नोऽह्नवचनानर्थक्यं चाह्नलोर्निबन्धनवचनात् ॥ १ ॥

८९ न संख्यादेः समाहारे ।

९० उत्तमैकाभ्यां च ।

९१ राजाहःसंख्येभ्यश्च ।

९२ गोरतद्धितलुकि ।

९३ अग्राख्यायासुरसः ।

९४ अनोरुमायःसरसां जातिसंख्योः ।

९५ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।

९६ अलेः शुनः ।

९७ उपमानादप्राणिषु ।

९८ उत्तरसुगपूर्वाच्च सक्थनः ।

९९ नावो द्विगोः ।

१०० अघोच्च ।

१०१ खायोः प्राचायाम् ।

१०२ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।

१०३ अनसन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि ।

१०४ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

१०५ कुमहद्ब्रह्मणामन्यतरस्याम् ।

१०६ द्वन्द्वान्चुदपहान्तात् समाहारे ।

१०७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।

१०८ अनञ्च ।

१०९ नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

११० नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।

१११ ह्ययः ।

११२ गिरेश्च सेनकस्य ।

११३ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च ।

*पञ्चि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् ॥ १ ॥

११४ अङ्गुलेर्दाक्षिणि ।

११५ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नेः ।

*मूर्ध्नेः षवचनम् ॥ १ ॥

११६ अपूर्णशीप्रमाणयोः ।

*अपि प्रधानपूर्वमीग्रहणम् ॥ १ ॥

*नेतुर्लक्षणे उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

*छन्दसि च ॥ ३ ॥

*मासात् ऋतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधिविः ॥ ४ ॥

११७ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोक्षः ।

११८ अज्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थुलात् ।

११९ उपसर्गाच्च ।

१२० सुप्रातसुष्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणी-

पदाजपदभोष्ठपदाः ।

१२१ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।

१२२ नित्यमसिच प्रजामेघयोः ।

१२३ बहुप्रजाश्छन्दसि ।

१२४ धर्मादसिच केवलात् ।

१२५ अज्मा सुहरितवृणसोमेभ्यः ।

१२६ वक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

१२७ इच्छ कर्मव्यतिहारे ।

१२८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।

१२९ प्रसम्भ्यां जातुनोर्ज्ञेः ।

१३० ऊर्वाद्दिभाषा ।

१३१ ऊधसोऽनङ् ।

*ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणम् ॥ १ ॥

१३२ घतुपञ्च ।

१३३ वा संज्ञायाम् ।

१३४ जायाया निङ् ।

१३५ गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः ।

*गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

१३६ अल्पाख्यायाम् ।

१३७ उपमानाच्च ।

१३८ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।

१३९ कुम्भपदीषु च ।

१४० संख्यासुपूर्वस्य ।

१४१ वयसि दन्तस्य दत् ।

१४२ छन्दसि च ।

१४३ स्त्रियां संज्ञायाम् ।

१४४ विभाषा इयावारोकाभ्याम् ।

१४५ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।

१४६ ककुदस्यायस्यायां लोपः ।

१४७ त्रिकुत् पवैते ।

१४८ उत्रिभ्यां काकुदस्य ।

१४९ पूर्णाद्दिभाषा ।

१५० सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः ।

१५१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

१५२ हनः स्त्रियाम् ।

१५३ नयुतश्च ।

१५४ शेषाद्दिभाषा ।

१५५ न संज्ञायाम् ।

१५६ ईयसश्च ।

*ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ १ ॥

*उबुवचनान्तिसङ्गम् ॥ २ ॥

१५७ वन्दिते आतुः ।

१५८ कृतश्छन्दसि ।

१५९ नाडीतक्योः स्वाङ्गे ।

१६० निष्प्रपाणिश्च ।

चतुर्थपञ्चमाध्यायगतसञ्ज्ञवार्तिकपाठः समाप्तः ॥